К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ—
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ
ИНСТИТУТУНУН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

ҮЧҮНЧҮ ҺИССӘ (XIX—XXIV фәсилләр)

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1974

Тәрҹүмә едәнләри:
М. Ағамиров, А. Ҝулмәммәдов

Редакторлары
М. Мустафајев, М. Тағызадә

1—1—1
6—74

[ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ]

Т. Р. МАЛТУС[1]

[1) МАЛТУСДА ӘМТӘӘ ВӘ КАПИТАЛ КАТЕГОРИЈАЛАРЫНЫН ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ]

[XIII—753] Бурада Малтусун ашағыдакы әсәрләри нәзәрдән кечирилмәлидир:

1) «The Measure of Value Stated and Illustrated». London, 1823.

2) «Definitions in Political Economy» etc. London, 1827 (бу әсәрин *Чон Кејзнов* тәрәфиндән бурахылмыш нәшринә дә бахмалы, Лондон, 1853-чү ил, «Кејзновун һашијәләри вә әлавәләри илә»).

3) «Principles of Political Economy» etc. 2nd edition. London, 1836 (биринчи нәшри 1820-чи илдә, јахуд тәгрибән о заман чыхмышдыр,—бахмалы).

4) Бир малтусчунун[2] (јә'ни рикардочулар әлејһинә чеврилән малтусчу бахышларын тәрәфдарларынын) ашағыдакы әсәрини дә нәзәрә алмалы: «Outlines of Political Economy» etc. London, 1832.

Малтус өзүнүн «Observations on the Effects of the Corn Laws» (1814-чү ил) әсәриндә А. Смит барәсиндә һәлә дејирди:

> «Д-р Смитин белә бир фикир јеритмәсинин [јә'ни тахылын керчәк гијмәтинин һәмишә дәјишмәз галдығыны иддиа етмәсинин] сәбәби, көрүнүр, онун адәтән *әмәјә»* (мәһз әмәјин дәјәринә) *«дәјәрин стандарт өлчүсү»* кими, тахыла исә әмәјин өлчүсү кими бахмасыдыр... Инди сијаси игтисадын ән гәти мүддәаларынын бири ондан ибарәтдир ки, нә әмәк, нә дә һеч бир башга әмтәә керчәк мүбадилә дәјәринин дүруст өлчүсү ола билмәз. Һәм дә бу, һәгигәтән, мүбадилә дәјәринин тә'рифинин артыг өзүндән ирәли кәлир» [сәһ. 11—12].

Лакин Малтус өзүнүн «Principles of Political Economy» адлы 1820-чи ил әсәриндә Рикардонун әлејһинә чыхаркән Смитин бу «дәјәр стандарт өлчүсүнү» ишә салмышдыр, һал-

буки Смит өзү буну һеч бир заман, елми һәгигәтән ирәлиләтдији јерләрдә тәтбиг етмир[3]. *Тахыл ганунлары* һаггындакы јенечә ситат кәтирилән әсәрдә Малтус өзү Смитин дәјәрә вердији башга бир тә'рифә—дәјәр бу вә ја дикәр бир шејин истеһсалы үчүн лазым олан капиталын (јығылмыш әмәјин) вә әмәјин (мүстәгим әмәјин) мигдары илә мүәјјән олунур дејән тә'рифә әсасланыр.

Үмумијјәтлә е'тираф етмәмәк олмаз ки, һәм Малтусун «Principles»инин, һәм дә јухарыда ады чәкилән вә ајры-ајры чәһәтләрдән бу «Principles»и мүфәссәл шәрһ етмәли олан дикәр ики әсәрин мејдана кәлмәсинин сәбәби хејли дәрәчәдә ондан ибарәтдир ки, Малтус Рикардонун китабынын[4] мүвәффәгијјәтинә гибтә едирди вә маһир әдәби оғру олан Малтус јенә дә, Рикардонун китабы чыхана гәдәр өзүнүн фырылдагчылыгла газанмыш олдуғу биринчи јерә чыхмаға чалышырды. Һәм дә Рикардонун китабында дәјәр тә'рифинин шәрһи, һәлә абстракт шәкилдә олса да, лендлордларын вә онларын әлалтыларынын мәнафејинә гаршы чеврилмишди, Малтус исә онларын мәнафејини сәнаје буржуазијасынын мәнафејиндән даһа артыг мүстәгим шәкилдә мүдафиә едирди. Бурада ону инкар етмәк олмаз ки, Малтусун нәзәријјә саһәсиндә әлламәлик етмәјә мүәјјән марағы вар иди. Лакин онун Рикардо әлејһинә олан чыхышларынын һамысы—вә бу чыхышларын характеринин өзү—анчаг она көрә мүмкүн олмушду ки, Рикардо һәр чүр ардычылсызлыглар ичиндә долашыб галмышды.

Рикардо әлејһинә өз чыхышларында Малтус башланғыч нөгтәси олараг, бир тәрәфдән, изафи дәјәрин әмәлә кәлмәси мәсәләсиндән[5] истифадә етмиш, дикәр тәрәфдән исә, мүхтәлиф капитал тәтбиги даирәләриндә хәрч гијмәтләринин тәнләшмәсинә[6] Рикардода верилән изаһдан—дәјәр ганунунун өзүнүн башга шәклә салынмасы кими бахылан тәнләшмәнин бу изаһындан—вә Рикардонун бүтүн китабында мәнфәәт илә изафи дәјәрин гарышдырылмасындан (бунларын билаваситә ејниләшдирилмәсиндән) истифадә етмишдир. Малтус бу зиддијјәтләр долашығыны вә quidproquo-ну* ачмаг дејил, бунлары Рикардодан көтүрүр ки, һәмин долашыглыға архаланараг Рикардонун әсас дәјәр ганунуну вә и. а. тәкзиб едиб өз һамиләринә онлар үчүн хошакәлән нәтичәләр тәгдим етсин.

Малтусун көстәрилән үч әсәриндәки хидмәти, әслиндә, бундан ибарәтдир ки, о, капитал илә муздлу әмәк арасындакы *гејри-бәрабәр* мүбадиләни нәзәрә чарпдырыр, Рикардо исә маһијјәтчә изаһ етмир ки, нә сурәтлә әмтәәләрин мүбадилә-

* — анлајышларын гарышдырылмасыны (һәрфијјән: бирини дикәри һесаб етмәк). *Ред.*

753)

Malthus. (T. R.)

К. Марксын «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» әлјазмасынын үчүнчү һиссәсинин биринчи сәһифәси (1861—1863-чү илләр әлјазмасынын XIII дәфтәриндәки 753-чү сәһифә)

синдән дәјәр ганунуна көрә—бу әмтәәләрдәки иш вахтына көрә—капитал илә чанлы әмәк арасында, мүәјјән мигдар јығылмыш әмәк илә мүәјјән мигдар мүстәгим әмәк арасында гејри-бәрабәр мүбадилә баш верир, јә'ни әслиндә изафи дәјәрин мәншәјини ајдынлашдырылмамыш бурахыр (чүнки Рикардода капитал иш гүввәсинә мүбадилә едилмәк дејил, билаваситә әмәјә мүбадилә едилир). [754] Малтусун ән сонракы аз мигдар тәрәфдарларындан бири, *Кејзнов,* Малтусун јухарыда ады чәкилән «Definitions» etc. әсәринә мүгәддимәдә буну һисс едир вә она көрә дејир:

«*Әмтәәләрин мүбадиләси* вә *онларын бөлкүсү*» (әмәк һаггы, рента, мәнфәәт) «бир-бириндән ајрылыгда тәдгиг едилмәлидир... Бөлкү ганунлары мүбадиләјә аид ганунлардан һеч дә тамамилә асылы дејилдир» (*Мүгәддимә,* сәһ. VI, VII).

Бу һалда бу, јалныз о демәкдир ки, әмәк һаггы илә мәнфәәтин нисбәти,—капитал илә муздлу әмәјин, јығылмыш әмәк илә мүстәгим әмәјин мүбадиләси,—әмтәәләрин мүбадиләси ганунуна *билаваситә* мүтабиг кәлмир.

Әкәр пулун вә ја әмтәәләрин *дәјәриндән* бир капитал кими *истифадә едилмәси* нәзәрдән кечирилсә, јә'ни онларын дәјәри дејил, онларын дәјәриндән капиталистчәсинә *истифадә едилмәси* нәзәрдән кечириләрсә, онда ајдындыр ки, *изафи дәјәр* башга бир шеј дејил, мәһз капиталын —әмтәә вә ја пулун—сәрәнчам етдији әмәјин, һәмин әмтәәнин өзүндәки әмәјин мигдарындан артыгдыр, һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән башга бир шеј дејилдир. Әмтәәнин өзүндә олан (әмтәәдәки истеһсал үнсүрләриндә олан әмәјин вә мүстәгим әмәклә бу үнсүрләрә әлавә едилмиш әмәјин чәминә бәрабәр олан) мигдарда әмәкдән башга, һәмин әмтәә бир мигдар артыг әмәк дә сатын алмыш олур ки, бу артыг мигдар әмәк әмтәәнин өзүндә јох иди. Бу артыг мигдар әмәк изафи дәјәр тәшкил едир; капиталын дәјәринин чохалмасы дәрәчәси бу артығын кәмијјәтиндән асылыдыр. Әмтәәнин мүбадилә едилдији чанлы әмәјин мәһз бу артыг мигдары мәнфәәтин мәнбәјини тәшкил едир. Мәнфәәт (даһа дүрүстү—изафи дәјәр) һеч дә, куја өз еквивалентинә—бәрабәр мигдар чанлы әмәјә мүбадилә едилән маддиләшмиш әмәкдән әмәлә кәлмир, бу, чанлы әмәјин о һиссәсиндән әмәлә кәлир ки, һәмин мүбадиләдә бу һиссә, еквиваленти верилмәдән мәнимсәнилир; о, һаггы өдәнилмәдији вә әслиндә олмајан мүбадиләдә капиталистин мәнимсәдији әмәкдән әмәлә кәлир. Демәли, бу просесин васитәләндиричи чәһәтләриндән сәрф-нәзәр едиләрсә,—Малтусун исә хүсусилә она көрә бунлардан сәрф-нәзәр етмәјә һаггы вар ки, Рикардода бу васитәләндиричи чәһәтләр јохдур,—просесин јалныз фактик мәзмуну вә нәтичәси

нәзәрдән кечириләрсә, онда дәјәрин чохалмасы, мәнфәәт, пулун вә ја әмтәәнин капитала чеврилмәси ондан әмәлә кәлмир ки, әмтәәләр дәјәр ганунуна мүвафиг олараг, јә'ни өз дәјәрләрини тәшкил едән иш вахтына пропорсионал сурәтдә мүбадилә олунурлар, даһа доғрусу, бунун әксинә, ондан әмәлә кәлир ки, әмтәәләр вә ја пул (маддиләшмиш әмәк) өзләриндә олдуғундан вә ја онлара сәрф едилмиш олдуғундан *артыг* мигдарда чанлы әмәјә мүбадилә едилир.

Малтусун јухарыда ады чәкилән әсәрләриндә јеканә хидмәти бу нөгтәни нәзәрә чарпдырмагдан ибарәтдир, зира Рикардода бу нөгтә хүсусән она көрә аз ајдындыр ки, Рикардо һәмишә, капиталист илә фәһлә арасында бөлүшдүрүлмәли олан һазыр мәһсулу нәзәрдә тутур вә һәмин бөлүшмәјә кәтириб чыхаран мүбадилә—васитәләндиричи просес—үзәриндә дајанмыр. Бу хидмәт сонра һечә чыхыр, она көрә ки, пулун вә ја әмтәәнин *дәјәриндән* бир капитал кими *истифадә олунмасыны,* бу сәбәбдән дә капиталын спесифик функсијасында онларын *дәјәрини* Малтус, өзлүјүндә *әмтәәнин дәјәри* илә гарышдырыр. Бу сәбәбдән, сонра көрәчәјимиз кими, шәрһин сонрасында о, монетар системинин мә'насыз тәсәввүрләринә гајыдыр—profit upon exrropriation[7]—вә үмумијјәтлә ән хошакәлмәз бир долашыглыг ичиндә батыб галыр. Беләликлә, Рикардодан ирәли кетмәк әвәзинә Малтус өз шәрһиндә сијаси игтисады нәинки Рикардоја нисбәтән, һәтта Смитә вә физиократлара нисбәтән дә керијә атмаға чалышыр.

«Ејни бир өлкәдә вә ејни бир заманда, јалныз әмәјә вә мәнфәәтә мүнчәр олан әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини тәшкил едән әмәјин мигдары ондан әмәлә кәлир ки, јығылмыш әмәк вә бунларын истеһсалына һәгигәтән сәрф едилмиш мүстәгим әмәк, әмәкдә ифадә олунан бүтүн авансларын кәтирдији мәнфәәтләрин дәјишилән мәбләғи илә өлчүлүр. Лакин бу, лабүд сурәтдә јенә дә, мүәјјән әмтәәнин сәрәнчам едә билдији әмәјин мигдарынын ејни олачагдыр» («The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823, сәһ. 15—16).

«Әмтәәнин сәрәнчам едә билдији әмәк дәјәрин стандарт өлчүсүдүр» (јенә орада, сәһ. 61).

«Һеч бир јердә» (Малтусун «The Measure of Value» etc. адлы өз әсәри чыхана гәдәр) «мән елә бир ифадәјә тәсадүф етмәмишәм ки, һәр һансы бир әмтәәнин адәтән сәрәнчам етдији *әмәјин мигдары, һәмин әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш мигдар әмәји* мәнфәәтлә бирликдә тәмсил етмәли вә өлчмәлидир» («Definitions in Political Economy», London, 1827, сәһ. 196).

Ч-б Малтус дәрһал «мәнфәәти» *дәјәрин* тә'рифинә гатмаг истәјир ки, о билаваситә бу тә'рифдән ирәли кәлсин, Рикардода исә бу јохдур. Бурадан көрүнүр ки, чәтинлијин нәдән ибарәт олдуғуну Малтус һисс едир.

Бүтүн саир ҹәһәтләрдән башга, Малтусда сон дәрәҹә мә'насыз олан будур ки, о, *әмтәәнин дәјәрини* әмтәәнин *дәјәриндән* бир капитал кими *истифадә олунмасы* илә гарышдырыр. Әмтәә вә ја пул (гыса дејилсә, маддиләшмиш әмәк) бир капитал кими ҹанлы әмәјә мүбадилә едилдикдә, һәмишә, әмтәәдәки вә ја пулдакы әмәкдән артыг мигдар әмәјә мүбадилә баш верир [755]; буна көрә әкәр, бир тәрәфдән, һәмин мүбадиләдән габаг олан әмтәә, дикәр тәрәфдән исә, әмтәәнин ҹанлы әмәјә мүбадиләси нәтиҹәсиндә јаранан мәһсул мүгајисә едиләрсә, мә'лум олур ки, әмтәә өзүнүн дәјәринә (еквивалентинә) үстәкәл онун өз дәјәриндән артыг олан бир артыға, изафи дәјәрә мүбадилә едилмишдир. Лакин мә'насыз олар буна әсасән дејилсә ки, әмтәәнин дәјәри онун дәјәри илә бу дәјәрдән артыг олан бир артыға бәрабәрдир. Буна көрә, әкәр бир әмтәә ҹанлы әмәјә мүбадилә едилән бир капитал кими дејил, әмтәә кими дикәр бир әмтәәјә мүбадилә едилирсә, онда,—бурадакы мүбадилә еквивалентә мүбадилә олдуғундан,—һәмин әмтәә өзүндә олан ејни мигдарда маддиләшмиш әмәјә мүбадилә едилмиш олур.

Беләликлә, диггәтәлајиг ҹәһәт јалныз одур ки, Малтуса көрә мәнфәәт әмтәәнин дәјәриндә билаваситә һазыр шәкилдә мөвҹуддур вә Малтуса ајдын олан тәкҹә бир шеј ондан ибарәтдир ки, һәмишә әмтәә өзүндә олдуғундан артыг мигдарда әмәјә сәрәнҹам едир.

«Мәһз она көрә ки, бу вә ја дикәр бир әмтәәнин адәтән сәрәнҹам етдији әмәк һәмин әмтәәнин истеһсалына керчәк сәрф едилмиш әмәјә вә буна әлавә олунан мәнфәәтә бәрабәрдир,—мәһз буна көрә биз ону» (әмәји) «дәјәрин өлчүсү һесаб етмәјә һаглыјыг. Демәли, әкәр белә һесаб едилсә ки, *әмтәәнин ади дәјәри онун базара чыхмасынын тәбии вә зәрури шәртләри* илә мүәјјән олунур, онда, шүбһәсиз көрүнүр ки, һәмин әмтәәнин мәһз адәтән сәрәнҹам едә билдији әмәк, тәкҹә бу әмәк һәмин шәртләрин өлчүсүдүр» («Definitions in Political Economy», London, 1827, сәһ. 214).

«*Ади истеһсал хәрҹләри*, бу ифадә әмтәәнин базара чыхмасы шәртләри үчүн дүрүст еквивалент олан ифадәдир» («Definitions in Political Economy», edited by Gazenove, London, 1853, сәһ. 14).

«*Әмтәәнин базара чыхмасы шәртләринин өлчүсү* елә бир мигдар әмәкдир ки, әмтәә өз тәбии вә ади һалында оланда она мүбадилә олунур» (јенә орада).

«Әмтәәнин сәрәнҹам етдији әмәјин мигдары, өзүнүн истеһсалына сәрф едилмиш олан әмәји вә аванс едилән капиталын мәнфәәтини дүрүст тәмсил едир; буна көрә әмәјин бу мигдары һәгигәтән, әмтәәнин базара дахил олмасынын тәбии вә зәрури шәртләрини, ади истеһсал хәрҹләрини тәмсил едир вә өлчүр ки, дәјәри дә бунлар мүәјјән едир» (јенә орада, сәһ. 125).

«Һәр һансы бир әмтәәјә олан тәләб бу әмтәә алычысынын онун мүгабилиндә вермәк нијјәтиндә вә габилијјәтиндә олдуғу һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдарына мүтабиг олмурса, һәгигәтдә бу тәләб алычынын әмтәә мүгабилиндә вердији *әмәјин мигдарына* мүвафигдир, сәбәби дә будур: *әмтәәнин адәтән сәрәнҹам етдији әмәјин мигдары* бу әмтәәјә олан керчәк тәләби дүрүст тәмсил едир, чүнки бу әмәјин мигдары *һәмин әмтәәнин база-*

ра дахил олмасы үчүн лазым олан әмәк илә мәнфәәтин мәчму мигдарыны тәмсил едир, һалбуки бу вә ја дикәр бир анда әмтәәнин сәрәнчам едәчәји әмәјин *һәгиги* мигдары, *ади* мигдардан фәргли олдуғу тәгдирдә, тәләбин кечичи сәбәбләр үзүндән артмасыны вә ја азалмасыны көстәрир» (јенә орада, сәһ. 135).

Малтус бунда да һаглыдыр. Капиталист истеһсалы әсасында әмтәәнин *базара дахил олмасынын* шәртләри, јә'ни онун истеһсалынын вә ја, даһа дүрүст дејилсә, тәкрар истеһсалынын шәртләри ондан ибарәтдир ки, әмтәә вә ја онун дәјәри (онун чеврилмиш олдуғу пул) өзүнүн истеһсалы вә ја тәкрар истеһсалы просесиндә, өзүндәкиндән артыг мигдар әмәјә мүбадилә олунур; зира әмтәә анчаг, мәнфәәтин реаллашдырылмасы үчүн истеһсал олунур.

Мәсәлән, чит фабрикчиси өз читини сатмышдыр. Јени читин базара дахил олмасы шәртләри ондан ибарәтдир ки, читин тәкрар истеһсалы просесиндә фабрикчи пулу — читин мүбадилә дәјәрини — читдә олан вә ја пулда тәмсил едилән әмәкдән артыг мигдар әмәјә мүбадилә едир. Зира чит фабрикчиси бу чити бир капиталист олараг истеһсал едир. Онун истеһсал етмәк истәдији шеј чит дејил, мәнфәәтдир. Чит истеһсалы мәнфәәт истеһсалы үчүн јалныз earситәдир. Лакин бурадан нә кими бир нәтичә чыхыр? Истеһсал олунмуш читдә аванс едилмиш читдәкиндән чох иш вахты, чох әмәк вардыр. Бу изафи иш вахты—изафи дәјәр—изафи мәһсулда да, әмәјә мүбадилә едилмиш мигдара нисбәтән *артыг* мигдар читдә тәмсил олунмушдур. Беләликлә, мәһсулун бир һиссәси, әмәјә мүбадилә едилмиш читин әвәзи олмајыб, фабрикчијә чатан изафи мәһсулдур. Башга сөзлә десәк, мәһсулун һамысы бүтөвлүкдә нәзәрдән кечириләрсә, читин һәр бир аршынында елә бир мүәјјән һиссә (јахуд читин һәр аршынынын дәјәриндә елә бир һиссә) вардыр ки, онун мүгабилиндә һеч бир еквивалент верилмәмишдир вә бу һиссә *һаггы өдәнилмәмиш* әмәји тәмсил едир. Демәли, әкәр фабрикчи читин аршыныны өз дәјәринә сатырса, јә'ни ону ејни мигдар иш вахтыны еһтива едән пула вә ја әмтәәләрә мүбадилә едирсә, онда, өзү үчүн һавајы баша кәлән мүәјјән бир мәбләғ пул реаллашдырыр вә ја мүәјјән бир мигдар әмтәә әлдә етмиш олур. Зира бу чити фабрикчи һеч дә, һаггыны өдәмиш олдуғу иш вахтына мүвафиг олараг сатмајыб, һәмин читдә олан вә бир һиссәсини [756] фабрикчинин өдәмәдији иш вахтына мүвафиг олараг сатыр. Читдә, мисал үчүн, 12 шиллингә бәрабәр иш вахты вардыр. Фабрикчи бунун јалныз 8 шиллингини өдәмишдир. Фабрикчи әмтәәни өз дәјәринә сатдыгда, 12 шиллингә сатыр вә, демәли, 4 шиллинг газаныр.

[2) «ӨЗКӘНИНЛӘШДИРМӘ НӘТИЧӘСИНДӘКИ МӘНФӘӘТ» ҺАГГЫНДАКЫ ВУЛГАР КОНСЕПСИЈАНЫН МАЛТУС ТӘРӘФИНДӘН ИЗАҺ ЕДИЛМӘСИ. МАЛТУСУН ИЗАФИ ДӘЈӘР ҺАГГЫНДА ТӘСӘВВҮРЛӘРИНИН МӘ'НАСЫЗЛЫҒЫ]

Алычыја кәлдикдә, фәрз едилдијинә көрә, һәр бир шәраитдә о, читин *јалныз* дәјәрини өдәјир, јә'ни елә бир мәбләғ пул верир ки, бунда еһтива едилән иш вахты да читдә еһтива едилән иш вахты гәдәрдир. Бурада үч һал мүмкүндүр. 1) Алычы капиталистдир. Онун чит үчүн вердији пулда да (јә'ни әмтәәнин дәјәриндә) һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мүәјјән һиссәси вардыр. Демәли, әкәр бириси һаггы өдәнилмәмиш әмәк сатырса, дикәри буну һаггы өдәнилмәмиш әмәјә сатын алыр. Онларын һәр бири, һаггы өдәнилмәмиш әмәји реаллашдырыр, бири—сатычы кими, дикәри—алычы кими. 2) Јахуд алычы мүстәгил истеһсалчыдыр. Бу һалда о, еквивалент мүгабилиндә еквивалент әлдә едир. Сатычынын әмтәәдә она сатдығы әмәјин һаггынын өдәнилмиш олмасынын вә ја өдәнилмиш олмадығынын алычыја әсла дәхли јохдур. О, өзүнүн вердији гәдәр маддиләшмиш әмәк әлдә едир. 3) Јахуд, нәһајәт, алычы муздлу фәһләдир. Һәмчинин бу һалда да—әмтәәләрин өз дәјәринә сатылдығы фәрз едиләрсә,—һәр бир башга алычы кими о да өз пулунун мүгабилиндә әмтәә шәклиндә еквивалент әлдә едир. О, пул шәклиндә нә гәдәр маддиләшмиш әмәк верирсә, әмтәә шәклиндә о гәдәр маддиләшмиш әмәк әлдә едир. Лакин о, өзүнүн әмәк һаггыны тәшкил едән пула, һәмин пулдакындан артыг мигдарда әмәк вермиш олур. О, пулдакы әмәји өдәмиш вә буна үстәлик олараг, һаваjы вердији изафи әмәк сәрф етмишдир. Демәли, фәһлә пулун мүгабилиндә онун дәјәриндән јүксәк дәјәр вермишдир, беләликлә, пулун еквиваленти—чит вә и. а. мүгабилиндә дә јүксәк дәјәр вермишдир. Демәли, бир алычы олмаг е'тибары илә онун үчүн хәрч һәр һансы бир әмтәәнин сатычысы үчүн олдуғундан артыгдыр, һәрчәнд әмтәәдә о өз пулунун мүгабилиндә еквивалент алыр; лакин һәмин пулда о өз әмәјинин еквивалентини алмамышдыр: әксинә, онун вердији әмәк јалныз еквивалент гәдәр дејил, ондан артыгдыр. Беләликлә, фәһлә јеканә алычыдыр ки, бүтүн әмтәәләрә дәјәриндән артыг верир, бунлары һәтта өз дәјәринә алдыгда да артыг вермиш олур, чүнки үмуми еквиваленти, пулу сатын аланда онун дәјәриндән артыг мигдарда әмәк вермишдир. Фәһләјә әмтәә сатан үчүн бурадан һеч бир хејир әлдә едилмир. Бу әмтәәни сатана фәһлә башга бир алычыдан артыг вермир, фәһлә әмәклә јарадылмыш дәјәри өдәјир. Фәһләнин истеһсал етмиш олдуғу әмтәәни гајтарыб она сатан капиталист, доғру-

дур, бу чүр сатышда мәнфәәт реаллашдырмыш олур, лакин бу мәнфәәт јалныз, капиталистин өз әмтәәсини һәр һансы бир башга алычыја сатдыгда реаллашдырдығы мәнфәәт кими бир мәнфәәтдир. Бу кими капиталистин—әмтәәни өз фәһләсинә сатдыгда—әлдә етдији мәнфәәт һеч дә бу әмтәәни фәһләјә өз дәјәриндән *јухары* сатмасындан ирәли кәлмир, ондан ирәли кәлир ки, һәгигәтдә капиталист бундан габаг, истеһсал просесиндә фәһләдән бу әмтәәни өз дәјәриндән *ашағы* дәјәрә сатын алмышдыр.

Әмтәәнин дәјәриндән капитал кими истифадә едилмәсини әмтәәнин дәјәринә чевирән ч-б Малтус исә, тамамилә ардычыллыгла бүтүн алычылары муздлу фәһләјә чевирир, јә'ни Малтус бүтүн алычылары капиталист илә әмтәәни дејил, мүстәгим әмәји мүбадилә етмәјә вә капиталистин әмтәәси мүгабилиндә она әмтәәдә *олдуғундан* артыг мигдарда әмәк вермәјә мәчбур едир, һалбуки һәгигәтдә капиталистин мәнфәәти, әксинә, ондан төрәјир ки, капиталист әмтәәдә еһтива едилән әмәјин *һамысыны сатыр,* өзү исә әмтәәдә еһтива едилән әмәјин анчаг бир һиссәсинин *пулуну вермишдир.* Демәли, Рикардода чәтинлик ондан төрәјирсә ки, әмтәәләрин мүбадиләси гануну капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүбадиләни билаваситә изаһ етмир, әксинә, заһирән буна зидд көрүнүр, Малтус исә бу чәтинлији онунла һәлл едир ки, әмтәәләрин сатын алынмасыны (мүбадиләсини) капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүбадиләјә чевирир. Малтус әмтәәдәки әмәјин бүтүн мәчмусу илә бу әмтәәдә олан һаггы өдәнилмиш әмәјин мәчмусу арасындакы фәрги анламыр. Мәһз бу фәрг мәнфәәтин мәнбәјини тәшкил едир. Лакин сонралар Малтус лабүддән мәнфәәти ондан һасил едир ки, сатычы әмтәәни јалныз *өзүнә* тамам олдуғундан *јухары* сатмаг дејил (капиталист belə едир), *ону* өз *дәјәриндән* дә артыға сатыр, јә'ни Малтус мәнфәәтин «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндә» әлдә едилмәси һаггындакы вулгар бахыша гајыдыр, һәмин бахыш исә изафи дәјәри ондан һасил едир ки, сатычы әмтәәни өз дәјәриндән *јухары* (јә'ни әмтәәнин өзүндә еһтива едилән иш вахтындан артыг мигдар иш вахтына) сатыр. Беләликлә, адам бир әмтәәнин сатычысы олдугда газандығыны дикәр бир әмтәәнин алычысы олдугда итирир вә әсла анлашылмаз галыр ки, гијмәтләрин бу чүр үмуми номинал јүксәлиши нәтичәсиндә нә сурәтлә бириси реал бир «газанч» әлдә едә биләр. [757] Хүсусилә дә белә бир чәһәт анлашылмаздыр ки, бунун нәтичәсиндә чәмијјәт en masse* нечә варлана биләр, нә сурәтлә бу һал керчәк изафи дәјәр вә ја

* — бүтөвлүкдә. *Ред.*

керчәк изафи мәһсул әмәлә кәлмәсинә сәбәб ола биләр. Бош, мә'насыз тәсәввүрдүр.

Көрдүјүмүз кими*, А. Смит бир-биринә зидд олан үнсүрләри садәләвһлүклә сајыр, буна көрә дә онун тә'лими дабан-дабана зидд бахышлар мәнбәјинә, башланғыч нөгтәсинә чеврилир. Смитин мүддәаларына архаланан ч-б Малтус, һәлл олунмамыш чәтинлији дүзкүн дујмаг вә ганмаг әсасында доланышыг бир тәшәббүсдә олур, Рикардонун нәзәријјәсинә гаршы јени бир нәзәријјә чыхарыб «биринчи јери» өз әлиндә мөһкәм сахламаға тәшәббүс едир. Бу тәшәббүсдән мә'насыз вулгар бахыша ашағыдакы тәрздә кечилир:

Әкәр әмтәәнин дәјәриндән капиталистчәсинә истифадә едилмәси нәзәрдән кечириләрсә, јә'ни әмтәәнин чанлы мәһсулдар әмәјә мүбадиләси нәзәрдән кечириләрсә, әмтәә өзүндә еһтива едилән иш вахтындан—фәһләнин тәкрар истеһсал етдији еквивалент шәклиндәки иш вахтындан—әлавә олараг изафи иш вахтына да сәрәнчам едир ки, бу изафи иш вахты да мәнфәәтин мәнбәјини тәшкил едир. *Әмтәәнин дәјәриндән бу чүр истифадә едилмәсини* әкәр биз инди онун *дәјәринә* кечирсәк, онда әмтәәнин һәр бир алычысы она бир фәһлә кими јанашмалыдыр, јә'ни әмтәәни сатын аланда онун мүгабилиндә бу әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдарындан әлавә бир мигдар әмәк дә вермәлидир. *Фәһләләрдән савајы* бүтүн башга алычылар исә әмтәәјә бир фәһлә кими *јанашмырлар* {фәһләнин һәтта садәчә бир әмтәә алычысы кими мејдана чыхдығы јердә дә, көрдүјүмүз кими, кечмишдәки әсаслы фәрг долајысы илә јенә галыр}, буна көрә еһтимал етмәк лазым кәлир ки, һәмин алычылар әмтәәдә еһтива едилән әмәкдән билавасит артыг бир мигдар әмәк вермирләрсә дә, јенә артыг мигдарда әмәји еһтива едән бир дәјәр верирләр, бу исә јенә дә һәмин шејдир. Бу «бир мигдар артыг әмәк, јахуд ејни шеј олмагла, артыг мигдар әмәји еһтива едән бир дәјәр» васитәси илә дә, јухарыда көстәрилән вулгар бахыша кечилир. Демәли, әслиндә мәсәлә ашағыдакы нәтичәјә мүнчәр олур: әмтәәнин дәјәри алычынын бу әмтәәни сатын аланда вердији дәјәрдәдир, бу дәјәр исә әмтәәнин еквиваленти (дәјәри) илә бу дәјәрдән артыг олан һиссәнин, изафи дәјәрин чәминә бәрабәрдир. Демәли, вулгар бир бахыш мејдана чыхыр: мәнфәәт куја ондан ибарәтдир ки, *әмтәә сатын алындығындан баһа сатылыр.* Алычы әмтәәни сатычыја тамам олдуғундан артыг мигдар әмәјә вә ја маддиләшмиш әмәјә алыр.

Лакин алычы өзү капиталистдирсә, әмтәә сатычысыдырса

* Бах: бу чилд, I һиссә, үчүнчү вә дөрдүнчү фәсилләр. *Ред.*

вә сатын алдығы шеј үчүн вердији пул јалныз өзүнүн сатмыш олдуғу әмтәәни тәмсил едирсә, онда иш јалныз бундан ибарәт олур ки, онларын һәр икиси өз әмтәәләрини бир-биринә һәддән артыг баһа сатараг бир-бирини алдадыр, һәм дә, әкәр һәр икиси јалныз үмуми мәнфәәт нормасы реаллашдырырса, бир-бирини ејни дәрәчә алдатмыш олур. Демәли, һарадан елә алычылар тапылмалыдыр ки, онлар капиталистә онун әмтәәсиндә еһтива едилән әмәјә бәрабәр мигдарда әмәк, бир дә капиталистин мәнфәәтини версин? Мисал көтүрәк. Әмтәә сатычыја 10 шиллингә тамам олмушдур. Сатычы ону 12 шиллингә сатыр. Бунунла о јалныз 10 шиллинглик әмәјә дејил, 2 шиллинглик дә артыг әмәјә сәрәнчам едир. Лакин алычы да өзүнүн 10 шиллинг дәјәри олан әмтәәсини 12 шиллингә сатыр. Беләликлә, онларын һәр бири сатычы оланда газандығыны алычы оланда итирир. Јеканә истисна тәшкил едән фәһлә синфидир. Зира мәһсулун гијмәти онун хәрчләриндән јүксәк олдуғуна көрә фәһләләр мәһсулун анчаг бир һиссәсини сатын ала биләрләр, беләликлә дә мәһсулун дикәр һиссәси (јахуд бу дикәр һиссәсинин гијмәти) капиталист үчүн мәнфәәт тәшкил едир. Лакин мәнфәәт мәһз ондан әмәлә кәлир ки, фәһләләр мәһсулун јалныз бир һиссәсини сатын ала билирләр, буна көрә дә капиталист (капиталистләр синфи) өзүнүн бүтүн мәнфәәтини һеч вахт [тәкчә] фәһләләрин тәләби васитәси илә реаллашдыра билмәз, ону һеч вахт бүтүн мәһсулу әмәк һаггына мүбадилә етмәк васитәси илә реаллашдыра билмәз, әксинә, бу мәнфәәти јалныз она көрә реаллашдыра билир ки, фәһләләрин *бүтүн* әмәк һагғы мәһсулун јалныз *бир һиссәсинә* мүбадилә олунур. Демәли, фәһләләрин өзләриндән савајы башга тәләб дә, башга алычылар да олмалыдыр,—әкс тәгдирдә һеч бир мәнфәәт әмәлә кәлә билмәзди. Бу алычылар һарадан мејдана кәлир? Әкәр онлар өзләри капиталистдирләрсә, әкәр өзләри сатычыдырларса, онда капиталистләр синфи, јухарыда көстәрилдији кими, өзү өзүнү алдадыр, чүнки онлар номинал олараг гаршылыглы сурәтдә өз әмтәәләринин гијмәтини бир-бири үчүн јүксәлдирләр вә алычы олдугда итирдикләрини сатычы олдугда газанырлар. Демәли, *елә алычылар лазымдыр ки, онлар сатычы олмасынлар,* капиталист дә өз мәнфәәтини реаллашдыра билсин, әмтәәләрини «өз дәјәринә» сата билсин. Буна көрә дә лендлордлара, пенсија аланлара, јахшы маашлы јүнкүл вәзифә саһибләринә, кешишләрә вә с., һабелә онларын нөкәрләри вә әлалтыларына зәрурәт мејдана кәлир. Нә сурәтлә бу «алычылар» [758] алгы васитәләри әлдә едә билирләр,—нә сурәтлә онлар әввәлчә кәрәк капиталистин мәһсулунун бир һиссәсини (еквивалентсиз олараг) онун әлиндән алсынлар ки, бу јол илә әлдә етдикләри шејин

мүгабилиндә гајыдыб һәмин мигдар шејин еквивалентиндән аз мигдарда мәһсул сатын ала билсинләр,—ч-б Малтус буну изаһ етмир. Һәр һалда бурадан ч-б Малтусун беләә бир дәлили мејдана кәлир: гејри-мәһсулдар синифләрин мүмкүн гәдәр чох артмасыны мүдафиә етмәк лазымдыр ки, әмтәә сатанлар өзләри үчүн базар тапсынлар, өз тәклифләри үчүн тәләб тапсынлар. Сонра, бу сурәтлә белә чыхыр: әһали һаггында памфлетин[8] мүәллифи тәблиғ едир ки, иллик мәһсулун мүмкүн гәдәр чох һиссәсинин мүфтәхорлар тәрәфиндән даим ифрат истеһлак едилмәси вә мәнимсәнилмәси истеһсалын шәртидир. Онун нәзәријјәсиндән лабүддән ирәли кәлән бу дәлилә үстәлик јени бир дәлил олараг көстәрилир ки, капитал—*абстракт сәрвәт топламаг, дәјәри артырмаг чәһдинин* нүмајәндәсидир, амма елә бир чәһдин ки бу анчаг, *хәрчләмәк, истеһлак етмәк, исрафчылыг чәһдинин* нүмајәндәси олан алычылар синфинин мөвчуд олмасы сајәсиндә реаллашдырыла билир,—јә'ни сатычы олмајыб јалныз алычы кими мејдана чыхан гејри-мәһсулдар синифләрин мөвчуд олмасы сајәсиндә реаллашдырыла билир.

[3) XIX ӘСРИН 20-чи ИЛЛӘРИНДӘ МАЛТУСЧУЛАР ИЛӘ РИКАРДОЧУЛАР АРАСЫНДАКЫ МҮБАҺИСӘ. ОНЛАРЫН ФӘҺЛӘ СИНФИНӘ МҮНАСИБӘТ МӨВГЕЈИНДӘКИ ҮМУМИ ЧӘҺӘТЛӘР]

Бу мәсәлә әтрафында 20-чи илләрдә (1820-чи илдән 1830-чу иләдәк олан дөвр инкилис сијаси игтисады тарихиндә үмумијјәтлә бөјүк бир метафизики дөвр олмушдур) малтусчулар илә рикардочулар арасында чох көзәл бир мүбаһисә башланмышдыр. Малтусчулар кими, рикардочулар да беләә һесаб едирләр ки, фәһлә өзү кәрәк өз мәһсулуну мәнимсәмәсин, һәмин мәһсулун бир һиссәси кәрәк капиталистә чатсын вә бу һиссә кәрәк онун үчүн, фәһлә үчүн *истеһсал етмәк стимулу олсун,* беләликлә дә сәрвәтин артмасыны тә'мин етсин. Лакин рикардочулар малтусчуларын белә бир бахышы әлејһинә бәрк гәзәбләнирләр ки, лендлордлар, јүксәк маашлы дөвләт вә килсә хадимләри вә онларын јығын-јығын мүфтәхор әлалтылары әввәлчә капиталистин мәһсулунун бир һиссәсини һеч бир еквивалент вермәдән (тамамилә капиталистин фәһләләр барәсиндә етдији кими) өз әлләринә кечирмәли, беләликлә дә, капиталистләрин өз әмтәәләрини бу капиталистләр үчүн мәнфәәтлә онлардан сатын алмалыдырлар. Амма рикардочулар ејни бу тәләби фәһләләр барәсиндә гәти ирәли сүрүрләр. Рикардочуларын тә'лиминә көрә, јығымын арта билмәси үчүн, онунла бирликдә исә әмәјә тәләбин арта билмәси үчүн фәһлә өз мәһсулунун мүмкүн гәдәр

чох мигдарыны пулсуз оларағ капиталистә вермәлидир ки, бу васитә илә чохалан халис кәлири о гајтарыб капитала чевирә билсин. Малтусчу да ејнилә бу чүр дәлилләр кәтирир. Малтусчунун фикринчә, сәнаје капиталистләринин әлиндәкиндән рента, веркиләр вә и. а. шәклиндә мүмкүн гәдәр чохуну һавајы тутуб алмаг лазымдыр ки, өз әлләриндә галаныны онлар өзләринә зорла «бөлкү шәрики» едилмиш оланлара сатыб мәнфәәт әлдә етсинләр. Рикардочулар, малтусчуларла бирликдә даим дејирләр ки, фәһлә өзү өз мәһсулуну кәрәк мәнимсәмәсин ки, әмәјә олан стимулу итирмәсин. Сәнаје капиталисти [малтусчуларын иддиа етдикләринә көрә] өз мәһсулунун бир һиссәсини, јалныз истеһлак едән «fruges consumere nati»* синифләрә күзәшт етмәлидир ки, һәмин синифләр сәнаје капиталистинин онлара күзәшт етмиш олдуғу мәһсулу өзләри үчүн әлверишсиз шәртләр әсасында јенидән бу капиталист илә мүбадилә етсинләр. Әкс тәгдирдә капиталист истеһсал стимулуну итирмиш оларды, бу стимул исә мәһз ондан ибарәтдир ки, капиталист јүксәк мәнфәәт әлдә едир, өз әмтәәсини онун дәјәриндән хејли јухары сатыр. Сонра биз бу мәзһәкәли мүбаһисәјә јенә дә гајыдачағыг.

[4) МАЛТУСДА СМИТИН ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН БИРТӘРӘФЛИ ШӘРҺИ. ОНУН РИКАРДО ӘЛЕЈҺИНӘ МҮБАҺИСӘДӘ СМИТИН СӘҺВ МҮДДӘАЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ЕТМӘСИ]

Инди һәр шејдән әввәл белә бир чәһәтин сүбутуна кечәк ки, Малтус тамамилә бајағы тәсәввүрә јуварланыр.

«Әмтәәләрин кечмәли олдуглары аралыг мүбадилә әмәлијјатларынын сајы нә гәдәр чох олса да,—истеһсалчылар өз әмтәәләрини истәр Чинә көндәрсинләр, истәрсә бунларын истеһсал едилдији јердә сатсынлар,—әмтәәнин мүгабилиндә верилән гијмәтин кафи гијмәт олуб-олмамасы јалныз ондан асылыдыр ки, *истеһсалчылар* өз ишини мүвәффәгијјәтлә давам етдирә билмәк үчүн *өз капиталларыны ади мәнфәәтлә бирликдә өдәјә биләчәкләр ја-јох. Лакин онларын капиталлары нәдән ибарәтдир?* А. Смит көстәрир ки, онларын капиталлары ишләдилән аләтләрдир, е'мал едилән материаллардыр вә лазыми мигдар әмәјә сәрәнчам етмәк үчүн олан васитәләрдир».

(Бу исә, Малтусун фәрз етдијинә көрә, әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш олан бүтүн әмәкдән ибарәтдир. Мәнфәәт, һәмин үсул илә әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәкдән *артыг олан* һиссәдир. Демәли, ишдә бу јалныз, әмтәәнин истеһсал хәрчләри үзәринә артырылан номинал бир әлавәдир). Һәм дә Малтус, өз фикри барәсиндә һеч бир шүбһә галмасын

* — «бар јемәјә јаранмыш» (Һоратси, «Намәләр»). *Ред.*

дејә, өз бахышынын тәсдигиндән өтрү полковник Торренсин «On the Production of Wealth» китабынын VI фәслинин 349-чу сәһифәсиндән онун ашағыдакы сөзләрини тәгдирлә ситат кәтирир:

«Керчәк тәләб *истеһлакчыларын»* { алычылар илә сатычылар арасындакы әкслик бурада, истеһлакчылар илә истеһсалчылар арасындакы әкслијә чеврилир }, [759] «истәр билаваситә, истәрсә васитәли мүбадиләдә әмтәә үчүн, онун истеһсалына сәрф едилмиш олдуғуна нисбәтән бир аз артыг мигдарда капиталын бүтүн тәркиб һиссәләрини вермәк габилијјәтиндән вә мејлиндән ибарәтдир» («Definitions in Political Economy», editied by Cazenove, сәһ, 70—71).

Малтусун «Definitions»унун нашири, мәддаһы вә шәрһчиси ч-б Кејзнов өзү исә дејир:

«Мәнфәәт *әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә олундуглары нисбәтдән* асылы дејилдир»

{ иш ондадыр ки, әкәр јалныз капиталистләр арасында әмтәә мүбадиләси нәзәрдән кечирилсә иди, бурада, капиталист илә мүбадилә етмәк үчүн әмәкдән башга *һеч бир* әмтәәси олмајан фәһләләр арасында мүбадилә баш вермәдијиндән, Малтусун нәзәријјәси онларын әмтәәләринин гијмәтинә гаршылыглы сурәтдә садәчә бир артым һаггында, бу әмтәәләрин гијмәти үзәринә номинал бир әлавә һаггында мә'насыз бир тезис кими мејдана чыхарды. Буна көрә дә әмтәәләрин мүбадиләсиндән сәрф-нәзәр етмәк вә *һеч бир* әмтәә истеһсал етмәјән адамлар арасында пул мүбадиләсиндән бәһс етмәк лазым кәлир},

«чүнки мүбадиләнин ејни бир нисбәти мәнфәәтин һәр чүр јүксәклији шәраитиндә мөвчуд ола биләр; лакин мәнфәәтин јүксәклији *әмтәәнин гијмәтинин әмәк һаггына,* јахуд истеһсал хәрчләринин өдәнилмәси үчүн лазым кәлән пулун мәбләғинә олан *нисбәтиндән* асылыдыр; бүтүн һалларда, *алычынын* әмтәә алмаг үчүн *чәкдији зәрәрин* (јахуд *онун вердији әмәјин мигдарынын) истеһсалчынын әмтәәни базара чыхармаг үчүн чәкдији зәрәрдән нә* гәдәр *артыг олмасы* илә мүәјјән олунан нисбәтдән асылыдыр» (јенә орада, сәһ. 46).

Бу ә'ла нәтичәләрә наил олмаг үчүн Малтус чох бөјүк нәзәри һијләләр ишләтмәли олур. Һәр шејдән әввәл, А. Смитин тә'лиминин бир чәһәтини гәбул едиркән, јә'ни әмтәәнин дәјәри әмтәәнин сәрәнчам етдији вә ја она сәрәнчам едән (јахуд өзүнүн мүбадилә едилдији) әмәјин мигдарына бәрабәрдир дејән мүддәаны гәбул едиркән, А. Смитин өзүнүн вә сонракы игтисадчыларын, о чүмләдән Малтусун да е'тираз етдикләри белә бир мүддәаны арадан галдырмаг лазым иди ки, әмтәәнин *дәјәри*—дәјәр—дәјәр үчүн өлчү ола биләр.

Малтусун «The Measure of Value Stated and Illustrated»,

London, 1823, әсәри әсил кәмағыллыг нүмунәсидир, о өзү өзүнү казуистика илә алдадараг анлајышларын өз дахили долашыглығы ичиндә һијлә ишләдир; онун ағыр вә ачиз шәрһи садәдил вә сәриштәсиз охучуја белә бир тә'сир бағышлајыр ки, әкәр охучу бу долашыглығы ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкирсә, демәли, бу чәтинлијин сәбәби долашыглыг илә ајдынлыг арасындакы зиддијјәтдән ибарәт олмајыб, охучунун кифајәт гәдәр баша дүшмәмәсиндән ибарәтдир.

Малтуса һәр бир башга шејдән әввәл о лазымдыр ки, Давид Рикардо тәрәфиндән «әмәјин дәјәри» илә «әмәјин мигдары»[9] арасында гојулмуш фәрги јенидән силсин вә [дәјәрин мүхтәлиф тә'рифләринин] Смитдәки чулғашмасыны бир чәһәтә, сәһв чәһәтә мүнчәр етсин.

«Һәр һансы бир *мигдар әмәјин дәјәри* дә, бу әмәјә сәрәнчам едән, јахуд бу әмәјин фе'лән мүбадилә олундуғу *әмәк һаггынын дәјәри* гәдәр олмалыдыр» («The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823, сәh. 5).

Бу ибарәнин мәгсәди *әмәјин мигдары* илә *әмәјин дәјәри* анлајышларыны ејниләшдирмәкдир.

Өзлүјүндә бу ибарә ади бир тавтолокијаны, мә'насыз вә чејнәнмиш бир шеји ифадә едир. *Әмәк һаггы,* јахуд «онун» (мүәјјән мигдар әмәјин) «мүбадилә олундуғу шеј» һәмин мигдар әмәјин *дәјәрини* тәшкил етдијинә көрә, белә бир иддиа тавтолокијадыр ки, мүәјјән мигдар әмәјин *дәјәри* һәмин әмәјин мүбадилә олундуғу *әмәк һаггына,* јахуд пул вә ја әмтәә күтләсинә бәрабәрдир. Башга сөзлә дејилсә, бунун мә'насы јалныз одур ки, мүәјјән мигдар әмәјин мүбадилә дәјәри бу мигдар әмәјин мүбадилә дәјәринә бәрабәрдир, бунун да башга ады әмәк һаггыдыр. Лакин { әмәк һаггынын билаваситә әмәјә дејил, иш гүввәсинә мүбадилә олундуғу вә бунларын гарышдырылмасынын мә'насыз конструксијаја сәбәб олдуғу һәлә бир јана галсын } көстәрилән тавтолокијадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, мүәјјән мигдар әмәк, әмәк һаггында олан јахуд әмәк һаггыны тәшкил едән пулдакы вә ја әмтәәләрдәки әмәјин мигдарына бәрабәрдир. Әкәр фәһлә 12 саат ишләјир вә әмәк һаггы олараг 6 саатлыг мәһсул әлдә едирсә, онда 6 саатлыг әмәјин бу мәһсулу, 12 саатлыг әмәјин мүгабилиндә верилән *дәјәри* тәшкил едир (зира бу мәһсул әмәк һаггыны, 12 саатлыг әмәјә мүбадилә олунан әмтәәни тәшкил едир). Бурадан белә бир нәтичә чыхмыр ки, 6 саатлыг әмәк 12 саата бәрабәрдир, јахуд 6 саатын тәмсил едилдији бир әмтәә 12 саатын тәмсил едилдији әмтәәјә бәрабәрдир; белә бир нәтичә чыхмыр ки, әмәк һаггынын дәјәри [бу әмәк һаггына мүбадилә олунмуш] әмәјин тәмсил едилдији мәһсулун дәјәринә бәрабәрдир. Бура-

дан јалныз белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәјин дәјәриндә (бу дәјәр иш гүввәсинин ичра етмиш олдуғу әмәклә дејил, иш гүввәсинин өзүнүн дәјәри илә өлчүлдүјүнә көрә), [760] мүәјјән мигдар әмәјин дәјәриндә онун сатын алдығындан аз әмәк вардыр; бу сәбәбдән дә, сатын алынмыш әмәјин тәмсил олундуғу *әмтәәнин дәјәри,* бу мигдар әмәји сатын алмыш олан, јахуд бу әмәјә сәрәнчам едән әмтәәләрин дәјәриндән сон дәрәчә фәрглидир.

Ч-б Малтусун чыхардығы нәтичә тамамилә әксинәдир. Мүәјјән мигдар әмәјин *дәјәри* бу әмәјин дәјәринә бәрабәр олдуғундан, Малтусун фикринчә, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, бу мигдар әмәји тәмсил едән дәјәр әмәк һаггынын дәјәринә бәрабәрдир. Сонра, Малтуса көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы бир әмтәәнин өз чанына чәкдији вә онда еһтива едилән мүстәгим әмәк (јә'ни истеһсал васитәләри чыхылдыгдан сонра галан әмәк), һәмин әмәјин мүгабилиндә верилмиш олан дәјәрдән артыг бир дәјәр јаратмыр; һәмин әмәк јалныз, әмәк һаггынын дәјәрини тәкрар истеһсал едир. Артыг бурадан өзлүјүндә белә бир нәтичә чыхыр ки, әкәр әмтәәләрин дәјәри онлардакы әмәклә мүәјјән олунурса, онда мәнфәәт изаһ едилә билмәз; вә,—үмумијјәтлә бурада, әмтәәнин дәјәринә бу әмтәәнин реаллашдырдығы мәнфәәтин дә дахил олдуғу фәрзијјәси әсас көтүрүлсә,—онда, әксинә, мәнфәәти башга бир мәнбәдән һасил етмәк лазым кәлир. Зира әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәк ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) ашынмыш олан, буна көрә дә мәһсулун дәјәриндә, машында вә саирәдә јенидән мејдана кәлән әмәкдән. 2) истифадә едилмиш хаммалдакы әмәкдән. Бу үнсүрләрин һәр икиси, јени әмтәә истеһсалы үнсүрләри олараг, јени әмтәә истеһсалындан әввәл онларда олан әмәк мигдарыны, әлбәттә, бу сәбәбә көрә артырмыр. Демәли, галыр, 3) әмәк һаггында олан вә чанлы әмәјә мүбадилә едилән әмәк. Лакин бу ахырынчы әмәк Малтуса көрә, өзүнүн мүбадилә едилдији маддиләшмиш әмәкдән чох дејилдир. Беләликлә, әмтәәдә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һеч бир гисми јохдур, әмтәәдә јалныз еквиваленти өдәјән әмәк вардыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әкәр әмтәәнин дәјәри ондакы әмәклә мүәјјән олунсајды, әмтәә һеч бир мәнфәәт вермәзди. Јох, әкәр әмтәә мәнфәәт верирсә, онда бу, Малтуса көрә, әмтәәнин гијмәтинин әмтәәдәки әмәкдән *артығыдыр.* Белә чыхыр ки, әмтәә (мәнфәәти дә еһтива етдији) өз дәјәринә сатыла билмәк үчүн елә бир мигдар әмәјә сәрәнчам етмәлидир ки, бу әмәк әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш олан әмәјә вә үстәкәл артыг бир мигдар әмәјә бәрабәр олсун; мәһз бу артыг мигдар әмәк, әмтәәнин сатылышында реаллашдырылан мәнфәәти тәмсил едир.

[5) ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИНИН ДӘЈИШМӘЗЛИЈИ ҺАГГЫНДА СМИТ МҮДДӘАСЫНЫН МАЛТУС ТӘРӘФИНДӘН ТӘФСИРИ]

Әмәјин,—истеһсал үчүн тәләб олунан мигдар әмәјин дејил, бир әмтәә олан әмәјин,—дәјәрләрин өлчүсү олдуғуну сүбут етмәк үчүн Малтус сонра иддиа едир ки,

«әмәјин дәјәри сабитдир» («The Measure of Value» etc., сәһ. 29, гејд).

{ Бунда орижинал һеч бир шеј јохдур, бу, *А. Смитин* «Халглар сәрвәти» әсәринин I китабынын 5-чи фәслиндә (Гарнје тәрәфиндән франсызчаја тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 65—66) олан ашағыдакы мүддәасыны тәкрар етмәк вә даһа да инкишаф етдирмәкдир:

«Һәр бир заман вә һәр јердә әмәјин ејни мигдарларынын бу әмәји сәрф едән фәһлә үчүн дәјәри ејни олмалыдыр. Өз ади сәһһәти, гүввәти, күмраһлығы вә малик ола билдији ади мәһарәт вә чевиклији шәраитиндә фәһлә һәмишә өз асудәлијинин, өз сәрбәстлијинин, өз сәадәтинин ејни бир һиссәсини вермәлидир. Фәһләнин мүбадиләдә вердији гијмәт, бу гијмәт мүгабилиндә алдығы әмтәәләрин мигдары һәр нә гәдәр олурса-олсун, онун вердији гијмәт һәмишә дәјишмәз галыр. Доғрудур, бу гијмәт мүгабилиндә о бә'зән артыг мигдарда, бә'зән исә аз мигдарда бу кими әмтәәләр сатын ала биләр, лакин бурада һәмин әмтәәләрин дәјәри дәјишилир, бунлары сатын алан әмәјин дәјәри исә дәјишилмир. Һәр бир заман вә һәр јердә, чәтин тапылан, јахуд чохлу әмәк баһасына әлдә едилән шеј *баһа* олур, асанлыгла тапылан, јахуд әлдә едилмәси үчүн азачыг әмәк сәрф едилмәси лазым кәлән шеј исә *учуз* олур. Беләликлә, һеч вахт дәјәри дәјишилмәјән әмәк јеканә керчәк вә гәти бир өлчүдүр ки, һәр бир заман вә һәр јердә бу өлчү бүтүн әмтәәләрин дәјәринин мүәјјән олунмасы вә мүгајисә едилмәси үчүн тәтбиг олуна биләр» [Русча тәрҹүмәси: *А. Смит.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. М.—Л., 1935, I чилд, сәһ. 32—33].}

{ Сонра, Малтусун чох өјүндүјү вә илк дәфә өзүнүн тапдығыны иддиа етдији бир кәшфи дә (јә'ни, дәјәрин әмтәәдә олан әмәк мигдарына вә үстәкәл мәнфәәт тәшкил едән әмәјә бәрабәр олмасы һаггындакы мүддәа), көрүнүр, Смитин ашағыдакы ики чүмләсинин садәчә бирләшдирилмәсидир (Малтус һеч вахт әдәби оғру олмагдан әл чәкмир):

«Гијмәтин бүтүн мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин керчәк дәјәри, бу тәркиб һиссәләриндән һәр биринин сатын ала билдији вә ја өз сәрәнчамына ала билдији әмәјин мигдары илә өлчүлүр. Әмәк гијмәтин јалныз *әмәкдән* ибарәт олан һиссәсинин дәјәрини өлчмәк дејил, онун *рентадан* ибарәт олан, һабелә *мәнфәәтдән* ибарәт олан һиссәсинин дә дәјәрини өлчүр» (I китаб, 6-чы фәсил, Гарнјенин тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 100) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 47]. }

[761] Буна мүвафиг олараг Малтус дејир:

«Әкәр әмәјә тәләб артырса, онда фәһләнин әмәк һаггынын јүксәк олмасынын сәбәби һеч дә әмәјин дәјәринин јүксәлмәси дејил, әмәјин мүбадилә

едилдији мәһсулун дәјәринин ашағы дүшмәсидир. Әмәк артыглыг етдикдә исә, фәһләнин әмәк һаггынын ашағы олмасынын сәбәби әмәјин дәјәринин ашағы дүшмәси дејил, мәһсулун дәјәринин јүксәлмәсидир» («The Measure of Value» etc., сәһ. 35; һабелә мугајисә ет: сәһ. 33—34).

Бејли Малтусун белә бир мүддәаны *әсасландырмасыны* чох сәрраст истеһзаја гојур ки, *әмәјин дәјәри* сабитдир (Смитин дејил, Малтусун сонракы дәлилләрини, һабелә, умумијјәтлә, әмәјин дәјәринин дәјишмәз олмасы һаггында мүддәаны):

«Там ејни илә дә һәр һансы бир шеј барәсиндә сүбут етмәк оларды ки, о, дәјишмәз дәјәрә маликдир,—мәсәлән, 10 аршын маһуд барәсиндә. Зира 10 аршын маһуд үчүн биз 5 ф. ст. вә ја 10 ф. ст. вермиш олсаг да, вердијимиз мәбләғ һәмишә дәјәрҹә өзүнүн мүгабилиндә алынан маһуда бәрабәр олачагдыр, башга сөзлә дејилсә, маһуд үчүн бу мәбләғ дәјишмәз дәјәрә малик олачагдыр. Лакин дәјишмәз дәјәрә малик олан бир шејин мүгабилиндә верилән шејин өзү дәјишмәз олмалыдыр; демәли, 10 аршын маһуд дәјишмәз дәјәрә малик олмалыдыр... Әкәр биз дејириксә ки, әмәк һаггы дәјишмәз дәјәрә маликдир, чүнки әмәк һаггы кәмијјәтҹә дәјишилирсә дә, о, ејни бир мигдар әмәјә сәрәнҹам едир,—әкәр белә дејириксә, онда бу иддиа белә бир иддиадан чох да әсаслы дејилдир ки, куја бир шлјапа үчүн верилән *мәбләғ* дәјишмәз дәјәрә маликдир, чүнки бу мәбләғ каһ чох, каһ да аз олурса да, о һәмишә шлјапаны сатын алыр» («A Gritical Dissertation on the Nature, Measures, and Gauses of Value» etc., London, 1825, сәһ. 145—147).

Јенә дә һәмин әсәрдә Бејли Малтусун өз дәјәр өлчүсүнү «изаһ етмәк» үчүн вердији вә куја дәрин мә'налы олан чәфәнк чәдвәлләрини чох ачы бир тәрздә истеһзаја гојур.

Бејлинин истеһзалары мүнасибәти илә өз гәзәбини изһар етдији «Definitions in Political Economy» (London, 1827) әсәриндә Малтус *әмәјин дәјәринин дәјишмәзлијини* әзчүмлә ашағыдакы тәрздә сүбут етмәјә чалышыр:

«Чәмијјәт тәрәгги етдикчә бөјүк бир груп әмтәәләрин, мәсәлән, хам мәһсулларын гијмәти әмәјә нисбәтән јүксәлир, сәнаје мәһсулларынын гијмәти исә ашағы дүшүр. Буна көрә һеч дә һәгигәтдән узаг олмаз иддиа едилсә ки, ејни бир өлкәдә мүәјјән мигдар әмәјә сәрәнҹам едән әмтәәләрин күтләси орта һесабла, бир нечә јүз ил әрзиндә әһәмијјәтли дәрәҹәдә дәјишилә билмәз» («Definitions» etc., London, 1827, сәһ. 206).

Малтус «әмәјин дәјәринин дәјишмәзлијини» нечә сүбут едирсә, белә бир ҹәһәти дә ејни дәрәҹәдә көзәлчә сүбут едир ки, әмәк һаггынын пул гијмәтләринин јүксәлмәси әмтәәләрин пул гијмәтләринин умуми јүксәлишинә сәбәб олмалыдыр:

«Пул илә ифадә олунан әмәк һаггынын умуми јүксәлиши баш вердикдә, пулун дәјәри мувафиг сурәтдә ашағы дүшүр; пулун дәјәри ашағы дүшдүкдә исә, ...һәмишә әмтәәләрин гијмәтләри јүксәлир» (јенә орада, сәһ. 34).

Әкәр пулун дәјәри әмәјә нисбәтән ашағы дүшмүшсә, онда мәһз сүбут етмәк лазымдыр ки, бүтүн әмтәәләрин дәјәри пула нисбәтән јүксәлмишдир, јахуд пулун әмәкдә дејил, башга әмтәәләрдә ифадә олунан дәјәри ашағы дүшмүшдүр. Малтусун сүбуту исә ондан ибарәтдир ки, буну о, габагчадан илкин шәрт кими гәбул едир.

[6) ӘМӘК ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ГАРШЫ ӨЗ МҮБАРИЗӘСИНДӘ МАЛТУСУН, ДӘЈӘР ГАНУНУНУН ДӘЈИШМӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА РИКАРДО МҮДДӘАЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ЕТМӘСИ]

Рикардонун дәјәр тә'рифинә гаршы өз мүбаһисәсини *Малтус* бүтүнлүклә әмтәәләрин мүбадилә дәјәрләриндәки дәјишикликләр һаггында илк дәфә Рикардонун өзүнүн ирәли сүрмүш олдуғу мүддәалардан көтүрүр; о дәјишикликләр ки, бунлары һәмин әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан асылы олмајараг, капиталын гурулушунда тәдавүл просесиндән ирәли кәлән фәргләр,—дөвријјә капиталы илә әсас капитал арасындакы мүхтәлиф нисбәтләр, тәтбиг едилән әсас капиталын өмүр дәрәчәсинин мүхтәлифлији, дөвријјә капиталынын дөвретмә мүддәтләринин мүхтәлифлији төрәдир. Гыса дејилсә, Рикардоја гаршы өз мүбаһисәсини Малтус Рикардонун хәрч гијмәти илә дәјәри гарышдырмасындан көтүрүр, чүнки ајры-ајры истеһсал даирәләриндә тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан асылы олмајан хәрч гијмәтләринин тәнләшмәсини Рикардо дәјәрин өзүнүн дәјишмәси кими көтүрүр, бунунла да бүтүн принсип алт-үст олур. Дәјәри иш вахты илә мүәјјән етмәјә гаршы Рикардонун өзүнүн ирәли сүрдүјү вә илк дәфә өзүнүн кәшф етдији бу зиддијјәтләри Малтус һеч дә һәлл етмәк үчүн дејил, онун үчүн көтүрүр ки, керијә, тамамилә мә'насыз тәсәввүрләрә гајытсын вә бирбиринә зидд һадисәләрин *көстәрилмәсини,* бунларын сөз илә ифадә олунмасыны зиддијјәтләрин һәлл едилмәси кими гәләмә версин. Ејни илә бу чүр методун тәтбиг олунмасыны биз, Рикардо мәктәбинин позулмасыны нәзәрдән кечирәндә—[Чемс] Миллдә вә Мак-Куллохда—көрәчәјик; сөз күләшдирмәклә, схоластик-мә'насыз тә'рифләр вә фәргләндирмәләр васитәси илә онлар үмуми гануна зидд олан һадисәләри бу гануна билаваситә ујғунлашдырмаға чәһд едирләр ки, јеритдикләри мүһакимәләриндә бунлардан јахаларыны гуртарсынлар, лакин бу чәһдләр нәтичәсиндә һәмин мүәллифләрдә үмуми әсасын өзү јох олур.

Малтусун әсәрләриндән о парчалары мисал кәтирәк ки,

бунларда о, Рикардонун өзүнүн дәјәр гануну әлејһинә ирәли сүрдүјү материалы Рикардоја гаршы гојур:

«Смит дејир ки, тахыл бир илдә јетишир, әтлик мал-гараны јетишдирмәк үчүн исә 4—5 ил тәләб олунур; она көрә дә әкәр биз өз гаршымызда ејни мүбадилә дәјәринә малик олан мүәјјән мигдар тахыл вә мүәјјән мигдар әт көтүрүрүксә, шүбһә јохдур ки, әт истеһсалына сәрф едилмиш капитал үчүн 3 вә ја 4 әлавә ил әрзиндә он беш фаиз һесабы илә көтүрүлән мәнфәәт мәбләғиндәки фәрг, бүтүн дикәр мүлаһизәләрдән башга, әтин дәјәриндә олан бир чәһәтин, әтдә хејли аз мигдар [762] әмәк олмасынын әвәзини верир. Беләликлә, биз ејни мүбадилә дәјәринә малик олан ики әмтәә көрә биләрик, һалбуки бу әмтәәләрин бириндәки јығылмыш вә мүстәгим әмәјин мигдары дикәриндәкиндән гырх вә ја әлли фаиз аздыр. Бу, һәр бир өлкәнин чох бөјүк мигдарда ән мүһүм әмтәәләри үчүн ади бир һалдыр; буна көрә әкәр мәнфәәт 15%-дән азалыб 8% олсајды, онда әтин дәјәри тахыла нисбәтән 20%-дән дә чох азалмыш оларды» («The Measure of Value» etc., сәһ. 10—11).

Лакин капитал әмтәәләрдән ибарәт олдуғуна көрә вә онун тәркибинә дахил олан вә ја ону тәшкил едән әмтәәләрин хејли һиссәсинин малик олдуғу гијмәт (демәли, онун ади мә'нада мүбадилә дәјәри) јалныз јығылмыш вә мүстәгим әмәкдән ибарәт олмајыб,—биз анчаг мүәјјән ајрыча бир әмтәәни нәзәрдән кечирдијимиз тәгдирдә,—орта мәнфәәтин әлавә едилмәси илә әлагәдар олараг, һабелә дәјәрин үзәринә артырылан садәчә номинал әлавәдән дә ибарәтдир, она көрә дә Малтус дејир:

«Әмәк һеч дә капиталын истеһсалына сәрф едилмиш олан јеканә үнсүр дејилдир» («Definitions», edited by, Cazenove, сәһ. 29).

«*Истеһсал хәрчләри* нәдир?.. Бу,—*әмтәәнин истеһсалы үчүн* вә онун истеһсалында тәтбиг едилән аләт вә материалларын әлдә едилмәси үчүн *тәләб олунан мигдар натурал* формалы *әмәкдән, үстәкәл* аванс едилмиш капиталын аванс едилдији бүтүн мүддәтдә она чатасы ади мәнфәәтә мувафиг олан *әлавә мигдар әмәкдән* ибарәтдир» (јенә орада, сәһ. 74—75).

«Јенә дә һәмин сәбәбә көрә ч-б Милл тамамилә һагсыз олараг капиталы јығылмыш әмәк адландырыр. Капиталы, бәлкә дә, *јығылмыш әмәк үстәкәл мәнфәәт* адландырмаг оларды, лакин шүбһәсиздир ки, әкәр биз мәнфәәти әмәк адландырмаг гәрарына кәлмәсәк, капиталы јалныз јығылмыш әмәк адландырмаг олмаз» (јенә орада, сәһ. 60—61).

«Тамамилә сәһв олар дејилсә ки, әмтәәләрин дәјәрләри онларын истеһсалы үчүн лазым олан әмәјин вә капиталын мигдары илә тәнзим, јахуд мүәјјән олунур. Тамамилә дүзкүн олар дејилсә ки, әмтәәләрин дәјәрләри онларын истеһсалы үчүн лазым олан *әмәјин вә мәнфәәтин мигдары илә* тәнзим олунур» (јенә орада, сәһ. 129).

Бу барәдә *Кејзнов* 130-чу сәһифәдәки гејддә дејир:

««Әмәк вә мәнфәәт» ифадәсинә е'тираз едиб демәк олар ки, бунлар мүгајисәли анлајышлар дејилдир, чүнки әмәк фәалијјәтдир, мәнфәәт исә нәтичәдир, биринчиси сәбәбдир, икинчиси нәтичәдир. Она көрә дә *ч-б Сениор* бу ифадәни *«әмәк вә имтина»* ифадәси илә әвәз етмишдир (јә'ни, Сениор демишдир: «Өз кәлирини капитала чевирән адам, һәмин капиталын хәрчләнмәсинин она верә биләчәји *зөвгләрдән имтина едир»)*... Лакин е'тираф

етмәк лазымдыр ки, мәнфәәтин сәбәби имтина дејил, капиталын мәһсулдар ***тәтбигидир».***

Әчәб изаһдыр! Әмтәәнин дәјәри әмтәәдә еһтива едилән әмәкдән үстәкәл мәнфәәтдән ибарәтдир; әмтәәдә еһтива едилән әмәкдән вә онда еһтива едилмәјән, лакин әмтәә сатын алынаркән өдәнилмәси лазым кәлән әмәкдән ибарәтдир.

Малтусун Рикардо әлејһинә мүбаһисәсинин сонрасы:

«Рикардо иддиа едир ки, әмәк һаггынын дәјәри нә дәрәчәдә јүксәлирсә, мәнфәәт дә ејни дәрәчәдә ашағы дүшүр вә, әксинә; онун бу иддиасы јалныз о һалда доғрудур ки, өзләринин истеһсалына ејни мигдарда әмәк сәрф едилмиш олан әмтәәләрин һәмишә бәрабәр дәјәрә малик олмасы фәрз едилсин,—бу исә елә бир фәрзијјәдир ки, 500 һалын чәтин ки, бириндә доғру чыхыр, мәсәлән, о һалда лабүддән белә олур ки, мәдәнијјәт вә техника инкишаф етдикчә, тәтбиг олунан әсас капиталын мигдары даим артыр, дөврijјә капиталынын дөвретмә мүддәти исә кетдикчә чох мүхтәлиф вә гејри-бәрабәр олур» («Definitions», London, 1827, сәһ. 31—32). (Јенә һәмин јер—Кејзнов нәшринин 53—54-чү сәһифәсиндә; Малтус бурада һәрфијјән ашағыдакылары дејир: «Тәбии вәзијјәт» Рикардонун дәјәр өлчүсүнү тәһриф едир, чүнки бу тәбии вәзијјәт «мәдәнијјәт вә техника инкишаф етдикчә, тәтбиг олунан әсас капиталын мигдарыны фасиләсиз сурәтдә артырмаға доғру мејл едир вә дөврijјә капиталынын дөвретмә мүддәтини кет-кедә даһа чох мүхтәлиф вә гејри-бәрабәр едир»).

«Ч-б Рикардо өзүнүн мүәјјән етдији гајдада хејли истисналар олдуғуну өзү дә е'тираф едир; лакин онун истисналарына аид олан һаллар нәзәрдән кечирилсә, јә'ни тәтбиг едилән әсас капиталын мигдарларынын гејри-бәрабәр олдуғу вә мүхтәлиф өмрә малик олдуғу, һабелә тәтбиг олунан дөврijјә капиталынын дөвретмә мүддәтләринин мүхтәлиф олдуғу һаллар нәзәрдән кечирилсә, көрәрик ки, бу һалларын сајы о гәдәр чохдур ки, гајданы истисна, истиснаны исә гајда һесаб етмәк олар» («Definitions», edited by Cazenove, сәһ. 50).

[7) МАЛТУСДА ДӘЈӘРИН ВУЛГАР ТӘ'РИФИ. МӘНФӘӘТИ ӘМТӘӘЛӘРИН ДӘЈӘРИНӘ ӘЛАВӘ ҺЕСАБ ЕДӘН БАХЫШ. РИКАРДОНУН НИСБИ ӘМӘК ҺАГГЫ КОНСЕПСИЈАСЫНА ГАРШЫ МАЛТУСУН МҮБАҺИСӘСИ]

Габагда сөјләндијинә мүвафиг олараг, Малтус дәјәрә белә бир тә'риф дә верир[10]:

«Дәјәр әмтәәјә верилән елә бир гијмәтдир ки, бу гијмәт өзүнүн *алычы үчүн олан хәрчләринә* әсасланыр, јахуд әмтәәни әлдә етмәк үчүн алычынын *гурбан* вермәли олдуғу шејә әсасланыр вә *мүбадиләдә алычынын бу әмтәә үчүн вердији әмәјин мигдары илә өлчүлүр, ј а х у д, јенә дә ејни шеј олараг,* әмтәәнин сәрәнчам етдији *әмәк илә өлчүлүр»* (јенә орада, сәһ. 8—9).

Малтус илә Рикардо арасындакы фәрг олмаг е'тибары илә Кејзнов һабелә ашағыдакыны гејд едир:

[763] «Ч-б Рикардо А. Смит илә бирликдә әмәји мәсрәфләрин дүзкүн өлчүсү гәбул едир, лакин бу өлчүнү о јалныз, *истеһсалчы* үчүн олан хәрчләр барәсиндә тәтбиг едирди... Бу өлчү ејни илә *алычы үчүн хәрчләрин* өлчүсү кими дә тәтбиг олуна биләр» (јенә орада, сәһ. 56—57).

Башга сөзлә дејилсә: әмтәәнин дәјәри алычынын вермәли олдуғу пулун мәбләғинә бәрабәрдир, бу пулун мәбләғи исә һәмин пула сатын алынмасы мүмкүн олан садә әмәјин күтләси илә ән јахшы мүәјјән олунур*. Лакин бу пулун мәбләғинин нә илә мүәјјән олунмасы барәсиндә, бурада, әлбәттә, һеч бир сөз дејилмәмишдир. Бурада биз тамамилә вулгар бир тәсәввүр, адамларын ади һәјатда бу мөвзу барәсиндәки тәсәввүрүнү,— тәмтәрагла ифадә олунмуш садә бир бајағылыг көрүрүк. Башга сөзлә дејилсә, бу, јалныз *хәрчләр гијмәти* илә *дәјәри* ејниләшдирмәкдир, елә бир гарышдырмадыр ки, А. Смитдә вә даһа артыг бир дәрәчә Рикардода бу гарышдырма онларын керчәк тәһлилинә зидд кәлир, Малтус исә бу гарышдырманы ганун дәрәчәсинә јүксәлдир. Беләликлә, бурада дәјәр һаггында биз, рәгабәт ичиндә батыб галан вә јалныз бу рәгабәтин јаратдығы заһири көрүнүшә бәләд олан рәгабәт аләми филистеринә мәхсус бир тәсәввүр көрүрүк. Бәс хәрчләрин гијмәти нә илә мүәјјән олунур? Аванс едилмиш капиталын кәмијјәти үстәкәл мәнфәәт илә. Бәс мәнфәәт нә илә мүәјјән олунур? Мәнфәәт үчүн фонд һарадан әмәлә кәлир, бу изафи дәјәрин тәмсил едилдији изафи мәһсул һарадан әмәлә кәлир? Әкәр мәсәлә јалныз, пул илә ифадә олунан гијмәтин номинал јүксәлдилмәси үзәриндәдирсә, онда әмтәәләрин дәјәрини јүксәлтмәк ән асан бир ишдир. Бәс аванс едилмиш капиталын дәјәри нә илә мүәјјән олунур? Малтус дејир ки, онда еһтива едилән әмәјин *дәјәри илә* мүәјјән олунур. Бәс бу ахырынчы нә илә мүәјјән олунур? Әмәк һаггынын хәрчләндији әмтәәләрин *дәјәри илә*. Бәс бу әмтәәләрин дәјәри? Әмәјин дәјәри үстәкәл мәнфәәт илә. Беләликлә, биз даим чыхылмаз бир даирә ичиндә һәрләнирик. Фәрз едәк ки, фәһләјә һәгигәтән онун әмәјинин дәјәри верилир, јә'ни онун әмәк һаггыны тәшкил едән әмтәәләр (јахуд пул мәбләғи) фәһләнин әмәјинин маддиләшдији әмтәәләрин дәјәринә (пул мәбләғинә) бәрабәрдир, белә ки, фәһлә 100 талер әмәк һаггы алдыгда, хаммала вә саирәјә,—гыса дејилсә, аванс едилмиш [сабит] капитала — чәми 100 талерлик дәјәр әлавә етмиш олур. Бу һалда мәнфәәт үмумијјәтлә јалныз, сатычынын әмтәәни сатдыгда онун *керчәк* дәјәринә етдији әлавәдән ибарәт ола биләр. Буну бүтүн сатычылар едир. Демәли, капита-

* *Малтус мәнфәәтин мөвчуд олдуғуну габагчадан фәрз едир* ки, сонра онун дәјәр күтләсини харичи өлчү илә өлчсүн. О, мәнфәәтин мејдана кәлмәси вә дахили мүмкүнлүјү мәсәләсинә тохунмур.

листләр бир-бири илә өз әмтәәләрини мүбадилә етдикләринә көрә, онларын һеч бири белә бир әлавә васитәси илә һеч бир шеј реаллашдырмыш олмур, хүсусилә дә бу јол илә әсла елә бир әлавә фонд әмәлә кәлмир ки, онлар өз кәлирләрини һәмин фонддан әлдә едә билсинләр. Јалныз, өз әмтәәләри фәһлә синфинин истеһлакына дахил олан капиталистләр хәјали мәнфәәт дејил, керчәк мәнфәәт әлдә едирләр, зира бу капиталистләр әмтәәни гајтарыб фәһләләрә онлардан сатын алмыш олдуглары гијмәтдән баһа сатырлар. Онлар фәһләләрдән 100 талерә сатын алмыш олдуглары әмтәәни гајтарыб фәһләләрә 110 талерә сатачаглар, јә'ни онлар мәһсулун јалныз $^{10}/_{11}$ һиссәсини гајтарыб фәһләләрә сатачаг, $^{1}/_{11}$ һиссәсини исә өзләринә сахлајачаглар. Лакин бу, јалныз о демәкдир ки, фәһләнин ишләдији, мисал үчүн, 11 саатдан анчаг 10 саатынын һаггы она верилир, анчаг 10 саатын мәһсулу она верилир, бир саат, јахуд бир саатын мәһсулу исә, еквивалентсиз олараг капиталистә галыр. Мә'лум олдуғу кими, бу да јенә о демәкдир ки,— фәһлә синфи илә гаршылыглы мүнасибәтләрдә—мәнфәәт она көрә әмәлә кәлир ки, фәһлә синфи өз әмәјинин бир һиссәсини капиталистләрә *һавајы* верир, демәли, «әмәјин *мигдары»* ејни илә «әмәјин дәјәриндән» ибарәт олмур. Лакин дикәр капиталистләрин һамысы јалныз хәјалән мәнфәәт әлдә етмиш олардылар, чүнки онларын көстәрилән бу чарәси олмазды.

Рикардонун башланғыч мүддәаларыны Малтусун нә дәрәчәдә аз анладығыны, дәјәрин үзәринә әлавә етмәк јолундан башга бир јол илә мәнфәәт әлдә едилмәсинин мүмкүнлүјүнү онун әсла анламадығыны әзчүмлә ашағыдакы јер чох бариз шәкилдә көстәрир:

«Е'тираф етмәк олар ки, әкәр ибтидада әмтәәләри дәрһал һазырлајыр вә дәрһал истеһлака бурахырдыларса, онда әмтәәләр јалныз бирчә әмәјин нәтичәси идиләр, бу сәбәбдән дә, онларын дәјәри һәмин әмәјин мигдары илә мүәјјән олунурду; лакин әсла белә дүшүнмәк *олмаз ки, әкәр капиталист өзүнүн аванс етмиш олдуғу капиталдан истифадә етмәк имканындан мүәјјән бир мүддәт мәһрум олмаса вә бунун мугабилиндә өзү үчүн мәнфәәт шәклиндә әвәз тәләб етмәсә,* бу кими әмтәәләр дикәр әмтәәләрин истеһсалында *бир капитал кими тәтбиг едилә билсин.* Чәмијјәтин инкишафынын илк мәрһәләләриндә, әмтәәләрин истеһсалы үчүн аванс едилән капиталлар нисбәтән аз олдуғу вахт һәмин әвәз јүксәк иди вә мәнфәәт нормасынын јүксәклији нәтичәсиндә бу кими әмтәәләрин дәјәринә хејли тә'сир көстәрирди. Чәмијјәтин инкишафынын сонракы мәрһәләләриндә, тәтбиг едилән әсас капиталын мигдарынын хејли артмасы нәтичәсиндә вә дөвријјә капиталы вүсул васитәси илә капиталист үчүн әвәзләнәнә, гәдәр һәмин капиталын хејли һиссәсинин аванс едилдији мүддәтинин узанмасы нәтичәсиндә мәнфәәт капиталын вә әмтәәләрин дәјәринә күчлү тә'сир көстәрир. *Бу һалларын һәр икисиндә, мәнфәәтин мүхтәлиф мигдарда олмасы әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилмәсинин нисбәтинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир»,* («Definitions», edited by Cazenove, сәһ. 60).

Нисби әмәк һаггы анлајышыны гәрарлашдырмасы Рикардонун ән бөјүк хидмәтләриндән биридир. Мәсәләнин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, *әмәк һаггынын дәјәри* (бу сәбәбдән, һабелә, *мәнфәәтин* дәјәри) иш күнүнүн *фәһлә өзү үчүн* (өз әмәк һаггыны истеһсал етмәк вә ја тәкрар истеһсал етмәк үчүн) *ишләдији* һиссәси илә капиталистә мәхсус олан һиссәси арасындакы нисбәтдән бүтүнлүклә асылыдыр. Игтисади чәһәтдән бунун чох бөјүк әһәмијјәти вардыр; әслиндә бу, дүзкүн изафи дәјәр нәзәријјәси үчүн јалныз башга бир ифадәдир[11]. Ондан әлавә, һәр ики синфин ичтимаи мүнасибәтини [764] анламаг үчүн дә бунун бөјүк әһәмијјәти вардыр. Малтус бурада нә исә бир әнкәл олдуғуну дујур вә бу һал ону өз е'тиразларыны билдирмәјә мәчбур едир:

«Ч-б Рикардоја гәдәр мән һеч бир мүәллифә раст кәлмәмишәм ки, о, бир заман *әмәк һаггы*, јахуд керчәк әмәк һаггы терминини мүәјјән бир *пропорсијаны* ифадә едән мә'нада ишләтмиш олсун».

(Рикардо әмәк һаггынын *дәјәр* ифадәсиндән бәһс едир ки, бу, һәгигәтән, өзүнү фәһләнин пајына дүшән мәһсул һиссәси кими дә көстәрир.)[12]

«Мәнфәәт, доғрудан да, мүәјјән бир пропорсијаны көстәрир; буна көрә *мәнфәәт нормасы һаглы олараг һәмишә, аванс едилмиш капиталын дәјәринә көрә фаизлә ифадә едилирди».*

{*Аванс едилмиш капиталын дәјәри* дедикдә Малтусун нәји нәзәрдә тутдуғуну сөјләмәк чох чәтиндир, онун өзү үчүн исә һәтта һеч мүмкүн дә дејилдир. Малтуса көрә, әмтәәнин дәјәри әмтәәдә еһтива олунан аванс едилмиш капитала, үстәкәл мәнфәәтә бәрабәрдир. Лакин, аванс едилмиш капитал мүстәгим әмәкдән әлавә, һабелә әмтәәләрдән дә ибарәт олдуғуна көрә, аванс едилмиш капиталын дәјәри онда еһтива олунан аванс едилмиш капитала вә үстәкәл мәнфәәтә бәрабәрдир. Беләликлә, мәнфәәт аванс едилмиш капитала дүшән мәнфәәтә, үстәкәл мәнфәәтин мәнфәәтинә бәрабәрдир. In infinitum*.}

«Әмәк һаггына кәлдикдә исә, онун јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси һеч дә, онун мүәјјән мигдар әмәк сајәсиндә әлдә едилән бүтүн мәһсула ола биләчәк *пропорсијасына* көрә нәзәрдән кечирилмәк дејил, фәһләнин чох вә ја аз мигдарда мүәјјән мәһсул әлдә етдијинә көрә, јахуд бу мәһсулун зәрури шејләрә вә раһатлыг шејләринә чох вә ја аз сәрәнчам етмәсинә көрә нәзәрдән кечирилир» («Definitions», London, 1827, сәһ. 29—30).

Капиталист истеһсалы шәраитиндә билаваситә *мәгсәд мүбадилә дәјәриндән*—мүбадилә дәјәрини артырмагдан ибарәт олдуғуна көрә, ону нечә өлчмәк лазым кәлдијини билмәк ва-

*—Интәһасыз бу чур. *Ред.*

чибдир. Аванс едилмиш капиталын дәјәри пул илә (керчәк пул вә ја һесаб пулу илә) ифадә *олундуғуна* көрә, һәмин артырманын дәрәчәси капиталын өзүнүн пул кәмијјәтинә нисбәтлә өлчүлүр вә мигјас олараг мүәјјән кәмијјәтли—100 кәмијјәтли капитал (пул мәбләғи) көтүрүлүр. Малтус дејир:

«Капитала дүшән мәнфәәт аванс едилмиш капиталын дәјәри илә, әмтәәнин сатылдығы вә ја истеһлак едилдији заман малик олдуғу дәјәр арасында олан фәргдән ибарәтдир» («Definitions», London, 1827, сәһ. 240—241).

[8) МАЛТУСУН МӘҺСУЛДАР ӘМӘЈӘ ВӘ ЈЫҒЫМА ОЛАН БАХЫШЛАРЫ ИЛӘ ОНУН ӘҺАЛИ НӘЗӘРИЈЈӘСИ АРАСЫНДАКЫ УЈҒУНСУЗЛУГ]

[а)] МӘҺСУЛДАР ВӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘК

«Кәлир, һәјаты билаваситә давам етдирмәк вә зөвгләр алмаг мәгсәди илә хәрчләнир, капитал исә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә хәрчләнир» («Definitions», London, 1827, сәһ. 86).

«Фәһлә вә ев гуллугчусу ики аләтдир ки, бунлардан тамамилә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә едирләр: биринчиси сәрвәт әлдә едилмәсинә көмәк етмәлидир, икинчиси бу сәрвәтин истеһлак олунмасына көмәк етмәлидир» (јенә орада, сәһ. 94)[13].

Мәһсулдар фәһләнин ашағыдакы тә'рифи сәррастдыр:

«Мәһсулдар фәһлә елә фәһләдир ки, о, *өз саһибкарынын сәрвәтини билаваситә артырыр»* («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 47 [гејд]).

Бунунла бир дә ашағыдакы јери мүгајисә етмәк лазымдыр:

«Сөзүн әсил мә'насында јеканә мәһсулдар истеһлак, сәрвәти капиталистләрин тәкрар истеһсал мәгсәди илә истеһлак вә пуч етмәсидир... Капиталистә ишләјән фәһлә өз әмәк һаггынын гәнаәт етмәдији һиссәсини, әлбәттә, бир капитал кими истеһсал мәгсәди үчүн истеһлак етмир, ону бир кәлир кими, өз јашајышыны давам етдирмәк вә зөвгләр алмаг үчүн истеһлак едир. *Бу фәһлә, онун әмәјини тәтбиг едән шәхс үчүн* вә дөвләт үчүн *мәһсулдар истеһлакчыдыр, өзү үчүн исә, чидди дејилсә, мәһсулдар истеһлакчы дејилдир»* («Definitions», edited by Gazenove, сәһ. 30).

[б)] ЈЫҒЫМ

«Зәманәмиздә һеч бир сијаси игтисадчы *гәнаәт* дедикдә, садәчә сәрвәт јығымыны нәзәрдә тута билмәз; бу мәһдуд вә сәмәрәсиз әмәлијјат бир кәнара гојулдугда исә, һәмин «гәнаәт» термини милли сәрвәт барәсиндә

јалныз, гәнаәт едилиб јығыланын мүхтлиф тәтбигиндән ирәли кәлән мә'нада, гәнаәт едилиб јығылмыш вәсаитдән музд верилән әмәјин мүхтәлиф нөвләри арасындакы реал фәрг әсасында ишләдилә биләр» («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 38—39).

«Капитал јығымы кәлирин капитал олараг тәтбиг едилән һиссәсидир. *Буна көрә дә мөвчуд әмлак, јахуд сәрвәт артмадан капитал арта биләр»* («Definitions», edited by Cazenove, сәһ. 11).

«Әкәр башлыча олараг сәнаједән вә тичарәтдән асылы олан бир өлкәнин фәһлә синфи арасында евләнмәк чәһәтдән ағыллы адәтләр хејли јајылмыш олса, бу һал *белә бир өлкәјә зәрәр вура биләр»* («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 215).

Буну, әһали артыглығына гаршы еһтијат тәдбирләри тәблиғ едән бир адам дејир!

«Зәрури шејләрә олан еһтијач—башлыча олараг мәһз бу еһтијач фәһлә синфини зинәт шејләри истеһсал етмәјә вадар едир; әкәр бу стимул арадан галдырылсајды вә ја хејли зәифләдилсәјди, әкәр зәрури шејләри чох чүз'и әмәк сәрф етмәклә әлдә етмәк мүмкүн олсајды, онда биз там әсасла фәрз едә биләрдик ки, дәбдәбә шејләринин истеһсалына чох дејил, аз вахт сәрф едиләрди» («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 334).

Лакин әһали артыглығы нәзәријјәчисинин дилиндә онун ашағыдакы сөзләри хүсусилә мүһүмдүр:

«Әһалинин тәбиәтиндән белә бир нәтичә ирәли кәлир ки, фәһлә әһалинин артығы, чохалмыш тәләби өдәмәк үчүн, јалныз 16—18 илдән тез базара чыхарыла билмир, кәлирин гәнаәтлә јығылыб капитала чеврилмәси исә хејли сүр'әтлә баш верә биләр, буна көрә *өлкә даим белә бир риск гаршысында галыр* ки, әмәјин сахланмасы үчүн олан *фондлар* әһалинин өзүндән сүр'әтлә артачагдыр» (јенә орада, сәһ. 319—320).

[765] *Кејзнов* дүзкүн дејир:

«Капитал *фәһләләрә аванс олараг әмәк һаггы верилмәсинә сәрф едилдикдә, бу һал әмәјин сахланмасы фондларына һеч бир шеј әлавә етмир,* јалныз бу мөвчуд фондларын мүәјјән бир һиссәсинин истеһсал мәгсәдләри үчүн тәтбиг едилмәсиндән ибарәт олур» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, сәһ. 22, гејд).

[9)] САБИТ КАПИТАЛ ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ [МАЛТУСУН АНЛАДЫҒЫ КИМИ]

«Јығылмыш әмәк» (әслиндә белә демәк лазым иди: материаллашмыш әмәк, маддиләшмиш әмәк) «дикәр әмтәәләрин истеһсалында тәтбиг едилән хаммалын вә аләтләрин истеһсалына сәрф олунмуш әмәкдир» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, сәһ. 13).

«Әмтәәләрин истеһсалына сәрф едилмиш әмәкдән данышыркән, бунларын истеһсалы үчүн лазым олан капиталын истеһсалына сәрф едилмиш әмәји,—*ахырынчы капиталистин тәтбиг етдији»* [јә'ни әмтәәнин истеһсалынын сон мәрһәләсиндә тәтбиг едилән] *«мүстәгим әмәкдән* фәргли олараг, *јығылмыш әмәк* адландырмаг лазым кәләрди» (јенә орада, сәһ. 28—29).

Әлбәттә, буну фәргләндирмәк чох әһәмијјәтлидир. Лакин Малтусда бу, бүсбүтүн сәмәрәсиз галыр.

Малтус изафи дәјәри вә ја, һеч олмазса, онун нормасыны (сөзарасы гејд едәк ки, буну о һәмишә мәнфәәт илә вә мәнфәәт нормасы илә гарышдырыр) дәјишән капитала олан нисбәт кими, капиталын *мүстәгим әмәјә* сәрф едилән һиссәсинә олан нисбәт кими изаһ етмәјә чалышыр. Лакин Малтусун бу чәһди тамамилә ушаг һәрәкәтидир, онун дәјәрә олан бахышы үзүндән, әслиндә, башга чүр ола да билмәзди. Өзүнүн «Principles of Political Economy» [2nd edition] әсәриндә Малтус дејир:

«Фәрз едәк ки, капитал тәкчә әмәк һаггына сәрф едилмишдир. 100 ф. ст. мүстәгим әмәјә сәрф едилмишдир. Әкәр илин ахырында вәсул 110, 120 вә ја 130 ф. ст. тәшкил едирсә, онда ајдындыр ки, бу һалларын һәр бириндә мәнфәәт, *мәчму мәһсулун дәјәринин тәтбиг едилән әмәји өдәмәк үчүн тәләб олунан һиссәсинин кәмијјәти илә мүәјјән олуначагдыр.* Әкәр базарда мәһсулун дәјәри 110-а бәрабәрдирсә, онда фәһләләрин әмәјинин өдәнилмәси үчүн тәләб олунан һиссә, мәһсулун дәјәринин $^{10}/_{11}$-на бәрабәр олачаг, мәнфәәт исә 10% тәшкил едәчәкдир. Әкәр мәһсулун дәјәри 120-јә бәрабәрдирсә, онда әмәјин өдәнилмәсинә дүшән һиссә $^{10}/_{12}$-на бәрабәр олачаг, мәнфәәт исә 20% тәшкил едәчәкдир; әкәр мәһсулун дәјәри 130-дурса, онда, аванс едилмиш әмәјин өдәнилмәси үчүн тәләб олунан һиссә $^{10}/_{13}$-на бәрабәр олачаг, мәнфәәт исә 30% тәшкил едәчәкдир. Инди фәрз едәк ки, капиталистин аванс етмиш олдуғу капитал тәкчә әмәкдән ибарәт дејилдир. *Капиталист өзүнүн аванс етдији капиталын бүтүн һиссәләриндән ејни мигдарда хејир көтүрәчәјини көзләјир.* Фәрз едәк ки, аванс едилән мәбләғин $^{1}/_{4}$-и әмәјин (мүстәгим әмәјин) өдәнилмәсинә сәрф олунур, $^{3}/_{4}$-ү јығылмыш әмәкдән вә мәнфәәтдән, һабелә рента, веркиләр вә саир тә'дијәләрин мөвчуд олдуғуна көрә мәнфәәтин үзәринә кәлән әлавәләрдән ибарәтдир. Бу һалда беләә бир иддиа тамамилә дүзкүн олар ки, *капиталистин мәнфәәти, онун өз мәһсулунун бу $^{1}/_{4}$ һиссәси дәјәринин тәтбиг едилән әмәјин мигдарына нисбәтән дәјишилмәси илә бирликдә дәјишилир.* Мәсәлән, фермер әкинчиликдә 2 000 ф. ст. сәрф едир, о чүмләдән: 1 500 ф. ст. тохума, атларын сахланмасына, өз әсас капиталынын ашынмасына, өз әсас вә дөврijјә капиталы үчүн фаизә, рентаја, дәһјекә, веркиләрә вә саирәјә, 500 ф. стерлинг дә мүстәгим әмәјә сәрф едир, онун вәсулу исә илин ахырында 2 400 ф. ст. тәшкил едир. Беләә бир фермерин мәнфәәти 2 000 ф. ст. үчүн 400 ф. ст., jә'ни 20% тәшкил едәр. Ејни дәрәчәдә ајдындыр ки, *әкәр биз мәһсулун дәјәринин $^{1}/_{4}$-ни, jә'ни 600 ф. ст. көтүрсәк вә буну мүстәгим әмәк үчүн һагг шәклиндә верилмиш мәбләғ илә мугајисә етсәк, нәтичәдә там ејни мәнфәәт нормасы алынмыш олар»* (сәһ. 267—268).

Малтус бурада лорд-дендријеризмә[14] гапылыр. О истәјир (тутгун бир дујғу она дејир ки, изафи дәјәр илә, бу сәбәбдән һабелә мәнфәәт илә, әмәк һаггына сәрф едилән дәјишән капитал арасында мүәјјән нисбәт вардыр) сүбут етсин ки, «мәнфәәт мәчму мәһсулун дәјәринин тәтбиг едилән әмәји өдәмәк үчүн тәләб олунан һиссәсинин кәмијјәти илә мүәјјән олунур». Әввәлдә о, бүтүн капиталын дәјишән капиталдан вә әмәк һаггына сәрф едилән капиталдан ибарәт олдуғуну фәрз етдијинә

көрә дүзкүн фикир јеридир. Бу һалда мәнфәәт илә изафи дәјәр, доғрудан да, ејнијјәт тәшкил едир. Лакин бу һалда да Малтус бүсбүтүн мә'насыз бир мүлаһизә илә кифајәтләнир. Әкәр сәрф едилмиш капитал 100-ә, мәнфәәт исә 10%-ә бәрабәрдирсә, онда мәһсулун дәјәри 110-а бәрабәрдир, мәнфәәт сәрф едилмиш капиталын $^1/_{10}$-ни (демәли, бу капитала нисбәтән 10%) вә мәчму мәһсулун дәјәринин $^1/_{11}$-ни тәшкил едир ки, бураја артыг Малтус мәнфәәтин өзүнүн дәјәрини дә дахил етмишдир. Беләликлә, мәнфәәт мәчму мәһсулун дәјәринин $^1/_{11}$-ни тәшкил едир, аванс едилмиш капитал исә бу дәјәрин $^{10}/_{11}$-ну тәшкил едир. 10% мәнфәәт мәчму мәһсулун дәјәринә нисбәтлә көтүрүлдүкдә белә ифадә олуна биләр: мәчму мәһсулун дәјәринин мәнфәәтдән ибарәт олмајан һиссәси мәчму мәһсулун $^{10}/_{11}$-на бәрабәрдир, јахуд 110 ф. ст. дәјәрә малик олан вә тәркибиндә 10% мәнфәәт олан мәһсулда өз дәјәринин $^{10}/_{11}$-ну мигдарында мәсрәфләр вардыр ки, һәмин мәнфәәт дә бу мәсрәфләр мүгабилиндә әлдә едилмишдир,—бу парлаг ријази мүһакимә Малтусу о гәдәр әјләндирир ки, бу чүр бир һесабламаны 20, 30 вә и. а. фаиз мәнфәәт олан мисалларда да тәкрар едир. Бурајадәк биз әввәлдәки кими јалныз тавтолокија көрүрүк. Мәнфәәт—сәрф едилмиш капитала көрә фаиз нисбәтидир; мәчму мәһсулун дәјәриндә мәнфәәтин дәјәри вардыр, сәрф едилмиш [766] капитал исә мәчму мәһсулун дәјәриндән мәнфәәтин дәјәри чыхылдыгдан сонра галан мәбләғдир. Демәли, 110—10=100. Амма 100 ваһид 110-нун $^{10}/_{11}$-дур. Лакин сонрасына бахаг.

Тәкчә дәјишән капиталдан дејил, һабелә сабит капиталдан да ибарәт олан бир капитал көтүрәк. «Капиталист өзүнүн аванс етдији капиталын бүтүн һиссәләриндән ејни хејир көтүрәчәјини көзләјир». Доғрудур, бу, индичә ирәли сүрүлмүш олан белә бир иддиаја зиддир ки, мәнфәәт (демәк лазым иди: изафи дәјәр) әмәк һаггына сәрф едилмиш капитала олан нисбәтлә мүәјјән олунур. Лакин бунун нә әһәмијјәти вардыр? Малтус елә адам дејилдир ки, дуруб «капиталистин» «көзләмәләринә» вә ја тәсәввүрләринә зидд чыхсын. Лакин о бурада рекорд вурур. 2 000 ф. стерлинглик бир капитал көтүрәк, бунун $^3/_4$-ү, јахуд 1 500 ф. стерлинги сабит капиталдыр, $^1/_4$-ү, јахуд 500 ф. стерлинги исә дәјишән капиталдыр. Мәнфәәт=20%. Онда мәнфәәт 400, мәһсулун дәјәри исә 2 000+400=2 400 ф. ст. тәшкил едәчәкдир[15]. Мәчму мәһсулун $^1/_4$-ни көтүрәк [дејә Малтус сөзүнә давам едир]. Бу дөрддә бирин дәјәри 600 ф. стерлингә бәрабәрдир. Сәрф едилмиш капиталын бу дөрддә бири 500 ф. стерлингә, јә'ни аванс едилмиш бүтүн капиталын әмәк һаггы үчүн сәрф едилмиш һиссәсинә бәрабәрдир, 100 ф. ст. исә мән-

фәәтин дөрддә бирини тәшкил едир вә мәчму мәнфәәтин капиталист тәрәфиндән әмәк һаггы үчүн верилмиш мәбләғин бүтөвүнә дүшән һиссәсинә бәрабәрдир. Малтусун фикринчә, бу һал сүбут етмәлидир ки, «капиталистин мәнфәәти онун өз мәһсулунун бу $1/4$ һиссәсинин дәјәринин, тәтбиг едилән әмәјин мигдарына нисбәтән дәјишилмәси илә бирликдә дәјишилир». Һәгигәтдә бу, јалныз ону сүбут едир ки, мүәјјән фаиз нормасы үзрә, мәсәлән, 20% үзрә бу капитал үчүн, мәсәлән, 4 000 ф. стерлинглик капитал үчүн һәмин капиталын һәр бир ајры-ајры һиссәсинә дүшән мәнфәәт 20% тәшкил едир, бу исә тавтолокијадыр. Лакин бу, әсла һәмин мәнфәәт илә капиталдан әмәк һаггына сәрф едилмиш һиссә арасында һәр һансы бир мүәјјән, *хүсуси,* спесифик нисбәт мөвчуд олдуғуну көстәрмир. Әкәр мән, ч-б Малтус етдији кими, мәчму мәһсулун $1/4$ һиссәси әвәзинә $1/24$ һиссәсини, јә'ни (2 400 ф. стерлингдән) 100 ф. стерлинг көтүрсәм, онда бу 100 ф. стерлингдә дә 20% мәнфәәт вардыр, башга сөзлә дејилсә: бу мәбләғин $1/6$-и мәнфәәт тәшкил едир. Бу һалда капитал $83^1/_3$ ф. ст., мәнфәәт исә $16^2/_3$ ф. ст. тәшкил едәрди. Она көрә дә әкәр бу $83^1/_3$ ф. ст., мисал үчүн истеһсалда тәтбиг олунан бир атын дәјәринә бәрабәр олсајды, онда, Малтуса көрә, сүбут едилмиш оларды ки, мәнфәәт атын дәјәринин дәјишилмәси илә бирликдә дәјишилир, јахуд мәчму мәһсулун тамдан $28^4/_5$ дәфә аз олан һиссәси илә бирликдә дәјишилир.

Малтус мүстәгил сурәтдә һәрәкәт етмәјә башладыгда вә Таунсенддән, Андерсондан вә ја башга бирисиндән әдәби оғурлуг етмәјә имканы олмадыгда мәһз бу чүр мискинлик көстәрир. Изафи дәјәри капиталын әмәк һаггы үчүн сәрф едилән һиссәсинә көрә һесабламаг лазым кәлдијини онун тутгун бир шәкилдә сезмәси (бу субјект үчүн характерик олан чәһәтләри бир кәнара гојсаг) маһијјәтчә диггәтәлајигдир.

{ Мәнфәәт нормасы бәлли олдугда *мәчму мәнфәәт,* мәнфәәтин күтләси һәмишә, аванс едилмиш капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр. Јығым исә о заман бу күтләнин гајыдыб јенидән капитала чеврилән һиссәси илә мүәјјән олунур. Лакин бу һиссә, мәчму мәнфәәтин капиталист тәрәфиндән истеһлак олунмуш кәлир чыхылдыгдан сонра галанына бәрабәр олдуғуна көрә, јалныз бу күтләнин дәјәриндән дејил, һабелә капиталистин бу дәјәрә сатын ала билдији әмтәәләрин учузлуғундан да асылы олачагдыр,—гисмән, капиталистин истеһлакына, онун кәлиринә дахил олан әмтәәләрин учузлуғундан, гисмән дә, сабит капитала дахил олан әмтәәләрин учузлуғундан асылы олачагдыр. Мәнфәәт нормасы бурада бәлли фәрз едилдијинә көрә, әмәк һаггы да ејни илә бәлли фәрз едилир.}

[10)] МАЛТУСУН ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИ [ӘЛАВӘ МҮЛАҺИЗӘЛӘР]

Малтуса көрә әмәјин дәјәри һеч вахт дәјишилмир (бу, Адам Смитдән кечмишдир), јалныз, мәним әмәк мүгабилиндә әлдә етдијим әмтәәнин дәјәри дәјишилир*. Тутаг ки, бир һалда әмәк һаггы бир иш күнү үчүн 2 шиллинг, дикәр һалда исә 1 шиллинг тәшкил едир. Биринчи һалда капиталист ејни иш вахты үчүн икинчи һалдакындан икигат артыг шиллинг верир. Лакин икинчи һалда һәмин мәһсул үчүн фәһлә биринчи һалдакындан икигат артыг әмәк верир, чүнки икинчи һалда фәһлә 1 шиллингә бүтүн бир иш күнү, биринчи һалда исә иш күнүнүн анчаг јарысыны верир. Ч-б Малтус јалныз ону көрүр ки, капиталист ејни әмәк үчүн каһ чох, каһ да аз мигдар шиллинг верир. О көрмүр ки, фәһлә дә буна там мүвафиг олараг мүәјјән мәһсул үчүн каһ чох, каһ да аз мигдар әмәк верир.

«Мүәјјән мигдар әмәјә чохлу мигдар мәһсул вермәк вә ја мүәјјән мигдар мәһсула чохлу мигдар әмәк алмаг,—онун» (Малтусун) «нөгтеји-нәзәринчә ејни шејдир. Һалбуки һәр кәс бәлә дүшүнәрди ки, бу, мәһз бирбиринә әкс олан шејләрдир» («Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821, сәһ. 52).

Һәмин әсәрдәчә («Observations on certain Verbal Disputes» etc. London, 1821) чох дүзкүн олараг гејд едилмишдир ки, дәјәр өлчүсү олмаг е'тибары илә әмәк—Малтусун бурада А. Смитин консепсијаларындан биринә әсасланыб көтүрдүјү мә'нада—там ејни илә, һәр һансы бир башга әмтәә кими, дәјәр өлчүсү ола биләр вә бу мә'нада әмәк, пулун һәгигәтдә јахшы бир өлчү олдуғу кими јахшы бир өлчү олмазды. Бурада, үмумијјәтлә, дәјәрләр өлчүсүндән јалныз, пулун дәјәр өлчүсү олдуғу мә'нада бәһс олуна биләрди.

[767] Үмумијјәтлә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, *дәјәрләр өлчүсү* (пул мә'насында) һеч вахт, әмтәәләри бир-бири илә ортаг өлчүлү едән бир шеј олмур,—бах: мәним әсәримин биринчи һиссәси, сәһ. 45[16]:

«Әксинә, маддиләшмиш иш вахты олмаг е'тибары илә әмтәәләрин јалныз ортаг өлчүлү олмасы гызылы пул едир».

Дәјәрләр олмаг е'тибары илә әмтәәләр *ваһид* бир шеј тәшкил едир, бунлар—ејни бир субстансијанын—ичтимаи әмәјин јалныз ифадәләридир. *Дәјәр өлчүсү* (пул) әмтәәләрин артыг бир дәјәр олмасыны фәрз едир вә бу дәјәрин јалныз ифадәсинә

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 20 22. *Ред.*

вә кәмијјәтинә аид олур. Әмтәәләрин *дәјәр өлчусу* һәмишә дәјәрләрин гијмәтләрә чеврилмәсинә аид олур, артыг о, дәјәрин мөвҹудлуғуну фәрз едир.

«Observations»ун јухарыда, нәзәрдә тутулан јериндә, јазылмышдыр:

«Ч-б Малтус дејир: «*Ејни бир* јердә вә *ејни бир* заманда күндәлик әмәјин мүхтәлиф әмтәәләр тәрәфиндән сәрәнҹам едилә билдији мүхтәлиф мигдарлары тамамилә, һәмин әмтәәләрин нисби мүбадилә дәјәрләринә мүвафиг олачагдыр, вә әксинә»[17]. Әкәр бу, әмәк барәсиндә дүзкүндүрсә, онда бу, һәр һансы бир башга шеј барәсиндә дә ејни илә дүзкүндүр» («Observations on certain Verbal Disputes», сәһ. 49). «Пул ејни бир заманда вә ејни бир јердә дәјәрләр өлчусу олараг чох јахшы ишләнир... Лакин бу» (јә'ни Малтусун мүддәасы), «көрүнүр, әмәк барәсиндә дүзкүн *дејилдир*. Әмәк һәтта ејни бир заманда вә ејни бир јердә дә өлчү *дејилдир*. Елә бир мигдар тахыл көтүрәк ки, о, ејни бир заманда вә ејни бир јердә дәјәрҹә мүәјјән брилјанта бәрабәрдир; әкәр әмәјин мүгабилиндә тахыл илә брилјант өз натурал формасында верилирсә, бунлар ејни мигдар әмәјәми сәрәнҹам етмиш олачаглар? Белә дејә биләрләр: јох, лакин брилјанты *пул* сатын алыр вә пулун васитәси илә ејни мигдарда әмәји өз сәрәнҹамына алмаг мүмкүндүр... Дәјәрин бу метод илә мүәјјән едилмәси фајдасыздыр, зира һәмин методу анҹаг бу шәртлә тәтбиг етмәк олар ки, ону, куја өзүнүн әвәз етмиш олдуғу башга бир методун васитәси илә *дүзәлдирләр*. Биз јалныз белә бир нәтиҹә чыхара биләрик ки, тахыл илә брилјантын ејни мигдар әмәјә сәрәнҹам етмәсинин *сәбәби* бунларын пул һесабы илә ејни дәјәрә малик олмасыдыр. Бизә исә тәклиф едирдиләр белә бир нәтиҹә чыхараг ки, ики шејин бәрабәр дәјәрә малик олмасынын сәбәби, бунларын ејни мигдарда әмәјә сәрәнҹам етмәсидир» (јенә орада, сәһ. 49—50).

[11)] ИФРАТ ИСТЕҺСАЛ, «ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИСТЕҺЛАКЧЫЛАР» ВӘ И. А. [МАЛТУС «ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИСТЕҺЛАКЧЫЛАРЫН» ИСРАФЧЫЛЫҒЫНЫ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛА ГАРШЫ БИР ВАСИТӘ КИМИ МҮДАФИӘ ЕДИР]

Малтусун дәјәр нәзәријјәсиндән онун, даим артан гејри-мәһсулдар истеһлакын зәрурилији һаггындакы бүтүн тә'лими ирәли кәлир; әһали артыглығы (јашајыш васитәләринин чатышмазлығы үзүндән төрәнән әһали артыглығы) нәзәријјәсинин бу мүбәллиғи һәмин тә'лими бу ҹүр бир зәһләтөкәнликлә шәрһ етмишдир. Әмтәәнин дәјәри аванс едилмиш материалларын, машынларын вә саирәнин дәјәринә үстәкәл бу әмтәәдәки мүстәгим әмәјин мигдарына бәрабәрдир, Малтусда исә е'лан едилир ки, бу, әмтәәдәки әмәк һаггынын *дәјәринә* үстәкәл, үмуми мәнфәәт нормасынын тәбии сәвијјәсинә мүвафиг сурәтдә бүтүн бу аванслара әлавә едилән мәнфәәт артырмасына бәрабәрдир. Әмтәәнин гијмәтинә дахил едилән бу номинал артырма да, Малтуса көрә, мәһз мәнфәәт тәшкил едир вә тәк-

лиф үчүн, јә'ни әмтәәнин тәкрар истеһсалы үчүн шәртдир. Бүтүн бу үнсүрләр, *истеһсалчы үчүн олан гијмәтдән* фәргли олараг *алычы үчүн олан гијмәти* тәшкил едир, алычы үчүн гијмәт исә мәһз әмтәәнин керчәк дәјәридир. Инди суал олунур ки, бу гијмәт нә сурәтлә реаллашдырылыр? Бу гијмәти ким өдәмәлидир? Бу гијмәт һансы фонддан өдәнилмәлидир?

Малтусун бахышларыны нәзәрдән кечирикән биз ашағыдакы чәһәтләри фәргләндирмәлијик (буну о өзү етмәмишдир). Капиталистләрин бир гисми елә әмтәәләр истеһсал едир ки, бунлар *билаваситә* фәһләнин истеһлакына дахилдир; капиталистләрин дикәр бир гисми елә әмтәәләр истеһсал едир ки, бунлар ја *анҹаг долајы јолла* фәһләнин истеһлакына дахил олур (чүнки бунлар хаммал, машын вә и. а. олараг, зәрури шејләрин истеһсалы үчүн лазым олан капитала дахилдир), ја да фәһләнин *истеһлакына әсла дахил дејилдир,* чүнки бунлар анҹаг фәһлә олмајанларын кәлиринә дахилдир.

Демәли, әввәлҹә о капиталистләри нәзәрдән кечирәк ки, онларын истеһсал етдикләри шејләр фәһләләрин истеһлакына дахилдир. Бу капиталистләр фәһләләрин әмәјини сатын алмагдан башга, фәһләләрин өзләринин истеһсал етмиш олдуғу мәһсулу да онлара сатырлар. Әкәр фәһләнин әлавә етмиш олдуғу мигдар әмәјин дәјәри 100 талердирсә, онда капиталист фәһләјә 100 талер верир. Бу исә [Малтуса көрә] јеканә дәјәрдир ки, капиталистин сатын алмыш олдуғу әмәк бу дәјәри хаммала вә саирәјә әлавә едир. Беләликлә, фәһлә өз әмәјинин дәјәрини әлдә едир вә мүгабилиндә капиталистә јалныз бу дәјәрин еквивалентини вермиш олур. Лакин номинал сурәтдә фәһлә бу дәјәри әлдә едирсә дә, һәгигәтдә, өзүнүн истеһсал етмиш олдуғундан аз мигдарда әмтәә күтләси әлдә етмиш олур. Һәгигәтдә о, мәһсулда маддиләшмиш олан өз әмәјинин јалныз бир һиссәсини кери алмыш олур. Садә олмаг үчүн, мәһз фәрз едәк ки, Малтусун өзүнүн дә тез-тез етдији кими, капитал јалныз, әмәк һаггына сәрф едилмиш олан капиталдан ибарәтдир. Әкәр 100 талер пул фәһләјә әмтәә истеһсал етмәк үчүн аванс едилмишдирсә вә бу 100 талер сатын алынмыш әмәјин *дәјәрини* вә һәмин әмәјин мәһсула әлавә етдији јеканә дәјәри тәшкил едирсә, онда капиталист, буна бахмајараг, һәмин әмтәәни 110 талерә сатыр вә фәһлә 100 талерин мүгабилиндә мәһсулун јалныз $^{10}/_{11}$ һиссәсини сатын ала биләр; мәһсулун $^{1}/_{11}$ һиссәси—10 талерлик дәјәр вә ја 10 талерлик бу изафи дәјәри тәмсил едән изафи мәһсул күтләси—капиталистә чатыр. Әкәр капиталист әмтәәни 120 талерә сатырса, онда фәһлә мәһсулун вә онун дәјәринин јалныз $^{10}/_{12}$ һиссәсини, капиталист исә $^{2}/_{12}$ һиссәсини әлдә едир. Әкәр капиталист әмтәә-

ни 130 талерә сатырса (30%), онда фәһлә мәһсулун јалныз $^{10}/_{13}$ һиссәсини, капиталист исә $^{3}/_{13}$ һиссәсини әлдә едир. Әкәр капиталист әмтәәни 50%-лик артырма илә сатырса, јә'ни 150 талерә сатырса, онда фәһлә мәһсулун $^{2}/_{3}$ һиссәсини, [768] капиталист исә $^{1}/_{3}$ һиссәсини әлдә едир. Капиталистин өз әмтәәсини сатдығы гијмәт нә гәдәр јүксәк олурса, мәһсулун дәјәриндә, демәли, мәһсулун мигдарында да фәһләнин пајы бир о гәдәр аз олур, капиталистин өз пајы исә бир о гәдәр чох олур вә фәһлә өз әмәјинин дәјәринә мәһсулун дәјәринин, јахуд мәһсулун өзүнүн бир о гәдәр аз һиссәсини сатын ала билир. Әкәр дәјишән капиталдан башга, сабит капитал да аванс едилирсә, мәсәлән, әмәк һаггына 100 талердән әлавә хаммала вә саирәјә дә 100 талер аванс едилирсә, бу һалда да вәзијјәт әсла дәјишилмир. Бу һалда, мәнфәәт нормасы 10% көтүрүлсә, капиталист әмтәәни 210 талерә дејил, 220 талерә сатыр (бундан сабит капитал 100 талер, әмәјин [мүстәгим әмәјин] мәһсулу исә 120 талер тәшкил едир).

{*Сисмондинин* «Nouveaux Principes» etc. әсәри илк дәфә 1819-чу илдә мејдана чыхмышдыр*.}

Нәзәрдән кечирилән һалда, билаваситә фәһләләрин истеһлакына дахил олан шејләр истеһсал едән, јә'ни зәрури шејләр истеһсал едән *А капиталистләр категоријасында* биз, демәли, елә бир вәзијјәт көрүрүк ки, әмтәәнин гијмәтинә номинал бир артырма әлавә етмәк,—аванс едилмиш капиталын гијмәтинә нормал мәнфәәт артырмасы әлавә етмәк,—јолу илә доғрудан да капиталист үчүн изафи фонд јарадылмыш олур, чүнки бу долајы јол илә капиталист фәһләјә онун мәһсулунун јалныз бир һиссәсини гајтарыр, дикәр һиссәсини исә өзү мәнимсәјир. Лакин белә бир нәтичә алынмасы һеч дә капиталистин бүтүн мәһсулу фәһләјә јүксәк дәјәрә сатдығына көрә дејил, она көрәдир ки, мәһз мәһсулун дәјәринин јүксәлдилмәси фәһләни өз әмәк һаггына мәһсулун һамысыны сатын алмаг имканындан мәһрум едир, бу мәһсулун јалныз бир һиссәсини онун сатын алмасына имкан верир. Бурадан ајдындыр ки, фәһләнин тәләби һеч вахт, сатыналма гијмәтинин истеһсал мәсрәфләриндән [cost price][18] артығыны, јә'ни мәнфәәти вә әмтәәнин «дәјәрини» реаллашдыра билмәк үчүн кифајәт ола билмәз. Әксинә, мәнфәәт фонду јалныз она көрә мөвчуддур ки, фәһлә өз әмәк һаггына бүтүн өз мәһсулуну сатын ала билмир, јә'ни она көрә ки, фәһләнин тәләби тәклифә мүвафиг дејилдир. Беләликлә, *А* категоријасы капиталистинин сәрәнчамында мүәјјән дәјәрә (бу һалда 20 талерлик дәјәрә) малик олан мүәјјән мигдар әмтәә

---

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 50 *Ред.*

вардыр ки, бу мигдар әмтәә она капиталын өдәнилмәси үчүн лазым дејилдир вә о бунун бир һиссәсини кәлир кими хәрҹләјә биләр, бир һиссәсини исә јығым үчүн сәрф едә биләр. Нотабене: капиталистин сәрәнҹамында нә һәҹмдә белә бир фонд олмасы истеһсал хәрҹләринә онун әлавә етдији вә мәҹму мәһсулун капиталист илә фәһлә арасында бөлүнмәси пропорсијасыны мүәјјән едән дәјәр артырмасындан асылыдыр.

Инди *B капиталистләр категоријасына* кечәк; бу категорија *A* категоријасына хаммал, машын вә и. а. сатыр—гыса дејилсә, сабит капитал сатыр. *B* категоријасы өз мәһсулларыны *јалныз A* категоријасына сата биләр, зира *B* категоријасы өз әмтәәләрини нә фәһләләрә сата билмәз,—чүнки фәһләләрә капитал (хаммал, машын вә и. а.) лазым дејилдир,—нә зинәт шејләри (јә'ни зәрури шејләр олмајан, фәһлә синфинин ади истеһлакына дахил олмајан шејләри) истеһсал едән капиталистләрә сата билмәз, нә дә зинәт шејләри истеһсалы үчүн тәләб олунан сабит капиталы истеһсал едән капиталистләрә сата билмәз.

Јухарыда биз көрдүк ки, *A* категоријасынын аванс етмиш олдуғу капиталда сабит капитал үчүн 100 талер вардыр. Бу сабит капиталын фабрикчиси, әкәр мәнфәәт нормасы 10% тәшкил едирсә, бу сабит капиталы $90^{10}/_{11}$ талерлик истеһсал хәрҹләри илә истеһсал етмишдир вә ону 100 талерә сатыр ($90^{10}/_{11} : 9^{1}/_{11} = 100 : 10$). Демәли, о өз мәнфәәтини *A* категоријасынын һесабына әлдә едир. Буна көрә дә о, *A* категоријасынын 220 талерә сатылан мәһсулундан јалныз $90^{10}/_{11}$ дејил, өзүнүн 100 талерини әлдә етмиш олур вә буна, фәрз едәк ки, мүстәгим әмәк сатын алыр. *B* категоријасы өз мәнфәәтини һеч дә өз фәһләләриндән әлдә етмир, зира онларын $90^{10}/_{11}$ талер дәјәриндә олан мәһсулуну гајтарыб онлара 100 талерә сата билмәз, чүнки бу фәһләләр ондан, үмумијјәтлә, һеч бир шеј сатын алмырлар. Буна бахмајараг, *B* категоријасы фәһләләринин дә вәзијјәти ејни илә *A* категоријасы фәһләләринин вәзијјәти кимидир. $90^{10}/_{11}$ талер мүгабилиндә онларын әлдә етдикләри мигдар әмтәә дә јалныз номинал сурәтдә $90^{10}/_{11}$ талерлик дәјәрә маликдир, зира *A* категоријасы мәһсулунун һәр бир һиссәсинин гијмәти ејни дәрәҹәдә јүксәлдилмишдир вә ја бу мәһсулун дәјәринин һәр бир һиссәси, мәнфәәт артырмасына мүвафиг олараг, мәһсулун азалмыш һиссәсини тәмсил едир.

{ Лакин гијмәтләрин бу ҹүр шиширдилмәси јалныз мүәјјән бир нөгтәјә гәдәр давам едә биләр, зира фәһлә кифајәт гәдәр әмтәә әлдә етмәлидир ки, јашамаға вә өз иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәјә имканы олсун. Әкәр *A* капиталист гијмәтин үзәринә 100 фаиз артырмыш вә өзүнә 200 талерә баша кәлән

әмтәәни 400 талерә сатмышдырса, онда фәһлә мәһсулун јалныз $^{1}/_{4}$ һиссәсинин пулуну вериб ону ала биләр (әкәр о, 100 талер алырса). Әкәр фәһләјә өзүнүн јашамасы үчүн мәһсулун јарысы лазым кәлмәли олсајды, онда капиталист фәһләјә 200 талер пул вермәли иди. Бу сурәтлә, капиталист өзү үчүн јалныз 100 талер сахламыш оларды (100 талер сабит капитал вә 200 талер әмәк һаггы тәшкил едир). Демәли, нәтиҹәси еләоларды ки, санки капиталист өзүнә 200 талерә баша кәлән бир әмтәәни 300 талерә сатмышдыр вә фәһләјә 100 талер әмәк һаггы вермишдир.}

B категоријасы капиталисти өз мәнфәәт фондуну һеч дә (билаваситә) өз фәһләләринин сајәсиндә дејил, өз әмтәәсини *A* категоријасы капиталистинә сатмаг сајәсиндә әлдә едир. *A* категоријасынын мәһсулу *B* категоријасы капиталисти үчүн јалныз онун мәнфәәтинин реаллашдырылмасына хидмәт етмир, һабелә онун өз мәнфәәт фондуну да әмәлә кәтирир. Һалбуки, ајдын олдуғу кими, *A* капиталист фәһләләр сајәсиндә әлдә етмиш олдуғу мәнфәәти өз әмтәәсини *B* капиталистә сатмаг јолу илә реаллашдыра билмәз вә *A* капиталистин өз фәһләләри кими, *B* капиталист дә *A* капиталистин мәһсулу үчүн кифајәт гәдәр тәләб ирәли сүрә билмәз (бунун өз дәјәринә сатылмасыны тә'мин едә билмәз). Бурада, тәрсинә, әкс тә'сир гүввәјә минир. [769] *A* капиталист нә гәдәр јүксәк мигдарда мәнфәәт артырмасы әлавә едирсә, онун фәһләләринин зәрәринә олараг, мәҹму мәһсулдан онун өзү үчүн мәнимсәдији вә *B* капиталистин малик олмадығы һиссәси бир о гәдәр артыг олур.

B капиталист дә *A* капиталистин артырма әлавә етдији гәдәр артырма әлавә едир. *B* капиталист әввәлдәки кими јенә дә өз фәһләләринә $90^{10}/_{11}$ талер верир, һәрчәнд онун фәһләләри бу пула аз әмтәә әлдә етмиш олурлар. Лакин әкәр *A* 10 әвәзинә 20% көтүрүрсә, онда *B* дә 10 әвәзинә 20% көтүрүр вә өз әмтәәсини 100 талер әвәзиндә $109^{1}/_{11}$ талерә сатыр. Бунунла мәсрәфләрин *A* үчүн бу һиссәси артмыш олур.

A илә *B*-ни һәтта там һаглы олараг бир категорија кими көтүрмәк олар (*B* капиталист илә *A* хәрҹләри арасында нисбәт вардыр вә *A* капиталист мәҹму мәһсулдан *B* капиталистә нә гәдәр чох вермәли олурса, онун өзүнә бир о гәдәр аз галыр). $290^{10}/_{11}$ талерлик капиталын $90^{10}/_{11}$ талери *B*-нин вә 200 талери *A*-нын әлиндәдир. Икиси бирликдә $290^{10}/_{11}$ талер сәрф едир вә $29^{1}/_{11}$ талер мәнфәәт әлдә едирләр. *B* һеч бир шәраитдә *A* капиталистдән 100 талерликдән артыг әмтәәнин пулуну вериб ала билмәз, һәм дә бу мәбләғә онун $9^{1}/_{11}$ талерлик мәнфәәти дә дахилдир. Јухарыда дејилдији кими, икисинин бирликдә $29^{1}/_{11}$ талер кәлири вардыр.

Инди *C илә D категоријаларына* кәлдикдә,—бурада *C*, зинәт шејләри истеһсалы үчүн лазым олан сабит капитал истеһсал едән капиталистләри көстәрир, *D* исә, билаваситә зинәт шејләри истеһсал едән капиталистләри көстәрир,—һәр шејдән әввәл ајдындыр ки, *C* үчүн билаваситә тәләби јалныз *D* јарадыр. *D* категоријасы капиталисти *C* капиталистин әмтәәләринин алычысыдыр. *C* капиталист исә мәнфәәти јалныз өз әмтәәләрини *D* капиталистә, һәмин әмтәәләрин истеһсал хәрчләри үзәринә артырылан номинал әлавәни дә еһтива едән јухары гијмәтә сатмаг јолу илә реаллашдыра биләр. *D* капиталист *C* капиталистә, онун өз әмтәәләринин [истеһсал хәрчләринин] бүтүн тәркиб һиссәләрини әвәзләјә билмәси үчүн лазым олдуғундан артыг пул вермәлидир. *D* капиталист өзү дә мәнфәәти гисмән, өзү үчүн *C* капиталист тәрәфиндән истеһсал едилмиш сабит капиталын үзәринә артырыр, гисмән дә, билаваситә *D* капиталистин өзүнүн әмәк һаггы үчүн аванс етдији капиталын үзәринә артырыр. *C*-нин *D*-дән әлдә етдији мәнфәәтин мүгабилиндә *C* капиталист *D* әмтәәләринин бир һиссәсини сатын ала биләр, һәрчәнд бу үсул илә о, өз мәнфәәтинин һамысыны хәрчләјиб гуртара билмәз, чүнки онун, *D* капиталистдә реаллашдырдығы капиталы мүбадилә етмәк үчүн зәрури шејләр тәкчә өз фәһләләринә дејил, өзүнә дә тәләб олунур. Әввәлән, *C* әмтәәсинин реаллашдырылмасы билаваситә, бу әмтәәнин *D* капиталистә сатылмасындан асылыдыр; икинчиси, әкәр бу сатыш баш вермишсә, онда *B* капиталистин тәләби *A* капиталистин әмтәәләринин бүтүн дәјәрини реаллашдыра билмәдији кими, *C* капиталистин мәнфәәти әсасында јаранмыш олан тәләб дә ејни илә *D* капиталистә сатылан әмтәәнин бүтүн дәјәрини реаллашдыра билмәз. Ахы C капиталистин әлдә етдији мәнфәәт *D* капиталистдән әлдә едилмишдир, буна көрә дә әкәр *C* капиталист дә бу мәнфәәти башга әмтәәләрә сәрф етмәк дејил, *D* әмтәәләринә сәрф етсә, бу һалда јенә дә онун тәләби һеч вахт, *D*-дән әлдә етдији мәнфәәтдән артыг ола билмәз. *C* капиталистин мәнфәәти һәмишә *D* капиталдан хејли аз олмалыдыр, онун бүтүн тәләбиндән хејли аз олмалыдыр вә бу мәнфәәт һеч вахт *D* үчүн мәнфәәт мәнбәји тәшкил етмир (олса-олса бурада јалныз белә бир нәтичә алыныр ки, *D* гајтарыб она сатдығы әмтәәләрин үзәринә артырма әлавә етмәклә *C*-ни бир гәдәр алдатмыш олур),—чүнки *C* капиталистин әлдә етдији мәнфәәт билаваситә *D* капиталистин чибиндән ахыб кәлир.

Сонра, ајдындыр ки, әкәр һәр бир категорија дахилиндә, истәр *C* категоријасы вә ја *D* категоријасы дахилиндә олан капиталистләр өз әмтәәләрини гаршылыглы сурәтдә бир-бири-

нә сатырларса, онда бунларын һеч бири бу һалда һеч бир шеј газанмыр вә һеч бир мәнфәәт реаллашдырмыш олмур. Дәјәри јалныз 100 талер олан әмтәәни *m* капиталист *n* капиталистә 110 талерә сатыр, лакин *n* капиталист дә *m* капиталист барәсиндә ејни илә бу чүр һәрәкәт едир. Мүбадиләдән әввәл олдуғу кими мүбадиләдән сонра да онларын һәр бири истеһсал хәрчләри 100 талер тәшкил едән мигдар әмтәәјә малик олур. Һәрәси 110 талер мүгабилиндә јалныз, 100 талерә баша кәлән бир әмтәә әлдә едир. Гијмәтә әлавә едилән артырма онун үчүн дикәринин әмтәәси үзәриндә һеч дә өз әмтәәси үзәриндә дикәринин әмтәәсинин јарада биләчәјиндән артыг бир һөкмранлыг јаратмыр. Дәјәрә кәлдикдә исә, әкәр *m* вә *n* һәр бири өз әмтәәсини мүбадилә етмәдән, ону 100 талер әвәзинә 110 талер гијмәт етсәјди, беләликлә дә бундан зөвг алсајды, јенә дә тамамилә ејни нәтичә алынмыш оларды.

Сонра, ајдындыр ки, [Малтуса көрә] *D* категоријасында (зира *C* категоријасы *D* категоријасына дахил едилмишдир) номинал изафи дәјәр керчәк изафи мәһсул дејилдир. *A* капиталистин артырма әлавә етмәси нәтичәсиндә фәһләнин 100 талерә аз мигдар зәрури шејләр әлдә едә билмәсинин *D* капиталист үчүн билаваситә фәрги олмаја биләр. *D* капиталист, әввәлдәки кими, јенә дә муздла мүәјјән мигдар фәһлә тутмаг үчүн 100 талер сәрф етмәлидир. О, фәһләләрә онларын әмәјинин дәјәрини верир, бундан да башга, фәһләләр [Малтуса көрә] мәһсула һеч бир шеј әлавә етмирләр, онлар өзләрини муздла ишә көтүрмүш олан шәхсә јалныз өзләринин алдыглары әмәк һаггынын еквивалентини верирләр. Бу еквивалентдән артыг олан һиссәни *D* капиталист јалныз, әмтәәни үчүнчү шәхсләрә сатмаг јолу илә әлдә едә биләр, чүнки о, өз әмтәәсини истеһсал хәрчләриндән јухары гијмәтә сатыр.

Һәгигәтдә [зинәт шејләри, мәсәлән] күзкү фабрикчисинин дә өз мәһсулунда, фермерин мәһсулунда олдуғу ејни мигдарда изафи дәјәр вә ејни мигдарда изафи мәһсул вардыр. Зира мәһсулда һаггы өдәнилмәмиш әмәк (изафи дәјәр) вардыр вә һаггы өдәнилмәмиш олан бу әмәк дә, һаггы өдәнилмиш әмәк кими, мәһсулда тәмсил олунмушдур. Һаггы өдәнилмәмиш әмәк изафи мәһсулда тәмсил олунмушдур. Күзкүләрин бир һиссәси фабрикчи үчүн тамамилә һаваjы баша кәлмишдир, һәрчәнд бу һиссәнин дә дәјәри вардыр, зира күзкүләрин аванс едилмиш капиталы әвәзләјән һиссәсиндә олдуғу кими, һәмин һиссәдә дә әмәк вардыр. Изафи мәһсулдакы бу изафи дәјәр дә, күзкүләр сатыландан *габаг* мөвчуд олур, һеч дә илк дәфә јалныз бу сатыш нәтичәсиндә мејдана кәлмир. Әксинә, әкәр фәһлә өз мүстәгим әмәји илә јалныз, өзүнүн әмәк һаггы шәк-

линдә алдығы јығылмыш әмәјин еквивалентини версәјди, онда [770] нә изафи мәһсул олмазды, нә дә она мувафиг олан изафи дәјәр. Лакин Малтусда фәһлә капиталистә јалныз әмәк һаггының еквивалентини гајтардығына көрә, вәзијјәт башга чүр олур.

Ајдындыр ки, *D* категоријасы (*C* категоријасы да дахил олмагла), *A* категоријасының етдији ејни јол илә өзүнә сүн'и сурәтдә изафи фонд јарада билмәз, јә'ни өз әмтәәсини гајтарыб фәһләләрә, өзүнүн онлардан сатын алмыш олдуғундан баһа сатмаг, беләликлә дә, сәрф едилмиш капиталы әвәзләдикдән сонра мәчму мәһсулун бир һиссәсини мәнимсәмәк јолу илә јарада билмәз. Зира фәһләләр *D* категоријасы әмтәәсинин алычысы дејилдирләр. Бу категоријанын изафи фонду һабелә, *D* категоријасы капиталистләринин өз әмтәәләрини бир-биринә сатмасы, башга сөзлә дејилсә, һәмин категоријанын өз дахилиндә баш верән мүбадилә јолу илә дә әмәлә кәлә билмәз. Демәли, бу, јалныз елә бир јол илә мүмкүн ола биләр ки, *D* категоријасы өз мәһсулуну *A* вә *B* категоријаларына сатсын. *D* категоријасының капиталистләри өзләринин 100 талер дәјәриндә олан әмтәәсини 110 талерә сатдығына көрә, *A* категоријасының капиталисти 100 талерә онларын мәһсулунун анчаг $^{10}/_{11}$ һиссәсини сатын ала биләр, мәһсулун $^{1}/_{11}$ һиссәсини исә онлар өзләри үчүн сахлајырлар вә өз мәһсулларының бу һиссәсини онлар өзләри истеһлак едә биләрләр, ја да өз *D* категоријасының башга әмтәәләринә мүбадилә едә биләрләр.

Билаваситә зәрури шејләр истеһсал етмәјән вә, демәли, өз әмтәәләринин ән чох вә ја хејли һиссәсини гајтарыб фәһләләрә сатмајан капиталистләрин һамысында вәзијјәт [Малтусун нөгтеји-нәзәриндән] белөдир:

Фәрз едәк ки, онларын сабит капиталы 100 талерә бәрабәрдир. Сонра, әкәр капиталист фәһләләрә әмәк һаггы шәклиндә 100 талер верирсә, онда фәһләләрә онларын әмәјинин дәјәрини вермиш олур. Фәһләләр 100 талерлик дәјәрә 100 талер дә әлавә едирләр, беләликлә, мәһсулун мәчму дәјәри (истеһсал хәрчләри) 200 талер тәшкил едир. Бәс мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир? 200 талер дәјәри олан әмтәәни капиталист, әкәр орта мәнфәәт нормасы 10%-дирсә, 220 талерә сатыр. Әкәр капиталист бу әмтәәни доғрудан да 220 талерә сатырса, онда ајдындыр ки, һәмин әмтәәнин тәкрар истеһсалы үчүн 200 талер кифајәтдир: 100 талер хаммал вә саирә үчүн, 100 талер дә әмәк һаггы үчүн; 20 талери исә капиталист өз чибинә гојур вә буну бир кәлир кими хәрчләјә биләр, јахуд капитал јығымына чевирә биләр.

Лакин капиталист бу әмтәәни онун «истеһсал дәјәриндән»

10% артыг гијмәтлә кимә сатыр? Ахы «истеһсал дәјәри», Малтуса көрә, «сатыш дәјәриндән», јахуд керчәк дәјәрдән фәргләнир, белә ки, һәгигәтдә мәнфәәт сатыш дәјәри илә истеһсал дәјәри арасындакы фәргә, јахуд сатыш дәјәриндән истеһсал дәјәри чыхылдыгда галанына бәрабәрдир. Бу капиталистләр мүбадилә васитәси илә вә ја бир-биринә сатмаг васитәси илә һеч бир мәнфәәт реаллашдыра билмәзләр. Әкәр *A* өзүнүн 200 талер дәјәриндә олан әмтәәсини *B* капиталистә 220 талерә сатырса, онда *B* дә *A* барәсиндә бу чүр бир кәләк ишләтмиш олур. Бу әмтәәләрин әлдән-әлә кечмәси нәтичәсиндә онларын нә дәјәри, нә дә мигдары дәјишилмир. Әввәл *A*-нын әлиндә олан мигдарда әмтәә инди *B*-нин әлиндәдир вә, әксинә. Кечмишдә 100-ү ифадә едән бир шејин инди 110-у ифадә етмәси һеч дә мәсәләни дәјишдирмир. Нә *A*-нын, нә дә *B*-нин алычылыг габилијјәти әсла дәјишилмәмишдир.

Лакин бу капиталистләр, фәрз едилдијинә көрә, өз әмтәәләрини фәһләләрә сата билмирләр.

Демәли, онлар өз әмтәәләрини капиталистләрә, һәм дә мәһз зәрури шејләр истеһсал едән капиталистләрә сатмалыдырлар. Зәрури шејләр истеһсал едән бу капиталистләрдә, фәһләләрлә мүбадилә сајәсиндә доғрудан да керчәк изафи фонд вардыр. Номинал изафи дәјәр әмәлә кәлмәси доғрудан да онларын әлинә изафи мәһсул вермишдир. Бу исә һәләлик мөвчуд олан јеканә изафи фонддур. Дикәр капиталистләр үчүн изафи фонд јалныз она көрә әмәлә кәлмәлидир ки, онлар өз әмтәәләрини бу изафи фонд саһибләринә һәмин әмтәәләрин истеһсал дәјәриндән јухары гијмәтлә сатырлар.

Зәрури шејләр истеһсалы үчүн тәләб олунан сабит капиталы истеһсал едән капиталистләрә кәлдикдә исә, артыг биз көрдүк ки, зәрури шејләр истеһсалчысы һөкмән бу капиталистләрин мәһсулуну сатын алмалыдыр. Сатын алынмыш бу мәһсуллар онун истеһсал хәрчләринә дахилдир. Онун мәнфәәти нә гәдәр јүксәк олурса, үзәринә ејни мәнфәәт нормасы артырылан өз аванслары да она бир о гәдәр баһа баша кәлир. Әкәр зәрури шејләр истеһсалчысы өз мәһсулуну 10% әвәзинә 20% артырма илә сатырса, онда онун сабит капиталыны истеһсал едән истеһсалчы да 10% әвәзинә 20% артырыр. О да инди $90^{10}/_{11}$ әвәзинә даһа 100 дејил, $109^{1}/_{11}$ тәләб едир, јахуд јуварлаг рәгәмлә көтүрүлсә, 110 тәләб едир, белә ки мәһсулун [истеһсал] дәјәри инди 210 тәшкил едир, бу мәбләғин 20%-и исә 42-јә бәрабәрдир, беләликлә дә, бүтүн мәһсулун [сатыш] дәјәри инди 252-јә бәрабәр олур. Бу мәбләғдән фәһлә 100 әлдә едир. Капиталист инди мәчму мәһсулун $^{1}/_{11}$ һиссәсиндән чохуну мәнфәәт олараг әлдә едир; о, кечмишдә, бу мәһсулу 220-јә сат-

дығы заман чәми $^1/_{11}$ әлдә едирди. Мәһсулун күтләси олдуғу гәдәр галмышдыр, онун капиталистә чатан һиссәси исә өз дәјәри вә мигдары чәһәтдән артмышдыр.

Нә зәрури шејләр истеһсал етмәјән, нә дә һәмин зәрури шејләрин истеһсалына дахил олан капиталы истеһсал етмәјән дикәр капиталистләрә кәлдикдә исә, онлар јалныз, өз әмтәәләрини биринчи ики категорија капиталистләринә сатмаг јолу илә мәнфәәт әлдә едә [биләрләр]*. Әкәр бу биринчи ики категорија өзү үчүн 20% көтүрүрсә, онда јухарыда көстәрилән капиталистләр дә өзләри үчүн [јенә о гәдәр] көтүрмүш олурлар.

Лакин биринчи категорија капиталистләринин [фәһләләр илә] олан [мүбадиләси] капиталистләрин һәр ики категоријасы арасындакы мүбадиләдән чох фәргләнир. Фәһләләр илә [мүбадилә сајәсиндә] биринчи категорија, зәрури шејләрдән ибарәт керчәк изафи фонд, изафи мәһсул јаратмышдыр, капитал [артымы олан бу мәһсул] онларын сәрәнчамындадыр, белә ки, онлар гисмән бу фонддан јығым үчүн истифадә едә билирләр, гисмән дә буну [бир кәлир кими] истәр өзләринин истеһсал етдикләри зәрури шејләрин, истәрсә дә зинәт шејләринин сатын алынмасына сәрф едирләр. Бурада изафи дәјәр доғрудан да [XIV—771] изафи әмәји вә изафи мәһсулу [тәмсил едир], һәрчәнд [Малтусда] бу нәтичә јөндәмсиз шәкилдә, долајы јол илә, әмтәәнин гијмәтинә әлавә едилән артырма васитәси илә әлдә едилир. Фәрз едәк ки, зәрури шејләр истеһсал едән фәһләләрин мәһсулунун дәјәри доғрудан да јалныз 100 талерә бәрабәрдир. Лакин әмәк һаггыны вермәк үчүн мәһсулун $^{10}/_{11}$ һиссәси кифајәт олдуғуна көрә, капиталист чәми јалныз $90^{10}/_{11}$ талер сәрф едә биләр ки, бунунла $9^1/_{11}$ талер мәнфәәт көтүрәр. Јох әкәр капиталист әмәјин дәјәри илә әмәјин мигдарынын ејнијјәт тәшкил етдијини күман едәрәк, фәһләләрә 100 талер версә, әмтәәни исә онлара 110 талерә сатса, әввәлки кими о јенә мәһсулун $^1/_{11}$ һиссәсини әлдә едәчәкдир. Мәһсулун бу $^1/_{11}$ һиссәси дәјәринин инди $9^1/_{11}$ әвәзинә 10 талер олмасы капиталист үчүн газанч дејилдир, чүнки инди капиталист $90^{10}/_{11}$ талер капитал әвәзинә 100 талер капитал аванс етмишдир.

Лакин капиталистләрин дикәр категоријаларына кәлдикдә, онларда [Малтуса көрә] һеч бир реал изафи мәһсул јохдур, һеч елә бир шеј јохдур ки, бунда изафи иш вахты тәмсил едилмиш олсун. 100 талерлик әмәјин мәһсулуну онлар 110 талерә са-

---

* Әлјазмасынын бу јериндә сәһифәнин ашағыдан сол тәрәфиндә учу, мәтнин бир нечә сәтриндәки сөзләрин башланғычы олан јер чырылмышдыр. Чатышмајан бу сөзләр редаксија тәрәфиндән мә'насына көрә вериләрәк, квадрат мө'тәризә арасына алынмышдыр. *Ред.*

тырлар вә әмтәәнин гијмәтинә әлавә едилән јалныз бу чүр артырма сајәсиндә һәмин капитал куја капитал илә үстәкәл кәлирә чеврилмәлидир.

Бәс инди, бизим лорд Дендријеринин* нөгтеји-нәзәриндән, капиталистләрин бу ики категоријасы арасындакы вәзијјәт нечә олур?

Јени әлавә едилән 100 талер дәјәриндә әмәјин мәһсулуну[19] зәрури шејләрин истеһсалчылары 110 талерә сатырлар (чүнки онлар әмәк һаггы олараг $90^{10}/_{11}$ талер дејил, 100 талер вермишләр). Лакин онлар изафи мәһсулун јеканә саһибидирләр. Әкәр башга капиталистләр дә өзләринин 100 талер дәјәриндә олан мәһсулуну онлара 110 талерә сатырларса, онда бу башга капиталистләр доғрудан да өз капиталыны мәнфәәтлә әвәзләмиш олурлар. Нәјә көрә? Она көрә ки, 100 талер дәјәриндә зәрури шејләр онлар үчүн өз фәһләләринин әмәк һаггыны вермәкдән өтрү кифајәтдир,—демәли, 10 талер онларын өзләринә галыр. Јахуд, даһа дүрүст дејилсә, она көрә ки, һәгигәтдә онлар 100 талер дәјәриндә зәрури шејләр әлдә едирләр, һалбуки һәмин зәрури шејләрин $^{10}/_{11}$ һиссәси онларын өз фәһләләринә әмәк һаггы верә билмәләри үчүн кифајәтдир, зира бу һалда онлар да *A* вә *B* категоријалары капиталистләринин вәзијјәти кими бир вәзијјәтдә олурлар. *A* вә *B* категоријаларынын капиталистләри исә, әксинә, јалныз, 100 талерлик дәјәрин тәмсил олундуғу мигдарда мәһсул әлдә едирләр. Мәһсулун номинал дәјәринин 110 талер олмасы онлара бир гуруш да вермир, зира бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә бу мәһсул нә мигдар чәһәтчә 100 талердәки иш вахтынын вердијиндән артыг бир күтлә вермир, нә дә [дәјәр чәһәтдән] бу мәһсул васитәси илә онлар, 100 талерлик капиталдан әлавә һәлә 10 талерлик капиталы да әвәзләјә билмәзләр. Бу, јалныз, әмтәәни онлар гајтарыб кери сатдыгда мүмкүн оларды.

Бу категоријаларын һәр икисинин капиталистләри өзләринин 100 дәјәриндә олан мәһсулларыны бир-биринә 110-а сатырларса да, бу мүбадиләдә 100 анчаг икинчи категоријанын әлиндә 110 әһәмијјәтини кәсб едир. Биринчи категорија капиталистләри 110 мигдар дәјәрин мүгабилиндә һәгигәтдә јалныз 100 мигдарында дәјәр әлдә етмишләр. Бу биринчи категоријанын капиталистләри өзләринин изафи мәһсулуну да јалныз она көрә нисбәтән јүксәк гијмәтлә сатырлар ки, онлар өз кәлиринә дахил олан [зинәт] шејләрини өз дәјәриндән *јухары* өдәјирләр. Лакин һәгигәтдә, икинчи категорија капиталистләринин реаллашдырдыглары изафи дәјәр јалныз, биринчи категорија капиталистләринин реаллашдырмыш олдуглары изафи

* — Малтусун. *Ред.*

мәһсулдакы һиссәләрдән ибарәт олур, чүнки онлар өзләри һеч бир изафи мәһсул јаратмырлар.

Зинәт шејләринин бу баһалашмасы илә әлагәдар олараг Малтус чох јериндә хатырлајыр ки, капиталист истеһсалынынән үмдә мәгсәди исрафчылыг дејил, јығымдыр. Демәли, *A* капиталистләр категоријасы өзү үчүн әлверишсиз олан белә бир тичарәт нәтичәсиндә,—јә'ни өзүнүн фәһләләрдән гәсб етмиш олдуғу мәһсулун бир һиссәсини јенидән итирдији бу тичарәт нәтичәсиндә,—зинәт шејләринә олан өз тәләбини азалдачагдыр. Лакин һәмин категорија белә етсә вә чох пул јығмаға башласа, онда өзүнүн истеһсал етдији зәрури шејләр үчүн тә'дијә габилијјәтли тәләб азалар, бу зәрури шејләр үчүн базар кичиләр, чүнки һәмин базары фәһләләрин вә сабит капитал истеһсалчыларынын тәләби јарада билмәз. Бу сәбәбдән зәрури шејләрин гијмәти ашағы дүшмүш оларды, һалбуки јалныз бу гијмәтин јүксәлмәси сајәсиндә, һәмин гијмәтә номинал артырма әлавә едилмәси сајәсиндә вә бу артырманын кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә *A* капиталистләр категоријасы фәһләләрдән өз изафи мәһсулуну сыхыб чыхарыр. Әкәр зәрури шејләрин гијмәти 120-дән азалыб 110 олсајды, онда бу категоријанын изафи мәһсулу вә онун изафи дәјәри $^{2}/_{12}$-дән азалыб $^{1}/_{11}$ оларды. Бунунла бирликдә исә, зинәт шејләри истеһсалчылары үчүн дә базар даһа артыг бир дәрәчәдә мәһдудлашмыш оларды, һәмин шејләрә олан тәләб азаларды.

Биринчи капиталистләр категоријасы икинчи категорија илә мүбадилә әснасында, һәмин биринчи категоријанын капиталы әвәзләнмиш олдугдан сонра, керчәк изафи мәһсул сатыр. Икинчи категорија исә, әксинә, јалныз өз капиталыны сатыр ки, бу сатыш васитәси илә ону капиталдан дөндәриб, капитал үстәкәл кәлирә чевирсин. Беләликлә, бүтүн истеһсал (хүсусилә дә онун артымы) јалныз, *зәрури шејләрин баһалашмасы* сајәсиндә өз һәрәкәтини давам етдирир, лакин, дикәр тәрәфдән, бу һәрәкәтә зинәт шејләринин елә бир гијмәти мүвафиг олмалы иди ки, бу гијмәт зинәт шејләринин керчәк күтләсинә тәрс пропорсионал олсун. Икинчи категорија капиталистләри 100 дәјәриндә оланы 110-а сатыркән, бу мүбадиләдә јенә һеч бир шеј газанмырлар, зира һәгигәтдә онларын керијә гајтардыглары 110-ун да дәјәри јалныз 100-дүр. Лакин (зәрури шејләр шәклиндә олан) бу 100, капитал үстәкәл мәнфәәти әвәзләјир, һалбуки [зинәт шејләри шәклиндә олан] һәмин 100 анчаг өз адына көрә 110 һесаб олунур. Демәли, белә чыхыр ки, бу мүбадиләдә биринчи категорија капиталистләри 100 дәјәриндә зинәт шејләри әлдә етмиш олурлар. Онлар 100 дәјәриндә олан зинәт шејләрини 110-а алырлар. Лакин капиталистләрин

икинчи категоријасы үчүн бу 110-нун дәјәри 110-дур, чүнки бу категорија әмәјә 100 верир (өз капиталыны әвәзләјир) вә 10-у артыг олараг өзүнә сахлајыр.

[772] Буну анламаг чәтиндир ки, мүбадилә едән тәрәфләр өз әмтәәләрини бир-биринә ејни мигдар артырма илә сатдыгда, бир-бирини ејни дәрәчәдә алдатдыгда, нә сурәтлә үмумијјәтлә мәнфәәт әмәлә кәлә биләр.

Әкәр бир категорија капиталистләрин өз фәһләләри илә мүбадиләсиндән вә мүхтәлиф категорија капиталистләринин өз арасындакы мүбадиләсиндән башга елә бир *үчүнчү категорија алычылар да*—бир нөв deus ex machina*,—мејдана чыхмыш олсун ки, бу әмтәәләри онларын номинал дәјәри илә сатын алсын, амма өзү һеч кәсә һеч бир әмтәә сатмасын, о, һәмин ојуну өз тәрәфиндән тәкрар етмәсин, јә'ни о елә бир категорија олсун ки, *П—Ә* просесини ичра етсин, *П—Ә—П* просесини исә ичра етмәсин, јә'ни әмтәәни һеч дә өз капиталыны мәнфәәтлә бирликдә әвәзләмәк мәгсәди илә алмаг дејил, әмтәәләри истеһлак етмәк мәгсәди илә сатын алсын, елә бир категорија ки, әмтәә алсын, амма әмтәә сатмасын, онда һәмин чәтинлик арадан галдырылмыш оларды. Бу һалда капиталистләр өзләринин мәнфәәтини һеч дә өз әмтәәләрини өз араларында мүбадилә етмәк сајәсиндә реаллашдырмаг дејил, онун сајәсиндә реаллашдырардылар ки, 1) фәһләләр илә мүбадилә едәрәк, мәчму мәһсулун бир һиссәсини гајтарыб онлара, бүтүн мәчму мәһсулу, (сабит капитал чыхылдыгдан сонра) онлардан сатын алыркән вермиш олдуглары пула сатајдылар; 2) зәрури шејләрин вә зинәт шејләринин, үчүнчү категорија алычыларына сатылан һиссәси сајәсиндә. Бу алычылар категоријасы 100 мүгабилиндә 110 верәрәк, һәмин 100-ү гајтарыб 110-а сатмадыгларына көрә, капиталистләр бу јол илә јалныз номинал сурәтдә дејил, керчәк сурәтдә 10% мәнфәәт реаллашдырмыш олардылар. Мәнфәәт ики чүр үсул илә әлдә едиләрди: она көрә әлдә едиләрди ки, мәчму мәһсулун мүмкүн гәдәр аз һиссәси гајтарылыб фәһләләрә сатыларды вә мүмкүн гәдәр чох һиссәси, өз алдығынын пулуну нәгд верән, өзү һеч бир шеј сатмајан вә әмтәәләри истеһлак етмәк үчүн алан үчүнчү категоријаја сатыларды.

Лакин, ејни заманда сатычы олмајан белә алычылар кәрәк елә истеһлакчы олсунлар ки, онлар ејни заманда истеһсалчы дејилдирләр,—онлар *гејри-мәһсулдар истеһлакчы* олмалыдырлар, мәһз бу гејри-мәһсулдар истеһлакчылар категоријасы

* —һәрфијјән: «машындан чыхан аллаһ» (антик дөвр театрында аллаһ ролунда чыхыш едән актјорлар хүсуси механизмләр васитәси илә сәһнәјә чыхырдылар); мәчази мә'нада—көзләнилмәдән мејдана чыхыб, ишә чарә тапан шәхс. *Ред.*

Малтусда зиддиjjәти һәлл етмиш олур. Лакин бу геjри-мәһсулдар истеһлакчылар еjни заманда тә'диjә габилиjjәтли истеһлакчы олмалыдырлар, керчәк тәләб jаратмалыдырлар, һәм дә онларын малик олдуглары вә һәр ил хәрчләдикләри дәјәр мәбләғләри өзләринин сатын алдыглары вә истеһлак етдикләри әмтәәләрин истеһсал дәјәрини өдәмәк үчүн кифаjәт етмәкдән башга, номинал мәнфәәт артырмасыны, изафи дәјәри өдәмәк үчүн, сатыш дәјәри илә истеһсал дәјәри арасындакы фәрги өдәмәк үчүн дә кифаjәт етмәлидир. Ҹәмиjjәтдә капиталистләр синфи истеһсал хатиринә истеһсалы тәмсил етдиjи кими, һәмин категориjа да истеһлак хатиринә истеһлакы тәмсил едәҹәкдир; биринҹиләр «jығым еһтирасынын» нүмаjәндәләри кими, икинҹиләр исә «исрафчылыг еһтирасынын» нүмаjәндәләри кими меjдана чыхырлар» («Principles of Political Economy», [2 nd edition], сәһ. 326). Капиталистләр синфиндә jығым һәвәсини давам етдирән ҹәһәт одур ки, онларын әлдә етдикләри даим өз мәсрәфләриндән чох олур, мә'лумдур ки мәнфәәт мәһз jығым үчүн стимулдур. Онларын бу jығым һәвәсинә бахмаjараг, вәзиjjәт ифрат истеһсал дәрәҹәсинә кәлиб чатмыр, jа да ки, ифрат истеһсал баш вермәси чох чәтин олур, чүнки *геjри-мәһсулдар* истеһлакчылар базара чыхарылан мәһсуллар үчүн бөjүк бир ахыбкетмә каналы олмагдан башга, өзләри дә базара һеч бир мәһсул чыхармырлар; беләки, онларын саjы нә гәдәр чох олса да, онлар капиталистләр үчүн рәгабәт jаратмырлар, әксинә, онларын һамысы jалныз тәклифсиз тәләб нүмаjәндәләридирләр, буна көрә дә капиталистләр тәрәфиндәки тәклифин тәләбдән артыглығыны таразлашдырырлар.

Лакин бу синфин һәр илки тә'диjә васаити һарадан әмәлә кәлир? Онлар биринҹи нөвбәдә *торпаг мүлкиjjәтчиләридир* ки, иллик мәһсулун дәјәринин хеjли һиссәсини рента ады илә мәнимсәjирләр вә бу jолла капиталистләрин әлиндән алдыглары пулу капиталистләр тәрәфиндән истеһсал олунмуш әмтәәләрин истеһлакына сәрф едирләр вә бу әмтәәләри сатын аланда капиталистләр онлары алдадырлар. Бу торпаг мүлкиjjәтчиләринин өзләри кәрәк истеһсал илә мәшғул олмасынлар вә, бир гаjда олараг, истеһсал илә мәшғул олмурлар. Мүһүм ҹәһәт одур ки, торпаг мүлкиjjәтчиләри әмәк сатын алынмасына пул хәрчләдикләриндән, мәһсулдар фәһлә деjил, jалныз торпаг мүлкиjjәтчиләринин өз сәрвәтини jемәсинә көмәк едән адамлар, jә'ни *ев гуллугчулары* сахлаjырлар вә бунлар зәрури шеjләрин гиjмәтини jүксәк сәвиjjәдә сахлаjырлар, чүнки бу зәрури шеjләри jалныз онлар сатын алырлар, өзләри исә бу вә jа дикәр бу кими әмтәәләрин тәклифинин артмасына көмәк етмирләр. Лакин торпаг рентасы аланларын мөвҹуд олмасы

«кифајәт гәдәр тәләб» јаранмасы үчүн кафи дејилдир. Сүн'иваситәләрә әл атмаг лазымдыр. Бу сүн'и васитәләр јүксәк *веркиләрдән* ибарәтдир, бөјүк мигдарда кәлирли дөвләт вә килсә хадимләринин мөвчуд олмасындан, бөјүк ордулар сахланмасындан, бөјүк пенсијалар верилмәсиндән, кешишләр үчүн дәһјек верилмәсиндән, чохлу мигдарда дөвләт борчларындан вә—арабир—чох хәрч тәләб едән мүһарибәләрдән ибарәтдир. Малтуса көрә «әлач васитәләри» бунлардыр («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 408 вә сонракылар).

Демәли, Малтусун «әлач васитәси» олараг ишә гатдығы үчүнчү алычылар категоријасы,—әмтәә сатмадан әмтәә сатын алан вә истеһсал етмәдән истеһлак едән бу категорија,—лап башланғычдан иллик мәһсулун дәјәринин хејли һиссәсини әлдә едәрәк, *буна пул вермир* вә истеһсалчылары онунла зәнкинләшдирир ки, истеһсалчылар бу категорија алычыларына әввәлчә һавајы пул вермәјә мәчбурдурлар ки, һәмин алычылар онларын әмтәәләрини сатын алсынлар, сонра исә [773] өз әмтәәләрини һәмин алычылар категоријасына дәјәриндән јухары сатмагла, јахуд бу категоријаја әмтәә шәклиндә вердикләри дәјәрдән артыг мигдар дәјәр керијә алмагла, онлара вермиш олдуглары пулу кери алырлар. Һәм дә бу һал илдән-илә тәкрар олунур.

[12) МАЛТУСУН РИКАРДО ӘЛЕЈҺИНӘ МҮБАҺИСӘСИНИН ИЧТИМАИ МАҺИЈЈӘТИ. СИСМОНДИНИН БУРЖУА ИСТЕҺСАЛЫНДАКЫ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРӘ ОЛАН БАХЫШЫНЫН МАЛТУС ТӘРӘФИНДӘН ТӘҺРИФЛӘ ТӘКРАР ЕДИЛМӘСИ. ҮМУМИ ИФРАТ ИСТЕҺСАЛЫН МҮМКҮНЛҮЈҮ ҺАГГЫНДАКЫ МҮДДӘАНЫН МАЛТУС ТӘРӘФИНДӘН ИЗАҺЫНЫН МӘДДАҺЛЫГ ОЛМАСЫ]

Малтусун чыхартдығы нәтичәләр онун әсас дәјәр нәзәријјәсиндән тамамилә дүзкүн чыхарылан нәтичәләрдир; лакин бу нәзәријјәнин өзү мараглы бир тәрздә онун мәгсәдинә ујғунлашдырылмышды, јә'ни Инкилтәрәдә мөвчуд олан вәзијјәтин, лендлордизмин, «дөвләтин вә килсәнин», пенсија аланларын, верки топлајанларын, килсә дәһјекинин, дөвләт борчунун, биржа дәллалларынын, килсә мүчавирләринин, кешишләрин вә лакејләрин («милли хәрчләрин») мәдһ едилмәсинә ујғунлашдырылмышды ки, рикардочулар бунлары буржуа истеһсалынын өзү үчүн ағыр јүк олан фајдасыз вә көһнәлмиш әрп һесаб едиб бунлара гаршы мүбаризә апарырдылар. Ри-

кардо quand même* буржуа истеһсалыны мүдафиә едирди, о мә'нада ки, бу истеһсал ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин максимум манеәсиз кенишләндирилмәсидир; Рикардо буну мүдафиә едиркән истеһсал тәмсилчиләринин, истәр капиталистләрин, истәрсә фәһләләрин мүгәддәратынын гајғысына галмырды. О, һәмин инкишаф пилләсинин *тарихән* ганунилијини вә зәрурилијини гәбул едирди. Онун кечмиш барәсиндәки тарих дујғусу нә гәдәр аздырса, о өз заманәсинин тарих фокусунда бир о гәдәр чох јашајыр. Малтус да капиталист истеһсалынын мүмкүн гәдәр чох сәрбәст инкишаф етмәсини истәјир, чүнки бу истеһсалын башлыча тәмсилчиләри олан зәһмәткеш синифләрин мәһз јохсуллуғу һәмин инкишаф үчүн шәртдир; лакин ејни заманда бу инкишаф, Малтуса көрә, аристократијанын, һабелә онун дөвләтдәки вә килсәдәки шахәләринин «истеһлак тәләбатына» ујғунлашмалыдыр, бунунла да бирликдә, феодализмдән вә мүтләгијјәтчи монархијадан ирс галмыш мәнафеләрин нүмајәндәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлән көһнәлмиш иддиалар үчүн мадди әсас вәзифәсини ифа етмәлидир. Малтус буржуа истеһсалыны анчаг о мә'нада гәбул едир ки, бу истеһсал ингилаби дејилдир, бу истеһсал бир тарихи инкишаф моменти тәшкил етмәјиб, јалныз «көһнә» чәмијјәт үчүн нисбәтән кениш вә нисбәтән мүнасиб мадди әсас тәшкил едир.

Демәли, биз бир тәрәфдән, фәһлә синфини көрүрүк; әһали гануну үзүндән бу синиф, онун үчүн ајрылмыш јашајыш васитәләринә нисбәтән һәмишә артыглыг едир,—истеһсалын чатышмазлығы нәтичәсиндәки әһали артыглығы; сонра, биз, капиталистләр синфини көрүрүк ки, бу синиф һәмин әһали гануну сајәсиндә һәмишә фәһләләрин өз мәһсулуну гајтарыб онлара елә бир гијмәтлә сата билир ки, фәһләләр бу мәһсулдан јалныз ачындан өлмәмәк үчүн лазым олдуғу гәдәр әлдә едирләр; вә, нәһајәт, биз чәмијјәтин аз мигдар тәшкил етмәјән, түфејлиләрдән, назипәрвәрдә мүфтәхорлардан, гисмән ағалардан, гисмән гуллугчулардан ибарәт олан бир һиссәсини көрүрүк ки, бунлар сәрвәтин хејли һиссәсини капиталистләр синфиндән—гисмән рента ады илә, гисмән дә сијаси адлар васитәси илә—һавајы гопарырлар, лакин капиталистләрдән гопардыглары пул илә онлар капиталистләрдән сатын алдыглары әмтәәләри дәјәриндән артыг гијмәтлә өдәјирләр. Капиталистләр синфини истеһсала сөвг едән амил онларын јығыма чәһд етмәсидир, гејри-мәһсулдар груплар исә игтисади чәһәтдән јалныз, истеһлака чәһдетмәнин нүмајәндәсидирләр, исрафчылыг нүмајәндәсидирләр. Һәм дә бу һал ифрат истеһсалдан гачынмағын—әһали артыглығы илә, мәһз истеһсала нисбәтән

* — һәр нечә олурса-олсун, һеч бир шејә бахмадан. *Ред.*

артыг әһали илә ејни бир заманда мөвчуд олан ифрат истеһсалдан гачынмағын јеканә васитәси кими гәләмә верилир. Истеһсалданкәнар синифләрин һәддән артыг истеһлакы бу һалларын һәр икисинә гаршы ән јахшы чарә е'лан олунур. Фәһлә әһали илә истеһсал арасындакы тәнасүбсүзлүк белә бир васитә илә арадан галдырылыр ки, мәһсулун бир һиссәсини истеһсалда һеч бир чәһәтдән иштирак етмәјән аваралар јејирләр. Капиталистләрин төрәтдикләри ифрат истеһсал тәнасүбсүзлүјү, һәзз алмаг сәрвәти нүмајәндәләринин ифрат истеһлакы илә арадан галдырылыр.

Биз көрдүк ки, Рикардо тәрәфиндән А. Смитин бахышларынын күчлү чәһәти әсасында тәртиб едилмиш нәзәријјәнин мүгабилиндә, А. Смитин бахышларынын зәиф чәһәтләри әсасында әкс бир нәзәријјә тәртиб етмәк истәдикдә, Малтус нечә ушагчасына зәиф, бајағы вә мәзмунсуз данышыр. Малтусун дәјәр һаггындакы әсәриндә ашкара чыхан ачизликдән даһа мәзһәкәли бир һыгганмаға чәтин ки, тәсадүф едилә биләр. Лакин о, әмәли нәтичәләр чыхармаға кечдикдә, бунунла да өзүнү бир нөв игтисади Абраһам а Санта Клара[20] кими фәалијјәт көстәрдији саһәјә гәдәм гојдугда, о, дәрһал лап өз мүһитинә дүшмүш олур. Лакин о бурада да өзүнүн анаданкәлмә әдәби оғру олмаг тәбиәтини дәјишдирмир. Илк бахышда ким инанарды ки, Малтусун «Principles of Political Economy» әсәри Сисмондинин «Nouveaux Principes d'économie politique» китабынын јалныз малтуслашдырылмыш тәрчүмәсидир? Анчаг бу, мәһз беләдир. Сисмондинин китабы 1819-чу илдә чыхмышдыр. Бир илдән сонра бу китабын Малтус тәрәфиндән чәкилмиш инкилисчә карикатурасы мејдана кәлир. Малтус кечмишдә Таунсенддә вә Андерсонда тапдығы кими, инди дә Сисмондидә өзүнүн узунчу игтисади памфлетләринин бири үчүн нәзәри дајаг нөгтәси тапыр, һәм дә бунунла јанашы олараг, Рикардонун «Principles» әсәриндән көтүрүлән јени нәзәријјәләр дә Малтус үчүн кәрәк олур.

[774] Рикардонун әлејһинә чыханда Малтус капиталист истеһсалынын көһнә чәмијјәтә нисбәтән ингилаби олан мејлинә гаршы мүбаризә едирди, Сисмондидән исә о, гүсурсуз бир кешиш инстинкти илә, капиталист истеһсалына нисбәтән, мүасир буржуа чәмијјәтинә нисбәтән јалныз мүртәче оланы көтүрүр.

Бурада мән Сисмондини өз тарих ичмалымдан кәнар едирәм, чүнки онун бахышларынын тәнгиди, јалныз мәним бу әсәримдән сонра мәшғул ола биләчәјим саһәјә,—капиталын реал һәрәкәтинин (рәгабәт вә кредит) нәзәрдән кечирилмәсинә аиддир.

Сисмондинин бахышларыны Малтусун өз мәгсәдләринә ујғунлашдырмыш олдуғу, артыг онун өз «Principles of Political Economy» әсәринин бир фәслинин башлығындан көрүнүр. Бу фәслин ады беләдир:

«Сәрвәтин фасиләсиз артмасыны тә'мин етмәк үчүн мәһсулдар гүввәләри бөлкү васитәләри илә бирләшдирмәнин зәрурилији» ([2nd edition] сәһ. 361).

[Орада дејилир:]

«Тәкчә мәһсулдар гүввәләрин өзү һәлә, мувафиг дәрәчә сәрвәтин јарадылмасыны тә'мин етмир. Һәлә башга бир шеј дә лазымдыр ки, бу гүввәләр там һәчмдә һәрәкәтә кәтириләбилсин. Һәмин башга шеј, истеһсал едилән бүтүн шејләр үчүн һеч бир манеәјә раст кәлмәјән керчәк тәләбдир. Бу мәгсәдин әлдә едилмәсинә исә, көрүнүр, ән чох көмәк едән амил, *мәһсулларын* елә *бөлкүсү* вә һәмин мәһсулларын онлары истеһлак едәнләрин тәләбатына елә ујғунлашдырылмасыдыр ки, бу шәраитдә бүтүн мәһсул күтләсинин мүбадилә дәјәри даим артыр» («Principles of Political Economy», 2nd edition, сәһ. 361).

Сонра, ашағыдакы јер ејнән бу чүр сисмондист вә антирикардо руһунда јазылмышдыр:

«Өлкәнин *сәрвәти*, бир тәрәфдән, өлкәнин әмәји сајәсиндә әлдә едилән *мәһсулларын мигдарындан* асылыдыр, дикәр тәрәфдән исә, бу мигдар мәһсулун мөвчуд әһалинин тәләбатына елә ујғунлашдырылмасындан вә алычылыг габилијјәтиндән асылыдыр вә бу һал, һесабламалар әсасында беләдүшүнмәк олур ки, һәмин мигдар мәһсула *дәјәр* кәсб етдирмәлидир. Бундан мө'тәбәр олан башга бир мүддәа јохдур ки, сәрвәт бу амилләрин јалныз бири илә мүәјјән олунмур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 301). «Лакин, ола биләр, сәрвәт вә дәјәр ән чох белә бир шәраитлә сых әлагәдардыр ки, *сәрвәт истеһсалы үчүн дәјәр лазымдыр»* (јенә орада).

Бу, гәсдән Рикардонун әлејһинә, онун әсәриндәки *«Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндиричи хассәләри»* адланан 20-чи фәслә гаршы јөнәлдилмишдир. Рикардо орада, әзчүмлә, белә дејир:

«Демәли, дәјәр сәрвәтдән маһијјәтчә фәргләнир, зира дәјәр боллугдан асылы дејил, истеһсалын чәтинлијиндән вә ја асанлығындан асылыдыр» (*Ricardo*. Principles, 3rd edition, сәһ. 320) [Русча тәрчүмәси: *Рикардо, Давид*. Әсәрләри, I чилд. Москва, 1955, сәһ. 226].

{Гејд етмәли ки, дәјәр «истеһсалын асанлығы» артдығы шәраитдә дә арта биләр. Фәрз едәк ки, бир өлкәдә әһали 1 милјон нәфәрдән артыб 6 милјон нәфәр олур. Бир милјону күндә 12 саат ишләмишдир. 6 милјон адам мәһсулдар гүввәләри о дәрәчә инкишаф етдирмишдир ки, 6 саат әрзиндә онларын һәрәси кечмишдә 12 саат әрзиндә истеһсал едилдији гәдәр мәһсул истеһсал едир. Онда, Рикардонун өз бахышына әсасән, сәрвәт алты дәфә чохаларды, дәјәр исә үч дәфә артарды.}

«Сәрвәт дәјәрдән асылы дејилдир. Инсан өзүнүн малик ола биләчәји зәрури шејләрин вә зинәт шејләринин боллуғундан асылы олараг варлы вә ја јохсул олур... Јалныз, дәјәр вә сәрвәт, јахуд рифаһ анлајышларынын гарышдырылмасы нәтичәсиндә иддиа етмәк оларды ки, сәрвәт әмтәәләрин мигдарыны, јә'ни зәрури шејләрин, дәбдәбә вә ја зөвг шејләринин мигдарыны азалтмаг јолу илә артырыла биләр. Әкәр сәрвәтин өлчүсү дәјәр олсајды, онда буну инкар етмәк олмазды, чүнки әмтәәләрин дәјәри онларын надирлији нәтичәсиндә артыр; лакин... әкәр сәрвәт зәрури шејләрдән вә зинәт шејләриндән ибарәтдирсә, онда сәрвәт бу шејләрин мигдарыны азалтмаг јолу илә чохалдыла билмәз» (јенә орада, сәһ. 323—324) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 228].

Башга сөзлә, Рикардо бурада белә дејир: сәрвәт-јалныз *истеһлак дәјәрләриндән* ибарәтдир. Буржуа истеһсалыны о, садәчә олараг, истеһлак дәјәри хатиринә истеһсала чевирир: *мүбадилә дәјәринин* һөкм сүрдүјү бир истеһсал үсулу һаггында чох әчәб тәсәввүрдүр. Буржуа чәмијјәтинин спесифик формасына о, бу сәрвәтин мәзмунуна тохунмајан јалныз формал бир шеј кими бахыр. Буна көрә дә о, буржуа истеһсалынын бөһранлар заманы чошгун бир шәкилдә ашкара чыхан зиддијјәтләрини инкар едир. Бу сәбәбдән дә пулу о тамамилә јанлыш анлајыр. Јенә дә һәмин сәбәбә көрә о, капиталын истеһсал просесини нәзәрдән кечириркән тәдавүл просесини әсла нәзәрә алмыр, чүнки тәдавүл просесинә әмтәәләрин метаморфозу, капиталын пула чеврилмәси зәрурәти дахилдир. Һәр һалда һеч кәс Рикардо гәдәр јахшы вә гәти ајдынлашдырмамышдыр ки, буржуа истеһсалы *истеһсалчылар* (Рикардо дәфәләрлә фәһләләри бу чүр адландырыр)[21] үчүн сәрвәт истеһсалы дејилдир, демәли, буржуа сәрвәтинин истеһсалы һеч дә «боллуг» истеһсалы дејилдир, зәрури шејләри вә зинәт шејләрини бу шејләрин истеһсалчылары үчүн истеһсал етмәк дејилдир,—һалбуки, әкәр истеһсал јалныз истеһсалчыларын тәләбатыны өдәмәк васитәси олсајды, бу, мәһз о чүр бир истеһсал оларды, јалныз истеһлак дәјәринин һөкм сүрдүјү бир истеһсал оларды. Лакин һәмин *Рикардо* дејир:

«Әкәр биз ч-б Оуенин паралелограмларындан[22] бириндә јашасајдыг вә бүтүн мәһсулларымыздан биркә истифадә етсәјдик, онда бунларын боллуғундан һеч кәс әзаб чәкмәзди; лакин *нә гәдәр ки, чәмијјәт индики шәкилдә гурулмушдур,* боллуг чох вахт истеһсалчылар үчүн зәрәрли олачаг, чатышмазлыг исә—онлар үчүн фајдалы олачагдыр» («On Protection to Agriculture», 4th edition, London, 1822, сәһ. 21) [Русча тәрчүмәси: *Рикардо, Давид.* Әсәрләри, III һиссә. Москва, 1955, сәһ. 53].

[775] Буржуа истеһсалына, даһа дүруст дејилсә, капиталист истеһсалына Рикардо истеһсалын *мүтләг формасы* кими бахыр. Бу, о демәкдир ки, Рикардонун фикринчә, капиталист истеһсалындакы истеһсал мүнасибәтләринин мүәјјән формалары һеч бир јердә истеһсалын өз мәгсәди илә зиддијјәтә

кәлә билмәз, јахуд бу мәгсәди буховлаја билмәз, бу мәгсәд исә, һәм истеһлак дәјәрләринин мигдарыны, һәм дә бунларын чүрбәчүрлүјүнү еһтива едән бир боллуг јарадылмасындан ибарәтдир ки, бу да инсанын бир истеһсалчы кими јүксәк инкишаф етмәсинә, онун мәһсулдарлыг габилијјәтләринин һәртәрәфли инкишафына сәбәб олур. Мәһз бурада Рикардо өзү-өзү илә күлүнч бир зиддијјәтә кәлир. Биз, Рикардонун изаһларына әсасән дәјәрдән вә сәрвәтдән данышанда јалныз бүтүн чәмијјәти нәзәрдә тутмалыјыг. Биз капиталдан вә әмәкдән данышдыгда исә, Рикардо, белә бир чәһәти өзлүјүндә ајдын бир шеј һесаб едир ки, «үмуми кәлир» јалныз «халис кәлир» јаратмаг үчүн мөвчуддур. Буржуа истеһсалында Рикардону фе'лән валеһ едән мәһз одур ки, онун мүәјјән формалары—истеһсалын чох кечмишләрдәки формаларына нисбәтән—мәһсулдар гүввәләрин сәрбәст инкишафына кениш мејдан верир. Һәмин формалар даһа буну етмәдији һалларда, јахуд һәмин формаларын буну етмәсинә имкан верән зиддијјәтләр ашкара чыхдыгда, Рикардо һәмин зиддијјәтләри инкар едир вә ја, даһа доғрусу, о өзү зиддијјәти башга формада ифадә едиб, истеһсалчылар нәзәрә алынмадан, *өзлүјүндә сәрвәти,* өзлүјүндә истеһлак дәјәрләри күтләсини ultima Thule* кими көстәрир.

Сисмонди дәриндән һисс едир ки, капиталист истеһсалы өзү-өзүнә зидд чыхыр, бу истеһсалын формалары—онун истеһсал мүнасибәтләри—бир тәрәфдән, мәһсулдар гүввәнин вә сәрвәтин һәдсиз инкишаф етдирилмәсинә сөвг едир, дикәр тәрәфдән исә, мүәјјән шәртләр бу мүнасибәтләри мәһдудлашдырыр вә мәһсулдар гүввә нә гәдәр чох инкишаф едирсә, һәмин мүнасибәтләрә хас олан зиддијјәтләр—истеһлак дәјәри вә мүбадилә дәјәри, әмтәә вә пул, алғы вә сатгы, истеһсал вә истеһлак, капитал вә муздлу әмәк вә и. а. хас олан зиддијјәтләр бир о гәдәр бөјүјүр. Әсас зиддијјәти о, хүсусилә һисс едир: бир тәрәфдән, мәһсулдар гүввәнин гејри-мәһдуд инкишафы вә, сәрвәтин артмасы, һәм дә бу сәрвәтин пула чеврилмәли олан әмтәәләрдән ибарәт олмасы; дикәр тәрәфдән исә, бунун әсасы олмаг е'тибары илә, истеһсалчылар күтләсинин ән зәрури шејләрлә мәһдудлашдырылмасы. Буна көрә бөһранлар Сисмонди үчүн һеч дә, Рикардонун чыхартдығы нәтичәдә олдуғу кими, тәсадүфи бир шеј дејил, имманент зиддијјәтләрин мүһүм тәзаһүрләридир ки, бунлар чошгун формада башланыб кениш бир саһәни әһатә едир вә мүәјјән дөврләрдән сонра тәкрар

* — сонунчу бир шеј, сон нөгтә, сон һәдд, сон мәгсәд (һәрфијјән: узагдакы Фула—гәдим адамларын тәсәввүрүнә көрә Авропанын узаг шималында олан адалар өлкәси). *Ред.*

олунур. Буна көрә дә о, даим тәрәддүд едир: дөвләт нәји чиловламалыдыр — мәһсулдар гүввәләрими чиловламалыдыр ки, бунлары истеһсал мүнасибәтләринә ујғунлашдырсын, јохса истеһсал мүнасибәтләрини чиловламалыдыр ки, бунлары мәһсулдар гүввәләрә ујғунлашдырсын? Һәм дә о, чох вахт гуртулушу кечмишдә ахтарыр; о, «Laudator temporis acti»* олур, ја да зиддијјәтләри кәлир илә капитал арасындакы, бөлкү илә истеһсал арасындакы мүнасибәтләри башга чүр тәнзим етмәк васитәси илә мүтиләшдирмәјә чалышараг, баша дүшмүр ки, бөлкү мүнасибәтләри sub alia specie** јалныз истеһсал мүнасибәтләридир. Буржуа истеһсалынын зиддијјәтләрини о, сәрраст *тәнгид едир,* лакин бу зиддијјәтләри *баша дүшмүр,* бу сәбәбдән онларын һәлл олунмасы просесини дә баша дүшмүр. Лакин о өз фикри әсасында тутгун бир сурәтдә һәгигәтән сезир ки, капитализм чәмијјәти дахилиндә инкишаф етмиш олан мәһсулдар гүввәләрә, сәрвәт јарадылмасынын мадди вә ичтимаи шәртләринә кәрәк, һәмин сәрвәти мәнимсәмәјин *јени* формалары мүвафиг олсун; о сезир ки, буржуа формалары јалныз кечичи формалардыр, зиддијјәтләрлә долу олан формалардыр вә бу формаларда сәрвәт һәмишә јалныз зиддијјәтли варлыг кәсб едир, бунунла бирликдә о, һәр јердә өзүнүн экслији кими мејдана чыхыр. Бу елә бир сәрвәтдир ки, һәмишә онун илкин шәрти јохсуллугдур вә бу сәрвәт јалныз јохсуллуғу инкишаф етдирмәси һесабына инкишаф едир.

Биз, Сисмондинин бахышларыны Малтусун нечә гәшәнк бир формада мәнимсәдијини көрдүк. Малтусун нәзәријјәси мүбалиғәли вә даһа чох ијрәнч бир шәкилдә *Томас Чалмерсин (илаһијјат профессорунун)* «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society» (2nd edition, London, 1832) әсәриндә верилмишдир. Бурада кешишлик үнсүрү тәкчә нәзәри чәһәтдән гаршымызда даһа кучлү бир шәкилдә мејдана чыхмаг дејил, әмәли чәһәтдән дә гаршымызда «гәрарлашдырылмыш килсә»[23] үзвү даһа кучлү һисс олунур; о, һәмин килсәнин «бу дүнјадакы не'мәтләрини», һабелә бу килсәни сахлајан вә јыхан бүтүн гәрарлашдырма системини «игтисади чәһәтдән» мүдафиә едир.

Малтусун фәһләләр барәсиндә сөјләдији вә јухарыда нәзәрдә тутулмуш олан мүддәалары бунлардыр:

«Мәһсулдар әмәк илә мәшғул олан фәһләләрдәки истеһлак вә тәләб, капитал јығымына вә тәтбигинә стимул јарадылмасы үчүн әсла *кифајәт дејилдир»* («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 315).

«Һеч бир фермер он нәфәр әлавә фәһләнин ишинә нәзарәт етмәк зәһмә-

* — «кечән заманын мәддаһы» (Һоратси, «Поезија елми»). *Ред.*
** — башга нөгтеји-нәзәрдән. *Ред.*

тини она көрә өз үзәринә көтүрмәз ки, бу һалда онун бүтүн мәһсулу базарда ејнән өзүнүн әлавә фәһләләрә вердији әмәк һаггына бәрабәр мигдарда јүксәлмиш гијмәтә сатылачагдыр. Һаггында бәһс олунан әмтәәнин бундан габагкы тәләб вә тәклифинин вәзијјәтиндә, јахуд онун гијмәтиндә—һәлә јени фәһләләрин әлавә тәләб јаратмасындан әввәл вә бу тәләбдән асылы олмајараг—елә бир вәзијјәт баш вермәлидир ки, һәмин әмтәәнин истеһсалында әлавә бир мигдар фәһләнин тәтбиг едилмәсини доғрултмуш олсун» (јенә орада, сәһ. 312).

«Мәһсулдар фәһләнин өзүнүн јаратдығы тәләб һеч вахт *кафи* тәләб ола билмәз, [776] зира бу тәләб, *фәһләнин истеһсал етдији мәһсулун бүтүн мигдарына шамил олмур. Әкәр belә ола билсәјди, онда мәнфәәт олмазды,* демәли, фәһләнин әмәјини тәтбиг етмәк үчүн сәбәб дә олмазды. *Һәр һансы бир әмтәәнин кәтирдији мәнфәәтин мөвчудлуғунун* өзү, һәмин әмтәәни јаратмыш фәһләләр тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәләбин *чәрчивәсиндән кәнара чыхан* бир тәләб олмасыны фәрз едир» (сәһ. 405, гејд).

«Фәһлә синфинин истеһлакынын күчлү артмасы истеһсал хәрчләрини хејли артырмалы олдуғундан, бу истеһлак мәнфәәти ашағы салмалы вә јығым стимулуну зәифләтмәли вә ја јох етмәлидир» (јенә орада, сәһ. 405).

«Зәрури шејләрә олан еһтијач—башлыча олараг мәһз бу еһтијач фәһлә синфини зинәт шејләри истеһсал етмәјә тәһрик едир; әкәр бу стимул арадан галдырылсајды вә ја хејли зәифләдилсәјди, беләликлә дә, зәрури шејләри чох аз әмәк сәрф етмәклә әлдә етмәк мүмкүн олсајды, онда биз там әсасла фәрз едә биләрдик ки, дәбдәбә шејләринин истеһсалына чохлу вахт дејил, аз вахт ајрыларды» (јенә орада, сәһ. 334).

Малтус истәмир ки, буржуа истеһсалынын зиддијјәтләрини кизләтсин; әксинә, о, бу зиддијјәтләри габарыг көстәрмәк истәјир—бир тәрәфдән, она көрә ки, фәһлә синфинин диләнчи вәзијјәтиндә олмасынын зәрурилијини сүбут етсин (фәһлә синфинин белә бир вәзијјәтдә олмасы капиталист истеһсалы үчүн доғрудан да зәруридир); дикәр тәрәфдән дә она көрә ки, капиталистләрә сүбут етсин ки, бәсләнмиш руһаниләр вә мә'мурлар капиталистләрин сатдыглары мәһсула кифајәт гәдәр тәләб јарадылмасы үчүн зәруридирләр. Буна көрә дә Малтус сүбут етмәјә чалышыр ки, «сәрвәти фасиләсиз артырмаг» үчүн нә әһалинин артмасы, нә дә капиталын јығымы (јенә орада, сәһ. 319—320), нә торпағын мүнбитлији (сәһ. 331 вә сонракылар), нә «әмәји һифз едән ихтиралар», нә дә «харичи базарларын» кенишләнмәси (сәһ. 352, 359) кифајәт дејилдир.

«Һәм фәһләләр, һәм дә капитал, өзләринин мәнфәәтли тәтбиг едилмәси имканына нисбәтән артыглыг едә биләр» (јенә орада, сәһ. 414).

Буна көрә, рикардочуларын әксинә олараг, Малтус үмуми ифрат истеһсалын мүмкүнлүјүнү габарыг көстәрир (јенә орада, сәһ. 326 вә башга јерләрдә).

Онун бу мүнасибәтлә ирәли сүрдүјү башлыча мүддәалар бунлардыр:

«Тәләб һәмишә *дәјәрлә* муәјјән олунур, тәклиф исә—*мигдарла»* («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 316).

«Әмтәәләр јалныз әмтәәләрә мүбадилә олунмур, һабелә мәһсулдар әмәјә вә шәхси хидмәтләрә мүбадилә олунур, бунлара нисбәтән, һабелә пула нисбәтән исә, базара үмумијјәтлә һәддән артыг әмтәә дола биләр» (јенә орада).

«Тәклиф һәмишә *мигдара* пропорсионал олмалыдыр, тәләб исә—*дәјәрә*» («Definitions in Political Economy», edited by Cazenove, сәһ. 65).

Чемс Милл дејир: ««Ајдындыр ки, адамын истеһсал етдији вә өз истеһлакы үчүн сахламаг истәмәдији һәр шеј еһтијат тәшкил едир вә бу еһтијаты о, башга әмтәәләрә мүбадилә едә биләр. Буна көрә дә онун әмтәә сатын алмаг арзусу вә сатын алмаг үчүн малик олдуғу васаити—башга сөзлә дејилсә, онун тәләби—тамамилә онун истеһлак етмиш олдуғу вә өзүнүн истеһлак етмәк нијјәтиндә олмадығы мәһсулларын мигдарына бәрабәрдир»»*... «Тамамилә ајдындыр ки,» [дејә Малтус Чемс Миллә е'тираз едир] «онун башга әмтәәләри сатын алмаг үчүн малик олдуғу васаити өзүнүн истеһсал етдији вә сатмаг истәдији өз әмтәәләринин *мигдарына* дејил, бунларын *мүбадилә дәјәринә* пропорсионалдыр; бу сәбәбдән әкәр тәсадүфән әмтәәнин мүбадилә дәјәри онун мигдарына пропорсионал чыхмаса, онда белә бир иддиа дүзкүн ола билмәз ки, һәр бир фәрдин тәләби илә тәклифи һәмишә бир-биринә бәрабәрдир» (јенә орада, сәһ. 64—65).

Әкәр һәр бир фәрдин тәләби онун тәклифинә сөзүн әсил мә'насында бәрабәр олсајды, бу һал сүбут едәрди ки, һәр бир фәрд һәмишә өз әмтәәсини истеһсал хәрчләри вә әдаләтли бир мәнфәәтин дахил олдуғу гијмәтә сата биләр. Онда базара һәтта *гисмән* дә олса һәддән артыг әмтәә дола билмәзди. Бу дәлил чох шеји сүбут едир... Тәклиф һәмишә *мигдара* пропорсионал олмалыдыр, тәләб исә—*дәјәрә* («Definitions in Political Economy», London, 1827, сәһ. 48, гејд).

«Милл бурада, онун» (алычынын) «тәләби дедикдә, сатын алмаг үчүн олан васаити нәзәрдә тутур. Лакин башга әмтәәләри сатын алмаг үчүн олан бу васаит өзүнүн истеһсал етдији вә сатмаг истәдији өз әмтәәләринин *мигдарына* дејил, бунларын *мүбадилә дәјәринә* пропорсионалдыр; бу сәбәбдән әкәр тәсадүфән әмтәәнин мүбадилә дәјәри онун мигдарына пропорсионал чыхмаса, онда белә бир иддиа дүзкүн ола билмәз ки, һәр бир фәрдин тәләби илә тәклифи һәмишә бир-биринә бәрабәрдир» (јенә орада, сәһ. 48—49).

«Торренсин белә бир иддиасы сәһвдир ки, «тәклифин артмасы керчәк тәләбин чохалмасынын јеканә сәбәбидир»**. Әкәр бу белә олсајды, онда иашәнин вә кејимин мигдары мүвәггәти азалачағы тәгдирдә бәшәријјәтин јенидән дирчәлмәси нә гәдәр чәтин оларды. Лакин иашәнин вә кејимин мигдары азалдыгда бунларын дәјәри јүксәлир; иашәнин вә кејимин галан мигдарынын пул гијмәти мүәјјән мүддәт әрзиндә онларын мигдарынын азалмасына нисбәтән даһа чох артачагдыр, әмәјин пул гијмәти исә дәјишилмәз гала биләр. Бунун лабүд нәтичәси олараг әввәлкиндән даһа артыг мигдарда мәһсулдар әмәји һәрәкәтә кәтирмәк имканы јараныр» (сәһ. 59—60).

«Һәр һансы бир милләтин бүтүн әмтәәләринин гијмәти пула вә ја әмәјә нисбәтән ејни заманда ашағы дүшә биләр» (сәһ. 64 вә сонракылар). «Беләликлә, базара үмумијјәтлә һәддән артыг әмтәә дола биләр» (јенә орада). «Әмтәәләрин бүтүн гијмәтләри истеһсал хәрчләриндән ашағы дүшә биләр» (јенә орада).

* * *

[777] Бир дә јалныз о галыр ки, Малтусун тәдавүл просеси һаггында нә сөјләдијини гејд едәк:

---

* Мүгајисә ет. бу чилд, III һиссә, сәһ. 100 *Ред.*

** Јенә орада, сәһ. 77. *Ред.*

«Әкәр биз тәтбиг едилән әсас капиталын дәјәрини аванс едилән капиталын бир һиссәси һесаб едириксә, онда әсас капиталын илин ахырында галан дәјәрини биз иллик вүсулун бир һиссәси һесаб етмәлијик... Һәгигәтдә онун» (капиталистин) *«һәр ил аванс етдији капитал јалныз* онун дөвријјә капиталындан, онун әсас капиталынын ашынмасындан, һабелә әсас капитала дүшән фаиздән вә онун дөврijјә капиталынын о һиссәсинә дүшән фаиздән ибарәтдир ки, бу һиссә капиталистин иллик тә'дијәләринин вахты чатдыгча онларын өдәнилмәсинә сәрф едилән пулдан ибарәт олур» («Principles of Political Economy» [2nd edition], сәһ. 269).

Мән иддиа едирәм ки, *амортизасија фонду,* jә'ни әсас капиталын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн олан фонд ејни заманда јығым үчүн фонддур.

[13) МАЛТУСУН «ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ИСТЕҺЛАКЧЫЛАР» КОНСЕПСИЈАСЫНЫН РИКАРДОЧУЛАР ТӘРӘФИНДӘН ТӘНГИДИ]

Мән бир дә, Малтусун нәзәријјәси әлејһинә јөнәлдилмиш бир рикардочу әсәриндән бир нечә ситат кәтирмәк истәјирәм. Һәмин әсәрдә Малтусун үмумијјәтлә гејри-мәһсулдар истеһлакчыларына гаршы, хүсусилә дә лендлордлара гаршы, капиталист нөгтеји-нәзәриндән едилән һүчумлара кәлдикдә исә, башга бир јердә көстәрәчәјәм ки, фәһләләрин нөгтеји-нәзәриндән һәмин һүчумлар һәрфијјән капиталистләрә дә гаршыдыр (буну, «капитал илә муздлу әмәјин мүнасибәтинин мәддаһчылыгла изаһы» һаггындакы бөлмәјә аид етмәк лазымдыр[24]).

[Аноним рикардочу јазыр:]

«Капитал тәтбиги јалныз о шәртлә арта биләр ки, мәнфәәтин әввәлки нормасы вә ја ондан јүксәк нормасы тә'мин едилмиш олсун вә капиталын тәкчә артмасы өзлүјүндә белә бир мәнфәәт нормасы олмасыны тә'мин етмәјиб, әкс истигамәтдә тә'сир көстәрир дејән ч-б Малтус вә онун кими мүһакимә јеридәнләр елә бир мәнбә тапмаг истәјирләр ки, бу мәнбә истеһсалын өзүндән асылы олмасын, истеһсалдан харичдә олсун,—елә бир мәнбә ки, онун прогрессив артмасы капиталын прогрессив артмасы илә ајаглаша билсин вә һәмин мәнбәдән даими мигдарда тәләб олунан кәмијјәтли әлавә мәнфәәт әлдә етмәк мүмкүн олсун» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821, сәһ. 33—34).

Малтуса көрә белә бир мәнбә «гејри-мәһсулдар истеһлакчылардыр» (јенә орада, сәһ. 35).

«Ч-б Малтус бә'зән елә данышыр ки, куја ики *мухтәлиф фонд,*—капитал вә кәлир, тәклиф вә тәләб, истеһсал вә истеһлак вардыр вә бунлар көз гојмалыдырлар ки, бир-бири илә ајаглашсынлар вә бир-бирини габаглamaсынлар. Куја *истеһсал едилмиш бүтүн әмтәәләр күтләсиндән савајы* башга бир күтлә дә, санки көјдәндүшмә бир күтлә дә тәләб олунур ки, истеһсал едилмиш бу әмтәәләри сатын алсын... Ч-б Малтусун тәләб етдији белә бир истеһлак фонду јалныз истеһсал һесабына әлдә едилә биләр» (сәһ. 49—50).

«Онун» (Малтусун) «јеритдији мүһакимәләр даим бизи шүбһәдә бурахыр, мә'лум олмур ки, истеһсалы кенишләндирмәкми, јохса ону мәһдудлашдырмаг лазымдыр. Адамын *тәләбә* еһтијачы олдугда, доғрудандамы ч-б

Малтус һәмин адама мәсләһәт көрәчәкдир кимә исә пул версин ки, онун әмтәәләрини һәмин адам сатын алсын? Јәгин ки, мәсләһәт көрмәјәчәкдир» (сәһ. 55). Әлбәттә, мәсләһәт көрәчәкдир!

«Өз әмтәәләринизи сатыркән сиз мүәјјән мәбләғ пул әлдә етмәк мәгсәдини гаршыныза гојурсунуз; әсла мә'насы јохдур бу мәбләғ пулу башга бирисинә һаваjы верәсән ки, сонра о сизин әмтәәләринизи сатын алыб һәмин пулу сизә гајтара билсин. Бу сурәтлә сиз бирдән өз әмтәәләринизи јандыра да биләрдиниз, зира онда да ејни илә бу вәзијјәтә дүшмүш олардыныз» (сәһ. 63).

Аноним мүәллиф Малтус барәсиндә һаглыдыр. Лакин «истеһсал едилмиш әмтәәләрин бүтүн күтләсинин» ејни бир фонд—истеһсал фонду вә истеһлак фонду, тәклиф фонду вә тәләб фонду, капитал фонду вә кәлир фонду—олмасындан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, бүтүн бу мәчму фондун һәмин мүхтәлиф категоријалар арасында нечә тәгсим олундуғунун фәрги јохдур.

Аноним мүәллиф баша дүшмүр ки, фәһләләр тәрәфиндән олан «тәләбин» капиталист үчүн «кифајәтсизлији» дедикдә Малтус нәји нәзәрдә тутур.

«Әмәк тәрәфиндән олан *тәләбә* кәлдикдә, бу, мүбадиләдә әмтәәләрин мүгабилиндә әмәк верилмәсидир, јахуд... мүбадиләдә мөвчуд мәһсулларын, һазыр мәһсулларын мүгабилиндә, материалын дәјәринә бирләшдирилән кәләчәк әлавә дәјәрин верилмәсидир... Бу—керчәк тәләбдир вә бунун артмасынын истеһсалчы үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр» вә и. а. (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 57).

Малтус *әмәк тәклифини* (бизим мүәллифин *«әмәк тәрәфиндән тәләб»* адландырдығыны) дејил, әмтәәләрә олан о тәләби нәзәрдә тутур ки, фәһлә өзүнүн алдығы әмәк һаггы сајәсиндә бу тәләби верә билир; бу, фәһләнин бир алычы олараг әмтәә базарына кәләндә өзү илә кәтирдији пулдур. Һәм дә бу тәләб барәсиндә Малтус дүзкүн гејд едир ки, һәмин тәләб һеч вахт, капиталист тәрәфиндән олан әмтәәләр тәклифи үчүн кифајәт едә билмәз. Әкс тәгдирдә фәһлә өз әмәк һаггыны вериб өзүнүн бүтүн мәһсулуну сатын ала биләрди.

[778] Јенә һәмин мүәллиф дејир:

«Онларын тәрәфиндән» (фәһләләрин тәрәфиндән) «[иш алмаг] тәләбинин чохалмасы о демәкдир ки, онлар мәһсулун хејли аз һиссәсини өзләри үчүн көтүрмәјә, хејли чох һиссәсини исә онлары, фәһләләри муздла ишә көтүрәнләр үчүн сахламаға һазырдырлар, буна көрә әкәр дејирләрсә ки, бу һал истеһлакы азалдыр, бунунла да базарын һәддән чох долмасыны күчләндирир,—буна мән јалныз белә чаваб верә биләрәм ки, базарын һәддән артыг долмасы бу һалда јүксәк мәнфәәтә синоним олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 59).

Мүәллифин фикринчә, бу мүлаһизә јалныз бир истеһза кими сәсләнмәли иди, һәгигәтдә исә «базарын һәддән артыг долмасынын» әсас сирри һәмин мүлаһизәдәдир.

Малтусун «Essay on Rent»и[25] барәсиндә бизим мүәллиф дејир:

«Ч-б Малтус өз «Essay on Rent»ини нәшр едиркән, гисмән, јәгин ки, о заман «диварларда гырмызы һәрфләрлә јазылмыш» «Рәдд олсун лендлордлар!» шүарына гаршы чыхмағы, һәмин синфин мүдафиәсинә галхмағы вә онларын *инһисарчылара* бәнзәмәдикләрини сүбут етмәји нәзәрдә тутурмуш. Торпаг рентасынын ләғв едилә билмәјәчәјини, торпаг рентасынын јүксәлмәсинин тәбии бир һадисә олдуғуну вә, бир гајда олараг, сәрвәтин вә әһалинин артмасы илә јанашы кетдијини о, көстәрмишдир; лакин «Рәдд олсун лендлордлар!» дејән халг шүары һеч дә вә һөкмән бу демәк дејилди ки, рента кими *бир шеј кәрәк олмасын,* даһа доғрусу, јалныз о демәк иди ки, рента кәрәк бүтүн әһали арасында бир бәрабәрдә, «Спенс планы»[26] дејилән шејә мүвафиг сурәтдә бөлүнсүн. Ч-б Малтус торпаг мүлкијјәтчиләрини мәнфур инһисарчы адындан мүдафиә етмәјә вә Адам Смитин «онлар әкмәдикләри јердә бичмәји севирләр» демәсиндән мүдафиә етмәјә кечдикдә, адама елә кәлир ки, о јалныз башга бир *ад* уғрунда мүбаризәјә галхышыр. Онун јеритдији бүтүн бу мүһакимәләрдә һәддән чох *вәкиллик* вардыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 108—109).

[14) МАЛТУСУН ӘСӘРЛӘРИНИН МҮРТӘЧЕ РОЛУ ВӘ БУНЛАРЫН ӘДӘБИ ОҒУРЛУГ ХАРАКТЕРИ. МАЛТУСУН «ЈУХАРЫ» ВӘ «АШАҒЫ» СИНИФЛӘРИН МӨВЧУД ОЛМАСЫНЫ МӘДҺ ЕТМӘСИ]

Малтусун «On Population» китабы Франса ингилабына гаршы вә һәмин ингилаб заманы Инкилтәрәдәки ислаһат идејалары (Годвин вә башгалары) әлејһинә памфлет иди. Бу китаб фәһлә синфинин јохсуллуғунун мәдһи иди. *Нәзәријјә* Таунсенддән вә башгаларындан оғурланмышды.

Онун «Essay on Rent»и лендлордлары сәнаје капиталына гаршы мүдафиә үчүн јазылан бир памфлет иди. *Нәзәријјә* Андерсондан оғурланмышды.

Онун «Principles of Political Economy» әсәри фәһләләрә гаршы капиталистләрин мәнафејини мүдафиә едән, һабелә капиталистләрә гаршы аристократијанын, килсәнин, верки јејәнләрин, һәр чүр габ диби јалајанларын вә саирәләринин мәнафејини мүдафиә едән бир памфлет иди. *Нәзәријјә* А. Смитдән әхз едилмишдир. Нәзәријјә онун өз ичады олан јерләрдә— ачыначаглыдыр. Нәзәријјәнин сонракы шәрһиндә Сисмонди әсас көтүрүлүр. [XIV—778]

* * *

[VIII—345] { *Малтус* өзүнүн «Essai sur la Population» (5th edition, traduction de P. Prévost. Genéve, 1836. Troisiéme édition. Tome IV, сәһ. 104—105) әсәриндә өзүнә мәхсус һәми-

шәки «дәрин фәлсәфи» тәрздә, инкилис коттерләринә* инәк бағышламаг барәсиндәки бир плана гаршы белә дејир:

«Көстәрилирди ки, инәји олмајанлара нисбәтән инәји олан *коттерләр* даһа әмәксевәр олурлар вә рәғбәтли јашајырлар... Инди инәји оланларын әксәријјәти бу инәкләри өз зәһмәтләри илә газандыглары вәсаитлә сатын алмышлар. Буна көрә дә, инәкләр онлара әмәк зөвгү ашыламышдыр демәк әвәзинә, даһа дүзкүн олар дејилсә ки, инәкләри онлара әмәк вермишдир».

Нә олар, доғрудур ки, буржуазија арасындакы төрәдиләрин әмәкдә көстәрдикләри сә'ј (өзкә әмәјини истисмар етмәклә бирликдә) онлара инәк вермишдир, ејни илә дә онларын оғулларына инәкләр вејллик зөвгү ашылајырлар. Әкәр онларын әлиндән инәкләринин сүд вермәк габилијјәти дејил, һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән истифадә етмәк габилијјәти алынсајды, бу һал һәмин төрәдиләрдә әмәк зөвгүнүн давам етдирилмәси үчүн сон дәрәчә фајдалы оларды.

Јенә бу «дәрин философ» дејир:

«*Ајдындыр ки, һеч дә адамларын һамысы орта синифләрә мәнсуб ола билмәз*. Јухары вә ашағы синифләр олмасы лазымдыр» (әлбәттә, јухары вә ашағы синифләр олмасајды, орта синиф дә олмазды), «вә, бундан да башга, онлар чох фајдалыдыр. Әкәр чәмијјәтдә һеч кәс өзүнүн јүксәләчәјинә үмид етмәсәјди вә тәнәззүл едәчәјиндән горхмалы олмасајды вә әкәр әмәк өз мүгабилиндә мүкафат кәтирмәсәјди, тәнбәллик исә чәза чәкмәјә сәбәб олмасајды, онда һеч бир јердә, һеч кәсин өз вәзијјәтини јахшылашдырмаг јолунда көстәрдији вә ичтимаи рифаһ үчүн чох мүһүм бир јај [346] тәшкил едән чалышганлыг, сә'ј көрүнмәзди» (јенә орада, сәһ. 112).

Ашағылар онун үчүн мөвчуд олмалыдырлар ки, јухарылар тәнәззүлдән горхсунлар, јухарылар исә она көрә мөвчуд олмалыдырлар ки, ашағылар јүксәлмәјә үмид бәсләсинләр. Тәнбәллијин чәза чәкмәјә сәбәб ола билмәси үчүн фәһлә кәрәк јохсул олсун, рантје, һабелә Малтусун әзизи олан торпаг мүлкијјәтчиси исә варлы олмалыдыр. Бәс әмәк мүгабилиндә мүкафат дејәндә Малтус нәји нәзәрдә тутур? Сонраларда көрәчәјимиз кими**, Малтус ону нәзәрдә тутур ки, фәһлә өз әмәјинин бир һиссәсини кәрәк еквивалентсиз версин. Көзәл стимулдур, бу шәртлә ки, стимул ачлыгдан ибарәт олмајыб «мүкафат»дан ибарәт олајды. Ән јахшы һалда бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, бу вә ја дикәр бир фәһлә үмид едә биләр ки, о да бир заман фәһләләри истисмар едәчәкдир. Руссо дејир:

«Инһисар нә гәдәр чох јајылырса, истисмар олунанларын зәнчири бир о гәдәр чох ағырлашыр»[27].

---

* — торпаг мүлкијјәтчисинин вә ја ичарәдар фермерин јанында ишләјән, онлардан хырда бир кәнд еви (коттеч) вә онун јанында бир парча торпаг әлдә едән инкилис муздурларына. *Ред.*

** Бах: бу чилдин үчүнчү һиссәси, сәһ. 25—26, 29—30, 35—38 вә башгалары. *Ред.*

«Дәрин мүтәфәккир» Малтус башга чүр дүшүнүр. Ән јахшы һалда о беләүмид едир ки, орта синифдәки адамларын сајы кетдикчә артачаг, пролетариат (ишләјән пролетариат) исә (өзү мүтләг мә'нада артырса да), бүтүн әһалинин кетдикчә нисбәтән азалмагда олан һиссәсини тәшкил едәчәкдир. Өзүнүн бу үмидини Малтус өзү аз-чох утопик үмид һесаб едир. Лакин һәгигәтдә дә буржуа чәмијјәтинин *инкишафынын кедиши* мәһз беләдир. Малтус дејир:

«Биз кәрәк үмид едәк ки, әмәји ихтисар едән вә артыг бу гәдәр сүр'әтлә инкишаф едән методлар кәләчәкдә, нәһајәт, ән зәнкин бир чәмијјәтин бүтүн тәләбатыны өдәмәк үчүн тәләб олундуғундан аз мигдарда инсан әмәји сәрф етмәкдә бу тәләбаты өдәјәчәкдир вә *әкәр о заман фәһлә, һазырда ону әзән ағыр јүкүн бир һиссәсиндән азад олмајачагдырса да»* (о јенә дә ган-тәр ичиндә кечмишдәки гәдәр ишләмәли олачаг, һәм дә кетдикчә башгалары үчүн нисбәтән даһа чох, өзү үчүн исә кетдикчә даһа аз ишләмәли олачагдыр), «һәр һалда, чәмијјәт тәрәфиндән үзәринә бу гәдәр ағырлыг јүкләнән *адамларын сајы* азалачагдыр» (јенә орада, сәһ. 113). } [VIII — 346]

[15) АНОНИМ «OUTLINES OF POLITICAL ECONOMY» ӘСӘРИНДӘ МАЛТУСУН ИГТИСАД НӘЗӘРИЈЈӘСИ ПРИНСИПЛӘРИНИН ШӘРҺИ]

[XIV—778] Малтусун принсипләрини шәрһ едән әсәр ашағыдакы аноним әсәрдир: «Outlines of Political Economy; being a plain and short view of the Laws relating to the Production, Distribution, and Consumption of Wealth». London, 1832.

Бу әсәрин мүәллифи* лап башланғычдан, малтусчулары дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсинин әлејһинә чыхмаға вадар едән әмәли сәбәби көстәрир:

«Фәрз едилмәлидир ки, әмәји сәрвәтин јеканә мәнбәји һесаб едән тә'лим һәм тәһлүкәли, һәм дә сәһв бир тә'лимдир, зира бу тә'лим, бүтүн мүлкијјәтин фәһлә синифләринин малы олдуғуну вә башгаларынын әлдә етдикләри һиссәнин куја сојғунчулуг вә ја фырылдагчылыг јолу илә фәһләләрин әлиндән алындығыны иддиа едәнләр үчүн фәлакәтли бир тәрздә дајаг олур» (көстәрилән әсәр, сәһ. 22, гејд).

Ашағыдакы чүмләдә, әмтәәнин *дәјәри* илә әмтәә вә ја пул *дәјәриндән* бир капитал кими *истифадә* едилмәсинин гарышдырылмасы аноним мүәллифдә Малтусдакындан ајдын мејдана чыхыр. Әмтәә вә ја пул дәјәриндән истифадә едилмәси мә'насында изафи дәјәрин мәншәји дүзкүн ифадә олунмушдур:

«*Капиталын дәјәри,* јә'ни капиталын дәјәрини тәшкил едән, јахуд капиталын сәрәнчам едә билдији мигдарда әмәк һәмишә, капитала сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан чох олур вә бу фәрг мәнфәт тәшкил едир, јахуд

* — Чон Кејзнов. *Ред.*

капитал саһибинин әлдә етдији мүкафаты тәшкил едир» (јенә орада, сәһ. 32).

Малтусдан көтүрүлмүш олан белә бир мүлаһизә дә дүзкүндүр ки, капиталист истеһсалы шәраитиндә нә сәбәбә мәнфәәти *истеһсал хәрҹләринә* аид етмәк лазымдыр:

«Тәтбиг едилән капитала дүшән мәнфәәт» { «бу мәнфәәт әлдә едилмәдикдә» исә «әмтәә истеһсал етмәк үчүн кифајәт гәдәр әсас олмазды» } «тәклифин мүһүм шәртидир вә белә бир шәрт олмаг е'тибары илә һәмин мәнфәәт *истеһсал хәрҹләринин* тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил едир» (јенә орада, сәһ. 33).

Ашағыдакы парчада, бир тәрәфдән, белә бир дүзкүн фикир вардыр ки, капитала дүшән мәнфәәт билаваситә капиталын әмәјә мүбадиләсиндән әмәлә кәлир, дикәр тәрәфдән исә, һәмин парчада Малтусун мәнфәәт һаггындакы, мәнфәәтин куја *сатыш* әснасында јаранмасы һаггындакы тә'лими шәрһ олунур:

«Адамын әлдә етдији мәнфәәт һәмин адамын дикәр адамларын әмәјинин *мәһсулуна* сәрәнчам етмәсиндән асылы дејил, ондан асылыдыр ки, бу адам *әмәјин өзүнә* сәрәнчам едир» (бурада әмтәәнин әмтәәјә мүбадиләси илә капитал олан әмтәәнин әмәјә мүбадиләси арасында дүзкүн һүдуд гојулмасы көстәрилир). «Әкәр адам өз әмтәәләрини» [779] (*пулун дәјәри* ашағы дүшдүјү шәраитдә) «нисбәтән јүксәк гијмәтә сата билирсә вә *ејни заманда онун фәһләләринин әмәк һаггы дәјишмәз галырса,* онда шүбһәсиз ки, дикәр әмтәәләрин гијмәтинин јүксәлиб-јүксәлмәдијиндән асылы олмајараг, бу адам гијмәтин јүксәлмәсиндән хејир көрүр. Онун истеһсал етдијинин инди хејли аз һиссәси һәмин әмәји һәрәкәтә кәтирмәк үчүн кифајәтдир, бу сәбәбдән дә истеһсал етдијинин чох һиссәси онун өзү үчүн галыр» (јенә орада, сәһ. 49—50).

Бу, ејни илә о һалда да баш верир ки, мисал үчүн, јени машынлар, кимјәви просесләр вә и. а. тәтбиг едилмәси нәтиҹәсиндә капиталист әмтәәни онун кечмиш дәјәриндән ашағы дәјәрлә истеһсал едир, сатдыгда исә ону ја кечмишдәки дәјәринә сатыр, ја да, һәр һалда, онун инди ашағы дүшмүш фәрди дәјәриндән јухары сатыр. Бу һалда фәһлә, доғрудур, билаваситә өзү үчүн кечмишдәкиндән аз вахт вә капиталист үчүн кечмишдәкиндән чох вахт сәрф етмир. Лакин инди фәһләнин истеһсал етдији шејин хејли аз һиссәси тәкрар истеһсал әснасында «һәмин әмәји һәрәкәтә кәтирмәк үчүн» кифајәтдир. Демәли, һәгигәтдә фәһлә өзүнүн әлдә етдији маддиләшмиш әмәјә мүбадиләдә өз мүстәгим әмәјинин кечмишдәкиндән артыг һиссәсини верир. О, мисал үчүн, кечмишдәки кими 10 ф. ст. алыр. Лакин бу 10 ф. ст.,—ҹәмијјәт үчүн јенә дә ејни мигдарда әмәји тәмсил едирсә дә,—бурада кечмишдәки *ејни мигдарда иш вахтынын* мәһсулу дејилдир, о, бәлкә бир саат аз мигдарда иш вахтынын мәһсулудур. Демәли, фәһлә һәгигәтдә өз вахты-

нын даһа чохуну капиталист үчүн вә даһа азыны өзү үчүн ишләјир. Әкәр фәһлә инди чәми 8 ф. ст. алсајды, нәтичә јенә дә ејни оларды, лакин онун әмәјинин мәһсулдарлығы јүксәлдијинә көрә, һәмин 8 ф. ст., кечмишдә 10 ф. стерлингин тәмсил етдији ејни истеһлак дәјәрләри күтләсини тәмсил едәрди.

Тәләб илә тәклифин ејнијјәти һаггында [Чемс] Миллин јухарыда көстәрилән фикирләри* барәсиндә аноним мүәллиф дејир:

«Һәр бир адамын тәклифи, онун базара чыхардығы *мигдардан* асылыдыр; онун башга шејләрә олан тәләби өз тәклифинин *дәјәриндән* асылыдыр. Тәклиф нә исә мүәјјән бир шејдир, тәклиф онун өзүндән асылыдыр; тәләб нә исә гејри-мүәјјән бир шејдир, о, башгаларындан асылыдыр. Тәләб дәјишилдији һалда тәклиф дәјишмәз гала биләр. Бир шәхсин базара чыхартдығы јүз квартер тахылын һәр квартеринин дәјәри илин бир дөврүндә 30 шиллинг ола биләр, башга бир дөврүндә—60 шиллинг. *Мигдар, јахуд тәклиф* һәр ики һалда ејнидир, лакин мүәјјән шәхсин тәләби, јахуд онун башга шејләри сатын алмаг игтидары сонунчу һалда биринчи һалдакындан икигат артыгдыр» (јенә орада, сәһ. 111—112).

Әмәк илә машынлар арасындакы мүнасибәт барәсиндә аноним мүәллиф белә дејир:

«Истеһсал едилән әмтәәләрин мигдары әмәјин даһа сәмәрәли тәгсими нәтичәсиндә артырса, онда, кечмишдә тәтбиг едилән бүтүн әмәјин сахланмасы үчүн кечмишдәкиндән артыг бир мигдар тәләб лазым кәлмир»

(нечә јә'ни? Әкәр әмәк даһа сәмәрәли тәгсим едилмишсә, онда ејни мигдар әмәк сәрф олунмагла кечмишдәкиндән артыг әмтәә истеһсал едилмиш олачагдыр; буна көрә тәклиф чохалачагдыр, белә олдугда исә, мәкәр бу тәклифин һәзм едилмәси үчүн тәләбин артмасы лазым кәлмәјәчәк? А. Смит дедикдә ки, әмәк бөлкүсү базарын бөјүклүјүндән асылыдыр, мәкәр һаглы дејилдир? Һәгигәтдә, кәнардан тәләбин [зәрури артмасына] кәлдикдә исә, бу чәһәтдән [әмәјин сәмәрәли тәгсиминин тәтбиг едилдији шәраитдәки вәзијјәт илә машынлар тәтбиги шәраитиндәки вәзијјәт арасында] һеч бир фәрг јохдур,—анчаг о вар ки, машын тәтбиг едилдикдә [тәләб] даһа бөјүк өлчүдә [артмалыдыр]. Лакин «әмәјин даһа сәмәрәли тәгсими» әввәлки гәдәр, јахуд әввәлкиндән дә чох фәһлә тәләб едә биләр, машын тәтбиги исә һәр чүр шәраитдә, мүстәгим әмәјә сәрф едилән капиталын гәдәрини азалтмалыдыр),—

«һалбуки машын тәтбиг едилдикдә, әкәр тәләб артмаса вә ја әмәк һаггы, јахуд мәнфәәт ашағы дүшмәсә, *фәһләләрин бир һиссәси шүбһәсиз ишдән мәһрум олачагдыр.*

Фәрз едәк ки, 1 200 ф. ст. дәјәриндә бир әмтәә вардыр вә бу мәбләғдән 1 000 ф. ст. 100 фәһләнин әмәк һаггыны тәшкил едир (һәр фәһләјә 10 ф. ст.

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 556—557 вә 558—559, һабелә III һиссә, сәһ. 56 вә 103—107. *Ред.*

һесабы илә), 200 ф. ст. исә 20%-лик норма илә мәнфәәт тәшкил едир. Инди тәсәввүр едәк ки, һәмин әмтәә, 50 нәфәр башга фәһләнин әмәји дәјәриндә олан вә өзүнүн лазыми һалда сахланмасы үчүн 10 нәфәр фәһләнин әмәјинин сәрф олунмасыны тәләб едән бир машын тәтбиг едән 50 фәһләнин әмәји илә истеһсал олуна биләр; истеһсалчы бу һалда өзүнүн истеһсал етдији әмтәәнин гијмәтини 800 ф. стерлингә ендирә биләчәк вә, буна бахмајараг, јенә дә, өз капиталынын тәтбиги мүгабилиндә кечмишдәки гәдәр мүкафат әлдә едәчәкдир.

50 фәһләнин әмәк һаггы тәшкил едир	500 ф. ст.
Машынын лазыми һалда сахланмасы үчүн тәләб олунан 10 фәһләнин әмәк һаггы	100 ф. ст.
20%-лик мәнфәәт: 500 ф. ст. дөвријјә капиталы үчүн, 500 ф. ст. әсас капитал үчүн	200 ф. ст.
Јекуну	800 ф. ст.»

{ («Машынын лазыми һалда сахланмасы үчүн лазым олан 10 фәһләнин әмәк һаггы» бурада машынын иллик ашынмасыны тәмсил едир. Әкс тәгдирдә һесаблама дүз олмаз, чүнки тә'мирә сәрф олунан әмәк машынын истеһсалынын илкин хәрчләринә әлавә едилир). Кечмишдә саһибкар һәр ил 1 000 ф. ст. сәрф етмәли иди, лакин о заман мәһсулун дәјәри дә 1 200 ф. ст. иди. Инди саһибкар һәмишәлик олараг машына 500 ф. ст. сәрф етмишдир; демәли, саһибкар һәмин мәбләғи даһа һәр һансы бир башга тәрздә сәрф етмәли олмур. О, «машынын лазыми һалда сахланмасы» үчүн һәр ил 100 ф. ст. вә әмәк һаггына 500 ф. ст. сәрф етмәли олачагдыр (зира бу мисалда хаммал јохдур). О, һәр ил јалныз 600 ф. ст. сәрф етмәли олур, лакин өзүнүн мәчму капиталы үчүн о, кечмишдәки кими јенә дә 200 ф. ст. мәнфәәт әлдә едир. Мәнфәәтин күтләси вә нормасы кечмишдәки кими галыр. Лакин онун иллик мәһсулу инди чәми 800 ф. ст. тәшкил едир.}

«Кечмишдә әмтәә үчүн 1 200 ф. ст. вермәли олан адамлар инди 400 ф. ст. гәнаәт едә биләрләр вә бу мәбләғи онлар башга бир шејә, јахуд һәмин әмтәәдән артыг мигдарда сатын алынмасына сәрф едә биләрләр. Әкәр бу 400 ф. ст. [780] мүстәгим әмәк *мәһсулуна* сәрф едилсә, онда бу мәбләғ јалныз 33,4 фәһләјә иш верә биләр, һалбуки машын тәтбиги нәтичәсиндә ишсиз галан фәһләләрин сајы 40 нәфәр олачагдыр. Зира

33,4 фәһләнин әмәк һаггы, һәрәсинә 10 ф. ст. һесабы илә тәшкил едир	334 ф. ст.
20%-лик норма илә *мәнфәәт*	66 ф. ст.
Јекуну	400 ф. ст.»

Башга сөзлә бунун мә'насы беләдир: 400 ф. ст. әкәр мүстәгим әмәјин мәһсулу олан әмтәәләрә сәрф едилирсә вә әкәр

әмәк һаггы һәр фәһлә үчүн 10 ф. ст. тәшкил едирсә, онда, кечмишдә дәјәри 400 ф. ст. олан әмтәәләр 40 нәфәрдән аз фәһләнин әмәјинин мәһсулу олмалыдыр. Бу әмтәәләр 40 фәһләнин әмәјинин мәһсулу олсајды, һәмин әмтәәләрдәки әмәк анчаг, *һаггы өдәнилмиш әмәкдән* ибарәт оларды. Әмәјин дәјәри (јахуд әмәк һаггында маддиләшмиш олан әмәјин мигдары) мәһсулун дәјәринә (әмтәәдәки маддиләшмиш әмәјин мигдарына) бәрабәр оларды. Лакин 400 ф. стерлинглик әмтәәләрдә *һаггы өдәнилмәмиш* әмәк вардыр вә мәнфәәти дә мәһз бу тәшкил едир. Демәли, бу әмтәәләр 40 нәфәрдән аз фәһләнин әмәјинин мәһсулу олмалыдыр. Әкәр мәнфәәт 20%-дирсә, онда мәһсулун јалныз $^5/_6$ һиссәси *һаггы өдәнилмиш* әмәкдән ибарәт ола биләр, јә'ни тәгрибән 334 ф. ст. ола биләр ки, бу да, һәрәси үчүн 10 ф. ст. көтүрүлмәклә 33,4 фәһләјә мүвафигдир. Алтыда бир һиссә, јә'ни тәгрибән 66 ф. ст., һаггы өдәнилмәмиш әмәји тәмсил едир. Тамамилә ејни үсулла Рикардо сүбут етмишдир ки, машынлар, һәтта бунларын пул илә гијмәти өзләринин әвәз етдији мүстәгим әмәјин гијмәти кими чох јүксәк олса да, һеч вахт һәмин мигдарда әмәјин мәһсулу ола билмәз*. }

«Әкәр бунлар» (јә'ни көстәрилән 400 ф. ст.) «јенә дә һәмин әмтәәнин даһа чох мигдарынын сатын алынмасына сәрф едилсәјди, јахуд һазырланмасына ејни гәбил вә ејни мигдар әсас капитал сәрф едилмиш олан һәр һансы бир башга әмтәәнин сатын алынмасына сәрф едилсәјди, онда бу мәбләғ јалныз 30 фәһләјә иш верәрди. Зира

25 фәһләнин әмәк һаггы, һәрәсинә 10 ф. ст. һесабы илә тәшкил едир	250 ф. ст.
Машыны лазыми һалда сахламаг үчүн тәләб олунан 5 фәһләнин әмәк һаггы	50 ф. ст.
250 ф. ст. дөвријјә капиталы вә 250 ф. ст. әсас капитал үчүн мәнфәәт	100 ф. ст.
Јекуну	400 ф. ст.»

{ Иш ондадыр ки, машын тәтбиг едилдији һалда 800 ф. ст. дәјәриндә әмтәәнин истеһсалы машын үчүн 500 ф. ст. мәбләғиндә мәсрәф тәләб едир; демәли, 400 ф. ст. дәјәриндә әмтәәнин истеһсалы үчүн машына сәрф едилән мәбләғ јалныз 250 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Сонра, 500 ф. ст. дәјәриндә машына хидмәт етмәк үчүн 50 фәһлә тәләб олунур; демәли, 250 ф. ст. дәјәриндә машына хидмәт етмәк үчүн 25 фәһлә (250 ф. ст.) тәләб олунур. Сонра, «машынын лазыми һалда сахланмасы»—500 ф. ст. дәјәриндә олан машынын тәкрар истеһсалы—10 фәһлә тәләб едир; демәли, 250 ф. ст. дәјәриндә олан машынын тәкрар истеһсалы үчүн 5 фәһлә (50 ф. ст.) тәләб олунур.

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 621—622. *Ред.*

Беләликлә, биз 250 ф. ст. әсас капитал вә 250 ф. ст. дөвријјә капиталы—чәми 500 ф. ст. алырыг. Бу капитала дүшән мәнфәәт, 20%-лик норма илә 100 ф. ст. тәшкил едир. Беләликлә, мәһсулда 300 ф. стерлинглик әмәк һаггы вә 100 ф. стерлинглик мәнфәәт—чәми 400 ф. ст. вардыр. Бу һалда 30 фәһлә мәшғулдур. Бурада бүтүн һалларда белә фәрз олунур ки, капиталист (истеһсал илә мәшғул олан капиталист) капиталы ја истеһлакчыларын банк саһибинә тапшырдығы гәнаәт јығымларындан (400 ф. ст.) борч алыр, ја да, истеһлакчыларын кәлирләриндән гәнаәт едилмиш 400 ф. стерлинг мәбләғиндән башга, өзүнүн әлавә капиталы вардыр. Зира 400 ф. ст. капитал илә о, машына 250 ф. ст. вә әмәк һаггына 300 ф. ст. сәрф едә билмәз. }

«1 200 ф. стерлинглик мәбләғин һамысы мүстәгим әмәјин мәһсулуна сәрф едилдикдә, мәһсулун дәјәри 1 000 ф. ст. әмәк һаггы илә 200 ф. ст. мәнфәәтә ајрылырды» (фәһләләрин сајы—100, әмәк һаггы—1 000 ф. ст.). «Бу мәбләғ гисмән бир үсулла, гисмән дә башга бир үсулла сәрф едилдикдә исә... мәһсулун дәјәри 934 ф. ст. әмәк һаггы илә 266 ф. ст. мәнфәәтә ајрылырды» (мәһз, машын тәтбиг едән мүәссисәдә 60 фәһлә вә машынсыз ишләјән 33,4 фәһлә, јә'ни фәһләләрин үмуми сајы 93,4 нәфәрдир вә онлар бирликдә 934 ф. ст. алырлар). «Нәһајәт, үчүнчү фәрзијјә шәраитиндә, бүтүн мәбләғ машын илә әмәјин биркә мәһсулуна сәрф едилдикдә, мәһсулун дәјәри 900 ф. ст. әмәк һаггына» (зира бу һалда фәһләләрин сајы 90 нәфәрдир) «вә 300 ф. ст. мәнфәәтә ајрылыр» (јенә орада, сәһ. 114—117).

[781] «Капиталист машын тәтбиг етдикдән сонра, јенә дә капитал јығмаса, әввәлки гәдәр әмәк тәтбиг едә билмәз. Лакин мүәјјән шејин гијмәти ашағы дүшәндән сонра бу шејин истеһлакчыларынын гәнаәт едиб јығдыглары кәлир, онларын тәрәфиндән һәмин шејин вә ја һәр һансы бир башга шејин истеһлак едилмәси артдығына көрә, машынын сыхышдырыб арадан чыхартдығы әмәјин *һамысы* үчүн олмаса да, онун *бир һиссәси* үчүн тәләб јарадачагдыр» (јенә орада, сәһ. 119).

«Ч-б Мак-Куллох белә фәрз едир ки, бир истеһсал саһәсиндә машын тәтбиг едилмәси, *бурада ишдән чыхарылан фәһләләр үчүн һөкмән һәр һансы бир дикәр истеһсал саһәсиндә ејни дәрәчәдә вә ја даһа артыг бир дәрәчәдә тәләб јарадыр*. Буну сүбут етмәк үчүн о белә фәрз едир ки, бир машын тамамилә ашынмыш олачағы заман һәмин машын дәјәринин өдәнилмәси үчүн тәләб олунан һәр илки ајырмалар һәр ил әмәјә кетдикчә артан бир тәләб јарадыр[28]. Лакин бу һәр илки ајырмаларын үмуми мәбләғи мүәјјән бир мүддәтин ахырында јалныз, машынын илкин дәјәриндән вә бу машынын ишләдији бүтүн дөврдә һәмин дәјәрә дүшән фаиздән ибарәт бир мәбләғ тәшкил етдијинә көрә, баша дүшмәк чәтин олур ки, нә сурәтлә һәмин ајырмалар, машынын тәтбиг едилмәјәчәји тәгдирдә тәләб олунан әмәкдән артыг бир мигдар әмәк үчүн бир заман тәләб јарада биләр» (јенә орада, сәһ. 119—120).

Әлбәттә, амортизасија фонду өзү дә, машынын ашынмасынын јалныз һесабландығы, һәгигәтдә исә өзүнү һисс етдирмәдији мүддәт әрзиндә јығыма кедә биләр. Лакин һәр һалда бу јолла јаранмыш олан әмәк тәләби, јалныз машынларын һәр илки ашынмасыны өдәмәк үчүн лазым олан һәр илки ајырмалар дејил, һәмин капиталын бүтөву әмәк һаггына сәрф еди-

ләчәји һалдакындан хејли аз олачагдыр. Мак Петер*, һәмишә олдуғу кими, ешшәкдир. Бу јер анчаг она көрә диггәтәлајигдир ки, бурада амортизасија фондунун өзүнүн јығым фонду олмасы фикри ирәли сүрүлүр.

* — мәзә үчүн Мак-Куллох әвәзинә белә дејилир (алманча «dummer Peter» «ахмаг», «ганмаз» демәкдир). *Ред.*

[ИЈИРМИНЧИ ФӘСИЛ]

РИҜАРДО МӘКТӘБИНИН ПОЗУЛМАСЫ

1) Р. ТОРРЕНС

[а) СМИТДӘ ВӘ РИҜАРДОДА ОРТА МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ИЛӘ ДӘЈӘР ГАНУНУ АРАСЫНДАҜЫ НИСБӘТ МӘСӘЛӘСИ]

[782] *R. Torrens*. An Essay on the Production of Wealth. London, 1821.

Рәгабәтин—истеһсалдакы харичи тәзаһүрләрин—мүшаһидәси көстәрир ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар орта һесабла бәрабәр мәнфәәт кәтирир, јахуд мүәјјән орта мәнфәәт нормасы шәраитиндә мәнфәәтин күтләси аванс едилмиш капиталын кәмијјәтиндән асылы олур (мәһз бу да орта мәнфәәт нормасы демәкдир).

А. Смит бу факты гејд етмишдир. Бу фактын А. Смитин өзүнүн ирәли сүрдүјү дәјәр нәзәријјәси илә әлагәдар олмасы мәсәләси онда һеч бир изтираблы шүбһә доғурмамышдыр; лакин бу мәсәлә ону нараһат етмишдир ки, о өзүнүн, нечә дејәрләр, мәһрәм дәјәр нәзәријјәси илә јанашы олараг дикәр мүхтәлиф нәзәријјәләр дә ирәли сүрмүшдүр вә һәмин нәзәријјәләрин, өз мүлаһизәси илә, бирини вә ја дикәрини әсас көтүрә биләр. Көстәрилән вәзијјәтин ону ирәли сүрмәјә тәһрик етдији јеканә мүлаһизәни о, мәнфәәти нәзарәт әмәји мүгабилиндә верилән әмәк һаггына мүнчәр етмәк истәјән бахышын әлејһинә мүбаһисәдә сөјләмишдир: ахы бүтүн башга чәһәтләрдән әлавә, нәзарәт әмәји һеч дә истеһсалын мигјасы артдығы дәрәчәдә артмыр, һәм дә аванс едилмиш капиталын дәјәри (мисал үчүн, хаммалын баһалығы нәтичәсиндә) арта билдији һалда истеһсалын мигјасы кенишләнмәјә дә биләр[29]. *Орта мәнфәәти* вә бунун кәмијјәтинин өзүнү мүәјјән едән имманент ганун Смитин консепсијасында јохдур. Смит јалныз буну демәклә кифајәтләнир ки, рәгабәт һәмин *x*-и азалдыр.

Рикардо һәр јердә (аз бир мигдар вә јалныз тәсадүфи олан ајры-ајры мүлаһизәләр нәзәрә алынмаса) мәнфәәти изафи дә-

јәрлә билаваситә ејниләшдирир. Буна көрә дә, Рикардоја әсасән әмтәәләрин *мәнфәәтлә* сатылмасынын сәбәби һеч дә онларын өз дәјәриндән *јухары* сатылмасы дејилдир, сәбәби одур ки, әмтәәләр *өз дәјәринә* сатылыр. Лакин *дәјәри* (өз «Principles»инин 1-чи фәслиндә) нәзәрдән кечирәндә о, әмтәәләрин *дәјәринин мүәјјән едилмәси илә* бәрабәр кәмијјәтли капиталларын бәрабәр мәнфәәт кәтирмәси һалы арасындакы мүнасибәт үзәриндә үмумијјәтлә дүшүнмүш оланларын биринчисидир. Һәмин капиталлар үчүн бу анчаг она көрә мүмкүндүр ки, өзләринин истеһсал етдији әмтәәләр, *бәрабәр гијмәтә сатылмырса* да (сөзарасы демәк олар ки, әкәр биз әсас капиталын истеһлак едилмәмиш һиссәсинин дәјәрини мәһсулун дәјәринә әлавә етсәк, нәтичәдә бәрабәр гијмәт алыныр), бунунла белә *бәрабәр изафи дәјәр* кәтирирләр, онларда гијмәтин аванс едилмиш капиталдан артығы бәрабәр олур. Буна көрә Рикардо биринчи олараг белә чәһәтә диггәт јетирмишдир ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталларын үзви гурулушу һеч дә бәрабәр олмур. Бу гурулушдакы фәрги о, А. Смитдә көрдүјү шәкилдә гаврамышдыр,—дөврijјә капиталы вә әсас капитал,—јә'ни о јалныз, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән фәргләри билир.

Бәли, Рикардо һеч дә ачыгча демир ки, дәјәр ганунуна prima facie* белә бир факт зиддир ки, үзви гурулушу гејри-бәрабәр олан вә, демәли, гејри-бәрабәр мигдарда мүстәгим әмәк күтләләрини һәрәкәтә кәтирән капиталлар ејни дәјәрдә әмтәәләр истеһсал едир вә ејни бир изафи дәјәр кәтирир (изафи дәјәри о, мәнфәәтлә ејниләшдирир). Дәјәри тәдгиг етмәјә башладыгда исә о, әксинә, капиталын вә үмуми мәнфәәт нормасынын мөвчуд олдуғуну фәрз едир. Лап башланғычдан Рикардо *мәсрәф гијмәтләри* илә *дәјәрләри* ејниләшдирир вә көрмүр ки, белә бир илкин шәрт лап әввәлчәдән prima facie дәјәр ганунуна зидд кәлир. Јалныз, башлыча зиддијјәти вә әсас чәтинлији еһтива едән бу илкин шәрт әсасында о, ајрыча бир һалы—*әмәк һаггынын дәјишилмәсини,* онун јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсини тәдгиг етмәјә башлајыр. Мәнфәәт нормасынын бу һалда бәрабәр галмасы үчүн әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси,—буна да мәнфәәтин ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси мувафигдир,—мүхтәлиф үзви гурулушлу капиталлара кәрәк гејри-бәрабәр тә'сир көстәрсин. Әкәр әмәк һаггы јүксәлирсә вә, демәли, мәнфәәт азалырса, онда истеһсал едилмәси үчүн нисбәтән чох әсас капитал тәләб олунан әмтәәләрин гијмәти ашағы дүшүр. Әкс һалда бунун әксинә олан нәтичә алыныр. Белә чыхыр ки, бу һалда әмтәәлә-

* — илк бахышда. *Ред.*

рин *«мүбадилә дәјәрләри»,* һәмин әмтәәләрдән һәр биринин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты илә мүәјјән олунмур. Башга сөзлә дејилсә: мүхтәлиф үзви гурулушлу капиталларын әлдә етдији бу бәрабәр мәнфәәт нормасы категоријасы (Рикардо исә јалныз ајрыча бир һалда вә јалныз белә бир долајы јолла һәмин нәтичәјә кәлир) дәјәр ганунуна *зиддир,* јахуд, Рикардонун дедији кими, һәмин ганундан бир *истисна* тәшкил едир; Малтус бу истисна барәсиндә һаглы олараг гејд едир ки, сәнаје [783] инкишаф етдикчә Рикардо гануну истиснаја чеврилир, истиснасы исә гануна*. Рикардода зиддијјәтин өзү белә бир формада ајдын ифадә алмыр: бир әмтәәдә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары дикәриндәкиндән чох олурса да,—зира фәһләләрин истисмар едилмәси нормасы бәрабәр олдугда һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдары һаггы өдәнилмиш әмәјин мигдарындан, јә'ни тәтбиг едилән мүстәгим әмәјин мигдарындан асылыдыр,—буна бахмајараг, әмтәәләр бәрабәр дәјәр кәтирир, јахуд бунлардакы һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һаггы өдәнилмиш әмәкдән артығы бәрабәр олур. Әксинә, Рикардода зиддијјәт јалныз ајрыча бир формада мөвчуддур: бә'зи һалларда *әмәк һаггы*—әмәк һаггынын дәјишилмәси—әмтәәләрин хәрч гијмәтләринә (Рикардо дејир: онларын мүбадилә дәјәрләринә) тә'сир көстәрир.

Капиталын дөвретмә мүддәтләриндәки фәргләр,—бу фәргләр нәтичәсиндә, истәр капитал узун бир мүддәт истеһсал просесиндә галсын (әмәк просесиндә галмаса да)[30], истәрсә дә тәдавүл просесиндә галсын, өзүнүн дөвр етмәси үчүн о, чох әмәк дејил, чох вахт тәләб едир,—һәмин фәргләр дә мәнфәәтләрин бәрабәрлијинә тә'сир көстәрмир. Лакин бу да јенә дәјәр ганунуна зиддир,—Рикардоја көрә, бу јенә дәјәр ганунундан бир *истиснадыр.*

Беләликлә, Рикардо мәсәләни чох биртәрәфли тәсвир етмишдир. Әкәр о буну үмуми формада ифадә етмиш олсајды, онда мәсәләнин үмуми һәллини дә әлдә етмиш оларды.

Лакин онун бөјүк хидмәти олмушдур: Рикардо дәјәрләр илә хәрч гијмәтләри арасында фәрг олдуғуну сезир вә мүәјјән һаллар үчүн,—јалныз ганундан *истисналар* шәклиндә олса да,—белә бир зиддијјәтин ифадәсини верир ки, үзви гурулушу бәрабәр олмајан капиталлар, јә'ни нәтичә е'тибары илә гејрибәрабәр мигдарда чанлы әмәји истисмар едән капиталлар һәмишә бәрабәр мигдарда изафи дәјәрләр (мәнфәәтләр) кәтирир вә,—әсас капиталын бир һиссәсинин дәјәр јаранмасы просесинә дахил олмадан әмәк просесинә дахил олдуғу нәзәрә

---

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 24. *Ред.*

алынмаса,—бәрабәр дәјәрләр кәтирир, бәрабәр дәјәрли әмтәәләр верир (даһа дүрүст дејилсә, *хәрҹ гијмәтләри* бәрабәр олан әмтәәләр верир, лакин Рикардо буну гарышдырыр).

[б) ДӘЈӘРИН ӘМӘҠЛӘ МҮӘЈЈӘН ЕДИЛМӘСИ МӘСӘЛӘСИНДӘ ВӘ МӘНФӘӘТИН МӘНБӘЈИ МӘСӘЛӘСИНДӘ ТОРРЕНСДӘҠИ ДОЛАШЫГЛЫГ. ГИСМӘН А. СМИТӘ ВӘ «ӨЗКӘНИНЛӘШДИРМӘ НӘТИҸӘСИНДӘҠИ МӘНФӘӘТ» ҠОНСЕПСИЈАСЫНА ГАЈЫДЫЛМАСЫ]

Јухарыда көрдүјүмүз кими*, *Малтус* бундан [Давид Рикардонун кәшф етдији зиддијјәтдән—дәјәр гануну илә өз гурулушу ҹәһәтҹә бәрабәр олмајан капиталларын бәрабәр мәнфәәти арасындакы зиддијјәтдән] Рикардонун дәјәр ганунуну инкар етмәк үчүн истифадә едир.

Торренс һәлә өз әсәринин лап башланғычында Рикардонун бу кәшфини әсас көтүрүр,—амма һеч дә проблеми һәлл етмәк үчүн дејил, бу «һадисәнин» өзүнү «һадисәнин» гануну кими көстәрмәк үчүн көтүрүр:

Фәрз едәк ки, мүхтәлиф дәрәҹәдә узун өмүрлү капиталлар тәтбиг олунур. Тутаг ки, мисал үчүн, маһуд фабрикчиси вә ипәк фабрикчиси һәрәси 2 000 ф. стерлинглик капитал тәтбиг едир, һәм дә биринҹиси узун өмүрлү машынлара 1 500 ф. ст., әмәк һаггына вә материаллара исә 500 ф. ст. сәрф едир, һалбуки икинҹиси узун өмүрлү машынлара јалныз 500 ф. ст., әмәк һаггы илә материаллара исә 1 500 ф. ст. сәрф едир. Фәрз едәк ки, һәр ил бу әсас капиталын $^1/_{10}$ һиссәси истеһлак олунур вә мәнфәәт нормасы 10% тәшкил едир. Бу һалда 2 000 ф. стерлинглик капитал маһуд фабрикчисинә 10% мәнфәәт кәтирмәк үчүн она 2 200 ф. стерлинглик вәсаит кәтирмәли олдуғуна көрә, һабелә истеһсал просеси нәтиҹәсиндә әсас капиталын дәјәри 1 500 ф. стерлингдән азалыб 1 350 ф. ст. олдуғуна көрә, маһуд фабрикчисинин истеһсал етдији әмтәәләр 850 ф. стерлингә сатылмалыдыр. Там ејни илә дә, ипәк фабрикчисинин әсас капиталы истеһсал просеси нәтиҹәсиндә $^1/_{10}$ азалдығына көрә, јахуд 500 ф. стерлингдән азалыб 450 ф. ст. олдуғуна көрә, истеһсал едилмиш ипәк мәһсулу ипәк фабрикчисинә онун 2 000 ф. стерлинглик бүтүн капиталы үчүн *ади мәнфәәт нормасы* кәтирмәкдән өтрү 1 750 ф. стерлингә сатылмалыдыр... Бәрабәр кәмијјәтли, лакин мүхтәлиф өмүрлү капиталлар тәтбиг едилдикдә, *бир истеһсал саһәсиндә истеһсал едилмиш* әмтәәләр *һәмин саһәдә галан капитал илә бирликдә* өз мүбадилә дәјәри ҹәһәтҹә *дикәр истеһсал саһәсиндәки* мәһсулларын дәјәринә вә галан капитала бәрабәр олаҹагдыр»(*Torrens*. An Essay, on the Production of Wealth. London, 1821, сәһ. 28—29).

Рәгабәт даирәсиндә ашкара чыхан һадисә бурада јалныз гејд едилир, гејдә алыныр. Ејни илә дә бурада садәҹә олараг *«ади мәнфәәт нормасы» фәрз олунур,* бунун һарадан әмәлә-

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 4 вә 22—24. *Ред.*

кәлдији исә изаһ едилмәмишдир, һәтта бунун изаһ едилмәли олмасы барәсиндә тутгун бир тәсәввүр дә јохдур.

«Бәрабәр кәмијјәтли капиталлар, јахуд башга сөзлә дејилсә, *бәрабәр мигдарда олан јығылмыш әмәк чох вахт мүхтәлиф мигдарда мүстәгим әмәји һәрәкәтә кәтирир,* лакин бу һеч дә мәсәләни дәјишдирмир» (сәһ. 29—30).

— јә'ни, белә бир вәзијјәти дәјишдирмир ки, мәһсулун дәјәри үстәкәл истеһлак едилмәмиш капитал бәрабәр дәјәрләр верир — јахуд, ејни шеј олмаг е'тибары илә, бәрабәр мәнфәәтләр верир.

Торренсин бу мүддәасынын хидмәти ондан ибарәт дејилдир ки, о бурада да јенә һадисәни изаһ етмәјиб, ону јалныз гејдә алыр, онун хидмәти, капиталлар арасында фәрги белә бир мә'нада мүәјјән етмәсиндән ибарәтдир ки, ејни кәмијјәтли капиталлар гејри-бәрабәр мигдарда чанлы әмәји һәрәкәтә кәтирир; һәрчәнд буну «хүсуси» бир һал кими тәсвир етмәклә о јенә дә иши корлајыр. Әкәр дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш вә әмтәәдә маддиләшмиш әмәјә бәрабәрдирсә, онда ајдындыр ки,—әмтәәләр өз дәјәринә сатылдыгда—әмтәәләрдә олан изафи дәјәр јалныз, бунларда еһтива едилән һаггы өдәнилмәмиш әмәјә, јахуд изафи әмәјә бәрабәр ола биләр. Лакин бу изафи әмәјин мигдары—фәһләләр ејни бир норма илә истисмар едилдији шәраитдә—«мүхтәлиф мигдарда мүстәгим әмәји һәрәкәтә кәтирән» капиталларда бәрабәр ола билмәз вә һәмин мүхтәлифлијин билаваситә истеһсал просесләриндән, јахуд тәдавүл дөврүндән ирәли кәлмәсинин фәрги јохдур. Демәли, Торренсин хидмәти бундан ибарәтдир ки, онда бу ифадә вардыр. Бәс о бурадан нә кими нәтичә чыхарыр? Белә бир нәтичә чыхарыр ки, бурада [784] капиталист истеһсалы шәраитиндә дәјәр ганунунда чеврилиш баш верир, јә'ни капиталист истеһсалындан абстраксија едилән дәјәр гануну капиталист истеһсалы һадисәләринә зиддир. Бәс Торренс һәмин ганунун јеринә нә гојур? Изаһ едилмәси лазым кәлән һадисәнин кобудчасына, дүшүнүлмәдән сөзлә ифадәсиндән башга һеч бир шеј.

«Чәмијјәтин инкишафынын илк дөврүндә»

(јә'ни мәһз о дөврдә ки, үмумијјәтлә мүбадилә дәјәри—әмтәә олмаг е'тибары илә мәһсул—јеничә инкишаф етмишди, бу сәбәбдән исә дәјәр гануну да һәлә инкишаф етмәмишди)

«әмтәәләрин нисби дәјәрини *бунларын истеһсалына сәрф едилән әмәјин, јығылмыш әмәјин вә мүстәгим әмәјин мәчму мигдары* мүәјјән едир. Лакин о заман ки *капитал јығымы* мејдана кәлир вә *капиталистләр синфи* илә *фәһләләр синфи* арасында фәрг мүәјјәнләшир, о заман ки һәр һансы бир

истеһсал саһәсиндә бир саһибкар кими мејдана чыхан шәхс өз мүәссисәсиндә иши өзү ичра етмәјиб, башгаларына јашајыш васитәләри вә материаллар аванс едир,—бу замандан е'тибарән әмтәәләрин мүбадилә дәјәрини истеһсалда сәрф едилән *капиталын,* јахуд *јығылмыш әмәјин мигдары* мүәјјән едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 33—34). «Әкәр ики капитал бир-биринә бәрабәрдирсә, онда бунларын *һәрәкәтә кәтирдији,* јахуд *онларын мәһсулларынын тәләб етдији мүстәгим әмәјин мигдары* нә гәдәр фәргли олса да, мәһсулларынын дәјәри бәрабәр олачагдыр. Әкәр бу капиталлар бир-биринә бәрабәр дејилдирсә, онда, бунлардан һәр биринин мәһсулуна сәрф едилмиш әмәјин мәчму мигдары тамамилә бәрабәр олса да, мәһсулларынын дәјәри бәрабәр олмајачагдыр» (сәһ. 39). «Беләликлә, *капиталистләрин вә фәһләләрин* көстәрилән *элаһиддәләшмәсиндән* сонра мүбадилә дәјәрини һеч дә *бу элаһиддәләшмәдән габаг олдуғу кими,*—әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән јығылмыш әмәк илә мүстәгим әмәјин мәчмусу дејил, *капиталын кәмијјәти,* јығылмыш әмәјин мигдары мүәјјән едир» (сәһ. 39—40).

Бурада да јенә анчаг белә бир һадисә гејд едилир ки, бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр кәмијјәтли мәнфәәт кәтирир, јахуд әмтәәнин хәрч гијмәти аванс едилмиш капиталын гијмәти үстәкәл орта мәнфәәтә бәрабәрдир,—һабелә јалныз ејһамла көстәрилир ки, бу *һадисә,* «бәрабәр кәмијјәтли капиталлар мүхтәлиф мигдарларда мүстәгим әмәји һәрәкәтә кәтирдијинә» көрә, prima facie әмтәә дәјәринин әмтәәдә еһтива едилән иш вахты илә мүәјјән едилмәсинә зидд кәлир. Торренс гејд едир ки, капиталист истеһсалынын бу һадисәси илк дәфә јалныз, капитал мөвчуд олдуғу заман,—капиталистләр синфи вә фәһләләр синфи мөвчуд олдуғу заман,—әмәјин објектив шәртләри мүстәгил бир шеј кими, бир капитал кими элаһиддәләшдикдә ашкара чыхыр,—Торренсин бу мүлаһизәси тавтолокијадыр.

Бәс әмтәәнин истеһсалы үчүн [лазым олан амилләрин] — капиталистләр вә фәһләләр, капитал вә муздлу әмәк олмаг е'тибары илә—элаһиддәләшмәсинин *нә сурәтлә* әмтәә дәјәри ганунуну һечә вурмасы Торренсдә садәчә олараг, анлашылмаз бир һадисәдән «һасил едилир».

Рикардо сүбут етмәјә чалышырды ки, капитал илә муздлу әмәјин элаһиддәләшмәси—бә'зи чәһәтләр истисна олмагла—әмтәәләрин дәјәринин мүәјјән едилмәсиндә һеч бир шеји дәјишдирмир. Торренс Рикардо истисналарына архаланараг ганунун өзүнү инкар едир. О, керијә, А. Смитә доғру гајыдыр, һалбуки Рикардонун дәлилләри А. Смитә гаршы јөнәлдилмишдир вә А. Смитә көрә, доғрудур, «чәмијјәтин инкишафынын илк дөврүндә», адамларын һәлә бир-биринә гаршы јалныз өз әмтәәләрини мүбадилә едән әмтәә саһибләри кими дурдуглары заман әмтәәнин дәјәри әмтәәдә еһтива едилән иш вахты илә мүәјјән олунур, лакин капитал вә торпаг мүлкијјәти әмәлә кәлдикдә исә, бу, даһа белә олмур. Бу, о демәкдир ки (биринчи һиссәдә мәним гејд етдијим кими[31]), өзлүјүндә әмтәә

олан әмтәәләр үчүн гүввәдә олан бир ганун, һәмин әмтәәләр капитал кими вә ја капиталын мәһсуллары кими мејдана чыхдыгда, умумијјәтлә әмтәәдән капитала кечилдикдә дәрһал гүввәдән дүшүр. Дикәр тәрәфдән, мәһсул јалныз о заман һәртәрәфли әмтәә формасы кәсб едир ки, мәһсулун бүтөвү мүбадилә дәјәринә чеврилмәли олур, мәһсулун истеһсалынын бүтүн тәркиб һиссәләри исә өзләри бир әмтәә кими мәһсула дахил олур,—јә'ни мәһсул јалныз капиталист истеһсалы инкишаф етдикдә вә капиталист истеһсалы әсасында һәртәрәфли әмтәәјә чеврилир. Демәли, белә чыхыр ки, әмтәә гануну әмтәә истеһсал едилмәјән (јахуд јалныз гисмән әмтәә истеһсал едилән) бир истеһсалда мөвчуд олмалыдыр, базиси мәһсулун бир әмтәә кими мөвчуд олмасындан ибарәт олан бир истеһсал әсасында исә һәмин ганун кәрәк мөвчуд олмасын. Ганунун өзү, ејни илә дә мәһсулун үмуми формасы олмаг е'тибары илә әмтәә, капиталист истеһсалы шәраитиндән һасил едилмишдир, бурада исә белә чыхыр ки, бу ганун мәһз капиталист истеһсалы үчүн гүввәјә малик дејилдир.

Һәм дә «капитал илә әмәјин» әлаһиддәләшмәсинин дәјәрин мүәјјән олунмасына тә'сири һаггындакы данышыглар,—капитал мөвчуд олмајынча гијмәтләри капитал мүәјјән едә билмәз дејән тавтолокија бир кәнара гојулмагла,—јенә дә, капиталист истеһсалынын сәтһиндә ашкара чыхан бир факты тамамилә бајағы бир шәкилдә тәфсир едирләр. Нә гәдәр ки һәр кәс өзүнүн аләтләри илә ишләјир вә өзүнүн истеһсал етдији мәһсулу өзү сатыр { лакин һәгигәтдә мәһсулун [785] бүтүн чәмијјәт мигјасында сатылмасы зәрурәти, истеһсалчынын өз әмәк шәртләри васитәси илә истеһсал етмәсинә һеч вахт мүтабиг кәлмир }, һәм аләтләрә гојулан хәрч, һәм дә онун өзүнүн сәрф етдији *әмәк онун* хәрчләри сырасына аиддир. *Капиталистин хәрчләри исә һеч дә, өзүнүн сәрф етмәдији,* јалныз *өз* вердији пулун баһасына әлдә етдији *әмәкдән ибарәт олмајыб, аванс едилмиш капиталдан,* капиталистин өзүнүн истеһсала сәрф етдији дәјәр мәбләғиндән ибарәтдир. Капиталистләрин нөгтеји-нәзәриндән бу һал, (бүтүн чәмијјәт мигјасында) изафи дәјәри мә'лум капиталын һәрәкәтә кәтирдији мүстәгим әмәјин мигдарына көрә дејил, капиталистләр тәрәфиндән аванс едилмиш капиталын кәмијјәтинә көрә һесабламаг вә өз араларында бөлүшдүрмәк үчүн чох јахшы бир әсасдыр. Лакин бу һеч дә, бу чүр бөлүшдүрүлмәли олан вә көстәрилән усулла бөлүшдүрүлән изафи дәјәрин һарадан әмәлә кәлмәсини изаһ етмәк үчүн әсас дејилдир.

Торренс һәлә Рикардо нәзәријјәсинә о гәдәр әсасланыр ки, онун фикринчә, әмтәәнин дәјәри әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур, амма о, иддиа едир ки, јалныз әмтәәләрин истеһсалы-

на сәрф едилән *«јығылмыш әмәјин мигдары»* әмтәәләрин дәјәрини мүәјјән едир. Лакин бурада Торренс тамамилә долашыб галыр.

Мәсәлән, маһудун дәјәри тохума дәзкаһындакы, јундакы вә саирәдәки, һабелә әмәк һаггындакы *јығылмыш әмәклә* мүәјјән олунур. Бүтүн бунлар, маһудун истеһсалы үчүн тәләб олунан јығылмыш әмәјин тәркиб үнсүрләрини тәшкил едир. «Јығылмыш әмәк» ифадәси бурада *маддиләшмиш әмәкдән*, маддиләшмиш иш вахтындан башга бир шеји көстәрмир. Лакин маһуд һазыр олдугда, онун истеһсалы баша чатдыгда бу маһуда сәрф едилмиш олан мүстәгим әмәк дә јығылмыш әмәјә вә ја маддиләшмиш әмәјә чеврилир. Бәс нә сәбәбә тохума дәзкаһынын вә јунун дәјәри кәрәк бунларда еһтива едилән маддиләшмиш әмәклә мүәјјән олунсун (бу маддиләшмиш әмәк, һәр һансы бир шејдә, һәр һансы бир мәһсулда, һәр һансы бир фајдалы шејдә маддиләшмиш мүстәгим әмәкдән башга бир шеј дејилдир), маһудун дәјәри исә кәрәк бу чүр мүәјјән олунмасын? Әкәр маһудун өзү дә, мисал үчүн бојагханада вә ја дәрзи е'малатханасында бир тәркиб үнсүрү олараг јени истеһсала дахил олурса, онда маһуд «јығылмыш әмәкдир» вә сүртукун дәјәри фәһләләрин әмәк һаггынын, онларын ишләтдији аләтләрин вә дәјәри өзүндә «јығылмыш» әмәк илә мүәјјән олунан маһудун дәјәри илә мүәјјән едилир. Әкәр мән әмтәәни бир *капитал* кими нәзәрдән кечирирәмсә, јә'ни мүәјјән һалда ону һабелә бир истеһсал шәрти кими нәзәрдән кечирирәмсә, онда әмтәәнин дәјәри мүстәгим әмәјә мүнчәр олур, буна исә «јығылмыш әмәк» дејилир, чүнки о, маддиләшмиш формададыр. Әксинә, әкәр мән һәмин әмтәәни бир әмтәә кими, истеһсал просесинин мәһсулу вә нәтичәси кими нәзәрдән кечирирәмсә, онда бу әмтәәнин дәјәри әмтәәнин өзүндәки јығылмыш әмәклә дејил, әмтәәнин истеһсал шәртләриндә јығылмыш әмәклә мүәјјән олунурмуш.

Доғрудан да, әмтәәнин дәјәрини капиталын дәјәри илә мүәјјән етмәк тәшәббүсү әчәб бир чыхылмаз вәзијјәтдир: ахы капиталын дәјәри капиталын өзүнүн ибарәт олдуғу әмтәәләрин дәјәринә бәрабәрдир. Бу гочаға гаршы *Чемс Милл* һаглы олараг дејир:

> *«Капитал—әмтәәләрдән ибарәтдир,* буна көрә дә әмтәәләрин дәјәри капиталын дәјәри илә мүәјјән олунур дејилмәси о демәкдир ки, әмтәәнин дәјәри әмтәәнин дәјәри илә мүәјјән олунур»[32].

Бурада белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Әмтәәнин дәјәри [Торренсдә] бу әмтәәни истеһсал етмиш олан капиталын дәјәри илә, јахуд башга чүр дејилсә, һәмин капиталда јығыл-

мыш вә маддиләшмиш олан әмәјин күтләси илә мүәјјән едилдијинә көрә, јалныз ики һал ола биләр.

[Торренсә көрә] әмтәәдә, әввәлән, истеһлак едилмиш әсас капиталын дәјәри, икинчиси, хаммалын дәјәри вардыр, башга сөзлә дејилсә, әмтәәдә [истеһлак олунмуш] әсас капиталдакы вә хаммалдакы гәдәр әмәк вардыр; үчүнчүсү, әмтәәдә һабелә әмәк һаггы кими ишләдилән пулдакы вә ја әмтәәләрдәки маддиләшмиш әмәкдән ибарәт бир мигдар әмәк вардыр.

Беләликлә, бурада јалныз ики һал ола биләр.

Әсас капиталда вә хаммалда еһтива едилән «јығылмыш» әмәјин мигдары истеһсал просесиндән сонра јенә дә, һәмин просесдән әввәл олдуғу кими галыр. Аванс едилән «јығылмыш әмәјин» үчүнчү һиссәсинә кәлдикдә исә, фәһлә ону өз мүстәгим әмәји илә əвәзләјир,—јә'ни бу һалда хаммала вә саирәјә әлавә едилмиш олан «мүстәгим әмәк» әмтәәдә, мәһсулда ејнән, әмәк һаггында олан мигдарда јығылмыш әмәји тәмсил едир. Ја да о, даһа артыг мигдар әмәји тәмсил едир. Әкәр о, даһа артыг мигдар әмәји тәмсил едирсә, онда әмтәәдә аванс едилмиш капиталдакындан артыг мигдарда јығылмыш әмәк вардыр. Онда мәнфәәт мәһз, әмтәәдәки јығылмыш әмәјин аванс едилмиш капиталдакы јығылмыш әмәкдән артыг олан һиссәсиндән әмәлә кәлир. Демәли, онда әмтәәнин *дәјәри* [786] кечмишдәки кими јенә дә өзүндә еһтива едилән әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур (јығылмыш әмәк үстәкәл мүстәгим әмәк; һәм дә мүстәгим әмәк дә инди әмтәәдә мүстәгим әмәк кими дејил, јығылмыш әмәк кими мөвчуддур. Бу әмәк истеһсал просесиндә мүстәгим әмәкдир, мәһсулда исә јығылмыш әмәкдир).

Ја да [јә'ни биринчи һалда] мүстәгим әмәк јалныз әмәк һаггында аванс едилмиш олан мигдар әмәји тәмсил едир, јалныз бу мигдар еквивалентдир. (Әкәр мүстәгим әмәк бундан аз олсајды, онда капиталистин нә сәбәбә мәнфәәт әлдә етмәсини изаһ етмәк дејил, ону изаһ етмәк лазым кәләрди ки, нечә олур ки, капиталист зәрәр чәкмир). Бәс бу һалда мәнфәәт һарадан әмәлә кәлир? Изафи дәјәр, әмтәәнин дәјәринин өз истеһсалындакы тәркиб үнсүрләринин дәјәриндән артығы, јахуд аванс едилмиш капиталын дәјәриндән артығы һарадан әмәлә кәлир? Истеһсал просесинин өзүндән әмәлә кәлмир (белә ки, о, һәмин артыг һиссә јалныз мүбадиләдә, јахуд тәдавүл просесиндә реаллашмыш олардыр), мүбадиләдән, тәдавүл просесиндән әмәлә кәләрмиш. Бунунла да биз Малтуса вә «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» һаггындакы кобуд меркантилист тәсәввүрүнә гајытмыш олуруг. Ч-б Торренс дә ардычыл сурәтдә һәмин нәтичәјә кәлир, һәрчәнд о, јенә дә о гәдәр ардычылсызлыг көстәрир ки, бу *номинал дәјәри* изаһ едилмәз, көјдәндүшмә бир фонд илә изаһ етмир, јә'ни елә бир фондла

изаһ етмир ки, бу фонд јалныз әмтәәнин еквивалентини дејил, һабелә бу еквивалентдән артыг һиссәни дә тәшкил едән вә һәмишә әмтәәләри дәјәриндән јухары сатмадан бунлары дәјәриндән јухары сатын алмаг игтидарында олан бир алычынын васаитиндән ибарәтдир, бу һалда исә бүтүн мәсәлә сыфра чевриләрди. Торренс һеч дә Малтус кими ардычыл дејилдир ки, бу гәбил бир ујдурмаја әл атсын; әксинә, о иддиа едир ки, «керчәк тәләб», јә'ни мәһсула верилән дәјәр мәбләғи јалныз *тәклифдән* ирәли кәлир. вә, демәли, о да әмтәәдир; бу һалда әсла баша дүшмәк олмур ки, һәм сатычы сифәти илә, һәм дә алычы сифәти илә мејдана чыхан тәрәфләрин һәр икиси нечә ола биләр ки, ејни дәрәчәдә бир-бирини гаршылыглы сурәтдә алдада билсин.

«Һәр бир әмтәәјә олан керчәк тәләб һәмишә, һәр һансы бир мүәјјән мәнфәәт нормасы шәраитиндә, капиталын тәркиб үнсүрләринин, јахуд әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым олан шејләрин елә бир мигдары илә мүәјјән олунур вә өлчүлүр ки, буну истеһлакчылар һәмин әмтәәјә мүбадиләдә тәклиф едә билсин вә тәклиф етмәк истәсинләр» (*Торренс,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 344).

«Тәклифин артмасы керчәк тәләбин чохалмасынын јеканә сәбәбидир» (јенә орада, сәһ. 348).

Бу мүддәаны Торренсин китабындан ситат кәтирән Малтус белә бир бахыша гаршы һеч дә әсассыз олмајараг е'тираз едир («Definitions in Political Economy». London, 1827, сәһ. 59)*.

Торренсин исә, һәгигәтән, јухарыда гејд едилән мә'насыз нәтичәјә кәлдијини онун *истеһсал хәрчләри* вә и. а. һаггындакы бу сөзләри көстәрир:

«Базар гијмәтинә» (Малтусда—«алычы үчүн дәјәрә») «һәмишә, һазыркы заманын ади мәнфәәт нормасы дахилдир. *Истеһсал хәрчләриндән ибарәт олан,* јахуд башга сөзлә дејилсә, әмтәәнин истеһсалында вә ја һазырланмасында *сәрф едилмиш капиталдан* ибарәт олан *тәбии гијмәтә* мәнфәәт нормасы дахил ола билмәз» (*Торренс,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 51).

«Әкәр фермер 100 квартер тахыл сәрф едиб мүгабилиндә 120 квартер әлдә едирсә, онда 20 квартер тахыл мәнфәәт тәшкил едир вә бу артығы, јахуд бу мәнфәәти мәсрәфләрин бир һиссәси адландырмаг мә'насыз оларды... Там ејни илә дә фабрикчи истеһсал просеси нәтичәсиндә елә бир мигдарда һазыр мә'мулат әлдә едир ки, бу мигдар мә'мулатын *мүбадилә дәјәри* фабрикчинин сәрф етмиш олдуғу материалларын вә саирәнин дәјәриндән артыгдыр» (сәһ. 51—53).

«Керчәк тәләб *истеһлакчыларын,* истәр васитәсиз, истәрсә васитәли мүбадилә јолу илә әмтәәнин мүгабилиндә капиталын һәмин әмтәәни истеһсал етмәк үчүн сәрф едилмиш бүтүн тәркиб һиссәләрини *бир гәдәр артыглaмасы* илә вермәк игтидарындан вә мејлиндән ибарәтдир» (сәһ. 349).

---

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 56. *Ред.*

120 квартер тахыл шүбһәсиз ки, 100 квартердән чохдур. Лакин бу һалда олдуғу кими, әкәр јалныз истеһлак дәјәри вә бунун кечдији просес нәзәрдән кечирилсә, јә'ни әслиндә онун кечирдији векетасија просеси вә ја физиоложи [787] просес нәзәрдән кечирилсә, онда,—20 квартерин өзү барәсиндә олмаса да, буну тәшкил едән үнсүрләр һаггында—дүзкүн олмаз иддиа едилсә ки, онлар *истеһсал просесинә* дахил олмур. Ахы әкс тәгдирдә бунлар истеһсал просесиндән әмәлә кәлә билмәзди. 100 квартер тахылы 120 квартерә чевирән просесә, 100 квартер тахылдан—тохумдан[33]—башга, бир дә, күбрәнин вердији кимјәви тәркиб һиссәләри, торпагда олан дузлар, һабелә су, һава вә ишыг дахилдир. Бу үнсүрләрин, тәркиб һиссәләринин, шәртләрин—100 квартер тахылы 120 квартерә чевирән тәбиәт мәсрәфләринин,—башга шәклә салынмасы вә мәнимсәнилмәси *истеһсал просесинин* өзүндә баш верир вә һәмин 20 квартерин үнсүрләри, физиоложи «мәсрәф» оларaг һәмин просесин өзүнә дахилдир ки, бу просесин нәтичәси 100 квартерин 120 квартерә чеврилмәсиндән ибарәтдир.

Әкәр бу 20 квартер јалныз истеһлак дәјәри нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилсә, онда бу 20 квартер садәчә оларaг мәнфәәт дејилдир. Бурада биз јалныз ону көрүрүк ки, гејри-үзви үнсүрләр үзви һиссә тәрәфиндән ассимилјасија едилмиш вә үзви маддәјә чеврилмишдир. Физиоложи мәсрәфи тәшкил едән һәмин маддә әлавә едилмәсә, һеч бир заман вә һеч бир шәраитдә 100 квартердән 120 квартер әмәлә кәлә билмәзди. Беләликлә, әслиндә демәк олар—һәтта тәкчә истеһлак дәјәри нөгтеји-нәзәриндән, тахылын бир тахыл кими көтүрүлмәси нөгтеји-нәзәриндән демәк олар ки, она гејри-үзви формада *«мәсрәф»* оларaг елә бир шеј дахил олмушдур ки, *үзви* формада о, 20 квартер тахылдан ибарәт олан вә топланмыш тахылын әкилмиш тахылдан артығыны тәмсил едән мөвчуд бир нәтичә кими мејдана чыхыр.

Лакин бу тәдгиг үсулунун да өзлүјүндә мәнфәәт мәсәләси илә һеч бир әлагәси јохдур; бу она бәнзәр дејәсән ки, метал парчасындан һазырланан вә әмәк просесиндә һәмин метал парчасындан мин гат узунлашмыш олан бир мәфтил мин гат артыг *мәнфәәт* тәшкил едир, чүнки мәфтилин узунлуғу мин дәфә артмышдыр. Мәфтил мисалында узунлуг артмышдыр; тахыл мисалында квартерләрин сајы артмышдыр. Лакин нә узунлугдакы артыглыг, нә дә сајдакы артыглыг *мәнфәәт* әмәлә кәтирмир, бу мәнфәәтин јалныз мүбадилә дәјәринә дәхли вардыр, һәрчәнд бу мүбадилә дәјәри изафи мәһсулда тәмсил олунмушдур.

Мүбадилә дәјәринә кәлдикдә исә, чәтин, бир даһа изаһ етмәк лазымдыр ки, 90 квартер тахылын дәјәри 100 квартерин-

киндән әсла аз олмаја да (вә һәтта чох ола) биләр, 100 квартеринки 120 квартеринкиндән чох вә 120 квартеринки 500 квартеринкиндән чох ола биләр.

Демәли, мәнфәәт илә, мәһсулун *дәјәринин* аванс едилмиш капиталын *дәјәриндән* артығы илә *һеч бир әлагәси* олмајан белә бир мисал әсасында Торренс мәнфәәт барәсиндә нәтичә чыхарыр. Онун кәтирдији мисал һәтта физиоложи чәһәтдән—истеһлак дәјәри нөгтеји-нәзәриндән—дә сәһвдир, чүнки Торренсдә изафи мәһсул кими көстәрилән 20 квартер тахыл һәгигәтдә, башга бир формада олса да, бу вә ја башга бир тәрздә истеһсал просесинин өзүндә артыг мөвчуддур.

Өтәри гејд етмәли ки, нәтичә е'тибары илә Торренсдә мәнфәәт тәсәввүрү «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» һаггындакы көһнә даһијанә тәсәввүр кими сычрајыб чыхыр.

[в) ТОРРЕНС ВӘ ИСТЕҺСАЛ ХӘРЧЛӘРИ АНЛАЈЫШЫ]

Торренсин хидмәти бундан ибарәтдир ки, үмумијјәтлә о, *истеһсал хәрчләринин* нә олмасы барәсиндә мүбаһисәли мәсәлә галдырыр. Рикардо әмтәәнин *дәјәрини* даим *истеһсал хәрчләри* илә гарышдырыр (бунлар хәрчләрин гијмәтинә бәрабәр олдуғуна көрә), бу сәбәбдән дә тәәччүб едир ки, *Сеј,* гијмәти истеһсал хәрчләри илә мүәјјән едирсә дә, бунун белә мүәјјән едилмәсиндән дикәр нәтичәләр чыхарыр*. Малтус да Рикардо кими иддиа едир ки, әмтәәнин гијмәти истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунур; Рикардо кими, о да мәнфәәти истеһсал хәрчләринә дахил едир. Буна бахмајараг дәјәри о, тамамилә башга чүр,—әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдары илә дејил, әмтәәнин сәрәнчам едә билдији әмәјин мигдары илә мүәјјән едир.

Истеһсал хәрчләри анлајышындакы икили мә'налар капиталист истеһсалынын тәбиәтинин өзүндән ирәли кәлир.

Биринчиси. Капиталист үчүн өз истеһсал етдији әмтәәнин *хәрчләри,* тәбии олараг, әмтәәнин *капиталистә* нәјин *баһасына баша кәлмәсиндән* ибарәтдир. Капиталист үчүн әмтәәнин дәјәри, *аванс едилмиш капиталын* дәјәриндән башга бир шеј дејилдир, јә'ни капиталист әмтәәјә һеч бир башга дәјәр сәрф етмир. Әкәр капиталист бир әмтәә истеһсал етмәк үчүн хаммала, әмәк аләтләринә, әмәк һаггына вә саирәјә 100 ф. ст. сәрф едирсә, онда капиталист үчүн әмтәәнин дәјәри 100 ф. ст. олур—бундан нә артыг, нә дә әскик олмур. Капиталист үчүн әмтәә јалныз һәмин мәсрәфләрдәки әмәк баһасына баша кәл-

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 521. *Ред.*

мишдир, јә’ни бу әмтәәјә капиталист, аванс едилмиш капиталын дахилиндә олан вә истеһсал просеси үчүн аванс едилмиш әмтәәләрин дәјәрини мүәјјән едән бу капиталдакы *јығылмыш әмәкдән* башга һеч бир әмәк сәрф етмәмишдир. *Мүстәгим әмәјә* капиталистин сәрф етдији мәбләғ, һәмин әмәјә вердији әмәк һаггындан ибарәтдир. Мүстәгим әмәјә капиталист өз вердији әмәк һаггындан башга һеч бир шеј сәрф етмир, мүстәгим әмәкдән башга исә капиталист үмумијјәтлә анчаг сабит капиталын дәјәрини аванс етмишдир.

[788] Истеһсал хәрчләрини Торренс бу мә’нада баша дүшүр, һәр бир капиталист дә, мәнфәәт нормасы һәр нечә олурса олсун, мәнфәәти һесаблајанда истеһсал хәрчләрини һәмин мә’нада баша дүшүр.

Истеһсал хәрчләри бурада капиталистин *мәсрәфләринә* бәрабәрдир, аванс едилмиш капиталын дәјәринә бәрабәрдир, јә’ни истеһсал просеси үчүн аванс едилмиш әмтәәләрдә еһтива едилән әмәјин мигдарына бәрабәрдир. Буна көрәдир ки, һеч бир игтисадчы, о чүмләдән Рикардо да истеһсал хәрчләрини *бу чүр, аванс едилмиш мәсрәфләр мә’насында, чәкилмиш хәрчләр* вә и. а. мә’насында мүәјјән етмәдән кечинә билмир. Бу, һәмин шејдир ки, Малтус ону, алычы үчүн гијмәтин әксинә олараг, *истеһсалчы үчүн гијмәт* адландырыр. *Аванс едилмиш мәсрәфләрин* бу тә’рифинә ујғун олараг изафи дәјәр дә *мәнфәәт* формасы алыр.

Икинчиси. Истеһсал хәрчләри өзүнүн биринчи тә’рифинә көрә елә бир гијмәтдир ки, капиталист истеһсал просесиндә әмтәәнин һазырланмасыны бу гијмәтлә *өдәјир,* демәли, һәмин гијмәт әмтәәнин *она,* капиталистә нечәјә баша кәлмәсидир. Лакин әмтәәнин истеһсалынын капиталист үчүн баша кәлмәси *дәјәри* вә *әмтәәнин бу истеһсалынын өзүнүн баша кәлмәси дәјәри*—бунлар тамамилә мүхтәлиф шејләрдир. Әмтәәнин истеһсалында капиталистин *өдәдији* әмәк (маддиләшмиш әмәк вә мүстәгим әмәк) илә, әмтәәнин *истеһсал едилмәси* үчүн лазым олан әмәк тамамилә мүхтәлиф кәмијјәтли әмәкләрдир. Мәһз бунларын арасындакы фәрг аванс едилән дәјәр илә әлдә едилән дәјәр арасындакы фәрги, әмтәәнин капиталист үчүн олан сатыналма гијмәти илә әмтәәнин сатыш гијмәти арасындакы фәрги тәшкил едир (әкәр әмтәә өз дәјәринә сатылырса). Әкәр бу фәрг олмасајды, онда пул вә ја әмтәә һеч вахт капитала чеврилмәзди. Изафи дәјәр илә бирликдә мәнфәәтин мәнбәји дә јох оларды. *Әмтәә истеһсалынын өзүнүн хәрчләри* бу әмтәәнин истеһсал едилмәси просесиндә истеһлак олунан капиталын дәјәриндән, јә’ни әмтәәјә дахил олан маддиләшмиш әмәк үстәкәл әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш *мүстәгим әмәјин мигдарындан* ибарәтдир. Әмтәәдә истеһлак

едилмиш әмәјин—«маддиләшмиш» вә «мүстәгим» әмәјин *умуми мигдары әмтәә истеһсалынын өзүнүн хәрҹләрини* тәшкил едир. Әмтәә јалныз бу мигдар маддиләшмиш вә мүстәгим әмәјин истеһсалда истеһлак едилмәси васитәси илә јарадыла биләр. Мәһз бу, истеһсал просесиндән әмтәәнин бир *мәһсул* кими, бир *әмтәә* кими вә бир истеһлак дәјәри кими чыхмасы үчүн зәрури олан шәртдир. Буна көрә, мәнфәәт вә әмәк һаггы һәр нә ҹүр дәјишилмиш олса да, реал әмәк просесинин техноложи шәртләри дәјишилмәз галдыгҹа, јахуд ејни шеј олмагла, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мүәјјән инкишаф сәвијјәсиндә һеч бир дәјишиклик баш вермәдикҹә әмтәә истеһсалынын һәмин имманент хәрҹләри әввәлдәки кими галыр. *Әмтәәнин истеһсал хәрҹләри* бу мә'нада әмтәәнин *дәјәринә* бәрабәрдир. Әмтәәјә сәрф едилмиш олан ҹанлы әмәк вә капиталист тәрәфиндән һаггы өдәнилмиш олан ҹанлы әмәк,—мүхтәлиф шејләрдир. Буна көрә дә лап әввәлдән әмтәәнин капиталист үчүн истеһсал хәрҹләри (капиталистин етдији хәрҹләр) *әмтәәнин истеһсалынын* өзүнүн *хәрҹләриндән,* онун дәјәриндән фәрглидир. Дәјәрин (јә'ни әмтәәнин өзүнүн баша кәлдији дәјәрин) аванс едилмиш капиталын дәјәриндән (јә'ни әмтәәнин капиталист үчүн баша кәлдији дәјәрдән) артығы *мәнфәәт тәшкил едир вә, демәли, бу мәнфәәт әмтәәнин өз дәјәриндән јухары сатылмасынын нәтиҹәси дејил, онун нәтиҹәсидир ки, әмтәә капиталист тәрәфиндән өдәнилмиш мәсрәфләрин дәјәриндән јухары сатылыр.*

Истеһсал хәрҹләринин бу тә'рифи, әмтәәнин *имманент истеһсал хәрҹләринин,* әмтәәнин дәјәринә, јә'ни әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым кәлән иш вахтынын (маддиләшмиш вә мүстәгим иш вахтынын) умуми јекунуна бәрабәр олан бу хәрҹләрин һәмин тә'рифи әмтәәнин истеһсал едилмәсинин әсас шәртини ифадә едир вә әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилмәз галдыгҹа һәмин шәрт дә дәјишилмәз галыр.

Үчүнҹүсү. Лакин артыг мән әввәлдә көстәрмишәм* ки, һәр бир ајрыҹа саһәдә, јахуд һәр бир ајрыҹа истеһсалда капиталист, хүсуси бир саһәнин, јахуд хүсуси бир истеһсалын вә ја хүсуси бир истеһсал даирәсинин мәһсулундан ибарәт олан әмтәәни һеч дә бу әмтәәнин өзүндә еһтива едилән дәјәрә сатмыр, демәли, һәмин капиталистин әлдә етдији мәнфәәт күтләси, өзүнүн сатдығы әмтәәләрдә изафи дәјәрин, маддиләшмиш изафи әмәјин, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәјин күтләсинә бәрабәр дејилдир. Әксинә, капиталист орта һесабла өз әмтәәсиндә јалныз, иҹтимаи капиталын мүәјјән һиссәсинин мәһсулу олмаг е'тибары илә бу әмтәәнин пајына дүшән изафи дәјәри

---

* Бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 19—22, 27, 63—69, 188—254. *Ред.*

реаллашдыра биләр. Әкәр ичтимаи капитал 1 000 ваһидә, һәр һансы бир [789] ајрыча истеһсалдакы капитал исә 100 ваһидә бәрабәрдирсә вә әкәр изафи дәјәрин (демәли, һәмин изафи дәјәрин маддиләшмиш олдуғу изафи мәһсулун) үмуми мигдары 200 ваһидә бәрабәрдирсә вә, демәли, 20% тәшкил едирсә, онда бу ајрыча истеһсала гојулмуш олан 100 ваһидлик капитал өз әмтәәсини, бу әмтәәнин дәјәри һәр нечә олса да—120 гијмәти илә сатачагдыр,—фәрги јохдур, о истәр 120-јә бәрабәр олсун, бу мәбләғдән артыг вә ја ондан аз мәбләғә бәрабәр олсун, јә'ни бу әмтәәдәки өдәнилмәмиш әмәк һәмин әмтәә үчүн аванс едилмиш әмәјин $^1/_5$ һиссәсини тәшкил етсин вә ја етмәсин.

Бу—*хәрчләрин гијмәтидир* вә әсил мә'нада (игтисади мә'нада, капиталист үсулу мә'насында) *истеһсал хәрчләриндән* бәһс олундугда бу, аванс едилмиш капиталын дәјәри илә орта мәнфәәтин дәјәридир.

Ајдындыр ки, ајрыча бир әмтәәнин бу хәрчләри гијмәти әмтәәнин дәјәриндән нә гәдәр јухары-ашағы олса да, һәмин гијмәт ичтимаи капиталын мәчму мәһсулунун *дәјәри илә* мүәјјән олунур. Ајры-ајры капиталларын мәнфәәтләринин бәрабәрләшмәси нәтичәсиндә бу әмтәәләрин бир-биринә нисбәти мәчму ичтимаи капиталын мүәјјән һиссәләринин бир-биринә нисбәти кимидир вә бу чүр мүәјјән һиссәләр олмаг е'тибары илә капиталлар үмуми изафи дәјәр (изафи мәһсул), јахуд изафи әмәк, ја да һаггы өдәнилмәмиш әмәк фондундан дивиденд әлдә едирләр. Бу һал әмтәәнин дәјәриндә һеч бир шеји дәјишдирмир, белә бир чәһәтдән һеч бир шеји дәјишдирмир ки, бу әмтәә хәрчләринин гијмәти онун дәјәринә бәрабәр олса да, јахуд ондан чох вә ја аз олса да, бундан асылы олмајараг, һәмин әмтәә һеч бир заман *онун дәјәри истеһсал едилмәдән,* јә'ни онун истеһсалы үчүн лазым кәлән мигдар маддиләшмиш әмәјин вә мүстәгим әмәјин бүтөвү она сәрф олунмадан истеһсал едилә билмәз. Јалныз һаггы өдәнилмиш әмәк дејил, һабелә һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән дә ибарәт бу мигдар әмәк әмтәәјә сәрф олунмалыдыр вә бә'зи истеһсал саһәләриндәки һаггы өдәнилмәмиш әмәјин һәмин хүсуси истеһсал саһәсиндә әмәји һәрәкәтә кәтирән капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилмәјиб, «гардаш—капиталистләр»[34] тәрәфиндән мәнимсәнилмәси нәтичәсиндә капитал илә әмәк арасындакы үмуми мүнасибәтдә һеч бир шеј дәјишилмир. Сонра, ајдындыр ки, әмтәәнин дәјәри илә онун хәрчләри гијмәти арасында нә кими бир нисбәт олса да, дәјәрин дәјишилмәсиндән асылы олараг, јә'ни әмтәәнин истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәјин мигдарынын дәјишилмәсиндән асылы олараг хәрчләр гијмәти һәмишә дәјишиләчәкдир—јүксәләчәк вә ја ашағы дүшәчәкдир. Бундан башга, ајдындыр ки, мәнфәәтин бир һиссәси һәмишә изафи

дәјәри, бу әмтәәнин өзүндә маддиләшмиш олан һаггы өдәнилмәмиш әмәји тәмсил етмәлидир, зира капиталист истеһсалы әсасында һәр бир әмтәәдә, она сәрф едилән әмәји һәрәкәтә кәтирмиш олан капиталистин өдәдији әмәкдән артыг мигдарда әмәк еһтива едилмишдир. Мәнфәәтин бир һиссәси мүәјјән сәнаје саһәсинин вердији вә ја бу истеһсал даирәсиндә әлдә едилән әмтәәјә сәрф едилмәмиш әмәкдән ибарәт ола биләр; лакин бу һалда һәр һансы бир башга истеһсал даирәсиндә әлдә едилән һәр һансы бир башга әмтәә вардыр ки, онун хәрчләри гијмәти өзүнүн дәјәриндән ашағы дүшүр вә ја һәмин әмтәәнин хәрчләри гијмәтиндә онун өзүндә еһтива едиләндән аз мигдарда һаггы өдәнилмәмиш әмәк һесаба алынмыш вә һаггы өдәнилмишдир.

Буна көрә ајдындыр ки, әмтәәләрин чохунун хәрчләри гијмәтләри онларын дәјәрләриндән артыг вә ја әскик олмалыдырса да, јә'ни онларын «истеһсал хәрчләри» онларда еһтива едилән әмәјин мәчму мигдарындан артыг вә ја әскик олмалыдырса да, буна бахмајараг, һәмин истеһсал хәрчләри вә бу хәрч гијмәтләри нәинки әмтәәләрин дәјәрләри илә мүәјјән олунур вә дәјәр ганунуна (зидд олмаг дејил) мувафиг олур, һәтта, бундан да әлавә, истеһсал хәрчләринин вә ја хәрч гијмәтләринин мөвчудлуғунун өзү јалныз дәјәр әсасында вә дәјәр гануну әсасында анлашыла биләр, бу илкин шәрт олмадыгда исә һәмин мөвчудлуг чәфәнк бир мә'насызлыға чеврилир.

Бунунла бирликдә ајдын олур ки, бир тәрәфдән, рәгабәт даирәсиндә баш верән фактик бир һадисәни көрән, дикәр тәрәфдән исә, дәјәр гануну илә хәрч гијмәти гануну арасындакы васитәләнмәни анламајан игтисадчылар нә сәбәбә беләбир ујдурмаја әл атырлар ки, куја әмтәәләрин дәјәрини әмәк дејил, капитал мүәјјән едир, јахуд даһа дүрүст дејилсә, үмумијјәтлә дәјәр мөвчуд дејилдир.

[790] Мәнфәәт *әмтәәнин истеһсал хәрчләринә* дахилдир; А. Смит һаглы олараг мәнфәәти, бир тәркиб үнсүрү олараг, әмтәәнин «тәбии гијмәтинә» дахил едир, чүнки капиталист истеһсалы әсасында әмтәә, әкәр аванс едилмиш капиталын дәјәри илә орта мәнфәәтә бәрабәр олан хәрч гијмәтини вермәдикдә, белә бир әмтәә—нәтичә е'тибары илә, бир гајда олараг,—базара чыхарылмыр. Јахуд, Малтус мәнфәәтин һарадан әмәлә кәлдијини, онун әсил сәбәбини анламырса да, онун дедији кими, һәмин әмтәә она көрә базара чыхарылмыр ки, мәнфәәт, демәли, бу мәнфәәтин дахил олдуғу хәрчләр гијмәти дә әмтәәнин (капиталист истеһсалы базасы әсасында) *тәклиф едилмәсинин* шәртидир. Әмтәәнин истеһсал едилә билмәси үчүн, онун базара чыхарылмасы үчүн һәмин әмтәә сатычыја ән азы бу базар гијмәтини, бу хәрч гијмәтини вермәлидир;

буну, әмтәәнин өз дәјәри һәмин хәрч гијмәтиндән чох вә ја аз олмасындан асылы олмајараг вермәлидир. Әкәр капиталистин әмтәәсинин гијмәтинә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин үмуми фондундан, јахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәјин тәсбит олундуғу изафи мәһсулун үмуми фондундан ејни кәмијјәтли һәр һансы бир башга капиталын әлдә етдији гәдәр дахилдирсә, онда һәмин капиталист үчүн онун өз әмтәәсиндә һаггы өдәнилмәмиш әмәјин башга әмтәәләрдәкиндән чох вә ја аз олмасынын фәрги јохдур. Бу мә'нада *капиталистләр «коммунистдирләр»*. Рәгабәтдә һәр кәс, тәбиидир ки, *орта мәнфәәтдән артыг әлдә етмәјә чалышыр; бу исә анчаг о һалда мүмкүндүр ки, башгасы орта мәнфәәтдән аз әлдә етмиш олсун.* Мәһз бу мүбаризәнин нәтичәсиндә орта мәнфәәт гәрарлашмыш олур.

Мәнфәәтдә реаллашмыш изафи дәјәрин бир һиссәси, аванс едилмиш капитал үчүн фаиз формасында (бу капиталын борч алыныб-алынмадығындан асылы олмајараг) мејдана чыхан бу һиссә һабелә, капиталист үчүн дә бир *мәсрәф* кими мејдана чыхыр, *бир капиталист* олмаг е'тибары илә онун һесабында олан *истеһсал хәрчләри* маддәси кими мејдана чыхыр, нечә ки, үмумијјәтлә мәнфәәт капиталист истеһсалынын билаваситә мәгсәдидир. Фаиздә (хүсусилә дә капитал борч алынмыш олдугда) бу, һабелә онун, капиталистин истеһсал фәалијјәтинин фе'лән илк шәрти кими мејдана чыхыр.

Бу ејни заманда көстәрир ки, истеһсал формалары илә бөлкү формалары арасында фәрг мәсәләси нечәдир. Мәнфәәт, бөлкү формасы бурада ејни заманда истеһсал формасыдыр, истеһсал шәртидир, истеһсал просесинин зәрури тәркиб үнсүрүдүр. Буна көрә дә Ч. Ст. Милл вә башгалары нечә ағылсыз олуб,—сонралар бу мәсәлә үзәринә гајытмаг лазымдыр,—буржуа истеһсал формаларыны мүтләг формалар һесаб едирләр, буржуа бөлкү формаларыны исә нисби, тарихи, бу сәбәбдән дә кечичи формалар һесаб едирләр. Бөлкү формасы јалныз, sub alia specie* истеһсал формасыдыр. Буржуа бөлкүсүнүн һәддини тәшкил едән ta differentia specifica**—демәли, һәмчинин спесифик мәһдудлуг,—истеһсалы әһатә едән вә онун үзәриндә һөкмранлыг едән бир мүәјјәнлик кими истеһсалын өзүнә дахилдир. Лакин өз иммaнент ганунлары нәтичәсиндә буржуа истеһсалы, бир тәрәфдән, мәһсулдар гүввәләри елә инкишаф етдирир ки, санки буржуа истеһсалы һеч дә мәһдуд бир ичтимаи әсас үзәриндә гурулмуш истеһсал дејилдир, дикәр тәрәфдән исә, буржуа истеһсалы мәһсулдар гүввәләри јенә дә јалныз һәмин мәһдудлуг чәрчивәси дахилиндә инкишаф етдирә

---

* — дикәр нөгтеји-нәзәрдән. *Ред.*
** — спесифик фәргләндиричи хүсусијјәт. *Ред.*

билэр,—бу чәһәт бөһранларын, буржуа истеһсалында мејдана чыхан зиддијјәтләрин ән дәрини вә ән кизли галан сәбәбидир ки, буржуа истеһсалы һәмин зиддијјәтләр чәрчивәси дахилиндә һәрәкәт едир вә бу зиддијјәтләр, һәтта ән кобуд, сәтһи бахышда да, һәмин истеһсалын јалныз, тарихән кечичи бир форма олдуғуну көстәрир.

Буну, мисал үчүн Сисмонди дә, кобуд шәкилдә олса да, лакин чох дүзкүн олараг, истеһсал хатиринә истеһсал илә eo ipso* мәһсулдарлығын мүтләг инкишафыны арадан галдыран бир бөлкү арасында зиддијјәт һесаб едир.

2) ЧЕМС МИЛЛ [РИКАРДО СИСТЕМИНДӘКИ ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИН ҺӘЛЛ ЕДИЛМӘСИ ЈОЛУНДА МҮВӘФФӘГИЈЈӘТСИЗ ТӘШӘББҮСЛӘР]

[791] *James Mill*. Elements of Political Economy. London, 1821 (икинчи нәшри—London, 1824).

Милл биринчи шәхсдир ки, Рикардонун нәзәријјәсини, јалныз абстракт бир тәрздә олса да, мүнтәзәм формада шәрһ етмишдир. Онун наил олмаға чәһд етдији шеј формал мәнтиги ардычыллыг иди. «Буна көрә» дә Рикардо мәктәбинин *позулмасы* ондан башланыр. Мүәллимдә [Рикардода]—зиддијјәтләр «пејини» ичәрисиндәки—јени вә әһәмијјәтли нә варса, зиддијјәтли һадисәләрдән зоракылыгла һасил едилир. Онун нәзәријјәсинин әсасындакы зиддијјәтләрин өзү, чәтинликләр ичәрисиндә бој атан нәзәријјәнин һәјат тәмәлинин зәнкинлијини көстәрир. Шакирддә [Миллдә] мәсәлә башга чүрдүр. Үзәриндә онун ишләдији хаммал артыг һеч дә керчәклијин өзү дејил, еләә бир јени нәзәри формадыр ки, һәмин керчәклији мүәллим сублимасија јолу илә бу формаја чевирмишдир. *Јени нәзәријјәнин әлејһдарларынын* гисмән *нәзәри е'тиразлары,* гисмән дә *һәмин нәзәријјәнин керчәклијә чох вахт парадоксал мүнасибәти* ону, биринчиләри *тәкзиб етмәк* вә *халис ибарә «изаһаты» илә* ахырынчыдан *јаха гуртармаг* чәһди көстәрмәјә вадар едир. Белә бир чәһд көстәриркән о өзү зиддијјәтләр ичиндә долашыб галыр вә һәмин зиддијјәтләри һәлл етмәк јолунда көстәрдији чәһд илә о ејни заманда, өзүнүн еһкамчылыгла мүдафиә етдији *нәзәријјәнин позулмасынын* башланғычыны тәмсил едир. Милли, бир тәрәфдән, буржуа истеһсалыны истеһсалын мүтләг формасы кими гәләмә вермәк истәјир, буна көрә дә сүбут етмәјә чалышыр ки, буржуа истеһсалынын керчәк зиддијјәтләри јалныз заһири зиддијјәтләрдән ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән о, Рикардонун нәзәријјәсини һәмин истеһсал

* — бу сәбәбдән, мәһз буна көрә [јә'ни она көрә ки, истеһсал истеһсалчы фәһләләрин хатиринә апарылмајыб, истеһсал хатиринә апарылыр]. *Ред.*

үсулунун мүтләг бир нәзәри формасы кими гәләмә вермәјә чалышыр, о, һабелә, гисмән башгаларынын көстәрмиш олдуғу, гисмән дә өзүнүн көзүнә дәјән нәзәри зиддијјәтләри формал дәлилләр васитәси илә арадан галдырмаға чалышыр. Лакин Миллдә биз Рикардо нөгтеји-нәзәринин мүәјјән дәрәчәдә һәтта, Рикардонун өзүндә шәрһ едилдији һүдуддан о јана инкишаф етдирилдијини дә көрүрүк. Милл һәлә, мәһз Рикардонун да мүдафиә етмиш олдуғу тарихи мәнафеләри,—*сәнаје капиталынын мәнафеләрини торпаг мүлкијјәтинә* гаршы—мүдафиә едир вә даһа артыг бир гәтијјәтлә нәзәријјәдән әмәли нәтичәләр чыхарыр—мәсәлән, торпаг рентасы нәзәријјәсиндән хүсуси торпаг мүлкијјәтинин мөвчудлуғуна гаршы әмәли нәтичәләр чыхарыр, бу мүлкијјәти о чох вә ја аз мүстәгим бир тәрздә дөвләт мүлкијјәтинә чевирмәк истәрди. Биз бурада һәмин нәтичә вә Миллин бахышларынын бу чәһәти үзәриндә дајанмајачағыг.

[а) ИЗАФИ ДӘЈӘР ИЛӘ МӘНФӘӘТИН ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН ТӘНЛӘШМӘСИ МӘСӘЛӘСИНДӘ СХОЛАСТИКА. ӘКСЛИКЛӘРИН ВӘҺДӘТИНИ ОНЛАРЫН БИЛАВАСИТӘ ЕЈНИЈЈӘТИНӘ МҮНЧӘР ЕДИЛМӘСИ]

Изафи дәјәр илә *мәнфәәт* арасындакы фәрги Рикардонун өзүндә гејд едилмәдији кими, онун шакирдләриндә дә гејд едилмир. Рикардо өзү буну јалныз, әмәк һаггындакы дәјишиклијин мүхтәлиф үзви гурулушлу капиталлара мүхтәлиф тә'сир көстәрә билмәсиндә көрүр (бу ахырынчы исә Рикардода јалныз тәдавүл просеси барәсиндә көтүрүлүр). Нә Рикардонун өзүнүн, нә дә онун шакирдләринин ағлына кәлмир ки, биз һәтта мүхтәлиф саһәләрдәки капиталлары дејил, ајрылыгда *һәр бир* капиталы нәзәрдән кечирдикдә дә,—бу капитал јалныз дәјишән капиталдан, јалныз әмәк һаггына сәрф едилмиш капиталдан ибарәт олмадығына көрә,—мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасы мүхтәлифдир вә, демәли, мәнфәәт изафи дәјәрин бир гәдәр ирәлијә доғру инкишаф етмиш формасындан, спесифик тәрздә дәјишилмиш формасындан ибарәт олмалыдыр. Онлар јалныз мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә вә бу саһәләрин әсас капиталы илә дөвријјә капиталы арасындакы нисбәт мүхтәлиф олдуғу шәраитдә капиталлар үчүн бәрабәр мәнфәәтдән — орта мәнфәәт нормасындан — бәһс едилдикдә изафи дәјәр илә мәнфәәт арасындакы фәрги көрүрләр. Милл бу чәһәтдән јалныз, Рикардонун *«Дәјәр һаггында»* әсәринин 1-чи фәслиндә көстәриләнләри тәкрар едир, садә шәкилдә

шәрһ едир. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг Миллдә ојанан јеканә јени шүбһә ашағыдакындан ибарәтдир.

Милл гејд едир ки, *«өзлүјүндә вахт»* (демәли, иш вахты дејил, садәчә олараг *вахт)* һеч бир шеј истеһсал етмир, демәли, «дәјәр» дә истеһсал етмир. Бәс бу һалда мүәјјән бир капитал, Рикардонун дедији кими, өзүнүн дөвр етмәси үчүн даһа чох вахт тәләб едилдијинә көрә онун кәтирдији мәнфәәтин дә, даһа чох мүстәгим әмәк тәтбиг едән, лакин даһа сүр'әтлә дөвр едән бир капиталын кәтирдији мәнфәәт гәдәр олмасы кими бир факт дәјәр гануну илә нечә узлашыр? Биз көрүрүк ки, Милл бурада јалныз тамамилә ајрыча бир һалы көтүрүр вә буну үмумиләшдирилмиш шәкилдә белә ифадә етмәк оларды: хәрч гијмәти вә бу гијмәтин фәрз етдији [792] орта мәнфәәт нормасы (демәли, олдугча мүхтәлиф мигдар әмәји еһтива едән әмтәәләрин бәрабәр гијмәтдә олмасы) белә бир вәзијјәтлә нечә узлашыр ки, мәнфәәт јалныз, әмтәәдәки иш вахтынын бир һиссәсиндән вә мәһз капиталистин еквивалентсиз мәнимсәдији һиссәдән башга бир шеј дејилдир? Бунун әксинә олараг, орта мәнфәәт нормасы вә хәрч гијмәти нәзәрдән кечирилдикдә елә нөгтеји-нәзәрләр ирәли сүрүлүр ки, бунлар дәјәрин тә'рифинә тамамилә јабанчыдыр вә бу тә'риф үчүн тамамилә харич бир шејдир,—мәсәлән, белә бир нөгтеји-нәзәр ки, әкәр һәр һансы бир капиталистин капиталы, мисал үчүн, шәраб һазырланмасында олдуғу кими, узун мүддәт истеһсал просесиндә галмаға мәчбур олдуғуна көрә (јахуд, дикәр һалларда даһа узун мүддәт тәдавүл просесиндә галмалы олдуғуна көрә) даһа узун бир мүддәт әрзиндә дөвр етмәли олурса, онда капиталист, өз капиталынын дәјәрини артыра билмәдији мүддәтин әвәзини әлдә етмәлидир. Лакин дәјәр артмасынын баш вермәдији бир мүддәт әрзиндәки вахт нечә дәјәр јарада биләр?

Миллин *«вахт»* һаггындакы мүддәасында дејилир:

«Вахт һеч бир шеј һасил едә билмир... Белә икән дәјәри о нечә артыра билир? Вахт јалныз абстракт бир терминдир. О,—сөздүр, сәсдир. Беләликлә, истәр дәјәр өлчүсү олан бир абстракт ваһид һаггында данышсынлар, истәрсә дә дәјәр јарадычысы олан бир вахт һаггында данышсынлар,—ејни мәнтиги мә'насызлыг алыныр» («Elements of Political Economy». Second edition, сәһ. 99)[35].

Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә капиталларын *компенсасијасы үчүн әсаслары* мүәјјән едиркән һәгигәтдә изафи дәјәр истеһсалы дејил, һәмин *изафи дәјәрин мүхтәлиф категоријалардан олан капиталистләр арасындакы бөлкүсү* нәзәрдә тутулур. Она көрә дә бурада елә нөгтеји-нәзәрләр әһәмијјәт кәсб едир ки, *дәјәрин бир дәјәр кими мүәјјән едилмәсинә* һәмин

нөгтеји-нәзәрләрин әсла дәхли јохдур. Бу һалда *компенсасија үчүн әсас* бүтүн о шејләрдән ибарәт олур ки, бунлар капиталы һәр һансы бир әлаһиддә истеһсал даирәсиндә елә шәртләрдән имтина етмәјә вадар едир ки, бу шәртләр дахилиндә капитал башга истеһсал даирәләриндә *даһа артыг изафи дәјәр* истеһсал едә биләрди. Мәсәлән, даһа чох әсас капитал вә даһа аз дөвријјә капиталы тәтбиг едилдикдә; тәтбиг едилән сабит капитал дәјишән капиталдан чох олдугда; капитал тәдавүл просесиндә даһа чох галмаға мәчбур олдугда; нәһајәт, капитал әмәк просесинә дахил олмадан истеһсал просесиндә узун мүддәт галмаға мәчбур олдугда; бу, истеһсал просесинин өз техноложи тәбиәтинә көрә фасиләләр тәләб етдији һалларда, јә'ни јарадылан мәһсула тәбиәт гүввәләринин тә'сиринин тәләб олундуғу һалларда баш верир (мәсәлән, шәрабын јетишмәк үчүн анбарда галмасы). Бүтүн бу һалларда,—бунларын сырасында сонунчусу о һалдыр ки, Милл буну ајрыча гејд едир вә, демәли, өзүнүн раст кәлдији чәтинлији чох мәһдуд бир шәкилдә вә јалныз ајрыча бир шеј кими тәсәввүр едир,—бүтүн бу һалларда компенсасија мөвчуд олур. Дикәр даирәләрдә истеһсал едилмиш олан изафи дәјәрин мүәјјән һиссәси, әмәјин билаваситә истисмар едилмәси үчүн аз әлверишли шәраитдә олан һәмин капиталларын үзәринә кечир, лакин анчаг онларын кәмијјәтинә мүвафиг дәрәчәдә кечир (рәгабәт васитәси илә һәјата кечән бу тәнләшмә шәраитиндә һәр бир ајрыча капитал јалныз, ичтимаи капиталын мүәјјән һиссәси кими мејдана чыхыр). Бу һадисә о һалда олдугча садә бир шәкилдә мејдана чыхыр ки, изафи дәјәр илә мәнфәәт арасындакы нисбәт, һабелә мәнфәәтләрин тәнләшиб үмуми мәнфәәт нормасы һалына дүшмәси баша дүшүлмүш олсун. Јох әкәр буну, һеч бир васитәләнмә олмадан билаваситә дәјәр гануну әсасында анламаг истәјирләрсә, јә'ни әкәр ајрыча бир саһәдәки ајрыча бир капиталын әлдә етдији мәнфәәти һәмин капитал тәрәфиндән истеһсал едилмиш әмтәәләрдәки изафи дәјәр илә (јахуд *һаггы өдәнилмәмиш әмәк* илә), демәли, (һабелә үмумијјәтлә билаваситә әмтәәләрин өзүндә маддиләшмиш олан әмәк илә) изаһ етмәк истәјирләрсә, онда бу, елә бир һәлледилмәз проблем тәшкил едир ки, бунун һәлли чәбр васитәси илә тапылмасы мүмкүн олан даирәнин квадратурасындан даһа чәтин бир проблемдир. Бу садәчә, мөвчуд олмајан бир шеји мөвчуд бир шеј кими тәсәввүр етмәк чәһдидир. Лакин проблеми Милл мәһз бу чүр *васитәсиз* бир формада һәлл етмәјә чалышыр. Буна көрә дә бурада мәсәләнин һәлли әслиндә мүмкүн дејилдир, бурада чәтинлијин јалныз сөздә софистчәсинә арадан галдырылмасы мүмкүндүр, јә'ни анчаг *схоластика* мүмкүндүр. Бу, Милллә башланыр. *Мак-Куллох* кими бир *виҹдансыз ба-*

јағычыда исә бу һәрәкәт тәрзи тәкәббүрлү һәјасызлыг формасы алыр.

Мәсәләнин Милл тәрәфиндән тәклиф едилән һәллинә *Бејлинин* ашағыдакы сөзләри илә ән јахшы характеристика верилә биләр:

«Ч-б Милл *вахт фәалијјәтини әмәк сәрфинә* мүнчәр етмәк јолунда спесифик бир тәшәббүс көстәрмишдир. О дејир («Elements», second edition, 1824, сәһ. 97) «әкәр јетишмәк үчүн анбарда сахланылан шәрабын дәјәри бу сахланма сајәсиндә бир ил әрзиндә $^{1}/_{10}$ артырса, онда белә *һесаб едилмәси* дүзкүн оларды ки, һәмин шәраба $^{1}/_{10}$ мигдарда артыг әмәк сәрф едилмишдир»... Һәр һансы бир факты јалныз о заман баш вермиш [793] бир факт һесаб етмәк дүзкүн оларды ки, бу факт доғрудан да баш вермиш олајды. Көстәрилән мисалда, фәрз едилдијинә әсасән, шәраба бир нәфәр дә бәшәр чинси јахынлашмамышдыр, она нә бир санијә вахт, **нә дә азачыг бир әзәлә** һәрәкәти сәрф етмәмишдир» («A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» etc. London, 1825, сәһ. 219—220).

Үмуми ганун илә чох инкишаф етмиш конкрет мүнасибәтләр арасындакы зиддијјәти бурада, васитәләндиричи һалгалары тапмаг јолу илә дејил, конкрети бирбаша абстрактла ејниләшдирмәклә вә конкрети билаваситә абстракта ујғунлашдырмаг јолу илә һәлл етмәк истәјирләр. Һәм дә буна *сөз ујдурмасы* васитәси илә, vera rerum vocabula* дәјишдирмәк јолу илә наил олмаг истәјирләр. (Биз бурада, доғрудан да, «сөзләр һаггында мүбаһисә»[36] көрүрүк, лакин бу она көрә «сөзләр һаггында» мүбаһисәдир ки, реал бир шәкилдә һәлл едилмәмиш олан реал зиддијјәтләри бурада ибарәләр васитәси илә һәлл етмәјә чалышырлар.) Миллдә һәлә јалныз рүшејм һалында мејдана чыхан вә Рикардонун нәзәријјәсинин бүтүн әсасыны, онун бүтүн әлејһдарларынын һүчумларындан даһа артыг бир дәрәчәдә дағытмыш олан бу һәрәкәт тәрзи, Мак-Куллохун бахышлары нәзәрдән кечириләндә ашкара чыхачагдыр.

Милл бу метода јалныз, әсла һеч бир башга чыхыш јолу тапмадығы һалларда әл атыр. Лакин онун әсас методу башгадыр. Игтисади мүнасибәтдә—демәли, бу мүнасибәти ифадә едән категоријаларда да,—әксликләр еһтива едилдикдә, бу мүнасибәт бир зиддијјәт олдугда вә мәһз зиддијјәтләрин вәһдәти олдугда, о, әксликләрин *вәһдәти* моментини гејд едир вә *әксликләри* инкар едир. Әксликләрин вәһдәтини о, һәмин әксликләрин билаваситә ејнијјәтинә чевирир.

Мәсәлән, әмтәәдә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин кизли һалда әкслији вардыр. Бу әкслик әмтәәнин икиләшиб әмтәә илә пула ајрылмасы шәклиндә даһа да инкишаф едир,

* — шејләрин дүзкүн адыны. *Ред.*

тәзаһүр едир, реаллашыр. Онун бу икиләшмәси әмтәәнин метаморфозунда бир просес кими мејдана чыхыр, бурада сатгы илә алғы бир просесин мүхтәлиф моментләриндән ибарәт олур, лакин бунунла бирликдә һәмин просесин һәр бир әмәлијјатынын өзүндә өзүнүн экслији еһтива едилир. Бу әсәрин биринчи һиссәсиндә мән гејд етмишдим ки, Милли, алғы илә сатгынын јалныз *вәһдәтини* гејд етмәк васитәси илә экслијин өһдәсиндән кәлир, буна көрә дә тәдавүлү мүбадилә тичарәтинә чевирир, мүбадилә тичарәтинә исә контрабанда јолу илә јенә дә, тәдавүлдән көтүрүлмүш категоријалары дахил едир[37]. Мәним орада онун *пул нәзәријјәси* һаггында сөјләдикләримә дә бах; бу нәзәријјәдә мәсәләјә о ејни тәрздә јанашыр[38].

Чемс Миллдә јарарсыз бир бөлкү тәтбиг олунур: «Истеһсал һаггында», «Бөлкү һаггында», «Мүбадилә һаггында», «Истеһлак һаггында».

[б) МИЛЛИН ҜАПИТАЛ ИЛӘ ӘМӘҜ АРАСЫНДАҜЫ МҮБАДИЛӘНИ ДӘЈӘР ГАНУНУ ИЛӘ УЗЛАШДЫРМАГ ЈОЛУНДАҜЫ СӘМӘРӘСИЗ ЧӘҺДЛӘРИ. ТӘЛӘБ ВӘ ТӘҜЛИФ НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ГИСМӘН ГАЈЫДЫЛМАСЫ]

Әмәк һаггы барәсиндә Милл јазыр:

«Мәһсулларын истеһсал едилиб һазыр олмасыны вә онларын дәјәринин реаллашачағыны көзләмәк әвәзиндә, фәһләләр үчүн *даһа мүнасиб* көрмүшләр ки, онларын пајы өзләринә *аванс* шәклиндә (à l'avance) верилсин. Әмәк һаггы елә бир формадыр ки, онларын өз пајыны әлдә етмәси үчүн бу форма мүнасиб көрүлмүшдүр. Мәһсулун фәһләјә чатмалы олан һиссәсини фәһлә әмәк һаггы формасында тамамилә әлдә етдикдән сонра һәмин мәһсуллар јалныз капиталистин малы олур, чүнки *фәһләнин пајыны* капиталист фе'лән *сатын алмышдыр* вә бу һиссәнин пулуну аванс олараг вермишдир» («Elémens d'économie politique», франсызчаја Паризо тәрчүмә етмишдир, Парис, 1823, сәһ. 33—34).

Милл үчүн сон дәрәчә характерик бир һалдыр ки, *пул* онун үчүн јалныз, раһатлыг хатиринә ичад едилмиш бир шеј олдуғу кими, *капиталист мүнасибәтинин* өзү дә, Миллин фикринчә, раһатлыг үчүн ујдурулмушдур. Бу спесифик ичтимаи истеһсал мүнасибәтләри «раһатлыг» хатиринә ичад едилибмиш. Әмтәә илә пул онун нәтичәсиндә капитала чеврилир ки, фәһлә мүбадиләдә бир әмтәә истеһсалчысы вә әмтәә саһиби кими даһа иштирак етмир вә, эксинә, әмтәә әвәзиндә өз әмәјинин өзүнү (билаваситә өз иш гүввәсини) әмәјин објектив шәртләринин саһибинә бир әмтәә кими сатмаға мәчбурдур. Фәһләни әмәјин објектив шәртләриндән бу чүр ајырмаг капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүнасибәтин илкин шәртидир, там

ејни илә дә бу ајырма пулун (јахуд пулу тәмсил едән әмтәәнин) капитала чеврилмәси үчүн илкин шәртдир. Милл бу *ајырманын,* бу чүр *ајры салманын* мөвчудлуғуну фәрз едир, капиталист илә муздлу фәһлә арасындакы мүнасибәтин мөвчудлуғуну фәрз едир, сонра да раһатлыг ады илә дејир ки, фәһләнин сатдығы шеј *мәһсул дејилдир,* әмтәә дејилдир, мәһсулдакы өз пајыдыр (бу мәһсулун истеһсалында фәһләнин әсла иштиракы јохдур вә бу мәһсул фәһләдән *асылы олмајараг* истеһсал олунур), өз пајыны фәһлә һәмин мәһсулу истеһсал етмәмишдән әлдә етмишдир, [794]—јахуд, даһа дүрүст дејилсә, фәһләнин мәһсулдакы пајынын пулуну капиталист һәлә, бир һиссәси фәһләнин пајыны тәшкил едән мәһсулу сатмамышдан, өзкәсинә вермәмишдән өдәмиш олур, пула чевирмиш олур.

Әмәк һаггыны бу чүр баша дүшмәк васитәси илә Милл, нәзәрдән кечирилән мүнасибәтин спесифик формасы илә әлагәдар олан спесифик чәтинликдән јан кечмәк истәјир. Фәһләнин билаваситә (өз иш гүввәсини дејил) өз *әмәјини* сатдығыны иддиа едән Рикардо системи үчүн чәтинлик ашағыдакындан ибарәтдир: әмтәәнин дәјәри һәмин әмтәәнин истеһсалынын баһасыны тәшкил едән иш вахты илә мүәјјән олунур; бәс сәбәб нәдир ки, бу дәјәр ганну бүтүн мүбадиләләрин ән бөјүјү олан вә капиталист истеһсалынын әсасыны тәшкил едән бир мүбадиләдә,—капиталист илә муздлу фәһлә арасындакы мүбадиләдә һәјата кечмир? Сәбәб нәдир ки, фәһләнин әмәк һаггы олараг әлдә етдији маддиләшмиш әмәјин мигдары әмәк һаггына мүбадиләдә фәһләнин вердији мүстәгим әмәјин мигдарына бәрабәр дејилдир? Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн Милл муздлу фәһләни әмтәә саһибинә чевирир вә бу фәһлә капиталистә өз *мәһсулуну, өз әмтәәсини* сатыр,—зира онун мәһсулдакы, әмтәәдәки *пајы онун* мәһсулудур, онун *әмтәәсидир,* өзүнүн хүсуси әмтәә формасында истеһсал етдији бир дәјәрдир. Чәтинлији Милл онунла һәлл едир ки, капиталист илә муздлу фәһлә арасындакы сөвдәни, маддиләшмиш әмәк илә мүстәгим әмәјин әкслијини еһтива едән бу сөвдәни маддиләшмиш әмәк саһибләри арасындакы, әмтәә саһибләри арасындакы ади сөвдә кими гәләмә верир.

Һәрчәнд бу һијлә сајәсиндә Милл, капиталист илә муздлу фәһлә арасында баш верән просесин спесифик тәбиәтинин differentia specifica*-сынын анлашылмасыны өзү үчүн гејри-мүмкүн етмишсә дә, өзү үчүн чәтинлији әсла азалтмајыб, ону артырмышдыр, зира нәтичәнин спесификлијини инди даһа, фәһләнин сатдығы әмтәәнин спесификлији әсасында анламаг

* — спесифик фәргләндиричи хүсусијјәтини. *Ред.*

мүмкүн дејилдир (бу әмтәә елә бир спесифик хассәјә маликдир ки, онун истеһлак дәјәринин өзү мүбадилә дәјәри әмәлә кәтирән бир үнсүрдүр, бу сәбәбдән дә һәмин әмтәәнин истеһлак едилмәси онун өзүндә еһтива едилән мүбадилә дәјәриндән артыг бир мүбадилә дәјәри јарадыр).

Миллдә фәһлә дә һәр һансы бир башга әмтәә саһиби кими, әмтәә сатычысыдыр. Фәһлә, мисал үчүн, 6 аршын кәтан истеһсал едир. Бу 6 аршынын 2 аршыны, фәһләнин әлавә етдији әмәјә бәрабәр олан бир дәјәр тәшкил едир. Демәли, фәһлә 2 аршын кәтаны капиталистә сатан бир адамдыр. Бир сурәтдә ки, фәһлә дә инди һәр һансы бир кәтан саһиби кими кәтан сатычысыдыр, онда нә сәбәбә кәрәк, 2 аршын кәтан сатан һәр бир башга сатычы кими, фәһлә дә капиталистдән һәмин 2 аршын кәтанын дәјәрини бүтүнлүклә алмасын? Әксинә, дәјәр ганунуна зидд олан чәһәт инди даһа бариз бир шәкилдә мејдана чыхыр. Фәһлә инди һеч дә, бүтүн башга әмтәәләрдән фәргли олан спесифик бир әмтәә сатмыр. О, мәһсулда маддиләшмиш әмәји сатыр, јә'ни елә бир әмтәә сатыр ки, бу, бир әмтәә олмаг е'тибары илә һәр һансы бир башга әмтәәдән һеч бир спесифик чәһәтчә фәргләнмир. Беләликлә, әкәр кәтанын аршынынын гијмәти,—јә'ни бир аршын кәтанда еһтива едилән иш вахтыны тәмсил едән пулун мәбләғи—2 шиллингә бәрабәрдирсә, онда нә сәбәбә фәһлә 2 шиллинг әвәзинә 1 шиллинг алыр? Јох, әкәр фәһлә 2 шиллинг алырса, онда капиталист изафи дәјәри реаллашдырмыш олмур вә бу һалда Рикардонун бүтүн системи алт-үст едилмиш оларды. Биз керијә, «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт»ә гајтарылмыш олардыг. Алты аршын кәтанын капиталист үчүн баһасы бу кәтанын дәјәринә бәрабәр оларды, јә'ни 12 шиллинг оларды. Лакин капиталист буну 13 шиллингә сатарды.

Ја да вәзијјәт беләә оларды ки, һәр бир башга әмтәә кими, кәтан да, капиталист тәрәфиндән сатыланда өз дәјәринә сатылыр, фәһлә тәрәфиндән сатыланда исә өз дәјәриндән *ашағы* сатылыр. Беләликлә, фәһлә илә капиталист арасындакы сөвдә дәјәр ганунуну позмуш оларды. Һалбуки, мәһз бундан гачынмаг үчүн Милл өз уйдурмасына әл атыр. Фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәти Милл, әмтәә сатычылары илә алычылары арасындакы ади мүнасибәтә чевирмәк истәјир. Онда нә сәбәбә кәрәк, әмтәәләрин ади дәјәр гануну бурада һәмин сөвдәни мүәјјән етмәсин? Лакин, бизә дејирләр ки, фәһләнин һаггы *«аванс»* олараг верилир. Демәли, бурада биз јенә дә әмтәә алғы-сатгысындакы ади мүнасибәти көрмүрүк. Бурада һәмин *«аванс етмәнин»* мә'насы нәдән ибарәт олмалыдыр? Мисал үчүн, һәфтәмузд һесабы илә әмәк һаггы верилән бир фәһлә өз әмәјини *«аванс етмиш»* вә һәфтәлик мәһсулдан өз пајына

дүшән һиссәни (Миллин фәрз етдијинә көрә вә практикаја әсасән), һәлә капиталистдән бу һиссәнин «һаггыны» алмамышдан јаратмышдыр,—өз һәфтәлик әмәјини мәһсулда маддиләшдирмишдир. Капиталист хаммал вә әмәк аләтләри «аванс етмишдир», фәһлә исә «әмәк» «аванс етмишдир» вә һәфтәнин ахырында әмәк һаггы верилдији заман фәһлә капиталистә әмтәә *сатыр,* өз әмтәәсини—мәчму әмтәәдәки өз пајыны сатыр. Лакин Милл дејәр ки, капиталист һәлә өзү 6 аршын кәтаны пула чевирмәмишдән, сатмамышдан әввәл фәһләјә әмәк һаггы верир, јә'ни 2 аршын [795] кәтаны онун үчүн күмүшә, пула чевирир! Бәс капиталист сифаришлә иш көрсәјди, әкәр әмтәәни һәлә истеһсал етмәмишдән сатсајды, онда нечә? Һабелә, даһа үмуми формада көтүрүлсә: фәһләјә—бу һалда 2 аршын кәтанын сатычысына—нә дәхли вардыр ки, капиталист ондан һәмин 2 аршыны истеһлак етмәк үчүн дејил, јенидән сатмаг үчүн алыр? Алычынын нијјәтләринин сатычыја нә дәхли вардыр? Һәм дә нечә ола биләр ки, сатычынын нијјәтләри һәлә дәјәр ганунуну да јениләшдирмиш олсун? Әкәр ардычыл һәрәкәт едилсә, онда е'тираф етмәк лазым кәләрди ки, һәр бир сатычы өз әмтәәсини кәрәк онун дәјәриндән ашағы сатсын, зира сатычы мәһсулу алычыја истеһлак дәјәри формасында верир, алычы исә сатычыја бунун дәјәрини пул формасында верир, мәһсул формасынын күмүшә чеврилмишини верир. Бу һалда кәтан фабрикчиси һабелә кәтан иплији сатана да, машын фабрикчисинә дә, көмүр истеһсалчысына вә башгаларына да *әскик вермәли* оларды. Зира онлар бу капиталистә елә әмтәәләр сатырлар ки, бу әмтәәләри о һәлә јеничә пула чевирмәјә һазырлашыр, өзү исә өз әмтәәсинин тәркиб һиссәләринин *дәјәрини* нәинки һәлә әмтәә сатылмамышдан, һәтта истеһсал едилмәмишдән габаг онлара «аванс» верир. Фәһлә она кәтан верир, һазыр шәкилдә олан, сатылмаг үчүн јарарлы формада олан әмтәә верир; һәмин әмтәә сатычыларынын бу капиталист үчүн вердикләри машын, хаммал вә с. исә, әксинә, сатылмаг үчүн јарарлы бир форма алана гәдәр һәлә мүәјјән бир просес кечмәлидир. Алғы илә сатгыны, тәклиф илә тәләби садәчә ејниләшдирән, пулу исә анчаг формал бир шеј һесаб едән Милл кими бир гаты рикардочу үчүн ән бөјүк мәзијјәт belә бир тәсәввүрдән ибарәтдир ки, куја әмтәәнин пула чеврилмәсиндән өтрү—2 аршын кәтан капиталистә сатылдыгда исә ахы әмтәәнин пула чеврилмәсиндән савајы һеч бир башга һадисә баш вермир,—сатычы өз әмтәәсини онун дәјәриндән ашағы сатмаға мәчбурдур, алычы исә өз пулуну вериб онун дәјәриндән артыг бир дәјәр сатын алмыш олур.

Беләликлә, Миллдә мәсәлә белә бир мә'насыз иддиадан ибарәт олур ки, бу сөвдәдә алычы әмтәәни мәнфәәтлә јенидән

сатмаг үчүн алыр, буна көрә дә сатычы өз әмтәәсини онун дәјәриндән *ашағы* сатмаға мәчбурдур; беләликлә, бүтүн дәјәр нәзәријјәси алт-үст едилмиш олур. Рикардодакы зиддијјәтләрдән бирини һәлл етмәк үчүн Милл тәрәфиндән көстәрилән бу икинчи тәшәббүс һәгигәтдә Рикардо системинин бүтүн әсасыны мәһв едир, хүсусилә дә, һәмин системин белә бир үстүнлүјүнү мәһв етмиш олур ки, һәмин систем капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүнасибәти јығылмыш әмәк илә мүстәгим әмәк арасында баш верән бирбаша мүбадилә һесаб едир, јә'ни ону өз спесифик мүәјјәнлији һалында көтүрүр.

Чәтинликдән бир нөв чыхмаг үчүн Милл кәрәк бир гәдәр дә ирәлијә кедиб дејә иди ки, бурада садәчә әмтәә алғы-сатғысы сөвдәсиндән бәһс олунмур. Демәли иди ки, фәһлә илә капиталист арасындакы мүнасибәт, әслиндә, пул борч верән вә ја учот әмәлијјатлары илә мәшғул олан бир капиталистин (пул капиталистинин) сәнаје капиталистинә олан мүнасибәтидир, чүнки бурада мәсәлә өдәмә барәсиндәдир, фәһләнин мәчму мәһсулдакы өз пајына бәрабәр олан мәһсулуну пула чевирмәк үзәриндәдир. Бу, пис бир изаһат олмазды: мәнфәәт кәтирән капиталы (капиталын үмуми формасыны) изаһ етмәк үчүн, фаиз кәтирән капиталын,—капиталын хүсуси бир формасынын,—мөвчуд олдуғуну фәрз етмәк; изафи дәјәрин төрәмә формасыны (капиталын мөвчуд олдуғуну фәрз едән бу форманы) изафи дәјәрин мејдана кәлмәсинин сәбәби кими гәләмә вермәк. Бундан да башга, о заман Милл ардычыллыг көстәрмәли оларды, әмәк һаггы вә онун сәвијјәси барәсиндә Рикардо тәрәфиндән шәрһ едилмиш олан бүтүн мүәјјән ганунларын әвәзиндә, әмәк һаггыны, әксинә олараг, фаиз нормасы әсасында изаһ етмәли оларды; бу һалда јенә дә һәгигәтдә демәк олмазды ки, фаиз нормасыны нә илә мүәјјән етмәк лазымдыр, чүнки рикардочуларын вә ады чәкилмәјә лајиг олан бүтүн дикәр игтисадчыларын рә'јинә көрә, фаиз нормасы мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур.

Фәһләнин өз мәһсулунда олан *«пајы»* һаггындакы сөзләр әслиндә ашағыдакына әсасланыр: әкәр капиталист илә фәһлә арасындакы ајрыча бир сөвдә дејил, тәкрар истеһсалын үмуми кедишиндә онларын арасында баш верән мүбадилә нәзәрдән кечириләрсә вә һәмин просесин тәзаһүр формасына дејил, онун керчәк мәзмунуна диггәт јетириләрсә, онда доғрудан да ашкара чыхар ки, капиталистин фәһләјә мужд олараг вердији шеј (һабелә капиталын бир сабит капитал олараг фәһләјә гаршы дуран һиссәси дә) фәһләнин өзүнүн јаратдығы мәһсулун бир һиссәсиндән башга бир шеј дејилдир, һәм дә мәһсулун һәлә јенә пула чеврилмәли олан һиссәси дејил, сатылмыш олан, пула

чеврилмиш олан һиссәсидир, чүнки әмәк һаггы in naturalibus* дејил, пул илә верилир. Көләлик вә саирә шәраитиндә, мәһсулун әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсинин габагчадан пула чеврилмәси үзүндән төрәнән јанлыш заһири көрүнүшүн олмадығы һәмин шәраитдә ајдын көрүнүр ки, гулун иш һаггы олараг алдығы шеј әслиндә һеч дә гулдар тәрәфиндән верилән «аванс» дејил, јалныз, гулун маддиләшмиш әмәјинин бир һиссәсидир ки, бу да гајыдыб јашајыш васитәләри формасында онун әлинә кәлир. Капиталистин дә мәсәләси беләдир. О јалныз заһири көрүнүш чәһәтдән «аванс» едир. Онун фәһләјә әмәк һаггы олараг аванс етдији шеј, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, капиталистин она [796] *муздолараг* вердији шеј,—чүнки ишин музду јалныз иш јеринә јетирилдикдән сонра верилир,— фәһләнин истеһсал етмиш олдуғу вә пула чеврилмиш олан мәһсулун бир һиссәсидир. Фәһләнин мәһсулунун капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилән, фәһләнин *әлиндән алынмыш* олан һиссәси гајыдыб әмәк һаггы формасында, әкәр истәсәниз, јени мәһсул үчүн верилән бир аванс кими фәһләнин әлинә кәлир.

Миллә әсла јарашмајан (вә әслиндә Мак-Куллох, Сеј вә ја Бастиа үчүн лајиг олан) бир ишдир ки, капиталист илә фәһлә арасындакы сөвдәјә хас олан бу *заһири көрүнүшдән* јапышыб сөвдәнин өзүнү изаһ етмәјә чалышсын. Капиталистин фәһләјә аванс верә билмәк үчүн малик олдуғу шеј анчаг, кечмишдә фәһләнин әлиндән алдығы шејдән ибарәтдир ки, бунун өзү дә она башга адамларын әмәји һесабына аванс едилмишдир. Ахы һәтта Малтус да дејир ки, капиталистин аванс етдији шеј «маһуддан» вә «башга әмтәәләрдән» ибарәт олмајыб, *«әмәкдән»* ибарәтдир[39], јә'ни мәһз капиталистин јеринә јетирмәдији бир шејдән ибарәтдир. Капиталист фәһләјә онун өз әмәјини аванс едир.

Лакин бүтүн бу сөз дәјишдирмәләри Миллә әсла көмәк етмир, мәһз белә бир мәсәләнин һәллиндән онун јан кечмәсинә әсла көмәк етмир ки, јығылмыш әмәк илә мүстәгим әмәк арасындакы мүбадилә (Рикардо, онун ардынча исә Милл вә башгалары капитал илә әмәк арасындакы мүбадилә просесини мәһз бу чүр баша дүшүрләр) дәјәр ганунуна ачыгча зидд икән онунла узлашыр. Һәмин сөз дәјишдирмәсинин Миллә әсла көмәк етмәдији онун ашағыдакы мүддәаларындан көрүнүр:

«Мәһсуллар фәһлә илә капиталист арасында *нә кими пропорсијада* бөлүнүр, јахуд әмәк һаггынын сәвијјәсини нә кими пропорсија тәнзим едир?» (*Mill*. Elémens d'économie politique. Traduits par Parisot, сәһ. 34). «Фәһләнин вә капиталистин пајларыны мүәјјән етмәк онларын арасындакы тичарәт сөвдәсинин, *гијмәт данышылмасынын* објектидир. Һәр бир азад тичарәт сөвдәсини рәгабәт тәнзим едир вә гијмәт данышманын шәртләри *тәләб илә*

* — мәһсул илә. *Ред.*

тәклиф арасындакы нисбәтин дәјишилмәсиндән асылы олараг дәјишилир» (јенә орада, сәһ. 34—35).

Фәһләјә онун мәһсулдакы «пајы» верилир. Буну Милл она көрә демишдир ки, фәһләни капитал илә өз мүнасибәтләриндә ади бир *әмтәә* (мәһсул) сатычысына чевирсин, беләликлә дә, һәмин гаршылыглы мүнасибәтләрин спесифик характерини өртбасдыр етсин. Фәһләнин мәһсулдакы пајы, фәрз етмәк лазымдыр ки, *өз* мәһсулудур, јә'ни мәһсулун о һиссәсидир ки, фәһләнин әлавә етмиш олдуғу јени әмәк бу һиссәдә маддиләшмишдир. Белә дејилми? Мә'лум олур ки, белә дејилдир. Әксинә, инди биз сорушдугда ки, фәһләнин мәһсулдакы «пајы» нә гәдәрдир, јә'ни онун *өз* мәһсулу *нә гәдәрдир* (зира мәһсулун фәһләјә мәхсус олан һиссәси мәһз онун сатдығы *өз* мәһсулудур)—бу суалын чавабында биз ешидирик ки, *өз* мәһсулу вә онун *мәһсулу* бир-бириндән тамамилә фәргли олан шејләрдир. Буна көрә дә биз һәлә мүәјјән етмәлијик ки, фәһләнин мәһсулу нә демәкдир (јә'ни онун мәһсулдакы пајы нә демәкдир,—демәли, мәһсулда фәһләјә мәхсус олан һиссә нә демәкдир). Демәли, «онун мәһсулу» садәчә бир ибарә имиш, чүнки дәјәрин фәһлә тәрәфиндән капиталистдән алынмыш һиссәси һеч дә фәһләнин өз мәһсулу илә мүәјјән олунмур. Беләликлә, Милл чәтинлији јалныз бир аддым узаглашдырмышдыр. Чәтинлијин һәллиндә о, тәдгигатын башланғычында дурдуғу јердән ирәли кетмәмишдир.

Бурада quidproquo* олдуғу көз габағындадыр. Әкәр капиталист истеһсалынын ајрыча бир әмәлијјатыны, ајрыча бир моментини гејд етмәклә, тәчрид етмәклә кифајәтләнмәјән һәр кәс үчүн олдуғу кими, капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүбадилә фасиләсиз бир әмәлијјат һесаб едиләрсә, онда фәһлә өз мәһсулунун дәјәринин о һиссәсини әлдә едир ки, ону өдәмиш вә өзүнүн капиталистә һавајы вердији әлавә дәјәр һиссәсини дә она әлавә етмишдир. Бу, даим тәкрар олунур. Демәли, һәгигәтдә, фәһлә даим өз мәһсулунун дәјәринин бир һиссәсини, өзүнүн јаратдығы дәјәрин бир һиссәсини вә ја бир пајыны әлдә едир. Онун әмәк һаггынын нә гәдәр чох вә ја аз олмасыны һеч дә онун мәһсулдакы пајы мүәјјән етмир, әксинә, онун мәһсулдакы пајыны өз әмәк һаггынын гәдәри мүәјјән едир. Фәһлә һәгигәтдә мәһсулун дәјәринин бир һиссәсини әлдә етмиш олур. Лакин онун әлдә етдији бу һиссәни әмәјин дәјәри мүәјјән едир, һеч дә, әксинә олараг, әмәјин дәјәрини мәһсулдакы пај мүәјјән етмир. Фәһләнин өзүнүн өзүнү тәкрар истеһсал етмәси үчүн тәләб олунан иш вахты, јә'ни әмәјин дәјәри

* — мәфһумларын гарышдырылдығы (һәрфијјән: бир шеји башга шеј һесаб етмәк). *Ред.*

тәсбит олунмуш кәмиј̌јәтдир; о, фәһләнин иш гүввәси капиталистә сатыларкән тәсбит олунмушдур. Әслиндә бунунла фәһләнин мәһсулдакы пајы да тәсбит едилмиш олур. Лакин бунун әксинә олмур, елә олмур ки, әввәлҹә фәһләнин мәһсулдакы пајы тәсбит едилсин вә сонра онун бу пајы онун әмәк һаггынын сәвиј̌јәсини вә ја дәјәрини мүәј̌јән етмиш олсун. Ахы Рикардонун ән мүһүм вә ән чох һалларда тә'кидлә гејд едилән мүддәаларындан бири мәһз бундан ибарәтдир, зира әкс тәгдирдә әмәјин гијмәти әмәјин истеһсал етдији әмтәәнин гијмәтини мүәј̌јән етмиш оларды, Рикардоја көрә исә әмәјин гијмәти јалныз *мәнфәәт нормасыны* мүәј̌јән едир.

Бәс Милл фәһләнин әлдә етдији мәһсул «пајыны» инди неҹә мүәј̌јән едир? О буну тәләб вә тәклиф илә мүәј̌јән едир, фәһләләрлә капиталистләр арасындакы рәгабәт илә мүәј̌јән едир. Миллин бурада вердији тә'риф бүтүн әмтәәләрә тәтбиг едилә биләр:

«Фәһләнин вә капиталистин» (сатычынын вә алычынын) «пајларыны мүәј̌јән етмәк» (оху: әмтәәнин дәјәриндәки пајларыны мүәј̌јән етмәк) «онларын арасындакы тиҹарәт сөвдәсинин, гијмәт данышылмасынын [797] објектидир. Һәр бир азад тиҹарәт сөвдәсини рәгабәт тәнзим едир вә гијмәт данышманын шәртләри тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтин дәјишилмәсиндән асылы олараг дәјишилир» [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 34—35].

Бәс әсил мәтләб бу имиш! Буну да, тәәссүбкеш рикардочу олан Милл дејир, сүбут едир ки, тәләб илә тәклиф, доғрудур, базар гијмәтинин әмтәәнин *дәјәриндән* јухары вә ја ашағы олмасыны мүәј̌јән едә биләр, лакин бу дәјәрин өзүнү мүәј̌јән едә билмәз; сүбут едир ки, тәләб илә тәклиф,—дәјәри мүәј̌јән етмәк үчүн тәтбиг олундугда мә'насыз сөзләрдән ибарәтдир, чүнки онларын өзүнүн мүәј̌јән едилмәси дәјәрин мүәј̌јән олунмасыны фәрз едир! Инди исә,—Сеј артыг кечмишдә Рикардо үчүн мәһз буну ирад тутурду[40],—Милл, әмәјин дәјәрини мүәј̌јән етмәк үчүн, јә'ни әмтәәләрдән биринин *дәјәрини* мүәј̌јән етмәк үчүн бу дәјәрин тәләб вә тәклиф илә мүәј̌јән едилмәсинә әл атыр!

Лакин башга ҹәһәт дә вардыр.

Милл демир,—вә бу һалда маһиј̌јәтҹә фәрги дә јохдур—ки, бу тәрәфләрин икисиндән һансы тәрәф тәклифи вә һансы тәрәф тәләби тәмсил едир. Лакин капиталист пул вердијинә көрә, фәһлә исә, әксинә, пула мүбадилә үчүн бир шеј тәклиф етдијинә көрә биз фәрз едәк ки, тәләб капиталистин тәрәфиндәдир, тәклиф исә фәһләнин тәрәфиндә. Бәс бу һалда фәһлә нә «сатыр»? О, нә тәклиф едир? Һәлә мөвҹуд олмајан мәһсулдакы өз «пајынымы»? Лакин, мә'лум олдуғу кими, онун кәләҹәк мәһсулдакы пајы һәлә, мәһз онун өзү илә капиталист ара-

сындакы рәгабәт нәтичәсиндә, «тәләб вә тәклиф» нисбәти әсасында мүәјјән олунмалыдыр! Нисбәтин бир тәрәфи, тәклиф елә бир шејдән ибарәт ола билмәз ки, онун өзү јалныз тәләб илә тәклиф арасындакы мүбаризәнин нәтичәси олсун. Демәли, фәһлә сатмаг үчүн нә тәклиф едир? Өз *әмәјиними?* Лакин бу һалда Милл јенидән, өзүнүн јан кечмәк истәдији илкин чәтинлијә, *јығылмыш әмәк илә мүстәгим әмәк арасындакы мүбадиләјә* кәлиб чыхыр. Буна көрә о дедикдә ки, бурада еквивалентләрин мүбадиләси баш вермир, јахуд дедикдә ки, сатылан әмтәәнин, әмәјин дәјәри «иш вахтынын» өзү илә өлчүлмүр, рәгабәт нәтичәсиндә, тәләб вә тәклиф илә мүәјјән олунур,—белә дедикдә о, е'тираф етмиш олур ки, Рикардонун нәзәријјәси ифласа уғрајыр; е'тираф етмиш олур ки, Рикардонун әлејһдарлары һаглы олараг дејирләр ки, әмтәәнин дәјәрини иш вахты илә мүәјјән етмәк сәһвдир, чүнки ән мүһүм әмтәәнин дәјәри, әмәјин өзүнүн дәјәри бу әмтәә дәјәри ганунуна зиддир. Сонраларда биз көрәчәјик ки, *Уејкфилд* буну ачыгча сөјләјир*.

Милл истәдији гәдәр кәләк гура биләр, фәнд ишләдә биләр. Көстәрилән дилеммадан о, чыхыш јолу тапа билмир. Онун өз ифадә үсулу ишләдилсә, ән јахшы һалда фәһләләрин рәгабәти белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, онларын тәклиф етдикләри *мүәјјән әмәк күтләсинин* гијмәти, тәләб вә тәклиф нисбәтинә ујғун олараг, һәмин әмәк күтләсинин јардымы илә онларын истеһсал едәчәкләри мәһсулун чох вә ја аз һиссәсинә бәрабәр олур. Лакин онларын өз әмәји мүгабилиндә әлдә етдикләри бу *гијмәт,* бу *пул мәбләғи* һазырланмалы олан мәһсулун дәјәринин чох вә ја аз һиссәсинә бәрабәр олурса да, бу һал лап әввәлдән белә бир чәһәтә әсла мане олмур ки, *мүәјјән мигдарда чанлы әмәк* (мүстәгим әмәк) *күтләси* бурада чох вә ја аз *пул* күтләсинә (јығылмыш әмәјә, һәм дә мүбадилә дәјәри формасында мөвчуд олан бир әмәјә) мүбадилә олунур. Демәли, бу һал белә бир шејә мане олмур ки, бурада әмәјин гејри-бәрабәр мигдарлары бир-биринә мүбадилә олунур, јығылмыш әмәјин аз мигдары мүстәгим әмәјин чох мигдарына мүбадилә олунур. Бу һадисә мәһз Миллин изаһ етмәли олдуғу вә өз изаһы илә јаха гуртармаг истәдији бир һадисәдир ки, о өз изаһы илә дәјәр ганунунун позулмасындан гачынмаг истәјирди. Фәһләнин өз мүстәгим әмәјини пула мүбадилә етмиш олдуғу әмәлијјатдакы нисбәтин истеһсал просесинин ахырында дөнүб, фәһләјә музд верилмиш дәјәр илә фәһләнин јаратмыш олдуғу дәјәр арасындакы пропорсија шәклиндә *мејдана чыхмасы* нәтичәсиндә һәмин һадисә өз тәбиәтини әсла дәјишдирмир вә азачыг да олса изаһ едилмиш олмур. Башланғычда

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 440 вә III һиссә, сәһ. 200. *Ред.*

капитал илә әмәк арасында баш вермиш *гејри-бәрабәр* мүбадилә бурада јалныз башга бир формада *тәзаһүр едир.*

Әмәк илә капитал арасындакы мүстәгим мүбадиләдән,— Рикардонун һәлә әсла сыхынмадан әсас көтүрдүјү бу мүбадиләдән,—Миллин нечә инадла јаха гуртармаға чалышдығыны онун шәрһи давам етдирмәјә кечмәси дә көстәрир. Милл мәһз белә дејир:

[798] «Фәрз едәк ки, мүәјјән мигдар капиталист вә мүәјјән мигдар фәһлә вардыр. *Тутаг ки, мәһсулу онларын өз араларында бөлүшдүрдүјү пропорсија һәр һансы бир сурәтлә мүәјјән едилмишдир.* Әкәр *капиталларын күтләси* артмадан фәһләләрин сајы артмышса, онда фәһләләрин артмыш олан һиссәси әввәлдән ишләјән һиссәсини сыхышдырыб арадан чыхармаға чалышмалыдыр. Фәһләләрин һәмин һиссәси бу мәгсәдә јалныз, *өз әмәјини нисбәтән ашағы музд мүгабилиндә* тәклиф етмәклә наил ола биләр. Бу һалда әмәк һаггынын сәвијјәси зәрури сурәтдә ашағы дүшүр... Бунун әксинә олан һалда әкс бир һадисә баш верир... Әкәр капиталларын күтләси илә әһали арасындакы нисбәт дәјишмәз галырса, онда әмәк һаггынын сәвијјәси дә әввәлдәки кими галыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 35 вә сонракылар).

Миллин мүәјјән етмәли олдуғу шеј мәһз «мәһсулу онларын» (капиталистләр илә фәһләләрин) «өз араларында бөлүшдүрдүјү пропорсија» иди. Бу пропорсијаны рәгабәтлә мүәјјән етмәкдән өтрү Милл *белә фәрз едир* ки, һәмин пропорсија *«һәр һансы бир сурәтлә мүәјјән едилмишдир»*. Фәһләнин «пајыны» рәгабәтлә мүәјјән етмәк үчүн Милл *белә фәрз едир* ки, фәһләнин пајы һәлә рәгабәтдән *әввәл «һәр һансы бир сурәтлә»* мүәјјән едилмишдир. Бу, аздыр. Мәһсулун «һәр һансы бир сурәтлә» *мүәјјән едилмиш* бөлкүсүнү рәгабәтин нечә дәјишдирдијини көстәрмәк үчүн Милл белә фәрз едир ки, фәһләләрин сајы капиталларын күтләсиндән сүр'әтлә артдыгда фәһләләр *«өз әмәјини нисбәтән ашағы музд мүгабилиндә тәклиф едирләр»*. Беләликлә, Милл бурада ачыгча дејир ки, фәһләләрин тәклиф етдији шеј *«ә м ә к д ә н»* ибарәтдир вә бу әмәји онлар *«музд»* мүгабилиндә тәклиф едирләр, јә'ни пул мүгабилиндә, мүәјјән мигдар «јығылмыш әмәк» мүгабилиндә тәклиф едирләр. Әмәк илә капитал арасындакы мүстәгим мүбадиләдән, *әмәјин* мүстәгим сурәтдә *сатылмасындан* јан кечмәк үчүн Милл «мәһсулун бөлкүсү» нәзәријјәсинә әл атыр. Мәһсулун нә кими бир пропорсијада бөлүндүјүнү изаһ етмәк үчүн исә о, әмәјин *билаваситә пула сатылдығыны* фәрз едир, белә ки, капитал илә әмәк арасында баш верән бу илкин мүбадилә ахырда фәһләнин өз мәһсулундакы пајындакы өз *ифадәсини* тапыр, һеч дә фәһләнин мәһсулдакы пајы көстәрилән илкин мүбадиләни мүәјјән етмир. Вә, нәһајәт, фәһләләрин сајы вә капиталларын күтләси дәјишилмәдикдә, «әмәк һаггынын сәвијјәси» дә *дәјишмәз* галыр. Бәс тәләб илә тәклиф бир-биринә мувафиг ол-

дугда әмәк һаггынын бу сәвијјәси нечә олур? Мәһз буну изаһ етмәк лазымдыр. Тәләб илә тәклиф арасындакы һәмин мүвазинәт позулдугда әмәк һаггынын сәвијјәси *дәјишилир,* демәк, бурада һеч бир шеји изаһ етмир. Миллин тавтоложи ибарәләри јалныз ону сүбут едир ки, о бурада Рикардонун нәзәријјәсиндә нә исә бир чәтинлик һисс едир вә бу чәтинлијә о јалныз, үмумијјәтлә нәзәријјәдән кәнарда галмаг сајәсиндә үстүн кәлир.

* * *

Малтус, Торренс вә башгалары әлејһинә. Әмтәәләрин дәјәрини капиталын дәјәри илә мүәјјән етмәјин әлејһинә Милл дүзкүн олараг дејир:

«*Капитал әмтәәләрдән ибарәтдир,* буна көрә дә, әмтәәләрин дәјәри капиталын дәјәри илә мүәјјән олунур дејәндә бу она бәнзәр дејәсән ки, әмтәәнин дәјәри әмтәәнин дәјәри илә мүәјјән олунур, әмтәәләрин дәјәрини бу дәјәрин өзү мүәјјән едир» («Elements of Political Economy», биринчи нәшри, Лондон, 1821, сәһ. 74).

* * *

{Милл капитал илә әмәк арасындакы экслији пәрдәләмир. Дејир, *мәнфәәт нормасы* кәрәк чох олсун ки, мүстәгим әмәкдән асылы олмајан ичтимаи синиф бөјүк олсун; демәли, бунун үчүн әмәк һаггы кәрәк нисбәтән аз олсун. Кәрәк фәһлә күтләси өз вахтынын ағасы олмајыб, өз тәләбатынын гулу олсун ки, һәмин фәһлә синфинин, јалныз тәмәлини тәшкил етдији синифләрдә бәшәр габилијјәтләри (ичтимаи габилијјәтләр) азад инкишаф едә билсин. Фәһлә синфи инкишаф јохлуғуну тәмсил едир ки, беләликлә башға синифләр бәшәр инкишафыны тәмсил едә билсин. Бу, доғрудан да, елә бир эксликдир ки, буржуа [799] чәмијјәти бу экслик дахилиндә инкишаф едир вә кечмишдәки һәр чүр чәмијјәт бу экслик дахилиндә инкишаф етмишдир, бу экслик бир *зәрури ганун* олараг е'лан олунмушдур, јә'ни бу, там зәкајаујғун бир вәзијјәт олараг е'лан олунмушдур.

«*Инсанын тәкмилләшмә габилијјәти,* јахуд даим елмин вә сәадәтин бир пилләсиндән дикәр пилләсинә, даһа јүксәк пилләсинә кечмәк габилијјәти, јәгин ки, хејли дәрәчәдә, *өз вахтынын ағасы* олан адамлар синфиндән, јә'ни кифајәт гәдәр зәнкин олдугларына көрә, аз-чох тә'минатлы јашамаг үчүн васаит барәсиндә һеч бир гајғы чәкмәјән шәхсләр синифдән асылыдыр. Һәмин синфә мәнсуб олан адамлар елм саһәсини инкишаф етдирир вә кенишләндирирләр; онлар зија сачырлар; онларын ушаглары даһа јахшы тәрбијә алыб чәмијјәтдә чох мүһүм вә чох инчә вәзифәләри ифа етмәк үчүн һазырлашдырылыр; онлар ганунверичи, мәһкәмә һакими, инзибатчы, мүәллим, мүхтәлиф сәнәтләр саһәсиндә ихтирачы олурлар, бәшәр нәслинин тәбиәт гүввәләри үзәриндә һөкмранлығыны кенишләндирән һәр чүр бөјүк вә фај-

далы ишләрин рәһбәри олурлар». («Eléments d'économie politique». Traduits par Parisot. Paris, 1823, сәһ. 65).

«Капиталлар кәлири кифајәт гәдәр чох олмалыдыр ки, чәмијјәтин хејли һиссәси *асудәлијин* вердији үстүнлүкләрдән истифадә етмәк игтидарында олсун» (јенә орада, сәһ. 67). }

* * *

Јухарыда сөјләниләнләрә даһа бир әлавә.

Рикардочу олмаг чәһәтдән Милл үчүн әмәк илә капитал арасындакы фәрг јалныз әмәјин *мухтәлиф формалары* арасындакы фәргдән ибарәтдир:

«Әмәк вә капитал будур: биринчиси—*мүстәгим әмәкдир,* икинчиси—*јығылмыш әмәк»* («Elements of Political Economy», инкилисчә биринчи нәшри, Лондон, 1821, сәһ. 75).

Башга бир јердә исә о дејир:

«Әмәјин бу ики *нөвү* барәсиндә гејд етмәк лазымдыр ки, бунлар үчүн *һеч дә һәмишә ејни бир норма илә музд верилмир»* («Eléments d'économie politique». Traduits par Parisot. Paris, 1823, сәһ. 100).

Беләликлә, о бурада мәсәләнин маһијјәтинә јахынлашыр. Мүстәгим әмәк үчүн музд олараг верилән шеј һәмишә, јығылмыш әмәкдән, капиталдан ибарәт олдуғуна көрә, *гејри-бәрабәр норма* илә музд бурада јалныз о демәкдир ки, артыг мигдарда мүстәгим әмәк аз мигдарда јығылмыш әмәјә мүбадилә олунур, һәм дә *«һәмишә»* белә олур, зира әкс тәгдирдә јығылмыш әмәк «капитал» олараг мүстәгим әмәјә мүбадилә едилмәзди вә нәинки, Миллин арзу етдијинин әксинә олараг, *кифајәт гәдәр бөјүк кәлир* кәтирмәзди, һәтта үмумијјәтлә һеч бир кәлир кәтирмәзди. Демәли, бурада,—Рикардо кими Милл дә капиталын әмәјә мүбадиләсини јығылмыш әмәјин мүстәгим әмәјә билаваситә мүбадиләси һесаб етдијинә көрә,—е'тираф едилир ки, әмәјин бу ики нөвү *гејри-бәрабәр пропорсија* илә мүбадилә олунур, һәм дә бу мүбадилә әснасында дәјәр гануну позулмуш олур, зира бу гануна көрә әмәјин бәрабәр мигдарлары бир-биринә мүбадилә олунмалыдыр.

[в) СӘНАЈЕ МӘНФӘӘТИНИН ТӘНЗИМЕДИЧИ РОЛУНУ МИЛЛИН АНЛАМАМАСЫ]

Рикардонун өз рента нәзәријјәсини гурмаг үчүн фе'лән тәклиф етдији шеји Милл мүәјјән бир әсас ганун олараг ирәли сүрүр*:

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 526—527. *Ред.*

«Әкинчиликдәки мәнфәәтин нормасы дикәр мәнфәәтләрин нормасыны тәнзим едир» («Elements of Political Economy». Second edition. London, 1824, сәһ. 78).

Бу, көкүндән јанлышдыр, чүнки капиталист истеһсалы әкинчиликдә дејил, сәнаједә башланыр вә әкинчилији јалныз тәдричлә әһатә едир, белә ки, јалныз капиталист истеһсалы инкишаф етдикдән сонра әкинчилик мәнфәәтләри сәнаје мәнфәәтләри илә тәнләшир вә јалныз белә бир тәнләшмә нәтичәсиндә бу мәнфәәтләр сәнаје мәнфәәтләринә тә'сир көстәрмәјә башлајыр. Беләликлә, јухарыда көстәрилән мүддәа, әввәлән, тарихән дүзкүн дејилдир. Икинчиси исә, әкәр белә бир тәнләшмә вардырса, јә'ни әкинчилијин инкишафынын елә бир вәзијјәтдә олдуғу фәрз едилир ки, бу шәраитдә мәнфәәт нормасындан асылы олараг капитал сәнаједән әкинчилијә көчүрүлүр вә vice versa*, онда белә дејилмәси дә ејни дәрәчә дүзкүн олмаз ки, бу андан е'тибарән *әкинчилик мәнфәәти* тәнзимедичи мәнфәәт олур; зира бунун әвәзиндә демәк лазым иди ки, бурада мәнфәәтләр арасында гаршылыглы тә'сир баш верир. Гејд етмәли ки, рентаны изаһ етмәк үчүн Рикардонун өзү дә бунун әксини фәрз едир. Тахылын гијмәти јүксәлир; бунун нәтичәсиндә *мәнфәәтләр ашағы дүшүр*—әкинчиликдә ашағы дүшмүр (нә гәдәр ки, пис торпаглар тәрәфиндән, јахуд капиталын даһа аз мәһсулдар олан икинчи дозалары тәрәфиндән јени тәклиф јохдур),—зира тахылын гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә әмәк һаггынын јүксәлмәсини тахылын гијмәтинин јүксәлмәси ичарәдар үчүн артыгламасы илә өдәјир,—мәнфәәтләр сәнаједә ашағы дүшүр, чүнки бурада о гәбил өдәнилмә вә ја үстәлик өдәнилмә олмур. Бунунла *сәнаје мәнфәәтинин нормасы* ашағы дүшүр, бу сәбәбдән дә һәмин чох ашағы мәнфәәт нормасы кәтирән капитал пис торпаг саһәләриндә тәтбиг едилә биләр. Әввәлки мәнфәәт нормасы шәраитиндә белә олмурду. Сәнаје мәнфәәтинин ашағы дүшмәсинин пис торпаг саһәләриндәки әкинчилик мәнфәәтинә бу әкс тә'сири нәтичәсиндә, јалныз бунун нәтичәсиндә әкинчилик мәнфәәти үмумијјәтлә ашағы дүшүр [800] вә јахшы торпаг саһәләриндә һәмин мәнфәәтин бир һиссәси рента формасында ондан ајрылыр. Һәмин просесин Рикардо тәрәфиндән верилән изаһаты беләдир; демәли, бу изаһата көрә, сәнаје мәнфәәти әкинчилик мәнфәәтини тәнзим едир.

Әкәр инди, әкинчиликдәки тәкмилләшдирмәләр нәтичәсиндә мәнфәәт јенидән јүксәлмиш олсајды, онда сәнаје мәнфәәти дә јүксәләрди. Лакин бу һал һеч дә белә бир чәһәти арадан

---

* — әксинә. *Ред.*

галдырмыр ки, *сәнаје мәнфәәтинин азалмасы* башланғычда әкинчилик мәнфәәтинин азалмасына сәбәб олдуғу кими, онун *јүксәлмәси* дә, әкинчилик мәнфәәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олур. Бу һал һәр дәфә *тахылын гијмәтиндән,* һабелә кәнд тәсәррүфатында истеһсал едилән вә фәһләләрин әмәк һаггына дахил олан дикәр зәрури шејләрин гијмәтиндән *асылы олмајараг* сәнаје мәнфәәтинин јүксәлдији заман, јә'ни сабит капиталы тәшкил едән әмтәәләрин дәјәринин ашағы дүшмәси вә и. а. нәтичәсиндә сәнаје мәнфәәтинин јүксәлдији заман баш верир. Әксинә, әкәр сәнаје мәнфәәти әкинчилик мәнфәәтини тәнзим *етмәсәјди,* рентаны изаһ етмәк әсла мүмкүн олмазды. Сәнаједәки *орта мәнфәәт нормасы* капиталларын мәнфәәтләри тәнләшдијинә көрә вә бу сәбәбдән дәјәрләр *хәрч гијмәтләринә* чеврилдијинә көрә гәрарлашмыш олур. Бу хәрч гијмәти—аванс едилмиш капиталын дәјәри илә орта мәнфәәт—бир *илкин шәрт* тәшкил едир вә сәнаједән әкинчилијә кечир, чүнки торпаг үзәриндә мүлкијјәт мөвчуд олдуғуна көрә, әкинчиликдә һәмин тәнләшмә баш верә билмәз. Сонра әкәр әкинчилик мәһсулунун дәјәри *сәнаједәки орта мәнфәәт илә* муәјјән олунан хәрч гијмәтиндән јүксәк олса, онда һәмин дәјәрин мәсрәфләр гијмәтиндән артығы мүтләг рента тәшкил едәр. Лакин дәјәрин мәсрәфләр гијмәтиндән бу артығыны өлчә билмәкдән өтрү *хәрч гијмәти* prius* олмалыдыр, јә'ни сәнаје буну бир ганун кими әкинчилијә гәбул етдирмәлидир.

* * *

Миллин ашағыдакы мүддәасыны гејд етмәк лазымдыр:

«*Мәһсулдар* истеһлак едилән шеј һәмишә капиталдыр. Бу, мәһсулдар истеһлакын хүсусилә гәрибә бир хассәсидир. Мәһсулдар истеһлак едилән һәр шеј *капиталдыр* вә о, мәһз белә бир истеһлак сајәсиндә капитал *олур*» («Elémens d'économie politique». Traduits par Parisot. Paris, 1823, сәһ. 241—242).

[г)] ТӘЛӘБ, ТӘҚЛИФ, ИФРАТ ИСТЕҺСАЛ [ТӘЛӘБ ИЛӘ ТӘҚЛИФИН БИЛАВАСИТӘ ЕЈНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА МЕТАФИЗИҚ ҚОНСЕПСИЈА]

«Тәләб *сатын алмаг арзусу* вә *сатын алмаг васаити* демәкдир... Адамын кәтирдији еквивалент шеј» (сатын алмаг васаити) «тәләб *аләтидир.* Адамын тәләбинин гәдәри һәмин шејин дәјәри илә өлчүлүр. Тәләб илә еквивалент шеј бир-бирини әвәз едә билән ифадәләрдир... Онун» (адамын) «*сатын алмаг* арзусу вә онун *әмтәәләри сатын алмаг үчүн васаити*—башга сөзләдејилсә, онун тәләби—онун истеһсал етдији вә өзүнүн истеһлак етмәк нијјәтиндә олмадығы мәһсулларын мигдарына там бәрабәрдир» (јенә орада, сәһ. 252—253).

* — илкин, габагча кәлән. *Ред.*

Бурада биз тәләб илә тәклифин билаваситә ејнијјәтинин (демәли, үмумән базарын һәддән артыг дола билмәдијинин) нечә сүбут едилдијини көрүрүк. Дејилир ки, тәләб мәһсулдадыр, һәм дә бу тәләбин кәмијјәти һәмин мәһсулун дәјәри илә өлчүлүр. Бу јенә дә һәмин абстракт «исбат үсулудур» ки, бунун васитәси илә Милл алғы илә сатгынын бир-бириндән фәргли олмадығыны, бунларын бир ејнијјәт тәшкил етдијини сүбут едир; бу јенә дә һәмин тавтоложи ибарәләрдир ки, бунларын васитәси илә Милл гијмәтләрин тәдавүл едән пулун күтләсиндән асылы олдуғуну сүбут едир; бу үсулу о, һәмчинин, белә бир мәсәләнин сүбут едилмәси үчүн дә ишләдиб дејир ки, тәклиф илә тәләб (алычылар илә сатычылар арасындакы мүнасибәтин инкишафынын јалныз сонракы формасы олан тәклиф илә тәләб) зәрури сурәтдә бир-бирини өдәмәлидир. Бу јенә дә һәмин мәнтигдир. Әкәр һәр һансы бир мүнасибәтин өзүндә эксликләр вардырса, онда бу мүнасибәт јалныз экслик дејил, һабелә эксликләрин *вәһдәтидир.* Демәли, Милл нәтичәдә дејир ки, бу, *эксликсиз вәһдәтдир.* «Зиддијјәтләри» арадан галдырмаг үчүн Миллин истифадә етдији мәнтиг беләдир.

Башланғыч нөгтәси олараг әввәлчә *тәклифи* көтүрәк. О шеј ки, мән тәклиф едирәм, *әмтәәдир,* истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин вәһдәтидир—мәсәлән, 3 ф. стерлингә бәрабәр олан мүәјјән мигдар дәмир (һәмин пул исә мүәјјән мигдар иш вахтына бәрабәрдир). Фәрз едилдијинә көрә, мән дәмир фабрикчисијәм. Мән мүәјјән бир истеһлак дәјәри, дәмир тәклиф едирәм вә мүәјјән бир дәјәр, мәһз дәмирин гијмәтиндә ифадә едилмиш олан 3 ф. стерлинглик бир дәјәр тәклиф едирәм. Лакин бурада белә бир кичик фәрг вардыр. Мүәјјән мигдар дәмири мән *һәгигәтән* базара чыхартмышам. Дәмирин *дәјәри* исә, эксинә, дәмирин јалныз *гијмәти* кими мөвчуддур; бу гијмәт, дәмирә олан *тәләби* мәним үчүн тәмсил едән дәмир алычысы тәрәфиндән һәлә реаллашдырылмалыдыр. Дәмир сатычысынын тәләби дәмирин *мүбадилә дәјәринә* олан тәләбдән ибарәтдир ки, бу мүбадилә дәјәри, доғрудур, дәмирдә еһтива едилмишдирсә дә, амма һәлә реаллашдырылмамышдыр. Ејни бир *мүбадилә дәјәри* дәмирин чох мүхтәлиф мигдарларында тәмсил едилмиш ола биләр. Беләликлә, истеһлак дәјәринин тәклифи илә һәлә јалныз реаллашдырылмалы олан дәјәрин тәклифи һеч дә ејнијјәт тәшкил етмир, чүнки мүбадилә дәјәринин ејни бир кәмијјәтини истеһлак дәјәринин тамамилә мүхтәлиф мигдарлары тәмсил едә биләр.

[801] 3 ф. стерлинглик ејни бир дәјәр 1 тонда, 3 вә ја 10 тонда ифадә олуна биләр. Беләликлә, мәним тәклиф етдијим мигдар дәмир (истеһлак дәјәри) илә мәним тәклиф етдијим

мигдар дәјәр һеч дә бир-биринә пропорсионал дејилдир, чүнки биринчи мигдар һәр нечә дәјишилсә дә, икинчи мигдар дәјишмәз гала биләр. Мәним тәклиф етдијим дәмирин мигдары нә гәдәр чох вә ја аз олса да, фәрз етдијимизә көрә, һәмишә мән дәмирин өзүнүн бу мигдарындан вә онун үмумијјәтлә бир истеһлак дәјәри кими варлығындан *асылы олмајан* дәјәрини реаллашдырмаг истәјирәм. Беләликлә, тәклиф едилән (лакин һәлә реаллашдырылмамыш олан) дәјәр илә дәмирин тәклиф едилән вә реаллашдырылмыш олан мигдары һеч дә бир-биринә пропорсионал дејилдир. Буна көрә дә өз дәјәринә сатылмаг габилијјәтинә малик олан бу вә ја дикәр бир әмтәәнин мәним тәклиф етдијим әмтәә күтләсинә пропорсионал олмасы үчүн һеч бир әсас јохдур. Алычы үчүн мәним әмтәәм, ән әввәл, бир истеһлак дәјәри кими мөвчуддур. Алычы ону бир истеһлак дәјәри кими алыр. Лакин она лазым олан шеј мәһз мүәјјән мигдар дәмирдир. Алычынын дәмирә олан тәләбатыны мәним истеһсал етмиш олдуғум дәмирин мигдары мүәјјән етмир, нечә ки, мәним дәмиримин дәјәринин өзү һәмин мигдара пропорсионал дејилдир.

Әлбәттә, сатын алан шәхсин әлиндә әмтәәнин *дәјишилмиш формасы,* пул вардыр, мүбадилә дәјәри формасында олан бир әмтәә вардыр вә һәмин шәхс јалныз она көрә бир алычы кими мејдана чыха билир ки, кечмишдә онун өзү вә ја башгалары, инди пул формасында мөвчуд олан әмтәәнин сатычысы олмушдур. Лакин бу һал һеч дә белә бир чәһәт үчүн әсас дејилдир ки, һәмин шәхс кәрәк гајыдыб өз пулуну мәним әмтәәмә чевирсин, јахуд һәмин шәхсин мәним әмтәәмә олан тәләбатыны мәним истеһсал етмиш олдуғум бу әмтәәнин мигдары мүәјјән етмиш олсун. Бир һалда ки, һәмин шәхс мәним әмтәәми тәләб едир, демәли, о мәним тәклиф етдијимдән ја аз мигдар, ја да бу мигдарын һамысыны, лакин онун дәјәриндән *ашағы* гијмәтлә тәләб едә биләр. Һабелә мәним тәклиф етдијим бу вә ја дикәр бир истеһлак дәјәринин мигдары вә онун мүгабилиндә истәдијим дәјәр бир-бири илә ејнијјәт тәшкил етмәдији кими, һәмин шәхсин тәләби дә мәним тәклифимә ујғун кәлмәјә биләр.

Лакин тәләб вә тәклиф һаггындакы тәдгигатын бүтөву бураја аид дејилдир.

Бир һалда ки, мән дәмир тәклиф едирәм, демәли, мән дәмир тәләб етмәк дејил, пул тәләб едирәм. Мән мүәјјән бир хүсуси истеһлак дәјәри тәклиф едирәм вә онун дәјәрини тәләб едирәм. Демәли, мәним тәклиф вә тәләбим дә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри гәдәр мүхтәлифдир. Бир һалда ки, мән дәмирин өзүндә мүәјјән бир *дәјәр* тәклиф едирәм, демәли, мән *һәмин дәјәрин реаллашдырылмасы* үчүн тәләб ирәли сүрмүш

олурам. Демәли, мәним тәклиф вә тәләбим дә идеал илә реал кими мүхтәлифдир. Сонра, мәним тәклиф етдијим мигдар илә онун дәјәри һеч дә бир-биринә пропорсионал дејилдир. Һалбуки мәним тәклиф етдијим мигдарда бу вә ја дикәр истеһлак дәјәри үчүн тәләби мәним реаллашдырмаг истәдијим дәјәр мүәјјән етмир, буну, алычынын мүәјјән гијмәт илә сатын алмаға еһтијачы олан мигдары мүәјјән едир.

Миллин ашағыдакы мүддәаларыны да гејд едәк:

«Ајдындыр ки, һәр бир адам өзүнүн истеһсал етдији вә өзүнүн истеһлак етмәк нијјәтиндә олмадығы шејләрин мәчмусуну, тәклиф тәшкил едән мәһсулларын үмуми күтләсинә әлавә едир. Иллик мәһсулун бу вә ја дикәр һиссәси һәр һансы бир формада һәмин адамын әлинә кечмиш олса да, әкәр о һәмин һиссәдән өзү һеч нә гәдәр истеһлак етмәмәк гәрарына кәлирсә, онда бу адам мәһсулун һәмин һиссәсинин бүтөвүнү башдан еләмәк истәјәчәкдир; буна көрә дә о һиссә бүтүнлүклә тәклифин артмасына кедир. Јох, әкәр һәмин мигдар мәһсулун бир һиссәсини о өзү истеһлак едирсә, онда бу адам мәһсулун галаныны бүтүнлүклә башдан еләмәк истәјир, беләликлә дә, галығын бүтөвү тәклифә әлавә олунур» (јенә орада, сәһ. 253).

Башга сөзлә бу јалныз о демәкдир ки, базара чыхарылан әмтәәләрин һамысы тәклиф тәшкил едир.

«Демәли, һәр бир адамын тәләби иллик мәһсулун, јахуд, башга ифадә илә дејилсә, сәрвәтин о һиссәсинә бәрабәрдир ки, о адам бу һиссәни башдан еләмәк истәјир»

{дајан! Онун ирәли сүрдүјү тәләб мәһсулун башдан еләмәк истәдији һиссәсинин *дәјәринә* (еlә ки, бу дәјәр реаллашдырылмыш олду) бәрабәрдир; онун башдан еләмәк истәдији шеј мүәјјән мигдар истеһлак дәјәридир; онун әлдә етмәк истәдији шеј һәмин истеһлак дәјәринин *дәјәридир*. Бу ики шеј һеч дә ејнијјәт тәшкил етмир},

«вә һәр бир адамын тәклифи дә ејни илә о чүр олдуғундан»

{әсла јох; онун тәләби өзүнүн башдан еләмәк истәдији шејдән, јә'ни мәһсулдан ибарәт дејилдир, һәмин мәһсулун дәјәриндән ибарәтдир; онун тәклифи исә, әксинә, realiter* һәмин мәһсулдан ибарәтдир, һалбуки бу мәһсулун дәјәри јалныз idealiter** тәклиф олунур},

«һәр бир фәрдин тәклифи илә тәләби зәрури сурәтдә бәрабәрдир» (сәһ. 253—254).

{Јә'ни онун тәклиф етдији әмтәәнин *дәјәри* вә бу әмтәәнин мүгабилиндә тәләб етдији, лакин малик олмадығы *дәјәр* бир-биринә бәрабәрдир. *Әкәр* о, әмтәәни өз дәјәринә сатырса, онда,

* — реал сурәтдә. *Ред.*
** — идеал сурәтдә. *Ред.*

тәклиф едилән дәјәр (әмтәә формасында олан дәјәр) илә әлдә едилән дәјәр (пул формасында олан дәјәр) бәрабәрдир. Лакин адамын әмтәәни өз дәјәринә сатмаг истәмәсиндән һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, бу, доғрудан белә сатылыр. О, мүәјјән мигдар әмтәә тәклиф едир, бу әмтәә базарда мөвҹуд олур. О адам өзүнүн тәклиф етдији әмтәәнин дәјәрини ахтарыр.}

«Тәклиф илә тәләб [802] бир-биринә гаршы спесифик нисбәтдә олур. Тәклиф едилән, базара чыхарылан, сатылан әмтәә һәмишә ејни заманда тәләб *објектидир,* тәләб објекти олан һәр бир әмтәә исә, һәмишә ејни заманда, тәклиф тәшкил едән мәһсулларын үмуми күтләсинин бир һиссәсидир. Һәр бир әмтәә һәмишә *ејни заманда* тәләб вә тәклиф објектидир. Ики адам мүбадилә едәндә, онларын бири һеч дә ондан өтрү кәлмир ки, јалныз тәклиф јаратсын, дикәри исә һеч дә ондан өтрү кәлмир ки, јалныз тәләб јаратсын; онун тәклиф *објекти, онун тәклиф етдији шеј* онун тәләб етдији шеји она вермәлидир вә, демәли, онун тәләби илә тәклифи бир-биринә тамамилә бәрабәрдир. Лакин һәр бир фәрдин тәклифи илә тәләби һәмишә бир-биринә бәрабәрдирсә, онда бу һал милләтин бирликдә көтүрүлән бүтүн фәрдләринин тәклиф вә тәләбинә дә аиддир. Буна көрә иллик мәһсулун үмуми мигдары нә гәдәр чох олса да, һеч вахт иллик тәләбдән артыг ола билмәз. Иллик мәһсулун бүтүн мәҹмусу, һәмин мәһсулун пајландығы фәрдләрин сајына бәрабәр олан бу вә ја дикәр мигдарда һиссәләрә ајрылыр. Тәләбин бүтүн мәҹмусу, бүтүн бу һиссәләрин саһибләринин өз истеһлакы үчүн сахламадыглары гисминин үмуми мигдарына бәрабәрдир. Лакин бүтүн бу һиссәләрин мәҹмусу исә мәһз бүтүн иллик мәһсула бәрабәрдир» (јенә орада, сәһ. 254—255).

Бир һалда ки, Миллин *фәрз етдијинә* көрә, һәр бир фәрдин тәклифи илә тәләби бир-биринә бәрабәрдир, онда, *бүтүн* фәрдләрин тәклифи илә тәләбинин бир-биринә бәрабәр олмасы һаггында Миллин узун-узады әлламәликлә јеритдији мүһакимәләри тамамилә артыгдыр.

* * *

Миллин мүасирләри олан рикардочуларын ону нечә анладыглары, мәсәлән, ашағыдакындан көрүнүр:

«Демәли, бурада» әмәјин дәјәринин Миллдә мүәјјән едилмәсиндән бәһс олунур , «биз һеч олмазса тәкҹә белә бир һал көрүрүк ки, бу һалда гијмәт (әмәјин гијмәти) даим тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур» (*Превонун* «Réflexions sur le systéme de Ricardo» әсәриндә; бу әсәр Мак-Куллохун ашағыдакы китабына әлавә едилмишдир: «Discours sur l'économie politique», traduit de l'anglois par G-me Prevost, Genéve—Paris, 1825, сәһ. 187).

Бурада ады чәкилән «Discours» әсәриндә Мак-Куллох дејир ки, Миллин мәгсәди—

«сијаси игтисад принсипләринин *мәнтиги дедуксијаны* вермәкдир» (сәһ. 88). «Милл мүзакирә објекти олан мәсәләләрин демәк олар һамысыны шәрһ едир. О, ән мүрәккәб вә ән чәтин мәсәләләри ачыб садәләшдирә билмиш вә

елмин мүхтәлиф принсипләрини тәбии гајдаја сала билмишдир» (јенә орада).

Миллин мәнтигиндән belә бир нәтичә чыхармаг олар ки, Рикардонун јухарыда бизим тәрәфимиздән арашдырылмыш* китабынын тамамилә гејри-мәнтиги гурулушуну Милл бир «тәбии гајда» олараг садәләвһчәсинә бүтөвлүкдә сахлајыр.

[д)] ПРЕВО [РИКАРДОНУН ВӘ ЧЕМС МИЛЛИН ЧЫХАРДЫҒЫ БӘ'ЗИ НӘТИЧӘЛӘРДӘН ИМТИНА ЕДИЛМӘСИ. СҮБУТ ЕТМӘЈӘ ЧӘҺД КӨСТӘРИЛИР КИ, МӘНФӘӘТИН ФАСИЛӘСИЗ АЗАЛМАСЫ ЛАБҮД ДЕЈИЛДИР]

Јухарыда ситат кәтирилән вә өз «Réflexions sur le systéme de Ricardo» әсәри үчүн Рикардо системинин Милл тәрәфиндән верилмиш шәрһини әсас көтүрән *Превоја* кәлдикдә, онун е'тиразларынын бә'зиләри Рикардону халис мәктәблијә мәхсус бир тәрздә анламамаг әсасында гурулмушдур.

Лакин рента һаггында ашағыдакыны гејд етмәк лазымдыр:

«Әкәр, лазым кәлдији кими, *пис торпагларын нисби мигдарлары* нәзәрә алынса, гијмәтин мүәјјәнләшмәсинә һәмин торпагларын тә'сир етмәси барәсиндә шүбһә ирәли сүрмәк олар» (*Прево,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 177).

Прево *Миллин* әсәриндән ашағыдакы јери ситат кәтирир; бу јер мәним тәһлилим үчүн дә әһәмијјәтлидир, чүнки Миллин бурада өзү үчүн тәсәввүр етдији бир мисалда *диференсиал рента* она көрә мејдана кәлир ки, јени тәләб—әлавә тәләб—пис торпаға дејил, јахшы торпаға кечилмәси васитәси илә, јә'ни јүксәлән хәтлә һәрәкәт васитәси илә тә'мин олунур:

«*Ч-б Милл* белә бир мисалдан истифадә едир: «Фәрз едәк ки, бир өлкәдә бечәрилән торпаг саһәләринин һамысы ејни кејфијјәтдәдир вә өзләринә гојулан капиталлар үчүн ејни мигдарда мәһсул верир; бу торпагларын јалныз бирчә акры истисна тәшкил едәрәк һәр бир башгасындан алтыгат артыг мәһсул верир» (*Mill.* Elements of Political Economy, 2nd edition, сәһ. 71). «Шүбһә ола билмәз ки, ч-б Миллин сүбут етдији кими, һәмин бир акрын ичарәдары өз ичарәдар кәлирини јүксәлдә билмәзди» (јә'ни башга ичарәдарлара нисбәтән даһа јүксәк мәнфәәт әлдә едә билмәзди; Превода бу фикир чох пис ифадә олунмушдур[41]) «вә мәһсулун алтыда беши торпаг мүлкијјәтчисининки оларды».

{Демәли, бурада биз мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәдән вә әкинчилик мәһсулунун гијмәти јүксәлдилмәдән диференсиал рента мөвчуд олдуғуну көрүрүк. Бу хүсусән о һалда даһа тез-тез баш вермәлидир ки, [803] өлкәнин сәнаје чәһәтдән инки-

* Бах: бу чилд, II һиссә—хүсусилә сәһ. 177—184. *Ред.*

шаф етмәси, рабитә васитәләринин инкишаф етмәси вә әһалинин артмасы илә бирликдә, тәбии мүнбитлик мәсәләси нә вәзијјәтдә олурса-олсун, торпаг саһәләринин *мәканы* даим *јахшылашмалыдыр,* мәкан (нисбәтән јахшы мәкан) исә тәбии мүнбитлик кими тә'сир көстәрир.}

«Лакин фәрасәтли мүәллиф бунун әксинә олан бир һал үчүн дә ејни фәрзијјәни ирәли сүрмәк фикринә дүшсәјди, јәгин едәрди ки, башга бир нәтичә алыныр. Доғрудан да, фәрз едәк ки, торпаг саһәләринин һамысы, бир акр пис торпагдан башга, ејни кејфијјәтдәдир. Тутаг ки, бу јеканә бир акрда сәрф едилмиш капитал үчүн вүсул һәр һансы бир дикәр акрдакы вүсулун јалныз алтыда бир һиссәсини тәшкил едир. Белә дүшүнмәк олармы ки, бунун нәтичәсиндә, бир нечә милјон акр торпагдан көтүрүлән мәнфәәт азалыб ади мәнфәәтин алтыда бир һиссәсини тәшкил едәчәкдир? Бүтүн еһтимала көрә бу јеканә акр гијмәтләрә әсла һеч бир тә'сир көстәрмәјәчәкдир, чүнки белә *чүз'и* бир мигдарын рәгабәти базара дахил олан һәр чүр мәһсулда (хүсусилә дә тахылда) нәзәрә чарпачаг гәдәр әкс едә билмәз. Она көрә дә биз дејирик ки, Рикардонун пис торпагларын тә'сири һаггындакы иддиаларында мүхтәлиф мүнбитли торпагларын *нисби мигдары* барәсиндә дүзәлиш едилмәлидир» (*Прево,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 177—178).

* * *

{Рикардонун китабынын Констансио тәрәфиндән едилмиш тәрчүмәсинә *Сејин* вердији гејдләрдә *харичи тичарәт* барәсиндә јеканә *бир* дүзкүн мүлаһизә вардыр[42]. Мәнфәәт кәләк кәлмәк јолу илә дә әлдә едилә биләр, белә бир сәбәбә көрә әлдә едилә биләр ки, биринин әлдә етдијини дикәри итирмиш олур. Бир өлкә дахилиндәки итки илә газанч тәнләшир. Мүхтәлиф өлкәләр арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдә вәзијјәт башга чүрдүр. Һәтта Рикардонун нәзәријјәсинә көрә дә,—Сеј исә буну *сезмир,*—бир өлкәнин үч иш күнү дикәр өлкәнин бир иш күнүнә мүбадилә едилә биләр. Дәјәр гануну бурада әһәмијјәтли сурәтдә шәклини дәјишир. Јахуд мүхтәлиф өлкәләрин иш күнләринин бир-биринә нисбәти бир өлкә дахилиндәки ихтисаслы, мүрәккәб әмәјин ихтисассыз, садә әмәјә нисбәти кими ола биләр. Бу һалда нисбәтән јохсул өлкә һәтта, Ч. Ст. Миллин өз «Some Unsettled Questions of Political Economy» әсәриндә көстәрдији кими[43], мүбадиләдә газанмыш олдугда да, нисбәтән зәнкин өлкә ону истисмар едир.}

* * *

[Әкинчилик мәнфәәти илә сәнаје мәнфәәти арасындакы нисбәт мәсәләси барәсиндә Прево дејир:]

«Биз е'тираф едирик ки, үмумијјәтлә әкинчилик мәнфәәтләринин нормасы сәнаје мәнфәәтләринин нормасыны мүәјјән едир. Лакин биз ејни за-

манда гејд етмәлијик ки, сәнаје мәнфәәтләри һөкмән гајыдыб әкинчилик мәнфәәтләринә тә'сир көстәрир. Әкәр тахылын гијмәти мүәјјән бир јүксәклијә чатмышса, онда сәнаје капиталлары әкинчилијә ахыб кәлир вә әкинчилик мәнфәәтләрини лабүд сурәтдә ашағы салыр» (*Прево,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 179).

Е'тираз дүзкүндүр, амма сон дәрәчә мәһдуд ифадә олунмушдур. Јухарыја бах*.

Рикардочулар иддиа едирләр ки, мәнфәәт јалныз, әмәк һаггынын артмасы нәтичәсиндә ашағы дүшә биләр, чүнки әһали артдыгча зәрури шејләрин гијмәти јүксәлир, бу исә капитал јығымынын нәтичәсидир, зира һәмин јығым давам етдикчә пис торпаглар бечәрилмәјә башланыр. Лакин Рикардо өзү е'тираф едир ки, һәтта капиталлар әһалидән сүр'әтлә артдыгда да, јә'ни капиталларын бир-бири илә рәгабәт апармасы әмәк һаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олдуғу заман да мәнфәәтләр ашағы дүшә биләр. Бу, А. Смитин нөгтеји-нәзәридир. Прево дејир:

«Әкәр капиталлар тәрәфиндән тәләбин артмасы фәһләләрин гијмәтини, јә'ни *әмәк һаггыны* јүксәлдирсә, онда белә иддиа едилмәси дүзкүн олмазмы ки, мәһз һәмин капиталларын артан тәклифи капиталларын гијмәтини, јә'ни *мәнфәәти* ашағы сала биләр?» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 188).

Рикардонун сәһв нөгтеји-нәзәринә көрә мәнфәәтин ашағы дүшмәси анчаг изафи дәјәрин азалмасы илә, демәли, изафи әмәјин азалмасы илә изаһ едилә биләр, демәли, *фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунан зәрури шејләрин баһаланмасы илә*, демәли, әмәјин дәјәринин јүксәлмәси илә изаһ едилә биләр, һәрчәнд бу һалда фәһләнин реал музду јүксәлмәк әвәзинә ашағы дүшә биләр,—*Прево* буну әсас тутараг сүбут етмәјә чалышыр ки, мәнфәәтин фасиләсиз азалмасы лабүд дејилдир. *Әввәлән,* о дејир:

«Чичәкләнмә вәзијјәти мәнфәәтләрин јүксәлмәсиндән башланыр»

(мәһз әкинчилик мәнфәәтләринин јүксәлмәсиндән башланыр: чичәкләнмә вәзијјәти башландыгда, әһали артыр, демәли, әкинчилик мәһсулларына тәләб артыр, демәли, фермерләрин үстәлик мәнфәәтләри артыр),

«һәм дә, јени торпагларын бечәрилмәсинә башландыгдан хејли әввәл башланыр, белә ки, бу јени торпаглар мәнфәәтләрин азалмасы јолу илә рентаја тә'сир көстәрмәјә башладығы заман, мәнфәәтләр бирдән-бирә азалырса да, јенә, һәмин чичәкләнмәјә гәдәр олдуглары кими јүксәк галыр... Нәјә көрә, бу вә ја дикәр моментдә пис кејфијјәтли торпағы бечәрмәјә кечирләр? Буну јалныз о һалда етмәк олар ки, *азы ади мәнфәәтә бәрабәр*

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 101—103. *Ред.*

олан бир мәнфәәт көтүрүлмәси көзләнилсин. Бәс пис кејфијјәтли торпагларда бу мәнфәәт нормасыны нә кими шәраит јарада биләр? Әһалинин [804] артмасы... Әһали артдыгда мөвчуд јашајыш васитәләринә тәзјиг көстәрәрәк, јејинти мәһсулларынын (хүсусилә дә тахылын) гијмәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олур вә бунун нәтичәсиндә әкинчилик капиталлары јүксәк мәнфәәтләр әлдә едир. Дикәр капиталлар әкинчилијә ахыб кәлир; лакин торпағын саһәси мәһдуд олдуғуна көрә, бу рәгабәтин һədди вардыр вә нәтичә е'тибары илә белә олур ки, пис торпагларын бечәрилдији шәраитдә һәлә јенә, *тичарәтдәкиндән вә ја сәнаједәкиндән даһа јүксәк мәнфәәтләр* мөвчуд олур. Бу замандан е'тибарән (һәмин пис торпагларын саһәчә кифајәт гәдәр бөјүк олдуғу фәрз едилдикдә) әкинчилик мәнфәәтләри торпаға гојулмуш ахырынчы капиталлардан көтүрүлән мәнфәәтләрлә мүәјјән едилмәјә мәчбур олур. Әкәр сәрвәтин артмаға башладығы заман» (мәнфәәтин мәнфәәт илә рентаја ајрылмасынын башланғычындан) «мөвчуд олан мәнфәәт нормасы әсас көтүрүлсә, онда мә'лум олар ки, мәнфәәтләр һеч дә азалмаға мејл етмир. Мәнфәәтләр әһалинин артмасы илә бирликдә јүксәлир вә әкинчилик мәнфәәтләринин кифајәт гәдәр артыб (јени, пис торпагларын бечәрилмәси нәтичәсиндә) онларын хејли азалмасына сәбәб олачағы замана гәдәр һеч вахт башланғычдакы өз нормасындан ашағы дүшмүр, јахуд (даһа дүрүст дејилсә), мүхтәлиф шәраитин мүәјјән етдији орта нормадан ашағы дүшмүр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 190—192).

Рикардонун нөгтеји-нәзәрини Прево ачыгча јанлыш баша дүшүр. Превода белә чыхыр ки, чичәкләнмә нәтичәсиндә әһали артыр, бу исә әкинчилик мәһсулларынын гијмәтини јүксәлдир вә нәтичәдә әкинчилик мәнфәәтләри јүксәлир (һәрчәнд анлашылмыр ки,—әкәр әкинчилик мәнфәәтләринин бу јүксәлмәси даими характер дашыјырса,—нә сәбәбә ичарә мүддәти гуртарандан сонра рента јүксәлдилә билмәзди вә әкинчиликдәки бу үстәлик мәнфәәтләр һәтта, пис торпаглар бечәрилмәјә башланандан да габаг рента шәклиндә мәнимсәнилә билмәзди). Лакин әкинчилик мәһсулларынын гијмәтинин артмасы, әкинчилик мәнфәәтләринин јүксәлмәсинә сәбәб олан бу баһаланма сәнајенин бүтүн саһәләриндә әмәк һаггыны јүксәлдир, буна көрә дә сәнаје мәнфәәтләринин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бу јол илә сәнаједә јени мәнфәәт нормасы әмәлә кәлир. Һәм дә әкәр әкинчилик мәһсулларынын мөвчуд базар гијмәти шәраитиндә пис кејфијјәтли торпаглар һәтта бу *ашағы мәнфәәт нормасыны* да кәтирирсә, онда капиталлар пис кејфијјәтли торпаглара доғру јөнәлә биләр. Капиталлары ораја јүксәк әкинчилик мәнфәәтләри вә тахылын јүксәк базар гијмәти чәлб едир. Бу капиталлар һәтта, әкинчилијә кифајәт гәдәр капитал көчмүш олмадығы шәраитдә дә јенә, Превонун дедији кими, ашағы дүшмүш сәнаје мәнфәәтиндән јүксәк мәнфәәтләр кәтирә биләр. Лакин әлавә тәклиф кифајәт гәдәрә чатан кими базар гијмәти ашағы дүшүр вә пис торпагларда јалныз ади сәнаје мәнфәәти верир. Јахшы торпаглардакы мәһсулун бундан артыг кәтирдији һиссә рентаја чеврилир. Рикардонун тәсәввүрү беләдир вә *Прево* һәмин тәсәввүрү гәбул едиб өзүнүн

јеритдији мүһакимәләрдә әсас көтүрүр. Тахыл инди, әкинчилик мәнфәәти јүксәләндән габагкы гијмәтә нисбәтән баһадыр. Лакин онун ичарәдара вердији үстәлик мәнфәәт рентаја чеврилмишдир. Бу јол илә јахшы торпаглардакы мәнфәәт дә әкинчилик мәһсулунун баһалашмасы нәтичәсиндә ашағы дүшмүш олан даһа ашағы сәнаје мәнфәәти нормасы сәвијјәсинә дүшүр. Баша дүшүлмүр ки, нә сәбәбә бунун нәтичәсиндә мәнфәәтләр өз «әввәлки нормасындан» ашағы дүшмәли олмајачагдыр,— анчаг о һалда ки, һәмин просесин шәклини дәјишдирә биләчәк һәр һансы бир башга вәзијјәт јаранмыш олмасын. Әлбәттә, башга вәзијјәт јарана *биләр*. Вәзијјәт һәр нә чүр олса да, фәрз едилдијинә көрә, зәрури шејләр баһаландыгдан сонра әкинчилик мәнфәәти сәнаје мәнфәәтиндән јухары галхачагдыр. Лакин бу шәраитдә әкәр фәһләләрин истеһлак етдикләри зәрури шејләрин бир һиссәси, јә'ни сәнаје тәрәфиндән истеһсал олунан һиссәси мәһсулдар гүввәнин инкишафы сајәсиндә о дәрәчәдә учузлашса ки, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын баһалашмасы илә әлагәдар олараг фәһләләрин әмәк һаггы (һәтта өз орта дәјәри илә өдәнилдикдә дә) буна манеә көстәрән шәраит олмадығы тәгдирдә јүксәлә биләчәји гәдәр јүксәлмәсәјди, дикәр тәрәфдән, әкәр јенә дә мәһсулдар гүввәнин һәмин инкишафы сајәсиндә һасилат сәнајесинин вердији мәһсулларын гијмәти дә, һабелә гида шејләри сырасына дахил олмајан кәнд тәсәррүфаты хаммалынын гијмәти ашағы дүшсәјди (доғрудур, белә бир фәрзијјә аз мөһтәмәлдир), онда сәнаје мәнфәәти ашағы дүшмәјә биләрди, һәрчәнд о, әкинчилик мәнфәәтиндән ашағы оларды. Капиталын өз јерини дәјишиб әкинчилијә кечмәси нәтичәсиндә вә рента әмәлә кәлмәси нәтичәсиндә [805] әкинчилик мәнфәәтинин ашағы дүшмәси о заман јалныз әввәлдәки мәнфәәт нормасыны бәрпа етмиш оларды.

[*Икинчиси,*] Прево дикәр бир дәлил дә тәтбиг етмәк истәјир:

«Пис кејфијјәтли торпаглар... анчаг о һалда бечәрилмәјә башланыр ки, бунлар да сәнаје капиталлары гәдәр, јахуд онлардан јүксәк мәнфәәт кәтирмиш олсун. Бу һалда тахылын вә дикәр кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын гијмәти, јени торпагларын бечәрилмәјә башланмасына бахмајараг, чох вахт һәлә јенә дә чох јүксәк сәвијјәдә галыр. Бу јүксәк гијмәтләр фәһлә әһалини сыхынтылы вәзијјәтә салыр, чүнки әмәк һаггынын јүксәлмәси муздлу фәһләләрин истеһлак етдикләри шејләрин гијмәтинин јүксәлмәси илә ајаглаша билмир. Кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын јүксәк гијмәтләри бүтүн әһали үчүн аз-чох ағырлыг јарадыр, чүнки әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ән зәрури шејләрин гијмәтинин артмасы демәк олар ки, бүтүн әмтәәләрдә әкс едир. Бу үмуми сыхынтылы вәзијјәт, бунунла да бирликдә әһалинин һәдсиз чохлуғу үзүндән өлүм һалларынын чохалмасы муздлу фәһләләрин сајынын азалмасына, бунун да нәтичәсиндә әмәк һаггынын јүксәлмәсинә вә әкинчилик мәнфәәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Бу

андан е'тибарән инкишафын сонрасы әввәлкинә экс истигамәтдә давам едир. Капиталлар пис торпаглардан гајыдыб сәнајејә ахыр. Лакин әһали гануну тез бир заманда јенә өз тә'сирини көстәрир: јохсуллуг кәсилән кими, фәһләләрин сајы артыр, онларын әмәк һаггы ашағы дүшүр, бунун да нәтичәсиндә мәнфәәтләр јүксәлир. Бу вә ја дикәр тәрәфә доғру баш верән бу чүр артыб-азалмалар, орта мәнфәәтә тохунмадан бир-биринин ардынча кәлмәлидир. Мәнфәәтләр башга сәбәбләрә көрә вә ја мәһз бу сәбәбә көрә јүксәлә биләр вә ја ашағы дүшә биләр, ара-сыра каһ бир истигамәтдә, каһ да башга истигамәтдә дәјишилә биләр, лакин бунларын белә јүксәлмәсини вә ја ашағы дүшмәсини һеч дә јени торпагларын бечәрилмәси зәрурәти илә әлагәләндирмәк олмаз. Әһали елә бир тәнзимчидир ки, тәбии гајданы бәрпа едир вә мәнфәәти мүәјјән чәрчивә дахилиндә сахлајыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 194—196).

Бу, долашыг формада шәрһ едилдијинә бахмајараг, «әһали гануну» нөгтеји-нәзәриндән доғрудур. Лакин бу, белә бир фәрзијјә илә дүз кәлмир ки, әкинчилик мәнфәәтләри әһалинин артмасына мүвафиг олан әлавә тәклиф јаранынчаја гәдәр јүксәлир. Әкәр бу һалда әкинчилик мәһсулунун гијмәти даим јүксәлирсә, онда бунун нәтичәси олараг һеч дә әһали азалмыр, мәнфәәт нормасы үмумијјәтлә ашағы дүшүр, бу исә јығымын азалмасына сәбәб олур вә јалныз бунун нәтичәсиндә әһали азалыр. Рикардо—Малтус бахышларына әсасән әһали ләнк артмыш оларды. Превонун сөјләдикләриндә исә белә бир фикир јеридилир: көстәрилән просес әмәк һаггыны онун орта сәвијјәсиндән ашағы салардь; әмәк һаггынын белә ашағы дүшмәси вә фәһләләрин јохсуллуғу үзүндән тахылын гијмәти ашағы дүшмәјә башлајыр, бу сәбәбдән исә јенә мәнфәәт јүксәлир.

Лакин бу чүр фикир јеридилмәси бизи бураја аид олмајан бир тәдгигата тәрәф апарыр, зира бурада бизим үчүн белә фәрз едилир ки, әмәјин дәјәри һәмишә бүтүнлүклә өдәнилир, јә'ни фәһлә өзүнүн тәкрар истеһсал едилмәси үчүн лазым олан һәјат васитәләрини әлдә едир.

Превонун јеритдији бу мүһакимәләр о сәбәбдән әһәмијјәтлидир ки, бунларын көстәрдијинә көрә, Рикардонун бахышы,—Малтусдан көтүрдүјү бахышла бирликдә,—мәнфәәт нормасынын галхыб-енмәләрини изаһ едә билирсә дә, бу нормалын елә даими бир сурәтдә ашағы дүшмәсини изаһ етмир ки, бу һалда һәмин норманын ара-сыра јүксәлмәси дөврләри олмасын: ахы тахыл гијмәтләринин мүәјјән дәрәчәдә јүксәклији вә мәнфәәтләрин мүәјјән дәрәчәдә ашағы дүшдүјү шәраитдә әмәк һаггы өз сәвијјәсиндән ашағы дүшәрди вә бу һал әһалинин зоракылыгла азалдылмасына, бунун нәтичәсиндә исә тахылын гијмәтинин вә үмумијјәтлә зәрури шејләрин гијмәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб оларды, бу исә јенә мәнфәәтләри јүксәлтмиш оларды.

3) ПОЛЕМИК ӘСӘРЛӘР

[806] 1820-чи ил илә 1830-чу ил арасындакы дөвр инкилис сијаси игтисадынын тарихиндә метафизики чәһәтчә ән әһәмијјәтли бир дөвр олмушдур. Бурада биз Рикардо нәзәријјәсинин леһинә вә әлејһинә нәзәри чарпышмалар, бир сыра аноним полемик әсәрләр көрүрүк. Онларын мүһүмләри, хүсусилә дә јалныз бизим мөвзумуза аид мәсәләләрә тохунанлар бурада гејд олунур. Лакин бунунла бирликдә һәмин полемик әсәрләрин өзләри үчүн дә характерик бир чәһәт вар ки, бунларын һамысы әслиндә дәјәр анлајышынын вә бунун капитала мүнасибәтинин мүәјјән едилмәси әтрафында һәрләнир.

а) «OBSERVATIONS ON CERTAIN VERBAL DISPUTES...» [СИЈАСИ ИГТИСАДДА СКЕПТИСИЗМ; НӘЗӘРИ МУБАҺИСӘЛӘРИН СӨЗЛӘР БАРӘСИНДӘ МУБАҺИСӘЈӘ МҮНЧӘР ОЛМАСЫ]

«Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821.

Бу әсәрдә мүәјјән гәдәр кәскинлик вардыр. Онун ады—«Verbal Disputes»*—характерикдир.

О, гисмән Смитә, Малтуса гаршы, һабелә Рикардоја гаршы јазылмышдыр.

Һәмин әсәрин әсас фикри белә бир мүддәадан ибарәтдир:

«мубаһисәләр... анчаг ондан ирәли кәлир ки, мүхтәлиф шәхсләр сөзләри мүхтәлиф мә'наларда ишләдирләр, јә'ни ондан ирәли кәлир ки, мубаһисә едәнләр нағыллардакы чәнкавәрләр кими, галханын мүхтәлиф тәрәфләринә бахырлар» (сәһ. 59—60).

Бу гәбил скептисизм һәмишә бу вә ја дикәр нәзәријјәнин позулмаға башландығыны хәбәр верир, о һәмишә, ев күзәраны үчүн ујғунлашдырылмыш дүшүнчәсиз вә вичдансыз бир еклектизмин билаваситә сәләфидир.

Рикардонун дәјәр нәзәријјәси барәсиндә аноним мүәллиф һәр шејдән әввәл дејир:

«Белә бир фәрзијјәдә ачыгча бир чәтинлик вардыр ки, дәјәр һаггында, јахуд номинал гијмәтин әксинә олараг керчәк гијмәт һаггында бәһс едиркән биз *әмәји* нәзәрдә тутуруг; зира биз чох вахт *әмәјин өзүнүн дәјәриндән, јахуд гијмәтиндән* данышмалы олуруг. Әкәр биз бир шејин һәгиги гијмәти олмаг е'тибары илә әмәк дедикдә һәмин шеји *истеһсал етмиш олан* әмәји нәзәрдә тутурugса, онда бурада башга бир чәтинлик дә мејдана чыхыр;

* — «Сөзләр барәсиндә мубаһисәләр». *Ред.*

зира биз чох вахт *торпағын дәјәриндән, јахуд гијмәтиндән* данышмалы олуруг, һалбуки торпаг әмәклә истеһсал олунмамышдыр. Беләликлә, һәмин тә'риф јалныз *әмтәәләр* һаггында тәтбиг едилә биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 8).

Әмәјә кәлдикдә, Рикардо әлејһинә олан е'тираз о ҹәһәтдән дүзкүндүр ки, Рикардоја көрә капитал билаваситә әмәји сатын алыр, јә'ни о ҹәһәтдән дүзкүндүр ки, Рикардо билаваситә әмәјин дәјәриндән бәһс едир, һалбуки һәгигәтдә бурада, мүвәггәти истеһлак едилмәк үчүн алынан вә сатылан шеј иш гүввәсидир ки, онун өзү мүәјјән бир мәһсулдур. Аноним мүәллиф проблеми һәлл етмәк әвәзинә бурада јалныз гејд едир ки, проблем һәлл олунмамышдыр.

О да тамамилә доғрудур ки, әмәјин мәһсулу олмајан *«торпағын дәјәри,* јахуд *гијмәти»* заһири көрүнүшдә дәјәр анлајышына билаваситә зиддир вә билаваситә дәјәр анлајышындан һасил едилә билмәз. Бу ҹүмләнин Рикардо әлејһинә бир е'тираз олмаг е'тибары илә хүсусән она көрә әһәмијјәти јохдур ки, аноним мүәллиф Рикардонун рента нәзәријјәсинин белә бир ҹәһәтинә гаршы чыхмыр ки, орада Рикардо мәһз, капиталист истеһсалы әсасында торпағын номинал дәјәринин нечә әмәлә кәлдијини изаһ едир вә көстәрир ки, торпағын номинал дәјәри дәјәр тә'рифинә зидд дејилдир. Торпағын дәјәри капиталлашдырылмыш торпаг рентасы мугабилиндә верилән гијмәтдән башга бир шеј дејилдир. Демәли, бурада, әмтәәнин вә онун дәјәринин садә тәдгигиндән prima facie* ирәли кәлән мүнасибәтләрдән даһа чох инкишаф етмиш мүнасибәтләр фәрз едилир,—нечә ки, биржа ојунунун објекти олан вә һәр илки веркиләрин бир һиссәси үчүн мүәјјән һүгугларын сатын алынмасындан башга бир шеј олмајан фактив капитал[44] мәһсулдар капитал һаггындакы садә анлајышдан һасил едилә билмәз.

Икинчи е'тираз,—*нисби* бир шеј олан дәјәри Рикардонун *мүтләг* бир шејә чевирмәсинә гаршы е'тираз,—сонралар мејдана кәлмиш дикәр бир полемик әсәрдә (Самјуел Бејлинин әсәриндә) Рикардонун бүтүн системинә һүҹум етмәк үчүн әсас көтүрүлмүшдүр. Бејлинин әсәрини нәзәрдән кечирәндә биз һабелә, «Observations on certain Verbal Disputes» дә бу мөвзуја аид оланлары да верәҹәјик.

Өтәри гејд едилмиш олан бир мулаһизәдә биз, әмәјә муздверән капиталын әмәлә кәлдији мәнбә барәсиндә сәрраст бир ифадәјә раст кәлирик,—доғрудур, бу ҹәһәт мүәллиф үчүн дәркедилмәз галмышдыр (мүәллиф, әксинә, бунунла өзүнүн сонракы ҹүмләсиндә, мәним нәзәрә чарпдырмадығым бир ҹүмләдә сөјләниләнләри сүбут етмәк истәјир, мәһз ону сүбут ет-

* — илк нәзәрдә; бурада исә—илк нәзәрдәҹә, дәрһал. *Ред.*

мәк истәјир ки, әмәк тәклифинин өзү әмәјин јүксәк гијмәтинин онун «тәбии гијмәтинә» доғру ашағы дүшмәк мејлинин јеринә јетирилмәси үчүн бир манеәдир):

«Әмәк тәклифинин артмасы, әмәк сатын алынанда онун мүгабилиндә тәклиф едилән шејин артмасыдыр. Буна көрә дә ч-б Рикардо илә бирликдә биз әмәјин гијмәти һәмишә, әмәјин Рикардо сөјләдији тәбии гијмәтинин сәвијјәсинәдәк ашағы дүшмәјә *мејл* едир дедикдә, анчаг ону јадымыза салмалыјыг ки, әмәк тәклифинин артмасынын өзү, һәмин *мејли* төрәтмәли олан бу артма, мүгавимәт көстәриб бу мејлин *тә'сиринә* мане олан сәбәбләрин биридир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 72—73).

Әкәр чыхыш нөгтәси олараг әмәјин орта гијмәти, јә'ни әмәјин дәјәри көтүрүлмәсә, онда нәзәријјәнин инкишафы әсла давам едә билмәз, там ејни илә әкәр үмумијјәтлә әмтәәләрин *дәјәри* чыхыш нөгтәси олараг көтүрүлмәсә, бу һалда да нәзәријјәнин инкишафынын давамы мүмкүн дејилдир. Гијмәтләрин галхыб-енмәсиндән ирәли кәлән керчәк һадисәләри јалныз бу әсасла анламаг олар.

[807] «Елә дүшүнмәк лазым дејилдир ки, онун» (Рикардонун) «иддиа етдијинә көрә ики мүхтәлиф әмтәәнин ики ајрыча нүсхәси, мәсәлән, бир шлјапа илә бир чүт башмаг о һалда бир-биринә мүбадилә олунур ки, *бу ајрыча ики нүсхә* ејни мигдар әмәк илә истеһсал едилмиш олсун. *«Әмтәә»* дејиркән бурада ајрыча бир фәрди шлјапаны, бир чүт башмағы вә саирәни дејил, *«әмтәә нөвүну»* баша дүшмәк лазымдыр. Инкилтәрәдә бүтүн шлјапалары истеһсал едән әмәјин бүтөвүнә бу мәгсәдлә, бүтүн бу шлјапалар арасында бөлүнән бир әмәк кими бахмаг лазымдыр. Бу, зәннимчә, Рикардонун әсасларында вә тә'лиминин үмуми мүддәаларында кифајәт гәдәр ајдын ифадә олунмамышдыр». Мәсәлән, Рикардо, мисал үчүн бир чүт чорабда «машынгајыранын машын истеһсалына сәрф едилмиш әмәјинин бир һиссәсинин» мөвчуд олмасындан бәһс едир. «Һалбуки чорабын һәр бир ајрыча чүтүнү истеһсал едән әмәјин бүтөвү, әкәр биз ајрыча бир чүт чорабдан бәһс едириксә, машынгајыранын әмәјинин бир һиссәсини дејил, онун *бүтөвүнү* еһтива едир; зира бир машын бир чох чораб истеһсал едир вә машынын һәр һансы бир һиссәси олмасајды, һәмин чорабларын һеч бири истеһсал едилә билмәзди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 53—54).

Сонунчу чүмлә анлашылмазлыг нәтичәсидир. Машынын бүтөвү әмәк просесинә дахил олур, дәјәр јаранмасы просесинә исә онун јалныз бир һиссәси дахил олур.

Аноним мүәллифин ситат кәтирилән мүлаһизәсинин галан чәһәтләриндә бә'зи дүзкүн шејләр вардыр.

Биз чыхыш нөгтәси олараг *әмтәәни*—мәһсулун бу спесифик ичтимаи формасыны—капиталист истеһсалынын әсасы вә илкин шәрти кими көтүрүрүк. Биз ајрыча мәһсуллары көтүрүр вә бу мәһсулларын бир әмтәә кими малик олдуглары, јә'ни онлара әмтәә дамғасы вуран форма муәјјәнликләрини тәһлил едирик. Капиталист истеһсалына *гәдәр*—кечмиш истеһсал үсуллары шәраитиндә—мәһсулун хејли һиссәси тәдавүлә дахил олмур, базара чыхарылмыр, бир әмтәә кими истеһсал

олунмур, әмтәәјә чеврилмир. Дикәр тәрәфдән, бу заман, истеһсала дахил олан мәһсулларын хејли һиссәси әмтәә дејилдир вә просесә бир әмтәә кими дахил олмур. Мәһсулларын әмтәәјә чеврилмәси јалныз ајры-ајры һалларда баш верир, мәһсулун анчаг артығына вә и. а. шамил олур, ја да анчаг ајры-ајры истеһсал даирәләринә (е'мал сәнајеси мәһсулларына) вә и. а. шамил олур. Мәһсулларын һеч дә һамысы просесә бир тичарәт шеји кими дахил олмур, бунларын һеч дә бүтүн күтләси просесдән бир тичарәт шеји кими чыхмыр. Буна бахмајараг, мәһсулун әмтәәјә чеврилмәси, әмтәә тәдавүлү, бу сәбәбдән пул тәдавүлү дә мүәјјән һүдуд дахилиндә, демәли, мүәјјән дәрәчәјәдәк инкишаф етмиш тичарәт дә капиталын вә капиталист истеһсалынын әмәлә кәлмәсинин *илкин шәртидир, чыхыш нөгтәсидир.* Әмтәәни биз мәһз белә бир илкин шәрт кими тәдгиг едирик, ону капиталист истеһсалынын ән садә үнсүрү кими әсас көтүрүрүк. Лакин, дикәр тәрәфдән, әмтәә мәһсулдур, капиталист истеһсалынын нәтичәсидир. Капиталист истеһсалынын бир үнсүрү кими мејдана чыхан шеј сонра өзүнү һәмин истеһсалын өз мәһсулу кими көстәрир. Јалныз капиталист истеһсалы әсасында әмтәә мәһсулун үмуми формасына чеврилир вә капиталист истеһсалы нә гәдәр чох инкишаф едирсә, мәһсуллар бир о гәдәр артыг дәрәчәдә бир ингредијент кими, јенә дә әмтәә формасында капиталист истеһсалы просесинә дахил олур. Капиталист истеһсалындан мејдана кәлән әмтәә капиталист истеһсалынын бир үнсүрү кими әсас көтүрдүјүмүз әмтәәдән фәргләнир. Бизим бурада көрдүјүмүз даһа ајрыча бир әмтәә дејилдир, ајрыча бир мәһсул дејилдир. Ајрыча бир әмтәә, ајрыча бир мәһсул нәинки реал сурәтдә, бир мәһсул олмаг чәһәтдән, һабелә бир әмтәә олмаг е'тибары илә дә мәчму мәһсулун бир *һиссәси* кими, онун јалныз бир реал һиссәси кими дејил, һабелә бир идеал һиссәси кими мејдана чыхыр. Һәр бир ајрыча әмтәә капиталын өзүнүн вә јаратдығы изафи дәјәрин мүәјјән бир һиссәсинин тәмсилчиси кими мејдана чыхыр.

Мәчму мәһсулун, мәсәлән, 1 200 аршын читин дәјәриндә аванс едилмиш капиталын дәјәри плјус капиталистин мәнимсәдији изафи әмәк вардыр—мәсәлән, 120 ф. стерлинглик дәјәр вардыр (әкәр аванс едилмиш капитал 100 ф. ст. тәшкил едир, изафи әмәк исә 20 ф. стерлингә бәрабәрдир). Читин һәр аршыны бәрабәрдир $\frac{110}{1200}$ ф. ст., јә'ни $\frac{1}{10}$ ф. ст., јахуд 2 шиллингә. Просесин нәтичәси олмаг е'тибары илә ајрыча бир әмтәә дејил, әмтәәләрин бүтүн күтләси мејдана чыхыр ки, бу әмтәәләрдә мәчму капиталын дәјәри тәкрар истеһсал олунур вә үстүнә изафи дәјәр кәлир. Ајрыча бир мәһсулун дәјәри

мүәјјән олунмаг үчүн, истеһсал едилмиш бүтүн дәјәр мәһсулларын сајына бөлүнмәлидир вә ајрыча бир мәһсул јалныз мәчму дәјәрин белә бир мүвафиг һиссәси олмаг е'тибары илә әмтәәјә чеврилир. Инди даһа ајрыча бир хүсуси әмтәәјә сәрф олунмуш әмәк дејил,—бу әмәји исә əксәр һалларда һеч һесабламаг мүмкүн олмазды вә бир әмтәәдә бу әмәјин мигдары дикәр әмтәәдәкиндән чох ола биләр,—һәмин әмәк дејил, мәчму әмәк, бу мәчму әмәјин мүвафиг һиссәси, мәчму дәјәри мәһсулларын сајына бөлдүкдә алынан орта кәмијјәт ајрыча бир мәһсулун дәјәрини мүәјјән едир вә бу мәһсулу бир әмтәә кими тәсбит едир. Буна көрә мәчму капиталы əвәзләмәк вә изафи дәјәр әлдә етмәк үчүн дә, әмтәәләрин мәчму күтләсиндәки һәр бир әмтәә көстәрилән гајда илә мүәјјән едилән өз дәјәринә сатылмалыдыр. Әкәр 1 200 аршындан јалныз 800 аршын сатылмыш олсајды, онда капитал әвәзләнмәзди, хүсусилә дә мәнфәәт әлдә едилмәзди. Лакин читин ајрыча бир аршыны *да* өз дәјәриндән ашағы сатылмыш оларды, чүнки онун дәјәри ајрылыгда мүәјјән едилмир, мәчму мәһсулун бир һиссәси кими мүәјјән олунур.

[808] «Әкәр сиз әмәји әмтәә адландырырсынызса, онда бу, елә бир әмтәәјә бәнзәмир ки, о, әввәлдән мүбадилә мәгсәди илә истеһсал едилир, сонра да базара чыхарылыр вә бурада башга әмтәәләрдән һәр биринин һазырда базарда мөвчуд олан нисби мигдарларына мүвафиг тәрздә һәмин әмтәәләрә мүбадилә едилмәли олур; әмәк өзүнүн базара чыхарылдығы анда *истеһсал едилир,*—бундан да әлавә, әмәк һәлә истеһсал едилмәмишдән базара чыхарылмыш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 75—76).

Һәгигәтдә базара чыхарылан әмәк дејил, фәһләдир. Фәһлә исә капиталистә өз әмәјини сатмаг дејил, мүвәггәти олараг өзүндән бир иш гүввәси [working power] кими истифадә едилмәсини сатыр. Капиталист илә фәһләнин бағладыглары мүгавиләдә, онларын өз араларындакы алғы вә сатгы сазишиндә мәһз бу иш гүввәсиндән истифадә олунмасы әтрафында сөвдә кедир.

Ишәмузд иш шәраитиндә фәһләнин әмәк һаггы онун өз иш гүввәсини капиталистин сәрәнчамына вердији мүддәт әрзиндәки вахт һесабы илә дејил, дәнәмузд һесабы илә верилдикдә бу, јалныз, һәмин вахтын башга бир үсул илә мүәјјән едилмәсидир. Һәмин вахт мәһсул илә өлчүлүр, ејни заманда мәһсулун мүәјјән мигдары ичтимаи зәрури иш вахтынын ифадәси һесаб олунур. Лондонда, ишәмузд гајдасынын һөкм сүрдүјү бир чох сәнаје саһәләриндә әмәк һаггы мәһз бу үсул илә, саатлар [ичтимаи зәрури иш вахтынын саатлары] әсас тутулмагла верилир, лакин әмәјин бу вә ја дикәр мәһсулунун «бир саат» тәшкил едиб-етмәдији барәсиндә чох вахт мүбаһисә баш верир.

Фәһләләрә әмәк һаггы верилмәсинин ајры-ајры формаларындан асылы олмајараг, јалныз ишәмузд шәраитиндә дејил, һабелә үмумијјәтлә, иш гүввәси һәлә истеһлак едиләндән габаг мүәјјән шәртләр әсасында сатылырса да, онун пулу јалныз әмәк ичра едилдикдән сонра, истәр һәр күнүн, истәрсә һәр һәфтәнин вә и. а. ахырында *верилир.* Бурада пул *тә'дијә васитәсинә* чеврилир, бундан габаг исә о, идеал шәкилдә алғы васитәси иди, чүнки әмтәәнин номинал шәкилдә алычынын әлинә кечмәси реал шәкилдә кечмәсиндән фәргләнир. Әмтәәнин—иш гүввәсинин—сатылмасы, онун истеһлак дәјәринин һүгуги сурәтдә башгасына верилмәси илә онун керчәк сурәтдә верилмәси бурада вахт е'тибары илә бир јерә дүшмүр. Буна көрә дә гијмәт әмтәәнин сатылмасындан кеч реаллашыр (бах: мәним әсәримин *биринчи һиссәси,* сәһ. 122)[45]. Бурада белә бир чәһәт дә ашкара чыхыр ки, аванс едән капиталист дејил, фәһләдир,—нечә ки, бир ев кирајә веriләндә истеһлак дәјәрини кирә едән дејил, кирајә верән шәхс аванс едир. Фәһлә, доғрудур, әмәк һаггыны һәлә өз истеһсал етдији әмтәә сатыландан габаг алыр (јахуд, һәр һалда, әкәр әмтәә габагчадан сифариш едилмиш вә и. а. олмаса, о өз әмәк һаггыны ала биләр). Лакин *онун* әмтәәси, онун иш гүввәси о өз әмәк һаггыны аландан габаг истеһсалда истеһлак едилмишдир, алычынын, капиталистин әлинә кечмишдир. Һәм дә мәсәлә онун үзәриндә дејилдир ки, бу әмтәәнин алычысы нә етмәк истәјир, ону бир истеһлак дәјәри олараг өзүндәми сахламаг истәјир, јохса өзү дә сатмаг үчүн алыр. Мәсәлә биринчи алычы илә сатычы арасындакы *мүстәгим* сөвдә үзәриндәдир.

[Рикардо өз «Principles»индә дејир:]

«Чәмијјәтин инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә *капитал* јығымы, јахуд *әмәк тәтбиг едилмәси үчүн вәсаит* јығымы чох вә ја аз бир сүр'әтлә давам едир вә бүтүн һалларда о кәрәк әмәјин мәһсулдар гүввәләриндән асылы олсун. Үмуми гајдаја көрә, мүнбит торпаглар бол олдугда, әмәјин мәһсулдар гүввәләри чох олур». (*Ricardo* On the Principles of Political Economy. Third edition. London, 1821, сәһ. 94) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 89].

Рикардонун бу мүддәасы барәсиндә аноним әсәрин мүәллифи дејир:

«Әкәр биринчи чүмләдә *әмәјин мәһсулдар гүввәләри һәр һансы бир мәһсулдан һәмин мәһсулу өз әлинин әмәји илә истеһсал етмиш олана чатан һиссәсинин чүз'илији демәкдирсә,* онда бу чүмлә, демәк олар ки, тавтолокијадыр, чүнки *мәһсулун галан һиссәси,* әкәр мәһсулун саһиби истәсә, *капитал јығымына кедә билән бир фонд тәшкил едир».*

(Беләликлә, өзлүјүндә ајдын олан бир шеј кими е'тираф едилир ки, капиталистин нөгтеји-нәзәриндән *«әмәјин мәһсул-*

дар гүввәләри һәр һансы бир мәһсулдан һәмин мәһсулу өз әлинин әмәји илә истеһсал етмиш олана чатан һиссәсинин ҹүз'илији демәкдир». Бу јер әҹәбдир.)

«Лакин бу һалда о һеч дә һәмишә, мүнбит торпағын ән бол олдуғу јер- дә мөвҹуд олмур».

(Бу, ағылсыз бир е'тираздыр. Рикардо капиталист истеһсалыны нәзәрдә тутур. О, һеч дә бу истеһсалын мүнбит торпаг вә ја нисбәтән гејри-мүнбит торпаг шәраитиндә асанлыгла инкишаф едиб-етмәмәси мәсәләсини тәдгиг етмир. Өзүнүн мөвҹуд олдуғу јердә бу истеһсал торпағын ән чох мүнбит олдуғу јерләрдә ән чох мәһсулдар олур. Әмәјин һәм ичтимаи, һәм дә тәбии мәһсулдар гүввәләри, јә'ни әмәјин өз әтрафындакы тәбиәтдә тәсадүф етдији мәһсулдар гүввәләр капиталын мәһсулдар гүввәси кими мејдана чыхыр. Рикардонун өзү, јухарыда ситат кәтирилән јердә, әмәјин мәһсулдар гүввәләрини капитал истеһсал едән әмәклә, һеч дә әмәјин өзүнә мәхсус олан сәрвәти дејил, әмәји өз сәрәнҹамына алмыш сәрвәти истеһсал едән әмәклә ејниләшдирир—бу исә дүзкүндүр. *Онун «к а п и т а л, ј а х у д ә м ә к т ә т б и г е д и л м ә с и ү ч ү н в ә с а и т» ифадәси* әслиндә јеканә бир ифадәдир ки, бурада о, капиталын керчәк тәбиәтини гаврајыр. О өзү о дәрәҹәдә [809] капиталист нөгтеји-нәзәринин әсиридир ки, бу тәһриф, бу quidproquo* она нә исә өзлүјүндә ајдын бир шеј кими көрүнүр. Әмәјин објектив шәртләри,—һәм дә бу әмәјин өзүнүн јаратмыш олдуғу шәртләр,—хаммал вә әмәк аләтләри,—*әмәјин өз васитәләри кими тәтбиг етдији васитәләр* дејилдир, әксинә, бу шејләр *әмәјин тәтбиг едилмәси үчүн васитәләрдир.* Әмәк онлары тәтбиг етмир, онлар әмәји тәтбиг едир. Әмәк һәмин шејләр үчүн елә бир васитәдир ки, бунун јардымы илә онлар бир капитал кими јығылыр; онлар елә бир васитә дејилдир ки, фәһлә үчүн мәһсул, сәрвәт тә'мин етмиш олсун.)

«Шимали Америкада вәзијјәт беләдир, лакин бу, сүн'и бир вәзијјәтдир»

(јә'ни капиталист вәзијјәтидир).

«Мексикада вә Јени Һолландијада** вәзијјәт белә дејилдир. Әмәјин мәһсулдар гүввәләри *дикәр* мә'нада һәгигәтән, чохлу мигдар мүнбит торпаг олан јерләрдә ән чох олур,—бу һалда мәсәлә адамын, әкәр өзү истәјирсә, артыг мигдарда, өзүнүн сәрф етмиш олдуғу бүтүн әмәјә нисбәтән артыг мигдарда *хам мәһсул* јетишдирмәк габилијјәти үзәриндәдир. Доғрудан да бу бир *тәбиәт не'мәтидир ки, инсанлар мөвҹуд әһалини тә'мин етмәк үчүн лазым кәлән минимумдан артыг јејинти шејләри јетишдирә билирләр».*

* — анлајышларын гарышдырылмасы (һәрфијјән: бир шејин башға бир шеј һесаб едилмәси). *Ред.*

** — Австралијанын көһнә адыдыр. *Ред.*

(Бу, *физиократларын* тә'лиминин әсасыдыр. Һәмин «тәбиәт не'мәти» изафи дәјәрин физики әсасыдыр ки, бу, башланғычда демәк олар, бүтүн тәләбаты өдәјән әкинчилик әмәјиндә ән чох ајдын мејдана чыхыр. Сәнаје әмәјиндә бу о гәдәр ајдын дејилдир, зира бу әмәјин мәһсулу габагча бир әмтәә кими сатылмалыдыр. Изафи дәјәрин илк дәфә тәһлилини верән физиократлар изафи дәјәри онун натурал формасында тәдгиг едирләр.)

«Лакин *«изафи мәһсул»* (ч-б Рикардонун 93-чү сәһифәдә ишләтдији ифадә) адәтән һәр һансы бир шејин бүтүн гијмәтинин, һәмин шеји гајырмыш олан фәһләјә чатан һиссәсиндән артығы демәкдир»,

(ешшәк көрмүр ки, торпағын мүнбит олдуғу јерләрдә вә, демәли, мәһсулун гијмәтинин фәһләјә чатан һиссәси аз олса да, буна кифајәт мигдарда зәрури шејләр сатын алмаг мүмкүндүр,—капиталистин пајы ән чох олур),—

«бу нисбәти адамлар арасындакы сазиш тәнзим едир, тәбиәт мүәјјән етмир» («Observations on certain Verbal Disputes», сәһ. 74—75).

Әкәр бу сонунчу, ахырынчы чүмләнин бир мә'насы варса, о да бундан ибарәтдир ки, капиталист мә'насында олан «изафи мәһсулу» өзлүјүндә көтүрүлән әмәк мәһсулдарлығындан чидди сурәтдә фәргләндирмәк лазымдыр. Әмәјин мәһсулдарлығы капиталисти јалныз о чәһәтдән марагландырыр ки, капиталист үчүн о бир мәнфәәт кими реаллашыр. Капиталист истеһсалынын мәһдудлуғу, онун һәдди бундан ибарәтдир.

«Һәр һансы бир шеј үчүн олан тәләб тәклифин мөвчуд вәзијјәтиндәки керчәк тәләби өтдүкдә вә бу сәбәбдән гијмәт јүксәлдикдә, ја елә ола биләр ки, кечмишдәки истеһсал хәрчләри нормасы галмагла тәклифин мигдары артар,—бу һалда тәклифин мигдары та о вахта гәдәр артачагдыр ки, нәһајәт, һәмин шеј башга шејләрә кечмишдәки нисбәтлә мүбадилә едилмәјә башлајачагдыр. Ја, икинчиси, тәклифи онун кечмишдәки мигдарындан јухары артырмаг *мүмкүн дејилдир* вә јүксәлмиш гијмәт онда ашағы дүшмәјә башламајачаг, А. Смитин дедији кими, нәзәрдән кечирилән шејин истеһсалында тәтбиг едилмиш олан хүсуси нөв торпаг, капитал вә әмәк һаггы үчүн јенә дә, нисбәтән јүксәк торпаг рентасы, јахуд нисбәтән јүксәк мәнфәәт вә ја нисбәтән јүксәк әмәк һаггы (јахуд бунларын һәр үчүнү) верәчәкдир. Ја да, үчүнчүсү, тәклифин арта биләчәји, кечмишдәки мигдар әмтәәнин *вахташыры истеһсалы үчүн* лазым олдуғундан» *(бу ифадәни гејд етмәк лазымдыр!)* «мүвафиг сурәтдә *чох* торпаг вә ја капитал вә ја әмәк вә ја бу амилләрин һәр үчүнү тәләб едир. Бу һалда тәклиф анчаг о заман артачагдыр ки, тәләб 1) бу јүксәлмиш гијмәтлә әлавә тәклифи өдәмәк үчүн, 2) јенә дә һәмин јүксәлмиш гијмәтлә кечмишдәки мигдар тәклифи өдәмәк үчүн кифајәт едәчәк гәдәр күчлү олсун. Зира әмтәә үчүн јүксәк гијмәт әлдә етмәкдән өтрү әлавә мигдар әмтәәнин истеһсалчысынын имканы һеч дә бу әмтәәни кечмишдәки гәдәр истеһсал едәнләринкиндән артыг олмајачагдыр... Беләликлә, һәмин истеһсал саһәсиндә *үстәлик мәнфәәт* әлдә едиләчәкдир... *Үстәлик мәнфәәт* ја анчаг бә'зи хүсуси истеһсалчылара чатачаг... ја да, әкәр *әлавә* мәһсулу галан мәһсулдан *фәргләндирмәк* мүмкүн олмаса, үстәлик мәнфәәтдә һамысы иштирак едәчәкдир... Адамлар белә бир *үстәлик мәнфәәт*

әлдә едилмәси мүмкүн олан истеһсал саһәсиндә иштирак етмәк үчүн нә исә бир шеј вермәјә разы олачаглар... Онларын бу мәгсәдлә вердикләри шеј *рентадыр*» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 79—81).

Бурада јалныз ону гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин әсәрдә илк дәфә олараг рента, сабитләшмиш *үстәлик мәнфәәтин* үмуми формасы кими нәзәрдән кечирилир.

[810] ««Кәлирин капитала чеврилмәси» ифадәси *сөзләр барәсиндәки* һәмин мүбаһисәләрин даһа бир мәнбәјидир. Бириси бунунла демәк истәјир ки, капиталист өз капиталыны тәтбиг етмәк нәтичәсиндә әлдә етдији мәнфәәтин бир һиссәсини өз шәхси истеһлакына хәрчләмәк әвәзиндә буну өз капиталынын артырылмасына сәрф едир, һалбуки бу һиссәни дә өз шәхси истеһлакына сәрф едә биләрди. Дикәри исә бунунла демәк истәјир ки, кимисә һеч вахт өзүнүн һеч бир капиталы үчүн мәнфәәт шәклиндә әлдә етмәдији бир шеји вә јалныз бир рента, әмәк һаггы, мааш олараг әлинә кәлмиш олан бир шеји капитал кими сәрф едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 83—84).

Бу ахырынчы чүмләләр—«*сөзләр* барәсиндәки мүбаһисәләрин даһа бир *мәнбәји*», «бириси бунунла демәк истәјир», «дикәри бунунла демәк истәјир»—чүмләләри, әлламәлик едән бу чызмагарачынын әдасыны көстәрир.

b) «AN INQUIRY INTO THOSE PRINCIPLES...» [АНОНИМ МҮӘЛЛИФИН БУРЖУА МӘҺДУДЛУҒУ. РИКАРДОНУН ЈЫҒЫМ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИ ОНУН ИЗАҺ ЕТМӘСИ. КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫНЫН БӨҺРАНЛАР ТӨРӘДӘН ЗИДДИЈЈӘТЛӘРИНИ АНЛАМАМАГ]

«An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus» etc. London, 1821.

Рикардо мәсләкли әсәрдир. Малтусун әлејһинә пис чыхыш етмир. Бу гочагларын сонсуз мәһдудлуғуну көстәрир. Торпаг мүлкијјәти әвәзинә капиталы тәдгиг едиркән онларын принсипиаллығынын нәјә чеврилдији бурада ашкара чыхыр. Она бахмајараг, бу әсәр јухарыда көстәрилән он ил әрзиндәки ән јахшы полемик әсәрләрдән биридир.

«Әкәр бычаг истеһсалында тәтбиг едилән капитал 1% артырса вә әкәр бу һал бычаг истеһсалыны јалныз һәмин пропорсијада артыра билирсә, *башга шејләрин* истеһсалынын артмадығы фәрз едилдији бир шәраитдә бычаг истеһсалчылары үмумијјәтлә шејләрә сәрәнчам етмәк саһәсиндәки өз имканларыны *аз дәрәчәдә артырмыш олачаглар;* лакин бычагларын мигдарынын артырылмасы дејил, үмумијјәтлә шејләрә сәрәнчам етмәк саһәсиндәки мәһз бу кими бир имкан саһибкарын мәнфәәтини, јахуд онун сәрвәтинин артмасыны тәшкил едир. Лакин 1% мигдарында олан белә бир артма *ејни заманда бүтүн дикәр истеһсал саһәләриндәки капиталларда да баш версәјди* вә әкәр бу һал *мәһсулун да там о гәдәр артмасына сәбәб олсајды*, онда нәтичә башга чүр оларды, чүнки бир мәһсулун дикәринә мүбадилә

единлдиjи нисбәт дәjишилмәjәчәкдир, бу сәбәбдән дә һәр бир мәһсулун муәjjән һиссәси кечмишдәки кими jенә дә еjни мигдар башга шеjләрә сәрәнчам етмәк имканы верәчәкдир» (ады чәкилән әсәр, сәһ. 9).

Һәр шеjдән әввәл, әкәр, фәрз едилмиш олдуғу кими, истеһсалын артмасы (вә истеһсалда тәтбиг едилән капиталын артмасы) jалныз бычаг истеһсалында баш верирсә, онда бычаг истеһсалчысынын кәлири *«аз дәрәчәдә»* jүксәлмәк деjил, үмумиjjәтлә jүксәлмәjәчәк вә бычаг истеһсалчысы мүтләг зәрәр чәкәчәкдир. Бычаг истеһсалчысы үчүн о заман анчаг үч jол ачыг галачагдыр. Jа о өзүнүн артмыш мәһсулуну да еjни илә өзүнүн аз мигдар мәһсулуну мүбадилә едәчәjи кими мүбадилә етмәли олачагдыр; бу һалда онун артмыш олан истеһсалы ачыгча зәрәр кәтирәчәкдир. Jа о чалышыб jени истеһлакчылар тапмалыдыр; һәм дә әкәр онун мәһсул сатдығы истеһлакчыларын гәдәри кечмишдәки кими галырса, онда jени истеһлакчылар тапылмасы jалныз белә бир jолла әлдә едилә биләр ки, о, дикәр бир истеһсал саһәсиндәки алычылары өз тәрәфинә чәкир вә өз зәрәрини һәмин истеһсал саһәсинин үзәринә jыхыр; jа да ки, о өз базарыны онун кечмиш һүдудларындан артыг кенишләндирмәлидир,—лакин бу әмәлиjjатларын һеч бири нә онун өз истәмәсиндән, нә дә тәкчә чохалмыш мигдарда бычаг мөвчуд олмасындан асылы деjилдир. Jа да, нәһаjәт, о өз мәһсулунун артығыны кәлән илә сахламалы вә кәлән ил үчүн олан өз jени тәклифини мүвафиг сурәтдә азалтмалыдыр ки, бу да, әкәр онун кечмишдәки капиталын үстүнә гоjдуғу әлавә jалныз әлавә әмәк һаггындан ибарәт олмаjыб әлавә әсас капиталдан да ибарәт олдугда, jенә зәрәр чәкмәjә сәбәб олур.

Сонра, әкәр бүтүн башга капиталларын jығымы да еjни мигдарда баш версәjди, онда бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, бу капиталлар васитәси илә едилән истеһсал да еjни дәрәчәдә артачагдыр. Лакин әкәр бу һәтта белә олсаjды да, бурадан белә бир нәтичә чыхмазды ки, онлар үчүн бир фаиз дә олса артыг бычаг тәләб олунур, чүнки онларын бычаға олан тәләби нә онларын өз мәһсулунун артмасы илә, нә дә онларын бычаг сатын алмаг габилиjjәтинин артмасы илә әсла әлагәдар деjилдир. Чәми-чүмләтаны тавтолокиjа әмәлә кәлир: әкәр һәр бир аjрыча истеһсал саһәсиндә тәтбиг едилән капиталын артмасы чәмиjjәтин тәләбатында һәр бир аjрыча әмтәәjә тәләбин артмасы дәрәчәсинә пропорсионалдырса, онда бир әмтәәнин мигдарынын артмасы дикәр әмтәәләрин артмыш тәклифи үчүн базар олмасыны тә'мин едир.

Беләликлә, бурада фәрз едилир ки: 1) истеһсал *капиталист истеһсалыдыр,* орада һәр бир аjрыча саһәдәки истеһсал—вә онун артмасы—*билаваситә* чәмиjjәтин тәләбаты илә тәнзим олунмур вә [811] чәмиjjәтин *нәзарәти алтында* баш вермир, о,

ҹәмијјәтин тәләбатындан асылы олмајараг һәр бир ајрыҹа капиталистин сәрәнҹам етдији мәһсулдар гүввәләр тәрәфиндән тәнзим олунур; вә 2) фәрз едилир ки, буна бахмајараг, истеһсал еләә *пропорсионал* бир тәрздә апарылыр ки, санки мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки капитал билавасит́ә ҹәмијјәт тәрәфиндән ҹәмијјәтин тәләбатына ујғун сурәтдә тәтбиг едилир.

Белә фәрз едилдикдә contradictio in adjecto* олан белә бир фәрзијјә шәраитиндә, јә'ни капиталист истеһсалы мүтләг социалист истеһсалы олачағы һалда доғрудан да һеч бир ифрат истеһсал мүмкүн олмазды.

Һәм дә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә капитал *јығымы ејни дәрәҹәдә* икән (бу исә јенә дә там јарарсыз бир фәрзијјәдир, куја мүхтәлиф саһәләрдә капитал *јығымы ејни дәрәҹәдә* баш верир) тәтбиг едилән капиталын бу артмасына мүвафиг олан мәһсул күтләси сон дәрәҹә мүхтәлиф олур, чүнки мүхтәлиф саһәләрдә мәһсулдар гүввә, јахуд истеһсал едилән истеһлак дәјәрләринин күтләси тәтбиг едилән әмәјә көрә чох мүхтәлифдир. Бу саһәләрин һамысында ејни бир дәјәр истеһсал олунур, лакин бу дәјәри тәмсил едән әмтәәләрин мигдары чох мүхтәлифдир. Әкәр *А* саһәсиндә дәјәр 1% артмыш, әмтәәләрин күтләси исә 20% артмышса, онда әсла баша дүшмәк олмур ки, нәјә көрә бу һалда һәмин әмтәә күтләси, дәјәрин ејни илә 1%, әмтәә күтләсинин исә јалныз 5% артмыш олдуғу *В* саһәсиндә өзүнә базар тапмалыдыр. Бурада истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасындакы фәрг нәзәрдән гачырылыр.

«Әмтәәләр јалныз әмтәәләрә сатын алыныр»[46] дејән Сејин бу бөјүк кәшфинин мә'насы јалныз ондан ибарәтдир ки, пулун өзү әмтәәнин чеврилмиш формасыдыр. Бу һеч дә сүбут етмир ки, мән алмаг истәдијими јалныз әмтәә вериб ала билдијимә көрә, буну *өз* әмтәәмин мүгабилиндә сатын ала биләрәм, јахуд бу сүбут етмир ки, мәним алычылыг габилијјәтим өзүмүн истеһсал етмиш олдуғум әмтәәләрин *мигдарына* мүвафигдир. Ејни бир *дәјәр* сон дәрәҹә мүхтәлиф мигдарда әмтәәдә тәмсил олуна биләр. Лакин истеһлак дәјәринин—истеһлакын—дәјәрлә иши јохдур, ону марагландыран мәһсулун мигдарыдыр. Әсла баша дүшмәк олмур сәбәби нәдир ки, инди алты бычағы да кечмишдә бир бычағы әлдә етдијим гәдәр учуз әлдә едә билдијимә көрә мән кәрәк алты бычаг алам. Һәлә о ҹәһәт бир јана галсын ки, фәһләләр әмтәә дејил, әмәк сатырлар, бир чох адам вар ки, онлар әмтәә истеһсал етмирләр, алдыглары шејләри пулла алырлар. Әмтәәнин алычысы илә сатычысы

* — һәрфијјән: «епитетдә зиддијјәт», јахуд «тә'рифдә зиддијјәт», јә'ни «даирәви квадрат», «ағач дәмир» кими ифадәләрдә олдуғу кими мә'насыз бир зиддијјәт. *Ред.*

арасында ејнијјәт јохдур. Торпаг мүлкијјәтчиси, пул капиталисти вә и. а. дикәр истеһсалчыларын әмтәәсини *пул* шәклиндә әлдә едир. Онлар «әмтәә» сатычысы олмадан әмтәә алычысыдырлар. Сәнаје капиталистләри арасында јалныз алғы-сатгы баш вермәк дејил, онлар өз әмтәәләрини һабелә фәһләләрә вә әмтәә фабрикчиси олмајан кәлир саһибләринә дә сатырлар. Нәһајәт, бир капиталист олмаг е'тибары илә онларын өз араларында баш верән алғы-сатгылар онларын өз кәлирини хәрчләркән ичра етдикләри алғылардан сон дәрәчә фәрглидир.

«Ч-б Рикардо (икинчи нәшри, сәһ. 359) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 239] мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин сәбәби барәсиндә Смитин бахышыны көстәрәрәк, әлавә едир: «Лакин ч-б Сеј чох бөјүк бир инандырычылыгла көстәрмишдир ки, өлкәдә өзү үчүн тәтбиг саһәси тапа билмәјәчәк һеч бир капитал мәбләғи јохдур, зира тәләби анчаг истеһсал *мәһдуд едир*»».

(Нә бөјүк әлламәлик! Әлбәттә, тәләби истеһсал *мәһдуд едир*. Сифариш илә истеһсал едилә *билмәјән* вә ја тәләби базарда һазыр шәкилдә тапа билмәдији бир шеј үчүн тәләб ола билмәз. Лакин тәләби истеһсалын *мәһдуд етмәсиндән* һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, *истеһсалы тәләб мәһдуд едир вә ја тәләб ону мәһдуд етмишдир* вә истеһсал һеч бир заман тәләбдән артыг ола билмәз, хүсусилә дә мөвчуд базар гијмәти илә олан тәләбдән артыг ола билмәз. Сејин фикир кәскинлији бундан ибарәтдир.)

««Өлкәдә елә бир мигдарда капитал јығыла билмәз ки, бу мигдар капитал мәһсулдар шәкилдә» («зәннимчә бунун мә'насы»,—дејә аноним мүәллиф мө'тәризә арасында өз тәрәфиндән әлавә едир,—«саһиби үчүн мәнфәәтлә демәкдир») «тәтбиг едилә билмәсин, бу шәртлә ки, зәрури шејләрин гијмәтинин јүксәлмәси *нәтичәсиндә* әмәк һаггы о гәдәр чох јүксәлмиш олмасын, зира бу сәбәбдән капиталын мәнфәәти үчүн о гәдәр аз галар ки, јығым үчүн олан стимул арадан галхар» (јенә орада, сәһ. 360) [Русча тәрҹүмәси, I чилд, сәһ. 239].

(Рикардо бурада «мәһсулдарлыгла» вә «мәнфәәтлә» анлајышларыны ејниләшдирир, һалбуки капиталист истеһсалында «мәһсулдар»ын јалныз «мәнфәәтли»дән ибарәт олмасы, мәһз бу чәһәт һәмин истеһсалын мүтләг истеһсалдан фәргини вә онун һәддини тәшкил едир. «Мәһсулдар» истеһсал етмәк үчүн елә истеһсал етмәк лазымдыр ки, күлли мигдар истеһсалчы мәһсул үчүн олан тәләбин бир һиссәсиндән чыхарылмыш олсун; истеһсал кәрәк [812] өз истеһлакынын өз истеһсалы илә әсла мүгајисә едилә билмәдији синфә гаршы антагонизм тәрзиндә олсун, чүнки һәмин синфин мәһз истеһсал етдијинин истеһлак етдијиндән артығы капиталын мәнфәәтини тәшкил едир. Дикәр тәрәфдән, елә синифләр үчүн истеһсал етмәк

лазымдыр ки, бунлар истеһлак едир, амма истеһсал етмирләр. Изафи мәһсула һеч дә ону һәмин синифләр үчүн тәләб објекти едән бир форма вермәк кифајәт дејилдир: капиталистин өзү әкәр капитал јығмаг истәјирсә, о, дикәр тәрәфдән, өз мәһсуллары үчүн кәрәк тәләб ирәли сүрмәсин, чүнки бу мәһсуллар капиталистин онлары истеһсал етдији һәчмдә өзүнүн кәлиринә дахил олур. Әкс тәгдирдә о јыға билмәз. Буна көрә дә Малтус капиталистә елә синифләри гаршы гојур ки, бу синифләрин вәзифәси јығым дејил, хәрчләмәкдир. Ејни заманда да, бир тәрәфдән, бүтүн бу зиддијјәтләрин мөвчудлуғу фәрз едилир, дикәр тәрәфдән исә, фәрз едилир ки, истеһсал тамамилә зиддијјәтсиз баш верир, елә олур ки, куја бу зиддијјәтләр һеч мөвчуд дејилдир. Алғы илә сатгы бир-бириндән ајры салынмышдыр, әмтәә пулдан ајры салынмышдыр, истеһлак дәјәри мүбадилә дәјәриндән ајры салынмышдыр. Фәрз едилир ки, әксинә, бу ајрысалынма јохдур, мүбадилә тичарәти баш верир. Истеһлак илә истеһсал бир-бириндән ајры салынмышдыр; елә истеһсалчылар вардыр ки, онлар истеһлак етмирләр вә елә истеһлакчылар вардыр ки, онлар истеһсал етмирләр. Фәрз едилир ки, әксинә, истеһлак илә истеһсал арасында ејнијјәт вардыр. Қапиталист истеһлак хатиринә дејил, билаваситә өз мәнфәәтини артырмаг үчүн, мүбадилә дәјәри хатиринә истеһсал едир. Фәрз едилир ки, әксинә, о, билаваситә—вә јалныз—истеһлак хатиринә истеһсал едир. Әкәр буржуа истеһсалында мөвчуд олан зиддијјәтләр,—доғрудур, бу зиддијјәтләр таразлашыр, лакин һәмин таразлашма просеси ејни заманда бир бөһран кими мејдана чыхыр, бир-бириндән ајры салынмыш олан, лагејд сурәтдә бир-биринә гаршы дуран вә буна бахмајараг, гаршылыглы сурәтдә бир-бири илә бағлы олан моментләрин зоракылыгла бирләшдирилмәси кими мејдана чыхыр,—әкәр бу зиддијјәтләрин мөвчуд олмадығы фәрз едилсә, онда һәмин зиддијјәтләр, әлбәттә, өзүнү тәзаһүр етдирә билмәз. Һәр бир саһәдә һәр бир ајрыча капиталист өз капиталына мүвафиг сурәтдә истеһсал едир, чәмијјәтин тәләбаты илә һесаблашмыр, хүсусилә дә һәмин саһәдәки дикәр капиталлар тәрәфиндән ирәли сүрүлән вә рәгабәт едән тәклиф илә һесаблашмыр. Фәрз едилир ки, әксинә, капиталист елә истеһсал едир ки, куја чәмијјәтин сифариши илә истеһсал етмишдир. Бизә дејирләр ки, әкәр харичи тичарәт олмасајды, онда зинәт шејләрини, өлкә дахилиндә һәр чүр истеһсал хәрчләри шәраитиндә истеһсал етмәк оларды. Бу һалда, зәрури шејләр истеһсалы истисна олмагла, әмәк доғрудан да чох гејри-мәһсулдар оларды. Буна көрә капитал јығымы да чох олмазды. Белә бир шәраитдә һәр бир өлкә өз дахилиндә јығылмыш капиталын һамысыны тәтбиг едә биләрди, чүнки, фәрз едилдијинә көрә,

бу өлкә дахилиндә анҹаг аз бир мигдар капитал јығылмыш оларды.)

«Әкәр «тәтбиг саһәси тапа билмәзди» ифадәси биринҹи ҹүмләдә «мәһсуллар тәтбиг едилә билмәзди», јахуд, даһа дүрүст олараг, «мәнфәәтлә» тәтбиг едилә билмәз демәкдирсә, онда Рикардонун икинҹи ҹүмләси биринҹини мәһдудлашдырыр (бәлкә дә: она зиддир). Јох, әкәр, бу ҹүмлә садәҹә «тәтбиг едилә билмәзди» демәкдирсә, онда бу иддиа фајдасыздыр, чүнки зәннимҹә, нә Адам Смит, нә дә башга һеч бир кәс иддиа етмәмишдир ки, капитал, өзүнүн нә кими мәнфәәт кәтирәҹәјинин өз саһиби үчүн фәрги олмадығы һалда «тәтбиг» едилә биләр» («An Inquiry into those Principles...», сәһ. 18—19).

Һәгигәтдә Рикардо дејир ки, өлкәдәки бүтүн капитал, нә кими бир һәҹмдә јығылмыш олурса-олсун, мәнфәәтлә тәтбиг едилә биләр, лакин, дикәр тәрәфдән, капитал јығымы фактынын өзү капиталын «мәнфәәтлә» тәтбигинә мане олур, чүнки јығым мәнфәәтин азалмасына, демәли, јығым нормасынын да азалмасына сәбәб олмалыдыр.

«Онларын» (фәһләләрин) «тәрәфиндән тәләбин» [иш әлдә етмәк тәләбинин] «чохалмасы* о демәкдир ки, онлар мәһсулун хејли аз һиссәсини өзләри үчүн көтүрмәјә, хејли чох һиссәсини исә, онлары, јә'ни фәһләләри муздла ишә көтүрәнләр үчүн сахламаға һазырдырлар, буна көрә әкәр дејирләрсә ки, бу һал истеһлакы азалдыр, бунунла да базарын һәддән чох долмасыны күҹләндирир,—буна мән јалныз белә ҹаваб верә биләрәм ки, базарын һәддән артыг долмасы бу һалда јүксәк мәнфәәтә синоним олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 59).

Базарын һәддән артыг долмасынын кизли әсасы доғрудан да беләдир.

«Бир истеһлакчы олмаг е'тибары илә фәһләләр чичәкләнмә дөврләриндә машынлардан һеч бир хејир көрмүрләр (ҹ-б Сејин иддиа етдијинә бахмајараг, «Traité d'économie politique», дөрдүнҹү нәшри, I ҹилд, сәһ. 60), јалныз о һалда белә олур ки, машынын уҹузлашдырдығы шејләр, бу уҹузлашма сајәсиндә фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилә биләҹәк шејләрдән олмасын. Тахылдөјән машынлар, јел дәјирманлары бу ҹәһәтдән фәһләләр үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик ола биләр, лакин баһалы мебел үчүн фанер кәсән бир машынын, кружева тохумаг үчүн блоклар вә ја дәзкаһлар һазырлајан машынын ихтирасы *онларын* вәзијјәтини әсла јахшылашдырмыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 74—75).

«Әтрафлы инкишаф етмиш әмәк бөлкүсү шәраитиндә фәһләләрин иш ҹевиклији јалныз, онларын вәрдиш әлдә етмиш олдуглары хүсуси даирәдә тәтбиг саһәси тапа биләр; *фәһләләрин өзләри бир нөв машындыр.* Белә бир вәзијјәтдә узун мүддәт сүрән ишсизликләр олур, јә'ни әмәјин,—лап көкүндән кәсилмиш сәрвәтин итирилмәси дөврләри олур. Тамамилә фајдасыз шејдир бир тутугушу кими тәкрар едәсән ки, шејләр өз сәвијјәсини тапмаг мејлинә маликдир. Өз әтрафымыза бир нәзәр салсаг көрәрик ки, онлар [813] узун мүддәт әрзиндә өз сәвијјәсини тапа *билмир* вә буну тапдыгда һәмин сәвијјә просесин әввәлиндәки сәвијјәдән хејли ашағы дурмуш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 72).

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 58. *Ред.*

Бу рикардочу, Рикардонун етдији кими, тичарәтин кедишиндә гәфләтән баш верән дәјишикликләр нәтичәсиндәки бөһранлары дүзкүн е'тираф едир[47]. Бу һал 1815-чи ил мүһарибәсиндән сонра Инкилтәрәдә баш вермишди. Там ејни илә сонракы игтисадчыларын да һамысы һәр дәфә, һәр бир мөвчуд бөһранын *ән чох һисс едилән сәбәбини* бөһранларын јеканә мүмкүн сәбәби һесаб едирди.

О, кредит системини дә бөһранын сәбәби һесаб едир (сәһ. 81 вә сонракылар). (Куја ки кредит системинин өзү капиталын «мәһсулдар» тәтбигинин, јә'ни «мәнфәәтлә» тәтбиг едилмәсинин чәтинлијиндән мејдана кәлмәмишдир.) Мәсәлән, инкилисләр өз капиталыны харичә борч вермәјә мәчбурдурлар ки, өзләри үчүн базар јаратсынлар. Ифрат истеһсал, кредит системи вә и. а. васитәси илә капиталист истеһсалы өз һүдудларыны јарыб кечмәјә вә өз *өлчүсүндән* артыг истеһсал етмәјә чалышыр. Капиталист истеһсалы, бир тәрәфдән, белә бир мејл көстәрир. Дикәр тәрәфдән, о јалныз елә бир истеһсала давам кәтирә билир ки, бу истеһсал мөвчуд капиталын мәнфәәтлә тәтбиг едилмәсинә мүвафиг олсун. Буна көрә дә бөһранлар әмәлә кәлир вә һәмин бөһранлар бунунла бирликдә һәмишә капиталист истеһсалыны өз һүдудундан кәнара говур вә див аддымлары илә ону,—мәһсулдар гүввәләрин инкишафы чәһәтчә,—өз һүдудлары дахилиндә анчаг чох ләнк һәјата кечирә биләчәји бир шејә чатмаға мәчбур едир.

Сеј һаггында аноним мүәллиф чох дүзкүн фикир јеридир. Буну, Сејин бахышлары арашдырылдығы заман вермәк лазымдыр. (Бах: *VII дәфтәр*, сәһ. 134[48].)

«О» (фәһлә) *«өз иш вахтынын бир һиссәсини капиталист үчүн ишләмәјә,* јахуд, ејни шеј олмагла, мәчму мәһсул һазыр вә мүбадилә едилмиш олдугда онун бир һиссәсини капиталистинки һесаб етмәјә разыдыр. Фәһлә буна разылашмаға мәчбурдур, јохса капиталист она өз јардымыны көстәрмәз».

(јә'ни өз капиталыны фәһләјә вермәз. Лап әчәбдир ки, аноним мүәллифин фикринчә, капиталистми мәчму мәһсулун саһиби олур вә бунун бир һиссәсини әмәк һаггы олараг фәһләјә верир, јохса фәһлә *өз* мәһсулунун бир һиссәсини капиталист үчүн сахлајыр, она верир,—онун фикринчә, бунлар «ејни шејдир»).

«Лакин капиталист үчүн *тәһрикедичи стимул мәнфәәтдән* ибарәт олдуғуна көрә вә капиталын вердији үстүнлүкләр мүәјјән дәрәчәдә һәмишә, гәнаәт едиб јығмаг *арзусундан,* ејни илә дә гәнаәт едиб јығмаг *имканындан* асылы олдуғуна көрә, капиталист өзүнүн бу јардымыны әлавә бир мигдар артырмағы тәклиф етмәк мејлиндә олачагдыр; капитал тәрәфиндән көстәриләчәк белә бир әлавә мигдар јардыма еһтијачы олан адамлары исә һәмин јардымын илк башланғычда еһтијачы оланларын сајындан аз тапа биләчә-

јинә көрә, о көзләмәлидир ки, хејрин аз мигдары өзүнә чатачагдыр, бу сәбәбдән дә фәһләјә бир нөв *һәдијјә* вермәјә разылашмалы олачагдыр» (!!!) «онун, капиталистин көстәрдији јардымла јарадылмыш хејрин бир һиссәсини фәһләјә күзәшт етмәјә мәчбур олачагдыр; әкс тәгдирдә бу хејрин галан һиссәсини дә о әлдә етмәз. Беләликлә, рәгабәт мәнфәәти азалдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 102—103).

Бу, лап ә'ладыр! Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә капитал елә бир сүр'әтлә јығылырса ки, әмәјә олан тәләб әмәк һаггыны јүксәлдир вә фәһлә капиталист үчүн һавајы олараг аз вахт ишләјир вә өзүнүн даһа мәһсулдар әмәјинин јаратдығы хејирдә мүәјјән дәрәчә иштирак едир,— онда капиталист она *«һәдијјә»* верирмиш!

Јенә дә һәмин мүәллиф әтрафлы сүбут едир ки, јүксәк әмәк һаггы фәһләләр үчүн пис стимулдур, һәрчәнд торпаг мүлкијјәтчиләриндән бәһс олундугда о, ашағы мәнфәәти капиталистләри руһдан салан бир шеј һесаб едир. (Бах: XII дәфтәр, сәһ. 13[49].)

«А. Смит белә фәрз едирди ки, үмумијјәтлә капитал јығымы вә ја капиталын артмасы јенә дә, һәр һансы бир ајрыча саһәдә капиталын артмасынын һәмин саһәдә мәнфәәти азалтмасына сәбәб олан ејни ганунa әсасән мәнфәәтин үмуми нормасыны ашағы салыр. Һәгигәтдә исә ајрыча бир саһәдә капиталын бу чүр артмасы о демәкдир ки, бу капитал ејни бир заманда башга саһәләрдә капиталын артдығы пропорсијадан артыг бир *пропорсијада* чохалыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 9).

Сеј әлејһинә. (Бах: XII дәфтәр, сәһ. 12[50].)

«Капитал үчүн билавоситә базар вә ја билавоситә *фәалијјәт мејданы,* демәк олар ки, әмәкдир. Һазырда бир өлкәдә вә ја бүтүн дүнјада олан капитал күтләсинин мүәјјән нормадан аз олмајараг мәнфәәт вермәклә тәтбиг едилә билмәси, көрүнүр, башлыча олараг, һәмин капитал сәрф едилмәклә мүәјјән моментдә ишләмәјә тәһрик едилә биләчәк адамларын ичра етдији *әмәјин мигдарындан* асылыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 20).

[814] «*Мәнфәәт гијмәтдән* асылы дејилдир, истеһсал хәрчләринә нисбәтлә көтүрүлән гијмәтдән асылыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 28).

«Ч-б Сејин мүддәасы[51] һеч дә сүбут етмир ки, *капитал* өзү үчүн өзү базар ачыр; бу мүддәа јалныз ону сүбут едир ки, капитал илә әмәк гаршылыглы сурәтдә бир-бири үчүн базар ачыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 111).

с) ТОМАС ДЕ КВИНСИ [РИКАРДО НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИНИН ӘСИЛ НӨГСАНЛАРЫНА ҮСТҮН КӘЛМӘКДӘ АЧИЗЛИК]

[*De Quincey, Thomas.*] «Dialogues of Three Templars on Political Economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo» («London Magazine», vol. IX, 1824).

Рикардо әлејһинә ирәли сүрүлән бүтүн е'тиразлары тәкзиб

етмәк чәһди. Мүәллифин нә билдији, нәдән бәһс едилдији ашағыдакы бу бирчә чүмләдән көрүнүр:

«Сијаси игтисаддакы чәтинликләрин һамысыны, мүбадилә дәјәринин әсасынын нәдән ибарәт олмасы мәсәләсинә мүнчәр етмәк олар» (ады чәкилән әсәр, сәһ. 347).

Бу әсәрдә Рикардо нөгтеји-нәзәринин дүрүст олмадығы, чох вахт бир гәдәр дә мәзәли шәкилдә ашкара чыхарылыр, һәрчәнд бу һәгиги диалектик дәринлик мә'насында дејил, сүн'и диалектик дәринлик мә'насында едилир. Әсил чәтинликләр,—һеч дә дәјәрин тә'рифиндән ирәли кәлмәјән, сонракы тә'рифләри Рикардонун бу әсас үзәриндә кифајәт гәдәр инкишаф етдирмәдијиндән вә даһа конкрет мүнасибәтләри онун зоракылыгла вә мүстәгим сурәтдә садәчә дәјәр мүнасибәтинә ујғунлашдырмаг чәһдиндән ирәли кәлән бу чәтинликләр,—һеч дә һәлл едилмәмишдир вә һәтта лазымынча дујулмамышдыр. Лакин бу әсәр өзүнүн мејдана кәлдији дөвр үчүн характерик әсәрдир. Көрүнүр, о заман сијаси игтисадда ардычыллыға вә тәфәккүрә һәлә чидди јанашырмышлар.

(Јенә дә һәмин мүәллифин сонралар јазылмыш бу әсәри даһа зәифдир: «The Logic of Political Economy», Edinburgh, 1844.)

Де Квинси Рикардонун бахышларынын кечмиш бахышлардан фәргини кәскин ифадә едир вә проблемләрдәки бүтүн спесифик чәһәти башга чүр изаһ етмәк јолу илә зәифләтмәјә вә ја кәнара атмаға вә бу спесифик чәһәти јалныз бир ибарә шәклиндә сахламаға чәһд етмир,—сонралар мәһз белә едиләрәк, гапылар гајғысыз вә принсипсиз еклектизмин үзүнә тајбатај ачылмышды.

Рикардо тә'лиминин Де Квинси тәрәфиндән хүсуси бир тә'кидлә нәзәрә чарпдырылан вә бурада гејд едилмәси лазым кәлән бир нөгтәси,—чүнки Рикардо әлејһинә галдырылан вә инди бизим нәзәрдән кечирмәли олдуғумуз полемикада һәмин нөгтә рол ојнајыр,—белә бир мүддәадан ибарәтдир ки, бир әмтәәнин башга әмтәәләрә сәрәнчам етмәк габилијјәти (онун алычылыг гүввәси, јә'ни онун һәр һансы бир башга әмтәәдә реаллашмыш олан бир дәјәр кими нәзәрдән кечирилән дәјәри) онун *керчәк дәјәриндән* тамамилә фәрглидир.

«Белә бир нәтичә чыхармаг тамамилә сәһвдир ки, куја керчәк дәјәрин чох олмасы бу дәјәрин сатын алдығы шејин мигдарынын чох олдуғуна көрәдир, јахуд бу дәјәрин аз олмасы онун сатын алдығы шејин мигдарынын аз олмасына көрәдир... Әкәр *A* әмтәә өз дәјәрини икигат артырырса, онда һәмин әмтәә буна әсасән кечмишдәкинә нисбәтлә *B* әмтәәнин икигат мигдарына сәрәнчам етмәјәчәкдир. Бу белә ола биләр, лакин елә дә ола биләр ки, һәмин әмтәә 500 дәфә артыг вә ја 500 дәфә аз мигдара сәрәнчам едәр...

һеч кәс инкар етмәјә башламаз ки, *А* әмтәә өз дәјәрини икигат артырдыгда, дәјәрләри дәјишмәз галмыш олан бүтүн шејләрин икигат мигдарына сәрәнҹам етмиш олачагдыр... Лакин мәсәлә ондан ибарәтдир ки, *А* әмтәә өз дәјәрини икигат артырдыгда һәмишәми вә һәр јердәми икигат мигдара сәрәнҹам етмиш олачагдыр» («Dialogues of Three Templars» сәһ. 552—554, мүхтәлиф јерләрдә).

d) САМУЕЛ БЕЈЛИ

[α) „OBSERVATIONS ON CERTIAIN VERBAL DISPUTES,.," МҮӘЛЛИФИНДӘ ВӘ БЕЈЛИДӘ ДӘЈӘР КАТЕГОРИЈАСЫНЫН ИЗАҺЫНДА СӘТҺИ РЕЛЈАТИВИЗМ. ЕКВИВАЛЕНТ ПРОБЛЕМИ. СИЈАСИ ИГТИСАДЫН ӘСАСЫ КИМИ КӨТҮРҮЛӘН ӘМӘК ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘН ИМТИНА ЕДИЛМӘСИ]

[*Bailey, Samuel.*] A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Gauses of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions. London, 1825.

Бу, Рикардо әлејһинә олан башлыча әсәрдир (бу әсәр, һабелә, Малтуса гаршы јөнәлмишдир). Доктринанын әсасыны— *дәјәри* тәкзиб етмәјә чалышыр. Мүсбәт мә'нада һеч бир әһәмијјәти јохдур, *«дәјәр өлчүсү»* тә'рифи, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, пулун белә бир өлчү олмаг функсијасынын тә'рифи истисна тәшкил едир. (Мүгајисә ет: јенә дә һәмин мүәллифин ашағыдакы әсәри «A Letter to a Political Economist; occasioned by an article in the «Westminster Review» on the subject of Value». London, 1826.)

Јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими*, көстәрилән әсәр өзүнүн әсас фикри ҹәһәтҹә «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy» әсәринә јахын олдуғундан, бурада һәмин «Observations» үзәринә гајытмаг вә онун мүвафиг јерләрини ситат кәтирмәк лазымдыр.

«Observations» мүәллифи Рикардону мәзәммәт едир ки, о, әмтәәләрин бир-биринә олан мүнасибәтиндәки нисби хассәдән ибарәт олан *дәјәри* нә исә мүтләг бир шејә чевирир.

Бу ҹәһәтдән Рикардону јалныз белә бир ҹәһәтдән мәзәммәт етмәк лазымдыр ки, о, дәјәр анлајышынын инкишаф етдирилмәсиндә мүхтәлиф моментләр арасында,—әмтәәләрин мүбадиләси просесиндә әмтәәнин *мејдана чыхан* вә ја *тәзаһүр едән* мүбадилә дәјәри илә әмтәәнин бир шеј, мәһсул, истеһлак дәјәри кими көтүрүлмүш варлығындан фәргли олараг, онун бир *дәјәр* кими көтүрүлмүш варлығы арасында ҹидди ајрылыг гојмур.

---

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 115. *Ред.*

[815] «Observations»да дејилир:

«Әкәр әмтәәләрин чох һиссәсини вә ја бир әмтәәдән башга бүтүн дикәр әмтәәләри истеһсал едән әмәјин мүтләг мигдары артырса, онда демәк олармы ки, һәмин бир әмтәәнин дәјәри дәјишилмәз галыр? Ахы бу әмтәә һәр бир башга әмтәәнин аз мигдарына мүбадилә едилмиш олачагдыр. Әкәр һәгигәтдә иддиа едилирсә ки, дәјәрин артмасы вә ја азалмасы дедикдә, һәмин әмтәәни истеһсал етмиш олан әмәјин мигдарынын артмасыны вә ја азалмасыны *баша дүшмәк* лазымдыр, онда, әлејһинә мәним јенидә е'тираз етдијим нәтичәләр мүәјјән дәрәчәдә дүзкүн ола биләрди. Лакин, ч-б Рикардонун сөјләдији кими, дејилсә ки, ики әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф олунмуш әмәјин нисби мигдарлары һәр ики әмтәәнин бир-биринә мүбадилә едилдији нисбәтин сәбәбидир, јә'ни бунларын һәр икисинин мүбадилә дәјәринин сәбәбидир,—онда бу нә исә ајры бир шеј демәкдир, о демәк дејилдир ки, *һәр бир әмтәәнин мүбадилә дәјәри* ону истеһсал етмиш олан әмәјин башга әмтәәләрә һәр чүр мүнасибәтиндән вә ја дикәр әмтәәләрин мөвчудлуғундан ајрылыгда көтүрүлән мигдарыдыр» («Observations on certain Verbal Disputes», сәһ. 13).

«Доғрудан да, ч-б Рикардо бизә дејир ки, «охучунун диггәтини чәлб етмәк истәдији тәдгигат, әмтәәләрин *мүтләг* дәјәринин дејил, *нисби* дәјәринин дәјишилмәсинин тә'сиринә аиддир»*, куја о белә фәрз едир ки, нисби олмајан мүбадилә дәјәри кими бир шеј *мөвчуддур»* (јенә орада, сәһ. 9—10).

«Ч-б Рикардонун башланғычда ишләтдији өз «дәјәр» сөзүндән кәнара чыхмасы вә *дәјәрдән нисби бир шеј әвәзинә нә исә мүтләг бир шеј дүзәлтмәси* факты онун «Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндиричи хүсусијјәтләри» фәслиндә даһа ајдын мејдана чыхыр. Орада мүзакирә едилән мәсәлә дикәр игтисадчылар тәрәфиндән дә мүзакирә едилмишдир вә јалныз сөзләр барәсиндә фајдасыз мүбаһисәдир» (јенә орада, сәһ. 15—16).

Бу адам барәсиндә данышмаздан әввәл, Рикардо һаггында бир чәһәти дә гејд едәк. Өзүнүн «Дәјәр вә сәрвәт» фәслиндә о сүбут едир ки, ичтимаи сәрвәт истеһсал едилмиш әмтәәләрин дәјәриндән асылы дејилдир, һәрчәнд бу сонунчу вәзијјәтин һәр бир фәрди истеһсалчы үчүн һәлледичи әһәмијјәти вардыр. Хүсусилә дә бу сәбәбдән о кәрәк баша дүшәјди ки, јалныз изафи дәјәри нәзәрдә тутан бир истеһсал формасы, јә'ни истеһсалчылар күтләсинин нисби јохсуллуғуна әсасланан белә бир истеһсал формасы, өзүнүн даим тәсвир етдији сәрвәт истеһсалынын әсла мүтләг формасы ола билмәз.

Инди исә «сөзләр барәсиндә мүбаһисәнин» әлламәлик көстәрән әлејһдарынын «observations»** әсәринә мүрачиәт едәк.

Әкәр бир әмтәәдән башга бүтүн дикәр әмтәәләрә кечмишдәкиндән артыг мигдарда иш вахты сәрф едилдијинә көрә онларын дәјәри артырса, онда өз истеһсалына сәрф едилән иш вахтынын дәјишилмәз галдығы әмтәә бүтүн дикәр әмтәәләрин аз мигдарына мүбадилә едилир. Бу әмтәәнин *мүбадилә дәјәри*, башга әмтәәләрдә реаллашдығына көрә, јә'ни һәмин әмтәәнин

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 186. *Ред.*
** — «мүлаһизәләр» (бу мүәллифин: „Observations on certain Verbal Dusputes" әсәринин башлығына кинајә). *Ред.*

бүтүн башга әмтәәләрин *истеһлак дәјәрләриндә* ифадә едилмиш олан мүбадилә дәјәри азалмышдыр. «Лакин буна бахмајараг, демәк олармы ки, онун мүбадилә дәјәри *дәјишилмәз* галмышдыр?» Бу јалныз һаггында бәһс едилән суалын гаршыја гојулмасыдыр, бурада она нә мүсбәт, нә дә мәнфи чаваб верилмир. Әкәр бир әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты азалсајды, бүтүн дикәр әмтәәләрин иш вахты исә дәјишилмәз галсајды, бу һалда да јенә һәмин нәтичә алынмыш оларды: һәмин бир әмтәәнин мүәјјән мигдары бүтүн дикәр әмтәәләрин аз мигдарына мүбадилә едилмәјә башларды. Һәр ики һалда биз бурада ејни бир һадисәни көрүрүк, һәрчәнд бу һадисә ачыгча бир-биринә экс олан сәбәбләр үзүндән баш верир. Әксинә, әкәр *А* әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты дәјишилмәз галсајды, бүтүн дикәр әмтәәләрин иш вахты исә азалсајды, онда *А* әмтәә бүтүн дикәр әмтәәләрин чох мигдарына мүбадилә едилмәјә башларды. Бунун әксинә олан сәбәб үзүндән дә, јә'ни *А* әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты артсајды, бүтүн дикәр әмтәәләрин иш вахты исә дәјишилмәз галсајды, јенә һәмин һадисә баш верәрди. Демәли, биринчи һалда *А* әмтәә бүтүн дикәр әмтәәләрин аз мигдарына мүбадилә олунур, һәм дә бу һадисә бир-биринә экс олан ики сәбәб үзүндән баш верә биләр. Икинчи һалда һәмин әмтәә бүтүн дикәр әмтәәләрин чох мигдарына мүбадилә олунур вә бу һадисә јенә дә бир-биринә экс олан ики сәбәб үзүндән баш верә биләр. Лакин, nota bene*, фәрз едилдијинә көрә, о һәр дәфә *өз дәјәринә* мүбадилә олунур, буна көрә дә *еквивалентә* мүбадилә олунур. *А* әмтәә һәр дәфә өз дәјәрини, өзүнүн мүбадилә едилдији дикәр истеһлак дәјәрләринин мүәјјән мигдарында реаллашдырыр вә һәмин истеһлак дәјәрләринин мигдары һәр нә чүр дәјишилмиш олурса-олсун, фәрги јохдур.

Бурадан ајдын сурәтдә белә бир нәтичә чыхыр ки, әмтәәләрин бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә бир-бирләринә мүбадилә едилдикләри мигдар нисбәти, доғрудур, онларын дәјәринин *ифадәсидир,* онларын *реаллашмыш* дәјәридир, лакин онларын дәјәринин өзү дејилдир, чүнки ејни бир дәјәр нисбәти истеһлак дәјәрләринин тамамилә мүхтәлиф мигдарларында ифадә олунур. Әмтәәнин бир дәјәр олмаг варлығы онун өз истеһлак дәјәриндә—онун бир истеһлак дәјәри олмаг варлығында ифадә едилмәмишдир. Әмтәәнин дәјәри бу әмтәәнин дикәр истеһлак дәјәрләриндәки ифадәсиндә *тәзаһүр едир,* јә'ни һәмин дикәр истеһлак дәјәрләринин бу әмтәәјә мүбадилә олунмасы нисбәтиндә тәзаһүр едир. Әкәр 1 унсија гызыл = 1 тон дәмирә, јә'ни әкәр гызылын аз мигдары дәмирин чох мигда-

* — диггәт верин. *Ред.*

рына мүбадилә олунурса, онда бу сәбәбдән мәкәр бир унсијә гызылын дәмирдә ифадә олунмуш дәјәри дәмирин гызылда ифадә олунмуш дәјәриндән чохмудур? Әмтәәләрин өзләриндә еһтива олунан әмәјә мүвафиг сурәтдә мүбадилә едилмәси о демәкдир ки, бу әмтәәләр бәрабәрдир, онлар бир-биринин ејнидир, зира бунлар ејни мигдар әмәји тәмсил едир. Демәли, бу, ејни заманда о демәкдир ки, ајрылыгда нәзәрдән кечирилән һәр бир әмтәә өзүнүн [816] истеһлак дәјәриндән, өзүнүн бир истеһлак дәјәри олмаг варлығындан *фәргли* бир шејдир.

Ејни бир әмтәәнин *дәјәри,* дәјишилмәдән, истеһлак дәјәрләринин сон дәрәчә *мухтәлиф* мигдарларында тәмсил едилмиш олуна биләр вә бу һал мәним һәмин дәјәри бу вә ја дикәр әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә етмәјимдән асылы олачагдыр. Бу һал дәјәрин ифадәсини дәјишдирмиш олса да, онун өзүнү дәјишдирмир. Там ејни илә дә *А* әмтәәнин дәјәринин ифадә едилә билдији мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин мүхтәлиф мигдарлары еквивалентдирләр вә онларын бир-биринә нисбәти јалныз дәјәрләрин нисбәти дејил, һабелә бәрабәр кәмијјәтли дәјәрләрин бир-биринә нисбәтидир, белә ки, истеһлак дәјәрләринин бу сон дәрәчә мүхтәлиф мигдарлары бирбиринин јерини тутдугда, дәјәр ејни илә дәјишилмәз галыр, санки о, тамамилә мүхтәлиф истеһлак дәјәрләриндә ифадә олунмамышдыр.

Әкәр әмтәәләр өзләринин ејни мигдарда иш вахтыны тәмсил етдикләри нисбәтдә мүбадилә олунурларса, онда әмтәәләрин маддиләшмиш иш вахты олмаг варлығы, онларын тәчәссүм тапмыш иш вахты олмаг варлығы елә бир шејдир ки, онлары *бирләшдирир,* елә бир шејдир ки, онларын *ејнијјәт унсуруну* тәшкил едир. Бу чүр әмәк мәһсулу олмаг е'тибары илә әмтәәләр *кејфијјәтчә* ејни бир шејдир вә онлар бир-бириндән јалныз *мигдарча* фәргләнирләр, өзләринин *ејни бир шејин*— мәһз иш вахтынын чох вә ја аз мигдарыны тәмсил етмәләриндән асылы олараг фәргләнирләр. Онлар һәмин ејнијјәт унсүрүнүн ифадәси олмаг е'тибары илә *дәјәрдирләр,* онларын бәрабәр кәмијјәтли дәјәрләр, *еквивалентләр* олмасы исә она көрәдир ки, онлар ејни мигдарда иш вахтыны тәмсил едирләр. Онлары бир кәмијјәт кими бир-бири илә мүгајисә едә билмәкдән өтрү онлар ејни адлы кәмијјәт олмалыдырлар, кејфијјәтчә бир-биринин ејни олмалыдырлар.

Мәһз бу ваһид әсасын ифадәләри олмаг е'тибары илә бу мүхтәлиф шејләр *дәјәрдирләр* вә онларын бир-биринә нисбәти дәјәрләрин нисбәти кимидир, мәһз бунунла да *онларын дәјәрләринин кәмијјәтиндәки* фәрг, онларын имманент дәјәр өлчүсү верилмишдир. Јалныз *буна көрә* бир әмтәәнин дәјәри өзүнүн еквивалентләри олмаг е'тибары илә дикәр әмтәәләрин

истеһлак дәјәрләриндә тәмсил олуна билир, ифадә олуна билир. Беләликлә, *ајрыча бир әмтәәнин* өзү дә бир *дәјәр* олмаг е'тибары илә, *һәмин ваһид әсасын варлығы* олмаг е'тибары илә өзү өзүндән, бир истеһлак дәјәри кими, бир шеј кими фәргләнир,—бу, әмтәәнин өз дәјәрини дикәр әмтәәләрдә ифадә етмәсиндән әсла асылы дејилдир. Иш вахтынын варлығы олмаг е'тибары илә әмтәә үмумијјәтлә *дәјәрдир,* мигдарча мүәјјән бир иш вахтынын варлығы олмаг чәһәтдән исә әмтәә *дәјәрин* мүәјјән *кәмијјәтидир.*

Бизим әлламәлик едән чызма-гарачы үчүн белә чүмләләр характерик бир һалдыр, мәсәлән: «әкәр буну дедикдә биз филан шеји *баша дүшүрүксә,* онда биз буну дедикдә филан шеји *баша д ү ш м ү р ү к»* вә vice versa*. Бизим «баша дүшмәјимизин» һаггында бәһс етдијимиз шејин мүһүм әламәтләринә әсла дәхли јохдур. Һәр һансы бир шејин *мүбадилә дәјәриндән* бәһс етдикдә биз ән әввәл, әлбәттә, биринчи әмтәәјә мүбадилә едилә биләчәк һәр һансы бир дикәр әмтәәнин *нисби мигдарларыны баша дүшүрүк.* Лакин даһа јахындан нәзәр салдыгда, биз ашағыдакыны көрәрик: бир шејин өзү илә әсла һеч бир әлагәдарлығы олмајан сајсыз-һесабсыз мигдарда дикәр шејләрә мүбадилә едилдији нисбәтин,—һәтта бу шејләрин арасында тәбии бәнзәрлик вә ја башга бир бәнзәрлик олса да, мүбадилә әснасында һәмин бәнзәрлик нәзәрә алынмыр,—һәмин нисбәтин *сабит нисбәт* олмасы үчүн бу чүрбәчүр, мүхтәлиф нөвлү шејләр *онларын һамысы илә әлагәдар олан ејни бир ваһид үнсүрүн* мүвафиг ифадәләри кими, һәмин шејләрин тәбии мөвчудлуғундан вә ја харичи көрүнүшүндән тамамилә фәргли олан бу үнсүрүн мүвафиг ифадәләри кими көтүрүлмәлидир. Сонра, ону да көрәрик ки, әкәр бизим «баша дүшмәјимизин» бир мә'насы вардырса, онда һәр һансы бир әмтәәнин дәјәри тәкчә елә бир кејфијјәт дејилдир ки, бу кејфијјәт һәмин әмтәәни дикәр әмтәәләрә охшадыр вә ону дикәр әмтәәләрдән фәргләндирир; о, һабелә елә бир кејфијјәтдир ки, буна әсасән әмтәә өзү өзүнүн бир шеј кими, бир истеһлак дәјәри кими мөвчудлуғундан фәргләнир.

«*А* шејин дәјәринин јүксәлмәси јалныз *В, С* вә и. а. шејләрдә *өлчүлән* бир *дәјәр* демәкдир, јә'ни *В, С* вә и. а. шејләрә мүбадиләдә бир дәјәр демәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 16).

А шејин, мисал үчүн китабын дәјәрини *В* шејдә, көмүрдә вә *С* шејдә, шәрабда *өлчә билмәк* үчүн *А. В. С* бир *дәјәр* олмаг е'тибары илә кәрәк өзләринин бир китаб, көмүр вә шәраб кими мөвчудлуғундан нә исә фәргли олсунлар. *А*-нын дәјәрини *В*-дә өлчә билмәк үчүн *А* кәрәк *В*-дә өлчмәкдән асылы олмајан

* — әксинә. *Ред.*

бир дәјәрә малик олсун вә онларын һәр икиси [кејфијјәтчә], өзләринин һәр икисиндә ифадә олунан үчүнчү бир шејә бәрабәр олсун.

Тамамилә сәһв олар дејилсә ки, бунун нәтичәсиндә әмтәәнин дәјәри *нисби* бир шејдән *мүтләг* бир шејә чеврилир. Әксинә. Бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәә мүстәгил бир шеј кими мејдана чыхыр. Дәјәр олмаг е'тибары илә о, эксинә, нә исә анчаг бир *шәртләнмиш*[52] шеј кими мејдана чыхыр ки, бу да јалныз, онун ичтимаи зәрури иш вахтына, ејни нөвлү, садә иш вахтына нисбәти илә мүәјјән олунур. Бу о дәрәчәдә нисбидир ки, онун тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты дәјишилдикдә, онун дәјәри дә дәјишилир, һәрчәнд онда еһтива олунан һәгиги иш вахты дәјишмәз галмышдыр.

[817] Бизим әлламә чызма-гарачынын нә гәдәр дәрин бир *фетишизм* ичәрисиндә батыб галдығыны вә нечә онун нисби бир шеји мүсбәт бир шејә чевирдијини ашағыдакы чүмлә һәр шејдән ајдын көстәрир:

«*Дәјәр—шејләрин хассәсидир, сәрвәт—адамларын* хассәсидир. Бу мә'нада көтүрүлән дәјәр һөкмән мүбадилә олмасыны тәләб едир, сәрвәт исә јох» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 16).

Сәрвәт бурада истеһлак дәјәрләридир. Әлбәттә, бу истеһлак дәјәрләри адамлара көрә сәрвәтдир, јахуд адамлар үчүн сәрвәтдир, лакин бу вә ја дикәр бир шеј истеһлак дәјәридир, бу сәбәбдән исә адамлар үчүн сәрвәт үнсүрүдүр, мәһз *өз хассәләринә көрә* сәрвәт үнсүрүдүр. Әкәр үзүм ону үзүм едән хассәләрдән мәһрум едилсә, онда үзүмүн бир үзүм олараг адамлар үчүн малик олдуғу истеһлак дәјәри јох олур; беләликлә дә үзүм бир үзүм олмаг е'тибары илә даһа сәрвәт үнсүрү олмур. Истеһлак дәјәрләри илә ејнијјәт чәһәтдән көтүрүлән сәрвәт *шејләрин* о *хассәләридир* ки, адамлар бу хассәләрдән истифадә едирләр вә һәмин хассәләр адамларын тәләбатына олан мүнасибәти ифадә едир. Бизим мүәллифин фикринчә исә, эксинә, «дәјәр» *«шејләрин хассәсидир»!*

Дәјәр олмаг е'тибары илә әмтәәләр *ичтимаи* кәмијјәтләрдир,—демәли, әмтәәләрин «шеј» олмаг е'тибары илә өз «хассәләриндән» нә исә тамамилә фәргли олан бир шејдир. Дәјәр олмаг е'тибары илә әмтәәләр јалныз, инсанларын өз истеһсал фәалијјәтиндәки мүнасибәтләрини тәмсил едир. Дәјәр, доғрудан да, «мүбадилә олмасыны тәләб едир», лакин бу мүбадилә адамлар арасындакы шеј мүбадиләсидир, шејләрә бир шеј олмаг е'тибары илә әсла дәхли олмајан бир мүбадиләдир. Бир шеј *A*-нын вә ја *B*-нин әлиндә олмасындан асылы олмајараг ејни «хассәләрини» сахлајыр. «Дәјәрләр» анлајышы, доғрудан да,

мәһсулларын «мүбадиләсини» тәләб едир. Ичтимаиләшмиш әмәк шәраитиндә адамларын өз ичтимаи истеһсалындакы мүнасибәтләри һеч дә «шејләрин» «дәјәрләри» кими тәмсил олунмамышдыр. Мәһсулларын бир әмтәә кими мүбадиләси әмәк мүбадиләсинин вә һәр бир адамын әмәјинин башгаларынын әмәјиндән асылы олмасынын мүәјјән формасыдыр, ичтимаи әмәјин вә ја ичтимаи истеһсалын мүәјјән үсулудур.

Өз әсәримин[53] биринчи һиссәсиндә мән көстәрмишәм ки, хүсуси шәхсләр арасындакы мүбадиләјә әсасланан әмәјин характерик чәһәти бундан ибарәтдир ки, әмәјин ичтимаи характери тәһриф олунмуш шәкилдә, шејләрин «хассәси» кими «тәсәввүр олунур» вә ичтимаи мүнасибәт шејләрин өз араларындакы мүнасибәти кими (мәһсулларын, истеһлак дәјәрләринин, әмтәәләрин мүнасибәти кими) мејдана чыхыр. Бу *заһири көрүнүшү* бизим фетишист нә исә керчәк бир шеј кими гәбул едир вә һәгигәтдә белә дүшүнүр ки, шејләрин мүбадилә дәјәрини онларын бир шеј олмаг хассәләри мүәјјән едир вә мүбадилә дәјәри үмумијјәтлә бу шејләрин фитри хассәсидир. Индијәдәк һәлә һеч бир тәбиәтшүнас кәшф етмәмишдир ки, һансы тәбии хассәләрә көрә буруноту илә таблолар мүәјјән пропорсијада бир-бири үчүн «еквивалент» олурлар.

Беләликлә, мәһз о, бу әлламә сәфеһ, дәјәри нә исә мүтләг бир шејә, «шејләрин хассәсинә» чевирир, һалбуки дәјәри јалныз нисби бир шеј, шејләрин ичтимаи әмәјә мүнасибәти һесаб етмәк, фәрди мүбадилә үзәриндә гәрар тутан ичтимаи әмәк һесаб етмәк лазымдыр ки, бу мүбадилә даирәсиндә шејләр һеч дә мүстәгил бир варлыг кими дејил, анчаг ичтимаи истеһсалын ифадәләри кими мүәјјән олунур.

Лакин «дәјәрин» нә исә мүтләг бир шеј олмадығындан вә онун мүстәгил мөвчуд олан бир шеј һесаб едилә билмәдијиндән тамамилә фәргли олараг, әмтәәләр һөкмән өз мүбадилә дәјәринә *мүстәгил* ифадә вермәлидир вә бу ифадә кәрәк әмтәәләрин истеһлак дәјәриндән, јахуд онларын бир реал мәһсул олмаг варлығындан *фәргли* олсун, бу варлығындан *асылы олмасын,* јә'ни әмтәә тәдавүлү һөкмән кәрәк пул әмәлә кәлмәси илә нәтичәләнсин. Әмтәәләр өз мүбадилә дәјәринә бу ифадәни пулда верир, һәр шејдән әввәл *гијмәтдә* верир, гијмәтдә онларын һамысы *ејни бир әмәјин* маддиләшмиши кими, *ејни бир* субстансијанын јалныз мигдар чәһәтчә фәргләнән ифадәләри кими тәмсил олунур. Әмтәәнин пулда *мүстәгил мүбадилә дәјәри кәсб етмәсинин* өзү мүбадилә просесинин мәһсулудур, әмтәәдә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасындакы зиддијјәтләрин инкишафынын нәтичәсидир вә әмтәәдә ејни дәрәчәдә мөвчуд олан белә бир зиддијјәтин нәтичәсидир ки, ајрыча бир фәрдин мүәјјән, әлаһиддә әмәји өзүнү һөкмән өз әкслији

кими, ејни кејфијјәтли, зәрури, үмуми бир әмәк кими вә бу формада ичтимаи әмәк кими тәзаһүр етдирмәлидир. Әмтәәнин пулда ифадә олунмасы јалныз ондан ибарәт дејилдир ки, әмтәәләрин дәјәринин мүхтәлиф кәмијјәтләри бу әмтәәләрин дәјәринин мүстәсна бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә едилмәклә өлчүлүр, ејни заманда ондан ибарәтдир ки, онларын һамысы өзүнү, *ичтимаи әмәјин* тәчәссүмү кими мөвчуд олдуглары формада ифадә едирләр, буна көрә дә һәр бир башга әмтәәјә мүбадилә олуна билирләр, истәнилдикдә һәр һансы бир истеһлак дәјәринә чеврилә билирләр. Буна көрә дә онларын пулда—гијмәтдә—ифадәси әввәлчә јалныз идеал шәкилдә мејдана чыхыр вә онлар буну јалныз керчәк сатгы јолу илә реаллашдырыр.

Рикардонун сәһви бундан ибарәтдир ки, о, *дәјәрин* јалныз *кәмијјәти* илә мәшғул олур. Буна көрә дә өз диггәтини јалныз [818], мүхтәлиф әмтәәләри тәмсил едән, бу әмтәәләрин бир дәјәр олмаг е'тибары илә өзләриндә тәчәссүм етдирдикләри *әмәјин нисби мигдарына* верир. Лакин әмтәәләрдәки әмәк бир *ичтимаи* әмәк кими, өзкәнинләшдирилмиш фәрди бир әмәк кими тәмсил олунмалыдыр. Гијмәтдә бу идеал сурәтдә ифадә олунмушдур. Бу, јалныз сатышда реаллашыр. Ајры-ајры фәрдләрин әмтәәдә тәчәссүм етмиш ишләринин бу сурәтлә *ејни кејфијјәтли ичтимаи әмәјә* чеврилмәси, буна көрә дә һәмин әмәјин бүтүн истеһлак дәјәрләриндә тәмсил олуна билмәси, бүтүн истеһлак дәјәрләринә мүбадилә едә билмәси, ишин бу *кејфијјәт* чәһәти, мүбадилә дәјәринин пулдакы ифадәсиндә олан бу чәһәт Рикардода инкишаф етдирилмәмишдир. Бу чәһәти,—әмтәәләрдә еһтива едилән әмәји *ејни мигдар ичтимаи әмәк кими*, јә'ни пул кими *көстәрмәк* зәрурәтини Рикардо нәзәрдән гачырыр.

Капиталын инкишафынын өзү әмтәәнин мүбадилә дәјәринин долғун инкишафыны, бу сәбәбдән дә онун пулда мүстәгил мөвчудлуг кәсб етмәсини *тәләб едир*. Капиталын истеһсал вә тәдавүлү просесиндә башланғыч нөгтәси мүстәгил формада олан дәјәрдир; бу дәјәр һифз олунур, чохалыр, тәмсил олундуғу әмтәәләрин бүтүн чеврилмәләриндә о өзүнүн артдығыны өзүнүн илкин кәмијјәти илә мүгајисә етмәк васитәси илә өлчүр, һәлә ону демирик ки, бу дәјәрин өзү ән мүхтәлиф истеһлак дәјәрләриндә тәмсил едилмиш олур, өзү үчүн чисмани габыг олан әмтәәләри дәјишдирир. Әввәлдә истеһсала гојулмуш дәјәрин истеһсал нәтичәсиндә әлдә едилән дәјәрә нисбәти,—әввәлдә истеһсала гојулмуш дәјәр олмаг е'тибары илә исә капитал мәнфәәтин әксинә олараг капиталдыр,—бүтүн капиталист истеһсалы просесинин һәр шеји гаврајан вә мүәјјәнедичи моментидир. Бурада биз гаршымызда дәјәрин јалныз,

пулда олдуғу кими, мүстәгил ифадәсини көрмәкдән башга, һәрәкәт просесиндә олан дәјәр көрүрүк, истеһлак дәјәрләринин ән мүхтәлиф формалардан кечдији бир просесдә өзүнү һифз едән бир дәјәр көрүрүк. Беләликлә, дәјәрин мүстәгиллик кәсб етмәси капиталда пулдакындан хејли артыг бир дәрәчәдә мејдана чыхыр.

Сөјләниләнләрә әсасән бизим «сөзләр барәсиндә мүбаһисәләрин» әлламәлик едән әлејһдарынын мүдриклији һаггында фикир јеритмәк олар; мүбадилә дәјәринин мүстәгиллик кәсб етмәсини о, бош бир ибарә, ифадә әдасы, схоластик ујдурма һесаб едир.

««Дәјәр» сөзү, јахуд франсызча valeur сөзү, шејләрин хассәси олараг, нисби мә'нада ишләдилмәк әвәзинә нәинки мүтләг мә'нада ишләдилир, һәтта бә'зи мүәллифләр ону өлчүлән бир әмтәә мә'насында ишләдирләр. «Дәјәр саһиби олмаг», «дәјәрин бир һиссәсини кечирмәк»» (әсас капитал үчүн бу гәдәр мүһүм бир чәһәт), ««дәјәрләрин мәбләғи, јахуд мәчмусу» вә с. Мән билмирәм ки, бүтүн бунлар нә демәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 57).

Мүстәгил бир шејә чеврилән дәјәрин өзүнүн пулда јенә дә анчаг нисби ифадәјә малик олмасы,—чүнки пулун өзү әмтәәдир, бу сәбәбдән дә дәјишкән дәјәрә маликдир,—belә бир чәһәт мәсәләни әсла дәјишдирмир вә о елә бир накамилликдир ки, әмтәәнин тәбиәтиндән ирәли кәлир, һабелә ондан ирәли кәлир ки, әмтәәнин мүбадилә дәјәринә әмтәәнин истеһлак дәјәриндән фәргли олан бир ифадә вермәк лазымдыр. Бизим мүәллиф өзүнүн «мән билмирәм» демәсини там долғун нүмајиш етдирмишдир. Буну биз онун тәнгидинин бүтүн характериндән көрүрүк, бу тәнгид шејләрин өзүнүн зиддијјәтли тә'рифләриндәки чәтинликләрдән бошбоғазлыг васитәси илә јаха гуртармаг истәјир вә бу чәтинликләри рефлексија мәһсулу вә ја сөз тә'рифләри һаггында мүбаһисә е'лан едир.

«Адамлар «ики шејин *нисби* дәјәри» дедикдә, ја ики шејин *бир-биринә* мүбадилә едилдији вә ја мүбадилә едиләчәји нисбәти, ја да бу шејләрдән һәр биринин мүбадилә едилдији вә ја мүбадилә едиләчәји *үчүнчү* бир шејин нисби мигдарларыны нәзәрдә тутурлар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 53).

Буна һеч сөз ола билмәз, әчәб тә'рифдир! Әкәр бу күн 3 фунт гәһвә 1 фунт чаја мүбадилә едилир вә ја сабаһ мүбадилә едиләчәкдирсә, онда бу һеч дә о демәк дејилдир ки, бурада еквивалентләр мүбадилә олунур. Бу әсасла көтүрүлдүкдә һәр бир әмтәә һәмишә анчаг өз дәјәринә көрә мүбадилә едилә биләрди, зира онун дәјәри, өзүнүн тәсадүфән мүбадилә едилмиш олдуғу башга бир әмтәәнин һәр һансы бир мигдарындан ибарәт оларды. Лакин, 3 фунт гәһвә өзү үчүн чајдан ибарәт еквивалентә мүбадилә едилмишдир дедикдә, адәтән буну *«нәзәрдә тутмурлар»*. Фәрз едилир ки, мүбадиләдән сонра, һабелә

мүбадиләдән габаг мүбадилә иштиракчыларындан һәр биринин әлиндә *бәрабәр дәјәрә малик бир әмтәә олур.* Ики әмтәәнин бир-биринә мүбадилә едилдији нисбәт онларын дәјәрини мүәјјән етмир, онларын дәјәри өзләринин мүбадилә едилдији нисбәти мүәјјән едир. Әкәр дәјәр *A* әмтәәнин тәсадүфән мүбадилә едилдији бир әмтәәнин мигдарындан башга бир шеј дејилдирсә, онда *A*-нын дәјәрини *B, C* вә и. а. әмтәәдә нечә ифадә етмәли? Ахы [819] бу һалда, һәр ики әмтәә үчүн бир *имманент* өлчү јох икән, *A* әмтәә *B* әмтәәјә мүбадилә едилмәјинчәјә гәдәр *A* әмтәәнин дәјәри *B* әмтәәдә ифадә едилә билмәзди.

Нисби дәјәр, биринчиси, үмумијјәтлә *дәјәр* олмаг кејфијјәтиндән фәргли олараг, *дәјәрин кәмијјәтидир.* Буна көрә үмумијјәтлә дәјәр дә јенә мүтләг бир шеј дејилдир. Икинчиси, нисби дәјәр бир әмтәәнин башга бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә олунан дәјәри демәкдир. Бу онун дәјәринин *јалныз нисби* ифадәсидир,—јә'ни бу дәјәрин өз ифадә едилдији әмтәәјә нисбәтиндәки ифадәсидир. Бир фунт гәһвәнин дәјәри чајда јалныз нисби сурәтдә ифадә олунмушдур. Онун дәјәрини мүтләг мә'нада ифадә етмәк үчүн—һәтта нисби формада, јә'ни онун иш вахтына нисбәти чәһәтдән дејил, дикәр әмтәәләрә нисбәти чәһәтдән ифадә етмәк үчүн,—ону *бүтүн дикәр әмтәәләрлә бирликдә* сонсуз бир сыра тәнликләр васитәси илә ифадә етмәк лазым кәләрди. Бу, онун *нисби дәјәринин* [нисби формада] *мүтләг* ифадәси оларды. Дәјәрин мүтләг ифадәси бу дәјәрин *иш вахтында* ифадә едилмәсиндән ибарәт оларды вә бу мүтләг ифадә васитәси илә дәјәр нә исә нисби бир шеј кими, лакин ону дәјәр *едән* мүтләг нисбәт чәрчивәси дахилиндә ифадә едилмиш оларды.

* * *

Инди Бејлијә мүрачиәт едәк.

Онун әсәринин мүсбәт хидмәти јалныз бирчә шејдән ибарәтдир—мәһз бундан ибарәтдир ки, о, биринчи олараг *дәјәр өлчүсүнү,* јә'ни һәгигәтдә пулун функсијаларындан бирини, јахуд хүсуси мүәјјәнлик формасындакы пулу даһа дүзкүн мүәјјән едир. Әмтәәләрин *дәјәрләрини* өлчмәк үчүн—дәјәрләрин *харичи* өлчүсү үчүн—һеч дә, башга әмтәәләри өлчән әмтәәнин дәјәринин дәјишилмәз олмасы лазым дејилдир (әксинә, биринчи һиссәдә[54] мәним сүбут етдијим кими, бу әмтәәнин дәјәри дәјишилә билән олмалыдыр, чүнки дәјәрләр өлчүсүнүн өзү әмтәәдир вә кәрәк дә әмтәә олсун, зира экс тәгдирдә онун дикәр әмтәәләрлә үмуми *имманент* өлчүсү олмазды). Мисал үчүн, әкәр пулун дәјәри дәјишилирсә, онда бу дәјәр бүтүн

дикәр әмтәәләр үчүн бәрабәр дәјишилир. Буна көрә онларын нисби дәјәрләри пулда еләә дүзкүн ифадә едилмиш олур ки, санки пул дәјишилмәз галмышдыр.

«Дәјәрләрин дәјишилмәз өлчүсүнү» тапмаг проблеми бунунла арадан галдырылмышды. Лакин бу проблемин өзү (тарихин мүхтәлиф дөврләриндә әмтәәләрин дәјәрләринин мүгаисәсинә олан мараг маһијјәтчә өзлүјүндә бир *игтисади* мараг дејил, академик марагдыр*) анлашылмазлыгдан ирәли кәлмишдир вә онун өзүндә даһа чох дәрин вә мүһүм бир мәсәлә кизләнмишди. «Дәјәрләрин дәјишилмәз өлчүсү» һәр шејдән әввәл дәјәрләрин елә бир өлчүсү демәк иди ки, онун өзүнүн дәјишилмәз бир дәјәри олмалы иди, јә'ни, дәјәрин өзү әмтәәнин тә'рифи олдуғундан, «дәјәрләрин дәјишилмәз өлчүсү» өзүнүн дәјишилмәз өлчүсү олан бир әмтәә демәк иди. Мәсәлән, әкәр гызыл вә күмүш вә ја тахыл, јахуд һабелә әмәк о чүр бир әмтәә олсајды, онда бунларла мүгајисә етмәк әсасында, дикәр әмтәәләрин бунлара мүбадилә едилдији нисбәт әсасында һәмин башга әмтәәләрин дәјәриндәки дәјишикликләри онларын гызыл, күмүш, тахыл илә көтүрүлән гијмәти әсасында вә ја онларын әмәк һаггына олан нисбәти әсасында дүрүст өлчмәк мүмкүн оларды. Демәли, бу чүр гаршыја гојулан проблемдә лап башланғычдан фәрз едилир ки, «дәјәрләр өлчүсүндә» јалныз елә бир әмтәәдән бәһс олунур ки, бүтүн дикәр әмтәәләр өз дәјәрини бу әмтәәдә ифадә едир,—о, ја елә бир әмтәәдир ки, дикәр әмтәәләр өз дәјәрләрини һәгигәтән онун васитәси илә ифадә едирләр, јә'ни о, пулдур, пул вәзифәсини ифа едән бир әмтәәдир, ја да өзүнүн дәјишилмәз дәјәри сајәсиндә бу әмтәә нәзәријјәчинин өз һесабламаларында әсас көтүрдүјү бир пулдур. Амма ајдындыр ки, һәр чүр шәраитдә бурада мәсәлә јалныз елә бир пул үзәриндәдир ки, бу пул дәјәрләрин өлчүсү олмаг е'тибары илә—нәзәри чәһәтдән вә ја әмәли чәһәтдән—өзү дәјәрчә дәјишилмәјә мә'руз галмасын.

Лакин әмтәәләрин мүстәгил бир шеј кими көтүрүлән өз мүбадилә дәјәрини пулда, үчүнчү бир әмтәәдә, мүстәсна бир әмтәәдә ифадә едә билмәси үчүн,—бунун үчүн *әмтәә дәјәрләринин* өзү илкин шәртдир. Мәсәлә бир дә јалныз онун үзәриндәдир ки, бу әмтәә дәјәрләри мигдарча бир-бири илә мүгајисә едилә билсин. Әмтәәләрин дәјәрләринин вә онларын дәјәрләриндәки фәргләрин бу кими бир ифадә кәсб едә билмәси үчүн илкин шәрт шәклиндә артыг елә бир *ваһид әсас* мөвчуддур ки, бу ваһид әсас бүтүн әмтәәләри ејни бир шејә—дәјәрләрә чевирир, онлары кејфијјәтчә бир дәјәр кими унификасија едир. Мәсәлән, әкәр бүтүн әмтәәләр өз дәјәрләрини гызылда ифадә

* Мүғајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 164. *Ред.*

едирләрсә, онда бунларын гызылдакы бу ифадәси, онларын гызыл илә гијмәти, онларын гызыл илә тәнләшмәси елә бир тәнләшмәдир ки, онларын бир-биринә олан дәјәр нисбәтини һәмин тәнләшмә әсасында ајдынлашдырмаг, һесабламаг мүмкүндүр, зира онлар инди *гызылын мүхтәлиф мигдарлары* кими ифадә олунмушдур вә бу сурәтлә әмтәәләр өз *гијмәтләри* чәһәтчә ејни адлы вә мүгајисә едилә билән [820] кәмијјәтләр кими тәмсил олунмушдур.

Лакин әмтәәләри бу тәрздә тәмсил едә билмәк үчүн *артыг* онлар бир *дәјәр* кими *ејнијјәт* тәшкил етмәлидир. Әкәр әмтәә илә гызыл вә ја һәр һансы ики әмтәә бири дикәриндә бир дәјәр кими, ејни бир ваһид әсасын нүмајәндәләри кими ифадә едилә билмәсәјди, һәр бир әмтәәни бир дәјәр олараг гызылда ифадә етмәк проблеми һәлледилмәз оларды. Башга чүр дејилсә, бу илкин шәрт проблемин артыг өзүндә мөвчуддур. Әмтәәләр артыг әввәлчәдән бир дәјәр кими фәрз едилмишдир, өз истеһлак дәјәрләриндән фәргли олан бир *дәјәр* кими фәрз едилмишдир, һәмин дәјәрин һәр һансы бир хүсуси әмтәәдә ифадә олунмасы барәсиндә данышa билмәкдән әввәл бу чүр фәрз едилмишдир. Мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин ики мигдарынын бир еквивалент кими бир-биринә бәрабәр тутула билмәси үчүн артыг әввәлчәдән фәрз едилир ки, нә исә үчүнчү бир шејдә бунлар *бәрабәрдирләр, кејфијјәтчә* ејнидирләр вә һәмин кејфијјәтчә ејни олан шејин јалныз мүхтәлиф мигдарларынын ифадәсидирләр.

Беләликлә, «дәјәрин дәјишилмәз мигјасы» проблеми һәгигәтдә јалныз, *дәјәрин* өз анлајышыны, тәбиәтини ахтармаг јолунда јанлыш бир ифадә олмушдур, дәјәрин елә бир тә'рифини ахтармаг јолунда ки, бу тә'рифин өзү дә дәјәр олмасын вә, демәли, дәјәр кими о да дәјишилмәјә мә'руз галмасын. Дәјәрин бу чүр тә'рифи *иш вахтындан,*—әмтәә истеһсалында спесифик тәмсил олунмуш *ичтимаи әмәкдән* ибарәт иди. Бу вә ја башга мигдар әмәјин дәјәри јохдур, о, әмтәә дејилдир, о елә бир шејдир ки, әмтәәләри дәјәрләрә чевирир, әмтәәләрдә олан елә бир *ваһид* әсасыдыр ки, бу әсасын ифадәси олмаг е'тибары илә әмтәәләр *кејфијјәтчә ејнидирләр* вә јалныз *мигдарча мүхтәлифдирләр.* Бунлар ичтимаи иш вахтынын мүәјјән мигдарларынын ифадәси олан әмтәәләрдир.

Фәрз едәк ки, гызыл дәјишилмәз дәјәрә маликдир. Әкәр бу һалда бүтүн әмтәәләрин дәјәрләри гызылда ифадә едилсәјди, онда мән әмтәәләрин дәјәриндәки дәјишикликләри бу әмтәәләрин гызыл илә көтүрүлән гијмәтләри әсасында өлчә биләрдим. Лакин әмтәәләрин дәјәрләрини гызылда ифадә едә билмәк үчүн, *дәјәр* олмаг е'тибары илә әмтәәләр илә гызыл ејнијјәт тәшкил етмәлидир. Гызыл вә әмтәә һәмин дәјәрин

муәјјән мигдар ифадәләри олмаг е'тибары илә, дәјәрин муәјјән кәмијјәтләри олмаг е'тибары илә онлар бир-бири илә ејниләшдириләбиләрди. Гызылын дәјәринин дәјишилмәзлији вә галан әмтәәләрин дәјәринин дәјишкәнлији һеч дә, бунларын *дәјәр* олараг ејни бир шеј олмасына, ејни бир субстансијадан ибарәт олмасына мане олмазды. Гызылын дәјишилмәз дәјәринин бизи һеч олмазса бирҹә аддым ирәлиләдә билмәси үчүн әввәлҹә әмтәәләрин дәјәрини гызылда ифадә етмәк, гызыл илә гијмәт етмәк лазым кәләрди,—јә'ни гызылы вә әмтәәләри *ејни бир ваһид әсасын* ифадәләри кими, еквивалентләр кими көстәрмәк лазым оларды.

{Әмтәәләр өзләриндә еһтива едилән әмәјин мигдары илә өлчүлә билмәк үчүн,—әмәјин мигдарынын өлчүсү исә вахтдыр,—әмтәәләрдә еһтива едилән әмәјин мүхтәлиф нөвләрини ејни бир садә әмәјә, орта әмәјә, ади әмәјә, тә'лимсиз әмәјә мүнчәр етмәк лазымдыр. Јалныз бу һалда әмтәәләрдә еһтива едилән әмәјин мигдарыны вахт илә, ејни бир өлчү илә өлчмәк мүмкүндүр. Бу әмәк кејфијјәтҹә ејни олмалыдыр ки, онун фәргләри јалныз мигдар фәргләриндән ибарәт олсун, јалныз кәмијјәт фәргини тәмсил етсин. Лакин бу садә орта әмәјә мүнчәр едилмә һеч дә, әмтәәләрин дәјәрләринин ваһид әсасыны тәшкил едән бу әмәјин *кејфијјәтинин* јеканә тә'рифи дејилдир. Һәр һансы бир әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдарынын бу әмтәәни истеһсал етмәк үчүн сәрф олунмуш әмәјин *иҹтимаи зәрури* мигдарындан ибарәт олмасы, демәли, иш вахтынын *зәрури иш вахтындан* ибарәт олмасы,—бу елә бир тә'рифдир ки, јалныз, *дәјәрин кәмијјәтинә* аиддир. Лакин дәјәрләрин ваһид әсасыны тәшкил едән әмәк һеч дә јалныз ејни кејфијјәтли, садә, орта әмәк дејилдир. Әмәк ајрыҹа бир фәрдин муәјјән мәһсулда тәмсил олунмуш әмәјидир. Мәһсул исә дәјәр олмаг е'тибары илә *иҹтимаи* әмәјин тәҹәссүмүндән ибарәт олмалыдыр вә өзүнүн бу кејфијјәтиндә мәһсул билавасitә бир истеһлак дәјәриндән һәр һансы бир дикәр истеһлак дәјәринә чеврилмәк габилијјәтинә малик олмалыдыр (әмәјин билавасitә тәмсил едилмиш олдуғу муәјјән истеһлак дәјәри бу әмәк үчүн фәргсиз бир шеј олмалыдыр, елә олмалыдыр ки, мәһсулу бир истеһлак дәјәри формасындан дикәринә кечирмәк мүмкүн олсун). Демәли, *фәрди әмәк* өзүнү билавасitә өз экслији кими, *иҹтимаи* әмәк кими тәзаһүр етдирмәлидир; бу чеврилмиш әмәк, фәрди әмәјин билавасitә эксліји олмаг е'тибары илә *абстракт үмуми әмәкдир,* бу сәбәбдән дә о өзүнү муәјјән бир үмуми еквивалентдә ифадә едир. Фәрди әмәк јалныз өзүнүн өзкәнинләшдирилмәси [Veräusserung] васитәси илә һәгигәтән өзүнү өз экслији кими ифадә едир. Лакин әмтәә һәлә өзкәнинләшмәдән әввәл бу үмуми ифадәјә малик олмалыдыр.

Фәрди әмәјин үмуми әмәк кими ифадә олунмасынын бу зәрурилији әмтәәнин пулда ифадә олунмасынын зәрурилијидир. Бу пул әмтәәнин дәјәринин өлчүсү вә *гијмәт* ифадәси олдуғу тәгдирдә әмтәә һәмин ифадәни кәсб етмиш олур. Лакин о јалныз өзүнүн һәгигәтән пула чеврилмәси васитәси илә, сатылмаг васитәси илә өзүнүн бу адекват ифадәсини бир мүбадилә дәјәри кими кәсб етмиш олур. Биринчи чеврилмә јалныз нәзәри чеврилмәдир, икинчи чеврилмә исә керчәк просесдир.}

[821] Беләликлә, әмтәәнин бир *пул* кими варлығындан данышыркән һеч дә јалныз ону гејд етмәк лазым дејилдир ки, пулда әмтәәләр өзләринә өз дәјәрләринин мүәјјән кәмијјәт *өлчүсүнү* верирләр,—зира онларын һамысы өз дәјәрини *ејни бир* әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә едир,—һабелә ону да гејд етмәк лазымдыр ки, әмтәәләрин һамысы ичтимаи, абстракт үмуми әмәјин варлығы кими тәмсил едилмиш олур. Бу елә бир формадыр ки, һәмин формада онларын һамысы ејни бир шәклә малик олур, һамысы ичтимаи әмәјин билаваситә тәчәссүмләри кими мејдана чыхыр; бу кејфијјәтә малик олдугда исә онларын һамысы ичтимаи әмәјин варлығы кими фәалијјәт көстәрир, онлар *билаваситә*—өз дәјәринин кәмијјәтинә пропорсионал олараг—бүтүн дикәр әмтәәләрә *мүбадилә олуна* биләр; һалбуки өз әмтәәси пула чеврилмиш олан бир шәхсин әлиндә әмтәә һеч дә һәр һансы бир хүсуси истеһлак дәјәриндә мүбадилә дәјәринин варлығы кими тәмсил олунмајыб, јалныз мүбадилә дәјәринин тәмсилчиси олан бир истеһлак дәјәринин (мәсәлән, гызылын) варлығы кими тәмсил олунур. Әмтәә өз дәјәриндән јухары вә ја ашағы сатыла биләр. Бу јалныз, *онун дәјәринин кәмијјәтинә* аиддир. Лакин һәр дәфә әмтәә сатылдыгда, пула чеврилдикдә, онун мүбадилә дәјәри онун өз истеһлак дәјәриндән фәргли олан мүстәгил бир варлыға малик олур. Әмтәә бу һалда јалныз мүәјјән бир мигдар ичтимаи иш вахты кими мөвчуддур вә о буну өзүнүн һәр һансы бир әмтәәјә *билаваситә* мүбадилә олунмаг, һәр һансы бир истеһлак дәјәринә (өз мигдарына мүвафиг сурәтдә) чеврилмәк габилијјәти илә сүбут едир. Пул нәзәрдән кечирилдикдә бу чәһәти нәзәрдән гачырмаг олмаз, нечә ки, әмтәәдәки әмәјин дә, әмтәәнин дәјәр үнсүрү олмаг е'тибары илә формал чеврилмәси нәзәрдән гачырыла билмәз. Лакин пулда,—әмтәәнин бир пул олмаг чәһәтдән малик олдуғу бу мүтләг мүбадилә олунмаг габилијјәтиндә, онун бир *мүбадилә дәјәри* олмаг чәһәтдән мүтләг фәаллығында,—бунун исә дәјәрин кәмијјәтинә һеч бир дәхли јохдур вә о һеч дә *мигдар тә'рифи дејил, кејфијјәт тә'рифидир,*—ашкара чыхыр ки, әмтәәнин өзүнүн кечдији просесин нәтичәсиндә онун *мүбадилә дәјәри* мүстәгил бир шеј кими әлаһиддәләшир вә әмтәәнин истеһлак дәјәри илә јанашы

олараг сәрбәст формада өз реал ифадәсини кәсб едир, нечә ки, бу һал идеал сурәтдә һәлә әмтәәнин гијмәтиндә баш вермиш олур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, «Observations on certain Verbal Disputes» әсәринин мүәллифи дә Бејли кими, дәјәрин ајрылыб нә исә мүстәгил бир шеј һалында әлаһиддәләшмәсини игтисадчыларын схоластик бир ујдурмасы кими изаһ едирсә, демәли, дәјәрин вә пулун маһијјәтини әсла анламыр. Дәјәрин нә исә мүстәгил бир шеј һалында бу чүр әлаһиддәләшмәси капиталда даһа артыг бир дәрәчәдә мејдана чыхыр; капитал мүәјјән мә'нада, *һәрәкәт просесиндә олан* бир *дәјәр* адландырыла биләр,—демәли, дәјәр јалныз пулда мүстәгил мөвчудлуға малик олдуғуна көрә,—капитал, *һәрәкәт просесиндә олан,* бир сыра просесләрдән кечән вә бу просесләрдә һифз олунуб галан, өзүндән просесә дахил олуб, мигдарча артмыш һалда өзүнә гајыдан *пул* адландырыла биләр. Керчәклик парадоксунун ади инсан дәрракәсинә зидд кәлән, вулгар игтисадчыларын нәзәрдә тутдугларына вә өзләринин фикринчә өз сөјләдикләринә зидд кәлән сөз пародоксларында да ифадә олунмасы—бу һал өзлүјүндә ајдындыр. Әмтәә истеһсалы әсасөјләдикләринә зидд кәлән сөз парадоксларында да ифадә етмәсиндән вә адамлар арасындакы мүнасибәтин шејләрин мүнасибәти кими вә шеј кими тәсәввүр олунмасындан ирәли кәлән зиддијјәтләр,—бу зиддијјәтләр шејин сөзлә ифадәсиндә дејил, шејин өзүндә мөвчуддур.

Чох вахт еләә көрүнүр ки, Рикардонун фикринчә,—һәгигәтдә дә о бә'зән белә дејир,—куја әмәјин мигдары «дәјәрин дәјишилмәз өлчүсү» проблеминин, сәһв олан вә ја сәһв анлашылмыш олан бу проблемин һәллидир, нечә ки, чөрәк, пул, әмәк һагғы вә с. кечмишдә һәмин проблемин һәлли үчүн бу гәбил ән ади бирраситә олараг нәзәрдән кечирилир вә ирәли сүрүлүрдү. Рикардода јаранан бу сахта көрүнүш ондан әмәлә кәлир ки, Рикардо үчүн һәлледичи мәсәлә дәјәрин кәмијјәтини мүәјјән етмәкдир. Мәһз буна көрә дә о, әмәји дәјәр үнсүрү едән спесифик форманы баша дүшмәмишдир, хүсусилә дә белә бир чәһәтин зәрурилијини, ајрыча бир әмәјин абстракт үмуми әмәк кими вә бу формада онун *ичтимаи* әмәк кими тәмсил олунмасы зәрурилијини баша дүшмәмишдир. Буна көрә Рикардо пулун әмәлә кәлмәси илә дәјәрин маһијјәти вә һәмин дәјәрин иш вахты илә мүәјјән олунмасы арасындакы әлагәни баша дүшмәмишдир.

Бејлинин әсәринин белә бир чәһәтдән бир гәдәр хидмәти вардыр ки, өз е'тиразлары илә Бејли башга әмтәәләр сырасында бир әмтәә олан пулда ифадә олунмуш «дәјәр өлчүсүнүн» дәјәрин имманент өлчүсү вә субстансијасы илә гарыш-

дырылдығыны ашкара чыхарыр. Лакин әкәр о өзү пулу бир «дәјәр өлчүсү» кими, јалныз мигдар өлчүсү кими дејил, һабелә әмтәәләрин кејфијјәт чеврилиши кими тәһлил етсәјди, онда о өзү дәјәрин дүзкүн тәһлилинә кәлиб чыхмыш оларды. Бунун әвәзиндә Бејли, өзлүјүндә дәјәрин мөвчуд олдуғуну фәрз едән заһири «дәјәр өлчүсүнүн» сәтһи сурәтдә нәзәрдән кечирилмәсиндән о јана кетмир вә һеч бир һәгиги фикир сөјләнилмәјән мүһакимәләр даирәсиндә галыр.

[822] Лакин Рикардода јенә дә ајры-ајры елә јерләр тапмаг мүмкүндүр ки, бурада онун ачыгча гејд етдији кими, әмтәәләрдәки әмәјин мигдары јалныз она көрә бу әмтәәләрин дәјәр *кәмијјәтләринин*, онларын дәјәрләринин *кәмијјәтиндәки фәргләрин* имманент өлчүсүдүр ки, әмәк мүхтәлиф әмтәәләри *ејниләшдирир*, әмәк бу әмтәәләрдәки ваһид әсасдыр, онларын субстансијасыдыр, онларын дәјәринин дахили әсасыдыр. О јалныз, нә кими мүәјјән бир формада әмәјин белә бир әсас олдуғуну тәдгиг етмәји унутмушдур.

«Әкәр биз *әмәји* әмтәәләрин *дәјәринин әсасы* кими, бу әмтәәләрин истеһсалы үчүн лазым кәлән *әмәјин нисби мигдарыны исә* бир-биринә мүбадиләдә вериләчәк *әмтәәләрин мувафиг мигдарларыны мүәјјән едән* бир өлчү кими гәбул едириксә, онда бурадан һәлә һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, әмтәәләрин фактик гијмәти вә ја базар гијмәти илә онларын илкин вә тәбии гијмәти арасында тәсадүфи вә мүвәггәти фәргләр ола биләчәјини биз инкар едирик» (*Ricardo*. Principles. 3rd edition. London, 1821, сәһ. 80) ([Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 81].

««Өлчмәк... [Дестүт де Траси дејир]... онларда»» (өлчүлән шејләрдә) ««нә гәдәр... *өзләри илә һәмчинс ваһид* олдуғуну тапмаг демәкдир». Әкәр франк вә өлчүлмәли олан бир шеј *онларын һәр икиси үчүн умуми өлчү олан дикәр бир өлчүјә* мүнчәр едилә билмәсәјди, онда франк јалныз, өзүнүн гајырылмыш олдуғу металын бу вә ја дикәр мигдары үчүн дәјәр өлчүсү оларды. Бу чүр мүнчәр едилмә имканы, зәннимчә, мөвчуддур, зира онларын һәр икиси *әмәјин нәтичәсидир,* бу сәбәбдән дә әмәк» (чүнки әмәк онларын causa efficiens-идир*) «елә бир *умуми өлчүдүр* ки, бунун васитәси илә онларын һәм *керчәк дәјәри,* һәм дә онларын *нисби дәјәри* мүәјјән едилә биләр» (*Ricardo*. Principles. 3rd edition. London, 1821, сәһ. 333—334) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 233—234].

Бүтүн әмтәәләр әмәјә, јә'ни өзләринин ваһид әсасыны тәшкил едән бир әмәјә мүнчәр едилә биләр. Рикардонун тәдгиг етмәдији шеј, әмәјин өзүнү әмтәәләрдәки ваһид әсас кими тәзаһүр етдирдији *спесифик* формадан ибарәтдир. Буна көрә дә Рикардо пулу баша дүшмүр. Буна көрә дә әмтәәләрин пула чеврилмәси Рикардода јалныз формал бир шеј кими, капиталист истеһсалынын дахили маһијјәтинә дәриндән нүфуз етмәјән бир шеј кими мејдана чыхыр. Лакин о бизә бир шеј дејир: әмәк әмтәәләрдә ваһид бир әсас олдуғуна көрә, бүтүн әмтәә-

* — фәал сәбәбидир. *Ред.*

ләр ејни бир ваһид әсасын анҹаг ифадәләри олдуғуна көрә, јалныз буна көрә әмәк әмтәәләрин өлчүсүдүр. Әмәк јалныз она көрә әмтәәләрин өлчүсүдүр ки, о, дәјәрләр кими көтүрүлән әмтәәләрин *субстансијасыдыр.* Рикардо истеһлак дәјәрләриндә тәмсил олунмуш әмәк илә мүбадилә дәјәриндә тәмсил олунмуш әмәк арасында лазыми фәрг гојмур. Дәјәрин әсасы олмаг е'тибары илә әмәк һеч дә хүсуси бир әмәк дејилдир, бу вә ја дикәр хүсуси кејфијјәтә малик олан бир әмәк дејилдир. Һәр јердә Рикардо истеһлак дәјәриндә тәмсил олунан әмәји мүбадилә дәјәриндә тәмсил олунан әмәк илә гарышдырыр. Доғрудур, әмәјин бу сонунҹу формасы јалныз, биринҹи формасынын абстракт шәкилдә көтүрүлмүшүдүр.

Керчәк дәјәр дедикдә Рикардо, јухарыда верилән парчада әмтәәни мүәјјән иш вахтынын тәҹәссүмү кими баша дүшүр. *Нисби дәјәр* дедикдә исә, әмтәәдәки иш вахтынын дикәр әмтәәләрин истеһлак дәјәрләриндә ифадәсини нәзәрдә тутур.

Инди дә *Бејлијә* мүраҹиәт едәк.

Бејли бир әмтәә олараг көтүрүлән әмтәәнин мүбадилә дәјәринин өзүнү ифадә етдији, тәзаһүрдә мејдана чыхдығы формасындан бәрк-бәрк јапышыр. Бу мүбадилә дәјәри *үмуми формада* өзүнү о заман ашкара чыхарыр ки, бүтүн дикәр әмтәәләрин дә өз дәјәрини ифадә етдикләри вә пул вәзифәсини ифа едән үчүнҹү бир әмтәәнин истеһлак дәјәриндә, јә'ни әмтәәнин *пул гијмәтиндә* ифадә едилмиш олсун. Һәмин мүбадилә дәјәри *хүсуси формада* өзүнү о заман ашкара чыхарыр ки, һәр һансы бир әмтәәнин мүбадилә дәјәрини мән һәр һансы бир дикәр әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә етмиш олам, јә'ни *гијмәти тахылда, гијмәти кәтанда* вә и. а. ифадә етмиш олам. Әмтәәнин мүбадилә дәјәри фе'лән һәмишә башга әмтәәләр үчүн јалныз онларын мүбадилә едилдикләри *мигдар нисбәтиндә* мејдана чыхыр, өзүнү бунда ифадә едир. Өзлүјүндә ајрыча бир әмтәә үмуми иш вахтыны ифадә едә билмәз, јахуд үмуми иш вахтыны о јалныз бир әмтәәнин дикәр елә бир әмтәә илә тәнлији шәклиндә ифадә едә биләр ки, бу әмтәә пул вәзифәсини ифа едир, јә'ни ону мүәјјән әмтәәнин *пул гијмәти* шәклиндә ифадә едә биләр. Лакин о заман *А* әмтәәнин дәјәри һәмишә *D* әмтәәнин, пул кими ишләнән әмтәәнин мүәјјән мигдар истеһлак дәјәриндә тәмсил олунур.

Билаваситә тәзаһүр беләдир. Бејли дә мәһз бундан бәрк-бәрк јапышыр. Мүбадилә дәјәринин бир *мигдар нисбәти* кими, әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә едилдикләри мигдар нисбәти кими тәзаһүр етдији ән сәтһи форма, Бејлинин фикринҹә, *мәһз* бу әмтәәләрин дәјәридир. Сәтһдән о јана, дәринә кетмәјә мүсаидә едилмир. Бејли һәтта белә бир садә мүлаһизәни унудур ки, әкәр *у* аршын кәтан $=x$ фунт күләшә, онда ејни олмајан

шејләрин, кәтан илә күләшин бу тәнлији онлары ејни кәмијјәтләр едир. Ахы онларын нә исә ејни олан бу варлығы онларын [823] бир күләш вә кәтан кими варлығындан кәрәк фәргләнсин. Онлар күләш вә кәтан кими дејил, еквивалентләр кими бир-биринә бәрабәр тутулмушдур. Буна көрә тәнлијин бир тәрәфи онун дикәр тәрәфинин ифадә етдији ејни дәјәри ифадә етмәлидир. Демәли, күләшин вә кәтанын дәјәри нә күләш олмалыдыр, нә дә кәтан, бу онларын һәр икиси үчүн нә исә үмуми бир шеј олмалыдыр, бунунла да бирликдә бир күләш вә кәтан кими көтүрүлдүкдә онлардан фәргли олмалыдыр. Бу нәдир? Бејли буна һеч бир чаваб вермир. Бунун әвәзиндә Бејли бүтүн сијаси игтисад категоријаларыны арашдырыр вә даим јекнәсәг бир тәрздә инләјиб тәкрар едир ки, дәјәр әмтәәләрин мүбадилә нисбәтидир, она көрә дә бу нисбәтдән фәргли олан бир шеј дејилдир.

«*Әкәр* һәр һансы бир шејин *дәјәри онун алычылыг габилијјәтидирсә*, онда сатын алынмаг үчүн нә исә бир шеј мөвчуд олмалыдыр. *Демәли*, дәјәр һеч бир әмәли чәһәти, јахуд шејә дахилән хас олан бир чәһәти ифадә етмир, *мүбадилә олунан* әмтәәләр кими көтүрүлмүш ики шејин бир-биринә *нисбәтини* ифадә едир» («A Critical Dissertation», сәһ. 4—5).

Бејлинин бүтүн әлламәлији әслиндә бу чүмләдәдир. «Әкәр *дәјәр* јалныз *алычылыг габилијјәтидирсә»* (әчәб тә'рифдир, чүнки «сатын алмаг» јалныз дәјәр олмасыны дејил, дәјәрин пулда ифадә олунмасыны да фәрз едир), «онда о... ифадә едир» вә и. а. Лакин әввәлчә Бејлинин бу чүмләсини она контрабанда јолу илә мә'насыз бир сурәтдә дахил едилмиш оланлардан тәмизләјәк. «Сатын алмаг» пулу әмтәәјә чевирмәк демәкдир. Пул артыг әввәлдән дәјәрин мөвчуд олдуғуну вә бу дәјәрин сонракы инкишафыны фәрз едир. Демәли, һәр шејдән әввәл «сатын алмаг» ифадәсини кәнар едәк. Әкс тәгдирдә биз дәјәри дәјәр илә изаһ етмиш олачағыг. «Сатын алмаг» әвәзинә биз «башга шејләрә мүбадилә етмәк» демәлијик. Бу һалда «сатын алмаг үчүн нә исә бир шеј мөвчуд олмалыдыр» дејилмәси тамамилә артыг бир мүлаһизәдир. Әкәр «шеј» өз истеһсалчылары тәрәфиндән бир истеһлак дәјәри кими истеһлак едилсәјди, әкәр бу шеј јалныз башга шејләри мәнимсәмәк васитәсиндән ибарәт олмасајды, *«әмтәә»* олмасајды, онда, әлбәттә, дәјәр барәсиндә һеч данышыг да ола билмәзди.

Бејли әввәлчә «шејдән» бәһс едир. Сонра исә «шејләрин бир-биринә нисбәти» Бејлидә «бир-биринә *мүбадилә едилән әмтәәләр* кими көтүрүлмүш шејләрин бир-биринә нисбәти»нә чеврилир. Ахы һаггында бәһс олунан шејләрин бир-биринә нисбәти јалныз мүбадилә нисбәтидир, јахуд мүбадилә едилән шејләрин нисбәтидир. Мәһз бу нисбәтдә онлар *«әмтәәдирләр»*

вә онлар «шејләрдән» нә исә фәргли бир шеј демәкдир. Әксинә, «мүбадилә олунан әмтәәләрин нисбәти» ја мә'насызлыгдыр, чүнки «мүбадилә олунмајан шејләр» әмтәә дејилдир, ја да ч-б Бејли өзү өзүнү батил едир. Шејләр һеч дә һәр һансы бир нисбәтдә мүбадилә едилмәк дејил, бир әмтәә кими мүбадилә едилмәлидирләр, јә'ни онларын бир-биринә мүнасибәти мүбадилә едилән әмтәәләрин мүнасибәти кими олмалыдыр, јә'ни онлар елә шејләрдән ибарәт олмалыдыр ки, бунларын һәр биринин дәјәри вардыр вә бунлар өзләринин бир-биринә гаршы олан *өз еквивалентлији өлчүсүндә* мүбадилә олунмалыдыр. Бунунла Бејли е'тираф етмиш оларды ки, һәмин шејләрин бир-биринә мүбадилә едилмәсиндәки нисбәт, јә'ни әмтәәләрин һәр биринин дикәр әмтәәләри сатын алмаг габилијјәти онун *дәјәри* илә мүәјјән олунур, һеч дә һәмин габилијјәт бу дәјәри мүәјјән етмир, һәмин габилијјәт јалныз дәјәрин нәтичәсидир.

Беләликлә, әкәр биз Бејлинин јухарыда кәтирилән чүмләсиндә бүтүн сәһв чәһәтләри, контрабанда јолу илә араја гатылан вә ја мә'насыз олан чәһәтләри кәнар етсәк, онда һәмин чүмлә белә бир шәкил алар.

Амма, дајан! Биз һәлә башга бир тәләни вә мә'насызлығы да арадан галдырмалыјыг. Биз өз гаршымызда ики чүр ифадә көрүрүк: «шејин мүбадилә олунмаг габилијјәти» вә и. а. (чүнки пул анлајышы олмадан «сатын алмаг» сөзү ганунсуз вә мә'насыздыр) вә «бир шејин башга шејләрә мүбадилә олунмасы *нисбәти»*. Әкәр «габилијјәт» «нисбәт»дән фәргли бир шеј демәкдирсә, онда иддиа етмәк олмаз ки, «мүбадилә олунмаг габилијјәти» *«јалныз нисбәтдир»* вә и. а. Әкәр бу ифадәләрин һәр икиси *ејни бир шеј* демәк олмалыдырса, онда ејни бир шејин бир-биринә әсла дәхли олмајан ики мүхтәлиф ифадә илә көстәрилмәси јалныз долашыглыг төрәдә биләр. Бир шејин башга бир шејә *нисбәти* бу ики шејин бир-биринә олан мүнасибәтидир вә бу мүнасибәт барәсиндә демәк олмаз ки, о, һәмин шејләрин биринә вә ја дикәринә аиддир. *Шејин габилијјәти,* әксинә, шејә дахилән мәхсус олан бир хассәдир, һәрчәнд она дахилән мәхсус олан бу хассә јалныз [824] онун башга шејләрә нисбәтиндә тәзаһүр едә биләр. Мәсәлән, чәзб етмәк габилијјәти шејин өзүнүн габилијјәтидир, һәрчәнд мејданда чәзб едилә билән шејләр јох икән һәмин габилијјәт «кизли» галыр. Бејли бурада «шејин» дәјәрини шејин өзүнә хас олан вә буна бахмајараг јалныз бир «нисбәт» кими мөвчуд олан бир чәһәт кими гәләмә вермәјә чалышыр. Буна көрә дә о әввәлчә «габилијјәт» сөзүнү, сонра исә «нисбәт» сөзүнү ишләдир.

Беләликлә, Бејлинин фикринин дүрүст ифадәси белә оларды:

«Әкәр һәр һансы бир шејин дәјәри онун башга шејләрә мүбадилә едилмәси нисбәтидирсә, онда, *демәли»* (јә'ни фәрз едилән «әкәр» нәтичәсиндә), «дәјәр, бир-биринә мүбадилә едилән шејләр олмаг е'тибары илә ики шеј арасындакы нисбәтдән башга һеч бир шеј демәк дејилдир».

Бу тавтолокијаны һеч кәс инкар етмәјә галхышмаз. Лакин бундан белә бир нәтичә чыхыр ки, шејин «дәјәри» *«һеч бир шеј* демәк дејилдир». Мисал үчүн, 1 фунт гәһвә=4 фунт памбыг тәнлијини көтүрәк. Бу һалда 1 фунт гәһвәнин дәјәри нә олачагдыр? 4 фунт памбыг. Бәс 4 фунт памбығын дәјәри? 1 фунт гәһвә. Һәм дә 1 фунт гәһвәнин дәјәри 4 фунт памбыг, дикәр тәрәфдән дә 4 фунт памбығын дәјәри=1 фунт гәһвә олдуғуна көрә, ајдындыр ки, 1 фунт гәһвәнин дәјәри=1 фунт гәһвәдир (зира 4 фунт памбыг=1 фунт гәһвәјә). $A=B$, $B=A$; бурадан да $A=A$. Демәли, бу изаһатдан белә бир нәтичә чыхыр ки, һәр һансы бир истеһлак дәјәринин дәјәри һәмин истеһлак дәјәринин ејни мигдарына бәрабәрдир. Беләликлә, 1 фунт гәһвәнин дәјәри 1 фунт гәһвәдән башга бир шеј дејилдир. Әкәр 1 фунт гәһвә = 4 фунт памбыгдырса, онда ајдындыр ки, 1 фунт гәһвә>3 фунт памбыгдан вә 1 фунт гәһвә<5 фунт памбыгдан. 1 фунт гәһвә>3 фунт памбыгдан вә <5 фунт памбыгдан факты да гәһвә илә памбыг арасындакы *нисбәти* ифадә едир—там ејнилә дә бу нисбәт 1 фунт гәһвә=4 фунт памбыг тәнлији илә ифадә едилир. = ишарәси дә нисбәти > ишарәсиндән вә ја < ишарәсиндән артыг бир дәрәчәдә ифадә етмир, амма о, *башга* бир нисбәти ифадә едир. Бәс сәбәб нәдир ки, бәрабәр ишарәси илә, = ишарәси илә олан нисбәт гәһвәнин дәјәрини памбыгда вә памбығын дәјәрини гәһвәдә ифадә едир? Бәлкә бу бәрабәрлик ишарәси садәчә белә бир чәһәтдән әмәлә кәлир ки, үмумијјәтлә бу мигдарлар бир-биринә мүбадилә олунур? = ишарәси јалныз мүбадилә фактынымы ифадә едир? Белә бир чәһәти инкар етмәк олмаз ки, әкәр гәһвә һәр һансы бир нисбәтдә памбыға мүбадилә едилирсә, онда бунлар бир-биринә мүбадилә едилмиш олур, буна көрә дә әкәр тәкчә мүбадилә факты әмтәәләр арасындакы *нисбәти* гејд едирсә, онда гәһвәнин 2, 3, 4 вә ја 5 фунт памбыға мүбадилә едилмәсиндән асылы олмајараг, онун дәјәри памбыгда ејни дәрәчәдә јахшы тәмсил едилмиш олур. Лакин бу һалда *нисбәт* сөзү нә демәкдир? Гәһвәнин өзүндә әсла һеч елә бир «дахилән хас олан, мүсбәт» бир шеј јохдур ки, онун *һансы бир нисбәтдә* памбыға мүбадилә олунмасы бунунла мүәјјән едилсин. Бејлинин дедији нисбәт елә бир нисбәт дејилдир ки, бу, гәһвәјә дахилән хас олан вә керчәк мүбадиләдән фәргли олан бир хассә илә мүәјјән едилмиш олсун. Демәли, бурада нисбәт сөзү нәјә кәрәкдир? Бејлинин нәзәрдә тутдуғу нисбәт нәдир? Гәһвәнин мүәјјән мигдарынын мүбадилә едилдији пам-

бығын мигдарыдыр. Чидди дејилсә, гәһвәнин мүбадилә едилдији нисбәт барәсиндә Бејлинин данышмаға һаггы олмазды, о јалныз гәһвәнин *инди мүбадилә едилдији* вә ја *мүбадилә едилмиш олдуғу* нисбәт барәсиндә даныша биләрди. Зира әкәр нисбәт мүбадиләдән әввәл мүәјјән едилмиш олсајды, онда мүбадилә нисбәти мүәјјән етмәзди, «нисбәт» мүбадиләни мүәјјән едәрди. Демәли, биз, гәһвә вә памбыг *даирәсиндән кәнара чыхан,* онлардан ајрылыгда мөвчуд бир шеј олан *нисбәти* дә кәнара атмалыјыг.

[Беләликлә, јухарыда Бејлидән ситат кәтирилән чүмлә белә бир шәкил алыр:]

«*Әкәр* һәр һансы бир шејин дәјәри бу шејә мүбадилә едилән дикәр бир шејин мигдарындан ибарәтдирсә, онда, демәли, дәјәр һәмин шејә мүбадилә едилән дикәр бир шејин мигдарындан башга һеч бир шеј демәк дејилдир».

Бу вә ја дикәр әмтәә, бир әмтәә олмаг е'тибары илә, өз дәјәрини јалныз башга бир әмтәәдә ифадә едә биләр, зира [ајрыча көтүрүлән] бир әмтәә олмаг е'тибары илә онун үчүн үмуми иш вахты мөвчуд дејилдир. [Бејли исә белә дүшүнүр ки,] әкәр бир әмтәәнин дәјәри дикәр бир әмтәәдә ифадә олунурса, онда биринчи әмтәәнин дәјәри һәмин әмтәәнин дикәр бир әмтәә илә тәнләшмәсиндән башга бир шеј дејилдир. Бу әлламәлик (онун ифадә етдијиндә бу, *тавтолокијадыр,* зира о [әслиндә] дејир: әкәр әмтәәнин дәјәри онун дикәр бир әмтәәјә олан мүбадилә нисбәтиндән башга бир шеј дејилдирсә, онда әмтәәнин дәјәри һәмин мүбадилә нисбәтиндән башга бир шеј дејилдир) Бејли үчүн елә бир атдыр ки, јорулмадан ону миниб чапыр, бунунла да охучуну даһа артыг јоруб әлдән салыр.

Бејли өз дәрин философлуғуну ашағыдакы мүһакимәдә көстәрир:

«Биз *һәр һансы бир шејин мәсафәси* барәсиндә данышмаг истәркән бу шејә гаршы мәсафә нисбәтиндә олан башга бир шејин *мөвчуд олдуғуну* фәрз *етмәдән һәмин барәдә* даныша билмәдијимиз кими, әмтәәнин дәјәри һаггында да биз јалныз, *онун* [825] *мүгајисә едилдији башга бир әмтәәјә* олан *нисбәти* чәһәтдән даныша биләрик. Бир шејин башга бир шејә нисбәти олмадан о өзлүјүндә дәјәрә малик ола билмәз» (бәс әмтәәнин дәјәринә гаршы мүәјјән нисбәтдә олан ичтимаи әмәк башга бир шеј дејилми?), «нечә ки, бир шеј башга бир шејә мүнасибәти олмадан *өзлүјүндә бир мәсафәдә дура* билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5).

Әкәр бир шеј башга бир шејдән бу вә ја дикәр мәсафәдәдирсә, онда бу мәсафә, доғрудан да, бир шеј илә дикәр шеј арасындакы нисбәтдир, лакин ејни заманда мәсафә шејләр арасындакы бу нисбәтдән нә исә фәрглидир. Бу, мәкан өлчүләриндән биридир, мүәјјән бир узунлугдур ки, бизим мисал олараг көтүрдүјүмүз ики шеј арасындакы мәсафәни ифадә

етдији кими, ики башга шеј арасындакы мәсафәни дә ејни мүвәффәгијјәтлә ифадә едә биләр. Лакин бу һәлә һамысы дејилдир. Мәсафәни ики шеј арасындакы нисбәт кими көтүрүб ондан бәһс етдикдә, биз шејләрин өзүнә «дахилән хас олан» бир шеји, онларын елә бир «хассәсини» фәрз едирик ки, бу, онларын бир-бириндән мүәјјән мәсафәдә олмасына имкан верир. *А* сәси илә стол арасында нә кими бир мәсафә вардыр? Бу суалын мә'насы јохдур. Ики шеј арасындакы мәсафәдән данышдыгда, биз онларын мәкандакы мөвгеләринин фәргиндән бәһс едирик. Беләликлә, биз фәрз едирик ки, онларын һәр икиси мәкандадыр, онлар мәканда олан нөгтәләрдир, јә'ни онлары биз мәканда мөвчуд олан шејләр кими бир категорија һалында бирләшдиририк вә јалныз онлары sub specie spatii* бирләшдирдикдән сонра биз онлары мәканын мүхтәлиф нөгтәләри кими фәргләндиририк. Онларын мәкана мәнсубијјәти онлардакы ваһид әсасдыр**.

Лакин бир-биринә мүбадилә олунан шејләрдәки бу ваһид әсас нәдән ибарәтдир? Бу мүбадилә онларын бир тәбиәт шеји кими бир-биринә олан мүнасибәти дејилдир. Бу, һабелә, бир тәбиәт шеји олмаг е'тибары илә онларын инсан тәләбатына олан мүнасибәти дә дејилдир, зира онларын бир-биринә мүбадилә едилдији мигдарлары онларын фајдалылыг дәрәчәси мүәјјән етмир. Бәс бу һалда онларын арасында олан вә онларын бир-биринә мүәјјән пропорсијада мүбадилә олунмасыны мүмкүн едән ејнијјәт нәдән ибарәтдир? Онлар нә олмалыдырлар ки, *мүбадилә олуна билсинләр?*

Бүтүн бунларда Бејли фе'лән анчаг «Observations on certain Verbal Disputes» әсәринин мүәллифинин ардычылыдыр.

---

* — фәза нөгтеји-нәзәринчә. *Ред.*

** [XV—887] { Бејлидәки мә'насызлыг барәсиндә ашағыдакыны да гејд етмәк лазымдыр:

А шеј *В* шејдән бу вә ја дикәр мәсафәдәдир дедикдә о, һәмин шејләри мүгајисә етмир, онлары бир категорија һалында бирләшдирмир, онлары мәканда *фәргләндирир*. Дејир ки, онлар *ејни бир* мәканда *јерләшмир*. Буна бахмајараг [әслиндә] о, бунларын һәр икиси барәсиндә дејир ки, онлар *мәканидир* вә онлары мәканда мөвчуд олан шејләр кими фәргләндирирләр. Беләликлә, о, әввәлчә бунлары бир категорија һалында бирләшдирир, бунлара ејни бир ваһид әсас иснад верир. Бурада исә мәһз ваһид бир категорија һалына салмагдан бәһс олунур.

Әкәр мән *А* үчбучағын саһәси *В* паралелограмын саһәсинә бәрабәрдир дејирәмсә, онда бу, јалныз о демәк дејилдир ки, үчбучағын саһәси паралелограмда, паралелограмын саһәси исә үчбучагда ифадә олунмушдур. Бу, һабелә о демәкдир ки, әкәр үчбучағын јүксәклији бәрабәрдир h, отурачағы исә бәрабәрдир b. онда, $A = \frac{h \cdot b}{2}$ вә бу хассә јалныз онун өзүнә мәхсусдур, нечә ки, *В*, паралелограма мәхсус олан хассә, онун да $\frac{h \cdot h}{2}$-јә бәрабәр олмасыдыр. Үчбучаг *А* вә паралелограм *В*, саһәләр олмаг е'тибары илә, бурада ејни бир шеј кими, еквивалентләр кими көтүрүлүр, һәрчәнд үчбучаг вә паралелограм олмаг е'тибары илә онлар бир-бириндән фәргләнир. Бу мүхтәлиф шејләри бир-биринә бәрабәр тутмагдан өтрү, онларын һәр бири, дикәриндән асылы олмајараг, *ејни бир ваһид әсасы* ифадә етмәлидир. Әкәр һәндәсә. ч-б Бејлинин сијаси игтисады кими белә бир иддиа илә кифајәтләнсә иди ки, үчбучаг илә паралелограмын бәрабәрлији јалныз, үчбучағын паралелограмда, паралелограмын исә үчбучагда ифадә олунмасындан ибарәтдир, онда һәндәсә чох да ирәлијә кедә билмәзди. } [XV—887].

«О» (дәјәр) «мүгајисә едилән шејләрин бири үчүн дәјишилмәсә, дикәри үчүн дәјишилә билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 5).

Бу јенә дә анчаг о демәкдир ки, бир әмтәәнин дәјәринин дикәр әмтәәдә ифадә олунмасы анчаг *белә бир ифадә олмаг е'тибары* илә дәјишилә биләр; өзлүјүндә бу ифадә исә бир әмтәә дејил, ики әмтәә олмасыны тәләб едир.

Ч-б Бејли белә фәрз едир ки, әкәр бир-биринә мүбадиләдә *јалныз ики әмтәәдән* бәһс олунсајды, онда адамлар өзләри *дәјәрин* Бејли дедији мә'нада халис нисби характерини тапардылар. Ешшәк! Елә бил ки, бир-биринә мүбадилә едилән ики әмтәә көтүрүлдүкдә, бир-биринә *әмтәә* мүнасибәтиндә олан ики мәһсул көтүрүлдүкдә јенә дә, бу чүр мин мәһсулун көтүрүлдүјү һалдакы кими, онларын арасындакы ејнијјәтин *нәдән ибарәт олдуғуну* сөјләмәк лазым кәлмәзмиш. Һәм дә, јалныз ики мәһсулун мөвчуд олдуғу јердә мәһсул һеч вахт әмтәә олмазды, бу сәбәбдән исә әмтәәнин мүбадилә дәјәри дә һеч вахт инкишаф етмәзди. I мәһсулдакы әмәјин өзүнү бир ичтимаи әмәк кими ифадә етмәсинә лүзум олмазды. Мәһсул истеһсалчылар үчүн билаваситә бир истеһлак шеји кими истеһсал едилмәјиб. Јалныз *дәјәр тәмсилчиси* кими истеһсал едилдијинә көрә, нечә дејәрләр, ичтимаи әмәјин бүтүн ифадәләринин мүәјјән мигдары мүгабилиндәки бир чек кими истеһсал едилдијинә көрә, бүтүн мәһсуллар, *бир дәјәр* олмаг е'тибары илә, өзләринә елә бир варлыг формасы вермәлидирләр ки, бу форма онларын бир истеһлак дәјәри олмаг варлығындан фәргләнсин. Мәһсуллардакы әмәјин бу чүр мәһз бир ичтимаи әмәк кими инкишафы, онларын *дәјәринин* инкишафы пул әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур, әмтәәләрин бир-биринә гаршы өзләрини *пул* кими ифадә етмәләрини, јә'ни мүбадилә дәјәринин мөвчудлуғунун мүстәгил формалары кими ифадә етмәләрини зәрури едир;—бу исә әмтәәләр үчүн јалныз она көрә мүмкүндүр ки, онлар бүтүн әмтәәләр күтләси ичәрисиндән бир әмтәәни ајырыр вә онларын һамысы өз дәјәрини һәмин ајрылмыш әмтәәнин истеһлак дәјәриндә өлчүр, бу сәбәбдән дә һәмин мүстәсна әмтәәдә еһтива едилән әмәји билаваситә *үмуми, ичтимаи* әмәјә чевирир.

Ч-б Бејли, һадисәләрин јалныз сәтһиндән јапышан өз гәрибә тәфәккүр тәрзи әсасында әкс бир нәтичә чыхарыр: јалныз *она көрә* ки, әмтәәләрдән башга *пул* вардыр. Пул исә биздә әмтәәләрин дәјәрини онларын бир-биринә нисбәти нөгтеји-нәзәриндән дејил, нә исә [826] *үчүнчү* бир кәнар шејә нисбәти кими көтүрмәк, әмтәәләрин бир-биринә олан *билаваситә* нисбәтиндән фәргли бир нисбәт кими көтүрмәк вәрдиши доғурур,—јалныз буна көрәдир ки, *дәјәр анлајышы* әмәлә кәләрәк дәјәри әмтәәләрин бир-биринә мүбадилә олунмасындакы ха-

лис мигдар нисбәтиндә дөндәриб, һәмин нисбәтдән асылы олмајан бир шејә чевирир (бу исә, онун фикринчә, әмтәәләрин дәјәрини мүтләг бир шејә, әмтәәләрдән ајрылыгда мөвчуд олан схоластик бир маһијјәтә чевирир). Бејлидә мәһсулун бир дәјәр кими мүәјјән едилмәси пулун әмәлә кәлмәсинә сәбәб олмур вә *пулда* ифадә олунмур, пулун мөвчудлуғу дәјәр анлајышы фиксијасына кәтириб чыхарыр. Тарихән тамамилә дүзкүндүр ки, дәјәрин тәдгиги илк заманларда, әмтәәнин бир дәјәр олараг *тәзаһүрдәки* ифадәсинә, пула архаланыр вә бу сәбәбдән дәјәрин мүәјјән едилмәси јолундакы ахтарышлар (сәһв олараг) «дәјишилмәз дәјәрә» малик бир әмтәәнин, јахуд «дәјишилмәз дәјәр өлчүсү» ола билән бир әмтәәнин ахтарылмасы кими тәсәввүр олунур. Ч-б Бејли дә сүбут едир ки, дәјәрләрин заһири өлчүсү—вә дәјәрин ифадәси—олмаг е'тибары илә пул, өз дәјәринин *дәјишилән* дәјәр олдуғуна бахмајараг, өз вәзифәсини јеринә јетирир; о белә фәрз едир ки, бунунла дәјәр анлајышы мәсәләсини арадан галдырмышдыр—әмтәәләрин дәјәр кәмијјәтинин дәјишкәнлији исә, дәјәр анлајышына тохунмур—вә әслиндә, онун даһа дәјәр дејилән бир шеј барәсиндә дүшүнмәсинә, үмумијјәтлә, еһтијач јохдур. Әмтәә дәјәринин пулда—үчүнчү, бир мүстәсна әмтәәдә—ифадә олунмасы һәмин үчүнчү әмтәәнин дәјәринин дәјишилә биләчәјини арадан галдырмадығына көрә, «дәјишилмәз дәјәр өлчүсү» проблеми арадан галхдығына көрә, дәјәр категоријасынын өзү дә куја арадан галхмыш олур. Бејли бу бош данышығы јүзләрчә сәһифәдә бөјүк бир тәкәббүрлә шәрһ едир.

Даим ејни шејин тәкрар олундуғу ашағыдакы јерләр гисмән «Observations on certain Verbal Disputes» мүәллифиндән ејни илә көчүрүлмүшдүр.

«Фәрз едәк ки, јалныз ики әмтәә вардыр вә бунлар өзләриндә еһтива едилән әмәјин мигдарына пропорсионал сурәтдә мүбадилә олунур. Әкәр *А* әмтәә... сонралар өзүнүн истеһсалы үчүн икигат артыг мигдарда әмәк тәләб етсәјди, *В* әмтәә истеһсалы үчүн исә јенә дә кечмишдәки мигдарда әмәк сәрф едилмәси лазым кәлсәјди, онда *А* әмтәә *В* әмтәәдән икигат артыг дәјәр кәсб етмиш оларды... Лакин *В* әмтәә јенә дә кечмишдәки гәдәр әмәклә истеһсал едилмиш олсајды да, онун дәјәри кечмишдәки кими галмазды, зира бу әмтәә, фәрз едилдијинә көрә, онун мүгајисә едилә биләчәји јеканә *әмтәә* олан *А* әмтәәнин анчаг јары мигдарына мүбадилә едиләрди». (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 6).

«Даим башга әмтәәләрлә бу чүр тутушдурулма» (дәјәрә јалныз *ики әмтәә арасындакы нисбәт кими* бахмаг əвəзиндə), «јахуд *пул* илә тутушдурулма, һәр дәфә биз *һәр һансы ики әмтәә арасындакы нисбәтдән бәһс етдикдә* баш верән бу тутушдурулма мәһз онунла нәтичәләнир ки, *дәјәрин нә исә дахили вә мүтләг бир шеј олмасы һаггында тәсәввүр* мејдана кәлир» (сәһ. 8).

«Мәним иддиам ондан ибарәтдир ки, әкәр бүтүн әмтәәләр тамамилә ејни бир шәраитдә истеһсал едилмиш олсајды, мисал үчүн, јалныз бир әмәклә истеһсал едилмиш олсајды, онда, һәр һансы бир башга әмтәәнин

дәјәри дәјишилмиш олдуғу бир заманда һәмишә бәрабәр мигдарда әмәк тәләб едән һәр һансы бир әмтәә *өз дәјәри чәһәтдән дәјишилмәмиш* галмазды», { јә'ни өз дәјәрини башга әмтәәләрдә *ифадә етмәк* **чәһәтдән дәјишилмәмиш.** Бу—тавтолокијадыр } (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 20—21).

«Дәјәр дахили вә мүтләг бир шеј дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 23).

«Әмтәәнин *дәјәрини* јалныз *һәр һансы бир башга әмтәәнин мүәјјән мигдары* илә *көстәрмәк* вә ја *ифадә етмәк* мүмкүндүр, башга чүр мүмкүн дејил» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 26).

(Бу, мүмкүн дејил, нечә ки, бир фикри јалныз мүәјјән мигдар һеча васитәси илә *«көстәрмәк»* вә ја *«ифадә етмәк»* мүмкүндүр, башга чүр мүмкүн дејилдир. Бејли бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, фикир һечалардан ибарәтдир.)

«Дәјәрә *ики шеј арасындакы нисбәт* кими бахмаг әвәзиндә онлар» (Рикардо вә онун ардычыллары) «дәјәрә мүәјјән мигдар әмәклә истеһсал олунмуш мүсбәт бир нәтичә кими бахырлар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 30).

«Онларын тә'лиминә көрә *A* вә *B* әмтәәләрин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти бунлары истеһсал етмиш әмәјин мигдарларынын нисбәти кими олдуғуна көрә, јахуд... бунларын истеһсал едилмиш олдуғу әмәјин мигдары илә мүәјјән едилдијинә көрә, онлар, јәгин, белә бир нәтичә чыхармышлар ки, башга бир әмтәәјә нисбәт харичиндә көтүрүлмүш *A* әмтәәнин дәјәри һәмин әмтәәни истеһсал етмиш олан әмәјин мигдарына бәрабәрдир. Бу ахырынчы иддиада, шүбһәсиз ки, һеч бир мә'на јохдур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 31—32).

Рикардо вә онун ардычыллары «дәјәр барәсиндә данышаркән ондан бир нөв үмуми вә мүстәгил бир хассә кими бәһс едирләр» (сәһ. 35).

«Әмтәәнин дәјәри һөкмән онун нә исә бир шејдәки дәјәриндән ибарәт олмалыдыр» (јенә орада).

Биз көрүрүк ки, нә сәбәбә дәјәри *ики әмтәә* илә мәһдуд етмәк, дәјәрә *ики әмтәәнин* нисбәти кими бахмаг Бејли үчүн бу гәдәр әһәмијјәтлидир. Лакин бурада чәтинлик мејдана кәлир:

«Һәр һансы бир әмтәәнин дәјәри бу әмтәәнин һәр һансы бир башга әмтәәјә *мүбадилә нисбәти* олдуғуна көрә»

(бурада «мүбадилә [827] нисбәти» нә демәкдир? Нә үчүн онун *«мүбадиләси»* јох? Лакин бунунла бирликдә мүбадиләдә, *тәкчә мүбадилә факты* дејил, *мүәјјән* нисбәт ифадә олунмалыдыр. Буна көрә дәјәр=мүбадилә нисбәтинә),

«биз бу дәјәр барәсиндә, бу әмтәәнин мүгајисә едилдији әмтәәдән асылы олараг, пулда дәјәр, тахылда дәјәр, маһудда дәјәр кими бәһс едә биләрик, бу сәбәбдән дә *мин мүхтәлиф дәјәр нөвү* вардыр, *нә гәдәр әмтәә мөвчуддурса, о гәдәр дә дәјәр нөвү вардыр* вә бунларын һамысы ејни дәрәчәдә *керчәкдир* вә ејни дәрәчәдә *номиналдыр»* (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 39).

Мәтләб будур. *Дәјәр=гијмәтә.* Бунларын арасында һеч бир фәрг јохдур. Һабелә, *пул гијмәти* илә гијмәтин һәр чүр

башга ифадәси арасында да һеч бир «дахили» фәрг јохдур, һәрчәнд һәгигәтдә әмтәәнин *номинал дәјәрини,* үмуми дәјәрини маһудда вә саирәдәки гијмәт дејил, мәһз *пул гијмәти* ифадә едир.

Лакин әмтәәнин мин мүхтәлиф нөв дәјәри вә ја мин мүхтәлиф гијмәти вардырса да, нә гәдәр әмтәә мөвчуддурса, бир о гәдәр дәјәр нөвү вардырса да, бу мин ифадәнин һамысы һәмишә *ејни бир дәјәри* ифадә едир. Бу, ән јахшы сүбут олараг көстәрир ки, бүтүн бу мүхтәлиф ифадәләр *еквивалентләрдир* вә бунлар нәинки ифадәдә бир-бирини әвәз едә билирләр, һабелә мүбадиләнин өзүндә дә бунлар бир-бирләрини әвәз едирләр. Гијмәти барәсиндә бәһс олунан бир әмтәәнин ејни бир *нисбәти* бүтүн мүхтәлиф әмтәәләрә гаршы мин мүхтәлиф «мүбадилә нисбәтиндә» ифадә олунур, лакин буна бахмајараг, бурада һәмишә *ејни бир* нисбәт ифадә олунур. Демәли, өзүнә бәрабәр галан бу нисбәт өзүнүн мин мүхтәлиф ифадәсиндән фәрглидир, јахуд дәјәр гијмәтдән фәрглидир, *гијмәтләр* исә јалныз дәјәрин ифадәләридир: пул гијмәти дәјәрин *үмуми* ифадәсидир, һәр чүр башга гијмәт—дәјәрин бу вә ја дикәр *хүсуси* ифадәсидир. Лакин Бејли һәтта бу садә нәтиҹәјә дә кәлмир. Бурада һеч дә Рикардо фиксија тәрәфдары дејил, Бејли исә фетишистдир, чүнки дәјәри о ајрыча бир шејин (тәҹрид олунмуш шәкилдә нәзәрдән кечирилән бир шејин) хассәси кими изаһ етмәсә дә, һәр һалда, ону *шејләрин өз арасындакы мүнасибәти* кими изаһ едир, һалбуки дәјәр јалныз инсанлар арасындакы мүнасибәтин, иҹтимаи мүнасибәтин шејләрдә ифадәсидир, шеј илә ифадәсидир, инсанларын өз гаршылыглы истеһсал фәалијјәтиндәки мүнасибәтидир.

[β) ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИ ВӘ КАПИТАЛИСТИН МӘНФӘӘТИ МӘСӘЛӘСИНДӘ ДОЛАШЫГЛЫГ. БЕЈЛИДӘ ДӘЈӘРИН ИММАНЕНТ ӨЛЧҮСҮ ИЛӘ ДӘЈӘРИН ӘМТӘӘЛӘРДӘ ВӘ ЈА ПУЛДА ИФАДӘСИНИН ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ]

[Әмәјин дәјәри һаггында Бејли дејир:]

«Ҹ-б Рикардо, дәјәрин истеһсалда сәрф едилмиш әмәјин мигдарындан асылы олмасы барәсиндәки өз тә'лимини илк нәзәрдә алт-үст етмәк тәһлүкәси төрәдән бир чәтинлијин мәһарәтлә үстүндән кечир. Әкәр бу принсип там ҹидди јеридилсә, ондан белә бир нәтиҹә чыхыр ки, *әмәјин дәјәри әмәјин истеһсал едилмәси просесиндә сәрф олунмуш әмәјин мигдарындан асылыдыр,*—бу исә, ајдын олдуғу кими, мә'насыздыр. Буна көрә дә ҹ-б Рикардо бачарыглы бир маневр едиб *әмәјин дәјәрини әмәк һаггынын истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындан* асылы едир, јахуд, онун өз сөзләри илә дејилсә, о иддиа едир ки, әмәјин дәјәрини әмәк һаггынын истеһсалы үчүн

тәләб олунан әмәјин мигдары илә *мүәјјән етмәк лазымдыр;* белә дедикдә исә о, фәһләнин әлдә етдији пулун вә ја әмтәәләрин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны нәзәрдә тутур. Бу она бәнзәр биз дејә идик ки, маһудун дәјәрини онун истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән етмәк дејил, маһудун мүбадилә едилдији күмүшүн истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин мигдары илә мүәјјән етмәк лазымдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 50—51).

Бу, Рикардонун белә бир сәһв тәсәввүрү барәсиндә дүзкүндүр ки, һәмин тәсәввүрә көрә капитал иш гүввәсинә мүбадилә олунмаг дејил, билавраситә әмәјә мүбадилә олунур. Бу да јенә кечмишдә башга бир формада ешитмиш олдуғумуз* ејни е'тираздыр. Бундан артыг бир шеј дејилдир. Маһудун дәјәринин мүәјјән едилмәси барәсиндә Бејлинин кәтирдији аналокија иш гүввәси барәсиндә јарамыр. О кәрәк чанлы иш гүввәси илә маһуду мүгајисә етмәк дејил, мүәјјән бир үзви мәһсулу, мәсәлән, гојун әтини мүгајисә едәјди. Мал-гараја бахылмасы үчүн сәрф едилән әмәкдән башга вә һәмин мал-гара үчүн јашајыш васитәләринин истеһсалына сәрф едилән әмәкдән башга, малгаранын истеһсалы үчүн лазым олан әмәк һеч вахт, мал-гаранын истеһлак әмәлијјатына, јем јемәјә, су ичмәјә сәрф етдији, бир сөзлә дејилсә, һәмин мәһсуллары, јахуд јашајыш васитәләрини һәзм етмәјә сәрф етдији «әмәк» нәзәрдә тутулмур. Иш гүввәси мәсәләси дә тамамилә беләдир. Иш гүввәси истеһсалынын дәјәрини тәшкил едән әмәк нәдән ибарәтдир? Әкәр иш гүввәсинин тәһсили саһәсиндәки, *тәрбијә,* шакирдлик саһәсиндәки әмәк кәнарда бурахылса,—ихтисассыз әмәкдән бәһс едилдикдә исә, бүтүн бунлар, демәк олар, нәзәрә алынмыр,— онда иш гүввәсинин тәкрар истеһсалына, фәһләләрин истеһлак етдији јашајыш васитәләринин тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәкдән башга һеч бир дикәр әмәк сәрф едилмир. Бу јашајыш васитәләринин һәзм едилмәси *«әмәк»* дејилдир, [828] нечә ки, маһуддакы әмәјә тохучунун әмәјиндән башга вә јунда, бојаларда вә саирәдә еһтива едилән әмәкдән башга јунун өзүнүн кимјәви вә ја физики тә'сирләри дә дахил дејилдир, елә дә фәһлә вә ја мал-гара онлара чатан гиданы һәзм етдикләри кими, һәмин тә'сирләр сајәсиндә јун да боја маддәләрини вә саирәни һәзм едир.

Сонра, Бејли Рикардонун белә бир ганунуну тәкзиб етмәјә чалышыр ки, әмәјин дәјәри илә мәнфәәт бир-биринә гаршы *тәрс* нисбәтдәдир. Һәм дә, Бејли бу ганунун мәһз дүз олан чәһәтини тәкзиб етмәјә чалышыр. Иш ондадыр ки, Рикардо кими Бејли дә изафи дәјәр илә мәнфәәти ејниләшдирир. О, ганундан јеканә истисна ола билән бир чәһәти көстәрмир, мәһз

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 115. *Ред.*

ону көстәрмир ки, иш күнү узадылдығы вә фәһләләр илә капиталистләр һәмин узадылманын мәһсулунда бәрабәр пајла иштирак етдикләри заман,—һәрчәнд һәтта бу һалда да, иш гүввәсинин [of the working power] дәјәри сүр'әтлә, јә'ни аз мигдар ил әрзиндә истеһлак олундуғундан,—изафи дәјәр фәһләнин һәјатынын һесабына артыр вә онун иш гүввәси, һәмин гүввәнин капиталист үчүн вердији изафи дәјәрә нисбәтән гијмәтдән дүшүр.

Бејлинин дәлилләри ән сәтһи дәлилләрдир. О өзүнүн дәјәр анлајышыны әсас көтүрүр. Бејлијә көрә әмтәәнин дәјәри, әмтәәнин дәјәринин мүәјјән мигдар башга истеһлак дәјәрләриндә (дикәр әмтәәләрин истеһлак дәјәриндә) ифадәсидир. Демәли, әмәјин дәјәри әмәјин мүбадилә едилдији мигдар дикәр әмтәәләрин (истеһлак дәјәрләринин) һәмин мигдарына бәрабәрдир. [Керчәк проблем, јә'ни *A* әмтәәнин мүбадилә дәјәрини *B* әмтәәнин истеһлак дәјәриндә ифадә етмәјин нечә мүмкүн олмасы проблеми онун һеч ағлына кәлмир. Беләликлә, нә гәдәр ки, фәһлә јенә ејни мигдарда әмтәә әлдә едир, бу мүддәтдә әмәјин дәјәри дәјишилмәз галыр, чүнки бу дәјәр кечмишдәки кими јенә дә дикәр фајдалы шејләрин ејни мигдарында ифадә олунур. Мәнфәәт исә, әксинә, капитала олан нисбәти вә ја һабелә мәчму мәһсула олан нисбәти ифадә едир. Лакин фәһләнин әлдә етдији мәһсул *порсијасы* ејни илә олдуғу кими гала биләр, мәчму мәһсулун капиталистин әлинә кечән *пропорсијасы* исә, әмәјин мәһсулдарлығы јүксәлдикдә артыр. Нә сурәтлә Бејли капиталдан бәһс едиркән бирдән пропорсијаја кәлиб чыхыр вә әкәр капиталистин әлдә етдији шејин дәјәри пропорсија илә мүәјјән олунмајыб, «һәмин дәјәрин башга әмтәәләрдә ифадәси» илә мүәјјән олунурса, онда һәмин *пропорсијанын* капиталистә хејри нәдир,—буну анламаг мүмкүн дејил.

Әслиндә биз јенә, Малтусун бахышлары нәзәрдән кечириләркән ады чәкилмиш олан ејни фокусу көрүрүк*. Әмәк һаггы мүәјјән мигдар *истеһлак дәјәрләринә* бәрабәрдир. Мәнфәәт, әксинә, *дәјәрин* нисбәтидир (лакин Бејли буну демәкдән гачынмаға мәчбурдур). Әкәр мән әмәк һаггыны истеһлак дәјәри илә, мәнфәәти исә мүбадилә дәјәри илә өлчүрәмсә, онда тамамилә ајдындыр ки, бунларын арасында нә тәрс нисбәт, нә дә үмумијјәтлә һеч бир нисбәт јохдур, зира бу һалда мән ортаг өлчүсү олмајан кәмијјәтләри, өзләринин һеч бир биркә ваһид әсасы олмајан шејләри бир-бири илә мүгајисә етмиш олардым.

Лакин Бејлинин бурада *әмәјин дәјәри* һаггында сөјләдикләри, онун өз принсипинә көрә, *һәр бир башга әмтәәнин дәјәринә* дә аиддир. Һәр һансы мүәјјән бир әмтәәнин дәјәри, бу

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 27—28. *Ред.*

әмтәәјә мүбадилә едилән дикәр шејләрин мүәјјән мигдарындан башга бир шеј дејилдир. Әкәр мән 1 ф. стерлингә 20 фунт иплик әлдә едирәмсә, онда 1 ф. стерлингин дәјәри, Бејлијә көрә, һәмишә ејни олараг галыр, јә'ни онун дәјәри һәмишә өдәнилир, һәтта 1 фунт иплијин истеһсалы үчүн сәрф едилән әмәјин мигдары бир дәфә дикәр дәфәкиндән икигат артыг олдугда да өдәнилир. Ән ади бир тачир дә инанмаз ки, әкәр баһалыг заманы да вә боллуг заманы да онун бир фунт стерлингинә бир квартер тахыл верирләрсә, онда о өзүнүн бир фунт стерлингинә ејни бир дәјәр әлдә етмиш олур. Бурада һәр чүр дәјәр анлајышы јохалыр. Беләликлә дә, бизим әлимиздә изаһ едилмәмиш вә изаһ едилмәјән анчаг бир факт галыр ки, бир мигдар *А* әмтәә бир мигдар *В* әмтәәјә һәр һансы бир пропорсијада мүбадилә олунур. Һәм дә бу пропорсија, һәр нечә олурса-олсун, һәмишә еквиваленти ифадә едир. Һәтта Бејлинин ишләтдији «*А* әмтәәнин *В* әмтәәдә ифадә олунмуш дәјәри» ифадәсинин өзү онда һәр чүр мә'насыны итирир. Әкәр *А* әмтәәнин дәјәри *В* әмтәәдә ифадә олунурса, онда беләә фәрз едилир ки, ејни бир дәјәр бир дәфә *А* әмтәәдә, дикәр дәфә исә *В* әмтәәдә ифадә олунмушдур, белә ки, *А* әмтәәнин дәјәри *В* әмтәәдә ифадә олунуркән әввәлдә олдуғу кими галыр. Лакин, Бејлијә көрә, *А* әмтәәнин *В* әмтәәдә ифадә едилә биләчәк бир дәјәри мөвчуд дејилдир, чүнки нә *А* әмтәәнин, нә дә *В* әмтәәнин бу ифадәдән савајы бир дәјәри јохдур. *А* әмтәәнин *В* әмтәәдә ифадә олунан дәјәри, Бејлијә көрә, *А*-нын *С*-дә ифадә олунмуш дәјәриндән тамамилә фәргли бир шеј олмалыдыр, биринчи дәјәр илә икинчи дәјәр арасында, *В* илә *С*-нин бир-бириндән фәргләндији гәдәр фәрг олмалыдыр. Она көрә дә биз бурада һәр ики ифадәдә ејнијјәт тәшкил едән ејни бир дәјәр көрмәк дејил, *А* әмтәәнин ики нисбәтини көрәрдик ки, бунларын бир-бири илә һеч бир әлагәси јохдур вә бунларын еквивалент ифадәләр олдуғуну иддиа етмәк мә'насыз оларды.

[829] «Әмәјин дәјәринин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси, мүбадиләдә әмәјин мүгабилиндә верилән әмтәәнин мигдарынын чохалмасы вә ја азалмасы демәкдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 62).

Чәфәнкијатдыр! [Бејлинин нөгтеји-нәзәриндән] әмәјин вә ја һәр һансы бир башга шејин дәјәри јүксәлә билмәз вә ја ашағы дүшә билмәз. Бу күн мән 1 *А* вериб 3 *В* алырам, сабаһ 6 *В*, бириси күн исә 2 *В* алырам. Лакин бүтүн бу һалларын һамысында *А*-нын дәјәри [Бејлијә көрә] *А*-ја мүбадиләдә *В*-нин әлдә едилмиш олан мигдарындан башга бир шеј дејилдир. Әввәлдә бу дәјәр 3 *В* иди, инди исә 6 *В* олмушдур. Бејли нечә дејә биләр ки, *А*-нын дәјәри јүксәлмишдир вә ја ашағы дүшмүшдүр? 3 *В*-дә ифадә олунмуш *А*, 6 *В*-дә вә ја 2 *В*-дә ифадә

олунмуш *A*-дан башга бир дәјәрә малик иди. Белә олдугда исә бу һеч дә, ејни заманда 3 вә ја 2 вә ја 6 *B*-јә мүбадилә едилмиш һәмин *A* дејилдир. Ејни бир *A* ејни заманда һәмишә ејни мигдар *B*-дә ифадә олунурду. Јалныз вахт е'тибары илә мүхтәлиф анлар нәзәрдә тутулмагла демәк оларды ки, *A*-нын дәјәри дәјишилир. Лакин *A* јалныз өзү илә «мүасир олан» әмтәәләрә мүбадилә едилә биләр вә јалныз, дикәр әмтәәләрә мүбадилә олунмаг фактынын өзү (јалныз мүбадилә олунмаг имканы дејил) [Бејлинин фикринчә] *A*-ны дәјәр едир. Јалныз фактик «мүбадилә нисбәти» онун дәјәрини тәшкил едир, фактик «мүбадилә нисбәти» исә, әлбәттә, һәмин *A*-нын өзү үчүн јалныз ејни бир заманда мөвчуд ола биләр. Буна көрә дә әмтәәләрин дәјәринин мүхтәлиф дөврләрдә мүгајисәсини Бејли мә'насызлыг е'лан едир[55]. Лакин бунунла бирликдә о, һабелә, дәјәрин јүксәлмәсини вә ја ашағы дүшмәсини дә мә'насызлыг е'лан етмәли иди (әкәр әмтәәнин бир заман олан дәјәри илә онун башга бир замандакы дәјәри арасында мүгајисә мүмкүн дејилдирсә, онда дәјәрин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси мүмкүн дејилдир),—демәли, *«әмәјин дәјәринин јүксәлмәсини вә ја ашағы дүшмәсини»* дә мә'насызлыг е'лан етмәли иди.

«Әмәк, мүбадилә едилән бир шејдир, јә'ни елә бир шејдир ки, мүбадилә едиликән башга шејләрә сәрәнчам едир; «мәнфәәт» термини исә, *башга шејләрә мүбадилә едилә билән бир шеј демәк дејил,* анчаг *әмтәәләрин* һиссәси, јахуд *пропорсијасы* демәкдир. Әмәк һаггы јүксәлмишми дејә сорушдугда, биз белә бир суала чаваб алмағы нәзәрдә тутуруг ки, әмәјин мүәјјән мигдары дикәр шејләрин кечмишдәкиндән чох мигдарынамы мүбадилә олунур»

(«демәли, тахыл баһаландыгда әмәјин дәјәри ашағы дүшүр, чүнки она аз мигдарда тахыл мүбадилә олунур; дикәр тәрәфдән, әкәр бунунла бир заманда маһуд учузланырса, онда әмәјин дәјәри ејни заманда *јүксәлир,* чүнки әмәјә чох маһуд мүбадилә едилмиш олур. Беләликлә, әмәјин дәјәри ејни бир заманда һәм јүксәлир, һәм дә ашағы дүшүр; һәм дә онун ифадәсинин һәр икиси—тахылда вә маһудда ифадәси—ејнијјәт тәшкил етмир, бир-биринин еквиваленти дејилдир, зира онун *јүксәлмиш* дәјәри онун *ашағы дүшмүш дәјәринә* бәрабәр ола билмәз);

«лакин, мәнфәәт јүксәлмишдирми дејә сорушдугда... биз белә бир суала чаваб алмағы нәзәрдә тутуруг ки, капиталистин кәлири тәтбиг олунмуш капитала көрә даһа јүксәк нисбәтдәдирми» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 62—63).

«Әмәјин дәјәри јалныз, мәчму мәһсулдан фәһләләрин әмәји мүгабилиндә онларын пајына дүшән һиссәсиндән асылы олмагдан әлавә, һабелә әмәјин мәһсулдарлығындан да асылыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 63—64).

«Әмәјин дәјәри јүксәлдикдә мәнфәәтин ашағы дүшмәли олмасы һаггындакы мүддәа јалныз о заман дүзкүндүр ки, һәмин јүксәлмә әмәјин

мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш олмасын» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 64).

«Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси артырса, јә'ни ејни әмәк ејни мүддәт әрзиндә даһа чох әмтәә истеһсал едирсә, онда әмәјин дәјәри мәнфәәт ашағы дүшмәдән дә јүксәлә биләр; мәнфәәт һәтта јүксәлә дә биләр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 66).

(Бу бахыша әсасән һәр һансы башга бир әмтәә барәсиндә дә демәк олар ки, онун дәјәринин јүксәлмәси һәмин әмтәәнин мүбадилә едилдији дикәр әмтәәнин дәјәринин ашағы дүшмәсинә сәбәб олмур вә һәтта дикәр тәрәфдә дәјәрин јүксәлмәсинә сәбәб ола биләр. Мисал үчүн, фәрз едәк ки, кечмишдә 1 квартер тахыл истеһсал едән әмәк инди 3 квартер истеһсал едир. Һәмин 3 квартерин дәјәри инди 1 ф. стерлингдир, кечмишдә 1 квартерин истеһсал едилмәсинин дәјәри гәдәрдир. Әкәр инди 2 квартер 1 ф. стерлингә мүбадилә едилирсә, онда пулун дәјәри јүксәлмишдир, чүнки о инди бир квартердә ифадә олунмаг əвәзинә 2 квартердә ифадә олунмушдур. Беләликлә, тахылын алычысы өз пулунун мүгабилиндә даһа артыг дәјәр әлдә едир. Лакин өзү үчүн јалныз $^2/_3$ ф. стерлингә баша кәлмиш шеји 1 ф. стерлингә сатан тахыл сатычысы $^1/_3$ ф. ст. газаныр. Беләбир нәтичә алыныр ки, тахылын пул гијмәти ашағы дүшдүјү һалда һәмин сатычынын тахылынын дәјәри јүксәлмишдир.)

[830] «6 фәһләнин әмәјинин мәһсулу һәр нә гәдәр олурса-олсун, истәр 100, 200 вә ја 300 квартер тахыла бәрабәр олсун, фәрги јохдур, нә гәдәр ки, капиталистин мәһсулдакы пропорсијасы дөрддә бир тәшкил едир, әмәкдә ифадә олунан бу дөрддә бир һиссә һәмин мүддәтдә һәмишә ејни олараг галачагдыр».

(Мәһсулун фәһләјә чатан $^3/_4$ һиссәси әмәкдә ифадә едилмиш олса, ејни шеји бу һиссә барәсиндә дә демәк олар.)

«Әкәр мәһсул 100 квартер тәшкил етсәјди, онда 75 квартер 6 фәһләјә вериләрди, буна кәрә дә капиталистә чатан 25 квартер 2 фәһләнин әмәјинә сәрәнчам едәрди»

(фәһләләрә верилмиш олан 75 квартер исә 6 фәһләнин әмәјинә сәрәнчам едәрди).

«Әкәр мәһсул 300 квартер тәшкил етсәјди, онда 6 фәһлә 225 квартер әлдә едәрди, капиталистин пајына дүшән 75 квартер исә кечмишдәки кими јенә дә јалныз 2 фәһләнин әмәјинә сәрәнчам едәрди—бундан артыг олмазды».

(6 фәһләјә чатан 225 квартер дә ејнән кечмишдәки кими јалныз 6 фәһләнин әмәјинә сәрәнчам едәрди—бундан артыг олмазды). (Бәс сәбәб нәдир ки, бу һалда гүдрәтли Бејли Рикардоја гадаған едир ки, фәһләләрин әлдә етдикләри мәһсул порсијасыны да, капиталистин әлдә етдији мәһсул порсијасы

кими, әмәкдә ифадә етсин вә һәмин порсијаларын әмәкдә ифадә олунан дәјәрләрини бир-бири илә мүгајисә етсин?)

«Ејни сурәтлә, капиталистә чатан пропорсијанын артмасы да ејнән, *мәнфәәтин әмәкдә ифадә олунмуш дәјәринин* артмасы демәк оларды»

(бир һалда ки, «мәнфәәт... дикәр шејләрә мүбадилә едилә биләчәк бир шеј демәк дејилдир» (бах: јухарыда) вә, демәли, «дәјәр» демәк дејилдирсә, онда Бејли *мәнфәәтин дәјәриндән* вә онун дәјәринин артмасындан нечә бәһс едә билир? Дикәр тәрәфдән исә, мәкәр фәһләјә чатан *пропорсија* азалмаса, капиталистә чатан *пропорсијанын* артмасы мүмкүндүрмү?),

«јахуд, башга сөзлә дејилсә, мәнфәәтин әмәјә сәрәнчам етмәк габилијјәтинин артмасы демәк оларды» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 69).

(Мәкәр капиталистин өзкә әмәјини мәнимсәмәк габилијјәтинин *артмасы* фәһләнин өз әмәјини өзүнүн мәнимсәмәси габилијјәтинин *азалмасына* тамамилә дүрүст мүтабиг дејилми?)

«Әкәр мәнфәәт илә әмәјин дәјәринин ејни бир заманда артмасы һаггындакы тә'лимә е'тираз етсәјдиләр ки, *истеһсал едилмиш әмтәә капиталистин вә фәһләнин өз пајыны әлдә едә билдикләри јеканә мәнбәдир* вә бурадан зәрури сурәтдә белә бир нәтичә чыхыр ки, биринин әлдә етдији дикәринин итирдијидир,—онда бу е'тиразын чавабы ајдындыр. Мәһсулун мигдары дәјишилмәз галдыгда, һәмин е'тираз, шүбһәсиз дүзкүндүр; лакин о да ејни дәрәчәдә шүбһәсиздир ки, мәһсул икигат артдыгда *һәр ики тәрәфә чатан мәһсул порсијасы* һәтта о һалда да *арта биләр ки, тәрәфләрин биринин пропорсијасы азалсын, дикәр тәрәфин пропорсијасы исә чохалсын»*.

(Бу, мәһз Рикардонун дедијидир. Һәр ики тәрәфин *пропорсијасы* ејни заманда чохала билмәз, бу вә ја дикәр тәрәфә чатан мәһсул *порсијасы* ејни заманда чохалдыгда исә бу, тәрәфләрин һәр икиси үчүн ејни пропорсијада чохала билмәз, зира әкс тәгдирдә порсија илә пропорсија ејнијјәт тәшкил едәрди. Бир тәрәфин пропорсијасы јалныз дикәр тәрәфин пропорсијасынын азалмасы јолу илә чохала биләр[56]. Лакин ч-б Бејли фәһләјә чатан мәһсул *порсијасыны* «әмәк һаггынын *дәјәри»*, капиталистин *пропорсијасыны* исә «мәнфәәтин» дәјәри адландырдыгда вә онун үчүн ејни бир әмтәәнин ики дәјәри,—фәһләнин әлиндә бир дәјәри, капиталистин әлиндә исә башга бир дәјәри олмасы,—бу, онун өз ујдурдуғу мә'насызлыгдыр.)

«Мәһсулун мигдары дәјишилмәз галдыгда, һәмин е'тираз, шүбһәсиз дүзкүндүр; лакин о да ејни дәрәчәдә шүбһәсиздир ки, мәһсул икигат артдыгда, һәр ики тәрәфә чатан *мәһсул порсијасы* һәтта о һалда да арта биләр ки, тәрәфләрин биринин *пропорсијасы* азалсын, дикәр тәрәфин пропорсијасы исә чохалсын. Лакин мәһз фәһләјә чатан мәһсул *порсијасынын* артмасы фәһләнин әмәјинин *дәјәринин* артмасыны тәшкил едир»

(она көрә ки, *дәјәр* дедикдә биз бурада мүәјјән мигдар *шејләри* нәзәрдә тутуруг),

«һалбуки мәһз капиталистә чатан мәһсул *пропорсијасынын* артмасы онун мәнфәәтинин артмасыны тәшкил едир»

(она көрә ки, *дәјәр* дедикдә биз бурада јенә дә ејни шејләри нәзәрдә тутуруг, лакин бунлар өз мигдары чәһәтдән дејил, онлара сәрф олунмуш әмәк чәһәтдән гијмәтләндирилир).

«Бурадан»

(јә'ни бу мә'насыз икили өлчүдән: бир дәфә—шејләр, икинчи дәфә—мәһз һәмин шејләрин дәјәри)

«там ајдын сурәтдә беләбир нәтичә чыхыр ки, *һәр икисинин ејни заманда артмасы* һаггындакы фәрзијјәдә һеч бир ујғунсузлуг јохдур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 70).

Рикардо әлејһинә јөнәлдилән бу мә'насыз мүһакимә тамамилә [831] һәдәфдән јан кечир, чүнки Рикардо јалныз буну иддиа едир ки, һәр ики һиссәнин *дәјәри* бир-биринә тәрс нисбәтдә јүксәлмәли вә ашағы дүшмәлидир. Бејлидә һәр шеј јалныз бундан ибарәт олур ки, о, тәкрар едиб дејир: *дәјәр* шејләрин мүәјјән бир шејә мүбадилә олунан мигдарыдыр. *Мәнфәәти* нәзәрдән кечирәндә о, лабүд сурәтдә чәтин вәзијјәтә дүшмәли иди, зира бурада капиталын дәјәри мәһсулун дәјәри илә мүгајисә олунур. Мәһз буна көрә дә о, *дәјәр* дедикдә бурада шејин әмәкдә ифадә олунан дәјәрини (Малтусун дедији мә'нада) нәзәрдә тутмагла өзүнә хилас јолу ахтарыр.

«Дәјәр *муасир* әмтәәләр арасындакы нисбәтдир, чүнки јалныз бу кими әмтәәләр бир-биринә мүбадилә едилә биләр; әмтәәнин бир замандакы дәјәрини биз онун башга замандакы дәјәри илә мүгајисә етдикдә исә, бу јалныз мүәјјән бир әмтәәнин бу мүхтәлиф заманларда һәр һансы бир башга әмтәәјә олан нисбәтинин мүгајисәсидир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 72).

Буна көрә, сөјләнилдији кими, дәјәрин нә јүксәлмәси, нә дә ашағы дүшмәси олмур, зира бу һәмишә әмтәәнин бир замандакы дәјәрини онун дикәр замандакы дәјәри илә мүгајисә етмәк демәкдир. Там ејни илә дә әмтәә өз дәјәриндән нә ашағы, нә дә јухары сатыла билмәз, зира онун дәјәри өзүнүн нәјә сатылмасындан ибарәтдир. Дәјәр илә базар гијмәти ејнијјәт тәшкил едир. Әслиндә, *«муасир»* әмтәәләрдән, *һазыркы* дәјәрләрдән һәтта данышмаг да олмаз, јалныз *кечмиш* дәјәрләрдән данышмаг олар. Бир квартер буғданын дәјәри нәдир? Онун дүнән сатылмыш олдуғу бир фунт стерлингдир. Зира онун дәјәри јалныз, мүбадиләдә онун мүгабилиндә әлдә едилән шејдир вә нә гәдәр ки, о, мүбадилә едилмәмишдир онун «пула олан нисбәти» јалныз хәјали бир нисбәтдир. Амма елә ки, мүбадилә баш верди, бизим әлимиздә бир квартер тахылын

әвәзинә бир фунт стерлинг олур, буна көрә даһа бу бир квартер тахылын дәјәриндән данышмаг олмаз. Мүхтәлиф дөврләрдәки дәјәрләрин мүгајисәсиндән бәһс едиркән Бејли јалныз, әмтәәләрин мүхтәлиф дәјәри һаггындакы елми тәдгигатлары, мәсәлән, XVIII вә XVI әсрләрдәки елми тәдгигатлары нәзәрдә тутур; орадакы чәтинлик бундан әмәлә кәлир ки, пулун өзүнүн дәјәриндәки дәјишилмәләр нәтиҹәсиндә дәјәрин ејни бир пул ифадәси мүхтәлиф вахтларда мүхтәлиф дәјәрләри көстәрир. Бурада чәтинлик пул гијмәтләрини дәјәрләрә мүнҹәр етмәкдән ибарәтдир. Лакин Бејли лап ешшәкдир! Мәкәр капиталын тәдавүлү просесиндә вә ја тәкрар истеһсалы просесиндә бир дөврдәки дәјәрин башга бир дөврдәки дәјәр илә мүгајисәси даим баш верән әмәлијјат дејилмидир ки, истеһсалын өзү буна әсасланыр?

Ҹ-б Бејли «әмтәәләрин дәјәрини иш вахты илә мүәјјән етмәк» вә «әмтәәләрин дәјәрини әмәјин дәјәри илә мүәјјән етмәк» ифадәләринин нә демәк олдуғуну әсла анламыр. Бу ики тә'риф арасындакы фәрги о әсла анламыр.

«Хаһиш едирәм мәни елә баша дүшмәјәсиниз ки, куја мән иддиа едирәм ки, әмтәәләрин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти бунларын истеһсалы үчүн тәләб олунан *әмәјин мигдарларынын* нисбәти кимидир, јахуд әмтәәләрин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти *әмәјин дәјәрләринин* нисбәти кимидир. Мән анҹаг ону иддиа едирәм ки, әкәр бунлардан биринҹиси доғрудурса, онда икинҹиси сәһв ола билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 92).

Әмтәәләрин дәјәрини һәр һансы бир әмтәәнин дәјәри илә мүәјјән етмәк (әмтәәләр «әмәјин дәјәри илә» мүәјјән едилдикдә исә, бунлар бир башга әмтәә илә мүәјјән едилир: *әмәјин дәјәри* әмәјин әмтәә олмасыны тәләб едир) вә бу дәјәри үчүнҹү бир шеј илә, дәјәри олмајан вә өзү әмтәә олмајан, јалныз дәјәрин субстансијасындан ибарәт олан вә илк дәфә мәһсуллары әмтәә едән үчүнҹү бир шеј илә мүәјјән етмәк,—бунлар, Бејли үчүн ејнијјәт тәшкил едир. Һалбуки, биринҹи һалда *әмтәәләрин дәјәрләринин* бу вә ја дикәр *өлчүсүндән* бәһс олунур, јә'ни әслиндә *пулдан* бәһс олунур, елә бир әмтәәдән бәһс олунур ки, дикәр әмтәәләр бу әмтәәдә өз дәјәрини *ифадә едир.* Бунун мүмкүн олмасы үчүн әмтәәләрин *дәјәрләри фәрз едилмиш* олмалыдыр. Артыг һәм өлчән әмтәә, һәм дә өлчүлән әмтәәләр нә исә *үчүнҹү* бир ҹәһәтдән ејнијјәт тәшкил етмәлидир. Икинҹи һалда, әксинә, илк дәфә олараг һәмин *ејнијјәтин* өзү гәрарлашыр вә бу ејнијјәт сонра өз ифадәсини гијмәтдә, пул илә гијмәтдә вә ја һәр һансы бир башга гијмәтдә тапыр.

Бејли «дәјәрләрин дәјишилмәз өлчүсүнү» дәјәрләрин иммaнент өлчүсү әтрафындакы ахтарышларла, јә'ни дәјәр анлајышынын өзү илә ејниләшдирир. Нә гәдәр ки, бу ики шеј бир-

бири илә гарышдырылыр, «дәјәрләрин дәјишилмәз өлчүсү» әтрафындакы ахтарышлар һәтта, зәка инстинктинин ирәли сүрдүјү бир шејдән ибарәтдир. Мәһз дәјишикәнлик дәјәрин характерик хүсусијјәтини тәшкил едир. «Дәјишилмәз» ахтарылмасы белә бир фикри ифадә едир ки, дәјәрләрин имманент өлчүсү өзү ејни заманда әмтәә ола билмәз, дәјәр ола билмәз, әксинә, елә бир шејдән ибарәт олмалыдыр ки, о, дәјәри мүәјјән едир, бу *сәбәбдән* дә һабелә дәјәрин имманент *өлчүсүнү* тәшкил едир. Бејли сүбут едир ки, [832] әмтәә дәјәрләри пул ифадәси кәсб едә биләр, сүбут едир ки,—әкәр *әмтәәнин дәјәр нисбәти артыг бәллидирсә,*—бүтүн әмтәәләр өз дәјәрини *бир* әмтәәдә ифадә едә биләр, һәрчәнд һәмин бир әмтәә өз дәјәрини дәјишир. Ахы һәмин әмтәәнин дәјәри нә гәдәр дәјишилмиш олса да һәмишә ејни бир заманда башга әмтәәләр үчүн ејни олараг галыр, чүнки о, бүтүн әмтәәләр үчүн ејни бир заманда дәјишилир. Бурадан *Бејли* белә бир нәтичә чыхарыр ки, әмтәәләрин һеч бир дәјәр нисбәти кәрәк дејилдир вә бу сәбәбдән ону ахтармаға да еһтијач јохдур. Бејли ону *пул ифадәсиндә* тәмсил олунмуш һесаб етдијинә көрә, онун үчүн «баша дүшмәк» лазым дејилдир ки, бу ифадә нә сәбәбә мүмкүн олур, о нечә мүәјјән олунур вә әслиндә *нәји* ифадә едир.

Сөјләниләнләр үмумијјәтлә һәм Бејлијә гаршы, һәм дә Малтуса гаршыдыр, зира Бејли белә күман едир ки, дәјәрләр үчүн өлчү олараг истәр әмәјин мигдары, истәрсә әмәјин дәјәри көтүрүлсүн—һәр ики һалда *ејни бир* мәсәләдән, ејни бир проблемдән бәһс олунур. Һалбуки, ахырынчы һалда, *дәјәрләр* фәрз едилмиш олур вә артыг бу чүр фәрз едилмиш дәјәрләр үчүн өлчү ахтармагдан, онларын харичи өлчүсүнү, онларын бир дәјәр кими ифадәләрини ахтармагдан бәһс олунур. Биринчи һалда исә дәјәрин өзүнүн кенезиси вә имманент тәбиәти тәдгиг олунур. Икинчи һалда әмтәәнин инкишаф едиб пула чеврилмәси тәдгиг олунур, јахуд әмтәәләрин мүбадилә просесиндә мүбадилә дәјәринин кәсб етдији форма тәдгиг олунур. Биринчи һалда тәдгиг објекти, һәмин ифадәдән асылы олмајараг *дәјәрдир,* елә бир дәјәрдир ки, о, әксинә, һәмин ифадәнин *илкин шәртини* тәшкил едир. Дикәр ешшәкләрлә бирликдә Бејли белә фәрз едир ки, әмтәәләрин дәјәрини мүәјјән етмәк бу дәјәрин *пул ифадәсини* тапмаг, онларын дәјәрләринин харичи өлчүсүнү тапмаг демәкдир. Лакин зәка инстинктини рәһбәр тутан дикәр ешшәкләр дејирләр ки, бу һалда һәмин өлчү дәјишилмәз дәјәрә малик олмалыдыр, јә'ни әслиндә онун өзү дәјәр *категоријасынын харичиндә* олмалыдыр,—Бејли исә дејир ки, бурада һеч бир башга шеји нәзәрдә тутмаг да лазым дејилдир, чүнки *дәјәрин ифадәси* тәчрүбәдә артыг бизә һазыр шәкилдә верилмишдир вә бу ифадәнин өзү, өз функсијасы үчүн һеч бир

һәләл кәлмәдән дәјишкән дәјәрә маликдир вә малик ола биләр.

[Мәсәләнин үмуми гојулушу беләдир. Амма] әзчүмлә Бејлинин өзү јухарыда бизә демишдир ки, 100 квартер вә ја 200 квартер, јахуд 300 квартер тахыл 6 фәһләнин әмәјинин мәһсулу ола биләр, јә'ни ејни мигдар әмәјин мәһсулу ола биләр, һалбуки «әмәјин дәјәри» Бејлинин өзүндә јалныз, 100, 200 вә ја 300 квартердән һәмин 6 фәһләнин пајына дүшән һиссә демәкдир. Бу һиссә бир фәһлә үчүн 50, 60 вә ја 70 квартер тәшкил едә биләр[57]. Беләликлә, Бејлинин өзүнүн кәтирдији мисала әсасән әмәјин мигдары вә һәмин мигдар әмәјин дәјәри сон дәрәчә мүхтәлиф ифадәләрдир. Һәм дә дәјәр бунларын биринчисиндә вә ја биринчисиндән тамамилә фәргли олан икинчисиндә ифадә едилиркән бунлары нечә ејни бир шеј һесаб етмәк олар? Әкәр кечмишдә 3 квартер тахыл верән ејни әмәк инди 1 квартер верир, кечмишдә 20 аршын кәтан (јахуд 3 квартер тахыл) верән ејни әмәк исә јенә дә кечмишдәки кими 20 аршын кәтан верирсә, онда, иш вахты илә өлчүлсә, 1 квартер тахыл инди 20 аршын кәтана бәрабәр олачаг, јахуд 20 аршын кәтан 1 квартер тахыла бәрабәр олачагдыр, 3 квартер тахыл исә 20 аршын әвәзиндә 60 аршын кәтана бәрабәр олачагдыр. Демәли, тахылын 1 квартеринин дәјәри вә кәтанын 1 аршынынын дәјәри бир-биринә нисбәтлә дәјишилмиш оларды. Лакин онлар «әмәјин дәјәри» чәһәтдән дәјишилмәздиләр, чүнки 1 квартер тахыл вә 20 аршын кәтан кечмишдәки кими јенә дә ејни истеһлак дәјәрләридир. Чох ола биләр ки, 1 квартер тахылын сәрәнчам етдији әмәјин мигдары инди һеч дә кечмишдәкиндән артыг олмасын.

Әкәр әмтәә ваһиди көтүрүлсә, Бејлинин иддиасынын һеч бир мә'насы јохдур. Әкәр бир чәкмәнин истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты он гат азалса, онда чәкмәнин дәјәри, јә'ни башга әмтәәләрдә, истеһсалы үчүн сәрф едилмәси лазым кәлән әмәјин кечмишдәки гәдәр галдығы вә ја бу дәрәчә азалмадығы һәмин әмтәәләрдә ифадә олунан дәјәри дә *нисби чәһәтдән* он гат азалачагдыр. Буна бахмајараг, әмәјин дәјәри—мәсәлән, күнәмузд әмәк һаггы—чәкмәчилик пешәсиндә, һабелә бүтүн дикәр истеһсал саһәләриндә дәјишилмәз гала биләр, һәтта јүксәлә дә биләр. Инди ајрыча бир чәкмәдәки әмәјин мигдары аздыр, демәли, өдәнилмиш әмәк дә аздыр. Лакин *әмәјин дәјәриндән* бәһс едәндә, бунунла демәк истәмирләр ки, бир саатлыг әмәк үчүн, үмумијјәтлә аз мигдар әмәк үчүн чох мигдар мүгабилиндә верилдијиндән аз верилир. Бејлинин тезисиндә јалныз капиталын мәчму мәһсулу барәсиндә бир гәдәр мә'на ола биләрди. Тутаг ки, 200 чәкмә кечмишдә мәһсулу 100 чәкмә олан ејни капиталын (вә ејни әмәјин) мәһсулудур. Бу

һалда 200 чәкмәнин дәјәри кечмишдәки 100 чәкмәнин дәјәри гәдәр олачагдыр. Мәһз бурада демәк оларды ки, 200 чәкмәнин 1 000 аршын кәтана (тутаг ки, 200 ф. стерлинглик капиталын мәһсулу олан бу кәтана) нисбәти, һәр ики капиталын һәрәкәтә кәтирдији әмәјин *дәјәринә* олан нисбәти кимидир. Нә мә'нада? О мә'надамы ки, ајрыча бир чәкмәнин бир аршын кәтана [833] нисбәти *һаггында да* бу мә'нада сөјләмәк оларды?

Әмәјин *дәјәри* әмтәәдә еһтива едилән иш вахтынын о һиссәсидир ки, буну фәһлә өзү үчүн көтүрүр; мәһсулун о һиссәсидир ки, *фәһләнин өзүнә мәхсус олан иш вахты бу* һиссәдә *тәчәссүм етмишдир.* Буна көрә дә әмтәәнин бүтүн дәјәри әкәр һаггы өдәнилмиш иш вахтына вә һаггы өдәнилмәмиш иш вахтына ајрылырса вә һаггы өдәнилмәмиш иш вахтынын һаггы өдәнилмиш иш вахтына нисбәти ејни бир нисбәтдирсә, јә'ни әкәр изафи дәјәр бүтүн әмтәәләрдә мәчму дәјәрин ејни һиссәсини тәшкил едирсә, онда ајдын олдуғу кими, бир һалда ки, әмтәәләрин бир-биринә нисбәти мәчму әмәјин онларда еһтива едилән мигдарларынын бир-биринә нисбәти кимидир, бунунла бирликдә онларын ејни заманда бир-биринә нисбәти мәчму әмәјин һәмин мигдарларынын *бәрабәр һиссәләринин* бир-биринә нисбәти кими олмалыдыр,—демәли, бу һабелә бир әмтәәдәки һаггы өдәнилмиш иш вахтынын дикәр әмтәәдәки һаггы өдәнилмиш иш вахтына нисбәти кими олмалыдыр.

$Ә : Ә' = Мив : Мив'$; бурада *Мив* мәчму иш вахты демәкдир. $\frac{Мив}{x} = Ә$ әмтәәдәки һаггы өдәнилмиш иш вахтына, $\frac{Мив'}{x}$ исә $= Ә'$ әмтәәдәки һаггы өдәнилмиш иш вахтына, зира фәрз едилир ки, һәр ики әмтәәдәки һаггы өдәнилмиш иш вахты мәчму иш вахтынын ејни бир *һиссәсини* тәшкил едир.

$$Ә : Ә' = Мив : Мив';$$

$$Мив : Мив' = \frac{Мив}{x} : \frac{Мив'}{x},$$

Демәли,

$$Ә : Ә' = \frac{Мив}{x} : \frac{Мив'}{x}.$$

јә'ни әмтәәләрин бир-биринә нисбәти *онлардакы һаггы өдәнилмиш иш вахты мигдарларынын,* јахуд онлардакы әмәк дәјәринин бир-биринә нисбәти кимидир.

Лакин белә олдугда *әмәјин дәјәри* һеч дә, Бејлинин истә-

дији мә'нада мүәјјән бир кәмијјәт дејилдир, онун өзүнү [әмтәәдәки] иш вахты мүәјјән едир.

Сонра,—дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә [Produktions-preise] чеврилмәси кәнара гојулса вә јалныз дәјәрләр нәзәрдән кечирилсә,—капиталлар өз кәмијјәти е'тибары илә һеч дә дәјишән капиталын вә сабит капиталын бәрабәр һиссәләриндән ибарәт дејилдир. Буна көрә дәјәрләр нәзәрдән кечирилдикдә мә'лум олур ки, мүхтәлиф әмтәәләрдә еһтива едилән изафи дәјәрләр кәмијјәтчә бәрабәр дејилдир, јахуд һагғы өдәнилмиш әмәк аванс едилмиш мәчму әмәјин һеч дә бүтүн әмтәәләр үчүн бәрабәр һиссәсини тәшкил етмир.

Үмумијјәтлә әмәк һаглары—јахуд әмәк дәјәрләри—бурада әмтәәләрин дәјәрләринин көстәричиләри ола биләрди, һеч дә она көрә јох ки, бунлар дәјәрләрдир, она көрә јох ки, әмәк һаглары јүксәлир вә ја ашағы дүшүр, она көрә ки, һәр һансы бир әмтәәдә еһтива едилән вә әмәк һагғында тәмсил олунан *һагғы өдәнилмиш әмәјин мигдары* башга әмтәәләрә нисбәтлә һәмин әмтәәдә еһтива едилән әмәјин *мәчму мигдарынын* көстәричиси оларды.

Бир сөзлә дејилсә, бүтүн мәтләб бундан ибарәт олур: бир һалда ки, әмтәәләрин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти *Ив* : *Ив'* кимидир (јә'ни бунларда еһтива едилән иш вахтынын мигдарларынын бир-биринә мүнасибәти кимидир), онда һәмин дәјәрләрин бир-биринә нисбәти һабелә $\frac{U_в}{x} : \frac{U_в'}{x}$ кимидир, бунларда еһтива едилән һагғы өдәнилмиш иш вахтынын мигдарларынын бир-биринә нисбәти кимидир, бу шәртлә ки, *әкәр* бүтүн әмтәәләрдәки һагғы өдәнилмиш иш вахтынын һагғы өдәнилмәмиш иш вахтына нисбәти ејни ола, јә'ни бу шәртлә ки, *әкәр* һагғы өдәнилмиш иш вахты һәмишә, мәчму иш вахты һәр нечә олурса-олсун, һәмин мәчму иш вахтынын *x*-ә бөлүнмүшүнә бәрабәр ола. Лакин бу «әкәр» һәгиги вәзијјәтә ујғун дејилдир. Һәтта мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки фәһләләрин ејни изафи иш вахты әрзиндә ишләдикләри фәрз едилдикдә дә, һагғы өдәнилмиш иш вахтынын сәрф едилмиш иш вахтына нисбәти мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә мүхтәлиф олур, чүнки сәрф едилән *мүстәгим әмәјин* сәрф едилән *јығылмыш әмәјә* нисбәти мүхтәлифдир. Мисал олараг $50v + 50c$ вә $10v + 90c$ капиталлары көтүрәк. Тутаг ки, һәр ики һалда һагғы өдәнилмәмиш әмәк һагғы өдәнилмиш мүстәгим әмәјин онда бирини тәшкил едир. Бу һалда биринчи капиталистин әмтәәсиндә 105 дәјәр ваһиди, икинчи капиталистин әмтәәсиндә 101 дәјәр ваһиди олачагдыр. Биринчи һалда һагғы өдәнилмиш иш вахты аванс едилмиш әмәјин $^1/_2$ һиссәсини, икинчи һалда исә јалныз $^1/_{10}$ һиссәсини тәшкил едир.

[834] Бејли дејир:

«Әкәр әмтәәләрин бир-биринә нисбәти бу әмтәәләри истеһсал едән әмәјин мигдарынын нисбәти кимидирсә, онда бунларын бир-биринә нисбәти һабелә, һәмин әмәјин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти кими олмалыдыр; зира әкс тәгдирдә һөкмән елә олмалы иди ки, ики әмтәә, *A* вә *B* әмтәәләр дәјәрчә бир-биринә бәрабәр ола биләр, һәрчәнд сәрф едилмиш әмәјин дәјәри бунларын бириндә дикәриндәкиндән чох вә ја аздыр; јахуд, *A* вә *B* әмтәәләрин һәрәсинә сәрф едилмиш әмәк дәјәрчә бәрабәр олса да, бу әмтәәләр дәјәрчә бәрабәр олмаја биләр. Лакин *бәрабәр дәјәрли әмәклә истеһсал едилмиш ики әмтәәнин дәјәриндәки бу фәрг, мәнфәәтләрин гәбул едилмиш бәрабәрлијинә, ч-б Рикардонун дикәр мүәллифләрлә бирликдә гәбул етдији* бу бәрабәрлијә мүтабиг олмаз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 79—80).

Бу ахырынчы чүмләдә Бејли гејри-иради олараг Рикардоја гаршы дүзкүн е'тиразы фәһм едир, чүнки Рикардо мәнфәәт илә изафи дәјәри билаваситә ејниләшдирир, дәјәрләри исә хәрч гијмәтләри илә ејниләшдирир. Һәмин е'тираз дүзкүн ифадә едилсә, ашағыдакындан ибарәт олур: әкәр әмтәәләр өз *дәјәрләринә* сатылырса, онда бунлар *гејри-бәрабәр мәнфәәт* верир, чүнки бу һалда мәнфәәт онларын өзүндә еһтива едилән изафи дәјәрә бәрабәрдир. Бу е'тираз дүзкүндүр. Лакин бу һеч дә дәјәр нәзәријјәсинин әлејһинә олмајыб, һәмин нәзәријјәнин тәтбигиндә Рикардонун јол вердији сәһвин әлејһинәдир.

Лакин јухарыда көстәрилән парчада Бејлинин өзүнүн мәсәләни дүзкүн баша дүшмәкдән нә гәдәр узаг олдуғу онун ашағыдакы чүмләсиндән көрүнүр:

«Рикардонун фикринчә, эксинә, «әмәјин дәјәри әмтәәнин дәјәринә тә'сир көстәрмәдән јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр». Бу иддиа јухарыда ифадә едилмиш оландан ачыгча вә олдугча фәргләнир, һәгигәтдә бунун дүзкүнлүјү јухарыда ифадә едилмиш оланын јанлышлығындан, јахуд әкс иддианын дүзкүнлүјүндән асылыдыр» вә и. а. (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 81).

Ешшәк! Өзү габагча демишди ки, ејни бир әмәјин нәтичәси 100, 200 вә ја 300 квартер тахыл ола биләр. Бу, әмәјин дәјәри һәр нечә дәјишилсә дә, јә'ни 100, 200 вә ја 300 квартердән фәһләнин өзүнә һәр нә гәдәр чатмыш олса да, бир квартер тахылын дикәр әмтәәләрә нисбәтини мүәјјән едир. Бу ешшәк һәлә азачыг бир дәрәчә ардычыл олсајды, кәрәк дејәјди ки: әмәјин дәјәрләри јүксәлә вә ја ашағы дүшә биләр вә буна бахмајараг әмтәәләрин дәјәрләринин бир-биринә нисбәти әмәјин дәјәрләринин нисбәти кимидир, чүнки—сәһв фәрзијјәјә әсасән—әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси үмуми характер дашыјыр вә әмәк һаггынын дәјәри сәрф едилмиш әмәјин мәчму мигдарынын һәмишә ејни бир *пропорсионал һиссәсини* тәшкил едир.

[V) ДӘЈӘРИН ГИЈМӘТ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. БЕЈЛИНИН СУБЈЕКТИВИСТ НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРИ. ХӘРҸ ГИЈМӘТЛӘРИ ИЛӘ ДӘЈӘРЛӘР АРАСЫНДАКЫ ФӘРГ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[Бејли дејир:]

«Әмтәәләрин дәјәрини *ифадә етмәк* габилијјәтинин *онларын дәјәрләринин сабитлијинә* һеч бир дәхли јохдур»,

{әлбәттә, јохдур; лакин һәмин габилијјәтин дәјәрә һәлә бу вә ја дикәр ифадә вериләндән габаг дәјәрин мүәјјән едилмәсинә,—бир-бириндән бу гәдәр чох фәргләнән истеһлак дәјәрләринин нә сурәтлә үмуми бир категорија һалы алмасыны, үмуми бир ад олан *дәјәр* ады алмасыны, беләликлә дә бир шејин дәјәринин башга бир шејдә ифадә олунмасыны тапмаға бөјүк дәхли вардыр},—

«нә әмтәәләрин бир-бири илә мүгајисәсиндә, нә дә тәтбиг едилмиш өлчү илә мүгајисәсиндә дәхли јохдур. Дәјәрләрин сабитлијинә һәмин *дәјәр ифадәләрини* бир-бири илә мүгајисә етмәк габилијјәтинин дә һеч бир дәхли јохдур».

{Әкәр мүхтәлиф әмтәәләрин дәјәрләри ејни бир үчүнҹү әмтәәдә ифадә едилмишсә, бу үчүнҹү әмтәәнин дәјәри һәр нә ҹүр дәјишилсә дә, ајдындыр ки, артыг үмуми бир ада малик олан бу *ифадәләри* бир-бири илә чох асанлыгла мүгајисә етмәк олар}.

«*A*-нын дәјәри 4*B*-дир вә ја 6*B*-дирми»

{чәтинлик ондан ибарәтдир ки, *A* әмтәә *B*-нин һәр һансы бир мигдарына бәрабәр көтүрүлсүн, бу исә анҹаг о һалда мүмкүндүр ки, *A* вә *B* үчүн үмуми бир ваһид әсас мөвҹуд олсун, јә'ни *A* вә *B* ејни бир ваһид әсасын мүхтәлиф тәҹәссүмләриндән ибарәт олсун. Әкәр бүтүн әмтәәләр гызылда, пулда ифадә олунмалыдырларса, онда чәтинлик јенә дә һәмин чәтинликдән ибарәт олараг галыр. Бундан өтрү кәрәк гызыл үчүн вә дикәр әмтәәләрин һәр бири үчүн үмуми бир ваһид әсас мөвҹуд олсун},

«вә *C*-нин дәјәри 8*B* вә ја 12*B*-дирми,—*A* вә *C*-нин дәјәринин *B*-дә *ифадә едилә билмәси* үчүн бунун әсла фәрги јохдур вә, әлбәттә, *A*-нын дәјәри илә *B*-нин дәјәрини бир-бири илә мүгајисә едә билмәк үчүн дә бунун әсла фәрги јохдур, зира онлар үчүнҹү *B* әмтәәдә ифадә олунмушдур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104—105).

Лакин *A*-ны *B*-дә вә ја *C*-дә нечә *ифадә етмәли? A, B* вә *C* әмтәәләри онларын бир шеј, мәһсул, истеһлак дәјәрләри олмасындан фәргли бир шеј кими көтүрмәк лазымдыр ки, «онлар» бир-бириндә *ифадә едилсин,* јахуд, ејни мә'нада дејилсә, онлар ејни бир ваһид әсасын еквивалент ифадәләри кими гәбул еди-

лә билсин. $A = 4B$. Демәли, A-нын дәјәри $4B$-дә *ифадә олунмушдур,* $4B$-нин дәјәри исә A-да ифадә олунмушдур, белә ки, тәнлијин һәр ики тәрәфи ејни бир шеји ифадә едир. Бунлар еквивалентдир. Бунлар дәјәрин *бәрабәр* ифадәләридир. Әкәр онлар гејри-бәрабәр ифадәләр олсајды, јә'ни әкәр $A>4B$ вә ја $A<4B$ олсајды, онда јенә дә һәмин нәтичә алынарды. Бүтүн бу һалларда, онлар [835] дәјәр олдуглары тәгдирдә, јалныз мигдарча фәргләнир вә ја бәрабәрдирләр, лакин онлар һәмишә ејни кејфијјәтли мигдарлардыр. Чәтинлик һәмин кејфијјәти тапмагдан ибарәтдир.

«Дәјәрләрин өлчүлмәси просесинин зәрури шәрти ондан ибарәтдир ки, өлчүлән әмтәәләр *үмуми бир ад* алтында верилсин»

{мәсәлән, үчбучағы вә бүтүн дикәр чохбучаглылары мүгајисә етмәк үчүн јалныз бу чохбучаглылары үчбучаглара чевирмәк, бунлары үчбучагларда ифадә етмәк лазымдыр. Лакин буну етмәкдән өтрү ишдә үчбучаглар вә чохбучаглылар *ејнијјәт* тәшкил едән шејләр кими, ејни бир шејин,—мәканын мүхтәлиф формалары кими гәбул едилир},

«бу исә һәр бир анда ејни дәрәчә асанлыгла едилә биләр; јахуд, даһа доғрусу, бу инди гаршымызда һазыр шәкилдә *мөвчуддур,* чүнки практика әмтәәләрин мәһз *гијмәтләрини,* јә'ни әмтәәләрин пула олан дәјәр нисбәтини гејдә алыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 112).

«Дәјәри *мүәјјән етмәк* ону *ифадә етмәјин* ејнидир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 152).

Будур, бу гочағын там симасы. Дәјәрләр бизә мә'лумдур, артыг бунлар өлчүлмүшдүр, *гијмәтләрдә* ифадә олунмушдур. Буна көрә [Бејли иддиа едир ки] биз дәјәрин нәдән ибарәт олдуғуну *билмәмәклә* мәмнун ола биләрик. Дәјәрләр өлчүсүнүн инкишаф едиб пула чеврилмәсини, сонра да, пулун гијмәт мигјасы кими инкишафыны Бејли *дәјәр анлајышынын* өзүнүн мүбадиләдә инкишаф едиб әмтәәләрин имманент өлчүсү кими гәрарлашмасы илә гарышдырыр. О белә бир чәһәтдән һаглыдыр ки, һәмин пулун дәјишилмәз дәјәрә малик бир әмтәә олмасына еһтијачы јохдур, лакин о бурадан белә бир нәтичә чыхарыр ки, дәјәрин әмтәәнин өзүндән асылы олмајан, ондан фәргли олан дәјәр тә'рифинә лүзум јохдур.

Бир һалда ки, әмтәәләрин дәјәри онларын һамысы үчүн ваһид бир әсас олараг бәллидир, онда бунларын нисби дәјәринин өлчүлмәси һәмин дәјәрин ифадәсинә мүтабиг кәлир. Лакин биз әмтәәләрин билаваситә варлығындан фәргли олан белә бир ваһид әсасы тапмајынча һәмин *ифадәни* әлдә едә билмәрик.

Бу һәтта Бејлидә, *А* шеј илә *В* шеј арасындакы мәсафә барәсиндә кәтирилән мисалда да көрүнүр*. Бунларын арасындакы мәсафәдән бәһс етмәк үчүн артыг биз фәрз етмишик ки, бунларын һәр икиси мәкан нөгтәләридир (јахуд хәтләридир). Әкәр бунлара нөгтә кими бахылса, һәм дә ејни бир хәтт үзәриндәки нөгтәләр кими бахылса, онда бунларын арасындакы мәсафә дүјм вә ја фут вә и. а. илә ифадә едилә биләр. *А* вә *В* әмтәәләрин һәр икисиндә ваһид әсас олан шеј, илк нәзәрдә, онларын мүбадилә олунмаг габилијјәтидир. Бунлар, «мүбадилә габилијјәти олан» шејләрдир. «Мүбадилә габилијјәти олан» шејләр кими көтүрүлдүкдә, бунлар ејни ада малик олан кәмијјәтләрдир. Лакин «бунларын» «мүбадилә габилијјәтинә» малик шејләр кими мөвчудлуғу онларын истеһлак дәјәрләри кими мөвчудлуғундан фәргли олмалыдыр. Бу нәдән ибарәтдир?

Пул артыг өзү дәјәрин *ифадәсидир,* дәјәр олмасыны тәләб едир. Гијмәт *мигјасы* олмаг е'тибары илә пул өзү дә, әмтәәнин пула чеврилмәсини (нәзәри чәһәтдән чеврилмәсини) тәләб едир. Әкәр бүтүн әмтәәләрин дәјәрләри пул гијмәтләр кими тәмсил олунмушдурса, онда мән бунлары мүгајисә едә биләрәм; онлар артыг фе'лән мүгајисә олунмушдур. Лакин дәјәрләри гијмәтләр кими көстәрмәкдән өтрү, әмтәәләрин дәјәри габагча пул кими көстәрилмәлидир. Пул анчаг о формадыр ки, тәдавүл просесиндә әмтәәләрин дәјәри бу формада мејдана чыхыр. Лакин мән x памбығы y пулда нечә ифадә едә биләрәм? Бу суал ондан ибарәтдир ки, үмумијјәтлә мән бир әмтәәни башга бир әмтәәдә нечә ифадә едә биләрәм, јахуд әмтәәләри еквивалентләр кими нечә көстәрә биләрәм. Бу суалын чавабыны јалныз, бир әмтәәнин башга әмтәәдә ифадәсиндән асылы олмајараг, дәјәрин тәһлили верир.

«Сәһв олар дүшүнәсән... ки, куја дәјәр нисбәти мүхтәлиф дөврләрдәки әмтәәләрин арасында мөвчуд ола биләр, шејләрин өз тәбиәтинә көрә бу мүмкүн дејилдир; нисбәт мөвчуд олмадыгда исә, өлчүлмәк дә мүмкүн ола билмәз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 113).

Бу мә'насызлыг јухарыда кәтирилән ситатда да вар иди**. Пулун тә'дијә васитәси олараг ишләндији шәраитдә «мүхтәлиф дөврләрдәки әмтәәләр арасында дәјәр нисбәти» мөвчуддур. Тәдавүл просесинин бүтөвү мүхтәлиф дөврләрдә әмтәәләрин дәјәрләринин даим мүгајисә едилмәсидир.

«Әкәр о» (пул) «мүхтәлиф дөврләрдә әмтәәләрин мүгајисә едилмәси үчүн јахшы васитә дејилдирсә, бу о демәкдир ки, пул өзүнүн јеринә јетирә

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 151—152. *Ред.*
** Јенә орада, сәһ. 159—160 вә 163—164. *Ред.*

биләҹәји һеч бир функсијанын мөвҹуд олмадығы јерләрдә бир функсија јеринә јетирмәк игтидарында дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 118).

Тә'дијә васитәси вә дәфинә олмаг е'тибары илә пул мүхтәлиф дөврләрдә әмтәәләрин дәјәрләринин бу мүгајисә едилмәси функсијасыны јеринә јетирмәлидир.

Бүтүн бу ҹәфәнкијатын сирринин фе'лән ибарәт олдуғу шеј, *«Observations on certain Verbal Disputes»** *мүәллифиндән садәҹә көчүрүлән* вә Бејлинин сусуб бәрк-бәрк кизләтдији «Observations»дан әдәби оғурлуг јолу илә истифадә етдијинә мәндә јәгинлик ојадан ашағыдакы ҹүмләдә сызыб ашкара чыхыр:

[836] «Сәрвәт адамларын хассәсидир, дәјәр—әмтәәләрин хассәси. Адамлар вә ја ҹәмијјәт варлыдыр, мирвари вә ја алмаз јүксәк дәјәрә маликдир» («A Critical Dissertation», сәһ. 165).

Мирвари вә ја алмаз бир мирвари вә ја алмаз *олмаг е'тибары илә* гијмәтлидир, јә'ни өз хассәләринә көрә, адамлар үчүн бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә,—јә'ни бир *сәрвәт* олмаг е'тибары илә гијмәтлидир. Лакин мирваридә вә ја алмазда һеч елә бир ҹәһәт јохдур ки, һәмин ҹәһәт бунлар илә дикәр [истеһлак дәјәрләри] арасындакы мүбадилә нисбәтини мүәјјән етмиш олсун.

Бејли бирдән-бирә дөнүб дәрин бир философ олур:

«Дәјәрин *сәбәби* олмаг ҹәһәтдән көтүрүлән әмәк илә дәјәрин *өлчүсү* олмаг ҹәһәтдән көтүрүлән әмәк арасында, үмумијјәтлә дәјәрин *сәбәби* илә *өлчүсү* арасында фәрг вардыр» (сәһ. 170 вә сонракылар).

Һәгигәтдә «дәјәр өлчүсү» (пул мә'насында) илә «дәјәрин сәбәби» арасында чох бөјүк фәрг вардыр (Бејли өзү бу фәрги көрмәмишдир). Дәјәрин «сәбәби» истеһлак дәјәрләрини *дәјәрә* чевирир. Дәјәрин харичи өлчүсү артыг өзү *дәјәрин* мөвҹуд олдуғуну фәрз едир. Мәсәлән, гызыл памбығын дәјәри үчүн јалныз белә бир шәртлә өлчү ола биләр ки, гызыл вә памбыг бир дәјәр олмаг етибары илә өзләринин һәр икисиндән фәргли олан *ваһид бир әсаса* маликдирләр. Дәјәрин «сәбәби» дәјәрин субстансијасыдыр, бу сәбәбдән исә һабелә дәјәрин имманент өлчүсүдүр.

«Әмтәәләрин мүбадиләси әснасында васитәли вә ја васитәсиз сурәтдә адамларын *шүуруна* мүәјјәнедичи тә'сир көстәрән бүтүн шәраит... дәјәрин сәбәбләри һесаб едилә биләр» (сәһ. 182—183).

Һәгигәтдә бу јалныз белә демәкдир: әмтәәнин дәјәринин *сәбәби* вә ја ики әмтәә арасындакы еквивалентлијин *сәбәби*

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 136. *Ред.*

елә бир шәраитдән ибарәтдир ки, бу һадисә сатычыны, јада алычы илә сатычыны нәји исә әмтәәнин дәјәри, јахуд еквиваленти һесаб етмәјә вадар едир. Әмтәәнин дәјәрини мүәјјән едән «шәраит» әсла дәрк едилмәмишдир, зира онларын дедијинә көрә бу елә бир шәраитдир ки, өз әмтәәләрини мүбадилә едәнләрин «шүуруна» тә'сир едир вә бунлар белә бир шәраит олмаг е'тибары илә һабелә, өз әмтәәләрини мүбадилә едәнләрин шүурунда мөвчуд олур (бәлкә дә мөвчуд олмур, јахуд тәһриф олунмуш бир тәсәввүр кими мөвчуд олур).

Һәмин шәраит (шүура тә'сир көстәрсә дә, шүурдан асылы олмајан шәраит), истеһсалчылары өз мәһсулларыны бир *әмтәә* кими сатмаға мәчбур едән вә ичтимаи истеһсалын бир формасыны дикәр формасындан фәргләндирән бу шәраит истеһсалчыларын мәһсулларына (һабелә онларын шүуруна да) истеһлак дәјәриндән асылы олмајан мүбадилә дәјәри кәсб едир. Һәмин мәһсулларын истеһсалчыларынын «шүуру» һеч билмәјә дә биләр ки, өз әмтәәләринин дәјәри һәгигәтдә нә илә мүәјјән олунур, јахуд онларын мәһсулларыны дәјәрә чевирән нәдир,— онун үчүн, шүур үчүн бу һеч мөвчуд олмаја да биләр. Мәһсул истеһсалчылары елә бир шәраит дахилиндәдир ки, бу шәраит онларын шүуруну мүәјјән едир вә онларын буну билмәси мәчбури дејилдир. Һәр бир адам пулун нә олдуғуну билмәдән ону бир пул кими ишләдә биләр. Игтисади категоријалар шүурда сон дәрәчә тәһриф олунмуш шәкилдә экс олунур. Бејли мәсәләни она көрә шүур саһәсинә кечирир ки, нәзәријјә чәһәтдән о, чыхылмаз бир вәзијјәтә дүшмүшдүр.

Бејли «дәјәр» дедикдә (јахуд «дәјәрин сәбәби» дедикдә) онун өзүнүн нәји нәзәрдә тутдуғуну сөјләмәк әвәзиндә бизә белә дејир: бу, мүбадилә әмәлијјатында алычынын вә сатычынын тәсәввүр етдији шејдир.

Һәгигәтдә исә бу гондарма фәлсәфи ибарәнин әсасы ашағыдакындан ибарәтдир:

1) Базар гијмәтини тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәтдә ифадә олунан мүхтәлиф шәраит мүәјјән едир вә белә бир шәраит олмаг е'тибары илә о, базарда тичарәт сөвдәси едән адамларын «шүуруна» тә'сир көстәрир. Чох мүһүм бир кәшф имиш!

2) *Әмтәә дәјәрләри хәрч гијмәтләринә чевриләндә* «мүхтәлиф шәраит» нәзәрә алыныр, о шәраит ки, «компенсасија үчүн әсас» кими шүура тә'сир көстәрир вә ја она бу чүр компенсасија үчүн әсас кими тәсәввүр олунур. Лакин бүтүн бу компенсасија үчүн әсаслар капиталистин јалныз бир капиталист кими шүуруна тә'сир көстәрир вә алычы илә сатычынын субјектив анлајышындан ирәли кәлмәк дејил, капиталист истеһсалынын тәбиәтинин өзүндән ирәли кәлир. Бу әсаслар алычы

илә сатычынын башында, әксинә, өзлүјүндә ајдын олан «әбәди һәгигәтләр» кими мөвчуддур.

Бејли дә, өз сәләфләри кими, Рикардонун дәјәрләр илә хәрч гијмәтләрини гарышдырмасындан бәрк-бәрк тутуб сүбут етмәк истәјир ки, дәјәр әмәклә мүәјјән олунмур, чүнки хәрч гијмәтләри дәјәрләрдән фәргли олур. Бу, Рикардонун [дәјәрләри хәрч гијмәтләри илә] ејниләшдирмәси әлејһинә тамамилә дүзкүндүр, лакин [дәјәрин әмәклә мүәјјән олунмасы һаггындакы] муддәанын өзүнә гаршы дүзкүн дејилдир.

Бунунла әлагәдар олараг Бејли, әввәлән, әмәјин дәјәринин јүксәлмәси нәтичәсиндә әмтәәләрин нисби дәјәрләринин [837] дәјишилмәси барәсиндә Рикардонун өзүнүн сөјләдикләрини ситат кәтирир*. Сонра о, «вахтын тә'сирини» көстәрир (иш күнү узадылмадан истеһсал вахтындакы фәрг) вә артыг Миллдә шүбһәләр доғурмуш олан ејни һалы нәзәрдә тутур**. Капиталын мүхтәлиф гурулушуна бахмајараг, онун мүхтәлиф тәдавүл дөврләринә вә и. а. бахмајараг, *орта* мәнфәәт *нормасынын* мөвчуд олмасы фактынын өзүндәки керчәк *умуми* зиддијјәти Бејли көрмүр. О һәмин зиддијјәтин јалныз елә ајрыајры тәзаһүр формаларыны тәкрар едир ки, Рикардонун өзү вә ондан сонракы мүәллифләр *артыг* буна фикир вермишләр. Беләликлә, бурада о јалныз, өзкәләрин сөзләрини тәкрар едән бир тутугушу кими мејдана чыхыр: о, тәнгиди бир аддым да олса ирәлиләтмир.

Бејли сонра гејд едир ки: истеһсал хәрчләри «дәјәрин» башлыча сәбәбидир, демәли, һабелә дәјәрин башлыча үнсүрүдүр. Лакин о,—Рикардодан сонра чыхыш етмиш башга мүәллифләрин етдији кими,—дүзкүн гејд едир ки, *истеһсал хәрчләри* анлајышынын өзүнүн мүхтәлиф мә'насы вардыр. Нәтичә е'тибары илә о өзү, дәјәрин аванс едилмиш капитал илә мүәјјән олунмасы барәсиндә Торренс илә өзүнүн разылашдығыны билдирир; бу, мәсрәф гијмәтләри үчүн дүзкүндүр, дәјәрин өзүнүн инкишафындан һасил едилмиш олмадыгда исә мә'насыздыр, јә'ни әкәр *әмтәәнин дәјәрини* даһа чох инкишаф етмиш бир мүнасибәтдән, *капиталын дәјәриндән* һасил етмәк истәјирләрсә вә бунун әксинә етмәк истәмирләрсә, онда мә'насыздыр.

Онун сон е'тиразы беләдир: әмтәә дәјәрләрини иш вахты илә өлчмәк олмаз, чүнки бир саһәдәки иш вахты дикәр саһәдәки иш вахтына бәрабәр дејилдир, белә ки, мисал үчүн, 12 саатлыг мүһәндис әмәјинин тәчәссүм етмиш олдуғу әмтәәнин дәјәри, 12 саатлыг кәнд фәһләси әмәјинин тәчәссүм етмиш

---

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 193—218. *Ред.*
** Јенә орада, III һиссә, сәһ. 87—89. *Ред.*

олдуғу әмтәәнин дәјәриндән икигат артыгдыр. Бу о демәкдир ки, мисал үчүн, әкәр садә әмәк күнүнә гаршы мүрәккәб әмәк күнләри кими нисбәтдә олан дикәр иш күнләри вардырса, онда садә әмәк күнү дәјәрин өлчүсү дејилдир. Рикардо сүбут етмишдир ки, бу факт, садә әмәк илә мүрәккәб әмәк арасындакы нисбәт бәлли олдугда, әмтәәләрин иш вахты илә өлчүлмәсинә мане олмур[58]. О, доғрудур, бу нисбәтин нечә инкишаф етдијини вә мүәјјән олундуғуну шәрһ етмәмишдир. Бу, *әмәк һаггы* мәсәләсинин шәрһинә аиддир вә нәтичә е'тибары илә *иш гүвәләринин өз дәјәринин фәргиндән,* јә'ни онларын истеһсал хәрчләринин (иш вахты илә мүәјјән олунан бу хәрчләрин) фәргиндән ибарәтдир.

Јухарыда јығчам јекун вурулмуш оланлары Бејли ашағыдакы јерләрдә сөјләјир:

«Әслиндә һеч кәс мүбаһисә етмир ки, *истеһсал хәрчләри* һәмин категорија әмтәәләрин мүбадиләдәки мигдарларыны мүәјјән едән әсас чәһәтдир» (о категорија әмтәәләр ки, орада инһисар јохдур вә орада һәмишә, истеһсал кенишләндикдә мәһсулун артмасы мүмкүндүр); «лакин бизим ән јахшы игтисадчыларымыз бу терминин нә демәк олдуғу барәсиндә бир-бири илә һеч дә тамамилә разы дејилдирләр; бә'зиләри иддиа едирләр ки, әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш олан *әмәјин мигдары* әмтәәнин хәрчләрини тәшкил едир; дикәрләри исә иддиа едирләр ки, әмтәәнин истеһсалы үчүн *сәрф едилмиш капиталы* бу чүр адландырмаг лазымдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 200).

«Ишчинин капиталсыз истеһсал етдији бир шеј ишчи үчүн өз әмәјинин баһасына баша кәлир; капиталистин истеһсал етдији шеј капиталист үчүн өз капиталынын баһасына баша кәлир» (сәһ. 201).

(Мәһз бу мүлаһизә Торренсин мөвгејини мүәјјән едир. Капиталист өз тәтбиг етдији әмәк үчүн һеч бир хәрч чәкмир, онун чәкдији хәрч јалныз әмәк һаггына сәрф етдији капиталдыр.)

«Әмтәәләрин әсас күтләсинин дәјәри бунлара сәрф едилмиш капитал илә мүәјјән олунур» (сәһ. 206).

Әмтәәләрин дәјәринин јалныз онлардакы әмәјин мигдары илә мүәјјән олунмасы әлејһинә Бејли ашағыдакы е'тиразы ирәли сүрүр:

«Бу дүзкүн ола билмәз, чүнки ашағыдакы гәбил мисаллар тапмаг мүмкүндүр: 1) елә һаллар олур ки, ики әмтәә ејни мигдар әмәклә истеһсал олунур вә буна бахмајараг, мүхтәлиф мигдар пула сатылыр; 2) елә һаллар олур ки, кечмишдә дәјәрчә бәрабәр олан ики әмтәә, өзләринин истеһсалына сәрф едилән әмәјин мигдарынын әсла дәјишилмәдијинә бахмајараг, онларын дәјәри гејри-бәрабәр олур» (сәһ. 209).

«Бу бир чаваб дејилдир» (биринчи гәбил һаллар барәсиндә), «зира биз ч-б Рикардо илә бирликдә дејәрик ки, «мүхтәлиф кејфијјәтли әмәјин гијмәти базарда тезликлә вә бүтүн әмәли мәгсәдләр үчүн дүрүст сурәтдә мүәјјән олунур», јахуд биз ч-б Милл илә бирликдә дејәрик ки, «әмәјин мүхтәлиф мигдарлары гијмәт едилдикдә, әлбәттә, чәтинлијин вә тә'лимин мүхтәлиф

дәрәчәләри нәзәрә алыныр». Бу гәбил мисаллар гајданын үмумилик әһәмијјәтини тамамилә мәһв едир» (сәһ. 210).

«Әмәјин бир мигдарыны дикәр мигдары илә мүгајисә етмәјин јалныз ики үсулу мүмкүндүр: бири онларын *сәрф едилмиш вахта көрә* мүгајисә едилмәсиндән, дикәри исә *истеһсал олунмуш нәтиҹәјә көрә* мүгајисә едилмәсиндән ибарәтдир» (бу сонунҹу үсул ишәмузд ишләдикдә олур). «Биринҹи үсул бүтүн әмәк нөвләринә тәтбиг едилә биләр; икинҹи үсул јалныз, јекҹинс шејләрә сәрф олунмуш әмәјин мүгајисәсиндә тәтбиг едилә биләр. Буна көрә дә ики мүхтәлиф нөв әмәк гијмәт едиләндә әкәр сәрф олунмуш вахт әмәјин мигдарлары арасындакы нисбәти мүәјјән етмирсә [839][59], онда лабүд сурәтдә бу нисбәт мүәјјән едилмәмиш вә мүәјјән едилә билмәјән олараг галыр» (сәһ. 215).

«Икинҹи гәбил һаллар барәсиндә. Дәјәрләри бәрабәр олан истәдијимиз ики әмтәәни, *A* вә *B* әмтәәләри көтүрәк; бунларын биринҹиси әсас капитал васитәси илә истеһсал олунмушдур, икинҹиси исә, машын тәтбиг едилмәдән әмәклә истеһсал олунмушдур; һабелә фәрз едәк ки, әсас капиталда вә ја әмәјин мигдарында һеч бир дәјишиклик баш вермәдән әмәјин дәјәри јүксәлмишдир. Ҹ-б Рикардонун өзүнүн дәлилләринә әсасән *A* илә *B* арасындакы дәјәр нисбәти дәрһал дәјишиләҹәкдир, јә'ни бунлар дәјәрҹә гејри-бәрабәр олачаглар» (сәһ. 215—216).

«Бу һаллара биз һабелә *вахтын* дәјәрә *тә'сирини* дә әлавә едә биләрик. Әкәр бир әмтәә өзүнүн истеһсал едилмәси үчүн дикәриндән чох вахт тәләб едирсә, онда *бу әмтәә, һәтта артыг мигдарда капитал вә әмәк тәләб етмәсә дә,* онун дәјәри артыг олачагдыр. Ҹ-б Рикардо бу сәбәбин тә'сирини гәбул едир, лакин ҹ-б Милл иддиа едир ки» вә и. а. (сәһ. 217).

Нәһајәт, Бејли бир шеј дә сөјләјир вә бу, һәмин ҹәһәтдән онун ирәли сүрдүјү јеканә јени бир шејдир:

«Көстәрилән үч категорија әмтәәни» {бу, јә'ни һәмин үч категорија әмтәә јенә дә «Observations on certain Verbal Disputes» мүәллифиндән көтүрүлмүшдүр} (јә'ни: 1) там инһисар шәраитиндә истеһсал едилән әмтәәләри, 2) мәһдуд инһисар шәраитиндә истеһсал едилән әмтәәләри, мәсәлән, тахылы вә 3) там сәрбәст рәгабәт шәраитиндә истеһсал едилән әмтәәләри) «әслә бир-бириндән ајырмаг олмаз. Онларын һамысы нәинки фәрг гојулмадан бир-биринә мүбадилә олунур, һәтта *истеһсал просесиндә онлар бир-биринә гарышыр.* Буна көрә һәр һансы бир әмтәәнин дәјәринин бир һиссәси инһисардан асылы ола биләр, дикәр һиссәси исә, инһисар алтына алынмамыш мәһсулларын дәјәрини мүәјјән едән сәбәбләрдән асылы ола биләр. Мәсәлән, һәр һансы бир шеј ән сәрбәст рәгабәт шәраитиндә елә бир хаммалдан гајрыла биләр ки, бу хаммалын истеһсалчысы там инһисар сајәсиндә ону һәгиги хәрҹләриндән алтыгат баһа сата биләр» (сәһ. 223). «Бу һалда ајдындыр ки, бир шејин дәјәринин фабрикчи тәрәфиндән она сәрф едилмиш капиталын мигдары илә мүәјјән олунур дејилмәси там һаглы олараг мүмкүндүрсә дә, һеч бир тәһлил бу капиталын дәјәрини әмәјин мигдарына мүнҹәр етмәк игтидарында дејилдир» (сәһ. 223—224).

Бу мүлаһизә дүзкүндүр. Лакин инһисарын бурада бизә дәхли јохдур, чүнки бурада бизи марагландыран јалныз ики категоријадыр: *дәјәрдир* вә *хәрҹ гијмәтидир.* Ајдындыр ки, дәјәрләрин хәрҹ гијмәтләринә чеврилмәси ики ҹүр тә'сир көстәрир. Әввәлән, аванс едилмиш капиталын үстүнә гојулан мәнфәәт, әмтәәнин өзүндә еһтива едилән *изафи дәјәрдән* јухары вә ја ашағы ола биләр, јә'ни бу мәнфәәт әмтәәнин өзүндә еһти-

ва едилән *һагғы өдәнилмәмиш* әмәкдән чох вә jа аз ола биләр. Бу, капиталын дәjишән һиссәсинә вә бу һиссәнин әмтәәдә тәкрар истеһсалына аиддир. Лакин бундан башга, сабит капиталын хәрч гиjмәти дә—jахуд, истеһсал едилмиш jени әмтәәнин дәjәринә хаммал, jардымчы материал вә әмәк аләтләри, үмумиjjәтлә әмәк шәртләри кими дахил олан әмтәәләрин хәрч гиjмәти дә там еjни илә онларын дәjәриндән jүксәк вә jа ашағы ола биләр. Беләликлә, истеһсал едилән jени әмтәәнин дәjәринә гиjмәтин дәjәрдән артыг вә jа әскик олан елә бир һиссәси дахилдир ки, бу һиссә әлавә олунмуш jени әмәjин мигдарындан асылы деjилдир, jә'ни мүәjjән хәрч гиjмәтинә малик олан бу истеһсал шәртләринин jени мәһсула чеврилмәсинә сәбәб олан әмәjин мигдарындан асылы деjилдир. Үмумиjjәтлә аjдындыр ки, өзлүjүндә *әмтәәнин*—истеһсал просесинин нәтичәси олан әмтәәнин хәрч гиjмәти илә дәjәри арасындакы фәргә аид олан шеj, там еjни илә сабит капитал формасында бир ингредиjент кими, илкин шәрт кими истеһсал просесинә дахил олан *әмтәәjә* дә аиддир. Әмтәәнин дәjәри илә хәрч гиjмәти арасында олан фәрг, дәjишән капитал илә әлагәдар олан бу фәрг нечә олурса-олсун, дәjишән капитал мүәjjән мигдар әмәклә әвәзләнир вә бу әмәк jени әмтәәнин дәjәринин тәркиб һиссәсини тәшкил едир, һәмин дәjәрин исә әмтәәнин гиjмәтиндә дәjишилмәдән ифадә олунмасынын, jахуд һәмин гиjмәтдән jухары вә jа ашағы олмасынын фәрги jохдур. Әксинә, мәсрәф гиjмәти илә дәjәр арасындакы бу фәрг габагчадан мөвчуд бир илкин шәрт үнсүрү олараг jени әмтәәнин дәjәринин үзәринә кечир,—бу һалда дәjәрин елә бир тәркиб үнсүрүндән бәһс олунмалыдыр ки, бу үнсүр jени әмтәәнин өз истеһсал просесиндән асылы олмаjараг һәмин әмтәәнин дәjәринә дахил олур.

Беләликлә, әмтәәнин хәрч гиjмәти илә дәjәри арасындакы фәрг ики jол илә төрәнир: jени әмтәәнин истеһсал просеси үчүн илкин шәрт тәшкил едән әмтәәләрин хәрч гиjмәти илә дәjәри арасындакы фәрг jолу илә, бир дә, истеһсал хәрчләринә һәгигәтән әлавә олунмуш изафи дәjәр илә әлавә [аванс едилмиш капитала әлавә] олунан мәнфәәт арасындакы фәрг jолу илә. Лакин һәр һансы бир башга әмтәәнин тәркибинә сабит капитал кими дахил олан һәр бир әмтәә өзү дикәр бир истеһсал просесиндән бир нәтичә кими, бир мәһсул кими чыхыр. Беләликлә дә, әмтәә каһ дикәр әмтәәләрин истеһсалы үчүн илкин шәрт кими меjдана чыхыр, каһ да елә бир истеһсал просесинин нәтичәси кими меjдана чыхыр ки, һәмин просесдә дикәр әмтәәләрин мөвчудлуғу бу әмтәәнин өз истеһсалы үчүн илкин шәртдир. Әкинчиликдә (малдарлыгда) еjни бир әмтәә каһ мәһсул кими, каһ да истеһсал шәрти кими меjдана чыхыр.

Хәрч гијмәтләринин дәјәрләрдән јухары вә ја ашағы олмасы—капиталист истеһсалындан төрәјән вә бөјүк әһәмијјәти олан бу фәргләнмә, јенә дә хәрч гијмәтләрини дәјәрләрин мүәјјән етмәси кими бир вәзијјәти дәјишдирмир.

4) МАК-КУЛЛОХ

[a) РИКАРДО НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН МАК-КУЛЛОХДА АРДЫЧЫЛ СУРӘТДӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ АДЫ ИЛӘ ВУЛГАРЛАШДЫРЫЛМАСЫ ВӘ ТАМАМИЛӘ ПОЗУЛМАСЫ. КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ҺӘЈАСЫЗЧАСЫНА МӘДҺ ЕДИЛМӘСИ. ВИЧДАНСЫЗ ЕКЛЕКТИЗМ]

[840] Мак-Куллох Рикардонун игтисад нәзәријјәсини вулгарлашдырандыр вә бунунла бирликдә һәмин нәзәријјәни позмағын ән мискин нүмунәсидир.

Јалныз Рикардону дејил, һабелә Чемс Милли дә вулгарлашдырандыр.

Үмумијјәтлә һәр чәһәтдән вулгар игтисадчыдыр, мөвчуд оланлары мәдһ едәндир. Ону лап күлүнч бир сурәтдә нараһат едән јеканә шеј, мәнфәәтин ашағы дүшмәк мејлидир; фәһләләрин вәзијјәтиндән о тамамилә мәмнундур, үмумијјәтчә буржуа игтисадијјатынын фәһлә синфи үзәриндә ағыр бир јүк олан бүтүн зиддијјәтләриндән мәмнундур. Бурада һәр шеј чичәкләнир вә чошгун сурәтдә тәрәгги едир. Бурада о, һәтта, билир ки,

«бир истеһсал саһәсиндә машын тәтбиги *ишдән чыхарылан фәһләләр үчүн* һәр һансы бир дикәр истеһсал саһәсиндә ејни дәрәчәдә вә ја даһа артыг тәләб јарадыр»[60].

Мак-Куллох бу мәсәләдә Рикардодан узаглашыр, нечә ки, өзүнүн сонралардакы әсәрләриндә о, [Рикардодан фәргли олараг], торпаг мүлкијјәтчиләринә гаршы сон дәрәчә ширин дилләданышыр. Онун бүтүн нәвазишли гајғылары исә, мәнфәәт нормасы ашағы дүшмәјә мејл етдијинә көрә, јазыг капиталистләрә аиддир.

«Һәр һансы бир елмин дикәр нүмајәндәләриндән фәргли олараг ч-б Мак-Куллох, көрүнүр, *характерик фәргләр* ахтармајыб, јалныз *бәнзәјишләр* ахтарыр вә бу принсипә риајәт етмәклә о, мадди објектләр илә гејри-мадди објектләри гарышдырмаға, мәһсулдар әмәји гејри-мәһсулдар әмәк илә, капиталы кәлир илә, фәһләнин иашә шејләрини фәһләнин өзү илә, истеһсалы истеһлак илә вә әмәји мәнфәәт илә гарышдырмаға кәлиб чыхыр» (*Malthus*. Definitions in Political Economy. London, 1827, сәһ. 69—70).

«Ч-б Мак-Куллох өзүнүн «Principles of Political Economy» (London, 1825) әсәриндә *керчәк дәјәр* илә *нисби дәјәр, јахуд мүбадилә дәјәри* арасында фәрг мүәјјән едир. 211-чи вә 225-чи сәһифәләрдә о дејир ки, бунларын би-

ринчиси «әмтәәнин мәнимсәнилмәсинә вә ја истеһсалына сәрф едилмиш *әмәјин мигдарындан* асылыдыр, икинчиси исә, әмтәәнин *мүбадилә едилдији әмәјин вә ја һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдарындан* асылыдыр», һәм дә о дејир (сәһ. 215) ки, ади вәзијјәтдә, јә'ни базардакы әмтәәләрин тәклифи бу әмтәәләр үчүн мөвчуд олан керчәк тәләбә дүрүст ујғун кәлдији тәгдирдә һәмин дәјәрләрин һәр икиси *бир-бири илә ејнијјәт тәшкил едир.* Лакин бунларын арасында әкәр ејнијјәт вардырса, онда, онун дедији ики мигдар әмәк арасында да ејнијјәт олмалыдыр; амма 221-чи сәһифәдә о бизә билдирир ки, онларын арасында ејнијјәт јохдур, зира бу мигдарларын бири мәнфәәти еһтива едир, һалбуки дикәри мәнфәәти истисна едир» ([*Cazenove.*] Outlines of Political Economy, etc. London, 1832, сәһ. 25).

Мак-Куллох өзүнүн бу «Principles of Political Economy» әсәриндә, 221-чи сәһифәдә мәһз белә дејир:

«Фе'лән о» (әмтәә) «һәмишә артыг мигдар» {әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәкдән артыг мигдар} «әмәјә мүбадилә олуначагдыр *вә мәһз бу артыг һиссә мәнфәәт тәшкил едир».*

Бурада биз бу шотландијалы шарлатанбашынын ишләтдији үсулларын парлаг нүмунәсини көрүрүк.

Малтусун, Бејлинин вә башгаларынын полемик гејдләри ону *керчәк дәјәр* илә *мүбадилә дәјәри,* јахуд *нисби дәјәр* арасында фәрг гојмаға мәчбур едир. Лакин бу фәрги о,—әслиндә—мәһз Рикардода көрдүјү шәкилдә көстәрир. *Керчәк* дәјәр, *әмтәәнин* истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәк нөгтеји-нәзәриндән көтүрүлән әмтәәдир; *нисби* дәјәр *мухтәлиф әмтәәләрин* пропорсијасыдыр, елә әмтәәләрин ки, бунлар ејни бир вахт әрзиндә истеһсал едилә билир вә *бу сәбәбдән* еквивалентдирләр, бунун нәтичәсиндә исә һәмин әмтәәләрдән биринин дәјәри дикәр әмтәәнин ејни иш вахты дәјәринә малик олан мигдарынын истеһлак дәјәриндә *ифадә* едилә билир. Әмтәәнин *нисби дәјәри,* Рикардонун вердији бу мә'нада, әмтәәнин *керчәк дәјәринин* јалныз башга ифадәсидир вә јалныз бу демәкдир ки, әмтәәләр өзләриндә еһтива едилән иш вахтына мүтабиг сурәтдә мүбадилә олунур, ја да, *онларын һәр бириндә еһтива едилән иш вахты бәрабәрдир.* Буна көрә дә, әкәр әмтәәнин базар гијмәти онун мүбадилә дәјәринә бәрабәрдирсә (тәклиф илә тәләб бир-бирини өдәдикдә олдуғу кими), онда сатын алынан әмтәәдә дә сатылан әмтәәдәки гәдәр әмәк вардыр. Әкәр әмтәә мүбадилә едилдикдә онун мүгабилиндә *әлдә едилән әмәјин мигдары* да бу әмтәәдә верилмиш әмәк гәдәрдирсә, онда әмтәә јалныз өз мүбадилә дәјәрини реаллашдырмыш олур, јахуд өз *мүбадилә дәјәринә* сатылмыш олур.

Бүтүн бунлары Куллох һәгигәтән дүзкүн гејд едәрәк, башгаларынын сөјләдикләрини тутугушу кими тәкрар едир. Амма бурада о чох узаглара кедир, чүнки Малтусун мүбадилә дәјәринә вердији тә'риф—әмтәәнин сәрәнчам етдији муздлу әмәјин мигдары—артыг онун ганына ишләмишдир. Буна көрә

дә нисби дәјәрә о белә тә'риф верир: «әмтәәнин мүбадилә едилдији әмәјин *в ә ј а* һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдары». Рикардо нисби дәјәри нәзәрдән кечириркән һәмишә әмәкдән башга јалныз әмтәәләрдән бәһс едир, зира әмтәәләрин мүбадиләсиндә мәнфәәт јалныз она көрә реаллашдырылмыш олур ки, әмтәә илә әмәк арасында мүбадиләдә әмәјин бәрабәр мигдарларынын мүбадиләси баш *вермир*. Рикардо өз әсәринин һәлә лап башланғычында хүсуси бир тә'кидлә көстәрир ки, әмтәәнин дәјәринин [841] әмтәәдә еһтива олунан иш вахты илә мүәјјән едилмәси һәмин дәјәрин әмтәә тәрәфиндән сатын алына биләчәк әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәсиндән toto coelo* фәрглидир[61]. Бунунла Рикардо, бир тәрәфдән, әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдары илә бу әмтәәнин сәрәнчам етдији әмәјин мигдары арасында фәрг гојур; дикәр тәрәфдән, Рикардо әмтәәнин нисби дәјәриндән әмтәәнин әмәјә мүбадиләсини кәнар едир. Зира бир әмтәә дикәринә мүбадилә едилдикдә әмәјин бәрабәр мигдарлары мүбадилә олунур. Әмтәә әмәјин өзүнә мүбадилә едилдикдә исә, әмәјин бәрабәр олмајан мигдарлары мүбадилә олунур вә капиталист истеһсалы бу мүбадиләнин гејри-бәрабәрлијинә әсасланыр. Рикардо бу *кәнаредилмәнин* дәјәр анлајышы илә нечә узлашдығыны изаһ етмир. Рикардодан сонра јазмыш олан игтисадчыларын мүбаһисәсинә сәбәб дә будур. Лакин дүзкүн инстинкт бу *кәнаретмәни* онун фикринә салыр. (Һәгигәтдә бу һеч дә кәнаретмә дејилдир, лакин *онун* баша дүшдүјү мә'нада кәнаретмәдир.) Беләликлә, Куллох Рикардодан ирәли кедир, илк нәзәрдә көрүнә биләчәји кими, о, Рикардодан даһа чох ардычылдыр.

Куллохда һеч бир рәхнә јохдур. Һамысы бүтөв бир парчадыр. Әмтәә истәр әмтәәјә мүбадилә олунсун, истәрсә әмәјә мүбадилә олунсун бу мүбадилә нисбәти ејни илә әмтәәнин *нисби дәјәридир*. Мүбадилә олунан әмтәәләр өз дәјәринә сатылырса (јә'ни тәләб илә тәклиф бир-бирини өдәјирсә), онда бу нисби дәјәр һәмишә *керчәк дәјәрин* ифадәсидир, јә'ни мүбадиләнин һәр ики гүтбүндә биз ејни мигдарда әмәк көрүрүк. Демәли, «ади вәзијјәтдә» әмтәә јенә дә анчаг, бу әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдарына бәрабәр олан ејни мигдар муздлу әмәјә мүбадилә олунур. Фәһләнин әмәк һаггы шәклиндә әлдә етдији маддиләшмиш әмәк дә ејнән, мүбадиләдә онун капиталистә мүстәгим әмәк шәклиндә гајтардығы гәдәрдир. Бунунла да изафи дәјәрин мәнбәји јох олур вә Рикардонун бүтүн нәзәријјәси мәһв едилмиш олур.

Беләликлә, ч-б Куллох Рикардонун нәзәријјәсини, там ардычыллығa чатдырмаг ады илә әввәлчә алт-үст едир.

* — тамамилә, принсипчә. *Ред.*

Бәс сонра о нә едир? Сонра о, һәјасызчасына Рикардону тәрк едиб Малтуса тәрәф кечир, Малтусун тә'лиминә көрә исә, әмтәәнин дәјәри әмтәәнин сатын алдығы әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур вә бу мигдар һәмишә әмтәәдәки әмәјин мигдарындан артыг олмалыдыр. Мак-Куллох илә Малтус арасындакы фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, Малтусда бу, өзүнүн һәгигәтдә олдуғу кими сөјләнмишдир, јә'ни Рикардоја гаршы *антитеза* кими сөјләнмишдир, ч-б Куллох исә бу антитезаны гәбул едәндән габаг Рикардонун фикрини елә бир заһири ардычыллыгла (јә'ни ағыл кәмлијинин ардычыллығы илә) гәбул етмишдир ки, бу ардычыллыг Рикардонун нәзәријјәсинин мә'насыны мәһв едир. Буна көрә дә Рикардонун нәзәријјәсинин ән дахили нүвәсини—әмтәәләрин *өз дәјәрләринә* мүбадилә едилмәси әсасында мәнфәәтин нечә реаллашдығыны—Куллох анламыр вә бу чәһәт онун үчүн мөвчуд дејилдир. Мүбадилә дәјәри,—Куллоха көрә, «базарын ади вәзијјәти» шәраитиндә керчәк дәјәрә бәрабәрдир, *«фе'лән»* исә һәмишә ондан артыг олур, зира мәнфәәт һәмин артыға әсасланыр (әчәб тутушдурулмадыр вә «фе'лән» сөзүнә әсасланан әчәб тәһлилдир),—бу мүбадилә дәјәри әмтәәнин мүбадилә едилдији «әмәјин *в ә ја* һәр һансы бир башга әмтәәнин мигдарындан» ибарәтдир, буна көрә дә «әмәјә» аид олан шеј «һәр һансы бир башга әмтәәјә» аиддир. Башга сөзлә дејилсә, әмтәә нәинки әмтәәдә еһтива едилән әмәјин мигдарындан артыг мигдарда мүстәгим әмәјә мүбдилә олунур, бу һабелә, мүбадилә олунан әмтәәнин өзүндә еһтива едилән маддиләшмиш әмәјә нисбәтән башга әмтәәләрдә артыг мигдарда олан маддиләшмиш әмәјә мүбадилә олунур,—јә'ни мәнфәәт «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтдир», беләликлә дә биз јенә меркантилистләрә кәлиб чыхдыг. Малтус билаваситә бу нәтичәни чыхарыр. Куллохда бу нәтичә нә исә өзлүјүндә ајдын бир шеј кими мејдана чыхыр, анчаг иддиа едилир ки, бу, Рикардо системинин инкишаф етдирилмәси имиш.

Рикардо системини бу чүр тамамилә позмағы, ону чәфәнкијата дөндәрмәји,—һәм дә өзүнү һәмин нәзәријјәнин куја ардычыл инкишаф етдирилмәси адландырыб өјүнән бу позмағы,—авам чамаат, хүсусилә дә континентдәки авам чамаат (о чүмләдән, әлбәттә, ч-б Рошер дә) Рикардо системиндән чыхарылан вә *һәддән чох узаглара кедән,* лап ифрата чатдырылан бир нәтичә кими гәбул етмиш, беләликлә дә, ч-б Куллоха инанмышдыр ки, онун өјрәнмиш олдуғу Рикардо сајағы «бурнуну силмәк вә түпүрмәк»[62] әдасы, өз ачиз, дүшүнчәсиз вә вичдансыз еклектисизмини кизләтмәк үчүн истифадә етдији бу әда куја доғрудан да һәмин системи ардычыл јеритмәк јолунда бир елми тәшәббүсдүр!

Мак-Куллох садәчә олараг елә бир адамдыр ки, Рикардонун игтисад нәзәријјәсиндән фајдаланмаг истәмиш вә буна һејрәтедиләчәк бир дәрәчәдә наил олмушдур. Там ејни илә *Сеј* дә Смитин нәзәријјәсиндән фајдаланмышдыр, фәрг јалныз орасындадыр ки, Сејин һеч олмазса бир хидмәти вардыр, о, Смитин нәзәријјәсини формача мүәјјән дәрәчәдә гајдаја салмышдыр вә анламамаг һаллары нәзәрә алынмазса бә'зи јерләрдә бә'зи нәзәри шүбһәләр етмәк чәсарәтиндә дә олмушдур. Куллох илк дәфә Лондонда профессор кафедрасыны Рикардонун игтисад нәзәријјәси сајәсиндә әлдә етмиш олдуғуна көрә, о, әввәлчә бир рикардочу кими чыхыш етмәли иди вә, әзчүмлә, торпаг мүлкијјәтчиләринә гаршы мүбаризәдә дә иштирак етмәли иди. О, өз јеринин мөһкәмләндијини вә Рикардоја архаланыб [842] мүәјјән мөвгејә наил олдуғуну һисс едән кими, онун башлыча арзусу бундан ибарәт олмушду ки, сијаси игтисады, хүсусилә дә Рикардонун сијаси игтисадыны викизм чәрчивәси дахилиндә тәгдим етсин вә бу сијаси игтисадда викиләр үчүн хошакәлмәз олан нәтичәләрин һамысыны орадан кәнар етсин. Онун пул һаггындакы, веркиләр вә и. а. һаггындакы сон әсәрләри јалныз, һәр бир мүәјјән һалда һакимијјәт башындакы вики һөкумәтинин хејринә олан мүдафиә нитгләриндән ибарәтдир. Бу адам һәмин јолла кәлирли вәзифәјә чатмышды. Онун статистика мөвзусундакы әсәрләри учузча мүвәффәгијјәт газанмаг вә алычы чәлб етмәк мәгсәди илә јазылан садәчә чызма-гарадыр. Нәзәријјәни дүшүнчәсиз бир сурәтдә мәһв етмәк, ону дүшүнчәсизчәсинә бајағылашдырмаг бурада, бир «а vulgarian»* кими бу гочағын өзүндә дә ашкара чыхыр вә сонралар биз бу еһтикарчы шотландијалы барәсиндәки бәһсимизи гуртарандан әввәл бу барәдә һәлә бә'зи шејләр дејәчәјик.

Мак-Куллох *1828-чи илдә* Смитин «Wealth of Nations» әсәрини нәшр етмишди вә бу нәшрин дөрдүнчү чилдиндә онун өз «гејдләри вә мүлаһизәләри» вардыр; бунларда о, чилди долдурмаг үчүн, гисмән артыг өзүнүн әввәлләр чап едилмиш олан вә мәсәләјә әсла һеч бир дәхли олмајан пис мәгаләләрини, мәсәлән, «мајорат» һаггында мәгаләни вә саирәни тәкрар чап едир, гисмән сијаси игтисад тарихинә даир өз мүһазирәләрини, демәк олар ки, һәрфијјән тәкрар едир, јахуд, өзүнүн дедији кими, «бунлардан бир чох шејләр әхз едир», гисмән дә бу мүддәт әрзиндә Милл тәрәфиндән, һабелә Рикардонун әлејһдарлары тәрәфиндән верилмиш олан јениликләри өз услубу илә ассимилјасија етмәјә чалышыр.

Ч-б Мак-Куллох өзүнүн «Principles of Political Economy»[63]

* — вулгар адамда, бајағычыда. *Ред.*

әсәриндә јалныз өз «гејдләринин вә мүлаһизәләринин» үзүнү көчүрмәклә мәшғул олур ки, бунлары да өзү артыг өзүнүн кечмишдәки «пәракәндә әсәрләриндән» көчүрмүшдүр. Амма «Principles»-дә иш даһа да писләшир, зира мөвзунун ујдурма методик шәрһиндәкинә нисбәтән «гејдләрдә» ардычылсызлыға даһа асанлыгла јол верилә биләр. Мәсәлән, Мак-Куллохун «Principles»-индән јухарыда ситат кәтирилән вә гисмән «гејдләрдән вә мүлаһизәләрдән» һәрфијјән көчүрүлмүш олан мүддәалар Смитин әсәри үчүн верилмиш бу «гејдләрдә» һәр һалда «Principles»-дәкинә нисбәтән бир гәдәр аз гејри-ардычыл көрүнүр. {Онун «Principles»-индә, бундан башга, Миллдән кәтүрүлән вә ән мә'насыз мисаллар әлавә едилмиш олан фикирләр вардыр, һабелә тахыл тичарәти вә и. а. һаггындакы мәгаләләр тәкрар чап едилмишдир ки, бунлары да о, јәгин, артыг ијирми мүхтәлиф башлыглар алтында дөнә-дөнә мүхтәлиф вахташыры нәшрләрдә, чох заман исә, һәтта мүхтәлиф вахтларда *ејни бир* журналда һәрфијјән тәкрар чап етмишдир.}

А. Смитин әсәрләрини нәшр едиркән, бунун јухарыда ады чәкилән *IV чилдиндә* (Лондон, 1828-чи ил) Мак дејир (ејни шеји о өзүнүн «Principles of Political Economy»-синдә һәрфијјән тәкрар едир, лакин бурада онун һәлә өз «гејдләриндә» зәрури һесаб етдији фәргләндирмәләр јохдур):

«Әмтәәләрин вә ја мәһсулларын *мүбадилә дәјәри* илә *керчәк дәјәри*—јахуд *хәрч дәјәри*—арасында фәрг гојмаг лазымдыр. Әмтәәнин вә ја мәһсулун *биринчи дәјәри,* јахуд мүбадилә дәјәри дедикдә, әмтәәнин башга әмтәәләрә *вә ја* әмәјә мүбадилә олунмаг габилијјәтини вә ја имканыны нәзәрдә тутурлар, әмтәәнин *икинчи дәјәри,* јахуд керчәк дәјәри вә ја хәрч дәјәри дедикдә исә, әмтәәнин истеһсалы үчүн вә ја мәнимсәнилмәси үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарыны нәзәрдә тутурлар, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, тәдгигатын аид олдуғу вахтда јекчинс әмтәәнин истеһсалы вә ја мәнимсәнилмәси үчүн тәләб олуначаг әмәјин мигдарыны нәзәрдә тутурлар» (ады чәкилән әсәр. сәһ. 85—86).

«Мүәјјән мигдар әмәклә истеһсал едилмиш олан *әмтәә»* {әмтәәләрин тәклифи керчәк тәләбә бәрабәр олдугда} «һәмишә, ејни мигдар әмәклә истеһсал едилмиш олан һәр һансы бир башга әмтәәјә мүбадилә едилмиш олачагдыр, јахуд ону сатын алмыш олачагдыр. Лакин бу әмтәә һеч вахт өзүнү истеһсал етмиш олан там ејни мигдар әмәјә мүбадилә едилмиш олмајачагдыр, јахуд там ејни мигдар әмәји сатын алмајачагдыр; лакин о буну етмәсә дә, јенә, ејни шәраитдә, јахуд өзүнү истеһсал етмиш олан ејни мигдар әмәклә истеһсал олунмуш һәр һансы бир башга әмтәә кими, о да *һәмишә* ејни мигдар әмәјә мүбадилә олуначагдыр, јахуд ејни мигдар әмәји сатын алачагдыр» (јенә орада, сәһ. 96—97).

«Фе'лән» (Мак-Куллох бу сөзү «Principles»-дә һәрфијјән тәкрар едир, чүнки онун фе'лән бүтүн дәлилләри бу «фе'лән» сөзүндән ибарәтдир) «о» (әмтәә) «һәмишә даһа артыг мигдара» {јә'ни әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәкдән артыг мигдар әмәјә {«мүбадилә олуначагдыр вә бу *артыг һиссә мәһз мәнфәәт тәшкил едир.* Капиталистин һеч бир *марагы* олмазды ки» (куја әмтәәләрин мүбадиләсиндә вә ја бунларын дәјәри барәсиндәки тәдгигатда алычынын «марагларындан» бәһс олунурмуш), «ичра едилмиш олан бир мигдар әмәји [843] *ичра едилмәли олан ејни мигдар әмәјин*

мәһсулуна мүбадилә етсин. Бу о демәк оларды ки, *борч верәсән»* { «мүбадилә етмәк» «борч вермәк» демәк олармыш! } «вә борчун мүгабилиндә һеч бир фаиз алмајасан» (јенә орада, сәһ. 96).

Ахырындан башлајаг.

Әкәр капиталист әмәк һаггы шәклиндә аванс етдијинин мүгабилиндә артыг мигдар әмәк әлдә етмәсәјди, онда «мәнфәәтсиз» «борч вермиш оларды». Проблем ондан ибарәтдир ки, әкәр әмтәәләр (әмәк вә ја башга әмтәәләр) өз дәјәринә мүбадилә едилирсә, мәнфәәтин нә сурәтлә мүмкүн олдуғу изаһ едилсин. Мак-Куллохун изаһы исә дејир ки, әкәр еквивалентләр мүбадилә едилсәјди, мәнфәәт мүмкүн олмазды. Әввәлчә фәрз едилир ки, капиталист илә фәһлә «бир-бири илә мүбадилә едирләр». Сонра мәнфәәти изаһ етмәк үчүн фәрз едилир ки, онлар бир-бири илә мүбадилә «етмирләр», онларын бири борч верир (јә'ни әмтәә верир), дикәри исә борч алыр, јә'ни анчаг әмтәәни аландан сонра пулуну верир. Јахуд, мәнфәәти изаһ етмәк үчүн дејилир ки, әкәр капиталист мәнфәәт көтүрмәсәјди, онда «һеч бир фаиз» әлдә етмәзди. Бу һалда мәсәләнин өзү дүзкүн гојулмамышдыр. Капиталист тәрәфиндән әмәк һаггы олараг верилән әмтәә илә онун сонра әмәјин нәтичәси кими әлдә етдији әмтәә мүхтәлиф *истеһлак дәјәрләридир*. Демәли, капиталистин аванс етдији шеј гајыдыб онун әлинә кәлмир, нечә ки, о, бир әмтәәни дикәр әмтәәјә мүбадилә едиркән мүгабилиндә һәмин әмтәәнин өзүнү әлдә етмир. Капиталист истәр башга бир әмтәә сатын алсын вә ја онун үчүн бу башга әмтәәни истеһсал едән спесифик [бир әмтәә—] әмәк сатын алсын,— бу ејни бир шејдир. Һәр һансы бир әмтәә мүбадиләсиндә олдуғу кими, о өзүнүн вердији истеһлак дәјәринин әвәзиндә башга бир истеһлак дәјәри әлдә едир. Јох әкәр, эксинә, әмтәәнин јалныз дәјәри нәзәрдә тутулса, онда, «ичра едилмиш бир мигдар әмәјин» «ичра едилмәли олан ејни мигдар әмәјә» мүбадилә едилмәсиндә (һәрчәнд һәгигәтдә капиталист јалныз әмәк ичра *едилдикдән* сонра ону өдәјир) һеч бир зиддијјәт јохдур, нечә ки, ичра едилмиш мүәјјән мигдар әмәјин ејни мигдар ичра едилмиш әмәјә мүбадилә едилмәсиндә дә һеч бир зиддијјәт јохдур. Бу, мә'насыз бир тавтолокијадыр. Биринчи һалда фәрз олунур ки, «ичра едилмәли олан әмәк» ичра едилмиш әмәјин маддиләшдији истеһлак дәјәриндә дејил, башга бир истеһлак дәјәриндә маддиләшмишдир. Демәли, бу һалда [мүбадилә објектләри арасында] фәрг вардыр вә бу сәбәбдән һабелә мүнасибәтин өзүндән ирәли кәлән мүбадилә марагы да вардыр, дикәр һалда исә, белә бир мараг јохдур, чүнки бурада *A* јалныз *A*-ја мүбадилә олунур, чүнки бу мүбадиләдә [јалныз] әмәјин мигдарындан бәһс олунур. Буна көрә дә ч-б

Мак *марага* әл атыр. Капиталистин марагы өзүнүн вердијиндән артыг «мигдар әмәк» әлдә етмәкдир. Мәнфәәт онунла изаһ олунур ки, капиталистин «мәнфәәт» әлдә етмәк *марагы* вардыр. Лакин там ејни илә буну тачирин әмтәә сатмасында, истеһлак мәгсәди илә дејил, мәнфәәт мәгсәди илә баш верән һәр чүр әмтәә сатышында сөјләмәк оларды: сатычынын бир мигдар ичра олунмуш әмәји ејни мигдар ичра олунмуш әмәјә мүбадилә етмәк марагы јохдур. Онун марагы өзүнүн вердијиндән артыг мигдар ичра олунмуш әмәк әлдә етмәкдир. Буна көрә дә сатычы *кәрәк* өзүнүн әмтәә вә ја пул формасында вердијиндән пул вә ја әмтәә формасында олан артыг мигдар ичра олунмуш әмәк әлдә етсин. Демәли, о кәрәк сатдығындан учуз алсын вә алдығындан баһа сатсын. Беләликлә, биз гаршымызда *«өзкәнинләшдирмә нәтиҹәсиндәки* мәнфәәти» көрүрүк вә бу мәнфәәт онун дәјәр ганунуна мүвафиг олмасы илә изаһ едилмәјиб, дејилир ки, алычынын вә сатычынын һәмин гануна әсасән алмаға вә сатмаға «марагы» јохдур. Макын биринчи «көркәмли» кәшфи беләдир вә бу кәшф, алычыларын вә сатычыларын «марагларындан» асылы олмајараг, дәјәр ганунунун нечә өзүнә јол ачдығыны көстәрмәјә чалышан Рикардо системинин чәрчивәси дахилиндә әҹәб көрүнүр.

[844] Галан ҹәһәтләрдән Макын «гејдләрдәки» шәрһи онун «Principles»-дәки шәрһиндән јалныз ашағыдакы илә фәргләнир:

«Principles»-дә о, «керчәк дәјәр» илә «нисби дәјәри» бир-бириндән фәргләндирир вә дејир ки, «ади шәраитдә» бунлар бир-биринә бәрабәрдир, амма әкәр мәнфәәт әлдә едилмәлидирсә, онда «фе'лән» бунлар бир-биринә бәрабәр ола билмәз. Беләликлә, о јалныз буну дејир ки, «факт» «принсипә» зиддир.

«Гејдләрдә» о, үч нөв дәјәр олдуғуну көстәрир: әмтәәнин «керчәк дәјәри», о, башга әмтәәләрә мүбадилә едилдикдә, онун «нисби дәјәри» вә әмәјә мүбадилә едилән әмтәәнин «нисби дәјәри». Әмтәә башга бир әмтәәјә мүбадилә едилдикдә онун «нисби дәјәри» онун башга бир әмтәәдә, јахуд «еквивалентдә» *ифадә олунан керчәк* дәјәридир. Әмтәә әмәјә мүбадилә едилдикдә исә, онун нисби дәјәри, әксинә, онун, өзүндән артыг олан башга бир керчәк дәјәрдә ифадә олунмуш керчәк дәјәридир, јә'ни онун дәјәри артыг бир дәјәрә мүбадиләдир, гејри-еквивалентә мүбадиләдир. Әкәр әмтәә әмәк еквивалентинә мүбадилә едилсәјди, онда мәнфәәт олмазды. Әмтәә әмәјә мүбадилә едилдикдә, әмтәәнин дәјәри артыг дәјәрдир.

Проблем: Рикардонун дәјәрә вердији тә'риф әмтәәнин әмәјә мүбадиләсинә зиддир.

Макын һәлли: Әмтәәнин әмәјә мүбадиләсиндә дәјәр

гануну мөвчуд дејилдир, онун әкслији мөвчуддур. Белә олмасајды, мәнфәәт изаһ едилә билмәзди. [Һалбуки] бир рикардочу олмаг е'тибары илә онун үчүн мәнфәәт кәрәк дәјәр гануну илә изаһ едилсин.

Һәлли: Дәјәр гануну (бу һалда) мәнфәәтдир. «Фе'лән» Мак јалныз, Рикардо нәзәријјәсинин әлејһдарларынын дедикләрини сөјләјир, јә'ни, әкәр капитал илә әмәк арасындакы мүбадиләдә дәјәр гануну һөкм сүрсәјди, *һеч бир мәнфәәт* мөвчуд *олмазды.* Онлар дејирләр ки, бу сәбәбдән Рикардонун дәјәр гануну сәһв ганундур. О дејир ки, ганун онун һәмин гануна әсасланыб изаһ етмәли олдуғу *бу һал үчүн* мөвчуд дејилдир вә бу һалда адамлар «дәјәр» дедикдә нә исә башга бир шеј «нәзәрдә тутурлар».

Бурадан ајдын олур ки, Мак-Куллох Рикардо ганунуну әсла анламыр. Әкс тәгдирдә о кәрәк белә дејәјди: өзләриндә еһтива едилән иш вахтына мүвафиг сурәтдә мүбадилә олунан әмтәәләрин мүбадиләсиндәки мәнфәәт онунла изаһ олунур ки, әмтәәләрдә «һаггы өдәнилмәмиш» әмәк вардыр. Демәли, капитал илә әмәк арасындакы гејри-бәрабәр мүбадилә бизә, әмтәәләрин өз дәјәринә мүбадилә олундуғуну вә бу әмтәәләрин мүбадиләсиндә реаллашдырылан мәнфәәти изаһ едир. Бунун әвәзиндә Мак-Куллох дејир: өзүндә ејни мигдар иш вахты олан әмтәәләр, өзләриндә олмајан бәрабәр мигдар артыг әмәјә сәрәнчам едирләр. Беләликлә о, Рикардонун мүддәаларыны Малтусун мүддәалары илә барышдырмаг истәјәрәк, әмтәәләрин дәјәринин иш вахты әсасында мүәјјән олунмасы илә әмтәәләрин дәјәринин әмәјә сәрәнчам етмәк габилијјәти әсасында мүәјјән олунмасыны әл алтындан ејниләшдирир. Лакин бу нә демәкдир: өзләриндә бәрабәр мигдар иш вахты олан әмтәәләр, өзләриндәки әмәјә үстәлик бәрабәр мигдарда *артыг* әмәјә сәрәнчам едирләр? Бу, јалныз о демәкдир ки, өзүндә *мүәјјән* мигдар иш вахты олан бир әмтәә өзүндәки әмәкдән артыг олан мүәјјән мигдар изафи әмәјә сәрәнчам едир. Бунун јалныз, өзүндә x мигдар иш вахты олан A әмтәәјә дејил, һабелә өзүндә ејнән x мигдар иш вахты олан B әмтәәјә дә аид олдуғу артыг Малтус формулунун сөз ифадәсиндә мөвчуддур.

Демәли, Макда зиддијјәтин һәлли беләдир: әкәр Рикардонун дәјәр гануну фәалијјәтдә олсајды, онда мәнфәәт мүмкүн олмазды, демәли, капитал вә капиталист истеһсалы да мүмкүн олмазды. Бу, мәһз Рикардонун әлејһдарларынын иддиа етдикләри шејдир. Бу, һабелә, Макын онлара вердији чавабдыр, о бунунла онлары тәкзиб едир. Бу һалда, о, әмәјә [мүбадиләдәки] мүбадилә дәјәринә белә бир тә'риф верилмәсинин бүтүн әзәмәтини әсла көрмүр; бу тә'риф ондан ибарәтдир ки, *дәјәр мүәјјән гејри-дәјәрә мүбадиләдир.*

[б) ТӘБИӘТ ПРОСЕСЛӘРИНӘ АИД ЕТМӘК ЈОЛУ ИЛӘ ӘМӘК АНЛАЈЫШЫНЫН ТӘҺРИФ ЕДИЛМӘСИ. МҮБАДИЛӘ ДӘЈӘРИ ИЛӘ ИСТЕҺЛАК ДӘЈӘРИНИН ЕЈНИЛӘШДИРИЛМӘСИ. МӘНФӘӘТИН МӘДДАҺЛЫГЛА «ЈЫҒЫЛМЫШ ӘМӘЈИН ӘМӘК ҺАГГЫ» КИМИ ИЗАҺ ЕДИЛМӘСИ]

[845] Ч-б Мак беләликлә Рикардо сијаси игтисадынын әсасындан имтина едир вә ејни заманда даһа узаглара кедиб бу әсасын өзүнүн әсасыны дағыдыр.

Рикардо системиндә биринчи чәтинлик, капитал илә әмәк арасында *«дәјәр гануну»* әсасындакы мүбадиләдән ибарәт иди.

Икинчи чәтинлик ондан ибарәт иди ки, *бәрабәр кәмијјәтли капиталлар,* онларын үзви гурулушу һәр нечә олурса-олсун, *бәрабәр мәнфәәт* кәтирир—јахуд *үмуми мәнфәәт нормасыны* верир. Һәгигәтдә бу, дәјәрин нә сурәтлә хәрч гијмәтинә чеврилмәсини тәдгиг етмәк проблемидир, лакин о, дәрк едилмәмишдир.

Чәтинлик ондан төрәнирди ки, гурулушу мүхтәлиф олан,— истәр сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы, әсас капитал илә дөврijјә капиталы арасындакы нисбәтин мүхтәлифлији нәтичәсиндә, истәрсә дә тәдавүл мүддәтинин мүхтәлифлији нәтичәсиндә гурулушу мүхтәлиф олан *бәрабәр кәмијјәтли* капиталлар мүстәгим әмәјин *гејри-бәрабәр* күтләләрини, демәли, һаггы өдәнилмәмиш әмәјин дә гејри-бәрабәр күтләләрини һәрәкәтә кәтирирләр вә, демәли, истеһсал просесиндә бунлар бәрабәр мигдарда изафи дәјәр вә ја бәрабәр мигдарда изафи мәһсул мәнимсәјә билмәзләр. Демәли, әкәр мәнфәәт бүтүн аванс едилмиш капитала нисбәтлә һесабланылан изафи дәјәрдән башга бир шеј дејилдирсә, онда һәмин капиталлар бәрабәр мәнфәәт әлдә едә билмәзләр. *Јох әкәр изафи дәјәр әмәк (өдәнилмәмиш әмәк) дејил, башга бир шејдирсә, онда үмумијјәтлә әмәк әмтәәләрин дәјәринин «әсасы вә өлчүсү» дејилдир*[64].

Бурада мејдана кәлән чәтинликләри Рикардо өзү (бунларын үмуми формасында олмаса да) ашкара чыхартмыш вә бунларын дәјәр гајдасындан [јә'ни дәјәр ганунундан] *истисналар* олдуғуну е'тираф етмишдир. Малтус бу истисналарла бирликдә гајданы да кәнара атмышдыр, чүнки истисналар гајда тәшкил едирди. Торренс һәмчинин Рикардоја гаршы мүбаһисәдә, проблеми һеч олмазса мүәјјән дәрәчәдә ифадә едиб демишдир ки, *бәрабәр кәмијјәтли капиталлар гејри-бәрабәр әмәк күтләләрини һәрәкәтә кәтирир, лакин буна бахмајараг, бәрабәр «дәјәрли» әмтәәләр истеһсал едирләр вә буна көрә дәјәр*

әмәклә мүәјјән олунмур. Буну биз Бејлидә вә башгаларында да *көрүрүк. Милл* өзү дә, Рикардонун гејд етдији истисналары бир истисна кими гәбул етмишдир, һәм дә бу истисналар, јеканә бир формадан башга, Миллдә һеч бир шүбһә төрәтмәмишдир. Капиталистләрин мәнфәәтләринин *тәнләшмәси үчүн* јеканә бир *әсасы* Милл гајдаја *зидд* бир һал һесаб етмишдир. Бу һал ашағыдакындан ибарәт олмушдур: бә'зи әмтәәләр истеһсал просесиндә ләнкијир вә бу мүддәтдә онлара һеч бир әмәк сәрф олунмур (мәсәлән, зирзәмидәки шәраб); бу елә бир дөврдүр ки, һәмин дөвр әрзиндә онлара тәбиәтдәки бу вә ја дикәр тәбии просесләр тә'сир көстәрир. (Мәсәлән,—Миллин көстәрмәдији—әкинчиликдә узун мүддәт ишин арасы кәсилир, һабелә даббаглыгда, бә'зи јени кимјәви маддәләр тәтбиг едилмәјә башланынчаја гәдәр ишдә узун фасилә олур.) Лакин буна бахмајараг, һәмин вахт мәнфәәт кәтирән бир вахт кими һесаба алыныр. Әмтәәнин әмәк просеси дахилиндә олмадығы вахт иш вахты кими һесаба алыныр. *(Тәдавүл дөврүнүн чох узун чәкдији* һалларда да үмумијјәтлә белә олур.) *Милл чәтин вәзијјәтдән, нечә дејәрләр, «јахасыны гуртарыб» демишдир ки,* мисал үчүн *шәрабын* зирзәмидә *галдығы вахты* елә бир вахт *һесаб етмәк оларды* ки, бу вахт әрзиндә шәраб әмәји һопур, *һәрчәнд,* фәрз едилдијинә көрә, һәгигәтдә бу һал баш вермир. Әкс тәгдирдә [Милл көстәрир] демәк лазым кәләрди ки, «вахт» мәнфәәт јарадыр, о дејир, һалбуки өзлүјүндә вахт «јалныз түсту вә сәсдир»[65]. Куллох да Миллин бу чәфәнкијатына гошулур, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, бу чәфәнкијаты өз адәти үзрә дәбдәбәли әдәби оғру әдасы илә, үмуми формада тәкрар едир вә кизлиндә олан мә'насызлыг бу үмуми формада ашкара чыхыр, беләликлә дә Рикардо системинин вә үмумијјәтлә һәр һансы бир игтисади тәфәккүрүн сон галығы раһатча арадан галдырылмыш олур.

Јухарыда көстәрилән бүтүн чәтинликләрин өзү дә, јахындан бахылдыгда, ашағыдакы чәтинликдән ибарәт олур:

Капиталын әмтәә формасында бир материал вә аләт кими истеһсал просесинә дахил олан һиссәси һеч вахт мәһсула, бу истеһсал просесиндән габаг өзүнүн малик олдуғундан артыг бир дәјәр әлавә етмир. Бу она көрә белә олур ки, һәмин һиссәнин дәјәрә малик олмасы јалныз, өзүнүн тәчәссүм олунмуш бир әмәк олмасыдыр вә онун истеһсал просесинә дахил олмасы нәтичәсиндә ондакы әмәк әсла дәјишилмир. Бу һиссә өзүнүн дахил олдуғу истеһсал просесиндән о гәдәр асылы дејилдир вә онун өзүнүн истеһсалы үчүн чәмијјәтдә тәләб олунан мүәјјән әмәкдән о гәдәр асылыдыр ки, онун өз дәјәри, онун тәкрар истеһсалы үчүн өзүндәки иш вахтындан чох вә ја аз иш вахты тәләб олундугда дәјишилир. Буна көрә капиталын һәмин һис-

сәси бир дәјәр олмаг е'тибары илә истеһсал просесинә дәјишилмәз һалда дахил олур вә бурадан јенә дәјишилмәз һалда чыхыр. Бу һиссә үмумијјәтлә реал сурәтдә истеһсал просесинә дахил олуб дәјишилдикдә, бу дәјишиклик онун *истеһлак дәјәринин* дәјишилмәсидир, онун өзүнүн бир *истеһлак дәјәри* кими дәјишилмәсидир. Буна көрә дә хаммалын үзәриндә едилән вә ја әмәк аләтләринин ичра етдији бүтүн әмәлијјатлар јалныз, онларын мүәјјән бир хаммал вә мүәјјән бир әмәк аләти (иј вә и. а.) олараг ичра етдикләри просесләрдир, онларын истеһлак дәјәринин просесләридир вә онларын мүбадилә дәјәринә һәмин просесләрин һеч бир дәхли јохдур. Бу дәјишилмәдә [846] мүбадилә дәјәри олдуғу кими галыр. Voilà tout*.

Капиталын иш гүввәсинә мүбадилә едилән һиссәсинин мәсәләси башгадыр. Иш гүввәсинин истеһлак дәјәри *әмәкдир,* мүбадилә дәјәри јарадан үнсүрдүр. Иш гүввәси истеһсал истеһлакына дахил олдугда онун ичра етдији әмәк бу иш гүввәсинин өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан вә әмәк һаггынын еквивалентини верән әмәкдән артыг олдуғуна көрә, капиталистин фәһләјә вердији әмәк һаггы мүгабилиндә ондан әлдә етдији дәјәр капиталистин бу әмәк мүгабилиндә вермиш олдуғу гијмәтдән артыгдыр. Бурадан, әмәјин истисмар нормасы бәрабәр фәрз едилдикдә, белә бир нәтичә чыхыр ки, бәрабәр кәмијјәтли ики капиталын һансы аз мигдарда чанлы әмәји һәрәкәтә кәтирирсә,—истәр лап башланғычдан бу капиталын дәјишән һиссәси сабит һиссәсинә нисбәтән аз олсун, истәрсә бу капиталын тәдавүл мүддәти вә ја онун әмәјә мүбадилә едилмәдији, әмәк илә тәмаса кирмәдији, әмәји һәзм етмәдији истеһсал мүддәти [даһа узун] олсун,—белә бир капитал аз изафи дәјәр јарадыр вә үмумијјәтлә аз дәјәрә малик олан әмтәә јарадыр. Бәс нечә олур ки, белә бир шәраитдә јарадылмыш *дәјәрләр* јенә дә *бәрабәр,* изафи дәјәрләр исә аванс едилмиш капитала мүвафиг ола билир? Рикардо бу суала чаваб верә билмәмишдир, зира белә бир шәкилдә гаршыја гојулан бу суал *мә'насыздыр,* чүнки һәгигәтдә бурада нә бәрабәр дәјәрләр, нә дә бәрабәр изафи дәјәрләр истеһсал олунмур. Лакин Рикардо мәнфәәтин үмуми нормасынын кенезисини баша дүшмәмишдир, бу сәбәбдән исә дәјәрләрин өзләриндән спесифик сурәтдә фәргләнән хәрч гијмәтләринә чеврилмәсини дә баша дүшмәмишдир.

Мак исә чәтинлији, Миллин мә'насыз «кәләјинә» архаланмагла арадан галдырыр. Чәтинлик онунла арадан галдырылыр ки, бу чәтинлији төрәдән характерик фәргләнмәдән бош ибарә илә јахаларыны гуртарырлар. Һәмин характерик фәрг-

---

* — Вәссалам. *Ред.*

ләнмә ашағыдакындан ибарәтдир. Иш гүввәсинин истеһлак дәјәри әмәкдир, буна көрә дә иш гүввәси мүбадилә дәјәри јарадыр. Дикәр әмтәәләрин истеһлак дәјәри—мүбадилә дәјәриндән фәргли олан бир истеһлак дәјәридир, буна көрә дә һәмин истеһлак дәјәринин һеч бир дәјишилмәси бу әмтәәләрин габагчадан мә'лум олан мүбадилә дәјәринә тә'сир көстәрмир. Чәтинлик онунла арадан галдырылыр ки, әмтәәләрин истеһлак дәјәрләрини мүбадилә дәјәрләри адландырырлар, һәмин әмтәәләрин бир истеһлак дәјәри кими ичра етдикләри әмәлијјатлары, онларын истеһсалда бир истеһлак дәјәри кими көстәрдикләри хидмәти исә *әмәк* адландырырлар. Ахы ејни сурәтлә ади һәјатда иш һејванынын вә иш машынларынын әмәјиндән бәһс едирләр, ше'р дилиндә исә, мисал үчүн, белә ифадәләрә дә јол верилиб дејилир: дәмир көзәрилдикдә әмәк сәрф едир, јахуд: дәмир чәкичин зәрбәси алтында инләркән әмәк сәрф едир. Ахы дәмир һәтта гышгырыр да. *Бу ајагдан чох асанлыгла сүбут едилә биләр ки, һәр бир «әмәлијјат» әмәкдир, зира әмәк мүәјјән бир әмәлијјатдыр. Ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә сүбут етмәк олар ки, чисмани олан һәр шеј дујғулара маликдир, зира дујан һәр шеј чисманидир.*

«*Там һаглы оларағ әмәји* һәр һансы бир,—истәр инсан, һејван, машын вә ја тәбиәт гүввәләри тәрәфиндән ичра едилән һәр һансы бир,—һәрәкәт вә ја әмәлијјат нөвү адландырмаг олар ки, о, истәнилән бир нәтичәнин төрәдилмәсинә јөнәлдилмишдир» (MacCulloch. Notes and Supplemental Dissertations tó Smith's Wealth of Nations, vol. IV, сәh. 75).

Бу исә һеч дә [јалныз] әмәк аләтләринә аид едилмәклә галмыр. Әслиндә бу ејни дәрәчәдә хаммала да аид едилир. Јун боја маддәсини һопуркән физики тә'сирә, јахуд физики әмәлијјата мә'руз галыр. Үмумијјәтлә, «истәнилән бир нәтичәнин төрәдилмәси» мәгсәди илә һеч бир шејә физики, механики, кимјәви вә с. тә'сир көстәрилә билмәз ки, шеј өзү бу тә'сирә чаваб вермәмиш олсун. Демәли, бу шеј өзү ишләмәсә, әмәк сәрф етмәсә, е'мал олуна билмәз. Бу јол илә дә, истеһсал просесинә дахил олан бүтүн әмтәәләр дәјәри јалныз она көрә артырмырлар ки, онларын өз дәјәри һифз олунуб галыр, һабелә она көрә артырырлар ки, бу әмтәәләр јалныз маддиләшмиш әмәк олмаг дејил, өзләри «әмәк сәрф едиб» јени дәјәр јарадырлар. Бунунла, әлбәттә, һәр чүр чәтинлик арадан галдырылмыш олур. Әслиндә, бу, Сејдә олан вә бурада башга шәкилдә ифадә едилән, башга чүр адландырылан «капиталын мәһсулдар хидмәтләри», «торпағын мәһсулдар хидмәтләри» вә саирәдир ки, Рикардо даим буна гаршы мүбаһисә едир вә буна гаршы Мак, өзүнүн Милләдән әхз етдији вә бәзәк-дүзәк вердији кәшфи тәкәббүрлү бир әда илә тәгдим етдији һәмин «мүлаһизәдә» вә ја

«гејддә» mirabile dictu* мүбаһисә едир. Сеј илә мүбаһисәдә Мак-Куллох өзүнүн Рикардо барәсиндәки думанлы хатирәләринә мүрачиәт едиб һәвәслә јадына салыр ки, бу «мәһсулдар хидмәтләр» әслиндә јалныз, истеһсал просесиндә шејләрин бир *истеһлак дәјәри* олмаг е'тибары илә бүрузә вердикләри хассәләрдир. Лакин, ајдындыр ки, бу «мәһсулдар хидмәтләрә», о, *«әмәк»* кими мүгәддәс бир ад вердикдә, бүтүн бунлар дәрһал дәјишилир.

[847] *Мак әмтәәләри асанлыгла фәһләләрә чевирдикдән сонра,* өзлүјүндә ајдындыр ки, бу «фәһләләр» әмәк һаггы да алырлар вә өзләринин «јығылмыш әмәк» олмаг е'тибары илә малик олдуглары өз дәјәриндән башга онлара өз «әмәлијјатлары», јахуд «фәалијјәтләри» үчүн һәлә әмәк һаггы да верилмәлидир. Әмтәәләрин бу әмәк һаггыны [per] prosura** капиталистләр өз чибләринә гојурлар, бу әмәк һаггы *«јығылмыш әмәјин әмәк һаггыдыр»,* alias*** *мәнфәәтдир*****. Бунунла да [Мак-Куллохун фикринчә] сүбут едилмиш олур ки, бәрабәр капиталлар үчүн бәрабәр мәнфәәт, бу капиталларын чох вә ја аз әмәји һәрәкәтә кәтирмәсиндән асылы олмајараг, билавасит-ә, дәјәрин *иш вахты илә* мүәјјән олунмасындан ирәли кәлир.

Артыг јухарыда гејд едилмиш олдуғу кими, ән тәәччүблүсү будур ки, Мак Миллә әсасланараг Сејин бахышларыны мәнимсәдији бир заманда һәмин Сеј-ә гаршы Рикардонун чүмләләрини ирәли сүрүр. Сејин јаздыгларынын үзүнү онун нечә һәрфијјән көчүрдүјүнү,—јалныз о фәрглә ки, Сејин *фәалијјәтдән* бәһс етдији јердә Мак бу фәалијјәти ә м ә к адландырыр,— һәр шејдән јахшы Рикардодан көтүрүлән вә онун Сејә гаршы мүбаһисә апардығы ашағыдакы парчалардан көрмәк олар:

«Ч-б Сеј... ону» (А. Смити) «белә бир сәһв үстүндә тәгсирләндирир ки, «о, дәјәр јаратмаг габилијјәтини *бирчә тәк инсан әмәјинә аид едир.* Даһа дүзкүн тәһлил бизә көстәрир ки, дәјәрин мөвчудлуғуну, инсан әмәјинин, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, инсан әмәксевәрлијинин фәалијјәти тәбиәтин вердији *гүввәләрин фәалијјәти илә* вә *капиталын фәалијјәти илә* бирликдә јаратмышдыр. Смитин бу принсипә набәләдлији сәрвәт истеһсалына машынларын тә'сири һаггында онун дүзкүн нәзәријјә јаратмасына мане олмушдур»[66]. Адам Смитин рә'јинин әксинә олараг, ч-б Сеј... тәбиәт гүввәләринин әмтәәләр үчүн јаратдығы дәјәрдән бәһс едир» вә и. а. ...«Лакин, бу тәбиәт гүввәләри *истеһлак дәјәрини* хејли артырырса да, бунлар һеч вахт ч-б Сејин бәһс етдији кими, әмтәәјә *мүбадилә дәјәри әлавә* етмир». (*Ricardo.* Principles of Political Economy. 3rd edition, сәһ. 334—336). *Машынлар* вә тәбиәт гүввәләри өлкәнин сәрвәтини хејли дәрәчәдә артыра биләр, ...лакин ...бунлар һәмин сәрвәтин дәјәринә һеч бир шеј әлавә етмир» (јенә орада, сәһ. 335, гејд) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 235—236].

---

* — тәәччүблү бир сурәтдә. *Ред.*
** — вәкаләтнамә илә, е'тибарнамә илә. *Ред.*
*** — башга чүр дејилсә. *Ред.*
**** — Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 197. *Ред.*

Рикардо,—диггәтәлајиг олан бүтүн игтисадчылар кими, А. Смит кими (һәрчәнд Смит бир дәфә јумора гызышыб өкүзү мәһсулдар ишчи адландырыр)*,—әмәји, *инсан әмәјини,* бундан да башга, ичтимаи чәһәтчә мүәјјәнләшмиш *инсан фәалијјәтини* дәјәрин јеканә мәнбәји олараг ирәли сүрүр. Рикардо башга игтисадчылардан мәһз бунунла фәргләнир ки, әмтәәләрин дәјәрини о, ардычыл бир сурәтдә јалныз ичтимаи чәһәтчә мүәјјәнләшмиш әмәјин «тәчәссүмү» кими изаһ едир. Бу игтисадчыларын һамысы чох вә ја аз дәрәчәдә,—һамысындан да чох Рикардо,—баша дүшүр ки, *шејләрин* мүбадилә дәјәринә һәр шејдән әввәл кәрәк јалныз инсанларын истеһсал фәалијјәтинин ифадәси, спесифик ичтимаи формасы кими бахылсын, шејләрдән вә онларын бир шеј олараг истеһсал вә ја гејри-истеһсал истеһлакында тәтбигиндән toto genere** фәрги олан бир шеј кими бахылсын. Бу шејләр үчүн дәјәр һәгигәтдә јалныз адамларын истеһсал фәалијјәтләринин, онларын мүхтәлиф нөв әмәкләринин бир-биринә шеј шәклиндә ифадә олунмуш мүнасибәтидир. Рикардо Дестүт де Трасинин ашағыдакы сөзләрини, Рикардонун гәти дедијинә көрә, онун өз рә'јини ифадә едән бу сөзләри Сејә гаршы ситат кәтирир:

«Шүбһә едилә билмәз ки, бизим физики вә мә'нәви габилијјәтләримиз бизим јеканә башланғыч сәрвәтимиздир, буна көрә дә *һәмин габилијјәтләрин»* (инсан габилијјәтләринин) *«тәтбиги, бу вә ја башга нөв әмәк»* (демәли, *инсан* гүввәләринин реаллашдырылмасы олан әмәк) «бизим јеканә башланғыч сәрвәтимиздир вә бизим сәрвәт адландырдығымыз бүтүн шејләр јалныз һәмин тәтбиг сајәсиндә јараныр... О да шүбһәсиздир ки, бүтүн *бу ш е ј л ә р и н* һамысы *јалныз, онлары јаратмыш олан әмәји тәмсил едир* вә әкәр бу шејләрин *дәјәри* вә ја һәтта ики чүр мүхтәлиф дәјәри вардырса, бу дәјәри онлар јалныз... өзләрини әмәлә кәтирмиш олан әмәкдән кәсб едә биләрләр» *(Рикардо,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 334) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 234].

Демәли, әмтәәләр, үмумијјәтлә шејләр анчаг инсан [848] әмәјинин *ифадәси* олмаг е'тибары илә дәјәрә маликдирләр—она көрә јох ки, бунлар өзлүјүндә бир шејдир, она көрә ки, бунлар ичтимаи әмәјин тәчәссүмүдүр.

Вәзијјәт белә икән бә'зи адамлар тапылыб чәсарәтлә иддиа едирләр ки, мискин Мак куја Рикардонун бахышларыны сон кәскинлик дәрәчәсинә чатдырмышдыр, о адам ки, Рикардонун нәзәријјәсини бу нәзәријјәнин әксинә олан консепсијалар илә гарышдырыб дүшүнчәсиз бир сурәтдә ондан еклектикчәсинә «истифадә етмәјә» чалышараг, онун *принсипини* вә бүтүн сијаси игтисадын принсипини, инсан фәалијјәти, һәм дә ичтимаи чәһәтчә мүәјјәнләшмиш инсан фәалијјәти олмаг е'тибары илә

* — Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 260. *Ред.*
** — тамамилә, принсипчә. *Ред.*

әмәјин өзүнү, бир *истеһлак дәјәри,* бир шеј олмаг чәһәтдән әмтәәләрә хас олан физики вә с. фәалијјәтлә *ејниләшдирир!* О адам ки, әмәк анлајышынын өзүнү јоха чыхарыр!

Миллин «кәләји» сајәсиндә Мак-Куллох азғынлашараг Сејин јаздыгларынын үзүнү көчүрмәклә мәшғул олур вә ејни заманда она гаршы Рикардонун чүмләләринин јардымы илә мүбаһисә апарыр, һәм дә Сејин мәһз о чүмләләринин үзүнү көчүрүр ки, Рикардо өз әсәринин «Дәјәр вә сәрвәт» адлы 20-чи фәслиндә һәмин чүмләләри өз бахышларына вә Смитин бахышларына көкүндән зидд һесаб едир. (Рошер, әлбәттә, тәкрар едир ки, Мак, ифрата чатдырылмыш Рикардодур[67].) Анчаг Макын дедикләри Сејин дедикләриндән дә мә'насыздыр, Сеј атәшин, машынын вә саирәнин «фәалијјәтини» *әмәк* адландырмыр. Ардычылсызлығы да Сејинкиндән аздыр. Сејин фикринчә, «дәјәри» күләк, атәш вә и. а. јаратдығы һалда, Мак белә һесаб едир ки, дәјәри јалныз инһисар алтына алына билән истеһлак дәјәрләри, шејләр јарадыр. Санки күләк дәјирманы, бухар машыны, су чархы олмадан күләк вә ја бухар, јахуд су бир мүһәррик гүввә кими тәтбиг едилә биләрмиш! Санки, тәбиәт гүввәләринин тәтбиг едилмәси үчүн адамын малик олмасы лазым кәлән шејләрә малик олан вә бунлары инһисар алтына алан адамлар һәмин тәбиәт гүввәләрини дә инһисар алтына алмырлар! Мән истәнилән гәдәр һаваја, суја вә и. а. малик ола биләрәм. Лакин бунлар мәним үчүн јалныз о һалда истеһсал амили олурлар ки, мән бунларын бир истеһсал амили кими фәалијјәт көстәрмәси үчүн истифадә едилмәси лазым кәлән әмтәәләрә, шејләрә малик олум. Бу чәһәтдән Мак, демәли, Сејдән дә ашағыда дурур.

Беләликлә, Рикардонун бахышларынын бу чүр бајағылашдырылмасы бизә онун нәзәријјәсинин тамамилә, там бир ағыл нагислији илә позғунлашдырылдығыны көстәрир.

«Лакин бу нәтичә» (нәјин исә фәалијјәти вә ја әмәлијјаты илә төрәдилән нәтичә) «әкәр чох вә ја аз бир мигдар фәрдин, башгаларыны кәнар етмәклә, нә инһисар алтына ала билмәдији, нә дә мүлкијјәтә чевирә билмәдији тәбиәт гүввәләринин әмәји илә, *јахуд* фәалијјәти илә јарадылмышса, онда бу нәтичә *һеч бир дәјәрә* малик дејилдир. Һәмин тәбиәт гүввәләри өз ичра етдикләрини *һаваjы* ичра едирләр» (*MacCulloch.* Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, сәһ. 75).

Санки памбығын, јунун, дәмирин вә ја машынларын ичра етдикләри дә «һаваjы» ичра едилмир. Машынын баһасы вардыр, машынын фәалијјәти үчүн һагг верилмир. Һәр һансы бир әмтәәнин мүбадилә дәјәри өдәнилдикдән сонра бу әмтәәнин истеһлак дәјәринин һеч бир баһасы олмур.

«Балина јағы сатан бир адам бунун тәбии хассәләри мүгабилиндә һеч бир һагг тәләб етмир. Балина јағынын истеһсал хәрчләрини һесабладыгда

бу адам һәмин јағын һасил едилмәси үчүн сәрф олунмуш әмәјин дәјәрини һесаба алыр вә мәһз бу да балина јағынын дәјәридир» *Carey.* Principles of Political Economy. Part the first. Philadelphia, 1837, сәһ. 47).

Сејә гаршы чыхыш едиркән Рикардо мәһз тә'кидлә гејд етмишдир ки, мәсәлән, машынын фәалијјәтинин баһасы күләјин вә сујун фәалијјәтинин баһасындан артыг дејилдир:

«Тәбиәт гүввәләринин *вә машынларын* бизим үчүн ичра етдикләри... хидмәтләр... бизим үчүн фајдалыдыр... о чәһәтдән ки, бунлар истеһлак дәјәрини артырырлар; лакин *бунлар* өз ишини *һавајы* ичра етдикләринә көрә... онларын бизә көстәрдикләри јардым *мүбадилә дәјәринә* һеч бир шеј әлавә етмир» (*Рикардо,* ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 336—337) [Русча тәрчүмәси, I чилд, сәһ. 236].

Демәли, Мак, Рикардонун һәтта ән садә мүддәаларыны да баша дүшмәмишдир. Лакин бу һәриф белә дүшүнүр: әкәр памбығын, машынын вә саирәнин истеһлак дәјәринин *һеч бир* баһасы јохдурса, әкәр бу истеһлак дәјәри онларын мүбадилә дәјәриндән әлавә ајрыча өдәнилмирсә, онда бу истеһлак дәјәри, әксинә, памбыг, машын вә и. а. тәтбиг едәнләр тәрәфиндән *сатылыр,* онлар өзләри үчүн һеч бир баһасы олмајан бир шеји сатырлар.

[849] Бу гочағын лап күтбејинлијини бундан көрмәк олар ки, о, Сејин «принсипини» гәбул едир, сонра да бөјүк бир дәбдәбә илә торпаг рентасы нәзәријјәсини, Рикардодан ән әтрафлы бир сурәтдә үзүнү көчүрмәк васитәси илә шәрһ едир.

Бир һалда ки, торпаг белә бир «тәбиәт гүввәсидир ки,... ону чох вә ја аз бир мигдар фәрд, башгаларыны кәнар етмәклә, инһисар алтына алмышдыр вә ја мүлкијјәтә чевирмишдир», демәли, онун тәбии векетатив фәалијјәти, *јахуд* «әмәји», онун мәһсулдар гүввәси *дәјәрә* маликдир, беләликлә дә рента, физиократларда олдуғу кими, торпағын мәһсулдар гүввәси илә изаһ олунур. Бу мисал Рикардонун бахышларыны Макын нечә бајағылашдырдығына ајдын характеристика верир. О, бир тәрәфдән, Рикардонун јеритдији мүһакимәләрин үзүнү көчүрүр ки, бу мүһакимәләрин јалныз Рикардодакы илкин шәртләр әсасында мә'насы вардыр, дикәр тәрәфдән исә, о, башгаларындан һәмин илкин шәртләрин билаваситә инкарыны мәнимсәјир (өзү үчүн јалныз, бу мәнимсәнилмишдә «номенклатураны» вә ја хырда дәјишикликләри сахлајыр). О кәрәк белә дејәјди: «Рента торпағын әмәк һаггыдыр» ки, буну торпаг мүлкијјәтчиләри өз чибләринә гојурлар.

«Әкәр капиталист фәһләләрә әмәк һаггы вермәк үчүн, атларын сахланмасы үчүн вә машынлар кирә едилмәси үчүн бәрабәр мәбләғ сәрф едирсә вә әкәр бу фәһләләр, атлар вә машынлар *ејни мигдарда иш* көрә билирләрсә, онда *бу ишин* дәјәри *јәгин ки,* һәмин иши фәһләләринми, атларын вә ја машынларын ичра етмәсиндән асылы олмајараг ејни олачагдыр» *Mac-*

Culloch. Notes and Supplemental Dissertations to Smith's Wealth of Nations, vol. IV, сәһ. 77).

Башга сөзлә дејилсә, бунун мә'насы беләдир: мәһсулун дәјәри сәрф едилмиш капиталын дәјәри илә ујғунлашыр. Бу, һәмин проблемдир ки, ону һәлл етмәк лазымдыр. Макын фикринчә, проблемин ифадә едилмәси, *«јәгин ки,»* проблемин мәһз һәллидир. Лакин, мисал үчүн, машын өзүнүн сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләрдән чох иш көрдүјүнә көрә, даһа чох «јәгин ки,» машынларын мәһсулунун дәјәри, «ејни иши ичра едән» фәһләләрин мәһсулунун дәјәринә нисбәтән ашағы дүшмәк әвәзинә јүксәлмәли иди. Фәһләнин бир әдәд һазырладығы вахтда машын, бәлкә дә, 10 000 әдәд һазырладығына көрә вә һәр әдәдин *дәјәри ејни* олдуғуна көрә, машынын мәһсулу фәһләнин мәһсулундан 10 000 дәфә баһа олмалы иди.

Гејд едилмәлидир ки, Сејдән фәргләнмәјә чан атан Мак,— өзүндә [Сејдән фәргли олараг] *дәјәрин* јарадылмасы тәбиәт гүввәләринин фәалијјәтинә иснад верилмәјиб, јалныз инһисара алынмыш вә ја әмәклә истеһсал олунмуш гүввәләрин фәалијјәтинә иснад верилдији үчүн,—ибарәбазлыг һәвәсинә галиб кәлә билмәјиб јенә дә рикардочу чүмләпәрдазлығына гапылыр. Мәсәлән, о јазыр:

«Күләјин *әмәји* кәмијә арзу едилән тә'сири көстәрир, кәмидә мүәјјән дәјишиклик әмәлә кәтирир. Лакин бу дәјишиклијин *дәјәри* мүвафиг тәбиәт гүввәләринин фәалијјәти вә ја әмәји нәтичәсиндә артмыр вә ондан һеч бир дәрәчәдә асылы дејилдир; бу дәјәр һәмин нәтичәнин әмәлә кәтирилмәсиндә иштирак етмиш олан *капиталын*—јахуд *кечмиш әмәк мәһсулунун—мигдарындан* асылыдыр, нечә ки, буғданын *үјүдүлмә хәрчи* дәјирманы һәрәкәтә кәтирән күләјин вә ја сујун фәалијјәтиндән асылы олмајыб, бу әмәлијјатда *сәрф едилмиш* капиталын мигдарындан асылыдыр» (јенә орада, сәһ. 79).

Бирдән бурада үјүдүлмә јалныз она көрә буғданын дәјәрини артырыр ки, капитал, «кечмиш әмәјин мәһсулу» үјүдүлмә әмәлијјатында «сәрф едилмиш олур»,—демәли, она көрә артырмыр ки, дәјирман дашы «әмәк сәрф едир», она көрә артырыр ки, дәјирман дашы «сәрф едилдикдә» ондакы дәјәр дә, онда тәчәссүм етмиш олан әмәк дә *«сәрф олунур»*.

Бу көзәл мүһакимәләрдән сонра Мак, өзүнүн Милдән вә Сејдән әхз етдији вә дәјәр анлајышыны она зидд олан бүтүн һадисәләрлә ујғунлашдырмагда әсас көтүрдүјү әлламәлији белә јекунлашдырыр:

«*Дәјәр* мәсәләсини мүзакирә едиркән... *әмәк* сөзү... ја инсанын мүстәгим әмәји демәкдир, ја инсан тәрәфиндән истеһсал олунмуш *капиталын әмәји*, ја да бирликдә бунларын һәр икиси демәкдир» (јенә орада, сәһ. 84).

Беләликлә, әмәк дедикдә [850] инсан әмәјини, сонра, онун јығылмыш әмәјини вә, нәһајәт, истеһлак дәјәрләринин *фајда-*

лы тәтбигини, јә'ни бу истеһлак дәјәрләринин истеһлак олундугда (истеһсалда истеһлак олундугда) тәзаһүр едән физики вә с. хассәләрини нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Бу хассәләр харичиндә истеһлак дәјәри бир һечдир. Истеһлак дәјәри ишдә өзүнү анчаг истеһлакда тәзаһүр етдирир. Демәли: бизә тәклиф едирләр ки, әмәк мәһсулларынын мүбадилә дәјәри дедикдә, һәмин мәһсулларын истеһлак дәјәрини нәзәрдә тутаг, зира бу истеһлак дәјәри онун јалныз *ишдәки тәзаһүрүндән* ибарәтдир— јахуд, Макын адландырдығы кими, онун истеһлак заманындакы *«әмәјиндән»* ибарәтдир, истәр бу истеһлак истеһсал үчүн, истәрсә дә гејри-истеһсал үчүн олсун. Лакин истеһлак дәјәрләринин «әмәлијјатлары», «фәалијјәтләри» вә ја «әмәји»нин нөвләри, һабелә онларын тәбии өлчүләри дә бу истеһлак дәјәрләринин өзләринин мүхтәлиф олдуглары дәрәчәдә мүхтәлифдир. Бәс бунларын малик олдуглары вә онлары бир-бири илә мүгајисә етмәјимизә имкан верән өз ваһид әсасы, өлчүсү нәдән ибарәтдир? [Мак-Куллохда] о, үмуми бир «әмәк» сөзү илә јарадылыр вә, әмәјин өзү «әмәлијјат» вә ја «фәалијјәт» сөзүнә мүнчәр едилдикдән сонра, һәмин «әмәк» сөзү хәлвәтчә истеһлак дәјәрләринин бүтүн бу тамамилә мүхтәлиф тәзаһүрләринә аид едилир. Демәли, Рикардонун бахышларынын бу чүр вулгарлашдырылмасы нәтичә е'тибары илә истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин ејниләшдирилмәсинә кәлиб чыхыр, буна көрә дә һәмин вулгарлашдырманы мәктәбин бир мәктәб олараг позғунлашдырылмасынын сон вә ән чиркин ифадәси һесаб етмәлијик.

«Капитала дүшән мәнфәәт анчаг, *јығылмыш әмәјә верилән әмәк һаггы* үчүн башга бир аддыр» *(MacCulloch.* Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, сәһ. 291),—

јә'ни истеһсал просесиндә бир *истеһлак дәјәри* олмаг е'тибары илә әмтәәләрин көстәрдикләри хидмәтләр мүгабилиндә онлара верилән әмәк һаггы үчүн башга аддыр.

Гејд едилмәлидир ки, бу «јығылмыш әмәјә верилән әмәк һаггынын» ч-б Мак-Куллохда һәлә хүсуси бир кизли мә'насы да вардыр. Биз артыг гејд етдик ки, Мак-Куллохун әсәрләринин әсас фонду онун Рикардодан, Миллдән, Малтусдан вә Сејдән көчүрдүкләриндән ибарәт олмагла бәрабәр о өзү өз «јығылмыш әмәјини» мүхтәлиф адларла даим дөнә-дөнә тәкрар чап едиб сатыр, һәм дә о һәмишә, артыг кечмишдә һаггыны алмыш олдуғу јазыларындан «бир чох шеј әхз едир». Бу «јығылмыш әмәк үчүн әмәк һаггы» алмаг әдасы артыг *1826-чы илдә* хүсуси бир әсәрдә әтрафлы арашдырылмышдыр, јығылмыш әмәк үчүн әмәк һаггы алмаг саһәсиндә Мак-Куллохун 1826-чы илдән 1862-чи иләдәк һәлә нә гәдәр чох башга наилиј-

јәтләри дә олмушдур![68] (Фукидид сифәти илә Рошер «јығылмыш әмәк үчүн әмәк һаггы» барәсиндәки бу мискин ифадәни дә мәнимсәјир.[69])

Көстәрилән әсәрин ады беләдир: *Mordecai Mullion.* Some Illustrations of Mr M'Culloch's Principles of Political Economy. Edinburgh, 1826[70]. Бурада, бизим бу фырылдагчынын өзү үчүн нечә ад чыхардығы көстәрилир: $^{9}/_{10}$-ну А. Смитдән, Рикардодан вә башга мүәллифләрдән көчүрүр, галан $^{1}/_{10}$-ни исә даим өз јығылмыш әмәјиндән көчүрүр вә «буну о ән һәјасыз вә ијрәнч бир сурәтдә дөнә-дөнә тәкрар едир» [сәһ. 4]. Мәсәлән, Муллион көстәрир ки, Мак-Куллох нәинки өзүнүн *ејни мәгаләләрини* орижинал «тәдгигләр» ады илә, јени әсәрләр ады илә **далбадал** «Edinburgh Review»[71], «Scotsman»[72] вә «Encyclopaedia Britannica»[73] сатыр, һәтта, мисал үчүн, «Edinburgh Review» журналында мүхтәлиф илләрдә *ејни* мәгаләләри *һәрфијјән* тәкрар чап едәрәк, јалныз мүхтәлиф парчаларын јерләрини дәјишдирир вә јени лөвһәләр алтында верир. Бу мүнасибәтлә Муллион «бу ағлакәлмәз чызма-гарачы» [сәһ. 31], «бүтүн игтисадчылар ичиндә бу ән бөјүк игтисадчы» [сәһ. 66] барәсиндә дејир:

«Ҹ-б Мак-Куллохун мәгаләләри сәма чисимләринә әсла бәнзәмир, лакин бунларын сәмадакы парлаг улдузлара бир ҹәһәтдән бәнзәјиши вардыр— мүәјјән мүддәт кечдикдән сонра бунлар гајыдыр» (сәһ. 21).

Һеч тәәҹҹүблү дејилдир ки, Мак-Куллох «јығылмыш әмәјә верилән әмәк һаггына» инаныр!

Ҹ-б Макын газандығы ад көстәрир ки, бу гәбил фырылдагчылар өз һәјасызлығы илә нә гәдәр чох шејләрә наил ола биләрләр.

[850а] Мак-Куллохун өзүнү мө'тәбәр көстәрмәк үчүн Рикардонун бә'зи мүддәаларындан нечә истифадә етдији барәсиндә, әзҹүмлә *1824-ҹү ил март* тарихли «Edinburgh Review»ә бах (бу чызма-гаранын ады беләдир: «Капитал јығымы һаггында мүлаһизәләр»); орада «јығылмыш әмәк үчүн верилән әмәк һаггынын» бу досту мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси мүнасибәти илә ән аҹы фәрјадлар гопарыр.

«Мүәллиф... *мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин* онда доғурдуғу горхуну belә ифадә едир:

«Инкилтәрәдәки заһири чичәкләнмә алдадыҹыдыр; јохсуллуг азары нәзәрә чарпмадан бир чох вәтәндашлары мәһв едир, өлкәнин гүдрәт вә әзәмәтинин әсаслары сарсымышдыр... Фаиз нормасынын Инкилтәрәдәки кими ашағы олдуғу јерләрдә мәнфәәт нормасы да ашағыдыр вә өлкәнин чичәкләнмәси артыг өзүнүн ән јүксәк нөгтәсини өтүб кечмишдир».

Бу иддиалар, Инкилтәрәнин парлаг вәзијјәтинә бәләд оланлары тәәҹҹүбләндирмәјә билмәз» (*Prevost* . Réflexions sur le systéme de Ricardo, сәһ. 197).

Ч-б Мак кәрәк нараһат олмајајды ки, «торпаг дәмирдән, кәрпичдән вә и. а.» јахшы «әмәк һаггы» алыр. Бунун сәбәби, јәгин, ондадыр ки, торпаг даһа артыг сә'ј илә «әмәк сәрф едир». [XIV—850а]

* * *

[XV—925] {Кор донуз да бә'зән палыд гозасы тапыр. Бир дәфә Мак-Куллохун да башына белә бир әһвалат кәлмишди. Амма бурада да, онун буну анладығы шәкилдә дә, бу, онда анчаг бир ардычылсызлығдыр, чүнки о, изафи дәјәр илә мәнфәәт арасында фәрг гојмур; икинчиси исә, бу јенә дә онун дүшүнчәсиз еклектик әдәби оғурлугларынын биридир. Торренс кими оғланлара көрә—онларын фикринчә, дәјәри капитал муәјјән едир,—һабелә Бејлијә көрә мәнфәәт онун капитала (аванс едилмиш капитала) нисбәти нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилмәлидир. Рикардодан фәргли олараг, бу оғланлар мәнфәәти изафи дәјәр илә ејниләшдирмирләр,—амма јалныз она көрә ки, үмумијјәтлә онлар мәнфәәти дәјәр әсасында изаһ етмәк лүзумуна еһтијач һисс етмирләр: изафи дәјәрин сәтһдә тәзаһүр етдији формасыны,—изафи дәјәрин аванс едилмиш капитала нисбәти кими көтүрүлән *мәнфәәти*—башланғыч форма олараг гәбул едирләр. Фе'лән онлар һадисәләрин сәтһиндә мејдана чыхан формаја анчаг сөз дону кејдирирләр.

Макын, 1) рикардочу олан вә 2) Рикардонун әлејһдарларынын јаздыгларыны—һеч бир васитәчилик олмадан—көчүрән Макын китабында һәмин јерләр бунлардыр:

«Мәнфәәтин јүксәлмәсинә јалныз әмәк һаггынын ашағы дүшмәси сәбәб ола биләр, мәнфәәтин ашағы дүшмәсинә исә јалныз әмәк һаггынын јүксәлмәси сәбәб ола биләр—дејән Рикардонун бу мүддәасы анчаг о һалларда дүзкүндүр ки, *әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галсын» (MacCulloch.* Principles of Political Economy. Edinburgh, 1825, сәһ. 373),—јә'ни сабит капиталы верән истеһсал саһәсиндәки әмәк мәһсулдарлығы сабит галсын.

«Мәнфәәт һеч дә өзүнүн әмәк һаггына нисбәтиндән асылы дејил, ону истеһсал етмиш капитала олан нисбәтиндән асылыдыр. Әкәр бүтүн истеһсал саһәләриндә әмәк мәһсулдарлығы *үмумиликдә* икигат артмыш олса вә әкәр бунун сајәсиндә әлдә едилән әлавә мигдар мәһсул капиталист илә фәһлә арасында кечмишдәки пропорсија илә бөлүнүрсә, онда капиталистин пајы илә фәһләләрин пајы арасындакы нисбәт кечмишдәки кими галачагдыр, һәрчәнд *мәнфәәт нормасы* тәтбиг едилмиш капитала нисбәтән јүксәләчәкдир» (јенә орада, сәһ. 373—374).

Һәтта бу һалда да, һәмин Макын гејд етдији кими, демәк оларды ки, *әмәк һаггы* мәһсула нисбәтән ашағы дүшмүшдүр, чүнки *мәнфәәт* јүксәлмишдир. (Лакин бу һалда мәһз мәнфәәтин јүксәлмәси әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинин сәбәби оларды.) Амма бу чүр һесаб әмәк һаггыны мәһсулдакы бир

пај кими һесабламагдан ибарәт олан јанлыш үсула әсасланыр вә биз артыг јухарыда көрдүк ки, бу софист јолунда ч-б Чон Стүарт Милл нечә Рикардо ганунуну үмумиләшдирмәјә чалышыр[74]. } [XV—925]

5) УЕЈКФИЛД [«ӘМӘЈИН ДӘЈӘРИ» ВӘ ТОРПАГ РЕНТАСЫ МӘСӘЛӘЛӘРИНДӘ РИКАРДОНУН НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ГАРШЫ АЈРЫ-АЈРЫ Е'ТИРАЗЛАР]

[XIV—850a] Уејкфилдин капиталы анламагдакы һәгиги хидмәтләри јухарыда, *«Изафи дәјәрин капитала чеврилмәси»*[75] һаггындакы бөлмәдә ишыгландырылмышдыр. Бурада биз анчаг, «мөвзуја» билаваситә аид оланлара тохуначағыг.

«Әкәр әмәк бир әмтәә кими, капитал, әмәјин мәһсулу исә башга бир әмтәә кими көтүрүлсә вә әкәр бу ики әмтәәнин дәјәри ејни мигдарда әмәк илә тәнзим едилирсә, онда мүәјјән мигдар әмәк һәр чүр шәраитдә, ејни мигдар әмәклә истеһсал едилмиш олан мигдар капитала мүбадилә олунарды; *кечмиш әмәк* һәмишә *һазыркы әмәјин* ејни мигдарына мүбадилә олунарды. Лакин әмәјин башга әмтәәләрә нисбәтлә дәјәри—һәр һалда, әмәк һаггы бөлкүдән [мәһсулун капиталист илә фәһлә арасындакы бөлкүсүндән] асылы олдуғуна көрә,—әмәјин бәрабәр мигдарлары илә мүәјјән олунмаг дејил, тәклиф илә тәләб арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур» (*Уејкфилд,* А. Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин Уејкфилд тәрәфиндән нәшриндә I чилдинин 230-чу сәһифәсинә гејд, Лондон, 1835).

Беләликлә, Уејкфилдә көрә, әкәр әмәјин *дәјәри* өдәнилмиш олсајды, мәнфәәт изаһ едилә билмәзди.

А. Смитин әсәрләринин Уејкфилд тәрәфиндән нәшринин II чилдиндә Уејкфилд гејд едир:

«Изафи мәһсул[76] һәмишә рента тәшкил едир. *Лакин елә бир рента да верилә биләр ки, бу рента изафи мәһсулдан ибарәт дејилдир»* (сәһ. 216).

«Әкәр, Ирландијада олдуғу кими, халгын әсас күтләси елә бир вәзијјәтә чатдырылыр ки, о, тәкчә картоф јемәјә, ачыначаглы дахмаларда јашамаға, чыр-чындыр кејмәјә мәчбур олур вә бу чүр јашамаға ичазә алмаг мүгабилиндә бу адамлар һәмин дахмалардан, чыр-чындырдан вә картофдан артыг истеһсал едә билдикләринин һамысыны вермәјә мәчбурдурларса, онда, һәмин адамларын гане олдуглары шеј нә гәдәр аз олса, онларын јашадыглары торпағын мүлкијјәтчиси бир о гәдәр чох әлдә етмиш олур, һәтта капиталын вә әмәјин үмуми мәһсулу әввәлки гәдәр галдыгда да belә олур. *Бәдбәхт ичарәдарларын вердикләрини торпаг мүлкијјәтчиси мәнимсәјир. Беләликлә, әкинчиләрин јашајыш сәвијјәсинин ашағы дүшмәси изафи мәһсулун даһа бир сәбәбидир...* Әмәк һаггы ашағы дүшәндә, бу да изафи мәһсула, әкинчиләрин јашајыш сәвијјәсинин ашағы дүшмәси кими тә'сир едир: үмуми мәһсулун үмуми мигдары дәјишилмәз галдыгда, онун изафи һиссәси артыр, истеһсалчылар аз әлдә едир, торпаг мүлкијјәтчиси исә—чох» (сәһ. 220—221).

Бу һалда мәнфәәт *рента* адланыр, нечә ки, ишчи, мәсәлән, Һиндистанда олдуғу кими, капиталистин вердији борчла иш-

лəдикдə (бу ишчи номинал сурəтдə капиталистдəн асылы олмурса да) вə изафи мəhсулун hамысыны капиталистə вермəли олдугда, мəнфəəт *фаиз* адланыр.

6) СТИРЛИНГ [КАПИТАЛИСТИН МӘНФӘӘТИНИН ВУЛГАР ШӘКИЛДӘ, ТӘЛӘБ ИЛӘ ТӘКЛИФ АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТ ИЛӘ ИЗАҺ ЕДИЛМӘСИ]

«Һəр бир əмтəəнин мигдары елə тəнзим едилмəлидир ки, мүəjjəн əмтəəнин тəклифи həмин əмтəəjə олан тəлəбə гаршы, əмəк тəклифинин əмəк тəлəбинə нисбəтиндəн аз нисбəтдə олсун. Әмтəəнин гиjмəти, jахуд дəjəри илə, бу əмтəəjə сəрф едилмиш əмəjин гиjмəти, jахуд дəjəри арасындакы фəрг *мəнфəəт* тəшкил едир, jахуд, Рикардонун өз нəзəриjjəси əсасында изаh едə билмəдиjи бир *артыг* тəшкил едир» (*Stirling, Patrick James*. The Philosophy of Trade, etc. Edinburgh, 1846, сəh. 72—73).

[851] Jенə дə həмин мүəллиф бизə деjир:

«Әкəр əмтəəлəрин дəjəрлəринин бир-биринə нисбəти онларын истеhсал хəрҹлəринə мүвафигдирсə, онда буну *дəjəрин сəвиjjəси* адландырмаг олар» (jенə орада, сəh. 18).

Демəли, əкəр əмəк тəлəби илə əмəк тəклифи бир-биринə мүвафиг олсаjды, онда əмəк өз *дəjəринə* сатыларды (бу дəjəри Стирлинг həр нечə тəсəввүр етсə дə, белə оларды). Истеhсалына əмəк сəрф едилмиш олан əмтəəнин тəлəби илə тəклифи бир-биринə мүвафиг олдугда исə, əмтəə өз *истеhсал хəрҹлəринə* сатыларды ки, Стирлинг бу истеhсал хəрҹлəрини *əмəjин дəjəри* кими баша дүшүр. Бу hалда əмтəəнин гиjмəти она сəрф едилмиш əмəjин дəjəринə бəрабəрдир. Әмəjин гиjмəти исə онун өз *дəjəринин* сəвиjjəсиндəдир. Демəли, əмтəəнин гиjмəти она сəрф едилмиш олан əмəjин гиjмəтинə бəрабəрдир. Демəли, бу hалда hеч бир мəнфəəт, jахуд hеч бир артыг олмазды.

Белəликлə, Стирлинг мəнфəəти, jахуд артығы ашағыдакы тəрздə изаh едир:

Әмəк тəклифи əмəк тəлəбинə нисбəтəн кəрəк, əмəк сəрф едилмиш əмтəəнин тəклифинин она олан тəлəбдəн артыг олдуғундан чох олсун. Иш елə гурулмуш олмалыдыр ки, əмтəə онда еhтива едилəн əмəjə верилəн hагдан баhа сатылсын.

Буну ч-б Стирлинг артығын изаhы адландырыр, hалбуки бу jалныз, изаh едилмəси лазым кəлəн шеjин башга сөзлə ифадə едилмəсидир. Jахындан бахылдыгда бурада jалныз үч hал мүмкүндүр. 1) Әмəjин гиjмəти «дəjəрин сəвиjjəсиндə» дурур, jə'ни əмəjин тəлəби илə тəклифи арасындакы нисбəт елəдир ки, əмəjин гиjмəти онун дəjəринə бəрабəрдир. Онда əмтəə өз дəjəриндəн *jухары* сатылмалыдыр, jə'ни елə етмəк лазымдыр ки, əмтəəнин тəклифи она олан тəлəбдəн *ашағы* олсун. Бу—халисҹə *«өзкəнинлəшдирмə нəтиҹəсиндəки мəнфəəт»дир*,

анчаг она буну мүмкүн едән шәрт әлавә олунмушдур. 2) Әмәјә олан тәләб әмәјин тәклифиндән артыгдыр вә әмәјин гијмәти онун дәјәриндән јүксәкдир. Онда капиталист фәһләјә онун истеһсал етмиш олдуғу әмтәәнин дәјәриндән артыг вермишдир, буна көрә дә алычы кәрәк капиталистә артығы икигат өдәсин: биринчиси, о артығы ки капиталист башланғычда ону өз фәһләсинә вермишдир, икинчиси исә, капиталистә чатасы мәнфәәти. 3) Әмәјин гијмәти онун дәјәриндән *ашағыдыр,* әмәк тәклифи әмәјә олан тәләбдән јүксәкдир. Бу һалда артыг ондан әмәлә кәлир ки, әмәк *өз* дәјәриндән *ашағы* өдәнилир, сатылдыгда [әмтәәдә сатылдыгда] исә өз *дәјәринә* сатылыр вә ја, һеч олмазса, өз *гијмәтиндән* јухары сатылыр.

Әкәр Стирлингин јеритдији мүһакимәләрдәки мә'насызлыглар орадан кәнар едилсә, онда Стирлингдә артығын әмәлә кәлмәсинин сәбәби одур ки, капиталист тәрәфиндән әмәк өз дәјәриндән *ашағы* алыныр, әмтәә формасында исә о өз гијмәтиндән *јухары* сатылыр.

Әкәр биринчи ики һалын күлүнч формасы,—истеһсалчы кәрәк елә «етсин» ки, өз әмтәәсини онун дәјәриндән јухары, јахуд «дәјәрин сәвијјәсиндән» јухары сатсын дејән бу форма—арадан галдырылса, һәмин ики һалда һәр шеј јалныз ашағыдакындан ибарәт олур: әкәр һәр һансы бир әмтәәјә олан тәләб онун тәклифиндән артыгдырса, онда *базар гијмәти* дәјәрдән *ј у х а р ы* галхыр. Бу, әлбәттә, јени бир кәшф дејилдир вә јалныз елә бир «артығы» изаһ едир ки, бу һеч вахт нә Рикардо үчүн, нә дә башга бириси үчүн азачыг да олса чәтинлик тәшкил етмәмишдир. [XIV—851]

7) ЧОН СТҮАРТ МИЛЛ [МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ИЛӘ ӘМӘК ҺАГГЫНЫН КӘМИЈЈӘТИ АРАСЫНДА ТӘРС ПРОПОРСИОНАЛЛЫГ ҺАГГЫНДА РИКАРДО МҮДДӘАСЫНЫ БИЛАВАСИТӘ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘН ҺАСИЛ ЕТМӘК ЈОЛУНДА ӘБӘС ЧӘҺДЛӘР]

[а) ИЗАФИ ДӘЈӘР НОРМАСЫНЫН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. «ӨЗКӘНИНЛӘШДИРМӘ НӘТИЧӘСИНДӘКИ МӘНФӘӘТ» КОНСЕПСИЈАСЫНЫН ҮНСҮРЛӘРИ. КАПИТАЛИСТЛӘРИН «АВАНС ЕДИЛМИШ МӘНФӘӘТЛӘРИ» БАРӘСИНДӘ ДОЛАШЫГ КОНСЕПСИЈАЛАР]

[VII—319] Јухарыда ситат кәтирилән әсәрчикдә[77], ч-б Чон Стүарт Миллин (онун галын компендиумундан[78] фәргли олараг) сијаси игтисад мәсәләләринә даир бүтүн орижинал идејаларыны әһатә едән бу әсәрчикдә, *«Мәнфәәт вә фаиз һаггында»* адлы дөрдүнчү *«Очеркдә»* дејилир:

«Башга шејләр кими, аләтләрин вә хаммалын ибтидада әмәкдән башга һеч бир дәјәри олмамышдыр... Аләтләрин вә хаммалын истеһсалына сәрф олунмуш әмәк, сонралар аләтләрин васитәси илә хаммалын е'мал едилмәсинә сәрф олунан әмәклә бирликдә, һазыр әмтәәнин истеһсалына сәрф едилмиш әмәјин бүтүн чәмини верир... *Буна көрә дә капиталын әвәзләнмәси, сәрф едилмиш әмәк үчүн хәрчләнән әмәк һаггынын әвәзләнмәсиндән башга бир шеј демәк дејилдир»* (*J. St. Mill.* Essays on some Unsettled Questions of Political Economy. London, 1844, сәһ. 94).

Бу артыг өзлүјүндә дүзкүн дејилдир, зира сәрф едилмиш әмәк вә верилмиш әмәк һаггы һеч дә бир-бири илә ејниjјәт тәшкил етмир. Әксинә, сәрф едилмиш әмәк, әмәк һаггы илә мәнфәәтин чәминә бәрабәрдир. Капиталы әвәзләмәк һәм өдәнилмиш әмәјин (әмәк һаггыны), һәм дә капиталистин өдәмәдијин, лакин онун сатдығы әмәјин (мәнфәәти) әвәзләмәк демәкдир. Бурада Ч-б Милл «сәрф едилмиш әмәјин» вә сәрф едилмиш әмәкдән бу әмәјин тәтбиг едән капиталистин өдәдији һиссәни гарышдырыр. Өзлүјүндә бу гарышдырма, Рикардонун адындан чыхыш едән Ч-б Миллин Рикардо нәзәријјәсини баша дүшмәсинин һеч дә хејринә дејилдир.

Сабит капитал барәсиндә өтәри олараг ашағыдакыны да гејд етмәк лазымдыр: сабит капиталын һәр бир һиссәси кечмиш әмәкдән ибарәтдирсә дә вә бу сәбәбдән бунун бир заман мәнфәәтдән вә ја әмәк һаггындан, јахуд бирликдә бунларын һәр икисиндән ибарәт олдуғуну дүшүнмәк мүмкүн олса да, буна бахмајараг, һәмин сабит капитал әмәлә кәлдикдә онун һиссәләринин бири даһа нә мәнфәәтә, нә дә әмәк һаггына мүнчәр едилә билмәз (мәсәлән, тохум вә с.).

Милл изафи дәјәри мәнфәәтдән фәргләндирмир. Буна көрә дә о дејир ки, *мәнфәәт нормасы* (бу, мәнфәәтә чеврилмиш олан изафи дәјәр үчүн дүзкүндүр) мәһсулун гијмәтинин бу мәһсула сәрф едилмиш истеһсал васитәләринин (о чүмләдән әмәјин) гијмәтинә олан нисбәтинә бәрабәрдир (бах: јенә орада, сәһ. 92—93). Ејни заманда да Милл *мәнфәәт нормасы* ганунларыны Рикардонун билаваситә белә бир ганунундан һасил етмәк истәјир ки, «мәнфәәт әмәк һаггындан асылыдыр вә әмәк һаггы ашағы дүшдүкчә о јүксәлир, әмәк һаггы јүксәлдикчә о ашағы дүшүр» [јенә орада, сәһ. 94],—Рикардонун бу мүддәасындан һасил етмәк истәјир ки, һәмин мүддәада Рикардо изафи дәјәр илә мәнфәәти гарышдырыр.

Ч-б Миллин һәтта, өзүнүн һәлл етмәјә чалышдығы *мәсәлә* өзүнә һеч дә тамамилә ајдын дејилдир. Буна көрә дә, онун чавабыны динләјәндән әввәл биз *онун* гаршыја гојдуғу мәсәләнин гыса ифадәсини верәк. Мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин аванс едилмиш капиталын (бирликдә көтүрүлән сабит капитал илә дәјишән капиталын) *бүтүн мәблағинә* нисбәтидир,

изафи дәјәрин өзү исә фәһләнин она әмәк һаггы шәклиндә аванс едилмиш мигдар әмәкдән артыг ичра етдији әмәјин мигдарыдыр; јә'ни изафи дәјәр бүтүн капитала нисбәтлә дејил, јалныз дәјишән капитала нисбәтлә, јахуд әмәк һаггына сәрф едилмиш капитала нисбәтлә тәдгиг олунур. Буна көрә дә изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы ики мүхтәлиф нормадыр, һәрчәнд мәнфәәтин өзү анчаг sub certa specie* тәдгиг едилән изафи дәјәрдир. Изафи дәјәр нормасы барәсиндә белә бир иддиа дүзкүндүр ки, бу норма јалныз «әмәк һаггындан асылыдыр вә әмәк һаггы ашағы дүшдүкчә о јүксәлир, әмәк һаггы јүксәлдикчә исә о ашағы дүшүр». (Изафи дәјәрин мәбләғи һаггында бу иддиа дүзкүн олмазды, чүнки изафи дәјәрин мәбләғи һеч дә јалныз һәр бир фәһләнин изафи әмәјинин мәнимсәнилдији нормадан дејил, һабелә ејни вахтда истисмар едилән фәһләләрин сајындан да асылыдыр.) Мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капиталын мәчму дәјәринә нисбәти олдуғуна көрә, о, әлбәттә, изафи дәјәрин ашағы дүшмәси вә ја јүксәлмәси, јә'ни әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә тәбәддүлата уғрајыр вә бунунла мүәјјәнләшир; лакин бу мүәјјәнләшмәдән башга, мәнфәәт нормасында елә мүәјјәнләшмәләр дә вардыр ки, бунлар [320] әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән вә ја ашағы дүшмәсиндән асылы дејилдир вә билаваситә буна мүнчәр едилә билмәз.

Ч-б Чон Стүарт Милл, бир тәрәфдән, Рикардо кими, мәнфәәт илә изафи дәјәри *билаваситә* ејниләшдирир, дикәр тәрәфдән исә (антирикардочулара гаршы мүбаһисәдә) *мәнфәәт нормасыны* Рикардонун дүшүндүјү мә'нада дејил, бу норманын әсил мә'насында баша дүшүр, мәнфәәт нормасыны изафи дәјәрин бүтүн аванс едилмиш капиталын (дәјишән капиталын вә сабит капиталын) мәчму дәјәринә олан *нисбәти* кими баша дүшүр, шиддәтлә әлләшиб сүбут етмәк истәјир ки, мәнфәәт нормасыны *билаваситә,* изафи дәјәри мүәјјән едән ганун мүәјјән едир, бу ганун исә садәчә олараг ондан ибарәтдир ки, фәһләнин өз иш күнүндән өзү үчүн мәнимсәдији һиссә нә гәдәр аз олурса, капиталистә чатан һиссә бир о гәдәр чох олур вә vice versa**. Инди биз һәмин шиддәтли әлләшмәләри нәзәрдән кечирәк; бунларда ән пис чәһәт одур ки, онун нә кими бир проблеми һәлл етмәк истәдији һеч өзү үчүн ајдын дејилдир. О әкәр проблемин өзүнү дүзкүн ифадә етсәјди, онун *бу чүр* сәһв һәллини вермәзди.

Беләликлә, Милл дејир:

* — мүәјјән нөгтеји-нәзәрдән. *Ред.*
** — әксинә. *Ред.*

«Доғрудур ки, аләтләр, хам материаллар вә биналар өзләри дә әмәк мәhсулудур.., амма јенә дә бунларын дәјәринин *бүтүн мәбләғини,* онлары истеhсал етмиш олан фәhләләрин әмәк hаггындан ибарәт етмәк олмаз». {Јухарыда о демишди: капиталын әвәзләнмәси әмәк hаггынын әвәзләнмәси демәкдир.} «Капиталистин өз вердији әмәк hаггы мүгабилиндә әлдә етдији мәнфәәти дә hесаба дахил етмәк лазымдыр. Һазыр мәhсулу истеhсал едән капиталист бу hазыр мәhсулдан hәм өзүнүн, hәм дә әмәк аләтләрини истеhсал етмиш олан капиталистин вердији *әмәк hаггыны* әвәзләмәкдән башга, аләт истеhсалчысынын мәнфәәтини дә өдәмәлидир ки, буну hазыр мәhсулун истеhсалчысы өз капиталындан аләтләрин истеhсалчысына вермишдир» (јенә орада, сәh. 98). Демәли, *«мәнфәәт* нәинки хәрч әвәзләндикдән сонра [hазыр мәhсул истеhсалчысында] галан *артығдыр;* мәнфәәт hабелә хәрчләрин өзүнә дә дахилдир. Капитал [hазыр мәhсул истеhсалчысынын капиталы] гисмән әмәк hаггы верилмәсинә вә ја онун әвәзләнмәсинә сәрф олунур, гисмән дә, истеhсал васитәләри әлдә етмәк үчүн јардым көстәрмәләри зәрури олан дикәр капиталистләрин мәнфәәтләринин верилмәсинә сәрф олунур» (сәh. 98—99). «Буна көрә бу вә ја дикәр бир шеј *кечмишдәки мигдар әмәјин мәhсулундан* ибарәт ола биләр, амма јенә дә, ахырынчы истеhсалчынын өзүндән габагкы истеhсалчылара вермәли олдуғу *мәнфәәтин бир hиссәсини* гәнаәт етмәк мүмкүн олдугда, *hәмин шејин истеhсал хәрчләри азалыр...* Буна бахмајараг белә бир иддиа доғрудур ки, мәнфәәт нормасы әмәк hаггынын истеhсал хәрчләринә гаршы тәрс нисбәтдә дәјишилир» (сәh. 102—103).

Биз бурада, әлбәттә, hәмишә белә бир фәрзијјәни әсас көтүрүрүк ки, әмтәәнин гијмәти онун дәјәринә бәрабәрдир. Ч-б Милл өзү дә өз тәдгигатыны бу әсас үзәриндә апарыр.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Миллин јеничә ситат кәтирилән мүһакимәсиндә мәнфәәтләр «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтләрә» чох бәнзәјир. Лакин бунун үзәриндә дајанмајачағыг. Ән бөјүк сәhв олар иддиа едилсә ки, бу вә ја дикәр бир шеј (әкәр о өз *дәјәринә* сатылырса) «кечмишдәки мигдар әмәјин мәhсулундан ибарәт ола» биләр, бунунла бирликдә исә «онун истеhсал хәрчләри» нә исә бир шәраит сајәсиндә «азала» биләр. {Бу јалныз, илк дәфә мәним мүәјјән етмиш олдуғум мә'нада мүмкүн оларды, јә'ни шејин [керчәк] истеhсал хәрчләри илә [онун] капиталист [үчүн] олан истеhсал хәрчләри арасындакы фәргләнмә мә'насында мүмкүн оларды, чүнки капиталист бу истеhсал хәрчләринин бир hиссәсинин пулуну вермир[79]. Бу halда hәгигәтән доғрудур ки, капиталист өз мәнфәәтини өз фәhләләринин hаггы өдәнилмәмиш изафи әмәји сајәсиндә әлдә едә билдији кими, она сабит капитал сатан капиталистә вермәли олдуғуну *натамам вермәк* сајәсиндә дә әлдә едә биләр; јә'ни hәмин капиталистә онун әмтәәсиндә еhтива едилән вә онун өдәмәмиш олдуғу (мәhз буна көрә дә онун мәнфәәтини тәшкил едән) изафи әмәјин бир hиссәсинин пулуну вермир. Бу hәмишә ондан ибарәт олур ки, о, әмтәәни өз дәјәриндән *ашағы* өдәјир. Мәнфәәт нормасы (јә'ни изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәринә нисбәти), hәм она көрә јүксәлә биләр ки,

аванс едилмиш капиталын ејни мигдары објектив сурәтдә (сабит капиталын истеһсал едилдији истеһсал саһәләриндә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә) учузлашыр, һәм дә она көрә ки, аванс едилмиш капиталын ејни мигдары алычы үчүн субјектив сурәтдә учузлашыр вә алычы бу мигдар капиталы өз дәјәриндән *ашағы* өдәјир. *Алычы үчүн* капиталын һәмин мигдары бу һалда һәмишә аз мигдар әмәјин нәтичәсиндән ибарәтдир.}

‖[321] Јухарыда ситат кәтирилән парчада Милл һәр шејдән әввәл белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һазыр әмтәә истеһсал едән капиталистин *сабит капиталы* јалныз әмәк һагларындан дејил, һабелә мәнфәәтләрдән дә ибарәтдир. Бурада Милл белә фикир јеридир:

Әкәр ахырынчы капиталистин аванс етдији сабит капитал јалныз әмәк һагларындан ибарәт олсајды, онда аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғи әмәк һагларындан ибарәт оларды {һазыр мәһсулун истеһсалы үчүн аванс едилән бүтүн (өдәнилмиш) хәрчләр исә әмәк һагларына мүнчәр оларды } вә мәнфәәт бүтүн әмәк һаглары әвәзләндикдән сонра капиталистин әлиндә галан артыг һиссәдән ибарәт оларды. Бүтүн аванс едилән капиталын дәјәри мәһсулда еһтива едилән бүтүн әмәк һагларынын дәјәринә бәрабәр оларды. Мәнфәәт һәмин мәбләғдән артыг галан һиссәдән ибарәт оларды. Мәнфәәт нормасы исә һәмин артыг һиссәнин бүтүн аванс едилмиш капиталын дәјәринә олан нисбәтинә бәрабәр олдуғундан һәмин норма, јәгин ки, аванс едилмиш бүтүн капиталын дәјәриндән асылы олараг, јә'ни мәчмусу аванс едилмиш капиталы тәшкил едән *әмәк һагларынын дәјәриндән* асылы олараг, јүксәләр вә ја ашағы дүшәрди. {Әкәр мәнфәәт илә әмәк һаггынын *умуми* нисбәти нәзәрдән кечирилсә, онда һәмин дәлил әслиндә мә'насыздыр. Ахы ч-б Милл үчүн јалныз о лазым оларды ки, бүтүн мәчму мәһсулдан мәнфәәтләри тәшкил едән һиссә бир тәрәфә ајрылыб гојулсун (фәрги јохдур, бу мәнфәәтләр истәр әмтәәнин истеһсалында иштирак етмиш олан *ахырынчы* капиталистә вә ја бундан габагкы капиталистләрә верилмиш олсун), әмәк һагларындан ибарәт олан һиссәси исә дикәр тәрәфә гојулсун; онда мәнфәәтләрин мәбләғи кечмишдәки кими јенә дә әмәк һаглары мәбләғинин дәјәриндән артыг олан һиссәјә бәрабәр оларды вә Рикардонун сөјләдији «тәрс нисбәт» билаваситә мәнфәәт нормасы үчүн гүввәјә малик ола биләрди. Амма доғру дејилдир ки, аванс едилмиш капиталын бүтүн мәбләғи мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан ибарәтдир.} Лакин ахырынчы капиталистин аванс етдији капитал јалныз әмәк һагларындан ибарәт дејил, һабелә аванс едилмиш мәнфәәтләрдән ибарәтдир. Демәли, ахырынчы капиталистин мәнфәәти һеч дә

јалныз аванс едилмиш әмәк һагларындан артыг олан һиссәдән ибарәт дејил, һабелә аванс едилмиш мәнфәәтләрдән артыг олан һиссәдән ибарәтдир. Беләликлә, *мәнфәәт нормасы* һеч дә јалныз әмәк һаггындан артыг олан һиссә илә мүәјјән олунмур, әмәк һаглары вә мәнфәәтләр мәбләғиндән ахырынчы капиталистин әлиндә галан артыг һиссә илә мүәјјән олунур ки, бунларын да мәчмусу, фәрз едилдијинә көрә, бүтүн аванс едилмиш капиталы тәшкил едир. Демәли, бу норма, јәгин ки, јалныз әмәк һагларынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә дәјишилмәк дејил, һабелә мәнфәәтин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә дәјишилә биләр. Буна көрә дә әкәр биз мәнфәәт нормасында әмәк һагларынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә баш верән дәјишилмәни бир кәнара гојсајдыг; әкәр биз фәрз етсәјдик ки,—буна исә ахы ишдә чох вахт тәсадүф едилир, — әмәк һагларынын дәјәри (јә'ни әмәк һагларынын истеһсал хәрчләри, бунларда еһтива едилән иш вахты) кечмишдә олдуғу кими галмышдыр, дәјишилмәмишдир, онда биз Ч-б Миллин ардынча кедәрәк белә бир мукәммәл ганунa кәлиб чатардыг ки, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси вә ашағы дүшмәси мәнфәәтин јүксәлмәсиндән вә ашағы дүшмәсиндән асылыдыр.

«Ахырынчы истеһсалчынын өзүндән габагкы истеһсалчылара вермәли олдуғу мәнфәәтин һәр һансы бир һиссәсини гәнаәт етмәк мүмкүн олса, шејин истеһсал хәрчләри азалыр».

Бу, әслиндә, чох дүзкүндүр. Фәрз едәк ки, габагкы истеһсалчыларын мәнфәәтинин һеч бир һиссәси садәчә үстәлик дејилдир, Чемс Стуартын дедији кими, profit upon alienation* дејилдир. Онда бу вә ја дикәр «мәнфәәт һиссәсинин» һәр чүр гәнаәт едилмәси {белә бир гәнаәт сонракы истеһсалчынын габагкы истеһсалчыны алдатмасы нәтичәсиндә, јә'ни онун әмтәәсиндә еһтива едилән дәјәрин һамысыны она вермәмәси нәтичәсиндә әлдә едилмәдији тәгдирдә} әмтәәнин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәјин мигдарындакы гәнаәтдән ибарәтдир. {Биз бурада мисал үчүн, истеһсал дөврүндә капиталын истифадәсиз јатыб галдығы мүддәтдә вә и. а. верилән мәнфәәти бир кәнара гојуруг.} Әкәр, фәрз едилсә ки, кечмишдә хам материалын, мисал үчүн, көмүрүн шахтадан фабрикә кәтирилмәси үчүн ики күн тәләб олунурду, инди исә бунун үчүн јалныз бир күн тәләб олунур, онда бир иш күнү «гәнаәт едилмиш олур»; лакин бу онун һәм мәнфәәтдән ибарәт олан һиссәсинә, һәм дә әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәсинә аиддир.

Ч-б Милл өзү үчүн ајдынлашдырыр ки, ахырынчы капиталистдә *артыг һиссәнин* нормасы вә ја үмумијјәтлә мәнфәәт

* — өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт. *Ред.*

нормасы јалныз әмәк һаггы илә мәнфәәт арасындакы билавеситә нисбәтдән дејил, һабелә ахырынчы мәнфәәтин вә ја һәр бир мүәјјән капиталистин мәнфәәтинин бүтүн аванс едилмиш капиталын дәјәринә олан нисбәтиндән асылыдыр, бүтүн аванс едилмиш капиталын дәјәри исә (әмәк һаггына сәрф едилмиш) дәјишән капитал плјус сабит капиталын мәбләғинә бәрабәрдир, башга сөзлә дејилсә, [322] мәнфәәт нормасы һеч дә јалныз мәнфәәтин капиталдан әмәк һаггына сәрф едилән һиссәјә нисбәти илә мүәјјән олунмур, јә'ни јалныз әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри илә вә ја әмәк һаггынын дәјәри илә мүәјјән олунмур,—бунлары өзү үчүн ајдынлашдырдыгдан сонра сөзүнә давам едир:

«Буна бахмајараг, белә бир иддиа дүзкүн олараг галыр ки, мәнфәәт нормасы әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринә тәрс нисбәтдә дәјишилир».

Бу, дүзкүн олмаса да, «буна бахмајараг, дүзкүн галыр»... Миллин бунунла әлагәдар олараг вердији мисаллар сијаси игтисадчыларын нечә мисаллар кәтирмәләри үчүн классик нүмунә ола биләр вә бу, о чәһәтдән хүсусилә һејрәтлидир ки, һәмин мисалларын мүәллифи мәнтигдән дә китаб јазмышдыр[80].

«Мисал үчүн фәрз едәк ки, әмәк һаггы олараг 60 квартер тахыл әлдә едән 60 нәфәр кәнд тәсәррүфаты фәһләси, дәјәри јенә дә 60 квартерә бәрабәр олан әсас капитал вә тохум ишләдир вә онларын әмәлијјатларынын мәһсулу 180 квартерә бәрабәрдир. Әкәр мәнфәәт нормасы 50% тәшкил едирсә, онда 180 квартер тахылын истеһсалы үчүн истифадә едилмиш тохум вә аләтләр 40 фәһләнин әмәјинин мәһсулундан ибарәт олмалыдыр, зира һәмин 40 фәһләнин әмәк һаггы, онлары ишә котүрәнин мәнфәәти илә бирликдә 60 квартер тәшкил едир. *Буна көрә дә әкәр мәһсул 180 квартердән ибарәтдирсә, онда бу мәһсул үмумијјәтлә 100 фәһләнин әмәјинин мәһсулудур.*

Инди фәрз едәк ки, јенә дә 100 фәһлә ишләдији һәмин шәраитдә *һәр һансы бир ихтира сајәсиндә һеч бир әсас капитала вә тохума еһтијач галмамышдыр.* 180 квартерлик нәтичәни кечмишдә јалныз 120 квартер сәрф олунмагла әлдә етмәк мүмкүн иди; инди ону чәми 100 квартер сәрф олунмагла әлдә етмәк мүмкүндүр.

180 квартер тахыл кечмишдәки ејни мигдар әмәјин, 100 фәһләнин әмәјинин нәтичәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә тахылын һәр квартери, кечмишдәки кими, $^{10}/_{18}$ фәһләнин иллик әмәјинин мәһсулудур. Зира бир фәһләнин һаггындан ибарәт олан *бир квартер тахыл* һәгигәтдә *јенә ејни илә кечмишдәки мигдар әмәјин мәһсулудур.* Лакин буна бахмајараг, онун истеһсал хәрчләри азалмышдыр. Инди бир квартер тахыл $^{10}/_{18}$ фәһләнин иллик әмәјинин мәһсулудур, бундан артыг бир шеј дејилдир, һалбуки кечмишдә бунун истеһсалы үчүн һәмин мигдар әмәк, мәнфәәти [габагкы капиталистин мәнфәәтини] әвәзләјән мәсрәф илә бирләшдирмәли иди, бу исә $^{1}/_{5}$ артыг иди. Әкәр әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри кечмишдәки кими галсајды, онда мәнфәәт јүксәлә билмәзди. Һәр фәһлә кечмишдә 1 квартер тахыл әлдә едирди; лакин кечмишдә 1 квартер тахыл индики $1^{1}/_{5}$ квартерин истеһсал хәрчләри гәдәр истеһсал мәсрәфләринин нәтичәси иди. Буна көрә,

һәр бир фәһләнин кечмишдәки истеһсал хәрҹләрини әлдә едә билмәси үчүн һәр фәһлә 1 квартер тахыл плјус 1/5 квартер әлдә етмәли иди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 99—103).

«Беләликлә, әкәр фәһләјә онун истеһсал етдији ејни мәһсулла һагг верилдији фәрз едилсә, онда ајдындыр ки, һәмин мәһсулун истеһсал олунмасы мәсрәфләриндә һәр һансы бир гәнаәт јаранмыш олса, фәһлә исә јенә дә кечмишдәки кими ејни истеһсал хәрҹләрини әлдә етсә, һөкмән фәһләнин әлинә артыг мигдарда мәһсул чатыр, бу мәһсул капиталын мәһсулдар гүввәсинин артдығы дәрәҹәдә чохалмышдыр. Лакин әкәр бу беләдирсә, онда капиталистин мәсрәфинин әлдә етдији мәһсула нисбәти там ејни илә кечмишдәки кими олаҹагдыр вә мәнфәәт јүксәлмәјәҹәкдир. Буна көрә мәнфәәт нормасындакы дәјишикликләр илә әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләриндәки дәјишикликләр әл-әлә кедир вә бир-бириндән ајрылмаздыр. Демәли, Рикардонун мәнфәәт јалныз ејни заманда әмәк һаггынын ашағы дүшдүјү шәраитдә јүксәлә биләр дејән мүддәасы о һалда тамамилә дүзкүндүр ки, ашағы әмәк һаггы дедикдә һеч дә *бир тәк аз мигдар әмәјин мәһсулу олан бир әмәк һаггы дејил,* һәмчинин елә бир *әмәк һаггы нәзәрдә тутулмуш олсун ки, бу әмәк һаггы аз хәрҹ илә истеһсал едилмишдир вә онун бу истеһсал хәрҹләринә габагкы капиталистләрин мәнфәәтләри дә дахилдир»* (јенә орада, сәһ. 104).

Бу ә'ла мисаллар барәсиндә һәр шејдән әввәл ашағыдакыны гејд едәк: бу мисалларда фәрз олунур ки, мүәјјән бир ихтира сајәсиндә тахыл тохумсуз (хаммалсыз) вә әсас капиталсыз истеһсал олунур; хаммал вә әмәк аләтләри олмадан гајырылыр, јә'ни јалын әл илә һавадан, судан вә торпагдан гајырылыр. [323] Бу мә'насыз фәрзијјәнин архасында анҹаг белә бир фәрзијјә кизләнир ки, мәһсул *сабит капиталсыз* истеһсал олунур, јә'ни тәкҹә әлавә едилмиш јени әмәклә истеһсал олунур. Бу һалда, әлбәттә, сүбут едилмәли олан шеј сүбут едилмиш олур, јә'ни сүбут едилмиш олур ки, мәнфәәт илә изафи дәјәр ејни шејдир, демәли, мәнфәәт нормасы да *јалныз* изафи дәјәрин зәрури әмәјә нисбәтиндән асылыдыр. Һалбуки чәтинлик мәһз ондан ирәли кәлир ки, изафи дәјәрин нисбәти [капиталын јалныз дәјишән һиссәсинә дејил, һабелә] капиталын сабит һиссәсинә олдуғундан,—бу нисбәти исә биз мәһз мәнфәәт нормасы адландырырыг,—изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы бир-бириндән фәргләнир. Беләликлә, әкәр биз сабит капиталын сыфра бәрабәр олдуғуну фәрз етсәк, онда, сабит капиталын мөвҹуд олмасы үзүндән мејдана кәлән чәтинлик биздә она көрә арадан галдырылмыш олар ки, биз һәмин сабит капиталын мөвҹуд олдуғуну нәзәрә алмырыг. Башга сөзлә дејилсә, чәтинлији биз онунла арадан галдырмышыг ки, онун *мөвҹуд олмадығыны фәрз етмишик.* Probatum est*.

Инди биз проблемин дүзкүн ифадәсини, јахуд проблем барәсиндә Милл тәрәфиндән кәтирилән мисалларын дүзкүн ифадәсини верәк.

* — Бу, сынанылмыш үсулдур. *Ред.*

Биринчи фәрзијјәдә биз буну көрүрүк:

Сабит капитал (әсас капитал вә тохум)	Дәјишән капитал (әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал)	Мәчму мәһсул	Мәнфәәт
60 квартер	60 квартер (60 фәһлә)	180 квартер	60 квартер

Бу мисалда фәрз едилир ки, сабит капитала әлавә едилмиш олан әмәк 120 квартерә бәрабәрдир. Һәр бир квартер исә бир иш күнү үчүн (јахуд бир фәһләнин бир иш күнү кими көтүрүлә биләчәк 365 иш күнүндән ибарәт бир иш или үчүн) әмәк һаггы тәшкил етдијинә көрә исә, 180 квартерлик мәчму мәһсулда јалныз 60 иш күнү мигдарында [әлавә едилмиш јени әмәк] вардыр, бундан 30 иш күнү фәһләләрин әмәк һаггыны әвәзләјир, 30 иш күнү дә мәнфәәт тәшкил едир. Демәли, биз һәгигәтдә белә фәрз едирик ки, бир иш күнү ики квартердә маддиләшир; буна көрә 60 фәһлә өз 60 иш күнүнү 120 квартердә маддиләшдирмиш олур, бунун 60-ы онларын әмәк һаггыны тәшкил едир, 60-ы да мәнфәәт олур. Башга сөзлә дејилсә, фәһлә өз иш күнүнүн јарысыны өзү үчүн, әмәк һаггыны әвәзләмәк үчүн ишләјир, јарысыны да капиталистә ишләјиб онун үчүн изафи дәјәр јарадыр. Буна көрә изафи дәјәр нормасы бурада 50% дејил, 100% тәшкил едир. Лакин дәјишән капитал аванс едилмиш бүтүн капиталын анчаг јарысыны тәшкил етдијинә көрә, мәнфәәт нормасы 60 квартерин 60 квартерә нисбәти илә дејил, 60 квартерин 120 квартерә нисбәти илә ифадә олунур; демәли, мәнфәәт нормасы 100%-ә бәрабәр олмајыб, анчаг 50%-ә бәрабәрдир. Әкәр капиталын сабит һиссәси сыфыра бәрабәр олсајды, онда аванс едилмиш капиталын бүтөвү јалныз 60 квартердән ибарәт оларды, јалныз әмәк һаггы үчүн аванс едилән вә 30 иш күнүнә бәрабәр олан капиталдан ибарәт оларды; мәнфәәт илә изафи дәјәр, демәли, бунларын нормасы да бир-биринин ејни оларды. Онда мәнфәәт 50% дејил, 100% тәшкил едәрди. Ики квартер тахыл бир иш күнүнүн мәһсулу, 120 квартер исә 60 иш күнүнүн мәһсулу оларды, һәрчәнд тахылын јалныз бир квартери бир иш күнү үчүн әмәк һаггы тәшкил едәрди вә јалныз 60 квартер тахыл 60 иш күнү үчүн әмәк һаггы тәшкил едәрди. Башга сөзлә дејилсә, фәһлә өз мәһсулунун анчаг јарысыны (50%-ни) әлдә едәрди, капиталист исә өз мәсарифиндән икигат артыг, јә'ни 100% мәнфәәт әлдә етмиш оларды.

Бәс 60 квартерлик *сабит капиталын* мәсәләси нечәдир? Бу 60 квартер дә 30 иш күнүнүн мәһсулундан ибарәтдир. Әкәр фәрз едилсә ки, бу сабит капиталдакы өз истеһсал үнсүрләринин бир-биринә олан нисбәти јухарыда фәрз едилмиш нисбәт

кимидир, јә'ни онун $^1/_3$ һиссәси сабит капиталдан, $^2/_3$ һиссәси исә әлавә едилмиш јени әмәкдән ибарәтдир, сонра, әкәр фәрз едилсә ки, изафи дәјәрин вә мәнфәәтин нормасы бурада јенә дә һәмин гәдәрдир, онда биз ашағыдакы һесабы алмыш олардыг:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Мәчму мәһсул	Мәнфәәт
20 квартер	20 квартер (20 фәһләнин әмәк һаггы)	60 квартер	20 квартер

Бурада мәнфәәт нормасы јенидән 50%, изафи дәјәр нормасы 100% тәшкил едир. Мәчму мәһсул 30 иш күнүнүн мәһсулудур [324], лакин бундан 10 иш күнү (20 квартерә бәрабәри) кечмиш әмәји (сабит капиталы) тәмсил едир, 20 иш күнү исә 20 фәһләнин әлавә едилмиш јени әмәјини тәмсил едир, лакин бу фәһләләрин һәр бири әмәк һаггы олараг өз мәһсулунун анчаг јарысыны әлдә едир. Ики квартер кечмишдәки кими јенә дә бир фәһләнин әмәји мәһсулудур, һәрчәнд бир квартер кечмишдәки кими јенә бир фәһләнин әмәк һаггыны вә бир квартер капиталистин мәнфәәтини тәшкил едир, капиталист фәһләнин әмәјинин јарысыны мәнимсәјир.

Һазыр мәһсул истеһсал едән капиталистин изафи дәјәри олан 60 квартер 50%-лик мәнфәәт нормасы тәшкил едирди, чүнки бу 60 квартерлик изафи дәјәр һеч дә јалныз әмәк һаггы үчүн аванс едилмиш олан 60 квартерә көрә һесабланмајыб, һабелә тохум вә әсас капитал үчүн аванс едилмиш олан 60 квартерә көрә, јә'ни чәми 120 квартерә көрә дә һесабланылырды.

Беләликлә, әкәр Милл белә гәбул едирсә ки, үмуми дәјәри 60 квартердән ибарәт олан тохуму вә әсас капиталы истеһсал етмиш капиталистин дә мәнфәәти 50%-ә бәрабәрдир, сонра, о әкәр белә фәрз едирсә ки, бурада сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы нисбәт дә 180 квартер тахылын истеһсал едилдији шәраитдәки нисбәт кимидир, онда Милл кәрәк дејәјди ки, сабит капитал истеһсалчыларында мәнфәәт 20 квартерә, әмәк һаггы 20 квартерә вә сабит капитал 20 квартерә бәрабәрдир. Әмәк һаггы бир квартерә бәрабәр олдуғундан, 60 квартердә 30 иш күнү вардыр, нечә ки, 120 квартердә 60 иш күнү вардыр.

Лакин Милл нә дејир?

«Әкәр мәнфәәт нормасы 50% тәшкил едирсә, онда, 180 квартер тахылын истеһсалы үчүн истифадә едилмиш олан тохум вә аләтләр 40 фәһләнин әмәјинин мәһсулу олмалыдыр, зира һәмин 40 фәһләнин әмәк һаггы онлары ишә көтүрән шәхсин мәнфәәти илә бирликдә 60 квартер тәшкил едир».

Күндә һәрәсинә 1 квартер вериб 60 фәһлә ишләдән биринчи капиталистдә (беләликлә, һәмин капиталист әмәк һаггына 60

квартер сәрф едирмиш) вә, сонра, сабит капитала 60 квартер сәрф едән бу капиталистдә 60 иш күнү 120 квартердә маддиләширди; лакин фәһләләр әмәк һаггы олараг бундан анҹаг 60 квартер әлдә едирдиләр. Башга сөзлә дејилсә, әмәк һаггы 60 фәһләнин әмәји илә јарадылмыш мәһсулун анҹаг јарысыны тәшкил едирди. Демәли, 60 квартерлик сабит капитал ҹәми јалныз 30 фәһләнин әмәјинин мәһсулуна бәрабәр иди; әкәр бу 60 квартер јалныз мәнфәәтдән вә әмәк һаггындан ибарәт олсајды, онда әмәк һаггы 30 квартер вә мәнфәәт 30 квартер тәшкил едәрди; демәли, әмәк һаггы 15 фәһләнин әмәјинә, мәнфәәт дә јенә о гәдәрә бәрабәр оларды. Лакин әкәр мәнфәәт анҹаг 50% тәшкил едирсә, бу онун нәтиҹәсидир ки, фәрз едилдијинә көрә, 60 квартерлик сабит капиталда еһтива едилән 30 күнүн 10 күнү кечмиш әмәјин (сабит капиталын) пајына дүшүр вә анҹаг 10 күнү әмәк һаггы тәшкил едир. Беләликлә, 10 күн сабит капиталдадыр, 20 күн әлавә едилмиш јени иш күнләридир, амма фәһләләр бунун анҹаг 10 күнүнү өзләри үчүн ишләјир, 10 күнүнү исә капиталист үчүн. Лакин ҹ-б Милл иддиа едир ки, һәмин 60 квартер 40 фәһләнин әмәјинин мәһсулудур, һалбуки кечмишдә 120 квартер 60 фәһләнин әмәјинин мәһсулу иди. Кечмишдә бир квартердә јарым иш күнү вар иди (һәрчәнд бу, бүтүн иш күнү үчүн әмәк һаггыны тәшкил едирди), инди исә јарым иш күнүнә $^3/_4$ квартер бәрабәр оларды. Һалбуки мәһсулун сабит капитала сәрф едилмиш олан $^1/_3$ һиссәси (60 квартер) дә јенә там ејни дәјәрә маликдир, јә'ни онда да мәһсулун һәр бир дикәр $^1/_3$-индә олдуғу гәдәр иш вахты вардыр. Әкәр ҹ-б Милл 60 квартердән ибарәт олан сабит капиталын һамысыны әмәк һаггы илә мәнфәәтдән ибарәт етмәк истәсәјди, бу һал онда еһтива едилән иш вахтынын мигдарыны *әсла* дәјишдирмәзди. Кечмишдәки кими јенә дә онда 30 иш күнү еһтива едиләрди; лакин мәнфәәт илә изафи дәјәр мүтабиг кәләрди, чүнки бурада сабит капиталын әвәзләнмәси лазым кәлмәзди. Демәли, мәнфәәт кечмишдәки кими 50% дејил, 100% тәшкил едәрди. Кечмишдә изафи дәјәр дә 100% тәшкил едирди; лакин мәнфәәт о заман анҹаг 50% тәшкил едирди,—мәһз онун нәтиҹәсиндә ки, мәнфәәтин һесабланмасына сабит капитал да дахилдир.

Беләликлә, бурада биз ҹ-б Миллин ики ҹүр сәһв үсулуну көрүрүк.

Биринчи 180 квартерә кәлдикдә исә, арада чәтинлик бундан ибарәт иди ки, изафи дәјәр илә мәнфәәт бир-биринә мүтабиг кәлмирди, зира 60 квартерлик изафи дәјәри тәкҹә 60 квартерә көрә һесабламаг (мәҹму мәһсулун әмәк һаггына бәрабәр олан һиссәсинә көрә һесабламаг) дејил, [325] 120 квартерә көрә һесабламаг, јә'ни 60 квартерлик сабит капитал плјус

60 квартерлик әмәк һаггына көрә һесабламаг лазым иди. Буна көрә изафи дәјәр 100%, мәнфәәт исә јалныз 50% тәшкил едирди. Ч-б Милл, сабит капиталын ибарәт олдуғу 60 квартер үчүн бу чәтинлији арадан галдырыр: о белә фәрз едир ки, бурада бүтүн мәһсул капиталист илә фәһлә арасында бөлүшдүрүлүр, јә'ни үмуми дәјәри 60 квартер олан тохумдан вә әмәк аләтләриндән ибарәт олан сабит капиталын јарадылмасында һеч бир сабит капитал иштирак етмир. I капитал үчүн изаһ едилмәси лазым кәлән шәраит, *ирәличәдән белә фәрз едилир* ки, II капитал үчүн јохдур, бунунла проблемин өзү дә јоха чыхмыш олур.

Икинчиси, Милл әввәлчә белә фәрз едир ки, I үчүн сабит капитал тәшкил едән 60 квартерин дәјәринә јалныз [мүстәгим] әмәк дахилдир, онун дәјәриндә *кечмиш әмәк* јохдур, сабит капитал јохдур, буна көрә дә мәнфәәт илә изафи дәјәр—демәли, һәмчинин мәнфәәт нормасы илә изафи дәјәр нормасы да—бир-биринә мүтабигдир, бунларын арасында һеч бир фәрг јохдур, сонра да, әксинә, белә фәрз едир ки, I һалда олдуғу кими, *бунларын арасында фәрг вардыр,* бу сәбәбдән дә мәнфәәт, I һалда олдуғу кими, чәми 50% тәшкил едир. Әкәр I һалда мәһсулун үчдә бир һиссәси сабит капиталдан ибарәт олмасајды, онда мәнфәәт изафи дәјәрә мүтабиг кәләрди. Мәчму мәһсул јалныз, 60 иш күнүнә бәрабәр олан 120 квартердән ибарәт оларды вә һәмин 60 иш күнүнүн 30-ну фәһләләр әлдә едәрди (=60 квартер), 30-ну да капиталист (=60 квартер). Мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасына бәрабәр, јә'ни 100% оларды. Һәгигәтдә мәнфәәт нормасы 50% тәшкил етмишдир, чүнки 60 квартерлик изафи дәјәр 60 квартерә (әмәк һаггы) көрә һесабланмајыб, 120 квартерә (әмәк һаггы, тохум вә әсас капитал) көрә һесабланмышды. II һалда Милл белә фәрз едир ки, истеһсал һеч бир сабит капитал олмадан баш верир. О, һәмчинин, белә фәрз едир ки, әмәк һаггы бурада да ејнидир, јә'ни бир квартердир. Буна бахмајараг, о јенә дә белә күман едир ки, бурада мәнфәәт илә изафи дәјәр бир-бириндән фәргләнир, јә'ни изафи дәјәр 100%-ә чатырса да, мәнфәәт јалныз 50% тәшкил едир. Милл фе'лән белә фәрз едир ки, мәчму мәһсулун бу үчдә бир һиссәсини тәшкил едән 60 квартердә мәчму мәһсулун дикәр үчдә бир һиссәсиндәкиндән чох иш вахты вардыр; белә фәрз едир ки, һәмин 60 квартер 40 иш күнүнүн мәһсулудур, һалбуки галан 120 квартер јалныз 60 иш күнүнүн мәһсулу иди.

Һәгигәтдә исә бурада, «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» барәсиндәки көһнә јанлышлыг өзүнү көстәрир ки, бунун да мәһсулда еһтива едилән иш вахты илә, һабелә Рикардонун дәјәр тә'рифи илә һеч бир әлагәси јохдур. Милл

исә мәһз беләфәрз едир ки, бир фәһләнин бир иш күнү үчүн алдығы әмәк һаггы һәмин фәһләнин бир иш күнүндәки мәһсулуна бәрабәрдир, јахуд бу әмәк һаггында, фәһлә нә гәдәр ишләјирсә, о гәдәр иш вахты вардыр. Әкәр әмәк һаггы олараг 40 квартер верилирсә вә мәнфәәт 20 квартерә бәрабәрдирсә, онда әмәк һаггы олараг верилән 40 квартердә 40 иш күнү еһтива едилмишдир. 40 иш күнү үчүн верилән һагг 40 иш күнүнүн мәһсулуна бәрабәрдир. Әкәр мәчму мәһсулун 60 квартеринә 50%, јахуд 20 квартер мәнфәәт дүшүрсә, онда бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, 40 квартер 40 фәһлә әмәјинин мәһсулуна бәрабәрдир, чүнки фәрз едилдијинә әсасән 40 квартер әмәк һаггыны тәшкил едир вә 1 фәһлә күндә 1 квартер алыр. Бәс галан 20 квартер һарадан мејдана кәлир? Көстәрилән 40 фәһлә 40 иш күнү ишләјир, чүнки онлар 40 квартер алырлар. Демәли, 1 квартер 1 иш күнүнүн мәһсулудур. Буна көрә дә 40 иш күнү анчаг 40 квартер истеһсал едир, бундан бир бушел дә артыг истеһсал етмир. Бәс мәнфәәт тәшкил едән 20 квартер һарадан мејдана кәлир? Миллин бу мисалынын әсасы «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» барәсиндәки көһнә јанлыш фикирдән ибарәтдир ки, бу һалда мәһсулун гијмәти там номинал сурәтдә мәһсулун дәјәриндән јүксәк көтүрүлүр. Бурада исә дәјәр пулда тәмсил олунмајыб, мәһсулун өзүнүн мүвафиг һиссәсиндә тәмсил олундуғу бир һалда һәмин «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» *тамамилә мә'насыз* вә гејри-мүмкүн бир шеј кими мејдана чыхыр. Тәсәввүр едилмәси чәтин дејилдир ки, әкәр 40 квартер тахыл, һәрәси күндә (вә ја илдә) 1 квартер әмәк һаггы алан, јә'ни әмәк һаггы олараг *өзүнүн бүтүн мәһсулуну* әлдә едән 40 фәһләнин әмәјинин мәһсулудурса вә әкәр 1 квартер тахыл пул илә ифадә олундугда 3 ф. стерлингә вә 40 квартер 120 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда капиталист һәмин 40 квартери 180 ф. стерлингә сатдыгда 60 ф. ст. мәнфәәт әлдә едир, јә'ни 50% мәнфәәт әлдә едир (60 ф. ст. = 20 квартер тахыла). Лакин бу тәсәввүр өзү өзүнү там бир мә'насызлыға чевирир, зира иддиа едилир ки, капиталист өз 40 фәһләсинин 40 иш күнү әрзиндә истеһсал етдији вә мүгабилиндә 40 квартер әмәк һаггы вермиш олдуғу һәмин 40 квартердән 60 квартер сатыр. Онун әлиндә јалныз 40 квартер вардыр, сатанда исә 60 квартер *сатыр,* јә'ни сатмаг үчүн малик олдуғу мигдардан 20 квартер артыг сатыр.

[326] Беләликлә, биринчи нөвбәдә Милл чалышыр ки, Рикардо ганунуну (јә'ни сәһв ганун олуб, изафи дәјәр илә мәнфәәти гарышдыран Рикардо ганунуну) ашағыдакы гәшәнк фәрзијјәләр васитәси илә сүбут етсин:

1) Фәрз едилир ки, сабит капитал истеһсал едән капиталистин өзүнүн һеч бир сабит капитала еһтијачы јохдур; беләлик-

лә, сабит капиталын мејдана кәтирдији чәтинлијин бүтөвүнү Милл *өзүнүн бу фәрзијјәси илә арадан галдырмыш олур.*

2) Фәрз едилир ки, сабит капитал олмадыгда да, изафи дәјәр илә мәнфәәт арасында сабит капитал үзүндән мејдана кәлән фәрг јенә дә мөвчуд олур, она бахмајараг ки, бурада һеч бир сабит капитал јохдур.

3) Фәрз едилир ки, 40 квартер буғда истеһсал едән капиталист 60 квартер буғда сата билир, чүнки онун мәчму мәһсулу, өз сабит капиталы 60 квартерә бәрабәр олан башга бир капиталистә сабит капитал олараг сатылыр вә 2 №-ли капиталист һәмин 60 квартердән 50% мәнфәәт көтүрүр.

Бу ахырынчы мә'насызлыг «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» тәсәввүрүндән ибарәтдир вә бурада һәмин тәсәввүр анчаг она көрә бу гәдәр чәфәнкијат шәклиндә мејдана чыхыр ки, пул илә ифадә олунмуш номинал дәјәр дејил, сатылмыш мәһсулун өзүнүн бу вә ја дикәр һиссәси мәнфәәт тәшкил етмәлидир. Демәли, ч-б Милл бунунла Рикардону мүдафиә етмәк истәркән онун әсас бахышындан үз дөндәрмиш вә Рикардодан, А. Смитдән вә физиократлардан чох керидә галмышдыр.

Демәли, Рикардо тә'лимини мүдафиә етмәк јолунда Миллин биринчи тәшәббүсү ондан ибарәтдир ки, бу тә'лими о лап әввәлчәдән јерә вурур, онун мәһз белә бир әсас принсипини јерә вурур ки, мәнфәәт әмтәәнин дәјәринин анчаг бир һиссәсини тәшкил едир, јә'ни әмтәәдә еһтива едилән иш вахтынын јалныз о һиссәсини тәшкил едир ки, капиталист өз мәһсулунда бу һиссәни сатыр, *лакин* бу һиссә үчүн фәһләјә *һагг вермәмишдир.* Милләкөрә, капиталист фәһләјә онун бүтүн иш күнү үчүн һагг верир вә буна бахмајараг мәнфәәт әлдә едир.

Көрәк Милл сонра нечә едир.

О белә фәрз едир ки, нә исә бир ихтиранын нәтичәси олараг тахыл истеһсалында тохум вә әкинчилик аләтләри ишләтмәк лүзуму арадан галхыр; јә'ни онун бу фәрзијјәсинә көрә, ахырынчы капиталист үчүн сабит капитал лүзуму арадан галхыр, нечә ки, Милллдә, тохума вә әсас капитала дүшән биринчи 60 квартерин истеһсалчысы үчүн бу чүр фәрз едилмишди. Инди Милл кәрәк ашағыдакы тәрздә мүһакимә јеридәјди:

I капиталист инди тохума вә әсас капитала 60 квартер сәрф етмәли дејилдир, чүнки биз дедик ки, онун сабит капиталы сыфыра бәрабәрдир. Демәли, о јалныз 60 иш күнү әрзиндә ишләјән 60 фәһләнин әмәк һаггы үчүн 60 квартер сәрф етмәлидир. Һәмин 60 иш күнүнүн мәһсулу 120 квартердир. Фәһләләрә јалныз 60 квартер верилир. Демәли, капиталист 60 квартер, јә'ни 100% мәнфәәт әлдә едир. Онун мәнфәәт нормасы

тамамилә изафи дәјәр нормасына бәрабәрдир, јә'ни тамамилә фәһләләрин өзләри үчүн ишләмәјиб капиталист үчүн ишләдикләри мүддәтдәки иш вахтынын [өзләри үчүн ишләдикләри мүддәтдәки иш вахтына олан нисбәтинә] бәрабәрдир. Онлар 60 күн ишләмишләр. Онлар 120 квартер истеһсал едир вә әмәк һаггы олараг 60 квартер әлдә едирләр. Демәли, онлар, 60 күн ишләмишсәләр дә, әмәк һаггы олараг 30 иш күнүнүн мәһсулуну алырлар. 2 квартерин баһасыны тәшкил едән иш вахтынын мигдары кечмишдәки кими 1 иш күнүнә бәрабәрдир. Капиталист тәрәфиндән *һаггы өдәнилмиш* олан иш күнү кечмишдәки кими 1 квартерә, јә'ни иш көрүлән иш күнүнүн јарысына бәрабәрдир. Мәһсул $^1/_3$ азалыр, 180 квартердән 120 квартерә енир; амма буна бахмајараг, мәнфәәт нормасы 50 хал јүксәлмишдир, јә'ни 50%-дән галхыб 100% олмушдур. Нәјә көрә? 180 квартерин $^1/_3$ һиссәси тамамилә анчаг сабит капитал үчүн олан мәсрәфи өдәмишдир вә, демәли, нә мәнфәәтә, нә дә әмәк һаггына дахил олмамышдыр. Дикәр тәрәфдән, фәһләләрин капиталист үчүн истеһсал етмиш олдуглары 60 квартер (фәһләләрин капиталист үчүн ишләмиш олдуглары 30 иш күнү) һеч дә әмәк һаггына сәрф едилән 60 квартерә көрә (фәһләләрин өзләри үчүн ишләмиш олдуглары 30 иш күнүнә көрә) дејил, әмәк һаггына, тохума вә әсас капитала сәрф едилән 120 квартерә (60 иш күнү) көрә *һесабланмышдыр.* Буна көрәдир ки, фәһләләр 30 күн өзләри үчүн вә 30 күн капиталист үчүн ишләмишләрсә дә вә капиталистин әмәк һаггы үчүн сәрф етдији 60 квартер она 120 квартер мәһсул вермишсә дә, онун мәнфәәт нормасы 100% дејил, анчаг 50% олмушдур, чүнки о, *башга чүр* һесабланмышдыр: бир һалда 2×60-а, дикәр һалда исә 60-а көрә һесабланмышдыр. Бу һалларын һәр икисиндә изафи дәјәр [327] ејнидир, мәнфәәт нормасы исә ејни дејилдир.

Бәс Милл бу мәсәләјә нечә јанашыр?

О белә фәрз етмир ки, капиталист [сабит капиталсыз кечинмәјә имкан верән ихтира тәтбиг олундугдан сонра] 60 квартер сәрф етмәклә 120 квартер әлдә едир (60 иш күнүндән 30 иш күнүнү мәнимсәјир); онун фәрзијјәсинә көрә капиталист инди 100 фәһлә ишләдир вә бу фәһләләр она 180 квартер верир, һәм дә даим белә һесаб едилир ки, 1 иш күнү үчүн әмәк һаггы 1 квартердир. Бу гајда илә белә бир һесаб әмәлә кәлир:

Сәрф едилмиш капитал (јалныз дәјишән капитал, јә'ни анчаг әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал)	Мәчму мәһсул	Мәнфәәт
100 квартер (100 иш күнү мүгабилиндә верилән һагг)	180 квартер	80 квартер

Беләликлә, капиталист инди 80% мәнфәәт әлдә едир. Бурада мәнфәәт изафи дәјәрә бәрабәрдир. Демәли, изафи дәјәр нормасы да ејни илә јалныз 80%-дир; о, кечмишдә 100% тәшкил едирди, јә'ни 20 хал јүксәк иди. Демәли, биз бурада белә бир һал көрүрүк: мәнфәәт нормасы 30 хал артмыш, изафи дәјәр нормасы исә 20 хал ашағы дүшмүшдүр.

Әкәр капиталист кечмишдәки кими, әмәк һаггына јалныз 60 квартер сәрф етмишсә, онда ашағыдакы һесаб алынмыш оларды:

100 квартер	80 квартер	изафи	дәјәр	верир
10 »	8 »	»	»	»
60 »	48 »	»	»	»

Һалбуки 60 квартер кечмишдә 60 квартер изафи дәјәр верирди (демәли, 20% енмә олмушдур). Јахуд, башга чүр ифадә едилсә, кечмишдә

	Мәчму мәһсул	Изафи дәјәр
60 квартер верирди	120 квартер	60 квартер
10 » »	20 »	10 »
100 » »	200 »	100 »

Беләликлә, изафи дәјәр (биз һәр ики һалда 100 квартерә көрә һесабламалыјыг) 100 квартердән 80 квартерә енмиш, јә'ни 20% азалмышдыр.

$$(60 : 48 = 100 : 80; \quad 60 : 48 = 10 : 8; \quad 60 : 48 = 5 : 4.$$
$$4 \times 60 = 240 \text{ вә } 48 \times 5 = 240.)$$

Инди кечәк бир квартердә маддиләшмиш олан иш вахтына, јахуд бир квартерин дәјәринә. Кечмишдә 2 квартер 1 иш күнүнә бәрабәр иди, јахуд 1 квартер јарым иш күнүнә, ја да бир фәһләнин бир күнлүк әмәјинин $^9/_{18}$ һиссәсинә бәрабәр иди. Инди исә 180 квартер 100 иш күнүнүн мәһсулундан ибарәтдир; демәли, 1 квартер $^{100}/_{180}$ иш күнүнүн, јә'ни $^{10}/_{18}$ иш күнүнүн мәһсулудур. Башга сөзлә дејилсә, мәһсул $^1/_{18}$ иш күнү гәдәр баһаланмышдыр, јахуд әмәјин мәһсулдарлығы азалмышдыр, чүнки кечмишдә 1 квартерин истеһсалына фәһлә үчүн јалныз $^9/_{18}$ иш күнү тәләб олунурду, инди исә $^{10}/_{18}$ иш күнү тәләб олунур. Изафи дәјәрин ашағы дүшдүјүнә, әмәк мәһсулдарлығынын исә буна мүвафиг сурәтдә азалдығына бахмајараг, јә'ни әмәк һаггынын керчәк дәјәринин (истеһсал хәрчләринин) $^1/_{18}$ гәдәр, јә'ни $11^1/_9$% артдығына бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир. Кечмишдә 180 квартер 90 иш күнүнүн мәһсулу иди (1 квартер $^{90}/_{180}$ иш күнүнүн, јә'ни $^9/_{18}$, јахуд $^1/_2$ иш күнүнүн) мәһсулу иди. Инди 180 квартер 100 иш күнүнүн мәһсулу-

дур (1 квартер $^{100}/_{180}$, јә’ни $^{10}/_{18}$ иш күнүнүн мәһсулудур). Фәрз едәк ки, иш күнү 12 саатдыр, јахуд 60 × 12 дәгигәдир, јә’ни 720 дәгигәдир. [328] Онда иш күнүнүн 18-дә бир һиссәси $^{720}/_{18}$ дәгигәјә, јә’ни 40 дәгигәјә бәрабәрдир. Биринчи һалда фәһлә бу 720 дәгигәдән капиталистә һәмин 720 дәгигәнин јарысыны, јә’ни 360 дәгигә верир. Демәли, 60 фәһлә капиталистә 360 × 60 дәгигә верир. Икинчи һалда фәһлә 720 дәгигәнин $^{8}/_{18}$-ни, јә’ни чәми 320 дәгигә верир. Лакин биринчи капиталист 60 фәһлә ишләдир вә, демәли, 360 × 60, јә’ни 21 600 дәгигә мәнимсәјир. Икинчи капиталист 100 фәһлә ишләдир вә, демәли, 320 × 100, јә’ни 32 000 дәгигә мәнимсәјир. Демәли, икинчи капиталистин мәнфәәти биринчининкиндән чохдур, чүнки һәрәси күндә 320 дәгигәдән көтүрүлән 100 фәһлә, һәрәси күндә 360 дәгигәдән көтүрүлән 60 фәһләдән чох верир. Беләликлә, бу јалныз она көрә баш верир ки, икинчи капиталист 40 нәфәр артыг фәһлә ишләдир; лакин һәр фәһләдән о, биринчи капиталистин әлдә етдијинә нисбәтән аз әлдә едир. Бурада изафи дәјәр нормасынын вә әмәк мәһсулдарлығынын ашағы дүшдүјүнә, реал әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринин (јә’ни бунда еһтива едилән әмәјин мигдарынын) јүксәлдијинә бахмајараг икинчи капиталистин мәнфәәти артыг олур. *Ч-б Милл исә бунун там әксини сүбут етмәк истәјирди*[81].

Фәрз едәк ки, тахылы тохумсуз вә әсас капиталсыз истеһсал етмәјә имкан верән бир шеј «ихтира» етмәмиш олан 1 №-ли капиталист дә (2 №-ли капиталист кими) 100 иш күнү тәтбиг едир, јухарыда көстәрилән һесабламада исә о јалныз 90 иш күнү тәтбиг етмишди. Демәли, о, 10 иш күнү артыг тәтбиг етмәли иди, бунун $3^1/_3$-ни өз сабит капиталына (тохума вә әсас капитала), $3^1/_3$-ни дә әмәк һаггына. Истеһсалын кечмишдәки инкишаф сәвијјәси шәраитиндә һәмин 10 иш күнүнүн мәһсулу 20 квартерә бәрабәрдир, лакин бундан $6^2/_3$ квартер сабит капиталы әвәзләјир, $12^4/_3$ квартер исә $6^2/_3$ иш күнүнүн мәһсулуну тәшкил едир. Бунун $6^2/_3$ квартери әмәк һаггы, $6^2/_3$ квартери дә изафи дәјәрдир.

Беләликлә, биз ашағыдакы һесабы әлдә етмиш олардыг:

Сабит капитал	Әмәк һаггы	Мәчму мәһсул	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы
6.6 $^2/_3$ квартер (33 $^1/_3$ иш күнү)	66 $^2/_3$ квартер (66 $^2/_3$ иш күнү үчүн һагг)	200 квартер (100 иш күнү)	66 $^2/_3$ квартер (33 $^1/_3$ иш күнү)	100%

1 №-ли капиталист 100 иш күнүнүн мәчму мәһсулундан $33^1/_3$ иш күнү мәнфәәт көтүрүр. Јахуд 200 квартер мәчму мәһсулдан $66^2/_3$ квартер мәнфәәт көтүрүр. Ја да, әкәр биз онун сәрф етмиш олдуғу капиталы квартер илә һесабласаг, онда 1 №-ли капиталист $133^1/_3$ квартердән ($66^2/_3$ иш күнүнүн мәһсулундан) $66^2/_3$ квартер мәнфәәт көтүрүр. 2 №-ли капиталист исә 100 квартер сәрф едиб, 80 квартер мәнфәәт көтүрүрдү. Беләликлә, 2 №-ли капиталистин мәнфәәти 1 №-ли капиталистин мәнфәәтиндән чохдур. Лакин 1 №-ли капиталист 200 квартери 2 №-ли капиталистин 180 квартер истеһсал етдији ејни мүддәтдә истеһсал едир. 1 №-ли капиталистин бир квартери јарым иш күнүнә бәрабәрдир, 2 №-ли капиталистин бир квартери $^{10}/_{18}$ (вә ја $^5/_9$) иш күнүнә бәрабәрдир, јә'ни онда иш вахты $^1/_{18}$ чохдур вә, демәли, о, баһадыр. Буна көрә 1 №-ли капиталист 2 №-ли капиталисти өз мөвгејиндән вуруб чыхармалы иди. 2 №-ли капиталист өз ихтирасындан әл чәкмәјә вә кечмишдәки кими јенә дә тахыл истеһсалы үчүн тохум вә әсас капитал тәтбигини вәрдиш етмәјә мәчбур оларды.

1 №-ли капиталистин 120 квартердән мәнфәәти 60 квартер, јахуд 50% тәшкил едир (нечә ки, $133^1/_3$ квартердән $66^2/_3$ квартер тәшкил едир).

2 №-ли капиталистин 100 квартердән мәнфәәти 80 квартер, јахуд 80% тәшкил едир.

Мәнфәәт № 2 : № 1 = 80 : 50 = 8 : 5 = 1 : $^5/_8$.

Әксинә, изафи дәјәр № 2 : № 1=80 : 100=8 : 10=1 : $^{10}/_8$ = = 1 : 1 $^2/_8$ = 1 : $1^1/_4$.

2 №-линин мәнфәәт нормасы 1 №-линин мәнфәәт нормасындан 30 хал чохдур.

2 №-линин изафи дәјәри 1 №-линин изафи дәјәриндән 20 хал аздыр.

2 №-ли капиталист $66^2/_3$% чох фәһлә ишләдир, һалбуки 1 №-ли капиталист бир иш күнүндә һәр фәһләдән јалныз $^1/_8$ мигдарында (вә ја $12^1/_2$%) артыг әмәк мәнимсәјир.

[329] Беләликлә, ч-б Милл фе'лән сүбут етмишдир ки, үчдә бири сабит капиталдан (тохум, машын вә саирәдән) ибарәт чәми 90 иш күнү тәтбиг едән вә 60 фәһлә тутан, лакин онлара јалныз 30 иш күнүнүн һаггыны верән 1 №-ли капиталист 1 квартер тахылы јарым (вә ја $^9/_{18}$) иш күнүндә истеһсал едир вә 90 иш күнүндә 180 квартер истеһсал едир ки, бунун 60 квартери сабит капиталда еһтива едилән 30 иш күнүнү өдәјир, 60 квартери 60 иш күнү үчүн әмәк һаггыны (јахуд 30 иш күнүнүн мәһсулуну), 60 квартери дә изафи дәјәри (јахуд 30 иш күнүнүн мәһсулуну) өдәјир. Бу 1 №-ли капиталистин изафи дәјәри 100%-ә бәрабәр олур. Онун мәнфәәти 50% тәшкил едир, чүнки

60 квартер изафи дәјәр 60 квартерә көрә, капиталын әмәк һаггы үчүн сәрф едилән һиссәсинә көрә һесабланмајыб, 120 квартерә көрә, јә'ни икигат артыг бир капитала (дәјишән капитал плјус сабит капитал) көрә һесабланыр.

Милл, сонра сүбут етмишдир ки, 100 иш күнү тәтбиг едән вә бундан (өз ихтирасы сајәсиндә) сабит капитала һеч бир шеј сәрф етмәјән 2 №-ли капиталист 180 квартер мәһсул истеһсал едир, белә ки, бир квартер $^{10}/_{18}$ иш күнүнә бәрабәрдир, јахуд 1 №-ли капиталистдәкиндән $^{1}/_{18}$ иш күнү (40 дәгигә) баһадыр. Онун фәһләләринин әмәји $^{1}/_{18}$ аз мәһсулдардыр. Фәһлә кечмишдәки кими јенә дә бир иш күнү үчүн 1 квартер һагг алдығына көрә, һәмин фәһләләрин әмәк һаггы өз керчәк дәјәри чәһәтдән, јә'ни онун истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахты чәһәтдән $^{1}/_{18}$ артмышдыр. Әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри инди $^{1}/_{18}$ артмышса да вә 2 №-ли капиталистин мәчму мәһсулу сәрф едилмиш иш вахтына нисбәтән азалмышса да, онун истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәр исә јалныз 80% тәшкил едирсә дә,—һалбуки 1 №-ли капиталистдә изафи дәјәр 100% тәшкил едирди,—буна бахмајараг, 2 №-ли капиталистдә мәнфәәт нормасы 80% тәшкил едир, 1 №-ли капиталистдә исә мәнфәәт нормасы 50% иди. Нәјә көрә? Она көрә ки, 2 №-ли капиталистдә әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри артмышса да, о, чох фәһлә ишләдир, бир дә она көрә ки, 2 №-ли капиталистдә изафи дәјәр нормасы мәнфәәт нормасына бәрабәрдир, зира онун истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәр јалныз әмәк һаггы үчүн сәрф едилән капитала көрә һесабланыр, сабит капитал исә сыфыра бәрабәрдир. Лакин Милл, мәһз әксинә, сүбут етмәк истәјирди ки, мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси, Рикардо ганунуна әсасән, *әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринин азалмасы* нәтичәсиндә баш вермишдир. Биз көрдүк ки, мәнфәәт нормасынын бу јүксәлмәси *әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринин артмасына бахмајараг* баш вермишдир, демәли, көрдүк ки, Рикардо гануну сәһвдир, чүнки орада мәнфәәт илә изафи дәјәр *билаваситә* ејниләшдирилир, мәнфәәт нормасы дедикдә исә, изафи дәјәрин, јахуд үмуми мәнфәәтин (үмуми мәнфәәт изафи дәјәрә бәрабәрдир) аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәринә нисбәти нәзәрдә тутулур.

Ч-б Милл сөзүнә давам едир:

«180 квартерлик нәтичәни кечмишдә јалныз 120 квартер сәрф олунмагла әлдә етмәк мүмкүн олурду; инди буну чәми јалныз 100 квартер сәрф олунмагла әлдә етмәк мүмкүндүр».

Ч-б Милл унудур ки, биринчи һалда 120 квартерин сәрфи 60 иш күнүнүн сәрфинә бәрабәрдир, икинчи һалда исә 100 квартерин сәрфи $55^{5}/_{9}$ иш күнүнүн сәрфинә бәрабәрдир (јә'ни

биринчи һалда 1 квартер $^{9}/_{18}$ иш күнүнә, икинчи һалда исә $^{10}/_{18}$ иш күнүнә бәрабәрдир).

«180 квартер тахыл кечмишдәки кими јенә дә ејни мигдар әмәјин, 100 фәһләнин әмәјинин нәтичәсиндән ибарәтдир».

Лүтфән бағышлајын! Бу 180 квартер кечмишдә 90 иш күнүнүн нәтичәси иди, инди исә 100 иш күнүнүн нәтичәсиндән ибарәтдир.

«Бир квартер тахыл кечмишдәки кими јенә дә $^{10}/_{18}$ фәһләнин иллик әмәјинин мәһсулудур».

Лүтфән бағышлајын! Кечмишдә бу, $^{9}/_{18}$ фәһләнин иллик әмәјинин мәһсулу иди.

«Зира бир фәһләнин *һаггы* олан *бир квартер тахыл һәгигәтдә* јенә дә кечмишдәки *ејни мигдар әмәјин мәһсулундан* ибарәтдир».

Лүтфән бағышлајын! Әввәлән, 1 квартер тахыл инди $^{10}/_{18}$ иш күнүнүн «һәгигәтдә мәһсулудур», кечмишдә исә бу, $^{9}/_{18}$ иш күнүнүн мәһсулу иди; демәли, бунун дәјәриндәки әмәк $^{1}/_{18}$ иш күнү мигдарында артыгдыр. Икинчиси, бир квартерин дәјәринин $^{9}/_{18}$ вә ја $^{10}/_{18}$ иш күнү олмасындан асылы олмајараг, бир фәһләнин *һаггыны* һеч вахт *онун әмәјинин мәһсулу* илә гарышдырмаг олмаз; онун һаггы һәмишә бу мәһсулун јалныз бир һиссәсини тәшкил едир.

«Инди бир квартер тахыл $^{10}/_{18}$ фәһләнин иллик әмәјинин мәһсулундан ибарәтдир, *артыг бир шеј* дејилдир» (бу, доғрудур!), «һалбуки кечмишдә онун истеһсалы үчүн һәмин мигдар әмәјин, мәнфәәти [бундан габагкы капиталистин мәнфәәтини] әвәзләјән мәсрәфлә бирләшдирилмәси тәләб олунурду ки, бу да $^{1}/_{5}$ артыг тәшкил едирди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 100—103).

Дајан! Әввәлән, [330] тәкрар едирик, доғру дејилдир ки, кечмишдә бир квартерин дәјәри $^{10}/_{18}$ иш күнү иди; онун дәјәри јалныз $^{9}/_{18}$ иш күнү иди. Даһа артыг дәрәчәдә доғру дејилдир (әкәр әсла доғру олмамағын дәрәчәләрә ајрылмасы мүмкүн олсајды) ки, бу $^{9}/_{18}$ иш күнүнә һабелә «мәнфәәтин әвәзләнмәси» әлавә едилирди ки, «бу да $^{1}/_{5}$ артыг тәшкил едирди». 90 иш күнүндә (сабит капитал илә дәјишән капитал бирликдә һесаб едилсә) 180 квартер истеһсал олунмушдур. 180 квартер = 90 иш күнүнә; 1 квартер = $^{90}/_{180}$ = $^{9}/_{18}$ = $^{1}/_{2}$ иш күнүнә. Беләликлә, һәмин $^{9}/_{18}$-а, јахуд 1 №-ли һалда иш күнүнүн 1 квартерә сәрф едилмиш бу јарысы үзәринә кәлән һеч бир «әлавә» мејдана чыхмыр.

Лакин бурада биз, әслиндә, елә бир јанылманын үстүнү ачырыг ки, бүтүн бу чәфәнкијат кизличә онун әтрафында

һәрләнир. Милл һәр шејдән әввәл белә бир фәрзијјә илә өзү өзүнү кич етмишдир ки, әкәр 120 квартер 60 иш күнүнүн мәһсулудурса вә бу 60 иш күнүнүн мәһсулу 60 фәһлә илә капиталист арасында бәрабәр һиссәләрә бөлүнүрсә, онда, сабит капиталы тәшкил едән 60 квартер 40 иш күнүнүн мәһсулундан ибарәт ола биләр. Һәгигәтдә бу 60 квартер, ону истеһсал етмиш олан капиталист илә фәһләләрин бу мәһсулу өз араларында нә кими бир пропорсијада бөлдүкләриндән асылы олмајараг, јалныз 30 күнүн мәһсулундан ибарәт ола биләрди.

Лакин бунун үзәриндә дајанмајаг. Миллин јанылмасыны ахырадәк изаһ етмәкдән өтрү фәрз едәк ки, 60 квартерлик сабит капиталын $^1/_3$ һиссәси дејил, (јә'ни 20 квартери дејил), 60 квартерин бүтүн мәчмусу мәнфәәт тәшкил едир. Биз хүсусилә дә она көрә белә фәрз едә биләрик ки, бу фәрзијјә Миллин хејринәдир, бизим хејримизә дејилдир вә бу фәрзијјә проблеми садәләшдирир. Бундан башга, 60 квартерлик сабит капиталы истеһсал едән капиталистин 30 фәһләни һеч бир һагг вермәдән *һаваjы* (бијар формасында олдуғу кими) ишләмәјә мәчбур едә билмәсини, 60 квартер вә ја бунун дәјәрини истеһсал едән 30 иш күнү әлдә едә билмәсини мүмкүн едән бир *ихтиранын* она иснад верилмәси, Миллин мисалындакы капиталистин 180 квартер тахылы тохумсуз вә әсас капиталсыз истеһсал етмәсинә имкан верән бир «ихтиранын» она иснад верилмәсиндән олдугча асандыр. Беләликлә, фәрз едәк ки, көстәрилән 60 квартер јалныз, 1 №-ли капиталист үчүн сабит капитал истеһсал едән 2 №-ли капиталистин мәнфәәтиндән ибарәтдир вә 2 №-ли капиталист 30 иш күнүнүн мәһсулуну сатачаг вә һәрәси бир иш күнү ишләмиш олан 30 нәфәр өз фәһләсинә бир фартинг дә вермәјәчәкдир. Демәк олармы ки, јалныз мәнфәәтдән ибарәт олан бу 60 квартер 1 №-ли капиталистдә *әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринә* дахилдир вә һәмин капиталистин фәһләләринин ишләмиш олдуглары иш вахты илә «бирләшмир»?

Әлбәттә, 1 №-ли капиталист вә фәһләләр, өзләринин сабит капиталыны тәшкил едән вә јалныз мәнфәәтдән ибарәт едилән 60 квартер олмасајды, 120 квартери истеһсал едә билмәздиләр (үмумијјәтлә бир квартер дә истеһсал едә билмәздиләр). Бу 60 квартер онлар үчүн зәрури истеһсал шәртләридир, һәм дә өдәнилмәли олан истеһсал шәртләридир. Лакин бу 60 квартер онлара 180 квартер истеһсал етмәләри үчүн лазым иди. Һәмин 180 квартердән 60-ы јухарыда көстәрилән 60 квартери әвәзләјир. Сабит капиталын бу әвәзләнмәси онларын өз 60 иш күнүнүн мәһсулу олан өз 120 квартеринә әсла тохунмур. Әкәр онлар өзләринин сабит капиталыны тәшкил едән 60 квартерсиз 120 квартер истеһсал едә билсәјдиләр, онда

онларын мәһсулу, 60 иш күнүнүн мәһсулу кечмишдәки гәдәр оларды; лакин мәчму мәһсул аз оларды, мәһз она көрә ки, әввәлдә мөвчуд олан 60 квартер тәкрар истеһсал едилмиш олмазды. Капиталистин мәнфәәт нормасы артыг оларды, чүнки онун 60 квартерлик изафи дәјәр әлдә етмәсинә имкан верән истеһсал шәртләри үчүн едилән мәсрәфләр, хәрчләр онун истеһсал хәрчләринә дахил олмазды. Мүтләг мәнфәәт јенә дә о гәдәр, јә'ни 60 квартер оларды. Лакин бу 60 квартер она јалныз 60 квартерлик мәсрәф баһасына баша кәләрди. О инди буна 120 квартер сәрф етмишдир. Демәли, сабит капитал үчүн едилән бу мәсрәф әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринә дејил, капиталистин истеһсал хәрчләринә дахилдир.

Фәрз едәк ки, бир «ихтира» сајәсиндә 3 №-ли капиталист дә өз фәһләләринә музд вермәдән [30 иш күнү әвәзинә] 15 иш күнү әрзиндә 60 квартер истеһсал едир, гисмән она көрә ки, бу капиталист јахшы машынлар вә и. а. тәтбиг едир. Бу 3 №-ли капиталист 2 №-ли капиталисти базардан сыхышдырыб чыхарар вә 1 №-ли капиталисти өзү үчүн даими алычы едәрди. Демәли, инди 1 №-ли капиталистин мәсрәфләри [331] 60 иш күнүндән азалыб 45 иш күнү оларды. Фәһләләр кечмишдәки кими јенә 60 иш күнү сәрф етмәли олардылар ки, 60 квартердән [сабит капиталдан] 180 квартер мәһсул һазырласынлар. Онлар үчүн өзләринин әмәк һаггыны истеһсал етмәкдән өтрү 30 иш күнү тәләб олунарды. Онлар үчүн 1 квартер иш күнүнүн јарысына бәрабәрдир. Лакин капиталист үчүн бу 180 квартер 60 иш күнү әвәзинә јалныз 45 иш күнү сәрф етмәк баһасына баша кәләрди. Амма, тохум адландырылан тахыла садәчә тахыл адландырылан тахылдан аз иш вахты сәрф олундуғуну фәрз етмәк мә'насыз олачағына көрә, биз белә фәрз етмәли олардыг ки, биринчи 60 квартердәки тохумун дәјәри јенә дә әввәлки гәдәрдир, лакин инди аз тохум тәләб олунур; јахуд фәрз етмәли олардыг ки, сабит капиталын дәјәринин һәмин 60 квартердә әсас капиталы еһтива етдији тәркиб һиссәси учузлашмышдыр.

* * *

Һәр шејдән әввәл, Миллин «мисалларынын» тәһлили нәтичәсиндә бураја гәдәр бүтүн әлдә етдикләримизи гејд едәк.

Биринчиси, ашағыдакылар ајдынлашды:

Биз фәрз етдик ки, 120 квартер тахыл һеч бир сабит капитал тәтбиг олунмадан истеһсал едилмишдир вә кечмишдәки кими јенә дә 60 иш күнүнүн мәһсулудур, кечмишдә исә, 60 квартери сабит капитала бәрабәр олан 180 квартер 90 иш күнүнүн мәһсулу иди. Бу һалда әмәк һаггына сәрф едилән 60

квартерлик капитал, 30 иш күнүнә бәрабәр олан, лакин 60 иш күнүнә сәрәнчам едән бу капитал, кечмишдәки кими, јенә дә еjни мигдарда мәһсул, 120 квартер верәрди. Бу мәһсулун дәјәри дә дәјишилмәз галарды, јә'ни 1 квартер бир иш күнүнүн јарысына бәрабәр оларды. Доғрудур, кечмишдә мәһсул индики 120 квартер әвәзинә 180 квартер тәшкил едирди; лакин бу 60 квартерлик фәрг јалныз, сабит капиталда еһтива олунан иш вахтыны тәмсил едир. Демәли, әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри вә әмәк һаггынын өзү—һәм онун истеһлак дәјәри, һәм дә онун мүбадилә дәјәри—дәјишилмәз галарды: бир иш күнүнүн јарысына бәрабәр олан 1 квартер тахыл. Изафи дәјәр дә дәјишилмәз галарды, јә'ни 60 квартерә 60 квартер, јахуд $1/2$ иш күнүнә $1/2$ иш күнү. Изафи дәјәр нормасы һәр ики һалда 100%-ә бәрабәрдир. Буна бахмајараг, мәнфәәт нормасы биринчи һалда јалныз 50% тәшкил едирди, инди исә о 100% тәшкил едир. Бу исә јалныз она көрәдир ки, 60 : 60 = 100%, 60 : 120 исә =50%. Бурада мәнфәәт нормасынын һәмин јүксәлмәси әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринин дәјишилмәси нәтичәсиндә дејил, садәчә онун нәтичәсиндә алыныр ки, сабит капитал сыфыра бәрабәр фәрз едилир. Сабит капиталын дәјәри азалдыгда, бунунла бирликдә исә аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәри азалдыгда вә бунун нәтичәси олараг изафи дәјәрин капитала нисбәти артдыгда јенә дә тәгрибән һәмин нәтичә алыныр, изафи дәјәрин капитала олан бу нисбәти исә *мәһз* мәнфәәт нормасыдыр.

Мәнфәәт нормасы олмаг е'тибары илә изафи дәјәр капиталын һеч дә јалныз һәгигәтән чохалан вә изафи дәјәр јарадан һиссәсинә көрә, јә'ни капиталын әмәк һаггы үчүн сәрф едилмиш һиссәсинә көрә дејил, һабелә хаммалын вә машынларын дәјәринә көрә һесабланылыр ки, бунларын дәјәри мәһсулда анчаг јенидән мејдана чыхыр; бундан да башга, бүтүн машын аваданлығынын дәјәринә көрә һесабланылыр, бу аваданлығын һеч дә јалныз һәгигәтән дәјәр јарадылмасы просесинә дахил олан вә бу сәбәбдән дә ашынмасынын әвәзләнмәси лазым кәлән һиссәсинин дејил, һабелә јалныз әмәк просесинә дахил олан һиссәсинин дәјәринә көрә һесабланылыр.

Икинчиси:

Миллин икинчи мисалында фәрз едилмишди ки, әкәр 1 №-ли капитал 90 иш күнүнә бәрабәр олан 180 квартер мәһсул верирсә (белә ки, 60 квартер, јахуд 30 иш күнү сабит капиталдыр, 60 квартер дәјишән капитала, 60 иш күнү әмәк һаггына дүшүр ки, бундан фәһләләрә 30 иш күнү үчүн әмәк һаггы верилир. 60 квартер дә изафи дәјәр тәшкил едир), онда 2 №-ли капитал да 180 квартер верир, лакин бурада һәмин 180 квартер 100 иш күнүнә бәрабәрдир, белә ки, 180 квартердән

100 квартер әмәк һаггына дүшүр, 80 квартер исә изафи дәјәрә. Аванс едилмиш капиталын һамысы бурада әмәк һаггына сәрф олунмушдур. Бурада сабит капитал сыфыра бәрабәрдир; әмәк һаггынын керчәк дәјәри јүксәлмишдир, һәрчәнд фәһләнин әлдә етдији истеһлак дәјәри ејни олараг 1 квартер галмышдыр; лакин 1 квартер инди $^{10}/_{18}$ иш күнүнә бәрабәрдир, кечмишдә исә о анчаг $^{9}/_{18}$ иш күнүнә бәрабәр иди. Изафи дәјәр 100%-дән азалыб 80% олмушдур, јә'ни $^{1}/_{5}$, јахуд 20% азалмышдыр. Мәнфәәт нормасы 50%-дән јүксәлиб 80% олмушдур, јә'ни $^{3}/_{5}$, јахуд 60% јүксәлмишдир. Беләликлә, бу һалда әмәк һаггынын керчәк истеһсал хәрчләри һәтта [*«биринчиси»* һалда олдуғу кими], садәчә дәјишилмәз галмаг дејил, һәлә артмышдыр да. Әмәјин мәһсулдарлығы азалмышдыр, бу сәбәбдән дә фәһләнин ичра етдији изафи әмәјин мигдары азалмышдыр. Лакин буна бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир. Нәјә көрә? Биринчиси, она көрә ки, бурада сабит капитал јохдур, бу сәбәбдән дә мәнфәәт нормасы изафи дәјәр нормасына бәрабәрдир. Капиталын бүтөвү јалныз әмәк һаггына сәрф едилмәдији һалларын һамысында,—капиталист истеһсалы шәраитиндә исә капиталын бүтөвүнүн анчаг әмәк һаггына сәрф едилмәси, демәк олар ки, мүмкүн дејилдир,—мәнфәәт нормасы һәмишә изафи дәјәр нормасындан аз олмалыдыр вә о, аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәри капиталын әмәк һаггына сәрф едилмиш тәркиб һиссәсиндән нә гәдәр чох олса, она мүвафиг дәрәчәдә аз олмалыдыр. Икинчиси, мәнфәәт нормасы она көрә јүксәлмишдир ки, 1 №-ли капиталистә нисбәтән 2 №-ли капиталист, өзләриндән һәр биринин тәтбиг етдији әмәјин мәһсулдарлығындакы фәрги өдәјә биләчәк мигдардан хејли артыг фәһлә тәтбиг едир.

Үчүнчүсү, әкәр ишин бир тәрәфи нәзәрдә тутулса, онда бурада *«биринчиси»* вә *«икинчиси»* рубрикалары алтында верилән һаллар белә бир мүддәанын сүбутуну гәтиләшдирмиш олур ки, мәнфәәт нормасы әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән әсла асылы олмајараг дәјишилә биләр. Зира *«биринчиси»* рубрикасы алтында көстәрилмишди ки, әмәјин истеһсал хәрчләринин дәјишилмәз галдығына бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлә биләр. *«Икинчиси»* рубрикасы алтында исә көстәрилмишди ки, әмәк мәһсулдарлығынын ашағы дүшмәсинә вә, демәли, әмәк һаггынын истеһсал хәрчләринин јүксәлмәсинә бахмајараг, 1 №-ли капитала нисбәтән 2 №-ли капитал үчүн мәнфәәт нормасы јүксәлир. Демәли, мәһз бу һал [VIII—332] бизә сүбут едир ки, әкәр биз, әксинә, 2 №-ли капитал илә 1 №-ли капиталы мүгајисә едириксә, онда, изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә, әмәк мәһсулдарлығынын артмасына вә, демәли, әмәк һаггынын истеһсал мәсрәфләринин ашағы дүш-

мәсинә бахмајараг, мәнфәәт нормасы ашағы дүшмүш олур. Бу мәсрәфләр 1 №-ли үчүн [һәр квартерә] јалныз $^{9}/_{18}$ иш күнү, 2 №-ли үчүн исә $^{10}/_{18}$ иш күнү тәшкил едир вә буна бахмајараг, 2 №-лидә мәнфәәт нормасы 1 №-лидәкиндән 60% јүксәкдир. *Бүтүн бу һалларда мәнфәәт нормасынын дәјишилмәләри нәинки әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләринин [әкс] дәјишилмәләри илә мүәјјән олунмур, һәтта мәһз һәмин истигамәтдә баш верир.* Доғрудур, гејд етмәк лазымдыр ки, бурадан һеч дә белә бир нәтиҹә чыхмыр ки, һәрәкәтин бири дикәринин *сәбәбидир* (мәсәлән, мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшмүр ки, әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләри ашағы дүшүр, јахуд мәнфәәт нормасы она көрә јүксәлмир ки, әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләри јүксәлир), бурадан анҹаг о нәтиҹә чыхыр ки, башга шәраит һәмин дәјишилмәләрин әкс тә'сирләр көстәрмәсинә имкан вермир. Лакин һәр һалда Рикардонун белә бир гануну сәһв ганундур ки, куја мәнфәәт нормасынын дәјишилмәләри әмәк һаггынын дәјишилмәләринә әкс истигамәтдә баш верир вә бунларын бири дикәринин ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә јүксәлир вә әксинә. Бу ганун јалныз *изафи дәјәр нормасы* үчүн дүзкүндүр. Лакин мәнфәәт нормасы илә әмәк һаггынын дәјәринин бир-биринә әкс истигамәтдә јүксәлмәјиб вә ашағы дүшмәјиб, ејни бир истигамәтдә јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсиндә һәтта бир гәдәр зәрури гаршылыглы әлагә дә вардыр (доғрудур, һәмишә јох). Әмәјин аз мәһсулдар олдуғу јердә чох әл әмәји тәтбиг олунур. Әмәјин чох мәһсулдар олдуғу јердә исә чох сабит капитал тәтбиг олунур. Она көрә дә бурада да, изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә сәбәб олан ејни шәраит мәнфәәт нормасында әкс дәјишилмә төрәтмәлидир, јә'ни изафи дәјәр нормасы јүксәлдикдә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олмалыдыр вә и. а.

[б) ҺАЗЫР МӘҺСУЛУН ИСТЕҺСАЛЫ ИЛӘ ҺӘМИН МӘҺСУЛ ҮЧҮН САБИТ ҠАПИТАЛ ИСТЕҺСАЛЫНЫН БИР ҠАПИТАЛИСТИН ӘЛИНДӘ БИРЛӘШМӘСИ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ТӘ'СИР ЕДИРМИ]

Инди исә биз бу һалы, әслиндә Миллин өзүнүн тәсәввүр етдији шәкилдә ифадә едәк, һәрчәнд Милл буну дүзкүн ифадә етмәмишдир. Ејни заманда бу, капиталистин аванс едилмиш мәнфәәти һаггында Миллин сөјләдикләринин әсил мә'насыны изаһ едәр.

Биз һәр һансы бир «ихтираја» вә һәр һансы бир «бирләшдирилмәјә»* әл атмыш олсаг да, мисал өзүнүн Миллдә олдуғу

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 208: «...һәмин мигдар әмәк... мәнфәәти... әвәзләјән мәсрәф илә бирләшдирилмәли иди...». *Ред.*

шәклиндә гала билмәз. Зира бу мисалын өзүндә там бир зидди̇ј̇јәт вә там бир мә'насызлыг вардыр вә онун өзүнүн илкин шәртләри өз-өзүнү мәһв едир.

Милллә көрә 180 квартер мәһсулун 60 квартери (тохум вә әсас капитал) 20 квартер мәнфәәтә вә 40 иш күнү үчүн 40 квартер әмәк һаггына бәрабәрдир. Беләликлә, әкәр 20 квартерлик мәнфәәт арадан галхырса, 40 иш күнү јенә дә галыр. Демәли, бу фәрзиј̇јәјә көрә, фәһләләр өз әмәји үчүн мәһсулун бүтөвүнү әлдә етмиш олурлар, белә ки, 20 квартерлик мәнфәәтин вә бу 20 квартерин дәјәринин һарадан мејдана кәлдијини баша дүшмәк әсла мүмкүн дејилдир. Әкәр бунларын јалныз гијмәт үзәринә артырылмыш номинал бир үстәлик олдуғу фәрз едилирсә, јә'ни әкәр бунлар капиталистин мәнимсәмиш олдуғу иш вахтыны ифадә етмирсә, онда бунларын арадан галхмасы да ејни дәрәҹәдә елә мәнфәәтли олмалы иди ки, елә бил 60 квартердә биз әсла ишләмәмиш олан фәһләләр үчүн 20 квартерлик әмәк һаггы нәзәрдә тутмушуг. Сонра: 60 квартер бурада јалныз сабит капиталын дәјәринин ифадәсидир. Лакин Миллә көрә бу 60 квартер 40 иш күнүнүн мәһсулудур. Дикәр тәрәфдән исә, фәрз едилир ки, галан 120 квартер 60 иш күнүнүн мәһсулуну тәшкил едир. Лакин иш күнләри дедикдә бурада ејни орта әмәји нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Демәли, бүтүн бу фәрзиј̇јә мә'насыздыр.

Беләликлә, һәр шејдән әввәл е'тираф етмәк лазымдыр ки, 180 квартер мәһсулда јалныз 90 иш күнү, сабит капиталын дәјәрини тәшкил едән 60 квартердә исә јалныз 30 иш күнү еһтива едилир. 20 квартерә, јахуд 10 иш күнүнә бәрабәр олан мәнфәәтин арадан галха биләҹәјини фәрз етмәк, јенә дә мә'насыздыр; зира бу һалда белә фәрз едилмиш оларды ки, сабит капитал истеһсалы үчүн истифадә олунан 30 фәһлә, капиталистин јанында ишләмәсәләр дә, дикәр тәрәфдән, о гәдәр гуллуг көстәрәндирләр ки, өзләринә анҹаг әмәк һаггыны, өз иш вахтынын јалныз $^1/_2$ һиссәсини көтүрүр, галан јарысыны исә өз әмтәәләриндә нәзәрә алмырлар; бир сөзлә, фәрз едилмиш оларды ки, онлар өз иш күнләрини бунларын дәјәриндән 50% ашағы сатырлар. Демәли, бу фәрзиј̇јә дә мә'насыздыр.

Лакин фәрз едәк ки, 1 №-ли капиталист өз сабит капиталыны сонра е'мал етмәк үчүн 2 №-ли капиталистдән сатын алмыр, о өз мүәссисәсиндә сабит капитал истеһсалыны онун е'малы илә бирләшдирир. Беләликлә, о өзү өзүнә тохум, әкинчилик аләтләри вә и. а. верир. Биз һабелә, тохуму вә әсас капиталы лүзумсуз бир шеј едән «ихтираны» да бир кәнара гојаг. Беләликлә, фәрз едәк ки, бизим капиталист өзүнүн сабит капиталыны истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан сабит капитала (10 иш күнүнә бәрабәр олан) 20 квартер сәрф едир, 10 квартер

дә [һәр] 10 иш күнү үчүн әмәк һаггына сәрф едир ки, бу 10 иш күнүнүн 5-ни фәһләләр һаваjы ишләjирләр.

Онда ашағыдакы һесаб алынмыш олур:

[333]

Сабит капитал	80 фәһлә үчүн дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Мәчму мәһсул
20 квартер (10 иш күнү)	60+20=80 квартер (80 иш күнү үчүн әмәк һаггы) (=40 иш күнү)	60+20=80 квартер (=40 иш күнү)	180 квартер (=90 иш күнү)

Әмәк һаггынын керчәк истеһсал хәрчләри олдуғу кими галмышдыр; демәли, әмәјин мәһсулдарлығы да дәјишилмәз галмышдыр. Мәчму мәһсул олдуғу кими—180 квартер—галмышдыр вә кечмишдәки кими јенә дә 180 квартерлик дәјәрә маликдир. Изафи дәјәр нормасы олдуғу кими, 80 квартерә 80 квартер галмышдыр. Изафи дәјәрин мүтләг мәбләғи, јахуд кәмијјәти 60 квартердән артыб 80 квартер олмушдур, јә'ни 20 квартер чохалмышдыр. Аванс едилмиш капитал 120 квартердән азалыб 100 квартер олмушдур. Кечмишдә биз 120 квартерә 60 квартер көрүрдүк, јә'ни мәнфәәт нормасынын 50% олдуғуну көрүрдүк. Инди биз 100 квартерә 80 квартер көрүрүк, јә'ни мәнфәәт нормасынын 80% олдуғуну көрүрүк. Аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәри 120 квартердән 20 квартер азалмышдыр, мәнфәәт нормасы исә 50%-дән артыб 80% олмушдур. Мәнфәәт өзлүјүндә, норма нәзәрә алынмадан, инди 80 квартер тәшкил едир, һалбуки кечмишдә 60 квартер тәшкил едирди, демәли, мәнфәәт 20 квартер артмышдыр, јә'ни изафи дәјәрин (нормасынын дејил) мәбләғинин артдығы ејни дәрәчәдә артмышдыр.

Демәли, бурада реал әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндә һеч бир тәбәддүлат, һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдир. Бурада мәнфәәт нормасынын артмасы

1) ондан ирәли кәлир ки, изафи дәјәрин нормасы олмаса да, изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти 60 квартердән јүксәлиб 80 квартер олмушдур, јә'ни 1/3 јүксәлмишдир; бунун 1/3 гәдәр, јахуд 33 1/3% артмасы да она көрәдир ки, инди капиталист кечмишдәки 60 фәһлә әвәзинә билаваситә өз мүәссисәсиндә 80 фәһлә тәтбиг едир, јә'ни 1/3 мигдарда, јахуд 33 1/3% артыг чанлы әмәк истисмар едир, һәм дә бу 60 фәһләни капиталист, өзүнүн кечмишдә јалныз 60 фәһлә тәтбиг етдији шәраитдәки изафи дәјәр нормасы шәраитиндә тәтбиг едир.

2) Изафи дәјәрин, мүтләг кәмијјәти (демәли, үмуми мәнфәәт) бу сурәтлә $33^1/_3$% јүксәлиб 60 квартердән 80 квартерә чатдығы һалда, мәнфәәт нормасы 50%-дән 80%-ә чатмышдыр, 30 хал, јә'ни $^3/_5$ артмышдыр (зира 50-нин $^1/_5$-и 10, 50-нин $^3/_5$-ү исә 30 тәшкил едир), јахуд 60% артмышдыр. Иш ондадыр ки, сәрф едилмиш капиталын дәјәри 120 квартердән азалыб 100 квартер олмушдур, һәрчәнд капиталын әмәк һаггына сәрф едилмиш олан тәркиб һиссәси 60 квартердән артыб 80 квартер (30 иш күнүндән артыб 40 иш күнү) олмушдур. Ҝапиталын бу һиссәси 10 иш күнү (=20 квартер) мигдарында чохалмышдыр. Ҝапиталын сабит һиссәси исә, әксинә, 60 квартердән азалыб 20 квартер, јахуд 30 иш күнүндән азалыб 10 иш күнү олмушдур, јә'ни 20 иш күнү мигдарында азалмышдыр. Беләликлә, әҝәр һәмин 20 иш күнүндән биз капиталын әмәк һаггына сәрф едилмиш һиссәсинин артдығы 10 иш күнүнү чыхсаг, онда мә'лум олар ки, сәрф едилән бүтүн капитал 10 иш күнү (=20 квартер) мигдарында азалмышдыр. Ҝечмишдә бу анҹаг 120 квартер (=60 иш күнү) тәшкил едирди, инди ҹәми 100 квартер (=50 иш күнү) тәшкил едир. Демәли, бу, $^1/_6$ гәдәр, јә'ни $16^2/_3$% азалмышдыр.

Гејд едәк ки, мәнфәәт нормасынын бүтүн бу дәјишилмәси јалныз заһири дәјишилмәдир; бу дәјишилмә јалныз гејдләрин бир мүһасибат китабындан дикәринә кечирилмәсидир. 1 №-ли капиталистин инди 60 квартер әвәзинә 80 квартер мәнфәәти вардыр, јә'ни онун мәнфәәти 20 квартер артмышдыр; лакин бу мәһз сабит капитал истеһсалчысынын кечмишдә әлдә етмәкдә олдуғу мәнфәәтдир ки, о инди буну итирмишдир, чүнки 1 №-ли капиталист өз сабит капиталыны сатын алмаг әвәзинә инди ону өзү истеһсал едир, буна көрә дә,—сабит капитал истеһсалчысынын ишләтдији 20 фәһләдән әлдә етдији 20 квартер (10 иш күнү) мигдарындакы изафи дәјәри она [334] вермәк әвәзинә,— һәмин изафи дәјәри өз ҹибинә гојур.

Ҝечмишдәки кими јенә дә 180 квартер мәһсула 80 квартер мәнфәәт дүшүр, фәрг јалныз ондадыр ки, кечмишдә бу мәнфәәт ики шәхс арасында бөлүнүрдү. Мәнфәәт нормасы она көрә чох көрүнүр ки, 1 №-ли капиталист кечмишдә һәмин 60 квартерә јалныз сабит капитал кими бахырды, онун үчүн бу, һәгигәтдә дә белә иди, буна көрә дә о, сабит капитал истеһсалчысынын әлдә етдији мәнфәәтә диггәт јетирмирди. Мәнфәәт нормасы да дәјишилмәмишдир, һабелә изафи дәјәр вә ја һәр һансы бир истеһсал шәрти дә, о ҹүмләдән әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәмишдир. [Һабелә] кечмишдә дә, [сабит капитал] истеһсалчысынын капиталы 40 квартерә (20 иш күнүнә) бәрабәр иди, *1 №-ли капиталистин* сәрф етдији [дәјишән капитал] исә 60 квартерә (30 иш күнүнә) бәрабәр иди; бунлар бир-

ликдә 100 квартер (50 иш күнү) тәшкил едирди. Биринчидә мәнфәәт 20 квартер тәшкил едирди, икинчидә 60 квартер; јекуну 80 квартер (40 иш күнү). 90 иш күнүнә (180 квартерә) бәрабәр олан бүтүн мәһсул, әмәк һаггына вә сабит капитала сәрф едилмиш 100 квартер үчүн 80 квартер мәнфәәт верирди. Бүтөвлүкдә чәмијјәт үчүн, кечмишдәки кими, бурада, мәнфәәтдән һасил олан кәлир дәјишилмәз галмышдыр; изафи дәјәр илә әмәк һаггы арасындакы нисбәт дә дәјишилмәз галмышдыр.

Фәрг ондан әмәлә кәлир ки, бир алычы кими әмтәә базарына чыханда капиталист ади бир әмтәә саһибидир; о әмтәәнин там дәјәрини, онда еһтива едилән бүтүн иш вахтыны өдәмәлидир, һәмин иш вахтынын бәһрәсиндә капиталист илә фәһләләрин нә кими бир пропорсијада иштирак етмиш олдугларындан вә ја иштирак етдикләриндән асылы олмајараг өдәмәлидир. Әмәк базарына бир алычы кими чыханда исә капиталист һәгигәтдә өзүнүн өдәдијиндән артыг мигдарда әмәк сатын алмыш олур. Беләликлә о, өзү үчүн лазым олан хаммалы вә машынлары сатын алмаг әвәзинә бунлары да өзү истеһсал етдикдә, бунсуз хаммал вә машын сатычысы үчүн өдәмәли олачағы изафи дәјәри өзү мәнимсәјир.

Ајдындыр ки,—мәнфәәт нормасы үчүн дејил,—ајрыча бир капиталист үчүн бу вә ја дикәр бир мәнфәәти өзүнүмү әлдә етмәси вә ја ону башгасына вермәси фәргсиз дејилдир. (Буна көрә, сабит капиталын артмасы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын азалмасыны һесабладыгда, һәмишә бүтүн чәмијјәт үчүн орта рәгәм көтүрүлүр, јә'ни мүәјјән анда чәмијјәтин сабит капитал кими тәтбиг етдији дәјәрләрин мәчму күтләси вә бу мәчму дәјәрин билаваситә әмәк һаггына сәрф едилән капитал күтләсинә нисбәти көтүрүлүр.) Лакин бу нөгтеји-нәзәр ајрыча бир капиталистин комбинасијалар сечмәсиндә,—мәсәлән, елә олур ки, ејни бир капиталист ејни заманда әјирир вә тохујур, өзүнә лазым олан кәрпичләри өзү биширир вә и. а.—аз һалларда онун үчүн мүәјјәнедичи әһәмијјәтә малик олур (вә малик ола биләр). Бурада мүәјјәнедичи әһәмијјәти олан бир шеј варса, о да нәглијјат ишиндә аз вахт сәрф олунмасы сајәсиндә истеһсал хәрчләринә фе'лән гәнаәт едилмәсиндән, бина, јаначаг, мүһәррик гүввәси вә и. а. саһәсиндәки гәнаәтдән, хаммалын кејфијјәти үзәриндә даһа артыг нәзарәтдән вә саирәдән ибарәтдир. Әкәр капиталист өзү үчүн тәләб олунан машынлары өзү гајырмаг истәсәјди, бунлары о, өз тәләбаты үчүн ишләјән вә ја бир нечә даими мүштәринин шәхси тәләбаты үчүн ишләјән бир хырда истеһсалчы кими чох кичик мигјасда истеһсал етмиш оларды вә бу һалда машын она, бу машыны базар үчүн ишләјән машынгајырандан алдығы һалдакындан баһа

баша кәләрди. О ејни заманда әјирмәк, тохумаг вә, јалныз өзү үчүн дејил, һабелә базар үчүн дә машын гајырмаг истәдикдә исә, онун чох бөјүк капитала еһтијачы оларды вә бу капиталы о, јәгин ки, өз ишиндә даһа әлверишли истифадә етмиш оларды (әмәк бөлкүсү). Көстәрилән нөгтеји-нәзәрин јалныз о јердә мүәјјәнедичи әһәмијјәти ола биләр ки, орада капиталист өзү үчүн кифајәт гәдәр базар јарада билсин, беләки, о өз сабит капиталыны өзү елә бир мигјасда истеһсал едә билсин ки, бу мигјас һәмин истеһсалы әлверишли едир. Бундан өтрү онун сабит капитала олан өз тәләби кифајәт гәдәр бөјүк олмалыдыр. Бу һалда, һәтта онун әмәји һәмин сабит капиталын истеһсалы илә хүсуси мәшғул оланларын әмәјиндән аз мәһсулдар олса да, о, әкс тәгдирдә башга капиталистә өдәмәли олачағы изафи дәјәрин бир һиссәсини өзү мәнимсәјир.

Биз көрүрүк ки, бунун мәнфәәт нормасына һеч бир дәхли јохдур. Демәли, әкәр, Миллин мисалында олдуғу кими, кечмишдә 90 иш күнү вә 80 фәһлә идисә, онда, мәһсулда еһтива едилән 40 иш күнү мигдарында изафи әмәји (=80 квартер) кечмишдәки ики капиталистин мәнимсәмәси, инди исә бир капиталистин чибинә кирмәси нәтичәсиндә истеһсал хәрчләриндә әсла һеч бир гәнаәт әлдә едилмәз. 20 квартерлик мәнфәәт (10 иш күнү) бир мүһасибат китабындан анчаг она көрә јох олур ки, дикәриндә јенидән мејдана кәлсин.

Демәли, кечмиш мәнфәәтләрдәки бу гәнаәт, әкәр иш вахтындакы гәнаәтә мүтабиг кәлмәсә, демәли, һабелә әмәк һаггындакы гәнаәтә мүтабиг кәлмәсә, анчаг бир иллүзијадыр[82].

[в) САБИТ КАПИТАЛЫН ДӘЈӘРИНДӘКИ ДӘЈИШИКЛИКЛӘРИН ИЗАФИ ДӘЈӘРӘ, МӘНФӘӘТӘ ВӘ ӘМӘК ҺАГГЫНА ТӘ'СИРИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[335] Лакин, *дөрдүнчүсү,* инди дә белә бир һал галыр ки, бу һалда, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәси олараг сабит капиталын дәјәри ашағы дүшүр; бурада да тәдгиг етмәк лазымдыр ки, бу һал әмәк һаггынын керчәк истеһсал хәрчләринә, јахуд әмәјин дәјәринә аиддирми вә бунлара нә дәрәчәдә аиддир. Беләликлә, мәсәлә ашағыдакындан ибарәтдир: сабит капиталын керчәк дәјәриндәки дәјишиклик бунунла бирликдә мәнфәәт илә әмәк һаггы арасындакы нисбәтдә нә дәрәчәдә дәјишиклик төрәдир? Сабит капиталын дәјәри—онун истеһсал хәрчләри—сабит гала биләр вә, буна бахмајараг, мәһсула һәмин сабит капиталын каһ чох, каһ да аз мигдары дахил ола биләр. Һәтта сабит капиталын дәјәринин сабит галдығы фәрз едилдикдә дә, сабит капиталын мәчму күтләси әмәк мәһсулдарлығы вә бөјүк мигјасда истеһсал инкишаф етдикчә ар-

тачагдыр. Буна көрә *тәтбиг едилән сабит капиталын истеһсал хәрчләринин дәјишилмәдији вә ја һәтта артдығы шәраитдә һәмин сабит капиталын нисби күтләсиндәки* дәјишикликләр,— мәнфәәт нормасына һәмишә тә'сир едән бу дәјишикликләр,— лап башланғычда бу тәдгигатдан кәнар едилир.

Сонра, мәһсулу нә мүстәгим сурәтдә, нә дә долајы јолла фәһләнин истеһлакына дахил олмајан бүтүн истеһсал саһәләри бу мәсәләнин тәдгигиндән кәнар едилир. Лакин һәмин истеһсал саһәләриндә мәнфәәтин керчәк нормасында баш верән дәјишикликләрин (јә'ни һәмин истеһсал саһәләриндә керчәкдән истеһсал едилмиш изафи дәјәрин сәрф едилмиш капитала нисбәтиндәки дәјишикликләрин), мәнфәәтләрин таразлашмасы нәтичәсиндә әлдә едилән үмуми мәнфәәт нормасына олан тә'сири дә там ејни илә, мәһсуллары мүстәгим сурәтдә вә ја долајы јолла фәһләләрин истеһлакына дахил олан истеһсал саһәләриндә мәнфәәт нормасынын дәјишикликләринин көстәрдији тә'сир кимидир.

Сонра, мәсәлә ашағыдакындан ибарәт едилмәлидир: сабит капиталын дәјәриндәки дәјишиклик нә сурәтлә изафи дәјәрин өзүнә әкс тә'сир көстәрә биләр? Зира бир сурәтдә ки, изафи дәјәр бәллидир, онда изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти дә, демәли, әмәк һаггынын дәјәри дә, јә'ни онун истеһсал хәрчләри дә бәллидир. Бу шәраитдә сабит капиталын дәјәринин һәр һансы бир дәјишилмәси әмәк һаггынын дәјәринә вә изафи әмәјин зәрури әмәјә олан нисбәтинә һеч тохунмаја да биләр, һәрчәнд һәмин дәјишилмә һәр бир шәраитдә мәнфәәт нормасына, капиталист үчүн изафи дәјәр истеһсалынын хәрчләринә тә'сир көстәрмәлидир, мүәјјән шәраитдә (јә'ни мәһсул фәһләләрин истеһлакына дахил олдуғу шәраитдә) исә һабелә, әмәк һаггынын мүбадилә дәјәринә тә'сир көстәрмәсә дә, онун ифадә олундуғу истеһлак дәјәрләринин мигдарына тә'сир көстәрмәлидир.

Фәрз едәк ки, әмәк һаггы бәллидир. Тутаг ки, мисал үчүн, памбыгәјирмә фабрикиндә әмәк һаггы 10 иш саатына, изафи дәјәр исә 2 иш саатына бәрабәрдир. Фәрз едәк ки, мәһсул јахшы олдуғуна көрә памбыг икигат учузлашмышдыр. Кечмишдә фабрикчи 100 ф. стерлингә алдығы ејни мигдар памбығы инди 50 ф. стерлингә алыр. Ејни илә һәмин мигдар памбыға инди кечмишдәки мигдарда әјиричи вә тохучу әмәји сәрф олунур. Беләликлә, капиталист памбыға 50 ф. ст. сәрф едәрәк, инди јенә дә, кечмишдә 100 ф. ст. сәрф етдији шәраитдәки гәдәр изафи әмәк һәзм едә биләр; јахуд, әкәр о јенә дә памбыға 100 ф. ст. сәрф етмәкдәдирсә, онда һәмин гијмәтә о инди елә бир мигдар памбыг әлдә едир ки, бунун васитәси илә икигат артыг мигдарда изафи әмәк һәзм едә биләр. Һәр ики

һалда изафи дәјәр нормасы, јә'ни изафи дәјәрин әмәк һаггына нисбәти ејни галарды; лакин икинчи һалда изафи дәјәрин күтләси артмыш оларды, чүнки ејни изафи әмәк нормасы шәраитиндә икигат артыг әмәк тәтбиг олунур. Һәр ики һалда мәнфәәт нормасы јүксәләрди, һәрчәнд бурада әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндә һеч бир дәјишиклик баш вермәзди. Мәнфәәт нормасы она көрә јүксәләрди ки, мәнфәәт нормасында изафи дәјәр, капиталистин өдәдији *истеһсал хәрчләринә* көрә һесабланыр, капиталистин сәрф етмиш олдуғу капиталын *мәчму дәјәринә* көрә һесабланыр, бир дә она көрә јүксәләрди ки, һәмин истеһсал хәрчләри азалмышдыр. Ҝапиталист јенә дә һәмин изафи дәјәри истеһсал етмәк үчүн инди кечмишдәкиндән аз капитал сәрф етмәли олур. Икинчи һалда мәнфәәтин јалныз нормасы дејил, мәнфәәтин күтләси дә артмыш оларды, зира, артыг мигдарда әмәк тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә изафи дәјәрин өзү чохалмышдыр, бурада хаммал мәсрәфләри исә артмамышдыр. Һәмчинин бу һалда да мәнфәәтин нормасынын вә күтләсинин артмасы әмәјин дәјәриндә һеч бир дәјишиклик олмадан баш верә биләрди.

Дикәр тәрәфдән, фәрз едәк ки, мәһсул пис кәлдијинә көрә памбығын дәјәри икигат артмышдыр, белә ки, кечмишдә гијмәти 100 ф. ст. олан ејни мигдар [336] памбығын гијмәти инди 200 ф. стерлингдир. Бу һалда мәнфәәт нормасы һәр чүр шәраитдә азалыр, мүәјјән шәраитдә исә мәнфәәтин күтләси дә, јахуд мүтләг кәмијјәти дә азала биләр. Әкәр капиталист кечмишдәки гәдәр вә тамамилә кечмишдәки шәраитдә ишләјән ејни мигдар фәһлә тәтбиг едирсә, бу һалда онун мәнфәәтинин нормасы ашағы дүшүр, һәрчәнд изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти, бу сәбәбдән дә изафи дәјәрин нормасы вә күтләси *ејни илә* галмышдыр. Мәнфәәт нормасы она көрә ашағы дүшүр ки, капиталист үчүн изафи дәјәрин истеһсал хәрчләри артмышдыр, јә'ни кечмишдәки гәдәр өзкә иш вахтыны мәнимсәмәкдән өтрү хаммала 100 ф. стерлинг артыг сәрф етмәк лазым кәлмишдир. Јох әкәр капиталист кечмишдә әмәк һаггына сәрф етдији пулун бир һиссәсини инди памбыға сәрф етмәјә мәчбурдурса, мисал үчүн, 150 ф. стерлинги памбыг алынмасына сәрф етмәјә мәчбурдурса вә кечмишдә бу мәбләғдән 50 ф. стерлинги әмәк һаггына дахил идисә, онда мәнфәәтин һәм нормасы, һәм дә мәбләғи азалыр вә бу ахырынчы она көрә азалыр ки, јенә дә һәмин изафи дәјәр нормасы шәраитиндә тәтбиг олунса да, аз мигдарда әмәк тәтбиг олунур. Мәһсул пис кәлдијинә көрә, јенә дә кечмишдәки гәдәр ејни мигдарда чанлы әмәк һәзм олунмасы үчүн памбыг кифајәт етмәдикдә дә јенә һәмин нәтичә алынмыш оларды. Һәр ики һалда мәнфәәтин күтләси вә нормасы азалыр, һәрчәнд әмәјин дәјәриндә, демәли,

изафи дәјәрин нормасында да, јахуд, капиталистин әмәк һаггы вериб өдәмиш олдуғу әмәјә нисбәтән әлдә етдији һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мигдарында һеч бир дәјишиклик баш вермәмишдир.

Беләликлә, *изафи дәјәрин нормасы* дәјишилмәз галдыгда, демәли, һабелә *әмәјин дәјәри* дә дәјишилмәз галдыгда, сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинә сәбәб олмалыдыр вә бунунла јанашы олараг мәнфәәтин күтләси дә дәјишилә биләр.

Инди, фәһләјә кәлдикдә, белә олур:

Әкәр памбығын дәјәри ашағы дүшүрсә вә бу сәбәбдән памбығын дахил олдуғу мәһсулун дәјәри дә ашағы дүшүрсә, онда фәһлә кечмишдәки кими јенә дә 10 иш саатына бәрабәр олан әмәк һаггы алыр. Лакин памбыг парча әмтәәләринин фәһләнин өзү тәрәфиндән истеһлак едилән һиссәсини фәһлә инди даһа учуз гијмәтлә әлдә едир, бу сәбәбдән дә онун кечмишдә памбыг парча әмтәәләринә сәрф етдијинин бир һиссәсини инди башга шејләрә сәрф едә биләр. Фәһлә үчүн мүјәссәр олан јашајыш васитәләринин мигдары јалныз буна мувафиг дәрәчәдә, јә'ни памбыг парча әмтәәләринин гијмәтиндә онун әлдә етдији гәнаәтә мүвафиг дәрәчәдә артыр. Зира бүтүн галан чәһәтләрдән о инди чох мигдар памбыг парча әмтәәси мүгабилиндә кечмишдә бу әмтәәләрин аз мигдары мүгабилиндә әлдә етдијиндән артыг әлдә етмир. Памбыг парча әмтәәләри дәјәринин ашағы дүшмәсинә мүвафиг сурәтдә дикәр әмтәәләрин нисби дәјәри јүксәлмишдир. Гыса дејилсә, памбыг парча әмтәәләринин артмыш мигдарынын индики дәјәри, кечмишдә һәмин әмтәәләрин аз мигдарынын малик олдуғу дәјәрдән артыг дејилдир. *Демәли, бу һалда әмәк һаггынын дәјәри јенә олдуғу кими галарды, лакин онун бу дәјәри дикәр әмтәәләрин* [истеһлак дәјәрләринин] *чох мигдарыны тәмсил едәрди. Буна бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлмиш оларды, һәрчәнд изафи дәјәр нормасы һәмин фәрзијјә шәраитиндә јүксәлә билмәзди.*

Памбыг баһалашдыгда бунун экси олур. Әкәр фәһлә күндә јенә дә ејни мигдар саат әрзиндә ишләсәјди вә кечмишдәки кими јенә 10 иш саатына бәрабәр әмәк һаггы алсајды, онда онун әмәјинин дәјәри ејни олараг галарды, лакин [онун әмәк һаггынын] истеһлак дәјәри—фәһләнин өзүнүн памбыг парча әмтәәләрини истеһлак етдији дәрәчәдә—азалмыш оларды. Бу һалда *әмәк һаггынын истеһлак дәјәри азаларды, онун дәјәри ејни галарды,* һәрчәнд мәнфәәт нормасы азалмыш оларды. Беләликлә, изафи дәјәр илә (керчәк) әмәк һаггы[83] һәмишә бир-биринә гаршы тәрс нисбәтдә ашағы дүшүр вә јүксәлиркән (јалныз, фәһләнин өз иш вахтынын мүтләг узадылмасынын

бәһрәсиндә иштирак етдији бир һал истисна тәшкил едир; лакин бу һалда онун иш гүввәси бир гәдәр тез ашынмыш олур), мәнфәәт нормасы јүксәлмәјә вә ја ашағы дүшмәјә доғру дәјишилә биләр—биринчи һалда әмәк һаггы дәјәринин ејни илә галмасына, онун истеһлак дәјәринин артмасына бахмајараг, икинчи һалда исә, *әмәк һаггы дәјәринин* олдуғу кими галмасына, онун истеһлак дәјәринин исә азалмасына бахмајараг, беләә ола биләр.

Буна көрә, сабит капиталын *дәјәринин* ашағы дүшмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсинин әмәк һаггынын керчәк дәјәринин (әмәк һаггындакы иш вахтынын) һәр һансы бир дәјишилмәсинә әсла билаваситә дәхли јохдур.

Беләликлә, јухарыда фәрз едилмиш олдуғу кими, памбығын дәјәри 50% ашағы дүшдүкдә, ән бөјүк бир сәһв олар иддиа едилсә [Миллдә бу мәһз беләә дә олур] ки, бу һалда әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри азалмышдыр, јахуд иддиа едилсә ки, әкәр өз әмәк һаггыны памбыг парча әмтәәләри шәклиндә алан бир фәһлә кечмишдәки кими јенә дә ејни дәјәри әлдә етмиш олсајды, јә'ни беләликлә кечмишдәкиндән артыг *мигдарда* памбыг парча әмтәәси әлдә етмиш олсајды (зира 10 иш сааты кечмишдәки кими, тутаг ки, 10 шиллингә бәрабәрдир, лакин бу 10 шиллингә мән кечмишдәкиндән артыг мигдарда памбыг парча әмтәәләри сатын ала биләрәм, чүнки памбығын дәјәри ашағы дүшмүшдүр), онда мәнфәәт нормасы кечмишдәки кими галарды. Изафи дәјәр нормасы кечмишдәки кими галыр, [337] мәнфәәт нормасы исә јүксәлир. *Мәһсулун истеһсал хәрчләри* азаларды, чүнки мәһсулун бир тәркиб һиссәсинин—мәһсулдакы хаммалын—дәјәри кечмишдәкинә нисбәтән аз мигдар иш вахтындан ибарәт оларды. Әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри кечмишдәки кими галарды, чүнки фәһлә кечмишдәки кими јенә дә иш вахтынын ејни мигдарыны *өзү үчүн* вә ејни мигдарыны *капиталист үчүн* ишләјир. (Ахы әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри һеч дә фәһләнин ишләтдији истеһсал васитәләринин дәјәрини тәшкил едән иш вахтындан асылы дејилдир, фәһләнин өз әмәк һаггыны әвәзләмәк үчүн сәрф етдији иш вахтындан асылыдыр. Ч-б Миллин нөгтеји-нәзәринчә әкәр фәһлә, мисал үчүн, дәмир әвәзинә мис вә ја памбыг әвәзинә кәтан е'мал етсәјди, онда фәһләнин әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри баһа оларды; јахуд әкәр фәһлә памбыг чијиди әвәзинә кәтан тохуму әкирсә, јахуд тамамилә машынсыз ишләмәк, анчаг ади сәнәткар аләти илә ишләмәк әвәзинә баһалы бир машынла ишләјирсә, онда фәһләнин әмәк һагғынын истеһсал хәрчләри баһа оларды). *Мәнфәәтин истеһсал хәрчләри* азаларды, чүнки изафи дәјәр истеһсал едилмәси үчүн аванс едилмиш капиталын мәчму күтләси, мәчму мәбләғи

азалмыш оларды. Изафи дәјәрин хәрчләри һеч бир заман капиталын әмәк һаггына сәрф едилән һиссәсиндән артыг олмур. Мәнфәәтин хәрчләри исә, әксинә, һәмин изафи дәјәрин јарадылмасы үчүн аванс едилмиш капиталын бүтүн хәрчләри мәбләғинә бәрабәрдир. Демәли, бу хәрчләр һеч дә јалныз капиталын әмәк һаггына сәрф едилән вә изафи дәјәр јарадан тәркиб һиссәсинин дәјәри илә мүәјјән олунмур, о һабелә капиталын чанлы әмәјә мүбадилә едилән тәркиб һиссәсини һәрәкәтә кәтирә билмәк үчүн лазым олан дикәр тәркиб һиссәләринин дәјәри илә мүәјјән олунур. Ч-б Милл мәнфәәтин истеһсал хәрчләрини изафи дәјәрин истеһсал хәрчләри илә гарышдырыр, јә'ни мәнфәәт илә изафи дәјәри гарышдырыр.

Бүтүн јухарыда сөјләниләнләрдән хаммалын учузлуғунун вә ја баһалығынын бу хаммалы е'мал едән сәнаје үчүн (машынларын нисби учузлашмасы һәлә бир јана галсын*),—мүһүмлүјү ашкара чыхыр,—һәтта базар гијмәтинин әмтәәнин дәјәринә бәрабәр олдуғу, јә'ни әмтәәнин базар гијмәтинин дә әмтәәдәки хаммалын дәјәринин ашағы дүшмәсинә там мувафиг сурәтдә ашағы дүшдүјү фәрз едилдикдә јенә һәмин мүһүмлүк ашкара чыхыр.

Буна көрә полковник Торренс Инкилтәрә барәсиндә һаглы олараг беләдејир:

«Инкилтәрә кими бир өлкә үчүн бу вә ја дикәр харичи базарын әһәмијјәти һеч дә һәмин базарын Инкилтәрәдән алдығы һазыр әмтәәләрин гијмәти илә өлчүлмәк дејил, базарын һәмин өлкәјә гајтардығы тәкрар истеһсал унсүрләринин мигдары илә өлчүлмәлидир» (*R. Torrens*. A Letter to Sir R. Peel etc. On the Condition of England, etc. 2nd edition. London, 1849, сәһ. 275).

{ Лакин Торренсин бу мүддәаны әсасландырмаг үчүн истифадә етдији исбат үсулу пис үсулдур. Бу, тәклиф илә тәләб һаггында ади данышыгдыр. Торренсдә мәсәлә ондан ибарәт олур ки, әкәр, мисал үчүн, памбыг е'мал едән инкилис капиталы, мисал үчүн, Бирләшмиш Штатларда памбыг бечәрән капиталдан сүр'әтлә артырса, онда памбығын гијмәти јүксәлир. Торренс дејир ки, онда

«памбыг парча мә'мулатынын дәјәри һәмин мә'мулатын истеһсалында өз унсүрләринә дүшән истеһсал хәрчләринә нисбәтән ашағы дүшәчәкдир» [јенә орада, сәһ. 240].

Јә'ни, Инкилтәрә тәрәфиндән тәләбин артмасынын нәтичәси олараг хаммалын гијмәти јүксәлдији бир заманда, хаммалын гијмәтинин јүксәлмәси нәтичәсиндә баһалашмыш памбыг пар-

* Машынларын *нисби* учузлашмасы дедикдә мән елә бир вәзијјәти нәзәрдә тутурам ки, бу һалда тәтбиг едилән машын күтләсинин мүтләг дәјәри артыр, амма һәмин машынларын күтләсинин вә сәмәрәлилијинин артдығы дәрәчәдә артмыр.

ча мә'мулатынын гијмәти ашағы дүшәчәкдир, нечә ки, доғрудан да, биз буну, мисал үчүн, инди (1862-чи илин јазында) көрүрүк, бу заман иплик памбыгдан һеч дә о гәдәр баһа дејилдир, парча исә ипликдән һеч дә о гәдәр баһа дејилдир. Лакин Торренс белә бир һал фәрз едир ки, Инкилтәрә истеһсалында истеһлак едилмәк үчүн, баһа гијмәтә олса да, кифајәт гәдәр памбыг вардыр. Памбығын гијмәти онун дәјәриндән јухары галхыр. Буна көрә, әкәр памбыг парча мә'мулаты өз дәјәринә сатылырса, бу анчаг белә бир јолла мүмкүндүр ки. памбыг бечәрән шәхс бүтүн мәһсулдан өзүнүн көтүрмәли олачағындан артыг мигдарда изафи дәјәр әлдә етдијинә көрә о, изафи дәјәрин памбыг парча фабрикчисинә чатмалы олан һиссәсини фе'лән өзүнә көтүрүр. Памбыг парча фабрикчиси гијмәти јүксәлтмәк васитәси илә изафи дәјәрин бу һиссәсини өзү үчүн әвәзләјә билмир, чүнки гијмәт јүксәлдикдә тәләб ашағы дүшәрди. Әксинә, тәләбин азалмасы нәтичәсиндә памбыг парча фабрикчисинин мәнфәәти һәтта, памбыгчы тәрәфиндән памбығын дәјәри үзәринә артырылан үстәлик нәтичәсиндә ашағы дүшмәли олачағындан да ашағы дүшәрди.

Хаммала, мәсәлән, памбыға олан тәләб һәр ил һеч дә јалныз һәгигәтдә олан тәләблә, мүәјјән заманда мөвчуд олан тәләблә мүәјјән едилмәк дејил, һабелә чари ил үчүн олан орта тәләблә мүәјјән едилир,—демәли, һеч дә јалныз ишләмәкдә олан фабрикләрин тәләби илә дејил, һабелә мөвчуд тәчрүбәдән көрүндүјү кими, кәлән ил әрзиндә јени фабрикләр ачылачағына көрә артан тәләблә мүәјјән олунур, јә'ни *фабрикләрин ил әрзиндәки нисби артымы илә,* јахуд һәмин нисби артыма мүвафиг олан әлавә тәләб илә [338] мүәјјән олунур.

Әксинә, әкәр памбығын вә саирәнин гијмәти ашағы дүшүрсә (мәсәлән, мәһсулун хүсусилә јахшы кәлмәси нәтичәсиндә ашағы дүшүрсә), онда памбығын гијмәти әксәр һалда онун дәјәриндән ашағы дүшүр—јенә дә тәләб вә тәклиф ганунуна әсасән. Мәнфәәтин нормасы, бә'зән исә, јухарыда көстәрилмиш олдуғу кими, мәнфәәтин күтләси дә бу сәбәбдән нәинки учузлашмыш памбығын гијмәти дәјәринә бәрабәр олачағы тәгдирдә арта биләчәји дәрәчәдә артыр, һабелә она көрә дә артыр ки, һазыр мәһсул һеч дә памбығын дәјәри илә онун памбыгчыја верилмиш гијмәти арасындакы фәргин *бүтүн* мәбләғи гәдәр учузланмыш олмур, јә'ни бир дә она көрә артыр ки, памбыг парча фабрикчиси изафи дәјәрин памбыгчыја чатмалы олан һиссәсини өз чибинә гојур. Бу, онун мәһсулу үчүн олан тәләби азалтмыр, чүнки бу мәһсулун гијмәти онсуз да памбығын дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә ашағы дүшүр. Лакин бу мәһсулун гијмәти һеч дә памбығын гијмәтинин дәјәриндән ашағы дүшдүјү гәдәр ашағы дүшмүр.

Ондан башга, бу кими вахтларда тәләб белә бир сәбәбә көрә дә артыр ки, фәһләләрин иш тапмаг имканы вә онларын әмәк һаггы јүксәк сәвијјәдә олур, белә ки, онлар өзләри дә мүәјјән дәрәчәдә бир истеһлакчы кими, өзләринин мәһсулунун истеһлакчысы кими мејдана чыхырлар. Хаммалын гијмәти хаммалын истеһсалынын орта хәрчләринин мүтәмади сурәтдә ашағы дүшмәси вә бунун өз тә'сирини давам етдирмәси нәтичәсиндә ашағы дүшмәјиб, мәһсулун хүсусилә јахшы кәлмәси (һава шәраити) сајәсиндә ашағы дүшдүкдә, фәһләләрин әмәк һаггы ашағы дүшмүр; әксинә, фәһләләрә олан тәләб артыр. *Бу* тәләбин нәтичәси јалныз онун артмасына пропорсионал сурәтдә тә'сир көстәрмәклә галмыр. Әксинә, мәһсул гәфләтән баһалашдыгда, бир тәрәфдән, фәһләләрин бир чоху ишдән чыхарылыр, дикәр тәрәфдән исә, фабрикчи әмәк һаггыны өз нормал сәвијјәсиндән ашағы салмаг васитәси илә өзүнү иткиләрдән горумаға чалышыр. Беләликлә, фәһләләрин нормал тәләби ашағы дүшүр вә бу һал тәләбин мөвчуд олан умуми азалмасыны вә бунун базар гијмәтинә көстәрдији тә'сири даһа да күчләндирир.}

Башлыча олараг нәјә көрә *Милл*дә белә бир фантазија јаранмышдыр ки, сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси әмәјин дәјәринин вә ја әмәјин истеһсал хәрчләринин дәјишилмәсинә сәбәб олур, белә ки, мисал үчүн, аванс едилмиш сабит капиталын дәјәринин ашағы дүшмәси әмәјин дәјәринин, әмәјин истеһсал хәрчләринин ашағы дүшмәсинә, демәли, әмәк һаггынын да ашағы дүшмәсинә сәбәб олур,—*Милл*дә бу, мәһсулун фәһлә илә капиталист арасында бөлүнмәси һаггында олан (рикардочу) тәсәввүрүдүр. Хаммалын, мәсәлән, памбығын дәјәринин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә иплијин дәјәри ашағы дүшүр. *Иплијин* истеһсал хәрчләри азалыр. Ипликдә еһтива едилән иш вахтынын мигдары азалмышдыр. Әкәр, мисал үчүн, бир фунт иплик бир фәһләнин (он ики саатлыг) иш күнүнүн мәһсулу олсајды вә һәмин бир фунт ипликдә еһтива едилән памбығын дәјәри ашағы дүшсәјди, онда бир фунт иплијин дәјәри ејни илә, иплик үчүн сәрф едилмиш памбығын дәјәринин азалмыш олдуғу гәдәр азаларды. Мәсәлән, 1861-чи ил мајын 22-дә икинчи сорт 40 №-ли назик иплијин бир фунтунун гијмәти 12 пенс (1 шиллинг) тәшкил едирди. 1858-чи ил мајын 22-дә һәмин гијмәт 11 (фе'лән $11^6/_8$) пенс тәшкил едирди, (чүнки иплијин гијмәти ејни илә памбығын гијмәтинин ашағы дүшдүјү гәдәр ашағы дүшмәмишди). Лакин биринчи һалда нормал кејфијјәтли памбығын бир фунтунун гијмәти 8 (фе'лән $8^1/_8$) пенс тәшкил едирди, икинчи һалда 7 (фе'лән $7^3/_8$) пенс. Беләликлә, бурада иплијин дәјәри ејни илә, памбығын дәјәринин, јә'ни иплик үчүн сәрф едилмиш хаммалын дәјә-

ринин ашағы дүшдүјү гәдәр ашағы дүшмүшдүр. Демәли, Милл дејир ки, әмәк ејни илә кечмишдәки кими галыр; әкәр кечмишдә әмәк 12 саат тәшкил едирдисә, онда мәһсул кечмишдәки кими јенә һәмин 12 саатын нәтичәсидир; лакин икинчи һалда буна биринчи һалдакындан һәлә 1 пенслик аз мигдарда кечмиш әмәк әлавә олунмушдур; әмәк јенә дә һәмин әмәкдир, лакин әмәјин истеһсал хәрчләри азалмышдыр (мәһз 1 пенс азалмышдыр).

Бир иплик кими, бир истеһлак дәјәри кими көтүрүлән бир фунт иплик кечмишдәки кими јенә он ики саатлыг әмәјин мәһсулудурса да, лакин бир фунт иплијин *дәјәри* нә инди, нә дә кечмишдә [јалныз] әјиричинин он ики саатлыг әмәјинин мәһсулундан ибарәт олмамышдыр. Биринчи һалда 12 пенсин $^2/_3$-си, јә'ни 8 пенс памбығын дәјәринә бәрабәр иди вә әјиричинин мәһсулу дејилди; икинчи һалда 11 пенсин $^2/_3$-си, јә'ни 7 пенс әјиричинин мәһсулу дејилди. Биринчи һалда он ики саатлыг әмәјин мәһсулу 4 пенс олараг галыр, икинчи һалда да ејнән 4 пенсдир. Һәр ики һалда әмәк [әјиричинин әмәји] иплијин дәјәринин јалныз $^1/_3$-ни әлавә етмишдир. Демәли, биринчи һалда бир фунт иплијин јалныз $^1/_3$ фунту әјиричинин мәһсулуну тәшкил едирди(машын нәзәрә алынмадыгда), икинчи һалда да вәзијјәт ејни илә бу кимидир. Фәһлә илә капиталист кечмишдәки кими јенә дә анчаг, $^1/_3$ фунт иплијә бәрабәр олан 4 пенси өз араларында бөлүшмәлидирләр. Әкәр фәһлә 4 пенслик иплик сатын алырса, онда фәһлә икинчи һалда биринчи һалдакындан артыг иплик әлдә етмиш олур, лакин иплијин индики артыг мигдарынын дәјәри ејни илә онун кечмишдәки аз мигдарынын дәјәри гәдәрдир. Амма 4 пенсин капиталист илә фәһлә арасында бөлкүсү кечмишдәки кими галыр. Әкәр фәһлә тәрәфиндән өз әмәк һаггынын тәкрар истеһсалына вә ја истеһсалына сәрф едилән иш вахты 10 саата бәрабәрдирсә, онда фәһләнин изафи әмәји, кечмишдә дә олдуғу кими, 2 саата бәрабәрдир. Кечмишдәки кими јенә фәһлә 4 пенсин, јахуд $^1/_3$ фунт иплијин $^5/_6$-ни, капиталист исә бу мигдарын $^1/_6$-ни әлдә едир. Беләликлә, мәһсулун, иплијин бөлкүсүндә һеч бир [339] дәјишиклик баш вермәмишдир. Буна бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир, чүнки хаммалын дәјәри ашағы дүшмүшдүр, бу сәбәбдән дә изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капитала, јахуд капиталистин истеһсал мәсрәфләринә нисбәти артмышдыр.

Әкәр биз мисалы садәләшдирмәк үчүн машынлары вә с. нәзәрә алмасаг, онда бу һалларын һәр икиси ашағыдакы шәкилдә тәсвир олуна биләр:

Демәли бурада, әмәјин *дәјәри* ејни галдығына вә әмәк һаггынын ипликдә ифадә олунан истеһлак дәјәринин јүксәлдијинә

	Бир фунт иплијин гијмәти	Сабит капитал	Әлавә едилмиш әмәк	Әмәк һаггы	Капиталистин мәчму мәсрәфи	Изафи дәјәр	Мәнфәәт нормасы
I һал	12 п.	8 п.	4 п.	$3^1/_3$ п.	$11\,^1/_3$ п.	$^2/_3$ п.	$5^{15}/_{17}$ %
II һал	11 п.	7 п.	4 п.	$3^1/_3$ п.	$10\,^1/_3$ п.	$^2/_3$ п.	$7^{14}/_{31}$ %

бахмајараг, мәнфәәт нормасы јүксәлмишдир. Мәнфәәт нормасы (фәһләнин өзү үчүн мәнимсәдији иш вахтында һеч бир дәјишиклик олмадан) *анчаг* она көрә јүксәлмишдир ки, памбығын дәјәри, бунунла да капиталистин истеһсал хәрчләринин мәчму дәјәри дә ашағы дүшмүшдүр. $11^1/_3$ пенслик мәсрәфә дүшән $^2/_3$ пенс, әлбәттә, $10^1/_3$ пенслик мәсрәфә дүшән $^2/_3$ пенсдән аз тәшкил едир.

* * *

Бүтүн сөјләниләнләрдән, Миллин өз мисалларыны гуртарыркән ирәли сүрдүјү ашағыдакы мүддәаларын сәһв олдуғу ашкара чыхыр*:

«Әкәр әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри кечмишдәки кими галсајды, онда мәнфәәт јүксәлә билмәзди. Һәр фәһлә кечмишдә 1 квартер тахыл әлдә едирди; лакин кечмишдә 1 квартер тахыл ејни илә инди $1^1/_5$ квартерин истеһсал хәрчләри гәдәр истеһсал хәрчләринин нәтичәси иди. Буна көрә дә һәр бир фәһләнин кечмишдәки истеһсал хәрчләрини әлдә едә билмәси үчүн онларын һәрәсинин 1 квартерә үстәкәл $^1/_5$ квартер тахылы олмалы иди» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 103).

«Беләликлә, әкәр фәһләјә онун истеһсал етдији ејни мәһсул илә әмәк һаггы верилдији фәрз едилсә, онда ајдындыр ки, һәмин мәһсулун истеһсал мәсрәфләриндә һәр һансы бир гәнаәт јаранмыш олса, фәһлә исә јенә дә кечмишдәки кими ејни истеһсал хәрчләрини әлдә етсә, онда зәрури бир һал олараг фәһләјә, капиталын мәһсулдар гүввәсинин артмасына мүвафиг сурәтдә чохалмыш олан артыг мигдарда мәһсул чатачагдыр. Лакин әкәр бу беләдирсә, онда капиталистин мәсрәфинин өз әлдә етдији мәһсула нисбәти там ејни илә кечмишдәки кими олачагдыр вә мәнфәәт јүксәлмәјәчәкдир». (Məһз бу мүддәа дүзкүн дејилдир.) «Буна көрә мәнфәәт нормасындакы дәјишикликләр илә әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндәки дәјишикликләр әл-әлә кедир вә бир-бириндән ајрылмаздыр. Демәли, Рикардонун мәнфәәт јалныз ејни заманда әмәк һаггынын ашағы дүшдүјү шәраитдә јүксәлә биләр дејән бу мүддәасы о һалда тамамилә дүзкүндүр ки, ашағы әмәк һаггы дедикдә һеч дә бир тәк аз мигдар әмәјин мәһсулу олан бир әмәк һаггы дејил, һабелә елә бир әмәк һаггы да нәзәрдә тутулмуш олсун ки, бу әмәк һаггы аз хәрч илә истеһсал едилмишдир вә онун бу истеһсал хәрчләринә габагкы капиталистләрин хәрчләри вә мәнфәәтләри дә дахилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104).

Беләликлә, Миллин көстәрдији мисаллара әсасән Рикардонун бахышы о һалда тамамилә дүзкүндүр ки, ашағы әмәк һаг-

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 208—209. *Ред.*

гы дедикдә (вә ја үмумијјәтлә әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләри дедикдә) һеч дә Рикардонун сөјләдијинин јалныз әксини нәзәрдә тутмаг дејил, ачыгҹа гәти мә'насыз олан белә бир шеј нәзәрдә тутулсун: бизә тәклиф едилир ки, әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләри дедикдә иш күнүнүн һеч дә фәһлә тәрәфиндән өз әмәк һаггынын әвәзләнмәси үчүн сәрф едилән һиссәсини нәзәрдә тутмаг дејил, онун е'мал етдији хаммалын вә истифадә етдији машынларын истеһсал хәрҹләрини дә, јә'ни фәһләнин нә өзү үчүн, нә дә капиталист үчүн *ишләмәдији* бир иш вахтыны да нәзәрдә тутаг.

* * *

Бешинҹиси. Инди, әслинә бахылса, мәһз бурада тәдгиг едилмәли олан мәсәләјә кечәк: сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси изафи дәјәрә нә кими тә'сир көстәрә биләр?

Биз дедикдә ки, күндәлик орта әмәк һаггынын дәјәри 10 саата бәрабәрдир вә ја, ејни шеј олмагла, дедикдә ки, фәһләнин ишләдији, мисал үчүн, 12 саатлыг иш күнүнүн 10 сааты фәһләнин әмәк һаггынын истеһсалы вә әвәзләнмәси үчүн тәләб олунур вә фәһлә һәмин 10 саатдан нә гәдәр артыг ишләјирсә, јалныз бу артыг вахт һаггы өдәнилмәмиш иш вахтыдыр вә бу елә бир дәјәр тәшкил едир ки, капиталист [340] буну һавајы әлдә едир,—белә дедикдә, бунун мә'насы јалныз одур ки, фәһләнин истеһлак етдији јашајыш васитәләринин үмуми мигдарында 10 саатлыг иш вахты еһтива едилир. Һәмин 10 саатлыг иш вахты мүәјјән пул мәбләғиндә ифадә олунур вә фәһлә бу пулу вериб өзү үчүн зәрури јашајыш васитәләри алыр.

Лакин әмтәәләрин дәјәри онларда еһтива едилән иш вахты илә мүәјјән олунур вә бу иш вахтынын хаммалдамы, ашынмыш машынлардамы, јахуд машынларын васитәси илә фәһләнин хаммала әлавә етдији јени әмәкдә еһтива олмасынын фәрги јохдур. Она көрә дә, әкәр бу әмтәәјә дахил олмуш хаммалын вә ја машынларын дәјәриндә даими (јалныз кечичи олмајан) дәјишиклик баш версәјди,—һәмин хаммалы вә һәмин машынлары истеһсал етмиш әмәјин мәһсулдарлығынын дәјишилмәси нәтиҹәсиндә, гыса дејилсә, әмтәәдәки сабит капиталын дәјишилмәси нәтиҹәсиндә о ҹүр бир дәјишиклик баш вермиш олсајды,—вә әкәр бу дәјишиклик нәтиҹәсиндә әмтәәнин мүвафиг тәркиб һиссәсинин истеһсалы үчүн инди кечмишдәкиндән чох мигдарда иш вахты тәләб олунсајды, ја да онун аз мигдары тәләб олунсајды, онда әмтәә өзү бу сәбәбдән баһалашар вә ја уҹузлашарды (хаммалы мәһсула чевирән әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдыгда вә иш күнүнүн кәмијјәти дәјишилмәз галдыгда белә оларды). Бунун нәтиҹәсиндә иш гүввәсинин

истеһсал хәрҹләри, јә'ни иш гүввәсинин дәјәри јүксәләрди вә ја ашағы дүшәрди; белә ки, әкәр кечмишдә фәһлә 12 саатын 10 саатыны өзү үчүн ишләјирдисә, инди өзү үчүн 11 саат ишләмәли оларды—јахуд, әкс һалда, јалныз 9 саат ишләмәли оларды. Биринҹи һалда онун капиталист үчүн ишләдији, јә'ни изафи дәјәр јарыбајары азаларды, 2 саатдан азалыб 1 саат оларды. Икинҹи һалда, о, јарыбајары артарды, 2 саатдан артыб 3 саат оларды. Сонунҹу һалда капиталистин мәнфәәт нормасы вә мәнфәәт күтләси артарды: мәнфәәт нормасы артыг она көрә артарды ки, сабит капиталын дәјәри азалмышдыр, мәнфәәт нормасынын вә мәнфәәт күтләсинин һәр икиси она көрә артарды ки, изафи дәјәр нормасы (вә онун мүтләг кәмијјәти) артмыш оларды.

Сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси јалныз бу үсулла әмәјин дәјәринә, әмәк һаггынын истеһсал хәрҹләринә, јахуд иш күнүнүн капиталист илә фәһлә арасында бөлүнмәсинә, демәли, һабелә изафи дәјәрә тә'сир көстәрә биләр.

Лакин бу анҹаг о демәкдир ки, мисал үчүн, памбыг әјирән капиталистдән өтрү онун өз фәһләләринин зәрури иш вахты һеч дә јалныз әјиричилик сәнајесиндәки әмәк мәһсулдарлығы илә мүәјјән олунмаг дејил, һабелә памбыг, машын вә и. а. истеһсалындакы әмәк мәһсулдарлығы илә, һәмчинин бүтүн о истеһсал саһәләриндәки әмәк мәһсулдарлығы илә дә мүәјјән олунур ки, онларын мәһсуллары бу капиталистин мәһсулуна, иплијә бир сабит капитал кими—нә хаммал, нә дә машын вә и. а. кими—дахил олмаса да (фәрз едилдијинә көрә бу, фәһләләрин истеһлакына дахилдир), әмәк һаггына сәрф едилмиш дөврijјә капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир, јә'ни иашә шејләри вә и. а. истеһсал едән әмәјин мәһсулдарлығы илә дә мүәјјән олунур. Бир истеһсал саһәсиндә мәһсул кими мејдана чыхан шеј, дикәр истеһсал саһәсиндә әмәк материалы вә ја әмәк васитәси олур; буна көрә дә бир истеһсал саһәсинин сабит капиталы дикәр истеһсал саһәсинин мәһсулундан ибарәтдир вә бу мәһсул дикәр истеһсал саһәсиндә бир сабит капитал кими дејил, һәмин саһә дахилиндәки истеһсалын нәтиҹәси кими мејдана чыхыр. Ајрыча бир капиталист үчүн фәрги олмаја билмәз ки, әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси (демәли, иш гүввәсинин дәјәринин ашағы дүшмәси дә) онун өз истеһсал саһәсиндәми баш верир, јохса онун мүәссисәси үчүн сабит капитал верән истеһсал саһәләриндә баш верир. Капиталистләр синфи үчүн—бүтөвлүкдә капитал үчүн—бу, ејни бир шејдир.

Беләликлә, бизим бурада көрдүјүмүз һал {о һал ки, сабит капиталын дәјәри ашағы дүшдүкдә (вә ја буна әкс истигамәтдә дәјишилдикдә) бу һеч дә һәмин сабит капиталы тәтбиг едән

истеһсал саһәсиндә истеһсалын кениш мигјасда апарылмасынын нәтичәси олмајыб, сабит капиталын өзүнүн истеһсал хәрчләринин дәјишилмәсиндән ирәли қәлир} бүтүнлүклә, изафи дәјәр барәсиндә һасил едилмиш ганунларын чәрчивәси дахилиндәдир[84].

Үмумијјәтлә биз мәнфәәтдән вә ја мәнфәәт нормасындан данышанда фәрз едилир ки, *изафи дәјәр бәллидир* вә, демәли, изафи дәјәрә тә'сир едән амилләрин һамысы артыг өз тә'сирини *көстәрмишдир*. Бүтүн бунлар бир илкин шәрт кими фәрз едилир.

* * *

Алтынчысы. Бурада һәлә јенә арашдырмаг оларды ки, сабит капиталын дәјишән капитала нисбәти, бу *сәбәбдән* исә мәнфәәт нормасы да изафи дәјәрин хүсуси формасы сајәсиндә нечә дәјишилир, јә'ни иш вахтынын нормал иш күнүндән артыг узадылмасы нәтичәсиндә дәјишилир. [341] Бу узадылманын нәтичәси олараг сабит капиталын нисби дәјәри, һабелә дәјәрин пропорсионал һиссәсини, мәһсулун мәчму дәјәриндә сабит капиталдан әмәлә кәлән пропорсионал һиссәси азалыр. Лакин буну үчүнчү фәсил[85] үчүн сахлајаг, зира бурада арашдырылмыш оланларын чох һиссәси һәмин фәслә аиддир.

* * *

Ч-б Милл өзүнүн вердији парлаг мисаллара архаланараг, ашағыдакы үмуми мүддәаны (Рикардо мүддәасыны) ирәли сүрүр:

«Мәнфәәт ганунунун *јеканә* ифадәси... ондан ибарәтдир ки, мәнфәәт әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән асылыдыр» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 104—105).

Бунун мәһз әксини демәк лазымдыр: мәнфәәт нормасы {Милл исә мәһз бундан бәһс едир} анчаг *јеканә* бир һалда *тамамилә* әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән асылы олур, мәһз о һалда ки, изафи дәјәр нормасы илә мәнфәәт нормасы *ејнијјәт тәшкил едир*. Лакин бу јалныз, капиталист истеһсалында демәк олар мүмкүн олмајан белә бир һалда мүмкүндүр ки, аванс едилмиш капиталын һамысы билаваситә әмәк һаггы үчүн аванс едилир вә мәһсула нә хаммал, нә дә машын, бина вә и. а. шәклиндә һеч бир сабит капитал дахил олмур, ја да, хаммал вә и. а. мәһсула дахил олдуғу тәгдирдә онун өзү әмәјин мәһсулу дејилдир, јә'ни онун һеч бир дәјәри јохдур. *Јалныз* бу һалда мәнфәәт нормасынын дәјишилмәси изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәси илә, јахуд—ејни шеј олмагла—әмәк

һаггынын истеһсал хәрчләринин дәјишилмәси илә ејнијјәт тәшкил едир.

Үмумијјәтлә исә (бураја, јеничә көстәрилән мүстәсна һал да дахилдир) мәнфәәт нормасы изафи дәјәрин аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәринә олан нисбәтинә бәрабәрдир.

Әкәр биз изафи дәјәри M илә, аванс едилмиш капиталын дәјәрини исә K илә ишарә етсәк, онда мәнфәәт нормасы $M : K$, јахуд $\frac{M}{K}$ олачагдыр. Бу нисбәт һәм M-ин кәмијјәти илә мүәјјән олунур {M-ин кәмијјәтинин мүәјјән олунмасына исә, әмәк һаггынын истеһсал хәрчләрини мүәјјән едән бүтүн шәраит дахилдир}, һәм дә K-нын кәмијјәти илә мүәјјән олунур. Лакин K, аванс едилмиш капиталын мәчму дәјәри сабит капитал c-дән вә дәјишән капитал (әмәк һаггына сәрф едилән капитал) v-дән ибарәтдир. Демәли, мәнфәәт нормасы бәрабәрдир $\frac{M}{v+c}$, јахуд $\frac{M}{K}$. Лакин M өзү, изафи дәјәр һеч дә јалныз өз нормасы илә мүәјјән олунмур, јә'ни изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәти илә, јахуд иш күнүнүн капитал илә әмәк арасындакы бөлкүсү илә, иш күнүнүн һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш иш вахтына бөлкүсү илә мүәјјән олунмур. Изафи дәјәрин күтләси, јә'ни изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти һабелә, капитал тәрәфиндән ејни заманда истисмар олунан иш күнләринин сајы илә дә мүәјјән олунур. Һаггы өдәнилмәмиш әмәјин мүәјјән нормасы шәраитиндә тәтбиг олунан бу иш вахты күтләси исә, мүәјјән капитал үчүн, мәһсулун өз *истеһсалы просесиндә* ләнкидији вә әмәк тәләб етмәдији, јахуд кечмишдә тәләб олундуғу мигдар әмәк тәләб етмәдији мүддәтдән (мәсәлән, шәраб зирзәмидә сахландығы дөврдә, бир дәфә торпаға сәпилмиш олан тахыл, мүәјјән мүддәт әрзиндә кимјәви гүввәләрин тә'сири алтында сахланылан көн-дәри вә дикәр материаллар вә и. а.), һабелә әмтәәнин дөвријјә мүддәтинин узунлуғундан, әмтәәнин метаморфозунун мүддәтиндән, јахуд әмтәәнин бир мәһсул кими баша чатмасы илә онун бир әмтәә кими тәкрар истеһсал едилмәси арасындакы фасиләнин кәмијјәтиндән асылыдыр. Ејни заманда нечә иш күнүнүн {әкәр әмәк һаггынын дәјәри, демәли, изафи дәјәрин нормасы да бәлли олса} тәтбиг едилә билмәси үмумијјәтлә, әмәк һаггына сәрф едилән *капиталын кәмијјәтиндән* асылыдыр. Индичә көстәрилән шәраит исә үмумијјәтлә, һәр һансы бир мүәјјән кәмијјәтли капиталын мүәјјән *дөвр* әрзиндә, мәсәлән, бир ил даирәсиндә тәтбиг едә биләчәји чанлы иш вахтынын мәчму күтләсини дәјишдирир. Мәһз һәмин шәраит, мүәјјән капитал тәрәфиндән тәтбиг едилә билән иш вахтынын мүтләг кәмијјә-

тини мүәјјән едир. Лакин бу белә бир вәзијјәти әсла дәјишдирмир ки, изафи дәјәр јалныз, ејни заманда тәтбиг едилән иш күнләринин сајына вурулмуш өз нормасы илә мүәјјән олунур. Көстәрилән шәраит бу ики амилин јалныз ахырынчысыны—тәтбиг олунан иш вахтынын мигдарыны мүәјјән едир.

Изафи дәјәр нормасы изафи әмәјин *бир* иш күнүндәки һиссәсинә бәрабәрдир, јә'ни бир иш күнүндә истеһсал едилән изафи дәјәрә бәрабәрдир. Мәсәлән, иш күнү 12 саата бәрабәрдирсә, изафи әмәк дә 2 саата бәрабәрдирсә, онда һәмин 2 саат 12 саатын $^1/_6$-ни тәшкил едир, јахуд, даһа јахшы олар дејилсә ки, һәмин 2 сааты биз зәрури әмәјә көрә һесабламалыјыг (јахуд бу әмәк үчүн верилмиш әмәк һаггына көрә һесабламалыјыг ки, бу әмәк һаггы да маддиләшмиш формада олан *ејни* мигдар иш вахтындан ибарәтдир) вә онда изафи әмәјин һиссәси $^1/_5$-ә бәрабәр олачагдыр (10 саатын $^1/_5$-и 2 саат тәшкил едир; $^1/_5 = 20\%$). Бурада (бир иш күнү үчүн) изафи дәјәрин кәмијјәти бүтүнлүклә изафи дәјәрин нормасы илә мүәјјән олунур. Әкәр инди капиталист бу кими 100 иш күнү [342] тәтбиг едирсә, онда изафи дәјәр (бунун мүтләг кәмијјәти) 200 иш саатына бәрабәрдир. Изафи дәјәрин нормасы кечмишдәки кими галмышдыр: 1000 саатлыг зәрури әмәјә 200 саат, јә'ни $^1/_5$ һиссә, јахуд 20%. Әкәр изафи дәјәрин нормасы бәллидирсә, онда бунун кәмијјәти бүтүнлүклә, тәтбиг едилән фәһләләрин сајындан асылыдыр, јә'ни әмәк һаггына сәрф едилән капиталын мүтләг кәмијјәтиндән, дәјишән капиталдан асылыдыр. Әкәр тәтбиг едилән фәһләләрин сајы бәллидирсә, јә'ни әмәк һаггына сәрф едилән капиталын, дәјишән капиталын *кәмијјәти* бәллидирсә, онда изафи дәјәрин кәмијјәти бүтүнлүклә, изафи дәјәрин нормасындан асылыдыр, јә'ни изафи әмәјин зәрури әмәјә нисбәтиндән, әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән, иш күнүнүн капиталист илә фәһлә арасындакы бөлкүсүндән асылыдыр. Әкәр (күндә 12 саат ишләјән) 100 фәһлә мәнә 200 иш сааты верирсә, онда изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти 200 саата бәрабәрдир, изафи дәјәрин нормасы исә [һаггы өдәнилмиш] бир иш күнүнүн $^1/_5$-нә, јахуд 2 иш саатына бәрабәрдир. Изафи дәјәр бурада, 2 саатын 100-ә вурулмушуна бәрабәрдир. Әкәр 50 фәһлә мәнә 200 иш сааты верирсә, онда изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти 200 иш саатына бәрабәрдир, изафи дәјәрин нормасы исә (һаггы өдәнилмиш) бир иш күнүнүн $^2/_5$-синә, јә'ни 4 иш саатына бәрабәрдир. Изафи дәјәр бурада, 4 саатын 50-јә вурулмушуна бәрабәрдир. Изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти онун нормасынын иш күнләринин сајына вурулан һасилинә бәрабәр олдуғундан, о, вуранларын бир-биринә гаршы тәрс нисбәтдә дәјишилмәсинә бахмајараг, дәјишилмәмиш гала биләр.

Изафи дәјәрин нормасы һәмишә изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти илә ифадә олунур. Зира дәјишән капитал һаггы өдәнилмиш иш вахтынын мүтләг кәмијјәтинә бәрабәрдир, изафи дәјәр исә һаггы өдәнилмәмиш иш вахтынын мүтләг кәмијјәтинә бәрабәрдир. Буна көрә изафи дәјәрин дәјишән капитала нисбәти һәмишә, иш күнүнүн һаггы өдәнилмәмиш һиссәсинин һаггы өдәнилмиш һиссәсинә нисбәтини ифадә едир. Фәрз едәк ки, јухарыдакы мисалда 10 саатлыг әмәк һаггы, тутаг ки, 1 талерә бәрабәрдир; бурада 1 талер өзүндә 10 иш сааты еһтива едән мигдарда күмүшдән ибарәтдир. Бу һалда 100 иш күнү үчүн 100 талер һагг верилир. Әкәр инди изафи дәјәр 20 талерә бәрабәрдирсә, онда изафи дәјәр нормасы $\frac{20}{100}$, јә'ни $\frac{1}{5}$, јахуд 20% олачагдыр. Јахуд, ејни шеј олмагла, һәр 10 иш сааты (1 талерә бәрабәр олан 10 иш сааты) үчүн капиталист 2 иш сааты әлдә едир, 100 × 10, јахуд 1 000 иш сааты үчүн исә 200 иш сааты әлдә едир ки, бу да 20 талерә бәрабәрдир.

Демәли, изафи дәјәр нормасы анчаг изафи иш вахтынын зәрури иш вахтына нисбәти илә мүәјјән едилирсә дә, башга сөзлә дејилсә, иш күнүнүн фәһләјә өз әмәк һаггыны истеһсал етмәк үчүн тәләб олунан мүвафиг һиссәси илә, јахуд әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри илә мүәјјән олунурса да, изафи дәјәрин кәмијјәти, бундан башга, иш күнләринин сајы илә, изафи дәјәрин мүәјјән нормасы шәраитиндә тәтбиг едилән иш вахтынын мүтләг кәмијјәти илә, јә'ни әмәк һаггына сәрф едилән капиталын мүтләг кәмијјәти илә мүәјјән олунур (әкәр изафи дәјәрин нормасы бәлли олса). Лакин мәнфәәт һеч дә изафи дәјәрин нормасынын дејил, изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтинин аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәјәринә нисбәти олдуғундан, ајдындыр ки, мәнфәәт нормасы јалныз изафи дәјәрин нормасы илә мүәјјән олунмаг дејил, һабелә изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти илә мүәјјән олунур, бу кәмијјәт исә изафи дәјәр нормасы илә иш күнләринин сајы арасындакы гаршылыглы нисбәтдән асылыдыр, әмәк һаггына сәрф едилән капиталын кәмијјәтиндән вә әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән асылыдыр.

Әкәр изафи дәјәрин нормасы бәллидирсә, онда бунун кәмијјәти анчаг аванс едилмиш (әмәк һаггына сәрф олунмуш) капиталын кәмијјәтиндән асылыдыр. Орта әмәк һаггы һәр јердә ејнидир. Башга сөзлә дејилсә, белә фәрз едилир ки, бүтүн истеһсал саһәләриндә фәһләнин алдығы әмәк һаггы, мисал үчүн, 10 саата бәрабәрдир. (Әмәк һаггынын орта әмәк һаггындан јүксәк олдуғу саһәләрдә бу, бизим тәдгигатымыз үчүн вә

ишин өзү үчүн ejнән о демәкдир ки, елә бил капиталист *артыг* мигдарда садә фәһлә тәтбиг етмишдир.) Беләликлә, әкәр изафи әмәjин һәр jердә бәрабәр олдуғу, демәли, бүтүн нормал иш күнүнүн дә бәрабәр олдуғу фәрз едилсә (гејри-бәрабәрликләр гисмән онунла тәнләшир ки, мүрәккәб әмәjин бир сааты садә әмәjин, мисал үчүн, ики саатына бәрабәр тутулур), [343] онда, изафи дәjәрин кәмиjjәти анчаг, аванс едилмиш [әмәк һаггы үчүн аванс едилмиш] капиталын кәмиjjәтиндән асылыдыр. Буна көрә демәк олар ки, изафи дәjәр күтләләринин бир-биринә нисбәти аванс едилмиш (әмәк һаггы үчүн аванс едилмиш) капиталларын кәмиjjәтләринин бир-биринә нисбәти кимидир. Лакин буну мәнфәәт һаггында демәк олмаз, чүнки мәнфәәт изафи дәjәрин аванс едилмиш бүтүн капиталын мәчму дәjәринә нисбәтиндән ибарәтдир, ejни кәмиjjәтли капиталларда исә онларын әмәк һаггына сәрф едилән тәркиб һиссәләри, jахуд дәjишән капиталын бүтүн капитала нисбәти сон дәрәчә мүхтәлиф ола биләр вә сон дәрәчә мүхтәлиф олур. Мәнфәәтин кәмиjjәтләри бурада дәjишән капиталын—мүхтәлиф капиталларда—бүтүн капитала нисбәтиндән, jә'ни $\frac{v}{c+v}$-дән асылыдыр. Демәли, изафи дәjәрин нормасы бәллидирсә,—бу норма исә һәмишә $\frac{m}{v}$ кәсири илә, изафи дәjәрин дәjишән капитала нисбәти илә ифадә олунур,—мәнфәәт нормасы анчаг дәjишән капиталын бүтүн капитала нисбәти илә мүәjjән олунур.

Демәли, мәнфәәт нормасы, *әввәлән, изафи дәjәрин нормасы* илә, jахуд һаггы өдәнилмәмиш әмәjин һаггы өдәнилмиш әмәjә нисбәти илә мүәjjән олунур; һәм дә мәнфәәт нормасы изафи дәjәр нормасынын дәjишилмәси нәтичәсиндә дәjишилир, jүксәлир вә jа ашағы дүшүр (әкәр дикәр мүәjjәнедичи моментләрин һәрәкәти һәмин тә'сирә мане олмаса). Изафи дәjәр нормасы исә әмәjин мәһсулдарлығындан *билаваситә* асылы олараг вә әмәк һаггынын истеһсал хәрчләриндән, jахуд зәрури әмәjин мигдарындан *тәрсинә* асылы олараг, jә'ни әмәjин дәjәриндән *тәрсинә* асылы олараг jүксәлә биләр вә jа ашағы дүшә биләр.

Икинчиси исә, мәнфәәт нормасы дәjишән капиталын бүтүн капитала нисбәти илә мүәjjән олунур: $\frac{v}{c+v}$. Иш ондадыр ки, изафи дәjәрин нормасы бәлли олдугда, изафи дәjәрин мүтләг кәмиjjәти анчаг дәjишән капиталын кәмиjjәтиндән асылыдыр ки, бу кәмиjjәт, бизим фәрзиjjәмиздә, бир заманда тәтбиг едилән иш күнләринин мигдары илә, тәтбиг едилән иш вахтынын

мүтләг кәмијјәти илә мүәјјән олунур, јахуд һәмин мигдары, һәмин кәмијјәти јалныз ифадә едир. Мәнфәәт нормасы исә изафи дәјәрин бу дәјишән капиталда верилмиш мүтләг кәмијјәтинин бүтүн капитала нисбәтиндән асылыдыр, јә'ни дәјишән капиталын бүтүн капитала нисбәтиндән, $\frac{v}{c+v}$-дән асылыдыр. Мәнфәәт нормасы һесабланыланда изафи дәјәр M бәлли фәрз едилир, демәли, v дә бәлли фәрз едилир, буна көрә $\frac{v}{c+v}$-дәки бүтүн дәјишикликләр јалныз c-нин, јә'ни сабит капиталын кәмијјәтиндәки дәјишикликләрдән ирәли кәлә биләр. Зира әкәр v бәллидирсә, онда $c+v$ мәбләғи, јахуд K јалныз c дәјишилдикдә дәјишилә биләр, бу мәбләғ дәјишилдикдә исә $\frac{v}{c+v}$, јахуд $\frac{v}{K}$ нисбәти дә дәјишилир.

Әкәр $v=100$ вә $c=400$-дүрсә, онда $v+c=500$ вә $\frac{v}{v+c}=\frac{100}{500}=\frac{1}{5}=20\%$. Беләликлә, әкәр изафи дәјәр нормасы $\frac{5}{10}$, јахуд $\frac{1}{2}$ тәшкил едирдисә, онда изафи дәјәр 50-јә бәрабәр олачагдыр. Лакин дәјишән капитал бүтүн капиталын јалныз $^1/_5$-ни тәшкил етдијинә көрә, мәнфәәт $^1/_5$-дән $^1/_2$ тәшкил едәчәк, јә'ни бүтүн капиталын $^1/_{10}$-ни тәшкил едәчәкдир. Доғрудан да, 500-үн $^1/_{10}$-и 50 олачагдыр. Мәнфәәт нормасы 10% олачагдыр. $\frac{v}{v+c}$ нисбәти c кәмијјәтинин һәр бир дәјишилмәси нәтичәсиндә дәјишилир, лакин, ајдындыр ки, ејни әдәд ифадәсиндә дәјишилмир. Әкәр башланғычда һәм v-нин, һәм дә c-нин 10-а бәрабәр олдуғу, јә'ни мәчму капиталын јарысынын дәјишән капиталдан вә јарысынын сабит капиталдан ибарәт олдуғу фәрз едилсә, онда $\frac{v}{v+c}=\frac{10}{10+10}=\frac{10}{20}=\frac{1}{2}$. Беләликлә, әкәр изафи норма [die Mehrrate] $^1/_2$ v тәшкил едирсә, онда бу норма K-нын $^1/_4$-ни тәшкил едәчәкдир. Јахуд, әкәр изафи дәјәр 50%-дирсә, онда, нәзәрдән кечирилән һалда, дәјишән капиталын $\frac{K}{2}$ олдуғу бу һалда мәнфәәт нормасы 25% олачагдыр. Әкәр инди сабит капиталын икигат артдығы, 10-дан артыб 20 олдуғу фәрз едилсә, онда $\frac{v}{c+v}=\frac{10}{20+10}=\frac{10}{30}=\frac{1}{3}$. (Кечмишдә 10-ун $^1/_2$-ни тәшкил едән изафи норма инди $^1/_3$ K-

нын $^1/_2$-нә, јә'ни 30-ун $^1/_6$-нә бәрабәр оларды, јә'ни 5-ә бәрабәр оларды. 10-ун јарысы да 5-ә бәрабәрдир. 10 үчүн һесабландыгда бу 5 ваһид 50% верир. 30 үчүн һесабландыгда бу 5 ваһид $16^2/_3$% верир. Һалбуки кечмишдә бу 5 ваһид 20 үчүн һесабланылырды вә $^1/_4$, јә'ни 25% верирди.) Сабит капитал икигат артмышдыр, јә'ни 10-дан артыб 20 олмушдур; лакин $c + v$ мәбләғи јалныз јары мигдарда артмышдыр, јә'ни 20-дән артыб 30 олмушдур. Сабит капитал 100%, $c + v$ мәбләғи исә јалныз 50% артмышдыр. Башланғычда $\frac{10}{20}$-јә бәрабәр олан $\frac{v}{c+v}$ нисбәти инди азалыб јалныз $\frac{10}{30}$ олмушдур, $^1/_2$-дән азалыб $^1/_3$, јахуд $^3/_6$-дән азалыб $^2/_6$ олмушдур, јә'ни анҹаг $^1/_6$ азалмышдыр, сабит капитал исә икигат артмышдыр. Сабит капиталын артмасы вә ја азалмасынын $\frac{v}{c+v}$ пропорсијасына нә сурәтлә тохунмасы, јәгин ки, c вә v-нин башланғычда, $c+v$ мәбләғиндән әмәлә кәлән бүтүн капитал K-нын тәркиб һиссәләрини тәшкил етдикләри пропорсијадан асылыдыр.

[344] *Сабит* капитал (јә'ни онун дәјәри), *биринҹиси,* тәтбиг едилән хаммалын, машынларын вә саирәнин күтләси дәјишмәз галдыгда арта (вә ја азала) биләр. Демәли, бу һалда сабит капиталдакы дәјишилмәләр, онун бир сабит капитал кими дахил олдуғу истеһсал просесиндәки истеһсал шәртләри нәтиҹәсиндә дејил, онлардан асылы олмајараг төрәјир. Лакин сабит капиталын дәјәринин бу дәјишилмәсинин *сәбәбләри* һәр нәдән ибарәт олса да, бу сәбәбләр һәмишә мәнфәәт нормасына тә'сир көстәрир. Бу һалда хаммалын, машынларын вә саирәнин ејни күтләси кечмишдәкиндән чох вә ја аз дәјәрә малик олур, чүнки онларын истеһсалы үчүн кечмишдәкиндән чох вә ја аз вахты тәләб олунурду. Бурада дәјәрин дәјишилмәләри сабит капиталын тәркиб һиссәләринин бир мәһсул шәклиндә чыхдығы просесләрин истеһсал шәртләриндән төрәјир. Јухарыда* биз бунун мәнфәәт нормасына нечә тә'сир көстәрдијини тәдгиг етдик.

Лакин ејни бир истеһсал саһәсиндә сабит капиталын (мәсәлән, хаммалын) дәјәри һәмин сабит капиталын өзүнүн истеһсалынын баһалашмасы вә ја учузлашмасы нәтиҹәсиндә јүксәлдикдә вә ја ашағы дүшдүкдә, бунун мәнфәәт нормасына көстәрдији тә'сир дә, истеһсал саһәләринин бириндә (вә ја һәтта һәмин истеһсал саһәсинин өзүндә) бир әмтәә үчүн сәрф едилән хаммал дикәринә сәрф едилән хаммалдан чох баһалы олдугда вә әмәк һаггы мәсрәфләри бәрабәр олдуғу шәраитдә көстәрилән тә'сирин тамамилә ејни олур.

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 232—240. *Ред.*

Әмәк һаггы мәсрәфи бәрабәр олмагла бир капиталын е'мал етдији хаммал (мәсәлән, буғда) дикәр бир капиталын е'мал етдији хаммалдан (мәсәлән, јулафдан) (јахуд: күмүш вә мис и. а., јун вә памбыг вә и. а.) баһа олдуғу һалларда һәмин капиталларын мәнфәәт нормасы хаммалын баһалығына тәрс нисбәтдә олмалыдыр. Буна көрә, әкәр һәр ики истеһсал саһәсиндә орта һесабла бәрабәр мәнфәәт әлдә едилирсә, бу јалныз онун нәтиҹәсиндә мүмкүн олур ки, капиталистләр синфи дахилиндә изафи дәјәр мүхтәлиф капиталистләр арасында һеч дә һәр бир капиталистин өз хүсуси истеһсал даирәсиндә истеһсал етдији изафи дәјәрә мүвафиг сурәтдә бөлүнмәјиб, тәтбиг едилән капиталларын мигдарына мүвафиг сурәтдә бөлүнүр. Бу, ики ҹүр баш верә биләр. Нисбәтән уҹуз материал е'мал едән *А* өз әмтәәсини онун керчәк дәјәри илә сатыр вә, демәли, өзүнүн истеһсал етмиш олдуғу изафи дәјәри пул шәклиндә әлдә едир. Онун әмтәәсинин гијмәти бу әмтәәнин дәјәринә бәрабәрдир. Нисбәтән баһалы материал е'мал едән *В* өз әмтәәсини онун дәјәриндән јухары сатыр, гијмәти елә бир сәвијјәдә гәрарлашдырыр ки, [бу сәвијјә шәраитиндә әмтәә она јенә ејни мигдарда мәнфәәт кәтирир], санки о, нисбәтән уҹуз материал е'мал едирмиш. Әкәр сонра *А* илә *В* өз әмтәәләрини мүбадилә едирләрсә, онда бу јенә *А* үчүн елә олур ки, санки онун өз әмтәәсинин гијмәт калкулјасијасында көтүрдүјү изафи дәјәр һәгигәтдә әмтәәдә еһтива едилдијиндән аздыр. Әкәр онларын һәр икиси, *А* вә *В* габагҹадан мәнфәәт нормасыны сәрф едилмиш капиталын кәмијјәтинә мүвафиг мигдарда мүәјјән етсәјдиләр, јә'ни әкәр онлар мәҹму изафи дәјәри өз араларында өзләринин сәрф етдикләри капиталларын кәмијјәтинә мүвафиг сурәтдә бөлсәјдиләр, онда јенә дә јухарыдакы нәтиҹә алынмыш оларды. Үмуми мәнфәәт нормасы дедикдә исә мәһз бу нәзәрдә тутулур[86].

Өзлүјүндә ајдындыр ки, мүәјјән капиталын сабит һиссәсинин (мәсәлән, хаммалын) дәјәри мәһсулун пис, јахуд јахшы кәлмәси вә и. а. нәтиҹәсиндә гыса мүддәт үчүн јүксәлдикдә вә ја ашағы дүшдүкдә, о габил тәнләшмәләр баш вермир, һәрчәнд һеч бир шүбһә ола билмәз ки, памбыгәјирмә мүәссисәләри саһибләринин, мисал үчүн памбыг мәһсулу хүсусилә бол кәлән илләрдә әлдә етдикләри фөвгәл'адә мәнфәәтләр һәмин истеһсал саһәсинә күлли мигдарда јени капитал ҹәлб едир вә чохлу мигдарда јени фабрикләр тикилмәси вә памбыг е'мал едән јени машынлар һазырланмасы үчүн стимул јарадыр. Она көрә, әкәр бунун ардынҹа кәлән ил памбыг мәһсулунун пис кәлдији ил олурса, онда бу һал [памбығын гијмәтинин гәфләтән јүксәлмәси нәтиҹәсиндәки] иткиләри даһа чох артырыр.

Икинчиси, машын вә хаммал истеһсалынын—гыса дејилсә—сабит капиталын истеһсал хәрчләри дәјишилмәз галдыгда, һәмин сабит капиталын даһа артыг күтләси тәләб олуна биләр вә, демәли, буна мүвафиг олараг бу күтләнин дәјәри јүксәлә биләр—о сәбәбә көрә ки, сабит капиталын көстәрилән тәркиб һиссәләринин бир истеһсал васитәси кими дахил олдуглары просесләрин истеһсал шәртләри дәјишилмишдир. Бундан габагкы һалда олдуғу кими, бу һалда да сабит капиталын дәјәринин јүксәлмәси, әлбәттә, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур; лакин, дикәр тәрәфдән, истеһсал шәртләриндәки бу дәјишикликләрин өзү көстәрир ки, бурада әмәјин мәһсулдарлығы артмышдыр вә, демәли, изафи дәјәр нормасы јүксәлмишдир. Зира кечмиш мигдардакы чанлы әмәк бурада кечмишдәкиндән чох хаммал истеһлак едир, јалныз она көрә ки, һәмин хаммалы нисбәтән гыса бир вахтда е'мал едир вә бурада јалныз она көрә чох машын тәтбиг олунур ки, һәмин машынларын дәјәри, бунларын әвәз етдији әмәјин дәјәриндән аздыр. Демәли, бурада мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини изафи дәјәр нормасынын јүксәлмәси, бу сәбәбдән исә изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәтинин дә јүксәлмәси аз-чох өдәмиш олур.

Нәһајәт, сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәсинә сәбәб олан шәраитин һәр икиси бирликдә, сон дәрәчә мүхтәлиф комбинасијалар шәклиндә тә'сир көстәрә биләр. Мәсәлән, [345] памбығын орта дәјәри ашағы дүшмүшдүр, лакин мүәјјән вахт әрзиндә е'мал едилән бүтүн памбыг күтләсинин дәјәри ејни заманда даһа артыг јүксәлмишдир. Дикәр бир мисал: бир фунт јунун дәјәри вә мүәјјән мүддәт әрзиндә е'мал едилән бүтүн јун күтләсинин дәјәри јүксәлмишдир. Үчүнчү мисал: тәтбиг едилән машынларын артмыш олан бүтүн күтләси мүтләг сурәтдә баһалашмышдыр, лакин өзләринин сәмәрәлилији чәһәтдән бу машынлар учузлашмышдыр вә и. а.

Бураја гәдәр белә фәрз едилирди ки, дәјишән капитал олдуғу кими галыр. Лакин дәјишән капиталын өзү дә јалныз нисби сурәтдә дејил, сабит капиталын кәмијјәтинә нисбәтән дејил, мүтләг сурәтдә дә азала биләр—мәсәлән, экинчиликдә. Јахуд, дәјишән капитал мүтләг сурәтдә арта биләр. Лакин о заман алынан нәтичә елә олур ки, санки дәјишән капитал олдуғу кими галмышдыр, чүнки сабит капитал, јухарыда көстәрилмиш сәбәбләрә көрә, ја даһа артыг дәрәчәдә, ја да ејни дәрәчәдә артыр.

Әкәр сабит капитал дәјишилмәмиш галырса, онда бунун дәјишән капитала нисбәтән һәр бир артмасы вә ја азалмасынын сәбәби јалныз одур ки, сабит капиталын бу нисби артма-

сы вә ја азалмасы дәјишән капиталын мүтләг азалмасы вә ја чохалмасы нәтичәсиндә баш верир.

Әкәр дәјишән капитал дәјишилмәз галырса, онда сабит капиталын һәр бир артмасы вә ја азалмасынын сәбәби јалныз онун өзүнүн мүтләг артмасы вә ја азалмасы ола биләр.

Әкәр һәр ики капиталда ејни заманда дәјишиклик баш верирсә, онда бунларын һәр икисиндәки ејни дәјишикликләр чыхылдыгдан сонра белә бир нәтичә алыныр ки, санки бу капиталларын бири дәјишилмәз галмышдыр, дикәри исә артмыш вә ја азалмышдыр.

Лакин бир сурәтдә ки, *мәнфәәт нормасы* бәллидир, онда мәнфәәтин күтләси тәтбиг олунан капиталларын кәмијјәтиндән асылыдыр. Өз мәнфәәт нормасы ашағы олан бөјүк капитал өз мәнфәәт нормасы јүксәк олан хырда капиталдан чох мәнфәәт кәтирир.

* * *

Бу һашијәни бурада гуртармаг олар.

Ч. Ст. Миллин әсәриндә ики ашағыдакы мүддәаны да гејд етмәк лазымдыр:

«Чидди дејилсә, *капитал мәһсулдар гүввәјә* малик дејилдир. Јеканә мәһсулдар гүввә әмәјин гүввәсидир вә бу гүввә, әлбәттә, аләтләрин јардымындан истифадә едиб өз фәалијјәтини бу вә ја дикәр материала јөнәлдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 90).

Чидди дејилсә, Милл бурада капиталы онун ибарәт олдуғу мадди тәркиб һиссәләрлә гарышдырыр. Лакин бу мүддәа јенә дә һәмин гарышдырмаја јол верән вә буна бахмајараг капиталын мәһсулдар гүввәсиндән бәһс едәнләр үчүн јахшыдыр. Әлбәттә, бурада да Миллин мүддәасы јалныз о һалда дүзкүндүр ки, дәјәр истеһсалы нәзәрдә тутулмуш олсун. Ахы тәкчә истеһлак дәјәриндән бәһс олунса, тәбиәт дә истеһсал едир.

«*Капиталын мәһсулдар гүввәси* капиталистин өз капиталы сајәсиндә сәрәнчам едә билдији керчәк мәһсулдар гүввәнин мигдарындан башга бир шеј дејилдир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 91).

Бурада дүзкүн олараг капитал бир истеһсал мүнасибәти кими нәзәрдән кечирилир. [VIII—345]

* * *

[XIV—851] Габагкы дәфтәрләрин бириндә[87] мән, Рикардонун *мәнфәәт нормасы* һаггындакы (мәнфәәт нормасынын әмәк һаггына гаршы тәрс пропорсионаллығы һаггындакы) ганунуну Миллин (бу әсәрдә: «Some Unsettled Questions» etc. London,

1844) *изафи дәјәр* илә *мәнфәәт* арасында фәрг гојмадан билаваситә дәјәр нәзәријјәсиндән һасил етмәк јолундакы зоракы чәһдләрини әтрафлы арашдырмышам.

[8) НӘТИЧӘ]

Рикардо мәктәбинин јухарыда верилмиш олан бүтүн тәсвири һәмин мәктәбин ики хәтлә нечә позғунлашдырылдығыны көстәрир:

1) Капитал илә әмәк арасында дәјәр ганунуна мүвафиг сурәтдә мүбадилә.

2) Үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәси. Изафи дәјәр илә мәнфәәтин ејниләшдирилмәси. Дәјәрләр илә хәрчләр гијмәти арасындакы нисбәтин баша дүшүлмәмәси.

[ИЈИРМИ БИРИНЧИ ФӘСИЛ]

СИЈАСИ ИГТИСАДЧЫЛАРЫН РИКАРДО НӘЗӘРИЈЈӘСИНӘ ӘСАСЛАНАН ПРОЛЕТАР ӘЛЕЈҺДАРЛАРЫ

[852] Сијаси игтисадын Рикардо дөврүндә ејни заманда [буржуа сијаси игтисадынын] әлејһдарлары да гаршымызда мејдана чыхыр—коммунизм (Оуен) вә сосиализм (Фурје, Сен-Симон) (сосиализм—һәлә өз инкишафынын јалныз лап башланғыч мәрһәләләриндә). Лакин биз өз планымыза ујғун олараг, бурада јалныз о әлејһдарлары нәзәрдән кечирмәлијик ки, онлар өзләри сијаси игтисадчыларын илкин шәртләринә әсасланырлар.

Сонралар ситат кәтирдијимиз әсәрләрдән көрүнәчәк ки, онларын һамысы, доғрудан да, Рикардо формасыны әсас көтүрүрләр.

1) «THE SOURCE AND REMEDY OF THE NATIONAL DIFFICULTIES» ПАМФЛЕТИ

[а) МӘНФӘӘТӘ, РЕНТАЈА ВӘ ФАИЗӘ ФӘҺЛӘЛӘРИН ИЗАФИ ӘМӘЈИ КИМИ БАХЫЛМАСЫ. КАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ ИЛӘ «ФӘҺЛӘ ФОНДУ» ДЕЈИЛӘН ФОНД АРАСЫНДАКЫ НИСБӘТ]

«The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821 (мүәллифинин ады јохдур).

Аз мә'лум олан (тәгрибән 40 сәһифәлик) бу памфлетдә, «бу ағлакәлмәз чызмагарачы»[88] Мак-Куллох өзүнә диггәт чәлб етдирмәјә башладығы заман мејдана кәлмиш һәмин памфлетдә Рикардоја нисбәтән ирәлијә доғру мүһүм бир аддым вардыр. Изафи дәјәрә, јахуд, Рикардонун ону адландырдығы кими,

«мәнфәәтә» (Рикардо чох вахт буну «изафи мәһсул» да адландырыр), јахуд, памфлет мүәллифинин адландырдығы кими, *«фаизә»* һәмин мүәллиф билаваситә *«изафи әмәк»* характеристикасы верир, дејир ки, бу, фәһләнин һаваjы ичра етдији әмәкдир,—фәһләнин иш гүввәсинин дәјәрини өдәјән әмәјин мигдарындан, јахуд фәһләнин әмәк һаггынын еквивалентини истеһсал едән әмәјин мигдарындан артыг ичра едилән әмәкдир. *Дәјәрин* әмәјә мүнчәр едилмәси нә гәдәр мүһүм идисә, *изафи мәһсулда* тәмсил олунан *изафи дәјәрин изафи әмәјә* мүнчәр едилмәси дә ејни дәрәчәдә мүһүм иди. Әслиндә буну артыг А. Смит сөјләмишдир* вә Рикардонун вердикләриндә башлыча моментләрдән бирини тәшкил едир. Лакин Рикардода бу һеч бир јердә *мүтләг формада* сөјләнилмәмиш вә гејд олунмамышдыр.

Рикардону вә дикәр сијаси игтисадчылары марагландыран јалныз капиталист истеһсалы мүнасибәтләрини баша дүшмәк вә бу мүнасибәтләри истеһсалын мүтләг формалары е'лан етмәк олдуғу һалда, бизим нәзәрдән кечирдијимиз памфлет вә бурада нәзәрдән кечирилмәли олан ејни категоријалы башга әсәрләр капиталист истеһсалынын Рикардо вә дикәр сијаси игтисадчылар тәрәфиндән ашкара чыхарылмыш сирләринә јијәләнмәклә, сәнаје пролетариатынын мөвгеләриндән капиталист истеһсалынын әлејһинә чыхырлар.

[Памфлетин мүәллифи дејир:]

«Капиталистин пајына нә гәдәр *дүшмәли* олса да» (капитал нөгтеји-нәзәриндән), «капиталист фәһләнин *јалныз изафи әмәјини әлдә едә биләр, чүнки фәһлә кәрәк јашасын»* (ады чәкилән әсәр, сәһ. 23).

Бу зәрури јашајыш шәртләри, фәһләнин јашамасы үчүн зәрури олан бу минимум, бу сәбәбдән дә фәһләдән сыхылыб чыхарылмасы мүмкүн олан изафи әмәјин мигдары да, доғрудур, сон дәрәчә нисби бир шејдир.

«Әкәр капиталын кәмијјәти артдыгча онун дәјәри[89] азалмырса, онда капиталистләр фәһләнин мөвчудлуғу үчүн *зәрури* оландан артыг галан һәр бир иш саатынын мәһсулуну фәһләләрдән сыхыб чыхарачаглар. Һәм дә бу һал нә гәдәр дәһшәтли вә ијрәнч көрүнсә дә, капиталист нәтичә е'тибары илә елә гида мәһсулларыны әсас көтүрә биләр ки, бунларын истеһсалы ән аз мигдарда әмәк тәләб едир вә нәтичә е'тибары илә фәһләјә белә дејә биләр: сән кәрәк чөрәк јемәјәсән, чүнки арпа уну учуздур; сән кәрәк әт јемәјәсән, чүнки чуғундур вә картоф јејиб доланмаг мүмкүндүр. Биз дә инди буна артыг кәлиб чатмышыг» (јенә орада, сәһ. 23—24).

«Әкәр фәһләни о дәрәчәјә чатдырмаг мүмкүн олса ки, о, чөрәк әвәзинә јалныз картоф јесин, онда, шүбһәсиз доғрудур ки, белә бир вәзијјәтдә фәһләнин әмәјиндән даһа артыг мәһсул сыхыб чыхармаг олар; јә'ни әкәр фәһлә чөрәк једији шәраитдә *өзүнү вә өз аиләсини сахламаг үчүн базар ертәси вә чәршәнбә ахшамы күнләринин әмәјини сәрф етмәјә* мәчбур идисә, кар-

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 54—60 вә II һиссә, сәһ. 456. *Ред.*

тоф једикдә фәһләјә бунун үчүн базар ертәси күнүнүн тәкчә јарысы тәләб олунар, *базар ертәсинин дикәр јарысы вә чәршәнбә ахшамынын бүтөвү* артыг галыб *дөвләтин вә ја капиталистин хејринә кедәр»* (јенә орада, сәһ. 26).

Бурада мәнфәәт вә и. а. билаваситә о иш вахтынын мәнимсәнилмәсиндән ибарәт едилмишдир ки, фәһлә бунун мүгабилиндә һеч бир еквивалент әлдә етмир.

«Һамылыгла гәбул едилмишдир ки, капиталистләрә верилән фаиз, о өз тәбиәти е'тибары илә истәр рента, борч фаизи, истәрсә саһибкар мәнфәәти олсун, *башгаларынын әмәјиндән* верилир» (јенә орада, сәһ. 23).

Беләликлә, рента, борч фаизи, саһибкар мәнфәәти јалныз «капитал үчүн *фаизин»* мүхтәлиф формаларыдыр ки, бу да јенә «фәһләнин *изафи әмәјиндән»* ибарәтдир. Һәмин изафи әмәк изафи мәһсулда тәмсил олунмушдур. Капиталист изафи әмәјин вә ја изафи мәһсулун саһибидир. Изафи мәһсул капиталдыр.

«Фәрз едәк ки... *һеч бир изафи әмәк* јохдур, демәли, капитал кими јығыласы һеч бир шеј дә јохдур...» (јенә орада, сәһ. 4).

Дәрһал бунун ардынча о дејир:

«Изафи мәһсулун, *јахуд* капиталын саһибләри...» (јенә орада).

Мүәллиф аһ-вајчы рикардочулардан фәргләнән лап башга бир тонда дејир:

«Капиталын артмасынын тәбии вә зәрури нәтичәси онун дәјәринин азалмасыдыр» (сәһ. 22).

Рикардонун барәсиндә о дејир:

«Әкәр мә'лум олурса ки, капитал артдыгча әһали чохалмыр, әмәк һаггы капитал илә әмәк арасындакы мүвафигсизлик нәтичәсиндә јүксәлир вә әкәр бу һалда әһали чохалырса, әмәк һаггы иашә әлдә етмәјин чәтинлији нәтичәсиндә јүксәлир—әкәр беләдирсә, онда нәјә кәрәкдир чалышыб бизә сүбут едәләр ки, һеч бир капитал јығымы мәнфәәти азалтмаз, чүнки мәнфәәти куја анчаг әмәк һаггынын јүксәлмәси азалда биләр?» (сәһ. 23).

[853] Әкәр «капиталын дәјәри», — јә'ни «капитал үчүн фаиз», јә'ни капиталын сәрәнчам етдији, онун мәнимсәдији изафи әмәк капиталын кәмијјәти артдыгча азалмасајды, онда фаизләр үзәринә фаизләр кәләрди, һәндәси прогрессија баш верәрди; вә пул һесабы илә көтүрүлән бу прогрессија (бах: *Прајс) гејри-мүмкүн* бир јығым (гејри-мүмкүн јығым нормасы) олмасыны тәләб етдији кими, о өзүнүн әсил үнсүрү олан әмәјә мүнчәр едилдикдә, һәм капиталын «пајына дүшән» јалныз изафи әмәји дејил, зәрури әмәји дә һәзм етмиш оларды.

(Кәлир вә онун мәнбәләри бөлмәсиндә Прајсын фантазијасына гајытмалы[90].)

«Әкәр капиталы фасиләсиз сурәтдә артырмаг вә бунунла бир заманда капиталын дәјәрини кечмиш сәвијјәдә сахламаг мүмкүн олсајды,—бунун көстәричиси исә борч фаизи дәрәчәсинин дәјишилмәз галмасындан ибарәт оларды,—онда, капиталдан истифадә олунмасы үчүн верилмәли олан фаизләр чох кечмәдән әмәјин бүтүн мәһсулуну ашарды... Капиталын мејли капиталы әдәди прогрессијадан артыг бир дәрәчәдә чохалтмагдыр. Һамылыгла гәбул едилмишдир ки, капиталистләрә верилән *фаиз,* о өз тәбиәти е'тибары илә истәр рента, борч *фаизи,* истәрсә саһибкар *мәнфәәти* олсун, башгаларынын әмәјиндән верилир. Буна көрә әкәр капитал јығымы давам едирсә, онда, кечмишдәки фаиз дәрәчәсинин галдығы шәраитдә, капиталдан истифадә олунмасы үчүн верилән әмәк кетдикчә чохалмалыдыр, та о вахта гәдәр ки, өлкәдәки бүтүн фәһләләрин бүтүн әмәји капиталист тәрәфиндән һәзм едилмиш олсун. Лакин бу һеч вахт баш верә билмәз; зира капиталистин пајына нә гәдәр *дүшмәли* олса да, капиталист фәһләнин *јалныз изафи әмәјини әлдә едә* биләр, чүнки фәһлә кәрәк јашасын» (сәһ. 23).

Лакин «капиталын дәјәринин» нә сурәтлә азалдығы памфлет мүәллифи үчүн ајдын дејилдир. О өзү дејир ки, Рикардонун фикринчә, бу, ја она көрә баш верир ки, капитал әһалинин артдығындан даһа сүр'әтлә јығылдыгда, әмәк һаггы јүксәлир, ја да она көрә баш верир ки, әһали капитал јығымындан сүр'әтлә чохалдыгда (јахуд һәтта бунлар [бәрабәр олараг] *ејни заманда артдыгда),* әкинчилијин мәһсулдарлығынын кетдикчә азалмасы нәтичәси олараг әмәк һаггынын *дәјәри* артыр (лакин онун јашајыш васитәләри шәклиндә мигдары артмыр). Бизим аноним исә буну нечә изаһ едир? Ахырынчыны о гәбул етмир; онун фикринчә, әмәк һаггы кетдикчә та мүмкүн минимума гәдәр ашағы дүшүр. О дејир ки, [капитал үчүн «фаизин» ашағы дүшмәси] јалныз она көрә баш верә биләр ки, фәһләни артыг вә ја ејни дәрәчәдә истисмар едирләрсә дә, капиталын чанлы әмәјә мүбадилә олунан һиссәси нисбәтән азалыр.

Һәр һалда, аноним мүәллифин хидмәти ондан ибарәтдир ки, фаизләрин һәндәси прогрессијасы барәсиндәки мә'насызлыг бу мүәллифдә онун әсил мә'насына, јә'ни мә'насызлығына кәтирилиб чыхарылмышдыр*.

---

* [XV—862а] Изафи дәјәр илә изафи әмәјин ејнијјәт тәшкил етмәси капитал јығымы үчүн *кејфијјәт* һүдуду гојур вә бу һүдуду *бүтүн иш күнүнүн* үзунлуғу (иш гүввәсинин 24 саат дахилиндә фәалијјәт көстәрә билдији мүддәт), мүәјјән анда мәһсулдар гүввәләрин инкишафынын мөвчуд пилләси вә бир заманда истисмар едиләбиләчәк фәһләләрин *сајына* һәдд гојан *әһалинин* сајы мүәјјән едир. Јох әкәр, әксинә, изафи дәјәр анлајышдан мәһрум едилмиш *фаиз* формасында нәзәрдән кечирилсә, јә'ни капиталын нә исә мистик бир фокус васитәси илә өзүнү артырдығы бир мүнасибәт кими нәзәрдән кечирилсә, онда капитал јығымы үчүн һүдуд јалныз *кәмијјәт* һүдудундан ибарәт олур вә әсла баша дүшмәк олмур ки, нә сәбәбә капитал дөнәдөнә һәр күн сәһәр өзүнә јени капитал олараг фаизләр әлавә едиб, беләликлә сонсуз бир фаизә фаиз прогрессијасы јаратмыр. [XV—862а].

Һәм дә, аноним мүәллифин фикринчә, изафи мәһсул вә ја изафи әмәк артдыгча капиталын өз гарәт етдијинин кет-кедә даһа чох һиссәсини гајтарыб фәһләләрә вермәјә мәчбур олмасына манечилик көстәрмәјин ики үсулу вардыр.

Биринчи үсул изафи мәһсулу әсас капитала чевирмәкдир ки, бу һал «фәһлә фондунун», јахуд мәһсулдан фәһләләрин истеһлак етдикләри һиссәнин капитал јығылдыгча һөкмән артмасына мане олур.

Икинчи үсул харичи тичарәтдир ки, о, изафи мәһсулу капиталистләрин харичдәки зинәт шејләринә мүбадилә етмәсинә, беләликлә дә изафи мәһсулу өзләринин истеһлак етмәсинә имкан верир. Бунун сајәсиндә мәһсулун һәтта *зәрури шејләрдән* ибарәт олан һиссәсинин дә артмасы тамамилә мүмкүндүр вә бу һалда о, һеч дә һөкмән әмәк һаггы формасында, һеч олмаса өз артмасына мүәјјән дәрәчәдә мүвафиг мигдарда гајыдыб фәһләләрин әлинә кәлмәјә дә биләр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јалныз вахташыры фәалијјәт көстәрән, сонра исә өз фәалијјәтинә мане олан (һеч олмазса, әсас капиталын зәрури шејләр истеһсалына дахил олан машынлардан вә и. а. ибарәт олдуғу дәрәчәдә мане олан) биринчи үсул, изафи мәһсулун капитала чеврилмәсинә сәбәб олур, һалбуки икинчи үсул изафи мәһсулун кетдикчә даһа артыг һиссәсинин капиталистләр тәрәфиндән истеһлак едилмәсинә, капиталистләрин истеһлакынын кетдикчә артмасына сәбәб олур, изафи мәһсулун *гајыдыб* капитала *чеврилмәсинә сәбәб олмур*. Әкәр бир изафи мәһсул өзүнүн билаваситә мөвчуд олдуғу формада галсајды, бу һалда онун хејли һиссәси дәјишән капитал кими фәһләләрлә мүбадилә едилмәли иди. Бунун нәтичәсиндә әмәк һаггы јүксәләрди вә мүтләг вә ја нисби изафи дәјәр азаларды. «Варлыларын» истеһлакынын кетдикчә артмасы зәрурәтини Малтусун тәблиғ етмәсинин сирри дә әслиндә мәһз бундан ибарәтдир ки, бу һалда *мәһсулун әмәјә мүбадилә едилән, капитала чеврилән һиссәси јүксәк дәјәрә малик оларды, јахшы мәнфәәт кәтирәрди, чохлу мигдарда изафи әмәк һәзм едәрди*. Анчаг Малтус кучлү истеһлакы сәнаје капиталистләринин өзләринин өһдәсинә гојмаг дејил, бу *функсија* үчүн *торпаг мүлкијјәтчиләрини*, јахшы вәзифә саһибләрини вә и. а. тә'јин едир, чүнки јығым арзусу илә исрафчылыг арзусунун ејни бир шәхсдә бирләшмәси бир-бири үчүн чох пис оларды. Бурада һәмчинин Бартонун, Рикардонун вә башгаларынын сәһв бахышларында оланлар да ашкара чыхыр. Әмәк һаггыны мәһсулун мәчму күтләсинин *дәјишән* капитал кими истеһлак едилә билән һиссәси, јахуд дәјишән капитала чеврилә билән һиссәси мүәјјән етмир, һәмин күтләнин фе'лән дәјишән капитала чеврилән һиссәси мүәјјән едир. Бу мәһсулларын бир һиссәси һәт-

та өз натурал шәклиндә дә һәр чүр мүфтәхорлар тәрәфиндән јејилә биләр, дикәр һиссәси, харичи тичарәт сајәсиндә зинәт шејләри шәклиндә истеһлак едилә биләр вә и. а.

Бизим памфлетчи ики шеји нәзәрдән гачырыр.

Машынлар тәтбиги нәтичәсиндә күлли мигдарда фәһлә даим ишдән мәһрум олур вә бу сәбәбдән әһали артыглығы јараныр; беләликлә, һәм әһали артыглығынын олмадығы шәраитдә, һәм дә мүтләг иш вахтынын узадылмасы лазым кәлмәдән изафи мәһсул өзүнүн мүбадилә олуна биләчәји һазыр шәкилдә јени иш гүввәси тапыр. Фәрз едәк ки, әввәл 500 фәһлә ишләјирди, инди исә 300 фәһлә ишләјир вә онлар нисбәтән чох мигдарда изафи әмәк верирләр. Галан 200 фәһләни, изафи мәһсул кифајәт гәдәр чохалдыгда, изафи мәһсул һесабына ишә көтүрмәк олар. Кечмишдәки [дәјишән] капиталын бир һиссәси әсас капитала чеврилир, дикәр һиссәси аз мигдар фәһләјә иш верир, лакин бу фәһләләрдән онларын сајына нисбәтән артыг мигдарда изафи дәјәр, хүсусилә дә артыг мигдарда изафи мәһсул чыхарыр. Галан 200 фәһлә јени изафи мәһсулун капиталлашдырылмасы үчүн јарадылмыш материалдыр.

[853а] *Зәрури шејләрин* харичи тичарәт васитәси илә *зинәт шејләринә* чеврилмәси, памфлетдә шәрһ едилмиш олдуғу кими, өзлүјүндә мүһүмдүр—

1) она көрә ки, бу һал белә бир мә'насызлыға сон гојур ки, куја әмәк һаггы истеһсал едилмиш зәрури шејләрин күтләсиндән асылыдыр, санки бу зәрури шејләр бу формада һөкмән өз истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак едилмәлидир, јахуд һеч олмазса en masse* истеһсаледичи бүтүн халг тәрәфиндән истеһлак едилмәлидир, јә'ни онлар һөкмән гајтарылыб дәјишән капитала, јахуд Бартонун вә Рикардонун сөјләдији кими, «дөврijјә капиталына» чеврилмәлидир;

2) она көрә ки, керидә галмыш өлкәләрин—мәсәлән, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларындакы гулдарлыг штатларынын (бах: *Кернс*[91]), јахуд *Полшанын* вә и. а.—бүтүн ичтимаи формасы бунунла мүәјјән олунур,—һәмин өлкәләр капиталист истеһсалына әсасланан дүнја базары илә бағлыдырлар (буну һәлә гоча *Буш* дә баша дүшүрдү, әкәр буну Стүартдан оғурламамышдырса). Бу кими өлкәләрин өз гулларынын изафи әмәјиндән садә формада, памбыг вә ја тахыл шәклиндә әлдә етдикләри изафи мәһсул нә гәдәр чох олса да, һәмин өлкәләр анчаг она көрә бу садә, фәргләндирилмәмиш әмәк шәраитиндә гала билирләр ки, харичи тичарәт сајәсиндә онлар бу садә мәһсула истеһлак дәјәринин һәр чүр формасыны верә билирләр.

* — үмумән. *Ред.*

Иллик мәhсулун әмәк hаггы шәклиндә сәрф едилмәли олан hиссәсинин куја «дөвријјә капиталынын» кәмијјәтиндән асылы олмасыны иддиа етмәк дә, белә бир иддиа гәдәр әсаслы олар-ды ки, куја мәhсулун хејли hиссәси «биналардан» ибарәт олса вә фәhлә әhалијә нисбәтән чохлу мигдарда јарарлы фәhлә мәнзилләри тикилсә, бунун нәтичәсиндә фәhләләрин јахшы вә учуз мәнзилләри олмалыдыр, чүнки, дејилир, мәнзил тәклифи мәнзилә олан тәләбдән сүр'әтлә артыр.

Әксинә, ашағыдакы дүзкүндүр: әкәр изафи мәhсул мигдар-ча бөјүкдүрсә вә әкәр капиталистләр бунун хејли hиссәсини бир капитал кими сәрф етмәк нијјәтиндәдирләрсә, онда (бу бөјүк мигдар изафи мәhсулун өзүнүн hеч дә чохлу мигдар фәhлә ишдән чыхарылдығы бир шәраитдә әлдә едилмәдији фәрз олунса), әмәјә олан тәләб артмалыдыр, бу сәбәбдән исә изафи мәhсулун әмәк hаггы олараг мүбадилә едилән hиссәси дә чохалмалыдыр. Һәр чүр шәраитдә изафи мәhсулун (бу мәhсул hәр hансы бир формада, hәтта зәрури шејләр форма-сында олса да) hеч дә *мүтләг кәмијјәти* hәмин изафи мәhсулу дәјишән капитал формасында сәрф етмәјә мәчбур етмир, бу сәбәбдән дә әмәк hаггынын артмасы илә нәтичәләнмир. Мәсәлә hеч дә о чүр дејилдир, мәсәлә беләдир ки, капиталлашдырма hәрислији изафи мәhсулун хејли hиссәсини дәјишән капитал формасында сәрф етмәјә мәчбур едир, *буна көрә* дә капитал јығылдыгча о, әмәк hаггынын артмасына сәбәб олардыы, бу шәртлә ки, машынлар даими сурәтдә әhали артыглығы төрәт-мәјәйди вә вәзијјәт елә олмајајды ки, капиталын кетдикчә чох hиссәси (әзчүмлә, hәмчинин харичи тичарәтин васитәси илә) әмәјә мүбадилә олунмаг дејил, капитала мүбадилә едилир. *Изафи мәhсулун билаваситә өзүнүн јалныз бир капитал вә-зифәси ифа едә билдији формада истеhсал олунан hиссәси вә харичлә мүбадилә олунмаг сајәсиндә hәмин форманы кәсб едән hиссәси мүстәгим әмәјә мүбадилә едилмәли олан hиссә-синдән сүр'әтлә артыр.*

Әмәк hаггы мүәјјән анда мөвчуд олан капиталдан асылы-дыр, буна көрә дә капиталын сүр'әтли јығымы әмәк hаггынын јүксәлмәсинә сәбәб олан јеканә васитәдир сөјләмәјин мә'насы ашағыдакындан ибарәтдир.

Бир тәрәфдән, әмәк шәртләринин бир капитал кими мејда-на чыхдығы форма нәзәрә алынмазса, биз бурада *тавтологи-ја* олдуғуну көрүрүк: мүәјјән мигдар фәhләнин ичра етдији *әмәјин мәhсулдарлығы,* бу фәhләләрин hәјат шәраити писләш-мәдән онларын сајынын нә гәдәр сүр'әтлә арта билмәси үчүн шәртдир. Онлар нә гәдәр чох мигдарда хаммал, әмәк аләтләри вә јашајыш васитәләри истеhсал едирләрсә, онларын hеч дә јалныз hәлә өзләри ишләјә билмәјән өз ушагларыны тәрбијә

етмәк үчүн бир о гәдәр артыг мигдар вәсаитә малик олмагдан әлавә, бөјүмәкдә олан јени нәслин әмәјини реаллашдырмаг үчүн, беләликлә дә, әһалинин артмасы илә истеһсалын артмасы арасында ејнијјәт јаратмаг үчүн вә һәтта истеһсалы әһалинин артмасындан даһа артыг бир дәрәчәдә инкишаф етдирмәк үчүн даһа артыг мигдарда вәсаитә малик оларлар, чүнки әһали артдыгча фәһләнин мәһарәти јүксәлир, әмәк бөлкүсү кенишләнир, машын тәтбиг етмәк имканы артыр, сабит капитал чохалыр,—гыса дејилсә, әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир.

Әкәр әһалинин артмасы әмәк мәһсулдарлығындан асылыдырса, онда әмәк мәһсулдарлығы да әһалинин артмасындан асылыдыр. Бурада гаршылыглы тә'сир вардыр. Лакин, капиталистчәсинә ифадә етдикдә, бу о демәкдир ки, фәһлә әһалинин јашајыш васитәләри капиталын мәһсулдарлығындан асылыдыр, белә бир чәһәтдән асылыдыр ки, фәһләләрин мәһсулунун мүмкүн гәдәр чох һиссәси, онларын әмәјинә сәрәнчам едән бир шеј кими онлара гаршы дурур. Рикардо өзү буну *дүзкүн* ифадә едиб—мән тавтолокијаны нәзәрдә тутурам—әмәк һаггыны капиталын мәһсулдарлығындан, бу сонунчуну исә әмәјин мәһсулдарлығындан асылы едир*.

Демәли, әмәк капиталын артмасындан асылыдыр дејилдикдә, бунун мә'насы, *бир тәрәфдән,* белә бир тавтолокијадан ибарәтдир ки, [854] әһалинин јашајыш васитәләринин вә әһалинин әмәјини тәтбиг етмәк үчүн олан васитәләрин артмасы әһалинин өз әмәјинин мәһсулдарлығындан асылыдыр вә, *икинчиси,* буну капиталистчәсинә ифадә етдикдә, о демәкдир ки, әмәк *белә бир чәһәтдән асылыдыр ки,* онун өз мәһсулу *өзкә мүлкијјәти* кими она гаршы дурур, бу сәбәбдән исә онун өз мәһсулдарлығы да өзүнүн јаратдығы шејин *мәһсулдарлығы* кими өзүнә гаршы дурур.

Әмәли чәһәтдән бу о демәкдир ки, фәһлә өз мәһсулунун мүмкүн гәдәр аз һиссәсини мәнимсәмәлидир ки, онун мәһсулунун мүмкүн гәдәр чох һиссәси бир *капитал* кими она гаршы дурсун; фәһлә капиталистә мүмкүн гәдәр чох *һавајы* күзәшт етмәлидир ки, капиталистин вәсаити мүмкүн гәдәр чох артсын, беләликлә дә о, фәһләнин әлиндән һавајы алмыш олдуғуну вериб јенидән фәһләнин әмәјини сатын алсын. Бу һалда белә бир вәзијјәт мүмкүндүр ки, әкәр капиталист фәһләни хејли чох мигдарда һавајы ишләмәјә мәчбур етмишдирсә, сонра һәмин капиталист өзүнүн еквивалентсиз әлдә етдијини вериб фәһләни бир гәдәр аз мигдарда һавајы ишләмәјә мәчбур едир. Лакин белә бир нәтичә мәһз мәгсәд тәшкил едән шејә

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 611—612 вә III һиссә, сәһ. 119—120. *Ред.*

мане олдуғуна көрә, јә'ни *капиталын мүмкүн гәдәр даһа сүр'әтлә јығылмасына* мане олдуғуна көрә, фәһлә елә бир шәраитдә јашамалыдыр ки, онун һавајы ишләмәсинин бу чүр азалмасы јенидән, фәһлә әһалинин артмасы нәтичәси олараг, истәр машынлар тәтбиги нәтичәсиндә фәһлә әһалинин нисби артмасы, истәрсә евләнмәләрин чохалмасы нәтичәси олараг фәһлә әһалинин мүтләг чохалмасы нәтичәсиндә арадан галхыр. (Бу һәмин гаршылыглы мүнасибәтдир ки, малтусчулар буну торпаг мүлкијјәтчиләри илә капиталистләр арасындакы гаршылыглы мүнасибәт кими тәблиғ едәндә, рикардочулар бу гаршылыглы мүнасибәтә истеһза едирләр.) Фәһләләр өз мәһсулунун мүмкүн гәдәр чох һиссәсини капиталистә һавајы вермәлидирләр ки, *даһа әлверишли* шәраит јарандыгда өзләринин һәмин јолла әлдән вердикләри мәһсулун бир һиссәсини өзләринин јени әмәји мүгабилиндә сатын ала билсинләр. Лакин бу әлверишли дөнүш ејни заманда әлверишли дөнүш шәртини мәһв етдијинә көрә, о јалныз мүвәггәти бир һал ола биләр вә јенидән өзүнүн әкслијинә чеврилмәлидир.

Үчүнчүсү. Зәрури шејләрин харичи тичарәт васитәси илә зинәт шејләринә чеврилмәси барәсиндә гүввәдә олан чәһәт үмумијјәтлә зинәт шејләринин истеһсалы барәсиндә гүввәјә маликдир ки, бу шејләрин гејри-мәһдуд мүхтәлифлији илә чохалдылмасы үчүн харичи тичарәт доғрудан да аз мүһүм бир шәрт дејилдир. Зинәт шејләри истеһсалында ишләјән фәһләләр өзләринин саһибкары үчүн капитал истеһсал едирләрсә дә, онларын мәһсулу in natura* јенидән капитала—нә сабит капитала, нә дә дәјишән капитала чевриләбилмәз.

Әкәр зинәт шејләринин, бүтүнлүклә вә ја гисмән дәјишән капитала дахил олан зәрури шејләрә мүбадилә едилмәк үчүн харичә көндәрилән һиссәси һесаба алынмаса, онда зинәт шејләри тәкчә *изафи әмәји* тәмсил едир, һәм дә бу изафи әмәји *изафи мәһсулун* билаваситә *о формасында* тәмсил едир ки, изафи мәһсул бу формада варлылар тәрәфиндән бир кәлир кими истеһлак олунур. Доғрудур, зинәт шејләри һеч дә јалныз өзләрини истеһсал едән фәһләләрин изафи әмәјини тәмсил етмир. Әксинә, һәмин фәһләләр дә дикәр истеһсал саһәләриндәки фәһләләр кими орта һесабла ејни мигдар изафи әмәк сәрф едирләр. Лакин, дахилиндә $^1/_3$ изафи әмәк олан һәр һансы бир $^1/_3$ мәһсулу мән һәмин изафи әмәјин тәчәссүмү, мәһсулун галан $^2/_3$-сини исә аванс едилмиш капиталын тәкрар истеһсалы һесаб едә билдијим кими, зинәт шејләри истеһсалчылары үчүн әмәк һаггы тәшкил едән зәрури шејләр истеһсалчыларынын изафи әмәји дә, бүтөвлүкдә көтүрүлән фәһлә

* — натурада, натурал формада. *Ред.*

синфинин зәрури әмәји кими тәсәввүр едилә биләр. Бүтөвлүкдә көтүрүлән фәһлә синфинин изафи әмәји ашағыдакы шәкилдә тәмсил олунмушдур: 1) зәрури шејләрин капиталистләр тәрәфиндән вә онларын әлалтылары тәрәфиндән истеһлак олунан һиссәсиндә; 2) зинәт шејләринин мәчмусунда. Бу, ајрыча бир капиталист вә ја ајры-ајры истеһсал саһәләри барәсиндә башга чүр олур. Ајрыча бир капиталистин истеһсал етмиш олдуғу зинәт шејләринин бир һиссәси һәмин капиталист үчүн јалныз, аванс едилмиш капиталын еквивалентини тәмсил едир.

Әкәр изафи әмәјин олдугча чох һиссәси билаваситә зинәт шејләри формасында тәмсил олунмушдурса, онда ајдындыр ки, јығымда вә тәкрар истеһсалын кенишләндирилмәсиндә чәтинлик әмәлә кәлмәлидир, чүнки изафи мәһсулун хејли аз һиссәси гајыдыб капитала чеврилир. Әкәр изафи әмәјин чох аз һиссәси зинәт шејләри формасы кәсб едирсә, онда капитал јығымы (јә'ни изафи мәһсулун in natura јенидән капитал кими хидмәт едә биләчәк һиссәсинин јығымы), әһалинин артымындан сүр'әтлә баш верәчәкдир вә мәнфәәт нормасы ашағы дүшәчәкдир, беләки бир шәртлә ки, зәрури шејләр үчүн харичи базарын мөвчуд олдуғу һал истисна тәшкил етсин.

[б) САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ ШӘРАИТИНДӘ ВӘ ҠАПИТАЛ ЈЫҒЫМЫ ШӘРАИТИНДӘ ҠАПИТАЛ ИЛӘ КӘЛИР АРАСЫНДА МҮБАДИЛӘ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

Ҡапитал илә кәлир арасында мүбадиләдән бәһс едиркән* мән әмәк һаггына да бир кәлир кими бахырдым вә үмумијјәтлә јалныз сабит капиталын кәлирә мүнасибәтини нәзәрдән кечирирдим. Фәһләләрин кәлиринин ејни заманда дәјишән капитал кими мејдана чыхмасы јалныз она көрә әһәмијјәтлидир ки, јығым шәраитиндә—јени капитал әмәлә кәлмәси шәраитиндә—јашајыш васитәләри истеһсал едән капиталистин јашајыш васитәләриндән (зәрури·шејләрдән) ибарәт олан артығы билаваситә, сабит капитал истеһсал едән капиталистин хаммалдан вә ја аләтләрдән ибарәт олан артығына мүбадилә олуна биләр. Бурада бир формада олан кәлир дикәр бир формада олан кәлирә мүбадилә олунур, [855] вә мүбадилә баш вердикдә *A* капиталистин кәлири *B* капиталистин сабит капиталына чеврилир, *B* капиталистин кәлири исә *A* капиталистин дәјишән капиталына чеврилир.

Ҡапиталларын бу кими тәдавүлүнү, тәкрар истеһсалыны вә гаршылыглы сурәтдә бир-бирини әвәзләмәси үсулуну вә саи-

---

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 222—247. *Ред.*

рәни нәзәрдән кечириркән илк анларда харичи тичарәти бир кәнара гојмаг лазымдыр.

Икинчиси, ики һадисәни фәргләндирмәк лазымдыр:

1) мүәјјән мигјасда тәкрар истеһсалы,

2) кениш мигјасда тәкрар истеһсалы, јахуд јығымы—кәлирин капитала чеврилмәсини.

1-чи бәнд барәсиндә.

Мән көстәрмишәм:

Јашајыш васитәләри истеһсалчылары 1) өзләринин сабит капиталыны, 2) өзләринин дәјишән капиталыны әвәзләмәлидирләр. Онларын мәһсулунун дәјәриндә һәмин ики һиссәдән артыг олан мигдары тәмсил едән һиссәси *изафи мәһсул* тәшкил едир, *изафи дәјәрин* мадди варлығыны тәмсил едир ки, һәмин изафи дәјәрин өзү дә јалныз *изафи әмәјин* тәмсилчисидир.

Дәјишән капитал—јашајыш васитәләри истеһсалчыларынын мәһсулунда һәмин дәјишән капиталы тәмсил едән һиссә—фәһләнин әмәк һаггыны, кәлирини тәшкил едир. Һәмин һиссә бурада артыг елә бир *натурал формададыр* ки, бу формада о јенә дәјишән капитал кими хидмәт едир. Һәмин һиссәјә, фәһләнин тәкрар истеһсал етмиш олдуғу еквивалентә јенидән фәһләнин әмәји сатын алыныр. Бу, капитал илә мүстәгим әмәк арасында мүбадиләдир. Фәһлә бу һиссәни пул шәклиндә әлдә едир вә гајыдыб һәмин пула өз мәһсулуну вә ја һәмин категоријадан олан дикәр мәһсуллары сатын алыр. Бу, фәһлә өз мәһсул һиссәсини әлдә етмәк үчүн пул шәклиндә чек аландан сонра *дәјишән капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин бир-биринә* мүбадиләсидир. Бу, әлавә едилмиш јени әмәјин бир һиссәсинин ејни категорија (јашајыш васитәләри) дахилиндә дикәр һиссәсинә мүбадиләсидир.

Изафи мәһсулун (әлавә олунмуш јени әмәјин) капиталистләрин (јашајыш васитәләри истеһсал едән капиталистләрин) өзләринин истеһлак етдикләри һиссәсини онларын өзү ја in natura истеһлак едирләр, ја да онларын арасында изафи мәһсулун истеһлак едилмәк үчүн јарарлы формада мөвчуд олан бир нөвүнүн дикәр бир нөвүнә мүбадиләси баш верир. Бу, кәлирин кәлирә мүбадиләсидир, һәм дә бунларын һәр икиси әлавә олунмуш јени әмәкдән ибарәтдир.

Јухарыда ады чәкилән сөвдәдә, еслиндә, кәлирин капитала мүбадиләсиндән данышмаг олмаз. Капитал (зәрури шејләр) әмәјә (иш гүввәсинә) мүбадилә олунур. Демәли, бурада һеч дә кәлир капитала мүбадилә олунмур. Әлбәттә, елә ки фәһлә өз әмәк һаггыны алды, ону истеһлак едир. Лакин капитала о өз кәлирини дејил, өз әмәјини мүбадилә едир.

Үчүнчү һиссә [јашајыш васитәләри истеһсал едәнләрин

мәһсулунда онларын] сабит капиталыны тәмсил едән бу һиссә сабит капитал истеһсал едән истеһсалчыларын мәһсулунун бир һиссәсинә мүбадилә олунур,—онларын мәһсулунда мәһз әлавә олунмуш јени әмәји тәмсил едән һиссәјә мүбадилә олунур. Сабит капитал истеһсалчылары мәһсулунун бу һиссәси исә әмәк һаггынын еквивалентиндән (демәли, [һәмин истеһсалчыларын] дәјишән капиталындан) вә изафи мәһсулдан, изафи дәјәрдән, капиталистләрин кәлириндән ибарәтдир ки, бу формада о, фәрди сурәтдә истеһлак едилә билмәјиб јалныз истеһсал үчүн истеһлак едилә билир. Беләликлә, бу, *бир тәрәфдән, һәмин истеһсалчыларын дәјишән капиталынын,* [јашајыш васитәләри истеһсалчыларынын] сабит капиталыны тәмсил едән јашајыш васитәләринин бир һиссәсинә мүбадиләсидир. Доғрудан да, сабит капитал истеһсалчылары мәһсулунун һәмин истеһсалчыларын дәјишән капиталыны тәмсил едән, лакин сабит капитал формасында мөвчуд олан мәһсулунун бир һиссәси јашајыш васитәләри истеһсалчыларынын сабит капиталы тәмсил едән, лакин дәјишән капитал формасында мөвчуд олан мәһсулунун бир һиссәсинә мүбадилә олунур. Бурада, әлавә олунмуш јени әмәјин сабит капитала мүбадиләси баш верир.

Дикәр тәрәфдән, сабит капитал истеһсалчылары мәһсулунун изафи мәһсулу тәмсил едән, лакин сабит капитал формасында мөвчуд олан һиссәси, јашајыш васитәләринин истеһсалчылары үчүн сабит капитал тәшкил едән һиссәсинә мүбадилә олунур. Бурада кәлир капитала мүбадилә едилир. Сабит капитал истеһсал едән капиталистләрин кәлири јашајыш васитәләринә мүбадилә олунур вә јашајыш васитәләри истеһсал едән капиталистләрин сабит капиталыны әвәзләјир.

Нәһајәт, сабит капитал истеһсал едән капиталистләрин мәһсулунда өзү сабит капитал тәшкил едән һиссә гисмән in natura әвәзләнир, гисмән дә сабит капитал истеһсалчылары арасында (пул пәрдәси алтында кизләнмиш) натурал мүбадилә јолу илә әвәзләнир.

Бүтүн бунлар тәкрар истеһсалын мигјасынын истеһсалын башланғычдакы мигјасына бәрабәр олдуғу фәрз едилдикдә баш верир.

Әкәр биз инди мәчму иллик мәһсулун нә кими һиссәсинин әлавә олунмуш јени әмәји тәмсил етдијини сорушсаг, һесаб чох садә олар:

А) Истеһлак [*фәрди истеһлак*] *шејләри.* Бунлар үч һиссәјә ајрылыр. [Биринчиси,] капиталистләрин кәлири, бу, бир ил әрзиндә әлавә едилмиш јени изафи әмәјә бәрабәрдир.

Икинчиси, әмәк һаггы, дәјишән капитал; бу, фәһләләрин

өз әмәк һаггыны тәкрар истеһсал етмәк үчүн әлавә етдикләри јени әмәјә бәрабәрдир.

Нәһајәт, үчүнчү һиссә—хаммал, машынлар вә и. а. Бу, сабит капиталдыр, мәһсулун дәјәринин истеһсал олунмајыб, јалныз сахланан һиссәсидир. Демәли, ил әрзиндә әлавә едилән јени әмәк дејилдир.

[856] Әкәр биз [бу категорија] сабит капиталы c' илә, дәјишән капиталы v' илә, изафи мәһсулу, кәлири исә r' ишарә етсәк, онда бу категорија c' вә $v'+r'$-дән ибарәтдир.

c' әлавә едилән јени әмәк олмајыб, анҹаг сахланмыш олан дәјәрдир (бу c' мәһсулун јалныз бир һиссәсини тәмсил едир); $v'+r'$ ҹәми исә, эксинә, ил әрзиндә әлавә едилмиш олан әмәкдир.

Мәҹму мәһсул [*A* категоријасынын мәҹму мәһсулу] (вә ја онун дәјәри) P^a ондан c' чыхылдыгда, демәли, әлавә олунмуш јени әмәји тәмсил едир.

Беләликлә, әкәр *A* категоријанын мәһсулундан, јә'ни P^a-дан c' чыхылса, биз, ил әрзиндә әлавә едилмиш јени әмәји әлдә едәрик.

B) Истеһсалда истеһлак едилән шејләр.

Бурада да јенә $v''+r''$ ҹәми әлавә олунмуш јени әмәји тәмсил едир. Әлавә олунмуш јени әмәји c''—бу даирәдә ишләјән сабит капитал тәмсил етмир.

Лакин $v'' + r'' = c'$; бунлар c'-јә мүбадилә едилир. *B* категоријасы үчүн c' дәјишән капитала вә кәлирә чеврилир. Дикәр тәрәфдән, v'' вә r'' дөнүб c' олур, *A* категоријасынын сабит капиталына чеврилир.

Әкәр *B* категоријасынын мәһсулундан, јә'ни P^b-дән c'' чыхылса, онда биз ил әрзиндә әлавә едилмиш јени әмәји әлдә едәрик.

Лакин $P^b - c'' = c'$. Зира бүтүн P^b мәһсулу, c'' чыхылмагла, јә'ни һәмин *B* категоријасында тәтбиг едилән сабит капитал чыхылмагла, c'-ә мүбадилә олунур.

$v'' + r''$ илә c' мүбадилә едилдикдән сонра иш ашағыдакы шәкилдә тәгдим олуна биләр:

P^a јалныз әлавә едилмиш јени әмәкдән ибарәтдир ки, бунун мәһсулу мәнфәәт илә әмәк һаггына, зәрури әмәјин еквиваленти илә изафи әмәјин еквивалентинә ајрылыр. Зира инди c'-и әвәзләјән $v''+r''$ *B* категоријасындакы әлавә олунмуш јени әмәјә бәрабәрдир.

Демәли, бүтүн P^a мәһсулу, истәр онун изафи мәһсулу, истәрсә дә онун дәјишән капиталы вә онун сабит капиталы, ил әрзиндә әлавә едилмиш јени әмәјин мәһсулларындан ибарәтдир.

Әксинә, бүтүн P^b мәһсулуна елә бахыла биләр ки, о јени

әлавә едилмиш әмәјин һеч бир һиссәсини тәмсил етмәјиб, јалныз сахланан кечмиш әмәји тәмсил едир. Зира онун һиссәси олан c'' һеч бир әлавә едилмиш јени әмәји тәмсил етмир, нечә ки, онун һиссәси олан c'-дә, онун $v'' + r''$ мүгабилиндә мүбадиләдә әлдә етдији вә *A* категоријасында һеч дә әлавә олунмуш јени әмәји дејил, аванс едилмиш сабит капиталы тәмсил едирди.

Беләликлә, иллик мәһсулун дәјишән капитал олмаг е'тибары илә фәһләләрин кәлирини тәшкил едән һиссәси, изафи мәһсул олмаг е'тибары илә исә капиталистләрин истеһлак фондуну тәшкил едән бүтүн һиссәси әлавә олунмуш јени әмәкдән ибарәтдир, һалбуки мәһсулун сабит капиталы тәмсил едән бүтүн галан һиссәси јалныз сахланан кечмиш әмәкдән ибарәтдир вә јалныз сабит капиталы әвәзләјир.

Буна көрәдир ки, иллик мәһсулун бир кәлир кими, әмәк һаггы вә мәнфәәт кими истеһлак едилән бүтүн һиссәсинин (мәнфәәтин гол-будаглары илә бирликдә—рента, фаиз вә и. а. бирликдә, һабелә гејри-мәһсулдар ишчиләрин әмәк һаггы илә бирликдә) әлавә едилмиш јени әмәкдән ибарәт олдуғуну иддиа етмәк нә гәдәр дүзкүндүрсә, бүтүн иллик мәһсулун кәлирдән, әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән ибарәт олдуғуну, буна көрә дә әлавә олунмуш јени әмәкдә бу вә ја дикәр һиссәләрин мәчмусундан ибарәт олдуғуну иддиа етмәк ејни дәрәчәдә сәһвдир. О, гисмән сабит капиталдан ибарәтдир ки, бу сабит капитал дәјәр чәһәтчә әлавә олунмуш јени әмәји тәмсил *етмир* вә истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә нә әмәк һаггына, нә дә мәнфәәтә дахил дејилдир. Өз дәјәри чәһәтдән о, әсил мә'нада јығылмыш әмәји тәмсил едир, өз истеһлак дәјәри чәһәтчә о, һәмин јығылмыш кечмиш әмәјин истеһлакыны тәмсил едир.

Дикәр тәрәфдән, ејни илә о да доғрудур ки, *ил әрзиндә әлавә олунмуш әмәјин* һеч дә һамысы, мәһсулун әмәк һаггындан вә мәнфәәтдән ибарәт олан һиссәсиндә тәмсил олунмамышдыр. Зира һәмин әмәк һаггына вә мәнфәәтә хидмәтләр сатын алыныр, јә'ни әмәк һаггы илә мәнфәәтин тәмсил олундуғу мәһсула дахил олмајан әмәк сатын алыныр. Бунлар елә хидмәтләрдир ки, елә әмәк нөвләридир ки, адамлар бунлардан мәһсулун истеһлак олунмасы просесиндә истифадә едирләр вә бунлар мәһсулун билаваситә истеһсалына дахил дејилдир.

[857] *2-чи бәнд барәсиндә.*

Јығым мәсәләси, кәлирин капитала чеврилмәси, *кениш мигјасда тәкрар истеһсал* мәсәләси башга чүрдүр, чүнки кениш мигјасда тәкрар истеһсалын сәбәби һеч дә јалныз, әввәлки капиталын *даһа сәмәрәли тәтбиг едилмәси* дејилдир. Бурада јени капиталын бүтөвү әлавә едилмиш јени әмәкдән ибарәтдир, һәм дә мәнфәәт вә и. а. формасындакы изафи әмәкдән

ибарәтдир. Лакин бурада јени истеһсалын бүтүн үнсүрүнүн әлавә олунмуш јени әмәкдән—фәһләләрин изафи әмәјинин бир һиссәсиндән ибарәт олдуғу вә ондан әмәлә кәлдији нә гәдәр дүзкүндүрсә, јенә дә сијаси игтисадчыларын фәрз етдикләри белә бир иддиа ејни дәрәчә сәһвдир ки, куја әлавә олунмуш јени әмәји јенә капитала чевирдикдә, о јалныз дәјишән капиталдан, јахуд әмәк һаггындан ибарәт олур. Мисал үчүн, фәрз едәк ки, фермерин изафи мәһсулунун бир һиссәси машын фабрикчисинин изафи мәһсулунун бир һиссәсинә мүбадилә олунур. Белә бир мүбадилә машын фабрикчисинә буғданы дәјишән капитала чевирмәк вә билаваситә вә ја долајысы илә чох мигдар фәһләјә иш вермәјә имкан верир. Фермер исә, әксинә, јенә дә һәмин мүбадиләнин нәтичәсиндә өз изафи мәһсулунун бир һиссәсини сабит капитала чевирәчәк вә, ола биләр ки, белә бир чевирмә нәтичәсиндә о, јени фәһләләр тутмаг әвәзинә өзүнүн кечмиш фәһләләринин бир һиссәсини ишдән чыхарачагдыр. Фермер һәтта кечмишдәкиндән чох торпаг әкә биләрди. Онда буғданын бир һиссәси әмәк һаггына дејил, сабит капитала чевриләрди вә и. а.

Јалныз белә бир јығым шәраитиндә ашкара чыхыр ки, һамысы, һәм кәлир, һәм дә дәјишән капитал вә сабит капитал *мәнимсәнилмиш өзкә* әмәјидир вә һәм фәһләнин ишләркән истифадә етдији әмәк шәртләри, һәм дә фәһләнин өз әмәји мүгабилиндә алдығы еквивалент—бунлар фәһләнин әмәјидир ки, капиталист бу әмәји *еквивалентсиз* әлдә етмишдир.

Бу, һәтта илкин јығым шәраитиндә дә беләдир. Фәрз едәк ки, мән *әмәк һаггындан* 500 ф. ст. гәнаәт едиб јығмышам. Беләликлә, мәним 500 ф. ст. һәгигәтән садәчә *јығылмыш әмәк* дејил, капиталистин «јығылмыш әмәјиндән» фәргли олараг, *мәним* өзүмүнкүдүр, мәним тәрәфимдән вә өзүм үчүн јығылмыш әмәкдир. Мән бу пулу капитала чевирирәм, хаммал вә и. а. сатын алырам вә фәһлә тутурам. Фәрз едәк ки, мәнфәәт 20%, јә'ни илдә 100 ф. ст. тәшкил едир. 5 ил әрзиндә (әкәр даим һеч бир јени јығым баш вермирсә вә һәр ил әлдә едилән 100 ф. ст. јејилирсә) мән кәлир формасында өз капиталымы «јемишәм». Алтынчы ил мәним 500 ф. стерлинглик капиталымын өзү еквивалентсиз мәнимсәнилмиш өзкә әмәјиндән ибарәт олур. Јох, әкәр мән даим өз мәнфәәтимин јарысыны јенидән јығмышамса, онда [мәним илкин капиталымын јејилмәси] просеси ләнк давам едәрди, чүнки мән бу гәдәр чох јемәздим, [өзкә әмәјини мәнимсәмәк просеси] исә даһа сүр'әтлә давам едәрди.

	Капитал	Мәнфәәт	Јејилмишдир
Биринчи ил . . .	500	100	50
Икинчи ил . . .	550	110	55

	Капитал	Мәнфәәт	Јејилмишдир
Үчүнчү ил	605	121	60
Дөрдүнчү ил	665	133	66
Бешинчи ил	731	146	73
Алтынчы ил	804	160	80
Једдинчи ил	884	176	88
Сәккизинчи ил	972	194	97
			569

Сәккизинчи ил мәним капиталым демәк олар ки, икигат артмышдыр, һәрчәнд мән, илкин капиталдан артыг јемишәм. 972 ф. стерлинглик капиталда артыг бир фартинглик дә һаггы өдәнилмиш әмәк, јахуд мүгабилиндә мәним еквивалент вермиш олдуғум әмәк тәмсил олунмамышдыр. Мән кәлир формасында бүтүн өз илкин капиталымы истеһлак етмишәм. Демәли, онун мүгабилиндә мән еквивалент әлдә етмишәм вә бу еквиваленти истеһлак етмишәм. Јени капитал јалныз мәнимсәнилмиш өзкә әмәјиндән ибарәтдир.

Өзлүјүндә изафи дәјәри нәзәрдән кечирдикдә, мәһсулун натурал формасынын, демәли, изафи мәһсулун да натурал формасынын әһәмијјәти јохдур. Керчәк тәкрар истеһсал просесини нәзәрдән кечирдикдә, натурал форма бөјүк әһәмијјәт кәсб едир, гисмән мәһсулун формаларынын өзүнү анламаг үчүн, гисмән дә зинәт шејләри истеһсалынын тәкрар истеһсал просесинә көстәрдији тә'сири вә и. а. ајдынлашдырмаг үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бурада биз јенә дә, өзлүјүндә *истеһлак дәјәринин* нә кими бир јолла игтисади әһәмијјәт кәсб етдији мисалына тәсадүф едирик.

[в) ПАМФЛЕТ МҮӘЛЛИФИНИН ХИДМӘТЛӘРИ ВӘ ОНУН БАХЫШЛАРЫНДАҜЫ НӘЗӘРИ ДОЛАШЫГЛЫГ. ҜАПИТАЛИЗМ ЧӘМИЈЈӘТИНДӘ ХАРИЧИ ТИЧАРӘТИН РОЛУ БАРӘСИНДӘ ОНУН ИРӘЛИ СҮРДҮЈҮ МӘСӘЛӘЛӘРИН ВӘ ӘСИЛ СӘРВӘТ ҜИМИ КӨТҮРҮЛӘН «БОШ ВАХТ» МӘСӘЛӘСИНИН ӘҺӘМИЈЈӘТИ]

[858] Инди бизим памфлетә гајыдаг.
[Памфлет мүәллифи јазыр:]

«Фәрз едәк ки, бүтүн әһалини сахламаг үчүн лазым кәләнләри истеһсал етмәкдән өтрү өлкәнин бүтүн әмәји мәһз кифајәтдир; бу һалда ајдындыр ки, һеч бир изафи әмәк јохдур, демәли, һеч елә бир шеј дә јохдур ки, ону бир капитал кими јығмаг мүмкүн олсун. Фәрз едәк ки, *бир* ил әрзиндә өлкәнин бүтүн әмәји өлкәнин әһалисини ики ил әрзиндә сахламаг үчүн кифајәт едәчәк гәдәр истеһсал едир; бу һалда ајдындыр ки, ја бир ил әрзиндә бүтүн әһалини сахламаг үчүн кифајәт олан истеһлак васитәләри мәһв олмалыдыр, ја да адамлар мәһсулдар әмәји бир иллијә дајандырмалыдырлар. Лакин *изафи мәһсул вә ја капитал саһибләри* кәлән ил әрзиндә

әһалини аваралыг вәзијјәтиндә сахламајачаглар вә јол вермәјәчәкләр ки, мәһсуллар мәһв олсун; онлар адамларын әмәјини елә бир иш үчүн тәтбиг едәчәкләр ки, бу иш билаваситә вә мүстәгим сурәтдә мәһсулдар иш дејилдир, мәсәлән,—машын истеһсалы вә и. а. үчүн. Лакин үчүнчү ил бүтүн әһали јенә дә билаваситә мәһсулдар әмәјә гајыда биләр вә кечән ил истеһсал едилмиш машынлар инди ишә салындығына көрә, ајдындыр ки, чари илдә мәһсул биринчи илдәкиндән чох олачагдыр, зира машынларын да мәһсулу бура әлавә олуначагдыр. Демәли, бу изафи мәһсул хүсусилә ја кәрәк мәһв олсун, ја да кәрәк јухарыда дејилдији кими, истеһлак едилсин; мәһсулун бу чүр истеһлак олунмасы јенидән чәмијјәтин әмәјинин мәһсулдар гүввәсини та о вахта гәдәр артырыр ки, адамлар мүәјјән мүддәт әрзиндә мәһсулдар әмәји дајандырмалы *олурлар* ки, өзләринин әмәјинин мәһсулу мәһв олмасын. Чәмијјәтин садә вәзијјәти шәраитиндә кетдикчә артан капитал јығымынын ајдын нәтичәси беләдир» [сәһ. 4—5].

«Башга өлкәләрин тәләби һеч дә јалныз *бизим* истеһсал етмәк габилијјәтимизлә мәһдудлашмајыб, һабелә *онларын* да истеһсал етмәк габилијјәти илә мәһдуддур».

{Бу, Сејин белә бир иддиасына чавабдыр ки, биз һеч дә һәддән артыг истеһсал етмирик, башгалары исә һәддән аз истеһсал едирләр[92]. Онларын истеһсал етмәк габилијјәти һеч дә һөкмән бизимкинә бәрабәр дејилдир.}

«Зира биз нә гәдәр чалышсаг да, бир сыра илләр әрзиндә бүтүн дүнја биздән һеч дә, бизим дүнјадан әлдә етдијимиздән чох әлдә едә билмәз, белә ки, һаггында чох данышылан бизим тә'рифли харичи тичарәтимиз өлкәмизин сәрвәтинә һеч вахт јеканә бир шиллинг дә, јеканә бир гуруш да әлавә етмәмишдир, әлавә едә билмәзди вә әсла әлавә едә билмәз, чүнки һәр һансы бир заман идхал едилмиш һәр јүк ипәјин, һәр јешик чајын, һәр бочка шәрабын әвәзинә бәрабәр дәјәрә малик олан бир шеј ихрач едилмишдир вә һәтта бизим тачирләримизин харичи тичарәтдән әлдә етдикләри мәнфәәтләр дә бурада, ихрач олунмуш әмтәәләр мүгабилиндә идхал олунмуш әмтәәләри истеһлак едәнләр тәрәфиндән өдәнилир» (сәһ. 17—18).

«Харичи тичарәт јалныз, капиталистин раһатлығы вә зөвгү хатиринә олан бир әмтәә мүбадиләсидир: капиталистин јүз гарны вә ја јүз ајағы јохдур вә о, өлкәдә истеһсал олунан маһудун вә ја памбыг парча трикотажынын һамысыны палтар вә чораб шәклиндә истеһлак етмәк игтидарында дејилдир, буна көрә һәмин шејләр шәраба вә ипәјә мүбадилә едилир. Лакин бу *шәраб вә ипәк* дә һәмин маһуд вә чораб кими ејни илә *бизим өз әһалимизин изафи әмәјини тәмсил едир;* бу јол илә дә *капиталистин дағыдычы гүввәси һәдсиз артыр:* харичи тичарәт сајәсиндә капиталистләр өзләринин истисмарчы тәләбләринә вә истисмар етмәк арзуларына мин чүр тәбии һәдләр гојан тәбиәтә кәләк кәлә билирләр; инди онларын нә гүдрәти үчүн, нә дә онларын арзулары үчүн һеч бир һәдд јохдур» (сәһ. 18).

Биз көрүрүк ки, памфлет мүәллифи Рикардонун харичи тичарәт һаггындакы тә'лимини гәбул едир. Рикардода бу тә'лим јалныз, өзүнүн *дәјәр нәзәријјәсини* сүбут етмәјә вә һәмин тә'лимин бу нәзәријјәјә зидд олмадығыны көстәрмәјә доғру јөнәлдилмишдир. Памфлетдә исә гејд олунур ки, *һәмчинин харичи тичарәтин нәтичәләриндә дә* јалныз милли әмәк дејил, һабелә *милли изафи әмәк дә* тәчәссүм едир.

Әкәр изафи әмәк вә изафи дәјәр јалныз милли изафи мәһсулда тәмсил едилмиш олсајды, онда дәјәрин дәјәр хатиринә

артырылмасы, бу сәбәбдән исә изафи әмәјин сыхылыб чыхарылмасы да [милли] әмәклә јарадылан дәјәрин тәмсил олундуғу истеһлак дәјәрләринин мәһдудлуғунда, дар чәрчивәсиндә һәдд тапмыш оларды. Амма јалныз харичи тичарәт изафи мәһсулун бир дәјәр олмаг е'тибары илә һәгиги тәбиәтини кениш көстәрәрәк, изафи мәһсулдакы әмәјин ичтимаи әмәк олдуғуну инкишаф етдирир ки, бу ичтимаи әмәк мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин гејри-мәһдуд мигдарында тәмсил олунмушдур вә доғрудан да абстракт сәрвәтә мә'на кәсб етдирир.

«Јеканә бир шеј, анчаг *сон дәрәчә чурбәчур олан тәләбатлар* вә *бу тәләбатлары өдәмәк үчүн лазым олан әмтәә нөвләри»* { демәли, һабелә бу мүхтәлиф әмтәә нөвләрини истеһсал едән конкрет әмәјин сон дәрәчә мүхтәлиф нөвләри} «сәрвәтә һәрислији» {демәли, һабелә башга адамларын әмәјини мәнимсәмәк һәрислијини } «һәдсиз вә сонсуз едир» *(Уејквилд,* онун тәрәфиндән А. Смитин «Халглар сәрвәти» әсәринин нәшриндә I чилдин 64-чү сәһифәси үчүн верилмиш гејд, Лондон, 1835).

Лакин анчаг харичи тичарәт, базарын инкишаф едиб дүнја базарына чеврилмәси пулу инкишаф етдириб дүнја пулуна чевирир вә *абстракт әмәји* ичтимаи әмәјә чевирир. Абстракт сәрвәт, дәјәр, пул—демәли, *абстракт әмәк*—конкрет әмәјин дүнја базарыны әһатә едән мүхтәлиф әмәк нөвләринин мәчмусуна чеврилдији дәрәчәдә инкишаф едир. Капиталист истеһсалы *дәјәрә* әсасланыр, јахуд мәһсулда еһтива едилән әмәјин бир ичтимаи әмәк кими инкишафына әсасланыр. Лакин бу, јалныз харичи тичарәт вә дүнја базары әсасында [мүмкүндүр]. Беләликлә, харичи тичарәт вә дүнја базары капиталист истеһсалынын һәм илкин шәртидир, һәм дә нәтичәси.

[859] Бизим нәзәрдән кечирдијимиз памфлет бир нәзәри тәдгигат дејилдир. Бу, сијаси игтисадчыларын о вахткы еһтијача вә «милли чәтинликләрә» иснад вердикләри јанлыш сәбәбләрә гаршы протестдир. Она көрә бурада тәләб едилмир вә тәләб едилә дә билмәз ки, изафи дәјәрин *изафи әмәк* кими баша дүшүлмәси үмумијјәтлә бүтүн игтисад категоријалары системинин үмуми тәнгидини төрәтмиш олсун. Мүәллиф, әксинә, Рикардо системи зәмининдә дурур вә јалныз ардычыл сурәтдә белә бир нәтичә чыхарыр ки, һәмин нәтичә бу системин өзүндә вардыр вә һәмин нәтичәни фәһлә синфинин хејринә олараг капитала гаршы ирәли сүрүр.

Галан чәһәтдән мүәллиф, өз сәләфләриндә тапдығы игтисади категоријаларын әсиридир. Рикардода изафи дәјәр илә мәнфәәтин гарышдырылмасы хошакәлмәз зиддијјәтләр төрәтдији кими, бу мүәллифи дә изафи дәјәрә *капитал үчүн фаиз* ады вермәси ејни илә о чүр зиддијјәтләрә кәтириб чыхарыр.

Доғрудур, о, бир чәһәтдән Рикардодан јүксәкдә дурур ки, о, биринчиси, һәр чүр изафи дәјәри изафи әмәкдән ибарәт

едир, икинчиси исә, изафи дәјәри *капитал үчүн фаиз* адландырырса да, бунунла бирликдә гејд едир ки, капитал үчүн фаиз дедикдә о, изафи әмәјин хүсуси формаларындан—рентадан, борч фаизиндән вә саһибкар мәнфәәтиндән фәргли олараг изафи дәјәрин үмуми формасыны нәзәрдә тутур:

«Капиталистләрә верилән *фаиз,* истәр *рента, борч фаизи* вә ја *саһибкар мәнфәәти тәбиәтиндә»* (демәк лазым иди: формасында) «олсун...» (сәһ. 23).

Беләликлә, памфлет мүәллифи изафи әмәјин вә ја изафи дәјәрин үмуми формасыны бунларын хүсуси формаларындан фәргләндирир, Рикардо вә А. Смит исә буну етмирләр—һәр һалда, шүурлу вә ардычыл сурәтдә етмирләр. Лакин бу хүсуси формалардан биринин адыны, фаизи, о јенә дә үмуми форманын ады кими гәбул едир. Бу исә јенидән игтисади чәрән-пәрәнә гапылмаг үчүн кифајәтдир.

«Мөһкәм гәрарлашмыш чәмијјәтдә капиталын прогрессив артмасы борч фаизинин азалмасына, јахуд, ејни шеј олмагла, капиталдан истифадә едилмәси үчүн башгаларынын вериләчәк әмәјинин мигдарынын азалмасына сәбәб оларды» (сәһ. 6).

Бу чүмлә бир гәдәр Кери руһундадыр. Лакин памфлет мүәллифиндә фәһлә капиталдан истифадә етмир, капитал фәһләдән истифадә едир. *Фаиз* дедикдә о, һәр һансы бир формадакы изафи әмәји нәзәрдә тутдуғундан, бүтүн мәсәлә—«бизим милли чәтинликләрин һәлли»— *әмәк һаггынын* јүксәлдилмәсинә мүнчәр едилир, зира фаизин азалмасы изафи әмәјин азалмасы демәкдир. Онун нәзәрдә тутдуғу исә бундан ибарәтдир ки, әмәјин капитала мүбадиләсиндә өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәси азалмалыдыр вә ја фәһлә өз әмәјинин чохуну мәнимсәмәли, капитал исә бу әмәјин азыны.

Изафи әмәји азалтмаг тәләбинин ики чүр мә'насы ола биләр:

1) фәһләләр иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк үчүн, әмәк һаггынын еквивалентини јаратмаг үчүн лазым олан вахтдан әлавә аз әмәк ичра етмәлидирләр;

2) *әмәјин мәчму мигдарынын* аз һиссәси *изафи әмәк формасы* кәсб етмәлидир, јә'ни еләбир вахт формасы кәсб етмәлидир ки, бу вахт әрзиндә фәһләләр капиталист үчүн һаваjы ишләјирләр; демәли, һабелә әмәјин тәмсил едилмиш олдуғу мәһсулун да аз һиссәси *изафи мәһсул* формасы кәсб етмәлидир; јә'ни фәһлә өз мәһсулунун чохуну әлдә етмәлидир, капиталистә исә һәмин мәһсулдан кечмишдәкиндән аз чатмалыдыр.

Мүәллифин өзүнүн бу мәсәлә барәсиндә ајдын тәсәввүрү јохдур, бу, ашағыдакы сәтирләрдән дә көрүнүр; бу сәтирләрдә онун әсәринин әслиндә сон сөзү сөјләнмишдир:

«Милләт јалныз о заман һәгигәтән варлы олур ки, капиталдан истифадә едилмәси мүгабилиндә һеч бир фаиз верилмәсин, адамлар 12 саат әвәзинә анчаг 6 саат ишләсинләр. Сәрвәт адамын *сәрбәст сурәтдә истифадә едә билдији вахтдыр,* бундан артыг бир шеј дејилдир» (сәһ. 6).

Бурада «фаиз» дејилдикдә мәнфәәт, рента, борч фаизи—гысасы, изафи дәјәрин һәр һансы бир формасы—нәзәрдә тутулдуғуна көрә вә памфлет мүәллифинин өзүнүн көстәрдијинә әсасән капитал мүбадиләдә өз мүгабилиндә јалныз бәрабәр мигдарда әмәк әлдә етмәк дејил, һабелә изафи әмәк дә әлдә етмәк игтидарында олан бир әмәк мәһсулундан, јығылмыш әмәкдән башга бир шеј олмадығына көрә, мүәллифин фикринчә, «капитал һеч бир фаиз кәтирмир» ифадәсинин мә'насы ондан ибарәтдир ки, һеч бир [860] капитал мөвчуд дејилдир. Мәһсул капитала чеврилмир. Нә *изафи мәһсул,* нә дә *изафи әмәк* мөвчуд дејилдир. Јалныз бу заман милләт һәгигәтән варлы олур.

Лакин бунун мә'насы белә ола биләр [икисиндән бири. Ја]: нә мәһсул вар, нә бу мәһсулдан *артыг* әмәк вар вә нә дә фәһләләрин тәкрар истеһсал едилмәси үчүн тәләб олунан әмәк вар. Ја да: фәһләләр истәр мәһсулун, истәрсә дә әмәјин бу артығыны *өзләри үчүн* мәнимсәјирләр.

Амма мүәллифин һеч дә *јалныз* бу ахырынчыны нәзәрдә *тутмадығы* ондан көрүнүр ки, о, «капиталдан истифадә едилмәси мүгабилиндә һеч бир фаиз» мүддәасы илә ашағыдакы мүддәалары бирләшдирир: «милләт јалныз о заман һәгигәтән варлы олур ки, адамлар 12 саат әвәзинә 6 саат ишләсинләр», *«сәрвәт адамын сәрбәст сурәтдә истифадә едә билдији вахтдыр, бундан артыг бир шеј дејилдир»*.

Бунун исә мә'насы ашағыдакындан ибарәт ола биләр:

Әкәр һамы ишләмәлидирсә, әкәр һәддән артыг ишләјәнләр илә авара кәзәнләр арасындакы әкслик арадан галхарса,—бу исә һәр һалда, капиталын даһа мөвчуд олмадығынын нәтичәси ола биләрди, мәһсул даһа өзкәсинин *изафи әмәјини* мәнимсәмәјә ихтијар вермәјәјди—вә әкәр буна үстәлик мәһсулдар гүвәләрин капитал тәрәфиндән јарадылмыш олан инкишафы нәзәрә алынса, онда чәмијјәт 6 саат әрзиндә лазыми гәдәр бол мәһсул истеһсал едә биләр, һәмин 6 саат әрзиндә чәмијјәт инди 12 саат әрзиндә истеһсал едилдијиндән артыг истеһсал едә биләр, бунунла да бирликдә адамларын «сәрбәст истифадә едә биләчәкләри» 6 саат вахты олар, јә'ни онлар һәгиги сәрвәтә малик оларлар—елә бир вахта малик оларлар ки, бу вахт билаваситә мәһсулдар әмәјә сәрф олунмајыб, зөвгләр үчүн, истираһәт үчүн сәрбәст вахт олараг галар, бунун да нәтичәсиндә азад фәалијјәт вә инкишаф үчүн кениш мејдан ачылмыш олар. Вахт—габилијјәтләрин вә и. а. инкишафы үчүн

мејдандыр. Мә'лумдур ки, сијаси игтисадчыларын өзләри муздлу фәһләләрин гул әмәјини онунла доғрулдурлар ки, бу әмәк *башгалары* үчүн, чәмијјәтин башга һиссәси үчүн, бунунла да [бүтөвлүкдә] муздлу фәһләләр чәмијјәти үчүн истираһәт, бош вахт јарадыр.

Ја да бунун белә бир мә'насы да ола биләр:

Инди фәһләләр өзләринин тәкрар истеһсалы үчүн *(инди)* тәләб олундуғундан 6 саат артыг ишләјирләр. (Лакин памфлет мүәллифинин бахышы чәтин ки, белә олсун, чүнки *инди* фәһләләр үчүн тәләб олунан шеји о, бир инсафсызлыг минимуму кими тәсвир едир.) Әкәр капитал даһа мөвчуд олмаса, онда фәһләләр јалныз 6 саат ишләјәчәкләр вә авара кәзәнләр дә о гәдәр ишләмәли олачаглар. Бунунла һамы үчүн мадди сәрвәт фәһләләрин сәвијјәсинә ендирилмиш оларды. Лакин һамынын *бош вахты* оларды, өз инкишафы үчүн вахты оларды.

Памфлет мүәллифинин өзү үчүн бу, көрүнүр, ајдын дејилдир. Буна бахмајараг, һәр һалда бу ә'ла тезис галыр:

> «Милләт јалныз о заман һәгигәтән варлы олур ки, адамлар 12 саат әвәзинә 6 саат ишләсинләр. *Сәрвәт адамын сәрбәст суретдә истифадә едә билдији вахтдыр, бундан артыг бир шеј дејилдир».*

Һабелә Рикардо да *«Дәјәр вә сәрвәт, бунларын фәргләндиричи хассәләри»* фәслиндә дејир ки, әсил сәрвәт ондан ибарәтдир ки, мүмкүн гәдәр аз дәјәрә малик олан мүмкүн гәдәр чох истеһлак дәјәри јарадылыр, јә'ни, башга сөзлә дејилсә, бу о демәкдир ки, мүмкүн гәдәр аз иш вахты әрзиндә мүмкүн гәдәр бол мадди сәрвәт јарадылыр. Һәмчинин бурада да «адамын сәрбәст суретдә истифадә едә билдији вахт» вә башгаларынын иш вахты әрзиндә јарадылмыш шејләрдән истифадә едилмәси әсил бир сәрвәт кими мејдана чыхыр, лакин капиталист истеһсалы чәрчивәси дахилиндә олан һәр бир шеј кими, бу сәбәбдән исә һәмин истеһсалын изаһчыларында да олдуғу кими,—һәр бир шеј антагонизм чәрчивәси дахилиндә мејдана чыхыр. Сәрвәт илә дәјәрин әкслији сонралар Рикардода белә бир формада мејдана чыхыр ки, халис мәһсул үмуми мәһсула нисбәтән мүмкүн гәдәр чох олмалыдыр, бу исә—јенә дә һәмин антагонист формада—о демәкдир ки, чәмијјәтдә өз вахтларынын јалныз бир гисми мадди истеһсала сәрф едилән вә ја һеч сәрф едилмәјән синифләр, һәмин мадди истеһсалын бәһрәләриндән истифадә едирләрсә дә, бу синифләр, вахтлары бүтүнлүклә мадди истеһсала сәрф едилән вә буна көрә дә истеһлакы јалныз истеһсал хәрчләринин үнсүрләриндән бирини, јухары синифләр хејринә белә бир јүк һејваны вәзифәсини көрмәкдән өтрү јалныз бир шәрт тәшкил едән синифләрә көрә сајча мүмкүн гәдәр чох олмалыдырлар. Бу јенә дә белә бир

арзу дeмәкдир ки, әмәк көләлијинә, ичбари әмәјә чәмијјәтин мүмкүн гәдәр аз һиссәси мәһкум едилмиш олсун. Һәм дә бу, капиталист нөгтеји-нәзәриндә дуранларын кәлиб чатдыглары нәтичәләрин ән бөјүјүдүр.

Памфлет мүәллифи буну рәдд едир. Һәтта мүбадилә дәјәри кәнар едилдикдә дә, *иш вахты* һәмишә сәрвәтин јарадычы субстансијасы вә сәрвәтин истеһсалы үчүн тәләб олунан *хәрчин* өлчүсү олараг галачагдыр. Лакин бош вахт, *адамын сәрбәст сурәтдә истифадә едә билдији вахтын* өзү сәрвәтдир: гисмән мәһсулларын истеһлак едилмәси үчүн, гисмән дә азад фәалијјәт үчүн; бу фәалијјәт, әмәк кими, јеринә јетирилмәли олан вә јеринә јетирилмәси тәбии зәрурәт вә ја ичтимаи вәзифә тәшкил едән,—нечә олурса олсун,—харичи мәгсәд тәзјиги алтында тә'јин едилмәмәлидир.

Өзлүјүндә ајдындыр ки, иш вахтынын өзү—онун үчүн нормал өлчү васитәси илә һәдд гојулачағындан, һабелә бу иш вахты башгасы үчүн сәрф олунмаг дејил, мәним өзүм үчүн сәрф олуначағындан,—саһибкарлар илә фәһләләр вә и. а. арасындакы ичтимаи антагонизмләрин мәһв едилмәси илә бирликдә, керчәк бир ичтимаи әмәк олмаг е'тибары илә вә нәһајәт, *бош вахт* үчүн базис олмаг е'тибары илә тамамилә башга, даһа азад бир характер кәсб едәчәкдир вә ејни заманда бош вахты олан белә бир адам үчүн *иш вахты* иш һејванынын иш вахтындан фәргли олан чох јүксәк бир кејфијјәтә малик олачагдыр.

2) РЕЈВНСТОН [КАПИТАЛА ФӘҺЛӘЛӘРИН ИЗАФИ МӘҺСУЛУ КИМИ БАХЫЛМАСЫ. КАПИТАЛИСТ ИНКИШАФЫНЫН АНТАГОНИСТ ФОРМАСЫНЫН ОНУН МӘЗМУНУНУН ӨЗҮ ИЛӘ ГАРЫШДЫРЫЛМАСЫ. БУ СӘБӘБДӘН ДӘ МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘЛӘРИН КАПИТАЛИСТЧӘСИНӘ ИНКИШАФЫНЫН БӘҺРӘЛӘРИНӘ МӘНФИ МҮНАСИБӘТ]

[861] *Piercy Ravenstone, M. A.* Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824.

Бу, сон дәрәчә диггәтәлајиг бир әсәрдир.

«The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифи изафи дәјәри онун илк формасында, *изафи әмәк* формасында нәзәрдән кечирир. Буна көрә дә онун әсас нөгтеји-нәзәрини иш вахтынын мүддәти тәшкил едир. Һәм дә *изафи әмәји* вә ја изафи дәјәри о, башлыча олараг онларын мүтләг формасында нәзәрдән кечирир, әмәјин мәһсулдар гүввәләрини инкишаф етдирмәк васитәси илә зәрури әмәји ихти-

сар етмәк формасында дејил, иш вахтыны фәһләнин өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан вахтдан чох узадылмасы формасында нәзәрдән кечирир.

Бу зәрури әмәјин ихтисар едилмәси Рикардода әсас нөгтеји-нәзәри тәшкил едир, лакин бу, капиталист истеһсалы шәраитиндә баш вердији шәкилдә, капитала чатан иш вахтыны артырмаг васитәси кими көтүрүлүр. Буна экс олараг памфлет мүәллифи истеһсалчылар үчүн *иш вахтынын ихтисар едилмәсини* вә *изафи мәһсул саһибләри* үчүн ишләмәјин дајандырылмасыны сон мәгсәд е'лан едир.

Рејвнстон, көрүнүр, иш күнүнүн бәлли олдуғуну фәрз едир. Буна көрә дә онун јеритдији мүһакимәләрин,—«The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифиндә олдуғу кими, нәзәри мәсәләләрә јалныз өтәри тохунан бу мүһакимәләрин башлыча мөвзусу нисби изафи дәјәрдир, јахуд әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтиҹәсиндә капиталын әлинә кечән изафи мәһсулдур. Белә бир нөгтеји-нәзәр шәраитиндә үмумијјәтлә олдуғу кими, изафи әмәк бурада чох һалларда изафи мәһсул формасында нәзәрдән кечирилир, һалбуки памфлет мүәллифиндә изафи мәһсул әксәр һалларда изафи әмәк формасында нәзәрдән кечирилир.

«Милләтин сәрвәти вә гүдрәти онун *капиталындан* асылыдыр дејә өјрәтмәк әмәји сәрвәтә табе олан бир шејә чевирмәк демәкдир, адамлары мүлкијјәт хидмәтчиләринә чевирмәк демәкдир» (сәһ. 7).

Рикардо нәзәријјәсинин өз илкин шәртләри әсасында төрәтмиш олдуғу антитезисдә характерик ҹәһәт ашағыдакыдыр:

Сијаси игтисад кет-кедә даһа артыг инкишаф етдикҹә,—бу инкишаф исә, әсас принсипләрдән бәһс едилиркән, Рикардода ән ҹидди бир ифадә кәсб етмишдир,—әмәји кет-кедә даһа мүәјјән вә гәти бир сурәтдә дәјәрин јеканә үнсүрү вә истеһлак дәјәринин јеканә актив [фәал] јарадыҹысы кими тәсвир етмишдир, мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны сәрвәтин һәгигәтән артырылмасы үчүн јеканә васитә кими, әмәјин мәһсулдар гүввәләринин мүмкүн гәдәр чох инкишафыны исә ҹәмијјәтин игтисади базиси кими тәсвир етмишдир. *Капиталист истеһсалынын* базиси, доғрудан да, беләдир. Хүсусилә дә Рикардонун әсәри дәјәр ганунуну нә торпаг мүлкијјәтинин, нә капитал јығымынын, нә дә башга бир шејин позмадығыны сүбут етдикдә, әслиндә, јалныз онунла мәшғул олур ки, һәмин консепсијаја зидд олан вә ја она гаршы зидд көрүнән бүтүн һадисәләри нәзәријјәдән кәнар етмәјә чалышыр. Лакин әмәк мүбадилә дәјәринин *јеканә* мәнбәји кими вә истеһлак дәјәринин фәал мәнбәји кими баша дүшүлдүјү ејни дәрәҹәдә *«капиталы»* да һәмин сијаси игтисадчылар, хүсусилә дә Давид Рикардо

(ондан сонра исә, даһа артыг бир дәрәчәдә Торренс, Малтус, Бејли вә башгалары) истеһсалын тәнзимчиси, сәрвәтин мәнбәји вә истеһсалын мәгсәди кими тәдгиг едирләр, әмәк исә онларда бир муздлу әмәк кими мејдана чыхыр ки, бу әмәјин тәмсилчиси вә керчәк әләти зәрурәт үзүндән паупердир (һәм дә бурада Малтусун әһали нәзәријјәси мејдана чыхыр), истеһсал хәрчләринин јалныз бир маддәси вә истеһсалын ади бир аләти кими мејдана чыхыр ки, о, минимум әмәк һаггы алмаға мәһкумдур вә һәр дәфә фәһләләр капитал үчүн «лүзумсуз» мигдарда олдугда һәмин минимумдан ашағы енмәјә мәчбурдур. Бу зиддијјәтдә сијаси игтисад јалныз капиталист истеһсалынын маһијјәтини вә ја, истәнилсә, муздлу әмәјин, өзүндән ајры салынмыш муздлу әмәјин маһијјәтини көстәрмишдир ки, бу әмәјин јаратдығы сәрвәт бир өзкә сәрвәти кими она гаршы дурур, онун өз мәһсулдар гүввәси өз мәһсулунун мәһсулдар гүввәси кими, онун варланмасы өзүнүн јохсуллашмасы кими, онун ичтимаи гүдрәти онун үзәриндә һөкмранлыг едән чәмијјәт гүввәси кими она гаршы дурур. Лакин ичтимаи әмәјин капиталист истеһсалында мејдана чыхдығы бу мүәјјән *спесифик,* тарихи формасыны һәмин сијаси игтисадчылар үмуми, әбәди бир форма е'лан едирләр, шејләрин өз тәбиәтиндә олан бир һәгигәт е'лан едирләр, *бу* истеһсал мүнасибәтләрини исә ичтимаи әмәјин мүтләг мә'нада (тарихи мә'нада јох) зәрури, тәбии вә зәкајаујғун мүнасибәтләри е'лан едирләр. Тамамилә капиталист истеһсалы үфүгләри дахилиндә галан бу сијаси игтисадчылар бурада ичтимаи әмәјин мејдана чыхдығы *антагонист* форманы, көстәрилән антагонизмдән азад олмуш бу әмәјин өзүнүн зәрури олдуғу кими ејни дәрәчәдә зәрури е'лан едирләр. Беләликлә, ејни бир заманда, бир тәрәфдән, сөзүн мүтләг мә'насында *әмәји* сәрвәтин јеканә мәнбәји е'лан етмәклә (зира онлар үчүн муздлу әмәк илә әмәк ејнијјәт тәшкил едир), дикәр тәрәфдән исә, јенә дә ејни дәрәчәдә мүтләг мә'нада *капиталы,* фәһләнин јохсуллуғуну вә ишләмәјәнләрин сәрвәтини сәрвәтин јеканә мәнбәји е'лан етмәклә, онлар даим, өзләри буну һисс етмәдән, мүтләг зиддијјәтләр дахилиндә һәрәкәт едирләр. (*Сисмонди* бу зиддијјәти дујмагла сијаси игтисадда бир дөвр ачыр). «Әмәк, *јахуд* капитал» — Рикардонун бу ифадәсиндә[93] һәм зиддијјәтин өзү, һәм дә бу зиддијјәтин нә исә ејнијјәт тәшкил едән бир шеј кими изаһ едилдији садәлөвһлүк бариз бир шәкилдә мејдана чыхыр.

Лакин буржуа сијаси игтисадына нәзәријјәчә амансыз олан бу ифадәни илһаг етмиш ејни реал инкишаф керчәклијин өзүндәки реал зиддијјәтләри, хүсусилә дә Инкилтәрәдә «милләтин» артмагда олан сәрвәти илә фәһләләрин артмагда олан јохсуллуғу арасындакы экслији инкишаф етдирдијинә көрә,

сонра, һәмин зиддијјәтләр Рикардонун вә дикәр сијаси игтисадчыларын нәзәријјәсиндә, дәрк едилмәмиш шәкилдә олса да, *нәзәри* чәһәтдән тутарлы бир ифадә кәсб етдијинә көрә, тамамилә тәбиидир ки, пролетариатын тәрәфинә кечән [XV—862] зәкалар артыг онлар үчүн нәзәри чәһәтдән ишләниб һазырланмыш зиддијјәтдән бәрк-бәрк јапышмышдылар. Әмәк мүбадилә дәјәринин јеканә мәнбәјидир вә истеһлак дәјәринин јеканә фәал јарадычысыдыр. Сиз белә дејирсиниз. Дикәр тәрәфдән, сиз дејирсиниз ки, *капитал*—һәр шејдир, фәһлә—һеч бир шејдир, јахуд дејирсиниз ки, фәһлә садәчә олараг капиталын истеһсал хәрчләринин маддәләриндән биридир. Сиз өзүнүз өзүнүзү тәкзиб етдиниз. Капитал фәһләнин башыны алдатмагдыр, бундан башга *бир шеј дејилдир. Әмәк һәр шејдир.*

Доғрудан да, пролетар мәнафејини Рикардо нөгтеји-нәзәриндән мүдафиә едән, Рикардонун өз илкин шәртләринә әсасланыб мүдафиә едән әсәрләрин һамысынын сон сөзү беләдир. Рикардо өз системиндә ифадә едилдији шәкилдә *капитал* илә *әмәјин* ејниләшдирилмәсини баша дүшмәдији кими, һәмин әсәрләрин мүәллифләри дә капитал илә әмәк арасында олан вә өзләринин тәсвир етдикләри зиддијјәти *баша дүшмүрләр.* Буна көрә онларын ән көркәмлиләри дә, мәсәлән, Һодскин кимиләри капиталист истеһсалынын бүтүн игтисади илкин шәртләрини әбәди формалар кими гәбул едирләр вә анчаг капиталы, әсасы вә бунунла да бирликдә һәмин илкин шәртләрин зәрури нәтичәсини силиб атмаг истәјирләр.

Рејвнстонда әсас фикир беләдир:

Әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы *капитал* јарадыр, јахуд «idlers»* үчүн—авара кәзәнләр, фәһлә олмајанлар үчүн *мүлкијјәт,* јә'ни изафи мәһсул јарадыр,—һәм дә әмәјин чанындан јапышан вә әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгча бир о гәдәр шиддәтлә онун илијини соран бу түфејлини әмәк өзү јарадыр. Фәһлә олмајан шәхс бу изафи мәһсулу мәнимсәмәк һүгугу вә ја өзкә әмәјинин мәһсулуну өзүнә чыхмаг ихтијарыны истәр артыг өзүнүн сәрвәтә малик олмасы сајәсиндә, истәрсә өзүнүн торпағы, торпаг мүлкијјәти олмасы сајәсиндә әлдә етсин,—бу һал вәзијјәти дәјишдирмир. Бунларын һәр икиси *капиталдыр,* јә'ни өзкә әмәјинин мәһсулу үзәриндә һөкмранлыгдыр. Рејвнстонда мүлкијјәт—property—јалныз өзкә әмәјинин мәһсулунун *мәнимсәнилмәсидир,* бу исә анчаг о һалда мүмкүндүр ки, *мәһсулдар әмәк* инкишаф етсин, һәм дә јалныз, өзүнүн инкишаф етдији дәрәчәдә инкишаф етсин. Мәһсулдар әмәк дедикдә Рејвнстон зәрури шејләр истеһсал едән әмәји

* — «бош адамлар». *Ред.*

нәзәрдә тутур. Капиталын, јахуд мүлкијјәтин инкишаф етмәси нәтичәләриндән бири гејри-мәһсулдар әмәкдир, *«истеһлак сәнајесидир»*[94]. «The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифи кими, Рејвнстон да бир заһид кими чыхыш едир. Бурада о јенә өзү сијаси игтисадчыларын тәсәввүрләринин әсиридир. *Капитал* олмасајды, *мүлкијјәт* олмасајды, фәһләләрин истеһлак етдикләри зәрури шејләр бол истеһсал едилмиш оларды, лакин зинәт шејләринин истеһсалы олмазды. Јахуд, һабелә демәк олар ки, ады чәкилән памфлетин мүәллифи кими Рејвнстон да, капиталын *тарихи зәрурилијини* баша дүшдүјү дәрәчәдә вә ја, һеч олмазса фе'лән буну е'тираф етдији дәрәчәдә, капитал, памфлетчинин фикринчә, фәһләнин јашајышыны давам етдирмәк үчүн лазым олан әмәкдән әлавә *изафи әмәк* дә истеһсал едир вә бунунла бирликдә машынлар (памфлетчидә—«әсас капитал») јарадылмасына вә харичи тичарәт, дүнја базары јаранмасына сәбәб олур, гисмән ондан өтрү ки, фәһләләрдән гопарылмыш олан изафи мәһсулдан мәһсулдар гүввәләри артырмаг үчүн истифадә едилсин, гисмән дә ондан өтрү ки, һәмин изафи мәһсула ән мүхтәлиф истеһлак дәјәри формалары верилсин, јашајыш үчүн зәрури оланлар фөвгүндә дуран формалар верилсин. Һәмчинин, Рејвнстона көрә *капитал вә мүлкијјәт* олмасајды нә «раһатлыг шејләри», нә машынлар, нә дә зинәт шејләри јарадылмазды, нә тәбиәт елмләринин инкишафы олмазды, нә дә варлыларын асудәлији, јахуд фәһлә олмајанлардан өз «изафи мәһсулу» үчүн еквивалент әлдә етмәк арзусу сајәсиндә јаранан мә'нәвијјат мәһсуллары мөвчуд олмазды.

Памфлетчи вә Рејвнстон буну һеч дә капитала бәраәт газандырмаг үчүн демирләр, онлар буну капитала һүчум етмәк үчүн бир чыхыш нөгтәси едирләр, чүнки бунларын һамысы фәһләләр *үчүн* дејил, анчаг фәһләләрин мәнафеји *әксинә* олараг баш верир. Лакин бунунла онлар фе'лән е'тираф едирләр ки, бу, капиталист истеһсалынын нәтичәсидир вә, демәли, капиталист истеһсалы ичтимаи инкишафын бир тарихи формасыдыр, һәрчәнд бу форма әһалинин бүтүн бу инкишаф үчүн әсас тәшкил едән һиссәсинин мәнафејинә зиддир. Бу чәһәтдән онлар,—экс гүтбдән олса да,—сијаси игтисадчыларын мәһдудлуғуна шәрик олуб, һәмин инкишафын *антагонист формасыны* бу инкишафын мәзмуну илә гарышдырырлар. Бә'зиләри бу антагонизми онун бәһрәләри хатиринә әбәдиләшдирмәк истәјирләр. Дикәрләри һәмин антагонизмдән хилас олмаг үчүн, бу антагонист форма чәрчивәси дахилиндә јетишән бәһрәләри гурбан вермәјә һазырдырлар. Сијаси игтисад [буржуа сијаси игтисады] әлејһинә олан бу чыхыш Оуен кими адамларын ејни замандакы чыхышындан, дикәр тәрәфдән, һабелә

Сисмондинин дә чыхышындан мәһз бунунла фәргләнир, зира Сисмонди хилас јолуну антагонизмин көһнәлмиш формаларына гајытмагда ахтарыр ки, кәскин формада олан бу антагонизмдән јахасыны гуртарсын.

[Рејвнстон јазыр:]

«Јохсулларын еһтијачы онун» (варлынын) «сәрвәтини јарадыр... Әкәр һамы бәрабәр олсајды, онда һеч кәс башгасы үчүн ишләмәзди. Зәрури шејләр бол оларды, зинәт шејләри исә тамамилә олмазды» (сәһ. 10).

«Мәһсул истеһсал едән әмәк мүлкијјәтин атасыдыр; мәһсулларын истеһлак олунмасында башгаларына көмәк едән әмәк мүлкијјәтин өвладыдыр» (сәһ. 12).

«Мүлкијјәтин артырылмасы, авара адамлары вә гејри-мәһсулдар әмәји сахламаг имканынын артырылмасы—мәһз буну сијаси игтисад капитал адландырыр» (сәһ. 13).

«Мүлкијјәтин вәзифәси хәрчләнмәкдән ибарәт олдуғуна көрә, мүлкијјәт хәрчләнмәдикдә өз саһиби үчүн тамамилә фајдасыз галдығына көрә мүлкијјәтин варлығы истеһлак сәнајесинин мөвчуд олмасы илә [863] ән сых бир сурәтдә бағлыдыр» (јенә орада).

«Әкәр һәр бир адамын *әмәји онун анчаг өзүнүн јејиб-ичмәсини тә'мин етмәк үчүн кифајәт етсәјди,* онда *мүлкијјәт мөвчуд ола билмәзди* вә халгын әмәјинин һеч бир гисми тәхәјјүл еһтијачларынын өдәнилмәси үчүн сәрф едилә билмәзди» (сәһ. 14—15).

«Чәмијјәтин инкишафынын һәр пилләсиндә, әһалинин артмасы вә техники васитәләрин тәкмилләшмәси ајрыча бир адамын әмәјинин мәһсулдарлығыны јүксәлтдикчә, *ишләјәнләрин сајы тәдричлә азалыр...* Мүлкијјәт истеһсал васитәләринин тәкмилләшмәсиндән төрәјир; мүлкијјәтин јеканә вәзифәси аваралыг үчүн һәвәс јаратмагдыр. Һәр бир адамын әмәји онун өз күзәраны үчүн күчлә кифајәт етдикдә, авара адамлар олмајачагдыр, чүнки белә бир вәзијјәтдә мүлкијјәтин мөвчуд олмасы мүмкүн дејилдир. Әкәр бир адамын әмәји беш нәфәри сахлаја билирсә, онда истеһсалда ишләјән һәр нәфәрә дөрд нәфәр авара адам дүшәчәкдир: ахы јалныз бу јол илә мәһсулу истеһлак етмәк олар... Чәмијјәт чалышыр ки, авара адамлары әмәксевәр адамлар һесабына јүксәлтсин, боллугдан онун үчүн гүввә јаратсын» (сәһ. 11).

{Рента барәсиндә (бу һеч дә дүзкүн дејилдир, чүнки мәһз рента барәсиндә изаһ етмәк лазым иди ки, нә сәбәбә рента ичарәдара, истеһсалчы капиталистә дејил, торпаг мүлкијјәтчисинә чатыр) Рејвнстон, үмумијјәтлә изафи дәјәр үчүн әһәмијјәти олан чәһәтдән данышыр, зира изафи дәјәр әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы нәтичәсиндә инкишаф едир:

«Чәмијјәтин инкишафынын илк мәрһәләләриндә, адамларын өз әмәјинин мәһсулдар гүввәләринә көмәк етмәк үчүн һәлә сүн'и васитәләри олмадығы заман, онларын вүсулунун рента шәклиндә верилә биләчәк һиссәси сон дәрәчә кичик олур; зира торпаг өз тәбиәтинә көрә дәјәрә малик дејилдир вә онун бүтүн мәһсулу анчаг әмәк сајәсиндә јараныр. Лакин ишләмәк бачарығынын һәр чүр артырылмасы мәһсулун рента вермәк үчүн кәнара гојула биләчәк һиссәсини чохалдыр. О јердә ки, он нәфәрин сахланмасы үчүн доггуз нәфәрин әмәји тәләб олунур, орада үмуми мәһсулун јалныз $^{1}/_{10}$ һиссәси рентанын пајына дүшә биләр. О јердә ки, бир нәфәрин әмәји беш нәфәрин сахланмасы үчүн кифајәтдир, орада рентанын пајына вә ја тәкчә әмәјин изафи мәһсулундан өдәнилмәси мүмкүн олан дикәр-

дөвләт тәләбләринин пајына мәhсулун 4/5 hиссәси дүшәчәкдир. Биринчи hал, көрүнүр, Инкилтәрәдә ишғал дөврүндә олмушдур, икинчи hал исә инди мөвчуддур ки, бу заман әhалинин анчаг 1/5 hиссәси әкинчиликдә чалышыр» (сәh. 45—46). «Бах, нә дәрәчәдә дүзкүндүр ки, чәмијјәт hәр бир тәкмилләшдирмәни јалныз авараларығын артырылмасы васитәсинә чевирир» (сәh. 48). }

Г е ј д. Рејвнстонун әсәри орижиналдыр. Сәрлөвhәсинин көстәрдији кими, онун билаваситә мөвзусу мүасир дөвләт борчлары системидир. Әзчүмлә Рејвнстон дејир:

«Франса ингилабына гаршы [сонра исә Наполеона гаршы] бүтүн мүһарибәнин көрдүјү ән бөјүк иш бир нечә јәhудини задәкана вә бир нечә кичбәсәри сијаси игтисадчыја чевирмәкдән ибарәт олду, бундан артыг бир шеј олмады» (сәh. 66—67).

«Дөвләт борчлары системинин јахшы чәhәти дә вардыр: о заман ки, бу систем өлкәдәки гәдим задәканларын мүлкијјәтинин хејли hиссәсини әлиндән алыб јени зүhур етмиш задәканлара, бунларын алдатма вә дөвләт малыны оғурламаг сәнәтиндәки мәhарәти үчүн бунлара мүкафат верир;.. о заман ки, бу систем алдатма вә әчлафлыг үчүн hәвәс јарадыр, шарлатанлыға вә тәкәббүрә мүдриклик дону кејдирир, бүтөв бир халгы биржа мөhтәкирләри милләтинә чевирир;.. о заман ки, бу систем ад вә мәнсәб барәсиндәки бүтүн мөвhуматы сарсыдыб пулу адамлар арасында јеканә фәргләнмә әламәтинә чевирир,.. — hәмин систем бүтүн бунларла мүлкијјәтин сарсылмазлығыны пуча чыхарыр» (сәh. 51—52).

3) ҺОДСКИН

«Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved. With reference to the Present Combinations amongst Journeymen». By a Labourer. London, 1825.

Thomas Hodgskin. Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.

Биринчи, аноним әсәри дә Һодскин јазмышдыр. Әкәр hаггында јухарыда бәhс едилән памфлетләр вә бу гәбилдән олан дикәрләри hеч бир из бурахмамышдырса, Һодскинин бу әсәрләри, хүсусилә дә биринчи әсәри хејли сенсасија јаратмышдыр вә hәлә јенә дә (мүгајисә ет: *John Lalor.* Money and Morals. London, 1852 [сәh. XXIV вә 319—322]) Инкилтәрә сијаси игтисадынын көркәмли әсәрләриндән сајылыр. Биз бурада hәмин әсәрләрин hәр икисини сыра илә нәзәрдән кечирәчәјик.

[а) КАПИТАЛЫН ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАРЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА МҮДДӘА РИКАРДО НӘЗӘРИЈЈӘСИНДӘН ИРӘЛИ КӘЛӘН ЗӘРУРИ НӘТИЧӘДИР]

«Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproductiveness of Capital Proved» китабчасында мүәллиф, артыг китабчанын башлығында ифадә едилмиш олдуғу кими, *«капиталын гејри-мәhсулдарлығыны»* сүбут етмәк истәјир.

Рикардо һеч бир јердә иддиа етмир ки, капитал, *дәјәр истеһсалы мә'насында мәһсулдардыр.* Рикардоја көрә, капитал мәһсула јалныз өз дәјәрини әлавә едир, онун өз дәјәри исә онун тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан иш вахтындан асылыдыр. Капитал јалныз «јығылмыш әмәк» (даһа дүрүст дејилсә, [864] маддиләшмиш әмәк) олмаг е'тибары илә дәјәрә маликдир вә о јалныз өзүнүн бу дәјәрини, өзүнүн дахил олдуғу мәһсула әлавә едир. Доғрудур, мәнфәәтин үмуми нормасы мәсәләси илә әлагәдар олараг Рикардо ардычылсызлыға гапылыр. Лакин бу мәһз һәмин зиддијјәтдир ки, онун әлејһдарлары ону бу зиддијјәтлә тутмушдулар.

Капиталын бир *истеһлак дәјәри* истеһсалы мә'насындакы мәһсулдарлығына кәлдикдә, Смитдә, Рикардода вә саирәләриндә—үмумијјәтлә сијаси игтисадчыларда—бу мәһсулдарлыг јалныз о демәкдир ки, кечмишдәки фајдалы ишләрин мәһсуллары јенидән истеһсал васитәси кими: әмәк чисми, әмәк аләти вә фәһлә үчүн јашајыш васитәләри кими хидмәт едир. Әмәјин објектив шәртләри, ибтидаи вәзијјәтдә олдуғу кими һеч дә тәбиәтин садә шејләри шәклиндә мејдана чыхмыр (бунлар тәбиәтин садә шејләри олмаг е'тибары илә һеч вахт капитал дејилдирләр), артыг инсан фәалијјәти сајәсиндә дәјишдирилмиш олан тәбиәт шејләри шәклиндә мејдана чыхырлар. Лакин бу мә'нада көтүрүлән «капитал» сөзү тамамилә лүзумсуздур вә һеч бир шеј демир. Буғданын гида вермәсинә сәбәб һеч дә о дејилдир ки, буғда капиталдыр, бунун сәбәби одур ки, буғда буғдадыр. Јунун истеһлак дәјәри һеч дә бир капитал олмаг е'тибары илә она хас дејилдир, бир јун олмаг е'тибары илә она хасдыр. Там ејни илә бухар машыны фәалијјәтинин дә бу машынын бир капитал олмаг варлығына һеч бир дәхли јохдур. Бухар машыны әкәр «капитал» олмасајды вә фабрикчинин дејил, фәһләләрин малы олсајды, онда јенә дә ејни хидмәти көстәрәрди. Керчәк әмәк просесиндә бүтүн бу шејләр өзләринин бир *истеһлак дәјәри* олмаг е'тибары илә онлара тәтбиг едилән әмәјә олан өз мүнасибәтләри сајәсиндә хидмәт көстәрирләр, бунлар һеч дә мүбадилә дәјәри олмаг е'тибары илә, хүсусилә дә капитал олмаг е'тибары илә хидмәт көстәрмирләр. Һәмин шејләрин бурада мәһсулдар олмаларынын сәбәби, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, әмәјин мәһсулдарлығынын һәмин шејләрдә өз материјасы [Stoff] дахилиндәки кими вүчуда кәлмәсинин сәбәби бу шејләрин керчәк әмәк үчүн објектив шәртләр олмаг хассәсиндәдир, һеч дә *фәһләјә мүстәгил сурәтдә гаршы дуран вә фәһләнин өзүндән ајры салынмыш шәртләр олмаг е'тибары илә,* капиталист *шәхсиндә* тәчәссүм едән чанлы әмәк үзәриндә аға олмаг е'тибары илә онларын *ичтимаи варлығында* дејилдир. Онлар бурада һеч дә бир *«ка-*

лис» сәрвәт кими дејил, *Һопкинсин*[95] (бизим Һодскинин јох) доғру гејд етдији кими, бир сәрвәт олараг, һеч дә бир «халис» мәһсул кими дејил, бир мәһсул кими истеһлак олунур вә тәтбиг едилир. Доғрудур, һәмин шејләрин әмәјә гаршы мүнасибәтиндәки мүәјјән ичтимаи формасы вә бунларын әмәк просесиндәки моментләр олмаг е'тибары илә реал характеристикасы да сијаси игтисадчынын башында бир-биринә долашыр вә бурада да онлар капиталистин башындакы кими бир-бири илә гырылмаз сурәтдә говушмушдур. Буна бахмајараг, сијаси игтисадчылар әмәк просесинин тәһлилинә башладыгда, онлар «капитал» ифадәсиндән тамамилә имтина едиб *әмәк материалы, әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри* барәсиндә бәһс етмәјә мәчбурдурлар. Лакин мәһсулун бир материал, аләт вә фәһлә үчүн јашајыш васитәләри олмаг барәсиндәки бу характеристикада бунларын јалныз бир *чисми* шәртләр олмаг е'тибары илә әмәјә олан мүнасибәти ифадә олунмушдур; әмәјин өзү бурада онларын үзәриндә һөкмранлыг едән бир фәалијјәт кими мејдана чыхыр. Бурада, әмәк илә капитал арасындакы мүнасибәтдән әсла һеч бир шеј јохдур, бурада јалныз мәгсәдәујғун инсан фәалијјәтинин тәкрар истеһсал просесиндә өз мәһсулуна олан мүнасибәти вардыр. Бунлар нә әмәк мәһсулу вәзијјәтиндән чыхмырлар, нә дә әмәјин сәрбәст сәрәнчам етдији шејләр олмаг вәзијјәтиндән чыхмырлар. Онлар јалныз белә бир мүнасибәти ифадә едирләр ки, бу мүнасибәт дахилиндә әмәк өзүнүн јаратдығы—һеч олмазса, бу формада јаратдығы—шеј аләмини өзү үчүн мәнимсәјир; лакин бунлар һеч дә *һәмин шејләрин әмәк үзәриндәки һеч бир башга һөкмранлығыны* ифадә етмирләр, онлар јалныз белә бир чәһәти ифадә едирләр ки, фәалијјәт өз материалына ујғун кәлмәлидир,—ахы әкс тәгдирдә бу фәалијјәт мәгсәдәујғун бир фәалијјәт олмазды, әмәк олмазды.

Капиталын *мәһсулдарлығындан* анчаг о мә'нада данышмаг олар ки, капитал мүәјјән ичтимаи истеһсал мүнасибәтинин ифадәси кими нәзәрдән кечирилир. Капитал бу чүр нәзәрдән кечирилдикдә исә, дәрһал һәмин мүнасибәтин тарихән кечичи характери ашкара чыхыр, бу мүнасибәтин һамылыгла дәрк олунмасы онун кәләчәкдә дә мөвчуд олачағы илә бир араја сығмыр вә бу мүнасибәтин өзү өзүнүн мәһв олмасы үчүн васитәләр јарадыр.

Лакин сијаси игтисадчылар капитала белә бир мүнасибәт кими бахмырлар, чүнки онлар капиталын *нисби* характерини е'тираф етмәк чәсарәтиндә олмурлар, әслиндә буну һеч баша да дүшмүрләр; әксинә, онлар капиталист истеһсалынын әсири олан практикачыларын тәсәввүр үсулуна јалныз нәзәри ифадә шәкли верирләр ки, капиталист истеһсалы һәмин практикачы-

лар үзәриндә һөкмрандыр вә бу практикачыларын һәмин истеһсалда мәнафеји вардыр.

Һодскин [буржуа сијаси игтисадына гаршы] мубаһисәдә өзү сијаси игтисадчыларын мәһдуд тәсәввүр үсулуну әсас көтүрүр. Сијаси игтисадчылар капиталы истеһсалын әбәди мүнасибәти кими тәсвир етдикләринә көрә онлар капиталы әмәјин өз мадди шәртләринә үмуми мүнасибәтиндән ибарәт едирләр ки, һәмин шәртләр һәр чүр истеһсал үсулу үчүн ејнидир вә бунларда капиталын һеч бир спесифик характери јохдур. Сијаси игтисадчыларда капитала «дәјәр» јарадан бир шеј кими бахылдығы дәрәчәдә, онларын ән јахшылары—[хүсусилә] дә Рикардо—е'тираф едирләр ки, капитал кечмишдә әмәкдән кәсб етмиш олдуғу вә даим әмәкдән кәсб етдији дәјәрдән башга һеч бир дикәр дәјәр јаратмыр, чүнки һәр һансы бир мәһсулда еһтива едилән дәјәр онун тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан иш вахты илә мүәјјән олунур, јә'ни мәһсул кечмиш әмәк дејил, чанлы, һазыркы әмәк мәһсулу олмаг е'тибары илә нәдирсә, бунунла мүәјјән олунур. Әмәјин мәһсулдарлығы исә, Рикардонун гејд етдији кими, өзүнүн артмасыны мәһз кечмиш әмәјин мәһсулунун даим гијмәтдән дүшмәсиндә тәзаһүр етдирир. Дикәр тәрәфдән, сијаси игтисадчылар һәмин шејләрин капитал олдуглары мүәјјән спесифик форманы даим онларын бир шеј олмаг е'тибары илә, һәр чүр әмәк просесинин садә бир моменти олмаг е'тибары илә малик олдуглары хассәләрлә гарышдырырлар. *«Әмәк тәтбигчиси»* [*employer of labour*][96] олмаг е'тибары илә капиталдакы мистификасијаны онлар изаһ етмирләр вә јалныз бунунла кифајәтләнирләр ки, һәмин мистификасијаны шүурсуз сурәтдә даим ондан, капиталдан ајрылмаз бир шеј характери кими изһар едирләр:

[867][97] Биринчи памфлет*, Рикардонун нәзәријјәсиндән дүзкүн нәтичә чыхарараг, изафи дәјәри *изафи әмәкдән* ибарәт едир. Бу, Рикардонун о әлејһдарлары вә ардычылларынын әксинә едилир ки, онлар Рикардонун изафи дәјәри мәнфәәт илә гарышдырмасындан јапышыб дурурлар.

Икинчи памфлет**, јенә дә Рикардонун һәмин әлејһдарлары вә ардычылларынын әксинә олараг, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишаф дәрәчәсиндән асылы олан нисби изафи дәјәри даһа дүрүст мүәјјән едир. Рикардо да ејни илә буну демишдир, лакин о, Рејвнстонун чыхартдығы нәтичәдән гачыныр; Рејвнстон белә нәтичә чыхарыр ки, әмәјин мәһсулдар гүввәсинин артмасы јалныз, әмәк үзәриндә һөкмранлыг едән өзкә сәрвәтини, капиталы артырыр.

* —аноним памфлет „The Source and Remedy of the National Difficulties" *Ред.*
** —Рејвнстонун памфлети „Thoughts on the Funding System, and its Effects". *Ред.*

Нәһајәт, үчүнчү памфлет* мәсәләјә Рикардонун вердији изаһатдан зәрури сурәтдә ирәли кәлән белә бир үмуми мүддәаны ифадә едир: *капитал гејри-мәһсулдардыр*. Бу, Торренсә, Малтуса вә башгаларына гаршы јөнәлдилмишдир, онлар—Рикардо тә'лиминин бир тәрәфини даһа да инкишаф етдирәрәк,—онун «әмәк дәјәрин јарадычысыдыр» дејән мүддәасыны «капитал дәјәрин јарадычысыдыр» дејән бир әкс мүддәаја чевирирләр. Бунунла бирликдә, бурада, әмәјин мөвчуд олмасы шәрти олмаг е'тибары илә онун *әлдә олан капитал күтләсиндән* мүтләг асылы олмасы һаггындакы мүддәасына гаршы мүбаһисә апарылыр,—о мүддәаја гаршы ки, Смитдән Малтуса гәдәр габарыг сурәтдә көстәрилир, хүсусилә дә Малтусда (һабелә Чемс Миллдә) мүтләг бир еһкам дәрәчәсинә чатдырылыр.

Биринчи памфлет нәтичә е'тибары илә белә бир тезисә кәлиб чыхыр:

«Сәрвәт адамын сәрбәст сурәтдә истифадә едә билдији вахтдыр, бундан артыг бир шеј дејилдир»**.

[б) КАПИТАЛЫ ЈЫҒЫЛМЫШ ӘМӘК ҺЕСАБ ЕДӘН РИКАРДО ТӘ'РИФИНӘ ГАРШЫ МҮБАҺИСӘ. ЈАНАШЫ МӨВЧУД ОЛАН ӘМӘК КОНСЕПСИЈАСЫ. МАДДИЛӘШМИШ КЕЧМИШ ӘМӘЈИН ЛАЗЫМЫНЧА ГИЈМӘТЛӘНДИРИЛМӘМӘСИ. МӨВЧУД СӘРВӘТ ИСТЕҺСАЛЫН ҺӘРӘКӘТИНӘ ОЛАН ӨЗ МҮНАСИБӘТИ ЧӘҺӘТДӘН]

Һодскинин фикринчә, «дөвријјә капиталы» ичтимаи әмәјин мүхтәлиф нөвләринин *јанашы мөвчуд олмасыдыр* («јанашы мөвчуд олан әмәк»), бундан башга бир шеј дејилдир, јығым исә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јығылмасындан башга бир шеј дејилдир, белә ки, фәһләләрин өзләринин мәһарәти вә биликләринин (елми гүввәсинин) јығылмасы әсас јығымдыр вә о, јығылмагда олан бу фәалијјәтин *мөвчуд објектив* шәртләринин јығымындан мүгајисә олунмајачаг дәрәчәдә мүһүмдүр ки, бу јығым онунла әл-әлә кедир вә ону јалныз әкс етдирир, һәмин објектив шәртләр ки, даим јенидән истеһсал едилиб, јенидән истеһлак олунур вә јалныз номинал сурәтдә јығылыр:

«Мәһсулдар капитал вә мәһарәтли әмәк—бунлар ејни шејдир... Капитал вә фәһлә әһали тамамилә ејни бир шеј демәкдир» [«Labour Defended against the Claims of Capital», сәһ. 33] [Русча тәрчүмәси: *Һодскин, Томас*. Әсәрләри. Москва, 1938, сәһ. 36].

---

*—Һодскинин аноним памфлети „Labour Defended against the Claims of Capital or, the Unproductiveness of Capital Proved“ *Ред.*

** Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 272—274 *Ред.*

Бүтүн бунлар јалныз Галиани тезисинин даһа да инкишаф етдирилмәсидир:

«Һәгиги сәрвәт... *адамдыр*» («Della Moneta», Кустоди нәшри, Parte Moderna, III чилд, сәһ. 229).

Бүтүн објектив аләм, «мадди не'мәтләр аләми» бурада, јалныз бир момент кими, јалныз чәмијјәтдә истеһсал едән адамларын фәалијјәтинин јох олан, даим дөнә-дөнә јенидән јаранан тәзаһүрү кими арха сыраја кечир. Бу «идеализми» Мак-Куллохда, «бу ағлакәлмәз чызма-гарачы»да[98] Рикардо нәзәријјәсинин чеврилдији кобуд материалист фетишизм илә мүгајисә един; орада нәинки инсан илә һејван арасындакы фәрг јох олур, һәтта чанлы илә шеј арасындакы фәрг дә јох олур. Һәм дә бундан сонра бирчә гој десинләр ки, буржуа сијаси игтисадынын јүксәк спиритуализми гаршысында бу сијаси игтисадын пролетар антитезасы, анчаг һејван тәләбатыны нәзәрдә тутан кобуд материализми тәблиғ етмишдир!

Һодскинин сәһви ондан ибарәтдир ки, капиталын мәһсулдарлығы һаггындакы өз тәдгигиндә о, нә дәрәчәдә истеһлак дәјәринин истеһсалындан вә нә дәрәчәдә мүбадилә дәјәринин истеһсалындан бәһс олундуғуну бир-бириндән ајыра билмир.

Сонра—лакин тарихән бунун өз бәраәти вардыр—о, капиталы өзүнүн сијаси игтисадчыларда тапдығы шәкилдә көтүрүр. Бир тәрәфдән, сијаси игтисадчыларда капитал (керчәк әмәк просесиндә иштирак етдијинә көрә) әмәјин шејләрдән ибарәт олан ади шәртләри кими, јахуд садәчә олараг әмәјин мадди үнсүрү мә'насында тәсвир олунур—вә (дәјәр әмәлә кәлмәси просесиндә) јалныз вахт илә өлчүлән мүәјјән мигдар әмәк кими, јә'ни һәмин мигдар әмәјин өзүндән һеч бир чәһәтдән фәргләнмәјән бир шеј кими тәсвир едилир. Дикәр тәрәфдән,—һәрчәнд беләликлә, капитал керчәк истеһсал просесиндә иштирак етдијинә көрә, о әслиндә јалныз әмәјин өзү үчүн бир *аддыр,* јалныз әмәјин *башга бир адыдыр,*—капитал јенә дә һәмин сијаси игтисадчыларда әмәк үзәриндә һөкмран олан вә ону шәртләндирән бир гүввә кими, әмәјин мәһсулдарлығынын әсасы кими вә әмәк үчүн јабанчы олан сәрвәт кими тәсвир едилир. Һәм дә бу, һеч бир васитәләнмә олмадан едилир. Һодскин өз сәләфләриндә бах буну тапыр. Бу сәбәбдән, о, игтисади инкишафын реал чәһәтини һәмин инкишафын буржуа мистификасијасына гаршы гојур.

«Капитал бир нөв *кабалистика сөзүдүр,* килсә вә ја дөвләт, јахуд һәр һансы бир башга *үмуми терминләр* кимидир ки, галан бәшәријјәти гырхан адамлар бунлары өзләринин гајчы тутан әлини кизләтмәк мәгсәди илә ихтира етмишләр» («Labour Defended», сәһ. 17) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 18].

Сонра, Һодскин өзүнүн сијаси игтисадчыларда тапдығы ән'әнәјә мүвафиг олараг, дөвријјә капиталы илә әсас капиталы фәргләндирир, һәм дә дөвријјә капиталы дедикдә о, башлыча олараг, дөврийјә капиталынын фәһләләр үчүн јашајыш васитәләриндән ибарәт олан вә ја бу чүр јашајыш васитәләри кими истифадә едилән шејләрдән ибарәт олан һиссәсини нәзәрдә тутур.

«Сијаси игтисадчылар иддиа едирләр ки, *габагча капитал јығымы* олмаса *әмәк бөлкүсү* мүмкүн дејилдир»... Лакин *«дөвријјә капиталы ады* илә мөвчуд олан *әмтәәләр еһтијатына* иснад верилән нәтичәләр *јанашы мөвчуд олан әмәк илә* төрәдилмишдир» (сәһ. 8—9) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 8—9].

Һодскин өз гаршысында сијаси игтисадчылары кобуд анламасыны көрүркән һаглы олараг дејә биләр ки, «дөврийјә капиталы» хүсуси «әмтәәләрин» «еһтијаты» үчүн јалныз бир «аддыр». Сијаси игтисадчылар *әмтәәләр метаморфозунда* тәмсил олунан спесифик ичтимаи мүнасибәти ајдынлашдырмадыгларына көрә, онлар «дөврийјә» капиталыны да *јалныз* мадди сурәтдә анлаја биләрләр. Капиталда тәдавүл просесиндән ирәли кәлән бүтүн дәјишикликләр [868] вә, әслиндә, капиталын тәдавүл просесинин өзү һәгигәтдә әмтәәләрин (муздлу әмәјә мүнасибәти нәтичәсиндә капитал характери кәсб едән әмтәәләрин) тәкрар истеһсал просесиндә бир момент олмаг е'тибары илә метаморфозундан башга бир шеј дејилдир.

Әмәк бөлкүсү мүәјјән мә'нада јалныз, *јанашы мөвчуд олан әмәкдир,* јә'ни *мүхтәлиф* әмәк нөвләринин *мүхтәлиф* мәһсул *нөвләриндә,* јахуд, даһа дүрүст дејилсә, әмтәәләрдә јанашы мөвчуд олмасыдыр. Капитализмдәки мә'нада, мүәјјән бир әмтәә истеһсал едән хүсуси әмәјин мүхтәлиф фәһләләр арасында бөлүнмүш вә гаршылыглы сурәтдә әлагәдар олан мүәјјән мигдар садә әмәлијјатлара ајрылмасы кими көтүрүлән *әмәк бөлкүсү* чәмијјәт дахилиндә, е'малатханадан харичдә, *пешә бөлкүсү* кими бир әмәк бөлкүсү олмасыны тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнү артырыр. Мәһсул өзү нә гәдәр чох биртәрәфли олса вә өзүнүн мүбадилә едилдији әмтәәләр нә гәдәр чох мүхтәлиф олса, онун мүбадилә дәјәринин ифадә едилдији истеһлак дәјәрләринин сајы нә гәдәр чох олса, онун үчүн базар нә гәдәр кениш олса бир о гәдәр долғун мә'нада бир әмтәә кими истеһсал едилә билир, онун мүбадилә дәјәри өзүнүн бир истеһлак дәјәри олмаг кими билаваситә варлығына гаршы бир о гәдәр чох мүстәгилләшир, јахуд бу мәһсулун истеһсалы онун өз истеһсалчылары тәрәфиндән истеһлак олунмаға гаршы, онун өз истеһсалчылары үчүн бир истеһлак дәјәри олмаг варлығына гаршы бир о гәдәр чох мүс-

тәгилләшир. Бүтүн бунлар нә гәдәр артыг дәрәчәдә мөвчуд олурса, мәһсул бир о гәдәр артыг дәрәчәдә бир әмтәә кими истеһсал едилә билир,—демәли, һабелә бир о гәдәр артыг *күтләви мигдарларда* истеһсал едилә билир. Мәһсулун истеһлак дәјәринин мәһсулун истеһсалчысы үчүн әһәмијјәтсиз олмасы *мигдарча* мәһсулун истеһсал едилдији күтләсиндә ифадә олунур, бу күтлә исә һәмин мәһсулу истеһсал едәнин истеһлак еһтијачларына һеч бир нисбәтдә олмур, һәтта бу истеһсалчы ејни заманда өз мәһсулунун истеһлакчысы олдугда да белә олур. Лакин бу чүр *en masse* истеһсалын,* бу сәбәбдән исә һабелә мәһсулун [бир әмтәә кими] истеһсалынын методларындан бири е'малатхана дахилиндәки *әмәк бөлкүсүдүр.* Беләликлә, е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү чәмијјәт дахилиндәки пешә бөлкүсүнә әсасланыр.

Базарын кенишлијинин ики чүр мә'насы вардыр: биринчиси, истеһлакчыларын мигдары, онларын сајы; икинчиси исә, һабелә бир-бириндән ајрылыб әлаһиддәләшмиш пешәләрин мигдары. Бу ахырынчы мигдарын артмасы биринчинин артмасы олмадан да мүмкүндүр. Мәсәлән, әјирмә вә тохума иши ев сәнајесиндән вә экинчиликдән ајрылдыгда бүтүн екинчиләр әјиричиләр вә тохучулар үчүн базара чеврилир. Һәмчинин әјиричиләр вә тохучулар да инди, өз пешәләринин ајрылмасы нәтичәсиндә бир-бири үчүн базар тәшкил едир. Чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү һәр шејдән әввәл, мүхтәлиф әмәк нөвләринин бир-бириндән елә ајрылыб әлаһиддәләшмәсини тәләб едир ки, бунларын мәһсуллары зәрури бир һал олараг бир әмтәә кими бир-биринә гаршы дурур вә мүбадиләдән кечир, әмтәәләрин метаморфозундан кечир, онларын бир-биринә мүнасибәти *әмтәәләр* мүнасибәти олур. (Буна көрә орта әсрләрдә шәһәрләр кәндләрин мүмкүн гәдәр чох пешә илә мәшғул олмасыны гадаған едирләр. Јалныз ондан өтрү јох ки, рәгабәт олмасын,—А. Смит бурада јалныз буну көрүр,—һабелә ондан өтрү ки, өзләри үчүн базар јаратсын.) Дикәр тәрәфдән, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн лазымынча инкишаф едә билмәси үчүн, бу әмәк бөлкүсү әһалинин мүәјјән сыхлығыны тәләб едир. Е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн инкишафы әһалинин бу сыхлығыны даһа артыг бир дәрәчәдә тәләб едир. Е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсү, өз илкин шәрти чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн мүәјјән инкишаф пилләсиндән ибарәт олан бу бөлкү дә, онунла гаршылыглы фәалијјәт көстәрәрәк, һәмин әмәк бөлкүсүнү белә бир чәһәтдән күчләндирир ки, кечмишдә бир-бири илә әлагәдар олан пешәләри ајырыб, бир-бириндән асылы олмајан пе-

* — бөјүк мигдарда, күтләви мигјасда. *Ред.*

шәләрә чевирир, онлар үчүн долајы сурәтдә тәләб олунан һазырлыг ишләрини гат-гат артырыр вә бир-бириндән фәргләндирир, истеһсалы вә әһалини артырмагла, капиталы вә әмәји сәрбәстләшдирмәклә јени тәләбат вә бу тәләбатын өдәнилмәси үчүн јени үсуллар јарадыр.

Буна көрә Һодскин «әмәк бөлкүсү» һеч дә дөвријјә капиталы адланан *әмтәәләр еһтијатынын* нәтичәси дејил, *«јанашы мөвчуд олан әмәјин»* нәтичәсидир дедикдә, о бурада әмәк бөлкүсүнү пешәләрин бир-бириндән ајрылыб әлаһиддәләшмәси кими баша дүшсәјди, бу, тавтолокија оларды. Бу јалныз о демәк оларды ки, әмәк бөлкүсү әмәк бөлкүсүнүн сәбәби вә ја нәтичәсидир. Демәли, Һодскин јалныз ашағыдакыны нәзәрдә тута биләр: е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүнүн сәбәби пешәләрин бир-бириндән ајрылыб әлаһиддәләшмәсиндән, ичтимаи әмәк бөлкүсүндән ирәли кәлир вә мүәјјән мә'нада онун нәтичәсидир.

Пешәләрин бу ајрылыб әлаһиддәләшмәсини, бунунла да е'малатхана дахилиндәки әмәк бөлкүсүнү «әмтәәләр еһтијаты» јаратмыр, пешәләрин көстәрилән *әлаһиддәләшмәси* (вә әмәк бөлкүсү) әмтәәләр еһтијатында ифадә олунур, јахуд, даһа дүрүст дејилсә, онда ифадә олунур ки, *мәһсуллар* еһтијаты *әмтәәләр еһтијатына* чеврилир. {Лакин сијаси игтисадчыларда һәмишә, *капиталист истеһсал үсулунун,* јә'ни капиталын өзүнүн хассәсини, характерик әламәтини, — чүнки капитал истеһсалчыларын бир-биринә вә өз мәһсулуна мүәјјән мүнасибәтини ифадә едир,—тәшкил едән бир чәһәти шејләрин хассәси кими тәсвир едилир.}

[869] Лакин әкәр игтисади мә'нада (бах: Түрго, Смит вә и. а.) *«ибтидадакы капитал јығымындан»* әмәк бөлкүсүнүн шәрти кими бәһс едирләрсә, бу һалда *әмтәәләр еһтијатынын, бир капитал* кими, әмәк алычысынын әлиндә ирәличәдән тәмәркүзләшдијини нәзәрдә тутурлар, зира әмәк бөлкүсү үчүн характерик олан кооперасија нөвү *фәһләләрин бир јерә топлашмасыны,* демәли, онларын ишләдији мүддәтдә онлар үчүн јашајыш васитәләри јығымыны тәләб едир, јүксәлмиш әмәк мәһсулдарлығы олмасыны вә, демәли, хаммалын, аләтләрин вә јардымчы материалларын мигдарынын артмасыны тәләб едир вә бунлар көз габағында олмалыдыр ки, иш фасиләсиз көрүлә билсин, чүнки иш үчүн бүтүн бунларын даим бөјүк күтләси тәләб олунур,—бир сөзлә, бөјүк мигјасларда апарылан истеһсалын објектив шәртләринин мөвчуд олмасыны тәләб едир.

Капитал јығымы бурада *«әмәк бөлкүсүнүн шәрти* олмаг е'тибары илә јашајыш васитәләринин, хаммалын вә әмәк аләтләринин мигдарынын артмасы» ола билмәз, зира капитал јы-

ғымы дедикдә бу нөв бир вәсаит јығымы нәзәрдә тутулдуғуна көрә, о, әмәк бөлкүсүнүн илкин шәрти дејил, онун нәтичәси һесаб олунур.

Капитал јығымы бурада һабелә о демәк ола билмәз ки, фәһлә үчүн јашајыш васитәләри, үмумијјәтлә, кәрәк онларын әвәзинә јенниләри истеһсал едиләндән габаг мөвчуд олсун, јахуд јени истеһсал үчүн хаммал вә әмәк васитәләри кәрәк фәһләнин әмәјинин истеһсал едилмиш мәһсулларындан ибарәт олсун. Зира бу, үмумијјәтлә әмәк шәртидир вә әмәк бөлкүсүнүн *инкишафындан әввәл дә* ејни дәрәчәдә доғру иди.

Бир тәрәфдән, мадди үнсүр нөгтеји-нәзәриндән *јығым* бурада јалныз ашағыдакындан ибарәтдир: әмәк бөлкүсү, ајры-ајры пешәләрдә,—бу пешәләр исә һәмин фәрзијјә шәраитиндә о гәдәр чох ола билмәз,—ишчи бир мәһсулун вә ја бир нечә мәһсулун истеһсалы үчүн тәләб олунан бүтүн мүхтәлиф әмәлијјатлары бир-биринин ардынча өзү ичрә етдији заман сәпәләнмиш вә дағыныг вәзијјәтдә олан јашајыш васитәләринин вә әмәк васитәләринин ајры-ајры мәнтәгәләрдә тәмәркүзләшдирилмәсини зәрури едир. Бурада һеч дә *мүтләг* артым дејил, *тәмәркүзләшмә* олмасы фәрз едилир: бир мәнтәгәдә бүтүн көстәрилән васитәләрин бөјүк мигдары, һәм дә бир јерә топланмыш фәһләләрин сајына нисбәтән [әмәк васитәләринин] *нисбәтән* чох мигдары топланмышдыр. Мануфактурада ишләјән фәһләләр үчүн, мәсәлән, кечмишдә бир әлавә пешә олараг кәтанәјирән бүтүн кәндлиләрә вә кәндли гадынлара нисбәтән мөвчуд олан ејни кәтанын чох мигдары (һәмин фәһләләрин сајына көрә чох мигдары) тәләб олунур. Демәли, фәһләләрин *конгломерасијасы,* хаммалын, аләтләрин вә јашајыш васитәләринин *тәмәркүзләшмәси* баш верир.

Дикәр тәрәфдән: һәмин просесин башландығы тарихи әсас үзәриндә,—мануфактураны инкишаф етдирән, јә'ни характерик чәһәти әмәк бөлкүсүндән ибарәт сәнаје истеһсал үсулуну инкишаф етдирән һәмин тарихи әсас үзәриндә,—бу тәмәркүзләшмә јалныз елә бир формада баш верә биләр ки, һәмин фәһләләр муздлу фәһләләр кими, јә'ни өз иш гүввәсини сатмаға мәчбур олан фәһләләр кими топлашырлар, чүнки онларын әмәјинин шәртләри мүстәгил сурәтдә бир өзкә мүлкијјәти кими, өзкә гүввәси кими онлара гаршы дурур, бу исә о демәкдир ки, һәмин әмәк шәртләри фәһләләрә бир *капитал* кими гаршы дурур, јә'ни көстәрилән јашајыш васитәләри вә әмәк васитәләри, јахуд, ејни шеј олмагла, һәмин васитәләрә пул васитәси илә сәрәнчам едилмәси ајры-ајры пул вә ја әмтәә саһибләринин әлиндәдир вә онлар бунун сајәсиндә *капиталист* олурлар. Ишчиләр тәрәфиндән бу әмәк шәртләринин итирилмәси һәмин әмәк шәртләринин бир капитал олмаг е'ти-

бары илә ишчиләрдән ајрылыб әлаһиддәләшәрәк мүстәгиллик кәсб етмәси кими мејдана чыхыр, јахуд елә бир вәзијјәт кими мејдана чыхыр ки, бу әмәк шәртләринә капиталистләр сәрәнҹам едирләр.

Беләликлә, мәним көстәрмиш олдуғум кими[99], ибтидаи јығым әмәк шәртләринин әмәјә вә фәһләләрә гаршы дуран мүстәгил гүввәләр кими ајрылмасындан башга бир шеј дејилдир. Тарихи просесләр бу ајрылманы иҹтимаи инкишафын бир моменти етмишдир. Бир һалда ки, капитал артыг мөвҹуддур, онда капиталист истеһсал үсулунун өзүндән һәмин ајрылманын сахланмасы вә кетдикҹә даһа бөјүк мигјасда тәкрар истеһсалы инкишаф едир, та о замана гәдәр ки, тарихи чеврилиш баш версин.

Капиталисти капиталист едән онун пул саһиби олмасы дејилдир. Пулун капитала чеврилмәси үчүн капиталист истеһсалынын илкин шәртләри мөвҹуд олмалыдыр ки, бунун да биринҹи тарихи илкин шәрти көстәрилән һәмин ајрылмадыр. Капиталист истеһсалынын өз чәрчивәси дахилиндә бу ајрылма, бу сәбәбдән дә әмәк шәртләринин бир капитал кими мөвҹуд олмасы—бәллидир; бу, истеһсалын өзүнүн даим тәкрар истеһсал олунан вә кенишләнән әсасыдыр.

Мәнфәәтин, јахуд изафи мәһсулун гајыдыб капитала чеврилмәси јолу илә *јығымы* инди даими бир просесә чеврилир вә бунун нәтиҹәсиндә мигдарҹа артмыш олан вә ејни заманда онун објектив шәртләри олан, тәкрар истеһсалын шәртләри олан әмәк мәһсуллары даим әмәјә гаршы бир *капитал* кими, әмәкдән ајрылмыш олан, әмәк үзәриндә һөкмранлыг едән вә капиталистдә фәрдиләшмиш олан гүввәләр кими мејдана чыхыр. Лакин мәһз бунунла јығым капиталистин спесифик функсијасына чеврилир, јә'ни изафи мәһсулун бир һиссәсинин јенидән әмәк шәртләринә чеврилмәсиндән ибарәт олур. Бурадан исә әфеһ сијаси игтисадчы белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, бу әмәлијјат әкәр һәмин антагонист спесифик формада баш вермәсәјди үмумијјәтлә баш верә билмәзди. Кениш мигјасда тәкрар истеһсал онун башында һәмин тәкрар истеһсалын—*јығымын* капиталист формасындан ајрылмаздыр.

[870] Јығым *фасиләсиз бир просес* олмаг е'тибары илә јалныз ондан ибарәтдир ки, *ибтидаи јығымда* хүсуси бир тарихи просес кими, капиталын мејдана кәлмәси просеси кими вә бир истеһсал үсулундан дикәринә кечид кими мејдана чыхыр.

Сијаси игтисадчылар капиталист истеһсалы акентләринин һәрәкәтиндәки тәсәввүрләрин әсири олуб икигат, амма бир-бириндән төрәјән quidproquo*-ја гапылырлар.

---

* — мәфһумларын гарышдырылмасы (һәрфијјән: бир шејин башга шеј әвәзинә гәбул едилмәси.) *Ред.*

Бир тәрәфдән, онлар капиталы мүнасибәтдән шејә, «әмтәәләр еһтијатына» чевирирләр (ејни заманда онлар артыг унудурлар ки, әмтәәләрин өзү садәчә олараг шеј *дејилдир)* вә һәмин әмтәәләр јени әмәк үчүн истеһсал шәрти вәзифәсини ифа етдикдә, онлары капитал адландырырлар, бунларын тәкрар истеһсал едилмәси үсулларына мүвафиг сурәтдә көтүрүлдүкдә исә, онлары дөвријјә капиталы адландырырлар.

Дикәр тәрәфдән, онлар шејләри капитала чевирирләр, јә'ни шејләрдә вә шејләрин васитәси илә тәмсил олунан ичтимаи мүнасибәтә онлар, бир шеј әмәк просесинә вә ја техноложи просесә бир үнсүр кими дахил олдугда өзлүјүндә һәмин шејә хас олан бир хассә кими бахырлар.

Беләликлә, [*бир тәрәфдән,*] әмәк үзәриндә һөкмранлыг едән гүввәләр олмаг е'тибары илә, әмәк бөлкүсүнүн *илкин* шәрти олмаг е'тибары илә *хаммалын вә јашајыш васитәләринин* ишләмәјәнләрин әлиндә *тәмәркүзләшмәсини* (сонралар бу әмәк бөлкүсү јалныз тәмәркүзләшмәни артырмаг дејил, һабелә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин јүксәлмәси сајәсиндә, тәмәркүзләшдирилән күтләни дә артырыр), јә'ни әмәк бөлкүсү үчүн шәрт олан *илкин капитал јығымы* сијаси игтисадчылар үчүн јашајыш васитәләринин вә әмәк васитәләринин мигдарынын артырылмасы вә ја тәмәркүзләшмәси демәк олур (онлар бунлары бир-бириндән фәргләндирмирләр).

Дикәр тәрәфдән, сијаси игтисадчыларын фикринчә, әкәр бу јашајыш васитәләри вә әмәк васитәләри капитал олмаг хассәсинә малик олмасајдылар, әкәр әмәјин шәртини тәшкил едән әмәк мәһсулу әмәјин өзүнү истеһлак етмәсәјди, әкәр кечмиш әмәк чанлы әмәји истеһлак етмәсәјди вә әкәр бу шејләр—фәһләјә дејил,—өзләри өзләринә вә ја per procura* капиталистә мәхсус олмасајды, онда бунлар истеһсалын објектив шәртләри кими фәалијјәт көстәрмәздиләр.

Куја әмәк шәртләри әкәр бирләшмиш фәһләләрә мәхсус олсајды вә әкәр һәмин фәһләләрин бу әмәк шәртләринә мүнасибәти һәмин әмәк шәртләринин natura** олмаларына, јә'ни өзләринин өз мәһсулуна вә өзләринин фәалијјәтинин предмет үнсүрләринә мүнасибәтләри кими олсајды, әмәк бөлкүсү ејни дәрәчәдә мүмкүн олмазды (һәрчәнд әмәк бөлкүсү тарихән лап башланғычдан һеч дә, јалныз капиталист истеһсалынын инкишафынын нәтичәси кими ашкара чыха билдији бир формада мејдана кәлә билмәзди).

Сонра, капиталист истеһсалы шәраитиндә капитал фәһләнин изафи мәһсулуну мәнимсәдијинә көрә вә бу сәбәбдән, ка-

* — вәкаләтлә, вәкаләтнамә илә. *Ред.*
** — өз тәбиәтинә көрә. *Ред.*

питалын артыг *мәнимсәмиш олдуғу* әмәк мәһсуллары инди капитал формасында фәһләјә гаршы дурдуғуна көрә, ајдындыр ки, изафи мәһсулун әмәк шәртләринә чеврилмәси јалныз капиталист тәрәфиндән вә јалныз елә бир формада едилә биләр ки, капиталистин еквивалентсиз мәнимсәмиш олдуғу әмәк мәһсулуну капиталист јени еквивалентсиз әмәк истеһсалы үчүн васитә едир. Буна көрә тәкрар истеһсалын кенишләндирилмәси мәнфәәтин капитала чеврилмәси кими вә капиталистин *гәнаәт* јығымы кими мејдана чыхыр вә капиталист һавајы әлдә етмиш олдуғу изафи мәһсулу јемәк әвәзинә ону јенидән әмәји истисмар етмәк васитәсинә чевирир, лакин буну јалныз изафи мәһсулу јенидән мәһсулдар капитала чевирмәк јолу илә едә биләр, бу исә изафи мәһсулун әмәк васитәләринә чеврилмәсини еһтива едир. Буна көрә сијаси игтисадчы белә бир нәтичә чыхарыр ки, әкәр изафи мәһсул габагча фәһләнин мәһсулундан фәһләнин саһибкарынын мүлкијјәтинә чеврилмәсә, сонра да јенидән капитал кими хидмәт едиб кечмишдәки истисмар просесини тәкрар етмәсә, онда изафи мәһсул јени истеһсал үнсүрү вәзифәсини ифа едә билмәзди. Бунаән пис сијаси игтисадчыларда бир дә, еһтијатлар јығылмасы вә дәфинәләр әмәлә кәлмәси һаггындакы тәсәввүр әлавә олунур. Лакин һәтта, Рикардо кими ән јахшы сијаси игтисадчылар да тәрки-дүнјалыг тәсәввүрүнү дәфинә топлајычысындан капиталистә кечирир.

Сијаси игтисадчылар капитала бир мүнасибәт кими бахмырлар. Онлар капитала истеһсалын һеч дә мүтләг формасы кими дејил, тарихән кечичи, нисби формасы кими бахмадан, она бу шәкилдә баха да билмәзләр. Һәтта Һодскиндә дә капиталын бу чүр баша дүшүлмәси јохдур. О, капиталы нә дәрәчәдә бәраәтләндирирсә, капиталын сијаси игтисадчылар тәрәфиндән бәраәтләндирилмәсини бәраәтләндирмир, әксинә, бу бәраәтләндирмәни тәкзиб едир. Беләликлә, капитала олан бу кими бахышын Һодскинә һеч бир дәхли јохдур.

Һодскин илә сијаси игтисадчылар арасында мөвчуд олмуш гаршылыглы мүнасибәтләр шәраитиндә онун мүбаһисәсинин характери, кәрәк ки, габагчадан мә'лум вә чох садә олајды. Һодскин садәчә олараг, кәрәк, сијаси игтисадчыларын «елми сурәтдә» инкишаф етдирдикләри бир тәрәфә архаланараг, бу тәрәфи, онларын sans raison* шүурсуз сурәтдә вә садәдилликлә капиталист истеһсал үсулундан көтүрдүкләри фетишист тәсәввүрләрә гаршы ирәли сүрмәли вә тәгрибән белә демәли иди:

Әкәр фәһлә өз мәһсулларындан јени истеһсал үчүн исти-

* — бу барәдә өзүнә һагг һесаб вермәдән. *Ред.*

фадә етмәк истәјирсә, кечмиш әмәјин мәһсулларынын—үмумијјәтлә әмәк мәһсулларынын—материал, аләт вә јашајыш васитәләри кими истеһлак олунмасы зәруридир. Фәһләнин мәһсулунун истеһлак едилмәсинин бу мүәјјән үсулу мәһсуллар үсулдур. Лакин фәһләнин мәһсулундан бу чүр истифадә едилмәсинин, фәһләнин өз мәһсулуну бу чүр истеһлак етмәси үсулунун һәмин мәһсулун фәһләнин өзү үзәриндә һөкмранлығына нә дәхли вардыр, һәмин мәһсулун бир капитал кими варлығына нә дәхли вардыр, хаммала вә јашајыш васитәләринә [870а] сәрәнчамын ајры-ајры капиталистләрин әлиндә чәмләшмәсинә вә буна мүвафиг олараг фәһләләрин өзләринин өз мәһсулундан мәһрум едилмәсинә нә дәхли вардыр? Бунун белә бир чәһәтә нә дәхли вардыр ки, фәһләләр әввәлчә кәрәк өз мәһсулуну үчүнчү бир шәхсә һавајы версинләр ки, сонра өз әмәкләрини сәрф етмәклә бу мәһсулу һәмин шәхсдән керијә сатын алсынлар ки, бундан өтрү фәһләләр бу мәһсулун мүбадиләсиндә һәмин шәхсә мәһсулда еһтива едиләндән артыг мигдарда әмәк вермәли олурлар, беләликлә дә капиталист үчүн јени изафи мәһсул јаратмалы олурлар.

Кечмиш әмәк бурада ики формада мејдана чыхыр. Биринчиси, *бир мәһсул* кими, *бир истеһлак дәјәри* кими мејдана чыхыр. Истеһсал просеси тәләб едир ки, фәһләләр бу мәһсулун бир һиссәсини [јашајыш васитәләри олараг] истеһлак етсинләр, дикәр һиссәсиндән исә хаммал вә әмәк аләтләри кими истифадә етсинләр. Бу техноложи просесә аиддир вә јалныз ону көстәрир ки, *сәнаје истеһсалында* фәһләләрин өз әмәјинә, өзләринин мәһсулуна мүнасибәти нечә олмалыдыр ки, бу мәһсуллары истеһсал васитәси етсинләр.

Икинчиси, кечмиш әмәк *бир дәјәр* кими мејдана чыхыр. Бу јалныз ону көстәрир ки, фәһләләрин јени мәһсулунун дәјәри онларын јалныз индики әмәјини дејил, һабелә онларын кечмиш әмәјини дә тәмсил едир вә фәһләләр көһнә дәјәри өзләринин әмәји илә артырыркән бу дәјәри мәһз, ону артырдыгларына көрә сахлајырлар.

Капиталистин иддиасынын бу просесә өзлүјүндә һеч бир дәхли јохдур. Әлбәттә, бир һалда ки, капиталист әмәјин мәһсулуну, кечмиш әмәјин мәһсулуну мәнимсәмишдир, демәли, бунун нәтичәсиндә капиталист јени мәһсуллары вә чанлы әмәји мәнимсәмәк васитәсинә маликдир. Лакин бу, мәһз е'тиразлара сәбәб олан һәрәкәт тәрзидир. «Әмәк бөлкүсү» үчүн габагчадан лазым олан тәмәркүзләшмә вә јығым мәһз кәрәк *капитал јығымы* кими мејдана чыхмасын. Бунларын зәрури олмасындан һеч дә елә бир зәрурәт мејдана кәлмир ки, дүнәнки әмәјин бу күнкү әмәк үчүн јаратмыш олдуғу шәртләрә кәрәк капиталист сәрәнчам етмиш олсун. Әкәр капитал јығы-

мы [сијаси игтисадчылара көрә] әмәјин јығылмасындан башга бир шеј дејилдирсә, онда бу һеч дә ону көстәрмир ки, капитал јығымы өзкә әмәјинин јығылмасы олмалыдыр.

Лакин Һодскин—илк бахышда гәрибә олса да—бу садә јол илә кетмир. Капиталын, биринчи нөвбәдә дөвријјә капиталынын вә даһа артыг бир дәрәчәдә әсас капиталын мәһсулдарлығына гаршы апардығы мүбаһисәдә о, көрүнүр, јени әмәјин шәрти олан тәкрар истеһсал үчүн *кечмиш әмәјин* өзүнүн вә ја онун *мәһсулунун* әһәмијјәтинә гаршы, јә'ни мәһсулларда маддиләшмиш олан кечмиш әмәјин һазырда баш верән ἐνέργεια* үчүн олан әһәмијјәтинә гаршы мүбаһисә едир, јахуд буну инкар едир. Белә бир дөнүш нәдән ирәли кәлмишдир?

Сијаси игтисадчылар кечмиш әмәји *капитал* илә ејниләшдирдикләринә көрә—кечмиш әмәк бурада һәм мәһсулларда маддиләшмиш конкрет әмәк мә'насында, һәм дә ичтимаи әмәк, материјалашмыш иш вахты мә'насында көтүрүлүр,—ајдындыр ки, онлар, капитал Пиндарлары** кими, өн сыраја истеһсалын *шејләрдән* ибарәт олан үнсүрләрини кечирир вә бунларын әһәмијјәтини *субјектив үнсүрә* нисбәтлә, чанлы әмәјә, мүстәгим әмәјә нисбәтлә һәддән артыг гијмәтләндирирләр. Онлар үчүн әмәк анчаг о заман адекват олур ки, *капитала* чеврилир, о, өз-өзүнә гаршы дурур, әмәјин пассиви онун активинә гаршы дурур. Буна көрә мәһсул истеһсалчынын үзәриндә, шеј—субјект үзәриндә, ичра олунмуш әмәк ичра олунан әмәк үзәриндә вә и. а. һөкмранлыг едир. Бүтүн бу консепсијаларда кечмиш әмәк һеч дә чанлы әмәјин јалныз бир предмет моменти кими, чанлы әмәјә табе олан бир предмет моменти кими дејил, бунун әксинә олан бир шеј кими мејдана чыхыр; о, чанлы әмәјин һакимијјәт үнсүрү кими дејил, һәмин әмәк үзәриндә һакимијјәт кими мејдана чыхыр. Әмәк илә әмәк шәртләри арасындакы гаршылыглы әлагәнин баш-ајаг шәкил алдығы *спесифик ичтимаи форманы,* јә'ни *капиталист формасыны,* белә ки, фәһләнин әмәк шәртләрини тәтбиг етдијини дејил, әмәк шәртләринин фәһләни тәтбиг етдијини *техноложи* чәһәтдән дә бәраәтләндирмәк үчүн сијаси игтисадчылар әмәјин өзүнә әкс олараг әмәјин предмет моментинә мүәјјән бир сахта мүһүмлүк иснад верирләр. Мәһз *буна көрә* дә Һодскин, әксинә, исрар едир ки, бу предмет моменти,—демәли, маддиләшмиш сәрвәтин бүтөву,—истеһсалын чанлы просесинә нисбәтән сон дәрәчә чүз'идир вә һәгигәтдә јалныз, **чанлы истеһсал просеси**нин бир моменти кими гијмәтә маликдир, өзлүјүндә исә һеч бир гијмәтә малик дејилдир. Һәм дә Һодскин бурада, әмәјин

---

* — фәалијјәт. *Ред.*

** — мәдһчи мүғәнниләр (гәдим јунан шаири Пиндарын адындан көтүрүлүр). *Ред.*

кечмишинин онун индиси үчүн олан әһәмијјәтини бир гәдәр лазымынча гијмәтләндирмир,—лакин бу, сијаси игтисадчыларын фетишизмининин әксинә олмагла тәбиидир.

Әкәр капиталист истеһсалында,—бу сәбәбдән исә һабелә бу истеһсалын нәзәри ифадәсиндә, сијаси игтисадда да,—кечмиш әмәк јалныз, әмәјин өзүнүн өзү үчүн јаратдығы бир пједестал вә и. а. кими мејдана чыхсајды, онда белә бир мүбаһисә ола билмәзди. Мүбаһисә мөвзусу она көрә мөвчуддур ки, капиталист истеһсалынын реал варлығында, һабелә онун нәзәријјәсиндә, *маддиләшмиш әмәк* әмәјин өзүнә гаршы, *чанлы әмәјә* гаршы антагонист бир әкслик кими мејдана чыхыр. Там ејни илә динин әсири олан тәфәккүр просесиндә тәфәккүрүн мәһсулу нәинки тәфәккүрүн өзүнүн үзәриндә һөкмранлыг иддиасында олур, һәтта бу һөкмранлығы һәјата кечирир.

[865] Беләликлә, Һодскинин белә бир тезиси

«дөврijјә капиталы ады илә мә'лум олан *әмтәәләр еһтијатына* иснад верилән нәтичәләри *јанашы мөвчуд олан әмәк* төрәтмишдир» (сәһ. 9),

һәр шејдән әввәл ашағыдакындан ибарәтдир:

Чанлы әмәјин ејни заманда јанашы мөвчуд олмасы, кечмиш әмәјин дөврijјә капиталы ады илә мә'лум олан мәһсулуна иснад верилән нәтичәләрин хејли һиссәсини төрәдир.

Дөврijјә капиталынын бир һиссәси, мисал үчүн, јашајыш васитәләри еһтијатындан ибарәтдир ки, сијаси игтисадчыларын иддиа етдикләринә көрә, капиталист бунлары фәһләләр ишләдикләри заман онлары сахламаг үчүн топламышдыр.

Еһтијатлар әмәлә кәтирилмәси үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын хүсусијјәти дејилдир, һәрчәнд капиталист истеһсалы шәраитиндә истеһсал вә истеһлакын мигдары ән чох олур, чүнки базарда олан,—тәдавүл даирәсиндә олан—әмтәә күтләси дә ән чох олур. Капиталист тәрәфиндән јашајыш васитәләри еһтијаты јығылмасы һаггындакы консепсијада һәлә јенә дә, *дәфинә топлајычысынын јығымы* һаггындакы хатирәләр, инкилисләрин «hoarding»* адландырдыглары шеј һаггындакы хатирәләр көрүнүр.

Бурада, һәр шејдән әввәл, истеһлак фондуну бир кәнара гојмаг лазымдыр, чүнки бурада сөһбәт капитал вә сәнаје истеһсалындан кедир. О шеј ки, фәрди истеһлак даирәсинә дахил олду, о истәр тез вә ја кеч истеһлак олунсун, фәрги јохдур, о даһа капитал дејилдир {һәрчәнд о гисмән гајтарылыб капитала чеврилә биләр, мәсәлән, евләр, парклар, габлар вә и. а. кими}.

«Авропадакы бүтүн капиталистләрин һазыркы анда өз мүәссисәләриндә ишләјән бүтүн фәһләләр үчүн һеч олмазса бир һәфтәлик иашәси вә палтар-

* — «еһтијат үчүн кизләдиб сахлама». *Ред.*

лары вардырмы? Бу мәсәләни әввәлчә иашә барәсиндә арашдыраг. Халгын иашәсинин бир һиссәси *чөрәкдән* ибарәтдир ки, бу һәмишә өзүнүн јејилдији замандан чәми бир нечә саат әввәл биширилир... Чөрәкчинин мәһсулуну јығыб сахламаг олмаз. Чөрәјин һазырланылдығы материал, истәр тахыл, истәрсә ун олсун, һеч вахт *даим әмәк сәрф едилмәдән сахланыла билмәз...* Әјиричи фәһләнин өзү үчүн лазым олдугда чөрәк тапа билмәсинә әмин олмасы, һабелә онун саһибкарынын фәһләјә вердији пулун мүгабилиндә фәһләнин бу чөрәји сатын ала биләчәјинә олан әминлији садәчә олараг белә бир фактдан төрәјир ки, чөрәји лазым олдуғу вахт һәмишә тапмаг мүмкүндүр» (сәһ. 10) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 10—11].

«Фәһләнин иашәсини тәшкил едән дикәр шеј сүддүр, сүд исә... күндә ики дәфә истеһсал олунур. Әкәр десәләр ки, сағмал мал-гара артыг мөвчуддур, онда буна белә бир чаваб вермәк лазымдыр ки, бу мал-гара *даим она бахылмасыны вә даим әмәк сәрф олунмасыны* тәләб едир *вә онун једији јем илин чох һиссәси әрзиндә јем биткиләринин һәр күн чүчәрмәсинин нәтичәсидир.* Мал-гаранын отарылдығы тарлалар ишләк әл тәләб едир... Әт мәсәләси дә бу чүрдүр. Әти јығмаг олмаз, зира әт базара кәтирилиб чыхарылан кими артыг хараб олмаға башлајыр» (сәһ. 10) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 11].

Һәтта кејим шејләри дә күвә үзүндән «бу шејләрин үмуми истеһлакына нисбәтән *јалныз чох аз бир мигдарда тәдарүк едилир»* (сәһ. 11) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 12].

«Милл һаглы олараг дејир: «Бир ил әрзиндә истеһсал едилән шеј бир ил әрзиндә дә истеһлак олунур», белә ки, һәгигәтдә *әмтәәләрин елә бир еһтијатыны јығмаг* мүмкүн дејилдир ки, *бу еһтијат адамларын бир илдән артыг давам едән бүтүн әмәлијјатлары ичра етмәсинә имкан версин.* Она көрә дә бу кими әмәлијјатлары ичра едәнләр һеч дә *артыг истеһсал едилмиш олан әмтәәләрә* бел бағламајыб, башга адамларын ишләјәчәкләринә вә онларын өз мәһсулларыны ишләјиб баша чатдырдыглары мүддәтдә јашамалары үчүн лазым олан шејләри истеһсал едәнләрә бел бағламалыдырлар. Беләликлә, һәтта фәһлә бир ил әрзиндә баша чатдырылан әмәлијјатлар үчүн бир гәдәр јығылмыш дөвријјә капиталы лазым олмасы илә разылашса да,.. ајдындыр ки, бир илдән артыг давам едән бүтүн әмәлијјатлар заманы да фәһлә *јығылмыш* капитала бел бағламыр вә бағлаја да билмәз» (сәһ. 12) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 13].

«Әкәр биз сәрвәт јарадан вә бир ил әрзиндә баша чатмајан әмәлијјатларын сајыны вә әһәмијјәтини лазымынча нәзәрә алсаг, һабелә јашајышын давам етдирилмәси үчүн лазым олан вә истеһсал едилән кими дәрһал истеһлак олунан һәр күнлүк әмәјин сајсыз-һесабсыз мәһсулларыны да нәзәрә алсаг, баша дүшәрик ки, *әмәјин мүхтәлиф нөвләринин һәр биринин мүвәффәгијјәтли олмасы вә мәһсулдар гүввәси* дөвријјә капиталынын *һәр һансы бир* јығымындан *даһа чох дәрәчәдә башга адамларын јанашы мөвчуд әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр»* (сәһ. 13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 14].

«Капиталистин башга ишчиләри сахламаға, бу сәбәбдән дә онлары ишләтмәјә *имканы олмасыны* о, һеч дә өзүнүн *әмтәәләр еһтијатына* малик олмасы сајәсиндә дејил, *бә'зи башгаларынын әмәји үзәриндәки өз һакимијјәти* сајәсиндә әлдә етмишдир» (сәһ. 14) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 15].

«Јеканә бир шејин јығылмасы вә габагчадан һазырланмасы барәсиндә данышмаг олар ки, бу да *фәһләнин мәһарәтидир»* (сәһ. 12) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 12].

«Адәтән дөврijјә капиталынын јығымына иснад верилән нәтичәләрин һамысыны *мәһарәтли әмәк вәрдишләринин јығылмасы вә мәнимсәнилмәси* төрәдир, бу чох мүһүм әмәлијјат исә, фәһләләрин әсас күтләсиндән бәһс едилдикдә, һеч бир *дөврijјә капиталы* олмадан һәјата кечирилир» (сәһ. 13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 14].

«Фәһләләрин сајы һәмишә зәрури олараг *дөвријјә капиталынын мигдарындан* асылы олур, *ј а х у д,* мән дејәрдим ки, *јанашы мөвчуд олан әмәјин* мәһсулунун фәһләләр үчүн истеһлак имканы верән мигдарындан асылы олур» (сәһ. 20) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 22].

[866] «Дөвријјә капиталы... јалныз истеһлак үчүн јарадылыр, әсас капитал исә... истеһлак үчүн дејил, онун үчүн истеһсал едилир ки, истеһлак едилән шејләрин истеһсалында фәһләјә көмәк етсин» (сәһ. 19) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 21].

Беләликлә, һәр шејдән әввәл ашағыдакыны гејд едәк:

«Һәр бир хүсуси әмәк саһәсинин мүвәффәгијјәти вә мәһсулдар гүввәси һәмишә, һәр һансы бир дөвријјә капиталы јығымындан даһа артыг дәрәчәдә башга адамларын *јанашы мөвчуд олан* мәһсулдар әмәјиндән асылыдыр», јә'ни, «артыг истеһсал едилмиш әмтәәләрдән» асылыдыр. Бу «артыг истеһсал едилмиш әмтәәләр» исә «јанашы мөвчуд олан әмәјин мәһсулларына» гаршы дурур.

Һәр бир *ајрыча* истеһсал саһәси дахилиндә капиталын әмәк аләтләриндән вә әмәк материалындан ибарәт олан һиссәси һәмишә, «артыг истеһсал едилмиш әмтәәләр» олараг илкин шәртдир. Һәлә «истеһсал едилмәмиш» памбығы әјирмәк олмаз, һәлә һазырланмасы лазым кәлән ијләри һәрәкәтә кәтирмәк олмаз вә шахтадан һәлә чыхарылмамыш олан көмүрү јандырмаг олмаз. Демәли, бунлар һәмишә [истеһсал] просесинә *кечмиш әмәјин* мөвчудлуг формасы кими дахил олур. Бу мә'нада да мөвчуд әмәк һеч дә јалныз јанашы мөвчуд олан әмәкдән дејил, кечмиш әмәкдән асылыдыр, һәрчәнд бу кечмиш әмәк, истәр әмәк васитәләри формасында, истәрсә дә әмәк материалы формасында олсун, мүәјјән бир фајдалылыға (мәһсулдар фајдалылыға) һәмишә јалныз чанлы әмәјин предмет моменти олмаг е'тибары илә, — јалныз истеһсалда истеһлак олунмаг моменти кими, јә'ни әмәк просесинин истеһлакы кими чанлы әмәклә контакт һалында малик ола биләр.

Лакин тәдавүл вә тәкрар истеһсал просесини нәзәрдән кечирәркән биз бунунла бирликдә көрдүк ки, әмтәә һазырландыгдан вә пула чеврилдикдән сонра јалныз она көрә тәкрар истеһсал едилә билир ки, онун бүтүн бу үнсүрләри «јанашы мөвчуд олан әмәк» тәрәфиндән *ејни заманда* истеһсал вә тәкрар истеһсал едилмишдир[100].

Истеһсалда ики чүр һәрәкәт мөвчуд олур. Мисал үчүн памбығы көтүрәк. О, бир истеһсал фазасындан дикәринә кечир. О әввәлчә бир памбыг кими истеһсал олунур, сонра бир чох әмәлијјатлардан кечирилир вә, нәһајәт, ихрач үчүн јарарлы һала дүшүр, јахуд, әкәр памбығын сонракы е'малы јенә дә һәмин өлкәдә баш верирсә, онда билаваситә әјиричинин әлинә кечир. Сонра о, әјиричидән тохучуја, тохучудан ағардычыја, бојагчыја, пардагчыја јеријир, онлардан да мүхтәлиф е'ма-

латханалара кечир ки, бунлар да ону хүсуси мәгсәдләр үчүн е'мал едир, палтар шејләри, јорған-дөшәк ағы вә и. а. һазырлајыр. Нәһајәт, ахырынчы истеһсалчысынын әлиндән о, истеһлакчынын әлинә кечир, әкәр әмәк васитәси (әмәк материалы дејил) олараг истеһсалда истеһлака кечмәсә, фәрди истеһлака кечир. Лакин бунунла памбыг өз истеһлак дәјәринин гәти формасыны кәсб етмиш олур ки, ја истеһсалда, ја да фәрди сурәтдә истеһлак едилсин. Бурада бир истеһсал даирәсиндән бир мәһсул кими чыхан шеј дикәр истеһсал даирәсинә истеһсал шәрти кими дахил олур, беләликлә, бир истеһлак дәјәри олмаг чәһәтдән гәти һазырланана гәдәр ардычыл кәлән фазалардан кечир. Бурада кечмиш әмәк һәмишә, һазырда ичра едилән әмәјин шәрти кими мејдана чыхыр.

Лакин мәһсулун бу чүр бир фазадан дикәринә кечмәси илә, онун бу реал метаморфоздан кечмәси илә *бир заманда* о, һәр бир ајрыча фазада истеһсал едилир. Тохучу иплији е'мал етдији бир заманда әјиричи памбыг әјирир, јени памбыг исә өзүнүн истеһсал едилмәси просесиндә олур.

Фасиләсиз давам едән, тәкрар башланан истеһсал просеси тәкрар истеһсал просеси олдуғуна көрә о, ејни дәрәчәдә *јанашы мөвчуд олан әмәкдән* дә асылыдыр ки, бу әмәк ејни заманда мәһсулун мүхтәлиф фазаларыны истеһсал едир, мәһсул исә бу заман бир фазадан дикәринә кечәрәк, өз метаморфозларыны едир. Памбыг, иплик вә парча—бунларын һамысы нәинки јалныз бири дикәриндән сонра вә бири дикәриндән истеһсал олунур, һабелә *бир заманда,* бир-бири илә јанашы олараг истеһсал едилир вә тәкрар истеһсал олунур. Ајрыча бир әмтәәнин истеһсал просесини мән нәзәрдән кечирәндә кечмиш әмәјин нәтичәси олан шеј бунунла бирликдә, мән бу шејин *тәкрар истеһсалыны* нәзәрдән кечирдикдә јанашы мөвчуд олан әмәјин нәтичәси олур, јә'ни бу әмтәәнин истеһсал просесини мән јалныз ајрылыгда көтүрүлән бир әмәлијјатда, јахуд мәһдуд мәканда дејил, һабелә һәмин просесин чәрәјаны вә онун мәчму шәртләри шәраитиндә нәзәрдән кечирдикдә белә олур. Бу јалныз мүхтәлиф фазалар васитәси илә баш верән бир дөвран олмаг дејил, һабелә әмтәәнин бүтүн өз фазаларында,—хүсуси истеһсал даирәләринә аид олан вә мүхтәлиф әмәк саһәләрини әмәлә кәтирән бу фазаларда әмтәәнин паралел истеһсалыдыр. Әкәр ејни бир кәндли әввәлчә кәтан бечәрир, сонра ондан иплик гајырыр, сонра да тохујурса, онда бу, һәмин әмәлијјатларын ардычыллығы олур, амма чәмијјәт дахилиндәки әмәк бөлкүсү үзәриндә гурулмуш истеһсал үсулунун тәләб етдији кими, һәмин әмәлијјатларын һеч дә бир заманда баш вермәси демәк олмур.

Әкәр ајрыча бир әмтәәнин өзүнүн һәр һансы бир фазасын-

дакы истеһсал просеси нәзәрдән кечириләрсә, онда кечмиш әмәк, доғрудур, јалныз өзүнүн истеһсал шәртләри вердији чанлы әмәјин сајәсиндә мә'на кәсб едир. Лакин, дикәр тәрәфдән, бу истеһсал шәртләри—бунларсыз чанлы әмәк ичра едилә билмәз,—һәмишә просесә өзүндән габагкы әмәјин һазыр нәтичәләри кими дахил олур. Демәли, истеһсал шәртләри верән әмәк саһәләринин јардымчы әмәји һәмишә пассив формасында мејдана чыхыр вә белә бир пассив олмаг е'тибары илә илкин шәрт олур. Бу чәһәти сијаси игтисадчылар гејд едирләр. Әксинә, тәкрар истеһсалда вә тәдавүлдә, һәр бир хүсуси даирәдә әмтәәнин истеһсал просесинин архаландығы вә онун үчүн сәбәб олан ичтимаи васитәләндиричи әмәк јанашы мөвчуд олан, бир заманда ичра олунан әмәк кими, һазыркы заман формасында мејдана чыхыр. Әмтәә ејни заманда өзүнүн башланғыч формаларында вә өзүнүн һазыр формаларында, јахуд бир-биринин ардынча кәлән формаларда истеһсал олунур. Бунсуз о, өз реал метаморфозларындан кечәндән сонра пулдан гајыдыб өзүнүн ичра шәртләринә чеврилә билмәзди. [870b] Беләликлә, әмтәә јалныз она көрә кечмиш әмәјин мәһсулудур ки, бунунла бирликдә о, ејни заманда баш верән чанлы әмәјин мәһсулудур. Бу мә'нада бүтүн мадди сәрвәт, капиталист бахышынын гејд етдији бу сәрвәт јалныз, тәдавүл васитәсини дә еһтива едән мәчму истеһсал ахынында тез јоха чыхан бир момент олур.

[в)] ЈЫҒЫМ ДЕЈИЛӘН ШЕЈ ЈАЛНЫЗ БИР ТӘДАВҮЛ ҺАДИСӘСИДИР (ЕҺТИЈАТЛАР ВӘ И. А. ТӘДАВҮЛ АНБАРЛАРЫДЫР)

Һодскин дөвријјә капиталыны јалныз онун тәркиб һиссәләриндән бири чәһәтдән нәзәрдән кечирир. Лакин дөвријјә капиталынын бир һиссәси даим әсас капитала вә јардымчы материаллара чеврилир, онун јалныз дикәр һиссәси истеһлак шејләринә чеврилир. Бундан әлавә, дөвријјә капиталынын һәтта, нәтичә е'тибары илә фәрди истеһлака дахил олан әмтәәләрә чеврилән һиссәси дә, өзүнүн сон фазадан бир биткин мәһсул кими чыхдығы ахырынчы формасындан савајы, даим өз истеһсалынын хејли әввәлки мәрһәләләриндә өзүнүн ејни заманда елә ибтидаи формаларында мөвчуд олур ки, бу формаларда о һәлә истеһлака дахил ола билмәз, јә'ни мәһсулун сон формасындан мүхтәлиф дәрәчә узагда олан бир формада, хаммал вә јарымфабрикат формасында мөвчуд олур.

Һодскиндә ондан бәһс олунур ки, фәһләнин капиталистә вердији вә һазырда ичра едилән әмәјин шејләрдәки әмәјә, әмәк һаггынын чеврилдији шејләрдәки вә, демәли, дәјишән капиталын һәгигәтән тәмсил едилдији истеһлак дәјәрләриндән

ибарәт олан шејләрдәки әмәјә мүнасибәти нечәдир. Е'тираф олунур ки, әкәр фәһлә һәмин шејләри истеһлак үчүн һазыр шәкилдә тапмаса ишләјә билмәз. Буна көрә дә сијаси игтисадчылар дејирләр ки, дөвријјә капиталы—кечмиш әмәк, артыг капиталистин топладығы һазыр әмтәәләр,—әмәк шәртләрини тәшкил едир, әзчүмлә, әмәк бөлкүсү шәртләрини дә тәшкил едир.

Истеһсал шәртләриндән вә хүсуси олараг Һодскинин сөјләдији мә'нада дөвријјә капиталындан бәһс олундугда, адәтән дејирләр ки, капиталист фәһләнин истеһлакы үчүн лазым олан јашајыш васитәләрини һәмин фәһләнин истеһсал етдији јени әмтәә һазыр оландан габаг, јә'ни фәһләнин ишләдији вахт, онун өзүнүн истеһсал етдији әмтәә һәлә in statu nascendi* олдуғу заман јығмалыдыр. Бурада белә бир тәсәввүр өзүнү көстәрир ки, куја капиталист дә дәфинә јығычысы кими јығыр вә ја *капиталист* јашајыш васитәләри еһтијатыны арыларын бал јығдығы кими јығыр.

Лакин бу анчаг modus loquendi**-дир.

Һәр шејдән әввәл, биз бурада јашајыш васитәләри сатан дүканчылардан бәһс етмирик. Онларын, әлбәттә, даим бол әмтәә еһтијаты олмалыдыр. Онларын мағазалары, дүканлары вә и. а. садәчә елә анбарлардыр ки, әмтәәләр тәдавүл үчүн јарарлы шәклә дүшдүкдән сонра бу анбарлар васитәси илә тәгсим олунур. Бу јығым анчаг *ара мәрһәләсидир* ки, әмтәә һәлә тәдавүлдән истеһлака кечәндән габаг һәмин мәрһәләдә олур. Бу, онун базарда *әмтәә* олараг мөвчуд олмасыдыр. Әслинә бахылса, о јалныз бу формада бир әмтәә кими мөвчуд олур. Онун истәр биринчи сатычынын (истеһсалчынын) әлиндә олмаг әвәзинә үчүнчү вә ја дөрдүнчү бир сатычынын әлиндә олмасы вә онун, нәһајәт, ону керчәк истеһлакчыја сатан сатычынын әлинә кечиб-кечмәмәси мәсәләни азачыг да олса дәјишдирмир. Бу анчаг она аиддир ки, ара мәрһәләләрдә әмтәә капиталын капитала мүбадиләсиндән ибарәт олур (әслиндә, капитал плјус мәнфәәтин мүбадиләси демәкдир, чүнки истеһсалчы әмтәәдә јалныз капиталы дејил, өз капиталы үчүн әлдә етдији мәнфәәти дә сатыр, сон мәрһәләдә исә капитал кәлирә мүбадилә олунур (о һалда ки, әкәр, бурада фәрз едилдији кими, әмтәә истеһсалда истеһлак олунмаг үчүн дејил, фәрди истеһлак үчүн нәзәрдә тутулмушдур).

Истеһлак үчүн һазыр олан вә сатыш үчүн јарарлы һала салынмыш олан әмтәә базарда бир әмтәә кими мөвчуд олур, тәдавүл фазасында олур; бүтүн әмтәәләр бу фазада олур, чүнки онлар кәрәк өзләринин биринчи метаморфозундан кечсин-

* — мејдана кәлмә һалында. *Ред.*
** — ифадә тәрзи, үслуб. *Ред.*

ләр, пула чеврилсинләр. Әкәр буна «јығым» дејилирсә, онда јығым анчаг, әмтәәләрин «тәдавүлү»дүр, јахуд әмтәәләрин бир әмтәә олмаг варлығыдыр. Демәли, бу гәбил «јығым» дәфинәләр јығылмасынын ачыгча әкси оларды, зира бу гәбил јығым әмтәәни әбәди олараг тәдавүл үчүн бу јарарлы шәкилдә сахламаға чәһд едир вә буна јалныз белә бир јол илә наил олур ки, һәмин әмтәәни тәдавүлдән пул формасында чыхарыр. Әкәр истеһсал, демәли, истеһлак да чүрбәчүр вә күтләвидирсә, онда ән мүхтәлиф әмтәәләрин хејли һиссәси даим бу *дајаначагда, бу ара мәрһәләдә,* бир сөзлә, тәдавүлдә, јахуд базарда олачагдыр. Беләликлә, әкәр буна *мигдар* чәһәтдән бахылса, онда бурада бөјүк јығым јалныз бөјүк истеһсал вә бөјүк истеһлакдан башга бир шеј дејилдир.

Әмтәәләрин дајанмасы, әмтәәләрин просесин бу моментиндә галмасы, онларын фабрикдә галмаг әвәзинә базарда олмасы вә ја (истеһлак шејләри олмаг е'тибары илә) хүсуси евдә, алверчинин дуканында, мағазасында галмасы, бу, онларын һәјат просесиндә јалныз [871] гыса бир андыр. Бу «не'мәтләр аләмининин», «шејләр аләмининин» һәрәкәтсиз мүстәгил варлығы јалныз заһири көрүнүшдүр. Почт стансијасы һәмишә долу олур, лакин бу адамлар һәмишә јени сәјјаһлардан ибарәт олур. Ејни әмтәәләр (ејни гәбилдән олан әмтәәләр) даим истеһсал даирәсиндә јенидән истеһсал едилир, базарда олур вә истеһлак олунур. Онлар, һеч дә ејни әмтәәләр дејилдир, лакин ејни гәбилдән олан әмтәәләр даим *ејни заманда* бу үч мәрһәләдә олур. Әкәр ара мәрһәлә узанырса вә истеһсал даирәсиндән јени кәлән әмтәәләр базара чыханда базарын көһнә әмтәәләр тәрәфиндән тутулдуғуна тәсадүф едирсә, илишмә, басырыглыг әмәлә кәлир; базар һәддән артыг долмуш олур, әмтәәләр гијмәтдән дүшүр, демәли, *ифрат истеһсал* баш вермишдир. Беләликлә, тәдавүлүн ара мәрһәләси мүстәгил бир шеј кими ајрылыб әлаһиддәләшдикдә вә тәдавүлүн кедишиндәки ахында гыса мүддәтли бир дајаначаг һалындан чыхдыгда,—бурада әмтәәләрин тәдавүл фазасындакы варлығы бир *јығым* [*Aufhäufung*] кими мејдана чыхыр,—бу һеч дә истеһсалчынын сәрбәст бир һәрәкәти дејилдир, һеч дә истеһсалын мәгсәди вә ја имманент һәјати моменти дејилдир, нечә ки, ганын бејинә јығылмасы вә апоплексија төрәтмәси ган дөвранынын имманент моменти дејилдир. *Әмтәә капиталы* олан бир капитал (бу тәдавүл фазасында, базарда о белә бир капитал кими чыхыш едир) кәрәк дајаныб галмасын, кәрәк һәрәкәтин кедишиндә јалныз гыса бир дајаначаг олсун. Әкс тәгдирдә тәкрар истеһсал просеси позулур. Бүтүн механизмдә позғунлуг төрәјир. Беләликлә, мадди сәрвәтин тәмәркүзләшмиш шәклиндә ајры-ајры нөгтәләрдәки бу чыхышы чүз'идир вә истеһ-

сал илә истеһлакын даими ахынына нисбәтән јалныз чүз'и ола биләр. Буна көрә, һабелә Смитә әсасән сәрвәт *«иллик»* тәкрар истеһсалдыр. Демәли, сәрвәтин тарихи һеч дә узаг бир кечмишдән ибарәт олмајыб, јалныз дүнәнки күндән ибарәтдир. Дикәр тәрәфдән, әкәр тәкрар истеһсал һәр һансы бир манеә үзүндән дајанырса, онда анбарлар вә и. а. бошалыр, чатышмазлыг башланыр вә дәрһал мә'лум олур ки, заһирдә көрүндүјүнә көрә мөвчуд сәрвәтин малик олдуғу даимилик онун јалныз әвәзләнмәсинин, онун тәкрар истеһсалынын даимилијидир, ичтимаи әмәјин даим маддиләшмәсидир.

Алверчидә дә *Ә — П — Ә* просеси баш верир. Бизи бурада ишин о чәһәти марагландырмыр ки, алверчи бу һалда «мәнфәәт» әлдә едир. О, әмтәәни сатыр вә јенә дә һәмин әмтәәни (ејни гәбил әмтәәни) јенидән сатын алыр. О, әмтәәни истеһлакчыја сатыр вә јенидән ону истеһсалчыдан сатын алыр. Ејни бир әмтәә (ејни гәбил әмтәә) бурада даим пула чеврилир, пул исә даим гајыдыб јенә дә һәмин әмтәәјә чеврилир. Лакин бу һәрәкәт јалныз даими тәкрар истеһсалы, даими истеһсалы вә истеһлакы тәмсил едир; зира тәкрар истеһсал истеһлакы да еһтива едир. (Әмтәәнин тәкрар истеһсалынын мүмкүн ола билмәси үчүн о кәрәк сатылсын, истеһлака дахил олсун.) Әмтәә ишдә кәрәк өзүнү бир истеһлак дәјәри кими көстәрсин. (Зира сатычы үчүн *Ә — П* кими мејдана чыхан шеј алычы үчүн *П — Ә* кими мејдана чыхыр, јә'ни пулун истеһлак дәјәри олан бир әмтәәјә чеврилмәси кими мејдана чыхыр.) Тәкрар истеһсал просеси тәдавүл илә истеһсалын вәһдәти олмагла, она истеһлак да дахилдир ки, истеһлакын өзү тәдавүлүн бир моментидир. Истеһлакын өзү тәкрар истеһсал просесинин моменти вә шәртидир. Ишдә, әкәр просес бүтөвлүкдә нәзәрдән кечириләрсә, һәгигәтдә алверчинин әмтәә мүгабилиндә истеһсалчыја вердији пул, ондан әмтәә алан истеһлакчынын вердији ејни пулдур. Истеһсалчыја гаршы алверчи истеһлакчыны тәмсил едир, истеһлакчыја гаршы исә истеһсалчыны тәмсил едир; о, ејни бир әмтәәнин алычысы вә сатычысыдыр. Онун әмтәә алыркән вердији пул һәгигәтдә, халис формал чәһәтдән, истеһлакчынын әмтәәсинин сон метаморфозудур. Истеһлакчы өз пулуну бир истеһлак дәјәри олан әмтәәјә чевирир. Беләликлә, һәмин пулун алверчинин әлинә кечмәси әмтәәнин истеһлак олунмасы демәкдир, јахуд формал чәһәтдән көтүрүлсә, әмтәәнин тәдавүлдән истеһлака кечмәси демәкдир. Алверчи бу пулу јенә вериб истеһсалчыдан әмтәә алдығына көрә, бу, истеһсалчынын әмтәәсинин биринчи метаморфозудур вә бурада һәмин метаморфоз әмтәәнин *аға мәрһәләсинә* кечдијини көстәрир ки, әмтәә бурада тәдавүлдә бир *әмтәә* кими мөвчуд олур. *Ә—П—Ә* просеси,—бу просес әмтәәнин истеһлакчынын

пулуна чеврилмәси вә пулун саһиби инди алверчи олдугда пулун гајыдыб һәмин әмтәәјә (һәмин гәбил әмтәәјә) чеврилмәси просеси олдуғуна көрә јалныз әмтәәнин *даим* истеһлака кечмәсини ифадә едир, зира бунун үчүн, истеһлака дахил олан әмтәәнин тәрк етдији јери истеһсал просесиндән чыхан вә инди бу аралыг мәрһәләјә кечән әмтәә тутмалыдыр.

[872] *Әмтәә* өзүнүн јени әмтәә илә әвәз едилдији вахта гәдәр тәдавүлдә *галмасы,* әлбәттә, ејни заманда, әмтәәләрин истеһсал даирәсиндә галдығы вахтын узунлуғундан, демәли, онларын тәкрар истеһсал вахтынын узунлуғундан асылыдыр вә һәмин узунлуғун мүхтәлифлијинә мүвафиг сурәтдә мүхтәлиф олур. Мәсәлән, тахылын тәкрар истеһсалы бир ил тәләб едир. Мисал үчүн, бу илин (1862-чи илин) пајызында јығылмыш тахыл, әкәр јенидән тохумлуға сәрф едилмәсә, бүтүн кәлән ил әрзиндә—та 1863-чү илин пајызынадәк олан мүддәтдә истеһлак үчүн кифајәт етмәлидир. Бу тахыл дәрһал тәдавүлә бурахылыр (һәтта фермерләрин анбарларында да бу тахыл артыг тәдавүл етмәкдә олур) вә бурада тәдавүлүн мүхтәлиф анбарлары тәрәфиндән—анбарлар, тахыл алверчиләри, дәјирманчылар вә и. а. тәрәфиндән һәзм олунур. Бу анбарлар һәм истеһсал үчүн кедән бир каналдыр, һәм дә истеһлак үчүн гидаландырма каналыдыр. Нә гәдәр ки, әмтәә бу каналлардадыр, бу мүддәт әрзиндә о, *әмтәәдир,* буна көрә дә базарда, тәдавүлдә олур. Иллик истеһлак ону јалныз тикә-тикә, дамчы-дамчы тәдавүлдән көтүрүр. Әвәзләнмә, ону сыхышдырыб арадан чыхаран јени әмтәәләр ахыны јалныз бир илдән сонра кәлир. Буна көрә һәмин анбарлар да јалныз тәдричлә бошалыр, истеһлак олунмуш әмтәә үчүн әвәзләнмә хидмәтини ифа едән шејләр дахил олдугча бошалыр. Әкәр бир артыг галырса вә әкәр јени мәһсул орта сәвијјәдән јухарыдырса, онда илишмә әмәлә кәлир. Һәмин мүәјјән әмтәәнин базарда тутмалы олдуғу мәкан һәддән артыг долмуш олур. Бүтүн әмтәәләрин базарда өзү үчүн јер тапа билмәсиндән өтрү әмтәәләр өзләринин базар гијмәтини ашағы салыр вә бу һал онлары јенидән һәрәкәтә кәтирир. Әкәр әмтәәләрин бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә күтләси һәддән артыгдырса, онда әмтәәләр өзләринин тутмалы олдуглары мәкана өз *гијмәтләрини* ашағы салмаг јолу илә ујғунлашырлар. Әкәр бу күтлә чох аздырса, онда әмтәәләр *өз гијмәтләрини* галдырмаг јолу илә кенишләнирләр.

Дикәр тәрәфдән, бир истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә тез хараб олан әмтәәләр, тәдавүл анбарларында да јалныз ани бир мүддәт галырлар. Әмтәәләрин пула чеврилмәси үчүн вә тәкрар истеһсал едилмәси үчүн лазым олан мүддәт онларын истеһлак дәјәринин тәбиәтиндә көстәрилмишдир; әкәр онлар һәр күн вә ја демәк олар ки, һәр күн истеһлак едилмәсә, хараб

олур, бу сәбәбдән дә даһа әмтәәликдән чыхыр. Зира мүбадилә дәјәри өзүнүн тәмсилчиси олан истеһлак дәјәри илә бирликдә јох олур, бу шәртлә ки, истеһлак дәјәринин јох олмасынын өзү истеһсал акты олмасын.

Үмумијјәтлә исә ајдындыр ки, тәдавүл анбарларында топланмыш олан әмтәәләрин *мүтләг күтләси* халг тәсәррүфатынын инкишафы илә бирликдә чохалырса да, — истеһсал вә истеһлак артдығына көрә бу күтләнин өзү—мәчму иллик истеһсала вә истеһлака нисбәтлә—азалыр. Әмтәәләрин тәдавүлдән истеһлака *кечмәси* сүр'әтләнир, һәм дә бир сыра сәбәбләр нәтичәсиндә сүр'әтләнир. Тәкрар истеһсалын сүр'әти ашағыдакы һалларда артыр:

1) О заман ки, әмтәә өзүнүн мүхтәлиф истеһсал фазаларындан сүр'әтлә кечир вә һәр бир истеһсал фазасында истеһсал просеси ихтисар олур; бунун сәбәби ондан ибарәт олур ки, әмтәәнин өз формаларынын һәр бириндә онун истеһсалы үчүн лазым олан иш вахты азалыр; демәли, бу, әмәк бөлкүсүнүн, машынларын инкишафы илә, кимјәви просесләрин вә саирәнин тәтбиги илә бирликдә баш верир. {Кимја инкишаф етдикчә әмтәәнин бир агрегат һалындан дикәринә кечмәси, онун, мәсәлән, бојадылдыгда башга чисимләрлә бирләшмәси, онун, мисал үчүн, ағардылдыгда башга маддәләрдән ајрылмасы дөвру сун'и сурәтдә сүр'әтләндирилир, — бир сөзлә, һәм һәмин маддәләрин формасынын (онларын агрегат һалынын) дәјишилмәси, һәм дә ичра едилмәси лазым кәлән маддәләр мүбадиләси сүн'и сурәтдә сүр'әтләндирилир; биз һәлә ону демирик ки, мәсәлән, векетатив вә үзви тәкрар истеһсал үчүн биткиләрә вә һејванлара даһа учуз маддәләр верилир, јә'ни аз иш вахты дәјәриндә олан маддәләр верилир.}

2) Гисмән мүхтәлиф истеһсал саһәләринин комбинәләшдирилмәси сајәсиндә, јә'ни мүәјјән истеһсал саһәләри үчүн онлары бирләшдирән истеһсал мәркәзләри јарадылмасы сајәсиндә, [гисмән исә] *рабитә васитәләринин инкишафы* сајәсиндә әмтәә сүр'әтлә бир истеһсал фазасындан дикәринә кечир; башга сөзлә дејилсә, ара дөвр ихтисар олур, әмтәәнин бир истеһсал фазасы илә дикәри арасындакы аралыг мәрһәләдә галдығы мүддәт азалыр, јахуд бир истеһсал фазасындан дикәринә *кечмәси* гысалыр.

3) Бүтүн бу инкишаф—истәр мүхтәлиф истеһсал фазаларындан һәр биринин гысалмасы, истәрсә дә бир фазадан дикәринә кечидин сүр'әтләнмәси—бөјүк мигјасларда истеһсал олмасыны, күтләви истеһсал олмасыны, бунунла да бирликдә бөјүк мигдарда сабит капитал, хүсусилә дә әсас капитал әсасында истеһсал олмасыны тәләб едир; бу сәбәбдән дә һабелә

истеһсалын фасиләсиз чәрәјаныны тәләб едир; һеч дә бизим индичә бу чәрәјаны нәзәрдән кечирдијимиз мә'нада дејил, јә'ни истеһсалын ајры-ајры фазаларынын фасиләсиз бир јол илә бир-биринә јахынлашдырылмасы вә гаршылыглы сурәтдә бир-биринә нүфуз етмәси мә'насында дејил, о мә'нада олмалыдыр ки, истеһсалда *гәсдән* фасиләләр баш вермир. Бу кими фасиләләр ишин сифариш үчүн ичра едилдији мүддәтдә баш верир, мәсәлән, бу һал [873] сәнәткарларда, һабелә һәлә јенә дә әсил мә'нада көтүрүлән мануфактурада баш верир (әкәр мануфактура артыг өзү ири сәнаје тәрәфиндән дәјишдирилмәмишдир). Инди исә истеһсал, капиталын јол вердији мигјасларда апарылыр. Бу просес тәләб көзләмир, о, капиталын функсијасыдыр. Капитал даим ејни мигјасларда ишләмәкдә олур (һәлә јығымдан вә ја кенишләнмәдән бәһс олунмур) мәһсулдар гүввәләрин даим инкишафы вә кенишләнмәси шәраитиндә ишләмәкдә олур. Беләликлә, истеһсал нәинки *сүр'әтлә* баш верир, белә ки, әмтәә тәдавүл үчүн өзүнүн јарарлы олачағы форманы сүр'әтлә кәсб едир, һабелә фасиләсиз сурәтдә баш верир. Истеһсал бурада јалныз даими бир тәкрар истеһсал кими мејдана чыхыр вә ејни заманда күтләви истеһсал олур.

Беләликлә, әкәр әмтәәләр тәдавүл анбарларында узун мүддәт ләнкијирсә, әкәр онлар бурада јығылыб галырса, онда һәмин анбарлар, истеһсал далғаларынын бир-биринин ардынча кәлдији сүр'әтин нәтичәсиндә вә бу далғаларын даим тәдавүл анбарларына сөвг етдији материалын күтләвилији нәтичәсиндә һәддән артыг долур. Мәһз бу мә'нада *Корбет,* мисал үчүн, дејир: «Базар *һәмишә* һәддән артыг долудур»[101]. Лакин тәкрар истеһсалын бу сүр'әтини вә күтләвилијини төрәдән ејни шәраит һәмин анбарларда әмтәәләрин јығылыб галмасы зәрурәтини дә азалдыр. Гисмән—*истеһсал мәгсәдләри үчүн истеһлак* чәһәтдән—бу, әмтәәләрин өзләринин вә ја онларын тәркиб һиссәләринин кечмәли олдуглары истеһсал фазаларынын бир-биринә јахынлашмасында мөвчуддур. Әкәр көмүр һәр күн күтләви мигдарларда истеһсал олунур вә дәмирјол, пароходлар вә и. а. васитәси илә дашыныб фабрикчинин лап гапысынын ағзына кәтирилиб чатдырылырса, онда фабрикчинин һеч бир көмүр еһтијаты сахламасына лүзум јохдур, јахуд јалныз аз бир мигдарда көмүр еһтијаты лазымдыр, јахуд да, ејни шеј олмагла, алверчи бурада араја кирдикдә, алверчијә өзүнүн һәр күн сатдығы вә һәр күн онун үчүн дашыныб кәтирилән көмүрдән әлавә бир гәдәр еһтијаты олмалыдыр. Иплик, дәмир вә с. мәсәләси дә беләдир. Лакин, *истеһсал мәгсәдләри үчүн истеһлакы* бир кәнара гојдугда,—бу истеһлак даирәсиндә әмтәәләрин еһтијаты (јә'ни әмтәәләрин тәркиб һиссәләринин еһтијаты) көстәрилән тәрздә азалмалыдыр,—алверчи [фәрди

истеһлак шејләринин алверчиси] дә, әввәлән, рабитә васитәләринин сүр'әтиндән истифадә едә билир, икинчиси исә, даими сурәтдә сүр'әтли тәкрар истеһсал вә дашыныб кәтирилмә ҹәһәтдән әминлијә маликдир. Буна көрә дә, онун әмтәә еһтијаты, ола биләр, өз мигдары ҹәһәтдән артмышса да, һәмин еһтијатын һәр бир үнсүрү онун анбарында, бу кечид һалында даһа гыса бир мүддәт галыр. Онун сатдығы әмтәәләрин бүтүн күтләси ҹәһәтдән, јә'ни һәм истеһсалын, һәм дә истеһлакын һәҹми ҹәһәтдән һәр бир мүәјјән анда алверчинин анбарында *сахланан, топланмыш* олан әмтәә еһтијаты ҹүз'идир. Истеһсалын аз инкишаф етмиш олдуғу пилләләриндә вәзијјәт башгадыр, — орада тәкрар истеһсал ләнк давам едир, — демәли, тәдавүл анбарларында даһа чох әмтәә ләнкијиб галмалыдыр,—рабитә васитәләри ләнкдир, рабитә чәтиндир вә бунун нәтиҹәсиндә *еһтијатын бәрпа олунмасы* фасиләләрлә давам едир, бу сәбәбдән дә анбарын бошалмасы илә онун јенидән долмасы арасында, әмтәә еһтијатынын *бәрпа олунмасы* арасында кечән ара мүддәт узун олур. Бу һалда елә бир вәзијјәт олур ки, санки бунлар елә мәһсуллардыр ки, онларын истеһлак дәјәринин тәбиәти нәтиҹәсиндә онларын тәкрар истеһсалы јалныз бир иллик мүддәтдә вә ја јарымиллик мүддәтдә, бир сөзлә, чох вә ја аз давам едән бир мүддәтдә баш верир.

{Анбарларын бошалмасына рабитә васитәләринин нечә тә'сир етдијини, мисал үчүн, памбыг көстәрир. Ливерпул илә Бирләшмиш Штатлар арасында даим кәмиләр ишләдијинә көрә,—рабитәнин сүр'әти бир моментдир, даимилик исә башга моментдир,—һеч дә памбығын һамысы бирдән көндәрилмир. Памбыг базара тәдриҹлә дахил олур. (Бундан әлавә, истеһсалчы истәмир ки, базар бирдән-бирә һәддән артыг долсун.) Ливерпулда памбыг әмтәә анбарларында, доғрудур, артыг тәдавүл анбарында јатыб галыр, лакин—һәмин әмтәәнин үмуми истеһлакына нисбәтән—елә бир мигдарда јатыб галмыр ки, әкәр Америкадан кәми алты ајлыг сәфәрдән сонра ҹәми бир вә ја ики дәфә кәлдији һалда лазым олачагдыр. Манчестер фабрикчиси вә и. а. өз анбарыны тәгрибән өзүнүн билаваситә истеһлакы һәҹминдә долдурур, чүнки електрик телеграфы вә дәмир јолу Ливерпулдан Манчестерә һәр заман памбыг кәтирилмәсини мүмкүн едир.}

Тәдавүл анбарларынын долмасы хүсуси гәбил долмадыр—анбарларын бу ҹүр долмасы һеч дә базарын һәддән артыг долмасы нәтиҹәсиндә баш вермир, зира бу шәраитдә анбарларын долмасы истеһсалын патриархалчасына ләнк сүр'әти шәраитиндә долдуғуна нисбәтән сон дәрәҹә асанлыгла баш верир,—бу долма јалныз еһтикар характериндә олур вә јал-

ныз мүстәсна һалларда баш верир, гијмәтләрин ашағы дүшәчәјинин вә ја јүксәләчәјинин һәгигәтән баш вердији вә ја көзләнилдији һал илә әлагәдар олараг баш верир.

Еһтијатларын бу *нисби азалмасы,* јә’ни тәдавүлдәки әмтәәләрин мигдарларынын истеһсалын үмуми күтләсинә вә истеһлакын үмуми күтләсинә нисбәтән нисби азалмасы барәсиндә бах: *Лалор, «Economist»*[102], *Корбет* (мүвафиг ситатлар Һодскиндән сонра јерләшдирилсин). [874] *Сисмонди* сәһв едәрәк буну тәәссүфә лајиг бир шеј һесаб етмишдир (һабелә онун әсәрләринә бахмалы)[103].

(Доғрудур, дикәр тәрәфдән бу һалда биз *базарын* даим *кенишләндијини* көрүрүк вә әмтәәнин базарда олдуғу мүддәтдәки *аралыг вахт* нә гәдәр гысалырса, *мәкан әһатәси* бир о гәдәр артыр, јахуд базар мәканча кенишләнир вә онун мәркәзә гаршы, јә’ни әмтәәнин истеһсал даирәсинә гаршы периферијасы бир о гәдәр бөјүк радиус алыр.)

Тәкрар истеһсалын сүр’әти илә белә бир чәһәт әлагәдардыр—јахуд һәмин сүр’әтин јалныз башга бир ифадәсидир—ки, истеһлак «әлдән ағыза» принсипи илә фәалијјәт көстәрир, истеһлак һеч дә 10 ил әрзиндә ејни бир сүртук вә и. а. кејиб доланмыр, о өз туман-көјнәјини вә костјумуну да өз фикрини дәјишдирдији гәдәр тез-тез дәјишдирир. Һәтта истеһлак дәјәринин тәбиәтиндән асылы олмајан шејләрин истеһлакы да вахт чәһәтдән истеһсал илә кетдикчә даһа чох мүтабигләшир, демәли, мөвчуд андакы әмәкдән, јанашы мөвчуд олан әмәкдән кетдикчә даһа артыг асылы олур (чүнки фе’лән бурада јанашы мөвчуд олан әмәјин мүбадиләси баш верир)—вә бунларын һамысы кечмиш әмәјин истеһсалда кетдикчә даһа мүһүм бир моментә чеврилдији ејни дәрәчәдә баш верир, һәрчәнд бу кечмиш һәмишә, һеч дә о гәдәр узаг дејил, јалныз нисби сурәтдә узаг олур.

(Еһтијатлар јарадылмасынын истеһсалын инкишаф етмәмиш олмасы илә нечә күчлү әлагәдар олдуғуну ашағыдакы мисал көстәрир. Нә гәдәр ки, мал-гара гышы јалныз бөјүк чәтинликләрлә кечирирди, гышда тәзә әт јох иди. Јалныз о заман ки, малдарлыг бу чәтинликдән чыхды, тәзә әти дузланмыш әт илә вә ја гахач әт илә әвәз етмәк зәрурәтиндән ирәли кәлән *еһтијатын* јарадылмасы да өзлүјүндә арадан галхды.)

Мәһсул јалныз тәдавүлә дахил олдуғу јердә әмтәә олур. Мәһсулун бир әмтәә кими истеһсал олунмасы, демәли, тәдавүлү дә капиталист истеһсалы шәраитиндә ашағыдакы сәбәбләр үзүндән сон дәрәчә кенишләнир:

1) *en masse истеһсал, мигдар, күтләвилик,* јә’ни мигдарча истеһсалчынын [онун өз мәһсулу шәклиндә] тәләбатына әсла

ујғун кәлмәјән бир истеһсал; доғрудан да, истеһсалчынын өз мәһсулунун һеч олмазса ән азачыг бир дәрәчәдә истеһлакчысы олмасы *халис бир тәсадүфдүр.* О јердә ки, истеһсалчы өз мәһсулуну күтләви мигдарда истеһлак едир, бу һал јалныз о заман баш верир ки, истеһсалчы өз капиталынын тәркиб үнсүрләринин бир һиссәсини истеһсал етмиш олсун. Әксинә, чәмијјәтин инкишафынын кечмишдәки мәрһәләсиндә мәһсулун јалныз—вә ја башлыча олараг—истеһсалчынын өз тәләбатынын өдәнилмәсинә кедән һиссәсиндән артыг галан һиссәси әмтәә олур.

2) Мәһсулун *кејфијјәтчә биртәрәфлилијинин* тәләбатын артмагда олан мүхтәлифлијинә әкс нисбәтдә олмасы. Бу һал, кечмишдә бир-бири илә бағлы олан истеһсал саһәләринин кениш даирәдә бир-бириндән ајрылмасына вә әлаһиддәләшмәсинә сәбәб олур—бир сөзлә, чәмијјәт дахилиндә әмәк бөлкүсүнүн артмасына сәбәб олур ки, јени истеһсал саһәләринин јарадылмасы вә әмтәә нөвләринин мүхтәлифлијинин артмасы да буна әлавә олунур. (Ахырда, Һодскиндән сонра бу мәсәлә барәсиндә *Уејкфилдин* сөјләдикләрини дә көстәрмәли). Әмтәәләрин бу ала-бәзәк фәргләндирилмәси ики чүр олур. Биринчиси, *ејни бир мәһсулун* мүхтәлиф *фазалары,* һабелә мәһсул үзәриндәки аралыг ишләр (демәли, мәһсулун тәркиб үнсүрләрини вә и. а. истеһсал едән әмәк) дә бир-бириндән асылы олмајан мүхтәлиф әмәк саһәләринә ајрылыр; башга сөзлә, *ејни бир* мәһсул өзүнүн мүхтәлиф фазаларында *мүхтәлиф әмтәә нөвләринә* чеврилир. Икинчиси исә, [јени әмтәә нөвләринин мејдана кәлмәси] әмәјин вә капиталын (јахуд әмәјин вә ја изафи мәһсулун) истифадәдән чыхмасы илә әлагәдардыр, дикәр тәрәфдән исә, ејни бир истеһлак дәјәриндән истифадә олунмасы үчүн јени үсулларын кәшф едилмәси илә әлагәдардыр. 1-чи бәнддә һаггында бәһс олунан дәјишикликләр нәтичәсиндә јени тәләбатлар мејдана кәлир (мәсәлән, сүр'әтли вә һәртәрәфли рабитә васитәләри тәләбаты ки, бу да сәнаједә бухарын тәтбиги илә бирликдә мејдана кәлир), бу сәбәбдән дә һәмин тәләбатларын өдәнилмәси үчүн јени үсуллар мејдана кәлир,—јахуд ејни бир истеһлак дәјәриндән истифадә олунмасы үчүн јени үсуллар кәшф едилир, јахуд јени материаллар, ја да јени истеһсал методлары (мәсәлән, галванопластика) ихтира олунур ки, көһнә материал башга чүр е'мал едилсин вә и. а.

Бүтүн бунлар ондан ибарәт олур ки, *бир мәһсул* өзүнүн *бир-биринин ардынча кәлән* өз *фазаларында,* јахуд *һалларында мүхтәлиф әмтәәләрә* чеврилир, јахуд бүтүн бунлар ондан ибарәт олур ки, *јени мәһсуллар* јарадылыр, јахуд әмтәә олараг јени *истеһлак дәјәрләри* јарадылыр.

3) Кечмишдә мәһсулларын әсас күтләсини in naturalibus* истеһлак едән *әһалинин әксәријјәтинин муздлу фәһләләрә чеврилмәси.*

4) *Фермерин сәнаје капиталистинә чеврилмәси* {бунунла бирликдә исә рентанын пул рентасына чеврилмәси, үмумијјәтлә, бүтүн натурал шәкилдә верилән мәһсулларын (веркиләрин вә и. а., торпаг рентасы) пул рентасына чеврилмәси, пул тә'дијәләринә чеврилмәси}. Үмумијјәтлә: торпағын сәнаје үсулу илә истисмар едилмәси вә бунун нәтиҹәсиндә һәм торпағын кимјәви шәртләри, һәм дә истеһсалын механики шәртләри, һәтта тохум вә и. а., мал-гара вә и. а., күбрәләр вә и. а. маддәләр мүбадиләсинә мә'руз галыр,—кечмишдә олдуғу кими, өзләриндәки пејини тәтбиг етмәк әвәзинә.

5) *Кечмишдә «өзкәнинләшдирилмәјән» күлли мигдарда не'мәтләрин сәфәрбәрлијә алынмасы вә бу сәфәрбәрлијин онлары әмтәәләрә чевирмәси,* һабелә елә мүлкијјәт формаларынын јарадылмасы ки, бунлар јалныз тәдавүл едән кағызлардан ибарәтдир. Бир тәрәфдән—торпаг саһиблијинин өзкәнинләшдирилмәси (күтләләрин һеч бир мүлкијјәти олмадығы илә бирликдә һабелә, онларын, мисал үчүн, өз мәнзилинә бир әмтәә кими јанашмасы). Дикәр тәрәфдән—дәмирјол сәһмләри вә үмумијјәтлә һәр ҹүр сәһмләр.

[г) КАПИТАЛИСТ ТӘРӘФИНДӘН ФӘҺЛӘ ҮЧҮН ЈАШАЈЫШ ВАСИТӘЛӘРИ «ЈЫҒЫЛМАСЫ» КОНСЕПСИЈАСЫНА ГАРШЫ ҺОДСКИНИН МҮБАҺИСӘСИ. КАПИТАЛЫН ФЕТИШЛӘШДИРИЛМӘСИНИН КЕРЧӘК СӘБӘБЛӘРИНИ ҺОДСКИНИН АНЛАМАМАСЫ]

[875] Инди Һодскинә гајыдаг.

Капиталист тәрәфиндән фәһлә *үчүн* [јашајыш васитәләри] *«јығылмасы»* дедикдә, ајдындыр ки, белә бир ҹәһәти нәзәрдә тутмаг олмаз ки, әмтәәләр өзләринин истеһсалдан истеһлака кечмәсиндә тәдавүл анбарларында, тәдавүлдә, базарда олурлар. Һәмин «јығымын» бу ҹүр изаһ едилмәси о демәк оларды ки, мәһсуллар фәһлә хатиринә тәдавүл едир вә фәһлә хатиринә *әмтәәјә* чеврилирләр, үмумијјәтлә о демәк оларды ки, мәһсулларын әмтәә олараг истеһсалы фәһләнин хатиринә баш верир.

Һәр бир башга [әмтәә саһиби] кими, фәһлә дә өзүнүн фе'лән сатдығы, формаҹа олмаса да, әмтәәни,—јә'ни өз әмәјини әввәлҹә пула чевирмәлидир ки, сонра һәмин пулу гајтарыб истеһлак үчүн әмтәәләрә чевирсин. Күн кими ајдындыр ки,

* — натурал формада. Бурада натурал тәсәррүфат шәраитиндәки истеһлак нәзәрдә тутулур. *Ред.*

әмәк бөлкүсү (о, әмтәә истеһсалы әсасында гурулдуғуна көрә), муздлу әмәк, үмумијјәтлә капиталист истеһсалы истеһлак шејләринин, һабелә истеһсал васитәләринин базарда бир *әмтәә* кими мөвчуд олмадыглары шәраитдә мүмкүн дејил, бу нөв истеһсал әмтәә тәдавүлү *олмадығы* шәраитдә, әмтәәләрин тәдавүл анбарларында олмадығы шәраитдә мүмкүн дејилдир. Зира мәһсул κατ' ἐξοχήν* јалныз тәдавүл дахилиндә әмтәә олур. Фәһләнин өзү үчүн лазым олан јашајыш васитәләрини *әмтәәләр* формасында тапмалы олмасы да, һәр һансы бир башгасы үчүн доғру олдуғу кими, онун үчүн дә ејни дәрәчәдә доғрудур.

Орасы да вар ки, јашајыш васитәләри алверчисинә фәһлә һеч дә фәһләнин капиталистә гаршы дурдуғу кими гаршы дурмур, пулун әмтәәјә гаршы дурдуғу кими, алычынын сатычыја гаршы дурдуғу кими гаршы дурур. Әкәр алверчинин *өз* фәһләләриндән бәһс едилмәсә, әкәр бу һал нәзәрә алынмаса, бурада муздлу әмәк илә капитал мүнасибәти јохдур. Лакин һәтта алверчинин өз фәһләләри дә, алверчидән әмтәә сатын алдыгда, һеч дә она фәһләләр кими гаршы дурмурлар. Бу јалныз о һалда белә олур ки, алверчи фәһләләрдән сатын алыр. Буна көрә дә бу *тәдавүл акентини* бир кәнара гојаг.

Сәнаје капиталистинә кәлдикдә исә, онун *еһтијаты*—онун «јығымы»—ашағыдакылардан ибарәтдир:

Биринчиси, онун әсас капиталындан—биналардан, машынлардан вә и. а. ибарәтдир; бунлары фәһлә истеһлак етмир, јахуд, әкәр бунлары истеһлак едирсә дә, әмәк просесиндә истеһлак едир, истеһсалда истеһлак едир, капиталист *үчүн* истеһлак едир; бунлар фәһлә үчүн әмәк васитәләри олса да, бунлар һеч вахт фәһлә үчүн јашајыш васитәләри дејилдир.

Икинчиси, онун хаммалындан вә јардымчы материалларындан ибарәтдир; бунларын еһтијаты, һәмин еһтијатын билаваситә истеһсала дахил олмајан һиссәси, көрдүјүмүз кими, азалмаға доғру мејл етмәкдәдир. Бу шејләр дә фәһлә үчүн јашајыш васитәләри дејилдир. Капиталистин бу *«јығымы»* фәһлә үчүн јалныз о демәкдир ки, капиталист фәһләнин өз әмәк шәртләри үзәриндә мүлкијјәтини онун әлиндән тутуб алмагла вә онун әмәјинин бу васитәләрини (өзләри дә фәһләнин әмәјинин јалныз чеврилмиш мәһсулу олан васитәләри) әмәји истисмар етмәк васитәләринә чевирмәклә фәһләјә күзәшт етмиш олур. Һәр һалда фәһлә, машынлары вә хаммалы бир әмәк васитәси кими истеһлак етмәклә о, бунлары јемир.

Үчүнчүсү, анбарда, зирзәмидә, һәлә тәдавүлә дахил олмадан мөвчуд олан әмтәәләрдән ибарәтдир. Бу әмтәәләр мәһз

* — әсас е'тибары илә, сөзүн әсил мә'насында. *Ред.*

әмәк мәһсулларыдыр, јашајыш васитәләри дејилдир, әмәји истеһсал заманы јашатмаг үчүн топланмыш јашајыш васитәләри дејилдир.

Беләликлә, капиталист тәрәфиндән фәһлә үчүн јашајыш васитәләри «јығылмасы» јалныз о демәкдир ки, капиталистин кифајәт гәдәр пулу олмалыдыр ки, әмәк һаггы верә билсин; фәһлә бу пулу сәрф етмәклә тәдавүл анбарларындан өз истеһлак васитәләрини чыхарыб әлдә едир (синиф бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилдикдә исә—о өз мәһсулунун бир һиссәсини пул илә сатын алыр). Лакин бу пул фәһләнин сатдығы вә вердији әмтәәнин јалныз чеврилмиш формасыдыр. Бу мә'нада јашајыш васитәләри фәһлә үчүн «јығылдығы» кими, ејни илә капиталист үчүн дә јығылмышдыр, чүнки капиталист дә истеһлак васитәләрини вә саирәни пула (ејни әмтәәнин чеврилмиш формасына) сатын алыр. Һәмин пул садәчә дәјәр нишаны ола биләр; демәли, пул һеч дә һөкмән «кечмиш әмәјин» нүмајәндәси олмалы дејилдир, о, һәр бир адамын әлиндә јалныз онун реаллашдырмыш олдуғу гијмәти ифадә едир—кечмиш әмәјин (вә ја кечмиш әмтәәнин) гијмәтини дејил, һәмин адам тәрәфиндән һазыркы заманын әмәји вә ја әмтәәси кими сатылан әмәјин вә ја әмтәәнин гијмәтинин ифадәсидир. Биз бурада јалныз формал варлыг олдуғуну көрүрүк[104]. Јахуд,—фәһлә кечмиш истеһсал үсуллары шәраитиндә дә јејиб-ичмәли олдуғуна вә үмумијјәтлә, онун мәһсулунун истеһсалынын тәләб етдији вахтын узунлуғундан асылы олмајараг, истеһсал заманы јашајыш васитәләри истеһлак етмәли олдуғуна көрә,—буна көрә фәһлә үчүн јашајыш васитәләри «јығымы» о демәкдир ки, фәһлә әввәлчә өз әмәјинин мәһсулуну капиталистин мәһсулуна, капитала чевирмәлидир ки, сонра музд олараг һәмин мәһсулун бир һиссәсини пул формасында әлдә етмиш олсун.

[876] Бу просесдә (өзлүјүндә бу просес үчүн исә әслиндә һеч бир фәрги јохдур ки, фәһләнин әлдә етдији шеј ејни заманда ичра олунан әмәјинми вә ја кечмиш әмәјин мәһсулудур вә фәһлә паралел ичра едилән әмәјинми мәһсулуну вә ја өзүнүн кечмиш мәһсулуну әлдә едир) Һодскини марагландыран ашағыдакылардыр:

Фәһлә тәрәфиндән һәр күн истеһлак едилән мәһсулларын хејли һиссәси,ән чох һиссәси—фәһләнин өз мәһсулунун һазыр олуб-олмадығындан асылы олмајараг истеһлак етмәли олдуғу мәһсулларын хејли һиссәси,ән чох һиссәси һеч дә кечмиш заманларын *јығылмыш әмәји* дејилдир. Бу, әксинә, хејли дәрәчәдә—фәһләнин өз әмтәәсини истеһсал етдији мәһз һәмин күндә, мәһз һәмин һәфтәдә истеһсал олунмуш әмәк мәһсулларыдыр. Мәсәлән, чөрәк, әт, пивә, сүд, гәзет вә и. а. бу гәбилдәндир. Һодскин әлавә едиб дејә биләрди ки, бунлар гисмән

кәләчәк әмәјин мәһсулларыдыр, зира фәһлә алты ај әрзиндә гәнаәт едиб јығдығы өз әмәк һаггыны вериб, јалныз һәмин алты ајын ахырында һазырланылан сүртук алыр вә и. а. (Биз көрдүк ки, бүтүн истеһсал өз тәркибинә дахил олан ингредијентләрин вә хаммалын, јарымфабрикатын вә и. а. мүхтәлиф формаларында олан мәһсулларын *ејни заманда* тәкрар истеһсал олунмасыны тәләб едир. Һәр бир әсас капитал исә өзүнүн тәкрар истеһсалы үчүн *кәләчәк* әмәјин олмасыны тәләб едир, о һабелә өз еквиваленти үчүн дә кәләчәк әмәк олмасыны тәләб едир, бунсуз ону тәкрар истеһсал етмәк олмаз.) Һодскин дејир ки, бир ил әрзиндә фәһлә (тахылын тәкрар истеһсалынын, биткидән олан хаммалын вә и. а. истеһсалынын характери илә әлагәдар олараг) мүәјјән дәрәчәдә кечмиш әмәјә «үмид бағламалыдыр». { Мәсәлән, ев барәсиндә буну демәк олмаз. Бу вә ја дикәр истеһлак дәјәри, өз тәбиәтинә көрә, јалныз тәдричлә ашындығы һалларда, бирдән-бирә истеһлак едилмәјиб јалныз истифадә едилдији һалларда, бу гәбил кечмиш әмәк мәһсулларынын «базарда» мөвчуд олмасы һеч дә фәһләләр үчүн ујдурулмуш хүсуси бир әмәлијјатын нәтичәси дејилдир. Фәһләнин, капиталист онун үчүн һәлакедичи үфунәтли дахмалар «јығандан» габаг да «мәнзили вар иди». (Бу барәдә бах: *Ленгин*[105] әсәринә.) } (Биз һәлә, хүсусилә *фәһлә* үчүн һәлледичи әһәмијјәти олан бир јығын күндәлик тәләбатлардан бәһс етмирик ки, фәһлә демәк олар тәкчә анчаг өз күндәлик тәләбатыны өдәјә билир,—биз көрдүк ки, үмумијјәтлә *истеһсал вә истеһлак* кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә вахт е'тибары илә бир-биринә мүтабиг кәлир, белә ки, әкәр үмумијјәтлә бүтүн чәмијјәт нәзәрдән кечириләрсә, чәмијјәтин бүтүн үзвләринин истеһлакы кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә онларын *бир замандакы* истеһсалына архаланыр, јахуд даһа дүрүст дејилсә, *бир заманда* истеһсал олунан мәһсуллара архаланыр.) Лакин әмәк әмәлијјатлары бир нечә ил давам етдикдә, фәһлә јалныз өз истеһсалына, дикәр әмтәәләри истеһсал едән фәһләләрин бир заманда ичра едилән вә кәләчәк әмәјинә «үмид бағламалыдыр».

Фәһлә һәмишә јашајыш васитәләрини бир әмтәә олараг базарда һазыр шәкилдә тапмалыдыр (онун сатын алдығы «хидмәтләр», ео ipso* јалныз онларын сатын алындыглары моментдә јарадылыр),—демәли, нисбәтән, кечмиш әмәјин мәһсулу кими јарадылыр, јә'ни бунлар елә бир әмәјин мәһсулудур ки, бу әмәк онларын бир мәһсул олмаг варлығындан әввәл ичра едилмишдир, амма һеч дә, фәһләнин сәрф етдији вә мүтабилиндә һәмин мәһсуллары сатын алдығы өз әмәјинин мәһ-

* — беләликлә. *Ред.*

суллары дејилдир. Онлар вахт чәһәтдән әмәк илә мүтабиг кәлән мәһсуллар ола биләр вә əксәр һалларда да онлар, «әлдән-ағыза» принсипи илә јашајанлар үчүн һәгигәтән беләдир.

Әкәр бүтүн бунлар нәзәрә алынса, онда капиталистин фәһлә үчүн јашајыш васитәләри «јығмасы» ашағыдакылардан ибарәт олур:

1) Әмтәә истеһсалы тәләб едир ки, истеһлакчыларын өзләри тәрәфиндән истеһсал олунмајан истеһлак шејләрини истеһлакчылар бир әмтәә олараг базарда һазыр шәкилдә тапырлар, јахуд *әмтәәләр үмумијјәтлә* бир *әмтәә кими* истеһсал олунур.

2) Фәһләнин истеһлак етдији әмтәәләрин ән чох һиссәси, һәмин әмтәәләрин фәһләјә гаршы дурдуглары өз ахырынчы формасында олан һиссәси һәгигәтдә *бир заманда* ичра олунмуш әмәјин мәһсулларыдыр (демәли, бунлар һеч бир вәчһлә капиталистләр тәрәфиндән јығылмамышдыр).

3) Капиталист истеһсалы шәраитиндә фәһләнин өзү тәрәфиндән истеһсал едилмиш олан әмәк васитәләри вә јашајыш васитәләри фәһләјә гаршы дурур, биринчиләр сабит капитал кими, икинчиләр дәјишән капитал кими; фәһләнин бүтүн бу истеһсал шәртләри капиталистин мүлкијјәти кими мејдана чыхыр; бунларын фәһләдән капиталистә кечмәси вә фәһләнин мәһсулунун вә ја онун мәһсулу дәјәринин гисмән гајыдыб өзүнә кәлмәси исә фәһлә үчүн дөвријјә капиталынын «јығылмасы» адландырылыр. Фәһләнин һәмишә өз мәһсулуну баша чатдырмамышдан истеһлак етмәли олдуғу бу јашајыш васитәләри она көрә «дөвријјә капиталы» олур ки, фәһлә бунлары билаваситә өзүнүн *сатын алмасы* әвәзинә вә ја өз кечмиш мәһсулунун дәјәрини *өдәмәк* вә ја өз кәләчәк [877] мәһсулу һесабына сатын алмаг әвәзинә о, әввәлчә бунлар үчүн капиталистдән *чек*—пул алмалыдыр, елә бир чек алмалыдыр ки, һәмин чекин верилмәси капиталист үчүн јалныз фәһләнин кечмиш мәһсулу, кәләчәк мәһсулу вә ја һазырда истеһсал едилмәкдә олан мәһсулу сајәсиндә мүмкүн олур.

Һодскин бурада сүбут етмәјә чалышыр ки, фәһлә өзүнүн кечмиш әмәкдән асылы олмасынын әксинә олараг дикәр фәһләләрин јанашы мөвчуд олан әмәјиндән асылыдыр—

1) «јығым һаггында ифадәни» арадан галдырмаг үчүн,

2) онун үчүн ки, «һазыркы анда ичра едилән әмәк» капитала гаршы дурур, һалбуки «кечмиш әмәји» сијаси игтисадчылар һәмишә eo ipso капитал кими, *өзкәнинләшдирилмиш* олан, әмәјин өзүнә дүшмән олан вә әмәјин мүстәгил формасы кими көтүрмүшләр.

Лакин кечмиш әмәјә әкс олараг, һәр јердә *бир замандакы* әмәјә хас олан әһәмијјәтин баша дүшүлмәси өзлүјүндә сон дәрәчә мүһүм бир моментдир.

Беләликлә, Һодскин ашағыдакы нәтичәјә кәлир:

Капитал ја анчаг сөздүр вә көздән пәрдә асмагдыр, ја да о, шеји дејил, мүнасибәти ифадә един: бир адамын әмәјинин дикәринин *јанашы мөвчуд олан әмәјинә* ичтимаи мүнасибәти ифадә едир, һәм дә бу мүнасибәтин агибәти, *нәтичәләри* дөвријјә капиталы адланан капиталын тәркибиндәки шејләрә иснад верилир. Әмтәәнин пул олмаг чәһәтдән һәр чүр варлығы шәраитиндә онун истеһлак дәјәрләриндә реаллашдырылмасы бир заманда ичра едилән әмәкдән асылыдыр. (Бүтүн илин [әмәји] өзү бир заманда ичра едилмиш [әмәкдир].) Билаваситә истеһлака дахил олан әмтәәләрин јалныз чүз'и бир һиссәси бир илдән артыг мүддәтин мәһсулларыдыр вә әкәр һәмин мәһсуллар мәһз бу чүр мәһсуллардырса (мәсәлән, мал-гара вә и. а.), онда бу мәһсуллар һәр ил јени әмәк тәләб едир. Бир илдән чох давам едән вахт тәләб едән бүтүн әмәк әмәлијјатлары фасиләсиз сурәтдә давам едән иллик истеһсала әсасланыр.

«Капиталистин *дикәр* ишчиләри *сахламаг*, бу сәбәбдән дә онлары ишләтмәк имканына малик олмасы һеч дә өзүнүн әмтәәләр еһтијатына малик олдуғуна көрә дејил, *бә'зи адамларын әмәји* үзәриндәки өз һакимијјәти сајәсиндәдир» (сәһ. 14) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 15].

Һалбуки пул һәр кәсә «бә'зи адамларын әмәји» үзәриндә, онларын әмтәәләриндә маддиләшмиш әмәк үзәриндә, һабелә бу әмәјин тәкрар истеһсалы үзәриндә—вә, демәли, бу сәбәбдән дә әмәјин өзүнүн үзәриндә «һакимијјәт» верир.

Һодскинә көрә, һәгигәтән «јығылан», лакин һеч дә чансыз бир шеј кими дејил, даим чанлы бир шеј кими јығылан шеј, фәһләнин *мәһарәтидир,* әмәјин инкишаф дәрәчәсидир. {Доғрудур (Һодскин исә буну гејд етмир, чүнки онун үчүн мүһүм чәһәт сијаси игтисадчыларын кобуд анламасынын әксинә олараг, мәһз *субјекти* көстәрмәк, нечә дејәрләр, шејин әксинә олараг, субјектдәки субјективи көстәрмәк иди), әмәјин мәһсулдар гүввәси инкишафынын һәр бир мүәјјән анда мөвчуд олан пилләси, чыхыш нөгтәси вәзифәсини ифа едән бу пилләһеч дә јалныз фәһләнин вәрдишләри вә габилијјәтләри шәклиндә дејил, онунла бирликдә, һабелә һәмин әмәјин өзү үчүн јаратмыш олдуғу вә һәр күн тәкрар јаратдығы предмет органлары шәклиндә мөвчуддур.} Бу исә мәһз әсил prius*-дир, чыхыш нөгтәси тәшкил едән prius-дир вә бу prius инкишафын мүәјјән кедишинин нәтичәсидир. *Јығым* бурада *ассимилјасијадыр,* гавранылмыш оланын, вүчуда кәтирилмиш оланын даим сахланылмасы вә ејни заманда дәјишдирилмәсидир. Мәһз бу мә'нада Дарвин, бүтүн организмләрдә, биткиләрдә вә

* — әввәлинчи, ибтидадакы. *Ред.*

һејванларда ирслик васитәси илә баш верән «јығымы», онларын тәшәккүл тапмасынын һәрәкәтверичи принсипи едир, белә ки, мүхтәлиф организмләр өзләри өзләрини «јығым» васитәси илә тәшәккүл етдирир вә јалныз чанлы субјектләрин «ихтираларыдыр», тәдричән јығылан ихтираларыдыр. Лакин бу һеч дә истеһсал үчүн јеканә prius дејилдир. Һејванда вә биткидә бу чүр prius онлар үчүн харичи тәбиәтдир,—демәли, һәм гејри-үзви тәбиәт, һәм дә онларын башга һејванлара вә биткиләрә мүнасибәтидир. Чәмијјәт дахилиндә истеһсал едән бир адам өз гаршысында там ејни илә артыг модификасија олунмуш тәбиәти дә (о чүмләдән, һәмин адамын өз фәалијјәтинин органларына чеврилмиш олан тәбиәт үнсүрләрини) вә истеһсалчыларын бир-биринә олан мүәјјән гаршылыглы мүнасибәтләрини дә тапыр. Көстәрилән јығым гисмән тарихи просесин нәтичәсидир, гисмән дә, ајрыча бир фәһләдә, мәһарәтин нәсилдән-нәслә кечмәсидир. Һодскин дејир ки, бу јығым заманы һеч бир дөврijјә капиталы фәһләләрин әсас күтләсинә һеч бир јардым көстәрмир.

Һодскин көстәрмишдир ки, «һазыр әмтәәләр еһтијаты» (јашајыш васитәләри еһтијаты) һәмишә, мәчму истеһлака вә истеһсала нисбәтән аз олур. Әксинә, мөвчуд әһалинин маһирлик дәрәчәси һәр бир мүәјјән анда мәчму истеһсал үчүн илкин шәртдир,—демәли, башлыча сәрвәт јығымыдыр, габагкы әмәјин чох мүһүм сахланмыш нәтичәсидир ки, бу, чанлы әмәјин өзүндә сахланмышдыр.

[878] «Адәтән, дөврijјә капиталы јығымына иснад верилән нәтичәләрин һамысы *әмәк маһарәти вәрдишләринин јығылмасындан вә мәнимсәнилмәсиндән* ирәли кәлир, бу чох мүһүм әмәлијјат исә, фәһләләрин әсас күтләсиндән бәһс олундугда, һеч бир дөврijјә капиталы олмадан һәјата кечирилир» (сәһ. 13) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 14].

Сијаси игтисадчылар дејирләр ки, фәһләләрин сајы (бу сәбәбдән дә мөвчуд фәһлә әһалинин рифаһы вә ја јохсуллуғу) дөврijјә капиталынын мөвчуд күтләсиндән асылыдыр; сијаси игтисадчыларын бу сөзләрини Һодскин ашағыдакы тәрздә дүзкүн шәрһ едир:

«Фәһләләрин сајы һәмишә зәрури олараг *дөврijјә капиталынын мигдарындан* асылыдыр, *ј а х у д,* мән дејәрдим ки, *јанашы мөвчуд олан әмәјин мәһсулларынын* фәһләләр тәрәфиндән истеһлак олунмасына *имкан верән мигдарындан* асылыдыр» (сәһ. 20) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 22].

«Дөврijјә капиталына», мүәјјән «әмтәәләр еһтијатына» иснад верилән шеј, «јанашы мөвчуд олан әмәјин» нәтичәсидир.

Беләликлә, Һодскин башга сөзлә белә дејир: мүәјјән ичтимаи формадакы әмәјин фәалијјәти шејләрә, һәмин әмәјин мәһсулларына иснад верилир; мүнасибәтин өзү фантастик

тәрздә *шеј* сурәтиндә тәсәввүр олунур. Биз көрдүк ки, бу, әмтәә истеһсалына әсасланан, мүбадилә дәјәринә әсасланан әмәјин спесифик характерик хүсусијјәтидир вә бу quidproquo* әмтәәдә вә пулда тәзаһүр едир (буну Һодскин көрмүр), даһа артыг бир дәрәчәдә исә капиталда тәзаһүр едир[106]. Әмәк просесини предмет чәһәтләри олмаг е'тибары илә шејләрин көстәрдикләри фәалијјәт капиталда һәмин шејләрә иснад верилир вә бу елә бир фәалијјәт олараг иснад верилир ки, бу фәалијјәтләрә шејләр өз шәхсләшмәси һалында, әмәјә гаршы дуран өз мүстәгиллији һалында малик олур. Бунлар [сијаси игтисадчыларын тәсәввүрүнә көрә], әкәр бу *өзкәнинләшдирилмиш* формада даһа әмәјә гаршы дурмасајдылар, даһа һәмин фәалијјәти көстәрә билмәздиләр. *Капиталист* бир капиталист олмаг е'тибары илә јалныз капиталын шәхсләшмәсидир,—өз ирадәси, шәхсијјәти олан, әмәјә дүшмән олан бир әмәк төрәтмәсидир. Һодскин буну халис субјектив иллүзија һесаб едир вә дејир ки, бунун архасында истисмарчы синифләрин фырылдагчылығы вә мәнафеләри кизләнмәкдәдир. О көрмүр ки, бу тәсәввүр үсулу реал мүнасибәтин өзүндән ирәли кәлир, көрмүр ки, һеч дә ахырынчы биринчинин ифадәси дејилдир, әксинәдир. Ејни илә бу мә'нада инкилис сосиалистләри дејирләр: «Бизә капиталист дејил, капитал лазымдыр»[107]. Лакин әкәр онлар капиталисти кәнар едирләрсә, онда әмәк шәртләрини *капитал* характериндән мәһрум етмиш олурлар.

* * *

{ «Observations on certain Verbal Disputes» әсәринин мүәллифи, Бејли вә башгалары гејд едирләр** ки, «value, valeur»*** сөзләри шејләрә мәхсус олан хассәни ифадә едир. Доғрудан да, ибтидада бунлар шејләрин инсан үчүн олан истеһлак дәјәрини ифадә едир, онларын елә хассәләрини ифадә едир ки, бу хассәләр онлары инсан үчүн фајдалы вә ја хошакәлән едир вә и. а. Мәсәләнин әслиндә «value, valeur, Wert»*** сөзләри етимоложи чәһәтчә башга бир мәншәјә малик ола билмәз. Истеһлак дәјәри шејләр илә адамлар арасындакы тәбии мүнасибәти ифадә едир, фе'лән—шејләрин инсан үчүн олан варлығыны ифадә едир. *Мүбадилә дәјәри,* Wert (= истеһлак дәјәри) сөзүнә сонралар, мүбадилә дәјәрини јаратмыш олан ичтимаи инкишафын нәтичәсиндә ашыланмыш мә'наны тәмсил едир. Бу, шејин *ичтимаи* варлығыдыр.

«Санскрит дилиндә Wer сөзү «өртмәк, горумаг», бурадан да—«һөрмәт бәсләмәк, еһтирам етмәк» вә «севмәк, гијмәтләндирмәк» демәкдир. Бу сөз-

* — бир шејин башга шеј әвәзинә гәбул едилмәси. *Ред.*
** — Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 136 вә 172. *Ред.*
*** — гијмәт, дәјәр. *Ред.*

дән әмәлә кәлән сифәт Wertas «ә'ла, мө'тәбәр» демәкдир; *гота дилиндә* wairth сөзү, *гәдим јухары алман дилиндә* wert сөзү, *инкилис-саксон дилиндә* weorth, vórdh, wurth сөзү, *инкилис дилиндә* worth, worthy сөзләри, *Һолландија дилиндә* waard, waardig сөзү, *алманча* wert сөзү, *Литва дилиндә* wertas сөзү (мө'тәбәр, гијмәтли, әзиз, әзизләнән»).

Санскрит дилиндә Wertis, *латынча* virtus*, *гота дилиндә* wairthi, *алманча* Wert» [*Chavee* Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844, сәһ. 176].

Шејләрин Der Wert** һәгигәтдә онун өз virtus***-дир, һалбуки онун мүбадилә дәјәри мүәјјән шејин өз шеј хассәләриндән әсла асылы дејилдир.

«*Санскрит дилиндә* Wal (өртмәк, мөһкәмләтмәк»; [*латынча*] wallo****, valeo*****, wallus******—өртән вә горујан демәкдир; valor—гүввәнин өзүдүр». Бурадан [*франсызча*] valeur, [*инкилисчә*] value. Мүгајисә ет: Wal *алманча* walle, walte*******, *инкилисчә* wall********, wield*********»[108] (*Chavée* Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844, сәһ. 70]. }

* * *

Сонра Һодскин *әсас капитала* кечир. Бу, истеһсал едилмиш мәһсулдар гүввәдир вә ири сәнаједәки өз инкишафында *иҹтимаи* әмәјин өзү үчүн јаратмыш олдуғу бир органдыр.

Әсас капитала аид олан јерләр бах бунлардыр:

«Бүтүн аләтләр вә машынлар әмәјин мәһсулудур... Нә гәдәр ки, бунлар јалныз *кечмиш* әмәјин нәтиҹәсиндән ибарәтдир вә фәһләләр тәрәфиндән мәгсәдәујғун сурәтдә тәтбиг олунмур, бу заманадәк онлар өзләринин һазырланмасы хәрҹини өдәмирләр... Бунларын әксәријјәтинин дәјәри азалыр, әкәр бунлар ишләдилмәмиш сахланса... *Әсас капитал өзүнүн фајдалы олмаг хассәсини кечмиш әмәкдән әхз етмәк дејил, һазыркы әмәкдән әхз едир* вә әсас капиталын *өз саһиби үчүн мәнфәәт кәтирмәсинин* сәбәби һеч дә өзүнүн јығылмыш олмасы дејилдир, бунун сәбәби одур ки, о, *әмәк үзәриндә һакимијјәт әлдә едилмәси үчүн васитәдир»* (сәһ. 14—15) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 16].

Бурада, нәһајәт, капиталын тәбиәти дүзкүн гавранылмышдыр.

[879] «Бу вә ја башга аләтләр һазырландыгдан сонра *бунларын* өзү нә истеһсал едир? Һеч бир шеј. Әксинә, әкәр әмәк бунлардан истифадә етмирсә вә ја бунлары ишләтмирсә, бунлар пасланмаға вә хараб олмаға башлајыр... Бу вә ја башга бир аләтин мәһсулдар капитал һесаб едилмәли вә ја едилмәмәли олмасы бүтүнлүкдә ондан асылыдыр ки, һәмин аләт һәр һансы бир мәһсулдар фәһлә тәрәфиндән *тәтбиг олунур* вә ја олунмур» (сәһ. 15—16) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 16—17].

* — гүввә, шүҹаәт, мә'зијјәт, көзәл кејфијјәт. *Ред.*
** — гијмәт, дәјәр. *Ред.*
*** — гүввәт, шүҹаәт, мә'зијјәт, көзәл кејфијјәт. *Ред.*
**** — әтрафына бәнд чәкмәк, бәркитмәк, мүдафиә етмәк. *Ред.*
***** — гүввәли, күчлү, сағлам олмаг. *Ред.*
****** — бәнд *Ред.*
******* — ағалыг едирәм, тәсәррүфатчылыг едирәм, идарә едирәм. *Ред.*
******** — дивар. *Ред.*
********* — малик олмаг, әлдә етмәк. *Ред.*

«Асанлыгла баша дүшмәк олар ки, нә сәбәбә... јол чәкән шәхс, һәмин јолдан јалныз истифадә едәнин әлдә етдији хејрин бир гисмини бу јолдан әлдә етмәлидир; лакин мән баша дүшмүрәм ки, *нә сәбәбә һәмин хејир јолун өзүнә мәхсус олмалыдыр* вә бунлара гојулан капитал үчүн мәнфәәт ады илә бир сыра елә шәхсләр тәрәфиндән *мәнимсәнилмәлидир* ки, онлар јол салмыр вә јолдан истифадә етмирләр» (сәһ. 16) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 18].

«Бухар машынынын чох бөјүк фајдасы һеч дә дәмир вә ағач јығылмасындан асылы олмајыб, *тәбиәтдәки гүввәләри әмәли вә мүкәммәл билмәкдән* асылыдыр ки, бу билик, бә'зи адамлара машын гајырмаг имканы, дикәрләринә исә бунлары идарә етмәк имканы верир» (сәһ. 17) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 18].

«Билик олмасајды, бунлар» (машынлар) «ихтира едилә билмәзди, машын гајыран фәһләләрин чевиклији вә мәһарәти олмасајды, онлар һазырланыла билмәзди, дикәр фәһләләрин бачарығы вә әмәји олмадан исә машынлар мәһсулдар сурәтдә тәтбиг едилә билмәзди. Лакин мәһсулун һәр һансы бир һиссәсини капиталистин әлдә етмәк иддиасыны әсасландырмаг үчүн, тәләб олунан биликдән, мәһарәт вә әмәкдән башга һеч бир шеј јохдур» (сәһ. 18) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 20].

«Адамлар *бир сыра нәсилләрин билијини ирс алараг* вә *бөјүк күтләләр һалында биркә јашајараг,* өз әгли габилијјәтләри сајәсиндә тәбиәтин јаратдыгларыны баша чатдырмаға имкан тапырлар» (сәһ. 18) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 20].

«Өлкәнин мәһсулдар әмәји әсас капиталын *мигдарындан* дејил, онун *кејфијјәтиндән* асылыдыр» (сәһ. 19) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 21].

«Адамлары једиздирмәк вә сахламаг васитәси олмаг е'тибары илә әсас капитал өз сәмәрәлилији ҹәһәтчә бүтүнлүклә фәһләнин мәһарәтиндән асылыдыр, она көрә дә өлкәнин мәһсулдар әмәји, әсас капитала аид олдуғу өлчүдә, *халгын биликләринин вә вәрдишләринин инкишаф дәрәҹәсинә пропорсионалдыр»* (сәһ. 20) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 22].

[д)] МҮРӘККӘБ ФАИЗЛӘР; МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН АЗАЛМАСЫНЫН ОНЛАРА ӘСАСӘН ИЗАҺ ЕДИЛМӘСИ

«Өтәри нәзәр салынса, һәр кәс јәгин едә биләр ки, ҹәмијјәт инкишаф етдикчә *садә мәнфәәт* азалмаг дејил, артыр, јә'ни узаг кечмишләрдә 100 квартер буғда вә 100 бухар машыны истеһсал едән ејни мигдар әмәк инди бунларын бир гәдәр артыг мигдарыны истеһсал едәҹәкдир... Доғрудан да, биз көрүрүк ки, өлкәмиздә һазырда кечмишдәкиндән даһа чох адам мәнфәәт һесабына сәрвәт ичиндә јашајыр. Лакин ајдындыр ки, *һеч бир әмәк һеч бир мәһсулдар гүввә,* һеч бир ихтирачылыг вә һеч бир мәһарәт *мүрәккәб фаизләрин һәр шеји һәзм едән тәләбләрини өдәмәк игтидарында дејилдир.* Амма бүтүн гәнаәт јығымлары *капиталистин кәлириндән јығылыр»* (демәли, «садә мәнфәәтдән» јығылыр), «belә ки, һәгигәтдә бу тәләбләр даим ирәли сүрүлүр вә ејни илә дә даим әмәјин мәһсулдар гүввәси бу тәләбләри өдәмәкдән имтина едир. Она көрә бурада даим мүәјјән нөв баланс вурулмуш олур[109]» (сәһ. 23) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 25—26].

Мәсәлән, 10% һесабы илә 100 мигдарында олан капитал 20 ил кечәндән сонра, әкәр мәнфәәт даим јенидән јығылырса, тәгрибән 673 оларды; бурада кичик бир фәргин исә әһәмијјәти олмадығына көрә, биз дејә биләрик ки, 700 оларды. Беләликлә, капитал 20 ил әрзиндә једди дәфә артмыш оларды. Бу мигјасла көтүрүлдүкдә, әкәр биз јалныз садә фаизләри нәзәр-

дә тутсаг, капитал һәр ил 10% әвәзинә 30% кәтирәрди, јә'ни үчгат артыг мәнфәәт кәтирәрди вә илләрин сырасыны биз нә гәдәр чох артырсајдыг, һәр ил кәлән садә фаизләрә көрә һесабландыгда фаиз дәрәчәси, јахуд мәнфәәт нормасы кетдикчә артарды вә бу артма һәмишә, капитал нә гәдәр артыг чохалырса бир о гәдәр сүр'әтли оларды.

Лакин һәгигәтдә капиталист јығымы фаизин гајтарылыб капитала чеврилмәсиндән башга бир шеј дејилдир (чүнки бурада бизим мәгсәдләр үчүн, јә'ни бу һесабламанын мәгсәдләри үчүн фаиз илә мәнфәәт бир-биринин ејнидир),—демәли, мүрәккәб фаизләрдир. Бу күн капитал 100 тәшкил едир; бу капитал 10 мигдарында мәнфәәт (јахуд фаиз) истеһсал едир. Буну капитала әлавә етдикдә 110 алыныр, бу инди капиталдыр. Бунун кәтирдији фаиз, демәли, тәкчә 100 мигдарындакы капитал үчүн фаиз дејил, $100К + 10Ф$, јә'ни мүрәккәб фаиздир. Беләликлә, икинчи илин ахырында биз $(100К + 10Ф) + 10Ф + 1Ф = (100К + 10Ф) + 11Ф = 121$ әлдә едирик. Инди бу үчүнчү илин башланғычындакы *капитала* бәрабәрдир. Үчүнчү илдә биз көрүрүк:

$(100К + 10Ф) + 11Ф + 12{,}1Ф$, belә ки үчүнчү илин ахырында капитал 133,1 тәшкил едир.

[880] Мүрәккәб фаизләри штрихлә ишарә едәрәк, биз белә бир чәдвәл әлдә едәрик:

	Капитал	Фаизләр	Чәми
1-чи ил	100	10	110
2-чи ил	100 + 10 = 110	10 + 1′	121
3-чү ил	100 + 20 + 1 = 121	10 + 2′ + 0,1′	133,1
4-чү ил	100 + 30 + 3,1 = 133,1	10 + 3,31′	146,41
5-чи ил	100 + 40 + 6,41 = 146,41	10 + 4,641′	161,051

вә и. а.

2-чи илдә капиталда олан (садә) *фаизин* мәбләғи 10.
3-чү илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 21.
4-чү илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 33,1.
5-чи илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 46,41.
6-чы илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 61,051.
7-чи илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 77,1561.
8-чи илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 94,87171.
9-чу илдә капиталда олан *фаизин* мәбләғи 114,358881.

Башга сөзлә дејилсә, артыг 9-чу илдә [бу заман 214,358881 тәшкил едән] капиталын јарысындан чоху фаизләрдән ибарәтдир, беләликлә дә, капиталын фаизләрдән ибарәт олан һиссәси һәндәси прогрессија илә артыр.

Биз көрдүк ки, 20 илдән сонра капитал једди дәфә артмыш оларды, һалбуки Малтусун һәтта «ән ифрат» фәрзијјәләринә әсасән әһали јалныз 25 илдә икигат арта биләр. Лакин фәрз

едәк ки, әһали 20 илдә икигат артыр вә, демәли, бу дөвр әрзиндә фәһлә әһали дә икигат артыр. Әкәр һәр илин орта нәтичәси һесабланыларса, онда фаиз кәрәк 30% тәшкил етсин, өзүндән үч дәфә артыг олсун. Лакин истисмар нормасы дәјишилмәз галдығы шәраитдә, 20 илдән сонра икигат артмыш олан әһали (ахы һәмин 20 илин хејли һиссәси әрзиндә јени нәсил һәлә әмәк габилијјәтинә малик олмур; јени нәсил олса-олса һәмин дөврүн јарысы әрзиндә, ушагларын ишләмәсинә бахмајараг, әмәк габилијјәтинә малик олур) кечмишдәкиндән јалныз икигат артыг әмәк ичра едә биләр вә, демәли, јалныз икигат артыг—һеч дә үчгат артыг дејил,—изафи әмәк верә биләр.

Мәнфәәт нормасы (бу сәбәбдән исә [бунунла әлагәдар олараг] фаизин нормасы да) беләә мүәјјән олунур:

1) Истисмар нормасы дәјишилмәз фәрз едилдикдә—ишләјән фәһләләрин сајы илә, тәтбиг едилән фәһләләрин мүтләг күтләси илә; демәли, әһалинин артмасы илә. Тәтбиг едилән бу фәһләләрин күтләси артырса да, капитал јығылдыгча вә сәнаје инкишаф етдикчә тәтбиг едилән капиталын бүтүн мәбләғинә һәмин күтләнин нисбәти азалыр (демәли, истисмар нормасы дәјишилмәз галдығы шәраитдә мәнфәәт нормасы азалыр). Там ејни илә дә һеч вахт бүтүн әһалинин башына белә бир фикир кәлмир ки, мүрәккәб фаизләрин артдығы ејни һәндәси прогрессија илә артсын. Сәнаје инкишафынын мүәјјән пилләсиндә әһалинин артмасы изафи дәјәр вә мәнфәәт күтләсинин чохалмасына, лакин бунунла бирликдә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

2) Нормал иш күнүнүн мүтләг кәмијјәти илә, јә'ни изафи дәјәр нормасынын артмасы илә. Демәли, иш вахтынын нормал иш күнүндән артыг узанмасы нәтичәсиндә мәнфәәт нормасы јүксәлә биләр. Лакин бунун өз *физики* вә—мүәјјән моментдән е'тибарән—өз ичтимаи һәдләри вардыр. Фәһләләр даһа артыг капиталы һәрәкәтә кәтирдикләри ејни дәрәчәдә һәмин капитал мүтләг иш вахтынын даһа чох мигдарына сәрәнчам едир,— [881] бу, шүбһәсиздир.

3) Әкәр нормал иш күнү дәјишилмәз галырса, онда изафи әмәк зәрури иш вахтынын ихтисар едилмәси васитәси илә вә фәһләнин истеһлакына дахил олан јашајыш васитәләринин—әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафына мүтабиг сурәтдә—учузлашмасы васитәси илә нисбәтән артырыла биләр. Лакин әмәјин мәһсулдар гүввәсинин һәмин инкишафы дәјишән капиталы сабит капитала нисбәтән азалдыр. Физики чәһәтдән мүмкүн дејилдир ки, мисал үчүн, 20 фәһләни әвәз едән ики адамын изафи иш вахты, мүтләг вә ја нисби изафи иш вахтынын һәр һансы бир артмасы сајәсиндә 20 адамын изафи иш вахтына

бәрабәр олсун. Һәтта бу 20 адам һәр күн јалныз ики саат изафи әмәк сәрф етмиш олса да, онлар 40 саатлыг изафи әмәк верир, һалбуки ики адамын бир күн әрзиндә јашадығы бүтүн вахт јалныз 48 саат тәшкил едир.

Иш гүввәсинин дәјәри һеч дә әмәјин вә ја капиталын мәһсулдар гүввәсинин артдығы ејни пропорсијада ашағы дүшмүр. Мәһсулдар гүввәнин бу артмасы һабелә, билаваситә вә ја долајы јол илә зәрури шејләр истеһсал етмәјән бүтүн саһәләрдә дә сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтини јүксәлдир вә бу заман әмәјин дәјәриндә һеч бир дәјишиклик төрәтмир. Мәһсулдар гүввәнин инкишафы гејри-бәрабәрдир. Капиталист истеһсалынын тәбиәти еләдир ки, бу истеһсал сәнајени әкинчиликдән даһа сүр'әтлә инкишаф етдирир. Бу һеч дә торпағын тәбиәтиндән ирәли кәлмир, ондан ирәли кәлир ки, торпағын доғрудан да өз тәбиәтинә мүвафиг сурәтдә истисмар едилә билмәси үчүн дикәр ичтимаи мүнасибәтләр олмасы лазымдыр. Капиталист истеһсалы торпаға јалныз, өзүнүн торпаға олан тә'сири ону чандан саландан сонра вә торпағын тәбии кејфијјәтләрини јохсуллашдырдыгдан сонра әл гатыр. Буна бир дә белә бир чәһәт әлавә олунур ки, торпаг үзәриндә мүлкијјәт мөвчуд олдуғуна көрә, әкинчилик мәһсуллары дикәр әмтәәләрә нисбәтән баһа сатылыр, чүнки бу мәһсуллар өз дәјәринә сатын алыныр, бунлар хәрч гијмәти дәрәчәсинә енмир. Һалбуки бунлар зәрури шејләрин башлыча тәркиб һиссәсини тәшкил едир. Сонра, бураја белә бир чәһәт дә әлавә олунур ки, рәгабәт гануну нәтичәсиндә, торпағын $^1/_{10}$ һиссәсинин бечәрилмәси баһа баша кәлдикдә, бечәрилән торпағын галан $^9/_{10}$ һиссәси дә һәмин нисби мүнбитсизлик нәтичәсиндә «сүн'и сурәтдә» баһалашмыш олур.

Капитал јығылдыгча мәнфәәт нормасынын дәјишилмәз галмасы үчүн о кәрәк һәгигәтән артсын. Әкәр капитал даим 10% изафи әмәк версәјди, онда *ејни бир фәһлә* фаиз үзәринә фаиз јығылдығы тәгдирдә вә бунун нәтичәси олараг тәтбиг едилән капиталын артдығы шәраитдә үчгат, дөрдгат, бешгат артыг вермәли иди—мүрәккәб фаизләрин артдығы ејни прогрессија илә артыг вермәли иди,—бу исә мә'насыз бир шејдир.

Фәһләнин өз әмәји илә һәрәкәтә кәтирдији вә дәјәрини сахладығы, һабелә тәкрар истеһсал етдији *капитал күтләси,* фәһләнин үстәлик әлавә етдији *дәјәрдән,* јә'ни изафи дәјәрдән тамамилә фәрглидир. Әкәр капиталын күтләси = 1 000, үстәлик әлавә едилән әмәк исә = 100 олса, онда тәкрар истеһсал едилән капитал 1 100 олачагдыр. Әкәр капиталын күтләси = 100, үстәлик әлавә едилән әмәк исә = 20 олса, онда тәкрар истеһсал едилән капитал 120 тәшкил едәчәкдир. Мәнфәәт нормасы биринчи һалда = 10%, икинчи һалда = 20%-дир. Буна бахмаја-

раг, 100-дән 20-јә нисбәтән даһа чох јығмаг мүмкүндүр. Буна көрә дә капитал ахыны { мәһсулдар гүввәнин јүксәлмәси нәтичәсиндә капиталын гијмәтдән дүшмәсини кәнара гојдугда} —јахуд онун «јығымы»—һеч дә мәнфәәт нормасынын јүксәклијинә ујғун олмагла дејил, капиталын артыг малик олдуғу вәзнә ујғун сурәтдә кетдикчә даһа узаглара доғру чапыр. Бу һал, јығымын—күтлә чәһәтдән јығымын—мәнфәәт нормасынын ашағы дүшдүјүнә бахмајараг чохалмасыны изаһ едир, биз һәлә ондан данышмырыг ки, мәһсулдарлығын артмагда олдуғу бир шәраитдә һәтта мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүкдә дә кәлирин хејли чох һиссәсинин јығылмасы мүмкүндүр, һәтта аз мәһсулдарлыг шәраитиндә мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу һалдакындан да хејли чох јығылмасы мүмкүндүр. Јүксәк мәнфәәт нормасы,—јүксәк изафи дәјәр нормасына әсасландығы дәрәчәдә,—о һалда мүмкүндүр ки, иш күнү чох узун олсун, һәрчәнд әмәк өз мәһсулдарлығы илә һеч дә фәргләнмир. Јүксәк мәнфәәт нормасы [һабелә] она көрә мүмкүндүр ки, әмәк өз мәһсулдарлығы илә фәргләнмирсә дә, фәһләнин тәләбаты, *бунун нәтичәси олараг* һабелә әмәк һаггы минимуму да чох аздыр. Әмәк һаггы минимуму аз олдугда, әмәјин интенсивлији дә мүвафиг сурәтдә аз олур. Һәр ики һалда, мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғуна бахмајараг, капиталын јығымы ләнк олур. Әһали артмыр, мәһсулун дәјәрини тәшкил едән иш вахты исә чохдур, һәрчәнд фәһләјә верилән әмәк һаггы аздыр.

[882] Изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәз галдығына вә һәтта јүксәлмәкдә олдуғуна бахмајараг, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини мән онунла изаһ етмишәм ки, дәјишән капитал сабит капитала нисбәтлә азалыр, јә'ни она көрә азалыр ки, һазырдакы чанлы әмәк бу әснада тәтбиг олунан вә тәкрар истеһсал едилән кечмиш әмәјә нисбәтән азалыр*. Һодскин вә «The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифи мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини онунла изаһ едирләр ки, *«мүрәккәб фаизләрин»* тәләбләрини, јә'ни капитал јығымы тәләбләрини јеринә јетирмәк фәһлә үчүн мүмкүн дејилдир:

«Һеч бир әмәк, һеч бир мәһсулдар гүввә, һеч бир ихтирачылыг вә һеч бир мәһарәт мүрәккәб фаизләрин һәр шеји һәзм едән тәләбләрини өдәмәк игтидарында дејилдир. Амма бүтүн гәнаәт јығымлары капиталистин кәлириндән јығылыр» (демәли, «садә мәнфәәтдән» јығылыр), «белә ки, һәгигәтдә бу тәләбләр даим ирәли сүрүлүр вә ејни илә дә даим әмәјин мәһсулдар гүввәси бу тәләбләри өдәмәкдән имтина едир. Она көрә бурада даим мүәјјән нөв баланс вурулмуш олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 23) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 25—26]**.

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 492–493 вә 670 *Ред.*
** Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 319. *Ред.*

Үмуми мә'насына көрә бу ејни бир шеjә мүнчәр олур. Мән дејәндә ки, капитал јығылдыгча мәнфәәт нормасы азалыр, чүнки сабит капитал дәјишән капитала нисбәтән артыр,—мән белә дејәндә бунун мә'насы одур ки, әкәр капиталын һиссәләринин мүәјјән формасы кәнара гојулса: тәтбиг едилән әмәјә нисбәтән тәтбиг едилән капитал артыр. Мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин сәбәби һеч дә о дејилдир ки, фәһләни аз истисмар едирләр, бунун сәбәби одур ки, тәтбиг олунан капитала нисбәтән үмумијјәтлә аз әмәк тәтбиг олунур.

Фәрз едәк ки, дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти, мисал үчүн, 1 : 1 бәрабәрдир. Бу һалда, әкәр мәчму капитал 1 000 бәрабәрдирсә, онда $c = 500$ вә $v = 500$; әкәр изафи дәјәр нормасы = 50%-дирсә, онда 500-дән 50% олачаг 50 × 5, јә'ни 250 олачагдыр. Демәли, мәнфәәт нормасы 1 000 үчүн 250 олачагдыр, јә'ни $\frac{250}{1\,000}$, јахуд $\frac{1}{4}$, јә'ни 25% олачагдыр.

Јох, әкәр мәчму капитал = 1 000 вә $c = 750$, v исә = 250-дирсә, онда изафи дәјәр нормасы 50% олдугда, 250 рәгәми 125 верир. Мәнфәәт нормасы исә $\frac{125}{1\,000}$, јә'ни $\frac{1}{8}$, јахуд $12\frac{1}{2}$% олачагдыр.

Әкәр биз бир фәһләнин әмәк һаггынын илдә 25 ф. ст. олдуғуну гәбул етсәк, онда биринчи һалда әмәк һаггы 500 ф. ст. олдуғу шәраитдә 20 фәһлә, икинчи һалда исә әмәк һаггы 250 ф. ст. олдуғу шәраитдә 10 фәһлә тәтбиг едилмишдир. 1.000 ф. ст. мигдарында ејни бир капитал биринчи һалда 20 фәһлә, икинчи һалда исә јалныз 10 фәһлә тәтбиг едир. Биринчи һалда капитал күтләсинин иш күнләринин сајына нисбәти 1 000 : 20 кимидир; икинчи һалда—1 000 : 10 кимидир. 20 фәһләдән һәр биринә биринчи һалда тәтбиг олунмуш капиталдан (сабит капиталдан вә дәјишән капиталдан) 50 ф. ст. дүшүр (зира 20 × × 50 = 500 × 2 = 1 000). Икинчи һалда тәтбиг едилән капиталдан һәр фәһләјә 100 ф. ст. дүшүр (зира 100 × 10 = 1 000). Буна мүвафиг олараг капиталын бир фәһлә үчүн әмәк һаггы тәшкил едән һиссәси һәр ики һалда бәрабәрдир.

Мәним вердијим формулун јени әсасы вардыр ки, нә сәбәбә капиталын ејни күтләсинә јығымда аз фәһлә дүшүр, јахуд, ејни шеј олмагла, нә сәбәбә *ејни бир* мигдар әмәјә даһа чох капитал күтләси дүшүр. Истәр мән дејим ки, 50-јә бәрабәр олан тәтбиг едилмиш капитала бир һалда 1 фәһлә дүшүр вә дикәр һалда исә капиталын 100 ваһидинә 1 фәһлә, јә'ни капиталын 50 ваһидинә јалныз $\frac{1}{2}$ фәһлә дүшүр; истәр мән дејим ки, демәли, бир һалда капиталын 50 ваһидинә 1 фәһлә дүшүр, икинчи һалда $\frac{1}{2}$ фәһлә, јахуд дејим ки, бир һалда 50 капитал

ваһидинә 1 фәһлә, икинчи һалда исә 50 × 2 капитал ваһидинә 1 фәһлә дүшүр,—бунлар ејни шејдир.

Мәһз бу ахырынчы формулу Һодскин вә башгалары тәтбиг едир. Јығмаг,—онларын фикринчә, үмумијјәтлә, мүрәккәб фаизләр тәләб етмәк демәкдир, бу исә о демәкдир ки, *ејни бир* фәһләјә даһа чох капитал дүшүр вә о демәкдир ки, бир фәһләјә дүшән капиталын кәмијјәтинә мүвафиг олараг фәһлә инди даһа артыг изафи әмәк вермәлидир. Бир фәһләјә дүшән капиталын мигдары мүрәккәб фаизләрә мүвафиг олараг артдығына көрә, фәһләнин иш вахтынын исә, эксинә, там мүәјјән һүдудлары олдуғуна көрә вә фәһләнин зәрури иш вахты «һеч бир мәһсулдар гүввә васитәси илә» һәмин мүрәккәб фаизләрин тәләб етдијинә ујғун ола биләчәк дәрәчәдә ихтисар едилә билмәдијинә көрә бурада «даим мүәјјән нөв баланс вурулмуш олур». Бу һалда «садә мәнфәәт» дәјишилмәз галыр вә ја һәтта артыр (бу «садә мәнфәәт» һәгигәтдә изафи әмәкдир вә ја изафи дәјәрдир). Лакин капитал јығылдыгча садә фаиз формасынын архасында мүрәккәб фаиз кизләнмәјә башлајыр.

[883] Сонрасы ајдындыр; әкәр мүрәккәб фаизләр = јығыма, онда—јығымын мүтләг һәдләри кәнара гојулдугда—фаизләрин бу чүр әмәлә кәлмәси јығым просесинин өзүнүн мигјасындан, интенсивлијиндән вә и. а. асылыдыр, јә'ни *истеһсал усулундан* асылыдыр. Әкс тәгдирдә мүрәккәб фаизләр *өзкә капиталынын* (өзкә мүлкијјәтинин) Ромада вә үмумијјәтлә сәләмчилик шәраитиндә олдуғу кими, фаиз формасында мәнимсәнилмәсиндән башга бир шеј дејилдир.

Һодскин иши белә тәсәввүр едир. Башланғычда бир фәһләјә, мисал үчүн, 50 ф. ст. капитал дүшүр, һәм дә фәһлә, тутаг ки, һәмин мәбләғ үчүн 25 ф. ст. мәнфәәт кәтирир. Бир нечә илдән сонра, фаизләрин бир һиссәсинин капитала чеврилмәси вә бунун илбәил тәкрар олунмасы нәтичәсиндә артыг бир фәһләјә 200 ф. ст. капитал дүшүр. Әкәр һәр илки фаизләр—50%—һәмишә бүтүнлүклә капиталлашдырылмыш олсајды, онда бу просес дөрд илдән аз бир мүддәтдә баш верәрди. Кечмишдә бир фәһлә 50 ф. стерлинглик капитал үчүн 25 ф. ст. мәнфәәт кәтирдији кими, инди дә фәһлә 200 ф. стерлинглик капитал үчүн 100 ф. ст., јахуд кечмишдәкиндән дөрдгат артыг мәнфәәт кәтирмәли иди. Лакин бу мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн фәһлә ја дөрдгат артыг вахт әрзиндә, јә'ни, кечмишдә фәһлә 12 саат ишләјирдисә, инди суткада 48 саат ишләмәли оларды, ја да әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы нәтичәсиндә әмәјин дәјәри дөрд дәфә азалмалы оларды.

Әкәр иш күнү 12 саата бәрабәрдирсә, 25 ф. ст. иллик әмәк һаггыны тәшкил едирсә вә фәһлә илдә 25 ф. ст. мәнфәәт кәтирирсә, онда фәһлә капиталист үчүн дә өзү үчүн ишләдији гәдәр

ишләмәлидир, јә'ни 6 саат, јахуд иш күнүнүн јарысыны ишләмәлидир. Әкәр фәһлә 100 ф. ст. мәнфәәт кәтирмәлидирсә, онда фәһлә 12 саат әрзиндә капиталист үчүн 4 × 6 саат ишләмәлидир ки, бу да мә'насыз бир шејдир. Фәрз едәк ки, иш күнү 15 саата гәдәр узадылмышдыр. Һәтта бу һалда да фәһлә 15 саатлыг иш әрзиндә 24 саат вермәк игтидарында дејилдир. 15 саатлыг иш күнү әрзиндә фәһлә 30 сааты һеч верә билмәз, чүнки бу һалда фәһлә капиталист үчүн 24 саат вә өзү үчүн 6 саат ишләмәли оларды. Әкәр фәһлә бүтүн өз иш вахты әрзиндә капиталист үчүн ишләсәјди, о јалныз 50 ф. ст. верә биләрди, јә'ни «фаизи» јалныз икигат артыра биләрди,—200 ф. ст. капитал үчүн 50 ф. ст. мәнфәәт верә биләрди, һалбуки кечмишдә фәһлә 50 ф. ст. үчүн 25 ф. ст. мәнфәәт кәтирирди. Кечмишдә мәнфәәт нормасы 50% тәшкил едирди, инди исә 25%. Лакин 200 ф. ст. капитал шәраитиндә 25% алынмасы да мүмкүн дејилдир, чүнки фәһлә кәрәк јашасын. Мәһсулдар гүввә нә гәдәр артмыш олса, јенә дә, әкәр 12 саат әрзиндә јарадылан дәјәр, јухарыдакы мисалда олдуғу кими, 75 ф. ст. тәшкил едирсә, онда 24 саат әрзиндә бу дәјәр 2 × 75, јә'ни 150 ф. ст. олачагдыр. Фәһлә исә јашамалы олдуғуна көрә, о, әсла 150 ф. ст., хүсусилә дә 200 ф. ст. әсла мәнфәәт кәтирә билмәз. Фәһләнин изафи әмәји һәмишә јалныз онун иш күнүнүн бир *һиссәсидир,* лакин бурадан һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, ч-б Родбертусун* дүшүндүјү кими, мәнфәәт һеч вахт 100%-ә бәрабәр ола билмәз. Мәнфәәт о һалда 100%-ә бәрабәр ола билмәз ки, о, бүтүн иш күнү үчүн һесабланмыш олсун (зира бүтүн иш күнүндә онун *өзү* артыг һесабланмышдыр), лакин иш күнүнүн һаггы өдәнилмиш һиссәсинә нисбәтлә о тамамилә 100 фаизә бәрабәр ола биләр.

Мәсәлән, јухарыда верилмиш мисалда мәнфәәт 50% тәшкил едир:

Капитал: сабит капитал	Капитал: дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы
25	25	25	100%	50%

Бурада, иш күнүнүн јарысыны тәшкил едән мәнфәәт бүтүн мәһсулун $1/3$ һиссәсинә бәрабәрдир.

[884] Әкәр фәһлә иш күнүнүн $3/4$ һиссәсини капиталистә версәјди, онда биз ашағыдакы нәтичәни алардыг:

Капитал: сабит капитал	Капитал: дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы
25	$12^1/_2$			
Мәчму капитал $37^1/_2$		$37^1/_2$	300%	100%

* Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. р. 87—88.

100 һесабы илә көтүрдүкдә, биз көрүрүк:

Капитал: сабит капитал	дәјишән капитал	Изафи дәјәр	Изафи дәјәр нормасы	Мәнфәәт нормасы
$66^2/_3$	$33^1/_3$			
Мәчму капитал:				
100		100	300%	100%

Инди даһа әтрафлы сурәтдә нәзәрдән кечирәк ки, белә бир консепсијанын архасында нә кизләнә биләр, зира һәмин консепсијаја көрә *мәнфәәтин ашағы дүшмәсинин* сәбәби ондан ибарәтдир ки, јығымын кедишиндә мәнфәәт һеч дә *«садә мәнфәәт»* дејил (демәли, фәһләнин истисмар едилмәси нормасы азалмыр, Һодскинин иддиа етдији кими, артыр) *«мүрәккәб мәнфәәтдир»,* һалбуки әмәк һеч бир шәраитдә мүрәккәб фаизләрин тәләбләри илә ајаглаша билмәз.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, бу, үмумијјәтлә бир мә'насы ола билмәк үчүн әлавә тә'рифләр тәләб едир. Јығым мәһсулу кими (јә'ни изафи әмәјин мәнимсәнилмәси мәһсулу кими) нәзәрдән кечирилән—бу чәһәтдән үмумијјәтлә тәкрар истеһсалын бүтөвүнүн нәзәрдән кечирилмәси лазымдыр,—һәр бир капитал мәнфәәтдән (әкәр «фаиз» сөзү мәнфәәт илә ејниләшдирилсә, «борч фаизи илә» ејниләшдирилмәсә, «фаиздән») тәшкил едилмишдир. Демәли, әкәр мәнфәәт нормасы = 10% олса, онда бу—«фаизләр үчүн фаизләрдир», мәнфәәт үчүн мәнфәәтдир. Һәм дә әсла анлашылмаз оларды ки, игтисади чәһәтчә 100-ә 10, 110-а 11-дән нә илә фәргләнмәлидир. Бу сурәтлә белә бир нәтичә алынарды ки, «садә мәнфәәт» дә мүмкүн дејилдир, јахуд, һәр һалда белә нәтичә чыхарды ки, садә мәнфәәт дә кәрәк ашағы дүшсүн, зира бу садә мәнфәәт дә һәгигәтдә мүрәккәб мәнфәәт гәдәр мүрәккәбдир. Әкәр мәсәлә даһа мәһдуд шәкилдә баша дүшүлсә, јә'ни әкәр јалныз фаиз кәтирән капитал нәзәрдә тутулса, онда мүрәккәб фаизләр мәнфәәти һәзм етмиш оларды, һәм дә мәнфәәтдән дә чох бир шеји һәзм етмиш оларды; һәм дә истеһсалчынын (истәр капиталист олсун, истәрсә гејри-капиталист) борч верәнин фаизләри үчүн фаиз вермәли олмасы белә бир чәһәтә мүтабиг кәлир ки, заман кечдикчә капиталист мәнфәәтә үстәлик олараг өз капиталынын бир һиссәсини дә борч верән шәхсә вермәлидир.

Беләликлә, һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Һодскинин консепсијасынын јалныз о һалда мә'насы вардыр

ки, капиталын әһалидән сүр'әтлә, јә'ни фәһлә әһалидән сүр'әтлә артдығы фәрз едилмиш олсун. (Һәтта бу сонунчу артма да нисбидир. Капиталын тәбиәти еләдир ки, о, фәһлә әһалинин бир һиссәсини һәдсиз әмәк васитәси илә әлдән салыр, дикәр һиссәсини исә пауперләрә чевирир.) Әкәр әһали дә капиталын артдығы ејни дәрәчәдә артырса, онда мәним x фәһләләрдән 100 ф. ст. васитәси илә әлдә едә билдијим изафи әмәји нә сәбәбә 800 ф. ст. васитәси илә 8 x фәһләдән әлдә едә билмәјәчәјими демәјә һеч бир әсас јохдур. [885] 8 дәфә $100K$-нын 8 дәфә x фәһләјә тәләби $100K$-нын x фәһләјә олан тәләбиндән артыг олмур. Демәли, бурада Һодскинин кәтирдији *әсас* арадан галхыр. (Һәгигәтдә вәзијјәт башга чүрдүр. Һәтта әһали дә капиталын артдығы ејни дәрәчәдә артырса, капиталист инкишафы белә бир нәтичәјә кәтириб чыхарыр ки, сабит капитал дәјишән капиталын һесабына инкишаф етдијинә көрә әһалинин бир һиссәси артыг әһалијә чеврилир.)

{«*Әмәк* барәсиндә белә бир чәһәтин олдугча бөјүк әһәмијјәти вардыр ки, онлары» *(әмтәәләри)* «сиз елә тәгсим едирмисиниз ки, бу *әмәјин чох тәклиф олунмасына* вә ја аз тәклиф олунмасына сәбәб олсун, онлары сиз елә јерләр үчүн тәгсим едирмисиниз ки, онлар бурада әмәк үчүн шәрт олсун, јохса елә јерләрдә ки, онлар вејллији ширникдирмиш олсун» («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand» etc. London, 1821, сәһ. 57).

«Әмәк тәклифинин бу артмасына әһалинин *сајынын* кетдикчә артмасы көмәк едир» (јенә орада, сәһ. 58).

«Әкәр әмтәәләр өзләринин кечмишдә сәрәнчам етдикләри *ејни мигдар әмәјә сәрәнчам етмәк* игтидарында олмурса, онда бунун јалныз о јердә әһәмијјәти олур ки, һәмин әмәк кечмишдәкиндән артыг мигдарда мәһсул истеһсал етмәсин. Јох, әкәр әмәк даһа мәһсулдар олмушса, онда, *әмтәәләрин мөвчуд күтләсинин инди кечмишдәкиндән аз мигдар әмәјә сәрәнчам етмәсинә* бахмајараг, истеһсал ихтисар олунмајачагдыр» (јенә орада, сәһ. 60).

Бу—Малтуса гаршыдыр. Доғрудур, истеһсал азалмајачагдыр, амма мәнфәәт нормасы азалачагдыр. Бу һәјасыз ифадәләр, јә'ни «әмтәә күтләси әмәјә *сәрәнчам едир»* дејән бу ифадәләр Малтусун дәјәрә вердији тә'рифдәки һәјасызлыг гәдәр һәјасызлыгдыр*. *«Әмтәә әмәјә сәрәнчам едир»* ифадәси капиталын тәбиәти үчүн ә'ла вә тамамилә характерикдир.

Јенә дә һәмин мүәллиф Уестә гаршы дүзкүн олараг дејир:

«Essay on the Application of Capital to Land» әсәринин мүәллифи дејир ки, әмәјә о һалда јухары һагг верилмиш олур ки, капиталын чох артдығы мөвчуд олсун, *бу* исә... јалныз о һалда мүмкүндүр ки, капитал үчүн мәнфәәт чох јүксәк олсун. О әлавә едиб дејир: «капитал үчүн мәнфәәт нә гәдәр чох

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 9—10 вә 24. *Ред.*

олурса, әмәјин музду бир о гәдәр јүксәк олачагдыр». Бу иддианын сәһв олмасы бундан ибарәтдир ки, бурада бир вә ја ики сөз бурахылмышдыр: «Капитал үчүн мәнфәәт нә гәдәр јүксәк *олмушса*,.. әмәјин музду бир о гәдәр јүксәк *олачагдыр*»... Јүксәк мәнфәәт илә јүксәк әмәк һаггы *заманча мутабиг олмур;* бунлар һеч дә ејни бир *сөвдәдә* баш вермир; бунларын бири дикәринә мүгавимәт көстәрир вә онун сәвијјәсини ашағы салыр. Ејни мүвәффәгијјәтлә белә дә мүһакимә јеритмәк оларды: «әмтәә тәклифи о заман ән чох сүр'әтлә артыр ки, гијмәт ән јүксәк олсун, буна көрә дә тәклифин чохлуғу илә гијмәтин јүксәклији әл-әлә вериб кедир». Бу—сәбәб илә нәтичәнин гарышдырылмасыдыр» (јенә орада, сәһ. 100—101).}

Беләликлә, Һодскинин мүддәасынын јалныз о һалда мә'насы вардыр ки,—јығым просеси нәтичәсиндә—ејни бир фәһлә *даһа артыг капиталы* һәрәкәтә кәтирир вә ја капитал әмәјә нисбәтән артыр,—демәли, о заман ки, мисал үчүн, кечмишдә 100-дән ибарәт олан капитал јығым нәтичәси олараг 110-а чеврилир вә јенә дә һәмин фәһлә, кечмишдә 10 мигдарында изафи дәјәр кәтирән һәмин фәһлә инди, капиталын артмасына мүвафиг олараг, 11 мигдарында изафи дәјәр кәтирмәлидир, јә'ни мүрәккәб фаизләр кәтирмәлидир. Беләликлә, нәинки фәһләнин кечмишдә һәрәкәтә кәтирдији әввәлки капитал—өзү тәкрар истеһсал едилмиш олдугдан сонра—јенә дә ејни мигдар мәнфәәт («садә мәнфәәт») кәтирмәлидир, һабелә бу капитал, фәһләнин изафи әмәји мигдарында артмыш олан бу капитал да һәмин мигдарда мәнфәәт кәтирмәлидир, белә ки, фәһлә инди, әввәлән, башланғычдакы капитал үчүн (вә ја онун дәјәри үчүн) изафи әмәк вермәлидир, икинчиси исә, үстәлик олараг, өзүнүн јығылмыш, јә'ни капиталлашдырылмыш изафи әмәји үчүн дә изафи әмәк вермәлидир. Лакин бу капитал һәр ил артдығына көрә, һәмин фәһлә даим кетдикчә даһа артыг әмәк вермәли оларды.

Лакин үмумијјәтлә ејни бир фәһләјә кечмишдәкиндән артыг капитал дүшә билмәси үчүн,—бу јалныз [ашағыдакы ики һалда] мүмкүндүр.

Һал № 1. Әкәр әмәјин мәһсулдар гүввәси дәјишилмәз галырса, онда бир фәһләјә јалныз о һалда кечмишдәкиндән артыг капитал дүшә биләр ки, фәһлә өз мүтләг иш вахтыны узатмыш олсун,—мәсәлән, 12 саат әвәзинә 15 саат ишләсин,—јахуд фәһлә кечмишдәкиндән даһа интенсив ишләсин, 15 саатлыг иши 12 саат әрзиндә јеринә јетирсин, 5 саатлыг иши 4 саатда, јахуд $^5/_5$ саатлыг иши $^4/_5$ саатда көрсүн. Фәһлә мүәјјән иш сааты әрзиндә өзүнүн јашајыш васитәләрини тәкрар истеһсал етдијинә көрә, бу һалда да, әмәјин мәһсулдар гүввәси артдыгда олдуғу кими, капиталист үчүн там ејни илә 3 саат газанылмыш олур, һалбуки һәгигәтдә бурада һеч дә әмәјин мәһсулдар гүввәси дејил, әмәјин өзү артмышдыр. Әкәр әмәјин бу интенсивләшмәси бүтүн әмәк саһәләриндә јајылмыш ол-

сајды, онда әмтәәнин дәјәри зәрури сурәтдә бу әмтәәнин дәјәринин әсасыны тәшкил едән иш вахтынын азалмасына мүвафиг сурәтдә азалмыш оларды. Интенсивлијин бу дәрәчәси әмәјин орта интенсивлијинә, онун тәбии кејфијјәтинә чеврилмиш оларды. Јох, әкәр бу интенсивләшмә [886] јалныз мүәјјән саһәләрдәдирсә, онда бу һал мүрәккәб әмәјә бәрабәрдир, јә'ни гүввәтә вурулмуш садә әмәјә бәрабәрдир. Даһа чох интенсив әмәјин бир саатынын бу вә ја дикәр һиссәси о заман даһа чох екстенсив әмәјин бир сааты һесаб едилир вә тамамилә ејни мигдар дәјәр јарадыр. Мәсәлән, јухарыдакы һалда даһа интенсив әмәјин $^4/_5$ һиссәси, даһа екстенсив әмәјин $^5/_5$ саатынын, јахуд бир саатынын јаратдығы ејни мигдар дәјәр јарадыр.

Бунларын һәр икисинин, иш вахтынын узадылмасынын вә әмәјин артыг интенсивлији васитәси илә әмәјин артырылмасынын, нечә дејәрләр, әмәјин мәсамәләринин сыхылмасы васитәси илә әмәјин артырылмасынын өз һәдләри вардыр (һәрчәнд, мисал үчүн, Лондонда чөрәкчиләр, бир гајда олараг, 17 саат вә һәтта бундан да артыг ишләјирләр), тамамилә мүәјјән физики һәдләри вардыр вә бу һәдләрә чатдыгда мүрәккәб фаизләр, «мүрәккәб мәнфәәт» кәсилир.

Бу һәдләр дахилиндә ашағыдакылар баш верә биләр:

Әкәр капиталист әмәјин узадылмасы вә ја интенсивләшдирилмәси үчүн һеч бир һагг вермирсә, онда онун *изафи дәјәри* (һабелә, әкәр сабит капиталын *дәјәриндә* дәјишиклик баш вермирсә, онун мәнфәәти дә, зира биз истеһсал үсулунун ејни илә галдығыны фәрз едирик)—онун мәнфәәти (көстәрилән шәраитдә)—өз капиталынын артмасындан сүр'әтлә артыр. Капиталын артымы үчүн капиталист һеч бир зәрури әмәјин һаггыны өдәмир.

Әкәр капиталист әлавә әмәк үчүн јенә дә кечмишдәки пропорсијада музд верирсә, онда изафи дәјәр капиталын чохалмасына пропорсионал сурәтдә артыр. Мәнфәәт даһа сүр'әтлә артыр. Зира бурада әсас капитал даһа сүр'әтлә дөвр едир; һәм дә машынларын ашынмасы онлардан истифадә олунмасынын сүр'әтләндији дәрәчәдә сүр'әтләнмир. Әсас капитала едилән мәсрәфләр азалыр, чүнки ејни заманда ишләјән 200 фәһлә үчүн тәләб олунан машынларын, биналарын вә и. а. мигдары, узун иш күнү әрзиндә ишләјән 100 фәһлә үчүн олдуғундан чох олмалыдыр. Ејни илә дә икинчи һалда аз нәзарәтчи вә и. а. тәләб олунур. (Бу һал капиталист үчүн өз истеһсалыны базар шәртләринә мүвафиг сурәтдә кенишләндирмәк вә ја ихтисар етмәк үчүн сон дәрәчә әлверишли имкан јарадыр. Ондан башга, бу һал онун һакимијјәтини артырыр, чүнки фәһләләрин

кәркин әмәклә ишләјән һиссәси мүгабилиндә ишсиз вә ја натамам ишләјән еһтијат ордусу олур ки, бунун да нәтичәсиндә фәһләләр арасында рәгабәт күчләнир.)

Һәрчәнд бу һалда зәрури әмәк илә изафи әмәк арасындакы сырф әдәди нисбәт позулмурса да вә биз бурада јеканә бир һал көрүрүк ки, онларын һәр икиси ејни дәрәчәдә арта билир, буна бахмајараг, әмәјин истисмар едилмәси артыр,—һәм иш күнүнүн узадылдығы шәраитдә, һәм дә онун интенсивләшдирилдији (сыхлашдырылдығы) шәраитдә артыр, анчаг бу шәртлә ки, һәмин интенсивләшмә илә бир заманда иш күнү (он саатлыг иш күнү һаггында ганун тәтбиг едилдији заман олдуғу кими) гысалдылмыш олмасын. Фәһлә өз иш гүввәсинин мөвчуд олмасы мүддәтини ихтисар едир, өз иш гүввәсини өз әмәк һаггынын чохалдығындан хејли артыг дәрәчәдә түкәдир вә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә өзү јалныз бир иш машынына чеврилир. Лакин бу ахырынчы вәзијјәт һаггында бәһс едилмәсә дә, һәтта бу һалда да, әкәр нормал иш күнү шәраитиндә фәһлә, фәрз едәк ки, 20 ил јашајыр, иш күнү узадылдыгда вә ја сыхлашдырылдыгда исә, јалныз 15 ил јашајыр,—фәһлә бир һалда өз иш гүввәсинин дәјәрини 15 ил әрзиндә сатыр, дикәр һалда исә 20 ил әрзиндә. Бир һалда һәмин иш гүввәсинин дәјәри 15 ил әрзиндә өдәнилмәлидир, дикәр һалда 20 ил әрзиндә.

20 ил әрзиндә мөвчуд олан 100 мигдарында дәјәр о заман әвәзләнмиш олар ки, һәр ил 5% верилмиш олсун, зира $5 \times 20 = 100$. 15 ил әрзиндә мөвчуд олан 100 мигдарында дәјәр о заман әвәзләнмиш олар ки, һәр ил $6^2/_3$% верилмиш олсун. Лакин нәзәрдән кечирилән һалда фәһлә 3 әлавә саатын мүгабилиндә јалныз, 20 ил һесабы илә көтүрүлсә, онун иш гүввәсинин бир күнлүк дәјәрини әлдә етмиш олур. Фәрз едәк ки, фәһлә 8 саат зәрури әмәк вә 4 саат изафи әмәк сәрф едир. Бу һалда фәһлә саатын һәр бириндән $^2/_3$ саат әлдә едир, зира $\frac{12 \times 2}{3} = 8$. Буна мүвафиг олараг иш вахтындан артыг олан 3 саатлыг вахтдан фәһлә ики саат әлдә едир, јахуд иш вахтындан артыг олан һәр саатын $^2/_3$ һиссәсини әлдә едир. Лакин бу, јалныз о һалда фәһләнин иш гүввәсинин бир саатлыг дәјәридир ки, онун иш гүввәсинин 20 ил мөвчуд олмасы фәрз едилир. Әкәр фәһлә бу иш гүввәсини јалныз 15 илдә сатырса, онда бу иш гүввәсинин бир саатлыг дәјәри мүвафиг сурәтдә јүксәлир.

Кәләчәјин *антисипасијасы*—керчәк антисипасија—сәрвәт истеһсалында үмумијјәтлә јалныз фәһлә вә торпаг барәсиндә мөвчуд олур. Онларын һәр икисинин кәләчәји вахтындан әввәл һәдсиз кәркинләшмә вә түкәнмә васитәси илә, мәхарич вә мәдахил арасындакы мүвазинәтин позулмасы васитәси илә

*realiter** антисипасија олуна вә позула биләр. Капиталист истеһсалы шәраитиндә онларын һәр икисинин агибәти мәһз белә олур. Мисал үчүн, дөвләт борчлары шәраитиндә антисипасија дејилән шејә кәлдикдә исә, кәләчәјин бу гәбил антисипасијасы барәсиндә Рејвнстон һаглы олараг дејир:

[887] «Онлар [дөвләт борчлары системинин мүдафиәчиләри] дедикдә ки, бу күнүн хәрчләрини онлар кәләчәјә кечирирләр вә инандырмаг истәдикдә ки, һазыркы нәслин тәләбатыны өдәмәк мәгсәди илә кәләчәк нәслин вәзијјәтини ағырлашдырмаг олар,—белә дедикдә, онлар бу кими бир мә'насыз шеји иддиа етмиш олурлар ки, куја һәлә мөвчуд олмајан бир шеји истеһлак етмәк олармыш, куја тохум һәлә торпаға сәпилмәмишдән тахылдан чөрәк бишириб јемәк олармыш» (*Ravenstone*. Thoughts on the Funding System, сәһ. 8). «Бизим дөвләт адамларынын бүтүн әлламәлији, бөјүк һәчмләрдә мүлкијјәти бир груп адамлардан дикәр бир груп адамлара кечирмәкдән ибарәт олур, еһтикарлыг вә дөвләт малыны оғурламаг үчүн мүкафатлар верилмәкдән өтрү бөјүк бир фонд јаратмагдан ибарәт олур» (јенә орада, сәһ. 9).

Фәһләнин вә торпағын мәсәләси башга чүрдүр. Бурада сәрф едилән шеј бир δύναμις** кими мөвчуддур, һәмин δύναμις-ин сүр'әтлә сәрф едилмәси нәтичәсиндә исә онун өмрү көдәлир.

Нәһајәт, әкәр капиталист иш вахтындан артыг сәрф едилән вахт үчүн нормал иш вахтына нисбәтән артыг музд вермәјә мәчбурдурса, јухарыда сөјләнилмиш оланлара әсасән, бу һеч дә әмәк һаггынын јүксәлдилмәси дејил, јалныз иш вахтындан артыг олан вахтын јүксәлмиш дәјәринин мүгабилиндәки тә'минатдыр, һәм дә әлавә музд чох аз һалларда бунун үчүн зәрури олан јүксәклијә чатыр. Доғрудан да, фәһлә иш вахтындан артыг ишләдикдә, онун јалныз иш вахтындан артыг ишләдији вахт үчүн дејил, һабелә онун һәр иш сааты үчүн дә јахшы музд вермәк лазым кәләрди ки, һеч олмазса, иш гүввәсинин нисбәтән сүр'әтлә түкәнмәсинин һаггы верилмиш олсун.

Беләликлә, биз бурада һәр чүр шәраитдә әмәјин артыг истисмар олундуғуну көрүрүк. Онунла бирликдә бурада һәр чүр шәраитдә, капитал јығылдыгча изафи дәјәрин [нисби] азалмасы, һабелә мәнфәәт нормасынын да азалмасы көз габағындадыр, бу шәртлә ки, сабит капиталда гәнаәт едилмәси бунун гаршысыны алмасын. [887]

[887] Демәли, капитал јығылдыгча—«мүрәккәб мәнфәәт» мејдана кәлдикчә—мәнфәәт нормасынын азалмалы олмасы һалларындан бири будур. Әкәр 300 мигдарында капитал (биринчи доза) үчүн мәнфәәт нормасы 10%-ә бәрабәр олсајды (вә, демәли, мәнфәәт 30 тәшкил етсәјди), 100 мигдарында әлавә капитал үчүн исә, мәнфәәт нормасы 6%-ә бәрабәр олсајды,

* — реал сурәтдә, һәгигәтән. *Ред.*
** — гүввә, габилијјәт *Ред.*

онда 400 үчүн бүтүн мәнфәәт 36 тәшкил едәр. Демәли, үмумијјәтлә 100 үчүн мәнфәәт 9 тәшкил едәр. Мәнфәәт нормасы 10%-дән азалыб 9% олмушдур.

Лакин, јухарыда дејилмиш олдуғу кими, әлавә капиталын мәнфәәти буна әсасән (јә'ни әмәјин мәһсулдарлығы дәјишилмәз галдығы шәраитдә) мүәјјән нөгтәјә чатдыгдан сонра нәинки азалмалыдыр, һәтта тамамилә јох олмалыдыр, белә ки, һәмин «мүрәккәб мәнфәәтә» әсасланан бүтүн јығымын һамысы дајанмалыдыр. Нәзәрдән кечирилән һалда мәнфәәтин азалмасы әмәјин истисмар олунмасынын артмасы илә әлагәдардыр вә мәнфәәтин мүәјјән нөгтәдә јох олмасы һеч дә она көрә баш вермир ки, фәһлә вә ја башга бириси өз мәһсулунун һамысыны өзүнә көтүрүр; бунун сәбәби одур ки, мүәјјән мигдар иш вахтындан артыг ишләмәк вә ја әмәјин интенсивлијини һәмин интенсивлијин мүәјјән дәрәчәсиндән јухары артырмаг физики чәһәтдән мүмкүн дејилдир.

Һал № 2. Јеканә башга бир һал ондан ибарәт ола биләр ки, фәһләләрин мигдары дәјишилмәз галдығы шәраитдә һәр бир фәһләјә кечмишдәкиндән артыг капитал дүшә биләр, буна көрә дә әлавә капитал јенә дә һәмин мигдар фәһләнин күчлү истисмар едилмәсинә сәрф олуна, хәрчләнә биләр,—бу һал [888] *әмәјин мәһсулдарлығынын артырылмасыдыр, истеһсал үсулунун дәјишилмәсидир.* Бу, сабит капитал илә дәјишән капитал арасындакы үзви нисбәтин дәјишилмәсинә сәбәб олур. Башга сөзлә, капиталын әмәјә нисбәтән артмасы бурада сабит капиталын дәјишән капитала нисбәтән вә үмумијјәтлә бу капиталын тәтбиг етдији чанлы әмәјә нисбәтән артмасы илә ејнијјәт тәшкил едир.

Демәли, бурада Һодскинин консепсијасы, мәним мүәјјән етмиш олдуғум үмуми гануна мүнчәр олур.

Изафи дәјәр, фәһләнин истисмар олунмасы артыр, лакин бунунла бир заманда мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр, чүнки дәјишән капитал сабит капитала нисбәтән азалыр вә чанлы әмәјин күтләси, бу күтләни һәрәкәтә кәтирән капитала нисбәтлә үмумијјәтлә нисби сурәтдә азалыр. Бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш олан әмәк мәһсулунун даһа чох һиссәси капитал ләвһәси алтында вә даһа аз һиссәси мәнфәәт ләвһәси алтында капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилир.

{ Буна көрә дә *кешиш Чалмерс* белә бир фантазија уідурур ки, куја капиталистләр иллик мәһсулун нә гәдәр аз мигдарыны бир капитал кими сәрф едирләрсә, онлар бир о гәдәр чох мәнфәәт гамарлајырлар[110], һәм дә ««гәрарлашдырылмыш килсә»[111] бу ишдә көмәјә кәлир ки, изафи мәһсулун хејли һиссәсини капиталлашдырмаг әвәзиндә онун истеһлак олунмасынын гајғысына галсын. Лә'нәтә кәлмиш кешиш сәбәб илә нәтичәни

гарышдырыр. Һәм дә мәнфәәт нормасынын азалдығы шәраитдә, сәрф едилән капитал артдыгда мәнфәәт күтләси чохалыр. Бундан, башга, мәһсулун һәмин азалмыш фаиз һиссәсинин тәмсил едилдиjи истеһлак дәjәрләринин мигдары артыр. Лакин бу, еjни заманда капиталын мәркәзләшмәсинә сәбәб олур, чүнки бу һалда истеһсал шәртләри даһа чох капитал күтләси тәтбиг олунмасыны тәләб едир. Бу, нисбәтән хырда капиталистләрин ири капиталистләр тәрәфиндән һәзм едилмәсинә вә биринчиләрин «капиталистликдән чыхмасына» сәбәб олур. Бурада биз јенә дә, лакин башга бир формада олараг әмәк шәртләринин әмәјин өзүндән аjры салындығыны көрүрүк (зира хырда капиталистләрдә һәлә онларын чох вә jа аз дәрәчәдә өз әмәjи мүшаһидә олунур. Үмумиjјәтлә капиталистин әмәjи онун капиталынын кәмиjјәтинә, jә'ни онун нә дәрәчәдә бир капиталист олмасына әкс нисбәтдә олур. Бу просес тез бир заманда капиталист истеһсалыны ахыра чатдырмыш оларды, әкәр мәркәзәгачан гүввә илә jанашы даим ону позан мәркәзә әкс олан меjлләр олмасаjды; бунлар бурада нәзәрдән кечирилмир, чүнки бу, капиталларын рәгабәти һаггындакы фәслә аиддир),—әмәк шәртләринин әмәjин өзүндән һәмин аjры салынмасы ки, бу һал капитал анлаjышыны вә *ибтидаи* jығым анлаjышыны әмәлә кәтирир, сонра да капитал jығымында бир даими просес кими меjдана чыхыр, бурада исә, нәһаjәт, артыг мөвчуд олан капиталларын мигдарча аз адамын әлиндә мәркәзләшмәсиндә вә бир чохларынын капиталистликдән чыхмасында ифадә олунур.}

О чәһәт ки, әмәjин мигдарынын (нисби сурәтдә) азалмасы онун мәһсулдарлығынын jүксәлмәси илә там өлчүдә әвәз олунмур, jахуд о чәһәт ки, изафи әмәjин сәрф едилмиш капитала нисбәти *тәтбиг едилән әмәjин* нисби *күтләсинин* азалдығы *еjни* пропорсиjада артмыр, бунун сәбәби гисмән ондан ибарәтдир ки, әмәjин дәjәри, jахуд зәрури әмәjин мигдары jалныз о заман азалыр ки, әмәjин мәһсулдарлығынын инкишафы капитал тәтбигинин муәjјән даирәләриндә баш верир вә һәтта бу даирәләрдә дә әмәjин мәһсулдарлығы геjри-бәрабәр инкишаф едир вә бунунла jанашы олараг манеә көстәрән амилләр фәалиjјәт көстәрир; мәсәлән, фәһләләрин өзләри, әмәк һаггынын (дәjәрчә) ашағы дүшмәсинә өзләри мане ола билмирләрсә дә, әмәк һаггынын там минимума гәдәр ашағы дүшмәсинә jол вермирләр, әксинә, мәчбур едирләр ки, үмуми сәрвәтин артмасында онларын мигдарча бир гәдәр иштирак етмәсинә jол версинләр.

Лакин изафи әмәjин бу артмасы да нисбидир вә jалныз муәjјән һудуд дахилиндә мүмкүндүр. Онун мүрәккәб фаизләр тәләбинә мувафиг кәлмәси үчүн, габагда нәзәрдән кечирилән

һалда [изафи иш вахты] сонсуз дәрәчә узадылмалы олдуғу кими, бу һалда да зәрури иш вахты там ејни илә сыфра чатдырылмалыдыр.

Тәләб вә тәклифдәки [әмәк тәләби вә тәклифиндәки] дәјишиклијин нәтичәси олараг вә ја зәрури шејләрин гијмәтинин (зинәт шејләринә нисбәтән) мүвәггәти јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәси олараг әмәк һаггынын јүксәлмәсиндән вә ја ашағы дүшмәсиндән ирәли кәлән, һәмин тәләб вә тәклифдәки дәјишилмәдән төрәјән вә бу сәбәбдән әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсинин дә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси барәсиндәки үмуми гануна [889] һеч бир дәхли јохдур, нечә ки, әмтәәләрин базар гијмәтләринин јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәсинин онларын дәјәринин мүәјјән олунмасына үмумијјәтлә һеч бир дәхли јохдур. Бу, әмәк һаггынын реал һәрәкәти барәсиндәки фәсилдә нәзәрдән кечирилмәлидир. Әкәр тәләб илә тәклиф арасындакы нисбәт фәһләләр үчүн әлверишлидирсә вә онларын әмәк һаггы јүксәлирсә, онда *мүмкүндүр* (лакин һеч дә һөкмән белә олмур) ки, бунунла бирликдә бә'зи зәрури шејләрин, хүсусән иашә мәһсулларынын гијмәти мүвәггәти олараг јүксәлир. «Inquiry into those Principles» etc. әсәринин аноним мүәллифи бу барәдә дүзкүн олараг дејир:

Бу һалда, күзәран үчүн зәрури олмајан шејләрә нисбәтән зәрури шејләрә олан тәләб артачагдыр, белә ки, бу ики нөв тәләб арасындакы нисбәт, өзүнә шәхси истеһлак шејләри әлдә етмәк үчүн бу һакимијјәти» (капиталистин әмтәәләр үзәриндәки өз һакимијјәтини) «һәјата кечирәчәји шәраитдәкиндән тамамилә фәргли оларды. Беләликлә дә, зәрури шејләр үмумијјәтлә шејләрин даһа чох мигдарына мүбадилә олуначагдыр... Һәм дә һәр һалда бу зәрури шејләрин бир һиссәси иашә мәһсулларындан ибарәт олачагдыр» (сәһ. 21—22).

Сонра аноним мүәллиф Рикардонун консепсијасыны дүзкүн инкишаф етдирир:

«Беләликлә, һәр һалда тахылын гијмәтинин јүксәлмәси һеч дә әмәк һаггынын јүксәлиб мәнфәәти ашағы салмасынын *башланғыч* сәбәби олмазды, әксинә, әввәлдә әмәк һаггынын јүксәлмәси тахылын гијмәтинин јүксәлмәсинә сәбәб олмушдур, сонра исә торпағын күчлү бечәрилмәси нәтичәсиндә онун кетдикчә нисбәтән даһа аз мәдахил вермәси, торпағын бу хүсусијјәти гијмәтин һәмин јүксәлмәсинин бир һиссәсини *даими* етмиш вә әмәк һаггынын баш вермиш олан јүксәлмәсинә әһали ганунунун там өлчүдә *мүгавимәт көстәрмәсинә* мане олмушдур» (сәһ. 23).

Мәнфәәтин ашағы дүшмәсини «мүрәккәб фаизләрин» тәләбинин өдәнилмәсинин чанлы әмәк үчүн гејри-мүмкүн олмасы илә изаһ едәрәк, Һодскин вә «The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифи,—онлар бу мәсә-

ләнин тәһлилини давам етдирмәмишләрсә дә,—һәгигәтә Смитдән вә Рикардодан хејли јахындырлар; Смит вә Рикардо мәнфәәтин ашағы дүшмәсини әмәк һаггынын јүксәлмәси илә изаһ едирләр: бири реал вә номинал әмәк һаггынын артмасы илә, дикәри исә номинал әмәк һаггынын артмасы илә изаһ едир ки, белә олдугда, даһа доғрусу, реал әмәк һаггы азалмыш олур. Һодскин вә [сијаси игтисадчыларын] бүтүн бу пролетар әлејһдарлары дүзкүн фикир олараг белә бир факты гејд едирләр ки, капитал инкишафы нәтичәсиндә мәнфәәт һесабына јашајан шәхсләрин сајы нисбәтән чохалмышдыр.

[е) ҺОДСКИН ӘМӘЈИН ИЧТИМАИ ХАРАКТЕРИ ҺАГГЫНДА ВӘ КАПИТАЛ ИЛӘ ӘМӘК АРАСЫНДАКЫ МҮНАСИБӘТ ҺАГГЫНДА]

Инди Һодскинин «Labour Defended against the Claims of Capital» китабчасындан даһа бир нечә нәтичә мүддәаларыны көстәрәк:

Мәһсулун мүбадилә дәјәринин инкишафы, бунунла да әмтәәдәки әмәјин ичтимаи әмәк кими инкишафы:

«Демәк олар ки, һәр бир инчәсәнәт вә маһирлик мәһсулу *бирләшдирилмиш вә комбинәләшдирилмиш әмәјин нәтичәсидир».*

(Бу капиталист истеһсалынын нәтичәсидир.)

«Адам адамдан о дәрәчәдә асылыдыр ки вә чәмијјәт инкишаф етдикчә бу асылылыг о гәдәр *артыр ки,* һәр һансы бир ајрыча фәрдин һәр һансы бир әмәји... әкәр бөјүк ичтимаи әмәјин кичик бир һиссәсини тәшкил етмирсә, чәтин ки, онун азачыг бир гијмәти олсун».

{Бу јери, *әмтәә* истеһсалынын, јахуд мәһсулун бир әмтәә кими истеһсалынын јалныз капитал әсасында там үмуми бир характер кәсб етмәси вә мәһсулун маһијјәтинин өзүнү гаврамасы һаггындакы тезиси шәрһ едиркән ситат кәтирмәли.}

«...Әмәк бөлкүсү тәтбиг олунмуш јердә фәһлә өз газандығыны реаллашдыра биләндән әввәл башга адамлар пејда олуб бу вә ја дикәр ишләрә гијмәт гојурлар, беләликлә дә, даһа һеч елә бир шеј галмыр ки, ону фәрдин әмәји үчүн тәбии һагг адландырмаг мүмкүн олсун. Һәр бир фәһлә тамын јалныз мүәјјән һиссәсини истеһсал едир вә бу һиссәләрдән һәр биринин өзлүјүндә һеч бир гијмәтли чәһәти вә ја фајдасы олмадығына көрә, бурада һеч елә бир шеј јохдур ки, фәһлә ону дәлил кәтириб десин: «Бу мәним мәһсулумдур, буну мән өзүм үчүн сахлајачағам». Һәр һансы бир комбинәләшдирилмиш әмәлијјатын, мәсәлән, маһуд һазырламаг әмәлијјатынын башланғычы илә нәтичәдә әлдә едилән һазыр мәһсулун, өзләринин биркә сә'јләри нәтичәсиндә бу мәһсулу јаратмыш олан мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән бөлкүсү арасына дәфәләрлә, бу вә ја дикәр ишләр үчүн гојулан гијмәт кирир, беләликлә дә, мәсәлә ондан ибарәт олур ки, һәмин мәһсулу өз бирләшдирилмиш әмәји илә истеһсал етмиш олан фәрдләрин һәрәсинә бу биркә мәһсулдан нә гәдәр чатачагдыр.

Бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн мән [890], ону фәһләләрин өзләринин азад мүзакирәсинә вермәкдән башга дикәр бир үсул билмирәм» (сәһ. 25) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 27—28].

«Мән әлавә етмәлијәм ки, чәтин ки, әмәк нөвүнүн бири башгасындан артыг гијмәтә малик олсун. Шүбһәсиздир ки, бунларын һамысы ејни дәрәҹәдә зәруридир» (сәһ. 26) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 29].

Ахырда Һодскин *капитал илә әмәк арасындакы мүнасибәт* һаггында белә дејир:

«Саһибкарлар да онларын муздлу фәһләләри кими ишчидирләр. Бу ҹәһәтдән онларын мәнафеји өз фәһләләринин мәнафејинә дүрүст мүтабиг кәлир. Лакин бунунла бирликдә бунлар ејни заманда һабелә ја капиталистдирләр, ја да капиталистләрин акентләри вә бу ҹәһәтдән онларын мәнафеји өз фәһләләринин мәнафејинә гәти әксдир» (сәһ. 27) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 30].

«Бизим өлкәмиздәки муздлу фәһләләр арасында тәһсилин кениш јајылмасы демәк олар күндән-күнә бүтүн саһибкарларын вә тәсәррүфатчыларын әмәјинин вә мәһарәтинин әһәмијјәтини азалдыр, чүнки о, бунларын ихтисас биликләринә наил олан адамларын сајыны артырыр» (сәһ. 30) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 33].

«*Капиталист* мүхтәлиф фәһләләр арасында *зүлмкар бир васитәчидир»*. Әкәр о, арадан кәнар едилсә, онда «ајдын олар ки, *капитал,* јахуд *әмәк тәтбиг едилмәси габилијјәти* илә *јанашы мөвҹуд олан әмәк* ејни шејләрдир; јахуд *мәһсулдар капитал* илә *мәһарәтли әмәк дә ејни шејләрдир.* Демәли, капитал илә фәһлә әһали тамамилә ејни бир шеј демәкдир. Тәбиәт системиндә ағыз әлләрлә вә зәка илә бирләшибдир» (сәһ. 33) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 36].

Иҹтимаи әмәјин мүхтәлиф моментләринин бир-биринә гаршы малик олдуғу вә *капиталда* тәмсил едилмиш өзкәнинләшдирмә формасы илә бирликдә капиталист истеһсал үсулу јоха чыхыр. Һодскинин јеритдији мүһакимәләрин нәтиҹәси беләдир.

* * *

Ибтидаи капитал јығымы. Бураја әмәк шәртләринин мәркәзләшдирилмәси дахилдир. Ибтидаи капитал јығымы әмәк шәртләринин фәһләјә вә әмәјин өзүнә гаршы ајрылыб әлаһиддәләшмәсидир. Ибтидаи капитал јығымындан ибарәт олан тарихи һадисә капиталын әмәлә кәлмәсиндән ибарәт олан тарихи һадисәдир—елә бир *тарихи* ајрылма просесидир ки, бу просес әмәк шәртләрини капитала, әмәји исә муздлу әмәјә чевирир. Бунунла да капиталист истеһсалынын әсасы јаранмыш олур.

Капиталын өзүнүн әсасында *капитал јығымы,*—демәли, һабелә капитал илә муздлу әмәк арасындакы мүнасибәт әсасында капитал јығымыдыр. Бу јығым мадди сәрвәтин әмәкдән ајрылмасыны вә она гаршы әлаһиддәләшмәсини кетдикҹә даһа кениш мигјасларда тәкрар истеһсал едир.

Капиталын тәмәркүзләшмәси. Хырда капиталларын мәһв едилмәси јолу илә ири капиталлар јығылмасы. Чәзбетмә. Капитал илә әмәјин ара бирләшмәләринин капиталлыгдан чыхарылмасы. Бу, јалныз, әмәк шәртләрини капитала чевирән, сонра да капиталы вә ајры-ајры капиталлары даһа кениш мигјасларда тәкрар истеһсал едән вә, нәһајәт, чәмијјәтин бир чох нөгтәләриндә әмәлә кәлмиш капиталлары өз саһибләриндән ајырыб онлары ири капиталистләрин әлиндә мәркәзләшдирән просесин сон пилләси вә формасыдыр. Истеһсал экслијин вә зиддијјәтин бу ифрат формасыны кәсб етдикдә, өзкәнинләшдирилмиш формада кәсб етмиш олса да, ичтимаи истеһсала чеврилир. Биз бурада керчәк әмәк просесиндә ичтимаи әмәк вә истеһсал аләтләринин үмумилијини көрүрүк. Капиталистләр, ејни заманда һәмин *«ичтимаи»* (ичтимаиләшмиш) истеһсалы сүр'әтләндирән, бунунла да мәһсулдар гүввәләрин инкишафыны сүр'әтләндирән һәмин просесин *ичрачылары* олмаг е'тибары илә, чәмијјәтин [per] procura* илә кәлирләри өзләри үчүн гармаладыглары вә һәмин ичтимаи сәрвәтин *мүлкијјәтчиләри* вә ичтимаи әмәјин *командирләри* кими тә'рифләндикләри ејни дәрәчәдә лүзумсуз олурлар. Феодалларын башына кәлән онларын да башына кәлир, зира буржуа чәмијјәтләри мејдана кәлдикдән сонра феодалларын иддиалары, һабелә онларын *хидмәтләри* лүзумсуз олду, садәчә олараг көһнәлмиш вә өз мәгсәди үчүн мүвафиг олмајан имтијазлара чеврилди, беләликлә дә, сүр'әтлә өз мәһвинә јахынлашды. [XV—890].

[ә) ҺОДСКИНИН «POPULAR POLITICAL ECONOMY» ӘСӘРИНДӘ ОНУН ӘСАС МҮДДӘАЛАРЫНЫН ИФАДӘСИ]

[XVIII—1084] *Th. Hodgskin.* Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827.

«Асан ичра едилән әмәк јалныз *ирсән кечән мәһарәтдир»* (сәһ. 48) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 74].

«Әмәк бөлкүсүндән һасил олан бүтүн фајдалар өз тәбиәтинә көрә фәһләләрдә чәмләшдијиндән вә фәһләләрә мәхсус олдуғундан, фәһләләр бу фајдалардан мәһрум едилирләрсә вә чәмијјәтин инкишафы кедишиндә фәһләләрин артан мәһарәтиндән јалныз һеч бир заман ишләмәјәнләр варланырларса,—бунун сәбәби варлананларын әдаләтсиз мәнимсәмәси, гәсбкарлыг вә таланчылығы, һабелә диләнчилик дәрәчәсинә чатдырыланларын итаәткарлыға разылығы олмасыдыр» (сәһ. 108—109) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 111].

* — вәкаләти илә, вәкаләтнамәси илә. *Ред.*

[1085] «Фәһләләрин төрәјиб артмасы јалныз онларын хидмәтләринә капиталистләрин тәләби илә мүгајисә едиләрсә, фәһләләр һәгигәтән чох сүр'әтлә төрәјиб артырлар» (сәһ. 120) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 118—119].

«Малтус *фәһләләрин сајча* чохалмасынын иллик мәһсулдан һәр бир фәһләнин алдығы пајын азалмасына көстәрдији тә'сири гејд едир, һәм дә бурада беләфәрз едилир ки, һәмин мәһсулун фәһләләр арасында *бөлүшдүрүлән* һиссәси фәһләләрин ил әрзиндә истеһсал етдикләри шејлә әслә тәнзим едилмәјән мүәјјән вә мә'лум кәмијјәтдир» (сәһ. 126) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 122].

«Әмәк дәјәрин јеканә өлчүсүдүр; лакин һәр бир сәрвәти јарадан әмәк *әмтәә дејилдир»* (сәһ. 186) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 162, гејд].

Сәрвәтин артмасына пулун тә'сири барәсиндә Һодскин һаглы олараг дејир:

«Инсан корланмыш аз мигдар мәһсул мүгабилиндә корланмамыш шеј ала билирсә, онун биринҹини атмаға мејли олмајаҹагдыр. Мәсәлән, пул ишләдилмәси бәдхәрҹлијин гаршысыны алыб сәрвәти артырыр» (сәһ. 197) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 169].

«Пәракәндә тиҹарәтин башлыҹа хејри бундан ирәли кәлир ки, әмтәәләрин ән јахшы истеһсал едилдији мигдар онларын [фәрди истеһлак үчүн] ән јахшы бөлүшдүрүлдүјү мигдар дејилдир» (сәһ. 146) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 136].

«Капитал нәзәријјәсинин, һәмчинин практиканын көстәрдијинә көрә, әмәк мүддәти елә бир нөгтәјә чатдырылыр ки, бурада әмәк фәһләни сахламаг хәрҹләриндән әлавә капиталист үчүн мәнфәәт дә истеһсал едә биләр,— бу нәзәријјә вә практика истеһсалы тәнзим едән тәбии ганунлара, көрүнүр, зиддир» (сәһ. 238) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 196].

Капитал јығымы барәсиндә Һодскин өзүнүн биринҹи әсәриндә сөјләдикләринин тәхминән ејнини сөјләјир. Һәр һалда там тәсәввүр олмасы үчүн бурада башлыҹа јерләри верәк:

«Мәсәлән, әсас капиталы нәзәрдән кечирәк—бу нөгтеји-нәзәр капиталын истеһсала көмәк көстәрдијини иддиа едәнләр үчүн ән әлверишлидир. Капитал јығымынын чох мүхтәлиф нәтиҹәләр вердији үч һалы фәргләндирмәк лазымдыр.

1) Капитал ејни бир шәхс тәрәфиндән истеһсал вә тәтбиг едилир. Өлүјүндә ајдындыр ки, онун истеһсал вә истифадә етдији аләтләрин һәр һансы шәкилдә онун әлиндә топланмасы онун әмәјини јүнкүлләшдирир. *Belә бир топланманын һәдди фәһләнин бу ҹүр аләтләр истеһсал вә тәтбиг етмәк баҹарығыдыр.*

2) Капитал өзләринин биркә әмәји мәһсулуну өз араларында әдаләтли пропорсијаларда бөлүшдүрән мүхтәлиф шәхсләр тәрәфиндән истеһсал вә тәтбиг едилир. Капитал бир фәһлә тәрәфиндән истеһсал едилир, башгасы тәрәфиндән тәтбиг олунур; бунлар әмтәәни онун истеһсалы заманы һәр бириси тәрәфиндән сәрф едилән әмәјә пропорсионал сурәтдә бөлүшдүрүрләр... Лакин мән бу факты белә ифадә едиб дејәрдим: ҹәмијјәтин бир һиссәси аләтләри тәтбиг етдији һалда, ҹәмијјәтин бу аләтләри истеһсал едән дикәр һиссәси мүәјјән *әмәк бөлкүсү саһәсини* тәшкил едир вә бу саһә мәһсулдар гүввәни артырыб үмуми сәрвәтин чохалмасына көмәк едир. Фәһләләрин бу ики зүмрәсинин мәһсулу онларын арасында бөлүшдүрүлдүјү вахта гәдәр, онларын истеһсал вә тәтбиг етдикләри аләтләрин јығылмасы вә чохалмасы онларын санки бир шәхс тәрәфиндән истеһсал вә тәтбиг едилдији һалда олдуғу кими сәмәрәли олур.

3) Капитал ону нә истеһсал едән, нә дә тәтбиг едән шәхсләрдән ибарәт

бир синфин мүлкиjjәтидир... Аләтләрин jалныз *мүлкиjjәтчиси* олан капиталист белә бир мүлкиjjәтчи олмаг нәтиҹәсиндә ишчи олмур. О истеһсала әсла көмәк етмир».

{Башга сөзлә десәк, истеһсала *аләт* көмәк едир, бу аләтә даир *А*-нын малик олдуғу мүлкиjjәтчи титулу, аләтин фәһлә олмаjана мәхсус олмасы көмәк етмир.}

«Капиталист *бир фәһләнин мәһсулуну а л а к е ч и р и р вә ону башга фәһләjә верир*—jа әсас капитал нөвләринин чох һиссәси кими мүәjjән мүддәтә верир, jа да әмәк һаггы кими һәмишәлик верир,—һәм дә бу заман белә бир фикри әсас тутур ки, бу мәһсул *онун* үчүн, капиталист үчүн фаjдалы шәкилдә истифадә олуна биләр вә jа истеһлак едилә биләр. О һеч бир заман jол вермир ки, бир фәһлә тәрәфиндән һасил едилиб бу капиталистин әлинә кечән мәһсулун башга бир фәһлә тәрәфиндән һәмин капиталистин өзү үчүн фаjдалы олмаjан шәкилдә истифадә вә jа истеһлак едилсин. О өз мүлкиjjәтини тәтбиг едир вә борҹ верир ки, *фәһләләрин мәһсулунда* вә jа тәбии кәлириндә *паj алсын;* онун әлиндә *бу ҹүр мүлкиjjәтин* һәр һансы шәкилдә *топланмасы әмәк мәһсулу үзәриндә онун һакимиjjәтинин кенишләнмәсиндән башга бир шеj деjилдир* вә милли сәрвәтин инкишафыны ләнкидир. Һазырда вәзиjjәт беләдир... Бүтүн мәһсулун мүлкиjjәтчиси олан капиталист фәһләләри сахламаг үчүн лазым кәлдиjиндән үстәлик олараг мәнфәәт әлдә етмәзсә, *о,* фәһләләрин нә аләт истеһсал етмәсинә, нә дә аләтләри тәтбиг етмәсинә имкан вермәдиjинә көрә, аjдындыр ки, бурада мәһсулдар әмәк үчүн тәбиәтин имкан вердиjиндән хеjли дар һәдләр гоjулмушдур. *Капитал үчүнҹү шәхсләрин әлиндә jығылдыгҹа, капиталистин өзү үчүн тәләб етдиjи бүтүн мәнфәәт мәбләғи артыр,* бунунла да, истеһсалын вә әһалинин артмасы үчүн сүн'и манеә jараныр... Ҹәмиjjәтин индики вәзиjjәтиндә, фәһләләрин һеч бир заман капитал мүлкиjjәтчиси олмадыглары бир вәзиjjәтдә *һәр ҹүр капитал jығымы онлардан тәләб олунан мәнфәәт мәбләғини артырыр* вә фәһләнин бабат jашамасы үчүн jалныз зәрури олан шеjи тә'мин едә биләҹәк һәр бир әмәjи гејри-мүмкүн едир... Бир һалда ки, әмәjин һәр шеjи, һәтта капиталы да истеһсал етдиjи е'тираф олунур, онда *әмәjин истеһсал вә тәтбиг етдиjи аләтләрә мәһсулдар гүввә иснад вермәк мә'насыздыр»* (сәһ. 243—247) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 199—202].

«Әмәк һаггы истеһсалы аләтләрин jүнкүлләшдирдиjи кими *jүнкүлләшдирмир... Һәр бир әмәк һаггыны верән капитал деjил, әмәкдир»* (сәһ. 247) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 202].

[1086] *«Капиталистләрин авансларынын* чоху *һаггы өдәмәк вә'дләриндән* ибарәтдир...

Кағыз пулун ихтира едилмәси вә ишләдилмәси белә бир факты ашкара чыхарды ки, капитал һеч дә *гәнаәт нәтиҹәси* деjилдир. Өз сәрвәтини реаллашдырмаг вә jа башга адамларын әмәjинә сәрәнҹам етмәк үчүн капиталистин һәгигәтән jығылмыш гиjмәтли металлара вә әмтәәләрә малик олмасы үчүн лазым кәлдиjи вахта гәдәр күман етмәк олардыки, капитал jығымы һәгиги гәнаәт нәтиҹәсидир вә ҹәмиjjәтин тәрәггиси ондан асылыдыр. Лакин о заман ки, кағыз пул вә пергаментдә чап едилән гиjмәтли кағызлар ихтира едилди вә бирҹә парча белә пергаментә малик олан адам кағыз парчалары шәклиндә иллик кәлир алыб бу кағыз парчалары мүгабилиндә өз истифадәси вә jа истеһлакы үчүн лазым кәлән һәр шеj әлдә етди, бу кағыз парчаларынын һамысыны сәрф етмәдикдә исә, илин ахырында илин әввәлдәкинә нисбәтән даһа варлы олду, jахуд кәлән ил даһа артыг мигдар белә кағыз әлдә етмәк һүгугуна малик олду вә бу да она әмәк мәһсуллары үзәриндә даһа артыг һакимиjjәт верди,—о заман сон дәрәҹә аjдын олду ки, капитал гәнаәт нәтиҹәси деjилдир вә фәрди капиталист һәгиги вә мадди гәнаәт са-

јәсиндә дејил, башга бир иш сајәсиндә варланыр, о елә бир иш көрүр ки, бу да она... башга адамларын әмәк мәһсулундан артыг бир шеј әлдә етмәк имканы верир...

Маһуд фабрикантынын әлиндә ја сиккә, ја да кағыз олур вә бунун васитәси илә о, әмәк һаггы верир. Онун фәһләләри бу әмәк һаггыны башга фәһләләрин мәһсулуна мүбадилә едирләр, һәмин фәһләләр исә биринчиләрин әмәк һаггыны,—истәр чинкилтили сиккә шәклиндә олсун, истәрсә кағыз пул шәклиндә,—сахламырлар, бу әмәк һаггы гајыдыб фабрикантын әлинә кәлир вә о да бунун мүгабилиндә онун өз фәһләләри тәрәфиндән һазырланмыш маһуду верир. Онун әлинә гајыдан сиккә вә ја кағызла о јенидән әмәк һаггы верир вә һәмин сиккә вә ја кағыз јенидән ејни дөвраны кечир...

Онун» (капиталистин) *«мүлкијјәтинә*—истәр *әмәк һаггы вермәк* үчүн олсун, истәрсә фајдалы аләтләрдән ибарәт олсун—*машынларда тәчәссүм тапмыш билик вә мәһарәтин* әмәјә көстәрдији чох бөјүк јардым иснад верилир... Бухар машынларынын көрдүјү иши чансыз машынлар дејил, газмачынын, әридичинин, дәмирчинин, механикин, очагчынын вә бир чох башга адамларын бирләшмиш әмәји ичра едир... *Ади үсулла ифадә едиләркән фәһләләрин бу мәһарәтинин вердији мәһсулдар гүввә һәмин мәһарәтин көз габағында олан мәһсулуна,* әмәк аләтләринә *иснад верилир,* һәм дә бу аләтләри истеһсал вә тәтбиг етмәјиб, *бунларын јалныз мүлкијјәтчиси* оланлар өзләрини сон дәрәчә мәһсулдар адам һесаб едирләр» (сәһ. 248—251) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 202—205].

«Капиталда өлкәдән мүһачирәт етмәк сә'ји доғурмаг тәһлүкәси» һаггындакы данышыглара гаршы, капиталдан алынан фаизи истеһсалын инкишафы үчүн зәрури стимул һесаб едән бахыша гаршы, јахуд гәнаәт нәзәријјәси һаггында Һодскинин мүбаһисәси—бах: IX дәфтәр, сәһ. 47[112]. Буну вулгар игтисадчылар һаггындакы фәсилдә вермәли.

«Әһали артдыгча һәм истеһсал, һәм дә истеһлак артыр, јығым вә ја милли сәрвәтин артмасы анлајышларында исә мәһз бу нәзәрдә тутулур» (сәһ. 257) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 208]. [XVIII—1086]

[ж) ҺОДСКИН КАПИТАЛ ҺӨКМРАНЛЫҒЫ ҺАГГЫНДА ВӘ МҮЛКИЈЈӘТ ҺҮГУГУНДА ЧЕВРИЛИШ ҺАГГЫНДА]

[XIII—670a] [*Hodgskin.*] The Natural and Artificial Right of Property Contrasted. London, 1832.

«Һазырда чәмијјәтин бүтүн сәрвәти әввәлчә *капиталистин* әлинә кечир, һәтта торпағын чох һиссәси дә онун тәрәфиндән сатын алынмышдыр. *О,* торпаг мүлкијјәтчисинә рента, фәһләјә әмәк һаггы, төјчү топлајанлара верки вә *дәһјек верир* вә *иллик әмәк мәһсулунун хејли һиссәсини, һәтта ән чох һиссәсини, һәм дә арасы кәсилмәдән артан һиссәсини өз хејринә олараг әлдә сахлајыр.* Инди капиталисти бүтүн ичтимаи сәрвәтин *биринчи мүлкијјәтчиси* адландырмаг олар, һәрчәнд она бу мүлкијјәт үзәриндә һүгуг верән бир ганун јохдур». (сәһ. 98).

«Мүлкијјәт даирәсиндәки бу чеврилиш *капитал үчүн фаиз алынмасы нәтичәсиндә* вә мүрәккәб фаизләрин артмасы нәтичәсиндә баш вермишдир, һәм дә чох әламәтдардыр ки, Авропанын бүтүн ганунверичиләри сәләмчилијә гаршы *ганунлар вермәк јолу илә буна мане олмаға чалышмышлар»* (сәһ. 98, гејд).

«Өлкәнин бүтүн сәрвәти үзәриндә капиталистин һакимијјәти *мүлкијјәт һүгугунда там ингилаб* нәтиҹәсидир, бәс бу ингилаб һансы ганун вә ја һансы ганунлар силсиләси әсасында баш вермишдир?» (сәһ. 99). [XIII—670a]

[4)] БРЕЈ СИЈАСИ ИГТИСАДЧЫЛАРЫН ӘЛЕЈҺДАРЫДЫР[113]

[X—441] *Bray, J. F.* Labour's Wrongs and Labour's Remedy, etc. Leeds, 1839.

Инсанын јашамасы әмәклә бағлы олдуғундан, әмәк исә әмәк васитәләри тәләб етдијиндән, «һәр бир фәалијјәтин бөјүк саһәси вә һәр бир сәрвәтин *хам материалы* олан торпаг онун үзәриндә јашајанларын һамысынын үмуми мүлкијјәти олмалыдыр» (сәһ. 28) [Русча тәрҹүмәси: *Брej, Ҹ. Ф.* Әмәк барәсиндә әдаләтсизликләр вә бунларын арадан галдырылмасы васитәләри. Москва, 1956, сәһ. 50—51].

«Јашајыш гидадан асылыдыр, гида исә—әмәкдән. Бу асылылыг мүтләг характер дашыјыр. Буна көрә дә һәр һансы фәрд әмәкдән имтина едирсә, бу анҹаг белә бир шәртлә мүмкүндүр ки, галан инсанлар күтләсинин әмәји артсын» (сәһ. 31) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 54].

«Инсанларын төрәтдикләри вә ја мә'руз галдыглары бүтүн әдаләтсизликләр вә бүтүн әзаблар сон нәтиҹәдә ондан ирәли кәлир ки, бә'зи фәрдләр вә синифләр торпаг һүгугуну гәсб етмишләр вә бу һүгугдан башга фәрдләри вә башга синифләри мәһрум етмишләр... Инсанлар торпаг үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну әлә кечирдикдән сонра онларын атдығы јени бир аддым инсанын өзү үзәриндә мүлкијјәт һүгугуну әлә кечирмәкдән ибарәт олмушдур» (сәһ. 34) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 57].

Брej өз мәгсәди олараг е'лан едир ки,

«сијаси игтисадчылара гаршы онларын өз зәмини үзәриндә вә онларын өз силаһы илә мүбаризә апараҹагдыр» (бунунла да сүбут едәҹәкдир ки, һеч дә һәр бир иҹтимаи системдә јохсуллуг фәһләнин нәсиби олмамалыдыр). «Сијаси игтисадчылар белә бир метод васитәси илә чыхарылан нәтиҹәләри тәкзиб етмәк имканы әлдә етмәздән әввәл, өз дәлилләринин әсасландығы мүәјјәнләшмиш һәгигәтләри вә принсипләри рәдд вә ја тәкзиб етмәли олаҹаглар» (сәһ. 41) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 65—66].

«Сијаси игтисадчыларын өз рә'јинә көрә, сәрвәт истеһсалы үчүн: 1) әмәк, 2) кечмиш әмәјин јығылмасы, јахуд капитал вә 3) мүбадилә лазымдыр...» Онларын өз фикринҹә, *истеһсал үчүн ән үмуми шәртләр* бунлардыр. «Бу истеһсал шәртләри бүтөвлүкдә ҹәмијјәт үчүн гүввәдәдир, һәм дә бунларын тәбиәти еләдир ки, нә ајры-ајры фәрдләр, нә дә ајры-ајры синифләр онларын тә'сириндән кәнара чыхарыла билмәзләр» (сәһ. 42) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 66—67].

«Әмәклә мәшғул ол!—бу тәләб дүнјаја кәлән бүтүн варлыглар үчүн ејни дәрәҹәдә мәҹбури олараг галыр... Јалныз инсан бу гануңдан јан кечә биләр; бу ганунун тәбиәти исә еләдир ки, бундан бир адам јалныз башгасынын һесабына јан кечә биләр» (сәһ. 43). [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 67].

«Әмәјин вә мүбадиләнин әсил тәбиәтинә ујғун олараг, ҹидди әдаләт тәләб едир ки» {бурада Брej әмтәәләрин мүбадилә **дәјәринә сијаси игтисадчылар** тәрәфиндән верилән тә'рифләри әсас тутур} «мүбадиләјә кирән адамларын һамысы нәинки *гаршылыглы сурәтдә,* һабелә *бәрабәр дәрәҹәдә* фајда көтүрсүнләр... Әдаләтли мүбадилә системи һәјата кечсәјди, онда бүтүн әмтәәләрин дәјәри онларын истеһсал хәрҹләринин мәҹмусу илә мүәјјән олунарды вә бәрабәр дәјәрләр һәмишә бәрабәр дәјәрләрә мүбадилә едиләрди...

Индијәдәк фәһләләр јарымиллик әмәјин дәјәри мүгабилиндә капиталистә бүтөв илин әмәјини вермишләр вә вермәкдәдирләр, бурадан да инди әтрафымызда көрдүјүмүз гүдрәт вә сәрвәт бәрабәрсизлији мејдана кәлмишдир. Мүбадилә бәрабәрсизлијинин—бир гијмәтә алыб башга гијмәтә сатмағын—лабүд нәтиҹәси ондан ибарәтдир ки, капиталистләр капиталист олараг галмагда, фәһләләр исә фәһлә олараг галмагдадырлар, бә'зиләри мүстәбидләр синфи олараг галмагда, башгалары исә гуллар синфи олараг галмагдадырлар» (сәһ. 47—49) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 72—74].

«Индики системдә мүбадилә, сијаси игтисадчыларын иддиа етдикләринә бахмајараг, мүбадилә едән тәрәфләрдән һәр биринә нәинки гаршылыглы фајда вермир, һәтта инамла демәк олар ки, капиталист илә истеһсалчы арасындакы сөвдәләрин чохунда әсла мүбадилә олмур... Фәһләләрин әмәји мүгабилиндә фабрикант вә ја торпаг мүлкијјәтчиси нә верир? Әмәкми? Јох, чүнки капиталист ишләмир. Капиталмы? Јох, чүнки онун сәрвәт еһтијатлары даим артыр... Буна көрә дә капиталист онун өзүнә мәхсус олан *һеч бир шеји* мүбадилә едә билмәз. Буна көрә дә бүтүн бу сөвдә ајдын көстәрир ки, капиталистләр вә торпаг мүлкијјәтчиләри даим фәһләјә бир һәфтә әрзиндәки әмәјинин мүгабилиндә әввәлки һәфтә әрзиндә һәмин фәһләдән алдыглары сәрвәтин бир һиссәсини верирләр; бу исә мәһз ондан ибарәт олур ки, онлар фәһләдән нә исә алыб бунун мүгабилиндә она һеч бир шеј вермирләр... Фәһләнин әмәји мүгабилиндә капиталистин куја вердији сәрвәт нә капиталистин әмәји илә, нә дә онун сәрвәти илә јарадылмамышды,—бу сәрвәт әввәлдә фәһләнин әмәји нәтиҹәсиндә әлдә едилмишди вә фырылдагчы гејри-бәрабәр мүбадилә васитәси илә һәр күн јенидән онун әлиндән алыныр. Истеһсалчы илә капиталист арасындакы бүтүн сөвдә ашкар алдатмадан, сырф һоггабазлыгдан ибарәтдир» (сәһ. 49—50) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 74—75].

««Вар олсун јығым»! дејән ганун јалныз јарыја гәдәр јеринә јетирилир вә бүтүн галан ҹәмијјәтин зәрәринә олараг бир хүсуси синфин мәнафејинә хидмәт едир» (сәһ. 50) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 75—76].

«Индики иҹтимаи систем шәраитиндә бүтөвлүкдә бүтүн фәһлә синфи әмәк васитәләри ҹәһәтҹә капиталистләрдән вә ја муздла ишә көтүрәнләрдән асылыдыр; лакин ҹәмијјәтдә өз мөвгеји үзүндән бир синфин *әмәк васитәләри* ҹәһәтҹә башга синифдән асылы олдуғу јердә о еjни сурәтлә *јашајыш васитәләри* ҹәһәтдән дә һәмин синифдән асылыдыр. Белә бир вәзијјәт исә ҹәмијјәтин өз гаршысында дуран вәзифәјә о гәдәр зиддир вә зәка нөгтејинәзәриндән о гәдәр биабырчыдыр... ки, бирҹә дәгигәлијә дә она нә һагг газандырмаг, нә дә ону мүдафиә етмәк олар. Бу вәзијјәт ајрыҹа адама елә бир һакимијјәт верир ки, һеч кәс белә бир һакимијјәт саһиби олмамалыдыр» (сәһ. 52) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 77].

«Күндәлик тәҹрүбәмиз бизә өјрәдир ки, бир чөрәк көмбәсиндән бир тикә гопардыгда, һәмин тикә јенидән әмәлә кәлә билмәз. Көмбә анҹаг тикәләрин мәҹмусундан ибарәтдир, һәм дә биз бу тикәләрдән нә гәдәр чох јесәк, сонра јемәк үчүн бир о гәдәр аз белә тикә галыр. Фәһлә көмбәси дә [442] бу вәзијјәтдәдир, лакин капиталист көмбәси бу гајдаја табе дејилдир. Капиталист көмбәси кичилмәк әвәзиндә, даим бөјүјүр; капиталист арасы кәсилмәдән кәсир, лакин даим артым баш верир... Мүбадилә бәрабәр олсајды, индики капиталистләрин сәрвәти тәдриҹлә онлардан фәһлә синифләринә кечәрди; варлынын хәрҹләдији һәр шиллинг онун варыны бир шиллинг азалдарды» (сәһ. 54—55) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 79—80].

Брej орадача буну да көстәрир ки,

«Һәр һансы бир капиталистин фәһлә синфинә мәнсуб олан өз бабаларынын һәгигәтән јығылмыш әмәјиндән минҹә фунт стерлингин дә она ирсән

кечмәси демәк олар әсла мүмкүн дејилдир» (сәh. 55) [Русча тәрчүмәси, сәh. 80—81].

«Сијаси игтисадчыларын өз тә'лимләриндән белә бир нәтичә чыхыр ки, јығымсыз мүбадилә, әмәксиз дә јығым ола билмәз» (сәh. 55) [Русча тәрчүмәси, сәh. 81].

«Индики систем шәраитиндә, hәр бир фәhлә ону муздла ишә көтүрәнә јалныз дөрд вә ја беш күнлүк әмәк дәјәриндә олан еквивалент мүгабилиндә азы алты күнлүк әмәк вердији бир заманда муздла ишә көтүрәнин газанчы лабүд сурәтдә фәhлә үчүн иткидир» (сәh. 56). [Русча тәрчүмәси, сәh. 81].

«Беләликлә, сәрвәтин hарадан әмәлә кәлдијини hәр нечә әсасландырмаға чалышсаг да—бәхшишлә, фәрди јығымла, мүбадилә илә вә ја ирсән кечмәси илә әсасландырмаг истәсәк дә, биз бир-биринин ардынча белә сүбутлар көрүрүк ки, мүлкијјәт hүгугунун белә әсасландырылмасында бир гүсур вардыр вә бу гүсур ону дәрhал тамамилә әдаләтсиз вә бүсбүтүн әhәмијјәтсиз hала салыр... Бүтүн бу сәрвәт бир сыра әсрләр әрзиндә фәhлә синифләринин сүмүкләри вә әзәләләри үзәриндә јүксәлмиш, фырылдагчы вә хасарәтли гејри-бәрабәр мүбадилә системи васитәси илә онларын әлиндән алынмышдыр» (сәh. 56—57). [Русча тәрчүмәси, сәh. 82].

«Индики систем шәраитиндә фәhлә варлы олмаг истәјирсә, о өз әмәјини мүбадилә етмәк әвәзиндә капиталист олмалы, јахуд башга адамларын әмәјини мүбадилә едән бир шәхс олмалыдыр вә онда онун өзүнү сојдуглары үсулла, јә'ни бәрабәр олмајан мүбадилә васитәси илә о, башгаларыны сојараг hәмин адамларын кичик иткиләриндән бөјүк газанч јығмаг имканы әлдә едәр» (сәh. 57) [Русча тәрчүмәси, сәh. 82—83].

«Сијаси игтисадчылар вә капиталистләр чохлу китаб јазыб чап етдирәрәк фәhләләрдә белә јанлыш бир тәсәввүр доғурмаг истәмишләр ки, күјә «капиталистин мәнфәәти истеhсалчы үчүн итки *дејилдир»*. Бизә дејирләр ки, капитал олмадан әмәк бирчә аддым да ата билмәз, капитал јергазанын әлиндә тутдуғу белә бәнзәр, истеhсал үчүн әмәк өзү нә гәдәр зәруридирсә, капитал да бир о гәдәр зәруридир... Капитал илә әмәјин бу гаршылыглы асылылығы капиталист илә фәhлә арасындакы мүнасибәтләрлә hеч дә әлагәдар дејилдир вә биринчинин ахырынчы hесабына јашамалы олдуғуну сүбут етмир. ...Истеhсалчыларын әмәлијјатлары үчүн капиталистин дејил, капиталын чидди әhәмијјәти вардыр. Кәминин јүкү илә бу јүкүн јанынча көндәрилән фактура арасында нә кими фәрг варса, капитал илә капиталист арасында да белә бөјүк бир фәрг вардыр» (сәh. 59) [Русча тәрчүмәси, сәh. 84—85].

«Капитал илә әмәк арасындакы гаршылыглы әлагәдән ашкар сурәтдә белә бир нәтичә чыхыр ки, өлкәдә капитал вә ја јығылмыш мәhсул нә гәдәр чох олса, истеhсал бир о гәдәр асанлашар вә мә'лум (мүәјјән) нәтичәни әлдә етмәк үчүн бир о гәдәр аз әмәк тәләб олунар. Мәсәлән, Британија халгы өзүнүн индики чох бөјүк капитал јығымы—өз тикилиләри, машынлары, кәмиләри, каналлары вә дәмир јоллары—васитәси илә бир hәфтә әрзиндә өзүнүн улу бабаларынын 1000 ил әввәл јарым әср әрзиндә истеhсал етдијиндән даhа чох сәнаје сәрвәти истеhсал едә биләр. Буна биз өз физики гүввәләримизин үстүнлүјү сајәсиндә дејил, капиталымыз сајәсиндә наил олуруг. Зира капитал чатышмадығы јердә истеhсал ләнк вә чәтинликлә инкишаф едир вә әксинә. Бурадан ајдындыр ки, капитал үчүн hәр бир газанч әмәк үчүн дә ејни дәрәчә газанчдыр, капиталын hәр hансы шәкилдә артмасы әмәјин ағырлығыны јүнкүлләшдирмәјә сәбәб олур вә буна көрә дә капитал үчүн hәр бир итки әмәк үчүн дә итки олмалыдыр. Сијаси игтисадчылар бу hәгигәти чохдан сезмиш олсалар да, буну вичданла ифадә етмәмишләр».

{ Доғрудан да, бу тәкәббүрлүләр белә дүшүнүрләр:

Јығылмыш әмәк мәһсуллары—јә'ни истеһлак олунмамыш мәһсуллар—әмәји јүнкүлләшдирир вә ону даһа мәһсулдар едир. Буна көрә дә һәмин јүнкүлләшмәнин бәһрәләри вә и. а. әмәјин өзүнә дејил, јығыма фајдалы олмалыдыр. Буна көрә јығым әмәјин мүлкијјәти дејил, әмәк јығымын мүлкијјәти—өз мәһсулларынын мүлкијјәти олмалыдыр. Буна көрә фәһлә өзү үчүн дејил, башгасы үчүн јығмалыдыр вә јығым она капитал кими гаршы дурмалыдыр.

Сијаси игтисадчыларда капиталын мадди үнсүрү онун бир капитал олараг формасынын ичтимаи мүәјјәнлији илә—әмәк үзәриндә һөкм сүрән әмәк мәһсулу олараг онун антагонист характери илә—о гәдәр чулғашмышдыр ки, онлар өзләри өзләринә зидд чыхмадан һеч бир мүддәа ирәли сүрә билмирләр.}

«Сијаси игтисадчылар *һәмишә капиталы чәмијјәтин бир синфи илә, әмәји исә башга синфи илә ејниләшдирмишләр,* һәрчәнд бу гүввәләрин һеч бири өз тәбиәтинә көрә белә бир әлагәјә малик дејилдир вә сүн'и сурәтдә дә белә бир әлагәјә малик олмамалы иди. Сијаси игтисадчылар һәмишә иши белә тәсвир едирләр: куја фәһләнин саламатлығы вә һәтта онун јашамасы да јалныз бу шәртлә мүмкүндүр ки, о өз әмәји илә капиталисти зинәт вә ејш-ишрәт ичәрисиндә сахласын. Нә вахта гәдәр ки, фәһлә ики наһар һазырламамышдыр—бунлардан да бири өзү үчүн, дикәри исә өз ағасы үчүндүр, һәм дә ağа өз пајыны долајы јолла, бәрабәр олмајан мүбадилә васитәси илә алыр,—о вахта гәдәр сијаси игтисадчылар фәһләни наһар башында көрмәк истәмәздиләр» (сәһ. 59—60) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 85—86].

«Фәһлә мүәјјән бир шеј истеһсал етдикдә, бу шеј артыг она дејил, капиталистә мәхсус олур, бәрабәр олмајан мүбадиләнин көзлә көрүнмәјән чадусу сајәсиндә бу шеј бириндән башгасына кечмиш олур» (сәһ. 61) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 87].

«Индики систем шәраитиндә капитал вә әмәк, бел вә јергазан бир-бириндән ајры олан ики антагонист гүввәдир» (сәһ. 60). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 86].

[443] «Лакин һәтта бүтүн торпаг, бүтүн евләр вә бүтүн машынлар [әдаләтлә] капиталистләрә мәхсус олсајды, фәһлә синфи исә мөвчуд олмасајды, онда капиталистләр «Вар олсун әмәк!» кими бөјүк бир шәрт үзәриндән кечә билмәздиләр. Онларын бүтүн сәрвәтинә бахмајараг, онлар анчаг ики шејдән бирини сечмәли олардылар: ја әмәклә мәшғул олмаг, ја да ачындан өлмәк. Онлар торпағы вә ја евләри јејә билмәзләр; инсан әмәји сәрф едилмәдән торпаг гида һасил етмир, машын исә палтар һазырламыр. Буна көрә дә капиталистләр вә мүлкијјәтчиләр фәһлә синфинин онлары сахламалы олдуғуну дејирләрсә, бунунла да әслиндә иддиа етмиш олурлар ки, торпаг вә евләр кими, истеһсалчылар да онлара мәхсусдур вә фәһлә анчаг варлынын еһтијачы үчүн јарадылмышдыр» (сәһ. 68) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 94—95].

«Истеһсалчы капиталистә вердијинин мүгабилиндә капиталистин әмәјини вә капиталистин әмәк мәһсулуну алмыр,—иш алыр. Пулун васитәси илә фәһлә синифләри тәкчә онларын өзүнү мүһафизә етмәсинин тәбии сурәтдә тәләб етдији әмәји јеринә јетирмәјә дејил, һабелә дикәр синифләр үчүн әмәклә мәшғул олмаға мәчбур едирләр. Истеһсалчыларын истеһсал етмәјән синифдән гызыл, күмүш вә ја башга әмтәәләр алыб алмамасынын әһәмиј-

јәти јохдур; бүтүн мәсәлә бундадыр ки, фәһлә синфи өз әмәјини ичра едир вә өзүнү сахлајыр, бундан әлавә капиталистин дә әмәјини ичра едир вә ону сахлајыр. Истеһсалчыларын капиталистләрдән алдығы *номинал* әвәз нә чүр олса да, онларын алдығы һәгиги әвәз бундан ибарәтдир ки, *капиталистләрин јеринә јетирмәли олдуглары әмәк истеһсалчыларын* үзәринә *гојулур*» (сәһ. 153—154). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 187—188].

«Биз фәрз едирик ки, Бирләшмиш Краллығын әһалиси 25 милјон нәфәрдир. Фәрз едәк ки, онлары сахламаг үчүн илдә орта һесабла һәр нәфәрә азы 15 ф. ст. сәрф едилмәлидир. Бу исә Бирләшмиш Краллығын бүтүн әһалисини сахламаг дәјәринин иллик мәбләғи олараг 375 милјон ф. ст. тәшкил едир. Лакин биз тәкчә јашајыш васитәләри истеһсал етмәклә кифајәтләнмирик, зира бизим әмәјимиз шәхси истеһлак үчүн нәзәрдә тутулмајан бир чох шеј дә јарадыр. Биз өз евләримизин, кәмиләримизин, аләтләримизин, машынларымызын, јолларын вә кәләчәк истеһсал үчүн башга ләвазиматын сајыны артырмагла вә бундан әлавә, ашынан шејләрин һамысыны гајдаја салмагла һәр ил өз јығым еһтијатымызы, јахуд капиталымызы артырырыг. Беләликлә, бизи сахламаг хәрчи. јухарыда дејилдији кими, илдә чәми 375 милјон ф. ст. тәшкил етсә дә, халгын јаратдығы сәрвәтин мәчму иллик дәјәри азы 500 милјон ф. ст. олачагдыр...

Биз әһалинин анчаг ¼ һиссәсини, јә'ни 14 јашындан 50 јашына гәдәр тәхминән 6 милјон кишини һәгиги истеһсалчы һесаб едә биләрик. Демәк олар ки, индики шәраитдә истеһсалда буларын ән чоху 5 милјону иштирак едир» (даһа сонра Брej дејир ки, билавасите мадди истеһсалда чәми 4 милјон иштирак едир); «зира иш габилијјәти олан минләрлә киши ишсиз галмаға мәчбурдур, һалбуки онларын јеринә јетирмәли олдуглары иши гадынлар вә ушаглар ичра едирләр; Ирландијада јүз минләрлә киши исә өзүнә әсла иш тапа билмир. Беләликлә, бир нечә мин ушаг вә гадынла бирликдә 5 милјондан аз киши 25 милјон үчүн истеһсал етмәли олур...

Машын тәтбиг едилмәдән индики гәдәр фәһлә өзүнү вә мөвчуд олан аваралары вә гејри-мәһсулдар ишчиләри сахлаја билмәзди. Инди әкинчиликдә вә сәнаједә тәтбиг едилән мүхтәлиф машынлар, һесабламалара көрә, иш габилијјәти олан тәхминән 100 милјон кишинин әмәјини јеринә јетирир... Индики систем шәраитиндә бу машынлар вә буларын тәтбиг едилмәси инди фәһләләрә зүлм едән јүз минләрлә аваралы вә мәнфәәт һесабына јашајанлары доғурмушдур...

Индики ичтимаи гурулушу машынлар гидаландырмыш вә машынлар да дағыдачагдыр... Машынлар өзү јахшыдыр, булар олмадан кечинмәк олмаз; лакин буларын тәтбиги, булара бүтүн милләтин дејил, ајры-ајры шәхсләрин саһиб олмасы писдир...

Һазырда истеһсалда иштирак едән 5 милјон кишидән бир гисми күндә чәми 5 саат, башгалары исә 15 саат ишләјирләр; буна әлавә олараг ишләрдә дурғунлуг олдуғу дөврләрдә бөјүк фәһлә күтләсинин мәчбуријјәт үзүндән ишсиз галмасы нәтичәсиндә вахтын итирилдији дә нәзәрә алынарса, биз көрәрик ки, иллик мәһсулумузу чәмијјәтин орта һесабла күндә һәрәси 10 саат ишләјән бешдә бир һиссәсиндән азы јарадыр вә бөлүшдүрүр...

Фәрз едилсә ки, һәр чүр варлы гејри-истеһсалчылар өз аиләләри вә хидмәтчиләри илә бирликдә чәми 2 милјон нәфәр тәшкил едирләр вә онлары сахламаг үчүн фәһләләрин сахланмасына лазым кәлдији гәдәр, јә'ни адамбашына 15 ф. ст. лазым кәлир, онда артыг бу 2 милјон нәфәрлик күтлә фәһлә синфинә илдә 30 милјон ф. стерлингә баша кәләчәкдир... Лакин ән кичик рәгәмлә көтүрүлсә дә, онларын сахланмасы адам-башына азы 50 ф. ст. тәшкил едир. Бу исә чәмијјәтин әсла мәһсулдар олмајан халис түфејлиләрини сахламағын иллик дәјәри олараг 100 милјон ф. ст. кими үмуми бир мәбләғ тәшкил едир...

Буна хырда мулкијјәтчиләр, сәнајечиләр вә алверчиләр кими мүхтәлиф синифләрин [444] мәнфәәт вә фаиз шәклиндә алдығы ики вә дөрд гат артыг

кәлирләр әлавә олунур. Ән кичик рәгәмләр көтүрүлсә, ҹәмијјәтин бу чохсајлы тәбәгәси тәрәфиндән истеһлак едилән сәрвәт һиссәси сајҹа онлара бәрабәр олуб ән јахшы әмәк һаггы алан фәһләләрин орта истеһлакындан илдә азы 140 милјон ф. ст. *чохдур.* Беләликлә, һеч бир иш көрмәјән вә адамларын мәнфәәти һесабына јашајан бүтүн әһалинин бәлкә дә $^1/_4$ һиссәсини тәшкил едән һәр ики синиф өз һөкумәти илә бирликдә һәр ил 300 милјон ф. стерлингә гәдәр вә ја истеһсал едилән бүтүн сәрвәтин јарыдан чохуну јејир. Империјанын һәр бир фәһләси үчүн бу, орта һесабла илдә 50 ф. стерлингдән артыг итки демәкдир... Милләтин галан $^3/_4$ һиссәси арасында бөлүшдүрүлмәк үчүн илдә адамбашына орта һесабла ән чоху тәхминән 11 ф. ст. галыр. 1815-ҹи илдә апарылан һесабламалара көрә, белә чыхыр ки, Бирләшмиш Краллыгда јашајан бүтүн халгын иллик кәлири 430 милјон ф. стерлингә гәдәр иди, бундан да фәһлә синфи 99 742 547 ф. ст., рента, пенсија вә мәнфәәт һесабына јашајан синиф исә 330 778 825 ф. ст. алмышды. О заман өлкәнин бүтүн мүлкијјәтинин дәјәри тәхминән 3 милјард ф. ст. иди» (сәһ. 81—85) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 108—113].

Кингин ҹәдвәлини[114] мүгајисә ет вә и. а.

1844-ҹү илдә *Инкилтәрә әһалиси* бу гәдәр иди: јухары вә ашағы задәканлар—1 181 000 нәфәр, *таҹирләр, сәнајечиләр, фермерләр вә и. а.*—4 221 000 нәфәр (бу һәр ики зүмрә бирликдә—5 402 000 нәфәр), фәһләләр, пауперләр вә и. а.—9 567 000 нәфәр (*Banfield, T. C.* The Organization of Industry. 2nd edition. London, 1848 [сәһ. 22—23]). [X—444]

[ИЈИРМИ ИКИНЧИ ФӘСИЛ]

РАМСЕЈ

[1) САБИТ КАПИТАЛЛА ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ АРАСЫНДА ФӘРГ ГОЈМАГ ЧӘҺДИ. КАПИТАЛА МҮҺҮМ ОЛМАЈАН ИЧТИМАИ ФОРМА КИМИ БАХЫЛМАСЫ]

[XVIII—1086] *Ramsay, George* (of Trinity College). An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836.

Рамсејә кечмәклә биз јенидән сијаси игтисадчылара гајыдырыг.

{Тичарәт капиталыны истеһсал саһәсинә аид едә билмәк үчүн Рамсеј ону «әмтәәләрин бир јердән башга јерә дашынмасы» адландырыр (*Рамсеј*, көстәрилән әсәр, сәһ. 19). Демәли, Рамсеј тичарәти нәглијјат сәнајеси илә гарышдырыр. }

Рамсејин башлыча хидмәти ашағыдакындан ибарәтдир:

Һәр шејдән әввәл бундадыр ки, о, әслиндә *сабит капиталла дәјишән капитал* арасында фәрг гојур. Доғрудур, бу елә бир формада едилир ки, әсас капиталла дөвријјә капиталы арасында олан вә тәдавүл просесиндән көтүрүлән фәргләри о, *номинал суратдә* јеканә фәргләр кими сахлајыр, әсас капитала исә елә бир тә'риф верир ки, бу капитал сабит капиталын бүтүн үнсүрләрини еһтива едир. Буна көрә дә Рамсеј *әсас* капитал дедикдә, јалныз машынлары вә аләтләри, иш көрүлән вә ја әмәјин нәтичәси сахланылан биналары, иш һејванларыны вә чинс һејванлары нәзәрдә тутмагла галмајыб, ејни заманда һәр чүр хаммалы (о чүмләдән јарымфабрикатлары вә с.) «әкинчинин тохумларыны вә сәнајечинин хам малыны» да нәзәрдә тутур (сәһ. 22—23). Бундан әлавә, Рамсеј «һәр чүр күбрәни, кәнд тәсәррүфатындакы чәпәрләри вә сәнаједә ишләдилән јаначағы» да әсас капитала аид едир (сәһ. 23).

«*Дөвријјә капиталы* јалныз, фәһләләрин әмәк мәһсулу баша чатана гәдәр онлар үчүн аванс едилән әрзаг мәһсулларындан вә башга зәрури шејләрдән ибарәтдир» (јенә орада).

Беләликлә, биз көрүрүк ки, «дөвријјә капиталы» дедикдә, Рамсеј капиталын мәһз [1087] елә бир һиссәсини нәзәрдә тутур ки, бу, әмәк һаггындан ибарәтдир, әсас капитал дедикдә исә, капиталын елә бир һиссәсини нәзәрдә тутур ки, бу да әмәјин објектив шәртләриндән—әмәк васитәләриндән вә әмәк материалындан ибарәтдир.

Әлбәттә, Рамсејин сәһви бундадыр ки, билаваситә истеһсал просесиндән көтүрүлән бу капитал бөлкүсүнү о, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән фәрглә ејниләшдирир. Бу исә онун сијаси игтисадчылар ән'әнәләринә сәдагәтли галмасынын нәтичәсидир.

Дикәр тәрәфдән, Рамсеј һәмчинин көстәрилән гајда илә мүәјјән едилмиш әсас капиталын халис мадди тәркибини онун бир «капитал» кими варлығы илә гарышдырыр. Һәгиги әмәк просесинә «дөвријјә капиталы» (јә'ни дәјишән капитал) дахил дејилдир; бураја дөвријјә капиталына алынан шеј, ону әвәз едән шеј—чанлы әмәк дахилдир. Әмәк просесинә бундан әлавә дахил олан шеј сабит капиталдыр, јә'ни әмәјин објектив шәртләриндә—әмәк материалында вә әмәк васитәләриндә маддиләшмиш әмәкдир. Буна көрә Рамсеј дејир:

«Әслиндә дөвријјә капиталы дејил, јалныз әсас капитал милли сәрвәтин мәнбәјидир» (сәһ. 23). «Әмәк вә әсас капитал истеһсал хәрчләринин јеканә үнсүрләридир» (сәһ. 28).

Әмтәә истеһсал едиләркән һәгигәтән сәрф едилән шеј хаммал, машынлар вә и. а., һәмчинин бунлары һәрәкәтә кәтирән чанлы әмәкдир.

Истеһсал просесинә нисбәтлә «дөвријјә» капиталы артыг, кәнар бир шејдир.

«Әкәр биз фәрз етсәк ки, фәһләләрин әмәк мәһсулу баша чатмајынча онлара һагг верилмир, онда дөвријјә капиталына һеч бир лүзум галмазды. Истеһсал ејни һәчмдә апарыларды. Бу сүбут едир ки, дөвријјә капиталы истеһсалын *билаваситә* амили дејилдир вә *һәтта истеһсал* үчүн онун *үмумијјәтлә чидди бир әһәмијјәти јохдур,* дөвријјә капиталы *әсас халг күтләсинин ачыначаглы јохсуллуғу үзүндән зәрури олмуш анчаг бир һијләдир»* (сәһ. 24). «Милләтин нөгтеји-нәзәринчә, тәк бир әсас капитал истеһсал хәрчләри үнсүрүнү тәшкил едир». (сәһ. 26).

Башга сөзлә десәк: әмәк шәртләриндә—әмәк материалында вә васитәләриндә маддиләшмиш олан вә Рамсеј тәрәфиндән «әсас капитал» адландырылан әмәк вә чанлы әмәк, јахуд, гысача десәк, објектләшмиш, маддиләшмиш әмәк вә чанлы әмәк истеһсалын зәрури шәртләридир, милли сәрвәтин үнсүрләридир. Әксинә, фәһләнин јашајыш васитәләринин үмумијјәтлә «дөвријјә капиталы» формасы алмасы [Рамсејин фик-

ринчә] «әсас халг күтләсинин ачыначаглы јохсуллуғу» үзүндән ирәли кәлән анчаг бир «һијләдир». Муздлу әмәк дејил, әмәк истеһсал үчүн шәртдир; демәли, фәһләнин јашајыш васитәләринин она бир «капитал» кими, «капиталистин авансы» кими гаршы дурмасы да истеһсал үчүн шәрт дејилдир. Рамсеј белә бир чәһәти нәзәрдән гачырыр ки, јашајыш васитәләри фәһләјә «капитал» кими (онун адландырдығы шәкилдә десәк, «дөврijјә капиталы» кими) гаршы дурмурса, әмәјин објектив шәртләри дә она «капитал» кими (онун адландырдығы шәкилдә десәк, «әсас капитал» кими) гаршы дурмур. Башга сијаси игтисадчыларын јалныз сөздә етмәк истәдикләри кими дејил, чидди сурәтдә Рамсеј капиталы «милли сәрвәтин елә бир һиссәсиндән» ибарәт етмәк истәјир ки, «бу да тәкрар истеһсалы јүнкүлләшдирмәк үчүн тәтбиг олунур вә ја белә тәтбиг үчүн нәзәрдә тутулмушдур» [сәһ. 21]. Буна көрә дә о, муздлу әмәји, демәли, капиталы да—*муздлу әмәк әсасында тәкрар истеһсал васитәләринин алдығы ичтимаи форманы да*—мүһүм олмајан вә јалныз әсас халг күтләсинин јохсуллуғу үзүндән мејдана кәлән бир шеј е'лан едир.

Беләликлә, бурада биз елә бир нөгтәјә кәлиб чатдыг ки, сијаси игтисад өзү өз тәһлили әсасында бурада истеһсалын *капиталист формасыны,* буна көрә *капиталы* да истеһсал үчүн мүтләг шәрт дејил, јалныз «тәсадүфи», тарихи шәрт е'лан едир.

Лакин Рамсеј өз тәһлилиндә өз мүгәддәм шәртләриндән, билаваситә истеһсал просесиндә капитала вердији јени тә'рифдән дүзкүн нәтичәләр чыхарачаг гәдәр ирәлијә кетмәмишдир.

(2) ИЗАФИ ДӘЈӘР ВӘ ДӘЈӘР ҺАГГЫНДА РАМСЕЈИН БАХЫШЛАРЫ. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНФӘӘТӘ МҮНЧӘР ЕДИЛМӘСИ. САБИТ ВӘ ДӘЈИШӘН КАПИТАЛ ДӘЈӘРИНИН ДӘЈИШИЛМӘСИНИН МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНА ВӘ МӘНФӘӘТ КҮТЛӘСИНӘ ТӘ'СИРИ МӘСӘЛӘСИНИН ГӘНАӘТБӘХШ ШӘРҺ ЕДИЛМӘМӘСИ. КАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУ, ЈЫҒЫМ ВӘ ФӘҺЛӘ СИНФИНИН ВӘЗИЈЈӘТИ]

Рамсеј изафи дәјәри дүзкүн анламаға лап јахынлашыр:

«Дөврijјә капиталы әввәлләр онун өзүнә сәрф едилдијиндән һәмишә даһа артыг әмәк тәтбиг едәчәкдир. Зира о әввәлләр өзүнә сәрф едилдијиндән артыг әмәк тәтбиг едә билмәсәјди, саһиб буну өзлүјүндә тәтбиг етмәкдән нә кими фајда көтүрә биләрди?» (сәһ. 49). «Јахуд иддиа едәчәкләр ки, һәр һансы бир дөврijјә капиталынын тәтбиг едә биләчәји *мигдарда әмәк* чәмиси *әввәлләр* онун өз истеһсалына *сәрф едилән әмәјә* бәрабәрдир? Бу о демәк оларды ки, сәрф едилән капиталын дәјәри мәһсулун дәјәринә бәрабәрдир» (сәһ. 52).

Демәли, бу о демәкдир ки, капиталист аз мигдар маддиләшмиш әмәји чох мигдар чанлы әмәјә мүбадилә едир вә һаггы өдәнилмәјән чанлы әмәјин бу артыг һиссәси мәһсул истеһсалы заманы ишләдилән капиталын дәјәриндән мәһсул дәјәринин артыг һиссәсини тәшкил едир, башга сөзлә десәк, *изафи дәјәр* (мәнфәәт вә и. а.) тәшкил едир. Капиталист тәрәфиндән әмәк һаггы шәклиндә һаггы өдәнилән мигдар әмәк мәһсулда онун фәһләдән кери алдығы мигдар әмәјә бәрабәр олсајды, мәһсулун дәјәри капиталын дәјәриндән артыг олмазды вә мәнфәәт мөвчуд олмазды. Бурада Рамсеј изафи дәјәрин һәгиги мәншәјини баша дүшмәјә нә гәдәр јахын олса да, һәр һалда сијаси игтисадчыларын ән'әнәси она һәлә о гәдәр һакимдир ки, о дәрһал јенидән јолуну азыр. Һәр шејдән әввәл, онун дәјишән капиталла [1088] әмәк арасындакы бу мүбадиләни изаһ етмәси үсулунун өзү икимә'налыдыр. Бу мүбадилә Рамсејә тамамилә ајдын олсајды, сонракы анлашылмазлыг мүмкүн олмазды. Рамсеј дејир:

«Мәсәлән, 100 фәһләнин әмәји илә јарадылан дөвријјә капиталы 150 фәһләни һәрәкәтә кәтирәчәкдир. Демәли, бу һалда илин ахырында мәһсул 150 фәһләнин әмәји нәтичәси олачагдыр» (сәһ. 50).

100 фәһләнин әмәјинин мәһсулу һансы шәраитдә 150 фәһләнин әмәјини сатын ала биләр?

12 иш сааты әрзиндә бир фәһләнин алдығы әмәк һаггы 12 иш сааты әрзиндә јарадылан дәјәрә бәрабәр олсајды, онун әмәјинин мәһсулуна јенидән јалныз бир иш күнүнү, 100 иш күнүнүн мәһсулуна исә јалныз 100 иш күнүнү алмаг оларды. Лакин фәһлә әмәјинин бир күнлүк мәһсулунун дәјәри 12 иш саатына бәрабәрдирсә, онун алдығы бир күнлүк әмәк һаггынын дәјәри дә 8 иш саатына бәрабәрдирсә, онун бир күнлүк мәһсулунун дәјәри илә $1^1/_2$ иш күнүнүн вә ја $1^1/_2$ фәһләнин һаггыны вермәк олар (јенидән сатын алмаг олар). 100 иш күнүнүн мәһсулуна исә 100 ($1+^1/_2$ фәһлә вә ја иш күнү)$=$ $=100+50=150$ фәһлә тутмаг олар. Демәли, 100 фәһләнин әмәји мәһсулунун 150 фәһләни һәрәкәтә кәтирә билмәси үчүн кәрәк 100 фәһләдән һәр бири вә үмумијјәтлә һәр бир фәһлә өзү үчүн ишләдији вахтын јарысы гәдәр дә капиталист үчүн мүфтә ишләсин вә ја иш күнүнүн үчдә бир һиссәсини мүфтә ишләсин. Рамсејдә бүтүн бунлар тутгун ифадә едилмишдир. Икимә'налылыг онун сонунчу чүмләсиндә мејдана чыхыр: «Демәли, бу һалда илин ахырында мәһсул 150 фәһлә әмәјинин нәтичәси олачагдыр». Әлбәттә, 100 фәһлә әмәјинин мәһсулу 100 фәһлә әмәјинин нәтичәси олдуғу кими, бу мәһсул да 150 фәһлә әмәјинин нәтичәси олачагдыр. Икимә'налылыг (вә, шүбһәсиз, Рамсеји Малтуса аз-чох јахынлашдыран тутгунлуг) ашағыда-

кындан ибарәтдир: елә көрүнүр ки, куја мәнфәәт јалныз бунун сајәсиндә алыныр: 100 фәһлә әвәзиндә инди 150 фәһлә ишләдилир. Бу да тамамилә она бәнзәр: 150 фәһләдән мәнфәәт бунун сајәсиндә алынајды ки, инди 150 фәһлә әмәјинин мәһсулу илә 225 фәһлә һәрәкәтә кәтириләјди (пропорсијаја ујғун олараг 100 : 150 = 150 : 225; јахуд 20 : 30 = 30 : 45, јахуд 4 : 6 = 6 : 9). Лакин мәсәләнин маһијјәти бунда дејилдир.

100 фәһләнин мәчму иш күнү x илә ишарә едиләрсә, онда x һәмин 100 фәһләнин вердији мигдар әмәкдир. Онларын алдығы әмәк һаггы исә $\frac{2}{3}x$ тәшкил едир. Демәли, һәмин фәһләләрин әмәји мәһсулунун дәјәри x-ә бәрабәрдир, онларын әмәк һаггынын дәјәри $x-\frac{1}{3}x$-ә бәрабәрдир, онларын јаратдығы изафи дәјәр исә $\frac{1}{3}x$-ә бәрабәрдир.

100 фәһлә әмәјинин бүтүн мәһсулу јенидән әмәк һаггына хәрчләнирсә, буна әмәјинин мәһсулу 225 фәһләнин әмәк һаггына бәрабәр олан 150 фәһлә тутмаг олар. 100 фәһләнин иш вахты 100 фәһләнин иш вахтыдыр. Лакин онларын *һаггы өдәнилән* әмәји $66^2/_3$ фәһләнин әмәји мәһсулудур, јә'ни 100 фәһлә әмәјинин мәһсулунда олан дәјәрин јалныз үчдә ики һиссәсини тәшкил едир. Икимә'налылыг бундан ирәли кәлир: елә көрүнүр ки, куја 100 фәһлә вә ја 100 иш күнү (фәрги јохдур, иш күнүнүн узунлуғу истәр бир илә, истәрсә бир күнә бәрабәр һесаб едилсин) 150 иш күнү верир, јә'ни елә бир мәһсул верир ки, онда 150 иш күнү әрзиндә јарадылан дәјәр вардыр; һалбуки, әксинә, 100 иш күнү әрзиндә јарадылан дәјәр 150 иш күнүнүн *һаггыны өдәмәк* үчүн кифајәтдир. Капиталист јенә әввәлки кими, 100 фәһлә ишләтмәкдә давам етсәјди, онун мәнфәәти дәјишилмәз галарды. О јенә әввәлки кими 100 фәһләјә $66^2/_3$ фәһләнин иш вахтына бәрабәр олан мәһсулу вермәкдә давам едәр, артығыны исә өз чибинә гојарды. Јох әкәр о, 100 фәһләнин бүтүн мәһсулуну јенидән әмәк һаггына сәрф едирсә, онда *јығым* јарадыр вә инди 50 иш күнүнә бәрабәр олан изафи дәјәри мәнимсәјир, һалбуки әввәлләр о анчаг $33^1/_3$ иш күнүнү мәнимсәјирди.

Бу мәсәлә барәсиндә Рамсејдә ајдынлыг олмамасы дәрһал бунда ашкара чыхыр ки, дәјәри иш вахты илә мүәјјән етмәк әлејһинә дәлил олараг о јенидән башга јолла «изаһ едилмәјән» белә бир һалы мисал кәтирир ки, *мәнфәәт нормасы* мүхтәлиф мигдарда әмәји истисмар едән капиталлар үчүн ејнидир:

«Әсас капиталын тәтбиги әһәмијјәтли дәрәчәдә белә бир принсипи дәјишдирир ки, дәјәр әмәјин мигдарындан асылыдыр. Зира ејни мигдар әмәк сәрф едилән бә'зи әмтәәләр истеһлака һазыр олмаг үчүн чох мүхтәлиф вахт

тәләб едир. Лакин бу вахт әрзиндә капитал кәлир вермәдијинә көрә, *капиталын һәмин тәтбиги онун башга һаллардакы тәтбигиндән,* јә'ни мәһсулун истеһлака даһа тез һазыр олдуғу һаллардакы *тәтбигиндән аз мәнфәәтли олмамаг үчүн,* әмтәә, нәһајәт, базара чыхарылдыгда, онун *дәјәри бүтүн мәнфәәтин кәсири мәбләғиндә јүксәлмәлидир.* Бу исә көстәрир ки, капитал әмәкдән асылы олмадан дәјәри нечә тәнзим едә биләр» (сәһ. 43).

Бу, әксинә, ону көстәрир ки, бу вә ја дикәр мәһсулун *дәјәриндән* асылы олмајараг капитал орта гијмәтләри нечә тәнзим едир[115], капитал әмтәәләри онларын дәјәринә көрә дејил, елә мүбадилә едир ки, «капиталын бир тәтбиги башга һаллардакы тәтбигиндән аз мәнфәәтли олмур» [1089]. Рамсеј һәлә [Чемс] Милл заманындан бәри мә'лум олан мәшһур «анбарда шәраб»* мисалыны да тәкрар етмәји унутмамышдыр, зира сијаси игтисадда ағылсыз ән'әнә һәр һансы башга елмдә олдуғундан даһа күчлүдүр. Рамсеј ахырда дејир: «демәли, капитал әмәкдән асылы олмајан дәјәр мәнбәјидир» (сәһ. 55), һалбуки, онун ән чоху белә бир нәтичә чыхармаға һаггы вар иди: бу вә ја дикәр әлаһиддә саһәдә капиталын реаллашдырдығы изафи дәјәр бу әлаһиддә капитал тәрәфиндән тәтбиг едилән әмәјин мигдарындан асылы дејилдир. [1089]

[1090] Рамсејин дүзкүн олмајан консепсијасы бурада хүсусилә она көрә гәрибәдир ки, о, бир тәрәфдән, изафи дәјәрин, нечә дејәрләр, *тәбии әсасыны* баша дүшүр, дикәр тәрәфдән исә, бир һалда тәсдиг едир ки, *изафи дәјәрин бөлүнмәси*—онун таразлашыб үмуми мәнфәәт нормасына дөнмәси—изафи дәјәрин өзүнү артырмыр.

[*Биринчиси,* Рамсеј дејир:]

«Мәнфәәтин мөвчуд олмасы мадди аләмин елә бир ганунундан ирәли кәлир ки, бу гануна көрә, тәбиәтә инсан әмәји вә мәһарәти көмәк едиб ону идарә едирсә, тәбиәтин сәхавәти милләтин әмәјинә елә зәнкин нәтичәләр шәклиндә әвәз верир ки, бу әмәк истеһлак едилмиш әсас капиталын јерини натурал формада долдурмаг үчүн вә *истеһсалда чалышан фәһләләр иргини әбәдиләшдирмәк үчүн* тамамилә зәрури олдуғундан *артыг* мәһсул верир...» [сәһ. 205].

[Бу да [1091] капиталист истеһсалынын көзәл нәтичәсидир: «фәһләләр иргинин *әбәдиләшдирилмәси!*» Әлбәттә, әмәк мәһсулдарлығы јалныз әмәк шәртләрини тәкрар истеһсал етмәк үчүн вә фәһләнин һәјатыны сахламаг үчүн кифајәт олсајды, һеч бир *артыг һиссә* мүмкүн олмазды, демәли, нә мәнфәәт, нә дә капитал оларды. Лакин бу *артыг һиссәнин* мөвчуд олдуғуна бахмајараг, фәһләләр иргинин әбәдиләшдијинә, артыг һиссәнин исә мәнфәәт формасы алдығына вә бунун әсасында капиталистләр иргинин «әбәдиләшдијинә» тәбиәтин һеч бир

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 87—89, 189, 244. *Ред.*

дәхли олмадығыны—Рамсеј өзү е'тираф едәрәк демишди ки, «дөвријјә капиталы» (о, әмәк һаггыны, муздлу әмәји белә адландырыр) истеһсал үчүн мүһүм шәрт дејилдир, јалныз «әсас халг күтләсинин ачыначаглы јохсуллуғундан» ирәли кәлир. Рамсеј белә бир нәтичә чыхармамышды ки, капиталист истеһсалы бу «ачыначаглы јохсуллуғу әбәдиләшдирир», һәрчәнд о, дикәр тәрәфдән, буну е'тираф едәрәк дејир ки, капиталист истеһсалы «фәһләләр иргини әбәдиләшдирир» вә онлара мәһз белә әбәдиләшмәк үчүн зәрури олдуғу гәдәр верир. Јухарыда көстәрилән мә'нада демәк олар ки, изафи дәјәр вә и. а. мүәјјән бир *тәбиәт ганунуна,* тәбиәтлә гаршылыглы әлагәдә инсан әмәјинин мәһсулдарлығына әсасланыр. Лакин Рамсеј өзү изафи дәјәрин мәнбәји олараг *иш вахтынын мүтләг мә'нада узадылдығыны көстәрир* (сәһ. 102); о, һәмчинин, сәнаједә тәрәгги нәтичәсиндә јүксәлән әмәк мәһсулдарлығыны да көстәрир. }

«...Үмуми мәһсул јухарыда көстәрилән мәгсәдләр үчүн сөзсүз зәрури олдуғундан азачыг артыг олдугда, мәнфәәт адланан вә башга адамлар синфинә мәхсус олан әлаһиддә кәлирин үмуми мәһсул күтләсиндән ајрылмасы мүмкүн олур» (сәһ. 205). *«Әлаһиддә синиф олараг капиталист саһибкарларын мөвчуд олмасы өзү әмәк мәһсулдарлығындан асылыдыр»* (сәһ. 206).

Икинчиси, әмәк һаггынын [үмуми] јүксәлиши нәтичәсиндә бә'зи саһәләрдә гијмәтләрин артмасы јолу илә мәнфәәт нормасынын таразлашмасындан бәһс едәркән Рамсеј дејир:

«Әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши нәтичәсиндә бә'зи истеһсал саһәләриндә гијмәтләрин јүксәлмәси капиталист саһибкарлары онларын мәнфәәтинин азалмасындан һеч дә хилас етмәмишди, бу, һәтта, *онларын үмуми иткисини дә әсла азалтмамышдыр, бу иткинин һәмин синфи тәшкил едән мүхтәлиф груплар арасында* јалныз *даһа бәрабәр сурәтдә бөлүнмәсинә* көмәк етмишди» (сәһ. 163).

Һәм дә шәрабы 100 фәһләнин мәһсулу олан капиталист (Рамсејин кәтирдији мисал) буну, «капиталын һәмин тәтбиги онун башга һаллардакы тәтбигиндән аз мәнфәәтли олмамаг» үчүн, әмтәәси 150 фәһләнин мәһсулу олан башга капиталист кими баһа сатырса, онда ајдындыр ки, шәрабда вә башга әмтәәдә олан изафи дәјәр бунун нәтичәсиндә артмыр, мүхтәлиф капиталист груплары арасында анчаг бәрабәр сурәтдә бөлүнүр. [1091]

[1089] Рамсеј һәмчинин Рикардонун (дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсиндән) «истисналарыны» јенидән мисал кәтирир. Бу «истисналары» биз *өз* мәтнимиздә дәјәрин истеһсал гијмәтинә [price of production][116] чеврилмәсиндән бәһс едәчәјимиз јердә нәзәрдән кечирмәлијик. Бу барәдә гысача олараг мәһз ашағыдакылары демәк лазым кәләчәкдир. Фәрз едилсә

ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә иш күнүнүн узунлуғу (бу, әмәјин интенсивлији, әмәјин хошакәлмәзлији вә и. а. илә әвәз едилмәдикдә) бәрабәрдир, јахуд даһа доғрусу, фәрз едилсә ки, изафи әмәк бәрабәрдир, истисмар нормасы бәрабәрдир,— онда изафи дәјәр нормасы јалныз бу һалда дәјишилә биләр ки, әмәк һаггы јүксәлсин вә ја ашағы дүшсүн. Әмәк һаггынын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә ујғун олараг изафи дәјәр нормасынын бу чүр дәјишилмәси капиталын үзви гурулушундан асылы олараг истеһсал гијмәтләринә [Produktionspreise] мүхтәлиф шәкилдә тә'сир көстәрәрди. Сабит тәркиб һиссәси дәјишән һиссәсиндән артыг олан капиталлара нисбәтән дәјишән тәркиб һиссәси сабит һиссәсиндән артыг олан капитал әмәк һаггынын ашағы дүшмәси нәтичәсиндә даһа чох мигдарда изафи әмәк аларды, әмәк һаггынын јүксәлмәси нәтичәсиндә исә, аз изафи әмәк мәнимсәјәрди. Беләликлә, әмәк һаггынын јүксәлмәси вә ја ашағы дүшмәси һәр ики саһәдә мәнфәәт нормасына әкс истигамәтдә тә'сир көстәрирди, јә'ни үмуми мәнфәәт нормасындан бир-биринә әкс шәкилдә узаглашмаға сәбәб оларды. Буна көрә дә үмуми мәнфәәт нормасынын галмасы үчүн әмәк һаггы јүксәлдикдә, биринчи нөв әмтәәләрин гијмәти јүксәләчәк, икинчи нөв әмтәәләрин гијмәти ашағы дүшәчәкдир. (Капиталын һәр нөвү сәрф едилән бүтүн капиталын кәмијјәтинә нисбәтән нә дәрәчәдә чох вә ја аз чанлы әмәк тәтбиг едирсә, әмәк һаггынын дәјишилмәсинә дә, әлбәттә, анчаг о дәрәчәдә *билаваситә* мә'руз галыр.) Әксинә, әмәк һаггы азалдыгда, биринчи нөв әмтәәләрин гијмәти ашағы дүшәчәк, икинчи нөв әмтәәләрин гијмәти исә јүксәләчәкдир.

Дәјәрләрин әввәлдә истеһсал гијмәтләринә чеврилмәсини вә үмуми мәнфәәт нормасынын әввәлдә мүәјјәнләшмәсини нәзәрдән кечирмәјә бүтүн бунларын, әслиндә, чәтин ки, дәхли олсун, чүнки бу, даһа чох белә бир мәсәләдән ибарәтдир ки, *әмәк һаггынын үмуми јүксәлиши вә ја ашағы дүшмәси* үмуми мәнфәәт нормасынын тәнзим етдији истеһсал гијмәтләринә нечә тә'сир көстәрәрди.

Бу һалын әсас капитал илә дөвријјә капиталы арасындакы фәргә даһа аз дәхли вардыр. Банкир вә тачир демәк олар јалныз дөврийјә капиталы тәтбиг едир, лакин чох аз дәрәчәдә дәјишән капитал тәтбиг едир, јә'ни онлар чанлы әмәк үчүн нисбәтән аз капитал сәрф едирләр. Филиз мә'дән саһиби исә, әксинә, дәрзи капиталистдән сонсуз дәрәчә чох әсас капитал тәтбиг едир. Лакин онун ејни пропорсијада чанлы әмәк тәтбиг етмәси чох шүбһәлидир. Рикардо нисбәтән чүз'и олан бу хүсуси һалы истеһсал гијмәти илә дәјәр арасында *јеканә фәрг* олараг (вә ја, онун јанлыш шәкилдә дедији кими: дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсиндән бир истисна олараг) ирәли

сүрмүш вә ону әсас капиталла дөвријјә капиталы арасында фәрг формасында көстәрмишдир,—јалныз буна көрә дә белә олмушдур ки, бу сәһв мүһүм бир еһкам кими—һәм дә јанлыш формада—бүтүн сонракы сијаси игтисада кечмишдир. (Филиз мә'дән саһибини дәрзијә дејил, банкирә вә тачирә гаршы гојмаг лазымдыр.)

[Рамсеј дејир:]

«Әмәк һаггынын јүксәлмәси һәдди әмәк мәһсулдарлығыдыр. Башга сөзлә десәк,.. фәһлә бир күнлүк вә ја бир иллик әмәк мүгабилиндә һеч бир заман бүтүн башга сәрвәт мәнбәләринин көмәји илә һәмин вахт әрзиндә истеһсал едә биләчәјиндән артыг ала билмәз... Онун әмәк һаггы һөкмән бундан аз олмалыдыр, чүнки *умуми мәһсулун бир һиссәси* һәмишә әсас капиталын» (јә'ни, Рамсејин дедији кими, *сабит капиталын:* хаммалын, машынларын вә и. а.) «мәнфәәти илә бирликдә өдәнилмәсинә сәрф едилир» (сәһ. 119).

Бурада Рамсеј ики мүхтәлиф шеји гарышдырмышдыр. Бир күнлүк мәһсулда олан «әсас капиталын» мигдары фәһләнин бир күнлүк әмәјинин мәһсулу дејилдир, јә'ни мәһсулун *дәјәринин* in natura* мәһсулун мүәјјән һиссәси илә тәмсил едилән бу һиссәси бир күнлүк әмәјин мәһсулу дејилдир. Мәнфәәт исә һәгигәтән фәһләнин бу бир күнлүк мәһсулундан вә ја бу бир күнлүк мәһсулун дәјәриндән чыхылан һиссәдир.

Рамсеј изафи дәјәрин тәбиәти һаггында ајдын тәсәввүр һасил едә билмәдији һалда, хүсусән дәјәрлә истеһсал гијмәти арасындакы нисбәт һаггында вә изафи дәјәрин орта мәнфәәтә чеврилмәси һаггында көһнә долашыглығын тамамилә әсири олараг галдығы һалда, әсас капитал вә дөвријјә капиталы һаггында өз анлајышындан о, әксинә, башга дүзкүн [1090] нәтичә чыхармышдыр.

Әввәлчә «дәјәр» һаггында Рамсејин даһа бир мүддәасыны мисал кәтирәк:

«*Дәјәр* нәинки јалныз һәгигәтән истеһлак едилән капитала, һабелә дәјишилмәз галан капитала мүвафигдир, јә'ни дәјәр тәтбиг едилән бүтүн капитала мүвафигдир» (сәһ. 74).

Әслиндә бу ашағыдакы мә'наны вермәли иди: *мәнфәәт* буна көрә дә һәмчинин *истеһсал гијмәти* тәтбиг едилән бүтүн капитала мүвафигдир, һалбуки дәјәр, капиталын мәһсул дәјәринә дахил олмајан һиссәсиндән асылы олараг өз кәмијјәтини һеч дә дәјишә билмәз.

[Рамсеј әсас капитал вә дөвријјә капиталы һаггында өз анлајышындан белә бир нәтичә чыхармышдыр:]

---

* — натура һалында, натурал формада. *Ред.*

Ҹәмијјәт (јә'ни капиталист истеһсалы) тәрәгги етдикҹә, капиталын әсас һиссәси онун дөвријјә һиссәси һесабына, јә'ни әмәјә сәрф едилән һиссәси һесабына артыр. Буна көрә дә сәрвәт артдыгҹа, јахуд капитал јығылдыгҹа әмәјә олан тәләб *нисбәтән* азалыр. Сәнаједә мәһсулдар гүввәнин инкишафы үзүндән фәһләләр үчүн төрәнән «фәлакәтләр» мүвәггәти характер дашыјыр, лакин бунлар даим јенидән баш верир. Әкинчиликдә, хүсусилә әкин јерләри отлаглара чеврилдикдә, бу фәлакәтләр даими характер дашыјыр. Үмуми нәтиҹә беләдир: ҹәмијјәт тәрәгги етдикҹә, јә'ни капитал инкишаф етдикҹә (демәли, милли сәрвәт инкишаф етдикҹә), сәрвәтин бу инкишафы фәһләнин вәзијјәтинә кетдикҹә даһа аз тә'сир көстәрир, alias* һансы пропорсијада ичтимаи сәрвәт артырса, јә'ни капитал јығымы баш верирсә, јахуд, башга сөзлә десәк, һансы пропорсијада тәкрар истеһсал мигјасы артырса, фәһләнин вәзијјәти дә һәмин пропорсијада *писләшир*. Көрдүјүмүз кими, бу нәтиҹәләр А. Смитин садәлөвһ консепсијасындан вә ја вулгарсијаси игтисадын мәддаһ консепсијасындан чох узагдыр. А. Смитдә капитал јығымы әмәјә олан тәләбатын артмасынын, әмәк һаггынын арасы кәсилмәдән јүксәлмәсинин вә *буна көрә дә*—мәнфәәтин азалмасынын ејнидир. Онун заманында әмәјә олан тәләб доғрудан да һеч олмазса капитал јығымы баш вердији дәрәҹәдә артырды, чүнки о заман һәлә мануфактура һөкм сүрүрдү, ири сәнаје исә һәлә бәләкдән чыхмамышды.

[Рамсеј дејир:]

«Әмәјә олан тәләб (бирбаша, билаваситә) јалныз дөврijјә капиталынын кәмијјәтиндән асылыдыр» (сәһ. 87). (Бу, Рамсеjдә тавтолокиjадыр, чүнки онун әсәриндә дөврijјә капиталы әмәк һаггына сәрф едилән капитала бәрабәрдир.) «Мәдәнијјәт тәрәгги етдикҹә, өлкәнин әсас капиталы дөврijјә капиталынын һесабына артыр». (сәһ. 89). «Буна көрә капитал артдыгда, һеч дә һәмишә әмәјә олан тәләб артмыр, һәр һалда о ејни дәрәҹәдә артмыр» (сәһ. 88). «Јалныз јени ихтиралар нәтиҹәсиндә дөврijјә капиталы өз әввәлки һәҹминә нисбәтән артдығы һалда»

{бурада јенә белә јанлыш бир бахыш өзүнү көстәрир ки, куја јашајыш васитәләринин үмуми мигдарынын артмасы јашајыш васитәләринин фәһләләр үчүн нәзәрдә тутулан һиссәсинин артмасынын ејнидир},

«әмәјә даһа артыг тәләб мејдана кәлир. Онда бу тәләб артаҹагдыр, лакин бүтөвлүкдә бүтүн капиталын јығымы пропорсијасында артмајаҹагдыр. Сәнајенин хејли инкишаф етдији өлкәләрдә әсас капиталын дөврijјә капиталына нисбәти тәдриҹлә кетдикҹә даһа бөјүк олур. *Буна көрә дә тәкрар истеһсал үчүн нәзәрдә тутулан милли фондун һәр һансы шәкилдә артмасы, ҹәмијјәт тәрәгги етдикҹә фәһләнин вәзијјәтинә кетдикҹә даһа аз тә'сир көс-*

* — башга сөзлә десәк. *Ред.*

тәрир» [сәһ. 90—91]. «Әсас капиталын һәр бир артымы дөвриjjә капиталы һесабына, jә'ни әмәjә олан тәләб һесабына баш верир» (сәһ. 91).

«Машынлар ихтира едилмәсинин сәнаjедә чалышан фәһлә әһалиjә кәтирдиjи фәлакәтләр, jәгин ки, jалныз мүвәггәти характер дашыjыр, *лакин бу фәлакәтләр даим тәкрар олуна биләр,* чүнки jени тәкмилләшмәләр даим әмәjә гәнаәт олунмасына көмәк едир». [сәһ. 91].

Рамсеjин дедиjинә көрә (сәһ. 91—92), бу фәлакәтләр сәнаjедә ашағыдакы сәбәбләр үзүндән мүвәггәти характер дашыjыр. [Әввәлән:] *jени машынлар* тәтбиг едән капиталистләр әлавә мәнфәәт әлдә едирләр; демәли, онларын гәнаәт етмәк вә өз капиталыны артырмаг бачарығы jүксәлир. Бу гәнаәтин бир һиссәси һәмчинин дөвриjjә капиталы кими тәтбиг едилир. Икинчиси: сәнаjе әмтәәсинин гиjмәти истеһсал хәрчләринин азалмасына мүвафиг сурәтдә ашағы дүшүр; демәли, истеһлакчылар гәнаәт едирләр, бунун да нәтиҹәсиндә капитал jығмаг даһа да асанлашыр, бу капиталын бир һиссәси исә әмтәәнин истеһсал хәрҹләринин азалдығы сәнаjе саһәсинә дүшә биләр. Үчүнҹүсү: бу мәһсулларын гиjмәтләринин ашағы дүшмәси бунлара олан тәләби артырыр.

«Беләликлә, машынлар тәтбиг едилмәси хеjли мигдарда адамы ишдән мәһрум едә билсә дә, көрүнүр, онларын һамысы вә jа һәтта даһа чох фәһлә аз вә jа чох мүддәт кечдикдән сонра jенидән иш тапыр» (сәһ. 92—93).

«Әкинчиликдә вәзиjjәт тамамилә башгадыр. Хаммала олан тәләб сәнаjе малларына олан тәләб гәдәр сүр'әтлә артмыр... Кәнд әһалиси үчүн ән фәлакәтлиси әкин jеринин отлаға чеврилмәсидир... Әввәлләр фәһлә сахланмасына сәрф едилән демәк олар бүтүн фондлар инди гарамала, гоjуна вә әсас капиталын башга үнсүрләринә сәрф едилир» (сәһ. 93). [1090].

[1091] Рамсеj дүзкүн олараг деjир:

«Әмәк һаггыны, еjни илә дә *мәнфәәти, һазыр мәһсулун* керчәк *һиссәси* һесаб етмәк лазымдыр, бу да милләтин нөгтеjи-нәзәринчә, мәһсулун истеһсал хәрчләриндән тамамилә фәрглидир» (сәһ. 142).

«Әсас капитал... онун тәтбиги нәтиҹәләриндән асылы олмаjараг көтүрүләрсә,.. халис итки демәкдир... Әмәк һаггындан, әмәк үчүн верилән шеjдән тәҹрид едилдикдә, jалныз әмәк истеһлак едилән әсас капиталла jанашы истеһсал хәрҹләринин үнсүрүдүр. Әмәк гурбан верилир. Бир тәсәррүфат саһәсиндә нә гәдәр чох әмәк сәрф едилирсә, башга саһә үчүн бир о гәдәр аз галыр. Буна көрә дә әмәк әлверишсиз мүәссисәләрдә тәтбиг едилирсә, милләт башлыҹа сәрвәт мәнбәjинин исрафындан әзаб чәкир... *Әмәк үчүн верилән һагг* хәрҹ үнсүрү деjилдир» (сәһ. 142—143).

(Бу чох доғрудур ки, Рамсеjдә *һаггы өдәнилән* әмәк деjил, әмәк һаггы деjил, *әмәк* дәjәрин үнсүрү кими меjдана чыхыр.)

Рамсеj *реал* тәкрар истеһсал просесини дүзкүн тәсвир едир:

«Мәһсулу она сәрф едилән капитал илә нечә мугаjисә етмәк олар?.. Бүтөвлүкдә милләт нәзәрдә тутуларса,.. тамамилә аjдындыр ки, *сәрф едилән капиталын бүтүн мухтәлиф үнсүрләри* бу вә jа дикәр тәсәррүфат саһәсиндә *тәкрар истеһсал* едилмәлидир, чүнки әкс тәгдирдә, өлкәнин истеһсалы даһа

әввәлки өлчүдә давам етдирилә билмәзди. Сәнаједнин хам материалы, бурада, һабелә кәнд тәсәррүфатында ишләдилән аләтләр, сәнаједәки чохлу мүрәккәб машынлар, мәһсул истеһсалы вә ја сахланмасы үчүн зәрури олан тикилиләр,—бунларын һамысы тәркиб һиссәси олараг һәм өлкәнин мәчму мәһсулуна, һәм дә өлкәнин капиталист саһибкарларынын бүтүн авансларына дахил олмалыдыр. Буна көрә дә мәчму мәһсулун мигдары авансларын мигдары илә мүгајисә едилә биләр—она көрә ки, һәр бир шеји ејни нөвдән олан башга шејлә јанашы тәсәввүр етмәк олар» (сәһ. 137—139). «Ајрылыгда һәр бир капиталистә кәлдикдә»

{бу дүзкүн олмајан бир абстраксијадыр. Милләт мәһз јалныз капиталистләр синфи кими мөвчуддур вә бүтөвлүкдә бүтүн бу синиф дә ајрылыгда һәр бир капиталист кими фәалијјәт көстәрир. Һәр ики арашдырма үсулу јалныз бунунла фәргләнир ки, бири истеһлак дәјәрини, дикәри исә мүбадилә дәјәрини гејд вә **тәчрид едир}**,

«о өз мәсрәфини натура шәклиндә *өдәмәдијинә* көрә, бунун чох һиссәсини исә мүбадилә васитәси илә алмалы олдуғуна вә бундан өтрү мәһсулун мүәјјән һиссәси лазым кәлдијинә көрә, һәр бир ајрыча капиталист саһибкар өз мәһсулунун мигдарынданса, онун мүбадилә дәјәринә хејли артыг диггәт јетирмәјә мәчбурдур» (сәһ. 145—146).

[1092] *«Онун мәһсулунун дәјәри аванс едилән капиталын дәјәриндән* нә гәдәр артыг олурса, *онун мәнфәәти бир о гәдәр чох олачагдыр.* Беләликлә, капиталист мәнфәәти һесаблајаркан мигдары мигдарла дејил, дәјәри дәјәрлә мүгајисә едәчәкдир. Бу, мәнфәәтин һесабланмасы үсулунда милләтләр вә ајры-ајры капиталистләр арасында гејд едилмәси лазым кәлән биринчи фәргдир».

{Фәрз едилсә ки, милләт капиталистләрин мәчмусуна нисбәтән нә исә башга бир шејдир, онда бүтөвлүкдә милләт дә мүәјјән мә'нада ашағыдакы гајдада дәјәри дәјәрлә мүгајисә едә биләр: о өз сабит капиталынын истеһлак едилән һиссәсинин вә мәһсулдан фәрди истеһлака дахил олмуш һиссәсинин өдәнилмәси үчүн сәрф етдији мәчму иш вахтыны—вә тәкрар истеһсалын мигјасыны кенишләндирмәк үчүн нәзәрдә тутулан артыг һиссә јарадылмасына сәрф едилмиш иш вахтыны һесаблаја биләр.}

«Икинчи фәрг бундадыр ки, капиталист саһибкар *әмәк һаггыны һазыр әмтәәдән вермәк әвәзиндә,* фәһләјә *әмәк һаггыны һәмишә аванс етдијинә көрә, бу авансы да* истеһлак едилән әсас капитал кими, өз хәрчләринин бир һиссәси һесаб едир, һалбуки милләт нөгтеји-нәзәриндән әмәк һаггы хәрчләр үнсүрү дејилдир».

{ Мәчму тәкрар истеһсал просеси үчүн әслиндә бу фәрг дә арадан галхыр. Капиталист әмәк һаггыны һәмишә *һазыр әмтәәдән* верир; јә'ни фәһләнин дүнән истеһсал етдији әмтәәдән онун ертәси күн үчүн әмәк һаггыны верир; башга сөзлә десәк, әмәк һаггы формасында о әслиндә фәһләјә јалныз *кәләчәкдә һазырланмалы олан мәһсулу, јахуд һазырланыб гуртармаг*

үзрә олан, сатын алындығы вахта јахын истеһсалы баша чатан мәһсулу алмаг үчүн чек верир. Биз тәкрар истеһсалы, јә'ни фасиләсиз шәкилдә истеһсал просесини нәзәрдән кечирдикдә, *авансетмә* јалныз заһири бир шеј олуб арадан галхыр.}

«Демәли, капиталист саһибкарын мәнфәәт нормасы аванс едилән истәр әсас капиталын, истәрсә дөвријјә капиталынын дәјәринә нисбәтән онун мәһсулу дәјәринин артыг галан һиссәсиндән асылы олачагдыр» (сәһ. 146).

{«Милләт нөгтеји-нәзәриндән» дә ејни һал баш верир. Капиталист саһибкарын мәнфәәти һәмишә бундан асылыдыр ки, мәһсул истеһсалы онун өзүнә нәјин баһасына баша кәлир, фәрги јохдур—онун әмәк һаггы вердији заман бу мәһсул истәр һазыр олсун, истәрсә олмасын.}

Рамсејин хидмәти, биринчиси, бундадыр ки, о, А. Смит заманындан үмумијјәтлә јајылмыш олан белә бир јанлыш бахышы тәкзиб едир: куја мәчму мәһсулун дәјәри мүхтәлиф адлар дашыјан кәлирләрә бөлүнүр; икинчиси, бундадыр ки, о, мәнфәәт нормасыны ики чүр мүәјјән едир: әмәк һаггы нормасы илә, јә'ни изафи дәјәр нормасы илә, һәм дә сабит капиталын дәјәри илә. Лакин о, Рикардоја нисбәтән экс бир күнаһа батыр. Рикардо изафи дәјәр нормасыны зорла мәнфәәт нормасы илә бәрабәрләшдирмәк истәјир. Рамсеј, әксинә, мәнфәәт нормасынын ики чүр мүәјјән олунмасы фикрини ирәли сүрүр: 1) мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасы илә (демәли, әмәк һаггы нормасы илә) мүәјјән олунмасы вә 2) мәнфәәт нормасынын, бу изафи дәјәрин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти илә мүәјјән олунмасы (демәли, бурада Рамсеј әслиндә мәнфәәт нормасыны бүтүн капиталда сабит капиталын һиссәси илә мүәјјән едир)—вә о, мәсәләнин маһијјәтини өзү үчүн ајдынлашдырмадан, бу ики чүр мүәјјәнләшдирмәни мәнфәәт нормасыны мүәјјән едән ики паралел чәһәт кими ирәли сүрүр. Рамсеј изафи дәјәрин мәнфәәт олмагдан әввәлки чеврилмәсини көрмүр. Буна көрә дә Рикардо дәјәр нәзәријјәсини јеритмәк үчүн мәнфәәт нормасыны зорла изафи дәјәр нормасына мүнчәр етмәјә чалышырса, Рамсеј изафи дәјәри мәнфәәтә мүнчәр етмәјә чалышыр. Сонралар биз көрәчәјик ки, мәнфәәт нормасына сабит капитал дәјәринин тә'сирини тәсвир етмәк үчүн онун ишләтдији үсул ја әсла кифајәт дејилдир, ја да ачыгча јанлыш бир үсулдур.

[Рамсеј дејир:]

«Үмуми мәһсулдан вә ја *онун дәјәриндән* зәрури аванслары өдәмәк үчүн тәләб олунан *һиссә* һансы дәрәчәдә јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, мәнфәәт дә тамамилә ејни дәрәчәдә јүксәлмәли вә ја ашағы дүшмәлидир... Буна көрә мәнфәәт нормасы ики шәртдән: әввәлән, бүтүн мәһсулун фәһләјә чатан һиссәсиндән; икинчиси, әсас капиталы *натура һалында вә ја мүбадилә јолу*

илә өдәмәк үчүн сахланмасы лазым кәлән һиссәдән асылыдыр» (сәһ. 147—148).

Демәли, башга сөзлә десәк, мәнфәәт нормасы дөвријјә капиталы илә әсас капиталын мәчмусуна нисбәтән мәһсул дәјәринин артыг галан һиссәсиндән асылыдыр; демәли, мәнфәәт нормасы бүтүн мәһсулун дәјәриндә, әввәлән, дөвријјә капиталынын вә, икинчиси, әсас капиталын һиссәсиндән асылыдыр. Әкәр биз бу *артыг һиссәнин* һарадан алындығыны билириксә, онда иш садәләшир. Лакин биз јалныз буну билириксә ки, мәнфәәт артыг һиссәнин бу мәсрәфә *нисбәтиндән* асылыдыр, онда бу артыг һиссәнин мәншәји һаггында бизим ән јанлыш тәсәввүрүмүз ола биләр, мәсәлән, Рамсеј кими, хәјал, едә биләрик ки, куја бу артыг һиссә гисмән әсас (сабит) капиталдан әмәлә кәлир:

[1093] «Шубһәсиздир ки, әсас капиталын тәркибинә дахил олан мүхтәлиф шејләрин кетдикчә даһа асанлыгла истеһсал едилә билмәси, һәмин һиссәнин* азалмасы васитәси илә мәнфәәт нормасынын јүксәлмәсинә көмәк едир, нечә ки, әввәлки һалда буну әмәјин сахланмасына хидмәт едән дөврijјә капиталынын үнсүрләрини тәкрар истеһсал етмәјин учузлашмасы доғурмушду» (сәһ. 164).

Мәсәлән, фермердә belәдир:

«Үмуми мәһсулун кәмиjjәти һәр нечә дәјишилсә дә, истеһсал просесиндә мүхтәлиф формаларда истеһлак едилән һәр шеји өдәмәк үчүн бу мәһсулун тәләб олунан мигдары әсла дәјишилмир. *Истеһсал әввәлки өлчүдә давам етдирилдикчә,* бу мигдар *сабит* һесаб олунмалыдыр. Демәли, *үмуми мәһсул* нә гәдәр *чох* олурса, онун көстәрилән мәгсәдләр үчүн фермер тәрәфиндән сахланылмалы олан һиссәси бир о гәдәр аз олмалыдыр» (сәһ. 166).

«Јемәк шејләри вә кәтан, чәтәнә, тахта-шалбан вә и. а. кими хаммал истеһсал едән фермер бунлары нә гәдәр асанлыгла тәкрар истеһсал едә биләрсә, мәнфәәт дә бир о гәдәр чох јүксәләчәкдир. Фермерин мәнфәәти онун мәһсулунун *мигдарча артмасы* сајәсиндә јүксәлир; *мәһсулун мәчму дәјәри дәјишмәз галыр,* лакин фермерин *өзүнү тәчһиз едә биләчәји* мүхтәлиф әсас капитал үнсүрләрини өдәмәк үчүн инди она бүтүн мәһсулун әввәлкиндән аз һиссәси, демәли, мәһсул дәјәринин дә аз һиссәси лазым кәлир. Сәнаје капиталистинә кәлдикдә исә, о өз мәһсулунун алычылыг габилиjјәтинин артмасы сајәсиндә газаныр» (сәһ. 166—167).

Фәрз едәк ки, мәһсул 100 квартерә бәрабәрдир, тохум үчүн исә 20 квартер, јә'ни мәһсулун $^1/_5$ һиссәси тәләб олунур. Сонра фәрз едәк ки, о бири ил мәһсул (ејни әмәк сәрф едилмәклә) икигат артыр; инди мәһсул 200 квартерә бәрабәрдир. Истеһсалын мигјасы әввәлки кими галырса, әввәлләр олдуғу кими, тохум үчүн 20 квартер тәләб олунур, бу исә инди мәһсулун

* — јә'ни үмуми мәһсулдан «әсас капиталы» өдәмәк үчүн тәләб едилән һиссә. *Ред.*

анчаг $^1/_{10}$ һиссәсини тәшкил едир. Лакин нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, әввәлки 100 квартерин дәјәри индики 200 квартерин дәјәринә бәрабәрдир; демәли, биринчи мәһсулун бир квартери [дәјәринә көрә] икинчи мәһсулун ики квартеринә бәрабәрдир. Биринчи һалда 80 квартер галырды, икинчи һалда 180 квартер галыр. Бурада нәзәрдән кечирилән мәсәләјә, јә'ни мәнфәәт нормасына сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси тә'сири кими мәсәләјә әмәк һаггы кәмијјәтинин дәхли олмадығына көрә, тутаг ки, әмәк һаггы өз дәјәри чәһәтчә дәјишилмәз галыр. Демәли, биринчи һалда әмәк һаггы 20 квартер тәшкил едирдисә, икинчи һалда 40 квартерә бәрабәрдир. Нәһајәт, тутаг ки, сабит капиталын фермер тәрәфиндән in natura тәкрар истеһсал едилмәјән башга тәркиб һиссәләри биринчи һалда 20 квартерин дәјәринә вә, демәли, икинчи һалда 40 квартерин дәјәринә бәрабәрдир.

Беләликлә, биз ашағыдакы һесабы алырыг:

1) *Мәһсул* 100 квартерә бәрабәрдир. *Тохум* 20 квартерә бәрабәрдир. *Галан сабит капитал* 20 квартерә бәрабәрдир. *Әмәк һаггы* 20 квартерә бәрабәрдир. *Мәнфәәт* 40 квартерә бәрабәрдир.

2) *Мәһсул* 200 квартерә бәрабәрдир. *Тохум* 20 квартерә бәрабәрдир. *Галан сабит капитал* 40 квартерә бәрабәрдир. *Әмәк һаггы* 40 квартерә бәрабәрдир. *Мәнфәәт* 100 квартерә бәрабәрдир, бу да дәјәринә көрә 1 №-ли мәһсулун 50 квартеринә бәрабәрдир. Демәли, икинчи һалда 10 квартер үстәлик мәнфәәт алынарды.

Беләликлә, бурада сабит капитал дәјәринин дәјишилмәси нәтиҹәсиндә [јалныз] мәнфәәт формасы дејил, мәнфәәт өзү дә артарды. Биринчи вә икинчи һалда әмәк һаггы ејни илә галса да, әмәк һаггына мәнфәәтин нисбәти артарды, јә'ни изафи дәјәр нормасы чохаларды. Лакин бу анчаг заһири ҹәһәтдир. Икинчи һалда мәнфәәт, әввәлән, 80 квартердән ибарәт оларды, бу да [дәјәринә көрә] 1 №-ли мәһсулун 40 квартеринә бәрабәр оларды вә биринчи һалда олдуғу кими, әмәк һаггына ејни нисбәтдә оларды; икинчиси, мәнфәәт 20 квартердән ибарәт оларды, бу да 1 №-ли мәһсулун јалныз 10 квартеринә бәрабәр оларды, бу исә сабит капиталдан кәлирә чевриләрди.

Лакин бу һесаб дүзкүндүрмү? Биз фәрз етмәлијик ки, икинчи һалда нәтиҹә [мәһсулун ики гат артыг олмасы] о бири илин пајызында әлдә едилир, һалбуки иш әввәлки шәраитдә апарылмышдыр. Даһа чох ајдынлыг олмасы үчүн фәрз едәк, биринчи һалда бир квартер 2 ф. стерлингәдир. Онда икинчи һалда фермер пајызда она 200 квартер вермиш олан мәһсулун јетишдирилмәсинә 20 квартер тохум (40 ф. ст.) сәрф етмиш,

галан сабит капитала 20 квартер (40 ф. ст.), әмәк һаггына 20 квартер (40 ф. ст.) сәрф етмишдир. *Чәми* 120 ф. ст. олур, мәһсул исә 200 квартерә бәрабәрдир. Биринчи һалда да о анчаг 120 ф. ст. (60 квартер) сәрф етмишди, мәһсул исә 100 квартерә (200 ф. стерлингә) бәрабәр иди. Мәнфәәт үчүн 80 ф. ст. јахуд 40 квартер галырды. Икинчи һалда 200 квартер ејни мигдар әмәјин [биринчи һалда 100 квартер кими] мәһсулу олдуғуна көрә, бу да анчаг 200 ф. стерлингәдир. Демәли, икинчи һалда мәнфәәт үчүн јенә анчаг 80 ф. ст. галыр, лакин инди бу мәбләғ 140 квартерә бәрабәрдир.[117] Беләликлә, бир квартер [фермерә] 1 ф. стерлингә дејил, анчаг $^4/_7$ ф. стерлингә баша кәлир. Башга сөзлә десәк, бир квартерин дәјәри јухарыда биринчи һалын әксинә олараг икинчи һал үчүн фәрз едилдији кими 2 ф. стерлингдән 1 ф. стерлингә, јахуд анчаг јарыбајары дејил, 2 ф. стерлингдән $^4/_7$ ф. стерлингә дүшәрди, јә'ни $1^3/_7$ ф. ст. азаларды.

Икинчи һалда фермерин бүтүн мәһсулу 200 ф. ст. дәјәриндә 200 квартерә бәрабәрдир. Лакин бундан 120 ф. ст. фермерин истеһсала сәрф етдији вә һәр квартери она 2 ф. стерлингә баша кәлән 60 квартери өдәјир. Демәли, 80 ф. ст. мәнфәәт галыр, бу да галан 140 квартерә ујғундур. Бу нечә алыныр? Икинчи һалда бир квартер 1 ф. стерлингәдир, лакин истеһсала сәрф едилән 60 квартердән һәр квартери 2 ф. стерлинг иди. Бунун да фермер үчүн дәјәри она бәрабәрдир ки, елә бил о јени мәһсулдан 120 квартер сәрф етмишдир. Беләликлә, галан 140 квартер 80 ф. стерлингәдир, јахуд биринчи һалда галан 40 квартерин дәјәриндән артыг дәјәрә малик дејилдир. Доғрудур, фермер 200 квартердән һәр квартерини 1 ф. стерлингә сатыр (бүтүн мәһсулуну сатарса) вә, беләликлә, 200 ф. ст. әлдә едир. Лакин 200 квартердән 60 квартерин һәр квартери она 2 ф. стерлингә баша кәлмишди; буна көрә дә галан квартерләрдән һәр квартери она анчаг $^4/_7$ ф. ст., [јахуд тәгрибән $^1/_2$ ф. ст.] верир.

Инди фермер јенидән [тохум үчүн] 20 квартер (10 ф. ст. [һәр квартер үчүн $^1/_2$ ф. ст. һесабы илә]), әмәк һаггына 40 квартер (20 ф. ст.) вә галан сабит капитала 40 квартер (20 ф. ст.) сәрф едирсә, демәли, о әввәлки 60 квартер әвәзиндә үмумијјәтлә 100 квартер сәрф едир вә 180 квартер мәһсул көтүрүрсә, бу 180 квартер әввәл 100 квартерин [һәр квартери 1 ф. ст. олмагла] малик олдуғу гәдәр дәјәрә малик олмур. Доғрудур, фермер јенә әввәлки гәдәр чанлы әмәк сәрф етмишдир вә буна көрә дә [1094] дәјишән капиталын дәјәри, һәмчинин изафи мәһсулун дәјәри, јенә әввәлки кими галмышдыр. Лакин о даһа аз маддиләшмиш әмәк сәрф етмишдир, чүнки әввәлләр дәјәри 20 ф. стерлинг олан ејни мигдар тохум—20 квартер—инди чәми 10. ф. стерлингәдир.

Демәли, беlә бир һесаб алыныр:

Сабит капитал	Дәјишән капитал	Изафи дәјәр
1) 20 кв. (20 ф. ст.) тохум 20 кв. (20 ф. ст.) әмәк аләтләри вә и. а.	20 кв. (20 ф. ст.)	40 кв. (40 ф. ст.).
2) 20 кв. (10 ф. ст.) тохум 40 кв. (20 ф. ст.) әмәк аләтләри вә и. а.	40 кв. (20 ф. ст.)	80 кв. (40 ф. ст.)

Биринчи һалда мәһсул 100 квартерә (100 ф. ст.) бәрабәрдир.

Икинчи һалда мәһсул 180 квартерә (90 ф. ст.) бәрабәрдир.

Бунунла белә [мәһсул дәјәринин ашағы дүшмәсинә бахмајараг] икинчи һалда мәнфәәт нормасы јүксәләрди; зира әввәл 40 ф. ст. мәнфәәт 60 ф. ст. мәсрәфдән алынырды, һалбуки инди 40 ф. ст. мәнфәәт 50 ф. ст. мәсрәфдән алыныр. Биринчи нисбәт $66^2/_3\%$, икинчиси исә 80% тәшкил едир.

Һәр һалда, *мәнфәәт нормасынын* јүксәлмәси һеч дә Рамсејин күман етдији кими *дәјәрин* дәјишилмәз галмасындан ирәли кәлмир. Мәһсул истеһсалына сәрф едилән әмәјин бир һиссәси, јә'ни онун сабит капиталда (бурада—тохумда) олан һиссәси азалдығына көрә, *истеһсал әввәлки мигјасда* давам едирсә, мәһсулун дәјәри ашағы дүшүр, бу да она бәнзәр ки, ипликдә олан памбыг учузлашдыгда, 100 фунт иплијин дәјәри ашағы дүшүр. Лакин дәјишән капиталын сабит капитала нисбәти јүксәлир (һәрчәнд бу заман дәјишән капиталын *дәјәри* јүксәлмир). Башга сөзлә десәк, сәрф едилән капиталын мәчму мәбләғинин изафи дәјәрә нисбәти азалыр. Буна көрә дә мәнфәәт нормасы јүксәлир.

Рамсејин дедији дүзкүн олсајды, јә'ни дәјәр дәјишмәз галсајды, онда *мәнфәәт,* мәнфәәтин мәчмусу вә—бунун нәтичәси олараг—мәнфәәт нормасы артарды. Тәкчә норманын артмасындан һеч данышмаг да ола билмәзди.

Лакин мәсәлә [сабит капиталын дәјәриндәки дәјишиклијин мәнфәәт нормасына тә'сири мәсәләси] хүсуси һал үчүн [сабит капиталын бир һиссәси натурал формада өдәнилдији һал үчүн] һәлә тамамланмамышдыр. Әкинчиликдә бу хүсуси һал ашағыдакы шәкилдә ифадә олунур:

Мүәјјән мигдар тохум *мәһсулда әввәлки гијмәти илә* олур, һәм дә бу һиссә мәһсула in natura дахил олмушдур. Галан мәсрәф тахылын әввәлки гијмәтә сатылмасы сајәсиндә өдәнилмишдир. Бу әввәлки мәсрәфлә мәһсулун мигдары ики гат артыр. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән һалда тохума 20 квартер (40 ф. ст.) сәрф едилдикдә вә 40 квартерә (80 ф. ст.)

бәрабәр башга мәсрәф олдугда, мәһсул әввәлки 100 квартер (200 ф. ст.) әвәзиндә инди 200 квартер тәшкил едир, әввәлки 100 квартердән (200 ф. стерлингдән) исә 40 квартер (80 ф. ст.) мәнфәәт 60 квартер (120 ф. ст.) мәчму мәсрәфин пајына дүшүрдү. Бу мәһсул көтүрүлдүкдә дә мәсрәф өз мүтләг кәмијјәтинә көрә әввәлки кимидир: мәсрәф 60 квартер тәшкил едир вә бунун дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәр иди, лакин 40 квартер артыг һиссә әвәзиндә инди 140 квартер артыг һиссә вардыр. In natura артыг һиссә инди хејли артмышдыр. Лакин һәр ики һалда сәрф едилән әмәк ејни олдуғуна көрә, индики 200 квартерин дәјәри әввәлки 100 квартерин дәјәриндән артыг дејилдир. Демәли, онун дәјәри 200 ф. стерлингдир, јә'ни бир квартерин дәјәри 2 ф. стерлингдән 1 ф. стерлингә дүшмүшдүр. Лакин артыг һиссә 140 квартерә бәрабәр олдуғуна көрә, зәнн етмәк оларды ки, о, 140 ф. стерлинг олачагдыр, чүнки һәр квартерин дәјәри дүз башгасынын дәјәри гәдәрдир.

Биз әввәлчә мәсәләни тәкрар истеһсал просесиндән асылы олмадан нәзәрдән кечирсәк вә фәрз етсәк ки, фермер өз тәсәррүфатыны ләғв едир вә бүтүн өз мәһсулуну сатыр,—онда мәсәлә бизим гаршымыза ән садә шәкилдә чыхар. Онда фермер өз 120 ф. ст. мәсрәфини өдәмәк (өз хәрчләринин јерини долдурмаг) үчүн әслиндә 120 квартер сатмалыдыр. Бунунла да аванс едилән капитал өдәнилир. Демәли, 140 квартер дејил, 80 квартер артыг һиссә галыр вә бу 80 квартер 80 ф. стерлингә бәрабәр олдуғуна көрә, биринчи һалда артыг һиссәнин дәјәри нә гәдәр идисә, бу 80 квартерин дә дәјәри тамамилә ејни гәдәрдир.

Лакин *тәкрар истеһсал* просеси мәсәләни бир гәдәр дәјишдирир. Даһа доғрусу, фермер өз мәһсулундан 20 квартер тохуму in natura өдәјир. [Өз дәјәринә көрә] бу тохум она мәһсулда 40 квартерлә өдәнилир. Лакин тәкрар истеһсал просесиндә о буну јенә дә анчаг 20 квартерлә in natura өдәмәлидир. Бир квартерин дәјәринин азалмасына мүвафиг сурәтдә онун [квартерлә ифадә едилән] галан мәсрәфи артыр (бу шәртлә ки, бу заман әмәк һаггы ашағы дүшмәсин). Сабит капиталын галан һиссәсини өдәмәк үчүн инди она әввәлки 20 квартер әвәзиндә 40 квартер, әмәк һаггыны өдәмәк үчүн дә 20 квартер әвәзиндә 40 квартер лазым кәлир. Әввәлләр фермер 60 квартер сәрф етдији јердә инди үмумијјәтлә 100 квартер сәрф етмәлидир; лакин о, тахылын учузлашмасынын тәләб етдији кими, 120 квартер сәрф етмәли дејилдир, чүнки әввәлләр 40 ф. стерлингә олан 20 квартери [тохумлуг] инди о, 20 ф. ст. дәјәриндә 20 квартерлә өдәјир (чүнки бурада һәмин 20 квартерин анчаг истеһлак дәјәринин әһәмијјәти вардыр). Беләликлә, фермер, көрүнүр, һәмин 20 квартери [1095] гәнаәт етмишдир вә бу да

инди 20 ф. стерлингәдир. Онун артыг һиссәси дә инди 80 ф. стерлингә дејил, 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, 80 квартерә дејил, 100 квартерә бәрабәрдир. (Бу артыг квартерләри әввәлки дәјәри илә ифадә етсәк, бу артыг һиссә инди 40 квартерә дејил, 50 квартерә бәрабәрдир). Бу шүбһәсиз бир фактдыр вә тахылын боллуғу үзүндән онун базар гијмәти ашағы дүшмәзсә, фермер јени дәјәрлә әввәлкиндән 20 квартер артыг сата биләр вә 20 ф. ст. газанар.

Тәкрар истеһсалла әлагәдар олараг фермер ејни мәсрәфлә бу 20 ф. стерлинги она көрә әлдә етмишдир ки, әмәк даһа мәһсулдар олмушдур, һәрчәнд бурада изафи дәјәр нормасы јүксәлмәмишдир, јә'ни фәһлә әввәлкиндән артыг мигдар изафи әмәк вермәмишдир, јахуд мәһсулун *тәкрар истеһсал едилән* (чанлы әмәји тимсал едән) *һиссәсиндән* әввәлкинә нисбәтән аз пај алмамышдыр. Әксинә, фәрз едилир ки, тәкрар истеһсал заманы фәһлә 40 квартер алыр, һалбуки әввәлләр чәми 20 квартер алырды. Беләликлә, гаршымызда спесифик бир һал дурур. Тәкрар истеһсал олмадан бу һал баш вермир, лакин тәкрар истеһсалла әлагәдар сурәтдә баш верир, һәм дә она көрә баш верир ки, фермер өз мәсрәфинин бир һиссәсини in natura өдәјир. Бу һалда јалныз мәнфәәт нормасы дејил, мәнфәәт дә артарды. (Тәкрар истеһсал просесинин өзүнә кәлдикдә, фермер ја инди ону әввәлки мигјасда давам етдирә биләр вә бу заман мәһсул јенә ејни дәрәчәдә әлверишли оларса, мәһсулун гијмәти ашағы дүшәр,—чүнки сабит капиталын бир һиссәсинин дәјәри ашағы дүшмүшдүр,—лакин мәнфәәт нормасы јүксәләр; јахуд фермер өз истеһсалынын мигјасыны артыра биләр, ејни мәсрәфлә даһа чох әкә биләр вә о заман һәм мәнфәәт, һәм дә мәнфәәт нормасы јүксәләр.)

Инди фабриканты көтүрәк. Фәрз едәк ки, о, памбыг иплији истеһсалына 100 ф. ст. сәрф етмишдир вә мәнфәәт 20 ф. ст. тәшкил едир. Демәли, мәһсул 120 ф. стерлингә бәрабәрдир. Тутаг ки, 100 ф. стерлингдән памбыға чәкилән мәсрәф 80 ф. стерлинг олмушдур. Инди памбығын дәјәри јарыбајары ашағы дүшүрсә, фабрикант памбыға чәми 40 ф. ст. вә бүтүн галан шејләрә 20 ф. ст. сәрф етмәли олачагдыр, демәли, 100 ф. ст. әвәзиндә чәми 60 ф. ст. сәрф етмәли олачагдыр. Мәнфәәт, јенә әввәлки кими 20 ф. стерлингә бәрабәрдир. Инди мәчму мәһсул 80 ф. стерлингә бәрабәр олур (бу шәртлә ки, фабрикант өз истеһсалынын мигјасыны кенишләндирмәсин). Беләликлә, 40 ф. ст. фабрикантын чибиндә галыр; о һәмин мәбләғи өзүнә хәрчләјә биләр вә ја әлавә капитал олараг ишә сәрф едә биләр. Онда истеһсалын јени мигјасына ујғун сурәтдә фабрикант [әлавә олараг] памбыға $26^2/_3$ ф. ст. вә әмәјә $13^1/_3$ ф. ст. сәрф етмиш олур вә и. а. Мәнфәәт [40 ф. стерлинглик әлавә мәсрәф-

лә] $13^1/_3$ ф. стерлингә бәрабәр оларды. Инди мәчму мәһсул $60 + 40 + 33^1/_3 = 133^1/_3$ ф. ст. тәшкил едәрди.

Демәли, бурада мәсәләнин маһијјәти фермерин өз тохумуну in natura өдәмәсиндә дејилдир, чүнки фабрикант өз памбығыны өз мәһсулундан өдәмәк дејил, бу памбығы сатын алыр. Демәли, нәзәрдән кечирдијимиз һал бундан ибарәт олур: бурада капиталын әввәлләр сабит капитал шәклиндә бағлы галан һиссәсиндән бир гәдәри истифадәдән чыхыр вә ја капиталын бир һиссәси кәлирә чеврилир. Һәм дә бу заман тәкрар истеһсал просесиндә дүз әввәлки гәдәр капитал сәрф едилирсә, тамамилә истеһсалын әввәлки пилләсиндә әлавә капитал тәтбиг едиләчәји һалда баш верә биләчәк нәтичә алыныр. Демәли, бу, бир нөв јығымдыр вә бу јығым капиталын мәһсулдар истеһлак едилмәли олан тәркиб һиссәләрини верән истеһсал саһәләринин мәһсулдарлығынын јүксәлмәсиндән ирәли кәлир. Лакин хаммал дәјәринин белә ашағы дүшмәси мәһсулун јахшы кәлмәсиндән доғмушса, һәмин дәјәрин ашағы дүшмәси мәһсулун пис кәлмәси нәтичәсиндә һечә чыхыр, чүнки мәһсул пис кәлдикдә, хаммал баһалашыр. Буна көрә дә бир вә ја бир нечә дәфә мәһсул јахшы кәлдикдә, бу јолла истифадәдән чыхан капитал мәһсулун пис кәләчәји һаллар үчүн мүәјјән дәрәчә еһтијат капиталдыр. Мәсәлән [әсас капиталын] дөвријјә мүддәти 12 илә бәрабәр олдуғу һалда, фабрикант өз ишини елә апармалыдыр ки, **һәмин 12 ил әрзиндә истеһсалы азы** *ејни мигјасда* давам етдирә билсин. Буна көрә нәзәрә алмаг лазым кәлир ки, [хаммалын] *өдәнилдији гијмәтләр* дәјишилир вә бу гијмәтләрин таразлашмасы аз-чох узун илләр әрзиндә баш верир.

Капиталын тәркиб һиссәләринин учузлашмасына нисбәтән, бунларын гијмәтләринин јүксәлмәси экс-тә'сир көстәрир (бурада биз дәјишән капиталы бир кәнара гојуруг, һәрчәнд әмәк һаггы ашағы дүшдүкдә, дәјәринә көрә аз мигдарда дәјишән капитал сәрф етмәк лазым кәлир; әмәк һаггы јүксәлдикдә, даһа чох мигдарда дәјишән капитал сәрф етмәк лазым кәлир). Истеһсалын әввәлки мигјасда давам етмәси үчүн инди даһа чох капитал сәрф едилмәлидир. Демәли, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси һәлә бир јана дурсун, бурада еһтијат капитал тәтбиг едилмәлидир, јахуд кәлирин бир һиссәси капитала чеврилмәлидир, һәрчәнд бу заман һәмин һиссә әлавә капитал кими фәалијјәт көстәрмир.

Бир һалда [гијмәтләр ашағы дүшдүкдә] *јығым* баш верир, һәрчәнд аванс едилән капиталын дәјәри әввәлки кими галмышдыр (лакин онун мадди тәркиб һиссәләри артмышдыр). Капитал дәјәринин артмасы нормасы вә мәнфәәтин мүтләг кәмијјәти артыр, чүнки биз бурада да истеһсалын әввәлки мәрһәләсиндә әлавә капитал гојулачағы һалда баш верәчәк

ејни һалы көрүрүк. Дикәр һалда [гијмәтләр јүксәлдикдә] бу мә’нада *јығым* баш верир ки, аванс едилән капиталын дәјәри артмыш олур, мәчму мәһсулун дәјәринин капитал кими фәалијјәт көстәрән һиссәси артмыш олур. Лакин капиталын мадди тәркиб һиссәләри артмыш *олмур.* Мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. (Мәнфәәт күтләси јалныз о һалда азалыр ки, инди әввәлки гәдәр фәһлә ишләмәсин, јахуд фәһләләрин әмәк һаггы да јүксәлмиш олсун.)

Капиталын кәлирә чеврилмәсиндән ибарәт олан бу һал она көрә гејд едилмәјә лајигдир ки, о, мәнфәәт күтләсинин изафи дәјәр күтләсиндән асылы олмадан артмасы (јахуд, әкс һалда, азалмасы) кими *заһири бир көрүнүш* доғурур. Биз көрдүк* ки, мүәјјән шәраитдә [1096] рентанын бир һиссәси бу һадисә илә изаһ олунур.

Јухарыда нәзәрдән кечирилән һалда (бу шәртлә ки, 20 ф. стерлингә бәрабәр олан артыг 20 квартер дәрһал јенидән истеһсал мигјасынын кенишләндирилмәсинә тәтбиг едилмәсин, јә’ни бундан јығым үчүн истифадә едилмәсин) 20 ф. стерлинг пул капиталы истифадәдән чыхыр. Бурада да биз белә бир нүмунә көрүрүк ки, тәкрар истеһсалдан *артыг пул капиталы* ајрылараг чөкүб гала биләр, һалбуки әмтәә дәјәринин мәбләғи ејни илә галмышдыр. Бу исә әввәлләр әсас (сабит) капитал формасында мөвчуд олан капиталын бир һиссәсинин пул капиталына чеврилмәси јолу илә баш верир.

Өз ишини јени истеһсал шәраитиндә башлајан фермери (вә ја фабриканты) тәсәввүрә кәтирсәк, јухарыда көстәрилән һалын (капиталын бир һиссәсинин кәлирә чеврилмәсинин) *мәнфәәт нормасына* [Рамсеј тәрәфиндән верилән] тә’рифә нә гәдәр аз аид олдуғу ајдынлашар. Әввәлләр ишә башламаг үчүн 120 ф. стерлинг капитал тәләб олунурду: 20 квартер тохум алмаг үчүн 40 ф. ст., сабит капиталын башга үнсүрләрини әлдә етмәк үчүн 40 ф. ст. вә әмәк һаггы вермәк үчүн 40 ф. ст. Белә бир фермерин мәнфәәти исә 80 ф. ст. оларды, 120 ф. ст. мәсрәфә 80 ф. ст., јахуд 3 үчүн 2, јә’ни $66^2/_3$% оларды.

Инди фермер 20 квартер тохум алмаг үчүн 20 ф. ст., галан сабит капитал үчүн јенә әввәлки кими 40 ф. ст., әмәк һаггы үчүн 40 ф. ст. аванс етмәлидир, белә ки, онун сәрф етдији капитал 100 ф. стерлингә бәрабәрдир. 100 ф. стерлингә 80 ф. стерлинг мәнфәәт исә 80% тәшкил едәчәкдир. Мәнфәәт күтләси *ејни илә* галды, лакин мәнфәәтин *нормасы* 20% јүксәлди. Демәли, биз көрүрүк ки, тохум дәјәринин ашағы дүшмәсинин (јахуд тохумун *өдәнилдији* гијмәтин ашағы дүшмәсинин) өз-

---

* Бах: чилд, III һиссә, сәһ. 87—89, 189, 244. *Ред.*

лүјүндә мәнфәәтин артмасына һеч бир дәхли јохдур, бунда анчаг мәнфәәт нормасынын артмасы өзүнү көстәрир.

Ејни заманда фермер өзү дә (јахуд, башга бир һалда, фабрикант) бу ишә өз мәнфәәтинин артмасы кими дејил, өзүнүн әввәлләр истеһсалда олан капиталынын бир һиссәсинин истифадәдән чыхмасы кими бахыр. Һәм дә о бу ишә ашағыдакы садә бир һагг-һесаба көрә беләә бахыр. Әввәлләр истеһсалда аванс едилән капитал 120 ф. стерлингә бәрабәр иди, инди исә 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, һалбуки 20 ф. ст. азад капитал кими, истәнилән шәкилдә тәтбиг едилә биләчәк пул кими фермерин чибиндәдир. Лакин һәр ики һалда бүтөвлүкдә онун бүтүн капиталы јалныз 120 ф. стерлингә бәрабәрдир, јә'ни онун капиталынын кәмијјәти артмамышдыр. Доғрудур, капиталын $^1/_6$ һиссәсинин тәкрар истеһсал просесинә бағлы олан формасындан азад олмасы да әлавә капитал кими бир *тә'сир* көстәрир.

Рамсеј она көрә бу мәсәләнин маһијјәтинә кедиб чатмамышдыр ки, үмумијјәтлә дәјәр, изафи дәјәр вә мәнфәәт арасындакы мүнасибәти ајдынлашдырмамышдыр.

* * *

Рамсеј дүзкүн олараг изаһ едир ки, машынлар вә и. а.— бунлар дәјишән капитала тә'сир көстәрдијинә көрә—мәнфәәтә вә мәнфәәт нормасына нә дәрәчәдә тә'сир едир. Әслиндә, онлар бу тә'сири иш гүввәсини учузлашдырмаг јолу илә, нисби изафи әмәји артырмаг јолу илә, јахуд мәчму тәкрар истеһсал просеси нәзәрдән кечириләрсә, үмуми мәһсулдан әмәк һаггыны өдәмәјә сәрф едилән һиссәнин азалмасы јолу илә көстәрир:

«Әсас капиталын тәркибинә дахил олмајан әмтәәләрин истеһсалында тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдарлығынын артмасы вә ја азалмасы мәнфәәт нормасына һеч бир тә'сир көстәрә билмәз, јалныз онун артмасы вә ја азалмасынын үмуми мәһсулдан әмәји сахламаға сәрф едилән һиссәни дәјишдирдији һал истисна тәшкил едир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 168).

«Тәкмилләшдирилмиш машынлар тәтбиг етмәк сајәсиндә фабрикант истеһсал етдији мәһсулларын мигдарыны ики гат артырдыгда, онун әмтәәләринин дәјәри нәтичә е'тибары илә онларын мигдарынын артдығы нисбәтдә азалмалыдыр».

{ Бурада фәрз едилир ки, әслиндә һәр шејдән башга, машынларын ашынмасы да нәзәрә алындыгда, ики гат артмыш мәһсул әввәлләр ики гат аз мәһсулда олдуғундан артыг дәјәрә малик дејилдир. Әкәр онун дәјәри бундан артыг олурса, онда мәһсул ваһидинин дәјәри ашағы дүшүр, лакин мәһсулун мигдарынын артмасына *пропорсионал* сурәтдә ашағы дүшмүр. Мәһсулун мигдары ики гат арта биләр, һалбуки әмтәә ваһиди-

нин дәјәри (мәчму мәһсулун дәјәри јүксәлдикдә) 2-дән 1-ә дүшмәк дејил, 2-дән чәми $1^1/_4$-ә дүшә биләр вә и. а.]

«...Фабрикант јалныз она көрә газаныр ки, фәһләни даһа учуз кејиндирмәк имканы әлдә едир, бунун да нәтичәсиндә әмәк һаггына мәчму мәһсулун әввәлкиндән аз һиссәси сәрф олунур... Фермер дә» (фабрикантын мүәссисәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы нәтичәсиндә) «јалныз она көрә газаныр ки, онун мәсрәфинин бир һиссәси фәһләләр үчүн палтардан ибарәтдир вә о да, фабрикант кими, инди бунун үчүн аз һагг верә билир». (сәһ. 168—169).

Сабит капиталын тәркиб һиссәләри дәјәринин ашағы дүшмәси [јахуд јүксәлмәси] мәнфәәт нормасына она көрә тә'сир көстәрир ки, *изафи дәјәрин* сәрф едилән бүтүн капитал мәбләғинә олан *нисбәтинә* тә'сир едир. Әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә (јахуд, әксинә, јүксәлмәсинә) кәлдикдә исә, бу да мәнфәәт нормасына она көрә тә'сир көстәрир ки, билаваситә *изафи дәјәр нормасына* тә'сир етмиш олур.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, јухарыда көстәрилән һалда (тутаг ки, фермер кәтанчыдыр) тохумун 40 ф. стерлингә (20 квартерә) бәрабәр олан гијмәти әввәлки кими галмышдыр, һәмин 40 ф. ст. (20 квартер) галан сабит капитала хәрчләнир, лакин әмәк һаггы—јә'ни *ејни* мигдар фәһләнин әмәк һаггы—40 ф. стерлингдән 20 ф. стерлингә (20 квартердән 10 квартерә) дүшмүшдүр. Бу һалда әмәк һаггы илә изафи дәјәрин чәминә бәрабәб олан [јарадылмыш јени] *дәјәрин* мәчмусу әввәлки кими галыр. Фәһләләрин сајы әввәлки кими галдығына көрә, онларын әмәји јенә әввәлки кими 40 ф. ст. + 80 ф. ст. = 120 ф. стерлингә бәрабәр олан дәјәрдә тәчәссүм етмишдир. Лакин инди бу 120 ф. стерлингдән фәһләләрин пајына 20 ф. ст. дүшүр, галан 100 ф. ст. исә изафи дәјәрин пајына дүшүр. {Башга сөзлә десәк, бурада фәрз едилир ки, һәмин истеһсал саһәсиндә чалышан фәһләләрин сајына тә'сир едәчәк һеч бир тәкмилләшдирмә олмамышдыр.}

Инди аванс едилән капитал 120 ф. ст. әвәзиндә 100 ф. ст. тәшкил едир, бу да тохумун дәјәринин јарыбајары азалдығы һалда олдуғу кимидир. Лакин инди мәнфәәт 100 ф. ст. тәшкил едир, јә'ни мәнфәәт нормасы 100%-дир, һалбуки башга һалда [тохумун дәјәри ашағы дүшдүкдә], сәрф едилән капитал да 120 ф. стерлингдән 100 ф. стерлингә дүшдүкдә, мәнфәәт нормасы 80% тәшкил едирди. О һалда олдуғу кими, инди дә [1097] 20 ф. ст., јахуд капиталын $^1/_6$ һиссәси истифадәдән чыхыр. Лакин о һалда изафи дәјәр дәјишилмәз галыр, 80 ф. стерлингә бәрабәр олараг галырды (демәли, изафи дәјәр нормасы 200% тәшкил едирди, чүнки әмәк һаггына 40 ф. ст. дүшүрдү). Инди

изафи дәјәрин кәмијјәти 100 ф. стерлингә чатыр (демәли, изафи дәјәр нормасы 500%-ә чатыр, чүнки әмәк һаггына 20 ф. ст. дүшүр).

Бурада тәкчә мәнфәәт нормасы дејил, *мәнфәәт* өзү дә јүксәлмишдир, чүнки изафи дәјәр нормасы, буна көрә һәмчинин изафи дәјәр өзү дә јүксәлмишдир. Бу да һәмин һалы башга һалдан фәргләндирир, буну исә Рамсеј көрмүр. Сабит капиталын дәјәриндә ејни заманда дәјишилмә баш вермәси нәтичәсиндә мәнфәәт нормасынын мүвафиг сурәтдә азалмасы мәнфәәтин белә артмасыны позмурса, мәнфәәт һәмишә белә артмалыдыр. Мәсәлән, јухарыда көстәрилән мисалда сәрф едилән капитал 120 ф. ст., мәнфәәт—80 ф. ст., јә'ни $66^2/_3$% тәшкил едир. Көтүрдүјүмүз һалда сәрф едилән капитал 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, мәнфәәт 100 ф. ст., јә'ни 100% тәшкил едир. Лакин сабит капиталын гијмәтиндә дәјишиклик баш вермәси нәтичәсиндә мәсрәф !00 ф. стерлингдән 150 ф. стерлингә јүксәлмишсә, онда 80 ф. стерлингдән 100 ф. стерлингә чатан мәнфәәт јенә әввәлки кими јалныз $66^2/_3$%-лик мәнфәәт нормасындан ибарәт оларды.

[Даһа сонра Рамсеј дејир:]

«Нә әсас капитала, нә дә дөвријјә капиталына дахил олмајан әмтәәләр һәмин әмтәәләрин истеһсалында тәтбиг едилән әмәјин мәһсулдарлығынын һәр һансы дәјишилмәси јолу илә мәнфәәтә тә'сир көстәрә билмәз. Һәр чүр зинәт шејләри бу чүр әмтәәләрдир» (сәһ. 169—170). «Капиталист саһибкарлар зинәт шејләринин боллуғундан газанырлар, чүнки бунлар белә бол олдугда, онларын мәнфәәти бу шејләрин даһа чох һиссәсиндән шәхси истеһлак үчүн истифадә едәчәкдир; лакин зинәт шејләринин нә боллуғу, нә дә гытлығы бу мәнфәәтин нормасына әсла тә'сир көстәрмир» (сәһ. 171).

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, зинәт шејләринин бир һиссәси истеһсал просесинә сабит капитал үнсүрү кими дахил ола биләр. Мәсәлән, үзүм—шәраб истеһсалына, гызыл—зинәт шејләри истеһсалына дахилдир, алмаз шүшә чилаланмасында ишләдилир вә и. а. Лакин Рамсеј бу һалы истисна едир, зира о белә дејир: «әсас капитала дахил олмајан әмтәәләр». Онда онун «һәр чүр зинәт шејләри бу чүр әмтәәләрдир»—дејән сонракы мүддәасы да јанлыш олур.

Лакин зинәт шејләри һазырлајан сәнаје саһәләриндәки әмәк мәһсулдарлығына кәлдикдә, о јалныз бүтүн башга истеһсал саһәләриндә дә олан ејни сәбәбләр үзүндән арта биләр: ја зинәт шејләри истеһсалы үчүн хаммал шејләри әлдә едилән мә'дәнләр, торпаг вә и. а. кими тәбиәт хәзинәләриндә мәһсулдарлығын јүксәлмәси; ја да бу гәбилдән олан даһа мәһсулдар хәзинәләр кәшф едилмәси нәтичәсиндә; ја да әмәк бөлкүсү тәтбиги нәтичәсиндә вә ја—бу да башлыча олараг—машынлар (һабелә тәкмилләшдирилмиш аләтләр) вә тәбиәт гүввә-

ләри тәтбиги нәтичәсиндә. {Аләтләрин диференсијасы кими бир тәкмилләшдирмә *әмәк бөлкүсүнә* аиддир.} (*Кимјәви просесләр* дә унудулмамалыдыр).

Инди фәрз едәк ки, машынлар (вә ја кимјәви просесләр) тәтбиги нәтичәсиндә зинәт шејләри истеһсалы вахты азалыр; бунлары истеһсал етмәк үчүн аз әмәк тәләб олунур. Әмәк һаггына, иш гүввәсинин *дәјәринә* бу зәррә гәдәр дә тә'сир көстәрә билмәз, чүнки зинәт шејләри фәһләләрин истеһлакына дахил дејилдир (һәр һалда онларын истеһлакындан онларын иш гүввәсинин дәјәрини мүәјјән едән һиссәјә һеч бир заман дахил дејилдир). {Зинәт шејләри истеһсалы вахтынын азалмасы фәһләләрин *базар гијмәтинә* тә'сир көстәрә биләр, бу шәртлә ки, бунун нәтичәсиндә фәһләләр күчәјә атылсынлар, бунун да нәтичәсиндә базарда әмәк тәклифи артсын.} Демәли, зинәт шејләри истеһсалы вахтынын азалмасы изафи дәјәр нормасына, демәли, мәнфәәт нормасына да мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасы илә мүәјјән едилдији дәрәчәдә тә'сир көстәрмир. Әксинә, о, истәр изафи дәјәр *күтләсинә*, истәрсә дәјишән капиталын сабит капитала вә мәчму капитала нисбәтинә тохундуғу дәрәчәдә мәнфәәт нормасына, әлбәттә, тә'сир көстәрә биләр.

Мәсәлән, [һәр һансы зинәт шејләри истеһсалында] машынлар әввәлләр 20 фәһлә ишләдилдији јердә 10 фәһлә ишләтмәјә имкан верирсә, изафи дәјәр нормасы һәгигәтән әсла дәјишилмир. Зинәт шејләринин учузлашмасы фәһләјә даһа учуз јашамаг имканы вермир. Өз иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәси үчүн она јенә әввәлки гәдәр иш вахты лазымдыр.

{Буна көрә дә зинәт шејләри истеһсал едән капиталист практикада әмәк һаггыны иш гүввәсинин дәјәриндән ашағы, онун минимумундан ашағы салмаға чәһд едир, бу да она башга истеһсал саһәләриндә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсиндән ирәли кәлән *нисби әһали артыглығы* нәтичәсиндә (мәсәлән, нахыштикән гадынлар арасында) мүмкүн олур. Јахуд, башга саһәләрдә дә олдуғу кими, зинәт шејләри истеһсал едән капиталист *мүтләг иш вахтыны* узатмаға чалышыр; бу һалда о доғрудан да *мүтләг изафи дәјәр* јарадыр. Јалныз бу доғрудур ки, зинәт шејләри һазырлајан сәнаједә *әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси* иш гүввәсинин *дәјәрини* ашағы сала билмәз, нисби изафи дәјәр јарада билмәз, үмумијјәтлә *өзлүјүндә* әмәк *мәһсулдарлығынын артмасындан* асылы олан изафи *дәјәр формасыны* јарада билмәз.

Лакин изафи дәјәр күтләси ики амилләː [әввәлән,] изафи дәјәр нормасы илә, јә'ни ајрыча бир фәһләнин изафи әмәји (мүтләг вә ја нисби изафи әмәји) илә; икинчиси, ејни заманда ишләдилән фәһләләрин сајы илә мүәјјән олунур. Демәли, зинәт

шејләри һазырлајан сәнаједә әмәк мәһсулдарлығынын артмасы мүәјјән мәбләғ капиталын һәрәкәтә кәтирдији *фәһләләрин сајыны* азалтдығына көрә, *изафи дәјәр күтләсини* азалдыр; демәли, башга шәртләр ејни олдугда, *мәнфәәт нормасыны* да азалдыр. Фәһләләрин сајынын азалдығы вә ја *әввәлки кими* галдығы, машынлара вә хаммала сәрф едилән капиталын исә артдығы һалларда да, јә'ни мәчму капитала нисбәтән дәјишән капитал һәр чүр азалдыгда да, мәнфәәт нормасы азалыр, һәм дә дәјишән капиталын белә азалмасыны бурада [фәрз едилдијинә көрә] әмәк һаггынын азалмасы бу вә ја дикәр дәрәчәдә таразлашдырмыр вә ја ләғв етмир. Лакин һәр һансы башга саһәнин мәнфәәт нормасы кими, бу саһәнин дә мәнфәәт нормасы [1098] үмуми мәнфәәт нормасынын таразлашмасында иштирак етдијинә көрә, зинәт шејләри һазырлајан сәнаједә әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси бу һалда үмуми мәнфәәт нормасынын азалмасына сәбәб олмалы иди.

Әксинә, әмәк мәһсулдарлығы зинәт шејләри истеһсал едән сәнаједә дејил, она сабит капитал верән саһәләрдә јүксәлсәјди, зинәт шејләри истеһсалында мәнфәәт нормасы артарды.

{ *Изафи дәјәр* (јә'ни онун кәмијјәти, күтләси, онун мәчму мәбләғи) изафи дәјәр нормасынын ишләјән фәһләләрин сајына вурулмасы илә мүәјјән олунур. Бу вә ја дикәр һаллар һәр ики амилә ејни истигамәтдә вә ја бир-биринә экс истигамәтләрдә тә'сир көстәрә биләр, јахуд бунлар һәмин амилләрдән јалныз биринә тә'сир едә биләр. Иш күнүнүн мүтләг мә'нада узадылмасыны бир кәнара гојсаг, зинәт шејләри истеһсалында әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси јалныз ишләјән фәһләләрин сајына тә'сир көстәрир. Беләликлә, бунун лабүд нәтичәси олараг изафи дәјәр күтләси азалыр вә буна көрә дә—мәнфәәт нормасы азалыр, һәтта, бу заман сабит капитал артмаса да, белә олур. Сабит капитал артдыгда исә, азалмыш изафи дәјәр артмыш мәчму капитал әсасында һесабланыр.}

* * *

Рамсеј мәнфәәт нормасыны дүзкүн анламаға башгаларындан даһа чох јахынлашмышдыр. Буна көрә [ән'әнәви консепсијанын] гүсурлары да башгаларындакына нисбәтән онда даһа ајдын мејдана чыхыр. О бүтүн әсас чәһәтләри гејд едир, лакин буну биртәрәфли вә буна көрә дә јанлыш шәкилдә едир.

Рамсеј мәнфәәт һаггында өз бахышыны ашағыдакы шәкилдә хүласә едир:

«Беләликлә, ајрыча бир капиталистин мәнфәәт нормасы ашағыдакы амилләрлә мүәјјән олунур: 1) фәһләнин јемәси, кејинмәси вә и. а. үчүн

она лазым олан ән зәрури шејләри јарадан әмәјин мәһсулдарлығы илә; 2) әсас капиталын тәркибинә дахил олан шејләри јарадан әмәјин мәһсулдарлығы илә; 3) *реал әмәк һаггы нормасы илә»* {бу да бурада фәһләнин алдығы зәрури шејләрин вә и. а. мигдары демәк олмалыдыр,—бу шејләрә аид олан әмтәәләрин гијмәти һәр нечә олурса-олсун}. «Бу амилләрдән биринчисинин вә үчүнчүсүнүн дәјишилмәси мәнфәәтә үмуми мәһсулдан фәһләјә чатан һиссәсинин дәјишилмәси јолу илә тә'сир көстәрир; *икинчи* амилин дәјишилмәси мәнфәәтә истеһсалда истеһлак едилмиш әсас капиталы—ја *биласитә,* ја да *мүбадилә васитәси* илә—өдәмәк үчүн тәләб олунан һиссәнин дәјишилмәси јолу илә тә'сир көстәрир. Зира мәнфәәт әслиндә пај мәсәләсидир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 172).

Рамсеј Рикардоја һаглы олараг ирад тутур (һәрчәнд проблеми онун өзүнүн шәрһ етмәси дә гәнаәтбәхш дејилдир):

«*Рикардо* унудур ки, бүтүн мәһсул нәинки әмәк һаггы илә мәнфәәтә бөлүнүр, һәлә бир һиссәси дә әсас капиталы өдәмәк үчүн лазымдыр» (сәһ. 174, гејд).

* * *

{ Јығымы, јә'ни изафи дәјәрин капитала чеврилмәсини артыг лап биринчи дәфә нәзәрдән кечирәркән гејд етмәк олар ки, бүтүн изафи әмәк *капитал* (сабит вә дәјишән капитал) шәклиндә вә мәнфәәти, фаизи, рентаны тәшкил едән *изафи әмәк* шәклиндә мејдана чыхыр. Зира изафи дәјәрин капитала белә чеврилмәсиндә мә'лум олур ки, изафи әмәк өзү капитал формасы алыр вә фәһләнин һагғы өдәнилмәјән әмәји фәһләјә, *әмәјин објектив шәртләринин мәчмусу* кими гаршы дурур. Бу формада әмәјин објектив шәртләринин мәчмусу фәһләјә өзкә мүлкијјәти кими гаршы дурур, белә ки, фәһләнин әмәји үчүн мүгәддәм шәрт олан капитал бу әмәкдән асылы олмајан бир шеј кими мејдана чыхыр. Капитал фәһлә тәрәфиндән јалныз артырылмалы олан һазыр дәјәр мәбләғи кими мејдана чыхыр. Истисмардан бәһс едиләркән, фәһләнин кечмиш әмәјинин мәһсулу (вә фәһләнин бу кечмиш әмәјинин дахил олдуғу *хүсуси әмәк просесиндән асылы олмајараг* бу кечмиш әмәјин [мәһсулунун] дәјәринә тохунан, ону јүксәлдән һәр һансы шәртләр) вә бу мәһсулун өдәнилмәси дејил, фәһләнин анчаг индики әмәјинин истисмар үсулу вә дәрәчәси нәзәрдә тутулур. Ајрыча капиталист өз истеһсалыны ејни (вә ја кенишләнән) мигјасда давам етдирдикдә, капиталын өдәнилмәси фәһләјә тохунмајан бир әмәлијјат кими көрүнүр, зира әмәк шәртләри фәһләјә мәхсус олсајды, о өзү дә тәкрар истеһсалы ејни мигјасда давам етдирмәк вә ја буну кенишләндирмәк үчүн әмәк шәртләрини үмуми мәһсулдан өдәмәли оларды (тәкрар истеһсалы кенишләндирмәк исә әһалинин тәбии артымы илә әлагәдар олараг да зәруридир). Лакин капиталын белә өдәнилмәси фәһләјә үч чәһәтдән тохунур. 1) Әмәјин шәртләринин фәһләјә гаршы јад

мүлкијјәт кими, капитал кими әбәдиләшдирмәси онун муздлу фәһлә кими вәзијјәтинин әбәдиләшдирилмәсинә доғру апарыр, буна көрә дә онун, иш вахтынын бир һиссәси әрзиндә даим мүфтә олараг кәнар шәхсин хејринә ишләмәк гисмәтини дә әбәдиләшдирир. 2) Бу истеһсал шәртләринин кенишләндирилмәси, alias капитал јығымы фәһләнин изафи әмәји илә јашајан синифләрин мигдарыны вә сај тәркибини артырыр. Капитал јығымы капиталистин вә онун һәмкарларынын нисби сәрвәтини артырараг, фәһләнин вәзијјәтини *нисби сурәтдә* писләшдирир; сонра, капитал јығымы фәһләнин нисби изафи әмәјинин мигдарыны (әмәк бөлкүсү вә и. а. васитәси илә) артырмагла вә үмуми мәһсулдан әмәк һаггына сәрф едилән һиссәни азалтмагла фәһләнин вәзијјәтини писләшдирир. 3) Нәһајәт, әмәк шәртләри кетдикчә даһа нәһәнк өлчүдә үст-үстә јығылмыш шәкилдә ајрыча бир фәһлә әлејһинә јөнәлиб, кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә ичтимаи гүввәләр кими мејдана чыхдығына көрә, кечмишдә хырда истеһсал заманы бә'зән фәһлә бунлара јијәләндији һалда, инди онун өзүнүн бунлара јијәләнмәси имканы арадан галхыр.}

[3) РАМСЕЈ «ҮМУМИ МӘНФӘӘТИН» «ХАЛИС МӘНФӘӘТӘ» (ФАИЗӘ) ВӘ «САҺИБКАР МӘНФӘӘТИНӘ» БӨЛҮНМӘСИ ҺАГГЫНДА. ОНУН БАХЫШЛАРЫНДА «НӘЗАРӘТ ӘМӘЈИ», «РИСГИ ӨДӘЈӘН СЫҒОРТА» ВӘ «ҮСТӘЛИК МӘНФӘӘТ» ҺАГГЫНДА МӘДДАҺЛЫГ ҮНСҮРЛӘРИ]

[1099] Мәним садәчә мәнфәәт адландырдығым шеји Рамсеј *үмуми мәнфәәт* адландырыр. О һәмин *үмуми мәнфәәти халис мәнфәәтә* (фаизә) вә *саһибкар мәнфәәтинә* (саһибкар кәлиринә, сәнаје мәнфәәтинә) бөлүр.*

Рикардо кими, Рамсеј дә *үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси* мәсәләси барәсиндә А. Смит илә мүбаһисә едир. О, А. Смитә е'тираз едәрәк дејир:

«Доғрудур, капиталист саһибкарлар арасындакы рәгабәт ади сәвијјәдән хејли јүксәк мәнфәәти таразлашдыра биләр» {үмуми мәнфәәт нормасынын

---

* [1130] {Ч-б Сениорун «Outline» әсәри *Рамсејин* «Essay on the Distribution of Wealh“ әсәри илә тәхминән ејни заманда чыхмышдыр вә бу әсәрин IV фәслиндә [икинчи һиссәдә] мәнфәәтин «саһибкар мәнфәәти» илә «капиталдан көтүрүлән халис мәнфәәтә», јахуд «фаизә» бөлүнмәси әтрафлы нәзәрдән кечирилир; артыг 1821 вә 1822-чи илләрдә мә'лум олан бу мәнфәәт бөлкүсүнү Сениорун нәјә көрә куја биринчи кәшф етдијини јалныз бунунла изаһ етмәк олар ки, мөвчуд гурулушун јалныз мәддаһы вә буна көрә дә вулгар игтисадчы олан Сениор ч-б Рошерин гәлбинә чох јахындыр[118].} [130]

әмәлә кәлмәсини изаһ етмәк үчүн белә бир таразлашма әсла кифајәт дејилдир}, «лакин рәгабәтин *бу ади сәвијјәнин өзүнү ашағы салмасы* фикри дүзкүн дејилдир» (сәһ. 179—180).

«Һәр бир әмтәәнин, истәр хаммалын, истәрсә фабрикатларын гијмәтинин истеһсалчылар арасындакы рәгабәт үзүндән ашағы дүшмәси мүмкүн олсајды, бу һалә һеч дә мәнфәәтә тә'сир көстәрә билмәзди. Һәр бир капиталист саһибкар өз мәһсулуну аз мәбләғ пула сатарды, лакин, дикәр тәрәфдән, онун мәсрәфинин һәр бир маддәси дә мүвафиг сурәтдә азаларды, бу маддә исә истәр әсас капитала аид олсун, истәрсә дөвријјә капиталына» (сәһ. 180—181).

Рамсеј Малтусун да әлејһинә чыхыр:

«Мәнфәәтин истеһлакчылар тәрәфиндән верилмәси фикри, шүбһәсиз, тамамилә чәфәнкдир. Бу истеһлакчылар кимләрдир? Бунлар ја торпаг мүлкијјәтчиләри, капитал мүлкијјәтчиләри, саһибкарлар, фәһләләр—ја да хидмәт үчүн мааш алан адамлар олмалыдыр» (сәһ. 183).

«*Үмуми мәнфәәтин үмуми нормасына тә'сир көстәрә* билән *јеканә рәгабәт нөвү* капиталист саһибкарларла фәһләләр арасындакы рәгабәтдир» (сәһ. 206).

Бу ахырынчы чүмләдә Рикардонун мүддәасы бурада дүзкүн олан шејә мүнчәр едилмишдир. Мәнфәәт нормасы капитал илә әмәк арасындакы рәгабәтдән асылы олмајараг ашағы дүшә биләр, лакин онун ашағы дүшмәсинә сәбәб олан *јеканә рәгабәт нөвү бу* рәгабәтдир. Лакин Рамсеј өзү үмуми мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси мејлини доғуран сәбәби *көстәрмир*. Онун сөјләдији јеканә шеј—бу да доғрудур—ондан ибарәтдир ки, *фаиз нормасы* өлкәдә олан үмуми мәнфәәт нормасындан әсла асылы олмадан ашағы дүшә биләр. Рамсеј мәһз белә дејир:

«Һәтта фәрз едилсә ки, капитал һеч бир заман мәһсулдар тәтбиг едилмәкдән башга бир мәгсәдлә борч алынмыр, јенә дә мүмкүндүр ки, үмуми мәнфәәт нормасы әсла дәјишилмәдән фаиз дәрәчәси дәјишилсин. Зира милләт варланма јолу илә ирәлиләдикчә, елә адамлардан ибарәт олан синиф мејдана кәлиб кетдикчә бөјүјүр ки, өз улу бабаларынын әмәји» {истисмары, сојғунчулуғу} «сајәсиндә бу адамлар өз әлләриндә олан фондлардан алдыглары тәкчә фаизлә јашаја билирләр. Ејни илә дә кәнчлијиндә вә јеткин јашларында чошгун саһибкарлыг фәалијјәти көстәрәнләрин дә чоху ишдән узаглашыр ки, өзләринин јығдыглары мәбләғләрдән алынан фаизләрлә гоча јашларында раһат јашасынлар. Өлкәнин сәрвәти артдыгча бу һәр ики синиф чохалмаг мејли көстәрир, чүнки аз-чох ири капиталла ишә башлајанларын кичик капиталла ишә башлајанлара нисбәтән өзләринә даһа тез сәрвәт јығмаг имканы олур. Буна көрәдир ки, көһнә вә зәнкин өлкәләрдә милли капиталын бир һиссәсинин мүлкијјәтчиләри өзләри бу капиталы тәтбиг етмәк истәмирләр вә чәмијјәтин бүтүн мәһсулдар капиталына һәмин һиссәнин нисбәти бу јахынларда мәскунлашан јохсул өлкәләрдәки ејни нисбәтдән јүксәкдир. Инкилтәрәдә рантјеләр синфи сајча нә гәдәр чохдур! *Рантјеләр* синфи артдыгча, капитал борч верән адамлар синфи дә артыр, чүнки бунлар ејни адамлардыр. Артыг тәкчә бу сәбәбә көрә көһнә өлкәләрдә фаиз дәрәчәси ашағы дүшмәјә мејл көстәрмәли иди» (сәһ. 201—202).

Халис мәнфәәт нормасы (фаиз нормасы) һаггында Рамсеј дејир ки,

«бу норма гисмән үмуми мәнфәәт нормасындан, гисмән дә бу үмуми мәнфәәтин фаизлә саһибкар мәнфәәтинә бөлүндүјү пропорсијадан асылыдыр. Бу пропорсија капитал борҹ верәнләрлә ону борҹ аланлар арасындакы рәгабәтдән асылыдыр. Еһтимал едилән үмуми мәнфәәт нормасы бу рәгабәтә тә'сир көстәрир, лакин тәкҹә о өзү буну *тәнзим* етмир. Рәгабәт мәһз она көрә тәкҹә үмуми мәнфәәт нормасы илә тәнзим едилмир ки, бир тәрәфдән, бир чохлары мәһсулдар тәтбиги нәзәрдә тутмадан борҹ алыр, дикәр тәрәфдән исә, *бүтүн милли капиталын борҹ верилән һиссәси үмуми мәнфәәтин һәр һансы дәјишилмәсиндән асылы олмајараг, өлкәнин сәрвәти илә бирликдә дәјишилир»* (сәһ. 206—207). «Капиталдан көтүрүлән халис мәнфәәт саһибкар мәнфәәтиндән асылы дејил, *саһибкар мәнфәәти капиталдан көтүрүлән халис мәнфәәтдән асылыдыр»*. (сәһ. 214).

[1100] Јухарыда көстәрилән ҹәһәтдән башга, Рамсеј һаглы олараг буну да гејд едир:

«Борҹ фаизи дәрәҹәси бирҹә јердә халис мәнфәәт өлчүсүдүр: орада мәдәнијјәт елә бир сәвијјәјә чатмалыдыр ки, борҹ верилән пулун гајтарылачағына шүбһә доғмасын... Мәсәлән, Инкилтәрәдә биз һазырда әсла тәсәввүр едә билмәрик ки, е'тибарлы тә'минат дејилән бир тә'минатла борҹ верилмиш фондлардан алынан фаизләрә риск үчүн әвәз дахил олсун» (сәһ. 199, гејд).

Рамсеј master-capitalist адландырдығы *капиталист саһибкар* һаггында дејир:

«Капиталист саһибкар сәрвәтин ән үмуми бөлүшдүрүҹүсүдүр: о, фәһләләрә әмәк һаггы, [пул] капиталистинә борҹ фаизи, торпаг мүлкијјәтчисинә рента верир. Бир тәрәфдә саһибкарлар, дикәр тәрәфдә—фәһләләр, [пул] капиталистләри вә торпаг мүлкијјәтчиләри дуруpлар. Бу ики бөјүк синфин мәнафеји бир-биринә дабан-дабана əксдир. Мәһз саһибкар *муздла* әмәк, капитал вә торпаг *тутур* вә, әлбәттә, мүмкүн гәдәр ашағы һагг вермәклә бунлары өз истифадәсинә алмаға чалышыр, бу сәрвәт мәнбәләринин саһибләри исә бунлары мүмкүн гәдәр баһа *муздла вермәк* үчүн бүтүн сә'јләрини сәрф едирләр» (сәһ. 218—219).

Сәнаје мәнфәәти (нәзарәт әмәји).

Сәнаје мәнфәәти (хүсусилә һәмчинин нәзарәт әмәји) барәсиндә Рамсејин сөјләдикләри бүтөвлүкдә бу барәдә дејиләнләрдән ән ағыллысыдыр, һәрчәнд онун сүбутларынын бир һиссәси *Шторхдан*[119] көтүрүлмүшдүр.

Әмәјин истисмары әмәклә баша кәлир. Капиталист саһибкар тәрәфиндән јеринә јетирилән әмәк јалныз капиталла әмәк арасындакы әксликлә бағлы олдуғуна көрә, бу әмәк онун нәзарәтчиләринә (сәнаједәки кичик забитләрә) чәкилән хәрҹләрә дахилдир вә артыг әмәк һаггы графасында нәзәрә алынмыш олдуғу кими, ејни илә дә гуллар үзәриндәки нәзарәтчинин вә онун гамчысынын доғурдуғу хәрҹләр гул саһибинин истеһсал

хәрҹләриндә нәзәрә алынмышдыр. Еjни илә тиҹарәт хәрҹләринин чох һиссәси кими, бу хәрҹләр дә капиталист истеһсалынын faux frais*-нә аиддир. Үмуми *мәнфәәт нормасындан* бәһс едилдиjи jердә капиталистләрин өзләринин бир-бири илә рәгабәти үзүндән доған әзаблары вә бир-бирини алдатмаг ҹәһдләри дә нәзәрә алынмыр; еjни илә бир капиталист саһибкардан фәргли олараг дикәринин ән аз хәрҹлә өз фәһләләриндән ән чох мигдар изафи әмәк сыхыб чыхармағы вә сыхылыб чыхарылан бу изафи әмәjи тәдавүл просесиндә реаллашдырмағы чох вә jа аз мәһарәтлә баҹармасы да бурада нәзәрә алынмыр. Бүтүн бунларын нәзәрдән кечирилмәси капиталларын рәгабәтинин тәдгиг едилмәсинә аиддир. Бу тәдгигат үмумиjјәтлә капиталистләр арасындакы мүбаризә илә вә онларын өзләринә мүмкүн гәдәр артыг мигдарда изафи әмәк гопармаг сә'jләри илә әлагәдардыр вә бу тәдгигат jалныз изафи әмәjин мүхтәлиф аjры-аjры капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәсинә аиддир, лакин изафи әмәjин нә һарадан әмәлә кәлмәсинә, нә дә онун үмуми өлчүсүнә тохунмур.

Нәзарәт әмәjинин паjына jалныз әмәк бөлкүсүнү вә мүәjјән фәрдләрин кооперасиjасыны тәшкил етмәк вәзифәси кими үмуми бир вәзифә галыр. Бу әмәк даһа ири капиталист мүәссисәләриндә мүдирин әмәк һаггында тамамилә тәмсил едилмишдир. Үмуми мәнфәәт нормасынын jаранмасына сәрф едилә биләҹәк шеjдән бу әмәк артыг чыхылмышдыр. Инкилтәрәдә кооператив фәһлә фабрикләри[120] буна ән jахшы әмәли сүбутдур, чүнки бунларын даһа jүксәк фаиз вермәсинә бахмаjараг, бунлар мүдирин әмәк һагғы чыхылдыгдан сонра да орта дәрәҹәдән jухары мәнфәәт верир, һәмин әмәк һагғы исә, тәбии олараг, бу нөв әмәjин базар гиjмәти илә мүәjјән олунур. Өзләри өз мүдири олан капиталист саһибкарлар истеһсал хәрҹләри маддәләриндән биринә гәнаәт едирләр, өзләри өзләринә әмәк һагғы верир вә буна көрә дә орта дәрәҹәдән jүксәк мәнфәәт нормасы алырлар. Әкәр сабаһ мәддаһларын бу ибарәси [саһибкар мәнфәәтинин нәзарәт һагғы олмасы ибарәси] ишдә ҹидди сурәтдә һәjата кечирилсәjди вә капиталист саһибкарын мәнфәәти үчүн *идарәетмә вә рәһбәрлиjә көрә верилән әмәк һагғы* гәдәр бир һәдд гоjулса иди, о бири күн капиталист истеһсалынын, өзкә изафи әмәjини мәнимсәмәjин вә бу изафи әмәjи чевирмәjин сону чатарды.

Лакин һәтта бу нәзарәт әмәjи [үчүн верилән әвәз] *үмуми мәнфәәт нормасында* кизләдилән әмәк һагғы һесаб едилсә дә, башга игтисадчылар сырасында Рамсеj тәрәфиндән шәрһ еди-

* — истеһсал просесиндә билаваситә иштирак етмәjән, лакин бу шәраитдә зәрури олан кәнар хәрҹләр. *Ред.*

лән [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 227—231] белә бир ганун бурада гүввәдәдир: мәнфәәт (истәр саһибкар мәнфәәти, истәрсә үмуми мәнфәәт [фаиз дә дахил олмагла]) сәрф едилән капиталын кәмијјәтинә пропорсионал олдуғу һалда, нәзарәт әмәјинин һаггыны вермәјә сәрф едилән пај капиталын кәмијјәтинә *тәрс* пропорсионалдыр,—бу пај бөјүк капиталда олдугча кичик вә кичик капиталда, јә'ни капиталист истеһсалынын јалныз номинал сурәтдә мөвчуд олдуғу јердә олдугча бөјүкдүр. Өз мүәссисәсиндә тәләб олунан әмәји демәк олар тамамилә өзү јеринә јетирән хырда капиталист өз капиталына нисбәтән заһирән чох јүксәк мәнфәәт нормасы алан бир адам кими көрүнсә дә, әсил вәзијјәт беләдир ки, һәгигәтдә о, изафи әмәјини өзүнүн мәнимсәјәчәји бир нечә фәһлә тутмадығына көрә *һеч бир мәнфәәт* көтүрмүр вә јалныз *номинал сурәтдә* капиталистдир (истәр сәнаје капиталисти, истәрсә тичарәт капиталисти олсун). Белә бир «капиталист» муздлу фәһләдән онунла фәргләнир ки, о өз номинал капиталы сајәсиндә һәгигәтән өз әмәк шәртләри үзәриндә аға вә мүлкијјәтчидир, буна көрә дә онун үзәриндә аға јохдур [1101] вә бүтүн өз иш вахтыны кәнар шәхс дејил, өзү мәнимсәјир. Бурада мәнфәәт кими мејдана чыхан шеј јалныз ади әмәк һаггындан артыг һиссәдир, бу да мәһз өз изафи әмәјини [һәмин хырда мүлкијјәтчинин] мәнимсәмәси сајәсиндә алыныр. Лакин бу форма јалныз капиталист истеһсал үсулунун realiter* һәлә јијәләнмәдији саһәләрә мәхсусдур.

[Рамсеј дејир:]

«Саһибкар мәнфәәтини 1) саһибкарын әмәк һаггына, 2) онун рискини өдәјән сығортаја, 3) онун *үстәлик мәнфәәтинә* бөлмәк олар» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 226).

2 №-ли бәндә кәлдикдә, онун бураја әсла һеч бир дәхли јохдур. Корбет (елә Рамсеј өзү дә [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 222—225]) көстәрмишди[121] ки, риски өдәјән *сығорта* капиталистләрин зәрәрини анчаг бәрабәр сурәтдә бөлүшдүрүр, јахуд даһа кениш өлчүдә, бүтүн капиталистләр синфи ичәрисиндә бөлүшдүрүр. Бәрабәр бөлүшдүрүлән бу зәрәрдән сығорта ширкәтләринин мәнфәәти, сығорта ишинә гојулан вә зәрәрләри белә бәрабәр бөлүшдүрән капиталларын мәнфәәти чыхылмалыдыр. Ејни илә тичарәт вә ја пул капиталистләри кими, бу ширкәтләр дә изафи дәјәр истеһсалында билаваситә иштирак етмәдән онун бир һиссәсини алыр. Бу, изафи дәјәрин мүхтәлиф капиталист груплары арасында бөлүшдүрүлмәси вә белә бир бөлкү нәтичәсиндә ајрыча капиталдан чыхылан һиссә мә-

* — реал сурәтдә, ишдә. *Ред.*

сәләсинә аиддир. Изафи дәјәрин нә тәбиәтинә, нә дә кәмијјәтинә бунун һеч бир дәхли јохдур. Әлбәттә, фәһлә капиталистә өз изафи әмәјиндән артыг бир шеј верә билмәз. Капиталистин өзүнү, бу изафи әмәк бәһрәләринин саһиби олараг *сығорта етдирмәсинә* көрә дә фәһлә она һәлә ајрыча бир шеј верә билмәз. Ән чоху буну демәк оларды ки, һәтта капиталист истеһсалындан кәнарда да истеһсалчылар бу чәһәтдән мүәјјән хәрч чәкәрдиләр, јә'ни өз әмәјинин вә ја өз әмәји мәһсулларынын бир һиссәсини вериб өз мәһсулларыны, өз сәрвәтини вә ја бу сәрвәтин үнсүрләрини тәсадүфләрдән вә и. а. сығорта етдирмәли олардылар. Һәр бир капиталистин өзүнү сығорта етдирмәси әвәзиндә, бу иши [мәчму] капиталын мүәјјән һиссәсинә тапшырмагла, даһа е'тибарлы вә учуз бир үсулла ејни нәтичәјә наил олур. Сығорта изафи дәјәрин бир һиссәси илә өдәнилир; изафи дәјәрин капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәсинин вә онун [бәдбәхт һадисәләрә гаршы] тә'мин едилмәсинин нә изафи дәјәрин мәншәјинә, нә дә онун кәмијјәтинә әсла дәхли јохдур.

Демәли, биринчиси, саһибкарын «әмәк һаггыны» вә, икинчиси, «үстәлик мәнфәәти» нәзәрдән кечирмәк галыр; бурада Рамсеј «үстәлик мәнфәәт» дејәркән изафи дәјәрин елә бир һиссәсини нәзәрдә тутур ки, бу һиссә фаизлә јашајан капиталистдән фәргли олараг сәнаје капиталистинин пајына дүшүр вә буна көрә дә өз мүтләг кәмијјәти чәһәтдән дә фаизлә сәнаје мәнфәәти арасындакы—изафи дәјәрдән капиталын (торпаг мүлкијјәтиндән фәргли олараг) пајына дүшән һиссәнин бөлүндүјү ики һиссә арасындакы нисбәтлә мүәјјән олунур.

Саһибкарын «әмәк һаггына» кәлдикдә, һәр шејдән әввәл, өзлүјүндә ајдындыр ки, капиталист истеһсалы шәраитиндә капиталистин вә ја капиталист тәрәфиндән һаггы верилән гуллугчунун—бу капиталистин нүмајәндәсинин—пајына капиталын әмәк үзәриндә һөкмран олмаг функсијалары дүшүр. Капиталист истеһсалы илә бирликдә бу функсија да, кооператив әмәјин тәбиәтиндән дејил, әмәк шәртләринин әмәјин өзү үзәриндә һөкмранлығындан ирәли кәлдији дәрәчәдә арадан галхарды. Лакин Рамсеј өзү бу тәркиб һиссәсини [саһибкар мәнфәәтинин тәркиб һиссәсини] бир кәнара атыр вә ја ону елә нүз'и дәрәчәјә ендирир ки, бунун барәсиндә данышмағына да дәјмәз:

«Саһибкарын әмәк һаггы, һабелә нәзарәт әмәји, демәк олар, олдуғу кими галыр, мүәссисә истәр бөјүк олсун, истәрсә кичик» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 227—229). «Фәһлә һеч бир заман дејә билмәз ки, өзү кими ики, үч вә и. а. нәфәрин јеринә јетирдији гәдәр иши јеринә јетирмәк игтидарындадыр. Лакин сәнаје капиталисти вә ја фермер өзү кими он нәфәри вә даһа чох адамы әвәз едә биләр» (сәһ. 255).

Саһибкар мәнфәәтинин үчүнчү һиссәси *«үстәлик мәнфәәтдир»* бураја еләбир риск [үчүн әвәз] дахилдир ки, бу да олса-олса анчаг *мүмкүндүр,* мәнфәәт вә капиталын итирилмәсинин мүмкүн олмасындан башга бир шеј дејилдир, әслиндә исә сығорта кими вә буна көрә өзү дә мәчму изафи дәјәрдә хүсуси саһәнин мүәјјән капиталларынын бир һиссәси кими мејдана чыхыр).

Рамсеј дејир: «бу үстәлик мәнфәәт тамамилә *капиталын истеһлакына сәрәнчам етмәк имканындан»* {јә'ни башга адамларын әмәјинә сәрәнчам етмәк имканындан} «ирәли кәлән кәлирдир, бу да һәмин капиталын бу капиталистә мәхсус олмасындан вә ја бунун башгасындан борч алмасындан асылы дејилдир... Халис мәнфәәт» (фаиз) «капиталын кәмијјәтинә там мувафиг сурәтдә дәјишилир; әксинә, капитал нә гәдәр бөјүк олурса, үстәлик мәнфәәтин тәтбиг едилән капитала нисбәти дә бир о гәдәр бөјүк олур» (сәһ. 230).

Башга сөзлә десәк, бунун мә'насы мәһз ашағыдакыдыр: «саһибкарын әмәк һаггы» капиталын кәмијјәтинә тәрс нисбәтдәдир. Қапитал нә гәдәр бөјүк мигјасда фәалијјәт көстәрирсә, истеһсал үсулу нә гәдәр чох дәрәчәдә *капиталист* истеһсал үсулудурса, сәнаје мәнфәәтинин «әмәк һаггына» мүнчәр едилә биләчәк тәркиб һиссәси бир о гәдәр кичикдир вә сәнаје мәнфәәтинин әсил характери бир о гәдәр даһа саф шәкилдә мејдана чыхыр,—беләбир факт мејдана чыхыр ки, сәнаје мәнфәәти «үстәлик мәнфәәтин», јә'ни изафи дәјәрин, јә'ни һаггы өдәнилмәјән әмәјин, изафи әмәјин бир һиссәсидир.

Сәнаје мәнфәәти илә фаиз арасындакы бүтүн әкслик јалныз рантјеләр илә сәнаје капиталисти арасындакы әксликдә өз мә'насыны тапыр, лакин бу әкслијин нә фәһләнин капитала мүнасибәтинә, нә капиталын тәбиәтинә, нә дә онун мәнфәәтинин мәншәјинә вә и. а. әсла дәхли јохдур.

Тахыл дејил, башга кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсалы үчүн истифадә едилән торпаглардан алынан рента һаггында Рамсеј белә дејир:

«Беләликлә, бир нөв мәһсуллар үчүн верилән рента *башга мәһсулларын јүксәк дәјәринин* сәбәби олур» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 279).

Ахырынчы фәсилдә [«Милли кәлир һаггында»] Рамсеј дејир:

«Кәлир иллик үмуми мәһсулдан садәчә олараг онда *әсас капиталы»* (јә'ни, Рамсејдә дејилдији кими, *сабит капиталы:* мәһсул истеһсалынын бүтүн мәрһәләләриндә хаммал, јардымчы материаллар, машынлар вә и. а.) «сахламаг үчүн нәзәрдә тутулан бүтүн үнсүрләрин олмамасы илә фәргләнир» (сәһ. 471).

[1102] Рамсеј артыг јухарыда демишди* вә ахырынчы фәсилдә јенидән тәкрар едир ки,

«Дөвријјә капиталы» (буну о, әмәк һаггына сәрф едилән капитал мә'насында ишләдир) әслиндә кәрәксиздир, «бу нәинки *билавасирә* истеһсал амили дејилдир, һәтта үмумијјәтлә истеһсал үчүн онун *чидди әһәмијјәти* јохдур» (сәһ. 468).

Рамсеј јалныз, бурадан өзлүјүндә ирәли кәлән белә бир нәтичәни чыхармыр ки, муздлу әмәклә вә әмәк һаггына сәрф едилән капиталла бирликдә үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын *зәрурилији* инкар едилир вә беләликлә дә әмәк шәртләри фәһләләрә гаршы даһа «капитал», јахуд Рамсејин терминләри илә десәк, «әсас капитал» кими дурмур. Әмәк шәртләринин бир һиссәси мәһз она көрә әсас *капитал* кими мејдана чыхыр ки, дикәр һиссәси дөвријјә *капиталы* кими мејдана чыхыр. Лакин капиталист истеһсалы бир факт кими нәзәрдә тутулдуғуна көрә, Рамсеј *әмәк һаггыны* вә *капиталдан көтүрүлән үмуми мәнфәәти* (сәнаје мәнфәәти вә ја, онун адландырдығы кими, саһибкар мәнфәәти дә дахил олмагла) кәлирин зәрури формалары е'лан едир (сәһ. 478, 475).

Әлбәттә. Бу һәр ики кәлир формасы һәгигәтән капиталист истеһсалынын вә бу истеһсал үчүн әсас олан ики синфин маһијјәтини ән садә вә ән үмуми шәкилдә јекунлашдырыр. Әксинә, *рентаны,* јә'ни торпаг мүлкијјәтини Рамсеј капиталист истеһсалы үчүн кәрәксиз форма е'лан едир (сәһ. 472), лакин о унудур ки, рента бу истеһсал үсулунун зәрури мәһсулудур. Еjни сөзләри онун белә бир мүлаһизәси һаггында да демәк олар ки, «капиталдан көтүрүлән халис мәнфәәт», јахуд фаиз зәрури форма дејилдир:

«Рантјеләр [үмуми мәнфәәтин кәскин сурәтдә азалачағы һалда] јалныз сәнаје капиталистләринә чеврилмәли идиләр, бунун исә милләтин сәрвәти үчүн фәрги јохдур... Үмуми мәнфәәтин, шүбһәсиз, капитал мүлкијјәтчисинә ајрыча кәлир вә бу капиталы тәтбиг едәнә дә ајрыча кәлир верәчәк гәдәр јүксәк олмасына еһтијач јохдур» (сәһ. 476—477).

Бурада Рамсеј јенә дә өзүнүн сөјләдији белә бир мүддәаны унудур ки, капитал инкишаф етдикчә, зәрури сурәтдә арасы кәсилмәдән артан рантјеләр синфи мејдана кәлир.**

[Рамсеј дејир:]

«Капиталдан көтүрүлән үмуми мәнфәәт вә саһибкар мәнфәәти... истеһсал просеси үчүн зәруридир» (сәһ. 475).

---

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 349. *Ред.*

** Јенә орада, сәһ. 376. *Ред.*

Әлбәттә. Мәнфәәтсиз капитал јохдур, капиталсыз исә капиталист истеһсалы јохдур.

* * *

Беләликлә, үмуми јекун вурсаг, Рамсејин дедикләриндән, әввәлән, белә чыхыр ки, муздлу әмәјә әсасланан капиталист истеһсал үсулу ичтимаи истеһсалын зәрури, јә'ни мүтләг формасы дејилдир. (Рамсеј өзү буну јалныз белә бир мәһдуд ифадә шәклиндә сөјләјир ки, халгын әсас күтләси мәһсулдан өз пајыны һәмин мәһсул һазыр олана гәдәр аванс шәклиндә алмаға мәчбур олдуғу гәдәр јохсул олмасајды, «дөврijјә капиталы» вә «әмәк һаггы» кәрәксиз оларды.) Икинчиси, Рамсејин дедикләриндән белә чыхыр ки, сәнаје мәнфәәтиндән фәргли олараг фаиз, һәмчинин торпаг рентасы (јә'ни капиталист истеһсалынын өзү тәрәфиндән јарадылмыш олан торпаг мүлкијјәти формасы) капиталист истеһсалы үчүн әһәмијјәтсиз олан вә һәмин истеһсалын бир кәнара ата биләчәји төрәмәләрдир. Бу буржуа идеалы һәгигәтән һәјата кечирилә билсәјди, нәтичәси јалныз бундан ибарәт оларды ки, бүтүн изафи дәјәр билаваситә сәнаје капиталистләринә чатарды вә чәмијјәт (игтисади чәһәтдән) капитал илә муздлу әмәк арасында садәчә экслијә мүнчәр едиләрди,—белә бир бәситләшдирмә исә, шүбһәсиз, һәмин истеһсал үсулунун мәһв олмасыны сүр'әтләндирәрди. [1102]

* * *

[1102] {1862-чи ил 1 декабр тарихли «Morning Star»[122] гәзетиндә бир нәфәр фабрикант шикајәтләниб дејир:

> «*Үмуми мәһсулдан* әмәк һаггы, торпаг рентасы, капиталдан көтүрүлән фаиз, хаммала чәкилән хәрчләр вә *акентин, тачирин вә ја алверчинин вусулу чыхылса,* галаны *үмуми мәһсулун бөлүшдүрүлмәсиндә иштирак едән бу гәдәр чох адам үчүн фәһлә сахламаг әзабыны* өз үзәриндә дашыјан *фабрикантын,* Ланкашир сакининин, саһибкары *мәнфәәтини* тәшкил едәрди».

Дәјәр бир кәнара гојулса вә үмуми мәһсул in natura нәзәрдән кечирилсә, ајдындыр ки, сабит капитал вә әмәк һаггына сәрф едилән капитал өдәнилдикдән сонра мәһсулун изафи дәјәрдән ибарәт олан һиссәси галыр. Лакин бу галыгдан бир һиссәси рента кими кедир, акентләрин, тачирләрин вә ја алверчиләрин өз капиталыны тәтбиг едиб етмәмәсиндән асылы олмајараг онларын вусулу да кедир, бунларын һамысы үмуми мәһсулун изафи дәјәрдән ибарәт олан һиссәсиндән көтүрүлүр. Демәли, фабрикант үчүн бунларын һамысы *чыхылан һиссәдир.*

O, капиталы борч алмышса, онун мәнфәәтинин өзү сәнаје мәнфәәти илә фаизә бөлүнүр.}

Диференсиал рентаја даир. Чох мүнбит торпагда ишләјән фәһләнин әмәји аз мүнбит торпагда ишләјән фәһләнин әмәјиндән даһа мәһсулдардыр. Демәли, биринчи фәһлә һаггыны in natura алсајды, она аз мүнбит торпагда ишләјән фәһләјә нисбәтән үмуми мәһсулдан аз пај чатарды. Јахуд, башга сөзлә десәк, о, күн боју ејни гәдәр саат әрзиндә ишләсә дә, онун нисби изафи әмәји дикәр фәһләнин нисби изафи әмәјиндән артыг оларды. Лакин онун әмәк һаггы дикәр фәһләнин әмәк һаггы илә ејни дәјәрдәдир. Буна көрә ону ишләдән капиталистин дә мәнфәәти дикәр фәһләни ишләдән капиталистин мәнфәәтиндән артыг дејилдир. Онун мәһсулунун артыг һиссәсиндә олан изафи дәјәри, онун әмәјинин даһа артыг нисби мәһсулдарлығыны, јахуд онун диференсиал изафи әмәјини торпаг мүлкијјәтчиси өз чибинә гојур.} [1102]

[ИЈИРМИ ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ]

ШЕРБҮЛЈЕ

[1102] *Cherbuliez.* Riche ou pauvre. Paris, 1841 (Ченеврә нәшриндән јенидән чап олунмушдур).

(Һәлә һеч мә'лум дејилдир ки, бу оғлан һәмин сыраја [сијаси игтисадчылар сырасына] ајрыча дахил едилмәлидир, ја јох, чүнки онун дедикләринин чох һиссәси Сисмонди руһундадыр, јахуд Шербүлједә олан диггәтәлајиг шејләри лазым олдугда ситат шәклиндә вермәк даһа јахшыдыр[123].) [1102]

[1) КАПИТАЛЫН ИКИ ҺИССӘСИНИН: МАШЫНЛАРДАН ВӘ ХАММАЛДАН ИБАРӘТ ОЛАН ҺИССӘСИ ИЛӘ ФӘҺЛӘЛӘР ҮЧҮН «ЈАШАЈЫШ ВАСИТӘЛӘРИ ФОНДУНДАН» ИБАРӘТ ОЛАН ҺИССӘСИНИН ФӘРГЛӘНДИРИЛМӘСИ]

[1103] Шербүлје дејир: «Капитал хаммалдан, аләтләрдән, јашајыш васитәләри фондундан [approvisionnement] ибарәтдир» (сәһ. 16). «Капиталла сәрвәтин һәр һансы башга һиссәси арасында һеч бир фәрг јохдур. Јалныз хүсуси шәкилдә тәтбиг едилмәк сајәсиндә шеј дөнүб капитал олур, јә'ни шеј о заман капитал олур ки, *истеһсал әмәлијјатында* хаммал, аләт вә ја јашајыш васитәләри фонду кими тәтбиг едилсин» (сәһ. 18).

Демәли, бу, капиталы онун әмәк просесиндә мејдана чыхдығы madди үнсүрләрдән: әмәк васитәләриндән вә јашајыш васитәләриндән ибарәт етмәк кими ади бир һәрәкәтдир. Һәм дә јашајыш васитәләри демәк дүрүст дејилдир, чүнки јашајыш васитәләри истеһсал заманы истеһсалчыларын јашамасы үчүн шәрт, мүгәддәм шәрт олса да, әмәк просесинин өзүнә дахил дејилдир; бу просесә әмәк чисминдән, әмәк васитәләриндән вә әмәјин өзүндән башга һеч бир шеј дахил дејилдир. Демәли, бу-

рада әмәк просесинин бүтүн истеһсал формаларына аид олан објектив моментләр *капитал* адландырылыр, һәрчәнд *«јашајыш васитәләри фонду»* (бурада әмәк һаггы да нәзәрдә тутулур) һәмин әмәк шәртләринин *капиталист* формасыны динмәзчә нәзәрдә тутур.

Тамамилә Рамсеј кими Шербүлје дә белә һесаб едир ки, *«јашајыш васитәләри фонду»*—јахуд Рамсејин дөвријјә капиталы адландырдығы шеј—азалыр (һәр һалда нисби сурәтдә, бүтөвлүкдә бүтүн капитала нисбәтән азалыр, һәмчинин мүтләг мә'нада азалыр, чүнки машынлар даим фәһләләри сыхышдырыб арадан чыхарыр). Лакин Рамсеј кими, о да, көрүнүр, белә күман едир ки, бурада мәһсулдар капитал кими тәтбиг едилә биләчәк јашајыш васитәләри күтләси, зәрури шејләр күтләси һөкмән азалыр. Мәсәлә әсла белә дејилдир. Бурада үмуми мәһсулун капиталы өдәјән вә капитал кими ишләдилән һиссәси илә изафи мәһсулдан ибарәт олан һиссәси даим гарышдырылыр. «Јашајыш васитәләри фонду» она көрә азалыр ки, капиталын, јә'ни үмуми мәһсулдан капитал кими тәтбиг едилән һиссәнин хејли пајы артыг дәјишән капитал шәклиндә дејил, сабит капитал шәклиндә тәкрар истеһсал едилир. [Дикәр тәрәфдән] јашајыш васитәләриндән ибарәт олан изафи мәһсулун даһа әһәмијјәтли һиссәси гејри-мәһсулдар ишчиләр тәрәфиндән вә әсла ишләмәјәнләр тәрәфиндән јејилир, јахуд зинәт шејләринә мүбадилә едилир. Voilà tour*.

Әлбәттә, мәчму капиталын кетдикчә даһа аз һиссәсинин дәјишән капитала чеврилмәси факты башга шәкилдә дә ифадә едилә биләр. Капиталын дәјишән капиталдан ибарәт олан һиссәси мәчму мәһсулун фәһлә тәрәфиндән өзү үчүн мәнимсәнилән, өзү үчүн истеһсал едилән һиссәсинә бәрабәрдир. Демәли, бу һиссә нә гәдәр кичик олурса, ону тәкрар истеһсал етмәк үчүн кифајәт олан фәһләләрин сајы да—онларын мәчму мигдары ичәрисиндә бу фәһләләрин сајы да—бир о гәдәр аз олур (бу да тамамилә она бәнзәр ки, бу һалда ајрыча фәһлә иш вахтынын бир о гәдәр аз һиссәси әрзиндә өзү үчүн ишләјир). Фәһләләрин мәчму әмәји кими, мәчму мәһсулу да ики һиссәјә бөлүнүр. Бир һиссәсини фәһләләр өзләри үчүн, дикәр һиссәсини исә капиталист үчүн истеһсал едирләр. Ајрыча фәһләнин иш вахтыны ики һиссәјә бөлмәк мүмкүн олдуғу кими, бүтүн фәһлә синфинин иш вахтыны да белә бөлмәк олар. Изафи әмәк иш күнүнүн јарысына бәрабәрдирсә, бу тамамилә о демәкдир ки, фәһлә синфинин јарысы фәһлә синфи үчүн јашајыш васитәләри истеһсал етсин, дикәр јарысы исә гисмән истеһсалчы олан,

---

* — Вәссалам. *Ред.*

гисмән дә истеһлакчы олан капиталист үчүн хаммал, машынлар вә һазыр мәһсуллар истеһсал етсин.

Күлүнчдүр ки, Шербүлјенин вә Рамсејин күман етдијинә көрә куја үмуми мәһсулдан фәһләләр тәрәфиндән истеһлак едилә биләчәк, онларын истеһлакына in natura* дахил ола биләчәк һиссә лабүд сурәтдә азалмалы иди вә ја үмумијјәтлә азалмышдыр. Јалныз бу формада истеһлак едилән, јә'ни *дәјишән капитал* кими истеһлак едилән һиссә азалмышдыр. Әксинә, даһа чох һиссәси гуллугчулар, әскәрләр вә и. а. тәрәфиндән јејилир вә ја харичә апарылыб даһа зәриф јашајыш васитәләринә мүбадилә едилир.

Рамсејдә дә, Шербүлједә дә әһәмијјәтлиси јалныз будур ки, онлар әсас капиталла дөврijјә капиталы арасында олуб тәдавүлдән көтүрүлән фәрг үзәриндә илишиб галмаг дејил, әслиндә *дәјишән капиталла сабит капиталы* бир-биринә гаршы гојурлар. Зира Шербүлје капиталын «јашајыш васитәләри фондундан» ибарәт олан һиссәсини онун хаммалдан, јардымчы материаллардан вә әмәк васитәләриндән—аләтләрдән, машынлардан ибарәт олан һиссәләринә гаршы гојур. Һалбуки сабит капиталын бу тәркиб һиссәсиндән икиси—хаммал вә јардымчы материаллар—өз тәдавүлү формасына көрә дөврijјә капиталына аиддир.

Капиталын тәркиб һиссәләриндә дәјишиклик олдугда, әһәмијјәтлиси бу дејилдир ки, нисбәтән даһа артыг фәһлә билаваситә јашајыш васитәләри истеһсалындан даһа чох хаммал вә машынлар истеһсалы илә мәшғул олур,—бу анчаг әмәк бөлкүсүнә аиддир,—әһәмијјәтлиси будур ки, һансы нисбәтдә мәһсул кечмиш әмәји (јә'ни сабит капиталы) өдәмәли вә чанлы әмәјин һаггыны вермәлидир. Капиталист истеһсалы нә гәдәр бөјүк мигјас алырса, демәли, јығылан капитал нә гәдәр чохдурса,—[мәчму] мәһсулун дәјәриндән бир о гәдәр чох һиссәси машынлар вә хаммал истеһсалында тәтбиг едилән капиталын чеврилдији машынларын вә хаммалын пајына дүшүр. Демәли, мәһсулун бир о гәдәр чох һиссәси истеһсала in natura вә ја сабит капиталын мүхтәлиф һиссәләринин истеһсалчылары арасында мүбадилә јолу илә гајтарылмалыдыр. Мәһсулун истеһсала мәхсус олан һиссәсинин пајы бир о гәдәр чохалыр вә бирләшдирилмиш јени чанлы әмәји тәмсил едән һиссәси нисбәтән бир о гәдәр азалыр. Әлбәттә, әмтәәләрдә, истеһлак дәјәрләриндә ифадә едилән бу ахырынчы һиссә артыр, чүнки көстәрилән факт әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәсинә бәрабәрдир. Ла-

---

* — натура һалында, натурал формада. *Ред.*

кин бу һиссәнин фәһләјә чатан һиссәси нисбәтән бир о гәдәр даһа чох азалыр. Һәм дә ејни просес фәһлә әһалинин даим нисби артыглығына сәбәб олур.

[2) САБИТ КАПИТАЛЫН КӘМИЈЈӘТИНӘ НИСБӘТӘН ФӘҺЛӘЛӘРИН МИГДАРЫНЫН МҮТӘРӘГГИ АЗАЛМАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[1104] {Бу шүбһәсиз бир фактдыр ки, капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә, капиталын машынлара вә хаммала гојулан һиссәси артыр вә әмәк һаггына сәрф едилән һиссәси азалыр. Бу, Рамсеји вә Шербүлјени мәшғул едән јеканә мәсәләдир. Бизим үчүн исә башлычасы ашағыдакындан ибарәтдир: бу факт мәнфәәт нормасынын азалмасыны (бу исә һеч дә дејилдији гәдәр чох дејилдир) изаһ едирми? Һәм дә бурада мәсәлә јалныз кәмијјәт нисбәтиндә дејил, һабелә *дәјәр нисбәтиндәдир.*

Әввәлләр 100 фәһләнин әјириб иплијә чевирдији гәдәр памбығы инди бир фәһлә әјирә билирсә, онда хаммал 100 дәфә артмалыдыр вә, бундан әлавә, просес јалныз бир фәһләнин 100 ијин ишини идарә етмәсинә имкан верән әјирмә машыны васитәси илә ичра едилә биләр. Лакин бунунла бир заманда бир нәфәр кәнд тәсәррүфаты фәһләси инди кечмишдә 100 фәһләнин истеһсал етдији гәдәр памбыг истеһсал едирсә, машынгајырма саһәсиндә дә бир фәһлә инди бир иј әвәзиндә бүтөв әјирмә машыны истеһсал едирсә, әјирмәјә, памбыға вә әјиричилик истеһсалы аләтләринә сәрф едилән әмәк арасындакы дәјәр нисбәти тамамилә әввәлләр олдуғу кими галарды.

Машынлара кәлдикдә, бунлар әвәз етдикләри әмәк дәјәриндә дејилдир, һәрчәнд әјирмә машыны ијдән хејли баһадыр. Әјирмә машыны олан ајрыча капиталистин әлиндә ајаг чәһрәси алан ајрыча әјиричијә нисбәтән даһа чох капитал олмалыдыр. Лакин әјирмә машынында ишләмәк үчүн тәләб олунан фәһләләрин сајы нәзәрә алынарса, онун тәтбиги ајаг чәһрәләри тәтбигиндән учуз баша кәлир. Белә олмасајды, әјирмә машыны ајаг чәһрәсини сыхышдырыб арадан чыхармазды. Әјиричинин јерини капиталист тутур. Лакин әјиричинин ајаг чәһрәсинә сәрф етдији капитал мәһсулун кәмијјәтинә нисбәтлә көтүрүлдүкдә, әјирмә машынына капиталистин сәрф етдији капиталдан *чохдур.* }

Әмәк мәһсулдарлығынын артмасы (машынларла әлагәдар олдугда) тәтбиг едилән машынларын сајына вә күчүнә нисбәтән фәһләләрин сајынын азалмасы илә ејнидир. Садә вә учуз

аләт әвәзиндә гаршымызда беле аләтләрин (шәкли дәјишилмиш олса да) бүтөв дәстини вә, бундан әлавә, һәрәкәтверичи вә өтүрүчү гурғулардан ибарәт олан бүтүн машынлары, сонра да һәрәкәтверичи гүввә (мәсәлән, бухар) јаратмаг үчүн тәтбиг едилән материаллары (мәсәлән, көмүр вә и. а.) вә, нәһајәт, мүвафиг биналары көрүрүк. Бир фәһлә бир ајаг чәһрәсини һәрләтмәк әвәзиндә 1 800 ијә нәзарәт едирсә, белә бир суал вермәк сон дәрәчә мә'насыз оларды ки, нәјә көрә бу 1 800 иј бир ајаг чәһрәси гәдәр учуз дејилдир. Бурада јүксәк мәһсулдарлыг мәһз машынлар шәклиндә тәтбиг едилән капитал күтләси илә бағлыдыр. Машынларын ашынмасы пропорсијасы јалныз әмтәәјә аиддир; фәһлә бүтүн машынлар мәчмусуна гаршы дурур вә ејни илә дә әмәјә сәрф едилән капиталын дәјәри машынлара сәрф едилән капиталын дәјәринә гаршы дурур.

Һеч бир шүбһә јохдур ки, машынлар ики сәбәбә көрә учузлашыр: машынларын һазырладығы хаммалын истеһсалында машынлар тәтбиги сајәсиндә вә бу хаммалын машынлара чеврилмәсиндә машынлар тәтбиги сајәсиндә. Лакин бу, ики шеји тәләб едир: *биринчиси,* бу ики саһәдә тәтбиг едилән машынлары мануфактура истеһсалында ишләдилән аләтләрлә мүгајисә етсәк, бурада да машынлара сәрф едилән капитал өз дәјәринә көрә, әмәјә сәрф едилән капиталын әксинә олараг артсын; *икинчиси,* ајрыча бир машын вә онун тәркиб һиссәләри учузлашырса, бунунла бир заманда там бир машынлар системи инкишаф етсин: аләт әвәзиндә нәинки ајрыча бир машын, һәтта бүтөв бир систем мејдана кәлсин вә тохучу мили кими, әввәлләр бәлкә дә башлыча рол ојнајан аләтләр инди бир јердә (чораб машынларында вә ја буна бәнзәр машынларда) минләрлә јығылсын, фәһләјә гаршы дуран һәр бир ајрыча машын артыг онун әввәлләр һәр бирини ајрылыгда ишләтдији күлли аләтләр јығынындан ибарәтдир, мәсәлән, бир иј әвәзиндә 1 800 иј. Лакин машында, бундан әлавә, көһнә аләтдә олмајан үнсүрләр дә вардыр вә и. а. Ајры-ајры үнсүрләрин учузлашмасына бахмајараг, бүтүн машынлар күтләсинин гијмәти мисилсиз дәрәчәдә јүксәлир, мәһсулдарлығын артмасы исә һәмин күтләнин даим артмасындан ибарәтдир.

Сонра, машынларын учузлашмасы сәбәбләриндән бири дә, онларын тәркиб һиссәләринин учузлашмасындан башга, һәрәкәтверичи гүввә мәнбәјинин (мәсәлән, бухар газанынын) вә өтүрүчү гурғуларын учузлашмасыдыр. Һәрәкәтверичи гүввәјә гәнаәт. Лакин бу гәнаәт мәһз онун сајәсиндә әлдә едилир ки, ејни мүһәррик кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә бөјүк машынлар системини һәрәкәтә кәтирир. Бу мүһәррик нисбәтән учузлашыр, јахуд она чәкилән хәрчләр онун тәтбиг едилдији машынлар системинин артдығы пропорсијада артмыр; о өзү өз өлчү-

сү артдыгча баһалашыр, лакин онун гијмәтинин белә артмасы онун өлчүсүнүн артмасына пропорсионал дејилдир,—һәтта она чәкилән хәрҹләр мүтләг мә'нада артса да, нисби мә'нада азалыр. Демәли, бу,—ајрыҹа бир машынын гијмәтиндән асылы олмајараг,—машынлара чәкилән вә әмәјә гаршы дуран капиталы артырмаг үчүн мүһүм бир сәбәбдир. Машынларын иш сүрә'тинин артмасы кими бир амил онларын мәһсулдар гүввәсини сон дәрәҹә артырыр, лакин бунун һәмин машынларын дәјәринин өзүнә һеч бир дәхли јохдур.

Демәли, белә бир ҹәһәт өзлүјүндә ајдындыр вә ја тавтолокијадан ибарәтдир ки, машынлар сајәсиндә әмәк мәһсулдарлығынын артмасына ујғун олараг, тәтбиг едилән әмәк күтләсинә (буна көрә дә һәмчинин бу әмәјин дәјәринә, дәјишән капитала) нисбәтән машынларын дәјәри артыр.

[1105] Машынларын тәтбиги нәтиҹәсиндә әмтәәләрин гијмәтини ашағы салан бүтүн ҹәһәтләр, әввәлән, әмтәә ваһидинин уддуғу әмәк мигдарынын азалмасындан, икинҹиси, машынларын ашынмасынын азалмасындан ибарәт олур ки, бу ашынманын да дәјәри әмтәә ваһидинә дахилдир. Машынлар нә гәдәр ләнк ашынырса онларын тәкрар истеһсалы үчүн бир о гәдәр аз әмәк тәләб олунур. Демәли, бу, әмәк шәклиндә мөвҹуд олан капитала нисбәтән машынлардан ибарәт олан капиталын мигдарыны вә дәјәрини артырыр.

Беләликлә, јалныз хаммал мәсәләси галыр. Онун мигдары әмәк мәһсулдарлығынын артмасына мувафиг сурәтдә артмалыдыр,—бу ајдындыр. Мәсәлә әмәк күтләсинә нисбәтән хаммал күтләсиндәдир. Бу нисбәт һәтта зәнн едилдијиндән дә артыгдыр.

Мәсәлән, фәрз едәк ки, һәр һәфтә 10 000 фунт памбыг истеһлак едилир. Илдә 50 һәфтә һесаб едилсә, бу, илдә 10 000 × 50 = 500 000 фунт едәр. Фәрз едәк ки, әмәк һаггы илдә 5 000 ф. ст. тәшкил едир. Дејәк ки, бир фунт памбыг 6 пенсәдир, бу да илдә 250 000 шиллинг, јахуд 12 500 ф. ст. тәшкил едир. Фәрз едәк ки, капитал ил әрзиндә беш дөвр едир. Онда илин бешдә бир һиссәси әрзиндә 2 500 ф. ст. дәјәриндә 100 000 фунт памбыг истеһлак едилир. Јенә дә илин һәмин бешдә бир һиссәси әрзиндә әмәк һаггына 1 000 ф. ст., јә'ни памбыға гојулан капиталын дәјәринин үчдә бир һиссәсиндән чох хәрҹләнир. Белә чыхыр ки, бу, хаммал күтләси илә әмәк күтләси арасындакы нисбәти әсла дәјишдирмир. Инди илин һәр бешдә бир һиссәси әрзиндә памбығын дәјәри 10 000 ф. ст. тәшкил едирсә, әмәјин дәјәри дә 1 000 ф. ст. олурса, бунларын арасындакы нисбәт 1 : 10 олар. (Бүтүн илин мәһсулу нәзәрдән кечирилсә: бир тәрәфдә 50 000 ф. ст. вә дикәр тәрәфдә 5 000 ф. ст. көтүрүлсә дә, бу нисбәт 1 : 10 олаҹагдыр.)

{Әмтәәнин дәјәри машынлардан асылы олдуғу дәрәчәдә һәмин машынларын әмтәәјә дахил олан ашынмасы илә мүәјјән олунур; демәли, машынларын дәјәри өзү нә дәрәчәдә дәјәрин јарадылмасы просесинә дахилдирсә, јә'ни машынларын дәјәри әмәк просесиндә нә дәрәчәдә истеһлак едилирсә, әмтәәнин дәјәри дә јалныз о дәрәчәдә машынларын дәјәри илә мүәјјән олунур. Мәнфәәт исә, әксинә, әмәк просесинә дахил олан бүтүн машынларын дәјәри илә мүәјјән олунур, (хаммалы бир кәнара гојдугда), һәм дә бу дәјәрин истеһлакындан асылы олмур. Буна көрә мәнфәәт, капиталын машынлара сәрф едилән һиссәсинә нисбәтән [чанлы] әмәјин мәчму мигдарынын азалмасына мүвафиг сурәтдә ашағы дүшмәлидир. [Лакин] мәнфәәт там белә бир пропорсијада ашағы дүшмүр, чүнки изафи әмәк артыр.}

Хаммалла әлагәдар оларағ белә бир мәсәлә мејдана чыхыр. Мәсәлән, әјирмә истеһсалында мәһсулдар гүввә он гат артырса, јә'ни бир фәһлә әввәлләр он фәһләнин һасил етдији гәдәр иплик һасил едирсә, онда нәјә көрә бир зәнчи әввәлләр он зәнчинин истеһсал етдији гәдәр памбыг истеһсал етмәсин, башга сөзлә десәк, нәјә көрә бу һалда *дәјәр нисбәти* әввәлки кими галмасын? Әјиричи ејни мүддәт әрзиндә он гат артыг памбыг истеһлак едир, лакин зәнчи дә ејни мүддәт әрзиндә он гат артыг памбыг истеһсал едир. Беләликлә, он гат артыг мигдар памбыг әввәлләр бундан он гат аз мигдар памбыгдан баһа олмазды. Демәли, хаммалын мигдарынын артмасына бахмајараг, онун дәјишән капитала дәјәр нисбәти әввәлки кими галарды. Доғрудан да јалныз памбығын әһәмијјәтли дәрәчәдә учузлашмасы сајәсиндә бу сәнаје саһәси үмумијјәтлә белә инкишаф едә биләрди*. Материал (мәсәлән, гызыл вә күмүш) нә гәдәр баһа олурса, бундан зинәт шејләри һазырланаркән бир о гәдәр аз машын вә әмәк бөлкүсү тәтбиг едилир. Бу она көрә баш верир ки, хаммала капитал мәсрәфи олдугча чохдур, бу шејләрә сәрф едилән хаммалын баһалығы үзүндән һәмин шејләрә тәләб исә мәһдуддур.

Јухарыда верилән суала чох садә шәкилдә белә бир чаваб вермәк олар ки, хаммалын бир һиссәси,—мәсәлән, јун, ипәк, көн-дәри,—һејванлардакы *үзви* просесләр васитәси илә, *памбыг, кәтан* вә и. а. исә биткиләрдәки үзви просесләр васитәси илә истеһсал едилир; индијәдәк капиталист истеһсалы бу просесләри халис механики просесләр вә ја гејри-үзви кимјәви просесләр кими идарә едә билмәмиш вә һеч бир заман белә идарә едә билмәјәчәкдир. Көн-дәри вә и. а. кими хаммал вә

---

* [1105] {Сабаһ памбыг он гат учузлашса, о бири күн әјирмә сәнајеси даһа сүр'әтлә ирәлиләјәрди вә и. а.} [1105].

һејванларын дикәр тәркиб һиссәләри гисмән артыг она көрә баһалашыр ки, мәдәнијјәт тәрәгги етдикчә, торпаг рентасы ганую кими мә'насыз бир ганун бу мәһсулларын дәјәрини јүксәлдир. Даш көмүрә вә металлара (һабелә тахта-шалбана) кәлдикдә, истеһсалын тәрәггиси сајәсиндә бунлар чох учузлашмышдыр, лакин мә'дәнләр түкәндикдә, метал һасилаты да даһа чәтин бир иш олур вә и. а.

{{Әкәр тахыл тарлаларындан алынан рента вә мә'дәнләрдән алынан рента һаггында демәк оларса ки, бу рента даһа чох дәрәчәдә мәһсулун дәјәринин ифадәси (мәһсулун истеһсал гијмәтинә *нисбәтән* мәһсул дәјәринин артыг һиссәси) олуб, мәһсулун дәјәрини баһалашдырмыр (онун анчаг базар гијмәтини баһалашдырыр), онда әксинә, һеч шүбһә јохдур ки, малгарадан алынан рента, биналардан алынан рента вә и. а. һәмин мәһсулларын дәјәринин артмасы нәтичәси дејил, бунун *сәбәбидир.*}

Хаммалын, јардымчы материалларын вә и. а. учузлашмасы капиталын бу һиссәсинин дәјәринин артмасыны ләнкидир, лакин ону арадан галдырмыр. Бунларын учузлашмасы мүәјјән дәрәчәјә гәдәр мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини дајандырыр.

Бүтүн бу чәфәнкијат бунунла битир. [1105]

[1105]{Мәнфәәт нәзәрдән кечириләркән изафи дәјәр мә'лум күман едилир. Јалныз сабит капиталда баш верән дәјишикликләрин мәнфәәт нормасына тә'сири нәзәрдән кечирилир. Изафи дәјәрин сабит капитала билаваситә тә'сири үчүн бирчә үсул вардыр, бу да *мүтләг изафи әмәк* васитәси илә, иш күнүнүн узадылмасы васитәси илә олан тә'сирдир, иш күнүнүн узадылмасы исә [мәһсул] дәјәриндә сабит капиталын пајынын азалмасына сәбәб олур. Нисби изафи әмәк,—иш күнүнүн дәјишилмәз галдығы јердә (биз әмәк интенсивлијинин артмасыны бир кәнара гојуруг),—[јалныз] изафи дәјәрин өзүнүн артмасы нәтичәсиндә мәнфәәтин мәчму капитала дәјәр нисбәтини артырыр. Мүтләг изафи иш вахты сабит капитала чәкилән хәрчләри нисби мә'нада азалдыр.

[3) МӘНФӘӘТ НОРМАСЫНЫН КАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУНДАН АСЫЛЫЛЫҒЫНЫ ШЕРБҮЛЈЕНИН СЕЗМӘСИ; БУ МӘСӘЛӘ БАРӘСИНДӘ ОНУН ДОЛАШЫГЛЫҒЫ. ШЕРБҮЛЈЕ КАПИТАЛИЗМДӘ «МӘНИМСӘМӘ ГАНУНУ» ҺАГГЫНДА]

[1106] Шербүлјејә гајыдаг.

Онун мәнфәәт нормасы үчүн вердији формуллар ја ади мә'нада көтүрүлән мәнфәәт үчүн ријази ифадәләрдир вә бунлар-

да һеч бир ганун јохдур, ја да бунлар ејни заманда ачыгча јанлышдыр, һәрчәнд Шербүлјенин мөвзу һаггында бир гәдәр *тутгун тәсәввүрү* вардыр, ону баша дүшмәјә јахынлашыр.

«Тичарәт мәнфәәти[124] мәһсулдар капиталын *мүхтәлиф үнсүрләринә* нисбәтлә *мәһсулларын дәјәри* илә мүәјјән олунур» [ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 70].

{Әслиндә мәнфәәт, аванс едилмиш мәчму капиталын үнсүрләриндәки фәргләрдән асылы олмајараг, мәһсулун изафи дәјәринин бу капиталын дәјәринә нисбәтидир. Лакин изафи дәјәр өзү дәјишән капиталын кәмијјәти илә вә онун дәјәринин артмасы нормасы илә мүәјјән олунур, бу изафи дәјәрин мәчму капитала *нисбәти* дә дәјишән капиталла сабит капитал арасындакы нисбәтлә, һәмчинин сабит капиталын дәјәринин дәјишилмәси илә мүәјјән олунур.}

«Көрүнүр, бу тә'рифин ики башлыча үнсүрү хаммалын гијмәтиндән вә бу хаммалы е'мал етмәјә башламаг үчүн зәрури олан јашајыш васитәләри фондунун һәчминдән ибарәтдир. Чәмијјәтин игтисади тәрәггиси бу ики үнсүрә *бир-биринә әкс* истигамәтдә тә'сир көстәрир. Бу тәрәгги истеһсалын һасилат саһәләринин бүтүн мәһсулларынын дәјәрини артырараг, хаммалы баһалашдырмаг мејли көстәрир[125], һәм дә бу саһәләр хүсуси мүлкијјәт олан вә мәкан е'тибары илә мәһдуд галан фондлар әсасында фәалијјәт көстәрир. Әксинә, чәмијјәт тәрәгги етдикчә, јашајыш васитәләри фонду азалыр» (нисби мә'нада), буна исә биз сонралар гајыдачағыг.

«Мәһсулларын үмуми мәчмусундан онларын әлдә едилмәси үчүн истеһлак олунан капиталын үмуми мәчмусу чыхылдыгда, мүәјјән мүддәт әрзиндә әлдә едилән мәнфәәтин үмуми мәчмусу алыныр. Мәһсулларын үмуми мәчмусу истеһлак едилән капитала пропорсионал сурәтдә дејил, *тәтбиг едилән капитала пропорсионал сурәтдә артыр.* Буна көрә дә *мәнфәәт нормасы,* јахуд мәнфәәтин капитала нисбәти ики башга нисбәтин, даһа доғрусу: *тәтбиг едилән капиталла истеһлак едилән капитал арасындакы нисбәтин* вә *истеһлак едилән капиталла мәһсул арасындакы нисбәтин* комбинасијасы нәтичәсидир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 70).

Әввәлчә Шербүлје дүзкүн дејир ки, мәнфәәт мәһсулдар капиталын «мүхтәлиф үнсүрләринә» нисбәтән көтүрүлән мәһсул *дәјәри* илә мүәјјән олунур. Гәфләтән о, мәһсулун өзүнә, мәһсуллар күтләсинә сычрајыр. Лакин, әввәлән, мәһсуллар күтләсинин дәјәри артмадан бу күтлә арта биләр. Икинчиси, һазыр мәһсул күтләсини истеһлак едилән вә истеһлак едилмәјән капиталын ибарәт олдуғу мәһсуллар күтләси илә мүгајисәјә ән јахшы һалда, Рамсејин етдији кими, јол вермәк олар, јә'ни белә јол вермәк олар ки, мәчму милли мәһсул онун in natura сәрф едилән тәркиб үнсүрләри илә тутушдурулсун.* Лакин һәр бир ајрыча истеһсал саһәсиндә (һәтта мәһсулун бир һиссәси in natura һәмин мәһсулун истеһсал үнсүрүнү тәш-

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 359. *Ред.*

кил етдији әкинчилик вә и. а. кими истеһсал саһәләриндә) капиталын вердији мәһсулун формасы онун тәркиб үнсүрләриндән фәрглидир. Нәјә көрә Шербүлје белә бир һијләјә әл атыб? Она көрә ки, мәнфәәт нормасы үчүн капиталын үзви гурулушунун һәлледичи әһәмијјәти олдуғуну сезмәсинә бахмајараг, дәјишән капиталла капиталын дикәр тәркиб һиссәси арасында дујдуғу эксликдән изафи дәјәри изаһ етмәк үчүн әсла истифадә етмәмишдир, о дәјәрин өзүнү дә изаһ етмәдији кими үмумијјәтлә изафи дәјәри дә изаһ етмир. О, изафи дәјәрин һарадан мејдана кәлдијини көстәрмәмишдир вә буна көрә *изафи мәһсула, јә'ни истеһлак дәјәринә* әл атыр.

Һәр бир изафи дәјәр мүәјјән изафи мәһсулда тәмсил олунса да, изафи мәһсул өзлүјүндә, әксинә, изафи дәјәри тәмсил етмир. {Фәрз едәк ки, үмумијјәтлә мәһсулда изафи дәјәр јохдур, бу да о заман олур ки, мәсәлән, кәндли өз аләтләринә (вә, бундан әлавә, өз торпағына) саһиб олсун вә анҹаг дүз о гәдәр ишләсин ки, нә гәдәр муздлу фәһлә өз әмәк һаггыны өдәмәк үчүн ишләјир,—тутаг ки, 6 саат. Мәһсул јахшы кәлдији ил кәндли ики гат артыг мәһсул истеһсал едәрди, лакин онун бүтүн мәһсулунун дәјәри әввәлки кими галарды. Бу һалда изафи мәһсул олса да, изафи дәјәр олмазды.}

Өзлүјүндә артыг бу да сәһв иди ки, Шербүлје дәјишән капиталы «јашајыш васитәләри фонду» кими «пассив» вә јалныз мадди формада, јә'ни дәјишән капиталын фәһләнин әлиндә чеврилдији истеһлак дәјәри формасында тәгдим етмишди. Әксинә, Шербүлје ону һәгигәтән тәмсил олундуғу формада, јә'ни пул кими (мүбадилә дәјәринин, јә'ни өзлүјүндә мүәјјән мигдар ичтимаи иш вахтынын мејданда олан варлығы кими) көтүрсәјди, онда *капиталист* үчүн дәјишән капитал капиталистин өз дәјишән капиталы мүгабилиндә алдығы әмәјә чевриләрди (маддиләшмиш әмәк ҹанлы әмәјә белә мүбадилә едилдикдә исә, дәјишән капиталда һәрәкәт баш верәрди вә бу капитал артарды); «јашајыш васитәләри фонду» дејил, әмәк олараг дәјишән капитал мәһсулдар капиталын бир үнсүрү олур. «Јашајыш васитәләри фонду», әксинә, истеһлак дәјәридир, бу дәјәрин мејданда олан елә бир мадди варлығыдыр ки, бу шәкилдә дәјишән капитал фәһлә үчүн онун кәлири кими реаллашыр. Беләликлә, *«јашајыш васитәләри фонду»* олараг дәјишән капитал тамамилә Шербүљенин «пассив» адландырдығы* һәр ики дикәр капитал һиссәси кими, *«пассив»* үнсүрүдүр.

Јенә һәмин јанлыш тәсәввүр Шербүлјеjә, бу фәал үнсүрүн пассив үнсүрә *нисбәтиндән* мәнфәәт нормасынын вә ҹәмијјәт

* [1110] 59-чу сәһифәдә Шербүлје хаммалы вә машынлары «јашајыш васитәләри фондунун» әксинә олараг *«капиталын* ики *пассив үнсүрү»* адландырыр. [1110].

инкишаф етдикчә бу норманын ашағы дүшмәсинин изаһыны һасил етмәкдә мане олур. Әслиндә о јалныз белә бир нәтичәјә кәлир ки, «јашајыш васитәләри фонду» [1107] мәһсулдар гүввәнин инкишафы нәтичәсиндә азалыр, һалбуки фәһлә әһали артыр вә, демәли, әһали артыглығы нәтичәсиндә әмәк һаггы өз дәјәриндән ашағы дүшүр. Шербүлје дәјәрләр мүбадиләси әсасында, демәли, иш гүввәсинә онун дәјәринә көрә һагг верилмәси әсасында һеч бир шеји изаһ етмир вә бунунла да онун әсәриндә мәнфәәт (о өзү буну демәсә дә) *әслиндә әмәк һаггындан чыхылан һиссә* кими көрүнүр, әлбәттә, бә'зән фактик мәнфәәт бу һиссәни әһатә едә биләр, лакин бу һиссә һеч бир заман мәнфәәт категоријасыны әсасландыра билмәз.

Һәр шејдән әввәл, Шербүлјенин биринчи мүддәасыны дүзкүн шәкилдә ифадә едәк:

««Мәһсулларын үмуми мәчмусунун *дәјәриндән* онларын әлдә едилмәси (истеһсалы) үчүн истеһлак едилән капиталын үмуми мәчмусунун *дәјәри* чыхылдыгда, мүәјјән мүддәт әрзиндә әлдә едилән мәнфәәтин үмуми мәчмусу галыр».

Бу, мәнфәәтин капиталист шүуру үчүн дә тәзаһүр едиб мејдана чыхдығы биринчи (ади) формадыр. Alias*: мәнфәәт истеһлак едилән капиталын дәјәринә нисбәтән мүәјјән мүддәт әрзиндә әлдә едилән мәһсулун дәјәринин артыг һиссәсидир. Јахуд: мәһсул истеһсалы хәрчләринә нисбәтән мәһсул дәјәринин артыг һиссәсидир. Шербүлјенин әсәриндә һәтта «мүәјјән мүддәт» дә дамдандүшмә бир шеј кими мејдана чыхыр, чүнки Шербүлје бизә капиталын тәдавүл просесини көстәрмәмишдир. Беләликлә, онун биринчи мүддәасы мәнфәәтин ади тә'рифиндән, мәнфәәтин мејдана чыхдығы билавасит формадан башга бир шеј дејилдир.

Шербүлјенин *икинчи мүддәасы* беләдир:

«*Мәһсулларын үмуми мәчмусу* истеһлак едилән капитала пропорсионал сурәтдә дејил, тәтбиг едилән капитала пропорсионал сурәтдә *а р т ы р*.

Башга сөзлә десәк, бунун мә'насы јенә ашағыдакындан ибарәтдир:

Мәһсулун үмуми мәчмусунун *дәјәри* аванс едилән» (истәр истеһлак едилән, истәрсә истеһлак едилмәјән) «капитала пропорсионал сурәтдә *артыр*».

Бурада мәгсәд јалныз ондан ибарәтдир ки, *кәләк јолу илә*, һеч дә сүбут едилмәмиш олан вә билавасит ифадә едилдији шәкилдә јанлыш олан белә бир мүддәа (чүнки бу мүддәа ар-

* — Башга сөзлә десәк. *Ред.*

тыг [фәрди мәнфәәтләрин] таразлашыб үмуми мәнфәәт нормасы һалы алмасыны нәзәрдә тутур) *алсын:* мәнфәәтин кәмиjjәти тәтбиг един капиталын кәмиjjәтиндән асылыдыр. Сәбәбиjjәт әлагәси тә'сири исә бунунла јарадылмалыдыр ки, *«мәһсулларын үмуми мәчмусу* истеһлак един капитала пропорсионал сурәтдә дејил, *тәтбиг един* капитала пропорсионал сурәтдә *артыр».*

Нәзәрдән кечирилән мүддәанын һәр ики ифадәсини—һәм Шербүлједә верилән ифадәсини, һәм дә онун верилмәли олдуғу ифадәсини көтүрәк. Онун верилдиjи конкрет мәтндә вә medius terminus* кими хидмәт етмәли олдуғу нәтичәјә уjғун олараг, һәмин мүддәа белә олмалы иди:

«Мәһсулларын үмуми мәчмусунун *дәјәри* истеһлак един капитала пропорсионал сурәтдә дејил; тәтбиг един капитала пропорсионал сурәтдә *артыр».*

Бурада, көрүнүр, изафи дәјәри изаһ етмәк үчүн һиjләкәрликлә белә бир чәһд ишләдилир ки, куја *мәһсул дәјәринин артыг һиссәсини* истеһлак един капитала нисбәтән тәтбиг един капиталын артыг һиссәси јарадыр. Лакин истеһлак едилмәjән капитал (машынлар вә и. а.) өз дәјәрини сахлајыр (зира «истеһлак едилмәjән» мәһз о демәкдир ки, онун дәјәри истеһлак едилмәмишдир), о, истеһсал просеси гуртардыгда, бу просес башланмаздан әввәл малик олдуғу дәјәри сахлајыр. *Дәјәр дәјишилмишсә,* бу анчаг капиталын истеһлак един вә буна көрә дә дәјәрин јарадылмасы просесинә дахил олан һиссәсиндә ола биләрди. Мәнфәәти изаһ етмәjә Шербүлјенин јанашмасы әслиндә о мә'нада да дүзкүн дејилдир ки, мәсәлән, үчдә бир һиссәси истеһсалда истеһлак едилмәjән, үчдә ики һиссәси исә истеһлак един капитал *әмәјин истисмар нормасы ејни* олдугда (вә мәнфәәт нормасынын таразлашмасындан сәрфнәзәр едилдикдә), үчдә ики һиссәси истеһлак едилмәjән, үчдә бир һиссәси исә истеһлак един капитала нисбәтән даһа јүксәк мәнфәәт верир. Зира икинчи капиталда, көрүнүр, даһа чох машын вә и. а., һәмчинин башга сабит капитал вардыр, һалбуки биринчисиндә бу үнсүр аздыр вә биринчиси даһа чох мигдар чанлы әмәји, демәли, һәмчинин даһа чох мигдар изафи әмәји һәрәкәтә кәтирир.

Биз Шербүлјенин өз мүддәасына онун өзүнүн вердиjи ифадәни көтүрдүкдә исә, һәр шејдән әввәл демәк лазымдыр ки, бу ифадә она һеч бир фајда вермир, чүнки өзлүјүндә мәһсуллар күтләси, јахуд истеһлак дәјәрләри күтләси үмумиjjәтлә

* — орта термин (әгли нәтичәдә). Бурада икинчи мүгәддәм шәрт мә'насындадыр. *Ред.*

нә дәјәри, нә изафи дәјәри, нә дә мәнфәәти мүәјјән етмир. Бәс бүтүн бунларын архасында нә кизләнир? Сабит капиталын машынлардан вә и. а. ибарәт олан һиссәси дәјәрин јарадылмасы просесинә дахил олмадан әмәк просесинә дахилдир вә бунунла да мәһсулларын дәјәринә һеч бир шеј әлавә етмәдән, мәһсулдар күтләсинин артмасына көмәк едир. (Зира о өзүнүн ашынмасы илә мәһсула һансы дәрәчәдә дәјәр әлавә едирсә, ахы бу дәрәчәдә о өзү истеһлак едилән капиталдан фәргли олараг *тәтбиг едилән* капитала дејил, *истеһлак едилән* капитала аиддир). Лакин сабит капиталын истеһлак едилмәјән бу һиссәси өзлүјүндә *мәһсуллар күтләсинин артмасына* сәбәб олмур. О, мүәјјән иш вахты әрзиндә даһа чох мигдар мәһсул јарадылмасына көмәк едир. Буна көрә дә иш јалныз *«јашајыш васитәләри фондунда»* олан иш вахты әрзиндә ичра едилсәјди, мәһсуллар күтләси артмазды. Демәли, мәһсул артығы истеһлак едилән капитала нисбәтән тәтбиг едилән капиталын артыг һиссәси илә дејил, *истеһлак едилән капиталын* бу һиссәсиндә баш верән дәјишикликлә јарадылыр (бурада фәрз едилир ки, экинчиликдә олдуғу кими, мәһсул *күтләсинин* сәрф едилән капитал күтләсиндән асылы олмадығы вә ја асылы ола билмәјәчәји вә әмәк мәһсулдарлығынын гисмән нәзарәт алтына алына билмәјән тәбии шәраитдән асылы олдуғу истеһсал саһәләриндән бәһс едилмир).

Шербүлје сабит капиталы—истеһлак едилән вә ја истеһлак едилмәјән сабит капиталы—иш вахтынын [мүддәтиндән], дәјәрин артмасы просесиндә дәјишән капиталда баш верән дәјишикликдән асылы олмајан бир капитал кими нәзәрдән кечирирсә, ејни дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә беләдејә биләрди:

«Мәһсулларын үмуми мәчмусу [1108] истеһлак едилән капиталын хаммалдан ибарәт олан һиссәсинин артдығы пропорсијада» (һәр һалда е'маледичи сәнаједә) «артыр».

Зира мәһсулун артмасы физики мә'нада капиталын бу һиссәсинин артмасы илә ејнидир. Дикәр тәрәфдән, экинчиликдә (һәмчинин һасилат сәнајесиндә) истеһлак едилмәјән капиталын (јә'ни сабит капиталын) аз тәтбиг едилдији вә истеһлак едилән капиталын (мәсәлән, әмәк һаггынын) нисбәтән чох тәтбиг едилдији јердә торпаг даһа мүнбит олдугда мәһсуллар күтләси, даһа чох инкишаф етмиш олан вә тәтбиг едилән капиталын истеһлак едилән капитала нисбәтинин даһа јүксәк олдуғу өлкәјә нисбәтән даһа артыг ола биләр.

Беләликлә, Шербүлјенин икинчи мүддәасы һијләли бир фырылдаг јолу илә изафи дәјәри (мәнфәәтин зәрури әсасыны) кечиртмәк чәһдиндән ибарәтдир.

[Шербүлјенин чыхардығы нәтичә беләдир:]

«Буна көрә дә, *мәнфәәт нормасы,* јахуд мәнфәәтин капитала *нисбәти*, ики башга нисбәтин, мәһз: *тәтбиг едилән капиталла истеһлак едилән капитал арасындакы нисбәтин вә истеһлак едилән капиталла мәһсул арасындакы нисбәтин* комбинасијасы нәтичәсидир» (сәһ. 70).

Әввәлчә *мәнфәәти* изаһ етмәк лазым иди. Лакин бу изаһат әвәзиндә мәнфәәтин анчаг елә бир тә'рифи алынмыш олду ки, бу да мәнфәәтин анчаг тәзаһүр үсулуну ифадә едир, анчаг белә бир факты ифадә едир ки, мәнфәәт мәһсул истеһсалы мәсрәфләринә нисбәтән, јахуд истеһлак едилән капиталын дәјәринә нисбәтән мәчму мәһсулун дәјәринин артыг һиссәсидир,—јә'ни мәнфәәтин ади тә'рифи алынмыш олду.

Инди *мәнфәәт нормасыны* изаһ етмәк лазымдыр. Лакин јенә дә анчаг ади тә'риф алыныр: мәнфәәт нормасы мәнфәәтин мәчму капитала нисбәтидир, јахуд, башга сөзлә десәк, мәһсул истеһсалына чәкилән хәрчләрә нисбәтән мәһсул дәјәринин артыг һиссәсинин истеһсал үчүн аванс едилән мәчму капитала нисбәтидир. Беләликлә, капитал үнсүрләринин дүзкүн фәргләндирилмәсинә јахын олан фәргләндирмәнин тәһриф олунмуш шәкилдә баша дүшүлмәси вә јөндәмсиз тәтбиг едилмәси, һәмчинин мәнфәәтин вә мәнфәәт нормасынын һәмин үнсүрләр арасындакы нисбәтлә билаваситә әлагәдә олмасынын дүшүнүлмәмиш шәкилдә сезилмәси анчаг она кәтириб чыхарыр ки, үмумән мә'лум олан ибарәләр даһа нәзәријјәбаз формада тәкрар олунур, әслиндә исә бу ибарәләрдә мәнфәәтин вә мәнфәәт нормасынын мөвчуд олмасы јалныз гејд едилир, лакин бунларын маһијјәти барәсиндә һеч бир шеј дејилмир.

Шербүлје нәзәријјәбаз формуллары чәбр дили илә ифадә едир, лакин бунун да нәтичәсиндә иш әсла јахшылашмыр:

«Мүәјјән дөвр әрзиндәки мәчму мәһсулу $П$ илә, тәтбиг едилән капиталы $К$ илә, мәнфәәти $п$ илә, мәнфәәтин капитала *нисбәтини* (мәнфәәт нормасыны) $н$ илә, истеһлак едилән капиталы $к$ илә ишарә едәк. Онда $П - к = п$, $н = \frac{п}{К}$; демәли, $Кн = п$. Демәли, $П - к = Кн$; демәли. $н = \frac{П - к}{К}$» (сәһ. 70, гејд).

Бунларын һамысы анчаг о демәкдир ки, мәнфәәт нормасы мәнфәәтин капитала нисбәтинә бәрабәрдир, мәнфәәт исә мәһсул истеһсалына чәкилән хәрчләрә нисбәтән мәһсул дәјәринин артыг һиссәсинә бәрабәрдир.

Үмумијјәтлә Шербүлје истеһлак едилән вә истеһлак едилмәјән капиталдан данышаркән онун әгли нәзәри гаршысында дуран шеј әсас капиталла дөврijјә капиталы арасындакы фәргдән ибарәтдир: бурада о, бундан фәргли олараг капитал-

да истеһсал просесиндән ирәли кәлән вә онун өзү тәрәфиндән гејд едилмиш фәрги әсас көтүрмүр. Изафи дәјәр артыг тәдавүлдән әввәл нәзәрдә тутулур вә тәдавүлдән ирәли кәлән фәргләр мәнфәәт нормасына һәр нечә тә'сир көстәрсә дә, мәнфәәтин мәншәјинә бунларын һеч бир дәхли јохдур.

«Мәһсулдар капитал истеһлак едилән һиссәдән [јашајыш васитәләри фонду, хаммал, јардымчы материаллар] вә истеһлак едилмәјән һиссәдән [аләтләр, чиһазлар, машынлар] ибарәтдир. Сәрвәт вә әһали артдыгча, истеһлак едилән һиссә артмаға мејл көстәрир, чүнки истеһсалын һасилат саһәләри кетдикчә даһа артыг мигдар әмәк тәләб едир. Дикәр тәрәфдән, јенә һәмин тәрәгги тәтбиг едилән капитал *күтләсини истеһлак едилән* капитал күтләсиндән хејли артыг дәрәчәдә артырыр. Буна көрә дә бүтүн истеһлак едилән капитал күтләси артмаға мејл көстәрсә дә, бу просесин тә'сири нејтраллашдырылмыш олур, чүнки мәһсул күтләси даһа сүр'әтли бир силсилә һалында артыр вә гәбул етмәк лазымдыр ки, *мәнфәәтин үмуми мәчмусу* азы *тәтбиг едилән капиталын үмуми мәчмусу* кими ејни дәрәчәдә кучлү сурәтдә артыр» (сәһ. 71).

«Мәнфәәт күтләсинин тәтбиг едилән капитала нисбәтиндән ибарәт олан мәнфәәт нормасы дејил, мәнфәәт күтләси артыр, $н = \frac{П-к}{К}$. Ајдындыр ки, *П — к*, јахуд мәнфәәт (чүнки *П — к = п*) һәтта *н* азалдыгда да арта биләр, бу шәртлә ки, *П — к*-ја нисбәтән *К* даһа сүр'әтлә артсын» (сәһ. 71, гејд).

Бурада мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини доғуран сәбәбдән һәлә мүәјјән дәрәчәјә гәдәр бәһс едилмишдир; лакин әввәлки тәһрифләрдән сонра бу анчаг долашыглыға вә өз-өзүнү тәкзиб едән зиддијјәтләрә кәтириб чыхара биләр. Әввәлчә истеһлак едилән капитал күтләси артыр, лакин мәһсуллар күтләси даһа сүр'әтлә артыр (јә'ни бурада мәһсулларын истеһсалы хәрчләринә нисбәтән мәһсулларын дәјәринин артыг һиссәси даһа сүр'әтлә артыр), чүнки мәһсуллар күтләси тәтбиг едилән капитала пропорсионал сурәтдә артыр, бу капитал исә истеһлак едилән капиталдан даһа сүр'әтлә артыр. Әсас капиталын, мәсәлән, хаммал күтләсиндән *нәјә көрә* даһа сүр'әтлә артмасы һеч бир јердә дејилмәмишдир. Лакин тутаг ки, беләдир. Мәнфәәт күтләси *тәтбиг едилән* капитала, мәчму капитала *пропорсионал* сурәтдә артыр вә бунунла белә, [1109] *мәнфәәт нормасы* кујә ашағы дүшмәлидир, чүнки мәчму капитал мәһсуллар күтләсиндән, јахуд даһа јахшы шәкилдә десәк, мәнфәәт күтләсиндән даһа сүр'әтлә артыр.

Әввәлчә Шербүлје дејир ки, *мәнфәәт күтләси* азы «тәтбиг едилән капиталын үмуми мәчмусу» илә ејни пропорсијада *артыр,* сонра исә иддиа едилир ки, мәнфәәт нормасы *ашағы дүшүр,* чүнки тәтбиг едилән капиталын үмуми мәчмусу мәнфәәт күтләсиндән даһа сүр'әтлә артыр. Әввәлчә *П — к* «азы» *К* кәмијјәтинә пропорсионал сурәтдә артыр, сонра исә $\frac{П-к}{К}$ ашағы дүшүр, чүнки «азы *К* гәдәр сүр'әтлә артан» *П—к*-ја нисбә-

тән K даһа сүр'әтлә артыр. Бүтүн бу долашыглыг арадан галдырылса, анчаг беләбир тавталокија галар ки, һәтта $П—к$ артдыгда да $\frac{П-к}{К}$ ашағы дүшә биләр, јә'ни һәтта мәнфәәт артдыгда да мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүјү заман ашағы дүшә биләр. Норма јалныз $П—к$-нын $К$-ја нисбәтидир, [бу нисбәт исә о һалда азалыр ки,] капитал мәнфәәт күтләсиндән сүр'әтлә артсын.

Беләликлә, үмуми нәтичәдә ашағыдакы әлламәлик алынмыш олур: капитал мәнфәәт күтләсиндән сүр'әтлә артырса, јахуд мәнфәәт күтләсинин мүтләг мә'нада артмасына бахмајараг, о нисби мә'нада, капитала нисбәтән азалырса, мәнфәәт нормасы ашағы дүшә биләр, јә'ни артмагда олан мәнфәәт күтләсинин капитала нисбәти ашағы дүшә биләр. Бу исә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси үчүн дикәр ифадәдән башга бир шеј дејилдир. Бу һадисәнин мүмкүн олмасына—вә һәтта онун мөвчуд олмасы фактына—исә һеч заман шүбһә олмамышдыр. Бурада бәһс олунан јеканә шеј мәһз ондан ибарәтдир ки, бу һадисәнин сәбәбини нечә изаһ етмәли,—Шербүлје исә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини, мәчму капитала нисбәтән мәнфәәт күтләсинин ашағы дүшмәсини мәнфәәт күтләсинин елә артмасы илә изаһ едир ки, бу да азы капиталын артмасы илә ајаглашыр! О, көрүнүр, тутгун шәкилдә дујмушду ки, тәтбиг едилән чанлы әмәк күтләси мүтләг мә'нада артса да, кечмиш әмәјә нисбәтән азалыр вә *буна көрә* мәнфәәт нормасы азалмалыдыр. Лакин онун бу дујғусу дүшүнүлмәмиш шәкилдә дә галмышдыр. Кечиләси кандар јахынлашдыгча, бу кандар һәгигәтдә кечилмирсә, ифадәләр даһа јанлыш олур вә белә бир иллүзија даһа чох күчләнир ки, һәмин кандар артыг архада галмышдыр.

Үмуми мәнфәәт нормасынын таразлашмасы һаггында Шербүлјенин дедикләри исә, әксинә, чох диггәтәлајигдир[126].

[1109] «Торпаг рентасы чыхылдыгдан сонра, *мәнфәәт мәчмусундан,* јә'ни истеһлак едилән капитала нисбәтән мәһсулларын артығындан галан һиссә капиталист истеһсалчылар арасында *онлардан һәр биринин тәтбиг етдији капитала пропорсионал сурәтдә* бөлүнүр, мәһсулларын истеһлак едилән капитала ујғун кәлән вә ону өдәмәк үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси исә бу капиталистләрин һәгигәтән истеһлак етдикләри капитала пропорсионал сурәтдә бөлүнүр. Бу *икили бөлкү гануну* капиталын тәтбиг едилдији бүтүн һалларда алынан фајданы таразлашдырмаға чалышан *рәгабәтин фәалијјәти* сајәсиндә һәјата кечир. Сон нәтичәдә бу икили бөлкү гануну мүхтәлиф нөв мәһсуллар үчүн онларын мүвафиг *дәјәрләрини* вә *гијмәтләрини* мүәјјән едир» (сәһ. 71—72).

Бу, чох јахшыдыр. Јалныз ахырдакы сөзләр дүзкүн дејилдир, бу да о барәдә олан сөзләрдир ки, үмуми мәнфәәт нормасынын белә әмәлә кәлмәси әмтәәләрин *дәјәрләрини* вә *гијмәтләрини* (белә демәк лазым иди: истеһсал гијмәтләрини)

мүәјјән едир. Дәјәрин мүәјјән едилмәси, әксинә, prius*-дур, мәнфәәт нормасы үчүн вә истеһсал гијмәтләринин јарадылмасы үчүн мүгәддәм шәртдир. «Мәнфәәтләр мәчмусунун», јә'ни өзү анҹаг әмтәәләрин мәчму дәјәринин бир һиссәси олан [1110] изафи дәјәрин бу вә ја башга *бөлкүсү* үмумијјәтлә нә јолла бу «мәнфәәтләр *мәчмусуну»,* демәли, изафи дәјәри, демәли, әмтәәләрин өз дәјәрләрини дә мүәјјән едә биләр? Шербүљенин ифадәси јалныз әмтәәләрин нисби дәјәрләри дејиләркән онларын истеһсал гијмәтләри нәзәрдә тутулдуғу дәрәчәдә дүзкүндүр. Шербүљенин бүтүн сәһвләри ондан ирәли кәлир ки, о, дәјәрин вә изафи дәјәрин мәншәјини вә ганунларыны ајрылыгда нәзәрдән кечирмир.

Лакин о, муздлу әмәклә капитал арасындакы мүнасибәти мүәјјән дәрәчәјә гәдәр дүзкүн баша дүшүр:

«Dévolution» (әмлакын гануна көрә башгасына верилмәси, ирсән алынмасы вә и. а.) «јолу илә һеч бир шеј алмајан вә мүбадилә үчүн һеч бир шеји олмајан шәхсләр еһтијаҹ һисс етдикләри шеји јалныз о заман ала биләрләр ки, капиталистләрә өзләринин *әмәјини* тәклиф етсинләр Онлар јалныз елә шејләрә һүгуг алырлар ки, бу шејләр онлара *әмәјин гијмәти* кими верилсин, лакин нә бу әмәјин *мәһсулу,* нә дә һәмин мәһсула әлавә етдикләри *дәјәр* үчүн онларда һүгуг јохдур» (сәһ. 55—56). «Пролетар мүәјјән јашајыш васитәләри фонду мүгабилиндә өз әмәјини *сатмагла* капиталын дикәр һиссәләринә һәр һансы һүгугдан тамамилә имтина едир. Бу мәһсулларын мәнимсәнилмәси јенә әввәлки кими галыр; көстәрилән сөвдә [пролетарла капиталист арасында] бу мәнимсәмәни әсла дәјишдирмир. Мәһсуллар јенә әввәлки кими хаммал вә јашајыш васитәләри фонду вермиш олан јалныз капиталистә мәхсусдур. *Мәнимсәмә ганунунун зәрури нәтиҹәси беләдир,* бу ганунун *әсас принсипи* исә, әксинә, *һәр бир ишчинин өз әмәји мәһсулуна мүстәсна һүгугу* олмасындан ибарәт иди» (сәһ. 58),

Бу әсас принсип, Шербүлјејә көрә, беләдир:

«Ишчинин өз әмәји нәтиҹәси олан дәјәрә мүстәсна һүгугу вардыр» (сәһ. 48).

Әмтәәләрин еквивалент олдуғуну вә өз дәјәрләринә көрә, јә'ни бунларда олан иш вахтына көрә мүбадилә едилдијини ифадә едән әмтәәләр гануну нә јолла дәјишилиб елә бир шәкил алыр ки, капиталист истеһсалы (јалныз капиталист истеһсалы әсасында мәһсулун әмтәә кими истеһсал едилмәсинин мәһсул үчүн әһәмијјәти вардыр), әксинә, әмәјин бир һиссәсинин мүбадиләсиз мәнимсәнилмәсинә әсасланыр,—Шербүлје буну баша дүшмүр вә изаһ етмир. О анҹаг һисс едир ки, бурада нә исә бир *чеврилиш* баш верир.

Шербүљенин ифадә етдији «әсас принсип» халис ујдурмадыр. Бу принсип *әмтәә тәдавүлүнүн* доғурдуғу заһири ҹәһәт-

* — илкин, мүгәддәм амил. *Ред.*

дән ирәли кәлир. Әмтәәләр өз дәјәрләринә көрә, јә’ни бунларда олан әмәјә көрә мүбадилә едилир. Бурада фәрдләр бир-биринин гаршысына јалныз әмтәә саһибләри кими чыхырлар вә буна көрә јалныз өз әмтәәсини өзкәнинләшдирмәк јолу илә өзкә әмтәәсини әлдә едә биләрләр. Буна көрә дә белә бир *заһири* көрүнүш јараныр ки, куја онлар анчаг өз әмәкләрини мүбадилә едә биләрләр, чүнки *өзкә* әмәјини еһтива едән бу әмтәәләрин өзү јенә дә өз әмтәәсини мүбадилә етмәк јолу илә алынмырса, өзкә әмәјини еһтива едән әмтәәләрин мүбадиләси инсанлар арасында [садә] әмтәә саһибләри олан алычыларла сатычыларын мүнасибәтләриндән фәргли мүнасибәтләр олмасыны тәләб едир. Капиталист истеһсалынын өз сәтһиндә адамларын раст кәлдији бу заһири көрүнүш капиталист истеһсалында арадан галхыр. Лакин белә бир иллүзија арадан галхмыр ки, куја әввәлдә инсанлар бир-биринин гаршысына јалныз әмтәә саһибләри кими чыхырлар вә буна көрә дә һәр бири јалныз ишчи олдуғу дәрәчәдә мүлкијјәтчидир. Бу «әввәлдә», дејилдији кими, алдадычы иллүзијадыр вә ону капиталист истеһсалынын јаратдығы заһири көрүнүш төрәдир,—тарихән һеч заман белә бир һадисә олмамышдыр. Үмумијјәтлә инсан (тәчрид олунмуш һалда вә ја чәмијјәтдә) һәмишә ишчи кими мејдана чыхмаздан әввәл мүлкијјәтчи кими мејдана чыхыр, һәтта мүлкијјәт онун јалныз әтраф тәбиәтдән өзүнүнкү һесаб етдији шејдән (јахуд аиләнин, гәбиләнин, ичманын үзвү олараг гисмән әтраф тәбиәтдән, гисмән дә артыг истеһсал едилмиш үмуми истеһсал васитәләриндән өзүнүнкү һесаб етдији шејдән) ибарәт ола биләр. Һәм дә илкин һејван вәзијјәти арадан галхдыгда, инсанын өз әтрафындакы тәбиәт үзәриндә мүлкијјәти һәмишә әввәлчә онун ичма, аилә, гәбилә вә и. а. үзвү кими варлығы илә, онун башга адамлара мүнасибәти илә бағлы олур, бу мүнасибәт онун тәбиәтә мүнасибәти үчүн дә шәртдир. «Әсас принсип» олараг «мүлкијјәтсиз ишчи», әксинә, јалныз мәдәнијјәтин төрәтмәсидир, һәм дә мүәјјән тарихи пилләдә—«капиталист истеһсалы» пилләсиндә төрәтмәсидир. Бурада гаршымызда «мәнимсәмә» [«appropriation»] гануну дејил, һәр һалда Шербүљенин тәсәввүр етдији кими, үмумијјәтлә мәнимсәмә гануну дејил, «әмлакдан мәһруметмә» гануну дурур, елә бир мәнимсәмә гануну дурур ки, бу мәнимсәмә мүәјјән, спесифик истеһсал үсулуна ујғундур. [1110]

[1111] Шербүлје дејир:

«Мәһсуллар капитала чеврилмәздән әввәл мәнимсәнилир. Онларын белә капитала чеврилмәси онлары артыг мәнимсәнилмиш олмагдан азад етмир» (сәһ. 54).

Бу јалныз мәһсуллара дејил, әмәјә дә аиддир. Хаммал вә и. а., һәмчинин әмәк васитәләри капиталистә мәхсусдур; бунлар онун пулунун *чеврилмиш* формасыдыр. Дикәр тәрәфдән, капиталист иш гүввәсини, јахуд иш гүввәсинин һәр күн (мәсәлән, күндә 12 саат) ишләдилмәсини 6 иш саатынын мәһсулуна бәрабәр олан мәбләғдә пула сатын алмышдырса, 12 саатын әмәји она мәхсусдур; бу әмәк һәлә һәјата кечирилмәздән әввәл капиталист тәрәфиндән *мәнимсәнилмишдир*. Бу әмәји истеһсал просесинин өзү капитала чевирир. Лакин онун белә капитала чеврилмәси онун мәнимсәнилмәсиндән даһа сонра баш верән бир һадисәдир.

«Мәһсуллар» капитала чеврилир: *мадди чәһәтдән* чеврилир, чүнки бунлар әмәк просесиндә әмәк шәртләри кими, истеһсал шәртләри кими—әмәк чисми вә әмәк васитәләри кими фәалијјәт көстәрир,—*формача* чеврилир, чүнки мәһсулда онларын *дәјәри* галмагдан башга, онлар өзү дә *әмәји вә изафи әмәји* сормаг васитәси олур, јә'ни онлар әслиндә әмәји удан амилләр кими фәалијјәт көстәрир. [1112] Дикәр тәрәфдән, истеһсал просесиндән *әввәл мәнимсәнилән* иш гүввәси истеһсал просесинин *өзүндә* әмәк шәртләринә вә изафи дәјәрә чеврилмәклә, билаваситә капитала чеврилир; иш гүввәсинин мәһсулда маддиләшмәси сабит капиталы сахлајыр, дәјишән капиталы өдәјир вә изафи дәјәр əлавә едир. [1112]

[4) КЕНИШ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛДАН ИБАРӘТ ОЛАН ЈЫҒЫМ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР]

[Шербүлје дејир:]

[1110] «Һәр бир сәрвәт јығымы сонракы јығымы сүр'әтләндирмәк үчүн васитәләр верир» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 29).

{Һәр бир јығымын әмәк һаггы мәсрәфләриндән ибарәт олмасы һаггында Рикардонун (Смитдән кечән) бахышы һәтта о һалда да јанлыш оларды ки, јығымын һеч бир һиссәси in natura әмәлә кәлмәсин, бу исә, мәсәлән, о заман олур ки, фермер әввәлкиндән артыг тохум сәпсин, малдар чинс мал-гаранын вә ја кәсилмәк үчүн көкәлдилән мал-гаранын сајыны артырсын, машынгајыран машынгајырма машынында изафи дәјәрин бир һиссәсинә саһиб олсун. Капиталын бу вә ја дикәр һиссәсинин тәркиб үнсүрләрини истеһсал едән бүтүн истеһсалчыларын һәр ил јығым әлдә етмәк, јә'ни истеһсалын үмуми мигјасыны ар-

тырмаг фактына бел бағламагла даими ифрат истеһсал јаратмасы кими бир һал олмасајды да, бу бахыш јанлыш оларды. Бундан әлавә, әкинчи өз изафи тохумунун бир һиссәсини малдарла мүбадилә едә биләр, малдар да бу тохуму дәјишән капитала чевирә биләр, һалбуки әкинчи [белә бир мүбадилә јолу илә] өз тохумуну сабит капитала чевирмишдир. Кәтанчы [1111] өз изафи мәһсулунун бир һиссәсини әјиричијә сатыр, о да буну сабит капитала чевирир; мәһз бу пула кәтанчы аләтләр ала биләр, аләтләри истеһсал едән исә дәмир вә и. а. ала биләр,—белә ки, бүтүн бу үнсүрләр билаваситә сабит капитал олур. Лакин буну бир кәнара гојаг.

Фәрз едәк ки, машын фабриканты 1000 ф. ст. мәбләғиндә әлавә капиталы истеһсал үнсүрләринә чевирмәк истәјир. Бу һалда о, доғрудур, һәмин әлавә капиталын бир һиссәсини, дејәк ки, 200 ф. стерлингини әмәк һаггына сәрф едәчәкдир. Лакин о, галан 800 ф. стерлингә дәмир, көмүр вә и. а. алыр. Тутаг ки, бу дәмир, көмүр вә и. а. һәлә истеһсал едилмәлидир. Бу заман дәмир сәнајечисинин вә ја көмүр сәнајечисинин өз әмтәәләриндән ибарәт нағд артыг (јығылмыш) еһтијаты јохдурса, һәмчинин әлавә машын јохдурса вә онлар буну бирбаша сатын ала билмирләрсә (зира бу һалда јенә дә сабит капиталын сабит капитала мүбадиләси баш верәрди), дәмир сәнајечиси вә көмүр сәнајечиси анчаг өз көһнә машынларыны даһа артыг мүддәт ишләмәјә мәчбур етмәклә машын фабриканты үчүн әлавә мигдар дәмир вә көмүр истеһсал едә биләрләр. Онда бу машынлар даһа тез өдәнилмәли оларды, һәм дә онларын дәјәринин бир һиссәси јени мәһсула дахил оларды. Лакин буну да бир кәнара гојаг. Һәр һалда дәмир сәнајечисинә даһа артыг көмүр лазым кәлир; демәли, бурада о, 800 ф. стерлингдән онун пајына дүшәнин һәр һалда бир һиссәсини билаваситә сабит капитала чевирмәлидир. Лакин онларын һәр икисинин, көмүр сәнајечиси вә дәмир сәнајечисинин сатдығы өз көмүрүндә вә өз дәмириндә һаггы өдәнилмәјән, изафи әмәк вардыр. Һәм дә бу әмәк дөрддә бир һиссә тәшкил едирсә, бу 800 ф. стерлингдән артыг 200 ф. ст. әмәк һаггындан ибарәт олмур, һәлә онларын мәһсулларынын дәјәриндән көһнә машынларын ашынмасына кедән һиссә барәсиндә данышмырыг.

Изафи мәһсул һәмишә ајрыча капиталын истеһсал етдији натурал формалы шејләрдән—көмүрдән, дәмирдән вә и. а. ибарәтдир. Өз мәһсуллары бир-бири үчүн гаршылыглы сурәтдә истеһсал үнсүрләри олан истеһсалчылар мәһсуллары мүбадилә едирләрсә, изафи мәһсулун бир һиссәси билаваситә сабит капитала чеврилир. Јашајыш васитәләри истеһсалчылары тәрәфиндән истеһсал едилмиш мәһсуллара мүбадилә едилән вә

онларын сабит капиталыны өдәјән һиссәси исә лазыми дәјишән капитал јарадыр. Бир үнсүр олараг бу јашајыш васитәләринин истеһсалына дахил ола билмәјән (јалныз дәјишән капитал кими дахил ола билән) јашајыш васитәләринин истеһсалчылары мәһз башга истеһсалчыларын әлавә дәјишән капитал алдыглары просес васитәси илә әлавә сабит капитал әлдә едирләр.

Тәкрар истеһсалын јығымдан ибарәт олдуғу дәрәҹәдә о, садә тәкрар истеһсалдан ашағыдакы хүсусијјәтләри илә фәргләнир.

Биринҹиси. Јығылан истеһсал үнсүрләри—һәм бунларын дәјишән капитала аид олан һиссәси, һәм дә сабит капитала аид олан һиссәси әлавә едилән јени әмәкдән ибарәтдир: бунлар мәнфәәтдән һасил олса да, бүтөвлүклә кәлирә чеврилмир; мәнфәәт, јахуд изафи әмәк бүтүн бу истеһсал үнсүрләринә чеврилир. Һалбуки садә тәкрар истеһсал заманы мәһсулун бир һиссәси кечмиш әмәји (јә'ни бу һалда ҹари илдә ичра едилмәјән әмәји) тәмсил едир.

Икинҹиси. Өзлүјүндә ајдындыр ки, мүәјјән истеһсал саһәләриндә иш вахты узадылырса, јә'ни орада һеч бир әлавә аләт вә ја машын тәтбиг едилмирсә, јени мәһсул гисмән көһнә аләтләрин вә ја машынларын даһа сүр'әтлә ашынмасыны өдәјир, көһнә сабит капиталын бу сүр'әтли истеһлакы исә јығым моментидир.

Үчүнҹүсү. [Кениш] тәкрар истеһсал просесиндә,—гисмән капиталын истифадәдән чыхмасы нәтиҹәсиндә, гисмән мәһсулун бир һиссәсинин пула чеврилмәси нәтиҹәсиндә, гисмән дә садәҹә олараг истеһсалчынын [өз әлавә әмтәәси мүгабилиндә] пул әлдә едиб бунунла да башгаларынын әмтәәләринә, мәсәлән, зинәт шејләри сатычысынын әмтәәләринә тәләби азалтмасы нәтиҹәсиндә,—әмәлә кәлән әлавә пул капиталы сајәсиндә, садә тәкрар истеһсал заманы олдуғу кими истеһсал үнсүрләрини мүнтәзәм сурәтдә өдәмәјә һеч бир лүзум јохдур.

Артыг пула һәр кәс мәһсул ала биләр вә ја мәһсуллара сәрәнҹам едә биләр, һәтта бунлары сатын алдығы истеһсалчы өз кәлирини биринҹинин мәһсулуна хәрҹләмәдикдә вә бу мәһсулла өз капиталыны өдәмәдикдә дә, белә ола биләр.} {Һәр дәфә бу вә ја башга әлавә капитал (дәјишән вә ја сабит капитал) дикәр тәрәфдә мүвафиг капиталла тамамланмадыгда, о, бир тәрәфдә пул капитал кими јатыб галмалыдыр, һәтта бу пул капитал јалныз борҹ тәләбләри формасында олдугда да, белә ола биләр.}

[5) ШЕРБҮЛЈЕДӘ СИСМОНДИЗМ ҮНСҮРЛӘРИ. ГАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР. ГАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫНЫН ДАҺА ЧОХ ИНКИШАФ ЕТМИШ САҺӘЛӘРИНДӘ ДӘЈИШӘН ГАПИТАЛЫН МҮТЛӘГ МӘ'НАДА АЗАЛМАСЫ. ГАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУ ДӘЈИШИЛМӘЗ ГАЛДЫГДА, САБИТ ГАПИТАЛЛА ДӘЈИШӘН ГАПИТАЛ АРАСЫНДАКЫ ДӘЈӘР НИСБӘТЛӘРИНДӘ ДӘЈИШИЛМӘЛӘР. ГАПИТАЛЫН ҮЗВИ ГУРУЛУШУ ВӘ ӘСАС ГАПИТАЛ ИЛӘ ДӨВРИЈЈӘ ГАПИТАЛЫ АРАСЫНДА МҮХТӘЛИФ НИСБӘТЛӘР. ГАПИТАЛ ДӨВРИЈЈӘСИНДӘ ФӘРГЛӘР ВӘ БУНЛАРЫН МӘНФӘӘТӘ ТӘ'СИРИ]

Галан чәһәтләрдән Шербүлјенин бахышлары Сисмонди илә Рикардонун бир-бирини инкар едән консепсијаларынын тәәччүб едиләчәк бирләшмәсиндән ибарәтдир. [1111]

[1112] Ашағыдакы јерләр *Сисмонди руһундадыр:*

«Гапиталын мүхтәлиф үнсүрләри арасында *дәјишилмәз нисбәт* һаггындакы еһтимал чәмијјәтин игтисади инкишафынын һеч бир пилләсиндә һәјата кечмир. Бунларын арасындакы нисбәт әһәмијјәтли дәрәчәдә *дәјишкәндир,* бунун да ики сәбәби вардыр: 1) әмәк бөлкүсү вә 2) инсан гүввәсинин тәбиәт гүввәләри илә әвәз едилмәси. Бу һәр ики сәбәб капиталын дикәр ики үнсүрүнә јашајыш васитәләри фондунун *нисбәтини* азалтмаг мејли көстәрир» (сәһ. 61—62).

«Белә бир вәзијјәтдә *мәһсулдар капиталын артмасы* әмәјин гијмәтини тәшкил етмәли олан јашајыш васитәләри фондунун һеч дә һөкмән артмасына сәбәб олмур; бу, һәр һалда мүвәггәти олараг, капиталын бу үнсүрүнүн мүтләг мә'нада азалмасы вә, демәли, *әмәк гијмәтинин ашағы дүшмәси* илә јанашы давам едә биләр» (сәһ. 63).

{Бу, Сисмонда руһунда олараг, *әмәк һаггынын јүксәклијинә* [јашајыш васитәләри фондунун азалмасынын] тә'сири [кими шәрһ едилир]—Шербүлјенин јеканә башланғыч нөгтеји-нәзәридир. Бу, әмәјә өз дәјәринә көрә һагг верилмәси кими бир мүгәддәм шәрти әсас көтүрән вә әмәјин *базар гијмәтинин* бу нөгтәдән јухары галхмасы вә ја ашағы дүшмәси (әмәк дәјәриндән јухары галхмасы вә ја ашағы енмәси) һалларыны нәзәрә алмајан бир тәдгигатда тамамилә арадан галхыр.}

«Өз мүәссисәсиндә јени әмәк бөлкүсү тәтбиг етмәк вә ја һәрәкәтверичи гүввә үчүн тәбии мәнбәдән истифадә етмәк истәјән бир истеһсалчы әввәлләр еһтијач һисс етдији *бүтүн* фәһләләри бу шәраитдә дә ишләтмәк үчүн кифајәт гәдәр капитал јығачағыны көзләмәјәчәкдир. Әввәлләр он фәһлә илә истеһсал етдији шеји истеһсал етмәк үчүн әмәк бөлкүсү шәраитиндә о бәлкә дә беш фәһлә илә кифајәтләнәчәкдир; һәрәкәтверичи гүввә үчүн тәбии мәнбәдән истифадә етдикдә о, бәлкә дә анчаг бир машын вә ики фәһлә ишләдәчәкдир. Бунун нәтичәсиндә [әввәлләр 3 000 тәшкил едән] јашајыш васитәләри фонду биринчи һалда 1.500-ә, икинчи һалда исә 600-ә енәчәкдир;

Лакин мејданда олан фәһләләрин сајы дәјишилмәдијинә көрә, *онларын рәгабәти* тезликлә әмәк гијмәтинин өз әввәлки сәвијјәсиндән ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр. *Мәнимсәмә ганунунун* ән һејрәтли нәтичәләриндән бири беләдир. Сәрвәтин, јә'ни әмәк мәһсулларынын мүтләг мә'нада артмасы фәһләләрин јашајыш васитәләри фондунун мүвафиг сурәтдә артмасына сәбәб олмур вә һәтта бу фондун азалмасына, бүтүн мәһсул нөвләриндән фәһләләрә чатан пајын азалмасына сәбәб ола биләр» (сәһ. 63—64). *«Әмәк гијмәтини»* (бурада даим анчаг әмәјин *базар гијмәтиндән* бәһс едилир) «мүәјјән едән сәбәбләр мәһсулдар капиталын мүтләг кәмијјәтиндән вә капиталын мүхтәлиф үнсүрләри арасындакы нисбәтдән ибарәтдир—бу ики ичтимаи факта фәһләнин ирадәси һеч бир тә'сир көстәрә билмир» (сәһ. 64). «Фәһләнин имканлары демәк олар һәмишә әлверишсиздир» (јенә орада).

Мәһсулдар капиталын мүхтәлиф үнсүрләри арасындакы нисбәт ики чүр мүәјјән олунур.

Әввәлән, бурада мәһсулдар капиталын үзви гурулушундан бәһс олунур. Биз бурада техноложи гурулушу нәзәрдә тутуруг. Әмәјин *мүәјјән мәһсулдар гүввәјә* малик олдуғу шәраитдә—буну һәр һансы бир дәјишиклик баш верәнә гәдәр сабит һесаб етмәк олар,—һәр бир истеһсал даирәсиндә мүәјјән *мигдар чанлы әмәјә* (һагғы өдәнилән вә һагғы өдәнилмәјән әмәјә), јә'ни *дәјишән* капиталын мүәјјән мигдар *мадди үнсүрләринә* дүшән хаммалын вә әмәк васитәләринин мигдары, јә'ни өз *мадди үнсүрләри* һалында сабит капиталын мигдары мүәјјән кәмијјәт тәшкил едир.

Тәтбиг едилән чанлы әмәјә нисбәтән маддиләшмиш әмәк чох дејилдирсә, мәһсулдан чанлы әмәји тәмсил едән һиссә капиталистлә фәһлә арасында һәр нечә бөлүнсә дә, бу һиссә бөјүкдүр. Һәм дә әксинә. Буна көрә әмәк истисмарынын мүәјјән нормасы шәраитиндә изафи әмәк дә бир һалда бөјүк, дикәр һалда кичик олур. Бурада дәјишиклик јалныз истеһсал просесиндә капиталын һәр ики һиссәсинин техноложи нисбәтини дәјишдирән бир дәјишиклик нәтичәсиндә баш верә биләр. Һәтта бу һалда да, капиталларын *кәмијјәти* мүхтәлиф олдугда, тәтбиг едилән чанлы әмәјин мүтләг мигдары даһа чох сабит капитал тәтбиг едилән капиталда бәрабәр вә ја һәтта артыг ола биләр. Лакин *нисби мә'нада* бу аз олмалыдыр. Ејни кәмијјәтли капиталлар үчүн, јахуд мәчму капиталын мүәјјән мүвафиг һиссәси үчүн, мәсәлән, 100 үчүн, о һәм мүтләг мә'нада, һәм дә нисби мә'нада аз олмалыдыр. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишафы (ашағы дүшмәси јох) нәтичәси олан бүтүн дәјишикликләр мәһсулун чанлы әмәк тәмсил едилән һиссәсини азалдыр, дәјишән капиталы азалдыр. Әмәк һагғы һәр јердә ејни фәрз едилдијинә көрә, биз мүхтәлиф истеһсал саһәләриндәки капиталлары [1113] нәзәрдән кечирәркән дејә биләрик ки, һәмин дәјишикликләр истеһсалын даһа јүксәк инкишаф

пилләсиндә дуран саһәләриндә *дәјишән* капиталы мүтләг мә'нада азалдыр.

Бу, истеһсал үсулундакы дәјишикликләрдән ирәли кәлән дәјишикликләрә аиддир.

Икинчиси исә, капиталларын үзви гурулушу вә онларын үзви гурулушундакы фәрг үзүндән онларын арасында јаранан фәрг мә'лум фәрз едилсә, техноложи гурулушун ејни илә галмасына бахмајараг, [сабит капиталла дәјишән капитал арасында] *дәјәр нисбәти* дәјишилә биләр. Бурада ашағыдакы һаллар ола биләр: *а*) сабит капиталын дәјәриндә дәјишилмә, *b*) дәјишән капиталын дәјәриндә дәјишилмә, *с) бунларын һәр икисинин* ејни вә ја мүхтәлиф нисбәтләрдә *дәјишилмәси.*

а) Техноложи гурулуш ејни илә галырса вә сабит капиталын дәјәриндә дәјишиклик баш верирсә, бу дәјәр ја азалыр, ја да артыр. Бу дәјәр азалырса вә јалныз әввәлки гәдәр чанлы әмәк тәтбиг едилирсә, јә'ни *истеһсалын пилләси* вә ја *мигјасы* дәјишилмәз галырса, демәли, мәсәлән, әввәлки кими 100 фәһлә ишләдилирсә, мадди чәһәтдән јенә әввәлки кими ејни мигдар хаммал вә әмәк васитәләри тәләб олунур. Лакин изафи әмәјин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти әввәлкиндән чох олачагдыр. Мәнфәәт нормасы јүксәлир. Әкс һалда бу норма ашағы дүшүр. Биринчи һалда һәмин истеһсал даирәсиндә артыг тәтбиг едилмиш капиталлар үчүн (сабит капитал үнсүрләринин дәјәри дәјишилдикдән сонра бу истеһсал даирәсинә гојулан јени капиталлар үчүн јох) тәтбиг едилән капиталын үмуми мәчмусу азалыр, јахуд бу капиталын бир һиссәси истифадәдән чыхыр, һәрчәнд истеһсал ејни мигјасда давам едир; јахуд бу јолла истифадәдән чыхан капитал әлавә олараг истеһсала гојулур вә капитал јығымы кими фәалијјәт көстәрир. Истеһсалын мигјасы артыр вә изафи әмәјин мүтләг мигдары да буна пропорсионал сурәтдә артыр. Һәмин *истеһсал үсулу* шәраитиндә, изафи дәјәр нормасы нә гәдәр олса, да, һәр бир капитал јығымы изафи дәјәрин үмуми мигдарынын артмасына сәбәб олур.

Әксинә, сабит капитал үнсүрләринин дәјәри јүксәлирсә, онда *ја истеһсалын мигјасы* (демәли, аванс едилән бүтүн капитал күтләси) артмалыдыр ки, *јенә әввәлки гәдәр* әмәк (дәјәри дәјишилмәјән ејни дәјишән капитал) тәтбиг етмәк мүмкүн олсун, бу һалда изафи дәјәрин мүтләг кәмијјәти вә онун нормасы дәјишилмәз галса да, изафи дәјәрин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти азалыр вә, демәли, мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. *Ја да* истеһсалын мигјасы вә аванс едилән капиталын үмуми мәчмусу артыр. Бу һалда һәр бир шәраитдә дәјишән капитал азалмалыдыр.

Әкәр [баһалашмыш] сабит капитала јенә әввәлки мәбләғ сәрф едилирсә, бу мәбләғ һәмин капиталын мадди үнсүрләри-

нин аз мигдарыны тәмсил едир, *технoложи нисбәт* исә әввәлки кими галдығына көрә, аз әмәк тәтбиг етмәк лазым кәлир. Онда аванс едилән бүтүн капитал истифадәдән чыхмыш әмәјин кәмијјәти гәдәр азалыр; аванс едилән капиталын үмуми дәјәри азалыр, лакин азалмыш олан бу капиталда сабит капиталын пајы (дәјәр нөгтеји-нәзәриндән) әввәлкиндән чох олур. Изафи дәјәр мүтләг мә'нада азалмышдыр, чүнки аз әмәк тәтбиг едилир. Һәмчинин галан изафи дәјәрин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти азалмышдыр, чүнки сабит капитала нисбәтән дәјишән капитал азалмышдыр.

Дикәр тәрәфдән, мәчму капитал әввәлки өлчүдә тәтбиг едилирсә, онда—дәјишән капиталын аз дәјәрини (тәтбиг едилән бүтүн чанлы әмәјин азалмыш мигдарыны тәмсил едән бу дәјәри) сабит капиталын артыг дәјәри уддуғуна көрә (биринчиси икинчисинин артдығы пропорсијада азалыр),—изафи дәјәрин мүтләг мигдары азалыр, чүнки аз әмәк тәтбиг едилир, ејни заманда да бу изафи дәјәрин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти азалыр. Беләликлә, бурада мәнфәәт нормасы ики сәбәбә көрә ашағы дүшүр: изафи әмәјин мигдарынын азалдығына көрә вә бу изафи әмәјин аванс едилән бүтүн капитала нисбәтинин азалдығына көрә.

Һәр бир шәраитдә *мәнфәәт нормасынын јүксәлдији* биринчи һалда (сабит капитал үнсүрләринин дәјәри ашағы дүшдүкдә) *мәнфәәт мәбләғинин* артмасы үчүн *истеһсалын мигјасы* кенишләнмәлидир. Фәрз едәк ки, капитал 600-ә бәрабәрдир, бунун да јарысы сабит капитал, јарысы да дәјишән капиталдыр. Сабит һиссәнин дәјәри јарыбајары азалсајды, јенә әввәлки кими 300 дәјишән капитал оларды, лакин сабит капитал чәми 150 оларды. Онда тәтбиг едилән мәчму дәјишән капитал анчаг 450 оларды, 150-си исә истифадәдән чыхмыш оларды. Бу 150 ваһид јенидән капитала әлавә едилсәјди, бунун 100-ү инди дәјишән [1114] капитал кими сәрф едиләрди. Демәли, истеһсалда јенә әввәлки капитал тәтбиг олунмагда давам едирсә, бурада *истеһсалын мигјасы* кенишләнир вә тәтбиг едилән әмәјин күтләси артыр.

Һәр бир шәраитдә *мәнфәәт нормасынын* ашағы дүшдүјү экс һалда (сабит капитал үнсүрләринин дәјәри јүксәлдикдә) мәнфәәт мәбләғинин *азалмамасы* вә тәтбиг едилән әмәк *күтләсинин* (демәли, изафи дәјәр күтләсинин дә) *дәјишилмәз* галмасы үчүн *истеһсалын мигјасы* кенишләнмәлидир, јә'ни аванс едилән капитал артмалыдыр. Белә бир шеј олмурса, анчаг әвәлләр аванс едилдији гәдәр вә ја һәтта даһа аз капитал аванс едилирсә, нәинки мәнфәәт нормасы, һабелә мәнфәәт күтләси дә азалыр.

Һәр ики һалда изафи дәјәр нормасы дәјишилмәз галыр,

һалбуки капиталын *техноложи* гурулушунда дәјишиклик баш вердикдә, изафи дәјәр нормасы, эксинә, дәјишилир: сабит капитал артдыгда, о да артыр (чүнки онда әмәк даһа мәһсулдар олур), сабит капитал азалдыгда, о да ашағы дүшүр (чүнки онда әмәк аз мәһсулдар олур).

b) Дәјишән капиталын дәјәриндә дәјишиклик *үзви гурулушдан* асылы олмајараг баш верирсә, бу анчаг она көрә мүмкүндүр ки, һәмин истеһсал даирәсиндә истеһсал едилмәјиб, бураја кәнардан әмтәә кими дахил олан јашајыш васитәләринин гијмәти ашағы дүшмүш вә ја јүксәлмишдир.

Дәјишән капиталын *дәјәри* ашағы дүшүрсә, о јенә әввәлки мигдар чанлы әмәји тәмсил едир, анчаг инди бу мигдар чанлы әмәјин дәјәри ашағыдыр. Демәли, *истеһсалын мигјасы* әввәлки кими галырса (чүнки сабит капиталын дәјәри дәјишилмәмишдир), мәчму капиталын әмәк алмаға аванс едилән һиссәси азалыр. Инди ејни мигдар фәһләнин һаггыны вермәк үчүн аз капитал сәрф етмәк лазым кәлир. Беләликлә, бурада *истеһсалын мигјасы дәјишилмәз галдығы* шәраитдә сәрф едилән капитал мәбләғи азалыр. Мәнфәәт нормасы јүксәлир, бу да ики чүр сәбәб үзүндән баш верир. *Изафи дәјәр артмыш олур;* чанлы әмәјин маддиләшмиш әмәјә нисбәти әввәлки кими галыр, лакин аз мигдар мәчму капитала даһа чох изафи дәјәр дүшүр. Истифадәдән чыхмыш һиссә капитала әлавә олунурса, бу, *јығымын* ејнидир.

Дәјишән капиталын дәјәри јүксәлирсә, әввәлки гәдәр фәһлә ишләтмәк үчүн даһа чох мәчму капитал сәрф етмәк лазымдыр, чүнки сабит капиталын дәјәри дәјишилмәз галыр, дәјишән капиталын дәјәри исә јүксәлмиш олур. Тәтбиг едилән әмәјин күтләси әввәлки кими галыр, лакин изафи әмәк тәтбиг едилән бүтүн әмәк күтләсинин әввәлкиндән аз һиссәсини тәшкил едир вә әввәлкиндән аз олан бу һиссә әввәлкиндән чох олан капитала дүшүр. Бу о һалда олур ки, *истеһсалын мигјасы дәјишилмәз галсын,* бүтүн капиталын дәјәри исә јүксәлсин. Бу дәјәр јүксәлмирсә, *истеһсалын мигјасы* азалмалыдыр. Тәтбиг едилән әмәјин күтләси азалыр вә азалмыш олан бу күтләнин әввәлкиндән аз һиссәси изафи әмәји тәмсил едир, бу изафи әмәјин аванс едилән бүтүн капитала нисбәти исә азалыр.

Үзви дәјишикликләр вә дәјәрин дәјишилмәсиндән ирәли кәлән дәјишикликләр мүәјјән шәраитдә мәнфәәт нормасына ејни тә'сир көстәрә биләр. Лакин онларын арасында ашағыдакы фәрг вардыр: дәјәрдә баш верән дәјишикликләр садәчә базар гијмәтләринин дәјишилмәсиндән ирәли кәлмәмишсә, јә'ни бунлар мүвәггәти дејилдирсә, һәмишә бунларын сәбәби бизим нәзәрдән кечирдијимиз даирәјә сабит вә ја дәјишән капитал үнсүрләри верән даирәләрдәки үзви дәјишиклик олмалыдыр.

c) Үчүнчү һалы бурада даһа нәзәрдән кечирмәјәчәјик.

Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә капиталлар бәрабәр олдугда—јахуд мәчму капиталын бәрабәр һиссәси, мәсәлән, һәр 100 ваһиди һесабы илә көтүрүлдүкдә—*үзви гурулуш ејни* ола биләр, һәрчәнд сабит капиталла дәјишән капиталын *дәјәр нисбәти* тәтбиг едилән јардымчы материал вә хаммал күтләсинин мүхтәлиф дәјәринә мүвафиг олараг *мүхтәлиф* олачагдыр. Мәсәлән, дәмир әвәзиндә мис; гурғушун әвәзиндә дәмир; памбыг әвәзиндә јун вә и. а.

Дикәр тәрәфдән, *дәјәр нисбәти* ејни олдугда, үзви гурулуш мүхтәлиф ола биләрми?

[Мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә ики капиталын] үзви гурулушу ејни олдугда, сабит капиталын вә чанлы әмәјин һәр 100 капитал ваһидинә дүшән нисби күтләләри *ејни* олур—онларын арасындакы мигдар нисбәтләри ејнидир. Ола биләр ки, сабит капиталын дәјәри ејни олсун, һәрәкәтә кәтирән нисби әмәк күтләләри исә мүхтәлиф олсун. Машынлар вә хаммал бир һалда дикәр һалдакындан баһадырса (вә ја әксинә), бунлар үчүн, мәсәлән, аз әмәк тәләб олуна биләр, лакин онда дәјишән капиталын да дәјәри нисбәтән аз олачагдыр (вә ја әксинә).

[1115] A вә B капиталларыны көтүрәк. Тутаг ки, c' вә v' A капиталын (дәјәрчә) тәркиб һиссәләридир, c вә v исә B капиталын (дәјәрчә) тәркиб һиссәләридир. Әкәр $c' : v' = c : v$, онда $c'v = v'c$. Демәли, һәмчинин $\frac{c'}{c} = \frac{v'}{v}$.

Сабит капиталла дәјишән капитал арасында *дәјәр нисбәтләри* бәрабәр олдугда, анчаг ашағыдакы һал ола биләр. Бир даирәдә дикәринә нисбәтән *даһа чох изафи әмәк ичра едилирсә* { мәсәлән, әкинчиликдә кечә әмәји мүмкүн дејилдир вә ајрыча бир кәнд тәсәррүфаты фәһләсини һәддиндән артыг ишләмәјә мәчбур етмәк мүмкүн олса да, мүәјјән торпаг саһәси вә и. а. шәраитиндә тәтбиг едилә биләчәк мәчму әмәјин мигдары үчүн бир һәдд вардыр, бу да истеһсал едилмәси лазым кәлән шејдән (тахылдан) ибарәтдир, һалбуки мүәјјән бөјүклүкдә олан фабрикдә истеһсал едилән мәһсуллар күтләси ишин давам етдији саатларын мигдарындан асылыдыр (δυγαμει *),—јә'ни бир даирәдә, мүәјјән истеһсал мигјасы шәраитиндә дикәринә нисбәтән даһа чох изафи әмәк тәтбиг едилә билмәси истеһсалын үсулунда олан фәргдән ирәли кәлир } , сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы дәјәр

* — потенсиал сурәтдә, *Ред.*

нисбәти еjни ола биләр, лакин бунунла белә, тәтбиг едилән әмәк күтләсинин мәҹму капитала нисбәти мүхтәлиф ола биләр.

Јахуд фәрз едәк ки, материал вә әмәк (даһа јүксәк *нөв* әмәјә мәнсуб олдуғуна көрә) еjни нисбәтдә баһадыр. Бу һалда *B* капиталистин 25 фәһлә ишләтдији јердә *A* капиталист 5 фәһлә ишләдир вә һәмин 25 фәһлә кими, бу 5 фәһлә дә 100 ф. ст. дәјәриндәдир, чүнки онларын әмәји баһадыр (демәли, онларын изафи әмәји дә баһадыр). Бунунла белә, һәмин 5 фәһлә 500 ф. ст. дәјәриндә 100 фунт *y* хаммал е'мал едир, *B* капиталистин фәһләләри исә 500 ф. ст. дәјәриндә 1 000 фунт *x* хаммал е'мал едир, чүнки *A* капиталистин материалы баһадыр вә бурада әмәјин мәһсулдар гүввәси аз инкишаф етмишдир. Бурада һәр ики һалда дәјишән капиталын сабит капитала *дәјәр нисбәти* 100 ф. стерлингин 500 ф. стерлингә нисбәти кими олачагдыр, лакин *A* вә *B* капиталларын *үзви гурулушу* мүхтәлиф олачагдыр.

Дәјәр нисбәти еjнидир: *A* капиталистин сабит капиталынын дәјәри *B* капиталистин сабит капиталынын дәјәринә бәрабәрдир вә әмәк һаггына *B* нә гәдәр капитал хәрчләјирсә, *A* да о гәдәр хәрчләјир. Лакин онун мәһсулунун күтләси аздыр. Она мүтләг мә'нада *B* капиталистә лазым кәлдији гәдәр әмәк күтләси лазым кәлсә дә, нисби мә'нада она даһа чох лазым кәлир, чүнки онун сабит капиталы баһадыр. Еjни мүддәт әрзиндә *A* даһа аз хаммал вә и. а. е'мал едир, лакин бу аз мигдарын да дәјәри *B*-дә чох мигдар хаммалын дәјәри гәдәрдир. Бу һалда *дәјәр нисбәти* еjнидир, үзви гурулуш мүхтәлифдир. Башга бир һалда, дәјәр нисбәти еjни олмагла, бу јалныз о заман мүмкүндүр ки, изафи әмәјин мигдары мүхтәлиф олсун вә ја мүхтәлиф әмәк нөвләринин дәјәрләри мүхтәлиф олсун.

Капиталын үзви гурулушу анлајышыны белә ифадә етмәк олар: бу елә мүхтәлиф нисбәтдир ки, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә еjни әмәк күтләсини удмаг үчүн бу нисбәтдә сабит капитал сәрф етмәк лазым кәлир. *Еjни әмәк күтләсини* әмәк чисми илә *бирләшдирмәк* һәр һалда дикәринә нисбәтән даһа чох һәм хаммал, һәм дә машын аваданлығы, ја да бунлардан анчаг бирини тәләб едир.

{Әсас капиталла дөвријјә капиталы арасында нисбәтләр чох мүхтәлиф олса да, *сабит* капиталла *дәјишән* капитал арасында нисбәт *еjни* ола биләр, буна көрә изафи дәјәр дә еjни ола биләр, һәрчәнд ил әрзиндә истеһсал едилән *дәјәрләр* мүхтәлиф олмалыдыр. Фәрз едәк ки, һеч бир хаммал тәтбиг едилмәјән (јардымчы материаллар бир кәнара гојулур) көмүр сәнајесиндә әсас капитал бүтүн капиталын јарысыны, дәјишән капитал да онун дикәр јарысыны тәшкил едир. Фәрз едәк ки,

тикиш сәнајесиндә әсас капитал сыфра бәрабәрдир (әввәлки һалда да олдуғу кими, биз јардымчы материаллары бир кәнара гојуруг), лакин хаммал бүтүн капиталын јарысына вә биринчи һалда да олдуғу кими, дәјишән капитал да онун јарысына бәрабәрдир. Онда һәр капитал (әмәк ејни дәрәчәдә истисмар едилдикдә) ејни мигдар *изафи дәјәри* реаллашдырачагдыр, чүнки капитала нисбәтән, капиталын һәр 100 ваһидинә көрә көтүрүлдүкдә, бунлар ејни әмәк күтләсини тәтбиг едир. Лакин фәрз едәк ки, көмүр сәнајесиндә әсас капитал 10 илдә бир дәфә дөвр едир, һалбуки һәр ики һалда дөвријјә капиталынын дөвријјәсиндә һеч бир фәрг јохдур. Изафи дәјәр 50-јә бәрабәрдирсә, илин ахырына гәдәр тикиш сәнајеси мүәссисәсиндә истеһсал едилән бүтүн дәјәр (фәрз едилир ки, һәр ики һалда дәјишән капитал илдә бир дәфә дөвр едир) 150-јә бәрабәр олачагдыр. Әксинә, биринчи илин ахырына гәдәр көмүр сәнајечиси тәрәфиндән истеһсал едилән дәјәр 105-ә бәрабәрдир (јә'ни 5-и әсас капиталын, 50-си дәјишән капиталын, 50-си дә изафи әмәјин пајына дүшүр). Тикиш сәнајесиндәки капиталистдә олдуғу кими, онун мәһсулунун бүтүн дәјәри үзәринә әсас капиталы кәлдикдә, 150 алыныр (јә'ни, мәһсул 105-ә бәрабәрдир, галан әсас капитал да 45-ә бәрабәрдир). Демәли, мүхтәлиф кәмијјәтли дәјәрләр истеһсалы *ејни* изафи дәјәрләрин истеһсалыны истисна етмир.

Икинчи ил көмүр сәнајечисинин әсас капиталы 45-ә бәрабәр оларды, дәјишән капитал 50 оларды, изафи дәјәр исә 50-јә бәрабәр оларды. Демәли, аванс едилән капитал 95--ә бәрабәр оларды, мәнфәәт исә 50-јә бәрабәр оларды. Мәнфәәт нормасы *јүксәләрди,* чүнки әсас [1116] капиталын дәјәри биринчи ил әрзиндә һәмин капиталын онда бир һиссәсинин ашынмасы нәтичәсиндә азаларды. Беләликлә, һеч бир шүбһә јохдур ки, чохлу әсас капитал тәтбиг едилдији бүтүн капиталларда—истеһсалын мигјасы дәјишилмәз галмагла—артыг өдәнилмиш ашынма нәтичәсиндә машынларын, әсас капиталын дәјәри һәр ил нә дәрәчәдә ашағы дүшүрсә, мәнфәәт нормасы да бу дәрәчәдә *јүксәлмәлидир.* Он ил әрзиндә көмүр сәнајечиси өз мәһсулуну һәмишә ејни гијмәтлә сатырса, биринчи илдәкинә нисбәтән икинчи ил даһа јүксәк мәнфәәт нормасы көтүрмәлидир вә и. а. Ја да белә фәрз етмәк лазым кәләрди ки, тә'мир вә и. а. ишләри ашынма илә дүз нисбәтдәдир, бу һалда капиталын һәр ил әсас капитал графасы алтында аванс едилән һиссәсинин үмуми мәбләғи дәјишилмәз галыр. Көстәрилән үстәлик мәнфәәт бунунла да өдәниләбиләрди ки, заман кечдикчә, әсас капиталын дәјәри ашынмадан асылы олмадан да ашағы дүшүр, чүнки көһнә машынлар даһа мүкәммәл олан, сонралар ихтира едилән јени машынларла рәгабәт етмәли олур. Лакин,

дикәр тәрәфдән, тәбии олараг ашынма нәтиҹәсиндә, әсас капиталын дәјәринин ашағы дүшмәси нәтиҹәсиндә мәнфәәт нормасынын белә јүксәлмәси көһнә машынлара даһа мүкәммәл олан, һәлә там дәјәринин нәзәрә алынмасы лазым кәлән јени машынларла рәгабәт етмәк имканы верир. Нәһајәт, көмүр сәнајечиси [икинҹи илин ахырында] уҹуз сатсајды вә бу заман белә бир һесабы әсас тутсајды ки, аванс едилән капиталын 100 ваһиди үчүн 50 бурада 50% мәнфәәт демәк иди, 95 ваһид үчүн 50% исә $47^1/_2$ верир,—јә'ни о ејни мигдар мәһсулу [105-ә дејил] $102^1/_2$-ә сатсајды, о, өз машынлары һәлә, мәсәлән, јалныз биринҹи ил ишләјән адамдан уҹуз сатарды. Чохлу әсас капитал гојулмасы ири капитала саһиб олмағы тәләб едир. Бу ири капитал саһибләри исә базарда һөкмран олдугларына көрә, белә көрүнүр ки, онлар әлавә мәнфәәти (рентаны) јалныз көстәрилән сәбәб үзүндән әлдә едирләр. Әкинчиликдә бу рента она көрә алыныр ки, нисбәтән даһа мүнбит торпагда ишләјирләр, бурада исә она көрә алыныр ки, нисбәтән даһа уҹуз машынларын васитәси илә ишләјирләр.}

{Әсас капиталла дөвријјә капиталы арасындакы нисбәтә иснад верилән шејләрдән чоху әслиндә дәјишән капиталла сабит капитал арасындакы фәргә аиддир. Әввәлән, әсас капиталла дөвријјә капиталы арасындакы нисбәтин мүхтәлиф олмасына бахмајараг, сабит капиталла дәјишән капитал арасындакы нисбәт [бу вә ја дикәр истеһсал саһәләриндә] ејни ола биләр. Икинҹиси исә, биз сабит вә дәјишән капиталдан данышаркән, капиталын илк дәфә ҹанлы әмәклә *маддиләшмиш* әмәјә бөлкүсүндән бәһс олунур, тәдавүл просеси нәтиҹәсиндә вә ја тәдавүл просесинин тәкрар истеһсала тә'сири нәтиҹәсиндә бу нисбәтин модификасијаларындан бәһс *едилмир*.

Лап әввәлдән ајдындыр ки, әсас капиталла дөвријјә капиталы арасындакы фәрг (тәтбиг едилән ҹанлы әмәк күтләсиндә олан вә дәјишән капиталла сабит капитал арасындакы нисбәтлә бағлы олан фәргләр бир кәнара гојулдугда) изафи дәјәрә јалныз она көрә тә'сир көстәрә биләр ки, бу фәрг мәҹму капиталын *дөвријјәсинә* тә'сир едир. Демәли, тәдгиг етмәк лазымдыр ки, капиталын *дөвријјәси* изафи дәјәрә нечә тә'сир көстәрир. Көрүнүр, бунунла ики һал сых бағлыдыр: 1) изафи дәјәр јенидән капитала чеврилиб бу ҹүр сүр'әтлә (белә тез-тез) јығыла билмәз; 2) *аванс едилән капитал* артмалыдыр, һәм ејни мигдар фәһләни һәрәкәтә кәтирмәк вә и. а. үчүн артмалыдыр, һәм дә капиталистин өз истеһлакы үчүн өзүнә вермәјә мәҹбур олдуғу авансларын мүддәтинин узанмасы нәтиҹәсиндә артмалыдыр. Бу һаллар *мәнфәәт* нәзәрдән кечириләркән әһәмијјәтлидир. Бурада исә һәр шејдән әввәл анҹаг белә бир мәсәлә нәзәрдән кечирилмәлидир ки, бунлар изафи дәјәрә нечә тә'сир

көстәрир. Зира бу һәр ики һалы һәмишә бир-бириндән ајдын фәргләндирмәк лазымдыр.}

{Һәтта изафи дәјәр әввәлки кими галдыгда да, мүвафиг сурәтдә изафи дәјәри артырмадан *авансларьı* артыран һәр шеј мәнфәәт нормасыны азалдыр; аванслары азалдан һәр шеј экс истигамәтдә тә'сир көстәрир. Демәли, дөвријјә капиталына нисбәтлә әсас капиталын кәмијјәти—јахуд капиталын мүхтәлиф дөврijјәси—авансларын кәмијјәтинә тә'сир көстәрдијинә көрә, әсас капиталын кәмијјәти мәнфәәт нормасына тә'сир едир, һәтта, бу, изафи дәјәрә әсла тохунмадыгда да белә олур.}

{*Мәнфәәт* нормасы садәчә аванс едилән капитала көрә һесабланан изафи дәјәр дејил, мүәјјән дөвр әрзиндә, јә'ни тәдавүлүн мүәјјән вахты әрзиндә реаллашдырылан изафи дәјәр күтләсидир. Демәли, әсас капиталла дөврijјә капиталы арасындакы фәрг *мүәјјән мүддәт әрзиндә* мүәјјән капиталын реаллашдырдығы изафи дәјәр күтләсинә тә'сир көстәрдијинә көрә, о, мәнфәәт нормасына да тә'сир едир. Бураја ики чәһәт дахилдир: *авансларын* кәмијјәтиндә олан фәрг (реаллашдырылан изафи дәјәрә нисбәтлә) вә, икинчиси, бу авансларын бу вә ја дикәр изафи дәјәрлә гајытмасындан әввәл бу авансларын едилмәси лазым кәлән *мүддәтин узунлуғунда* олан фәрг.}

[1117] {Тәкрар истеһсал мүддәтинә, јахуд, даһа доғрусу, мүәјјән мүддәт әрзиндә баш верән тәкрар истеһсал тсиклләринин сајына ики чәһәт мүһүм тә'сир көстәрир:

1) *Мәһсулун даһа узун мүддәт әрзиндә әсил истеһсал даирәсиндә олмасы.*

Әввәлән, ола биләр ки, бир мәһсул өз истеһсалы үчүн башгасына нисбәтән даһа артыг вахт тәләб етсин, бу да һәм бир илин даһа узун мүддәти ола биләр, һәм бүтөв бир ил ола биләр, һәм дә бир илдән артыг вахт ола биләр. (Ахырынчы һал, мәсәлән, тикинтидә, малдарлыгда вә бә'зи зинәт шејләринин истеһсалында олур.) Бу һалда мәһсулдар капиталын гурулушундан, онун сабит капиталла дәјишән капитала бөлүнмәсиндән асылы олараг, мәһсул арасы кәсилмәдән әмәји удур, чох заман (мәсәлән, зинәт шејләри истеһсалында, тикинтидә) сабит капитала нисбәтлә олдугча чох әмәк удур. Демәли, мәһсулун истеһсал вахты, һәм дә ејни заманда әмәк просесинин бәрабәр сурәтдә давамындан ибарәт олан бир истеһсал вахты узандыгча, әмәјин вә изафи әмәјин дә удулмасы давам едир. Мәсәлән, малдарлыгда вә ја, тутаг ки, бир илдән артыг вахт тәләб едән тикинтидә белә олур. Мәһсул јалныз һазыр олдугда тәдавүлә верилә биләр, јә'ни сатыла биләр, базара чыхарыла биләр. Биринчи илин изафи әмәји галан әмәклә бирликдә биринчи илин тамамланмамыш мәһсулунда објектләш-

дирилмишдир. О, сабит капиталла дәјишән капитал арасында ејни нисбәтин һөкм сүрдүјү башга истеһсал саһәләриндәкиндән нә аз, нә дә чохдур. Лакин бу мәһсулун дәјәри пула чеврилмәк мә'násында *реаллаша* билмәз, демәли, изафи дәјәр дә, реаллаша билмәз. Буна көрә бу изафи дәјәр нә капитал кими јығыла биләр, нә дә бундан истеһлак үчүн истифадә едилә биләр. Аванс едилән капитал да, изафи дәјәр дә, нечә дејәрләр, кәләчәк истеһсал үчүн тәмәлдир. Бунлар онун үчүн мүгәддәм шәртдир вә икинчи илин истеһсалына бу вә ја башга үсулла јарымфабрикат кими, бир нөв хаммал кими дахилдир.

Фәрз едәк ки, аванс едилән капитал 500-ә бәрабәрдир, әмәк 100-ә бәрабәрдир, изафи дәјәр 50-јә бәрабәрдир, белә ки, икинчи ил истеһсал үчүн аванс едилән капитал бәрабәрдир 550 үстәкәл икинчи ил әлавә олараг аванс едилән 500. Изафи дәјәр јенә дә 50-јә бәрабәрдир. Беләликлә, икинчи илин ахырында мәһсулун дәјәри 1 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, бундан да 100-ү изафи дәјәрдир. Капитал бүтүнлүклә биринчи ил тәкрар истеһсал едилсәјди, икинчи ил исә јенидән 500 ф. ст. гојулсајды, нечә олардыса, бу һалда да изафи дәјәр о гәдәрдир. Биринчи илдә дә, икинчи илдә дә дәјишән капитал 100-ә бәрабәрдир, изафи дәјәр исә 50-јә бәрабәрдир. *Мәнфәәт нормасы* исә мүхтәлифдир. Биринчи ил мәнфәәт нормасы $\frac{50}{500}$, јә'ни 10% тәшкил едир. Икинчи ил исә $550 + 500 = 1\,050$ аванс едилмишдир, бу мәбләғин исә онда бир һиссәси 105-ә бәрабәрдир. Демәли, мәнфәәт нормасы ејни гәбул едилсә, мәһсулун дәјәри бу гәдәр олар: биринчи ил 550, икинчи ил $550 + 500 + 55 + 50 = 1\,155$. Икинчи илин ахырында мәһсулун дәјәри 1 155-ә бәрабәр олур. Башга бир һалда мәһсулун дәјәри јалныз 1 100 оларды. Бурада мәнфәәт, јарадылан вә анҹаг 100-ә бәрабәр олан изафи дәјәрдән артыгдыр. Капиталистин өз истеһлакы үчүн ики ил әрзиндә өзүнә аванс етмәли олдуғу хәрҹләр дә һесаба дахил едилсә, изафи дәјәрә нисбәтлә сәрф едилән капитал даһа чох олар. Доғрудур, биринчи илин *бүтүн* изафи дәјәри дә икинчи илдә капитала чеврилир. Сонра, әмәк һаггына сәрф едилән капитал артмыш олду, чүнки биринчи ил аванс едилән 100 ф. ст. биринчи илин ахырына гәдәр тәкрар истеһсал едилмир вә буна көрә икинчи ил әмәјә 200 ф. ст. аванс етмәк лазым кәлир, һалбуки башга һалда бу әмәјә 100 ф. ст. кифајәт едәрди вә бу мәбләғ биринчи ил тәкрар истеһсал олунарды.

Икинҹиси, ола биләр ки, әмәк просеси баша чатдыгдан сонра мәһсул һәлә истеһсал даирәсиндә галмалы, һеч бир әмәк тәләб етмәјән вә ја нисбәтән анҹаг чох чүз'и әмәк тәләб едән тәбии просесләрин тә'сиринә мә'руз галмалыдыр,—мәсәлән,

анбарда шәраб. Јалныз бу мүддәт баша чатдыгдан сонра капитал тәкрар истеһсал едилә биләр. Ајдындыр ки, дәјишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәт һәр нечә олса да, бурада да сабит капиталын чох вә дәјишән капиталын аз сәрф едилдији һалда алынан нәтичә алыныр. Үмумијјәтлә бурада мүәјјән мүддәт әрзиндә тәтбиг едилән әмәк кими, изафи әмәк дә кичик кәмијјәт тәшкил едир. *Мәнфәәт нормасы* ејни оларса, бу, һәмин даирәдә истеһсал едилән изафи дәјәрлә дејил, мәнфәәт нормасынын таразлашмасы илә изаһ олунур. Тәкрар истеһсал просесини—истеһсалын фасиләсизлијини,—сахламаг үчүн әввәлчә даһа чох капитал аванс етмәк лазымдыр. Јенә бу сәбәбдән бурада изафи дәјәрин аванс едилән капитала *нисбәти* азалыр.

Үчүнчүсү, мәһсул истеһсал просесиндә оларкән *әмәк просесиндә фасиләләр* ола биләр, мәсәлән, әкинчиликдә белә олур, һабелә көнүн ашыланмасы вә и. а. кими просесләрдә белә олур, бурада мәһсул бир истеһсал мәрһәләсиндән даһа јүксәк олан дикәр мәрһәләјә кечмәздән әввәл кимјәви просесләр әмәк просесиндә фасилә јарадыр. Бу чүр һалларда кимја саһәсиндәки кәшфләр сајәсиндә бу фасиләнин мүддәти азалдылырса, әмәк мәһсулдарлығы јүксәлир, изафи дәјәр артыр, маддиләшмиш әмәк исә истеһсал просесинә даһа гыса мүддәт үчүн аванс едилир. Әмәк просесиндә фасиләләр баш вердији бүтүн һалларда изафи дәјәр аз, аванс едилән капитал чохдур.

2) Базарын узаглығы үзүндән орта һесабла дөвријјә капиталына нисбәтән бу вә ја дикәр дөвријјә капиталынын ләнк дөвр етдији заман да белә олур. Бу һалда да аванс едилән капитал чох, изафи дәјәр аздыр вә изафи дәјәрин аванс едилән капитала *нисбәти* дә аздыр.}{ Ахырынчы һалда капитал тәдавүл даирәсиндә, јухарыда көстәрилән һалларда исә истеһсал даирәсиндә даһа чох ләнкијир.}

[1118] {Фәрз едәк ки, нәглијјат сәнајесинин һәр һансы бир саһәсиндә аванс едилән капитал 1 000-ә бәрабәрдир, әсас капитал 500-ә бәрабәрдир вә беш илдә ашыныр, дәјишән капитал 500-ә бәрабәрдир вә илдә дөрд дәфә дөвр едир. Онда иллик мәһсулун дәјәри бу гәдәр олар: 100 + 2 000 + 100 (бу шәртлә ки, [иллик] изафи дәјәр нормасы 20%-ә бәрабәр олсун), чәми—2 200. Дикәр тәрәфдән, фәрз едәк ки, тикиш сәнајесинин һәр һансы бир саһәсиндә сабит дөвријјә капиталы 500-ә бәрабәрдир, (әсас капитал 0-а бәрабәрдир), дәјишән капитал 500-ә бәрабәрдир, изафи дәјәр 100-ә бәрабәрдир. Бу капитал, тутаг ки, илдә дөрд дәфә дөвр едир. Онда иллик мәһсулун дәјәри бу гәдәр олар: 4 (500 + 500) + 100 = 4 100. Һәр ики һалда изафи дәјәр ејнидир. Ахырынчы капитал бүтүнлүклә илдә дөрд дәфә дөвр едир, јахуд илин дөрддә бири әрзиндә бир дәфә дөвр едир.

Биринчи капиталдан ил әрзиндә 600-ү дөвр едир [бундан 500-ү илдә дөрд дәфә дөвр едир]. Демәли, илин дөрддә бири әрзиндә бу гәдәр дөвр едир: $500 + \frac{100}{4}$, јә'ни 525. Демәли, бир ајда 175, 2 ајда 350 вә 8 ајда 1 400. Бүтүн капиталын (1 000) там дөвријјәси үчүн $5^5/_7$ ај тәләб олунур. Бир илдә онун анчаг $2^1/_{10}$ һиссәси дөвр едир.

Бизә дејә биләрләр ки, биринчи капитал 10% мәнфәәт әлдә етмәк үчүн илин дөрддә бири әрзиндә дәјәрә икинчисинә нисбәтән 1 000 ваһид аз әлавә едир. Лакин бурада мәсәлә әлавә етмәкдә дејилдир. Биринчи капиталист өзүнүн тәтбиг едилән капиталы үчүн дејил, өзүнүн истеһлак едилән капиталы үчүн [икинчисинә нисбәтән] даһа чох изафи дәјәр әлдә едир. Бурада фәрг мәнфәәт әлавә едилмәсиндән дејил, изафи дәјәрин [нисби кәмијјәтиндән] ирәли кәлир. Бурада фәргин әсасыны изафи дәјәр дејил, дәјәр тәшкил едир. Һәр ики капиталда 500-лүк дәјишән капитал илдә дөрд дәфә дөвр едир. Бунларын һәр икиси илдә 100-ә бәрабәр изафи дәјәр әлдә едир вә һәр икисиндә [иллик] изафи дәјәр нормасы 20%-ә бәрабәрдир. Лакин илин дөрддә бири әрзиндә изафи дәјәр 25 ф. ст. тәшкил едир,—демәли, даһа јүксәк фаиз верир? Илин һәр дөрддә бири әрзиндә 500 үчүн 25 кәрәк илин дөрддә бири әрзиндә 5% тәшкил етсин, демәли, илдә 20% тәшкил етсин.

Биринчи капиталистин капиталынын јарысы илдә дөрд дәфә дөвр едир, дикәри јарысындан исә ил әрзиндә анчаг бешдә бир һиссәси дөвр едир. Јарымы дөрд дәфә көтүрәндә, там ики дәфәјә бәрабәрдир. Демәли, онун капиталы илдә $2^1/_{10}$ дәфә дөвр едир. Икинчи капиталистин бүтүн капиталы илдә дөрд дәфә дөвр едир. Лакин бу, изафи дәјәрдә әсла һеч бир шеји дәјишдирмир. Икинчи капиталын саһиби тәкрар истеһсал просесини фасиләсиз давам етдирирсә, о даим 500-ү хаммала вә и. а. чевирмәлидир вә һәмишә онун әлиндә әмәјин һаггыны вермәк үчүн 500 олур, һалбуки биринчи капиталистин дә әлиндә әмәјин һаггыны вермәк үчүн 500 вардыр, галан 500-ә исә о һәмишәлик олараг (јә'ни 5 иллијә) еләә бир формада саһиб олур ки, бу мәбләғи даим јенидән һәмин формаја чевирмәк лазым кәлмир. Лакин бу [изафи дәјәрләрин бәрабәрлији] јалныз о һалда олур ки, әсас капиталла дөврijјә капиталынын кәмијјәтиндә фәрг олмасына бахмајараг [һәр ики капиталда] дәјишән капиталла сабит капитал арасындакы нисбәт ејни олсун.

Һәр ики капиталын јарысы сабит капиталдан, јарысы да дәјишән капиталдан ибарәтдирсә, онда [биринчи капиталын] јарысы јалныз о һалда әсас капиталдан ибарәт ола биләр ки, сабит дөврijјә капиталы сыфыра бәрабәр олсун, [икинчи ка-

питалын] јарысы исә јалныз о һалда сабит дөвријјә капиталы ола биләр ки, әсас капитал сыфыра бәрабәр олсун. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәрчәнд сабит дөвријјә капиталы сыфыра бәрабәр ола биләр, мәсәлән, һасилат сәнајесиндә вә нәглијјат сәнајесиндә белә олур, бурада һәр һалда хаммал әвәзиндә јардымчы материаллар сабит дөвријјә капиталы олур, бунунла белә әсас капитал (банкирләрдә вә и. а. олдуғундан башга) һеч бир заман сыфыра бәрабәр олмур. Лакин һәр ики һалда сабит капитал дәјишән капитала ејни нисбәтдә олдугда да вәзијјәт дәјишилмир, һәтта бир һалда о, даһа чох сабит әсас капиталы вә даһа аз сабит дөвријјә капиталыны, дикәр һалда исә, әксинә, даһа аз сабит әсас капиталы вә даһа чох сабит дөвријјә капиталыны еһтива едә биләр. Бурада анҹаг капиталын бир јарысынын тәкрар истеһсалы вахтында вә мәҹму капиталын тәкрар истеһсалы вахтында фәрг олур. Бир капиталист 5 иллијә 500 ф. ст. аванс етмәли, һәм дә буну һәмин мәбләғ она гајытмаздан әввәл аванс етмәлидир, дикәр капиталист исә илин дөрддә бири мүддәтинә вә ја бир иллијә аванс етмәлидир. Капитала сәрәнҹам етмәк имканы мүхтәлифдир. Авансылар дејил, бунларын аванс едилдији мүддәт мүхтәлифдир. Бурада бу фәрг бизи мараглaндырмыр. Бүтүн аванс едилән капитал нәзәрдән кечириләрсә, бурада изафи дәјәрлә мәнфәәт ејнидир: аванс едилән 1 000 ф. ст. үчүн биринчи илдә 100 ф. ст. олур. Икинчи ил даһа јүксәк мәнфәәт нормасынын әсас капитал тәрәфдә олмасына еһтимал даһа чохдур, чүнки дәјишән капитал әввәлки кими галмыш, әсас капиталын дәјәри исә азалмышдыр. Биринчи капиталист икинчи ил анҹаг 400 әсас капитал вә 500 дәјишән капитал аванс един вә јенә әввәлки кими 100 ф. ст. мәнфәәт көтүрүр. Лакин 900 үчүн 100 кәрәк $11^1/_9\%$ тәшкил етсин, һалбуки икинчи капиталист тәкрар истеһсалы давам етдирәрәк, јенә әввәлки кими 1 000 аванс едир вә 100 ф. ст. мәнфәәт көтүрүр, бу да 10% тәшкил едир.

Дәјишән капитала нисбәтән көтүрүлдүкдә, әсас капиталла бирликдә бүтөвлүкдә сабит капитал да артырса, јахуд үмумијјәтлә ејни мигдар әмәји һәрәкәтә кәтирмәк үчүн даһа чох капитал аванс етмәк лазым кәлирсә, вәзијјәт, әлбәттә, дәјишилир. Јухарыда верилән мисалда мәсәлә мәҹму капиталын нә гәдәр тез-тез дөвр етмәсиндә вә ја авансын нә гәдәр олмасында дејил, бундадыр ки, капиталын, истеһсал просесини јенидән башламаг үчүн башга һалда да олдуғу гәдәр мәһсулдар әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәкдән өтрү кифајәт едән һиссәсинин нә гәдәр тез-тез дөвр етмәсиндәдир. Лакин јухарыда верилән мисалда әсас капитал [500-ә дејил] 1000-ә бәрабәр олсајды, дөвријјә капиталы да [јенә әввәлки кими] јалныз 500-ә бәрабәр олсајды, вәзијјәт дәјишиләрди. Һәм дә бу дәјишиклијин баш

вермәсинә сәбәб әсас капиталдан бәhс едилмәси дејилдир. Ахы икинчи halда (мәсәлән, материалын баhалығы нәтичәсиндә) сабит дөвријјә капиталы [500 әвәзиндә] 1 000 дәјәриндә олсајды, вәзијјәт јенә дә тамамилә бу чүр дәјишиләрди. Биринчи hалларда [hәр ики мисалда] әсас капитал нә гәдәр чох олурса, дәјишән капитала нисбәтлә аванс едилән бүтүн капиталын нисби кәмијјәти бир о гәдәр бөјүк олдуғуна көрә, мәhз бу вәзијјәт долашыглыг төрәдир. Үмумијјәтлә исә капиталын дөвријјәсинә аид олан бүтүн бу әhвалат, әслиндә, илк әввәл тичарәт капиталы саhәсиндән көтүрүлмүшдүр, орада бу hал башга ганунларла бағлыдыр: тичарәт капиталында, көстәрдијим кими[127], мәнфәәт нормасы бу капиталын гурулушундан асылы олмајараг, hәгигәтән дөвријјәләрин орта сајы илә мүәјјән олунур, бу капитал исә, башлыча олараг, дөвријјә капиталындан ибарәтдир. Зира тичарәт капиталынын мәнфәәти үмуми мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур.}

[1119] {Бүтүн мәсәлә ашағыдакындадыр.

Фәрз едәк ки, әсас капитал x-ә бәрабәрдир. Әкәр о, 15 илдә чәми бир дәфә дөвр едирсә, бир илдә онун $^1/_{15}$ hиссәси дөвр едир, лакин онда hәр ил бу капиталын анчаг $^1/_{15}$ hиссәси өдәнилмәлидир. О, илдә 15 дәфә өдәнилсәјди, бунун нәтичәсиндә вәзијјәт әсла дәјишилмәзди. Онун күтләси әввәлки кими галарды. Лакин бунун нәтичәсиндә мәhсул баhалашарды. Әлбәттә, капитала сәрәнчам етмәк имканы аздыр, hәм дә ејни мигдар капиталын дөвријјә капиталы формасында аванс едилдијинә нисбәтән гијмәтдәндүшмә риски дә бөјүкдүр. Лакин бу, *изафи дәјәрә* әсла тә'сир көстәрмир, hәрчәнд бу, чәнаб капиталистләр тәрәфиндән *мәнфәәт нормасынын* hесабланмасына дахилдир, чүнки ашынма hесабланаркән бу гијмәтдәндүшмә риски hесаба дахил едилир.

Капиталын дикәр hиссәсинә кәлдикдә, фәрз едәк ки, сабит капиталын дөвријјә hиссәси (хаммал вә јардымчы материаллар) илдә 25 000 ф. стерлингә бәрабәрдир, әмәк hаггы исә 5 000 ф. стерлингә бәрабәрдир. Онда бу капитал илдә бирчә дәфә дөвр етсәјди, бүтүн ил үчүн 30 000 ф. ст. аванс етмәк лазым кәләрди, изафи дәјәр 100%-ә бәрабәрдирсә, јә'ни 5 000 ф. ст. тәшкил едирсә, илин ахырында мәнфәәт 30 000 ф. ст. үчүн 5 000 ф. ст., јә'ни $^1/_6$, јахуд $16^2/_3$% тәшкил едәрди.

Лакин бу капитал илин hәр бешдә бир hиссәси әрзиндә дөвр етсәјди, сабит дөвријјә капиталы үчүн јалныз 5 000 ф. ст. вә әмәк hаггы үчүн 1 000 ф. ст. капитал аванс етмәк лазым кәләрди. Мәнфәәт—1 000 ф. ст., $^5/_5$ илдә исә 5 000 ф. ст. Лакин бу изафи дәјәр 6 000 ф. ст. капитал үчүн алыныр, чүнки hеч бир заман бундан артыг мәбләғ аванс едилмир. Демәли, мәнфәәт 6 000 үчүн 5 000 оларды, јахуд $^5/_6$ оларды, јә'ни биринчи

һалдакына нисбәтән 5 дәфә артыг: $83^1/_3$% оларды (биз әсас капиталдан сәрфнәзәр едирик). Беләликлә, бурада мәнфәәт нормасында чох бөјүк фәрг әмәлә кәлир, чүнки әслиндә 5 000 ф. стерлинглик әмәк 1 000 ф. стерлинглик капиталла сатын алыныр, 25 000 ф. стерлинглик хаммал вә и. а. исә 5 000 ф. стерлинглик капиталла сатын алыныр. Бу мүхтәлиф дөвријјә нормасы шәраитиндә капиталлар өз кәмијјәтинә көрә бәрабәр олсајды, биринчи һалда јалныз 6 000 ф. ст. аванс едилә биләрди. Јахуд һәр ај анчаг 500 ф. ст аванс едилә биләрди, бунун да $^5/_6$ һиссәси сабит капиталдан, $^1/_6$ һиссәси исә дәјишән капиталдан ибарәт оларды. Бу $^1/_6$ һиссә $83^1/_3$ ф. стерлингә бәрабәрдир, бунун үчүн 100% изафи дәјәр исә $83^1/_3$ ф. ст. верәрди, бу да илдә бәрабәр оларды $\left(83+\frac{1}{3}\right)12=\frac{12}{3}$ (вә ја 4) $+996=$ $=1\,000$. Лакин 6 000 үчүн 1 000 исә $16^2/_3$% тәшкил едир.}

[6) РИКАРДО ИЛӘ СИСМОНДИНИН БИР-БИРИНИ РӘДД ЕДӘН КОНСЕПСИЈАЛАРЫНЫН ШЕРБУЛЈЕДӘ ЕКЛЕКТИК БИРЛӘШМӘСИ]

Шербулјеје гајыдаг.

Ашағыдакы мүһакимә *Сисмонди руһундадыр:*

«Чәмијјәтин игтисади тәрәггиси мәһсулдар капиталын мүтләг мә'нада артмасы илә вә бу капиталын мүхтәлиф үнсүрләри арасында *нисбәтин дәјишилмәси* илә сәчијјәләндијинә көрә, һәмин тәрәгги фәһләләрә бир гәдәр фајда верир: 1) Әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси, хүсусилә машын тәтбиги сајәсиндә јүксәлмәси мәһсулдар капиталын о гәдәр сүр'әтлә артмасына сәбәб олур ки, *јашајыш васитәләри фонду* илә капиталын галан үнсүрләри арасындакы нисбәтин дәјишилдијинә бахмајараг, бу фонд јенә дә мүтләг мә'нада артыр, бу да нәинки әввәлки гәдәр фәһлә ишләтмәјә, һәмчинин һәлә әлавә мигдар фәһләләрә дә иш вермәјә имкан јарадыр, belә ки, *бә'зи мүвәггәти фасиләләр нәзәрә алынмазса,* тәрәггинин нәтичәси фәһләләр үчүн мәһсулдар капиталын артмасындан вә әмәјә олан тәләбин јүксәлмәсиндән ибарәт олур. 2) Капиталын мәһсулдарлығынын артмасы там бир сыра мәһсулларын дәјәрини хејли ашағы салмаг вә, демәли, *бунлары фәһлә үчүн мүјәссәр етмәк мејли көстәрир,* фәһләнин өдәнилән тәләбаты даирәси исә бунун сајәсиндә кенишләнир...

Лакин:

1) Әмәјин гијмәтини тәшкил едән јашајыш васитәләри фондунун арасыра азалмасы, һәтта гыса мүддәт вә гисмән баш версә дә, фәһлә үчүн чох ачыначаглы нәтичәләр доғурур. 2) Һәмин чәмијјәтин игтисади тәрәггисинә көмәк едән сәбәбләр әһәмијјәтли дәрәчәдә тәсадүфидир, бу сәбәбләр истеһсалчы-капиталистләрин ирадәсиндән асылы дејилдир. Буна көрә дә һәмин сәбәбләрин тә'сири даими дејилдир» вә и. а. «3) Фәһләнин *мүтләг* истеһлакындан даһа чох онун *нисби* истеһлакы фәһләнин вәзијјәтини хошбәхт вә ја бәдбәхт едир. *Фәһлә үчүн мүјәссәр олмајан мәһсулларын мигдары даһа бөјүк пропорсијада артмышса, ону капиталистдән ајыран мәсафә* јалныз артмышса, онун ичтимаи вәзијјәти даһа ашағы вә даһа әлверишсиз олмушса, фәһлә зүмрәсинә мәнсуб адамлара әввәлләр мүјәссәр олмајан бә'зи мәһсуллары фәһләнин әлдә едә билмәсинин фәһлә үчүн нә әһәмијјәти вардыр?

Гүввәләри сахламаг үчүн тәмамилә зәрури олан истеһлак шејләри истисна олмагла, *бизим истеһлак етдијимиз шејләрин дәјәри чох нисбидир.*

Унудурлар ки, муздлу фәһлә ишчи-капиталист кими ејни габилијјәтләрә малик олан, ејни арзуларла һәрәкәт едән дүшүнҹәли инсандыр» (сәһ. 65—67).

[1120] «Иҹтимаи сәрвәтин сүр'әтлә артмасы муздлу фәһләләрә нә кими фајда версә дә, *бу һал фәһләләрин диләнчилијинин сәбәбини арадан галдырмыр...* Онлар *капитала һәр һансы һүгугдан мәһрум вәзијјәтдә, демәли, өз әмәкләрини сатмаға вә бу әмәјин мәһсулларына һәр бир иддиадан имтина етмәјә мәҹбур вәзијјәтдә галырлар»*. (сәһ. 68). «Мәнимсәмә ганунунун әсас гүсуру да бундадыр... *Бәла* муздлу фәһлә илә онун әмәји сајәсиндә һәрәкәтә кәтирилән капитал арасында *әсла әлагәләндириҹи амил олмамасындадыр»* (сәһ. 68—69).

«Әлагәләндириҹи амил» барәсиндәки ахырынҹы ҹүмлә тамамилә Сисмонди руһундадыр вә үмумијјәтлә мә'насыздыр.

Капиталист илә ејниләшдирилән нормал адам вә и. а. һаггында—бах: јенә орада, сәһ. 74—76.

Капиталларын тәмәркүзләшмәси вә хырда капиталистләрин арадан галхмасы һаггында—сәһ. 85—88.

«Мүасир вәзијјәтдә һәгиги мәнфәәт капиталистләрин гәнаәтиндән алынырса, [башга бир бөлкү системиндә] бу мәнфәәт ејни илә дә муздлу фәһләләрин гәнаәтиндән алына биләрди» (сәһ. 88—89).

[Дикәр тәрәфдән,] *Шербүлје*

1) [Ҹемс] Миллин белә бир бахышына шәрикдир ки, бүтүн веркиләр торпаг рентасындан алынмалыдыр[128] (сәһ. 128), лакин «веркини еlә гојмаг» мүмкүн дејилдир ки, «бу верки һәгигәтән рентадан алынсын вә анҹаг рентаја тохунсун» чүнки мәнфәәти рентадан фәргләндирмәк чәтиндир,—торпаг мүлкијјәтчиси өзү торпағы беҹәрдији заман бу куја әсла мүмкүн дејилдир,—буна көрә дә Шербүлје

2) даһа ирәлиләрә кедир вә Рикардонун тә'лиминдән дүзкүн нәтиҹә чыхарыр:

«Нәјә көрә даһа бир аддым атыб *торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкијјәти ләғв етмирләр?»* (сәһ. 129). «Торпаг мүлкијјәтчиләри истеһсал үчүн вә ҹәмијјәтин үмуми рифаһы үчүн һеч бир фајда вермәдән иҹтимаи һесаба сахланан кәрәксиз адамлардыр». «Торпағы әкинчиликдә тәтбиг едилән капиталлар мәһсулдар һала салыр. Торпаг мүлкијјәтчиси буна һеч бир шејлә көмәк етмир. О анҹаг рента алмаг үчүн јашајыр, рента исә онун капиталындан көтүрүлән мәнфәәтин бир һиссәси дејилдир вә нә әмәк мәһсулу, нә дә торпағын мәһсулдар гүввәләринин мәһсулу дејилдир, истеһлакчылар арасындакы рәгабәтин әкинчилик мәһсулларыны галдырдығы гијмәтин нәтиҹәсидир» вә и. а. (сәһ. 129). «Торпаг үзәриндәки хүсуси мүлкијјәтин ләғв едилмәси рентаны доғуран сәбәбләри әсла дәјишдирмәјәҹәјинә көрә, рента мөвҹуд олмагда давам едәрди; лакин ону бүтүн торпаға саһиб олан вә беҹәрилмәк үчүн јарарлы саһәләри, бу саһәләрин истисмарындан өтрү кифајәт гәдәр капитала малик хүсуси шәхсләрә иҹарәјә верән дөвләт көтүрәрди» (сәһ. 130). Рента бүтүн дөвләт кәлирләрини әвәз едәрди. «Бүтүн бунларын нәтиҹәсиндә

бүтүн буховлардан хилас олмуш азад сәнаје мисилсиз дәрәчәдә инкишаф едәрди» вә и. а. (сәһ. 130).

Лакин бу рикардочу нәтичәни капитал үзәринә, капиталист истеһсалы үзәринә «буховлар» гојмаг кими Сисмонди руһлу хош арзу илә нечә барышдырмалы? Ону белә шикајәтләрлә нечә барышдырмалы:

«Мәнимсәмә ганунунун [индики] һөкмранлығы шәраитиндә чәмијјәтимизин кечдији инкишаф просесини һәр һансы бир чеврилиш дајандырмазса, нәтичә е'тибары илә, капитал дүнјанын һөкмдары олачагдыр» (сәһ. 152). «Һәр јердә капитал бүтүн көһнә ичтимаи фәргләри мәһв едиб, бунларын әвәзиндә инсанларын варлыларла јохсуллара: кеф чәкән вә идарә едән варлыларла ишләјән вә табе олан јохсуллара бөлүнмәси кими садә бир бөлкү јарадачагдыр» (сәһ. 153). *«Һәр заман мәһсулдар фондларын вә мәһсулларын* үмумән мәнимсәнилмәси чохсајлы пролетарлар синфини табелик вә сијаси һүгуг игтидарсызлығы вәзијјәтинә ендирмишдир; лакин бу мәнимсәмә бир заманлар мәһдудлашдырычы ганунлар системи илә әлагәдар олмуш, бу ганунлар *сәнајенин инкишафыны вә капиталларын јығылмасыны буховлајараг* [1121] бинәсибләр синфинин артмасына һәдд гојмуш, бу синфин мүлки азадлыглары үчүн дар чәрчивә јаратмыш вә бу јолла һәмин синфи зәрәрсизләшдирмәјә һәр чүр көмәк көстәрмишдир. Инди капитал бу буховларын бир һиссәсини дағытмышдыр. О һәмин буховларын һамысыны дағытмаға һазырлашыр» (сәһ. 155—156).

«Пролетарлар позғунлашыр—сәрвәтләрин [индики] бөлкүсүнүн икинчи нәтичәси беләдир»[129] (сәһ. 256).

[ИЈИРМИ ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ]

РИЧАРД ЧОНС

1). *R. JONES.* AN ESSAY ON THE DISTRIBUTION OF WEALTH, AND ON THE SOURCES OF TAXATION. PART I: RENT. LONDON, 1831 [ТОРПАГ РЕНТАСЫНЫН ТАРИХИ АНЛАЈЫШЫ ҮНСҮРЛӘРИ. ТОРПАГ РЕНТАСЫ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН АЈРЫ-АЈРЫ МӘСӘЛӘЛӘРИНДӘ ЧОНСУН РИКАРДОДАН ҮСТҮНЛҮЈҮ ВӘ БУ САҺӘДӘ ОНУН СӘҺВЛӘРИ]

Чонсун артыг бу биринчи—*рента һаггындакы*—әсәринин фәргләндиричи чәһәти сер Чемс Стүартдан сонра бүтүн инкилис игтисадчыларында чатышмајан чәһәтдән ибарәтдир, бу да истеһсал үсулларынын *тарихи* фәргини анламаг үнсүрләридир. (Чонсун чох мүһүм археоложи, филоложи вә тарихи сәһвләри, онун диггәтинә чатдырылмыш бу сәһвләри тарихи формаларын үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә дүзкүн олан белә фәргләндирилмәсинә зидд дејилдир. Мәсәлән, бах: «Edinburgh Review», LIV чилд, IV мәгалә[130].)

Рикардодан сонра кәлән ән јени игтисадчыларда Чонс рентанын *әлавә мәнфәәт* кими мүәјјән едилдијини тапмышдыр, бу тә'риф исә ону әсас тутур ки, фермер капиталистдир (јахуд торпағы кәнд тәсәррүфаты капиталисти истисмар едир), бу капиталист капиталы белә хүсуси шәкилдә тәтбиг етмәсиндән орта мәнфәәт көзләјир, һәм дә бу тә'рифдә фәрз едилир ки, әкинчилик өзү капиталист истеһсал үсулуна табедир. Гысача десәк, бурада торпаг мүлкијјәти јалныз елә дәјишилмиш формада нәзәрдән кечирилир ки, бу форманы она өз мүасир буржуа формасында чәмијјәтин һөкмран истеһсал мүнасибәти олараг капитал вермишдир. Чонс белә бир иллүзијаја әсла шәрик дејилдир ки, капитал лап дүнјанын әввәлиндән мөвчуддур.

Үмумијјәтлә рентанын мәншәји һаггында Чонсун бахышлары ашағыдакы мүддәаларда хүласә едилмишдир:

«Инсанын һәтта ән примитив әмәји шәраитиндә дә торпаг әкинчини сахламаг үчүн зәрури олдуғундан артыг верә билир вә. беләликлә. әкинчинин торпаг мүлкијјәтчисинә бач вермәси үчүн имкан јарадыр,—рентанын

мәншәји beләдир» (сәһ. 4) [Русча тәрчүмәси: *Чонс, Ричард.* Игтисад әсәрләри. Ленинград, 1937, сәһ. 27].

«Беләликлә, рента елә бир заманда *торпағын мәнимсәнилмәсиндән* әмәлә кәлир ки, бу заман әһалинин әсас күтләси ја торпағы һәр чүр шәртләрлә бечәрмәјә, ја да ачындан өлмәјә мәчбурдур вә бу заман һәмин адамларын аләтләрдән, тохумдан вә и. а. ибарәт олан чүз'и капиталы онларла бирликдә гәти зәрурәт үзүндән торпаға бағланмышдыр, чүнки бу капитал онларын әкинчиликлә дејил, башга бир ишлә мәшғул олуб јашаја билмәсиндән өтрү әсла кифајәт дејилдир» [сәһ. 11] [Русча тәрчүмәси, сәһ. 30—31].

Чонс рентаны онун бүтүн чеврилмәләри һалында: бијар әмәјинин ән примитив формасындан башламыш та мүасир фермер рентасына гәдәр тәдгиг едир. Һәр дәфә о белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүәјјән әмәк формасына вә әмәк шәртләри формасына мүәјјән рента формасы, јә'ни торпаг мүлкијјәти формасы мувафигдир. Мәсәлән, о, ишләјиб өдәмә рентасыны, јахуд тәһкимли кәндлиләрин бијар әмәји шәклиндә олан рентаны, ишләјиб өдәмә рентасындан мәһсулла верилән рентаја кечиди, пајдар рентасыны, рәијјәт[131] рентасыны вә и. а. нәзәрдән кечирир,—бу тәдгигатын тәфәррүаты исә бурада бизи марагландырмыр. Рентанын даһа илкин олан бүтүн формаларында өзкә *изафи әмәјини* билаваситә мәнимсәјән шәхс капиталист дејил, торпаг мүлкијјәтчисидир. *Рента* (ону [феодал] *хатирәләри* әсасында физиократларын баша дүшдүјү шәкилдә) тарихән (буна да һәлә Асија халглары арасында ән кениш мигјасда тәсадүф олунур) *изафи әмәјин,* мүфтә ичра едилән әмәјин ән үмуми формасы кими мејдана чыхыр. Капиталист мүнасибәтләриндән фәргли олараг, бурада һәмин изафи әмәјин мәнимсәнилмәси мүбадилә васитәси илә олмур, бу мәнимсәмәнин әсасыны чәмијјәтин бир һиссәсинин дикәр һиссәси үзәриндә зоракы һөкмранлығы тәшкил едир. (Бурадан да билаваситә көләлик, тәһкимчилик вә ја сијаси асылылыг мүнасибәтләри ирәли кәлир.)

Бурада биз торпаг мүлкијјәтини јалныз онун анлашылмасы капитал анлајышы илә бағлы олдуғу дәрәчәдә нәзәрдән кечирмәли олдуғумуза көрә, Чонсун дәлилләри үзәриндә дајанмајачағыг, билаваситә ону бүтүн өз сәләфләриндән чох фајдалы шәкилдә фәргләндирән нәтичәјә кечәчәјик.

Лакин әввәлчә даһа бир нечә кәнар гејд едәк.

Бијар әмәјиндән—һәмчинин буна чох вә ја аз дәрәчәдә ујғун кәлән тәһкимчилик (һабелә көләлик) формаларындан, бәһс едәркән—[1122] Чонс һәр бир изафи дәјәрин (һәр бир изафи әмәјин) ибарәт олдуғу ики форманы *шүурсуз* сурәтдә ајырыр. Үмумијјәтлә, сәчијјәви һалдыр ки, *өзүнүн ән кобуд формасында әсил* бијар әмәји *муздлу әмәјин мүһүм чәһәтләрини ән ајдын сурәтдә көстәрир.*

«Рента» (бијар әмәји олдуғу јердә) «бу шәраитдә јалныз ики јолла: ја тәһкимли кәндлиләрин әмәјини даһа бачарыгла вә даһа сәмәрәли шәкилдә тәтбиг етмәк јолу илә» (бу—нисби изафи әмәкдир), «артырыла биләр, лакин буна бир синиф олараг торпаг мүлкијјәтчиләринин аграномија елмини инкишаф етдирә билмәмәси мане олур, *ја да* тәһкимлиләрдән зорла алынан әмәјин *мигдарыны* артырмаг јолу илә, бу һалда исә мүлкијјәтчиләрин торпағы даһа јахшы бечәриләрсә, тәһкимлиләрин торпағы даһа пис бечәриләчәкдир, ахы бу һалда һәмин торпагдан әмәк көтүрүлүр» (јенә орада, II фәсил [сәһ. 61]) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 58].

Рента һаггында Чонсун бу китабыны онун ашағыда, 2-чи бөлмәдә нәзәрдән кечириләчәк «Syllabus» әсәриндән ашағыдакылар фәргләндирир: биринчи әсәриндә Чонс нә исә мә'лум бир шеј олараг мүхтәлиф торпаг мүлкијјәти формаларыны, икинчисиндә исә—бунларын мүвафиг олдуғу мүхтәлиф әмәк формаларыны әсас тутур.

Чонс буну да көстәрир ки, һәмин мүхтәлиф истеһсал мүнасибәтләринә әмәјин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин мүхтәлиф инкишаф дәрәчәләри ујғундур.

Бијар әмәјинин (ејни илә дә гул әмәјинин), рентадан бәһс едилдикдә, муздлу әмәклә белә үмуми чәһәти вардыр ки, рента *мәһсулла* дејил, хүсусән *пул* илә дејил, *әмәклә* өдәнилир.

Пајдар рентасы шәраитиндә «торпаг мүлкијјәтчиси тәрәфиндән *капитал аванс едилмәси* вә *торпағы бечәрмәк ишиндә билавасәтә ишчиләрә мүстәгиллик верилмәси* бурада һәлә дә капиталистләр синфи кими бир аралыг синфинин олмадығыны көстәрир» (сәһ. 74) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 66].

«Рәијјәт ренталары *өз әмәк һаггыны торпагдан әлдә едән ишчинин бу торпағын мүлкијјәтчиси олан суверенә мәһсуллар шәклиндә вердији ренталардыр»* (IV фәсил [сәһ. 109]) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 85]. (Бу ренталар башлыча олараг *Асијаја* мәхсусдур.) «Рәијјәт ренталары чох заман ишләјиб өдәмә ренталары илә вә пајдар ренталары илә бирликдә олур» (сәһ. 136 вә сонракылар) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 100]. Бурада баш торпаг мүлкијјәтчиси суверендир.

«Асијада *шәһәрләрин* тәрәггиси вә ја, даһа доғрусу, *мөвчуд олмасы* тамамилә *һөкумәтин јерли хәрчләриндән* асылыдыр» (сәһ. 138). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 101].

«Коттер[132] ренталары... өз јашајыш васитәләрини торпагдан әлдә едән ичарәдар кәндлиләрин *мүгавиләјә әсасән пул формасында вермәли олдуглары* һәр чүр ренталардыр» (сәһ. 143) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 104]. *(Ирландија.)* «Јер күрәсинин чох һиссәсиндә пул ренталары јохдур» [јенә орада].

«Бүтүн бу формалар» (ишләјиб өдәмә, рәијјәт, пајдар, коттер рентасы вә и. а.—гысасы, кәндли ренталарынын бүтүн формалары) «торпағын мәһсулдар гүввәләринин там инкишафына мане олур» [сәһ. 157] [Русча тәрчүмәси, сәһ. 113].

«Мүхтәлиф адамларын *әмәк мәһсулдарлығында олан фәргләр, әввәлән,* әл әмәји тәтбиг едиләркән көстәрилән зирәклик *дәрәчәсиндән* вә, *икинчиси, инсанын халис физики сә'јләринә кечмиш әмәјин топланмыш нәтичәләринин* нә дәрәчәдә *көмәк етмәсиндән* асылыдыр, јә'ни бу фәргләр истеһсалда тәтбиг едилән бачарыгда, биликдә вә капиталда олан фәргләрдән асылыдыр» [сәһ. 157—158] [Русча тәрчүмәси, сәһ. 113].

«Әкинчиликлә мәшғул олмајан синифләрин сајча аз олмасы. Ајдындыр ки, әкинчилик әмәји илә мәшғул олмадан јашаја билән адамларын нисби-

сајы *тамамилә әкинчиләрин әмәк мәһсулдарлығы илә мүәјјән олунур»* (VI фәсил [сәһ. 159—160]) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 114].

«Инкилтәрәдә тәһкимлиләрин әмәји даһа ишләдилмәдикдән сонра торпаг мүлкијјәтчиләринин маликанәләриндә торпағы бечәрмәјә башлајан ичарәдарлар кәндин өзүндә тапылды. Бу да *јоменләр* иди» (јенә орада [сәһ. 166] [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 117—118].

Нәһајәт, биз бурада ән чох марагландығымыз нөгтәјә, *фермер рентапарына* јахынлашырыг. Мәһз бурада Чонсун үстүнлүјү ән бариз шәкилдә мејдана чыхыр: о сүбут едир ки, Рикардо вә башгалары тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтинин әбәди формасы һесаб едилән шеј бу мүлкијјәтин буржуа формасыдыр вә бу форма үмумијјәтлә јалныз о заман мејдана чыхыр ки, әввәлән, торпаг мүлкијјәти истеһсал үзәриндә, буна көрә ҹәмијјәт үзәриндә дә һөкмран мүнасибәт олмагдан чыхсын вә, икинҹиси, әкинчилик өзү капиталистҹәсинә идарә едилсин, бу исә шәһәрләрдә ири сәнајенин (һеч олмазса мануфактуранын) инкишаф етмиш олмасыны тәләб едир. Чонсун көстәрдијинә көрә, Рикардонун ишләтдији мә'нада рента јалныз елә бир [1123] ҹәмијјәтдә мөвҹуддур ки, онун базиси капиталист истеһсал үсулу олсун. Торпаг рентасынын әлавә мәнфәәтә чеврилмәси нәтиҹәсиндә әмәк һаггына торпаг мүлкијјәтинин *билаваситә* тә'сири дә дајаныр, бу исә, башга сөзлә десәк, јалныз о демәкдир ки, бундан е'тибарән беләә торпаг мүлкијјәтчиси дејил, капиталист *изафи әмәји билаваситә мәнимсәјән шәхс* олур. Рентанын нисби кәмијјәти артыг бу изафи әмәјин әлдә едилмәсинин өзүндән дејил, јалныз *изафи дәјәрин* капиталистлә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүшдүрүлмәсиндән асылыдыр. Чонс буну ајдын шәкилдә сөјләмәсә дә, әслиндә, бу ҹәһәт онун әсәриндә мејдана чыхыр.

Рикардоја нисбәтән Чонс истәр һадисәләрин изаһына тарихи ҹәһәтдән јанашмаг мә'насында, истәрсә игтисади тәфәррүат ҹәһәтдән ирәлијә доғру мүһүм аддым атыр. Биз онун нәзәријјәсини аддым-аддым изләјәҹәјик. Бу нәзәријјәдә, әлбәттә, мә'насызлыглара да тәсадүф олунур.

Чонс ашағыдакы мүддәаларда торпаг рентасынын әлавә мәнфәәт олдуғу, башга сөзлә десәк, *мүасир* торпаг мүлкијјәтинин ифадәси олдуғу тарихи вә игтисади шәраити дүзкүн ајдынлашдырыр.

«Фермер рентапары јалныз о заман мөвҹуд ола биләр ки, *ҹәмијјәтин мүхтәлиф синифләринин ән мүһүм гаршылыглы мүнасибәтләри артыг торпаг үзәриндәки мүлкијјәтдән вә торпаға саһиб олмагдан ирәли кәлмәсин»* (сәһ. 185) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 128].

Капиталист истеһсал үсулу сәнаједә башланыр вә јалныз сонралар әкинчилији өзүнә табе едир.

«Биринчи оларағ *капиталистләрин һакимијјәти* алтына усталар вә сәнәткарлар дүшүрләр» (сәһ. 187) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 129].

«Белә бир системин билаваситә нәтиҹәләриндән бири әкинчиликдә тәтбиг едилән әмәји вә капиталы *өз билдијин кими* башга тәсәррүфат саһәләринә *кечирмәк имканыдыр»*.

{Јалныз бу имкан олдугда, әкинчиликдә вә сәнаједә мәнфәәтләрин таразлашмасындан бәһс едилә биләр.}

«Иҹарәдар өзү башга јашајыш васитәләри олмадығына көрә бунлары торпагдан көтүрмәјә мәҹбур олан ишләјән кәндли олдуғу вахта гәдәр еһтијаҹ ону торпаға бағламышды, онун бәлкә дә малик олдуғу ҹүз'и капитал әслиндә өз саһиби илә бирликдә һәгигәтдә торпаға бағланмышды, чүнки бу капитал јалныз торпағы беҹәрмәк үчүн ишләдилмирсә. онун јашајышыны тә'мин етмәк үчүн кифајәт дејилди. Капиталист саһибкар мејдана кәлдикдә, торпагдан белә асылылыг арадан галхыр вә *фәһләләри әкинчиликдә ишләтмәкдән, ҹәмијјәтин белә бир вәзијјәтиндә чох олан мүхтәлиф башга саһәләрдә онларын әмәјинин вердији гәдәр әлдә етмәк мүмкүн дејилдирсә,* әкинчиликлә мәшғул олмагдан әл чәкәҹәкләр. Белә бир вәзијјәтдә рента зәрури олараг јалныз *әлавә мәнфәәтдән* ибарәтдир» (сәһ. 188) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 130]. «Әмәк һаггынын кәмијјәтинә рентанын тә'сири арадан галхыр» [јенә орада]. «Ишчидән истифадә капиталистин әлинә кечдикдә, онун *торпаг мүлкијјәтчисиндән асылылығы арадан галхыр»* (сәһ. 189) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 130].

Әлавә мәнфәәтин нечә мејдана кәлдијини, сонралар көрәҹәјимиз кими, Ҹонс әслиндә изаһ етмир вә ја, даһа доғрусу, буну анҹаг рикардосајағы, јә'ни мүхтәлиф торпагларын тәбии мүнбитлији дәрәҹәсиндә олан фәрглә изаһ едир.

«Рента *әлавә мәнфәәтдән ибарәт олдугда*, мүәјјән торпаг саһәсиндән алынан рента үч сәбәбә көрә арта биләр:

1) мәһсул истеһсалында даһа чох мигдар јығылмыш капитал тәтбиг едилмәси нәтиҹәсиндә мәһсулун артмасы;

2) артыг гојулмуш олан капиталын даһа сәмәрәли тәтбиг едилмәси;

3) капитал вә мәһсул дәјишилмәз галырса,—бу мәһсулда истеһсалчы синифләрин пајынын азалмасы вә торпаг мүлкијјәтчисинин пајынын мувафиг сурәтдә артмасы.

Бу сәбәбләр мүхтәлиф шәкилләрдә бирләшәрәк бирликдә дә тә'сир көстәрә биләр» (сәһ. 189) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 130—131].

Көрәк бу мүхтәлиф сәбәбләр мәсәләси нечәдир. Һәр шејдән әввәл, бүтүн бунларда нәзәрдә тутулур ки, рента әлавә мәнфәәтдән ирәли кәлир. Сонра исә әсла шүбһә јохдур ки, бу сәбәбләрдән биринчиси, Рикардонун јалныз бир дәфә өтәри гејд етдији сәбәб* тамамилә дүзкүн көстәрилмишдир. Әкинчиликдә тәтбиг едилән капитал артырса, рента күтләси дә артыр, һәрчәнд *тахыл* вә и. а. *гијмәтләри* јүксәлмир вә үмумијјәтлә һеч бир башга дәјишиклик баш вермир. Ајдындыр ки, бу һалда торпағын да *гијмәти јүксәлир,* һәрчәнд тахыл гијмәтләри јүк-

* Бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 111—112, 137, 354—355. *Ред.*

сәлмир вә бунларда үмумијјәтлә һеч бир дәјишиклик баш вермир.

Ән пис торпагдан алынан рентаны Чонс *инһисар гијмәти* илә изаһ едир. Демәли, онун әсәриндә рентанын әсил мәнбәји бундан ибарәт олур: ја *мүтләг рента* (мүхтәлиф торпаг нөвләринин мүнбитлијиндәки фәргдән ирәли кәлмәјән рента) олдуғу заман *инһисар гијмәти* (Бјукенен, Сисмонди, Һопкинс вә башгаларында олдуғу кими), ја да *диференсиал рента* (Рикардода олдуғу кими).

{*Мүтләг рента ad vocem**. *Гызыл мә'дәнини* көтүрәк. Тутаг ки, тәтбиг едилән капитал 100 ф. стерлингә бәрабәрдир, орта мәнфәәт 10 ф. стерлингә бәрабәрдир, рента 10 ф. стерлингә бәрабәрдир. Фәрз едәк ки, капиталын јарысы сабит капиталдан (бу һалда машынлардан вә јардымчы материаллардан) вә јарысы да дәјишән капиталдан ибарәтдир. 50 ф. ст. сабит капитал јалныз о демәкдир ки, бунда 50 ф. стерлинглик гызылда олдуғу гәдәр [1124] иш вахты вардыр. Буна көрә дә мәһсулун 50 ф. стерлингә бәрабәр олан һиссәси истеһлак едилән сабит капиталы өдәјир. Мәһсулун галығы 70 ф. стерлингә бәрабәрдирсә вә 50 ф. ст. дәјишән капиталла 50 фәһлә һәрәкәтә кәтирилирсә, онда 50 фәһләнин [әмәји] (фәрз едәк ки, иш күнү 12 саата бәрабәрдир) 70 ф. стерлинглик гызылда өз ифадәсини тапмалыдыр вә бундан 50 ф. стерлинги әмәк һаггыны өдәјир, 20 ф. стерлинги исә һаггы өдәнилмәјән әмәји тәчәссүм едир. Онда бу чүр үзви гурулуша малик олан бүтүн капиталларын мәһсулунун дәјәри 120 ф. стерлингә бәрабәрдир. Онда мәһсул $50c + 70$ олачагдыр, бу ахырынчы 70 ф. ст. исә, 50 иш күнүнү тәмсил едир вә $50v + 20m$ бәрабәрдир. Даһа чох сабит капитал вә даһа аз фәһлә тәтбиг едәчәк 100 ф. стерлинглик капитал аз дәјәрә малик мәһсул истеһсал едәрди. Лакин бүтүн ади сәнаје капиталларынын вердији мәһсулун дәјәри белә бир шәраитдә 120 ф. стерлингә бәрабәр олса да, бу капиталлар ону јалныз өз 110 ф. стерлинглик истеһсал гијмәтинә сатарды. Лакин гызыл мә'дәни мисалында, һәтта торпаг үзәриндәки мүлкијјәтдән асылы олмајараг, бу мүмкүн дејилдир, чүнки бурада дәјәр мәһсулун натурал формасында ифадә олунур. Демәли, бурада, зәрури сурәтдә 10 ф. стерлинглик рента алынмалыдыр.}

«Тахыл *инһисар гијмәтинә* (јә'ни *ән әлверишсиз шәраитдә тахыл истеһсал едәнләрин хәрҹләриндән вә мәнфәәтиндән* јүксәк гијмәтә), јахуд јалныз *ади мәнфәәти өдәјән* бир гијмәтә сатыла биләр. Биринчи һал көтүрүләрсә, бечәрилән торпаг саһәләринин мүнбитлијиндә олан бүтүн фәргләри бир кәнара гојсаг, капиталын *артырылмасы сајәсиндә* (әввәлки гијмәтләрлә) *мәһ-*

* — барәсиндә. *Ред.*

сулун артырылмасы сәрф едилән капиталын артмасына пропорсионал сурәтдә рентаны јүксәлдә биләр. Мәсәлән, фәрз едәк ки, ади мәнфәәт нормасы 10% тәшкил едир. 100 ф. стерлинг сәрф едилмәклә истеһсал олунан тахыл 115 ф. стерлингә сатыла биләрсә, рента 5 ф. ст. тәшкил едәчәкдир. Әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси нәтичәсиндә ејни торпагда тәтбиг едилән капитал, һәмчинин мәһсул ики гат артсајды, 200 ф. стерлинглик капитал 230 ф. стерлинглик мәһсул верәрди вә рента 10 ф. ст. тәшкил едәр, јә'ни бу да ики гат артар» (сәһ. 191) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 131—132].

{Бу һәм мүтләг рентаја, һәм дә диференсиал рентаја аиддир.}

«Өз һәчминә көрә бөјүк олмајан бир чәмијјәтдә тахыл һәмишә *инһисар гијмәтинә* сатыла биләр... Әһали даим әкинчилик мәһсулларынын артмасындан даһа сүр'әтлә артырса, бу, даһа кениш өлкәләрдә дә мүмкүндүр. Лакин тахылын инһисар гијмәти хејли кениш вә чох мүхтәлиф торпаглары олан өлкәләр үчүн чох гејри-ади бир һалдыр. Тахыл гијмәтләри хејли јүксәлирсә, даһа чох торпаг бечәрилир вә ја әввәлки торпаға даһа чох капитал гојулур, бу да чәкилән мәсрәфләрә ади мәнфәәтдән азачыг артыг олан бир гијмәт јаранана гәдәр давам едир. Онда әкинчилијин даһа да артырылмасы дајандырылыр вә бу чүр өлкәләрдә тахыл адәтән ән әлверишсиз шәраитдә тәтбиг едилән капиталы өдәмәк үчүн вә бу капиталдан ади мәнфәәт нормасы көтүрмәк үчүн кифајәт етдијиндән артыг олмајан бир гијмәтә сатылыр, даһа мүнбит торпаглардан верилән рента исә о заман һәмин торпагларын мәһсулунун јенә белә бир капитал сәрф едилмәклә бечәрилән ән пис торпағын мәһсулундан артыг галан һиссәсинин кәмијјәти илә өлчүлүр» (сәһ. 192) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 132].

«Мүхтәлиф кејфијјәтли торпаглары олан өлкәнин бүтүн торпаг саһәсиндә рентаны јүксәлтмәк үчүн лазым кәлән һәр шеј ондан ибарәт олур ки, әкинчилик инкишаф етдикчә торпаға гојулан әлавә капитал үчүн јахшы торпаглар тамамилә пис кејфијјәтли торпаглардан бир гәдәр артыг мәһсул версин; зира бу һалда, *A* илә *Z** арасында һәр һансы торпагда ади мәнфәәт нормасы верән јени капитал тәтбиги үчүн вәсаит тапмаг мүмкүн олана гәдәр, кејфијјәтчә бу хүсуси торпагдан јүксәк олан бүтүн торпагларда рента артачагдыр» (сәһ. 195) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 134].

«100 ф. ст. мәсрәфлә бечәрилән *A* торпаг һәр ил 110 ф. ст. верирсә,— һәм дә 10 ф. ст. ади мәнфәәтдирсә,—100 ф. ст. мәсрәфлә *B* торпаг 115 ф. ст. верир; 100 ф. ст. мәсрәфлә *C* торпаг 120 ф. ст. верир вә и. а. та *Z* торпаға гәдәр, онда *B* 5 ф. стерлинглик рента верир, *C* исә 10 ф. стерлинглик рента верир. Инди фәрз едәк ки, бу торпаглардан һәр бири 200 ф. ст. мәсрәфлә бечәрилир. Бу һалда *A* 220 ф. ст., *B* 220 ф. ст., *C* 240 ф. ст. верәчәкдир вә и. а., белә ки, рента *B* торпагда 10 ф. ст., *C* торпагда 20 ф. ст. олачагдыр вә и. а.» (сәһ. 193) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 133].

«Әкинчиликдә тәтбиг едилән капиталын *үмуми јығымы* бүтүн нөвләрдән олан торпағын мәһсулуну аз-чох дәрәчәдә бу торпагларын илк кејфијјәтинә ујғун сурәтдә артыраraг, *тәтбиг едилән әмәк вә капиталдан алынан вүсулун һәр һансы мүтәрәгги азалмасындан асылы олмајараг* вә үмумијјәтлә *һәр һансы башга сәбәбдән әсла асылы олмајараг өз-өзүнә рентаны јүксәлтмәлидир»* (сәһ. 195). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 134].

Чонсун хидмәти бундадыр: о илк дәфә олараг ајдын гејд едир ки, биз рентанын мөвчуд олдуғуну артыг зәнн етдијимизә

---

* *A* илә *Z* — латын әлифбасынын биринчи вә ахырынчы һәрфләридир — бурада мүәјјән өлкәнин ән пис вә ән јахшы торпағы демәкдир. *Ред.*

көрә, онун артмасы {һәмишә фәрз едилир ки, истеһсал үсулунда һеч бир чеврилиш баш вермир} үмумиjjәтлә кәнд тәсәрруфаты капиталынын, торпаға тәтбиг едилән капиталын артмасындан ирәли кәләчәкдир. Бу нәинки гиjмәтләр дәjишилмәз галдығы заман, һабелә һәтта өз әввәлки сәвиjjәсиндән ашағы *дүшдүjү* заман да баш верә биләр.

[1125] Чонс [әкинчилиjин] мәһсулдарлығынын азалмасы һаггындакы иддиалара гаршы белә деjир:

«Бир заманлар Инкилтәрәдә орта тахыл мәһсулу һәр акрдан 12 бушелдән артыг деjилди. Инди тәгрибән ики дәфә чохдур» (сәһ. 199) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 136].

«Торпаға гоjулан һәр бир сонракы капитал вә әмәк мәсрәфи әввәлкиндән даһа гәнаәтлә вә сәмәрәли тәтбиг едилә биләр» (сәһ. 199—200) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 136—137].

«Jенә әввәлки торпаға гоjулан капитал ики гат, үч гат, дөрд гат артдыгда, рента ики гат, үч гат, дөрд гат вә и. а. артыр, вүсул исә азалмыр вә бечәрилән торпагларын нисби мүнбитлиjиндә дә дәjишиклик олмур» (сәһ. 204) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 139].

Беләликлә, бу, Чонсун Рикардодан үстүн олдуғу биринчи бәнддир. Мадам ки, рента артыг мөвчуддур, о истәр мүхтәлиф торпагларын нисби мүнбитлиjиндә, истәрсә ардычыл тәтбиг едилән капитал дозаларындан алынан вүсулда һәр һансы дәjишикликдән асылы олмаjараг вә әкинчилик мәһсулларынын *гиjмәтиндә* һеч бир дәjишиклик олмадан, торпаға тәтбиг едилмиш капиталын садәчә артмасы саjәсиндә арта биләр.

Чонсун сонракы бәнди беләдир:

«Рентанын артмасы үчүн *мүхтәлиф торпагларын мүнбитлиjи арасында олан нисбәтин* еjни илә *дәjишилмәз* галмасы әһәмиjjәтли дәрәчәдә зәрури деjилдир» (сәһ. 205) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 140].

{ Бурада Чонс нәзәрдән гачырыр ки, әксинә, һәтта бүтүн әкинчилик капиталы даһа мәһсулдар тәтбиг едилдикдә дә, торпагларын мүнбитлиjиндә олан *фәргләрин артмасы* диференсиал рента күтләсини артырмалыдыр вә һәгигәтән артырар. Торпагларын мүнбитлиjиндә олан фәргләрин *азалмасы,* әксинә, диференсиал рентаны, jә'ни *бу фәргләрдән* ирәли кәлән рентаны азалтмалыдыр. Сәбәб арадан галдырылдыгда, нәтичә дә арадан галхыр. Бунунла белә, рента (мүтләг рента бир кәнара гоjулдугда) арта биләр, лакин онда бу артыг анчаг әкинчиликдә тәтбиг едилән капиталын артмасы нәтичәсиндә ола биләр. }

«Рикардо нәзәрдән гачырмышдыр ки, *әлавә капитал мүнбитлиjи еjни олмаjан торпагларда* лабүд сурәтдә *еjни олмаjан нәтичәләр* верир» (jенә орада).

(Демәли, бу анчаг о демәк оларды ки, әлавә капитал тәтбиги торпагларын нисби мүнбитлијиндә олан фәргләри артырыр вә бу јолла диференсиал рентаны јүксәлдир.)

«Бир-биринә мүәјјән нисбәтдә олан әдәдләри ејни әдәдә вурдугда, сыранын һәдләри арасындакы нисбәт әввәлки әдәдләр арасындакы нисбәт кими галачагдыр, лакин ајры-ајры һасилләрин *кәмијјәтләри арасындакы фәрг* һәр дәфә артачагдыр. Әкәр 10, 15, 20 әдәди 2 вә ја 4 әдәдинә вурсаг, бунлар да 20, 30, 40 вә ја 40, 60, 80 әдәдләринә чеврилсә, бунларын арасындакы нисбәтләр позулмаз; 80 вә 60 әдәдләрин 40 әдәдинә нисбәти 20 вә 15 әдәдләринин 10 әдәдинә нисбәти кимидир, лакин *бунларын һасилләринин кәмијјәтләри арасындакы фәрг* һәр дәфә артачагдыр: әввәлчә бу фәргләр 5 вә 10 иди, сонра бу фәрг 10 вә 20 олду, нәһајәт, бу фәрг 20 вә 40 олду» (сәһ. 206—207) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 140—141].

Бу ганун садәчә олараг ашағыдакындан ибарәтдир:

1) 10, ^{5} 15, ^{10} 20. Фәрг 5 [вә 10]. Фәргләрин мәчмусу 15.
2) 20, ^{10} 30, ^{20} 40. Фәрг 10 [вә 20]. Фәргләрин мәчмусу 30.
3) 40. ^{20} 60, ^{40} 80, Фәрг 20 [вә 40]. Фәргләрин мәчмусу 60.
4) 80, [^{40}] 120, [^{80}] 160. [Фәрг 40 вә 80. Фәргләрин мәчмусу 120.]

Һәдләр арасындакы фәрг 2-чи сырада ики дәфә, 3-чү сырада дөрд дәфә артмыш олду. Фәргләрин мәчмусу да 2-чи сырада ики дәфә, 3-чү сырада дөрд дәфә артыр вә и. а.

Демәли, икинчи ганун беләдир.

Биринчи ганун (Ҹонс буну јалныз диференсиал рентаја аид едир) белә иди: рента күтләси тәтбиг едилән капиталын күтләси илә бирликдә артыр. 100-лүк капитал үчүн рента күтләси 5-ә бәрабәрдирсә, 200-лүк капитал үчүн рента күтләси 10-а бәрабәр олачагдыр.

[1126] *Икинчи ганун:* Бүтүн башга шәртләр дәјишилмәз галырса вә мүхтәлиф торпагларда тәтбиг едилән капиталлар [алынан вүсул] фәргләринин нисбәти дәјишилмирсә, *бу фәргләрин үмуми күтләси* вә, демәли, мәчму рентанын кәмијјәти, јахуд бу фәргләрин мәчмусу тәтбиг едилән капиталларын артмасы үзүндән һәмин фәргләрин мүтләг кәмијјәтинин артмасы илә бирликдә артыр. Демәли, *икинчи ганунда* дејилир: диференсиал рента күтләси мүхтәлиф торпаглардан көтүрүлән мәһсулун фәргинин артдығы пропорсијада артыр, бу шәртлә ки, һәмин торпагларын мүнбитлији нисбәти дәјишилмәз галсын, лакин бу торпагларда тәтбиг едилән капитал бәрабәр сурәтдә артсын.

«Сонра: *A, B, C* дәрәчәли торпагларда 10 ф. ст. тәтбиг едилирсә вә бу да 110, 115 вә 120 ф. стерлинглик мәһсул верирсә, сонралар да 200 ф. ст. тәтбиг едилиб 220, 228 вә 235 ф. ст. үмуми кәлир верирсә, мәһсулун кәмијјәтиндәки фәргләр нисби мә'нада азалмыш олур вә *мүнбитлик ҹәһәтдән* бу торпаглар *бир-биринә јахынлашмыш олур.* Бунунла белә, *онларын вердији*

мәһсулун кәмиjjәти арасындакы фәргләр 5 вә 10-дан артыб 8 вә 15-ә чатыр, буна көрә ренталар да jүксәлир. Беләликлә, бечәрилән торпагларын мүнбитлиjи дәрәчәсини бир-биринә jахынлашдырмаг меjли көстәрән jахшылашдырмалар һәтта һәр һансы башга бир сәбәбин тә'сири олмадан да рентаны тамамилә jүксәлдә биләр» (сәһ. 208), [Русча тәрчүмәси, сәһ. 141].

«Турнепс бечәрилмәси вә гоjунчулуг, һабелә бундан өтрү тәтбиг едилән jени капиталлар jахшы торпагларын мүнбитлиjинә нисбәтән пис торпагларын мүнбитлиjиндә даһа бөjүк дәjишикликләр jаратмышдыр. Бунунла белә, бу, *һәр ики нөв торпагларын мүтләг мәһсулуну* артырмыш вә буна көрә дә ренталары jүксәлтмиш, еjни заманда бечәрилән торпагларын мүнбитлиjиндә олан фәргләри азалтмышдыр» (jенә орада) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 141—142].

«Jахшылашдырмаларын рентаны ашағы сала билмәси һаггында Рикардонун рә'jинә кәлдикдә, бурада хатырламаг лазымдыр ки, әкинчиликдә jахшылашдырмалар ишдә нә гәдәр ләнк ихтира едилир, һазырланыр вә jаjылыр» (сәһ. 211) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 143].

{Бу ахырынчы мүддәа jалныз әмәли чәһәтдән мараглыдыр, мәсәләнин маһиjjәтинә онун дәхли jохдур; бурада анчаг белә бир чәһәт гејд едилмишдир ки, һәмин jахшылашдырмалар тәләбә нисбәтән тәклифи әһәмиjjәтли дәрәчәдә артырачаг вә бу jолла базар гиjмәтләрини ашағы салачаг гәдәр сүр'әтлә баш вермир.}

Әввәлдә бунлар вар иди:

1) $\begin{matrix} A & B & C \\ 10, & 15, & 20. \end{matrix}$

Һәр дәрәчәдә тәтбиг едилән капитал 100-ә бәрабәрдир. Мәһсул 110-а, 115-ә, 120-jә бәрабәрдир. *Фәрг* 5 + 10 = 15 олур.

Тәтбиг едилән jахшылашдырмалар нәтичәсиндә инди бурада *A*, *B*, *C* дәрәчәләринин һәр бириндә ики гат артыг капитал, 100 әвәзиндә 200 тәтбиг едилир, лакин бу капитал мүхтәлиф дәрәчәләрә мүхтәлиф тә'сир көстәрир вә 220-jә (jә'ни *A* дәрәчәсинин мәһсулу ики гат артмышдыр), 228-ә вә 235-ә бәрабәр мәһсуллар алыныр.

Беләликлә:

2) $\begin{matrix} A & B & C \\ 20, & 28, & 35. \end{matrix}$

Һәр дәрәчәдә тәтбиг едилән капитал инди 200-ә бәрабәрдир. Мәһсул 220-jә, 228-ә вә 235-ә бәрабәрдир. *Фәрг* 8 + 15 = 23 тәшкил едир. Лакин бу фәргин нормасы азалмышдыр. 5 : 10 (jә'ни *B*—*A*-нын фәргинин *A*-jа нисбәти 1-чи һалда) = $^1/_2$ вә 10 : 10 = 1, һалбуки 8 : 20-jә нисбәти jалныз $^2/_5$-jә бәрабәрдир вә 15 : 20 = $^3/_4$. Фәрг нормасы азалмышдыр, өз күтләсинә көрә

фәрг өзү исә артмышдыр. Лакин бу һеч бир јени ганун тәшкил етмир, анчаг биринчи ганунда олдуғу кими, тәтбиг едилән капитал артдыгча рентанын артдығыны көстәрир, һәрчәнд *A, B, C* торпагларында мәһсул, онларын мүнбитлик чәһәтдән илк фәргләрини ифадә едән фәргләрә пропорсионал сурәтдә артмыр. Мүнбитлијин белә артмасы (бу исә *B* вә *C* үчүн мүнбитлијин [нисби] азалмасы демәкдир, чүнки белә олмасајды, буныларын мәһсулу 230-а вә 240-а бәрабәр олмалы иди) нәтичәсиндә гијмәтләр ашағы дүшәрсә, рентанын јүксәлмәсинә вә ја һеч олмазса анчаг дәјишилмәз галмасына һеч бир зәрурәт јохдур.

[1127] Икинчи ганундан чыхан нәтичә, онун сонракы тәтбиги кими ирәли кәлән

үчүнчү ганун: Јахшылашдырмалар, «әкинчиликдә тәтбиг едилән капиталын сәмәрәлилијини јүксәлдән јахшылашдырмалар» бу вә ја дикәр торпаг саһәләриндә әлдә едилән *әлавә мәнфәәтләри* артырырса, бунлар рентаны артырыр.

Бураја Чонсун (әввәлкиләрлә бирликдә) ашағыдакы мүддәалары аиддир:

«Беләликлә, фермер ренталарынын јүксәлдилмәси үчүн биринчи мәнбә *артмагда олан јығымдан вә мухтәлиф торпагда капиталын вердији мухтәлиф нәтичәләрдән ибарәтдир»* (сәһ. 234) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 156.]

[Лакин бу јалныз торпағын мүнбитлијинә билаваситә тә'сир көстәрән јахшылашдырмалара аид ола биләр, мәсәлән, күбрәләр, нөвбәли әкин вә и. а.]

«Әкинчиликдә тәтбиг едилән капиталын сәмәрәлилијини јүксәлдән јахшылашдырмалар *бу вә ја дикәр торпаг саһәләриндә әлдә едилән әлавә мәнфәәтләри* артырмагла рентанын јүксәлмәсинә сәбәб олур. Бунлар *торпағын вердији мәһсуллар күтләсини тәләбин артмасындан артыг бир сүр'әтлә чохалтмырса,* һәмишә әлавә мәнфәәтин белә јүксәлмәсинә сәбәб олур. Тәтбиг едилән капиталын сәмәрәлилијини јүксәлдән бу чүр јахшылашдырмалар, адәтән, әкинчилик мәһарәтинин инкишафы вә *даһа чох јардымчы капитал»* (сабит капитал) *«күтләләри* јығылмасы илә бирликдә мејдана кәлир. Бу сәбәб үзүндән рентанын артмасындан сонра, адәтән, истифадә едилән торпагларын ән писиндә тәтбиг едилән әкинчилик капиталындан вүсул әсла азалмадан *пис торпаглар бечәрилмәјә* башлајыр» (сәһ. 244) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 161].

[Чонс тамамилә дүзкүн олараг гејд едир ки, мәнфәәтин ашағы дүшмәси әкинчиликдә мәһсулдарлығын азалмасыны *сүбут етмир.* Лакин о өзү мәнфәәтин ашағы дүшә билмәсини әсла мүкәммәл олмајан бир шәкилдә изаһ едир. О буна әсасланыр ки, ја мәһсулун мигдары, ја да онун фәһләләрлә капиталистләр арасында бөлкүсү дәјишилә биләр. Бурада мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәсини көстәрән һәгиги ганун һаггында һәлә азачыг бир тәсәввүр дә јохдур.

«Мәнфәәтин ашағы дүшмәси әкинчиликдә мәһсулдарлығын азалмасыны сүбут етмир» (сәһ. 257) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 168].

«Мәнфәәт гисмән әмәк мәһсулу *күтләсиндән,* гисмән дә бу мәһсулун фәһләләрлә капиталистләр арасында *бөлкүсүндән* асылыдыр; буна көрә бу амилләрдән һәр биринин дәјишилмәси нәтичәсиндә онун күтләси дәјишилә биләр» (сәһ. 260). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 170].

Бурадан да Чонсун ифадә етдији белә бир јанлыш ганун ирәли кәлир:

«Веркинин тә'сири бир кәнара гојулса, бирликдә көтүрүлән мәһсулдар синифләрин кәлири» (бурада кәлир дејиләркән нәјин нәзәрдә тутулдуғу— истеһлак дәјәрининми, јохса мүбадилә дәјәринин нәзәрдә тутулдуғу, мәнфәәт күтләсининми, јохса мәнфәәт нормасынын нәзәрдә тутулдуғу дејилмәмишдир) «ашкар сурәтдә азалырса вә *мәнфәәт нормасынын да әмәк һаггынын јүксәлмәси илә јери долмајан шәкилдә ашағы дүшмәси* мүшаһидә едилирсә, јахуд әксинә» (бу мәһз јанлыш Рикардо ганунудур), «белә бир нәтичә чыхармаг олар ки, әмәјин вә капиталын мәһсулдар гүввәси бир гәдәр азалмышдыр» (сәһ. 273) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 177].

Чонс белә бир чәһәти дүзкүн баша дүшүр ки, чәмијјәт инкишаф етдикчә, мүтләг мә'нада әкинчилик һәгигәтдә тәрәгги етсә дә, сәнаје мәһсулларына нисбәтән әкинчилик мәһсулларынын дәјәри *нисби мә'нада арта* биләр:

«Өлкәнин инкишафы просесиндә адәтән белә олур ки, сәнајенин күчү вә мәһарәти әһалинин артдығы шәраитдә әкинчиликдән көзләнилә биләндән артыма нисбәтән *даһа артыг бир дәрәчәдә* јүксәлир. Бу шүбһәсиз бир һәгигәтдир. Буна көрә дә өлкә инкишаф етдикчә, *әкинчилијин мәһсулдарлығы һәр һансы шәкилдә гәти азалмадан әкинчилик мәһсулларынын нисби дәјәринин артмасыны* көзләмәк олар» (сәһ. 265) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 173].

Лакин бу, әкинчилик мәһсулларынын *пулда ифадә едилән гијмәтләринин* гәти артмасыны изаһ етмир—јалныз гызыл дәјәринин ашағы дүшдүјү һал истиснадыр, сәнаједә бу һал сәнаје маллары гијмәтләринин даһа чох ашағы дүшмәси сајәсиндә таразлашыр вә гызылын дәјәри даһа јухары олур, әкинчиликдә исә белә бир таразлашма олмур. Бу һәтта [1128] о заман да ола биләр ки, гызылын [пулун] дәјәри һәр јердә ашағы дүшмәсин, лакин, мәсәлән, мүәјјән бир өлкә өзүнүн бир күнлүк әмәјинин нәтичәсинә онунла рәгабәт едән өлкәләрдән даһа чох пул алсын.

Чонс Рикардо ганунунун Инкилтәрәдә фәалијјәтинә нәјә көрә *инанмадығынын* сәбәбләрини изаһ едир, лакин бу ганунун абстракт мүмкүнлүјүнә јол верир:

«Рента Рикардонун ирәли сүрдүјү сәбәб үзүндән, јә'ни «нисбәтән аз вүсул верән әлавә мигдар әмәк тәтбиг едилмәси» нәтичәсиндә вә буна көрә дә јахшы торпаглардан алынан мәһсулун бир һиссәсинин торпаг мүлкијјәтчиләринин ихтијарына кечмәси нәтичәсиндә рента артырса, *үмуми мәһсулун* торпаг мүлкијјәтчиләри тәрәфиндән *орта һесабла* рента олараг әлә кечир-

дикләри һиссәси дә зәрури сурәтдә артмалыдыр. Икинчиси, бу һалда экинчиликдә әһалинин бундан әввәлкинә нисбәтән даһа чох һиссәсинин әмәји тәтбиг едилмәлидир» (сәһ. 280—281)) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 180—181].

(Ахырынчысы дүрүст дејилдир. Мүмкүндүр ки, даһа чох долајы [secondory] әмәк тәтбиг едилсин, сәнаје вә тичарәтин вердији даһа чох әмтәә экинчилик просесинә дахил олсун, һәм дә бу заман үмуми мәһсул мүвафиг сурәтдә артмасын вә даһа чох мигдар билавасит әмәк [экинчилик әмәји] тәтбиг едилмәсин. Һәтта ола биләр ки, бу әмәк даһа аз тәтбиг едилсин.)

«Инкилис статистикасында биз үч факта раст кәлирик: бечәрилән торпаг саһәсинин кенишләндирилмәси вә бунунла јанашы бүтүн өлкәнин үмуми рента мәбләғинин артмасы; экинчиликдә чалышан әһалинин сајынын азалмасы; мәһсулда торпаг мүлкијјәтчисинин пајынын азалмасы» (сәһ. 282) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 182].

(Ахырынчысы да мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси кими—мәһсулда сабит капиталы өдәјән һиссәнин артмасы илә изаһ олунур. Бу заман рентанын күтләси вә дәјәри арта биләр.)

«А. Смит дејир: «Экинчиликдә јахшылашдырмалар инкишаф етдикчә, рента бечәрилән торпаг саһәсинә нисбәтән артараг, торпағын вердији мәһсула нисбәтән азалыр[133]» (сәһ. 284) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 183].

Чонс сабит капиталы «јардымчы [auxiliary] капитал» адландырыр.

«Мүхтәлиф вахтларда торпаг назирлијинә тәгдим едилән мүхтәлиф һесабатлардан көрүнүр ки, Инкилтәрәдә экинчиликдә тәтбиг едилән бүтүн капиталын фәһләләри сахламаға сәрф едилән капитала нисбәти 5 : 1 нисбәти кимидир, јә'ни билавасит экинчиликдә истифадә едилән әмәји сахламаға сәрф едилән капитала нисбәтән јардымчы капитал дөрд дәфә артыг ишләдилир. Франсада бу нисбәт 2 : 1 нисбәтинә бәрабәрдир» (сәһ. 223) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 149].

«Мүәјјән мигдар әлавә капитал һазырда ишләдилән фәһләләрин әмәјинә көмәк етмәк үчүн *кечмиш әмәјин нәтичәси формасында* тәтбиг едилдикдә, белә бир капитал тәтбигинин мәнфәәтли олмасы вә буна көрә даим мүмкүн олмасы үчүн әлавә мигдар фәһләләри сахламаға ејни гәдәр јени капитал сәрф едилмәсинә нисбәтән *аз иллик вүсул кифајәтдир»* (сәһ. 224) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 150].

«Фәрз едәк ки, экинчиликдә үч фәһләни сахламаға 100 ф. ст. сәрф едилир, бунлар да өз әмәк һаггыны вә буна 10% мәнфәәт, јә'ни чәми 110 ф. ст. истеһсал едирләр. Тутаг ки, сәрф едилән капиталын кәмијјәти ики гат артмышдыр. Һәм дә бурада әввәлчә үч јени фәһлә ишләдилир. Мәһсул артымы 110 ф. стерлингә, јә'ни үч әлавә фәһләнин әмәк һаггы вә 10 ф. ст. мәнфәәтә бәрабәр олмалыдыр. Инди фәрз едәк ки, әлавә 100 ф. ст. аләтләр, күбрә формасында вә ја кечмиш әмәјин һәр һансы башга бир нәтичәси формасында тәтбиг едилмишдир, ишләјән фәһләләрин сајы исә әввәлки кими галмышдыр. Тутаг ки, бу јардымчы капитал орта һесабла беш илә кифајәт едир. Бу һалда капиталистин иллик вүсулу елә бир кәмијјәтә чатмалыдыр ки, һәмин вүсул [әлавә капитал үчүн] 10% мәнфәәти вә бу капиталын иллик

ашынмасы хәрчи үчүн 20 ф. стерлинги өдәјә билсин; демәли, икинчи 100 ф. стерлингин даими тәтбигини мәнфәәтли етмәк үчүн иллик 30 ф. ст. вүсул лазымдыр, һалбуки билаваситә әмәјин мәнфәәтли тәтбиги үчүн 110 ф. ст. лазым иди. Буна көрә дә ајдындыр ки, әкинчиликдә јардымчы капиталын јығылмасы әлавә әмәји сахламаг үчүн ејни мигдар капитал ишләтмәјин артыг мүмкүн олмадығы заман да мүмкүндүр вә әкинчиликдә белә бир капиталын јығылмасы бундан сонра да гејри-мәһдуд бир дөвр әрзиндә давам едә биләр» (сәһ. 224—225) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 150].

«Беләликлә, јардымчы капиталын артмасы, бир тәрәфдән, торпағын бечәрилмәсинә билаваситә вә ја долајы јолла ејни мигдар [1129] әмәк сәрф едилдији шәраитдә торпаг гүввәләри үзәриндә инсанын һакимијјәтини артырыр, дикәр тәрәфдән, мүәјјән мигдарда јени капиталын мүтәрәгги тәтбигини мәнфәәтли етмәк үчүн зәрури олан *иллик вүсул минимумуну азалдыр»* (сәһ. 227) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 152].

«Фәрз едәк ки, мәсәлән, 100 ф. ст. әкинчилик капиталы тамамилә әмәк һаггы верилмәсинә сәрф едилир вә 10% мәнфәәт кәтирир. Бу һалда фермерин кәлири фәһләләрин кәлиринин онда бир һиссәсинә бәрабәр олур. Белә бир капитал ики, үч вә и. а. дәфә артса, фермерин кәлири фәһләләрин кәлиринә әввәлки нисбәтдә олачагдыр. Лакин фәһләләрин сајы әввәлки гәдәр галса, капитал күтләси дә ики гат артса, онда мәнфәәт 20 ф. ст. тәшкил едәчәк, јахуд фәһләләрин кәлиринин бешдә бир һиссәси гәдәр олачагдыр. Капитал дөрд дәфә артса, мәнфәәт 40 ф. ст. олачаг, јахуд фәһләләрин кәлиринин бешдә ики һиссәси гәдәр олачагдыр. Капитал артыб 500 ф. ст. олса, мәнфәәт 50 ф. ст. олачаг, јахуд фәһләләрин кәлиринин јарысы гәдәр олачагдыр. *Буна мувафиг олараг* чәмијјәтдә капиталистләрин сәрвәти, нүфузу вә бәлкә һәтта бир дәрәчәјә гәдәр сајы да артачагдыр... *Капитал артдыгда,* адәтән *бир гәдәр әлавә билаваситә әмәк тәтбиги* дә зәрури олур. Лакин бу һал *јардымчы капиталын дурмадан нисби артымына* мане олмур» (сәһ. 231—232) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 154—155].

Бу парчада һәр шејдән әввәл белә бир фикир әһәмијјәтлидир ки, капитал артдыгча, дәјишән капитала нисбәтән «јардымчы капитал» артыр, башга сөзлә десәк, сабит капитала нисбәтән дәјишән капитал *нисби мә'нада* азалыр.

«Јардымчы капиталын» әсас капиталдан ибарәт олан һиссәси, јә'ни сабит капиталын бир нечә ил әрзиндә дөвр едән вә дәјәри һәр ил мәһсула јалныз ашынма формасында дахил олан һиссәси артдыгда, аванс едилмиш капитала нисбәтән *иллик вүсулун* азалмасы тәкчә әкинчиликдә дејил, һәр јердә мүшаһидә олунур. Доғрудур, сәнаједә ил әрзиндә е'мал едилән хаммалын мигдары әсас капиталын кәмијјәтинин артмасына нисбәтән даһа чох сүр'әтлә артыр (мәсәлән, мүл-машынын һәр һәфтә, демәли, һәр ил ишләтдији мигдар памбығы әјиричи дәзкаһ үчүн тәләб олунан мигдар памбыгла мүгајисә ет). Лакин биз фәрз етсәк ки, мәсәлән, тикиш истеһсалы (ири һәчмдә) әјирмәдә олдуғу гәдәр мәчму *дәјәрә* малик хаммал е'мал едир (бурада хаммалын мигдары аздыр, лакин о, әјирмәдә олдуғундан баһадыр), онда тикиш истеһсалында иллик вүсул әјирмәдә олдуғундан хејли чох олмалыдыр, чүнки әјирмәдә сәрф едилән (әсас) капиталын хејли һиссәси мәһсула анчаг иллик әлавә шәклиндә дахил олур.

Әкинчиликдә (бурада хаммал кими нәзәрдән кечирилә биләчәк шеј—тохум—сабит капиталын башга һиссәләри кими, хүсусилә әсас капитал кими ејни дәрәчәдә артмыр) иллик вүсулун *дәјәри,* әлбәттә, о заман аз олур ки, капитал белә артсын: дәјишән капитал әвәзинә јалныз сабит капитал артсын. Зира дәјишән капитал мәһсулда тамамилә, әсас капитал исә јалныз иллик әлавә шәклиндә, һәр ил истеһлак едилдији дәрәчәдә өдәнилмәлидир. Фәрз едилсә ки, *тахылын гијмәти* мә'лумдур, бир квартер $1/2$ ф. стерлингә бәрабәрдир, онда мәнфәәт 10% олмагла 100 ф. стерлинг дәјишән капиталы өдәмәк үчүн 220 квартер лазымдыр, һалбуки 20 ф. ст. ашынманы вә 10 ф. ст. мәнфәәти өдәмәк үчүн јалныз 60 квартер (=30 ф. ст.) лазымдыр. Аз мүтләг вүсул (сәнаједә бу чүр шәраитдә олдуғу кими, бурада да) јенә белә бир мәнфәәт верир. Һәр һалда бурада Чонсун мүхтәлиф нөв сәһвләри вардыр.

Һәр шејдән әввәл, демәк олмаз *(јол верилән* фәрзијјәләрлә) ки, торпағын мәһсулдар гүввәләри артмышдыр. Торпағын мәһсулдар гүввәләри тәтбиг едилән бүтүн капитала нисбәтән дејил, билаваситә тәтбиг едилән әмәјә нисбәтән артмышдыр. Јалныз белә демәк олар ки, әввәлки гәдәр *халис мәһсул,* јә'ни әввәлки гәдәр мәнфәәт әлдә етмәк үчүн аз *умуми мәһсул* лазымдыр.

[1130] Сонра, бу *хүсуси* даирәдә *фәһләләрин кәлиринә* нисбәтән фермерин кәлиринин артмасы әһәмијјәтлидир, доғрудур, она көрә әһәмијјәтлидир ки, бурада мәчму мәһсулун мәнфәәтә чеврилән һиссәси фәһләләрә чатан һиссәсинә нисбәтән даим артыр. Бунунла да капиталист-фермерин фәһләләринин «сәрвәт вә нүфузуна» нисбәтән онун өз «сәрвәт вә нүфузу» дурмадан артыр вә кенишләнир. Лакин Чонс, көрүнүр, белә һесаб едир: 100-ә нисбәтлә 10 кәрәк $1/10$ тәшкил етсин; 120-јә (даһа доғрусу, әмәјә сәрф едилән 100-ә вә ашынманы ифадә едән 20-јә) нисбәтлә 20 ф. ст. кәрәк $1/6$ тәшкил етсин, һәм дә бу 20 ф. ст. фәһләләрә верилән әмәк һаггынын $1/5$ һиссәсини тәшкил едир вә и. а. Лакин белә бир иддиадан даһа јанлыш бир шеј јохдур ки, куја, үмуми шәкилдә десәк, әмәјә сәрф едилән капитал азаларкән мәнфәәт нормасы јүксәлә биләр. Мәһз әксинәдир. Бу һалда нисбәтән аз изафи дәјәр реаллашыр вә мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр. Хүсуси олараг ајрыча бир фермерә (һәмчинин һәр бир ајрыча мүәссисәјә) кәлдикдә, орада 200 ф. ст. капитал олмагла үч вә ја алты фәһләнин әмәјинин тәтбиг едилмәсиндән асылы олмајараг, мәнфәәт нормасы бәрабәр гала биләр.

Рентанын әлавә мәнфәәт олмасы үчүн, јә'ни орта мәнфәәтдән артыг һиссә тәшкил етмәси үчүн күман едилир ки, әкинчилик нәинки *формал чәһәтдән* капиталист истеһсалына табедир,

һәмчинин мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә вә хүсусән экинчиликлә сәнаје арасында мәнфәәт нормалары таразлашыр. Башга һалларда рента *әмәк һаггына нисбәтән артыг һиссә* тәшкил едә биләр (мәнфәәт дә мәһз бундан ибарәтдир). Рента һәмчинин мәнфәәтин бир һиссәси вә ја һәтта әмәк һаггындан чыхылан һиссә дә ола биләр.

2) *R. JONES* AN INTRODUCTORY LECTURE ON POLITICAL ECONOMY, DELIVERED AT KING'S COLLEGE, LONDON, 27th FEBRUARY, 1833. TO WHICH IS ADDED A SYLLABUS OF A COURSE OF LECTURES ON THE WAGES OF LABOR. LONDON, 1833 [«МИЛЛӘТИН ИГТИСАДИ СТРУКТУРАСЫ» АНЛАЈЫШЫ ВӘ БУНУН ВАСИТӘСИ ИЛӘ ИЧТИМАИ ГУРУЛУШУН МҮХТӘЛИФ ТИПЛӘРИНИ СӘЧИЈЈӘЛӘНДИРМӘК ЧӘҺДИ. «ИШ ФОНДУ» БАРӘСИНДӘ ДОЛАШЫГЛЫГ]

[«Introductory Lecture»дә Чонс јазыр:]

«Демәк олар һәр јердә, бу вә ја башга халгын тарихинин мүәјјән дөврүндә торпаг үзәриндә мүлкијјәт ја өлкә һөкумәтинин әлиндә, ја да өз һүгугуну һөкумәтдән алан шәхсләрин әлиндә олур» (сәһ. 14). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 216].

«Милләтин игтисади структурасы дејәркән, мән мүхтәлиф синифләр арасында әввәлчә торпаг үзәриндә мүлкијјәт гојулмасы нәтичәсиндә вә онун изафи мәһсулунун бөлүшдүрүлмәси нәтичәсиндә јаранан, сонра исә сәрвәт истеһсалы вә мүбадиләси илә мәшғул олуб фәһлә әһалијә гида вә иш верән акентләр олмаг е'тибары илә *капиталистләрин мејдана кәлмәси* сајәсиндә (чох вә ја аз дәрәчәдә) јениләшиб дәјишилмиш олан мүнасибәтләри нәзәрдә тутурам» (сәһ. 21—22) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 220—221]. [1130][134]

[1130] «Иш фонду» [«Labor Fund»] дејәркән Чонс

«ишчиләр тәрәфиндән истеһлак едилән кәлирләрин өз мәнбәјиндән асылы олмајараг, бүтүн мәчмусуну» («Syllabus», сәһ. 44) нәзәрдә тутур.

Чонсун дедикләриндә башлыча чәһәт (күман етмәк лазымдыр ки, «иш фонду» термини Малтуса мәхсусдур?)[135] ашағыдакыдан ибарәтдир: чәмијјәтин бүтүн игтисади структурасы *әмәк формасы* әтрафында, јә'ни елә бир форма әтрафында һәрләнир ки, ишчи јашајыш васитәләрини, јахуд өз мәһсулундан өзүнүн јашамасына сәрф едилән һиссәсини бу формада мәнимсәјир; бу «иш фонду» мүхтәлиф формаларда олур вә *капитал* онун формаларындан јалныз биридир, тарихән даһа сонракы формасыдыр. А. Смит тәрәфиндән мүәјјән едилән мүһүм фәрг—әмәјин һаггыны капиталын вермәси, јахуд бунун билаваситә кәлирдән өдәнилмәси,—јалныз Чонсда өзүнүн га-

дир олдуғу ән там инкишаф нөгтәсинә чатыр вә чәмијјәтин мүхтәлиф игтисади структураларыны баша дүшмәк үчүн һәлледичи васитә олур. Бунунла да ејни заманда белә мә'насыз бир тәсәввүр арадан галхыр ки, капиталда фәһләнин кәлири әввәлчә капиталист тәрәфиндән мәнимсәнилмиш бир шеј, alias* онун тәрәфиндән *гәнаәт едилмиш* бир шеј формасында мејдана чыхдығына көрә, куја бу, форма фәргиндән нә исә артыг бир шејдир.

«Һәтта Гәрби Авропа милләтләриндә дә биз һәлә елә бир ичтимаи гурулушун нәтичәләрини көрүрүк ки, бу гурулуш онларын торпаг вә әмәји мәһсулунун хүсуси бөлкү үсулундан [1131], онларын әкинчи милләтләр кими мөвчуд олдуглары илкин дөврдә јаранмыш бөлкү үсулундан» (мәһз 1) әкинчиләр синфи, 2) торпаг мүлкијјәтчиләри синфи вә 3) торпаг мүлкијјәтчиләринин кәлирини истеһлак етмәкдә билаваситә вә ја долајы иштирак едән нөкәрләр, хидмәтчиләр вә сәнәткарлар арасында бөлкүсүндән) «ирәли кәлир» («Introductory Lecture», сәһ. 16). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 217—218].

«Чәмијјәтин бу игтисади гурулушунда баш верән *дәјишикликләрин* әсас амили, һәрәкәтверичи гүввәси *капиталдыр,* јә'ни *мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән јығылмыш сәрвәтдир...* Бүтүн милләтләрдә сәрвәтин бурада көстәрилән хүсуси һиссәси чәмијјәтин мүхтәлиф синифләри арасындакы әлагәләрин шәклини дәјишдирмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр вә һәмин синифләрин мәһсулдар гүввәсинә мүәјјәнедичи тә'сир көстәрир... Асијада вә Авропанын бир һиссәсиндә (әввәлләр бу һал бүтүн Авропада олмушдур) *гејри-әкинчи* синифләр демәк олар тамамилә башга синифләрин кәлири илә, башлыча олараг, торпаг саһибләринин кәлири илә сахланыр. Әкәр сизин сәнәткар әмәјинә еһтијачыныз варса, сиз ону материалла тәчһиз едирсиниз; о сизин евинизә кәлир, сиз ону једиздирирсиниз вә она әмәк һаггы верирсиниз. Бир мүддәтдән сонра капиталист мејдана чыхыр; *о, материал верир, фәһләнин әмәк һаггыны аванс едир, ону муздла ишә көтүрән бир адам олур;* инди мәһз о, *истеһсал едилән мәһсулун саһиби* олур вә бу мәһсулу сизин пулунуза мүбадилә едир... Беләликлә, торпаг мүлкијјәтчиләри илә *гејри-әкинчиләрин* бир һиссәси арасында аралыг синфи мејдандадыр вә инди һәмин гејри-әкинчиләрин иш вә јашајыш васитәләри алмасы һәмин аралыг синифдән асылыдыр. Әввәлләр чәмијјәти бирләшдирән әлагәләр зәифләјиб дағылыр; инди башга әлагәләр, башга гаршылыглы асылылыг принсипләри чәмијјәтин мүхтәлиф синифләрини бирләшдирир,—*јени игтисади мунасибәтләр* мејдана кәлир» вә и. а. ...«Бурада, Инкилтәрәдә нәинки гејри-әкинчи әһалинин әсас күтләси демәк олар тамамилә капиталистләрин она вердијиндән асылыдыр, һәмчинин зәһмәткеш әкинчиләр дә онларын нөкәрләридир» (јенә орада, сәһ. 16 вә сонракылар) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 218—219].

Чонсун «Syllabus of a Course of Lectures on the Wages of Labor» әсәри онун *рента һаггындакы* китабындан ашағыдакыларла фәргләнир. Рента һаггындакы китабда әмәјин мүхтәлиф ичтимаи формаларынын мүвафиг олдуғу мүхтәлиф торпаг мүлкијјәти формалары нәзәрдән кечирилир. «Syllabus» әсәриндә Чонс әмәјин бу мүхтәлиф формаларыны әсас тутур, торпаг мүлкијјәтинин мүхтәлиф формаларыны вә капиталы һәмин

* — башга сөзлә десәк. *Ред.*

әмәк формаларынын төрәтдији бир шеј кими нәзәрдән кечирир. Әмәк шәртләри—демәли, хүсусилә торпаг, тәбиәт, чүнки бу мүнасибәт бүтүн галанларыны еһтива едир,—ишчијә һансы формада гаршы дурурса, бу формаја онун әмәјинин ичтимаи мүәјјәнлији мүвафигдир. Лакин онун әмәјинин бу ичтимаи мүәјјәнлији әслиндә һәмин формада јалныз өз објектив ифадәсини тапыр.

Буна көрә биз көрәчәјик ки, «иш фонду»нун мүхтәлиф формалары ишчинин өз истеһсал шәртләринә мүнасибәтиндә олан фәргләрә мүвафигдир. Онун өз мәһсулуну (вә ја бунун бир һиссәсини) мәнимсәмәси үсулу ишчинин өз истеһсал шәртләринә мүнасибәтиндән асылыдыр.

Чонс дејир: ««Иш фонду»ну үч категоријаја бөлмәк олар:

1) Ишчиләр тәрәфиндән истеһсал едилиб өзләри тәрәфиндән дә истеһлак едилән вә бирчә анлыға да башга шәхсләрә мәхсус олмајан кәлирләр». Ишчинин кәлиринин *хүсуси* формасы һәр нечә олса да, бу һалда ишчи әслиндә өз истеһсал аләтләринин саһиби олмалыдыр.}

«2) Ишчиләрдән фәргли синифләрә мәхсус олан вә бу синифләр тәрәфиндән билаваситә әмәји сахламаға сәрф едилән кәлирләр.

3) Әсил мә'нада *капитал*.

Иш фондунун бүтүн бу мүхтәлиф нөвләрини бизим өз өлкәмиздә мүшаһидә етмәк олар. Лакин биз башга өлкәләрә нәзәр салсаг, көрәрик ки, бу фондун биздә ән чох мәһдуд олан һиссәләри бә'зи башга өлкәләрдә әһалинин јашамасынын башлыча мәнбәләрини тәшкил едир вә халгын әксәријјәтинин характерини вә вәзијјәтини мүәјјән едир» вә и. а. («Syllabus» сәһ. 45—46).

1-чи бәнд барәсиндә. «*Зәһмәткеш әкинчиләрин, јахуд пај торпағы олан кәндлиләрин* әмәк һаггы... Бу зәһмәткеш әкинчиләр, јахуд кәндлиләр ја пај торпағынын *ирси саһибләридир*, ја *мүлкијјәтчиләрдир*, ја да *ичарәдарлардыр*. Ичарәдарлар *тәһкимлиләрдән, пајдарлардан, коттерләрдән* ибарәтдир. Бу ахырынчылар Ирландија үчүн сәчијјәвидир. Бүтүн бу категоријалардан олан әкинчи кәндлиләрин кәлирләринә чох заман рента вә ја мәнфәәт кими бир шеј дахил олур, лакин *онларын јашајышы башлыча олараг онларын физики әмәји мүгабилиндә алдыглары әвәздән асылы олдугда*, онлары әмәк һаггы алан [wages-labourers] һесаб етмәк лазымдыр.

Беләликлә, зәһмәткеш кәндлиләр сырасына ашағыдакылар дахилдир:

α) *Зәһмәткеш* [1132] *әкинчи олуб пај торпағынын ирси саһиби оланлар.* Гәдим Јунаныстан, Мүасир Асија, хүсусилә Һиндистан.

β) *Мүлкијјәтчи кәндлиләр.* Франса, Алманија, Америка, Австралија, гәдим Фәләстин.

γ) Коттерләр» (сәһ. 46—48).

Бурада сәчијјәви чәһәт ондан ибарәтдир ки, ишчи өзү үчүн «иш фонду» тәкрар истеһсал едир. Бу «иш фонду» *«капитала чеврилмир*. Ишчинин өз «иш фондуну» билаваситә истеһсал етдији кими, буну јенә дә билаваситә мәнимсәјир, һәрчәнд ишчинин изафи әмәји, һәмин ишчинин өз истеһсал шәртләринә мүнасибәтинин хүсуси формасындан асылы олараг, ја бүтүнлүклә, ја гисмән онун өзү тәрәфиндән мәнимсәнилир, ја да бүтүнлүклә башга синифләр тәрәфиндән мәнимсәнилир.

Бу ишчиләр катеғоријасыны Чонсун «әмәк һаггы аланлар» [wages-labourers] адландырмасы јалныз игтисади хурафатдыр. Онларда әмәк һаггы аланы, муздлу фәһләни сәчијјәләндирән һеч бир шеј јохдур. Бу, буржуа сијаси игтисадынын хош тәсәввүрүдүр: капиталын һөкмранлығы шәраитиндә мәһсулун фәһлә тәрәфиндән мәнимсәнилән һиссәси *әмәк һаггы* олдуғуна көрә, һәр бир ишчинин мәһсулунун өзү тәрәфиндән истеһлак едилән һиссәси дә һөкмән *әмәк һаггы* олмалыдыр.

2-чи бәнд барәсиндә. [Иш фондунун бу нөвү илә сахланылан әһали] «Инкилтәрәдә ев гуллугчуларындан, әскәрләрдән, матрослардан вә *аз мигдар сәнәткарлардан* ибарәтдир ки, *бунлар өз һесабына ишләјир* вә бунларын һаггы *бунлара иш верәнләрин кәлириндән өдәнилир*. Јер күрәсинин хејли һиссәсиндә демәк олар бүтүн гејри-әкинчи ишчиләр иш фондунун бу нөвү илә сахланыр. Инкилтәрәдә кечмишдә бу фондун үстүн јер тутмасы. Краллар јарадан Варвик[136]. Инкилис зәдәканлары. Һазырда Шәргдә бу фондун үстүн јер тутмасы. Сәнәткарлар, хидмәтчиләр. Бу фонд илә сахланан бөјүк ордулар. Бүтүн Асијада бу фондун суверен әлиндә топланмасынын нәтичәләри. Бу вә ја дикәр шәһәрләрин гәфләтән тәрәгги етмәси. Гәфләтән тәнәззүл етмәси. Сәмәргәнд, Гәндәһар вә башгалары» (сәһ. 48—49).

Чонс ики әсас форманы нәзәрдән гачырыр: әввәлән, әкинчиликлә сәнајенин вәһдәт тәшкил етмәсинин сәчијјәви олдуғу Асија ичмасыны; икинчиси, орта әсрләрдә, гисмән һәмчинин гәдим дүнјада шәһәрләрин сех гурулушуну.

3-чү бәнд барәсиндә. «*Капиталы* бүтүн дүнјада мөвчуд олан вә хејли һиссәси кәлирләрдән ибарәт олан *үмумијјәтлә иш фонду* илә һеч бир заман гарышдырмаг лазым дејилдир. Милләтин кәлирләринин бүтүн нөвләри... капитал әмәлә кәтирән јығымда иштирак едир. Мүхтәлиф өлкәләрдә вә чәмијјәт инкишафынын мүхтәлиф пилләләриндә бу кәлир нөвләри һәмин јығымда мүхтәлиф дәрәчәдә иштирак едир. Јығымын башлыча олараг әмәк һаггы вә рента һесабына әмәлә кәлдији һаллара даир мисаллар» (сәһ. 50).

Изафи әмәјин (кәлир олараг *билаваситә* әмәјә мүбадилә едилмәк әвәзиндә) капитала чеврилмәси белә бир тәәссүрат доғурур ки, капитал кәлирдән едилән *гәнаәтдир*. Чонсун әсас көтүрдүјү башланғыч нөгтеји-нәзәр беләдир. Доғрудан да, чәмијјәтин инкишафы просесиндә капитал күтләси јенидән капитала чеврилмиш кәлирдән ибарәт олур. Лакин капиталист истеһсалы шәраитиндә илкин «иш фонду» өзү дә капиталистин *гәнаәти* кими мејдана чыхыр. Тәкрар истеһсал едилән «иш фонду» өзү, 1-чи һалда олдуғу кими, ишчинин ихтијарында галмаг әвәзиндә, капиталистин мүлкијјәти кими, фәһлә үчүн *јад олан* бир мүлкијјәт кими мејдана чыхыр. Бу чәһәти исә Чонс инкишаф етдирмәмишдир.

Бу мүһазирәләр курсу проспектиндә Чонсун мәнфәәт нормасы вә онун јығыма тә'сири барәсиндә сөјләдикләри зәифдир:

«Башга шәртләр еіни олдугда, милләтин өз мәнфәәтиндән гәнаәт етмәк бачарығы *мәнфәәт нормасындакы* дәјишикликләрлә әлагәдар дәјишилир: мәнфәәт нормасы јүксәк олдугда, бу бачарыг артыр, мәнфәәт нормасы ашағы олдугда, азалыр; лакин мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүкдә, *бүтүн башга шәртләр дәјишилмәз галмыр. Әһалинин сајына нисбәтән тәтбиг едилән капиталын мигдары артмаг* имканына маликдир».

{ Чонс баша дүшмүр ки, тәтбиг едилән капиталын артмаг *«имканындан»* нә јолла беләбир һал баш верир: мәһз *«әһалинин сајына нисбәтән* тәтбиг едилән *капиталын мигдарынын артмасы» нәтиҹәсиндә* мәнфәәт нормасы *а ш а ғ ы д ү ш ү р.* Лакин о, дүзкүн бахыша јахынлашыр. }

«Јығым стимуллары вә бунун үчүн имканлар арта биләр... *Мәнфәәт нормасы ашағы олдугда,* әһалинин сајына нисбәтән *јығым сүр'әти,* Инкилтәрәдә олдуғу кими, адәтән *јүксәк олур, мәнфәәт нормасы јүксәк олдугда* исә, әһалинин сајына нисбәтән јығым сүр'әти, [1133] Полшада, Русијада, Һиндистанда вә и. а. олдуғу кими, нисбәтән ләнк олур» (сәһ. 50—51).

Мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу јердә (Шимали Америкада олдуғу кими һаллары бир кәнара гојуруг, орада, бир тәрәфдән, капиталист истеһсалы һөкм сүрүр, дикәр тәрәфдән дә, бүтүн әкинчилик мәһсулларынын дәјәри ашағыдыр) бу *адәтән* ондан ирәли кәлир ки, капитал башлыча олараг дәјишән капиталдан ибарәтдир, јә'ни билаваситә әмәк үстүн јер тутур. Бешдә бир һиссәси дәјишән капиталдан ибарәт олан 100-лүк бир капитал көтүрәк вә фәрз едәк ки, изафи әмәк иш күнүнүн үчдә бир һиссәсини тәшкил едир. Бу һалда мәнфәәт 10%-ә бәрабәрдир. Инди фәрз едәк ки, капиталын бешдә дөрд һиссәси дәјишән капиталдан ибарәтдир, изафи әмәк исә иш күнүнүн алтыда бир һиссәсини тәшкил едир. Бу һалда мәнфәәт 16%-ә бәрабәрдир.

«Милләтләр тәрәгги етдикҹә, *мәнфәәт нормасынын* ашағы дүшдүјү јердә куја артмагда олан әһали үчүн јашајыш васитәләринин азалмалы олмасы һаггындакы нәзәријјәнин јанлышлығы. Бу јанылманын әсасы: 1) беләјанлыш бир тәсәввүрдән ибарәтдир ки, куја мәнфәәтләрдән јаранан јығым мәнфәәт нормасынын ашағы олдуғу јердә јаваш-јаваш вә мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу јердә сүр'әтлә әмәлә кәлмәлидир; 2) беләбир јанлыш еһтималдан ибарәтдир ки, мәнфәәт јығымын јеканә мәнбәјидир; 3) беләбир јанлыш еһтималдан ибарәтдир ки, јер үзүндә бүтүн ишчиләр јығым вә *кәлирдән едилән гәнаәт* һесабына јашајыр вә һеч бир заман *кәлирин өзү* һесабына јашамырлар» (сәһ. 51).

[Чонс гејд едир ки,]

«әмәк һаггыны аванс етмәк вәзифәсини капиталын өз үзәринә көтүрдүјү заман милләтләрин игтисади структурасында дәјишикликләр баш верир». [1133]

[1157] Р. Чонс ашағыдакы мүддәасында дүзкүн үмумиләшдирмә едир: [1157]

[1133] «*Ә м ә ј и с а х л а м а ғ а с ә р ф е д и л ә н к а п и т а л ы н м и г д а р ы б ү т ү н к а п и т а л ы н к ә м и ј ј ә т и н д ә б а ш в е р ә н һ ә р һ а н с ы д ә ј и ш и к л и к д ә н а с ы л ы о л м а ј а р а г д ә ј и ш и л ә б и л ә р*» (бу мүһүм мүддәадыр)... «Бә'зән мүшаһидә етмәк олар ки, *капитал өзү даһа да боллашдығы һалда, ишләјән фәһләләрин сајында* бөјүк *дәјишикликләр* вә бунунла әлагәдар олан бөјүк әзаблар нә гәдәр чохалыр» (сәһ. 52)[137]. [1133]

[1157] Мәчму капитал *әввәлки кими* гала биләр вә бу заман дәјишән капиталын кәмијјәтиндә *дәјишиклик* (хүсусилә азалма) баш верә биләр. Капиталын һәр ики тәркиб һиссәси арасындакы нисбәтин дәјишилмәси һөкмән мәчму капиталын кәмијјәтиндә дәјишиклик олмасы демәк дејилдир.

Дикәр тәрәфдән, мәчму капиталын артмасы дәјишән капиталын јалныз нисби мә'нада дејил, мүтләг мә'нада да азалмасы илә бағлы ола биләр; о һәмишә дәјишән капиталда күчлү дәјишикликләр олмасы илә вә, демәли, «ишләјән фәһләләрин сајында дәјишикликләр» олмасы илә бағлыдыр. [1157]

[Әмәк һаггы барәсиндә һәмин мүһазирәләр курсунун проспектиндә Чонс даһа сонра јазыр:]

[1133] «*Ишчиләрин бир фонддан асылы олмагдан онларын дикәр фонддан асылы олмасына тәдричи кечид дөврләри... Зәһмәткеш әкинчиләрин капиталистләр тәрәфиндән һагг верилмәсинә кечирилмәси... Гејри-әкинчи синифләрин капиталистләр тәрәфиндән муздла ишә көтүрүлмәјә кечирилмәси*» (52—53).

Чонсун бурада «кечирилмә» адландырдығы шеј мәним «ибтидаи јығым» адландырдығым шејдир. Фәрг анчаг формададыр. Бу да «гәнаәт» барәсиндә бајағы бахышын антиподудур.

* * *

«*Көләлик.* Гуллары чобан гуллара, әкинчи гуллара, ев гулларына, нәһајәт, гарышыг типли гуллара: әкинчи вә ев гулларына бөлмәк олар. Биз гуллара торпаг бечәрән кәндлиләр шәклиндә, варлыларын кәлири илә сахланылан хидмәтчиләр вә ја сәнәткарлар шәклиндә, *капиталла сахланан фәһләләр шәклиндә* раст кәлирик» (сәһ. 58—59).

Лакин гулдарлыг һөкм сүрдүкчә, капиталист мүнасибәтләри һәр дәфә анчаг ара-сыра, табе мүнасибәтләр кими мејдана чыха биләр вә һеч бир һалда һаким мүнасибәтләр кими мејдана чыха билмәз.

3) *R. JONES*. TEXT-BOOK OF LECTURES ON THE POLITICAL ECONOMY OF NATIONS. HERTFORD, 1852

[a) ҜАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ ҮСУЛУНУН ТАРИХИ АНЛАЈЫШЫ РҮШЕЈМИ ВӘ БУНУНЛА БИРЛИКДӘ ҜАПИТАЛЫ ҸӘМИСИ «ЈЫҒЫЛМЫШ ЕҺТИЈАТ» ҺЕСАБ ЕДӘН БУРЖУА ФЕТИШИСТ БАХЫШЫ. МӘҺСУЛДАР ВӘ ГЕЈРИ-МӘҺСУЛДАР ӘМӘҜ ПРОБЛЕМИ]

[Чонс «Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations» әсәриндә јазыр:]

«Халгларын әмәк мәһсулдарлығы әслиндә ики амилдән асылыдыр. Әввәлән, онларын истеһсал етдији сәрвәтин илк *мәнбәләринин»* (торпаг вә су) *«мүнбитлијиндән вә ја јохсуллуғундан.* Икинчиси, бу мәнбәләрдән истифадә едәркән вә ја бурадан алынан әмтәәләри е'мал едәркән онларын тәтбиг етдији әмәјин *сәмәрәлилијиндән»* (сәһ. 4) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 285].

«Инсан әмәјинин сәмәрәлилији бундан асылыдыр:

1) бу әмәјин ичрасындакы *фасиләсизликдән;*

2) истеһсалчынын мәгсәдини һәјата кечирмәк үчүн бу әмәјин ичрасында олан *билик* вә *мәһарәтдән;*

3) она көмәк едән *механики гүввәдән»* (сәһ. 6) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 287].

«Сәрвәт истеһсалында ишчиләрин истифадә етдији *гүввә...* бунунла артырыла биләр:

1) онларын өз гүввәсиндән үстүн олан *һәрәкәтверичи гүввәләрдән* истифадә етмәси..;

2) онларын өз ихтијарында олан мүәјјән мигдар вә ја мүәјјән нөв һәрәкәтверичи [1134] гүввәни *механики ҹәһәтдән даһа әлверишли* олан шәкилдә тәтбиг етмәси. Мәсәлән, 40 ат гүввәсиндә олан бухар машыны дәмир јолда шосе јолундакына нисбәтән башга ҹүр ишләјир» (сәһ. 8) [Русча тәрҹүмәси. сәһ. 288—289].

«Ики атла ишләјән јахшы типли котан дөрд атла ишләјән пис нөв котанын көтүрдүјү гәдәр вә ејни кејфијјәтдә иш көрәр» (сәһ. 9). [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 290].

«Бухар машыны јалныз *аләт* дејилдир; бу машын нәинки фәһләнин артыг малик олдуғу *гүввәләрдән механики ҹәһәтҹә даһа фајдалы истифадә етмәк үчүн васитәләр* верир, һәмчинин *әлавә һәрәкәтверичи гүввә* верир» (сәһ. 10, гејд) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 290—291].

Демәли, Чонсун фикринҹә, аләтлә машын арасындакы фәрг бундан ибарәтдир. Аләт фәһләјә онун артыг малик олдуғу гүввәләри механики ҹәһәтҹә даһа фајдалы шәкилдә тәтбиг етмәк үчүн васитә верир; машын һәрәкәтверичи гүввәни артырыр. (?)

«Капитал... кәлирдән гәнаәт едилмиш вә *мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә* тәтбиг олунан сәрвәтдән ибарәтдир» (сәһ. 16). [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 295]. «Көрүнүр, ҹәмијјәти тәшкил едән бүтүн фәрдләрин һәр һансы гәнаәт әлдә едилә биләҹәк бүтүн кәлирләри... капитал үчүн мүмкүн олан мәнбәләрдир. Милли капиталын артмасына ән чох дәрәҹәдә көмәк едән ајры-ајры

кәлир нөвләри халгларын *мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләриндә дәјишилир* вә буна көрә дә һәмин инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә олан халгларда *тамамилә мүхтәлифдир»* (јенә орада). «Беләликлә, *мәнфәәт* капиталын әмәлә кәлмәси вә ја артмасы үчүн һеч дә јеканә мәнбә дејилдир, ичтимаи инкишафын еркән мәрһәләләриндә исә әмәк һаггына вә рентаја нисбәтән мәнфәәт јығым үчүн һәтта чүз'и мәнбәдир» (сәһ. 20) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 299]. «Милли истеһсалын гүввәләри әһәмијјәтли дәрәчәдә артмагдан сонра јығым мәнбәји олараг мәнфәәтин нисби ролу артыр» (сәһ. 21) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 299].

Буна ујғун олараг, капитал кәлирин ибарәт олдуғу сәрвәтин бир һиссәсидир, кәлир кими дејил, мәнфәәт истеһсалы үчүн хәрчләнән һиссәсидир. Мәнфәәт изафи дәјәрин артыг хүсуси олараг капитал олмасыны тәләб едән формасыдыр. Капиталист истеһсал үсулунун мөвчуд олмасы, јә'ни капиталын мөвчуд олмасы еһтимал едилдикдә, Чонсун изаһы дүзкүндүр. Башга сөзлә десәк, бу изаһ о заман дүзкүндүр ки, мәһз изаһ едилмәси лазым кәлән шеј еһтимал едилмиш олсун. Лакин бурада Чонс үмумијјәтлә кәлир кими дејил, варланма мәгсәди илә хәрчләнән, јә'ни мәһсулдар шәкилдә хәрчләнән бүтүн кәлирләри нәзәрдә тутур.

Бурада исә ики чәһәт әһәмијјәтлидир.

Әввәлән. Игтисади инкишафын бүтүн пилләләриндә мүәјјән сәрвәт јығымы олур, јә'ни гисмән истеһсал мигјасынын кенишләнмәси шәклиндә, гисмән дә дәфинә јаранмасы шәклиндә вә и. а. Нә гәдәр ки, чәмијјәтдә «әмәк һаггы» вә рента үстүн јер тутур, јә'ни, әввәлкинә ујғун олараг, үмумијјәтлә ишчинин өзүнә чатмајан изафи әмәјин вә изафи мәһсулун чох һиссәси торпаг мүлкијјәтчисинин (Асијада—дөвләтин) әлинә кечир, дикәр тәрәфдән исә, ишчи өзү өз «иш фондуну» тәкрар истеһсал едир, нәинки өзү өз «әмәк һаггыны» истеһсал едир, һәмчинин буну өзү өзүнә верир, һәм дә әксәр һалларда (чәмијјәтин бу вәзијјәтиндә—демәк олар һәмишә) онун өз изафи әмәјинин вә өз изафи мәһсулунун һеч олмазса бир һиссәсини мәнимсәмәјә имканы олур,—чәмијјәтин белә бир вәзијјәтиндә «әмәк һаггы» вә рента һәмчинин јығым үчүн башлыча мәнбәләрдир. (Бурада мәнфәәт тачирләрин вә и .а. мәнфәәтиндән ибарәт олур). Јалныз капиталист истеһсалы һөкмран истеһсал олдугда, о јалныз ара-сыра мөвчуд олмаг дејил, чәмијјәтин истеһсал үсулуну өзүнә табе едәчәк шәкилдә мөвчуд олдугда; капиталист әслиндә бүтүн изафи әмәји вә бүтүн изафи мәһсулу һәр шејдән әввәл билаваситә өзү мәнимсәјиб бунун анчаг бир һиссәсини торпаг саһибинә вә и. а. вермәјә мәчбур олдугда,—јалныз бу замандан е'тибарән мәнфәәт капитал үчүн, јығым үчүн, кәлирдән гәнаәт едилән вә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән сәрвәт үчүн башлыча мәнбә олур. Бу ејни за-

манда нәзәрдә тутур (капиталист истеһсал үсулунун һөкмранлығындан бәһс едилдијинә көрә, өзлүјүндә ајдындыр) ки, «милли истеһсалын гүввәләри әһәмијјәтли дәрәчәдә артмышдыр».

Беләликлә, капиталын вердији мәнфәәт олмадан јығымын мүмкүн олмадығыны хәјал едән, јахуд мәнфәәтә капиталистин мәһсулдар мәгсәдләр үчүн өз кәлириндән, *гәнаәт* етмәклә гурбан вермәси илә һагг газандыран узунгулаглара чаваб верәрәк Чонс дејир ки, бу «јығмаг» функсијасы башлыча оларaг капиталистин үзәринә мәһз һәмин спесифик (капиталист) истеһсал үсулу шәраитиндә дүшүр, әввәлки истеһсал үсуллары шәраитиндә бу просесдә иштирак едән башлыча шәхсләр ишчинин өзү вә гисмән торпаг мүлкијјәтчиси иди вә орада мәнфәәт демәк олар һеч бир рол ојнамырды.

Јығмаг функсијасы, тәбии олараг, һәмишә о адамлара кечир ки, онлар 1) изафи дәјәри мәнимсәсинләр, 2) изафи дәјәри мәнимсәјәнләр ичәрисиндә дә хүсусилә о адама кечир ки, о ејни заманда истеһсалын өзүндә бир акент олсун. Буна көрә дә дејәндә ки, [1135] мәнфәәтә һагг газандыран *будур:* капиталист өз капиталыны мәнфәәтдән «гәнаәт» јолу илә топлајыр вә о, јығмаг функсијасыны јеринә јетирир,—бунунла анчаг ону демиш олурлар ки, капиталист истеһсал үсулуна онун мөвчуд олмасы факты өзү һагг газандырыр,—бу исә ејни дәрәчәдә әввәлки вә сонракы истеһсал үсулларына да аиддир. Дејәндә ки, башга јолла јығым мүмкүн дејилдир, унудурлар ки, бу мүәјјән јығым үсулу—капиталист васитәси илә олан јығым мүәјјән бир тарихи вахтда мејдана кәлмишдир вә өзүнүн мәһв олмасы кими (јенә дә тарихи) бир вахт истигамәтиндә һәрәкәт едир.

Икинчиси. Капиталистләрин әлинә per fas et nefas* о гәдәр јығылмыш сәрвәт кечмишдир ки, онлар истеһсала саһиб ола билирләр, буна көрә дә белә һесаб етмәк олар ки, мөвчуд капиталын әсас күтләси—мүәјјән вахт кечдикдән сонра—јалныз мәнфәәтдән (кәлирдән), јә'ни капиталлашмыш изафи дәјәрдән әмәлә кәлмишдир.

Чонс бир чәһәти кифајәт гәдәр гејд етмир, әслиндә, буну јалныз динмәзчә нәзәрдә тутур, бу да ондан ибарәтдир: ишләјән истеһсалчы өзү өзүнә «әмәк һаггы» верирсә вә онун мәһсулу әввәлчә елә бир форма алмырса ки, бу формада һәмин мәһсул башга адамларын кәлириндән «гәнаәт едилсин» вә сонра бу адамлар тәрәфиндән јенидән ишчијә верилсин, онда кәрәк ишчи (истәр мүлкијјәтчи, истәр ичарәдар, истәрсә пај торпағынын вәрәсә саһиби вә и. а. кими) өз истеһсал шәртләринин саһиби олсун. Онун «әмәк һаггынын» (бунунла да бир-

* — дүз вә әјри јолларла. *Ред.*

ликдә «иш фондунун») она өзкә капиталы кими гаршы дурмасындан өтрү о әввәлчә бу истеһсал шәртләрини итирмәли, бу истеһсал шәртләри өзкә мүлкијјәти формасы алмалыдыр. Истеһсал шәртләри илә бирликдә ишчинин «иш фонду» да онун әлиндән алындыгдан вә бүтүн бунлар фәһләјә гаршы дуран *капитал* кими әлаһиддәләшдикдән сонра, јалныз бундан сонра кәләчәк просес башланыр вә бу да садәчә олараг һәмин илкин шәртләрин тәкрар истеһсалындан дејил, бунларын даһа да инкишаф етдирилмәсиндән ибарәтдир, белә ки, һәм истеһсал шәртләри, һәм дә «иш фонду» фәһлә гаршысына башга адамларын кәлириндән капитала чеврилмәк үчүн едилән «гәнаәт» шәклиндә чыхыр. Фәһлә өз истеһсал шәртләринә вә бунунла да өз «иш фондуна» саһиблијини итирмәклә, јығым функсијасыны да итирмиш олур, буна көрә дә онун сәрвәтә етдији һәр бир әлавә башга адамларын кәлири шәклиндә мејдана чыхыр вә бу кәлир капитал вә фәһләдән өтрү «иш фонду» функсијасыны јеринә јетирмәк үчүн һәмин адамлар тәрәфиндән әввәлчәдән «гәнаәт едилмиш» олмалыдыр, јә'ни кәлир кими хәрчләнмәмәлидир.

Чонс өзү чәмијјәтин һәлә белә бир вәзијјәт мөвчуд олмајан, һәлә [ишчи илә әмәк шәртләри арасында] бирлик мөвчуд олан һалыны тәсвир етдијинә көрә, о, тәбии олараг, көстәрилән *«ajрылманы»* капитал јаранмасынын керчәк просеси кими көстәрмәли иди. Бу «ајрылма» мејданда олдуғуна көрә, капитал јаранмасы просеси, әлбәттә, башланыр,—бу просес давам едир вә кенишләнир,—зира фәһләнин изафи әмәји инди һәмишә фәһләјә өзкә кәлири кими гаршы дурур, сәрвәт јығылмасы вә истеһсал мигјасынын кенишләнмәси дә мәһз бу кәлирә «гәнаәт етмәк» јолу илә мүмкүндүр.

Кәлирин јенидән капитала чеврилмәси. *Капитал* {јә'ни истеһсал шәртләринин ишчидән ајрылмасы} мәнфәәт мәнбәјидирсә, {јә'ни изафи әмәјин әмәк кәлири дејил, капитал кәлири кими мејдана чыхмасынын мәнбәјидирсә}, инди мәнфәәт капиталын мәнбәји, јени капитал јаранмасы мәнбәји олур, јә'ни әлавә истеһсал шәртләринин фәһләјә капитал кими, ону фәһлә сифәти илә сахлајыб даим јенидән онун изафи әмәјини мәнимсәмәк васитәләри кими гаршы дурмасынын мәнбәји олур. Ишчи илә әмәк шәртләри арасындакы илкин бирлијин {ишчи өзү әмәјин објектив шәртләринә мәхсус олдуғу көләлик мүнасибәтләриндән данышмырыг} ики әсас формасы вардыр: Асија ичмасы (ибтидаи коммунизм), һәмчинин бу вә ја башга типли хырда аилә әкинчилији (ев сәнајеси дә бунунла бағлыдыр). Бу һәр ики форма әмәји *ичтимаи* әмәк кими инкишаф етдирмәк вә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәсини јүксәлтмәк үчүн ејни дәрәчәдә аз јарарлы олан ушаг формаларыдыр. Бу-

радан да әмәклә мүлкиjјәт, мүлкиjјәт деjиләркән, истеһсал шәртләри үзәриндә мүлкиjјәт баша дүшүлмәлидир) арасындакы аjрылманын, парчаланманын, экслиjин зәруриллиjи меjдана кәлир. Бу парчаланманын ән ифрат формасы, еjни заманда ичтимаи әмәjин мәһсулдар гүввәләринин ән күчлү инкишаф етдиjи форма капитал формасыдыр. Илкин бирлик jалныз капиталын jаратдығы мадди әсас үзәриндә вә бунун jаранмасы просеси давам едәркән фәһлә синфиндә вә бүтүн чәмиjјәтдә баш верән ингилаблар васитәси илә бәрпа едилә биләр.

Чонс ашағыдакы чәһәти дә кифаjәт гәдәр геjд етмәмишдир:

«Билаваситә кәлир кими әмәjә мүбадилә едилән кәлир өз тәсәррүфаты илә мәшғул олан, өзү үчүн муздла икинчи ишчи тутан ишчинин кәлири деjилдирсә, торпаг саһибинин кәлиридир, бу кәлир өз тәсәррүфаты илә мәшғул олан ишчинин торпаг саһибинә вердиjи вә торпаг саһибинин өз гуллугчулары вә хидмәтчиләри илә бирликдә бүтөвлүкдә in natura* истеһлак етмәjиб, гисмән мәһсуллар алмаг вә jардымчы ишчиләрин хидмәтини алмаг үчүн истифадә етдиjи рентадан әмәлә кәлир. Демәли, кәлирин әмәjә бу мүбадиләси һәмишә биринчи мүнасибәти [торпаг саһиби илә өз тәсәррүфатында мәшғул олуб торпаг саһибинә рента верән ишчи арасындакы мүнасибәти] нәзәрдә тутур.

[1136] { Һәтта сәнаjе капиталисти өз капиталыны тәтбиг етдиjи һалда да, мәнфәәтин бир һиссәси һәмин кәлир нөвүнүн аjрыча мөвчудлуг формасы олдуғуна көрә фаиз һесаб едилдиjи кими, капиталист истеһсал үсулу әсасында да, һәтта ишчи өз истеһсал васитәләринә малик олуб, муздла һеч бир башга ишчи тутмадыгда да, бу истеһсал васитәләри капитал һесаб едилир, ишчинин өз әмәjинин бир һиссәси, онун ади әмәк һаггыны тәшкил едән шеjдән әлавә реаллашдырдығы һиссә онун капиталы саjәсиндә jаранан бир мәнфәәт кими меjдана чыхыр. Һәм дә бу заман ишчи өзү мүхтәлиф игтисади типләрә бөлүнмүш олур. О өз фәһләси олараг—өз әмәк һаггыны, капиталист олараг—өз мәнфәәтини алыр. Бу геjд «Кәлир вә онун мәнбәләри»[138] фәслинә аиддир. }

Гәнаәт едилән вә *мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә әмәк һаггы шәклиндә хәрчләнән сәрвәтлә,* әмәjи сахламаг үчүн кәлирдән аванс едилән сәрвәтин халгларын мәһсулдар гүввәләринә көстәрдиjи тә'сир арасында фәрг вардыр. Бу фәрги нәзәрдә тутараг, мән *капитал* сөзүнү анчаг сәрвәтин кәлирдән гәнаәт едилән вә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән һиссәсини билдирмәк үчүн ишләдирәм» (сәһ. 36—37) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 314].

«Биз... капитал деjәркән, *әмәjи сахламаг үчүн нәзәрдә тутулан һәр бир сәрвәти* баша дүшә биләрдик, һәм дә һәмин сәрвәтин *әввәлчә гәнаәт просе-*

* — натура һалында, натурал формада. *Ред.*

синдән кечиб-кечмәмәсинин фәрги јохдур... Бу һалда мүхтәлиф халгларда вә мүхтәлиф шәраитдә зәһмәткеш синифләрин вә онлара һагг верәнләрин вәзијјәтини изләјәрәк, биз *гәнаәт едилән капиталла јығым просесиндән кечмәјән капитал* арасында; гысасы, кәлир олан капиталла кәлир олмајан капитал арасында фәрг гојмалы идик» (сәһ. 36) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 313—314].

«Инкилтәрә вә Һолландија истисна олунмагла, Көһнә дүнјанын бүтүн өлкәләриндә әкинчиләрин *әмәк һаггы кәлирләрдән гәнаәт едилиб јығылмыш фондлардан аванс едилмир, ишчиләрин өзләри тәрәфиндән истеһсал едилир* вә онлар һеч бир заман *билавасит*ә *өз истеһлакы үчүн еһтијат формасындан башга һеч бир формада мөвҹуд олмур»* (сәһ. 37) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 314].

Башга сијаси игтисадчылардан (бәлкә дә Сисмонди истисна олунмагла) Ҹонсу фәргләндирән будур ки, о, капитал формасынын ичтимаи мүәјјәнлијини мүһүм бир ҹәһәт кими гејд едир вә капиталист истеһсал үсулу илә башга истеһсал үсуллары арасындакы бүтүн фәрги бу форма мүәјјәнлијинә мүнҹәр едир. Капитал формасынын бу ичтимаи мүәјјәнлији ондан ибарәтдир ки, әмәк билаваситә капитала чеврилир вә, дикәр тәрәфдән, бу капитал әмәји онун истеһлак дәјәри хатиринә дејил, өз дәјәрини артырмаг үчүн, изафи дәјәр (даһа јүксәк мүбадилә дәјәри) јаратмаг үчүн, «мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә» сатын алыр.

Лакин бунунла бирликдә бурада мә'лум олур ки, кәлири капитала чевирмәк мәгсәди илә «кәлирә гәнаәт» өзү вә «јығымын» өзү «сәрвәтин әмәји сахламаг үчүн нәзәрдә тутулдуғу» башга шәртләрдән јалныз *формача* фәргләнир. Инкилтәрәдә вә Һолландијада өз әмәк һаггыны капиталдан «аванс олараг» алан әкинчи фәһләләр дә франсыз кәндлиси вә ја өз тәсәррүфаты илә мәшғул олан рус тәһкимлиси кими «өз әмәк һагларыны өзләри истеһсал едирләр». Истеһсал просеси өз фасиләсизлији һалында нәзәрдән кечириләрсә, капиталист бу күн фәһләјә «әмәк һаггы» олараг анҹаг һәмин фәһләнин дүнән «истеһсал етдији» мәһсулун бир һиссәсини аванс едир. Демәли, [капиталист истеһсал үсулу илә башга истеһсал үсуллары арасында] фәрг бир һалда фәһләнин өз әмәк һаггыны истеһсал етмәсиндә, башга һалда исә истеһсал етмәмәсиндә дејилдир. Фәрг бундадыр ки, онун бу мәһсулу [бир һалда] *әмәк һаггы* кими мејдана чыхыр; бир һалда [капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә] фәһләнин мәһсулу (фәһләнин мәһсулундан «иш фонду» јарадан һиссә), әввәлән, *өзкә* кәлири кими мејдана чыхыр; лакин сонра, икинҹиси, кәлир кими сәрф едилмир, һабелә кәлирин билаваситә кәлир кими истеһлак едилдији шәкилдә олан әмәјә сәрф едилмир вә, үчүнҹүсү, фәһләјә елә бир *капитал* кими гаршы дурур ки, бу да фәһләјә мәһсулун бу һиссәсини садәҹә еквивалентә мүбадилә етмәк јолу илә дејил, фәһләјә верилән мәһсулда маддиләшдијиндән даһа чох мигдар әмәјә мүбадилә

јолу илә гајтарыр. Беләликлә, фәһләнин мәһсулу, әввәлән, өзкә кәлири кими, икинчиси, мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә әмәк алмаг үчүн кәлирдән «гәнаәт» кими мејдана чыхыр, јә'ни *капитал* кими мејдана чыхыр.

Фәһләјә өз мәһсулунун *капитал* кими гаршы дурдуғу мәһз бу просеси нәзәрдә тутараг Чонс дејир ки, «иш фонду» «әввәлчә гәнаәт просесиндән кечмишдир», «јығым просесиндән кечмишдир», бу фонд јенидән фәһләнин јашајыш васитәләринә чеврилмәздән әввәл, «ишчиләрин билаваситә истеһлакы үчүн еһтијат формасындан» фәргли олан *«башга бир формада* мөвчуддур» (бурада Чонс ачыгча јалныз *форманын дәјишилмәсиндән* бәһс едир). Бүтүн фәрг, фәһләнин истеһсал етдији «иш фонду» јенидән фәһләјә әмәк һаггы шәклиндә гајытмаздан әввәл онун *формасындакы чеврилмәдән* ибарәтдир. Буна көрә дә мүстәгил кәндлиләр вә ја мүстәгил сәнәткарлар көтүрүләрсә, «иш фонду» һеч бир заман «әмәк һаггы» формасы алмыр.

[1137] Бурада «гәнаәт» вә «јығым»,—«иш фондундан» бәһс едилдијинә көрә,—ишчинин мәһсулунда баш верән форма чеврилмәләри үчүн ишләдилән *адлардан* башга бир шеј дејилдир. Өз тәсәррүфаты илә мәшғул олан ишчи дә өз мәһсулуну муздлу фәһлә кими истеһлак едир, јахуд, даһа доғрусу, муздлу фәһлә дә өз мәһсулуну һәмин ишчи кими истеһлак едир. Фәрг анчаг бундадыр ки, муздлу фәһләнин мәһсулу *башга шәхсин*—капиталистин кәлириндән гәнаәт едилән вә ја јығылан бир шеј кими *мејдана чыхыр.* Һәгигәтдә исә иш, әксинә, беләдир ки, бу просес фәһләнин изафи әмәјини капиталистә өзү үчүн «гәнаәт етмәк» вә «јығмаг» имканы верир; мәһз буна көрә дә Чонс белә бир чәһәти чох бариз шәкилдә гејд едир ки, гејрикапиталист истеһсал үсулу шәраитиндә јығым мәнфәәтдән дејил, «әмәк һаггындан», јә'ни мүстәгил әкинчинин вә ја өз әмәјини билаваситә кәлирә мүбадилә едән сәнәткарын кәлириндән (ахы башга јолла бу мүстәгил әкинчиләр вә сәнәткарлар ичәрисиндән буржуалар нечә мејдана кәлә биләрди?) вә торпаг мүлкијјәтчиләринин алдығы рентадан әмәлә кәлир. Лакин «иш фондунун» бу чеврилмәләрдән кечмәси үчүн һәмчинин кәрәк, истеһсал шәртләри дә ишчијә гаршы капитал кими дурсун, бу исә башга формаларда јохдур. Бу ахырынчы һалда белә көрүнүр ки, *сәрвәтин* артмасы фәһләнин сајәсиндә олмур, гәнаәт јолу илә мәнфәәтдән әмәлә кәлир, изафи дәјәрин јенидән капитала чеврилмәси јолу илә әмәлә кәлир,—бу да она бәнзәр ки, «иш фонду» өзү (јени јығым васитәси илә артмаздан әввәл) фәһләјә капитал шәклиндә гаршы дурур.

Һәрфи мә'нада «гәнаәтин» өз кәлирини јејән, кәлир кими хәрчләјән капиталистин әксинә олараг, јалныз өз кәлирини капиталлашдыран капиталист барәсиндә мә'насы вардыр, ла-

кин онун капиталистлә фәһлә арасындакы мүнасибәти сәҹијјәләндирмәк үчүн һеч бир мә'насы јохдур.

Капиталист истеһсалыны ики әсас факт сәҹијјәләндирир:

Әввәлән, истеһсал васитәләринин аз мигдар адамын әлиндә тәмәркүзләшмәси; бунун нәтиҹәсиндә истеһсал васитәләри даһа ајрыҹа бир ишчинин билаваситә мүлкијјәти кими мејдана чыхмыр, әввәлләр һәлә анҹаг ишләмәјән капиталистләрин мүлкијјәти кими мејдана чыхса да, иҹтимаи истеһсал гүввәләри кими мејдана чыхыр. Ишләмәјән капиталистләр буржуа ҹәмијјәтиндә истеһсал васитәләринин гәјјумларыдыр вә бу гәјјумлуғун бүтүн бәһрәләриндән истифадә едирләр.

Икинҹиси, кооперасија, әмәк бөлкүсү васитәси илә вә әмәјин тәбиәт гүввәләри үзәриндә ҹәмијјәтин һөкмранлығы нәтиҹәләри илә бирләшдирилмәси васитәси илә әмәјин өзүнүн иҹтимаи әмәк кими тәшкили.

Һәр ики јолла капиталист истеһсалы, һәләлик анҹаг антагонист формаларда олса да, хүсуси мүлкијјәти вә хүсуси әмәји мәһв едир.

А. Смитин әсәриндә мәһсулдар әмәклә гејри-мәһсулдар әмәк арасында башлыҹа фәргин мә'насы ондан ибарәтдир ки, биринҹиси билаваситә капитала, икинҹиси исә билаваситә кәлирә мүбадилә едилир,—бу фәргин мә'насы јалныз Ҹонсун әсәриндә тамамилә ајдынлашдырылыр. Бурада мә'лум олур ки, биринҹи нөв әмәк капиталист истеһсал үсулуну сәҹијјәләндирир; икинҹиси исә—һөкм сүрдүјү јердә—әввәлки истеһсал үсулларына мәхсусдур, јалныз ара-сыра тәсадүф едилдији јердә исә о анҹаг билаваситә сәрвәт истеһсалы олмадығы даирәләрә аиддир (јахуд аид олмалы иди).

«*Капитал* елә бир аләтдир ки, онун васитәси илә инсан әмәјинин сәмәрәлилијини вә халгларын мәһсулдар гүввәләрини артыран бүтүн амилләр һәрәкәтә кәтирилир... Капитал *кечмиш* әмәјин елә бир јығылмыш нәтиҹәсидир ки, сәрвәт истеһсалы үчүн көрүлән мүәјјән иш саһәсиндә мүәјјән сәмәрә әлдә етмәкдән өтрү ишләдилир» (сәһ. 35) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 312].

(Бу јерә верилән гејддә Ҹонс дејир:

«Истеһсал едилән әмтәә ону истеһлак етмәли олан адама чатдырылмајынҹа, истеһсал әмәлијјатыны тамамланмамыш һесаб етмәк мүнасиб вә ағыллы оларды; буна гәдәр көрүлән бүтүн иш бу мәгсәди күдүр. Биз чај ичмәк үчүн әлимиздә чај олмасыны истәјириксә, Һартфорддан бизим коллеҹә чај кәтирән дүканчынын аты вә арабасы да чај јарпагларыны дәриб гурутмуш олан чинлинин әмәји кими зәруридир».)

«Лакин... *бу капитал...* һеч дә һәр бир ҹәмијјәтдә *онун јеринә јетирә билдији бүтүн вәзифәләри* јеринә јетирмир. Бүтүн һалларда капитал бу вәзифәләри јеринә јетирмәјә јалныз тәдриҹлә вә мүәјјән ардычыллыгла киришир *вә белә бир факт диггәтәлајиг олуб сон дәрәҹә әһәмијјәтлидир ки, капиталын бүтүн башга функсијаларында онун күҹүнү хејли инкишаф ет-*

дирмәк үчүн јеринә јетирилмәси *әһәмијјәтли олан хүсуси функсија мәһз елә бир функсијадыр ки,* јер күрәсиндә ишчиләрин чоху барәсиндә бу *функсијаны капитал үмумијјәтлә һәлә һеч бир заман јеринә јетирмәмишдир»* (сәһ. 35—36).

«Мән *әмәк һаггынын аванс едилмәсини* нәзәрдә тутурам» (сәһ. 36) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 313].

«Әмәк һаггы капиталистләр тәрәфиндән јер күрәси ишчиләринин дөрддә бир һиссәсиндән азына аид олан һалларда аванс едилир... Бу һал... халгларын нисби тәрәггиси изаһ едиләркән биринчи дәрәчәли әһәмијјәтә маликдир» (јенә орада).

[1138] «Капитал, јахуд јығылмыш еһтијат јалныз сонралар, сәрвәт истеһсалында мүхтәлиф башга функсијалары јеринә јетирдикдән сонра ишчијә онун әмәк һаггыны *аванс етмәк* функсијасыны өз үзәринә көтүрүр» (сәһ. 79) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 350].

Чонсун ахырынчы чүмләсиндә (79-чу сәһифәдән е'тибарән) капитал әслиндә «мүнасибәт» кими сәчијјәләндирилмишдир, јалныз «јығылмыш еһтијат» кими дејил, тамамилә мүәјјән истеһсал мүнасибәти кими сәчијјәләндирилмишдир. «Еһтијат» «әмәк һаггыны аванс етмәк функсијасыны өз үзәринә көтүрә» билмәз. Буна көрә Чонс гејд едир ки, *капиталын әсас формасы*—елә бир формасы ки, бу формада о, бүтүн ичтимаи истеһсал просесинә фәргләндиричи характер верир, бу просес үзәриндә һөкмран олур вә ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләринин тамамилә јени инкишафына сәбәб олуб бүтүн ичтимаи вә сијаси мүнасибәтләри ингилабиләшдирир,—бу форма елә бир формадыр ки, бу формада капитал муздлу әмәјә гаршы дурур, әмәк һаггы верир. Чонс гејд едир ки, капиталын һәлледичи әһәмијјәтә малик олан бу функсијада мејдана чыхмасындан әввәл капитал башга функсијалары јеринә јетирир, башга, табе формаларда, лакин тарихән даһа еркән олан формаларда мејдана чыхыр, бунунла белә, онун бүтүн функсијаларында онун күчү јалныз сәнаје капиталы кими мејдана чыхдығы замандан е'тибарән тамамилә инкишаф етмиш олур. Дикәр тәрәфдән, «Капиталын *вә ја* капиталистләрин» {бүтүн мәтләб дә бурада, бу *«вә ја»* сөзүндәдир: јалныз бу шәхсләшмә нәтичәсиндә јығылмыш еһтијат капитал олур} «сәрвәт истеһсалында ардычыл функсијалары тәдричән өз үзәринә көтүрмәси барәсиндә» адланан өз үчүнчү мүһазирәсиндә Чонс бизә даһа еркән олан бу функсијаларын нәдән ибарәт олдуғуну сөјләмир. Әслиндә бу анчаг тичарәт капиталы вә ја пул тичарәти илә мәшғул олан капитал функсијалары ола биләр. Лакин Чонс дүзкүн бахыша бу гәдәр чох јахынлашса да вә мүәјјән мә'нада өзү буну сөјләсә дә, дикәр тәрәфдән, бир сијаси игтисадчы олараг һәр һалда буржуа фетишизминин сон дәрәчә әсиридир вә буна көрә һеч бир шејтан да замин ола билмәз ки, бурада Чонс

«јығылмыш еһтијатын» садәҹә олараг, јығылмыш еһтијат хидмәти көрә билдији мүхтәлиф функсијалары нәзәрдә тутмур.

Ҹонсун мүддәасы:

«Капитал, јахуд *јығылмыш еһтијат* јалныз сонралар, сәрвәт истеһсалында мүхтәлиф башга функсијалары јеринә јетирдикдән сонра ишчијә онун әмәк һаггыны аванс етмәк функсијасыны *өз үзәринә көтүрүр»* (сәһ. 79)

— бу мүддәа белә бир зиддијјәтин там ифадәсидир ки, бир тәрәфдән, капитал барәсиндә Ҹонсда дүзкүн тарихи бахыш вардыр, дикәр тәрәфдән исә, бу бахышы сијаси игтисадчылара мәхсус белә бир мәһдуд тәсәввүр тутгунлашдырмышдыр ки, куја өзлүјүндә «еһтијат» мәһз «капитал» демәкдир. Буна көрә «јығылмыш еһтијаты» Ҹонс ишчиләрә «әмәк һаггыны аванс етмәк функсијасыны өз үзәринә көтүрән» шәхсијјәтә чевирир. Ҹонс һәлә өзү сијаси игтисадчылара хас олан мәһдудлуғун әсири олдуғу һалда, бу мәһдудлуғу дағыдыр,—һәм дә бунун дағыдылмасы зәрури олур, зира капиталист истеһсал үсулу тарихән мүәјјән истеһсал үсулу һесаб едилир вә артыг истеһсалын әбәди тәбии мүнасибәти кими дүшүнүлмүр.

Биз Рамсејдән Ҹонсадәк нә гәдәр бөјүк бир сычрајыш едилдијини көрүрүк. Капиталын мәһз ону капитал едән функсијасыны—әмәк һаггынын аванс едилмәсини—Рамсеј јалныз әсас халг күтләсинин јохсуллуғу үзүндән мејдана кәлән вә өзлүјүндә истеһсал просеси үчүн лагејд галан тәсадүфи бир функсија е'лан едир. Бу мәһдуд формада Рамсеј капиталист истеһсал үсулунун зәрурилијини *инкар едир*. Ҹонс исә {һејрәтлидир ки, онларын һәр икиси инкилис дөвләт килсәсинин кешишләри иди[139]. Инкилис кешишләри һәр һалда, көрүнүр, континент кешишләриндән артыг дүшүнүрләр} көстәрир ки, мәһз бу функсија капиталы капитал едир вә капиталист истеһсал үсулунун сәчијјәви хүсусијјәтләри үчүн шәрт олур. Ҹонс көстәрир ки, бу форма јалныз мәһсулдар гүввәләрин мүәјјән инкишаф пилләсиндә мејдана кәлир вә о заман тамамилә јени мадди базис јарадыр. Лакин буна көрә дә Ҹонс бу форманын «арадан галдырыла билмәсини», јалныз тарихән кечичи зәрурилијини дә Рамсејдән хејли дәриндән баша дүшүр. Ҹонс капиталист мүнасибәтләрини һеч дә әбәди мүнасибәтләр һесаб етмир:

«Кәләҹәкдә бир заман елә бир вәзијјәт јарана биләр ки,—*ола биләр, ајры-ајры гит'әләр буна јахынлашыр*,—бу заман ишчиләр вә јығылмыш еһтијатын саһибләри ејни олсунлар; лакин халгларын инкишафында... индијәдәк бу *һәлә һеч бир заман* олмамышдыр вә *бу инкишафы* изләјиб баша дүшмәк үчүн биз мүшаһидә етмәлијик ки, ишчиләр онлара өз кәлириндән һагг верән сифаришчиләрин һакимијјәти алтындан онлара капиталы аванс етмәклә һагг верән саһибкарларын һакимијјәти алтына тәдричлә нечә кечирләр, һәм дә капитал саһибләри аванс едилмиш капиталын үмуми мәһсулун-

дан өзләри үчүн ајрыча нөв кәлири реаллашдырмаг үмидиндәдирләр. Бу бәлкә дә *ишчиләрлә капиталистләрин ејни олдуглары вәзијјәт гәдәр арзу едилән* бир *вәзијјәт* дејилдир; лакин *бунунла белә* биз буну *истеһсалын инкишафы кедишиндә мүәјјән мәрһәлә кими,* индијә гәдәр габагчыл халгларын инкишафы үчүн сәчијјәви олан бир мәрһәлә кими гәбул етмәлијик. Асија әһалиси һәлә бу мәрһәләјә чатмамышдыр» (сәһ. 73). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 344].

[1139] Бурада Чонс ачыгчасына дејир ки, о, капиталы вә капиталист истеһсал үсулуну ичтимаи истеһсалын инкишафында анчаг кечид мәрһәләси кими, елә бир мәрһәлә кими «гәбул едир» ки, бу да ичтимаи әмәјин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы нөгтеји-нәзәриндән, бүтүн әввәлки формалара нисбәтән чох бөјүк тәрәгги демәкдир, лакин бу мәрһәлә һеч дә сон нәтичә дејилдир, әксинә, «јығылмыш сәрвәтин саһибләри» илә «фактик ишчиләр» арасындакы антагонизмин бу мәрһәләјә мәхсус формасында өз дахилиндә өз мәһвинин зәруриликини дашыјыр.

Чонс Һејлиберидә сијаси игтисад професору, *Малтусун хәләфи* иди. Биз бурада көрүрүк ки, һәгиги сијаси игтисад елми буржуа истеһсал мүнасибәтләрини бу мүнасибәтләрин әсасландығы антагонизмин арадан галхдығы даһа јүксәк мүнасибәтләрә доғру апаран јалныз *тарихи* мүнасибәтләр кими нәзәрдән кечирмәклә баша чатыр. Сијаси игтисад өз тәһлили илә сәрвәтин мејдана чыхдығы вә бир-биринә гаршы заһирән мүстәгил көрүнән формалары дағыдыр. Сијаси игтисадын тәһлили (һәтта артыг Рикардода да) о гәдәр ирәлиләрә кедир ки,

1) *сәрвәтин мүстәгил шеј формасы* јох олур вә сәрвәт садәчә даһа чох дәрәчәдә инсанларын фәалијјәти кими мејдана чыхыр. Инсан фәалијјәтинин нәтичәси, әмәјин нәтичәси олмајан һәр шеј тәбиәтдир вә буна көрә дә ичтимаи сәрвәт дејилдир. Әмтәә аләми кабусу јох олуб кедир вә бу аләм инсан әмәјинин даим арадан галхан вә даим јенидән јаранан објектләшдирилмәси кими мејдана чыхыр. Бир шеј кими мөһкәм олан һәр бир сәрвәт јалныз бу ичтимаи әмәјин ани маддиләшмәсидир, истеһсал просесинин кристаллашмасыдыр, истеһсал просесинин өлчүсү исә һәрәкәтин өзүнүн өлчүсү олан замандыр.

2) Сәрвәтин мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин чәмијјәтин мүхтәлиф һиссәләринә ахыб кәлдији рәнкарәнк формалар өз заһири мүстәгиллијини итирир. Фаиз мәнфәәтин анчаг бир һиссәсидир, рента анчаг әлавә мәнфәәтдир. Буна көрә истәр фаиз, истәрсә рента мәнфәәтин ичәрисиндә әријиб кедир, мәнфәәт өзү исә *изафи дәјәрә,* јә'ни һаггы өдәнилмәјән әмәјә мүнчәр олур. Лакин әмтәәнин дәјәри өзү анчаг иш вахтына мүнчәр олур. Рикардо мәктәби һәтта о гәдәр ирәлиләрә кедир ки, бу изафи дәјәрин мәнимсәнилмәси формаларындан бири олан торпаг мүлкијјәтини (рентаны) фајдасыз бир форма кими ин-

кар едир, зира ону [дөвләт дејил] хүсуси шәхсләр алырлар. Рикардо мәктәби торпаг мүлкијјәтчисинин капиталист истеһсалынын функсијачысы олдуғуну инкар едир. Беләликлә, антагонизм капиталистлә муздлу фәһлә арасында антагонизмә мүнчәр едилир. Лакин Рикардо сијаси игтисады капиталистлә муздлу фәһлә арасындакы бу мүнасибәти мә'лум бир шеј, истеһсал просесинин өзүнүн әсасландығы тәбиәт ганунуну һесаб едир. Сонракы игтисадчылар—Ҹонс кимиләри—бундан ирәли кедир вә артыг бу мүнасибәтин јалныз *тарихи* ганунилијини гәбул едирләр. Лакин буржуа истеһсал үсулу вә она мүвафиг олан истеһсал вә бөлкү мүнасибәтләри *тарихи* һесаб едилдији замандан е'тибарән, буржуа истеһсал үсулуну истеһсалын тәбии ганунуну һесаб едән јанылманын сону чатыр вә јени ҹәмијјәт, јени игтисади ичтимаи формасија перспективи ачылыр вә буржуа истеһсал үсулу буна доғру анҹаг бир кечид тәшкил едир.[140] [1139]

[1139] Биз Ҹонсда мүхтәлиф мәсәләләри дә нәзәрдән кечирмәлијик:

1) Нә јолла мәһз капиталист истеһсал үсулу—әмәк һаггынын капитал тәрәфиндән аванс едилмәси—[истеһсал] формасыны вә мәһсулдар гүввәләри дәјишдирир. 2) Јығым вә мәнфәәт нормасы һаггында Ҹонсун мүһакимәләри.

Лакин һәр шејдән әввәл бурада һәлә ашағыдакы ҹәһәти гејд етмәк лазымдыр:

[1140] «Капиталист ишчиләрә онлары әһатә едән алычылар тәрәфиндән кәлирләрин јени формада вә јени шәраитдә хәрҹләнмәсиндән алынан фајдалары вермәкдә анҹаг васитәчи олмушдур» (сәһ. 79) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 349].

Бу, әввәлләр билаваситә торпаг саһибләринин вә и. а. кәлири илә јашајан гејри-әкинчи ишчиләрә аиддир. Бу ишчиләрин өз әмәјини (вә ја өз әмәјинин мәһсулуну) көстәрилән кәлирләрә мүбадилә етмәси әвәзиндә инди капиталист онларын әмәјинин мәһсулуну—өз әлиндә топланыб ҹәмләшдирилән бу мәһсулу—һәмин кәлирләрә мүбадилә едир, јахуд бу кәлирләр капитала чеврилир, капитала мүбадилә олунур, беләликлә капиталын вүсулуну тәшкил едир. Бунлар билаваситә әмәјин вүсулу олмаг әвәзиндә, инди фәһләләри ишләдән капиталын билаваситә вүсулуну тәшкил едир.[141] [1140]

[1144] Ҹонс *капиталы* спесифик истеһсал мүнасибәти кими тәсвир етдикдән сонра,—бу мүнасибәтин дә мүһүм хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, јығылмыш сәрвәт әмәк һаггыны аванс едән сәрвәт кими мејдана чыхыр, «иш фонду» өзү исә «кәлирдән гәнаәт едилән вә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә ишләдилән сәрвәт» кими мејдана чыхыр—о, мәһсулдар гүввәләрин

инкишафында баш верән вә һәмин истеһсал үсулу үчүн сәчиј- јәви олан дәјишикликләри нәзәрдән кечирир. Чонс чох јахшы дејир ки, мадди мәһсулдар гүввәләр *дәјишилдикдә,* игтисади мүнасибәтләр дә дәјишилир, бунларла бирликдә исә халгла- рын ичтимаи, мә'нәви вә сијаси һалы дәјишилир:

«Чәмијјәтләр өз мәһсулдар гүввәләрини дәјишдирдикчә, онлар *лабүд су- рәтдә өз адәтләрини дә дәјишдирирләр.* Чәмијјәтин бүтүн мүхтәлиф синиф- ләри өз инкишафы кедишиндә ашкар едирләр ки, онлар башга синифләрлә *јени мүнасибәтләрлә* бағлыдырлар, *јени мөвге* тутурлар вә јени мә'нәви вә ичтимаи тәһлүкәләрлә, ичтимаи вә сијаси тәрәггинин *јени шәраити* илә әһатә олунмушлар» (сәһ. 48) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 323—324].

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафына капиталист истеһсал формасынын тә'сирини Чонсун нечә тәсвир етдијини нәзәрдән кечирмәклә мәшғул олмаздан әввәл, јухарыда кәтириләнләрлә әлагәдар олан даһа бир нечә парчаны верәк.

«Чәмијјәтләрин игтисади тәшкилиндә вә истеһсал вәзифәләрини јеринә јетирмәјә көмәк едән—бол вә ја чүз'и—амилләрдә вә васитәләрдә *баш верән дәјишикликләр* бөјүк сијаси, ичтимаи, мә'нәви вә зеһни дәјишикликләрлә *мүшајиәт олунур.* Бу дәјишикликләр әһали ичәрисиндә баш верир вә лабүд сурәтдә әһалинин мүхтәлиф сијаси вә ичтимаи үнсүрләринә һәлледичи тә'сир көстәрир; бу тә'сир халгларын зеһни тәрзинә, вәрдишләринә, адәтләринә, хасијјәтинә вә сәадәтинә шамил олур» (сәһ. 45) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 320—321].

«Инкилтәрә *истеһсаледичи машын мә'насында* мүкәммәллик истигамә- тиндә ирәлијә доғру илк аддым атмыш олан... јеканә бөјүк өлкәдир, бу елә бир јеканә өлкәдир ки, орада әһали—һәм әкинчи әһали, һәм дә гејри-әкинчи әһали—капиталистләрин рәһбәрлијинә табедир, орада капиталистләрә мәх- сус олан васитәләрин вә јалныз капиталистләр тәрәфиндән јеринә јетирилә билән хүсуси функсијаларын тә'сирләри һәр јердә нәинки өлкә сәрвәтинин олдугча артмасында, һабелә бүтүн игтисади мүнасибәтләрдә вә өлкә әһали- синин вәзијјәтиндә дә һисс олунур. Бунунла белә, Инкилтәрәни—мән буну тәәссүфлә, лакин азачыг да тәрәддүд етмәдән дејирәм—өз мәһсулдар гүв- вәләрини бу чүр инкишаф етдирән халгын талејинә даир мүвәффәгијјәтли бир мисал [1145] һесаб етмәк олмаз» (сәһ. 48—49) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 324].

«Бүтөвлүкдә иш фонду: 1) ишчиләрин өзләри тәрәфиндән истеһсал еди- лән әмәк һаггындан; 2) башга синифләрин әмәји сахламаға сәрф едилән кәлирләриндән; 3) капиталдан вә ја елә бир сәрвәтдән ибарәтдир ки, бу сәрвәт кәлирдән гәнаәт едилир вә мәнфәәт әлдә етмәк мәгсәди илә әмәк һаггына аванс етмәк үчүн тәтбиг олунур. Иш фондунун биринчи һиссәси һесабына сахланыланлары биз *гејри-муздлу ишчи* адландыраҹағыг. Икинчи һиссәси һесабына сахланыланлары *һагг верилән хидмәткарлар* адландыра- ҹағыг. Үчүнчү һиссәси һесабына сахланыланлары *муздлу фәһлә* адландыра- ҹағыг. Иш фондунун бу үч һиссәсинин һансы бириндән әмәк һаггы алмасы ишчинин *ҹәмијјәтдәки башга синифләрлә гаршылыглы әлагәләрини* мүәјјән едир вә бунунла да—бә'зән билаваситә, бә'зән дә чох вә ја аз дәрәҹәдә долајы јолла—истеһсал вәзифәләринин нә кими фасиләсизлик, мәһарәт вә гүввә илә иҹра олундуғуну мүәјјән едир» (сәһ. 51—52) [Русча тәрҹүмәси, сәһ. 326].

«Иш фондунун биринчи һиссәсинә, *ишчиләрин өзләри тәрәфиндән ис- теһсал едилән әмәк һаггына* дүнја зәһмәткеш әһалисинин јарыдан чоху—

бәлкә һәтта үчдә ики һиссәсиндән чоху—сахланылыр. Һәр јердә бу ишчиләр торпағы олан вә ону бечәрән кәндлиләрдән ибарәтдир... Иш фондунун икинчи һиссәси илә—*әмәји сахламаға сәрф едилән кәлирлә*—Шәргин *мәһсулдар* гејри-әкинчи ишчиләринин бөјүк әксәријјәти сахланылыр. Иш фондунун бу һиссәсинин Авропа гит'әсиндә бир гәдәр әһәмијјәти вардыр, Инкилтәрәдә исә о, тәсадүфи ишләрлә мәшғул олан вә сајча *даһа чох олан синфин галығларындан* ибарәт олан анчаг сајча аз олан сәнәткарлары әһатә едир... Иш фондунун үчүнчү һиссәси, *капитал* Инкилтәрәдә бу өлкә ишчиләринин бөјүк әксәријјәтинә иш верир, һалбуки Асијада анчаг аз мигдар адамы сахлајыр, Авропа гит'әсиндә исә бу һиссә анчаг гејри-әкинчи ишчиләри сахлајыр, бунлар да бүтөвлүкдә. јәгин ки, бүтүн мәһсулдар әһалинин дөрддә бир һиссәсини дә тәшкил етмирләр» (сәһ. 52) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 326—327].

«Мән *гул әмәјини* хүсуси олараг ајырмадым... ишчиләрин *вәтәндаш һүгуглары* онларын *игтисади вәзијјәтинә* тә'сир көстәрмир. Гулларын азад адамлар кими иш фондунун һәр һансы нөвү илә сахландыгларыны мүшаһидә етмәк олар» (сәһ. 53) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 327].

Лакин ишчиләрин «вәтәндаш һүгуглары» «онларын игтисади вәзијјәтинә» тә'сир көстәрмирсә, онларын игтисади вәзијјәти онларын вәтәндаш һүгугларына тә'сир көстәрир. Милли мигјасда муздлу әмәк, буна көрә һәмчинин капиталист истеһсал үсулу да анчаг фәһләнин шәхсән азад олдуғу јердә мүмкүндүр. Муздлу әмәк фәһләләрин шәхси азадлығына әсасланыр.

Мәһсулдар әмәклә гејри-мәһсулдар әмәјә Смит тәрәфиндән гојулан фәрги Чонс дүзкүн олараг бу әмәјин маһијјәтинә, капиталист әмәји илә гејри-капиталист әмәјинә мүнчәр едир, чүнки о, капитал тәрәфиндән һаггы верилән ишчиләрлә кәлирдән һаггы верилән ишчиләрә Смит тәрәфиндән гојулан фәрги дүзкүн јеридир. Лакин Чонс өзү *мәһсулдар* әмәклә *гејри-мәһсулдар* әмәјин гаршылашдырылмасыны, көрүнүр, мадди истеһсала [сәрвәт истеһсалына] дахил олан әмәклә бу истеһсала дахил олмајан әмәјин гаршылашдырылмасы кими баша дүшүр. Буну [јухарыда ситат кәтирилән] јердән [52-чи сәһифәдән е'тибарән] көрмәк олар, орада Чонс *мәһсулдар ишчиләр* һаггында, бунлара сәрф едилән кәлирдән асылы олан беләә ишчиләр һаггында бәһс едир. Сонра, ашағыдакы парчалардан көрмәк олар:

«Чәмијјәтин *мадди сәрвәт истеһсал етмәк мә'насында гејри-мәһсулдар* олан һиссәси *фајдалы* вә ја *фајдасыз ола биләр»* (сәһ. 42) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 318].

«*Истеһсал едилән әмтәә* ону истеһлак етмәли олан адама чатдырылмајынча, *истеһсал әмәлијјатыны* тамамланмамыш һесаб етмәк ағыллы олар» (сәһ. 35, гејд). [Русча тәрчүмәси, сәһ. 312].

Капитал һесабына јашајан ишчиләрлә кәлир һесабына јашајан ишчиләр арасындакы фәрг әмәјин формасына аиддир. Капиталист истеһсал үсулу илә гејри-капиталист истеһсал үсулу арасындакы бүтүн фәрг бундан ибарәтдир. Әксинә, мәһсул-

дар вә гејри-мәһсулдар ишчиләр анлајышы даһа мәһдуд мә'нада көтүрүлсә, *әмтәә* истеһсалына (бурада истеһсал илк истеһсалчыдан та истеһлакчыја гәдәр әмтәәнин кечмәли олдуғу бүтүн әмәлијјатлары әһатә едир) дахил олан һәр бир белә әмәк нә чүр әмәк олурса-олсун—истәр физики әмәк олсун, истәрсә гејри-физики (елми) әмәк,—мәһсулдар әмәк олачагдыр,—әмтәә истеһсалына дахил олмајан вә әмтәә истеһсал етмәк мәгсәди күдмәјән әмәк исә гејри-мәһсулдар әмәк олачагдыр. Бу фәрги нәзәрдән гачырмаг олмаз вә бүтүн башга фәалијјәт нөвләринин дә өз нөвбәсиндә мадди истеһсала тә'сир көстәрмәси вә vice versa,* белә бир фәргин зәрурилијини әсла дәјишдирмир.

[б) ЧОНС КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ ФОРМАСЫНЫН МӘҺСУЛДАР ГҮВВӘЛӘРИН ИНКИШАФЫНА ТӘ'СИРИ ҺАГГЫНДА. ӘЛАВӘ ӘСАС КАПИТАЛЫН ТӘТБИГ ЕДИЛӘ БИЛМӘСИ ШӘРТЛӘРИ МӘСӘЛӘСИ]

[1146] Инди биз капиталист истеһсал үсулунун тә'сири алтында *мәһсулдар гүввәләрин инкишафы* мәсәләсинә кечирик.

[Чонс дејир:]

«Бурада, јәгин, көстәрмәк мүнасиб олар ки, бу факт» { капитал тәрәфиндән әмәк һаггынын аванс едилмәси } «ишчиләрин *мәһсулдар гүввәләринә,* јахуд әмәјин ичрасындакы *фасиләсизлик, билик* вә *гүввәјә* нечә тә'сир көстәрир... Фәһләнин һаггыны верән капиталист *онун әмәјинин фасиләсизлијинә,* әввәлән, *белә бир фасиләсизлији мүмкүн етмәклә,* икинчиси, *нәзарәт етмәклә* вә фасиләсизлијә *мәчбур етмәклә* јардым көстәрә биләр. Бүтүн дүнјада бир чох мүхтәлиф ишчи кучәләри кәзиб сифаришчи ахтарыр, онларын әмәк һаггы мәһз бу заман онларын хидмәтләринә вә онларын һазырладыглары шејләрә еһтијачы олан адамларын *тәсадүфи тәләбатындан* асылыдыр. Белә бир вәзијјәтә Чиндә илк миссионерләр раст кәлмишдиләр: «Орада сәнәткарлар сәһәрдән ахшама гәдәр шәһәри кәзиб сифаришчи ахтарырлар. Чин фәһләләринин чох һиссәси хүсуси евләрдә ишләјир. Сизә, мәсәлән, палтар лазымдыр. Дәрзи сәһәр сизә кәлиб ахшам евинә кедир. Бүтүн башга сәнәткарлар да бу вәзијјәтдәдир. Онлар даим кучәләри кәзиб иш ахтарырлар, һәтта ади ишләр үчүн өз чәкичини вә өз күрәсини дә өзү илә кәздирән дәмирчиләр дә белә едирләр. Дәлләкләр дә беләчә... кучәләри кәзир, далларында голтуглу күрсү, әлләриндә исә ләјән вә исти су үчүн газанча олур»[142]. Бу индијәдәк бүтүн Шәргдә вә гисмән Гәрб аләминдә дә ади һалдыр.

Бах бу чүр ишчиләр *аз-чох узун мүддәт әрзиндә фасиләсиз ишләјә* билмирләр. Фајтончулар кими, онлар да кучәләри долашыб сифаришчи ахтармалы олурлар вә сифаришчи тапмадыгда, бош галмаға мәчбурдурлар. Заман кечдикчә, онларын игтисади вәзијјәтиндә дәјишиклик баш верирсә, онлар *бир капиталистин фәһләси олурларса* вә бу капиталист *онларын әмәк һаггыны онлара аванс едирсә,* бунун ики чүр нәтичәси олур: әввәлән, инди онлар фасиләсиз ишләјә *билирләр;* икинчиси, бурада елә бир шәхс олур ки,

* — әксинә. *Ред.*

онун функсиjасы вә мәнафеjи фәһләләри *һәгигәтән* фасиләсиз ишләмәjә *мәчбур етмәкдән ибарәтдир*... Капиталист... она сифаришчиләри көзләмәк имканы верән еһтиjатлара маликдир... Беләликлә, бурада бүтүн бу адамлар синфинин *әмәjиндә фасиләсизлик артмыш* олур. *Онлар һәр күн сәһәрдән ахшама гәдәр ишләjирләр* вә һазырладыглары шеjи истеһлак етмәли олан сифаришчини көзләмәк вә jа ахтармаг онларын ишиндә *фасилә jаратмыр.*

Лакин *фәһләләрин әмәjинин* бу jолла *мүмкүн* олан *фасиләсизлиjи капиталистин нәзарәти* саjәсиндә тә'мин олунур вә артыр. О, *фәһләләрин әмәк һаггыны аванс етмишдир,* о, *бунларын әмәjинин мәһсулуну алмалыдыр. Онларын фасиләләрлә вә jа ләнк ишләмәмәсинә көз гоjмаг капиталистин хеjринәдир вә онун имтиjазыдыр.*

Бу jолла әмәjин фасиләсизлиjи тә'мин едилмишсә, әмәjин мәһсулдар гүввәсинә һәтта тәкчә бу дәjишиклик чох бөjүк тә'сир көстәрмиш олур... *Мәһсулдар гүввә ики гат артыр.* Ил боjу *сәһәрдән ахшама гәдәр* фасиләсиз ишләjән ики фәһлә даими иши олмаjан, сифаришчи ахтармаг вә арасы кәсилмиш ишләри jенидән башламаг үчүн чохлу вахт итирән дөрд фәһләдән, jәгин ки, артыг истеһсал едәр» (сәһ. 37—38) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 314—316].

[Бурада Чонсун сөjләдикләри барәсиндә буну геjд етмәк лазымдыр:]

Әввәлән. Торпаг мүлкиjjәтчисинин вә и. а. евиндә тәсадүфи хидмәт көстәрән, сүртук вә jа шалвар тикән ишчиләрдән капиталын иш вердиjи фәһләләрә кечилмәсини артыг *Түрго* чох jахшы тәсвир етмишдир.

Икинчиси. Бу әмәк фасиләсизлиjи капиталист әмәjини гул әмәjинә әсасланан ири истеһсалдан деjил, Чонсун тәсвир етдиjи әмәк формасындан фәргләндирир.

Үчүнчүсү. Әмәк мүддәтинин артырылмасы вә ишдә фасиләләрин арадан галдырылмасы нәтичәсиндә *әмәjин* өзүнүн *артмасыны* әмәjин мәһсулдар гүввәсинин артмасы адландырмаг дүзкүн деjилдир. Бурада әмәjин мәһсулдар гүввәси jалныз әмәк фасиләсизлиjи саjәсиндә ишчинин шәхси мәһарәтинин артдығы дәрәчәдә артыр. Биз әмәjин мәһсулдар гүввәсинин [артмасы] деjәркән, тәтбиг едилән әмәjин мигдарында һәр һансы дәjишиклиjи деjил, мүәjjән мигдар әмәjин даһа бөjүк сәмәрәлиликлә тәтбигини нәзәрдә тутуруг. Чонсун бәһс етдиjи шеj даһа чох дәрәчәдә әмәjин капитала формал табелиjинә аиддир вә jалныз әсас капитал инкишаф етдикдә, өзүнүн там инкишафына чатыр. (Бу барәдә—инди.)

Чонс белә бир чәһәти дүзкүн олараг геjд едир ки, капиталист әмәjә өз мүлкиjjәти кими бахыр вә белә һесаб едир ки, бу мүлкиjjәтдән һеч бир шеj итмәмәлидир. Бу әмәк билаваситә кәлирдән асылы олан әмәк олдугда исә, онда мәсәлә jалныз әмәjин истеһлак дәjәриндән ибарәт олур.

[1147] Сонра, Чонс тамамилә дүзкүн олараг геjд едир ки, геjри-әкинчи фәһләләрин сәбатла сәһәрдән ахшама гәдәр давам едән әмәjи һеч дә тәбиәтин вердиjи бир шеj деjилдир, өзү

игтисади инкишафын *мәһсулудур*. Асија әмәк формасынын вә Гәрбдәки кәнд әмәји формасынын (әввәлләр һөкм сүрән, һәлә инди дә гисмән мүшаһидә едилән бу форманын) әксинә олараг, орта әсрләрдәки шәһәр әмәји артыг ирәлијә доғру бөјүк аддымдыр вә капиталист истеһсал үсулу үчүн, әмәјин фасиләсизлији вә даимилији үчүн һазырлыг мәктәбидир.

«An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption» etc., London, 1821, адлы аноним китабчада бу *әмәк фасиләсизлији* барәсиндә белә дејилир:

«Бундан әлавә, капиталист, нечә дејәрләр, *муздла* әмәк *тутмаг үчүн контор* сахлајыр: о, әмәјин сатылмасынын мүмкүнлүјүнә үмид олмамасы *һалларына гаршы сығорта едир*. Капиталист олмасајды, бу үмидсизлик бир чох һалларда бу вә ја башга ишә киришмәјә мане оларды. Онун капиталы сајәсиндә алычы тапмаг вә базара кетмәк гајғысына галмаг нисбәтән азалыр» (сәһ. 102).

Јенә һәмин китабчада биз охујуруг:

«Капиталын хејли дәрәчәдә *әсас* капиталдан ибарәт олдуғу јердә, јахуд капиталын торпаға гојулдуғу јердә,.. саһибкар (аз әсас капитал тәтбиг едилдији һала нисбәтән) хејли артыг дәрәчәдә *мәчбур олур* ки, әсас капитал олан һиссәдән *һәр һансы* мәнфәәти итирмәмәк үчүн тәгрибән әввәлки гәдәр дөврijјә капиталы тәтбиг етмәкдә давам етсин» (сәһ. 73).

[Чонс даһа сонра дејир:]

«Чиндә ишчиләрин өз сифаришчиләринин кәлирләриндән асылы олмасы нәтичәсиндә јаранмыш вәзијјәтин ән бариз мәнзәрәләрини бәлкә дә Лондонда, өз америкалы саһиби тәрәфиндән белә узун мүддәт ачыг сахланан Чин сәркисиндә көрмәк олар. Сәрки, сифаришчи ахтаран вә сифаришчи кәлиб чыхмадыгда бош галан сәнәткарларын јанларындакы кичик аләтләр комплектләри илә бирликдә чәкилмиш шәкилләри илә долудур. Әмәк мәһсулдарлығынын үч әсас үнсүрүндән бири олан *әмәк фасиләсизлијинин* бу һалда лабүд јохлуғу бурада ајдын көрүнүр. Һәр бир мә'луматлы мүшаһидәчи үчүн *әсас капиталын вә машынларын олмамасы* да кифајәт гәдәр нәзәрә чарпыр, бунлар исә әмәк мәһсулдарлығынын бәлкә дә бундан аз әһәмијјәтли олмајан үнсүрләридир» (сәһ. 73) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 344—345].

«Һиндистан шәһәрләриндә, авропалыларын кәлиб чыхмасы үзүндән вәзијјәтин һәлә дәјишилмәдији јерләрдә дә белә бир мәнзәрәни мүшаһидә етмәк олар. Лакин Һиндистанын кәнд јерләриндә сәнәткарлар хүсуси бир үсулла тә'мин олунурлар... Мүәјјән кәнд үчүн һәгигәтән зәрури олан сәнәткарлары вә башга гејри-әкинчи ишчиләри бу кәндин сакинләринин үмуми кәлирләринин бир һиссәси һесабына сахлајырдылар. Бу фонд һесабына бүтүн өлкәдә чохлу ирси ишчи группары јашајырды вә онларын әмәји, әкинчиләрин өз әмәји илә өдәјә билмәдикләри садә тәләбаты вә зөвгләри өдәјирди. Шәргдә бүтүн һүгуглар кими, бу кәнд сәнәткарларынын да вәзијјәти вә һүгуглары тезликлә ирси олду. Сәнәткарлар башга кәнд сакинләри ичәрисиндән өзләринә сифаришчи тапырдылар. Кәнд сакинләри отураг вә һәрәкәтсиз идиләр, онлара хидмәт едән сәнәткарлар да белә идиләр...

Шәһәр сәнәткарлары тамамилә башга бир вәзијјәтдә олмуш вә олмагдадырлар. Онлар өз әмәк һагларыны әслиндә һәмин фонддан—торпагдан

көтүрүлән артыг кәлирдән—алырдылар, лакин һәм бу кәлирин бөлүшдүрүлмәси үсулу, һәм дә ону бөлүшдүрән шәхсләр бурада башга-башга идиләр, бунун да нәтичәсиндә сәнәткарлар *даими отураглығы* итирдиләр, тез-тез вә бир гајда олараг фәлакәтли шәкилдә башга јерләрә көчмәјә мәчбур олдулар... Бу чүр *сәнәткарлар әсас капитал күтләләриндән асылы олмагла мүәјјән јерә бағлы дејилдирләр.* (Мәсәлән, Авропада белдәдир, орада памбыг парча мүәссисәләри вә башга мүәссисәләр бухар истеһсалы үчүн су гүввәси вә ја јаначагла зәнкин олан јерләрә бағлыдырлар вә сәрвәтин хејли күтләси биналар, машынлар вә и. а. шәклиндә мөвчуддур)... Ишчи онун истеһсал етдији әмтәәләри истеһлак едән адамларын кәлирләринин бир һиссәсини *билаваситә әлдә етмәкдән* тамамилә [1148] асылы олдуғу заман вәзијјәт башга чүр олур... *Бу чүр ишчиләр һәр һансы әсас капиталла мүәјјән јерә бағлы дејилдирләр.* Онларын сифаришчиләри аз-чох узун мүддәтә, бә'зән һәтта гыса мүддәтә өз јашајыш јерләрини дәјишдирдикдә, гејри-әкинчи ишчиләр ачындан өлмәмәк үчүн онларын ардынча кетмәјә мәчбурдулар» (сәһ. 73—74) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 345—346].

«Сәнәткарлар үчүн нәзәрдә тутулан бу фондун чох һиссәси Асијада дөвләт вә онун мә'мурлары тәрәфиндән бөлүшдүрүлүрдү. Бөлкүнүн башлыча мәркәзи, тәбии олараг, *пајтахт* иди» (сәһ. 75) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 346—347].

«Сәмәргәнддән чәнуба та Бичапура вә Сәринкәпатама гәдәр биз јох олуб кетмиш пајтахтларын хәрабәликләрини тәдгиг едә биләрик, буларын әһалиси *крал кәлирләринин,* јә'ни торпагдан алынан бүтүн артыг кәлир күтләсинин *бөлкүсү үчүн јени мәркәзләр салындыгда, гәфләтән* (башга өлкәләрдәки кими, тәдричи тәнәззүл нәтичәсиндә дејил) бу пајтахтлары тәрк етмишди» (сәһ. 76) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 347].

Һиндистан шәһәрләрини һәрби дүшәркәләрлә мүгајисә едән *д-р Бернјенин* әсәринә[143] бах. Демәли, бүтүн бунлар Асијада һөкм сүрмүш торпаг мүлкијјәти формасына әсасланыр. }

* * *

Әмәјин *фасиләсизлијиндән* инди биз әмәк бөлкүсүнә, биликләрин инкишафына, машынлар тәтбигинә вә и. а. кечирик. [Чонс јазыр:]

«*Ишчиләрә һагг верән саһибләрин дәјишилмәсинин әмәк фасиләсизлијинә көстәрдији тә'сир* һеч дә дејиләнләрлә битмир. *Инди ајры-ајры иш нөвләри даһа да бөлүнә биләр...* Әкәр о» (капиталист) «иши бир нәфәрә дејил, бир нечә нәфәрә верирсә, бу иши онларын арасында бөлүшдүрә билир; о даим һәр бир фәһләдән үмуми ишин мүәјјән һиссәсини, бу фәһләнин ән јахшы ичра етдији һиссәсини јеринә јетирмәк үчүн истифадә едә биләр... Капиталист варлыдырса вә муздла кифајәт гәдәр фәһлә тутурса, иш үмумијјәтлә нә гәдәр бөлүнә билирсә, о вахта гәдәр ону *бөләр.* О заман әмәјин там фасиләсизлији әлдә едилир... Инди капитал әмәк һаггыны аванс етмәк функсијасыны өз үзәринә көтүрәрәк, әмәјин *фасиләсизлијини* аддым-аддым мүкәммәллик дәрәчәсинә чатдырмышдыр... Ејни заманда капитал тәләб олунан нәтичәни әлдә етмәк үчүн бу әмәјин тәтбигиндә ишләдилән *билик* вә *мәһарәти* артырыр.

Капиталистләр синфи әввәлчә гисмән, ән нәһајәт исә, тамамилә *физики әмәк зәрурәтиндән азад олур.* Онларын *мәнафеји тәләб едир ки,* онларын ишләтдији *фәһләләрин мәһсулдар гүввәси* мүмкүн гәдәр даһа бөјүк олсун. Буна көрә дә *онларын диггәти* демәк олар тамамилә *бу гүввәни артырмаға*

јөнәлмишдир. Фикир кет-кедә даһа чох дәрәчәдә инсан әмәјинин бүтүн мәгсәдләринә чатмаг үчүн ән јахшы васитәләр ахтарыб тапмаг истигамәтиндә ишләјир; *биликләр* кенишләнир, өзләринин тәтбиг едилдији даирәни бөјүдүр вә демәк олар бүтүн истеһсал саһәләриндә әмәјә көмәк едир...

Лакин даһа ирәлиләрә кедиб *механики гүввәни* нәзәрдән кечирәк. Әмәјин *һаггыны* вермәк үчүн дејил, она *көмәк* етмәк үчүн тәтбиг олунан капиталы биз *јардымчы капитал* адландырачағыг».

{ Демәли, Чонс «јардымчы капитал» дејәркән, сабит капиталын хаммалдан ибарәт олмајан һиссәсини нәзәрдә тутур.}

«Мүәјјән шәртләр јеринә јетирилдикдә, милләтин јардымчы капитал күтләси, һәтта фәһләләрин сајы олдуғу кими галса да, һәдсиз арта биләр. Бу истигамәтдә атылан һәр бир аддым нәтичәсиндә, инсан әмәјинин сәмәрәлилијинин үчүнчү үнсүрү, јә'ни онун *механики гүввәси* артыр... *Беләликлә,* ***јардымчы капитал күтләси әһалијә нисбәтлә артыр...*** Онлара» {**капиталист** тәрәфиндән муздла тутулан фәһләләрә } «јардым мәгсәди илә тәтбиг едилән јардымчы капитал күтләсинин арта билмәси үчүн нә кими шәртләр јеринә јетирилмәлидир? Ејни заманда үч шәрт мејданда олмалыдыр:

1) әлавә капитала гәнаәт васитәләри;

2) она гәнаәт етмәк арзусу;

3) мүәјјән бир ихтира олмалыдыр ки, бу да јардымчы капиталы тәтбиг етмәк васитәси илә әмәјин мәһсулдар гүввәсини артырмаг, һәм дә ону елә бир дәрәчәдә артырмаг имканы версин ки, *әмәк әввәлчә истеһсал етдији сәрвәтдән башга, тәтбиг едилмиш әлавә јардымчы капиталы да, бу капитал истеһлак едилдикчә, ону бир гәдәр мәнфәәтлә, тәкрар истеһсал етсин...*

Биликләрин мүәјјән вәзијјәтиндә мәнфәәтлә тәтбиг едилә билән бүтүн јардымчы капитал күтләси артыг мејдандадырса,.. анчаг *биликләрин јүксәлмиш сәвијјәси* даһа бөјүк капитал күтләсини тәтбиг етмәк васитәләрини көстәрә биләр. Сонра, белә бир тәтбиг әмәли сурәтдә анчаг бу һалда ола биләр: ихтира едилән васитәләр *әмәјин гүввәсини о гәдәр јүксәлтмәлидир ки, бу әмәк әлавә капиталы онун ашындығы мүддәт әрзиндә тәкрар истеһсал едә билсин.* Бу јохдурса, капиталист өз сәрвәтини итирәчәкдир... Лакин бундан әлавә, фәһләләрин әмәјинин артмыш олан сәмәрәлилији *һәлә бир гәдәр мәнфәәт дә истеһсал етмәлидир,* зира әкс тәгдирдә капиталистин өз капиталыны истеһсалда тәтбиг етмәјә үмумијјәтлә һәвәси олмазды... *Јени јардымчы капитал күтләләринин тәтбиги васитәси илә көстәрилән һәр ики мәгсәдә чатмаг мүмкүн олдуғу* вахта гәдәр белә јени капитал күтләләринин *кетдикчә даһа артыг* тәтбиг едилмәси үчүн мөһкәм вә гәти һәдд јохдур. Капитал *биликләрин артмасы* илә јанашы арта биләр. Билик исә һеч заман бир јердә дајаныб дурмур. Билик һәр саат бүтүн истигамәтләрдә инкишаф етдијинә көрә, һәр саат јени аләтләр, јени машынлар, јени һәрәкәтверичи гүввәләр мејдана кәлә биләр, бунлар исә милләтә онун әмәјинә көмәк едән јардымчы капитал күтләсинә өзү үчүн фајдалы шәкилдә бә'зи шејләр әлавә етмәк вә *бу јолла өз әмәјинин мәһсулдарлығы* илә даһа јохсул вә аз маһир милләтләрин әмәк мәһсулдарлығы арасындакы *фәрги артырмаг имканы верир»* (ситат кәтирилән әсәр [сәһ. 38—41]) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 316—318.]

[1149] Һәр шејдән әввәл, Чонсун белә бир гејдини көстәрәк ки, јени ихтиралар, ләвазимат вә ја гурғулар «әмәјин мәһсулдар гүввәсини елә бир дәрәчәдә артыра билмәлидир ки, әмәк әввәлчә истеһсал етдији сәрвәтдән башга, тәтбиг едилмиш әлавә јардымчы капиталы да, бу капитал истеһлак едилдикчә тәкрар истеһсал етсин», јахуд әмәк «әлавә капиталы *онун*

ашындығы мүддәт әрзиндә тәкрар истеһсал етсин». Демәли, бу анҹаг о демәкдир ки, ашынма баш вердикҹә, о өдәнилир, јахуд әлавә капитал орта һесабла мәһз истеһлак едилдији мүддәтдә өдәнилир. Мәһсулун дәјәринин бир һиссәси—јахуд башга сөзлә десәк, мәһсулун бир һиссәси—истеһлак едилән «јардымчы капиталы» өдәмәлидир, һәм дә елә бир мүддәтдә өдәмәлидир ки, бу капитал бүтүнлүклә истеһлак едиләҹәји вахта гәдәр тамамилә тәкрар истеһсал едилә билсин, јахуд ејни гәбилдән олан јени капитал истеһлак едилән капиталын јерини тута билсин. Бәс бунун үчүн шәрт нәдир? Әлавә «јардымчы капиталын» тәтбиги нәтиҹәсиндә әмәк мәһсулдарлығы о гәдәр артмалыдыр ки, бу тәркиб һиссәсини ја in natura, ја да мүбадилә јолу илә өдәмәк үчүн мәһсулун бир һиссәсини ајырмаг мүмкүн олсун.

Әкәр әмәк мәһсулдарлығы о гәдәр јүксәлмишсә, јә'ни ејни иш күнү әрзиндә истеһсал едилән мәһсулларын мигдары о гәдәр артмышса ки, инди јенә әмтәә ваһиди әввәлки истеһсал просеси шәраитиндә олан әмтәә ваһидиндән *уҹуздур*, һәрчәнд бурада *әмтәәләр мәҹмусу* өз мәҹму гијмәти илә машынларын (мәсәлән) бир иллик ашынмасыны өдәјир, белә ки, әмтәә ваһидинә дүшән мүвафиг ашынма һиссәси олдугҹа аздыр—онда «јардымчы капитал» тәкрар истеһсал олунур. Мәҹму мәһсулдан биз, әввәлән, ашынманы өдәјән һиссәни вә, икинҹиси, хаммалын дәјәрини өдәјән һиссәни чыхсаг, әмәк һаггыны өдәјән һиссә вә мәнфәәти өдәјән һиссә галар, һәм дә әмтәә ваһидинин әввәлки гијмәти шәраитиндә һәтта [әлавә «јардымчы капитал» тәтбигиндән әввәлкинә нисбәтән] даһа чох изафи дәјәр верәр.

Бу шәрт јеринә јетирилмәдән дә *мәһсул арта биләрди*. Мәсәлән, иплијин фунт һесабы илә мигдары [анҹаг] 10 дәфә (100 вә и. а. дәфә јох) артмышса, машынларын ашынмасыны өдәмәјә сәрф едилән әлавәдән мәһсул ваһидинин дәјәринә дүшән һиссә дә $^1/_6$-дән $^1/_{10}$-ә енмишсә, машынлар васитәси илә истеһсал едилән иплик ијләр васитәси илә истеһсал едилән ипликдән баһа оларды[144]. 100 ф. ст. әлавә капитал әкинчиликдә зынга сәрф едилмишсә вә бу зынг бир илдә өдәнилмәлидирсә, бир квартер мәһсулун (әввәлки истеһсал методлары шәраитиндә) дәјәри дә 2 ф. стерлингә бәрабәр идисә, тәкҹә ашынманы өдәмәк үчүн 50 әлавә квартер истеһсал етмәк лазым кәләрди[145]. Јохса бу әлавә капитал тәтбиг едилә билмәзди (биз бурада мәнфәәти бир кәнара гојуруг).

Ҹонс гејд едир ки, әлавә капитал «онун ашындығы мүддәт әрзиндә тәкрар истеһсал едилмәлидир» (ајдындыр ки, мәһсулун сатылмасы јолу илә вә ја in natura), бу исә анҹаг о демәкдир ки, әмтәә бунда олан ашынманы өдәмәлидир. Јенидән тәк-

рар истеһсала башламаг үчүн әмтәәдә олан бүтүн дәјәр үнсүрләри әмтәәнин тәкрар истеһсалы јенидән башланан вахта гәдәр өдәнмәлидир. Әкинчиликдә бу тәкрар истеһсал вахтыны тәбии шәраит гојмушдур вә бурада ашынманын өдәнилмәли олдуғу вахт да, мәсәлән, тахылын бүтүн башга дәјәр үнсүрләринин өдәнмәли олдуғу вахт кими, тамамилә мә'лумдур.

Тәкрар истеһсал просесинин башлана билмәси үчүн, јә'ни сөзүн әсил мә'насында истеһсал просесинин јенидән башлана билмәси үчүн тәдавүл просеси кечмәлидир, јә'ни әмтәә сатылмалы (анчаг, мәсәлән, тохум кими о өзүнү in natura өдәмирсә) вә әмтәә сатыларкән әлдә едилән пул јенидән истеһсал үнсүрләринә чеврилмәлидир. Тахыл вә башга әкинчилик мәһсуллары үчүн белә бир тәкрар истеһсалын фәсилләрлә гојулан мүәјјән мүддәтләри вардыр, демәли, тәдавүл просесинин давам етмәси үчүн сон *һәдләр,* гәти һәдләр вардыр. [Бу—биринчиси.]

Икинчиси, тәдавүл просесинин белә гәти һәдләри үмумијјәтлә истеһлак дәјәри олмаг е'тибары илә әмтәәләрин тәбиәтиндән ирәли кәлир. Бүтүн әмтәәләр мүәјјән мүддәтләрдә хараб олур, һәрчәнд онларын мөвчуд олмасынын ultima Thule*-си мүхтәлифдир. Бунлары инсанлар (истеһсал мәгсәди илә вә ја фәрди истеһлак гајдасы илә) истеһлак етмирләрсә, бунлары кор-тәбии гүввәләр истеһлак едир. Бунлар хараблашыр вә, нәһајәт, позулуб дағылыр. Әмтәәләрин истеһлак дәјәри итиб кедирсә, онларын мүбадилә дәјәри дә чәһәннәмә васил олур вә онларын тәкрар истеһсалы дајаныр. Демәли, әмтәәләрин тәдавүл мүддәтинин сон һәдләри истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә әмтәәләрә хас олан тәкрар истеһсал дөврләринин тәбии мүддәтләри илә мүәјјән олунмушдур.

Үчүнчүсү, әмтәәләрин истеһсал просесинин фасиләсиз олмасы үчүн, јә'ни капиталын бир [1150] һиссәсинин даим истеһсал просесиндә, дикәр һиссәсинин исә даим тәдавүл просесиндә олмасы үчүн—тәкрар истеһсал дөврләринин тәбии һәдләриндән асылы олараг, мүхтәлиф истеһлак дәјәрләринин мөвчуд олмасы һәдләриндән асылы олараг вә ја капиталын фәалијјәт көстәрдији даирәләрин фәргиндән асылы олараг—капитал чох мүхтәлиф шәкилләрдә бу һиссәләрә бөлүнмәлидир.

Дөрдүнчүсү, бүтүн дејиләнләр ејни заманда әмтәә дәјәринин бүтүн үнсүрләринә аиддир. Лакин истеһсалында чохлу әсас капиталын иштирак етдији әмтәәләрдә бунларын өз истеһлак дәјәрләри тәрәфиндән тәдавүл дөврләри үчүн гојулан һәдләрдән башга, әсас капиталын истеһлак дәјәринин дә мүәјјәнедичи әһәмијјәти вардыр. Әсас капитал мүәјјән мүддәт әр-

* — ахырынчы бир шеј, сон нөгтә, сон һәдд, сон мәгсәд (һәрфијјән: кәнар Фула—гәдим адамларын тәсәввүрүнә көрә, Авропанын узаг шималында бир адада јерләшән өлкә). *Ред.*

зиндә ашыныр вә, демәли, мүәјјән мүддәт әрзиндә тәкрар истеһсал едилмәлидир. Тутаг ки, мәсәлән, кәми 10 ил әрзиндә вә ја әјиричи машын 12 ил әрзиндә ашыныр. 10 ил әрзиндә алынан фрахт вә ја 12 ил әрзиндә сатылан иплик јени кәминин 10 илдән сонра көһнә кәмини әвәз етмәси вә јени әјиричи машынын 12 илдән сонра көһнә әјиричи машыны әвәз етмәси үчүн кифајәт олмалыдыр. Әсас капитал јарым ил әрзиндә истеһлак едилирсә, јарым ил әрзиндә мәһсул тәдавүлдән гајытмалыдыр.

Беләликлә, истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә әмтәәләрин өлүб кетмәсинин тәбии мүддәтләриндән, мүхтәлиф истеһлак дәјәрләри үчүн чох мүхтәлиф олан бу мүддәтләрдән әлавә; истеһсал просесләринин фасиләсизлији тәләбләриндән әлавә,—бунун да нәтичәсиндә јенә дә тәдавүл мүддәти үчүн мүхтәлиф сон һәдләр гојулмушдур, бу да әмтәәләрин истеһсал даирәсиндә чох вә ја аз мүддәт галмалы олмасындан вә онларын тәдавүл даирәсиндә чох вә ја аз мүддәт гала билмәсиндән асылыдыр; бүтүн бунлардан әлавә бураја үчүнчү бир чәһәт дә әлавә олунур: әмтәәнин истеһсалына дахил олан «јардымчы капиталын» өлүб кетдији—буна көрә дә һәмчинин онун тәкрар истеһсалынын зәрури олдуғу мүхтәлиф мүддәтләр.

Чонсун фикринчә, [әмәјин мәһсулдар гүввәсини артыран «јардымчы капиталы» тәтбиг етмәк үчүн] «јардымчы капиталын» «истеһсал етмәли» олдуғу «мәнфәәт» икинчи шәртдир вә тәтбиг едилән капиталын формасынын хүсуси мүәјјәнлији һәр нечә олурса-олсун, бу «мәнфәәтин» алынмасы һәгигәтән һәр бир капиталист истеһсалы үчүн conditio sine qua non* демәкдир. Чонс бу мәнфәәтин кенезисини әслиндә нечә тәсәввүр етдијини һеч јердә бизә изаһ етмәмишдир. Лакин о буну анчаг «әмәкдән», «јардымчы капиталын» вердији мәнфәәти исә анчаг фәһләләрин әмәјинин артмыш олан сәмәрәлилијиндән һасил етдијинә көрә, Чонсун фикринчә, һәр бир мәнфәәт мүтләг вә ја нисби изафи әмәјә мүнчәр олмалыдыр. Ахы үмумијјәтлә мәнфәәтин көкү бундадыр ки, капиталист,—капиталын хаммалдан вә әмәк васитәләриндән ибарәт олан тәркиб һиссәләрини in natura вә ја мүбадилә јолу илә өдәјән *мәһсул һиссәси* чыхылдыгдан сонра,—әввәлән, мәһсулун галан һиссәсиндән әмәк һаггыны верир, икинчиси дә, мәһсулун бир һиссәсини өзү *изафи мәһсул* кими мәнимсәјир, буну сатыр вә ја in natura истеһлак едир. (Бу ахырынчы һал капиталист истеһсалы шәраитиндә һесаба алынмамалыдыр, анчаг зәрури јашајыш васитәләрини билаваситә истеһсал едән аз мигдар капиталист истиснадыр.) Лакин мәһсулун башга һиссәләри кими, бу изафи мәһсул да

* — зәрури, мәчбури шәрт. *Ред.*

фәһләнин маддиләшмиш әмәјидир, амма бу анчаг һаггы өдәнилмәјән әмәк, капиталист тәрәфиндән еквивалентсиз мәнимсәнилән әмәк мәһсулудур.

Мәсәләнин Чонс тәрәфиндән шәрһиндә јенилик бунун көстәрилмәсидир ки, «јардымчы капиталын» мүәјјән чәрчивәдән артыг чохалмасы *биликләрин артмасындан* асылыдыр. Чонс дејир ки, «јардымчы капиталын» артмасы үчүн: 1) әлавә капитала гәнаәт васитәләри, 2) она гәнаәт етмәк арзусу, 3) һәр һансы бир ихтира лазымдыр, бу ихтира әмәјин мәһсулдар гүвәсини о дәрәчәдә артырмаг имканы вермәлидир ки, әлавә капиталы тәкрар истеһсал етмәк вә бу капитала мәнфәәт истеһсал етмәк мүмкүн олсун.

Бурада биринчи нөвбәдә зәрури олан шеј ја өз натурал формасында, ја да пула чеврилмиш һалда *изафи мәһсулун* мејданда олмасыдыр.

Мәсәлән, памбыг истеһсалы көтүрүлсә, бир заман Америкада плантаторлар (инди Һиндистандакы кими) бөјүк саһәләрдә памбыг әкә билирдиләр, лакин хам памбығы тәмизләмә јолу илә вахтында памбыг лифинә чевирмәк үчүн онларын әлиндә васитәләр јох иди. Јетишдирилән памбығын бир һиссәси тарлада чүрүјүрдү. Буна памбыгтәмизләјән машынын ихтирасы сон гојду. Инди мәһсулун бир һиссәси памбыгтәмизләјән машына чеврилир, лакин бу машын нәинки она чәкилән хәрчи өдәјир, һабелә изафи мәһсулу артырыр. Јени базарын мејдана кәлмәси дә белә бир тә'сир көстәрир, о, мәсәлән, көндәринин пула чеврилмәсинә көмәк едир. (Нәглијјат васитәләринин јахшылашдырылмасы да белә тә'сир көстәрир.)

Көмүр ишләдән һәр бир јени машын ејни заманда көмүр шәклиндә мөвчуд олан изафи мәһсулу капитала чевирмәк васитәсидир. Изафи мәһсулун бир һиссәси «јардымчы капитала» ики үсулла чеврилә биләр: [әввәлән,] мөвчуд «јардымчы капиталын» артырылмасы, онун кениш мигјасда тәкрар истеһсалы јолу илә; [икинчиси,] јени истеһлак дәјәрләри кәшф едилмәси јолу илә вә ја көһнә истеһлак дәјәрләринин јени тәтбиги јолу илә, һәмчинин јени машынлар вә ја мүһәррикләр ихтирасы јолу илә,—бунун да нәтичәсиндә «јардымчы капиталын» јени нөвләри јараныр. Биликләрин кенишләнмәси, әлбәттә, бурада «јардымчы капиталын» артырылмасы шәртләриндән биридир, јахуд, башга сөзлә десәк, изафи мәһсулун вә ја изафи пулун (бурада харичи тичарәтин бөјүк әһәмијјәти вардыр) әлавә «јардымчы капитала» чеврилмәси шәртләриндән бирибидир. Мәсәлән, телеграфын кәшфи «јардымчы капитал» тәтбиги үчүн тамамилә јени мејдан ачды, дәмир јоллар да вә и. а. тамамилә беләдир, бүтүн гуттаперча вә ја һинд каучуку истеһсалы да тамамилә беләдир.

[1151] Биликләрин кенишләнмәсинә аид олан бу бәнд әһәмијјәтлидир.

Јығым һеч дә һөкмән јени әмәји билаваситә һәрәкәтә кәтирмәли дејилдир, јығым көһнә әмәјә јени истигамәт верилмәси илә кифајәтләнә биләр. Мәсәлән, әввәлләр [әл илә ишләјән] тохума дәзкаһлары истеһсал едән механики е'малатхана инди механики тохума дәзкаһлары һазырлајыр вә [әл илә ишләјән] тохучуларын бир һиссәси дәјишилмиш олан бу истеһсала кечир, галан һиссәси исә күчәјә атылыр.

Һәр һансы бир машын әмәји әвәз етдикдә, һәр һалда (өз истеһсалы үчүн) әвәз етдијиндән аз јени әмәк тәләб едир. Мүмкүндүр ки, бу заман көһнә әмәјә анчаг јени истигамәт верилир. Һәр һалда әмәк истифадәдән чыхмыш олур вә бу әмәк чох вә ја аз әзаб-әзијјәтдән сонра башга истигамәтдә тәтбиг едилә биләр. Һәр һансы јени истеһсал даирәси үчүн инсан материалы белә верилир. Капиталын *билавасит*ә истифадәдән чыхмасына кәлдикдә, бурада машын алан капитал истифадәдән чыхмыш олмур, ахы о, машына сәрф едилмишдир. Һәтта фәрз едилсә ки, машын сыхышдырыб арадан чыхардығы фәһләләрин әмәк һаггындан учуздур, онда инди даһа чох хаммал тәләб олунур вә и. а. Ишдән чыхарылан фәһләләр илдә 500 ф. стерлингә баша кәлирдисә, јени машын да 500 ф. стерлингдирсә, капиталист әввәлләр һәр ил 500 ф. ст. сәрф етмәли олдуғу һалда, инди машын бәлкә дә 10 ил јашајыр вә капиталист әслиндә һәр ил анчаг 50 ф. ст. сәрф едир. Бурада һәр һалда истифадәдән чыхмыш олан шеј (машынын истеһсалында вә онун үчүн, мәсәлән, көмүр кими јардымчы материалларын истеһсалында чалышан әлавә фәһләләрә чәкилән хәрч чыхылдыгдан сонра) ишдән чыхарылан фәһләләрин кәлирини тәшкил едән капиталдыр, јахуд фәһләләрин өз әмәк һаггыны хәрчләјәркән мүбадилә јолу илә әлдә етдикләри капиталдыр. Бу капитал јенә әввәлки кими мөвчуддур. Машын өзү аз-чох әһәмијјәтли дәрәчәдә дәјишилмәдән фәһләләр садәчә мүһәррик гүввә кими сыхышдырылыб арадан чыхарылырса, мәсәлән, әввәлләр машыны фәһләләр һәрәкәтә кәтирдикләри һалда, инди ону су вә күләк һәрәкәтә кәтирирсә, ики чүр капитал истифадәдән чыхмыш олур: әввәлләр фәһләләрин һаггыны вермәјә сәрф едилән капитал вә фәһләләрин өз пул кәлирини мүбадилә етдикләри капитал. Рикардо бу чүр мисал кәтирир.*

Лакин мәһсулун әввәлләр әмәк һаггына чеврилән мүәјјән һиссәси инди һөкмән «јардымчы капитал» кими тәкрар истеһсал едилир.

Әмәјин әввәлләр билаваситә јашајыш васитәләри истеһса-

* — Бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 623—625. *Ред.*

лына сәрф едилән хејли һиссәси инди «јардымчы капитал» истеһсалына сәрф едилир. Бу јенә дә А. Смитин бахышына зиддир, онун бахышына көрә, капитал јығымы *даһа чох* мигдар мәһсулдар әмәк тәтбиги демәкдир. Јухарыда дејиләнләрдән әлавә, бурада садәчә олараг әмәјин тәтбигиндә дәјишиклик ола биләр вә әмәк билаваситә јашајыш васитәләри истеһсалындан истеһсал васитәләри, дәмир јоллар, көрпүләр, машынлар, каналлар вә и. а. истеһсалына кечә биләр.

* * *

{ Јығым үчүн һазырда олан истеһсал васитәләри күтләсинин вә мөвчуд истеһсал мигјасынын нә гәдәр әһәмијјәтли олмасы ашағыдакы парчадан көрүнүр:

«Ланкаширдә әјирмә вә тохума шө'бәләри олан бөјүк бир памбыг парча *фабрикинин* һејрәт едиләчәк сүр'әтлә инша едилә билмәси онун нәтичәсидир ки, мүһәндисләрин, конструкторларын вә машынгајыранларын әлиндә нәһәнк бухар машынларындан, су чархларындан, дәмир тирләрдән вә дајаглардан башламыш та ватермашынын вә ја тохума дәзкаһынын ән кичик бир һиссәсинә гәдәр һәр чүр *нүмунәләрдән* ибарәт *бөјүк коллексијалар* вардыр. Сон ил әрзиндә ч-б Ферберн тәкчә өз машынгајырма фабрикиндә (машынлар вә бухар газанлары гурашдыран мүәссисәсиндән асылы олмајараг) 700 ат гүввәсиндә су чархлары вә 400 ат гүввәсиндә бухар машынлары гурмушдур. Һәр дәфә әмтәәләрә олан артмыш тәләб јени капитал чәлб етдикдә, ону сәмәрәли тәтбиг етмәк васитәләри о гәдәр сүр'әтлә јарадылыр ки, Франсада, Белчикада вә ја Алманијада беләә бир *фабрик* ишә салынмаздан әввәл јени капитал өз дәјәринә бәрабәр бир мәнфәәти реаллашдыра билир» *A. Ure.* Philosophie des Manufactures etc. Tome I. Paris, 1836, сәһ. 61—62).

[1152] Сәнајенин инкишафы машынлары учузлашдырыр, гисмән нисби мә'нада—машынларын күчүнә нисбәтән, гисмән дә мүтләг мә'нада; лакин ејни заманда бунунла әлагәдар олараг фабрикдә чохлу мигдарда машын јығылыб галыр, белә ки, тәтбиг едилән чанлы әмәјә нисбәтлә машын аваданлығынын дәјәри артыр, һәрчәнд онун ајры-ајры тәркиб һиссәләринин дәјәри азалыр.

Мүһәррик гүввә—мүһәррик гүввәни истеһсал едән машын—мүһәррик гүввәни өтүрән механизмин вә иш машынынын тәкмилләшдији дәрәчәдә, јә'ни сүртүнмәнин азалдығы дәрәчәдә вә и. а. учузлашыр.

«Өз-өзүнә ишләјән аләтләр тәтбигиндән алынан үстүнлүк нәинки фабрикин *машын аваданлығынын дәгиглијини тәкмилләшдирмиш* вә *онун һазырланмасыны сүр'әтләндирмиш,* һабелә *онун гијмәтини* әһәмијјәтли дәрәчәдә *ашағы салмыш* вә *онун мүтәһәррикилијини артырмышдыр.* Һазырда чох көзәл бир ватермашыны һәр ији 9 шиллинг 6 пенсә алмаг олар, селфактору исә, онун патент рүсуму да дахил олмагла, һәр иjи тәхминән 8 шиллингә

алмаг олар. Памбыг парча фабрикиндә ијләр *о гәдәр чүз'и бир сүртүнмә илә һәрәкәт едир ки, бир ат гүввәси* зәриф әјирмә машынында 500 ији, селфакторда 300 ији вә ватермашында 180 ији һәрәкәтә кәтирир; бу бир ат гүввәси һәмчинин бүтүн һазырлыг машынларыны, јә'ни дарајычы машыны, иплик машыныны вә и. а. ишләдир. Өз шлихтләмә машыны илә бирликдә 30 бөјүк тохучу дәзкаһыны һәрәкәтә кәтирмәк үчүн үч ат гүввәси кифајәтдир» *A. Ure.* Philosophie des Manufactures. Tome I. Paris, 1836, сәһ. 62—63).}

* * *

[Даһа сонра Чонс дејир:]

«Јер күрәсинин əксәр һиссәсиндә зәһмәткеш синифләрин бөјүк чохлуғу һәтта үмумијјәтлә капиталистләрдән өз әмәк һаггыны да алмыр; онлар буну ја өзләри истеһсал едир, ја да буну өз сифаришчиләринин кәлириндән алырлар. Бурада һәлә онларын әмәјинин *фасиләсизлијини* тә'мин едән илк ири аддым атылмамышдыр. Әмәкдә онлара *анчаг јашајыш васитәләри хатиринә өз әлләри илә ишләјән адамларын сәрәнчамында* ола биләчәк *б и л и к* вә онларын сәрәнчамында ола биләчәк *гәдәр механики гүввә* көмәк едир. Даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрдә мәһарәт вә елм, нәһәнк мүһәррик гүввәләр, бу гүввәләрин һәрәкәтә кәтирә билдији јығылмыш аләтләр вә машынлар— бүтүн бунлар јалныз белә ишчиләрин иштирак етдији әмәк нөвләриндә јохдур» (сәһ. 43) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 319].

Һәтта Инкилтәрәдә:

«Әкинчилији көтүрәк... Кәнд тәсәрруфатыны јахшы идарә етмәк үчүн лазым кәлән биликләр өлкәдә аз јајылмышдыр вә һәр јердә јајылмамышдыр. Әкинчи әһалинин чох чүз'и һиссәси... милли әмәјин бу саһәсиндә тәтбиг едилә биләчәк бүтүн капиталдан истифадә едир... Ири фабрикләрдә бизим гејри-әкинчи ишчиләрин чох аз бир һиссәси ишләјир. Кәнд е'малатханаларында, өз ајрыча ишини кичик коллективләр һалында јеринә јетирән бүтүн сәнәткарлар вә усталар арасында әмәк бөлкүсү натамамдыр, буна көрә әмәјин фасиләсизлији дә мүкәммәл дејилдир... Бөјүк шәһәрләрдән кәнара чыхын, өлкәнин кениш саһәләринә бир нәзәр салын, онда көрәрсиниз ки, милли әмәјин нә гәдәр бөјүк бир һиссәси истәр әмәјин фасиләсизлији чәһәтчә, истәрсә дә әмәјин мәһарәти вә күчү чәһәтчә мүкәммәлликдән чох-чох узагдыр» (сәһ. 44).—[Русча тәрчүмәси, сәһ. 320].

Капиталист истеһсалынын инкишафы нәтичәсиндә *елм әмәкдән* ајрылыр вә ејни заманда өзлүјүндә елм мадди истеһсала тәтбиг едилир.

* * *

Торпаг рентасы барәсиндә Чонс дүзкүн олараг белә јазыр: Мүасир мә'нада көтүрүлән, тамамилә мәнфәәтдән асылы олан рента нәзәрдә тутур ки,

«*капитал вә әмәк бир истеһсал саһәсиндән дикәринә көчүрүлә биләр,.. капитал вә әмәк мүтәһәррикдир,* әкинчилик капиталынын вә әкинчилик әмәјинин белә бир мүтәһәрриклији олмадығы өлкәләрдә,.. биз, көрдүјүмүз кими,

Инкилтэрэдэ јалныз бу мүтэһэррикликдэн ирэли кэлэн нэтичэлэрдэн һеч бирини көзлэјэ билмэрик» (сэһ. 59) [Русча тэрчүмэси, сэһ. 332].

«Капиталын вэ «эмэјин» бу «мүтэһэрриклији» үмуми мэнфээт нормасынын эмэлэ кэлмэси үчүн үмумијјэтлэ *реал* мүгэддэм шэртдир. О, *мүэјјэн* эмэк *нөвүнэ* лагејдлик тэлэб едир. Бурада эслиндэ (фэһлэ синфи һесабына), *иш гүввэсинэ* эмэк бөлкүсүнүн вэ машынларын вердији биртэрэфли характерлэ бу иш гүввэсинин капитала јалныз үмумијјэтлэ һэр бир эмэјин чанлы мүмкүнлүјү кими гаршы дурмасы { сех сэнајесиндэки өз инкишаф етмэмиш формасындан бунунла фэрглэнир } арасында чэкишмэ кедир, бу эмэјэ исэ, бу вэ ја башга истеһсал даирэсиндэ нэ кими мэнфээт алына билэчэјиндэн асылы олараг, бу вэ ја дикэр истигамэт верилир, белэ ки, мүхтэлиф эмэк күтлэлэри бир саһэдэн дикэринэ көчүрүлэ билир.

Асијада вэ и. а. «эһалинин эсас күтлэси зэһмэткеш кэндлилэрдэн ибарэтдир. *Торпағы бечэрмэк үчүн* онларын тэтбиг етдији *кери галмыш системлэр* [1153] *узун сүрэн асудэ вахт верир.* Кэндли өз јемэјини истеһсал етдији кими... *ејнилэ дэ, истеһлак етдији башга эн зэрури шејлэрин дэ чох һиссэсини—өз палтарыны, өз алэтлэрини, өз мебелини, һэтта өз тикилилэрини дэ һазырлајыр*: зира бу синиф ичэрисиндэ анчаг чүз'и пешэ бөлкүсү вардыр. *Бу чүр адамларын хасијјэти вэ адэтлэри дэјишилмир;* бунлар ата-анадан ушаглара кечир; бунлары дэјишдирэ билэчэк вэ ја поза билэчэк һеч бир шеј јохдур» (сэһ. 97) [Русча тэрчүмэси, сэһ. 362].

Эксинэ, капиталист истеһсалы үчүн сэчијјэви олан капитал вэ эмэк мүтэһэрриклији вэ истеһсал үсулунда, буна көрэ һэмчинин истеһсал мүнасибэтлэриндэ, мүбадилэ мүнасибэтлэриндэ вэ јашајыш тэрзиндэ даими ингилабларла бирликдэ халгын адэтлэриндэ, тэфэккүр тэрзиндэ вэ и. а. бөјүк мүтэһэрриклик мејдана кэлир.

«Торпағын бечэрилмэсиндэ кери галмыш системлэр» шэраитиндэ «асудэ вахт» барэсиндэ индичэ вердијимиз парча илэ ашағыдакы ики мүлаһизэни мүгајисэ едэк:

1) «Фермада бухар машыны тэтбиг едилирсэ, о, экинчиликдэ эн чох фэһлэјэ иш верэн *бир системин тэркиб һиссэсини* тэшкил едир, бу да бүтүн һалларда ишлэдилэн атларын сајча азалмасы илэ элагэдардыр» («On the Forces used in Agriculture». Ч-б *Чон Ч. Мортонун* 1859-чу ил декабрын 7-дэ Инчэсэнэт вэ пешэ чэмијјэтиндэ[146] охудуғу мэ'рузэ).

2) «Экинчилик мэһсуллары истеһсалы үчүн вэ башга эмэк нөвлэринин мэһсуллары истеһсалы үчүн тэлэб олунан *вахтда фэрг* экинчилэрин бөјүк асылылығынын башлыча сэбэбидир. Онлар ил баша чатмаздан эввэл өз эмтээлэрини базара чыхара билмирлэр. Бүтүн бу мүддэт эрзиндэ онлар мэһсулларына еһтијачы олан чэкмэчидэн, дэрзидэн, дэмирчидэн, тэкэр устасындан вэ мүхтэлиф башга ишчилэрдэн нисјэ алмаға мэчбурдурлар, бу мэһсуллар исэ бир нечэ күн вэ ја һэфтэ эрзиндэ һазырланыр. Тэбиэтдэн асылы олан бу вэзијјэт нэтичэсиндэ вэ экинчилик эмэјинэ нисбэтэн гејри-

экинчилик әмәјинин истеһсал етдији сәрвәтин даһа сүр'әтлә артмасы нәтиҹәсиндә бүтүн торпағын инһисарчы мүлкијјәтчиләри, ганунверичилији дә инһисара алмыш олдугларына бахмајараг, өзләрини вә өз хидмәтчиләри олан фермерләри ҹәмијјәтин бүтүн синифләри ичәрисиндә ән асылы бир синфә чеврилмәкдән хилас едә билмирләр» (*Hodgskin* Popular Political Economy. London, 1827, сәһ. 147, гејд) [Русҹа тәрҹүмәси, сәһ. 136].

Капиталист капиталдан бунунла фәргләнир ки, о јашамалыдыр, јә'ни һәр күн вә һәр саат изафи дәјәрин бир һиссәсини кәлир кими истеһлак етмәлидир. Демәли, капиталистин өз әмтәәсини базара чыхара биләҹәји вахта гәдәр истеһсал дөврү нә гәдәр узун олурса вә ја онун сатылмыш әмтәәсиндән вүсулу базардан кәлиб чыхмасы үчүн нә гәдәр чох вахт тәләб олунурса, капиталист ара мүддәтдә бир о гәдәр чох дәрәҹәдә борҹ һесабына јашамаға мәҹбурдур (бурада биз буну нәзәрдән кечирмәјәҹәјик) вә ја онун кәлир кими хәрҹләдији бир о гәдәр чох пул еһтијаты јығылмыш олмалыдыр. Бир о гәдәр узун мүддәтә капиталист өз кәлирини өзүнә *аванс етмәјә* мәҹбурдур. Онун капиталы бир о гәдәр чох олмалыдыр. Капиталист өз капиталынын бир һиссәсини даим истифадәсиз сахламалыдыр ки, бу һиссә истеһлак фонду ола билсин.

{ Буна көрә хырда экинчиликдә ев сәнајеси экинчиликлә бирләшмишдир. Ил үчүн еһтијатлар вә и. а. }

[в) ҸОНС ЈЫҒЫМ ВӘ МӘНФӘӘТ НОРМАСЫ ҺАГГЫНДА. ИЗАФИ ДӘЈӘРИН МӘНБӘЈИ МӘСӘЛӘСИ]

Инди биз Ҹонсун *јығым* һаггындакы тә'лиминә кечирик. Индијәдәк јығым һаггында Ҹонсун бахышларында анҹаг ики хүсуси ҹәһәт гејд едилмишди: әввәлән, мәнфәәтин јығым мәнбәји олмасы һеч дә мәҹбури дејилдир; икинчиси, *«јардымчы капиталын» јығымы билијин тәрәггисиндән* асылыдыр. Ҹонс бу тәрәггини јени механики ләвазимат, мүһәррикләр вә и. а. ихтирасы илә мәһдудлашдырыр. Лакин бу мүддәанын үмуми әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, тахыл араг чәкмәк үчүн хаммал кими ишләдилдикдә, јени јығым мәнбәји мејдана кәлир, зира бу һалда изафи мәһсул јени формалара чеврилә биләр, јени тәләбатын өдәнилмәсинә хидмәт едә биләр вә истеһсал үнсүрү олараг јени истеһсал даирәсинә дахил ола биләр. Тахылдан нишаста вә и. а. һазырландыгда да ејни һал баш верир. Бунунла да һәмин әмтәәләрин вә үмумијјәтлә бүтүн әмтәәләрин мүбадилә даирәси кенишләнир. Көмүр ишыгландырма мәгсәдләри вә и. а. үчүн ишләдилдикдә дә белә бир һал баш верир.

Ајдындыр ки, харичи тиҹарәт дә—истеһлак дәјәрләринин рәнкарәнклијини вә әмтәәләр күтләсини артырмаг васитәси илә—јығым просесиндә мүһүм амилдир.

Буна көрә дә Чонсун биринчи нөвбәдә јығым һаггында сөјләдикләри *јығымла мәнфәәт нормасы арасындакы әлагәјә* аиддир (мәнфәәт нормасынын кенезиси она һеч дә ајдын дејилдир):

«Милләтин мәнфәәтләрдән капитал јығмаг бачарығы *мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинә мүтәнасиб сурәтдә дәјишилмир...* Әксинә, мәнфәәтләрдән капитал јығмаг бачарығы *адәтән мәнфәәт нормасынын дәјишилмәсинә екс истигамәтдә дәјишилир,* jә'ни мәнфәәт нормасынын ашағы олдуғу јердә бу бачарыг јүксәк олур вә мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу јердә бу бачарыг кичик олур. Мәсәлән, А. Смит дејир: [1154] «Әһали кәлиринин капитал мәнфәәтиндән јаранан һиссәси варлы өлкәләрдә һәмишә јохсул өлкәләрдәкиндән хејли бөјүк олса да, бу *она көрә* баш верир ки, *орада капитал хејли бөјүкдүр; капиталла мүгајисәдә исә* варлы өлкәләрдә мәнфәәт адәтән хејли ашағыдыр» («Wealth of Nations», II китаб, 3-чү фәсил).

Инкилтәрәдә вә Һолландијада *мәнфәәт нормасы* Авропанын һәр һансы башга һиссәсиндәкинә нисбәтән ашағыдыр» (сәһ. 21) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 300].

«Онун» (Инкилтәрәнин) «сәрвәти вә капиталы ән бөјүк сүр'әтлә артдығы дөвр әрзиндә *мәнфәәт нормасы* тәдричлә ашағы дүшмүшдү» (сәһ. 21—22) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 300].

«Истеһсал едилән мәнфәәт күтләләри... тәкчә мәнфәәт нормасындан дејил,.. тәтбиг едилән капиталын кәмијјәти илә әлагәдар сурәтдә мәнфәәт нормасындан асылыдыр» (сәһ. 22) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 300].

«Даһа варлы милләтдә капиталын мигдарынын артмасы илә јанашы... адәтән һәмчинин мәнфәәт нормасы ашағы дүшүр вә ја тәтбиг едилән капиталдан алынан иллик кәлирлә бу капиталын мәчму кәмијјәти арасындакы нисбәт азалыр» (јенә орада) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 301].

«Бириси десә ки, *башга шәртләр еjни олмагла, мәнфәәтдән јығым јаратмаг имканы мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур,* буна белә чаваб верилмәлидир ки, практикада үмумијјәтлә белә бир һал мүмкүн оларса, бу о гәдәр надир һадисәдир ки, нәзәрдән кечирилмәјинә дәјмәз. Мүшаһидәләрдән бизә мә'лумдур ки, мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси адәтән мүхтәлиф милләтләрин тәтбиг етдији *капиталын күтләсиндә олан фәргин артмасы* илә јанашы баш верән бир һадисәдир вә буна көрә дә даһа варлы милләтләрдә мәнфәәт нормасы ашағы дүшдүкдә, *бүтүн башга шәртләр дә еjни олараг галмыр.*

Бириси иддиа етсә ки, мәнфәәт чох ашағы дүшә биләр вә бу заман мәнфәәтдән јығым үмумијјәтлә мүмкүн олмаз, буна белә чаваб верилмәлидир ки, дәлил кәтирәркән мәнфәәтин белә ашағы дүшмәси еһтималына әсасланмаг мә'насыздыр, зира мәнфәәт нормасынын белә бир сәвијјәјә чатмасындан чох әввәл капитал башга бир өлкәдә даһа јүксәк мәнфәәт әлдә етмәк үчүн харичә ахыб кедәрди вә капитал ихрачы имканы һәмишә елә бир һәдд гојачагдыр ки, *мәнфәәт нормасынын јүксәк олдуғу башга өлкәләр вар икән,* һәмин өлкәдә мәнфәәт һеч бир заман бу һәддән ашағы дүшмәјәчәкдир» (сәһ. 22—23) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 301].

«Јығымын *илкин* мәнбәләриндән башга... *төрәмә* мәнбәләри дә вардыр, мәсәлән, дөвләт фаизли кағызлары саһибләринин, мә'мурларын вә и. а. кәлирләри» (сәһ. 23) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 302].

Бүтүн бунлар bel et bon*. Тамамилә доғрудур ки, *јығылан* күтләләр [мәнфәәтләр] һеч дә тәкчә мәнфәәт нормасындан де-

* — чох јахшыдыр. *Ред.*

јил, тәтбиг едилән капитала вурулмуш мәнфәәт нормасындан асылыдыр; јә'ни бунлар ејни дәрәчәдә тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтиндән дә асылыдыр. Тәтбиг едилән капитал *К*-ја бәрабәрдирсә, мәнфәәт нормасы да *н*-ә бәрабәрдирсә, онда [максимум] јығым *Кн*-ә бәрабәрдир вә ајдындыр ки, вуран *К* вуран *н*-ин азалмасындан сүр'әтлә артарса, бу һасил арта биләр. Доғрудан да, мүшаһидәнин мүәјјән етдији факт беләдир. Лакин бу бизә һәлә raison d'etre һаггында, бу фактын *сәбәби* һаггында һеч бир шеј демир. Чонс өзү бу сәбәбә олдугча јахынлашмышдыр, һисс етмишдир ки, «јардымчы капитал» ону һәрәкәтә кәтирән фәһлә әһалијә нисбәтән арасы кәсилмәдән артыр.

Мәнфәәт Рикардонун көстәрдији сәбәбдән, рентанын артмасы үзүндән ашағы дүшүрсә, мәчму изафи дәјәрин тәтбиг едилән капитала нисбәти әввәлки кими галыр. Фәрг анчаг ондадыр ки, онун бир һиссәси—рента—дикәр һиссәсинин—мәнфәәтин һесабына артыр, бу исә мәчму изафи дәјәрин [мәчму капитала] нисбәтини дәјишмәз сахлајыр, зира мәнфәәт, фаиз вә рента онун анчаг ајры-ајры категоријаларыдыр. Беләликлә, Рикардо әслиндә һадисәнин өзүнү инкар едир.

Дикәр тәрәфдән, тәкчә фаиз дәрәчәсинин ашағы дүшмәси һеч бир шеји сүбут етмир, һәмчинин онун јүксәлмәси дә һеч бир шеји сүбут етмир, һәрчәнд фаиз дәрәчәси, әлбәттә, һәмишә белә бир минимум норманын көстәричисидир ки, мәнфәәт бундан ашағы дүшә *билмәз*. Зира мәнфәәт һәмишә орта фаиз нормасындан чох олмалыдыр.

[1155] Мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси ганунунун сијаси игтисадчыларда төрәтдији дәһшәтдән башга мүһүм бир нәтичәси будур ки, бу ганун капиталларын даим артан тәмәркүзләшмәсини вә, демәли, даһа хырда капиталистләрин даим артан капиталсызлашмасыны тәләб едир. Капиталист истеһсалынын бүтүн ганунларынын нәтичәси үмумијјәтлә беләдир. Биз бу фактдан ону капиталист истеһсалы әсасында фәргләндирән антагонист характерини ајырсаг, бу факт, бу тәрәгги едән мәркәзләшмә просеси бәс нәји ифадә едир? Анчаг ону ифадә едир ки, истеһсал өз хүсуси характерини итирир вә ичтимаи просес олур, һәм дә истеһсалчыларын бир-бириндән мүтләг асылылығы вә онларын өз әмәјини абстракт ичтимаи әмәк кими (пул кими) тәсәввүр етмәк зәрурәти нәтичәсиндә истеһсалын ичтимаи истеһсал олдуғу һәр бир мүбадилә шәраитиндәки кими анчаг формал сурәтдә дејил, реал сурәтдә белә ичтимаи просес олур. Зира инди истеһсал васитәләри үмуми истеһсал васитәләри кими вә буна көрә дә—бунларын ајры-ајры шәхсләрин мүлкијјәти олмасы үзүндән дејил, бунларын истеһсала мүнасибәти үзүндән—ичтимаи истеһсал васитәләри

кими тәтбиг едилир; ејнилә инди ајры-ајры мүәссисәләрдә әмәк дә ичтимаи мигјасда ичра едилир.

Чонсун әсәриндә *«Јығым мејлини мүәјјән едән шәртләр»* адлы хүсуси бөлмә вардыр. [Бу шәртләри Чонс ашағыдакы беш бәнддән ибарәт едир:]

«1) Халгларын темпераментиндә вә мејлләриндә олан фәргләр;

2) Милләтин кәлирләринин әһалинин мүхтәлиф синифләри арасында бөлүшдүрүлмәсиндә олан фәргләр;

3) Гәнаәт едилмиш капиталдан е'тибарлы сурәтдә истифадә олунмасы үчүн тә'минатын инкишафынын мүхтәлиф дәрәчәдә олмасы;

4) Ардычыл гәнаәтләри мәнфәәтлә вә е'тибарлы сурәтдә ишә гојмаг имканынын мүхтәлиф дәрәчәдә олмасы;

5) Әһалинин мүхтәлиф тәбәгәләринин гәнаәт јолу илә өз вәзијјәтини јахшылашдырмаг имканларында олан фәргләр» (сәһ. 24) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 303].

Бүтүн бу беш сәбәб әслиндә ондан ибарәтдир ки, јығым *капиталист истеһсал үсулунун* инкишафында бу вә ја башга мүәјјән милләтин чатдығы инкишаф пилләсиндән асылыдыр.

Һәр шејдән әввәл *2-чи бәнди* көтүрәк. Капиталист истеһсалынын инкишаф етдији јердә јығым үчүн башлыча мәнбә мәнфәәтдир, јә'ни капиталистләр милли кәлирин чох һиссәсини өз әлләриндә топлајырлар вә һәтта торпаг мүлкијјәтчиләринин бир һиссәси өз кәлирини капиталлашдырмаға чан атыр.

3-чү бәнд. Капиталистләр дөвләт идарәсини өз әлләринә алдыгча, һүгуги тә'минат вә полис тә'минаты артыр.

4-чү бәнд. Капитал инкишаф етдикчә, бир тәрәфдән, истеһсал даирәләри артыб чохалыр, дикәр тәрәфдән дә, кредитин тәшкили инкишаф едир вә бу да борчверәнләрә (банкирләрә) гәнаәт едилән һәр гурушу өз әлләриндә топламаг имканы верир.

5-чи бәнд. Капиталист истеһсалы шәраитиндә чәмијјәтдә инсанын мөвгејинин јахшылашмасы јалныз пулдан асылыдыр вә һәр кәс хәјал едә биләр ки, бир заман о, Ротшилд олачагдыр.

Галыр *1-чи бәнд.* Капиталист истеһсалы үчүн бүтүн халгларын имканлары ејни дејилдир. Бә'зи хүсуси халгларын, мәсәлән, түркләрин бундан өтрү нә темпераменти, нә дә мејли вардыр. Лакин бу истиснадыр. Капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә, ән мүхтәлиф халгларда буржуа чәмијјәтинин орта сәвијјәси вә бунунла бирликдә темперамент вә мејлләрин орта сәвијјәси јараныр. Христианлыг кими, капиталист истеһсалы да лап өз маһијјәтинә көрә космополитик бир истеһсалдыр. Буна көрә дә христианлыг капиталын спесифик динидир. Һәр ики һалда анчаг инсанын әһәмијјәти вардыр. Өзлүјүндә бир

адам дикәриндән нә артыгдыр, нә дә әскик. Христианлыг үчүн һәр шеј ондан асылыдыр ки, адамын е'тигады вармы, капитал үчүн исә һәр шеј ондан асылыдыр ки, адамын кредити вармы. Бундан әлавә, биринчисиндә бураја һәлә, әлбәттә, илаһи гисмәт дә әлавә олунур, икинчисиндә исә бураја тәсадүф әлавә олунур, белә бир һал әлавә олунур ки, инсан лап анадан олдуғу замандан онун әлиндә пул вар, ја јох.

* * *

Изафи дәјәрин мәнбәји вә илкин рента:

«Торпаг хүсуси мүлкијјәтә чеврилдикдән вә бечәрилдикдән сонра она сәрф едилән әмәјә һәмин торпағын әввәлки үсулла бечәрилмәсини давам етдирмәк үчүн *зәрури олдуғундан демәк олар һәмишә артыг* гајтарыр. *Бундан әлавә торпағын истеһсал етдији һәр шеји* [1156] биз *онун изафи мәһсулу* адландырачағыг. Бу изафи мәһсул *илкин ренталарын мәнбәјидир* вә бу мәһсул торпағы *ичарә едәнләрдән* фәргли олараг торпаг *мүлкијјәтчиләринин* бу торпагдан даим ала биләчәкләри кәлирләрин һәдләрини мүәјјән едир» (сәһ. 19) [Русча тәрчүмәси, сәһ. 298].

Бу *илкин ренталар* изафи дәјәрин илк дәфә мејдана чыхдығы ичтимаи формадыр вә бу бахыш, үстүөртүлү шәкилдә, физиократларын тә'лиминин әсасыны тәшкил едир.

Мүтләг изафи дәјәрлә нисби изафи дәјәрин белә бир үмуми чәһәти вардыр ки, бунларын һәр икиси әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мүәјјән инкишаф дәрәчәсинә чатмасыны тәләб едир. Инсанын (һәр бир инсанын) бүтүн иш күнү (онун ихтијарында олан бүтүн иш вахты) јалныз онун өзүнү (вә ја ән јахшы һалда, һәмчинин онун аиләсини) доландырмаг үчүн кифајәт олсајды, изафи әмәк, изафи мәһсул вә изафи дәјәр олмазды. Әмәјин мәһсулдар гүввәсинин мүәјјән инкишаф дәрәчәсинә чатмасынын бу мүгәддәм шәрти сәрвәтин тәбии мәнбәләринин—торпағын вә сујун—тәбии мүнбитлијинә әсасланыр, бу исә мүхтәлиф өлкәләрдә вә и. а. мүхтәлифдир. Әввәлләр тәләбат садә вә примитив олур, буна көрә истеһсалчыларын өзләринин јашамасыны давам етдирмәк үчүн лазым кәлән мәһсул минимуму да чүз'идир. Ејнилә бурада изафи мәһсул да чүз'идир. Дикәр тәрәфдән, бу шәраитдә изафи мәһсул һесабына јашајанларын да сајы чох аздыр, белә ки, бурада изафи мәһсул нисбәтән чохлу истеһсалчынын кичик изафи мәһсулларынын мәчмусундан ибарәтдир.

Мүтләг изафи дәјәрин әсасы—јә'ни онун мөвчуд олмасы үчүн реал шәрт—*торпағын,* тәбиәтин *тәбии мүнбитлијидир,* һалбуки нисби изафи дәјәр ичтимаи мәһсулдар гүввәләрин инкишафына әсасланыр.

Бунунла биз Чонс мәсәләсини битирәк. [XVIII—1156]

Ә Л А В Ә

КӘЛИР ВӘ ОНУН МӘНБӘЛӘРИ. ВУЛГАР СИЈАСИ ИГТИСАД[147]

[1)] ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛЫН КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛЫ ӘСАСЫНДА ИНКИШАФЫ [КАПИТАЛИСТ ИСТЕҺСАЛ ҮСУЛУ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ФЕТИШЛӘШДИРИЛМӘСИ. ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛ БУ ФЕТИШИЗМИН ӘН ДОЛҒУН ИФАДӘСИДИР. ВУЛГАР ИГТИСАДЧЫЛАР ВӘ ВУЛГАР СОСИАЛИСТЛӘР КАПИТАЛЫН ФАИЗИ ҺАГГЫНДА]

[XV—891] Кәлир формасы вә кәлирин мәнбәләри *ән чох фетиш* формасы алмыш капиталист истеһсал мүнасибәтләрини ифадә едир. Бу онларын сәтһдә мејдана чыхдығы шәкилдә, һәмин форма алтында кизләнмиш әлагәдән вә васитәчи аралыг мәрһәләләрдән гопуб ајрылмыш шәкилдә варлығыдыр. Мәсәлән, *торпаг—торпаг рентасынын* мәнбәји олур, *капитал—мәнфәәтин* мәнбәји, *әмәк* исә—*әмәк һаггынын* мәнбәји олур. Һәгигәтән мөвчуд олан тәһрифин ифадә олундуғу тәһриф олунмуш форма бу истеһсал үсулу акентләринин тәсәввүрләриндә тәбии шәкилдә чанланыр. Бу, фантазијасыз хүсуси бир ујдурмадыр, вулгар мешшанын динидир. Вулгар игтисадчылар—бунлары бизим тәнгид етдијимиз тәдгигатчы игтисадчылардан чидди сурәтдә фәргләндирмәк лазымдыр—капиталист истеһсалынын әсири олан вә бу истеһсалын тәмсилчиси олан шәхсләрин тәсәввүрләрини, дәлилләрини вә и. а. капиталист истеһсалынын анчаг өз сәтһи көрүнүшүнү әкс етдирдији тәсәввүрләри вә дәлилләри әслиндә [сијаси игтисад дилинә] чевирир. Онлар бу тәсәввүрләри вә дәлилләри доктриначылыг дилинә чевирирләр, лакин [чәмијјәтин] һөкмран һиссәсинин, капиталистләрин нөгтеји-нәзәриндән чевирир вә буна көрә дә садәлөвһ вә објектив шәкилдә дејил, мәддаһлыгла чевирирләр. Бу истеһсал үсулунун тәмсилчиләриндә зәрури сурәтдә мејдана чыхан вулгар тәсәввүрләрин кәмағыл вә педант ифадәси физиократлар, А. Смит, Рикардо кими сијаси игтисадчыларын һадисәләрин дахили әлагәсини анламаг сә'јиндән чох-чох фәргләнир.

Лакин бүтүн бу формалардан *фаиз кәтирән капитал* ән мүкәммәл фетишдир. Бурада гаршымызда капиталын илкин башланғыч нөгтәси, пул вә *П — Ә — П′* формулу өзүнүн ики кәнар

һәддинә, *П — П′*-јә мүнчәр едилмиш һалда дурур. Бу да елә бир пулдур ки, о даһа чох мигдар пул јарадыр. Бу, капиталын мә'насыз хүласә дәрәчәсинә гәдәр ихтисар едилмиш илкин вә ән үмуми формулудур.

Торпаг рентасынын, јә'ни торпаг мүлкијјәтинин мәнбәји олмаг е'тибары илә *торпаг* вә ја *тәбиәт*—кифајәт гәдәр фетишчәсинә бир ифадәдир. Лакин истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин гәшәнкчә гарышдырылмасы нәтичәсиндә бурада ади тәсәввүр һәлә тәбиәтин өз мәһсулдар гүввәсинә [рентаны изаһ етмәк үчүн] әл атмаг имканына маликдир, тәбиәт өзү исә бир һоггабазлыг васитәси илә торпаг мүлкијјәтчисиндә шәхсләндирилир.

Әмәјә әмәк һаггынын мәнбәји кими, јә'ни фәһләнин өз мәһсулунда әмәјин спесифик ичтимаи формасы илә мүәјјән олунан пајынын мәнбәји кими бахылыр; әмәјә бунун мәнбәји кими бахылыр ки, фәһлә өз әмәји мүгабилиндә өзүнә мәһсулдан (мадди чәһәтчә көтүрүлән капиталдан) истеһсал етмәк үчүн ичазә сатын алыр вә әмәкдә елә бир мәнбәјә саһиб олур ки, бунун сајәсиндә она өз мәһсулунун бир һиссәси ишверән олараг бу мәһсулдан алынан һагг шәклиндә гајыдыр,—бу да о гәдәр бәд дејилдир. Лакин бурада ади тәсәввүр һәр һалда һәгиги вәзијјәтлә о дәрәчәдә ујғунлашыр ки, әмәји муздлу әмәклә, буна көрә муздлу әмәјин мәһсулуну, әмәк һаггыны әмәк мәһсулу илә гарышдырса да, сағлам инсан дүшүнчәси үчүн бирчә шеј ајдын олараг галыр, бу да одур ки, әмәк өзү өз әмәк һаггыны јарадыр.

Капитала кәлдикдә, о, *истеһсал просесиндә* көтүрүлдүкдә, онун барәсиндә һәмишә чох вә ја аз дәрәчәдә белә бир тәсәввүр галыр ки, бу, өзкә әмәјини овламаг үчүн бир аләтдир. Бу, «әдаләтли» вә ја «әдаләтсиз», әсаслы вә ја әсассыз һесаб едилсә дә,—бурада һәмишә капиталистин фәһләјә мүнасибәти фәрз едилир вә нәзәрдә тутулур.

Капитал тәдавүл просесиндә мејдана чыхдығына көрә,—бу да ади бахыш нүмајәндәләринин нәзәринә хүсусилә *тачир капиталында,* капиталын јалныз бу әмәлијјатла мәшғул олан бир нөвү кими бу капиталда чарпыр, бурада мәнфәәт гисмән һамынын бир-бирини алдатмасы һаггында гејри-мүәјјән тәсәввүр васитәси илә, гисмән дә даһа мүәјјән олан белә бир тәсәввүр васитәси илә шәрһ едилир ки, сәнаје капиталисти фәһләни алдатдығы кими, тачир дә сәнаје капиталистини алдадыр, јахуд истеһсалчылар бир-бирини алдатдыглары кими, тачир дә истеһлакчыны алдадыр. Һәр нечә олса да, бурада мәнфәәт мүбадилә васитәси илә изаһ едилир, демәли, шеј васитәси илә дејил, ичтимаи мүнасибәт васитәси илә изаһ едилир.

Фаиз кәтирән капиталда исә, әксинә, фетиш баша чатыр.

«Кәлир вә онун мәнбәләри.

Вулгар сијаси игтисад» адлы һашијәнин биринчи сәһифәси (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XV дәфтәриндә 891-чи сәһифә)

Бурада гаршымыза өз һазыр шәклиндә капитал,—демәли, истеһсал просеси илә тәдавүл просесинин вәһдәти чыхыр вә буна көрә о, мүәјјән дөврдә мүәјјән мәнфәәт кәтирир. Фаиз кәтирән капитал формасында, истеһсал просесинин вә тәдавүл просесинин васитәчилији олмадан јалныз бу ахырынчы тә'риф галыр. Капиталда вә мәнфәәтдә һәлә бу вахта гәдәр нәләр олмасы һаггында хатирә вардыр, һәрчәнд мәнфәәтлә изафи дәјәр арасындакы фәрг үзүндән, бүтүн капиталларын јекнәсәг мәнфәәти—үмуми мәнфәәт нормасы—үзүндән капитал артыг [892] чох тутгунлашыр, нә исә гаранлыг вә мистик бир шеј олур.

Фаиз кәтирән капиталда бу *автоматик фетиш,* өз-өзүнә артан дәјәр, пул јарадан пул баша чатыр вә бу формада о өз үзәриндә өз мәншәјинин артыг һеч бир изини дашымыр. Ичтимаи мүнасибәтин шејин (пулун, әмтәәнин) өз-өзүнә мүнасибәтинә чеврилмәси бурада баша чатмышдыр.

Фаизин вә онун мәнфәәтә мүнасибәтинин сонракы тәдгиги бураја аид дејилдир, һәмчинин мәнфәәтин сәнаје мәнфәәти илә фаизә нә кими нисбәтдә бөлүнмәсинин тәдгиги дә бураја аид дејилдир. Бир шеј ајдындыр, о да будур ки, капиталда вә фаиздә капитал фаизин әсрарәнкиз вә өз-өзүнү јарадан мәнбәји олараг, јә'ни өзүнүн артмасы мәнбәји олараг баша чатыр. Буна көрә дә [ади] тәсәввүр үчүн капитал мәһз әсасән бу формада мөвчуд олур. Бу, *par excellence** капиталдыр.

Капиталист истеһсалы әсасында пулда вә ја әмтәәләрдә,—әслиндә пулда, әмтәәнин чеврилиш формасында—тәмсил олунан мүәјјән мәбләғ дәјәр фәһләләрдән gratis** мүәјјән мигдар әмәк чәкиб чыхармаг, мүәјјән изафи дәјәри, изафи әмәји, изафи мәһсулу мәнимсәмәк имканы вердијинә көрә, ајдындыр ки, пул өзү капитал кими, sui generis*** әмтәә кими сатыла биләр, јахуд капиталы әмтәә вә ја пул формасында сатын алмаг олар.

Капитал мәнфәәт мәнбәји кими сатыла биләр. Пул вә и. а. васитәси илә мән башга бир адама изафи дәјәри мәнимсәмәк имканы верирәм. Буна көрә тәбиидир ки, мән бу изафи дәјәрин бир һиссәсини алырам. Нечә ки, торпаг мәнә изафи дәјәрин бир һиссәсини әлә кечирмәк имканы вердијинә көрә дәјәрә маликдир вә буна көрә дә мән торпагда анчаг онун васитәси илә әлә кечирилән изафи дәјәрин һаггыны верирәм,—еләчә дә капиталда мән онун васитәси илә јарадылан изафи дәјәрин һаггыны верирәм. Капиталист истеһсалы просесиндә изафи дәјәрин реаллашдырылмасындан әлавә капиталын дәјәри

* — әсасән, сөзүн әсил мә'насында. *Ред.*
** — муфтә, әвәзи өдәнилмәдән. *Ред.*
*** — өзүнә мәхсус бир нөв, хүсуси нөв. *Ред.*

әбәдиләшдирилдијинә, тәкрар истеһсал едилдијинә көрә, тәбиидир ки, пул вә ја әмтәәләр капитал кими сатылдыгда, мүәјјән дөврдән сонра сатычыја гајыдыр вә пул сатычысы һеч бир заман бунлары, әмтәәнин өзкәнинләшдирилдији кими, өзкәнинләшдирмир, бунлар үзәриндәки мүлкијјәти өз әлиндә сахлајыр. Бу һалда пул вә ја әмтәәләр пул вә ја әмтәә кими сатылмыр, икинчи дәрәчәјә јүксәлдилмиш һалда, *капитал* кими, өз-өзүнә артан пул вә ја әмтәә дәјәрләри кими сатылыр. Бунлар мәчму истеһсал просесиндә нәинки өзүнү артырыр, һабелә өзүнү сахлајыр. Буна көрә дә бунлар сатычы үчүн капитал олараг галыр, гајыдыб онун әлинә кәлир. Бурада сатыш ондан ибарәтдир ки, бунлары мәһсулдар капитал кими тәтбиг едән үчүнчү шәхс јалныз бу капитал сајәсиндә әлдә етдији өз мәнфәәтинин мүәјјән һиссәсини капитал саһибинә вермәлидир. Торпаг кими, пул да елә бир дәјәр јарадан шеј кими ичарәјә верилир ки, бу да һәмин дәјәр јарадылмасы просесиндә сахланыр, даим јенидән гајыдыр, мәһз буна көрә дә илк сатычысына гајтарыла билир. Јалныз илк сатычысына гајытмаг сајәсиндә пул капитал олур. Пул белә гајытмасајды, сатычы ону әмтәә кими сатмыш оларды, јахуд ону пул кими вериб әмтәә алармы.

Лакин һәр һалда өзлүјүндә нәзәрдән кечирилән форма (әслиндә пул әмәји истисмар етмәк васитәси кими, изафи дәјәр әлдә етмәк васитәси кими вахташыры өзкәнинләшдирилир) бурада еләдир ки, шеј инди капитал кими, капитал исә анчаг шеј кими, капиталист истеһсал вә тәдавүл просесинин бүтүн нәтичәси исә шејин өзүнә аид бир хассә кими мејдана чыхыр; пулун, јә'ни һәмишә мүбадиләјә гадир олан формадакы әмтәәнин саһибиндән асылыдыр ки, о, пулу пул кими хәрчләјәчәк, јохса капитал кими борч верәчәкдир.

Бурада гаршымыза әсас мәбләғ олан капиталын өз төрәмәси кими өз-өзүнә мүнасибәти чыхыр вә онун кәтирдији мәнфәәтин мигдары онун өз дәјәри илә мүәјјән олунур, һәм дә о өзү бу просес нәтичәсиндә јох олмур (бу исә капиталын тәбиәтинә ујғундур).

Бурадан ајдындыр ки, нәјә көрә сәтһи тәнгид әмтәәни сахламаг истәдији вә пула гаршы мүбаризә етдији кими, инди дә өз ислаһатчы әлламәлији илә фаиз кәтирән капитала гаршы чыхыр, һәм дә бу заман әсил капиталист истеһсалына тохунмур вә анчаг бунун нәтичәләриндән бири үзәринә һүчум едир. Фаиз кәтирән капитала гаршы капиталист истеһсалы мөвгеләриндән апарылан вә инди өзүнү «сосиализм» адландыран бу мүбаһисәјә һәм дә капиталын өзүнүн, мәсәлән, XVII әсрдә инкишафынын бир моменти кими тәсадүф олунур, о заман сәнаје капиталисти һәлә көһнә сәләмчилијә гаршы мүбаризәдә

өзүнә мөвге газанмаға мәҹбур олурду вә бу сәләмчи о вахт һәлә сәнаје капиталистиндән күчлү иди.

[893] Капиталын фаиз кәтирән капитал кими ән там әшјалашмасы [*Versachlichung*], *тәһрифи* вә *дәлилији*,—бунда исә капиталист истеһсалынын дахили тәбиәти, онун дәли характери анҹаг ән чох һисс олунан шәкилдә мејдана чыхыр,—«мүрәккәб фаиз» кәтирән капиталдыр, бурада капитал бүтүн дүнјаны она чатасы бир гурбан кими тәләб едән, лакин нә исә бир әсрарәнкиз тале үзүндән, өз тәбиәтиндән ирәли кәлән гануни тәләбләрини һеч бир заман өдәјә билмәјән, бунларын өдәнилмәси јолунда даим манеәләрә раст кәлән бир Молох кими мејдана чыхыр.

Истәр истеһсал просесиндә, истәрсә тәдавүл просесиндә капиталын сәчијјәви һәрәкәти пулун вә ја әмтәәләрин өз башланғыч нөгтәсинә, капиталистә гајытмасыдыр. Бу, бир тәрәфдән, реал метаморфозу ифадә едир, бу да ондан ибарәтдир ки, әмтәә өз истеһсал шәртләринә чеврилир, истеһсал шәртләри исә јенидән әмтәә формасына чеврилир: тәкрар истеһсал; дикәр тәрәфдән—формал метаморфозу ифадә едир, бу да ондан ибарәтдир ки, әмтәә пула чеврилир, пул да јенидән әмтәәјә чеврилир. Нәһајәт, јенә бу башланғыч нөгтәјә гајыдылмасы бурада дәјәрин артмасыны ифадә едир, *П — Ә — П'*. Илкин дәјәр, лакин просесин кедишиндә артан дәјәр һәмишә ејни капиталистин әлиндә галыр. Јалныз капиталистин һәмин дәјәрә малик олдуғу формалар дәјишилир,—о һәмин дәјәрә истәр пул формасында, истәр әмтәә формасында, истәрсә истеһсал просесинин өзү формасында малик олсун.

Фаиз кәтирән капиталда капиталын белә өз башланғыч нөгтәсинә *гајытмасы* тамамилә *хариҹи* көркәм алыр вә бу көркәм һансы керчәк һәрәкәтин формасыдырса, һәмин һәрәкәтдән ајрылмыш олур. *А* өз пулуну пул кими дејил, капитал кими сәрф едир. Бурада һеч бир пул чеврилмәси баш вермир. Пул анҹаг бирисинин әлиндән башгасынын әлинә кечир. Пул јалныз *В*-нин әлиндә һәгигәтән капитала чеврилир. Лакин *А* үчүн пул мәһз *А*-нын әлиндән *В*-нин әлинә кечмәси сајәсиндә капитал олмушдур. Капитал *В* үчүн һәгигәтән истеһсал вә тәдавүл просесиндән гајытмыш олур. *А* үчүн исә пулун гајытмасы да онун өзкәнинләшдирилмәси кими баша кәлир. *В*-нин әлиндән пул јенидән *А*-нын әлинә кечир. *А* пулу хәрҹләмәк дејил, *борҹ верир*.

Капиталын һәгиги истеһсал просесиндә пулун өз јерини һәр ҹүр дәјишдирмәси тәкрар истеһсалын һәр һансы бир моментини: ја пулун әмәјә чеврилмәсини, ја һазыр әмтәәнин пула чеврилмәсини (истеһсал әмәлијјатынын баша чатмасыны), ја да пулун јенидән әмтәәјә чеврилмәсини (истеһсал просесинин

јенидән башланмасыны, тәкрар истеһсалын тәкрарланмасыны) ифадә едир. Пул *капитал* кими *борҹ веriләркән,* јә'ни пул капитала чеврилмәјиб бир капитал кими тәдавүлә дахил оларкән пулун өз јерини дәјишдирмәси анҹаг һәмин пулун бирисинин әлиндән башгасынын әлинә кечмәсини ифадә едир. Мүлкијјәт титулу борҹверәнин әлиндә галыр, пула саһиблик исә сәнаје капиталистинин әлинә кечир. Лакин борҹверән үчүн пулун капитала чеврилмәси онун бу пулу бир пул кими дејил, капитал кими сәрф етдији замандан, јә'ни буну сәнаје капиталистинин ихтијарына вердији замандан башлајыр. (О һәтта бу пулу сәнајечијә дејил, исрафчыја борҹ вердикдә дә, јахуд мәнзил һаггыны өдәмәк игтидарында олмајан фәһләјә борҹ вердикдә дә, бу пул онун үчүн капитал олараг галыр. Бүтүн ломбард әмәлијјаты буна әсасланыр.) Доғрудур, башга шәхс һәгигәтән пулу капитала чевирир, лакин бу әмәлијјат борҹ верәнлә борҹ алан арасындакы әмәлијјатдан кәнарда баш верир. *Ахырынҹы әмәлијјатда бу васитәчилик пәрдәләнмишдир,* көрүнмүр, билаваситә јохдур. Пулун һәгигәтән капитала чеврилмәси әвәзиндә бурада анҹаг пулун белә капитала чеврилмәсинин мәзмунсуз формасы вардыр. Иш гүввәси мәсәләсиндә олдуғу кими, пулун мүбадилә дәјәри јаратмасы, *онун өзүндә олдуғуна нисбәтән артыг мүбадилә дәјәри јаратмасы бурада пулун истеһлак дәјәри олур.* Пул *өз-өзүнә артан дәјәр кими,* әмтәә кими *борҹ верилир,* лакин елә бир әмтәә кими борҹ верилир ки, мәһз һәмин хассәси илә әсил әмтәәдән фәргләнир, мәһз буна көрә дә *хүсуси өзкәнинләшмә формасына малик олур.*

Капиталын башланғыч нөгтәси әмтәә саһибидир, пул саһибидир, бир сөзлә—капиталистдир. Капиталын башланғыч нөгтәси илә сон нөгтәси бир-биринә мүтабиг олдуғуна көрә, капитал капиталистә гајыдыр. Лакин бурада капиталист ики ҹүр: капитал мүлкијјәтчиси кими вә пулу капитала һәгигәтән чевирән сәнаје капиталисти кими мөвҹуд олур. Әслиндә [894] капитал иkинҹи капиталистдән чыхыб јенә она гајыдыр, лакин она мүвәггәти саһиби кими гајыдыр. Бурада капиталист ики ҹүр: һүгуги ҹәһәтдән вә игтисади ҹәһәтдән мөвҹуд олур. Капитал мүлкијјәт олмаг е'тибары илә, мәһз буна көрә һүгуги капиталистин әлинә, кәнар әрин јанына гајыдыр. Лакин капиталын гајытмасы,—бу исә онун дәјәринин сахланмасыны да еһтива едиб, ону һифз олунан вә әбәдиләшән бир дәјәрә чевирир,—һеч дә 1 №-ли капиталист үчүн дејил, 2 №-ли капиталист үчүн васитәли һалдыр. Буна көрә капиталын гајытмасы бурада бир сыра игтисади просесләрин нәтиҹәси вә төрәмәси кими дејил, алыҹы илә сатыҹы арасында хүсуси бир һүгуги сөвдәнин нәтиҹәси кими, бу һалда капиталын *сатылмаг дејил, борҹ*

верилмәсинин, јә'ни анҹаг бир мүддәтә өзкәнинләшдирилмәсинин нәтиҹәси кими мејдана чыхыр. Һәгигәтдә *анҹаг онун истеһлак дәјәри сатылыр,* бу да *бурада мүбадилә дәјәри* истеһсал етмәкдән, мәнфәәт кәтирмәкдән, өзүндә олдуғундан артыг дәјәр истеһсал етмәкдән ибарәтдир. Пул олмаг е'тибары илә капитал ишләдилмәк нәтиҹәсиндә дәјишилмир. Лакин пул олараг о, башга шәхсә верилир вә пул олараг керијә ахыб кәлир.

Капиталын керијә ахыб кәлдији форма һәмин капиталын тәкрар истеһсалы үсулундан асылыдыр. Капитал пул кими борҹ верилирсә, дөврijјә капиталы формасында кери гајыдыр,—онун бүтүн дәјәри үстәкәл изафи дәјәр, бу һалда изафи дәјәрин вә ја мәнфәәтин фаиздән ибарәт олан һиссәси гајыдыр; борҹ верилән пул мәбләғи үстәкәл һәмин мәбләғдән әмәлә кәлән төрәмә гајыдыр.

Капитал машынлар, биналар вә и. а. формасында, бир сөзлә, истеһсал просесиндә әсас капитал кими фәалијјәт көстәрмәли олан шеј формасында борҹ верилирсә, әсас капитал формасында, аннуитет кими, јә'ни, мәсәлән, әсас капиталын дәјәриндән тәдавүлә дахил олмуш һиссәјә мүвафиг кәлән ашынма өдәнҹинә бәрабәр иллик тә'дијјә—үстәкәл изафи дәјәрдән әсас капитал үчүн (бунун әсас капитал олдуғуна көрә дејил, бунун үмумијјәтлә мүәјјән кәмијјәтли капитал олдуғуна көрә) мәнфәәт олараг (бурада: мәнфәәтин бир һиссәси, фаиз олараг) кәлән һиссә кими кери гајыдыр.

Артыг өзлүјүндә мәнфәәтдә изафи дәјәр—буна көрә дә бунун, мәнфәәтин һәгиги мәнбәји,—бунунла гаранлыглашмыш вә мистикләшмишдир:

1) формал сурәтдә нәзәрдән кечирилән мәнфәәт аванс едилмиш бүтүн капитала көрә һесабланан *изафи дәјәрдир,* белә ки, капиталын, истәр әсас капиталын, истәрсә дөврijјә капиталынын хаммала, машынлара вә ја әмәјә сәрф едилән һәр бир һиссәси ејни гәдәр мәнфәәт кәтирир;

2) нечә ки, ајрыча бир мүәјјән капиталда, мәсәлән, 500-лүк капиталда, изафи дәјәр 50 тәшкил едирсә, капиталын һәр бир һиссәси дә, мәсәлән, һәр бешдә бир һиссәси дә 10% кәтирир,—*еләҹә дә* инди *үмуми мәнфәәт нормасынын* мүәјјәнләшмәси нәтиҹәсиндә һәр бир 500-лүк вә ја 100-лүк капитал, һәр һансы даирәдә ишләдилсә дә, бунун дахилиндә дәјишән капиталла сабит капиталын нисбәти һәр нечә олса да, онун дөврijјә мүддәти нә гәдәр мүхтәлиф олса да вә и. а., ејни мүддәт әрзиндә, тамамилә башга үзви шәраитдә фәалијјәт көстәрән һәр һансы башга капитал кими, ејни гәдәр орта мәнфәәт, мәсәлән, 10% мәнфәәт кәтирир. Демәли, ајрылыгда нәзәрдән кечирилән ајры-ајры капиталларын вердији *мәнфәәт* вә онларын өзү тә-

рәфиндән онларын өз истеһсал даирәләриндә јарадылан *изафи дәјәр* реал сурәтдә мүхтәлиф кәмијјәтләр олур.

Һәм дә икинчи бәнддә артыг биринчи бәнддәки чәһәт анчаг даһа да инкишаф етмиш олур.

Лакин фаиз изафи дәјәрин артыг тамамилә харичи формасы олан мәһз бу формаја, изафи дәјәрин һәлә өз үзәриндә өз мәншәјинин изләрини дашыдығы илк садә көркәминдән фәргли олан вә илк бахышда әсла дәрк едилә билмәјән формасына,—онун бир *мәнфәәт* кими варлығына әсасланыр. Фаиз үчүн билаваситә изафи дәјәрин дејил, *мәнфәәтин* олмасы шәртдир, фаиз өзү исә мәнфәәтин хүсуси категоријаја, ајрыча бир графаја дахил едилән анчаг бир һиссәсидир. Беләликлә, мәнфәәтдә олдуғуна нисбәтән фаиздә изафи дәјәри танымаг даһа чох чәтиндир, чүнки фаизин изафи дәјәрлә анчаг бунун мәнфәәт формасында мејдана чыхдығы дәрәчәдә билаваситә әлагәси вардыр.

Қапиталын гајытмасы вахты керчәк истеһсал просесиндән асылыдыр; фаиз кәтирән капиталда онун капитал кими гајытмасы анчаг борчверәнлә борчалан арасындакы сазишдән асылы кими *көрүнүр*. Буна көрә һәмин сөвдә нөгтеји-нәзәриндән капиталын гајытмасы артыг истеһсал просеси илә мүәјјән олунан бир нәтичә кими дејил, елә мејдана чыхыр ки, куја капитал бирчә анлыға да пул формасыны итирмәмишдир. Әлбәттә, әслиндә бу сөвдәләр капиталын һәгиги гајытмалары илә мүәјјән олунур, лакин сөвдәнин өзүндә бу *тәзаһүр етмир*.

[895] Мәнфәәтдән фәргли олараг фаиз *капитал* үзәриндә *гуру мүлкијјәт гүввәсидир,* јә'ни фаиз *пул* үзәриндә (дәјәр мәбләғи үзәриндә, һәр һансы формалы әмтәә үзәриндә) мүлкијјәти потенсиал сурәтдә капитал үзәриндә мүлкијјәтә чевирир,буна көрә өзлүјүндә көтүрүлән әмтәәләри вә ја пулу өз-өзүнә артан дәјәрә чевирир. Әлбәттә, әмәк шәртләри анчаг фәһләјә мүнасибәтлә онун гејри-мүлкијјәти кими, буна көрә дә өзкә мүлкијјәти кими фәалијјәт көстәрдији дәрәчәдә капиталдыр. Лакин фәһләјә мүнасибәтлә өзкәнинки олан мүлкијјәт кими бунлар әмәјә анчаг антагонист мүнасибәтдә фәалијјәт көстәрир. *Әмәјә мүнасибәтлә бу әмәк шәртләринин антагонист варлығы бунларын мүлкијјәтчисини капиталист едир,* она мәхсус олан бу әмәк шәртләрини исә капитал едир. Лакин *А* пул капиталистинин әлиндә капитал ону капитал едән вә, демәли, һәмчинин пул үзәриндәки мүлкијјәтин капиталист мүлкијјәти кими мејдана чыхмасына сәбәб олан бу антагонист характерә малик олмур. *Пулун вә ја әмтәәнин капитал олмасына кәтириб чыхаран реал форма мүәјјәнлији бурада пәрдәләнмишдир. А* пул капиталисти һеч чүр фәһләјә гаршы дурмур, о анчаг башга бир *В* капиталистә гаршы дурур. О буна һәгигәтдә пулун

анчаг «ишләдилмәсини», пулун мәһсулдар капитала чеврилдији заман верәчәји нәтичәләри сатыр. Лакин онун бурада билаваситә сатдығы әслиндә ишләдилмә, истеһлак дејилдир. Мән әмтәәни сатдыгда мүәјјән истеһлак дәјәрини сатырам. Мән әмтәәјә пул сатын алдыгда, мән әмтәәнин чеврилмиш формасы олмаг е'тибары илә пулун малик олдуғу функсионал истеһлак дәјәрини сатын алырам. Мән әмтәәнин истеһлак дәјәрини онун мүбадилә дәјәри илә јанашы сатмырам, һәмчинин пулун хүсуси бир истеһлак дәјәрини пулун өзү илә јанашы сатын алмырам. Лакин капитала чеврилмәздән вә капитал кими фәалијјәт көстәрмәздән әввәл,—борчверәнин әлиндә исә пул белә бир фәалијјәт көстәрмир,—пул олмаг е'тибары илә пул бир әмтәә кими (гызыл, күмүш кими—пулун мадди субстансијасы кими) вә ја пул кими, әмтәәнин чеврилмиш формасы кими малик олдуғундан башга бир истеһлак дәјәринә малик олмур. Әслиндә борчверәнин сәнаје капиталистинә сатдығы шеј, бу сөвдәдә баш верән һадисә анчаг ашағыдакындан ибарәтдир: борчверән пул үзәриндә мүлкијјәти мүәјјән мүддәтә сәнаје капиталистинә верир. О өз мүлкијјәт титулуну мүәјјән мүддәтә өзкәнинләшдирир вә бунунла да сәнаје капиталисти мүәјјән мүддәтә бу мүлкијјәти сатын алыр. Буна көрә дә борчверәнин пулу һәлә өзкәнинләшдирилмәздән әввәл капитал кими мејдана чыхыр: пул вә ја әмтәә үзәриндә олан, капиталист истеһсал просесиндән ајрылмыш гуру мүлкијјәт капитал кими мејдана чыхыр.

Нечә ки, памбыг анчаг өзкәнинләшдирилиб әјиричинин әлинә кечдикдән сонра онун истеһлак дәјәринин өзүнү ишдә көстәрмәси нәтичәсиндә памбығын истеһлак дәјәри әсла дәјишилмир, јахуд эт анчаг гәссаб дуканындан истеһлакчынын масасы үзәринә кечдикдән сонра онун истеһлак дәјәринин өзүнү ишдә көстәрмәси нәтичәсиндә этин истеһлак дәјәри әсла дәјишилмир, еләчә дә пул анчаг өзкәнинләшдирилдикдән сонра онун капитал кими өзүнү көстәрмәси нәтичәсиндә вәзијјәт әсла дәјишилмир. Пул истеһлака хәрчләнмәдикдә, әмтәә јенидән бу әмтәәнин мүлкијјәтчисинин истеһлакына хидмәт етмәдикдә, бу сәбәбдән һәмин пул вә әмтәә өз мүлкијјәтчисини капиталист едир вә өзлүјүндә—капиталист истеһсал просесиндән ајрылыгда вә «мәһсулдар» капитала чеврилмәздән *әввәл*—капитал кими, јә'ни өз-өзүнә артан, өз-өзүнү һифз едән вә өзөзүнү артыран дәјәр кими мејдана чыхыр. Армуд кәтирмәк армуд ағачынын хассәси олдуғу кими, ејнилә дә дәјәр јаратмаг, фаиз кәтирмәк пулун имманент хассәсидир. Борчверән дә сәнаје капиталистинә өз пулуну мәһз белә фаиз кәтирән бир шеј кими сатыр. Бу пул һифз олундуғуна көрә, өз-өзүнү һифз едән дәјәр олдуғуна көрә, сәнаје капиталисти пулу мүәј-

јән едилән һәр бир вахтда гајтара биләр. Пул һәр ил мүәјјән изафи дәјәр, мүәјјән фаиз јаратдығына көрә, даһа доғрусу, һәр бир мүәјјән мүддәтдә пулун үстүнә дәјәр кәлдијинә көрә; борчалан борчверәнә бу изафи дәјәри һәр ил вә ја мүгавиләдә мүәјјән едилән башга мүддәтләрдә верә биләр. Ахы муздлу әмәјин етдији кими, капитал олмаг е'тибары илә пул да һәр күн изафи дәјәр кәтирир. Фаиз мәнфәәтин анчаг *хүсуси адла тәсбит едилән һиссәси* олса да, *бурада изафи дәјәрин* елә бир *јаратмасы* кими *мејдана чыхыр* ки, бу да өзлүјүндә капитала, истеһсал просесиндән ајрылыгда мәхсус олур вә буна көрә капитал үзәриндә гуру мүлкијјәтә, пул вә әмтәәләр үзәриндә мүлкијјәтә мәхсус олур, бу мүлкијјәтлә әмәк арасында антагонизм төрәдән вә буна көрә һәмин мүлкијјәтә капиталист мүлкијјәти характери верән мүнасибәтләрдән ајрылыгда мәхсус олур,— капитал үзәриндә гуру мүлкијјәтә вә буна көрә әсил мә'нада капитала мәхсус олур. *Сәнаје мәнфәәти* исә бурада, әксинә, анчаг фаизә бир әлавә кими мејдана чыхыр вә буну борчалан борч алдығы капиталы мәһсулдар шәкилдә тәтбиг етмәк јолу илә, јә'ни бу капитал васитәси илә фәһләләри истисмар етмәк јолу илә газанмыш олур (буну башга шәкилдә белә дә ифадә едирләр: өз әмәјини капиталист әмәји кими тәтбиг етмәк јолу илә газаныр, белә ки, бурада капиталистин функсијалары әмәјә бәрабәрләшдирилир, бундан әлавә—муздлу әмәклә ејниләшдирилир, чүнки [896] истеһсал просесиндә һәгигәтән фәалијјәт көстәрән сәнаје капиталисти әслиндә истеһсалын фәал акенти кими, истеһсал просесиндән ајрылыгда вә бу просесдән кәнарда мүлкијјәтчи функсијаларыны јеринә јетирән тәнбәл, фәалијјәтсиз борчверән шәхсдән фәргли олараг, бир ишчи кими мејдана чыхыр).

Беләликлә, *мәнфәәт* дејил, *фаиз* капиталын *дәјәр јаратмасы* кими, бу јаратма исә өзлүјүндә капиталдан, буна көрә дә капитал үзәриндә гуру мүлкијјәтдән төрәмә кими мејдана чыхыр; буна көрә фаиз елә бир кәлир кими мејдана чыхыр ки, буну јаратмаг капитала мәхсус олур. Буна көрә дә вулгар игтисадчылар ону мәһз белә бир формада көтүрүрләр. Бу формада һәр бир васитәлилик силинмиш вә капиталын *фетиш симасы* баша чатмышдыр, ејнилә *фетиш-капитал* һаггындакы тәсәввүр дә баша чатмышдыр. Бу сима зәрури олараг онун нәтичәсиндә мејдана кәлир ки, капитал үзәриндә һүгуги мүлкијјәт онун үзәриндәки игтисади мүлкијјәтдән ајрылыр вә фаиз ады илә мәнфәәтин бир һиссәсини истеһсал просесиндән тамамилә ајрылмыш олан *потенсиал капитал*—јахуд *капитал мүлкијјәтчиси* мәнимсәјир.

Капиталы дәјәрин мүстәгил мәнбәји кими, дәјәр јарадылмасынын мүстәгил мәнбәји кими тәсвир етмәк истәјән вулгар

игтисадчы үчүн бу форма, тәбии олараг, әсил бир тапынтыдыр, елә бир формадыр ки, бунда артыг мәнфәәтин мәнбәјини тапмаг мүмкүн дејилдир вә бурада капиталист просесинин һәмин просесдән ајрылмыш олан нәтичәси нә исә бир мүстәгил варлыг алыр. *П—Ә—П′*-дә һәлә васитәлилик вардыр. *П—П′*-дә биз капиталын иррасионал формасыны, истеһсал мүнасибәтинин ән јүксәк дәрәчәдә тәһрифини вә әшјалашмасыны [Versachlichung] көрүрүк.

Үмуми мәнфәәт нормасына, тәбии олараг, үмуми *фаиз нормасы,* јахуд үмуми *фаиз дәрәчәси* мүвафигдир. Биз бурада һәмин мәсәләни даһа да ајдынлашдырмагла мәшғул олмаг нијјәтиндә дејилик, чүнки фаиз кәтирән капиталын тәһлили бу үмуми бөлмәјә дејил, *кредит* һаггындакы бөлмәјә аиддир[148]. Лакин капиталын бу тәзаһүр формасыны тамамилә ајдынлашдырмаг үчүн гејд етмәк вачибдир ки, *фаиз нормасына* вә ја *фаиз дәрәчәсинә* нисбәтән үмуми мәнфәәт нормасы хејли аз дәрәчәдә һисс едилән мөһкәм бир факт кими мејдана чыхыр. Доғрудур, фаиз дәрәчәси даим дәјишилир. Бу күн (сәнаје капиталисти үчүн пул базарында,—биз исә анчаг бундан бәһс едирик) фаиз дәрәчәси 2, сабаһ 3, о бири күн 5% тәшкил едир. Лакин бу фаиз дәрәчәси бүтүн борчверәнләр үчүн 2, 3, 5%-ә бәрабәрдир. 2, 3, 5% кәтирмәк 100 ф. стерлинглик һәр һансы пул мәбләғи үчүн үмуми нисбәтдир, һалбуки капитал олараг һәгигәтән фәалијјәт көстәрән ејни дәјәр мәбләғи мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә ән мүхтәлиф керчәк мәнфәәт кәтирир, бунларын да идеал орта мәнфәәт сәвијјәсиндән узаглашмасы нәтичәсиндә бу орта мәнфәәт сәвијјәси көстәрилән узаглашмалардан һәмишә анчаг мүәјјән бир просес, мүәјјән бир реаксија васитәси илә бәргәрар олур—вә бу да һәмишә анчаг капиталын аз-чох узун сүрән тәдавүл дөврләри әрзиндә әлдә едилир. Бир сыра илләр әрзиндә мүәјјән даирәләрдә мәнфәәт нормасы даһа јүксәк сәвијјәдә, сонракы бир сыра илләр әрзиндә исә даһа ашағы сәвијјәдә дурур. Орта мәнфәәт, бу дөврләри вә ја бир сыра белә тәкамүлләри бир јерә јығдыгда, *орта әдәд* кими алыныр. Лакин бунун сајәсиндә орта мәнфәәт һеч заман билаваситә мә'лум бир шеј кими дејил, анчаг зиддијјәтли дәјишмәләрин орта нәтичәси кими мејдана чыхыр. Фаиз дәрәчәси мәсәләси башга чүрдүр. *Ән үмуми һал* олан фаиз дәрәчәси һәр күн тәсбит едилән бир фактдыр, елә бир фактдыр ки, сәнаје капиталисти үчүн онун әмәлијјатларында һәтта калкулјасијалар заманы мүгәддәм шәрт вә онун маддәләриндән бири олур. Үмуми мәнфәәт нормасы әслиндә анчаг идеал *орта әдәд* кими мөвчуддур, чүнки о, керчәк мәнфәәтләри гијмәтләндирмәјә хидмәт едир; о анчаг орта әдәд кими, абстраксија кими мөвчуддур, чүнки о өз-өзүнә һазыр, мүәјјән, мә'лум бир шеј кими

тәсбит олунур; реал керчәкликдә исә о анчаг керчәк мүхтәлиф мәнфәәт нормаларынын таразлашмасы һәрәкәтини мүәјјән едән бир мејл формасында мөвчуддур, бу да һәм ејни даирәдә ајры-ајры капиталларын, һәм дә мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мүхтәлиф капиталларын мәнфәәт нормалары ола биләр.

[897] Борчверәнин капиталистдән тәләб етдији шеј *үмуми* (орта) *мәнфәәт нормасындан* ајры-ајры капиталистләрдә олан фәрди узаглашмалара дејил, бу норманын өзүнә әсасланыр. *Орта әдәд* бурада *мүгәддәм шәрт* олур. Фаиз дәрәчәси өзү *дәјишилир,* лакин бүтүн *борчверәнләр* үчүн дәјишилир.

Мүәјјән, бәрабәр фаиз дәрәчәси, әксинә, јалныз орта һесабла дејил, әслиндә дә мөвчуддур (һәрчәнд мүәјјән борчаланын ә'ла дебитор һесаб едилиб—едилмәмәсиндән асылы олараг, минимумла максимум арасында фәргләрлә мөвчуддур) вә бундан узаглашмалар даһа чох хүсуси шәраитлә бағлы олан истисналар кими мејдана чыхыр. Метереоложи бүллетенләр барометрин вәзијјәтини биржа бүллетенинин фаиз дәрәчәсинин вәзијјәтини көстәрдијиндән даһа артыг бир дәгигликлә көстәрмир—һәм дә буну биржа бүллетени бу вә ја дикәр ајрыча капитал үчүн дејил, *пул базарында олан, јә'ни борч верилән* бүтүн *капитал* үчүн көстәрир.

Бурада ајдынлашдырмаг јери дејилдир ки, үмуми мәнфәәт нормасынын даһа аз һисс едилән формасындан фәргли вә онун әксинә олараг, борч верилән капиталын фаиз дәрәчәсинин беләдаһа артыг тәсбит олунмасы вә ејнилији һарадан мејдана кәлир. Бунун ајдынлашдырылмасы кредит һаггындакы бөлмәјә аиддир. Лакин бир шеј ајдындыр: *мәнфәәт нормасынын* дәјишилмәләри,—ејни бир истеһсал даирәси чәрчивәсиндә ајры-ајры капиталистләрин әлиндә олан хүсуси үстүнлүкләр тамамилә бир кәнара гојуларса,—һәр бир даирә дахилиндә һәр бир мүәјјән анда базар гијмәтләринин сәвијјәсиндән вә мәсрәфләр гијмәтләри әтрафында базар гијмәтләринин дәјишилмәсиндән асылыдыр. *Мүхтәлиф* даирәләрдә *мәнфәәт нормаларынын* фәрги анчаг мүхтәлиф даирәләрдә базар гијмәтләрини — јә'ни *мүхтәлиф* әмтәәләрин базар гијмәтләрини — бу әмтәәләрин мәсрәфләри гијмәтләри илә тутушдурмаг васитәси илә мүәјјән етмәк олар. Һәр һансы ајрыча бир даирәдә мәнфәәт нормасынын идеал орта сәвијјәдән ашағы дүшмәси, аз-чох узун мүддәт давам едирсә, капиталы бу даирәдән узаглашдырмаг вә ја бу даирәјә орта өлчүдә јени капиталын ахыб кәлмәсинә јол вермәмәк үчүн кифајәтдир. Зира ајры-ајры истеһсал даирәләри үзрә капиталын бөлүшдүрүлмәси артыг гојулмуш капиталын јенидән бөлүшдүрүлмәси јолундан даһа чох, јени, әлавә капиталын ахыб кәлмәси јолу илә таразлашыр.

Әксинә, ајры-ајры даирәләрдә *үстәлик мәнфәәт* олмасыны [јенә дә] базар гијмәтләрини мәсрәфләр гијмәтләри илә тутушдурмаг васитәси илә мүәјјән етмәк олар. Һәр бир һалда фәрг мејдана чыхдыгда, бир гисим истеһсал даирәләриндән капиталларын ахыб кетмәси вә онларын башга истеһсал даирәләринә ахыб кәлмәси башланыр. Бунун вахт тәләб едән бир таразлашма әмәлијјаты олмасындан әлавә, һәр бир ајрыча даирәдә орта мәнфәәт өзү дә һәмин капиталын тәбиәтиндән асылы олараг, мәсәлән, 7-иллик тсикл вә и. а. әрзиндә реаллашан мәнфәәт нормаларындан әмәлә кәлмиш анчаг нә исә бир орта кәмијјәт шәклиндә мејдана чыхыр. Демәли, садәчә *јухары* вә *ашағы* дәјишмәләр, орта өлчүдән артыг дејилдирсә, фөвгәл'адә бир форма алмырса, капиталын өз јерини дәјишдирмәси үчүн кифајәт дејилдир, хүсусилә она көрә ки, бурада капиталын өз јерини дәјишдирмәси үчүн һәлә әсас капиталын хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән чәтинликләр дә мејдана чыхыр. Гыса мүддәтли конјунктуралар анчаг мәһдуд дәрәчәдә, һәм дә мүхтәлиф даирәләрә артыг гојулмуш олан капиталын јенидән бөлүшдүрүлмәсиндән даһа чох әлавә капиталын ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси чәһәтдән тә'сир көстәрә биләр.

Биз көрүрүк ки, бүтөвлүкдә бунларын һамысы чох мүрәккәб бир һәрәкәтдир, һәм дә бурада, бир тәрәфдән, һәр бир ајрыча даирәдә базар гијмәтләри, мүхтәлиф әмтәәләрин мүгајисәли мәсрәфләр гијмәтләри, һәр бир даирә чәрчивәсиндә тәләблә тәклифин вәзијјәти, дикәр тәрәфдән дә, мүхтәлиф даирәләрдәки капиталистләрин рәгабәти рол ојнајыр; бундан әлавә, бурада даһа сүр'әтли вә ја даһа ләнк таразлашма капиталларын үзви гурулушунун хүсусијјәтләриндән (мәсәлән, даһа чох әсас капитал вә ја дөврijјә капиталы олмасындан) вә онларын әмтәәләри тәбиәтинин хүсусијјәтләриндән асылыдыр, бундан асылыдыр ки, базар гијмәтләринин вәзијјәтинә ујғун олараг, истеһлак дәјәри кими онларын тәбиәти нә гәдәр асанлыгла онларын базардан даһа тез көтүрүлмәсинә, онларын тәклифинин азалмасына вә ја артмасына јол верир.

Пул капиталы мәсәләси тамамилә башга чүрдүр. Пул базарында анчаг ики категорија: алычыларла сатычылар, тәләблә тәклиф бир-биринә гаршы дурур. Бир тәрәфдә борч көтүрән капиталистләр синфи, дикәр тәрәфдә борч верән капиталистләр синфи дурур. Бурада әмтәә ејни бир формада—пул формасында олур. Бурада капиталын һансы хүсуси истеһсал вә ја тәдавүл даирәсинә гојулмасындан асылы олараг алдығы бүтүн хүсуси формалар силинмиш олур. Бурада капитал фәргләрдән мәһрум, өз-өзүнә бәрабәр олан мүстәгил мүбадилә дәјәри формасында—пул формасында мөвчуддур. Бурада ајры-ајры даирәләрин рәгабәти арадан галхыр; онларын

һамысы пул борч аланлар кими бир араја гатылмыш олур вә капитал онларын һамысына фәргсиз олараг јенә елә бир формада гаршы дурур ки, бу формада о өз тәтбиги формаларына һәлә лагејддир. Истеһсал просесиндә фәалијјәт көстәрән капитал [898] *анчаг ајры-ајры даирәләр арасындакы рәгабәт һәрәкәтиндә өзүнү бүтүн синфин үмуми капиталы кими көстәрирсә, бурада о һәгигәтән бүтүн өз күтләси илә капитала олан тәләбдә белә мејдана чыхыр.* Дикәр тәрәфдән, пул капиталы (пул базарындакы капитал) һәгигәтән елә бир формаја маликдир ки, бу формада о, һамысы үчүн үмуми бир үнсүр олараг, өзүнүн бу вә ја башга хүсуси тәтбигиндән асылы олмајараг, бүтүн капиталистләр синфи ичәрисиндә мүхтәлиф даирәләр арасында, һәр бир ајрыча даирәнин истеһсал тәләбатына ујғун сурәтдә бөлүнүр. Буна о да әлавә олунур ки, ири сәнаје инкишаф етдикчә, пул капиталы, базарда мејдана чыхдығына көрә, кет-кедә даһа артыг дәрәчәдә ајрыча бир капиталист тәрәфиндән, базарда олан капиталын бу вә ја дикәр һиссәчијинин мүлкијјәтчиси тәрәфиндән дејил, бу капиталы тәмәркүзләшдирән, тәшкил едән вә өз нәзарәтинә реал истеһсала нисбәтән тамамилә башга чүр табе едән банкирләр тәрәфиндән тәмсил олунмушдур. Беләликлә, тәләб тәрәфдән пул капиталына бүтөвлүкдә синиф гаршы дурур, тәклиф тәрәфдән исә о, *en masse** борч капиталы кими, бүтүн чәмијјәтин бир нечә резервуарда тәмәркүзләшмиш борч капиталы кими мејдана чыхыр.

Тәсбит олунмуш фаиз дәрәчәсинә нисбәтән *үмуми мәнфәәт нормасынын* јајғын бир сәраб кими көрүнмәси сәбәбләриндән бә'зиләри беләдир, һәмин фаиз дәрәчәсинин кәмијјәти исә, доғрудур, дәјишилир, лакин елә дәјишилир ки, бу һәмин фаиз дәрәчәсинин бүтүн борчаланлар үчүн бир чүр дәјишилмәсинә вә буна көрә дә онлара тәсбит олунмуш мә'лум кәмијјәт кими гаршы дурмасына һеч дә мане олмур, нечә ки, пулун дәјәринин дәјишилмәси пулун бүтүн әмтәәләрә нисбәтлә бәрабәр дәјәрә малик олмасына мане олмур. Нечә ки, әмтәәләрин базар гијмәтләри һәр күн дәјишилир, бу да онлара һәр күн *гијмәт гојулмасына* мане олмур, еләчә дә фаиз дәрәчәси дәјишилир, бу да гијмәт гојулмасында ејнилә мүнтәзәм сурәтдә пулун *гијмәти* кими гејд едилир. Бу она көрә баш верир ки, бурада капитал өзү хүсуси нөв әмтәә—*пул* кими тәклиф олунур. Буна көрә онун гијмәтинин тәсбит олунмасы, бүтүн башга әмтәәләрдә олдуғу кими, онун *базар гијмәтинин* тәсбит олунмасыдыр. Буна көрә фаиз нормасы һәмишә *үмуми фаиз нормасы* кими, мүәјјән мигдар пул мүгабилиндә мүәјјән мигдар пул кими

* — бүтөвлүкдә. *Ред.*

мејдана чыхыр. Әксинә, һәтта *ејни бир* даирә дахилиндә мәнфәәт нормасы әмтәәләрин базар гијмәтләри ејни олдугда (ајры-ајры капиталларын ејни әмтәә истеһсал етдији шәраитдән асылы олараг; зира хүсуси мәнфәәт нормасы әмтәәнин базар гијмәтиндән дејил, базар гијмәти илә истеһсал хәрчләри арасындакы фәргдән асылыдыр) мүхтәлиф ола биләр вә о, мүхтәлиф даирәләр дахилиндә анчаг просесдә, даими дәјишмәләр васитәси илә таразлашыр. Бир сөзлә: јалныз пул капиталда, борч верилән пул капиталда капитал елә бир *әмтәә* олур ки, онун өз-өзүнә артмаг хассәси *тәсбит олунмуш гијмәтә* маликдир, бу да һәр бир мүәјјән анда мөвчуд олан фаиздә гејд олунур.

Буна көрә дә *фаиз кәтирән* капитал олараг вә мәһз онун билаваситә *фаиз кәтирән пул капитал* формасында (фаиз кәтирән капиталын бурада бизи марагландырмајан башга формалары өзү дә бу формадан төрәмәдир вә онун олмасыны тәләб едир) капитал өзүнүн халис фетиш формасыны алмышдыр. *Әввәлән,* бу капиталын даим *пул* формасында олмасы, јә'ни онун һәр бир мүәјјәнлијинин силиндији вә реал үнсүрләринин көрүнмәдији бир формада олмасы нәтичәсиндә о јалныз мүстәгил мүбадилә дәјәринин варлығы кими, мүстәгил варлыг кәсб етмиш бир дәјәр кими мөвчуддур. Капиталын реал просесиндә пул формасы ани формадыр. Пул базарында капитал һәмишә бу формада мөвчуддур. *Икинчиси,* капиталын јаратдығы изафи дәјәр, јенә дә пул формасында, бурада капиталын өзүнә мәхсус, буна көрә дә садәчә пул капиталын, өзү тәрәфиндән кечилән просесдән ајрылмыш капиталын мүлкијјәтчисинә мәхсус изафи дәјәр кими көрүнүр. *П — Ә — П′* бурада *П—П′*-ә чеврилир вә нечә ки, бурада фәргләрдән мәһрум пул формасы капиталын формасыдыр—ахы пул мәһз елә бир формадыр ки, бурада истеһлак дәјәрләри олмаг е'тибары илә әмтәәләрин фәрги силинмишдир, буна көрә *һәмин әмтәәләрин мөвчудлуг шәртләриндән ибарәт олан мәһсулдар капиталларын фәрги, мәһсулдар капиталларын өзүнүн хүсуси формаларынын фәрги* дә силинмишдир,—еләчә дә пул капиталын јаратдығы изафи дәјәр, онун чеврилдији вә ја ибарәт олдуғу артмыш пул елә бир мүәјјән норма шәклиндә мејдана чыхыр ки, онун мигјасы пул мәбләғинин өз кәмијјәтидир. Дәрәчә 5% олдугда, 100 ф. ст. капитал олараг 105 ф. стерлингә бәрабәрдир. Беләликлә, өз-өзүнә артан дәјәрин, јахуд пул јарадан пулун тамамилә һисс олунан формасы алыныр вә бунунла бирликдә—тамамилә иррасионал олан, анлашылмаз, мистикләшдирилмиш форма алыныр. Капиталын тәһлилиндә биз *П — Ә — П*-ни әсас тутмушдуг вә бурада *П — П′* анчаг нәтичә иди[149]. Инди *П — П′ субјектдир.* Ағача бөјүмә хас олдуғу

кими, бу халис пул формасында капитала да пул төрәтмә (tcxaç) * хасдыр. Сәтһдә гаршымыза чыхан вә буна көрә дә өз тәһлилимиздә әсас тутдуғумуз анлашылмаз форманы биз јенидән елә бир просесин нәтичәси кими көрүрүк ки, бурада капитал формасы кетдикчә даһа чох өзкәләшмиш вә капиталын дахили маһијјәти илә кетдикчә даһа аз әлагәдар көрүнүр.

[899] Биз әмтәәнин чеврилмиш формасы олан пулу әсас тутмушдуг. Биз *капиталын чеврилмиш формасы олан пула* кәлиб чыхырыг. Там ејнилә дә тәдгигатымыз әмтәәни капиталын истеһсал просесиндә мүгәддәм шәрт вә нәтичә кими гаршымыза чыхартды.

Капитал өзүнүн ән чох гәрибә олан вә ејни заманда ади тәсәввүрә ән чох јахын олан бу формасында һәм вулгар игтисадчыларын «әсас формасыдыр», һәм дә сәтһи тәнгидин һүчумлары үчүн ән јахында дуран бир нөгтәдир. Биринчиси— гисмән она көрә ки, бурада дахили әлагә ән аз тәзаһүр едир вә капитал елә бир формада мејдана чыхыр ки, бу формада о, дәјәрин мүстәгил мәнбәји кими *көрүнүр;* гисмән дә она көрә ки, бу формада онун *антагонист* характери тамамилә пәрдәләнмиш вә силинмишдир, капиталла әмәк арасындакы экслик көрүнмүр. Дикәр тәрәфдән, бу формада капитал үзәринә она көрә һүчумлар олур ки, бурада о ән иррасионал шәкилдә мејдана чыхыр вә вулгар сосиалистләрин ән асанлыгла һүчум едә билдикләри бир нөгтәдир.

Изафи дәјәрин мүстәгил формасы олмаг е'тибары илә фаизә гаршы XVII әср буржуа игтисадчыларынын (Чајлд, Калпепер вә и. а.) мүбаһисәси анчаг көһнә сәләмчиләрә, о заманкы пул сәрвәти инһисарчыларына гаршы мејдана кәлмәкдә олан сәнаје буржуазијасынын мүбаризәсидир. Фаиз кәтирән капитал бурада һәлә капиталын гәдим формасыдыр, о, сәнаје капиталына һәлә јеничә табе етдирилмәли вә ондан асылы вәзијјәтә, фаиз кәтирән капиталын нәзәри вә әмәли чәһәтчә капиталист истеһсалы әсасында тутмалы олдуғу вәзијјәтә дүшмәлидир. Буржуазија кечмиш заманлардан ирс галан мөвчуд истеһсал мүнасибәтләрини өз еһтијачларына вә тәләбатына ујғунлашдырмаг лазым кәлдији башга һалларда да етдији кими, бурада да дөвләтин көмәјинә әл атмагдан чәкинмәмишдир.

Ајдындыр ки, капиталистләрин мүхтәлиф категоријалары арасында мәнфәәтин һәр һансы башга чүр бөлүшдүрүлмәси, јә'ни фаиз дәрәчәсини ашағы салмаг һесабына сәнаје мәнфәәтинин јүксәлдилмәси вә эксинә едилмәси капиталист истеһсалынын маһијјәтинә әсла тохунмур. Буна көрә дә капиталын

* — доғум, төрәтмә; төрәдилмиш; фаиз. *Ред.*

«әсас формасы» олмаг е'тибары илә фаиз кәтирән капитала гаршы јөнәлдилмиш сосиализм нәинки өзү гулагларына гәдәр буржуа бахышына хас олан тәсәввүрләр ичәрисиндә долашыб галмышдыр. Бундан әлавә, һәмин сосиализмин мүбаһисәси кор-коруна олса да, капиталын өзүнә (лакин өз төрәмә формаларындан бири илә ејниләшдирилән капитала) гаршы јөнәлдилмиш һүчумлардан вә тәнгиддән ибарәт олмадығы дәрәчәдә бу сосиализм анчаг буржуа кредитини инкишаф етдирмәјә сосиалист либаслы сә'јдән ибарәтдир вә, демәли, бу мүбаһисәнин сосиалист либасына кирдији өлкәдә мүнасибәтләрин анчаг инкишаф етмәдијини ифадә едир. Белә бир сосиализм өзү капиталист инкишафынын нәзәри әламәтләриндән биридир, һәрчәнд бу буржуа сә'јләри чох әчајиб формалар, мәсәлән, «һаваjы кредит»[150] тәләби формасы ала биләр. Банкирлији тә'рифләјән сенсимонизм дә бураја аиддир. *(Crèdit Mobilier*[151] сонралар мејдана кәлмишдир).

[2)] ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛЫН ВӘ ТИЧАРӘТ КАПИТАЛЫНЫН СӘНАЈЕ КАПИТАЛЫНА МҮНАСИБӘТИ. ДАҺА КӨҺНӘ ФОРМАЛАР. ТӨРӘМӘ ФОРМАЛАР

Тичарәт вә фаиз формалары капиталист истеһсалы формасындан, буржуа чәмијјәтиндә һөкм сүрән капиталист мүнасибәтләринин *әсас формасы* олан сәнаје капиталы формасындан јашча бөјүк формалардыр, белә ки, бүтүн башга формалар бу әсас формадан анчаг төрәмәдир вә ја буна көрә икинчидир—фаиз кәтирән капитал үчүн төрәмәдир; тичарәт капиталы үчүн исә икинчидир, јә'ни бә'зи хүсуси функсија (капиталын тәдавүлү просесинә аид олан функсија) дашыјан капитал мә'насында икинчидир. Буна көрә сәнаје капиталы өзүнүн мејдана кәлмәси просесиндә һәлә бу формалары өзүнә табе етмәли вә онлары өз төрәмәләринә вә ја хүсуси функсијаларына чевирмәлидир. Даһа гәдим олан бу формалара о өзүнүн јаранмасы вә мејдана кәлмәси дөврүндә тәсадүф едир. О бунлара *мүгәддәм шәртләр* кими тәсадүф едир, лакин өзү тәрәфиндән мүәјјән едилән мүгәддәм шәртләр кими јох, өз һәјат просесинин формалары кими јох. Тамамилә ејнилә дә о әввәлчә әмтәәјә тәсадүф едир, лакин өз мәһсулу кими јох; о, пул тәдавүлүнә тәсадүф едир, лакин өз тәкрар истеһсалы моменти кими јох. Капиталист истеһсалы бүтүн өз формаларында артыг инкишаф етдији вә һаким истеһсал үсулу олдуғу заман, фаиз кәтирән капитал сәнаје капиталына табе вәзијјәтдә олур, тичарәт капиталы исә сәнаје капиталынын өз формасы, анчаг тәдавүл просесиндән ирәли кәлән формасы олур. Лакин мүстә-

гил формалар олараг [900] фаиз кәтирән капитал вә тичарәт капиталы әввәлчә сындырылмалы вә сәнаје капиталына табе етдирилмәлидир. Фаиз кәтирән капитала гаршы инзибати һакимијјәт тәтбиг едилир (дөвләт), фаиз дәрәчәси зорла ашағы салыныр, белә ки, о артыг сәнаје капиталына өз шәртләрини гәбул етдирә билмир. Лакин бу, капиталист истеһсалынын ән аз инкишаф етмиш пилләләринә хас олан бир формадыр. Фаиз кәтирән капиталы өзүнә табе етдирмәк үчүн сәнаје капиталынын ишләтдији әсил үсул сәнаје капиталына хас олан бир форма—*кредит системи* јаратмагдыр. Фаиз дәрәчәсинин зорла ашағы салынмасы елә бир формадыр ки, буну сәнаје капиталы өзү һәлә даһа әввәлки истеһсал методлары ичәрисиндән көтүрүр вә күчләниб өзүнә зәмин әлдә етдикдә, буну фајдасыз вә мәгсәдәујғун кәлмәјән бир шеј кими кәнара атыр. *Кредит системи* онун өз јаратмасыдыр, бу систем өзү мануфактурадан башланан вә сонра ири сәнаје илә бирликдә инкишаф едән сәнаје капиталы формасыдыр. Кредит системи әввәлләр гәдим сәләмчиләрә (Инкилтәрәдәки гызыл усталарына, јәһудиләрә, ломбардчылара вә и. а.) гаршы *мүбаһисә формасыдыр*. XVII әсрдә онун илк сирләрини ачан әсәрләрин һамысы бу мүбаһисә формасында јазылмышдыр.

Тичарәт капиталына кәлдикдә, о мүхтәлиф формаларда сәнаје капиталына табе олур, јахуд, башга сөзлә десәк, сәнаје капиталынын функсијасы олур, хүсуси бир функсијалы сәнаје капиталы олур. *Тачир* әмтәә алмаг әвәзиндә муздлу әмәк алыр вә бунун васитәси илә сатыш үчүн, тичарәт үчүн нәзәрдә тутдуғу әмтәәни истеһсал едир. Лакин бунун нәтичәсиндә тичарәт капиталы өзү истеһсала нисбәтлә малик олдуғу гәти мүәјјән формадан мәһрум олур. Тачири белә бир әмтәә истеһсалчысына чевирмәк јолу илә мануфактура орта әсрләрдәки сехләрә гаршы мүбаризә апарырды вә бунун нәтичәсиндә сәнәтә даһа мәһдуд јер верилирди. Орта әсрләрдә *тачир* (мануфактуранын инкишаф етдији ајры-ајры сәпәләнмиш јерләрдән—Италијадан, Испанијадан вә и. а. башга) анчаг шәһәр сехләринин вә ја кәндлиләрин истеһсал етдикләри *әмтәәләрин өтүрүчүсүдүр*[152].

Тачирин көстәрилдији кими сәнаје капиталистинә чеврилмәси ејни заманда тичарәт капиталынын анчаг сәнаје капиталы формасына чеврилмәсидир. Дикәр тәрәфдән, *әмтәә истеһсалчысы* дөнүб тачир олур. Мәсәлән, маһуд истеһсалчысы өзүнә лазым кәлән материалы тәдричлә, кичик һиссәләрлә алмаг вә онун үчүн ишләмәк әвәзиндә, өзү өз капиталына мүвафиг сурәтдә материал вә и. а. алыр. Истеһсал шәртләри истеһсал просесинә онун өзү тәрәфиндән сатын алынан әмтәәләр кими дахил олур. Һәм дә ајрыча тачир үчүн вә

ја мүәјјән сифаришчиләр үчүн истеһсал етмәк әвәзиндә, маһуд истеһсалчысы инди бүтүн тичарәт аләми үчүн истеһсал едир.

Биринчи формада тачир истеһсал үзәриндә һөкмрандыр вә тичарәт капиталы онун һәрәкәтә кәтирдији шәһәр сәнәткарлары әмәји вә кәнд ев пешәләри үзәриндә һөкмрандыр. Кустар вә ев сәнајеси онун табелијиндәдир. Икинчи формада истеһсал капиталист истеһсалына чеврилир. Истеһсалчы өзү тачирдир; бурада тичарәт капиталы анчаг тәдавүл просеси үчүн васитәчи олур, капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә мүәјјән функсијаны јеринә јетирир. Бурада гаршымызда ики форма дурур. Тачир бир тачир олараг әмтәә истеһсалчысы, сәнајечи олур. Сәнајечи, әмтәә истеһсалчысы дөнүб тачир олур.

Әввәлчә *тичарәт* сех истеһсалынын, кәндләрдәки ев истеһсалынын вә феодал кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын капиталист истеһсалына чеврилмәси үчүн мүгәддәм шәрт иди. Тичарәт гисмән бунунла мәһсулу инкишаф етдириб әмтәәјә чевирир ки, ондан өтрү базар јарадыр, гисмән дә бунунла чевирир ки, јени әмтәә еквивалентләри верир, истеһсал үчүн исә—јени материаллар верир, бунунла да јени истеһсал саһәләринин јаранмасына сәбәб олур, бунлар да лап әввәлдән тичарәтә: базар үчүн истеһсала вә дүнја базарынын вердији истеһсал үнсүрләринә әсасланыр.

Мануфактура мүәјјән дәрәчәјә гәдәр мөһкәмләндикдә, о,—даһа чох дәрәчәдә исә ири сәнаје—өзү өзүнә базар јарадыр, ону әлә кечирир, гисмән зоракылыгла өзүнә базарлар ачыр, лакин бунлары өз *әмтәәләри* васитәси илә әлдә сахлајыр. Сонралар тичарәт артыг анчаг сәнаје истеһсалынын хидмәтчиси олур, бу истеһсал үчүн даим кенишләнән базар һәјати шәрт олмушдур, чүнки даим артмагда олан, мөвчуд тичарәт чәрчивәси илә (тичарәтин анчаг мөвчуд тәләби ифадә етдији дәрәчәдә) мәһдудлашмајан, тәкчә бир нағд капиталын кәмијјәти илә вә әмәјин мәһсулдар гүввәсинин инкишаф дәрәчәси илә мәһдудлашан күтләви истеһсал мөвчуд базары даим ағзына гәдәр долдурур вә буна көрә онун һәдләринин кенишләнмәсинә вә арадан галдырылмасына даим көмәк едир. Бурада тичарәт сәнаје капиталынын хидмәтчисидир: о һәмин капиталын истеһсал шәртләриндән ирәли кәлән функсијаны јеринә јетирир.

Мүстәмләкә системи васитәси илә (гадаған системи илә бирликдә) сәнаје капиталы, өз инкишафынын илк дөврләриндә, зорла өзүнү базарла вә базарларла тә'мин етмәјә чан атыр. Сәнаје капиталистинин гаршысында дүнја базары дурур; буна көрә о өз истеһсал хәрчләрини јалныз өз өлкәсиндә дејил, һәмчинин бүтүн дүнја базарында да базар гијмәти илә мүгајисә едир [901] вә даим мүгајисә етмәлидир. О һәмишә дүнја база-

рынын базар гијмәтләрини нәзәрә алмагла истеһсал едир. Даһа әввәлки дөврдә бу мүгајисәни анчаг тачирләр апарыр, бунунла да мәһсулдар капитал үзәриндә тичарәт капиталынын һөкмранлығыны тә’мин едир. [901]

* * *

[902] Беләликлә, *фаиз* мәнфәәтин бир һиссәсиндән башга бир шеј дејилдир (бу өзү дә изафи дәјәрдән, һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән башга бир шеј дејилдир), бу һиссә сәнаје капиталисти тәрәфиндән елә бир өзкә капиталынын мүлкијјәтчисинә верилир ки, о анчаг бу капитал васитәси илә вә ја гисмән бу капитал васитәси илә «ишләјир». Фаиз мәнфәәтин—изафи дәјәрин—елә бир һиссәсидир ки, нә исә хүсуси бир категорија кими тәсбит олунур, мәчму мәнфәәтдән хүсуси адла ајрылыр. Фаизин мәнфәәтдән белә ајрылмасы һеч дә онун мәншәјинә аид дејилдир, анчаг онун *верилмәси* вә ја мәнимсәнилмәси үсулуна аиддир. Мәнфәәтин бу һиссәсини сәнаје капиталисти өзү мәнимсәмәк әвәзиндә,—һәрчәнд сәнаје капиталисти елә бир шәхсдир ки, изафи дәјәр онунла башга шәхсләр арасында рента, сәнаје мәнфәәти вә фаиз ады илә һәр нечә бөлүнсә дә, бүтүн изафи дәјәр билаваситә онун әлиндәдир,—мәнфәәтин бу һиссәни о өз кәлириндән чыхыр вә капитал мүлкијјәтчисинә верир.

Мәнфәәт нормасы мә’лумдурса, фаиз нормасынын нисби јүксәклији мәнфәәтин фаизлә сәнаје мәнфәәтинә бөлүндүјү пропорсијадан асылыдыр; бу бөлкүнүн пропорсијасы мә’лумдурса, фаиз нормасынын мүтләг јүксәклији (јә’ни фаизин капитала нисбәти) мәнфәәт нормасындан асылыдыр. Бура һәмин бөлкү пропорсијасынын нечә мүәјјән олундуғуну тәдгиг етмәк јери дејилдир. Бу, капиталын реал һәрәкәтини, јә’ни капиталларын реал һәрәкәтини арашдырмаға аиддир, бурада исә биз капиталын үмуми формалары илә мәшғул олуруг.

Фаиз кәтирән капиталын јаранмасы, онун сәнаје капиталындан ајрылмасы сәнаје капиталынын өзүнүн, капиталист истеһсал үсулунун өзүнүн инкишафынын *зәрури* мәһсулудур. Пул (һәмишә истеһсал шәртләринә чеврилә билән дәјәр мәбләғи)—јахуд елә истеһсал шәртләри ки, пул һәр ан бу шәртләрә чеврилә биләр вә анчаг бу шәртләрин чеврилмиш формасыдыр,—бир капитал кими тәтбиг едилдикдә, мүәјјән мигдар өзкә әмәјинә, пулун өзүндә олдуғуна нисбәтән даһа артыг мигдар әмәјә сәрәнчам едир. Әмәјә мүбадилә олундугда пул нәинки өз дәјәрини сахлајыр, һәттта ону артырыр, изафи дәјәр төрәдир. *Капитал* олмаг е’тибары илә пулун вә ја әмтәәләрин дәјәри бунларын пул вә ја әмтәә олараг малик олдуғу дәјәрлә

дејил, бунларын өз саһиби үчүн «истеһсал етдији» изафи дәјәр мигдары илә мүәјјән олунур. Капиталын мәһсулу мәнфәәтдир. Капиталист истеһсалы әсасында пулун бир пул кими, јахуд капитал кими хәрчләнмәси пулун анчаг мүхтәлиф *тәтбигидир.* Капиталист истеһсалы әсасында пул (әмтәә) *an sich** капиталдыр (тамамилә *иш гүввәсинин an sich* әмәк олдуғу кими); зира, әввәлән, пул истеһсал шәртләринә чеврилә биләр вә әслиндә бу истеһсал шәртләринин анчаг абстракт ифадәсидир, бунларын *дәјәр* олараг варлығыдыр, икинчиси дә, сәрвәтин шејләрдән ибарәт олан үнсүрләри an sich капитал олмаг хассәсинә маликдир, чүнки бу үнсүрләрин әкслији—муздлу әмәк, бу үнсүрләри капитал едән шеј—ичтимаи истеһсалын базиси кими мејданда олур.

Рента да изафи дәјәрдән сәнаје капиталистинин башга бир шәхсә вермәли олдуғу һиссәнин анчаг адыдыр, нечә ки, *фаиз* изафи дәјәрдән, доғрудур, онун өзүнүн (рента кими) инкассо етдији, лакин үчүнчү шәхсә вермәли олдуғу башга һиссәдир. Лакин бурада бөјүк фәрг вардыр. Торпаг үзәриндә мүлкијјәтин мөвчуд олмасы нәтичәсиндә торпаг мүлкијјәтчиси капитала кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын дәјәрләрини онларын хәрчләри гијмәтләринә көрә таразлашдырмагда *мане олур.* Торпаг мүлкијјәти инһисары она белә һәрәкәт етмәк имканы верир. Бу инһисар она дәјәрлә хәрчләр гијмәти арасындакы фәрги өз чибинә гојмаг имканы верир. Дикәр тәрәфдән—диференсиал рентадан бәһс едилдијинә көрә—бу инһисар она мүәјјән торпағын мәһсулунун фәрди дәјәриндән мәһсулун базар дәјәринин артыг һиссәсини өзүнә көтүрмәк имканы верир, һалбуки башга саһәләрдә бу фәрг, әлавә мәнфәәт олараг, әсас тәләб күтләсини тә'мин едән, башлыча мәһсул күтләсини мүәјјән едән вә буна көрә дә һәр бир хүсуси истеһсал даирәсиндә базар дәјәрини тәнзим едән орта шәраитә нисбәтән даһа әлверишли шәраитдә чалышан капиталистләрин чибинә кирир.

Торпаг мүлкијјәти сәнаје капиталынын истеһсал етдији изафи дәјәрин бир һиссәсини әлә кечирмәк *васитәсидир.* Әксинә, борч верилән *капитал*—капиталистин борч көтүрүлән капитал васитәси илә ишләдији дәрәчәдә—*бүтөвлүкдә* [903] изафи дәјәрин өзүнү истеһсал етмәк *васитәсидир.* Пулун (әмтәәләрин) капитал кими борч верилә билмәси анчаг о демәкдир ки, пул *an sich* капиталдыр. Рикардонун дедији мә'нада торпаг мүлкијјәтинин ләғв едилмәси, јә'ни онун дөвләт мүлкијјәтинә чеврилмәси вә бу заман рентанын лендлорда дејил, дөвләтә верилмәси капиталын ән дәрин маһијјәтиндән ирәли кәлән

* — «өзүндә», имкан һалында, кизли шәкилдә, потенсиал сурәтдә. *Ред.*

идеалы, онун үрəкдəн көстəрдиjи сə'jидир. Капитал бирбаша торпаг мүлкиjjəтини ләғв едə билмəз. Лакин ону [дөвлəтə верилəн] рентаjа чевирмəк jолу илə о бир *синиф* кими буну өз дөвлəт хəрчлəрини өдəмəк үчүн мəнимсəjир, jə'ни билаваситə өз əлиндə сахлаjа билмəдиjи шеjи долаjы jолла мəнимсəjир. Фаизи вə фаиз кəтирəн капиталы ләғв етмəк исə капиталын вə капиталист истеһсалынын өзүнү ләғв етмəк демəкдир. Пул (əмтəəлəр) капитал хидмəти көрə билдиjи вахта гəдəр о капитал кими сатыла билəр. Буна көрə дə хырда буржуа утопистлəринə тамамилə jарашыр ки, онлар, пулу деjил, əмтəəни гəбул едирлəр, фаиз кəтирəн капиталы деjил, сəнаjе капиталыны гəбул едирлəр, фаизи деjил, мəнфəəти гəбул едирлəр.

Мəсəлə елə деjилдир ки, ики мүхтəлиф капитал—фаиз кəтирəн капитал вə мəнфəəт кəтирəн капитал—вардыр, мəсəлə белəдир ки, истеһсал просесиндə капитал кими фəалиjjəт көстəрəн *еjни* капитал мəнфəəт кəтирир вə бу мəнфəəт мүхтəлиф олан ики чүр капиталист арасында: истеһсал просесиндəн кəнарда дуран вə, мүлкиjjəтчи кими, *an sich* капиталы тəмсил едəн капиталистлə {лакин бу капитал үчүн мүһүм шəрт одур ки, о, *хүсуси мүлкиjjəтчи* тəрəфиндəн тəмсил олунмушдур; бунсуз о, муздлу əмəjə гаршы дуран капитал олмур} фəалиjjəтдə олан капиталы, истеһсал просесиндə олан капиталы тəмсил едəн капиталист арасында бөлүнүр.

[3) ИЗАФИ ДƏJƏРИН AJРЫ-AJРЫ ҺИССƏЛƏРИНИН МҮХТƏЛИФ КƏЛИРЛƏР ШƏКЛИНДƏ ƏЛАҺИДДƏЛƏШМƏСИ. ФАИЗЛƏ СƏНАJЕ МƏНФƏƏТИ АРАСЫНДА НИСБƏТ. КƏЛИРИН ФЕТИШЛƏШДИРИЛМИШ ФОРМАЛАРЫНЫН ИРРАСИОНАЛЛЫҒЫ]

Мəнфəəт *бөлмəлəринин* даһа да «бəркимəси» вə jа əлаһиддəлəшмəси елə бир шəкилдə меjдана чыхыр ки, *һ ə р б и р* капиталын *мəнфəəти*—демəли, һəмчинин капиталларын гаршылыглы таразлашмасына əсасланан *орта мəнфəəт* дə,—бир-бириндəн асылы олмаjан, jахуд бир-биринə гаршы мүстəгил олан ики тəркиб һиссəсинə: фаизлə сəнаjе мəнфəəтинə парчаланыр вə jа аjрылыр вə сəнаjе мəнфəəти инди бə'зəн һəмчинин садəчə *мəнфəəт* адланыр вə jа *«нəзарəт əмəjи үчүн əмəк һаггы»* кими jени бир ад алыр. Мəнфəəт нормасы (орта мəнфəəт) 15%-ə бəрабəрдирсə, *фаиз нормасы* да (көрдүjүмүз кими бу да һəмишə *үмуми* формада тəсбит олунур) 5%-ə бəрабəрдирсə (үмуми фаиз нормасы һəмишə пул базарында пулун «дəjəри» вə jа «гиjмəти» кими геjд олунур), капи-

талист, һәтта капиталын мүлкијјәтчиси олдугда вә капиталын һеч бир һиссәсини *борҹ* алмадыгда вә буна көрә мәнфәәт ики капиталист арасында бөлүнмәли олмадыгда да, мәсәләјә елә бахыр ки, бу 15%-дән беш фаизи онун капиталы үчүн *фаиздир* вә анҹаг 10%-и капиталын мәһсулдар тәтбиги сајәсиндә алдығы мәнфәәтдир. Бу 5%-и о, «сәнаје капиталисти» олараг өзү өзүнә, капиталын «мүлкијјәтчисинә» борҹлудур; бу фаиз онун *an sich капиталына* чатыр, буна көрә дә һәмчинин она *an sich капиталын* (бу исә ејни заманда капиталын өзү үчүн—варлығыдыр, јахуд капиталын капиталист кими, өзүндән башгаларыны кәнар едән бир мүлкијјәт кими варлығыдыр), фәалијјәтдә олан капиталдан, истеһсал просесиндә олан капиталдан вә бу фәалијјәтдә олан, «ишләјән» капиталын нүмајәндәси кими «сәнаје капиталистиндән» фәргли олараг, истеһсал просесиндән тәҹрид едилмиш капиталын мүлкијјәтчиси кими чатыр. «Фаиз» «ишләмәјән», фәалијјәт көстәрмәјән капиталын бәһрәсидир, мәнфәәт исә «ишләјән», фәалијјәт көстәрән капиталын бәһрәсидир. Бу она бәнзәр ки, ејни заманда торпаг мүлкијјәтчиси олан—капиталистҹәсинә истисмар етдији торпағын мүлкијјәтчиси олан капиталист фермер өз мәнфәәтиндән *рентаны* тәшкил едән һиссәни, бу әлавә мәнфәәти бир капиталист олараг өзүнә иснад вермир, торпағын мүлкијјәтчиси кими өзүнә иснад верир, капитала дејил, торпаг үзәриндәки мүлкијјәтә иснад верир, белә ки, бир капиталист олараг о, «рентаны» торпағын мүлкијјәтчиси олан өзүнә борҹлудур. Беләликлә, капитал өзүнүн бир кејфијјәтиндә [фаиз кәтирән капитал кими] ејни капитала онун башга кејфијјәтиндә [сәнаје мәнфәәти кәтирән капитал кими] әлаһиддәләшиб тәсбит олунмуш формаларда гаршы дурур, нечә ки, торпаг мүлкијјәти илә капитал бир-биринә гаршы дурур, әслиндә бунлар өзкә әмәјини мәнимсәмәк үчүн маһијјәтҹә бир-бириндән фәргли олан ики истеһсал васитәсинә әсасланан титуллардыр.

Бир һалда беш шәрик памбыг парча фабрикинә саһибдирсә вә бу фабрик 100 000 ф. ст. капиталы тәмсил едиб 10%, јә'ни 10 000 ф. ст. мәнфәәт кәтирирсә, шәрикләрдән һәр бири бу мәнфәәтин 1/5 һиссәсини, јә'ни 2 000 ф. ст. алыр. Башга һалда *бир* капиталистин ејни мәбләғдә капиталы фабрикә гојулмушса вә ејни 10 000 ф. ст. мәнфәәти кәтирирсә, капиталист елә һесаб етмир ки, 2 000 ф. ст. мәнфәәти бир шәрик кими көтүрүр вә мөвҹуд олмајан дөрд шәрикин дә 8 000 ф. ст. шәрикли мәнфәәтини көтүрүр. Демәли, ејни капитала мүхтәлиф һүгуги титуллары олан вә бу, јахуд башга формада *ејни* капиталын шәрикли саһибләри олан мүхтәлиф [904] капиталистләр арасында *мәнфәәтин тәкҹә бөлүнмәси* өзлүјүндә һеч дә бу јолла әмәлә кәлән мәнфәәт һиссәләри үчүн мүхтәлиф категоријалар јаратмыр.

Бәс нијә көрә борч капитал верән шәхслә ону борч алан шәхс арасында мәнфәәтин тәсадүфи бөлкүсү бу мүхтәлиф катеқоријалары јарадыр?

Prima facie* бурада мәнфәәтин анчаг елә бир бөлкүсүндән бәһс олунур ки, бу заман капиталын ики мүлкијјәтчиси олур,— мүхтәлиф титуллар алтында мүлкијјәтчиләри олур—бу prima facie исә игтисади момент дејил, һүгуги моментдир. Өзлүјүндә һеч бир фәрги јохдур ки, капиталист өз капиталы вә ја өзкә капиталы васитәси илә истеһсал едир, јахуд һансы пропорсијада өз капиталы васитәси илә вә өзкә капиталы васитәси илә истеһсал едир. Бәс нә сурәтлә belә олур ки, мәнфәәтин белә [сәнаје] мәнфәәти илә фаизә бөлүнмәси һәмин капиталистин *башгасы* илә һәгигәтән бөлүшмәли олуб-олмамасы, бу һалда онун өз капиталы илә иш көрмәси, јахуд өзкә капиталы илә иш көрмәси кими тәсадүфи һалдан асылы олан тәсадүфи бир бөлкү олмур? Әксинә, нәјә көрә һәтта капиталист анчаг өз капиталы васитәси илә истеһсал етдији заман да о һәр һалда һәр бир шәраитдә садәчә капитал мүлкијјәтчиси илә бу капиталы тәтбиг едән шәхсә—истеһсал просесиндән кәнарда дуран капиталла истеһсал просесиндәки капитала, *өзлүјүндә* фаиз кәтирән капиталла [истеһсал] *просесиндә олуб* мәнфәәт кәтирән капитала бөлүнүр?

Бунун әсасыны бир реал момент тәшкил едир. Пул (үмумијјәтлә әмтәә дәјәринин ифадәси олараг) истеһсал просесиндә изафи дәјәри, бунун нечә адланмасындан вә һансы һиссәләрә бөлүнмәсиндән асылы олмајараг, јалныз она көрә мәнимсәјир ки, артыг истеһсал просесинә *гәдәр* пул *капитал* кими нәзәрдә тутулур. Истеһсал просеси *дахилиндә* пул капитал кими һифз олунур, истеһсал едилир вә тәкрар истеһсал олунур, һәм дә даим артан мигјасда. Лакин капиталист истеһсал үсулу артыг мөвчуд олдугда, истеһсал онун әсасында вә она мувафиг ичтимаи мүнасибәтләр чәрчивәсиндә баш вердикдә, демәли, мәсәлә јалныз капиталын әмәлә кәлмәси просеси үзәриндә олмадыгда,—белә бир шәраитдә артыг истеһсал просесинә *гәдәр* пул өз характеринә көрә an sich *капитал* кими мөвчуд олур, һәрчәнд онун бу характери анчаг просесдә һәјата кечир вә үмумијјәтлә анчаг просесин өзүндә керчәклик кәсб едир. Пул просесә капитал кими дахил олмасајды, орадан да капитал кими, јә'ни мәнфәәт кәтирән пул кими, өз-өзүнә артан дәјәр кими, изафи дәјәр јарадан дәјәр кими чыхмазды.

Бурада да пулун [өзлүјүндә] башына кәлән әһвалат баш верир. Мәсәлән, бах бу сиккә метал парчасындан башга бир шеј дејилдир. О анчаг тәдавүл просесиндәки функсијасы сајә-

* — илк бахышда. *Ред.*

синдә пул олур. Лакин әмтәәләрин тәдавүл просесинин мөвчуд олмасы артыг фәрз едилмишсә, сиккә нәинки пул кими фәалијјәт көстәрир, һәтта һәлә тәдавүл просесинә дахил олмаздан әввәл һәр бир ајрыча һалда бу просес үчүн пул олараг мүгәддәм шәрт хидмәти көрүр.

Капитал капиталист истеһсалынын јалныз нәтичәси дејил, һәмчинин онун үчүн мүгәддәм шәртдир. Буна көрә дә пул вә әмтәәләр an sich кизли капиталдыр, имкан дахилиндә олан капиталдыр: бүтүн әмтәәләр пула чеврилә билдијинә көрә, пул исә капиталист истеһсал просесинин үнсүрләрини тәшкил едән әмтәәләрә чеврилә билдијинә көрә,—капиталдыр. Демәли, пул,—әмтәәләрин вә әмәк шәртләринин дәјәринин халис ифадәси олараг,—an sich капитал кими капиталист истеһсалы үчүн мүгәддәм шәртдир. Просесин нәтичәси кими дејил, просес үчүн мүгәддәм шәрт кими нәзәрдән кечирилән капитал нәдир? Просес онун имманент характерини анчаг инкишаф етдирдији һалда, о һәлә просесә дахил олмаздан әввәл ону капитал едән нәдир? Онун мөвчуд олдуғу ичтимаи муәјјәнлик: чанлы әмәјә кечмиш әмәк, фәалијјәтә мәһсул, инсана шеј гаршы дурур, әмәјә онун өз шејләрдән ибарәт олан шәртләри гаршы дурур, јабанчы, мүстәгил, гәти әлаһиддәләшмиш субјектләр вә ја шәхсләшмәләр кими гаршы дурур, гысасы, *өзкә мүлкијјәти* кими вә бу формада—әмәјин өзүнү «тәтбиг едән» вә әмәјин өзүнә «сәрәнчам едән» субјектләр вә ја шәхсләшмәләр кими гаршы дурур, һәм дә әмәк онлары мәнимсәмәк əвәзиндә, онлар әмәји мәнимсәјирләр. Дәјәрин (истәр пул кими, истәрсә әмтәә кими мөвчуд олсун), сонра, даһа сонракы инкишафда исә әмәк шәртләринин фәһләјә *өзкә мүлкијјәти* кими, өзүнә мәхсус бир шеј кими гаршы дурмасы анчаг о демәкдир ки, бунлар фәһләјә фәһлә олмајанын *мүлкијјәти* кими гаршы дурур, јахуд һәр һалда, әмәк шәртләри мүлкијјәтчисинин капиталист олдуғу дәрәчәдә о һәмин әмәк шәртләринә бир ишчи кими дејил, дәјәрин вә и. а. *мүлкијјәтчиси* кими, елә бир *субјект* кими гаршы дурур ки, бунда һәмин шејләр өз ирадәсинә малик олур, өзләри өзләринә мәхсус олур вә мүстәгил гүввәләр шәклиндә шәхсләшмиш олур. Истеһсал үчүн мүгәддәм шәрт олан *капитал*, истеһсал просесиндән чыхдығы шәкилдә дејил, истеһсал просесинә дахил олмаздан әввәлки шәклиндә капитал елә бир антагонизмдән ибарәтдир ки, бурада әмәк капитала өзкә әмәји кими гаршы дурур, капитал исә әмәјә өзкә мүлкијјәти кими гаршы дурур. Бурада елә бир антагонист ичтимаи муәјјәнлик ифадә олунур ки, о, просесин өзүндән ајрылмыш олараг, *капиталист мүлкијјәтинин өзүндә* ифадә олунур.

[905] Мәһз бу момент, капиталист истеһсал просесинин даими нәтичәси—буна көрә һәмчинин онун үчүн даими илкин

шəрт олан бу момент һəмин истеһсал просесинин өзүндəн ajрылыгда бунда ифадə олунур ки, пул вə əмтəəлəр an sich, *кизли шəкилдə* капиталдыр, бунлар *капитал кими сатыла* билəр вə бу формада бунлар *капитал үзəриндə гуру мүлкиjjəтдир,* өз капиталист функсиjасындан асылы олмаjараг *капиталисти садəчə бир мүлкиjjəтчи кими* тəмсил едир, белə ки, өзлүjүндə нəзəрдəн кечирилəн бунлар өзкə əмəjи үзəриндə һакимиjjəтдир, буна көрə дə өз-өзүнə артан дəjəрдир вə өзкə əмəjини мəнимсəмəк һүгугу верир.

Бурада да ашкар сурəтдə мə'лум олур ки, капиталист тəрəфиндəн верилəн һəр һансы əмəк вə jа дəjəр еквиваленти деjил, мəһз бу *мүнасибəт* өзкə əмəjини мəнимсəмəк үчүн əсас вə васитəдир.

Бах буна көрə дə *фаиз* капитал олараг капиталын, капитал үзəриндə гуру мүлкиjjəтин доғурдуғу *изафи дəjəр* кими меjдана чыхыр, бу изафи дəjəри исə капитал истеһсал просесиндəн она көрə көтүрүр ки, ораjа капитал кими дахил олур, демəли, бу изафи дəjəр истеһсал просесиндəн асылы олмадан капиталын *өзүнə* чатыр,—һəрчəнд əслиндə изафи дəjəр jалныз истеһсал просеси *дахилиндə* меjдана чыхыр—вə буна көрə дə о бир капитал олараг артыг өзүндə кизли шəкилдə бу изафи дəjəри еһтива едир. Əксинə, *сəнаjе мəнфəəти* изафи дəjəрин елə бир һиссəси кими меjдана чыхыр ки, бу да капиталистə капитал мүлкиjjəтчиси олдуғуна көрə деjил, фəалиjjəтдə олан мүлкиjjəтчи, фəалиjjəтдə олан капитал олдуғуна көрə чатыр. Бу истеһсал үсулунда һəр шеj тəһриф олунмуш шəкилдə көрүндүjү кими, бу ахырынчы тəһриф дə фаизлə мəнфəəт арасындакы нисбəтдə, нəтичə е'тибары илə, белə меjдана чыхыр, белə ки, мəнфəəтин аjрыча рубрика шəклиндə аjрылан һиссəси [фаиз], əксинə, хүсуси олараг капитала мəхсус мəһсул кими көрүнүр, сəнаjе мəнфəəти исə бу һиссə үзəриндə анчаг меjдана кəлмиш бир əлавə кими көрүнүр.

Пул капиталисти изафи дəjəрдəн өз паjыны һəгигəтəн анчаг *капитал мүлкиjjəтчиси* кими алыб истеһсал просесинин өзүндəн кəнарда галдығына көрə; базарда һəр бир башга əмтəəнин базар гиjмəтинин геjд едилдиjи кими, капиталын, jə'ни капитал үзəриндə тəкчə мүлкиjjəт титулунун гиjмəти дə пул базарында фаиз нормасында геjд едилдиjинə көрə; бунун нəтичəсиндə изафи дəjəрдə *an sich капиталын,* jə'ни капитал үзəриндə *гуру мүлкиjjəтин* мүəjjəн етдиjи паj *тамамилə мүəjjəн* кəмиjjəт олдуғуна көрə,—һалбуки мəнфəəт нормасы дəjишилир, һəр бир мүəjjəн анда мүхтəлиф истеһсал даирəлəриндə мүхтəлифдир, һəр бир даирə дахилиндə исə аjры-аjры капиталистлəрдə бəрабəр деjилдир, зира онлар гисмəн еjни дəрəчəдə əлверишли олмаjан шəраитдə истеһсал едирлəр, гисмəн мүх-

тәлиф дәрәчәдә бачарыг вә сә'јлә әмәји капиталистчәсинә истисмар едирләр, гисмән дә мүхтәлиф дәрәчәдә мәһарәт вә фәндлә әмтәә алычыларыны вә сатычыларыны алдада билирләр (profit upon exrropriation, alienation*),—фәалијјәтдә олан капиталистләрә, тәбии олараг, елә көрүнүр ки, онлар просесдә олан капиталын мүлкијјәтчиси олсалар да, олмасалар да, *фаизи* капитал өзү, капитал үзәриндә мүлкијјәт, капитал мүлкијјәтчиси доғурур—фәрги јохдур, истәр өзләри капитал мүлкијјәтчиси олсунлар, истәрсә үчүнчү шәхсләр; сәнаје мәнфәәти исә, әксинә, онлара елә көрүнүр ки, бу *онларын* әмәјинин, *онларын* ишинин мәһсулудур. Фәалијјәт көстәрән капиталистләр — капиталист истеһсалынын керчәк акентләри олараг онлар өзләринә вә ја үчүнчү шәхсләрә капиталын садә, фәалијјәтсиз варлығы кими гаршы дурурлар, буна көрә дә *ишчи* кими өзләри өзләринә гаршы дурур вә ја *мүлкијјәтчи* олан башгаларына гаршы дурурлар. Мадам ки, онлар артыг ишчидирләр, әслиндә онлар, бу нөгтеји-нәзәрдән, муздлу фәһлә олурлар вә өзләринин хүсуси үстүнлүјү сајәсиндә, анчаг даһа јахшы һагг алан муздлу фәһлә олурлар, бу исә гисмән она көрә олур ки, онлар өзләринә әмәк һаггыны өзләри верирләр.

Беләликлә, *фаиз* вә *фаиз кәтирән капитал* олараг капитал мадди сәрвәтин әмәјә сырф әкслијини вә буна көрә дә *капитал* олараг мадди сәрвәтин варлығыны ифадә етдији һалда, ади тәсәввүрдә бу мәһз тәрсинә чеврилмишдир, зира һадисәләрин сәтһиндә *пул капиталисти* prima facie муздлу фәһләјә һәр бир мүнасибәтдән кәнарда, анчаг өзүнүн башга капиталистә мүнасибәтиндә меjдана чыхыр, бу башга капиталист исә муздлу әмәјә гаршы дурмаг әвәзиндә, *ишчи* олараг өзү капиталын гуру варлығы кими, садәчә капитал мүлкијјәтчиси кими өзүнә вә ја башга капиталистә гаршы дурур. Буна белә бир һал да әлавә олунур ки, ајрыча капиталист ја өз пулуну *капитал кими* борч верә биләр, ја да *өзү* буну капитал кими ишләдә биләр. О өз пулуна *фаиз* алдығына көрә, бу пулун анчаг елә бир гијмәтини алыр ки, һәтта капиталист кими «фәалијјәт көстәрмәклә», «ишләмәклә» мәшғул олмасајды да, јенә бу гијмәти алачагды. Буна көрә ајдындыр ки, истеһсал просесиндән онун көтүрдүјү шеј нә дәрәчәдә анчаг фаиздирсә, буну истеһсал просесинин өзүнүн сајәсиндә вә [906] фәалијјәт көстәрән капиталын нүмајәндәси кими өзүнүн сајәсиндә дејил, анчаг капиталын сајәсиндә көтүрүр.

Бурадан бә'зи вулгар игтисадчыларын белә гәшәнк бир ибарәси дә меjдана чыхыр: сәнаје капиталисти фаиздән башга бир мәнфәәт көтүрмәсәјди, о өз капиталыны фаизлә верәрди

* — өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт. *Ред.*

вә бир рантје кими јашајарды. Беләликлә, бүтүн капиталистләр истеһсалы дајандырарды вә бүтүн капитал даһа капитал кими фәалијјәт көстәрмәзди, лакин бунунла белә *онун вердији фаизлә* јашамаг мүмкүн оларды! Артыг Түргода буна бәнзәр бир мүһакимәјә тәсадүф едилир: капиталист фаиз көтүрмәсәјди торпаг (капиталлашдырылмыш рента) аларды вә торпаг рентасы илә јашамаға башлајарды[153]. Лакин физиократларда торпаг рентасы һәгиги изафи дәјәр олдуғуна көрә, бурада һәр һалда фаиз изафи дәјәрдән һасил едилир, һалбуки көстәрилән вулгар консепсијада реал мүнасибәт тәрсинә чеврилмишдир.

Башга бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр. Пул борч алан сәнаје капиталисти үчүн фаиз *хәрчләрә* дахилдир, һәм дә хәрчләр бурада о мә’нада көтүрүлүр ки, хәрчләр онларын аванс етдији дәјәр демәкдир. Мәсәлән, 1 000 ф. ст. капитал онун истеһсалына 1 000 ф. ст. дәјәриндә әмтәә кими дејил, *капитал* кими дахилдир. Демәли, 1 000 ф. ст. капитал һәр ил 10% кәтирирсә, иллик мәһсула о, 1 100 ф. ст. дәјәр кими дахил олур. Беләликлә, бурада ајдын сурәтдә мә’лум олур ки, бу вә ја башга *дәјәр мәбләғи* (вә онун тәмсил олундуғу әмтәәләр) анчаг истеһсал просесиндә капитал олмур, бир капитал кими истеһсал просеси үчүн мүгәддәм шәрт олур вә буна көрә дә артыг онун өзүндә она садәчә бир капитал кими чатмалы олан изафи дәјәр вардыр. Сәнајечи борч көтүрдүјү капитал васитәси илә ишләјирсә, онун хәрчләринә фаиз, јахуд капитал олараг капитал дахилдир, капитал исә анчаг она көрә белә бир капитал олур ки, изафи дәјәр јарадыр (белә ки, о бир әмтәә кими, мәсәлән, 1 000 дәјәриндәдирсә, капитал кими о, 1 100-ә бәрабәрдир, јә’ни $1\,000+\frac{1000}{10}$, $K+\frac{x}{\kappa}$). Мәһсулда анчаг фаиз алынсајды бу, доғрудур, аванс едилмиш вә садә әмтәә кими нәзәрә алынан капиталын *дәјәриндән* артыг һиссәни тәшкил едәрди, лакин капитал кими нәзәрә алынан әмтәәнин дәјәриндән јох; сәнајечи бу изафи дәјәри башгасына вермәлидир, бу изафи дәјәр онун авансларына, әмтәә истеһсал етмәк үчүн онун чәкдији мәсрәфләрә аиддир.

Өз капиталы илә ишләјән сәнајечијә кәлдикдә, о өзү кәрәк өзүнә капитал үчүн фаиз версин вә буну аванс һесаб етсин. Доғрудан да, ахы о нәинки, мәсәлән, 1 000 ф. ст. дәјәриндә капитал аванс етмиш, 1 000 ф. ст. дәјәри капитал кими аванс етмишдир, фаиз 5-ә бәрабәр олдугда исә, бу дәјәр 1 050 ф. ст. тәшкил едир. Бу исә онун үчүн һеч дә бош-бошуна бир әлламәлик дејилдир. Ахы *капитал* олараг бу 1 000 ф. ст., онун тәрәфиндән мәһсулдар тәтбиг едилмәк әвәзинә, борч верилсәјди, она 1 050 ф. ст. кәтирәрди. Демәли, о, 1 000 ф. стерлинги өзүнә капитал кими аванс етдијинә көрә, өзүнә 1 050 ф. ст. аванс

едир. Ахы әлдән гачырыланын јерини киминсә һесабына, һеч олмазса өз һесабына долдурмаг лазымдыр!

1 000 ф. ст. дәјәриндә әмтәәләр капитал олараг 1 050 ф. ст. дәјәрә маликдир. Бу о демәкдир ки, капитал садәчә мигдар дејилдир: о садә әмтәә дејил, гүввәтә јүксәлдилмиш әмтәәдир, садә кәмијјәт дејил, кәмијјәтләр нисбәтидир. Капитал өзүнүн әсас мәбләғ кими, мүәјјән дәјәр кими өз-өзүнә изафи дәјәр [истеһсал етмиш әсас мәбләғә олан нисбәти кими] нисбәтидир. *К* капиталын дәјәри (бир ил үчүн) бәрабәрдир $K\left(1+\frac{\kappa}{x}\right)^{1}$. јахуд $K+\frac{K}{x}$. Садә һесаб әмәлијјатлары васитәси илә $a^x=n$ тәнлијиндә *x*-и баша дүшмәк вә ја һесабламаг мүмкүн олмадығы кими, елементар тәсәввүрләрдән дә гүввәтә јүксәлдилмиш әмтәәни, гүввәтә јүксәлдилмиш пулу, капиталы һасил етмәк олмаз.

Нечә ки, *фаиздә* мәнфәәтин бир һиссәси, капиталын јаратдығы изафи дәјәрин бир һиссәси капиталист тәрәфиндән *аванс едилмиш* кими көрүнүр, тамамилә еләчә дә кәнд тәсәррүфаты истеһсалында башга һиссә—*торпаг рентасы* капиталист тәрәфиндән аванс едилмиш кими көрүнүр. Бурада белә бир тәсәввүрүн иррасионаллығы она көрә нәзәрә аз чарпыр ки, бурада рента белә бир јолла истеһсала әмтәә кими дахил олан торпағын иллик гијмәти олараг мејдана чыхыр. «Торпағын гијмәти»ндә, доғрудур, капиталын гијмәтиндәкиндән даһа бөјүк бир иррасионаллыг вардыр, лакин бу иррасионаллыг һәмин ифадәнин формасынын өзүндә дејилдир. Зира бурада торпаг нә исә бир әмтәәнин истеһлак дәјәри кими, торпаг рентасы исә бу әмтәәнин гијмәти кими мејдана чыхыр. (Бурада иррасионаллыг ондан ибарәтдир ки, әмәјин мәһсулу олмајан бир шеј—торпаг—гијмәтә, јә'ни пулда ифадә едилмиш дәјәрә малик олмалыдыр, демәли, онун дәјәри олмалыдыр, демәли, маддиләшмиш ичтимаи әмәк сајылмалыдыр.) Буна көрә дә харичи форма чәһәтдән биз бурада һәр бир әмтәәдә олдуғу кими, ики ифадә көрүрүк: әмтәә истеһлак дәјәри кими вә мүбадилә дәјәри кими ифадә олунур, һәм дә мүбадилә дәјәри идеал сурәтдә гијмәт кими, елә бир шеј кими ифадә олунур ки, истеһлак дәјәри кими әмтәә әслә бундан ибарәт дејилдир. Әксинә, «1 000 ф. ст. = 1 050 ф. ст.» ифадәсиндә, јахуд «50 ф. ст. 1 000 ф. стерлингин иллик гијмәтини тәшкил едир» ифадәсиндә ејни шејләр арасында, мүбадилә дәјәри илә мүбадилә дәјәри арасында нисбәт мүәјјән олунур вә өзү өзүндән фәргли олан мүбадилә дәјәри өз гијмәти олмалыдыр, јә'ни пулда ифадә едилән мүбадилә дәјәринин өзү олмалыдыр.

[907] Беләликлә, бурада изафи дәјәрин ики формасы—фаиз вә рента, капиталист истеһсалынын нәтичәләри,—бу истеһсала илкин шәртләр кими, *авансылар* кими дахилдир, һәм дә бу авансылары капиталист өзү едир вә буна көрә дә һәмин авансылар онун үчүн әсла изафи дәјәр дејилдир, онун етдији авансларын дәјәриндән артыг дејилдир. Изафи дәјәрин бу формалары әсасында ајрыча капиталист өзү *ајани сурәтдә* јәгин едир ки, изафи дәјәр истеһсалы капиталист истеһсалынын *истеһсал хәрчләринә* аиддир, өзкә әмәјинин вә просесдә истеһлак едилмиш әмтәәләрин дәјәриндән артыг һиссәнин (фәрги јохдур, бу әмтәәләр истәр сабит капитала, истәрсә дәјишән капитала дахил олсун) мәнимсәнилмәси бу истеһсал просеси үчүн зәрури шәртдир. Доғрудур, бу һәмчинин онда өзүнү көстәрир ки, орта мәнфәәт әмтәә хәрчләринин гијмәт үнсүрләриндән бирини тәшкил едир, демәли, әмтәә тәклифи үчүн шәрт, әмтәәнин өз истеһсалы үчүн шәртдир. Лакин бунунла белә сәнаје капиталисти бу артыг һиссәни, изафи дәјәрин бу һиссәсини,—истеһсалын өзүнүн үнсүрләриндән бирини тәшкил етсә дә,—өзүнә гаршы *өз* хәрчләриндән артыг һиссә һесаб едир вә ону, фаиз вә рента кими, *өз* авансларына аид етмир. Ағыр дәгигәләрдә мәнфәәт дә әслиндә онун өзүнә истеһсал үчүн шәрт кими гаршы дурур, чүнки гијмәтин ашағы дүшмәси, сәнаје мәнфәәтини удан вә ја олдугча азалдан бу һал нәтичәсиндә истеһсал азалыр вә ја дајаныр. Бурадан да изафи дәјәрин мүхтәлиф формаларыны анчаг бөлкү формалары һесаб едәнләрин күтбејинлији көрүнүр. Бунлар елә бу дәрәчәдә дә истеһсал формаларыдыр. [907].

* * *

[937] Елә көрүнә биләр ки, «торпаг—рента, капитал—мәнфәәт (фаиз), әмәк—әмәк һаггы»ндан ибарәт олан вә вәһдәт тәшкил едән бу үчһәдли формулда ахырынчы һәдд һәлә ән расионал һәддир: ахы бурада һәр һалда әмәк һаггынын һасил олдуғу мәнбә көстәрилмишдир. Лакин әслиндә ахырынчы форма, әксинә, ән иррасионал формадыр вә галан икисинин әсасыны тәшкил едир, нечә ки, үмумијјәтлә *муздлу әмәк* үчүн илкин шәрт *торпаг мүлкијјәти* олараг торпагдан вә *капитал* олараг мәһсулдан ибарәтдир. Әмәк шәртләри әмәјә анчаг бу формада гаршы дурдугда, әмәк муздлу әмәкдир. Лакин «әмәк—әмәк һаггы» формулунда әмәк мәһз муздлу әмәк кими ифадә едилмишдир. Бурада әмәк һаггы әмәјин спесифик мәһсулу кими, әмәјин јеканә мәһсулу кими мејдана чыхдығына көрә (о исә муздлу фәһлә *үчүн* һәгигәтән јеканә әмәк мәһсулудур), дәјәрин дикәр һиссәләри—*рента, мәнфәәт (фаиз)*—

ејни дәрәчәдә зәрури олараг башга спесифик мәнбәләрдән ирәли кәлән һиссәләр кими мејдана чыхыр вә мәһсул дәјәринин әмәк һаггындан ибарәт олан һиссәси *спесифик* әмәк мәһсулу һесаб едилдији кими, дәјәрин рентадан вә мәнфәәтдән ибарәт олан һиссәләри дә елә амилләрин спесифик нәтичәләри һесаб едилмәлидир ки, һәмин һиссәләр бу амилләр *үчүн* мөвчуддур вә бунлара чатыр, јә'ни һәмин һиссәләр, мүвафиг сурәтдә, торпағын вә капиталын доғурдуғу бәһрәләр кими көрүнмәлидир. [937]

[4) ИЗАФИ ДӘЈӘРИН ЧЕВРИЛМИШ ФОРМАЛАРЫНЫН БӘРКИМӘСИ ВӘ ОНЛАРЫН ӨЗ ДАХИЛИ МАҺИЈЈӘТИНДӘН—ИЗАФИ ӘМӘКДӘН КЕТДИКЧӘ ДАҺА ЧОХ УЗАГЛАШМАСЫ ПРОСЕСИ. ФАИЗ КӘТИРӘН КАПИТАЛЫН БУ ПРОСЕСДӘ ӘН КӘНАР ПИЛЛӘ ОЛМАСЫ. СӘНАЈЕ МӘНФӘӘТИНИ «КАПИТАЛИСТИН ӘМӘК ҺАГГЫ» ҺЕСАБ ЕДӘН МӘДДАҺ БАХЫШ]

[910] Капиталын фаиз кәтирән капитал шәклиндә мејдана чыхана гәдәр баша вурдуғу јолу нәзәрдән кечирәк.

Билаваситә истеһсал просесиндә иш һәлә садәдир. Изафи дәјәр һәлә *хүсуси* форма алмамышдыр, о анчаг изафи дәјәрин өзүнүн елә бир формасындадыр ки, бу форма ону мәһсулун бир һиссәсинин, һәмин мәһсулда тәкрар истеһсал едилмиш дәјәр үчүн еквивалент тәшкил едән һиссәсинин дәјәриндән анчаг фәргләндирир. Үмумијјәтлә, дәјәр әмәкдән ибарәт олдуғу кими, изафи дәјәр дә изафи әмәкдән, һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәтдир. Мәһз буна көрә дә изафи дәјәр капиталын анчаг өз дәјәрини һәгигәтән дәјишдирән һиссәси илә—дәјишән капиталла, капиталдан әмәк һаггына сәрф едилән һиссә илә өлчүлүр. Сабит капитал, капиталын дәјишән һиссәсинин фәалијјәт көстәрә билмәси үчүн анчаг бир шәрт кими мејдана чыхыр. Белә бир мүддәа чох садәдир ки, 10 нәфәрин әмәјинә бәрабәр олан 100 ф. ст. илә 20 нәфәрин әмәји сатын алынырса (јә'ни 20 нәфәрин әмәји еһтива олунан бир әмтәә әлдә едилирсә), мәһсулун дәјәри 200 ф. стерлингә бәрабәрдир, 100 ф. ст. изафи дәјәр исә 10 нәфәрин һаггы өдәнилмәмиш әмәјини тәмсил едир. Јахуд 20 нәфәр ишләјирсә, һәр бири өзү үчүн күнүн анчаг јарысыны ишләјир, күнүн дикәр јарысыны да капиталист үчүн ишләјир. 20 јарымкүн 10 күн тәшкил едир. Бу тамамилә она бәнзәр ки, анчаг 10 нәфәрин әмәји үчүн һагг верилсин, 10 нәфәр дә капиталист үчүн мүфтә ишләсин.

Бурада, бу ембрион һалында мүнасибәт һәлә тамамилә ајдындыр вә ја, даһа доғрусу, ону инкар етмәк олмаз. Бурада

чәтинлик анчаг ону ајдынлашдырмагдадыр ки, белә еквивалентсиз шәкилдә әмәјин мәнимсәнилмәси нә јолла әмтәәләрин мүбадиләси ганунундан ирәли кәлир,—ондан ирәли кәлир ки, әмтәәләр бунларда еһтива олунан иш вахтына мүвафиг сурәтдә мүбадилә едилир,—һәр шејдән әввәл, нә јолла бу һал һәмин гануна зидд олмур.

[911] Тәдавүл просеси һәгигәтдә мөвчуд олан әлагәни артыг силиб атыр, артыг пәрдәләјир. Бурада изафи дәјәр күтләси һәмчинин *капиталын тәдавүл вахты* илә мүәјјән олундуғуна көрә, елә көрүнүр ки, бурада иш вахтына јабанчы олан бир үнсүр ишә гарышыр.

Нәһајәт, бир там кими, тәдавүл просеси илә истеһсал просесинин вәһдәти кими, тәкрар истеһсал просесинин ифадәси кими,—мүәјјән вахтда, тәдавүлүн мүәјјән һиссәсиндә мүәјјән мәнфәәт (изафи дәјәр) истеһсал едән мүәјјән дәјәр мәбләғи кими мејдана чыхан һазыр капитала мүрачиәт едиләрсә, бурада истеһсал просеси вә тәдавүл просеси һәлә анчаг бир хатирә кими вә *ејни дәрәчәдә* изафи дәјәри мүәјјән едән моментләр кими мөвчуддур, бунун да нәтичәсиндә изафи дәјәрин садә тәбиәти гаранлыглашыр. Инди изафи дәјәр мәнфәәт кими мејдана чыхыр. Һәм дә бурада ашағыдакылары гејд етмәк лазымдыр. 1) Бу мәнфәәт капитал тәдавүлүнүн иш вахтындан фәргли олан мүәјјән һиссәсинә мүнасибәтдәдир. 2) Изафи дәјәр һесабланаркән, капиталын һансы һиссәсиндән билаваситә мејдана кәлирсә, һәмин һиссәси илә мүгајисә едилмир, тәркиб һиссәләринә фәрг гојулмадан бүтөвлүкдә мәчму капиталла мүгајисә едилир. Бунунла да онун мәнбәји тамамилә көздән итир. 3) Мәнфәәтин бу биринчи формасында мәнфәәт күтләси ајрыча капиталын истеһсал етдији изафи дәјәр күтләси илә һәлә мигдарча ејни олса да, мәнфәәт нормасы лап әввәлдән изафи дәјәр нормасындан фәрглидир, чүнки изафи дәјәр нормасы $\frac{m}{v}$-јә бәрабәрдир, мәнфәәт нормасы исә $\frac{m}{c+v}$ -јә бәрабәрдир. 4) Мүәјјән изафи дәјәр нормасы шәраитиндә мәнфәәт нормасы јүксәлә биләр вә ја ашағы дүшә биләр; мәнфәәт нормасы һәтта изафи дәјәр нормасынын дәјишилмәләринә әкс истигамәтдә дә дәјишилә биләр.

Беләликлә, артыг мәнфәәт шәклиндә изафи дәјәр елә бир формаја малик олур ки, бу форма нәинки онун изафи дәјәрлә, изафи әмәклә ејнилијини билаваситә дујмаг имканы вермир, һәтта бу ејнилијә билаваситә зидд кими көрүнүр.

Сонра, мәнфәәтин *орта мәнфәәтә* чеврилмәси, үмуми мәнфәәт нормасы јаранмасы вә бунунла әлагәдар сурәтдә вә ја бундан асылы шәкилдә дәјәрләрин хәрч гијмәтләринә чеврил-

мәси сајәсиндә ајрыча капиталын вердији мәнфәәт нәинки мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасындан фәргини көстәрән өз ифадәсиндә, һабелә өз субстансијасына көрә, јә'ни бурада мигдар чәһәтдән ајрыча капиталын өз хүсуси истеһсал даирәсиндә истеһсал етдији изафи дәјәрин өзүндән *фәргли* олур. Ајрыча капитал, һабелә һәр һансы хүсуси даирәнин мәчму капиталы нәзәрдән кечириләрсә, инди мәнфәәт јалныз өз *көрүнүшүнә көрә* дејил, *һәгигәтдә* дә изафи дәјәрдән фәрглидир. Ејни кәмијјәтли капиталлар ејни мәнфәәтләр верир, јахуд мәнфәәт капиталларын кәмијјәтинә пропорсионалдыр. Јахуд: мәнфәәт аванс едилән капиталын дәјәри илә мүәјјән олунур. Бүтүн бу ифадәләрдә капиталын үзви гурулушуна мәнфәәтин нисбәти тамамилә пәрдәләнмишдир; ону бурада дујмаг артыг мүмкүн дејилдир. Әксинә, билаваситә нәзәрә чарпан будур ки, чох мүхтәлиф мигдарларда әмәји һәрәкәтә кәтирән, демәли, чох мүхтәлиф мигдарларда изафи әмәјә сәрәнчам едән вә чох мүхтәлиф мигдарларда изафи дәјәр јарадан бәрабәр кәмијјәтли капиталлар бәрабәр кәмијјәтли мәнфәәт кәтирир. Дәјәрләрин хәрч гијмәтләринә чеврилмәси нәтичәсиндә һәтта әмтәәләрин дәјәринин бунларда еһтива олунан иш вахты илә мүәјјән едилмәси кими бир әсасын өзү дә мәһв едилмиш кими көрүнүр.

Мәһз мәнфәәтин тамамилә өзкәнинкиләшмиш олан бу формасында вә мәнфәәт формасынын өз дахили нүвәсини кизләтдији дәрәчәдә капитал кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә шеј шәкли алыр, кетдикчә даһа чох дәрәчәдә мүнасибәтдән шејә чеврилир, лакин елә бир шејә чеврилир ки, бунун ичәрисиндә ичтимаи мүнасибәт олур, бу шеј ичтимаи мүнасибәти удмуш олур,—фиктив һәјаты вә мүстәгиллији олан, өз-өзү илә мүнасибәтә кирән бир шејә, һисси—фөвги-һисси бир маһијјәтә чеврилир. Һәм дә *капитал вә мәнфәәтин* бу формасында капитал һазыр бир илкин шәрт кими үзә чыхыр. Бу онун керчәклији формасыдыр, јахуд, даһа доғрусу, онун керчәк мөвчудлуғу формасыдыр. Һәм дә мәһз бу формада о өз тәмсилчиләри олан капиталистләрин шүурунда јашајыр, онларын тәсәввүрләриндә экс олунур.

Мәнфәәтин (бунунла да бирликдә онун јарадычысы олан капиталын, зира капитал әсасдыр, мәнфәәт исә нәтичәдир, капитал сәбәбдир, мәнфәәт исә фәалијјәтдир, капитал—субстансијадыр, мәнфәәт—аксиденсијадыр; капитал јалныз она көрә капиталдыр ки, о, мәнфәәт истеһсал едир, о, мәнфәәт, әлавә дәјәр јарадан дәјәрдир) бу тәсбит олунмуш вә бәркимиш (танынмаз дәрәчәдә дәјишилмиш) формасы,—бунунла да бирликдә мәнфәәтин әсасы олан капиталын, бир капитал кими һифз олунан вә онун кәтирдији мәнфәәт сајәсиндә артан капи-

талын формасы,—өз халис харичи характерини бунунла даһа чох мөһкәмләдир ки, капиталын таразлашмасы просеси, мәнфәәтә бу орта мәнфәәт формасыны верән просес мәнфәәтдән онун бир һиссәсини *рента* формасында ајырыр, бу рента мүстәгил мөвчуд олмаға башлајыр вә санки башга әсас үзәриндә, торпаг үзәриндә јетишмиш олур. Доғрудур, әввәлдә рента мәнфәәтин фермер тәрәфиндән торпаг мүлкијјәтчисинә верилән һиссәси кими көрүнүр. Лакин нә о, фермер бу әлавә мәнфәәти өз чибинә гојмадығындан, нә дә онун тәтбиг етдији капитал бир капитал олараг һәр һансы башга капиталдан һеч бир шејлә фәргләнмәдијинә көрә (ахы фермер әлавә мәнфәәти мәһз она көрә торпаг мүлкијјәтчисинә верир ки, капитал олараг капиталы онун мәнбәји һесаб етмир), бурада торпаг өзү әмтәә дәјәринин бу һиссәсинин (онун изафи дәјәринин бу һиссәсинин) мәнбәји кими мејдана чыхыр, торпаг мүлкијјәтчиси исә анчаг [912] торпағын јуридик шәхсләшмәсидир.

Рента аванс едилән капитала көрә һесабландыгда һәлә онун мәнфәәтдән, јә'ни үмумијјәтлә изафи дәјәрдән ајрылмыш бир һиссә олараг әмәлә кәлдијини хатырладан бир тел галыр. (Ајдындыр ки, торпаг мүлкијјәтинин билаваситә әмәји истисмар етдији ичтимаи гурулушда вәзијјәт башга чүрдүр. Орада изафи сәрвәтин мәнбәјини дујмаг әсла чәтин дејилдир.) Лакин рента мүәјјән гәдәр торпаг үчүн верилир; рента торпағын дәјәриндә капиталлашыр; бу дәјәр рентанын јүксәлмәсинә вә ја ашағы дүшмәсинә мүвафиг сурәтдә јүксәлир вә ашағы дүшүр; рента дәјишилмәз галан торпаг саһәсинә нисбәтән (торпагда ишләјән капитал исә өз кәмијјәтини дәјишдирир) јүксәлир вә ја ашағы дүшүр; торпаг сортларынын фәрги мүәјјән саһә ваһиди үчүн верилмәли олан рентанын јүксәк олмасында өзүнү көстәрир; рентанын үмуми мәбләғи бүтүн саһәјә көрә һесабланыр ки, мәсәлән, бир квадрат фут үчүн орта рентаны мүәјјән етмәк мүмкүн олсун; капиталист истеһсалы тәрәфиндән һәмин истеһсалын јарадылмыш олан бүтүн башга формалары кими, рента ејни заманда тәсбит олунмуш, әввәлчәдән мә'лум олан, һәр бир анда мөвчуд олан вә, демәли, ајрыча бир фәрд үчүн онун ирадәсиндән асылы олмајараг мејданда олан илкин шәрт кими мејдана чыхыр. Фермер торпағын кејфијјәтинә мүвафиг сурәтдә рента вермәли, һәм дә торпаг саһәси ваһиди үчүн мүәјјән мәбләғ вермәлидир. Торпағын кејфијјәти јүксәлир вә ја ашағы дүшүрсә, фермерин филан гәдәр акр үчүн,—торпагда фермер тәрәфиндән тәтбиг едилән капиталдан асылы олмајараг торпаг үчүн вермәли олдуғу рента јүксәлир вә ја ашағы дүшүр. Тамамилә ејни сурәтлә о әлдә етдији мәнфәәтдән асылы олмајараг фаиз вермәлидир.

Истеһсалда фәалијјәт көстәрән капитал үчүн рентанын һе-

сабланмасы сијаси игтисадын һәлә елә бир чәтин формулудур ки, бу да рента илә онун мејдана кәлдији зәмин олан мәнфәәт арасындакы дахили әлагәни сахлајыр. Лакин реал керчәкликдә бу әлагә *ашкара чыхмыр;* әксинә, бурада рента керчәк торпагла өлчүлүр;—бунун да нәтичәсиндә бүтүн васитәчи амилләр кәнар олур вә онун халис заһири мүстәгил көркәми баша чатыр. О јалныз бу заһири көркәми чәһәтдән, онун үчүн васитә олан амилдән тамамилә ајрылыгда мүстәгил формадыр. Филан гәдәр квадрат фут торпаг филан гәдәр рента верир. Изафи дәјәрин бир һиссәсинин—рентанын—*инсан әмәјиндән асылы олмајараг тәбиәтин мүәјјән бир хүсуси үнсүрүнә мүнасибәтиндә тәмсил олундуғу* бу ифадә дә нәинки изафи дәјәрин тәбиәти тамамилә пәрдәләнмишдир, чүнки дәјәрин өз тәбиәти пәрдәләнмишдир, һәмчинин инди *мәнфәәт* өзү дә, *шејдән ибарәт хүсуси бир истеһсал аләти олан капитал* сајәсиндә мөвчуд олур, нечә ки, рента заһирән торпаг сајәсиндә мөвчуд олур. Торпаг тәбиәтин бир һиссәси кими мөвчуд олур вә рента кәтирир. Капитал инсанларын истеһсал етдији мәһсуллардан ибарәтдир вә бу мәһсуллар мәнфәәт кәтирир. Инсанлар тәрәфиндән истеһсал едилән бир истеһлак дәјәринин мәнфәәт кәтирмәси, инсанлар тәрәфиндән истеһсал едилмәјән дикәринин исә рента кәтирмәси—шејләрин *дәјәр јаратдығы* анчаг ики мүхтәлиф формадыр вә бунлардан бири нә гәдәр ајдындырса вә ајдын дејилдирсә, дикәри дә бир о гәдәр ајдындыр вә ајдын дејилдир.

Ајдындыр ки, изафи дәјәр истеһсалын мүхтәлиф, јалныз *мадди чәһәтдән* мүхтәлиф үнсүрләринә—тәбиәтә, әмәк мәһсулларына, әмәјә аид едилән мүхтәлиф *хүсуси* һиссәләрә парчаландыгда,—о үмумијјәтлә *хүсуси,* бир-биринә лагејд, бир-бириндән асылы олмајан, мүхтәлиф ганунларла тәнзим едилән формалар алдыгда, онун бүтүн бу формалар үчүн үмуми олан ваһид башланғычы—јә 'ни изафи дәјәр өзү,—буна көрә һәмин үмуми ваһид башланғычын тәбиәти дә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә дујулмаз олур вә өзүнү *тәзаһүр һалында* көстәрмир, бунлар нә исә бир кизли сирр кими һәлә анчаг кәшф едилмәлидир. Изафи дәјәрин ајры-ајры һиссәләри формасынын белә әлаһиддәләшмәси вә онларын бир-биринә мүстәгил формалар кими гаршы гојулмасы бунунла баша чатыр ки, һәмин һиссәләрдән һәр бири өз өлчүсү вә өз хүсуси мәнбәји олараг нә исә хүсуси бир үнсүрә мүнчәр олур, јахуд бунунла баша чатыр ки, изафи дәјәрин һәр бир һиссәси нә исә хүсуси бир сәбәбин фәалијјәти илә, нә исә хүсуси бир субстансијанын аксиденсијасы илә тәмсил олунур. Даһа доғрусу: мәнфәәт—капитал, рента—торпаг, әмәк һаггы—әмәк.

Мәһз бу һазыр мүнасибәтләр вә формалар керчәк истеһ-

салын илкин шәртләри кими мејдана чыхыр, зира капиталист истеһсал үсулу өзүнүн јаратдығы формалар дахилиндә һәрәкәт едир, бу формалар, онун нәтичәси дә, тәкрар истеһсал просесиндә она һазыр илкин шәртләр кими ејни дәрәчәдә гаршы дурур. Белә илкин шәртләр олараг һәмин формалар әмәли сурәтдә ајры-ајры капиталистләрин давранышыны мүәјјән едир, онлар үчүн сәбәб вә и. а. хидмәти көрүр вә белә сәбәбләр олараг онларын шүурунда әкс олунур. Вулгар сијаси игтисад, өз сәбәбләринә вә тәсәввүрләринә көрә капиталист истеһсал үсулунун харичи тәзаһүрләринин әсири олан бу шүуру узагбашы доктриначы бир формада ифадә едир. Һәм дә о, һадисәләрин сәтһиндән нә гәдәр сәтһи сурәтдә јапышыб ону анчаг мүәјјән гајдада тәкрар едирсә, өзүнүн «тәбиәт ганунларына шәрик» вә һәр һансы абстракт әлламәликдән узаг олдуғуну бир о гәдәр чох дәрк едир.

[913] Јухарыда биз тәдавүл просесиндән бәһс етдијимиз јердә* буну да гејд етмәк лазымдыр ки, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән тә'рифләр капиталын мүәјјән нөвләринин, әсас капиталын, дөвријјә капиталынын вә и. а. хассәләри кими кристаллашыр вә беләликлә дә мүәјјән әмтәәләрә бир шеј кими аид олуб, габагчадан мә'лум олан хассәләр шәклиндә мејдана чыхыр.

Капиталист истеһсалында мәнфәәтин әввәлчәдән мә'лум олан бир шеј кими, илкин шәрт кими мејдана чыхдығы сон формада онун кечдији чохлу чеврилмәләр вә васитәчи һаллар силинмиш вә дујулмаздырса, буна көрә капиталын да тәбиәти силинмиш вә дујулмаздырса; бу форманын баша чатдығы просесин һәмин формаја мәнфәәтин бир һиссәсини *рента* кими гаршы гојмасы илә, демәли, рента торпагла әлагәләндирилдији кими, ону чисмән әлаһиддәләшмиш истеһсал аләти олараг капиталла әлагәләндирилән *хүсуси* изафи дәјәр формасына чевирмәси илә һәмин форма даһа чох тәсбит олунарса, көзә көрүнмәјән күлли мигдар ара пилләләр сајәсиндә өз дахили маһијјәтиндән ајрылмыш олан бу форма даһа чох дәрәчәдә *харичи* форма олур, јахуд, даһа јахшы десәк, фаиз кәтирән капиталда, мәнфәәтлә фаизин бөлүнмәсиндә, капиталын садә формасы, капиталын өз тәкрар истеһсалы просеси үчүн илкин шәрт олдуғу форма олмаг е'тибары илә фаиз кәтирән капиталдан там *харичи көркәм* кәсб едир. Бир тәрәфдән, бунда капиталын мүтләг формасы: *П—П′* өз-өзүнә артан дәјәр ифадә олунур. Дикәр тәрәфдән, һәтта халис тичарәт капиталында мөвчуд олан орта пиллә, *П—Ә—П′* формулундакы *Ә* пилләси бурада тамамилә јох олмушдур. *П — П′* формулунда јал-

* Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 512. *Ред.*

ныз *П*-нин өз-өзүнә олан вә өзү илә өлчүлән нисбәти вардыр. Бу елә бир капиталдыр ки, просесдән гәти сурәтдә чыхарылмыш, ондан ајрылмышдыр, ондан кәнардадыр—елә бир просес үчүн илкин шәртдир ки, өзү бу просесин нәтичәсидир вә анчаг бу просесдә вә бунун сајәсиндә капитал олур.

{Биз белә бир чәһәти кәнара гојуруг ки, фаиз әмлакын садәчә башгасына верилмәсиндән ибарәт ола биләр вә керчәк изафи дәјәри ифадә етмәси мәчбури дејилдир. Мәсәлән, пул «исрафчыја», јә'ни истеһлак үчүн борч верилдији һалда о, керчәк изафи дәјәри ифадә етмир. Лакин пул *тә'дијә* үчүн борч алындығы һалда да белә ола биләр. Һәр ики һалда пул капитал кими дејил, пул кими борч верилир, лакин пул саһиби үчүн пул тәкчә бир борч верилмә әмәлијјаты сајәсиндә *капитал* олур. Икинчи һалда, вексelләрин учоту заманы вә ја һазырда сатыла билмәјән әмтәәләр киров гојулмагла борч веріләркән, тә'дијә үчүн алынан пул капиталын тәдавүл просесинә, әмтәә капиталын пул капитала зәрури сурәтдә чеврилмәсинә аид ола биләр. Бу чеврилмә просесинин сүр'әтләнмәси,—кредитин үмуми тәбиәтинә мүвафиг олараг, үмумијјәтлә кредит заманы олдуғу кими,—тәкрар истеһсалы, демәли, һәмчинин изафи дәјәр истеһсалыны да сүр'әтләндирдијинә көрә, борч алынмыш пул бурада капиталдыр. Бу пул тәкрар истеһсал просесини сүр'әтләндирмәдән вә бәлкә дә ону һәтта гејри-мүмкүн едәрәк вә ја онун мигјасыны мәһдудлашдырараг јалныз *борчу* өдәмәк хидмәти көрдүкдә, пул анчаг *тә'дијә васитәсидир,* јалныз борчалан үчүн пулдур, *борчверән* үчүн исә *әслиндә капитал просесиндән асылы олмајан капиталдыр.* Бу һалда «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» кими, фаиз дә өзлүјүндә капиталист истеһсалындан—изафи дәјәр јарадылмасындан асылы олмајан бир фактдыр. Пулун бу ики формасында—истеһлак мәгсәди илә әмтәә алмаг үчүн алғы васитәси олан пулда вә борчу өдәмәк үчүн тә'дијә васитәси олан пулда фаиз елә бир форма кими мејдана чыхыр ки, бу да «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәт» кими, капиталист истеһсалында тәкрар истеһсал едилсә дә, ондан асылы дејилдир вә даһа әввәлки истеһсал үсулларына аиддир. Лакин капиталист истеһсалынын тәбиәтиндә белә бир һал вардыр ки, пулун капитала чеврилмәдији, јалныз пул хидмәти көрдүјү даһа көһнә формаларда да олдуғу кими, пул (вә ја әмтәәләр) истеһсал просесиндән кәнарда капитал ола биләр вә капитал кими сатыла биләр.

Фаиз кәтирән капиталын даһа көһнә олан үчүнчү формасы буна әсасланыр ки, капиталист истеһсалы *һәлә јохдур,* мәнфәәт исә һәлә фаиз формасында мәнимсәнилир вә капиталист садәчә сәләмчи кими мејдана чыхыр. Бу исә ону көстәрир: 1) истеһсал васитәләри истеһсалчынын васитәси илә ишләмир,

истеһсалчы һәлә өз истеһсал васитәләринин васитәси илә мүстәгил ишләјир (һәтта гуллар бу истеһсал васитәләри сырасына дахил олдуғу һалда да беләдир, лакин бурада иш һејванлары кими, гуллар да хүсуси бир игтисади категорија тәшкил етмирләр, јахуд, ән чоху, [чансыз әмәк аләтләри, һејванлар вә гуллар арасында бурада анчаг] шеј фәрги вардыр: лал аләтләр, һисс едән аләтләр, данышан аләтләр); 2) истеһсал васитәләри јалныз номинал сурәтдә истеһсалчыја мәхсусдур, јә'ни бу вә ја башга тәсадүфи сәбәбләр үзүндән о, һәмин истеһсал васитәләрини өз әмтәәсинин сатылмасындан әлдә етдији вүсулла тәкрар истеһсал едә билмир. Буна көрә дә фаиз кәтирән капиталын бу формаларына әмтәә вә пул тәдавүлүнүн мөвчуд олдуғу бүтүн чәмијјәт формаларында—гул әмәјинин, тәһкимли әмәјинин вә ја азад әмәјин һөкм сүрмәсиндән асылы олмајараг,—тәсадүф едилир. Јухарыда көстәрилән формалардан ахырынчысында истеһсалчы капиталистә өз изафи әмәјини фаиз формасында верир вә буна көрә дә фаизә мәнфәәт дә дахил олур. Бурада бүтүн [914] капиталист истеһсалы мејдандадыр, анчаг онун үстүнлүкләри: ичтимаи әмәк формаларынын инкишафы вә әмәјин бунлардан ирәли кәлән мәһсулдар гүввәләри јохдур. Бу форма еләкәндли халгларда гәти үстүн јер тутур ки, онлар артыг өз јашајыш васитәләринин вә истеһсал аләтләринин бир һиссәсини әмтәә кими сатын алмаға мәчбурдурлар, демәли, онларла јанашы олараг әлаһиддәләшмиш шәһәр сәнајеси мөвчуддур вә онлар, бундан әлавә, пулла верки, рента вә и. а. вермәлидирләр.}

Фаиз кәтирән капитал әслиндә анчаг она көрә капитал олур ки, борч верилән пул һәгигәтән капитала чеврилсин вә бир һиссәси фаиз олан изафи дәјәр истеһсал етсин. Лакин бу белә бир һалы рәдд етмир ки, просесдән асылы олмајараг она өз хассәси олмаг е'тибары илә фаиз өзү вә фаиз кәтирмәк хасдыр. Ејнилә дә памбыг олмаг е'тибары илә памбығын истеһлак дәјәри белә бир һалы рәдд етмир ки, о, ишдә өз фајдалы хассәләрини сүбут етмәк үчүн әјрилмәли вә ја һәр һансы башга шәкилдә е'мал едилмәлидир. Капитал да ишдә өзүнүн фаиз кәтирмәк габилијјәтини јалныз истеһсал просесинә кечмәк васитәси илә сүбут едир. Лакин ахы иш гүввәси дә дәјәр јаратмаг габилијјәтини ишдә анчаг о заман сүбут едир ки, просесдә әмәк кими фәалијјәт көстәрсин вә реаллашсын. Бу белә бир һалы рәдд етмир ки, иш гүввәси an sich, бир габилијјәт кими, дәјәр јарадан фәалијјәтдир. О јалныз просес сајәсиндә белә олмур, әксинә, просес үчүн илкин шәртдир. Белә бир илкин шәрт олараг ону сатын алырлар. Бириси ону һәмчинин ишләмәјә мәчбур етмәк мәгсәди күдмәдән дә сатын ала биләр (мәсәлән, бә'зән театр директору бир артисти ојнамаға мәчбур

етмәк үчүн дејил, өз рәгибинин театрыны һәмин артистин ојунундан мәһрум етмәк үчүн сатын алыр). Нә сатычыја, нә дә сатылмыш әмтәәјә дәхли јохдур ки, иш гүввәсини сатын алан шәхс бу гүввәнин сатын алдығы хассәсиндән, јә'ни онун дәјәр јаратмаг хассәсиндән истифадә едирми, һәмчинин онлара бунун да дәхли јохдур ки, капиталы сатын алан шәхс бу капиталдан капитал кими истифадә едирми, јә'ни о һәмин капитала аид олан дәјәр јаратмаг хассәсини просесдә фәалијјәтә кәтирирми. Һәр ики һалда о елә бир изафи дәјәрин һаггыны верир ки, бу да сатын алынан әмтәәләрин—бир һалда иш гүввәсинин, дикәр һалда капиталын—тәбиәтинә ујғун олараг, *an sich,* имкан һалында һәмин әмтәәләрдә еһтива едилән изафи дәјәрин һаггыны вә онларын өз дәјәрини сахламаг габилијјәтинин һаггыны верир. Буна көрә өз капиталы васитәси илә ишләјән капиталист дә изафи дәјәрин бир һиссәсинә фаиз кими, јә'ни елә бир изафи дәјәр кими бахыр ки, бунун да истеһсал просесиндән һасил олмасына сәбәб, бу просесдән асылы олмајараг, капиталын һәмин изафи дәјәри габагчадан истеһсал просесинә дахил етмиш олмасыдыр.

Торпаг рентасы вә «торпаг-рента» нисбәти фаиз формасындан вә «капитал-фаиз» нисбәтиндән даһа чох әсрарәнкиз көрүнә биләр. Лакин һәтта торпаг рентасы формасында иррасионаллыг *капиталын өзүнүн* мүәјјән бир *нисбәтини* ифадә етмәкдә дејилдир. Торпаг өзү (истеһлак дәјәри мә'насында) мәһсулдар олдуғуна вә өзү (истеһлак дәјәринә малик олан вә ја истеһлак дәјәрләри истеһсалына хидмәт едән) чанлы мәһсулдар гүввә олдуғуна көрә, бурада һәлә ики консепсија ола биләр: ја истеһлак дәјәри мүбадилә дәјәри илә, шеј—мәһсулда олан әмәјин бә'зи спесифик ичтимаи формасы илә бир мөвһуматчы кими гарышдырыла биләр (онда иррасионаллыг өзү үчүн өзүндә әсас тапыр, чүнки бурада капиталист просесинин өзүнә нә исә sui generis* шеј олмаг е'тибары илә рентанын һеч бир дәхли јохдур), ја да «мүнәввәр» сијаси игтисад консепсијасы ола биләр, бу да иддиа едир ки, рентаны нә әмәјә, нә дә капитала аид етмәк мүмкүн олмадығына көрә, о үмумијјәтлә изафи дәјәр формасы дејилдир вә дәјәрә садәчә бир әлавәдир, елә бир әлавәдир ки, буну әлдә етмәк имканыны торпаг мүлкијјәтчисинә торпаға саһиб олмаг инһисары верир.

Фаиз кәтирән капитал мәсәләси башга чүрдүр. Бурада мәсәлә капитала јабанчы олан бир мүнасибәтдә дејил, капиталист мүнасибәтинин өзүндә, капиталист истеһсалындан ирәли кәлән вә спесифик сурәтдә она хас олан, капиталын лап маһијјәтини ифадә едән бир мүнасибәтдәдир, капиталын елә бир

* — өзүнә мәхсус, хүсуси нөв. *Ред.*

формасындадыр ки, о бурада *капитал кими* мејдана чыхыр. *Мәнфәәтдә* һәлә дә просесдә олан капитала, изафи дәјәрин истеһсал едилдији, мәнфәәтин өзүнүн истеһсал едилдији просесә мүнасибәт галыр. *Фаиз кәтирән капиталда* вәзијјәт *мәнфәәтдә* олдуғу кими дејилдир, мәнфәәтдә изафи дәјәр формасы нә исә өзкәнинләшмиш, гәрибә бир шеј олмушдур, бу да онун садә симасыны вә бунунла да онун субстансијасыны вә мејдана кәлмәси сәбәбини билаваситә дәрк етмәк имканы вермир; *фаиздә* исә, әксинә, бу өзкәнинләшмиш форма *ашкар сурәтдә* мә'лумдур, мејдандадыр вә *мүһүм* олан бир шеј кими ифадә едилмишдир. О, мүстәгил варлыг кәсб етмиш вә изафи дәјәрин керчәк тәбиәтинә гаршы *әкс* бир шеј кими тәсбит олунмушдур. Фаиз кәтирән капиталда капиталын әмәјә мүнасибәти сөнмүш, силинмишдир. Әслиндә фаиз мәнфәәтин олмасыны тәләб едир, зира фаиз өзү мәнфәәтин анчаг бир һиссәсидир вә ишдә муздлу фәһлә үчүн гәтијјән фәрги јохдур ки, изафи дәјәр [915] фаизлә мәнфәәт арасында, капиталистләрин мүхтәлиф категоријалары арасында нечә бөлүнүр.

Фаиз ачыг вә гәти сурәтдә капиталын бәһрәси кими, капиталист просесинин өзүндән ајрылмыш олан, ондан асылы олмајан вә ондан кәнарда олан бәһрәси кими мејдана чыхыр. О, *капитала капитал олдуғуна көрә* чатмалыдыр. О, истеһсал просесинә дахил олур, буна көрә дә орадан чыхыр. Капитал ону өз бәтниндә кәздирир. Капитал фаизи истеһсал просесиндән чыхармыр, буну ораја дахил едир. Буна көрә мәнфәәтин фаиздән артыг һиссәси, изафи дәјәрин капитал үчүн јалныз истеһсал просесиндә әлдә едилән вә капитал тәрәфиндән анчаг фәалијјәтдәки капитал олмасы сајәсиндә истеһсал едилән мигдары *an sich капитала, өзлүјүндә капитала, капитал олмаг е'тибары илә капитала* мәхсус дәјәр јаранмасы кими көтүрүлән фаиздән фәргли олараг хүсуси *сәнаје мәнфәәти* формасы алыр (саһибкар мәнфәәти) (сәнаје вә ја тичарәт мәнфәәти, бу да истеһсал просесинә, јахуд тәдавүл просесинә үстүнлүк верилмәсиндән асылыдыр). Бунунла изафи дәјәрин ахырынчы формасы, мүәјјән дәрәчәјә гәдәр онун мәншәјини хатырладан формасы да әлаһиддәләшир вә јалныз өзкәнинләшмиш формада дејил, елә бир формада да баша дүшүлүр ки, бу да изафи дәјәрин өзүнә гаршы билаваситә әкслик кими мејдана чыхыр вә бунун нәтичәсиндә, ән нәһајәт, капиталын вә изафи дәјәрин, һабелә үмумијјәтлә капиталист истеһсалынын да тәбиәти тамамилә мистикләшдирилир.

Фаизин әксинә олараг, *сәнаје мәнфәәти,* просесдән кәнардакы капиталын әксинә олараг, капиталы просесдә тәмсил едир, мүлкијјәт олан капиталын әксинә олараг, капиталы просес кими тәмсил едир—буна көрә дә јалныз капиталын шәхс-

ләшмәсиндән, јалныз капитал мүлкијјәтчисиндән ибарәт олан капиталистин әксинә олараг, капиталисти фәалијјәт көстәрән капиталист кими, *ишләјән капиталын* нүмајәндәси кими тәмсил едир. Беләликлә, о, *капиталист* олан өзүнүн әксинә олараг, *ишләјән капиталист* кими мејдана чыхыр вә буна көрә дә, даһа сонра, јалныз *мүлкијјәтчи* олан өзүнә гаршы *ишчи* кими мејдана чыхыр. Буна көрә бурада изафи дәјәрин просесә мүнасибәтинин һәлә галдығы дәрәчәдә, бу да мәһз изафи дәјәр анлајышынын өзүнүн инкар едилдији формада мејдана чыхыр. *Сәнаје мәнфәәтини* әмәјә мүнчәр едирләр, лакин өзкәнин *һаггы өдәнилмәмиш* әмәјинә дејил, *муздлу әмәјә,* капиталистә чатасы әмәк һаггына мүнчәр едирләр, бунунла да капиталист муздлу фәһлә илә бир категоријаја дүшүр вә анчаг муздлу фәһләләрин јахшы һагг алан нөвүндән ибарәт олур, ахы үмумијјәтлә әмәк һаггы да чох мүхтәлифдир.

Әслиндә пул капитала онун нәтичәсиндә чеврилмир ки, пул әмтәәнин истеһсалынын мадди шәртләринә мүбадилә едилир вә бу истеһсал шәртләри—әмәк материалы, әмәк васитәләри, әмәк—әмәк просесиндә гычгырма һалына кәлир, бир-биринә тә'сир едир, бир-бири илә бирләшир, нә исә бир кимјәви просесә кирир вә әмтәәни бу просесин кристалы кими чөкдүрүр. Мәсәлә јалныз бунда олсајды, биздә һеч бир заман капитал әмәлә кәлмәзди, һеч бир заман изафи дәјәр әмәлә кәлмәзди. Әмәк просесинин бу абстракт формасы өз ичтимаи формасындан, өз тарихи мүәјјәнлијиндән асылы олмајараг бүтүн истеһсал үсуллары үчүн үмумидир. Јалныз о һалда бу просес капиталист просеси олур, пул капитала чеврилир ки, 1) *әмтәә истеһсалы,* мәһсулун әмтәә кими истеһсал едилмәси истеһсалын үмуми формасы олсун; 2) әмтәә (пул) иш гүввәсинә (јә'ни әслиндә әмәјә) әмтәә кими мүбадилә едилсин, демәли, әмәк муздлу әмәк олсун; 3) лакин бу ахырынчысы јалныз о һалда олур ки, објектив шәраит, јә'ни (бүтүн истеһсал просеси бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилдикдә) мәһсуллар өзү әмәјә мүстәгил гүввәләр кими, онунку олмајан бир мүлкијјәт кими, өзкә мүлкијјәти кими вә беләликлә дә формасына көрә—*капитал кими* гаршы дурсун.

Әмәјин муздлу әмәк олмасы вә әмәк шәртләринин капитал олмасы—буна көрә дә капиталистин мүлкијјәти олмасы: бунлар капиталистдә өз-өзүнүн мүлкијјәтчиләри олур, капиталистдә бунлар шәхсләшир вә әмәјин әксинә олараг, бунлар өзләри үзәриндә капиталистин мүлкијјәтини, өзләри үзәриндә өзләринин мүлкијјәтини тәмсил едирләр,—бу, ејни бир мүнасибәтин ифадәсидир, анчаг онун мүхтәлиф гүтбләриндән. Капиталист истеһсалынын бу шәрти онун даими нәтичәсидир. Бу онун үчүн онун өзү тәрәфиндән гојулан *илкин шәртдир;* капи-

талист истеһсалы өзү өзүндән өтрү илкин шәртдир, јә'ни инкишаф етдикдә вә она мүвафиг мүнасибәтләр чәрчивәсиндә фәалијјәт көстәрдикдә, өз шәртләри илә бирликдә мејданда олур. Лакин *капиталист истеһсал просеси* үмумијјәтлә истеһсал просеси дејилдир; онун үнсүрләринин көстәрилән антагонист ичтимаи мүәјјәнлији јалныз елә бир просесин өз дахилиндә инкишаф едиб реаллашыр ки, бу мүәјјәнлик һәмин просесин ән үмуми характеристикасы олуб, ону мәһз белә ичтимаи чәһәтдән мүәјјән истеһсал үсулу, *капиталист истеһсал просеси* едир.

[916] Капитал—һәр һансы мүәјјән капитал дејил, үмумијјәтлә капитал—һәлә јеничә мејдана кәлдији заман онун *јаранмасы просеси* ондан әввәл кәлән ичтимаи истеһсал үсулунун *парчаланмасы просеси* вә *дағылмасы мәһсулудур.* Демәли, бу, *тарихи просесдир* вә мүәјјән тарихи дөврә мәхсус просесдир. Бу онун *тарихи кенезиси* дөврүдүр (Мәсәлән, инсанларын варлығы үзви һәјатын кечдији әввәлки просесин нәтичәсидир. Бу просесин јалныз мүәјјән мәрһәләсиндә инсан кәлиб инсан олур. Лакин инсан артыг мөвчуд олдугда, бәшәр тарихинин даими илкин шәрти олараг, о ејни заманда бу тарихин даими мәһсулу вә нәтичәсидир, һәм дә инсан јалныз өз мәһсулу вә нәтичәси олараг *илкин шәртдир.)* Бурада, бу тарихи просес кедишиндә әмәк өз әввәлки формасында олан әмәк шәртләриндән һәлә јеничә ајрылмалыдыр, һәмин формада исә әмәклә әмәк шәртләри ваһид бир там тәшкил едирди. Јалныз бу јолда әмәк *азад* әмәк олур вә јалныз бу јолда әмәк шәртләри әмәјә гаршы дуран *капитала* чеврилир. Капиталын капитал олмасы просеси, јахуд капиталист истеһсал просесинин өзүнүн мејдана чыхмасына *гәдәр* капиталын инкишафы, вә истеһсал просесиндә капиталын реаллашмасы бурада тарихән мүхтәлиф олан ики дөврә аиддир. Ахырынчысында капитал *илкин шәрт* олур, өзү өзүнү һәрәкәтә кәтирән бир шеј кими мөвчуд еһтимал едилир. Биринчисиндә о, чәмијјәтин башга бир формасынын позулмасы просесинин чөкүнтүсүдүр. Бурада о, сонралар баш вердији кими өз тәкрар истеһсалынын мәһсулу дејил, башга бир форманын *мәһсулудур.* Капиталист истеһсалы өзүнүн мејданда олан, лакин бунунла бирликдә даим онун тәрәфиндән тәкрар истеһсал едилән әсасы олараг муздлу әмәклә ишләјир. Буна көрә капиталист истеһсалы һәмчинин әмәк шәртләринин она илкин шәрт кими верилән формасы олараг *капитал* әсасында ишләјир, лакин бу илкин шәрт дә муздлу әмәк кими, онун даими төрәмәси, онун даими мәһсулудур.

Бу әсас үзәриндә, мәсәлән, *пул* an sich капиталдыр, чүнки an sich истеһсал шәртләри әмәјә гаршы өзкәнинләшмиш формададыр, она гаршы өзкә мүлкијјәти кими мејдана чыхыр вә белә бир мүлкијјәт олараг онун үзәриндә һаким олур. Онда

капитал һәмчинин бу хассәјә малик бир *әмтәә* кими сатыла да биләр, јә'ни капитал бир капитал кими сатыла биләр, капиталы фаизлә борч вердикдә исә мәһз белә олур.

Лакин беләликлә бурада капиталын вә капиталист истеһсалынын спесифик ичтимаи мүәјјәнлији—һүгуги чәһәтдән бир мүлкијјәт олан капиталда, мүлкијјәтин хүсуси формасы олараг капитал үзәриндәки мүлкијјәтдә ифадә олунан спесифик ичтимаи мүәјјәнлији моменти *тәсбит олундуғундан*—вә буна көрә дә *фаиз изафи дәјәрин* капитал тәрәфиндән бу мүәјјәнликдә үмумијјәтлә истеһсал просесинин мүәјјәнлији олараг бу мүәјјәнликлә әлагәдән кәнарда јарадылан *һиссәси* кими мејдана чыхдығындан, изафи дәјәрин дикәр һиссәси, мәнфәәтин фаиздән артыг галан һиссәси, *сәнаје мәнфәәти,* көрүнүр, елә бир дәјәр кими мејдана кәлмәлидир ки, бу да капитал олараг капиталдан дејил, өз ичтимаи мүәјјәнлијиндән ајрылмыш истеһсал просесиндән һасил олан бир дәјәр кими мејдана кәлмәлидир, бу да ахы артыг «капитал-фаиз» ифадәсиндә өз хүсуси мөвчудлуг үсулуну әлдә етмишдир. Лакин капиталдан ајрылмыш истеһсал просеси үмумијјәтлә *әмәк просесидир*. Буна көрә дә бир капиталист кими өзүндән фәргли олан сәнаје капиталисти, бир капиталист кими, капитал мүлкијјәтчиси кими өзүндән фәргли олан сәнајечи әмәк просесиндә анчаг садәчә бир фәалијјәтчидир, фәалијјәт көстәрән капитал дејил, капиталдан асылы олмајан фәалијјәтчидир, јә'ни үмумијјәтлә әмәк просесинин хүсуси тәмсилчисидир, *ишчидир*. Бунунла да сәнаје мәнфәәти о заман раһатча *әмәк һаггына* чеврилир вә ади әмәк һаггы илә бир категоријаја дүшүр, бу әмәк һаггындан һәлә анчаг мигдарча вә хүсуси верилмә формасы илә фәргләнир, бунунла фәргләнир ки, буну капиталистә башгалары вермәк әвәзиндә, капиталист өзү өзүнә верир.

Мәнфәәтин *фаизлә сәнаје мәнфәәтинә* бу ахырынчы бөлкүсүндә изафи дәјәрин тәбиәти (буна көрә капиталын да тәбиәти) нәинки тамамилә пәрдәләнмиш, һәмчинин ачыгча нә исә тамамилә башга бир шеј кими тәмсил олунмушдур.

Фаиз изафи дәјәрин бир һиссәсини, мәнфәәтин анчаг ајрыча бир адла ајрылан һиссәсини—ади капитал мүлкијјәтчисинә чатан, онун тәрәфиндән гамарланан һиссәсини ифадә едир. Лакин јалныз *мигдар* бөлкүсү олан бу бөлкү *кејфијјәт бөлкүсүнә* чеврилир, бу да һәр ики һиссәјә елә бир чеврилмиш форма верир ки, бурада онларын илк маһијјәтинин һеч изи дә көрүнмүр. [917] Бу һәр шејдән әввәл онунла мөһкәмләнир ки, *фаиз* истеһсал үчүн фәргсиз олан, анчаг сәнајечинин өзкә капиталы васитәси илә ишләдији заман «тәсадүфи» әмәлә кәлән бир бөлкү кими мејдана чыхмыр. Һәтта о өз капиталы васитәси илә ишләдикдә дә, онун мәнфәәти *фаизлә сәнаје мәнфәәтинә*

парчаланыр, демәли, бунун сајәсиндә анчаг мигдар бөлкүсү олан бир бөлкү артыг *кејфијјәт* бөлкүсү кими, бу сәнајечинин өз капиталынын мүлкијјәтчиси олуб-олмамасы кими тәсадүфи һалдан асылы олмајан бир бөлкү кими тәсбит олунур,—капиталын өзүнүн вә капиталист истеһсалынын өзүнүн тәбиәтиндән ирәли кәлән бир *кејфијјәт* бөлкүсү кими тәсбит олунур. Бу, мәнфәәтин мүхтәлиф шәхсләр арасында бөлүнән садәчә ики пајы дејилдир, онун капитала мүхтәлиф мүнасибәтдә олан, јә'ни капиталын мүхтәлиф муәјјәнликләринә аид олан ики хүсуси *категоријасыдыр.* Әввәлләр шәрһ едилән сәбәбләр һәлә бир јана дурсун, мәнфәәт һиссәләринин мүстәгил категоријалар шәклиндә белә әлаһиддәләшмәси она көрә даһа асанлыгла мөһкәмләнир ки, тарихи форма олараг *фаиз кәтирән капитал* сәнаје капиталындан әввәл мејдана кәлир вә онунла јанашы өз көһнә формасында мөвчуд олмагда давам едир вә анчаг сәнаје капиталынын инкишафы кедишиндә һәмин капитал тәрәфиндән сәнаје капиталынын өзүнүн *хүсуси формасы* кими капиталист истеһсалына табе етдирилир.

Беләликлә, јалныз мигдар бөлкүсү олан бир бөлкүдән кејфијјәтчә парчаланма әмәлә кәлир. Капитал өзү парчаланыр. О, капиталист истеһсалы үчүн *илкин шәрт* олдуғуна көрә, демәли, *әмәк шәртләринин өзкәнинләшмиш формасыны,* нә исә бир *спесифик ичтимаи мүнасибәти ифадә етдијинә* көрә, *фаиздә* реаллашыр. О өз капитал характерини фаиздә реаллашдырыр. Дикәр тәрәфдән, о, просесдә фәалијјәт көстәрдијинә көрә, бу просес өз спесифик капиталист характериндән, өз спесифик ичтимаи мүәјјәнлијиндән ајрылмыш һалда мејдана чыхыр—анчаг үмумијјәтлә *әмәк просеси* кими мејдана чыхыр. Демәли, капиталист бурада иштирак етдијинә көрә, бурада бир капиталист кими иштирак етмир—зира онун бу характери фаиздә нәзәрә алынмышдыр,—үмумијјәтлә әмәк просесинин фәалијјәтчиси кими, *ишчи* кими иштирак едир вә онун әмәк һаггы *сәнаје мәнфәәтиндә* тәмсил олунмушдур. Бу, хүсуси нөв әмәкдир—идарәетмә әмәјидир,—лакин ахы үмумијјәтлә әмәк нөвләри бир-бириндән фәргләнир.

Беләликлә, изафи дәјәрин бу ики формасында онун тәбиәти, капиталын маһијјәти вә капиталист истеһсалынын характери нәинки тамамилә пәрдәләнмишдир, һабелә о дәрәчәдә тәһриф едилмишдир ки, өз экслијинә чеврилмишдир. Лакин бурада мә'насы олмадан вә һеч бир васитәчилик олмадан, шејләрин субјективләшдирилмәси, субјектләрин шејләшдирилмәси [Versachlichung], керчәклији тәһриф едән шәкилдә сәбәблә нәтичәнин гарышдырылмасы, дини quidproquo*, капиталын ха-

* — анлајышларын гарышдырылмасы (һәрфијјән: бир шејин башга шеј һесаб едилмәси). *Ред.*

лис формасы *П — П'* нә дәрәчәдә тәмсил вә ифадә олунмушдурса, капиталын характери вә симасы да мәһз о дәрәчәдә тамамланмыш олур. Ејнилә мүнасибәтләрин бәркимәси вә онларын мүәјјән ичтимаи характерә малик шејләрә инсанларын мүнасибәтләри кими шәрһ едилмәси дә бурада әмтәәнин садә мистикләшдирилмәсиндә вә пулун артыг даһа мүрәккәб мистикләшдирилмәсиндә олдуғуна нисбәтән тамамилә башга шәкилдә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Бурада чеврилмә вә фетишизм тамамилә баша чатмышдыр.

Фаиз an sich мәһз *капитал* олараг әмәк шәртләринин варлығыны, әмәјә гаршы бу шәртләрин ичтимаи антагонизм һалында вә бу шәртләрин әмәк үзәриндә дуран гүввәләрин шәхсләшдирилмиш формасында ифадә едир. О, субјектин фәалијјәтинә гаршы әмәк шәртләринин *өзкәнинләшмиш* характерини јекунлашдырыр. О, капитал үзәриндәки мүлкијјәти тәмсил едир, јахуд гуру капитал мүлкијјәтини өзкә әмәји мәһсулларыны мәнимсәмәк васитәси кими, өзкә әмәји үзәриндә һакимијјәт кими тәмсил едир. Лакин о, капиталын бу характерини истеһсал просесинин өзүндән кәнарда капитала хас олан вә һеч дә бу истеһсал просесинин өзүнүн спесифик мүәјјәнлијинин нәтичәси олмајан бир шеј кими тәмсил едир. Фаиз капиталын өзкәнинләшмиш характерини әмәјә гаршы антагонизм һалында дејил, әксинә, әмәјә һәр һансы мүнасибәтдән кәнарда вә анчаг бир капиталистин дикәринә мүнасибәти кими,—демәли, капиталын әмәјә мүнасибәтинин өзү үчүн харичи вә фәргсиз олан бир мүәјјәнлик кими тәмсил едир. Мәнфәәтин капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәсинин өзлүјүндә фәһлә үчүн фәрги јохдур. Беләликлә, *фаиздә,* капиталын *антагонист характеринин* өзү өзүнә хүсуси ифадә вердији мәнфәәт формасында о өзүнә елә бир ифадә верир ки, бурада һәмин антагонистлик тамамилә пәрдәләнмиш олур вә бу ифадә ону ачыгча вә гәти сурәтдә бир кәнара гојур. Фаиз пулун, әмтәәләрин вә и. а. өз дәјәрини артырмаг габилијјәтини ифадә едир, о, изафи дәјәри пулдан вә әмтәәләрдән төрәнән бир шеј кими, онларын тәбии бәһрәси кими ифадә едир, јә'ни анчаг капиталын ән ифрат формада мистикләшмәсинин ифадәсидир. Бундан әлавә, о, үмумијјәтлә *өзлүјүндә* ичтимаи мүнасибәти ифадә етдијинә көрә, о [918] һеч дә капиталла әмәк арасындакы мүнасибәти дејил, анчаг капиталистләр арасындакы мүнасибәти ифадә едир.

Дикәр тәрәфдән, бу *фаиз* формасы мәнфәәтин дикәр һиссәсинә *сәнаје мәнфәәтинин кејфијјәт формасыны,* капиталист кими дејил, *ишчи* (сәнајечи) кими сәнаје капиталистинин әмәји үчүн әмәк һаггы формасыны верир. Әмәк просесиндә өзлүјүндә

капиталистин јеринә јетирмәли олдуғу вә она мәһз фәһләдән фәргли олараг хас олан хүсуси функсијалар анчаг әмәк функсијалары кими көрүнүр. Куја о, изафи дәјәри *капиталист кими* ишләдијинә көрә дејил, она көрә јарадыр ки, о да, капиталист дә *ишләјир*. Бу она бәнзәр ки, бир крал олараг ордуја номинал сурәтдә команданлыг едән крал һаггында белә десинләр: онун ордуја команданлыг етмәсинә сәбәб крал мәнсәбини дашыдығына көрә баш командан ролунун она мәхсус олмасы дејилдир, о *команданлыг етдијинә*, баш командан функсијасыны јеринә јетирдијинә көрә кралдыр. Беләликлә, изафи дәјәрин фаиз шәклиндә бир һиссәси истисмар просесиндән тамамилә ајрылырса, сәнаје мәнфәәти шәклиндә дикәр һиссәси истисмар просесинин там экслији олараг—өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәси кими дејил, өз әмәји илә дәјәр јарадылмасы кими көрүнүр. Демәли, изафи дәјәрин бу һиссәси артыг изафи дәјәр олмагдан тамамилә чыхыр, онун экси—ичра едилмиш әмәјин еквиваленти олур. Бир һалда ки, [фаиз кәтирән капиталда] капиталын *өзкәнинләшмиш характери,* онун әмәјә экслији истисмар просесиндән кәнарда, *бу өзкәнинләшмәнин керчәк тәзаһүрүндән* кәнардадыр, онда бу просесин өзүндән һәр һансы антагонист характер узаглашдырылмышдыр. Буна көрә дә *керчәк* истисмар, [капиталист истеһсалынын] антагонист характеринин һәјата кечдији вә реал сурәтдә тәзаһүр етдији шеј һәмин истисмарын ачыгча экслији кими, әмәјин мадди чәһәтдән әлаһиддәләшмиш нөвү кими мејдана чыхыр, лакин бу әмәк нөвү дә әмәјин ејни ичтимаи мүәјјәнлијинә, муздлу әмәјә, ејни әмәк *категоријасына* аиддир. Әмәји истисмар етмәк әмәји бурада истисмар олунан әмәклә ејниләшдирилир.

Мәнфәәтин бир һиссәсинин белә *сәнаје мәнфәәтинә* чеврилмәси, көрдүјүмүз кими, дикәр һиссәсинин *фаизә* чеврилмәсиндән ирәли кәлир. Бир һиссәсинә капиталын ичтимаи формасы—онун мүлкијјәт олмасы дүшүр; дикәр һиссәсинә—капиталын игтисади функсијасы, онун әмәк просесиндә ичра етдији, лакин бу капиталын һәмин функсијаны јеринә јетирдији ичтимаи формадан, антагонист формадан азад олмуш, тәчрид едилмиш функсијасы дүшүр. Буна даһа сонра нә кими әлламә дәлилләрлә һагг газандырылмасы мәнфәәтә *«нәзарәт әмәји»* үчүн һагг кими бахан мәддаһ шәрһ даһа әтрафлы тәһлил едиләркән нәзәрдән кечирилмәлидир. Бурада капиталисти онун *ишчиси олан мүдирлә* ејниләшдирирләр,—буну артыг Смит сезмишди[154].

Сәнаје мәнфәәтинә әмәк һаггыны тәмсил едән бир һиссә һәгигәтән дахил олур (бу әмәк һаггыны алан мүдир олмадығы јердә). Истеһсал просесиндә капитал әмәјин рәһбәри, онун командири (captain of industry) кими мејдана чыхыр вә бу

мә'нада әмәк просесинин өзүндә фәал рол ојнајыр. Лакин бу функсијалар капиталист истеһсалынын спесифик формасындан, јә'ни капиталын әмәк үзәриндә *өз* әмәји кими вә буна көрә дә фәһләләр үзәриндә өз аләтләри кими һөкмран олмасындан, *ичтимаи ваһид башланғыч* кими, әмәјин ичтимаи формасынын субјекти кими, әмәк үзәриндә һакимијјәт олараг шәхсләшмиш формасынын субјекти кими мејдана чыхан капиталын тәбиәтиндән ирәли кәлдијинә көрә, истисмарла бағлы олан (вә мүдирә дә һәвалә едилә билән) бу әмәк елә бир әмәкдир ки, әлбәттә, муздлу фәһләнин әмәји кими, бу да мәһсулун дәјәринә дахил олур, нечә ки, *көләлик шәраитиндә гуллар үзәриндәки нәзарәтчинин әмәји үчүн дә* ишчинин өз әмәји кими һагг верилмәлидир. Инсан өз тәбиәтинә, харичи тәбиәтә вә башга адамлара өз мүнасибәтини *дини тәрздә* нә исә мүстәгил мөвчуд олан гүввәләр шәклиндә тәсәввүр етмишсә вә бу тәсәввүрләр онун үзәриндә һөкмран олмушса, онун *каһинләрә* вә *бунларын* әмәјинә еһтијачы вардыр. Лакин шүурун дини формасы вә бунунла бағлы олан мүнасибәтләр арадан галхдыгда, ичтимаи истеһсал просесинә даһа бу каһин әмәји дә дахил олмур. *Каһинлә* бирликдә каһин әмәји дә арадан галхыр, капиталистлә бирликдә исә ејни гајдада онун бир капиталист *кими* ичра етдији вә ја онун башга шәхсә һәвалә етдији әмәк дә арадан галхыр. (Көләлик мисалыны ситатларла нүмајиш етдирмәли[155].)

Һәм дә мәнфәәти нәзарәт әмәји үчүн һагг кими бир әмәк һаггына мүнчәр едән бу мәддаһлыг өзү мәддаһларын әлејһинә чеврилир, зира инкилис [919] сосиалистләри там әсаслы олараг буна беләчаваб верирдиләр: чох көзәл, кәләчәкдә сиз анчаг ади мүдир гәдәр әмәк һаггы алачагсыныз; сизин сәнаје мәнфәәтиниз тәкчә сөздә дејил, ишдә әмәјә нәзарәт вә ја рәһбәрлик үчүн верилән әмәк һаггы гәдәр олмалыдыр.

{Ајдындыр ки, мәддаһларын бу ахмаг бошбоғазлығыны онун бүтүн зиддијјәтләри илә бирликдә әтрафлы нәзәрдән кечирмәк мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, сәнаје мәнфәәти һәм фаизә, һәм дә торпаг рентасына әкс нисбәтдә јүксәлир вә ашағы дүшүр. Лакин *әмәјә нәзарәтин,* капиталист тәрәфиндән һәгигәтән ичра едилән мүәјјән мигдар әмәјин буна, һәмчинин *әмәк һаггынын ашағы дүшмәсинә* һеч бир дәхли јохдур. Бу чүр әмәк һаггы мәһз елә бир хүсусијјәти илә фәргләнир ки, о, һәгиги әмәк һаггына әкс нисбәтдә ашағы дүшүр вә јүксәлир (мәнфәәт нормасынын изафи дәјәр нормасындан асылы олдуғу дәрәчәдә; бүтүн *истеһсал шәртләри* дәјишилмәз галдыгда исә, о *анчаг* изафи дәјәр нормасындан асылыдыр). Лакин бу чүр «хырдача зиддијјәтләр» мәддаһ вулгар игтисадчынын бејниндә ејнилији арадан галдырмыр. Капиталистин ичра етдији әмәк тамамилә

белә бир әмәк олараг галыр, һәм дә дәхли јохдур ки, капиталист азмы-чохму әмәк һаггы верир, фәһләләр даһа јүксәк, јахуд даһа ашағы әмәк һаггы алырлар. (Ејнилә бир иш күнү үчүн верилән әмәк һаггы да әмәјин өз мигдарыны әсла дәјишдирмир.) Бундан әлавә. Даһа јахшы һагг верилдикдә, фәһлә даһа интенсив ишләјир. Капиталистин әмәји исә, әксинә, там мүәјјән материјадыр: бу әмәк кејфијјәт вә мигдар чәһәтчә капиталистин рәһбәрлик етмәли олдуғу әмәјин мигдары илә мүәјјән олунур, бу мигдар әмәк үчүн верилән һагг илә мүәјјән олунмур. Фәһлә фабрикдәкиндән артыг памбыг е'мал едә билмәдији кими, капиталист дә өз әмәјини интенсивләшдирә билмәз.}

Даһа сонра инкилис сосиалистләри дејирләр: инди идарәетмә вә нәзарәт әмәјини дә, һәр бир башга иш гүввәси кими, базарда сатын алмаг вә нисбәтән ејнилә учуз истеһсал етмәк, буна көрә һәмчинин сатын алмаг олар. Капиталист истеһсалы өзү буна кәтириб чыхармышдыр ки, капитала (фәрги јохдур, өз капиталына, јахуд өзкә капиталына) саһибликдән тамамилә ајрылмыш олан идарәетмә әмәји боллуча тәклиф едилир. Бу идарәетмә әмәјинин *капиталистләр тәрәфиндән* ичра едилмәси даһа әсла мәчбури дејилдир. O, realiter*. капиталдан ајрылыгда мөвчуддур—сәнаје капиталистләринин пул капиталистләриндән бутафорчасына ајрылмасында дејил, сәнаје мүдирләринин вә и. а. бүтүн категоријалардан олан капиталистләрдән ајрылмасында мөвчуддур. Буна ән јахшы сүбут ашағыдакыдыр. *Әввәлән,* фәһләләрин өзләри тәрәфиндән дүзәлдилмиш кооператив фабрикләр**. Бунлар сүбут едир ки, торпаг мүлкијјәтчиләри функсијасы капиталистин өзүнә буржуа истеһсалы үчүн кәрәксиз көрүндүјү кими, истеһсал фәалијјәтчиси олмаг е'тибары илә капиталист дә фәһләләр үчүн кәрәксиз олмушдур. *Икинчиси,* нә дәрәчәдә капиталистин әмәји капиталист просеси олмаг е'тибары илә [истеһсал] просесиндән ирәли кәлән вә, демәли, капиталын јох олмасы илә бирликдә өз-өзүнә јох олан шеј дејилдирсә, нә дәрәчәдә бу әмәк өзкә әмәјини истисмар етмәк функсијасы үчүн бир ад дејилдирсә, јә'ни нә дәрәчәдә о, әмәјин ичтимаи формасындан (кооперасијадан, әмәк бөлкүсүндән вә и. а.) ирәли кәлирсә, әмәјин бу ичтимаи формасы өзү капиталист габығыны өз үзәриндән атдыгдан сонра капиталдан асылы олмадығы кими, ејнилә һәмин әмәк дә капиталдан әсла асылы дејилдир. Бу әмәјә рәһбәрлик әмәјинин *капиталист әмәји* кими, капиталистин функсијасы кими зәрури олдуғуну сөјләмәк анчаг о демәкдир ки,

---

* — реал сурәтдә, әслиндә. *Ред.*
** Мугајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 378. *Ред.*

вулгар игтисадчы капитал ичәрисиндә әмәјин инкишаф етмиш олан ичтимаи мәһсулдар гүввәсини вә онун ичтимаи характерини онларын бу капиталист формасындан, өзкәнинләшдирмә формасындан, онларын моментләринин антагонизминдән вә зиддијјәтиндән ајрылмыш һалда, онларын тәһриф олунмасындан вә онларын quidproquo-сундан ајрылмыш һалда *тәсәввүр едә* билмир. Бу исә мәһз бизим иддиа етдијимиз шејдир. [XV—919]

* * *

[XVIII—1142] {Капиталистин һәгиги мәнфәәтинин хејли һиссәси «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтдир» вә изафи дәјәр јарадылмасындан дејил, мәсәлә, бүтүн капиталистләр синфинин мәчму мәнфәәтини онун фәрди үзвләри арасында тичарәт јолларында бөлүшдүрмәк үзәриндә олдуғу саһәдә капиталистин «фәрди әмәји» үчүн хүсусилә кениш мејдан ачылыр. Бурада бунун бизә дәхли јохдур. Мәнфәәтин мүәјјән нөвләри—мәсәлән, еһтикара әсасланан мәнфәәт—јалныз бу саһәдә алыныр. Демәли, бурада бунларын нәзәрдән кечирилмәси тамамилә бир кәнара гојулур. Вулгар сијаси игтисадын һејванчасына ахмаглығыны көстәрән будур ки, о,—хүсусилә мәнфәәти «әмәк һаггы» кими көстәрмәк үчүн,—бу «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәти» дә изафи дәјәр јаратмагдан әмәлә кәлән мәнфәәтлә гарышдырыр. Мәсәлән, ләјагәтли Рошерә бах. Буна көрә дә белә узунгулаглар үчүн бу да тамамилә тәбиидир ки, онлар мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә олан капиталистләрин калкулјасија мүлаһизәләрини вә бүтүн капиталистләр синфинин мәчму мәнфәәти бөлүшдүрүләркән бу капиталистләрдән өтрү өдәнч үчүн мүхтәлиф әсаслары—фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмар едилмәси үчүн әсасларла, нечә дејәрләр, өзлүјүндә мәнфәәтин мејдана кәлмәси сәбәбләри илә гарышдырырлар. } [XVIII—1142]

[5) КЛАССИК СИЈАСИ ИГТИСАДЛА ВУЛГАР СИЈАСИ ИГТИСАД АРАСЫНДА МҮҺҮМ ФӘРГ. ФАИЗ ВӘ РЕНТА ӘМТӘӘНИН БАЗАР ГИЈМӘТИНИ ЈАРАДАН ҮНСҮРЛӘРДИР. ФАИЗ ВӘ РЕНТАНЫН ИРРАСИОНАЛ ФОРМАЛАРЫНА ВУЛГАР ИГТИСАДЧЫЛАРЫН РАСИОНАЛ КӨРКӘМ ВЕРМӘК ЧӘҺДЛӘРИ]

[XV—919] *Фаиз кәтирән капиталда*—мәнфәәтин фаизлә [сәнаје] мәнфәәтинә парчаланмасында—капитал өзүнүн ән әшјави формасыны, өзүнүн халис фетиш формасыны алмыш-

дыр вә изафи дәјәрин тәбиәтинин өзү тамамилә итирилмиш бир шеј кими тәмсил олунмушдур. Капитал—шеј олмаг е'тибары илә—бурада дәјәрин мүстәгил мәнбәји кими, дәјәрин јарадычысы кими мејдана чыхыр, нечә ки, торпаг рентанын мәнбәји кими, әмәк исә әмәк һаггынын (гисмән әсил мә'нада әмәк һаггынын, гисмән дә сәнаје мәнфәәтинин) мәнбәји кими мејдана чыхыр. Доғрудур, бу нөгтеји-нәзәрин нүмајәндәләри һәлә дә белә һесаб едирләр ки, әмәк һаггыны, фаизи вә рентаны әмтәәнин гијмәти вермәлидир, лакин о куја бунлары она көрә верир ки, әмтәәјә дахил олан торпаг рентаны јарадыр, она дахил олан капитал фаизи јарадыр, она дахил олан әмәк исә әмәк һаггыны јарадыр; она көрә ки, бунлар куја дәјәрин һәмин һиссәләрини јарадырлар вә бу һиссәләр өз мүвафиг мүлкијјәтчиләринә вә ја нүмајәндәләринә [920]—торпаг мүлкијјәтчисинә, капиталистә вә ишчијә (муздлу фәһләјә вә сәнајечијә) чатыр. Беләликлә, бурада, бир тәрәфдән, әмтәәләрин гијмәти әмәк һаггыны, рентаны вә фаизи мүәјјән едирсә, дикәр тәрәфдән дә, фаизин, рентанын вә әмәк һаггынын гијмәти әмтәәләрин гијмәтини мүәјјән едирсә, бу нөгтеји-нәзәрдән бурада нәзәријјә үчүн һеч бир зиддијјәт јохдур, јахуд, белә бир зиддијјәт олса да, о ејни заманда гијмәтләрин һәгиги һәрәкәтинин зиддијјәти вә ја чыхылмаз даирәсидир.

Фаиз дәрәчәси, доғрудур, дәјишилир, лакин о анчаг һәр һансы башга әмтәәнин базар гијмәти кими—тәләблә тәклиф арасындакы нисбәтдән асылы олараг дәјишилир. Әмтәә гијмәтләринин дәјишилмәләри әмтәәләрә мәхсус мүәјјәнлик олан гијмәтләри мәһв етмәдији кими, бу да капитала имманент бир шеј олан фаизи әсла мәһв етмир.

Беләликлә, торпаг, капитал вә әмәк—рентанын, фаизин вә әмәк һаггынын мәнбәләри һесаб едилдијиндән, бунлар да әмтәә гијмәтләрини јарадан үнсүрләр һесаб едилдијиндән,— бир тәрәфдән, дәјәр јарадан үнсүрләр кими мејдана чыхыр; дикәр тәрәфдән, бунлар һәмин дәјәри истеһсал едән аләтләрдән һәр биринин саһибинә гисмәт олуб она бунларын јаратдығы мәһсул дәјәри һиссәсини вердијинә көрә, бунлар кәлирин мәнбәләри кими мејдана чыхыр, рента, фаиз вә әмәк һаггы формалары исә *бөлкү* формалары кими мејдана чыхыр. (Вулгар игтисадчылар бөлкү формаларыны әслиндә анчаг sub alia specie* истеһсал формалары кими шәрһ едирләр, һалбуки тәнгиди игтисадчылар бунлары бир-бириндән ајырыр вә бунларын ејнилијини көрмүрләр; сонралар көрәчәјимиз кими, бунда, тәнгиди сијаси игтисадла мүгајисә едирләрсә, ахмаглығын ардычыллығы өзүнү көстәрир.)

---

* — башга нөгтеји-нәзәрдән. *Ред.*

Фаиз кәтирән капиталда капитал өзүнүн пул вә ја әмтәә кими малик олдуғу *дәјәрин* вә ја изафи дәјәрин *мүстәгил мәнбәји* кими мејдана чыхыр. Һәм дә капитал өз-өзүнә, өз әшја формасында belә бир мәнбә олур. Доғрудур, о өзүнүн бу хассәсини реаллашдырмаг үчүн истеһсал просесинә дахил олмалыдыр, лакин бу, торпаг вә әмәк үчүн дә зәруридир.

Буна көрә дә ајдындыр ки, нә үчүн вулгар сијаси игтисад: «торпаг—рента, капитал—фаиз, әмәк—әмәк һаггы» формулуну гијмәт үнсүрләри үчүн (даһа доғрусу, гијмәтин бөлүндүјү һиссәләр үчүн) Смитдә вә башгаларында олан, үмумијјәтлә бүтүн классик игтисадчыларда капиталист мүнасибәтинин өзүнү тәсвир етмәјә хидмәт едән *«капитал—мәнфәәт»* нисбәтини әһатә едән формулдан үстүн тутур. Мәнфәәтдә һәлә [истеһсал] просеси илә [вулгар сијаси игтисад үчүн] дар кәлән әлагә вардыр вә өз *харичи тәзаһүрүндән* фәргли олараг изафи дәјәрин вә капиталист истеһсалынын һәгиги тәбиәти һәлә аз-чох дујула билир. Бу о заман арадан галхыр ки, фаиз әсил мә'нада капиталын мәһсулу кими тәсвир едилсин вә бунунла да изафи дәјәрин дикәр һиссәси, сәнаје мәнфәәти тамамилә арадан галхсын вә әмәк һаггы катеғоријасына дүшсүн.

Классик сијаси игтисад тәһлил васитәси илә сәрвәтин тәсбит олунмуш мүхтәлиф вә бир-биринә јабанчы формаларыны бунларын дахили вәһдәтинә мүнчәр етмәјә вә бунларын лагејд һалда бир-биринин јанында дурдуғу форманы бунларын үзәриндән көтүрүб атмаға чалышыр; о, тәзаһүр формаларынын рәнкарәнклијиндән фәргли олараг тамын дахили әлагәсини баша дүшмәк истәјир. Буна көрә о, рентаны әлавә мәнфәәтә мүнчәр едир, бунун да нәтичәсиндә рента әлаһиддә, *мүстәгил* форма кими арадан галхыр вә өз јаланчы мәнбәјиндән, торпагдан ајрылмыш олур. О, фаизин дә мүстәгил формасыны онун үзәриндән гопарыр вә көстәрир ки, фаиз мәнфәәтин бир һиссәсидир. Мәсәлән, о, әмтәәнин дәјәриндән гејри-фәһләнин пај алдығы бүтүн кәлир формаларыны, бүтүн мүстәгил формалары вә ја титуллары бир мәнфәәт формасына мүнчәр етмишдир. Лакин мәнфәәт изафи дәјәрә мүнчәр едилир, чүнки бүтүн әмтәәнин дәјәри әмәјә мүнчәр едилир; онда олан вә һаггы верилмиш мигдар әмәк—әмәк һаггына мүнчәр едилир; демәли, бу мигдардан артыг һиссә һаггы өдәнилмәјән әмәјә, мүхтәлиф титулларла мүфтә мәнимсәнилән, лакин капитал тәрәфиндән төрәдилән изафи әмәјә мүнчәр едилир. Бу тәһлил заманы классик сијаси игтисад бә'зән зиддијјәтләрә дүшүр; чох заман о бунлары мүнчәр етмәјә вә васитәчи васитәләри ашкара чыхармадан, мүхтәлиф формаларын мәнбә бирлијини билавасито сүбут етмәјә чалышыр. Бу исә зәрури сурәтдә онун аналитик методундан ирәли кәлир, [921] тәнгид вә анлама исә

бундан башламалыдыр. Классик сијаси игтисад мүхтәлиф формалары кенетик јол илә һасил етмәклә дејил, бунунла марагланыр ки, тәһлил јолу илә бунлары өз вәһдәтинә мүнчәр етсин, чүнки о бунлары өзүнә мә'лум олан илкин шәртләр кими әсас тутур. Лакин тәһлил кенетик шәрһ үчүн, форма јаранмасы кими һәгиги бир просесин мүхтәлиф мәрһәләләрини баша дүшмәк үчүн зәрури илкин шәртдир. Нәһајәт, классик сијаси игтисад *капиталын әсас формасыны,* өзкә әмәјинин мәнимсәнилмәси мәгсәдини күдән истеһсалы ичтимаи истеһсалын *тарихи* формасы кими дејил, *тәбии формасы* кими шәрһ едир, бу да онун нөгсаны вә сәһвидир,—лакин о өзү бу шәрһи арадан галдырмаг үчүн өз тәһлили илә јол ачыр.

Вулгар сијаси игтисад исә тамамилә башга вәзијјәтдәдир, о мәһз елә бир замандан е'тибарән хүсусилә әдабазлыг етмәјә башлајыр ки, бу заман сијаси игтисад өз илкин шәртләрини өзү өз тәһлили илә дағытмыш, сарсытмышды, демәли, бу заман сијаси игтисадын аз-чох игтисади, утопик, тәнгиди вә ингилаби формада антитези дә мөвчуддур. Ахы сијаси игтисадын вә онун өзү тәрәфиндән төрәдилмиш антитезин инкишафы капиталист истеһсалына хас олан ичтимаи зиддијјәтләрин вә синфи дөјүшләрин *реал* инкишафы илә ајаглашыр. Јалныз сијаси игтисад мүәјјән инкишаф пилләсинә чатдыгдан вә сабит формалар алдыгдан сонра,—јә'ни А. Смитдән сонра,—сијаси игтисаддан онун әлаһиддә нөвү олараг елә бир үнсүрү ајрылыр ки, бу үнсүр онун барәсиндә тәсәввүр олараг јалныз харичи һадисәнин фикирдә чанландырылмасыдыр,—сијаси игтисадын вулгар үнсүрү ајрылыр. Мәсәлән, *Сејдә* биз *А. Смитдә* ара-сыра тәсадүф едилән вулгар тәсәввүрләрин ајрылыб, А. Смитлә јанашы мөвчуд олан хүсуси бир кристаллашма шәклиндә топландығыны көрүрүк. *Рикардо* мејдана кәлдикдә вә онун сајәсиндә сијаси игтисад даһа да инкишаф етдикдә, вулгар игтисадчы да јени гида алыр (ахы о өзү һеч бир шеј истеһсал етмир) вә сијаси игтисад даһа чох кәлиб өзүнүн тамамланмасына чатдыгча, демәли, о даһа чох дәринләшдикчә вә антагонизм системи кими инкишаф етдикчә, онун өз вулгар үнсүрү, бу үнсүрүн өз истәдији кими бичиб кәсдији материалла зәнкинләшмиш һәмин үнсүр сијаси игтисада даһа мүстәгил шәкилдә гаршы дурур; нәһајәт, бу вулгар үнсүр алимнүма синкретик вә принсипсиз еклектик компилјасија шәклиндә өзүнүн ән јахшы ифадәсини тапыр.

Сијаси игтисад дәринләшдикчә, о нәинки өзү зиддијјәтләри вә әксликләри әкс етдирир, һабелә онун өз әкслији—чәмијјәтин игтисади һәјатында реал зиддијјәтләрин инкишафы илә бир заманда—она гаршы чыхыр. Буна ујғун олараг вулгар сијаси игтисад шүурлу сурәтдә кетдикчә даһа чох *мәддаһлыг*

едир вә һәр васитә илә зиддиjjәтләрин ифадә едилдиjи фикирләрдән бошбоғазлыг јолу илә јаха гуртармаға чәһд едир. Буна көрә дә Смитдә һәлә нисбәтән инкишаф етмәмиш шәкилдә зиддиjjәтләр тапан *Сеј,* мәсәлән, *Бастиаја* нисбәтән һәлә тәнгидчи вә гәрәзсизлик нүмунәси кими көрүнүр; аһәнкдарлыг тәблиғчиси вә өз пешәсинә көрә мәддаһ олан Бастианын гаршысына исә зиддиjjәт артыг доғрудан да, бир тәрәфдән, Рикардода сијаси игтисадын өз дахилиндә һазырланмыш һалда, дикәр тәрәфдән, о заманкы сосиализмдә вә күндәлик синфи мүбаризәдә өзүнү һазырлајан шәкилдә чыхыр. Буна о да әлавә олунур ки, вулгар сијаси игтисад өз инкишафынын даһа еркән пилләләриндә материалы һәлә һеч дә тамамилә ишләнмәмиш һалда көрүр вә буна көрә игтисади проблемләрин сијаси игтисад нөгтеји-нәзәриндән һәллиндә өзү һәлә аз-чох иштирак едир, буна да биз, көрдүјүмүз кими, мәсәлән, *Сеjдә* раст кәлирик, һалбуки Бастиа кими бирисинә анчаг әдәби оғурлугла мәшғул олмаг вә өз мүһакимәләри илә классик сијаси игтисадын *хошакәлмәз* чәһәтини арадан галдырмаг олар.

Лакин Бастиа һәлә ахырынчы пиллә дејилдир. О һәлә алимлијинин чатышмамасы илә вә һаким синфин мәнафеји хатиринә бәзәк-дүзәк вердиjи елмә тамамилә сәтһи бәләд олмасы илә фәргләнир. Онун мәддаһлығы һәлә өз гызғынлығы илә фәргләнир вә әслиндә онун көрдүjү ишдән ибарәт олур, чүнки сијаси игтисадын мәзмунуну о башгаларындан өзү үчүн ән чох јарарлы олдуғу шәкилдә көтүрүр. Ән ахырынчы форма *професcор формасыдыр;* бу форма ишә «тарихи чәһәтдән» киришир вә агиланә бир мө'тәдилликдә һәр јердә «ән јахшысыны» ахтарыр, һәм дә нәтичәдә зиддиjjәтләр алынырса, онун үчүн бунун әһәмиjjәти јохдур, онун үчүн анчаг сечиб көтүрдүкләринин долғунлуғу әһәмиjjәтлидир. Бу, бүтүн системләри чылызлашдырмаг [922] демәкдир, һәмин системләрин һәр јериндә ити учлары гырыб атырлар вә бунлар игтибаслар јазылан үмуми дәфтәрдә бир-биринин јанында динч јола кедир. Бурада мәддаһ гызғынлығына алимнүмалыг бир һәдд гојур, игтисадчы мүтәфәккирләрин мүбалиғәләринә јухарыдан ашағы илтифатла нәзәр салыр вә бунлары анчаг гәрибә һаллар кими өз мискин чызма-гарасына дахил едир. Бу чүр әсәрләр јалныз сијаси игтисадын бир елм кими артыг өз јолуну баша вурдуғу заман мејдана кәлдиjинә көрә, һәмин әсәрләр ејни заманда бу елмин *мәзарыдыр.* (Бунларын кујa белә бир јолла сосиалистләрин дә хәјалларындан јүксәјә галхдыглары барәсиндә данышмағына да дәјмәз.) Смитин, Рикардонун вә башгаларынын һәтта һәгигәтән дәрин олан фикрләри дә,—нәинки онларын өз вулгар үнсүрү,—бурада нә исә кәмағыл бир шеј олур вә вулгар фикирләрә чеврилир. Өзүнү тәвазөкарлыгла

сијаси игтисад Фукидиди е'лан етмиш олан[156] чәнаб профессор *Рошер* бу чүр устадыр. Онун өзүнү Фукидид илә ејниләшдирмәси, бәлкә дә, онун Фукидид барәсиндә малик олдуғу тәсәввүрә, мәһз белә бир тәсәввүрә әсасланыр ки, куја Фукидид һәмишә сәбәблә нәтичәни гарышдырармыш.

Доғрудур, *фаиз кәтирән капитал* формасында чох бариз шәкилдә белә бир чәһәт өзүнү көстәрир ки, капитал әсла өз әмәјини тәтбиг *етмәдән* өзкә әмәјинин бәһрәләрини мәнимсәјир: ахы бурада капитал бир просес олмаг е'тибары илә истеһсал просесиндән ајрылмыш олдуғу формада өзүнү көстәрир. Лакин бу формада капитал анчаг она көрә белә бир шәкилдә һәрәкәт едир ки, о һәгигәтән өз-өзүнә, һеч бир әмәк тәтбиг етмәдән әмәк просесинә дахил олур,—елә бир үнсүр кими дахил олур ки, о өз-өзүнә *дәјәр* јарадыр, дәјәрин мәнбәји олур. Фаиз кәтирән капитал әмәк тәтбиг етмәдән мәһсул дәјәринин бир һиссәсини мәнимсәјирсә, о өз тәрәфиндән һеч бир әмәк тәтбиг етмәдән дәјәрин бу һиссәсини јаратмышдыр, ону өз-өзүндән, ex proprio sinu* јаратмышдыр.

Классик сијаси игтисадчылар вә буна көрә һәмчинин тәнгиди сијаси игтисадчылар үчүн өзкәнинләшдирмә формасы чәтинликләр төрәтдији вә онлар тәһлил јолу илә буну арадан галдырмаға чалышдыглары һалда, вулгар сијаси игтисад, әксинә, мәһсул дәјәринин мүхтәлиф һиссәләринин бир-биринә гаршы дурдуғу һәмин *өзкәнинләшдирмәдә* илк дәфә өзүнү тамамилә өз евиндә һисс едир: схоластик өзүнү «ата аллаһ, оғул аллаһ вә мүгәддәс руһ аллаһ» формулунда тамамилә өз мүһитиндә һисс етдији кими, вулгар игтисадчы да «торпаг—рента, капитал—фаиз, әмәк—әмәк һаггы» формулуна белә јанашыр. Ахы бу елә бир формадыр ки, бурада һадисәләрин сәтһиндә һәмин шејләр бир-бири илә билаваситә әлагәдар көрүнүр, буна көрә һәмчинин елә бир формадыр ки, капиталист истеһсал үсулунун әсири олан бу истеһсал акентләринин тәсәввүрләриндә вә шүурунда бунлар белә бир формада јашајыр. Вулгар сијаси игтисад һәгигәтдә анчаг ади тәсәввүрләри доктриначылыг дилинә чевирмәклә нә гәдәр чох мәшғул олурса, бир о гәдәр өзүнү садә, *тәбии* вә үмумән фајдалы һесаб едир, бир о гәдәр өзүнү һәр чүр нәзәри һијләләрдән узаг һесаб едир. Буна көрә о, капиталист истеһсалы формаларыны нә гәдәр даһа артыг өзкәнинләшмиш шәкилдә гавраjырса, ади тәсәввүрләр мүһитинә бир о гәдәр јахын олур, јә'ни өз тәбии мүһитиндә бир о гәдәр чох үзүр.

Бундан әлавә, бу һал мәддаһлыға чох бөјүк хидмәтләр көстәрир. Зира, мәсәлән, «торпаг—рента, капитал—фаиз, әмәк—

---

* — өз ичәрисиндән. *Ред.*

әмәк һаггы» формулунда изафи дәјәрин мүхтәлиф формалары вә капиталист истеһсалынын мүхтәлиф шәхсијјәтләри [Gestalten] бир-биринә өзкәнинләшмиш һалда гаршы дурмур, бир-бири үчүн кәнар вә лагејд вәзијјәтдә, јалныз фәргли вәзијјәтдә, *антагонизмсиз* гаршы дурур. Мүхтәлиф кәлирләр тамамилә мүхтәлиф мәнбәләрдән һасил олур, бири—торпагдан, дикәри—капиталдан, үчүнчүсү—әмәкдән. Демәли, бунлар бир-бири илә дүшмән әлагәсиндә дејилдирләр, зира үмумијјәтлә һеч бир дахили әлагәдә дејилдирләр. Бунунла белә, онлар истеһсалда бирликдә фәалијјәт көстәрирсә, бу, аһәнкдар фәалијјәтдир, аһәнкдарлығын ифадәсидир; мәсәлән, кәндли, өкүзләр, котан, торпаг, бунларын бир-бириндән нә гәдәр фәргли олдуғуна бахмајараг, әкинчиликдә, керчәк әмәк просесиндә *аһәнкдар сурәтдә* бирликдә ишләјир. Бунларын арасында антагонизм варса, буну јарадан анчаг, мәһсулдан, онларын бирликдә јаратдығы дәјәрдән истеһсал акентләри ичәрисиндә кимин даһа чох мәнимсәмәли олмасы үстүндә кедән рәгабәтдир. Бә'зән бурада иш савашмаға кәлиб чатырса, һәр һалда ән нәһајәт торпаг, капитал вә әмәк арасындакы бу рәгабәтин сон нәтичәси шәклиндә белә олур: онлар бөлкү һаггында өз [923] мүбаһисәләри кедишиндә өз рәгабәтләри сајәсиндә мәһсулун дәјәрини о гәдәр артырмыш олурлар ки, һәр биринә даһа бөјүк тикә чатыр, белә ки, онларын рәгабәтинин өзү онларын аһәнкдарлығынын ифадәси, бүтүн истеһсал акентләринин анчаг ирәлиләдән ифадәси олур.

Мәсәлән, *Рауну* тәнгид едәрәк ч-б Арнд дејир:

«Мүәллиф өз сәләфләриндән бә'зиләринин тә'сири алтына дүшмүшдүр вә милли сәрвәтин үч үнсүрү (әмәк һаггы, капиталдан алынан рента вә торпаг рентасы) илә јанашы саһибкар кәлири шәклиндә дөрдүнчү үнсүр тәтбиг едир; бунунла да *елмимизин»* (!) «һәр чүр кәләчәк инкишафы үчүн А. Смит тәрәфиндән бу гәдәр еһтијатла јүксәлдилмиш олан бүтүн зәмин дағыдылыр, бунун да нәтичәсиндә бизим мүәллифин әсәриндә белә бир инкишафы хәјала кәтирмәк дә әбәсдир»(*Karl Arnd*. Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845, сәһ. 477).

«Капиталдан алынан рента» дејәркән, ч-б Арнд *фаизи* нәзәрдә тутур (јенә орада, сәһ. 123). Бәс бириси инанмаса ки, А. Смит милли сәрвәти *капиталдан алынан фаизә,* торпаг рентасына вә әмәк һаггына мүнчәр едир, онда нечә? (Ахы Смит мәһз әксинә оларағ *мәнфәәти* капиталдан капиталистчәсинә истифадәнин нәтичәси кими көстәрир вә дәфәләрлә гәти шәкилдә гејд едир ки, *фаиз*—үмумијјәтлә изафи дәјәрдән ибарәт олдуғу дәрәчәдә—һәмишә анчаг мәнфәәтдән *төрәмә* формадыр.) Бу һалда вулгар игтисадчы көстәрдикләри мәнбәләри

охујаркән, бурада дејиләнләрин тамамилә әксинә олан бир шеј охујур. Смитин «мәнфәәт» јаздығы јердә Арнд «фаиз» охујур. Бәс о, А. Смитин «фаизини» охујаркән нәји нәзәрдә тутур? Мәһз бу *«елмимизин* еһтијатлы инкишаф етдиричиси» белә бир мараглы кәшф едир:

«Мадди не'мәтләрин тәбии јарадылмасы кедишиндә—тамамилә мәдәни өлкәләрдә—мүәјјән дәрәчәјә гәдәр санки фаиз дәрәчәсини тәнзим етмәли олан *бирчә* һадисә вардыр: бу—Авропа мешәләриндәки одунчаг күтләсинин иллик артым нәтичәсиндә чохалдығы нисбәтдир. Бу артым *онларын мүбадилә дәјәриндән әсла асылы олмадан»* (ағачлар барәсиндә белә демәк күлүнчдүр ки, онлар «мүбадилә дәјәриндән асылы олмадан» өз артымыны тәнзим едир!) «һәр јүзә 3-дән 4-ә гәдәр нисбәтиндәдир. *Буна көрә дә»* (јә'ни она көрә ки, ағачларын мүбадилә дәјәри онларын артымындан нә гәдәр асылы олса да, бу артым «онларын мүбадилә дәјәриндән асылы олмадан» баш верир!) «инди пул чәһәтдән ән зәнкин олан өлкәләрдә онун» (фаиз дәрәчәсинин) «дурдуғу сәвијјәдән ашағы дүшәчәјини көзләмәк олмаз» (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. 124—125).

Бу, «мешәдә јетишән фаиз дәрәчәси» адына лајигдир, онун ихтирачысы исә ситат кәтирилән әсәрдә һәмчинин «елмимиз» саһәсиндә диггәти «ит веркиси»[157] философу олмасы илә чәлб етмишдир.

* * *

[«Мәнфәәт (о чүмләдән дә сәнаје мәнфәәти) аванс едилән капиталын кәмијјәтинә пропорсионалдыр; сәнаје капиталистинин алдығы *«әмәк һаггы»* исә, әксинә, капиталын кәмијјәтинә тәрс нисбәтдәдир: капиталлар бөјүк олмадыгда, бу «әмәк һаггы» да бөјүк олур (зира бурада капиталист өзкә әмәјини истисмар едән шәхслә өз әмәји сајәсиндә јашајан ишчи арасында нә исә орта бир шејдир), капитал бөјүк олдугда чох кичик олур вә ја мәнфәәтдән тамамилә ајрылмыш олур, мәсәлән, мүдир олдуғу һалда. Идарәетмә әмәјинин бир һиссәси јалныз капиталла әмәк арасында дүшмәнчәсинә әксликдән, капиталист истеһсалынын антагонист характериндән ирәли кәлир, тәдавүл просесинин доғурдуғу «әмәјин» $^{9}/_{10}$ һиссәси кими, онун faux frais de production*-уна аиддир. Дирижор-капелмејстерин оркестрдәки аләтләрин мүлкијјәтчиси олмасы һеч дә мәчбури дејилдир вә бир дирижор кими онун вәзифәләринә оркестр үзвләрини сахламаг хәрчләри илә еһтикар етмәк дахил дејилдир, үмумијјәтлә онларын «әмәк һаггы» илә дирижорун һеч бир әлагәси јохдур. Чох гәрибәдир ки, Чон Стуарт Милл кими, «сәнаје мәнфәәтини» әмәјә нәзарәт үчүн әмәк һаггына чевир-

* — истеһсал просесиндә билавасиҭә иштирак етмәјән, лакин һәмин шәраитдә зәрури олан кәнар хәрчләр. *Ред.*

мәкдән өтрү «фаиз», «сәнаје мәнфәәти» формаларыны әсас тутан игтисадчылар Смит, Рикардо вә ады чәкилмәјә лајиг олан бүтүн игтисадчыларла бирликдә гәбул едирләр ки, орта фаиз дәрәчәси, орта фаиз нормасы орта мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур, бу да, Миллин фикринчә, әмәк һаггы нормасына тәрс нисбәтдәдир вә, демәли, һаггы өдәнилмәмиш әмәкдән, изафи әмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Үмумијјәтлә нәзарәт һаггынын орта мәнфәәт нормасына әсла дахил олмадығыны ашағыдакы ики факт ән јахшы сүбут едир:

[924] 1) бу факт сүбут едир ки, мүдирин һәр һансы башга фабрикдә олдуғу кими һагг алдығы вә бүтүн идарәетмә әмәјини ичра етдији, нәзарәтчиләрин өзләринин анчаг ишчи олдуғу кооператив фабрикләрдә* мәнфәәт нормасы орта мәнфәәт нормасындан ашағы дејил, јухарыдыр;

2) инһисара алынмамыш олан бә'зи хүсуси мәшғәлә саһәләриндә мәнфәәт, мәсәлән, хырда дүканчынын, фермерин вә и. а. мәнфәәти орта мәнфәәт нормасындан даим хејли јүксәк олурса, игтисадчылар буну һаглы олараг онунла изаһ едирләр ки, бу адамлара әмәк һаггыны өзләри верирләр. Белә бир адам тәк ишләјирсә, онун мәнфәәти 1) онун кичик капиталына фаиздән, 2) онун әмәк һаггындан, 3) изафи вахтын елә бир һиссәсиндән ибарәтдир ки, бу вахт әрзиндә капитала саһиб олмаг она өзкәләри үчүн дејил, өзү үчүн ишләмәк имканы верир,— бу һиссә исә артыг фаиздә ифадә олунмамышдыр. О, фәһлә сахлајырса, онларын изафи вахты да бураја дахилдир.

Мөһтәрәм *Сениор* (Нассау) да, әлбәттә, *сәнаје мәнфәәтини* нәзарәт үчүн әмәк һаггына чевирир. Лакин о, доктриначы ибарәләриндән дејил, фәһләләрлә фабрикантлар арасында әмәли мүбаризәдән сөһбәт дүшән кими, бу фырылдаглары унудур. Бу заман о, мәсәлән, иш вахтына һәдд гојулмасы әлејһинә чыхыр, чүнки, мәсәлән, онун дедијинә көрә, $11^1/_2$ саатлыг иш күнү әрзиндә фәһләләр капиталист үчүн бирчә саат ишләјәрдиләр вә јалныз бу саатын мәһсулу капиталистин мәнфәәтини тәшкил едәрди (бураја *фаиз* дахил дејилдир, буну өдәмәк үчүн онлар, Сениорун һесабына көрә, јенә дә бир саат ишләјирләр). Беләликлә, бурада сәнаје мәнфәәти истеһсал просесиндә капиталистин әмәјинин әмтәәјә әлавә етдији дәјәрә дејил, фәһләләрин һаггы өдәнилмәјән иш вахтынын әмтәәјә әлавә етдији дәјәрә бирдән-бирә бәрабәр олур. Сәнаје мәнфәәти капиталистин өз әмәјинин мәһсулу олсајды, Сениорун шикајәти бу барәдә олмазды ки, фәһләләр ики саат дејил, бирчә саат мүфтә ишләјирләр, хүсусилә дә дејә билмәзди ки, фәһләләр $11^1/_2$ саат әвә-

---

* Мүгајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 378 вә 528. *Ред.*

зиндә ҹәми $10^1/_2$ саат ишләсәјдиләр, *әслә* мәнфәәт *олмазды*; о демәли оларды ки, фәһләләр $11^1/_2$ саат әвәзиндә анҹаг $10^1/_2$ саат ишләјирләрсә, капиталист $11^1/_2$ саат иш үчүн дејил, анҹаг **$10^1/_2$ саат үчүн нәзарәт һаггы алыр вә, демәли, бир саатын нә**зарәт һаггыны итирир, бу һалда исә фәһләләр она ҹаваб верә биләрдиләр ки, $10^1/_2$ саатын ади әмәк һаггы онлара кифајәт едирсә, капиталистә $10^1/_2$ саатын *даһа јүксәк әмәк һаггы* кифајәт етмәлидир.

Ҹон Стүарт Милл кими елә игтисадчылар вар ки, онлар рикардочудурлар вә мәнфәәтин садәҹә изафи дәјәрә, изафи әмәјә бәрабәр олмасы мүддәасыны һәтта елә бир формада сөјләјирләр ки, мәнфәәт нормасы вә әмәк һаггы бир-биринә тәрс нисбәтдә олур вә әмәк һаггы нормасы мәнфәәт нормасыны мүәјјән едир (бу исә белә бир формада дүзкүн дејилдир),— баша дүшүлмүр ки, нә јолла бу игтисадчылар гәфилдән сәнаје мәнфәәтини фәһләләрин изафи әмәјинә дејил, капиталистин өз әмәјинә чевирирләр,—онлар анҹаг өзкә әмәјини истисмар етмәк функсијасыны әмәк адландырырлар,—ахы онда һәгигәтән белә чыхыр ки, бу әмәк үчүн верилән һагг дүзҹә, мәнимсәнилмиш өзкә әмәјинин мигдарына бәрабәрдир, јахуд бу һагг капиталистә истисмар нә кими бир кәркинлик баһасына баша кәлирсә, һәмин кәркинлијин дәрәҹәсиндән дејил, билавасиә истисмар дәрәҹәсиндән асылыдыр. (Капиталист истеһсалы шәраитиндә бу әмәји истисмар етмәк функсијасы нә дәрәҹәдә һәгиги әмәк тәләб едирсә, һәмин дәрәҹәдә мүдирин әмәк һаггында ифадә олунур.) Тәкрар едирәм, баша дүшүлмүр ки, нә јолла бу игтисадчылар (бир рикардочу кими) мәнфәәти онун һәгиги үнсүрүнә мүнчәр етдикдән сонра, фаизлә сәнаје мәнфәәтинин бир-биринә гаршы гојулмасына ујуб јанылырлар, ахы сәнаје мәнфәәти мәнфәәтин јалныз *либасы дәјишилмиш формасыдыр* вә ону һәр һансы бир мүстәгил форма кими шәрһ етмәк мәнфәәтин маһијјәтини билмәмәкдән ирәли кәлир. Ахы мәнфәәтин бир һиссәси анҹаг она көрә *сәнаје* мәнфәәти кими, просесдә фәалијјәтдән (әсил фәал просесдән) әмәлә кәлән һиссә кими (бу просесә исә һәмчинин фәалијјәт көстәрән капиталистин көрдүјү иш дә дахилдир) вә *бунун нәтиҹәсиндә* капиталистин әмәји үчүн чатасы һиссә кими мејдана чыхыр ки, дикәр һиссәси, *фаиз,* бир шеј олмаг е'тибары илә өз-өзүнә фәалијјәт көстәрән, мүстәгил сурәтдә јарадан бир шеј олмаг е'тибары илә капитала просесдән асылы олмадан чатасы бир һиссә кими мејдана чыхыр. Демәли—о сәбәбә көрә ки, капитал вә ондан ирәли кәлән изафи дәјәр, фаиз ады алтында, *мистик* бир шеј е'лан едилир. Јалныз тәсәввүрләрдән ирәли кәлән вә капиталын ән хариҹи симасыны, онун сәтһдә көрүндүјү шәклини көстәрән бу консепсија Рикардо консепсијасынын ачыгҹа эк-

синәдир вә онун дәјәр анлајышына тамамилә зиддир. Капитал дәјәр олдуғуна көрә, онун дәјәри онда олан әмәклә һәлә бу капитал просесә дахил олмаздан әввәл мүәјјән едилмишдир. Капитал просесә бир шеј кими дахил олдуғуна көрә, о һәмин просесә истеһлак дәјәри кими дахил олур, истеһлак дәјәри олдуғуна көрә исә о өз фајдалылығындан асылы олмајараг, һеч бир заман мүбадилә дәјәри јарада билмәз. Биз бурадан көрүрүк ки, рикардочулар өзләринин мүәллимини нә гәдәр көзәл баша дүшүрләр. Пул капиталистинә нисбәтлә сәнајечи, әлбәттә, бунда тамамилә һаглыдыр ки, о, фәалијјәт көстәрән капиталист олдуғуна вә, демәли, һәгигәтән изафи әмәк сыхыб чыхардығына көрә, бу изафи әмәјин бир һиссәсини өз чибинә гојур. Пул капиталистинә нисбәтлә о, ишчидир, лакин *капиталист, јә'ни өзкә әмәјинин истисмарчысы олмаг е'тибары илә ишчидир.* [925] Фәһләләрә гаршы исә белә бир дәлил *күлүнчдүр* ки, онларын әмәјинин истисмары капиталистә әмәк сајәсиндә баша кәлир вә буна көрә фәһләләр бу истисмар үчүн она һәлә бир һагг да вермәлидирләр. Бу, гуллар үзәриндәки нәзарәтчинин гул гаршысында кәтирдији дәлилдир. }

* * *

Ичтимаи истеһсал просесинин һәр бир мүгәддәм шәрти ејни заманда онун нәтичәсидир, онун һәр бир нәтичәси исә ејни заманда мүгәддәм шәрт кими мејдана чыхыр. Буна көрә дә истеһсал просесинин чәрәјан етдији бүтүн *истеһсал мүнасибәтләри* маһијјәтчә ејни дәрәчәдә һәм онун мәһсуллары, һәм дә онун шәртләридир. Биз бу просеси өз керчәк харичи тәзаһүрү һалында нә гәдәр чох нәзәрдән кечиририксә, онун симасы шәртләр формасында даһа чох мөһкәмләнир, белә ки, бу шәртләр онун өзүндән асылы олмајараг ону мүәјјән едән бир шеј кими көрүнүр, просес иштиракчыларынын өз мүнасибәтләри исә просес иштиракчыларына мадди шәртләр кими, мадди гүввәләр кими, шејләрин мүәјјәнликләри кими көрүнүр, хүсусилә она көрә ки, капиталист просесиндә һәр бир үнсүр, һәтта ән садә бир үнсүр, мәсәлән, әмтәә артыг мүәјјән бир тәһрифдир вә шәхсләр арасындакы мүнасибәтләри шејләрин хассәләри кими вә һәмин шејләрин ичтимаи хассәләринә шәхсләрин мүнасибәтләри кими мејдана чыхмаға артыг мәчбур едир.

{ «Фаиз гәнаәтин мәһсулдар тәтбиги үчүн верилән һагдыр; әсил мә'нада мәнфәәт *бу мәһсулдар тәтбиг заманы нәзарәт фәалијјәти* үчүн верилән һагдыр» («Westminster Review»[158], *јанвар 1826-чы ил,* сәһ. 107—108).

Демәли, бурада фаиз пулун вә и. а. капитал кими тәтбиг едилдији үчүн верилән һагдыр; демәли, фаиз өзлүјүндә капиталдан, өзүнүн капитал олмаг кејфијјәтинә көрә һагг олан

капиталдан төрәјир. Сәнаје мәнфәәти исә «бу мәһсулдар тәтбиг заманы», јә'ни истеһсал просесинин өзүндә капиталын вә ја капиталистин дашыдығы функсија үчүн верилән һагдыр. } [925]

[925] *Фаиз* мәнфәәтин анчаг сәнаје капиталисти, фәалијјәт көстәрән капиталист тәрәфиндән капитал мүлкијјәтчисинә верилән һиссәдир. Фәалијјәт көстәрән капиталист изафи әмәји јалныз капитал (пул, әмтәә) вә и. а. сајәсиндә мәнимсәјә билдијинә көрә, бунун бир һиссәсини һәмин васитәни она чатдырана верир. Һәм дә капитал мүлкијјәтчиси өз пулуну капитал кими фәалијјәт көстәрмәјә мәчбур етмәјиб, бу пулдан капитал кими истифадә етмәк истәјирсә, буну анчаг белә бир шәртлә едә биләр ки, мәнфәәтин бир һиссәси илә кифајәтләнсин. Онлар әслиндә һәмкардырлар: бири капиталын һүгуги мүлкијјәтчиси, дикәри исә капиталы тәтбиг етдији вахта гәдәр онун игтисади мүлкијјәтчисидир. Лакин мәнфәәт јалныз истеһсал просесиндән ахыб кәлдијинә көрә, јалныз онун нәтичәси олдуғуна вә һәлә анчаг истеһсал едилмәли олдуғуна көрә, *фаиз* әслиндә һәлә анчаг ичра едилмәли олан изафи әмәјин бир һиссәсинә јалныз бир иддиадыр, кәләчәк әмәк үчүн титулдур, һәлә мөвчуд олмајан әмтәәләрин *дәјәринин бир һиссәсинә* иддиадыр, демәли,—бу фаиз һансы мүддәтин ахырында верилмәлидирсә, һәмин мүддәт әрзиндә баш верән истеһсал просесинин һәлә анчаг нәтичәсидир.

[926] Капитал һәлә өдәнилмәздән әввәл сатын алыныр (јә'ни фаизлә борч көтүрүлүр). Бурада пул, иш гүввәсинин вә и. а. сатын алынмасында олдуғу кими, тә'дијјә васитәси шәклиндә фәалијјәт көстәрир. Буна көрә дә, мәсәлән, бу күн сатын алынан вә, дејәк ки, анчаг алты һәфтәдән сонра һаггы өдәнилмәли олан памбығын гијмәти кими, капиталын да гијмәти— фаиз—сәнајечинин авансларына (о өз капиталы илә ишләјирсә, өзүнә вердији аванса) дахилдир. Фаиз дәрәчәсиндә—пулун базар гијмәтиндә—баш верән дәјишикликләр дә башга әмтәәләрин базар гијмәтләриндәки дәјишикликләр кими бурада вәзијјәти дәјишдирмир. Әксинә, пулун—пул капитал кими фаиз кәтирән капиталын ады беләдир—базар гијмәти, һәр бир башга әмтәәнин базар гијмәти кими, пул базарында мүәјјән олунур, алычыларла сатычыларын рәгабәти илә, тәләб вә тәклифлә мүәјјән олунур. Пул капиталистләри илә сәнаје капиталистләри арасындакы бу мүбаризә јалныз мәнфәәти бөлүшдүрмәк үстүндә кедән мүбаризәдир, бөлкү заманы ики тәрәфдән һәр биринә чатасы пај үстүндә кедән мүбаризәдир. Нисбәт өзү (тәләб вә тәклиф), һәмчинин онун ики гүтбүндән һәр бири дә истеһсал просесинин нәтичәсидир, јахуд ади диллә десәк, һәр бир анда ишин вәзијјәти илә, тәкрар истеһсал просеси вә

онун үнсүрләринин һәр бир мүәјјән анда нә вәзијјәтдә олмасы илә [мүәјјән едилир]. Лакин өз формасына вә харичи тәзаһүрүнә көрә бу мүбаризә капиталын *гијмәтини* (фаизи) һәлә капитал тәкрар истеһсала дахил олмаздан әввәл мүәјјән едир. Һәм дә бунун мүәјјән едилмәси әсил истеһсал просесиндән кәнарда олур вә бу просесдән асылы олмајан шәртләрлә тәнзим едилир,—бундан әлавә, истеһсал просеси һансы шәртләр чәрчивәсиндә баш вермәлидирсә, гијмәтин мүәјјән олунмасы да һәмин шәртләрдән бири кими мејдана чыхыр. Буна көрә елә көрүнүр ки, һәмин мүбаризә кәләчәк мәнфәәтин мүәјјән һиссәси үзәриндә мүлкијјәт титулуну нәинки тәсбит едир, һәтта бу мүбаризә һәмин һиссәнин өзүнү мәчбур едир ки, истеһсал просесиндән бир нәтичә кими чыхмасын, әксинә, бу просесә мүгәддәм шәрт кими, капиталын гијмәти кими дахил олсун, нечә ки, әмтәәнин гијмәти вә ја әмәк һаггы бу просесә мүгәддәм шәрт кими дахил олур, һәрчәнд әслиндә даим—тәкрар истеһсал просесиндә—бу просесдән чыхыр. Әмтәә гијмәтинин бир аванс кими мејдана чыхан вә артыг нәгд әмтәә гијмәти кими истеһсал гијмәтинә [Produktionspreis] дахил олан һәр бир үнсүрү сәнаје капиталистинә даһа изафи дәјәр кими, surplus value кими көрүнмүр. Буна көрә дә мәнфәәтин просесә капиталын гијмәти кими дахил олан һиссәси аванс едилән хәрчләрә аиддир, даһа изафи дәјәр кими мејдана чыхмыр вә просесин *мәһсулундан* онун әввәлчәдән мә'лум олан мүгәддәм шәртләриндән биринә чеврилир, өзлүјүндә просесә мүстәгил формада дахил олуб онун нәтичәсини мүәјјән едән *истеһсал шәртинә* чеврилир.

(Мәсәлән, фаиз дәрәчәси ашағы дүшүрсә, базар шәраити дә әмтәәләрин гијмәтләрини онларын хәрчләри гијмәтләриндән ашағы салмағы тәләб едирсә, сәнајечи сәнаје мәнфәәти нормасыны ашағы салмадан әмтәәләрин гијмәтини ашағы сала биләр; о һәтта өз әмтәәсинин гијмәтини ашағы салыб, даһа јүксәк сәнаје мәнфәәти көтүрә биләр, бу исә, доғрудур, јалныз өз капиталы илә ишләјән адама мәнфәәт нормасынын, үмуми мәнфәәтин ашағы дүшмәси кими көрүнәрди. *Әввәлчәдән мә'лум истеһсал* шәрти кими көрүнән һәр шеј—мәһз әмтәәләрин, әмәк һаггынын, капиталын гијмәти, јә'ни бу үнсүрләрин базар гијмәтләри,—әмтәәнин һәр бир мүәјјән анда мөвчуд олан *базар гијмәтинә* мүәјјәнедичи әкс тә'сир көстәрир, ајрыча әмтәәнин һәгиги *хәрч гијмәти* исә јалныз базар гијмәтләринин дәјишилмәләри ичәрисиндә өзүнә јол ачыр, бу базар гијмәтләринин анчаг өз-өзүнә таразлашмасыдыр, нечә ки, әмтәәләрин *дәјәрләри* бүтүн мүхтәлиф әмтәәләрин хәрч гијмәтләринин таразлашмасындан өзүнә јол ачыр. Буна көрә дә о чыхылмаз даирә ки, вулгар бахышлар тәмсилчиси, истәр капиталист

шүурунун нәзәриjjәчиси олсун, истәрсә әмәли капиталист, онун ичәрисиндә һәрәкәт едир вә үзәриндә бу сөзләр jазылмышдыр, әмтәәләрин гиjмәтләри әмәк һаггыны, фаизи, мәнфәәти вә рентаны мүәjjән едир, һәм дә эксинә, әмәjин, фаизин, мәнфәәтин вә рентанын гиjмәтләри әмтәәләрин гиjмәтләрини мүәjjән едир,—бу даирә анҹаг елә бир *даирәви һәрәкәтин ифадәсидир* ки, бурада ән үмуми ганунлар керчәк һәрәкәтдә вә һадисәләрин сәтһиндә зиддиjjәтли шәкилдә реаллашыр.)

Демәли, изафи дәjәрин бир һиссәси, *фаиз,* просесә дахил олан капиталын *базар гиjмәти* кими меjдана чыхыр вә буна көрә дә о, изафи дәjәр кими деjил, истеһсал шәрти кими меjдана чыхыр. Беләликлә, изафи дәjәри ики категориjаjа мәнсуб олан—просесдән кәнарда дуран вә бурада иштирак едән—капиталистләрин өз араларында бөлүшдүрмәси елә көрүнүр ки, изафи дәjәрин бир һиссәси просесдән кәнарда дуран капитала, дикәр һиссәси исә просесдәки капитала чатмалыдыр. Бөлкүнүн габагҹадан мүәjjән едилмәси бир һиссәнин дикәриндән асылы олмамасы кими көрүнүр; бир һиссәнин просесин өзүндән асылы олмамасы кими көрүнүр; нәһаjәт, мүәjjән бир шеjин, *пулун, әмтәәнин* имманент хассәси, лакин бу шеjләрин *капитал* олмаг е'тибары илә имманент хассәси кими көрүнүр, бу да jенә мүәjjән бир мүнасибәтин ифадәси кими деjил, елә меjдана чыхыр ки, бу пул, бу әмтәә *технолоҗи ҹәһәтдән* әмәк просеси үчүн нәзәрдә тутулмуш олур; һәмин шеjләр мәһз бундан өтрү нәзәрдә тутулмаг саjәсиндә капитал олур; бундан өтрү нәзәрдә тутулдугларына көрә һәмин шеjләр әслиндә әмәк просесинин өзүнүн садә үнсүрләридир, [927] демәли, бу шеjләр *әмәк просесинин* садәҹә *белә үнсүрләри олмаг е'тибары илә капитал* олур.

Бунда мистик һеч бир шеj jохдур ки, әмтәәнин дәjәри гисмән онда еһтива едилән әмтәәләрин дәjәринә, гисмән әмәjин дәjәринә, jә'ни һаггы өдәнилән әмәjә, гисмән дә һаггы өдәнилмәjән, лакин бунунла белә сатыла билән әмәjә бөлүнүр вә әмтәә дәjәринин һаггы өдәнилмәjән әмәкдән ибарәт олан һиссәси, jә'ни әмтәәдә олан изафи дәjәр өзү дә фаизә, сәнаjе мәнфәәтинә вә рентаjа бөлүнүр, jә'ни бу мәҹму изафи дәjәрин билаваситә мәнимсәjиҹиси вә «истеһсалчысы» онун һиссәләриндән бирини торпаг мүлкиjjәтчисинә, дикәрини капитал мүлкиjjәтчисинә вермәлидир,—белә ки, мәҹму изафи дәjәрдән онун өзү үчүн сахладығы үчүнҹү һиссә онун әлиндә сәнаjе мәнфәәти ады илә галыр, бу да ону фаиздән вә рентадан, һәмчинин изафи дәjәрин өзүндән вә мәнфәәтин өзүндән фәргләндирир. Изафи дәjәрин, jә'ни әмтәә дәjәриндән мүәjjән һиссәнин бу хүсуси графалара вә jа категориjалара парчаланмасы тамамилә аjдындыр вә дәjәрин өзүнүн ганунуна әсла зидд деjилдир. Ла-

кин бүтүн бунлар мистикләшир, зира изафи дәјәрин бу мүхтәлиф һиссәләри мүстәгил форма алыр, бунлар мүхтәлиф шәхсләрин әлинә ахыб кәлир, бунларын үзәриндәки титулун әсасландығы үнсүрләр мүхтәлифдир, нәһајәт, изафи дәјәрин бу мүхтәлиф һиссәләри просесә онун шәртләри олараг мүстәгил сурәтдә гаршы дурур. Дәјәрин парчалана билдији һиссәләрдән бунлар дәјәри *тәшкил едән* мүстәгил үнсүрләрә, *тәшкиледичи үнсүрләрә* чеврилир. Бунлар базар гијмәти үчүн белә үнсүрләрдир. Бунлар доғрудан да базар гијмәтинин тәшкиледичи үнсүрләри олур. Нечә олур ки, просесин шәртләри олмаг е'тибары илә онларын бу заһири мүстәгиллијинин өзүнү дә дахили ганун тәнзим едир, белә ки, онлар јалныз заһири чәһәтчә мүстәгил бир шеј кими *көрүнүр,*—бу һал истеһсал просесинин һеч бир моментиндә һадисәләрин сәтһинә чыхмыр вә мүәјјәнедичи, шүурлу амил кими фәалијјәт көстәрмир. Мәһз әксинә. Просесин нәтичәсини онун үчүн мүстәгил шәрт кими көстәрән бу заһири чәһәт о заман ән чох мөһкәмлик кәсб едир ки, әмтәәнин гијмәтинә—истеһсал шәртләринин гијмәтләри олараг—*изафи дәјәрин һиссәләри* дахил олур.

Фаиз вә рента мәсәләси исә мәһз беләдир. Бунлар сәнаје капиталистинин вә фермерин авансларына аиддир. Бунлар бурада артыг һаггы өдәнилмәмиш изафи әмәјин ифадәси кими дејил, һаггы өдәнилмиш изафи әмәјин ифадәси кими, јә'ни елә бир изафи әмәјин ифадәси кими мејдана чыхыр ки, истеһсал просесиндә бу әмәк үчүн еквивалент верилмишдир, доғрудур, фәһләнин изафи әмәјини тәшкил етдији һалда, фәһләјә дејил, башга шәхсләрә—капитал вә торпаг мүлкијјәтчиләринә верилмишдир. Фаиз вә рента фәһләјә мүнасибәтлә изафи әмәкдир, лакин бунлар верилмәли олдуғу [пул] капиталистинә вә торпаг мүлкијјәтчисинә мүнасибәтлә еквивалентдир. Буна көрә дә бунлар изафи дәјәр кими дејил, хүсусилә дә изафи әмәк кими дејил, «капитал» әмтәәнин вә «торпаг» әмтәәнин *гијмәтләри* кими мејдана чыхыр, зира бунлар [пул] капиталистинә вә торпаг мүлкијјәтчисинә анчаг әмтәә саһибләри олдугларына көрә, анчаг бу әмтәәләрин саһибләри вә сатычылары олдугларына көрә верилир. Буна көрә дә әмтәә дәјәринин фаиздән ибарәт олан һиссәси капитал үчүн верилән *гијмәтин тәкрар истеһсалы* кими, рентадан ибарәт олан һиссәси исә торпаг үчүн верилән гијмәтин *тәкрар истеһсалы* кими мејдана чыхыр. Демәли, бу гијмәтләр әмтәәнин мәчму гијмәтинин *тәшкиледичи* һиссәләридир. Бу нәинки сәнаје капиталистинә белә *көрүнүр:* онун үчүн фаиз вә рента һәгигәтән онун авансларынын бир һиссәсини тәшкил едир, һәм дә бунлар, бир тәрәфдән, онун әмтәәсинин *базар гијмәти* илә мүәјјән олунарса,—бу базар гијмәтиндә ичтимаи просес вә ја онун нәтичәси әмтәәјә хас

олан мүәјјәнлик кими, бу просесин дә дәјишмәләри, онун һәрәкәти дә әмтәә гијмәтинә хас олан дәјишиклик кими мејдана чыхыр,—дикәр тәрәфдән, *базар гијмәти* бунларла мүәјјән олунур, нечә ки, памбығын базар гијмәти иплијин базар гијмәтини мүәјјән едир, дикәр тәрәфдән исә, иплијин базар гијмәти памбыға олан тәләби вә, демәли, памбығын базар гијмәтини мүәјјән едир.

Изафи дәјәр һиссәләри олан фаиз вә рента әмтәәләрин—«торпаг» әмтәәнин вә «капитал» әмтәәнин—*гијмәтләри* олараг истеһсал просесинә дахил олур, бунун да нәтичәсиндә онлар елә бир формада мөвчуд олур ки, һәмин форма нәинки онларын һәгиги мәншәјини кизләдир, һәтта ону ачыгча инкар едир.

Изафи әмәјин, *һаггы өдәнилмәјән* әмәјин дә капиталист истеһсалы просесинә *һаггы өдәнилән* әмәк кими әһәмијјәтли дәрәчәдә дахил олмасы бурада елә мејдана чыхыр ки, әмәкдән фәргли олан истеһсал үнсүрләри—торпаг вә капитал—үчүн һагг верилмәлидир, јахуд әмтәәнин гијмәтинә аванс едилмиш әмтәәләрин вә әмәк һаггынын гијмәтиндән фәргли олан *хәрчләр* дахилдир. Изафи дәјәрин һиссәләри—фаиз вә рента—бурада истисмар едән капиталистин хәрчләри, авансы кими мејдана чыхыр.

Орта мәнфәәт әмтәәләрин истеһсал гијмәтләринә мүәјјәнедичи шәкилдә дахил олур вә, демәли, артыг бурада изафи дәјәр нәтичә кими дејил, шәрт кими; әмтәә дәјәринин парчаландығы һиссәләрдән бири кими дејил, әмтәәнин *гијмәтини* тәшкил едән һиссә кими мејдана чыхыр. Лакин *истеһсал гијмәтинин* өзү кими, *орта мәнфәәт* дә даһа чох идеал сурәтдә мүәјјәнедичидир, бунунла бәрабәр аванслардан *артыг галан һиссә* кими [928] вә әсил мә'нада истеһсал хәрчләриндән фәргли олан гијмәт кими мејдана чыхыр. *Мөвчуд базар гијмәти шәраитиндә,* јә'ни просесин билаваситә нәтичәсиндә орта мәнфәәт алынырмы, ја алынмыр, орта мәнфәәтдән чох, јохса аз мәнфәәт алыныр,—бу һал тәкрар истеһсалы, јахуд, даһа доғрусу, тәкрар истеһсалын мигјасыны мүәјјән едир; ону мүәјјән едир ки, нә мигдарда нәгд капитал бу вә ја дикәр истеһсал даирәсинә ахыб кәлир вә ја, әксинә, бурадан көтүрүлүр, һәмчинин ону мүәјјән едир ки, јени јығылмыш капиталлар нә кими пропорсијаларда бу вә ја дикәр даирәләрә чан атыр вә, нәһајәт, ону мүәјјән едир ки, бу вә ја дикәр даирәләр пул базарында нә дәрәчәдә алычы кими мејдана чыхыр. Әксинә, *фаиздә* вә *рентада* изафи дәјәрин һиссәләри ајрыча истеһсал гијмәти үчүн мүгәддәм шәрт олараг тамамилә тәсбит олунмуш формада ајрыча мејдана чыхыр вә аванс формасында антисипасија олунмушдур.

* * *

{*Аванс* олан шеји, јә'ни капиталист тәрәфиндән верилмиш шеји *хәрҹ* [*Kosten*] адландырмаг олар. Бу ифадәјә көрә, мәнфәәт һәмин хәрҹләрдән артыг олан һиссә кими мејдана чыхыр. Бу, ајры-ајры истеһсал гијмәтләринә аиддир. Авансларын мүәјјән етдији гијмәтләри исә онда *Kostenpreise*[159] адландырмаг олар.

Орта мәнфәәтлә, јә'ни аванс едилмиш капиталын гијмәти үстәкәл орта мәнфәәтлә мүәјјән едилән гијмәтләри *истеһсал хәрҹләри* [*Produktionskosten*] адландырмаг олар, чүнки бу мәнфәәт тәкрар истеһсал үчүн шәртдир, әмтәәләрин тәклифини вә капиталларын мүхтәлиф даирәләр арасында бөлүшдүрүлмәсини тәнзим едән бир шәртдир. Бу гијмәтләр әслиндә *истеһсал гијмәтләридир*. [*Produktionspreise*].

Нәһајәт, әмтәәнин истеһсалы үчүн сәрф едилән әмәјин (маддиләшмиш вә билаваситә әмәјин) һәгиги мигдары онун *дәјәридир*. Бу дәјәр әмтәәнин өзү үчүн реал истеһсал хәрҹләрини тәшкил едир. Она мүвафиг кәлән гијмәт анҹаг пулда ифадә олунан дәјәридир.

«Истеһсал хәрҹләри» [«Produktionskosten»] термини ишләдиләркән, нөвбә илә каһ биринҹиси, каһ икинҹиси, каһ да үчүнҹүсү нәзәрдә тутулур.}

* * *

Изафи дәјәр тәкрар истеһсал едилмәсәјди, әлбәттә, изафи дәјәрлә бирликдә онун фаиз адланан һиссәси дә, рента адланан һиссәси дә јох оларды вә бунунла бирликдә һәмин изафи дәјәрин *антисипасијасы* да, јахуд онун әмтәәләрин *гијмәтләри* олараг истеһсал хәрҹләринә дахил олмасы да арадан галхарды. Истеһсала дахил олан нәгд дәјәр онда үмумијјәтлә бурадан *капитал* кими чыхмазды, буна көрә тәкрар истеһсал просесинә *капитал* кими дахил ола да билмәзди вә ја *капитал* кими борҹ верилә дә билмәзди. Демәли, ејни мүнасибәтләрин,—капиталист истеһсалы үчүн шәрт олан мүнасибәтләрин,—мәһз даим тәкрар истеһсал едилмәси нәтиҹәсиндә бунлар нәинки һәмин просесин иҹтимаи формалары вә нәтиҹәләри кими, һәмчинин онун үчүн даими *мүгәддәм шәртләр* кими мејдана чыхыр. Лакин бунлар јалныз онун өзүнүн даим *нәзәрдә тутдуғу*, јаратдығы, *истеһсал етдији* мүгәддәм шәртләр кими белә олур. Демәли, бу тәкрар истеһсал һеч дә шүурлу тәкрар истеһсал дејилдир вә, әксинә, анҹаг даим бу мүнасибәтләрин *мүгәддәм шәртләри* кими вә истеһсал просеси үзәриндә һөкм

сүрән *шәртләри* кими мөвчуд олмасында мејдана чыхыр. Мәсәлән, әмтәә дәјәринин парчалана билдији һиссәләрдән онун *тәшкиледичи* һиссәләри алынар ки, бунлар да бир-биринин гаршысына бир-биринә гаршы мүстәгил олан, буна көрә дә өз *вәһдәтинә* гаршы мүстәгил олан һиссәләр кими чыхыр, бу вәһдәт исә, әксинә, онларын *комбинасијасы* кими мејдана чыхыр. Буржуа көрүр ки, мәһсул даим истеһсал үчүн шәрт олур. Лакин о көрмүр ки, истеһсал мүнасибәтләринин өзү, онун истеһсал етдији шәраитдә мөвчуд олан вә она габагчадан верилмиш тәбии мүнасибәтләр кими көрүнән ичтимаи формалар әслиндә бу спесифик ичтимаи истеһсал үсулунун даими мәһсулудур вә анчаг бунун нәтичәсиндә һәмин истеһсал үсулунун даими мүгәддәм шәртидир. Мүхтәлиф мүнасибәтләр вә моментләр нәинки мүстәгил бир шеј кими әлаһиддәләшиб гәрибә шәкилдә мөвчуд олур вә бурада елә көрүнүр ки, бунлар бир-бириндән асылы дејилдир, һәмчинин бунлар шејләрин билаваситә хассәләри кими тәсәввүр олунур, шеј шәкли алыр.

Беләликлә, капиталист истеһсалы акентләри нә исә чыхылмаз бир аләмдә јашајырлар вә онларын өз мүнасибәтләри онлара шејләрин хассәләри, истеһсалын шеј үнсүрләринин хассәләри кими көрүнүр. Лакин ән ахырынчы, өн васитәли формаларда, еіни заманда васитәчилијин нәинки көрүнмәз олдуғу, һәтта өзүнүн ачыгча әкслијинә чеврилдији формаларда капиталын мүхтәлиф сурәтләри истеһсалын керчәк амилләри кими вә билаваситә тәмсилчиләри кими мејдана чыхыр. Фаиз кәтирән капитал пул капиталистиндә, сәнаје капиталы сәнаје капиталистиндә, рента кәтирән капитал торпаг мүлкијјәтчиси олан лендлордда, нәһајәт, әмәк муздлу фәһләдә шәхсләшир. Мүстәгил шәхсијјәтләрдә шәхс һалы алан вә бунунла бирликдә анчаг шәхсләшмиш шејләрин нүмајәндәләри кими мејдана чыхан белә тәсбит олунмуш сурәтләр олараг онлар рәгабәтә вә һәгиги истеһсал просесинә дахил олурлар. Рәгабәт дахили әлагәләрин белә харичи бир шејә чеврилмәсини тәләб едир. Капиталын көстәрилән тәсбит едилмиш сурәтләри елә формалардыр ки, бунлар рәгабәт үчүн тәбии-тарихи мә'нада тәбиәтин вердији бир шеј кими мөвчуд олур вә сәтһдә тәзаһүр едән [929] рәгабәт өзү анчаг бу тәһриф олунмуш аләмин һәрәкәтидир. Бу һәрәкәтдә дахили әлагәнин өзүнә јол ачдығы дәрәчәдә о, мистик бир ганун кими мејдана чыхыр. Буна ән јахшы сүбут сијаси игтисад өзүдүр, кизли һала дүшмүш әлагәни јенидән ашкара чыхармагла мәшғул олан елмдир. Рәгабәтдә һәр шеј бу ән заһири, ән сон формада мејдана чыхыр. Мәсәлән, базар гијмәти бурада һөкмран бир шеј кими, фаиз дәрәчәси, рента, әмәк һаггы, сәнаје мәнфәәти дәјәрин тәшкиледичи үнсүрләри кими, торпағын гијмәти вә капиталын гијмәти

исә тәсәррүфаты идарә етмәк үчүн һөкмән нәзәрә алынмалы олан әввәлчәдән мә'лум хәрҹләр маддәләри кими мејдана чыхыр.

Биз көрдүк ки, А. Смит әввәлҹә дәјәри әмәк һаггына, мәнфәәтә (фаизә) вә рентаја бөлүр, сонра исә, әксинә, бунлары әмтәә гијмәтләринин мүстәгил тәшкиледичи үнсүрләри кими тәсвир едир*. Онун биринчи консепсијасында кизли әлагә икинҹи консепсијасында исә бу әлагәнин хариҹи тәзаһүрү көстәрилмишдир.

Һадисәләрин сәтһи даһа чох әсас көтүрүлсә, орта мәнфәәт формасындан башга, фаизи вә һәтта рентаны да әмтәә гијмәтләринин (јә'ни *базар гијмәтләринин)* тәшкиледичи һиссәләри кими тәсвир етмәк олар. Фаизи билаваситә белә тәшкиледичи һиссә кими тәсвир етмәк олар, чүнки о, хәрчләр гијмәтинә дахилдир. Торпағын гијмәти олараг рента, билаваситә мәһсулун гијмәтини мүәјјән едә билмәсә дә, бу вә ја дикәр истеһсал үсулуну мүәјјән едир: истәр кичик торпаг саһәсиндә чох капитал тәмәркүзләшсин, истәрсә кичик капитал кениш саһәјә бөлүнсүн; истәр өз базар гијмәти рентанын гијмәтини ән јахшы өдәјән бу вә ја башга нөв мәһсул—гарамал вә ја тахыл истеһсал едилсин, зира рента ичарә мүгавиләсинин бағландығы мүддәт баша чатана гәдәр верилмәлидир. Демәли, рента сәнаје мәнфәәтиндән чыхылма олмамагдан өтрү отлаг әкин јеринә, әкин јери исә отлаға чеврилир вә и. а. Беләликлә, рента ајрыча мәһсулун базар гијмәтини билаваситә мүәјјән етмир, буну долајы јолла едир, мәһсулларын ајры-ајры нөвләри арасында елә бир нисбәт јарадыр ки, тәләб вә тәклиф бунлардан һәр бири үчүн ән јахшы гијмәти тә'мин етсин, бу гијмәт исә рентаны верә билсин. Бу мә'нада рента, мәсәлән, тахылын базар гијмәтини билаваситә мүәјјән етмирсә, о билаваситә мал-гаранын вә и. а. базар гијмәтини мүәјјән едир, гысасыны десәк, елә даирәләрин мәһсулларынын базар гијмәтини билаваситә мүәјјән едир ки, орада рента һәмин даирәнин өз мәһсулунун базар гијмәти илә мүәјјән олунмур, мәһсулун базар гијмәти исә дәнли тахыл әкилән торпағын вердији рента нормасы илә мүәјјән олунур. Мәсәлән, сәнаје ҹәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрдә әтин һаггы һәмишә чох баһа олур, јә'ни нәинки өз истеһсал гијмәтиндән, һәтта өз дәјәриндән дә хејли јүксәк олур. Зира онун гијмәти нәинки онун истеһсал хәрҹләрини, һәмчинин торпагда тахыл беҹәриләҹәји һалда торпағын верәҹәји рентаны да өдәмәлидир. Әкс һалда капиталын үзви гурулушунун [сәнаједәки капиталын гурулушуна] хејли јахын олдуғу вә һәтта дәјишән капиталдан сабит капиталын даһа артыг үстүнлүјү илә фәрг-

* Бах: бу ҹилд, I һиссә, 69—74. *Ред.*

ләндијн ири малдарлыгда әт јалныз чох чүз'и *мүтләг рентаны* өдәјә биләрди вә ја әсла *мүтләг рента* вермәзди. Лакин әтин өдәдији вә билаваситә онун гијмәтинә дахил олан рента ејни торпағын әкинчилик үчүн истифадә едиләчәји һалда верәчәји мүтләг вә дифференсиал рентанын мәбләғи илә мүәјјән олунур. Бурада бу дифференсиал рента да чох вахт олмур. Буна ән јахшы сүбут одур ки, әт тахылын рента вермәдији торпагда рента верир.

Беләликлә, *мәнфәәт* мүәјјәнедичи шәкилдә истеһсал гијмәтинә дахил олурса, демәк олар ки, әмәк һаггы, фаиз вә мүәјјән дәрәчәдә рента мүәјјәнедичи шәкилдә базар гијмәтинә вә, әлбәттә, мүәјјәнедичи шәкилдә истеһсал гијмәтинә дахил олур. Әлбәттә, бир һалда ки, бүтөвлүкдә фаизин һәрәкәти мәнфәәтлә мүәјјән олунур, бир һалда ки, тахыл рентасы гисмән мәнфәәт нормасы илә, гисмән әкинчилик мәһсулунун дәјәри илә вә мүхтәлиф торпагларын вердији мәһсулларын мүхтәлиф дәјәрләринин таразлашыб базар дәјәри һалы алмасы илә, мәнфәәт нормасы исә—гисмән әмәк һаггы илә, гисмән дә сабит капитал истеһсал едән истеһсал даирәләриндә әмәк мәһсулдарлығы илә, демәли,—әмәк һаггынын јүксәклији вә әмәк мәһсулдарлығы илә мүәјјән олунур, әмәк һаггы исә әмтәәнин мүәјјән һиссәсинин еквивалентинә мүнчәр олур (јә'ни әмәк һаггы әмтәәдә олан һаггы өдәнилмиш әмәјә, мәнфәәт исә онда олан һаггы өдәнилмәмиш әмәјә бәрабәрдир) вә, нәһајәт, бир һалда ки, әмәк мәһсулдарлығынын артмасы әмтәәләрин гијмәтинә анчаг ики үсулла тә'сир көстәрә билир,—онларын дәјәринә тә'сир көстәриб ону азалда биләр вә онларын изафи дәјәринә тә'сир көстәриб ону јүксәлдә билир,—онда бүтүн мәсәлә сон нәтичәдә иш вахты илә мүәјјән олунан дәјәрә мүнчәр олур. Хәрчләр гијмәти аванс едилмиш капиталларын дәјәри үстәкәл онларын истеһсал етдији вә мәчму капиталда ајры-ајры даирәләрин пајына мүвафиг олараг бу даирәләр арасында бөлүнән изафи дәјәрдән башга бир шеј дејилдир. Мәсәлән, ајрыча бир даирә дејил, мәчму капитал нәзәрдән кечириләрсә, хәрчләр гијмәти дәјәрә мүнчәр олур. Дикәр тәрәфдән, мүхтәлиф даирәләрин капиталларынын рәгабәти нәтичәсиндә һәр бир даирәнин базар гијмәтләри даим хәрчләр гијмәтинә мүнчәр олур. Һәр бир ајрыча даирәдә капиталистләрин рәгабәти әмтәәнин базар гијмәтини онун базар дәјәринә мүнчәр етмәјә чан атыр. Мүхтәлиф даирәләрин капиталистләринин рәгабәти базар дәјәрләрини бүтүн даирәләр үчүн үмуми олан хәрч гијмәтләринә мүнчәр едир.

Рикардо дәјәри, онун өзү илә мүәјјән олунан дәјәр һиссәләринин тәшкил етмәси һаггында Смитин мүддәасы әлејһинә чыхыр. Лакин о бурада ардычыл дејилдир. Әкс һалда о, Смит

илә бу барәдә мүбаһисә едә билмәзди ки, мәнфәәт, әмәк һаггы вә рента гијмәтә дахилдирми, јә'ни она *тәшкиледичи сурәтдә* дахилдирми, јохса, онун иддиа етдији кими, анчаг мәнфәәт вә әмәк һаггы дахилдир. Аналитик чәһәтдән бунлар дахилдир, чүнки бунларын һаггы верилир. О, әксинә, белә демәли иди: һәр бир әмтәәнин гијмәтини мәнфәәтлә әмәк һаггына парчаламаг олар, бә'зи әмтәәләрин (һәм дә *долајы јолла* бир чох әмтәәләрин) гијмәтини мәнфәәтә, рентаја вә әмәк һаггына парчаламаг олар; лакин *һеч бир* әмтәәдә гијмәти бунлар тәшкил етмир, [930] чүнки әмтәәләрин дәјәри мүстәгил вә de propriis fontibus* фәалијјәт көстәрән мүәјјән кәмијјәтли амилләр олмаг е'тибары илә бу компонентләрин *чәмләнмәси јолу илә әмәлә кәлмир,* дәјәр мә'лумдурса, көстәрилән һиссәләрә ән мүхтәлиф пропорсијаларда бөлүнә биләр. Мәсәлә елә дејилдир ки, әввәлчәдән мә'лум амилләр—мәнфәәт, әмәк һаггы вә рента—чәмләнилмәк вә ја комбинәләшдирилмәк јолу илә *дәјәрин* кәмијјәтини мүәјјән етсин; мәсәлә беләдир ки, ејни бир *дәјәр кәмијјәти,* габагчадан мә'лум олан *дәјәр кәмијјәти* әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја парчаланыр вә мүхтәлиф шәртләрдән асылы олараг бу үч категорија арасында чох мүхтәлиф шәкилдә бөлүшдүрүлүр.

Фәрз едәк ки, истеһсал просеси дәјишилмәз шәраитдә даим тәкрар олунур, јә'ни тәкрар истеһсал да истеһсал кими ејни шәраитдә давам едир. Бурада әмәк мәһсулдарлығынын дәјишмәз олмасы вә ја һәр һалда елә бир вәзијјәт фәрз едилир ки, мәһсулдарлығын дәјишилмәси истеһсал акентләри арасындакы мүнасибәтләри дәјишдирмәсин, белә ки, мәһсулдар гүввәнин дәјишилмәси нәтичәсиндә әмтәәләрин дәјәрләри јүксәлсәјди вә ја ашағы дүшсәјди дә истеһсал акентләри арасында әмтәәләрин дәјәринин бөлүшдүрүлмәси әввәлки кими галарды. Бу һалда дәјәри, јахуд гијмәти, тамы дәјәрин мүхтәлиф һиссәләринин мүәјјән етдијини сөјләмәк нәзәри чәһәтдән дүзкүн олмаса да, әмәли чәһәтдән белә демәк дүзкүн оларды ки, онлар дәјәри тәшкил едир, чүнки тәшкил дејәркән һиссәләрин чәмләнмәси васитәси илә тамын јаранмасы нәзәрдә тутулур. Әмтәәнин дәјәри јенә әввәлки кими ејнилә [аванс едилмиш капиталын] дәјәри илә изафи дәјәрә бөлүнәрди, [јени] јарадылан дәјәр ејнилә әмәк һаггы илә мәнфәәтә парчаланарды, мәнфәәт исә ејнилә фаизә, сәнаје мәнфәәтинә вә рентаја ајрыларды. Буна көрә дә белә демәк оларды: *Г,* әмтәәнин гијмәти әмәк һаггына, мәнфәәтә [фаизә] вә рентаја бөлүнүр, дикәр тәрәфдән исә, әмәк һаггы, мәнфәәт (фаиз) вә рента дәјәри, јахуд, даһа доғрусу, гијмәти тәшкил едир.

* — өз мәнбәләриндән. *Ред.*

Лакин тәкрар истеһсалын belә мүнтәзәм шәкилдә, јахуд бир бәрабәрдә давам етмәсинә—истеһсалын ејни шәраитдә тәкрар олунмасына—һәгигәтдә тәсадүф едилмир. Мәһсулдарлыг дәјишилир вә истеһсал шәртләрини дәјишдирир. Шәртләр дә мәһсулдарлығы дәјишдирир. Бунун нәтиҹәсиндә алынан ујғунсузлуглар исә гисмән сәтһдәки дәјишмәләрдә өзүнү көстәрир вә бунлар гыса мүддәтдә таразлашыр, гисмән дә фәргләрин (divergences), тәдриҹи топланмасында өзүнү көстәрир вә бунлар да ја бөһрана, заһирән зорла әввәлки мүнасибәтләрә гајыдылмасына доғру апарыр, ја да јалныз чох тәдриҹи гајдада өзүнә јол ачыр вә бунлары истеһсал шәртләринин дәјишилмәси кими гәбул етмәјә наил олур.

Изафи дәјәрин антисипасија едилдији фаиз вә рента формасында фәрз едилир ки, тәкрар истеһсалын *у м у м и* характери дәјишилмәз галыр. Капиталист истеһсал үсулу јашамагда давам етдикҹә, бу мәһз белә́дир. Икинҹиси, һәтта фәрз едилир ки,—бу да чох вә ја аз дәрәҹәдә баш верир—мүәјјән вахт үчүн бу истеһсал үсулунун мүәјјән мүнасибәтләри дәјишилмәз галыр. Беләликлә, истеһсалын нәтиҹәси онун үчүн *мөһкәм, буна көрә дә мүгәддәм шәрт олан бир шәрт* кими, һәм дә *истеһсалын шеј шәртләринин* мөһкәм *хассәси* кими *тәсбит олунур.* Истеһсал просесинин һәмишә мүнчәр олдуғу вә онун һәмишә јенидән тәкрар истеһсал етдији мүхтәлиф үнсүрләрин бу заһири *мүстәгиллијинә бөһранлар* сон гојур.

{Һәгиги игтисадчы үчүн *дәјәр* нәдирсә, әмәли капиталист үчүн *базар гијмәти* һәмин шејдир—бүтүн һәрәкәтин даими prius*-удур. }

Фаиз кәтирән капитал капиталист истеһсалы үчүн спесифик олан вә она ујғун кәлән форманы *кредитдә* алыр. Кредит капиталист истеһсал үсулунун өзү тәрәфиндән јарадылмыш бир формадыр. (*Тиҹарәт капиталынын* [капиталист истеһсал үсулуна] табе едилмәси әслиндә белә бир јенилик јаранмасыны тәләб етмир, чүнки әмтәә вә пул, әмтәә тәдавүлү вә пул тәдавүлү капиталист истеһсалы үчүн елементар мүгәддәм шәрт олараг галыр вә јалныз мүтләг мүгәддәм шәртләрә чеврилир. Беләликлә, тиҹарәт капиталы, бир тәрәфдән, капиталын үмуми формасыдыр, дикәр тәрәфдән дә о, капиталы мүәјјән функсијасында тәмсил етдијинә, јалныз тәдавүл просесиндә фәалијјәт көстәрән капиталы тәмсил етдијинә көрә, онун мәһсулдар капиталла мүәјјән едилмәси онун формасында һеч бир шеји дәјишдирмир.)

Дәјәрләрин хәрҹ гијмәтләри һалында таразлашмасы јалныз елә бир јолла баш верир ки, ајрыҹа капитал бүтүн синфин

* — илкини, мүгәддәми. *Ред.*

мәчму капиталынын бир һиссәси кими фәалијјәт көстәрир, дикәр тәрәфдән дә, бүтүн синфин мәчму капиталы истеһсалын тәләбатына ујғун олараг мүхтәлиф элаһиддә даирәләр арасында бөлүнүр. Бу, кредит сајәсиндә баш верир. Кредит сајәсиндә нәинки бу таразлашма мүмкүн олур вә асанлашыр, һәмчинин капиталын бир һиссәси—пул капиталы формасында—ишдә елә бир үмуми материал кими мејдана чыхыр ки, бүтүн синиф бунун васитәси илә ишләјир. Бу, кредитин бир әһәмијјәти. Дикәри дә ондан ибарәтдир ки, капитал тәдавүл просесиндә кечмәли олдуғу метаморфозлары гысалтмаға, тәдавүл вахтыны, өзүнүн пула чеврилмәсини вә и. а. габагчадан дујмаға вә [931] бу јолла өз мәһдудлуғуна мүгавимәт көстәрмәјә даим чан атыр. Нәһајәт, *јығым* функсијасы, бу функсија [кәлирин] капитала чеврилмәси дејил, изафи дәјәрин капитал формасында тәклифи демәк олдуғу дәрәчәдә, гисмән бу јолла әлаһиддә синфә һәвалә олунур, гисмән дә чәмијјәтин бүтүн *јығымлары* бу мә'нада капитал јығымы олур вә сәнаје капиталистләринин сәрәнчамына кечир. Чәмијјәтин сајсыз-һесабсыз нөгтәләриндә әлаһиддә баш верән бу әмәлијјат мүәјјән резервуарларда чәмләшиб бирләшир. Беләликлә дә әмтәәнин өз метаморфозунда донуб галмасы нәтичәси олараг бош-бошуна ишсиз јатыб галан пул капитала чеврилир.

* * *

«Торпаг—рента», «капитал—фаиз» иррасионал ифадәләрдир, чүнки рента торпағын *гијмәти* кими, фаиз исә капиталын *гијмәти* кими тәсбит олунур. Фаиз кәтирән капитал, рента кәтирән капитал, мәнфәәт кәтирән капитал формасында һәлә [бүтүн бу мүхтәлиф кәлирләрин] үмуми мәншәјини мүәјјән етмәк олар, чүнки үмумијјәтлә *капитал* изафи әмәјин мәнимсәнилмәсини дә еһтива едир, буна көрә дә бу мүхтәлиф формалар анчаг ону ифадә едир ки, капиталын истеһсал етдији бу изафи әмәк үмумијјәтлә капиталда капиталистләрин ики катеғоријасы арасында, әкинчилик капиталында исә капиталистлә торпаг мүлкијјәтчиси арасында бөлүшдүрүлүр.

Торпағын (иллик) *гијмәти* олмаг е'тибары илә рента вә капиталын *гијмәти* олмаг е'тибары илә фаиз дә $\sqrt{-3}$ гәдәр иррасионалдыр. Бу ахырынчы форма өз садә елементар формаларында олан әдәдә зиддир, нечә ки, һәмин формалар өз садә әмтәә вә пул формасында олан капитала зиддир. Рента илә фаиз бир-биринә экс мә'нада иррасионалдыр. «Торпаг—рента», торпағын гијмәти олмаг е'тибары илә рента торпағы бир әмтәә кими, елә бир истеһлак дәјәри кими ифадә едир ки, онун малик олдуғу дәјәрин пул ифадәси онун гијмәтинә бәра-

бәрдир. Лакин елә бир истеһлак дәјәри кими ифадә едир ки, бу да әмәјин мәһсулу дејилдир, дәјәрә малик ола билмәз, јә'ни ону мүәјјән мигдар ичтимаи әмәјин маддиләшмәси, мүәјјән мигдар әмәјин ичтимаи ифадәси һесаб етмәк олмаз. О белә дејилдир. Истеһлак дәјәринин мүбадилә дәјәри кими мејдана чыхмасы, әмтәә олмасы үчүн о, конкрет әмәјин мәһсулу олмалыдыр. Јалныз белә бир мүгәддәм шәрт олдугда, бу конкрет әмәк өзү дә *ичтимаи әмәк* кими, дәјәр кими тәмсил олуна биләр. Торпаг вә гијмәт ортаг өлчүсүз кәмијјәтләрдир, бунунла белә бунларын бир-биринә нисбәти олмалыдыр. Бурада дәјәри олмајан шејин гијмәти вардыр.

Дикәр тәрәфдән, капиталын гијмәти олмаг е'тибары илә фаиз экс иррасионаллығы ифадә едир. Бурада әмтәәнин *истеһлак дәјәри* олмадығы һалда, онун ики дәјәри вардыр: бир дәфә дәјәри, сонра да бу дәјәрдән фәргли олан гијмәти. Зира капитал, һәр шејдән әввәл, *пул мәбләғидир* вә ја мүәјјән пул мәбләғинә бәрабәр олан *мүәјјән мигдар әмтәәдир*. Әмтәә бир капитал кими борч верилирсә, о анҹаг *пул мәбләғинин* үстүөртүлү формасыдыр. Зира *капитал кими* борч верилән бир шеј филан гәдәр фунт памбыг дејилдир, дәјәри памбыгда мөвҹуд олан филан гәдәр *пулдур*. Буна көрә капиталын да *гијмәти* она анҹаг *пул мәбләғинин*, јә'ни пулда тәмсил олунан вә мүбадилә дәјәри формасында мөвҹуд олан дәјәр мәбләғинин варлығына олан бир нисбәтдәдир. Дәјәр мәбләғи онун өз пул формасында ифадә олунан гијмәтдән башга бир гијмәтә нечә малик ола биләр? Ахы гијмәт әмтәәнин истеһлак дәјәриндән *фәргли олан* дәјәридир. Демәли, әмтәәнин дәјәриндән фәргли бир шеј олмаг е'тибары илә гијмәт, пул мәбләғинин дәјәри олмаг е'тибары илә гијмәт (зира гијмәт анҹаг дәјәрин пулда ифадәсидир) contradictio in terminis*-дир.

Бу ифадә иррасионаллығыны — (предметин өзүнүн иррасионаллығы бундан ирәли кәлир ки, фаиздә капитал өзүнүн капитал олдуғу, јә'ни өз-өзүнә артан дәјәр олдуғу өз просесиндән ајрылыгда мүгәддәм шәрт кими мејдана чыхыр вә, дикәр тәрәфдән, рента кәтирән капитал анҹаг әкинчилик капиталы кими, анҹаг әлаһиддә даирәдә олан капитал кими рента кәтирир, јә'ни рента кәтирән капитал елә бир формада мејдана чыхыр ки, бу да онун өзүндән *ону үмумијјәтлә сәнаје капиталындан фәргләндирән үнсүрүн үзәринә кечир*), — бу иррасионаллығы вулгар игтисадчы о дәрәҹәдә һисс едир ки, о һәмин ифадәләри расионал етмәк үчүн һәр икисини сахталашдырыр. О иддиа едир ки, фаиз капитал үчүн верилир, чүнки капитал

---

* — терминләрдә зиддијјәт. *Ред.*

истеһлак дәјәридир; буна көрә дә о, өзлүјүндә мәһсулларын вә ја истеһсал васитәләринин тәкрар истеһсал үчүн малик олдуғу фајдалылыгдан, әмәк просесинин үнсүрү олараг капиталын бир шеј кими малик олдуғу фајдалылыгдан данышыр.

Лакин ахы капиталын фајдалылығы, онун истеһлак дәјәри онун әмтәә формасында артыг мејдандадыр вә бу фајдалылыг олмадан о, әмтәә олмазды вә онун дәјәри олмазды. Пул формасында капитал әмтәәләрин дәјәринин ифадәсидир вә [932] әмтәәләрин өз дәјәринә мүвафиг олараг әмтәәләрә чеврилә биләр. Лакин мән пулу машына, памбыға вә и. а. чевирирәмсә, мән пулу *еjни* дәјәрли истеһлак даирәләринә чевирирәм. Чеврилмә анчаг *дәјәрин формасына* аиддир. Пул формасында капитал елә бир истеһлак дәјәринә малик олур ки, о, һәр һансы әмтәә, лакин ејни дәјәрли әмтәә формасына чеврилә биләр. Әмтәә пула чеврилдији заман әмтәәнин дәјәри дәјишилмәдији кими, бу форманын дәјишилмәси нәтичәсиндә дә пулун дәјәри дәјишилмир. Мәним пула чевирә билдијим әмтәәләрин истеһлак дәјәри пула бу пулун дәјәриндән әлавә олараг бу дәјәрдән фәргли һеч бир гијмәт вермир. Лакин мән бу чеврилмәни габагчадан нәзәрдә тутуб десәм ки, гијмәт әмтәәләрин истеһлак дәјәри үчүн верилир, онда үмумијјәтлә әмтәәләрин истеһлак дәјәринин һаггы верилмир вә ја анчаг онларын мүбадилә дәјәринин һаггы верилдији дәрәчәдә верилир. Сатын алынан әмтәәнин истеһлак дәјәриндән нечә истифадә едилмәси, бу дәјәрин фәрди истеһлака, јохса истеһсал истеһлакына дахил олмасы онун мүбадилә дәјәриндә гәтијјән һеч бир шеји дәјишдирмир. Бунун нәтичәсиндә дәјишилән анчаг одур ки, бу әмтәәни ким алыр: сәнаје капиталисти, јохса билаваситә истеһлакчы. Буна көрә дә әмтәәнин мәһсулдар фајдалылығы онун үмумијјәтлә мүбадилә дәјәринә малик олдуғуну изаһ едә биләр, зира әмтәәләрдә олан әмәјин һаггы верилмәси үчүн бу әмтәәләр истеһлак дәјәринә малик олмалыдыр,—әкс һалда бунлар әмтәә дејилдир, бунлар анчаг о һалда әмтәәдир ки, истеһлак дәјәри илә мүбадилә дәјәринин вәһдәти олсун. Лакин бу истеһлак дәјәри һеч дә изаһ едә билмәз ки, мүбадилә дәјәри вә ја гијмәт олмаг е'тибары илә әмтәә бу гијмәтдән фәргли олан һәлә башга бир гијмәтә дә маликдир.

Биз көрүрүк ки, бурада вулгар игтисадчы *капиталы,* јә'ни пулу вә ја әмтәәни,—бунлар пул вә ја әмтәә кими өзләриндән *фәргләнән спесифик* мүәјјәнлијә малик олдугларына көрә,—садә *әмтәәјә* чевирмәјә чәһд етмәк васитәси илә чәтинликдән јаха гуртармаг истәјир, јә'ни о, мәһз изаһ едилмәли олан спесифик фәргдән јајыныр. О демәк истәмир ки, капиталда изафи әмәјин бу истисмар васитәси вардыр вә мәһз буна көрә капитал өз дәјәриндән артыг дәјәрә малик олур. Бунун әвә-

зиндә о дејир: капитал она көрә өз дәјәриндән артыг дәјәрә малик олур ки, о һәр һансы башга әмтәә кими, ади бир әмтәәдир, јә'ни она көрә ки, о, истеһлак дәјәринә маликдир. Бурада капитал әмтәә илә ејниләшдирилир, һалбуки мәһз әмтәәнин нә сурәтлә капитал кими мејдана чыха билдијини изаһ етмәк лазымдыр.

Торпаг барәсиндә вулгар игтисадчы әксинә һәрәкәт едир, бәлкә һәтта бир тутугушу кими физиократлары тәкрар едир. Орада, фаиздән бәһс едиләркән, о, капиталы әмтәәјә чевирир ки, капиталла әмтәә арасындакы *фәрги* вә әмтәәнин капитала чеврилмәсини изаһ етсин. Бурада о, торпағы капитала чевирир, чүнки капиталист мүнасибәти өзлүјүндә онун тәсәввүрүнә торпаг гијмәтиндән даһа асанлыгла јерләшир. Рентаны капиталын вердији фаиз кими тәсәввүр етмәк олар. Мәсәлән, рента 20-дирсә, фаиз дәрәчәси дә 5-ә бәрабәрдирсә, онда демәк олар ки, бу 20 һөкмән 400 ваһид капиталын фаизидир. Һәгигәтән онда торпаг 400-ә сатылыр, бу да рентанын 20 иллијә садәчә сатылмасыдыр. Онда антисипасија едилмиш ијирми иллик рента үчүн верилән бу һагг торпағын гијмәти олур. Бунунла да торпаг капитала чеврилир. Һәр илин 20 дәјәр ваһиди артыг анчаг торпаг үчүн верилмиш капиталдан алынан 5 фаиз олур. Бу јолла да «торпаг—рента» формулу «капитал—фаиз» формулуна чеврилир, бу өзү дә фантастик бир јолла әмтәәләрин истеһлак дәјәри үчүн верилән һагга, јә'ни «истеһлак дәјәри—мүбадилә дәјәри» нисбәтинә чеврилир.

Вулгар игтисадчылар ичәрисиндә тәһлилә даһа чох гадир оланлар баша дүшүрләр ки, торпағын гијмәти рентанын капиталлашмасы үчүн бир ифадәдән башга шеј дејилдир, әслиндә бу, бир нечә иллијә рентанын алғы гијмәтидир, бу илләрин сајы исә һәмин вахт мөвчуд олан фаиз дәрәчәсинә ујғун сурәтдә мүәјјән едилир. Онлар баша дүшүрләр ки, рентанын белә капиталлашмасында рента бир мүгәддәм шәртдир, демәли, рента, әксинә, өзүнүн капиталлашмасы илә изаһ едилә билмәз. Буна көрә онлар рентанын өзүнү инкар едир, ону торпаға гојулмуш капиталдан алынан фаиз е'лан едирләр, буна бахмајараг, онлар е'тираф едирләр ки, һеч бир капитал гојулмајан торпаг да рента верир, һәмчинин мүхтәлиф мүнбитлијә малик олан торпагларда *ејни мигдарда* капитал *мүхтәлиф* рента верир, јахуд мүнбитлији ејни олмајан торпагларда *ејни олмајан мигдарда* капитал *ејни гәдәр* рента верир. Ејниләә рентанын торпаға гојулмуш капиталын вердији фаиз олмасы һаггында онларын тезисинә бахмајараг, онлар буну да е'тираф едирләр ки, торпаға гојулан капитал—торпаг үчүн верилән рента һәгигәтән бу капиталла изаһ едилмәлидирсә,—сәнајејә әсас капитал формасында гојулан бәрабәр кәмијјәтли капиталын кәтир-

дији *фаизә* нисбәтән бәлкә дә беш гат артыг «фаиз», јә'ни беш ҝат артыг рента кәтирир.

Көрдүјүмүз кими, бурада һәр дәфә чәтинлик бунунла арадан галдырылыр: ондан *сәрфнәзәр едирләр* вә, әксинә, изаһ едилмәси лазым кәлән *спесифик фәрги* нә исә елә бир нисбәтлә әвәз едирләр ки, бу да һәмин фәргә әкс олан бир шеји ифадә едир вә, демәли, һәр һалда изаһ едиләси шеји ифадә *етмир*. [932]

[6) ВУЛГАР СОСИАЛИЗМИН ФАИЗӘ ГАРШЫ МҮБАРИЗӘСИ (ПРУДОН). ФАИЗЛӘ МУЗДЛУ ӘМӘК СИСТЕМИ АРАСЫНДАКЫ ДАХИЛИ ӘЛАГӘНИН БАША ДҮШҮЛМӘМӘСИ]

[935] Фаиз һаггында Прудонун Бастиа илә мүбаһисәси һәм сијаси игтисад категоријаларыны вулгар игтисадчынын мүдафиә етмәси үсулу үчүн, һәм дә онларын үзәринә сәтһи социализмин (Прудонун мүбаһисәси бу ада чәтин лајиг ола биләр) нечә һүчум етмәси үчүн сәчијјәвидир. Вулгар игтисадчылар һаггындакы бөлмәдә[160] биз буна гајыдачағыг. Бурада анчаг бир нечә илкин гејд вериләчәкдир.

Прудон капиталын һәрәкәтиндә үмумијјәтлә бир шеј анласајды, [пулун] гајытма һәрәкәти [фаиз кәтирән капитала] спесифик сурәтдә хас олан бир шеј кими ону пәрт етмәмәли иди. Ејнилә гајыдан мәбләғин дәјәринин артығы да. Бу, үмумијјәтлә капиталист истеһсалыны сәчијјәләндирән бир шејдир.

{Лакин көрәчәјимиз кими, Прудонда артыг һиссә әлавә верилән һиссәдир. Үмумијјәтлә о өз тәнгидиндә бир шакирд кими һәрәкәт едир вә тәнгид етмәк истәдији елмин ән илкин үнсүрләринә белә һеч бир заман јијәләнмәмишдир. Мәсәлән, о һеч бир заман пулу әмтәәнин зәрури формасы кими баша дүшмәмишдир. (Бах: биринчи һиссә[161].) Бурада о һәтта пулла капиталы да гарышдырыр,—буна әсасланыр ки, борч верилән капитал пул капитал кими, пул формасында мејдана чыхыр.}

Фаиз кәтирән капиталда Прудону мүгабилиндә һеч бир еквивалент верилмәјән артыг һиссә олмасы тәәччүбләндирмәли дејилди, зира изафи дәјәр,—капиталист истеһсалы исә мәһз буна әсасланыр,—һеч бир еквивалент баһасына әлдә едилмәјән дәјәрдир. Бунда фаиз кәтирән капитал үчүн сәчијјәви олан һеч бир шеј јохдур. Фаиз кәтирән капитал үчүн,—биз һәрәкәтин формасыны нәзәрдән кечирдијимизә көрә,—анчаг биринчи момент, Прудонун дүшүндүјүнүн мәһз әксинә олан момент сәчијјәвидир, мәһз, белә бир чәһәт сәчијјәвидир ки, борчверән әввәлчәдән пулун әвәзиндә еквивалент алмадан пулу верир вә, демәли, сөвдә борчверәнлә борчалан арасында

баш вердијинә көрә, капиталын фаизлә гајытмасы капиталын кечдији метаморфозларла [әсла әлагәдар дејилдир] вә бу метаморфозлар анчаг игтисади форманын метаморфозлары олдуғуна көрә, бир сыра мүбадилә әмәлијјатлары кими, әмтәәнин пула чеврилмәси вә пулун әмтәәјә чеврилмәси кими мејдана чыхыр, бунлар реал метаморфозлар, јахуд истеһсал просеси олдуғуна көрә исә, мәһсулдар истеһлака мүтабигдир. (Бурада истеһлак өзү игтисади форма һәрәкәтинин бир моментидир.)

Лакин пул борчверәнин әлиндә көрмәдији иши борчаланын әлиндә көрүр вә о һәгигәтән пулу капитал кими тәтбиг едир. Капитал олараг пул өз реал һәрәкәтини борчаланын әлиндә едир. Пул онун әлинә пул үстәкәл мәнфәәт кими, пул $+\frac{1}{x}$ пул кими гајыдыр. Борчверәнлә борчалан арасындакы һәрәкәт капиталын анчаг башланғыч вә сон нөгтәсини ифадә едир. Пул формасында капитал *А*-нын әлиндән *В*-нин әлинә кечир. *В*-нин әлиндә пул дөнүб капитал олур вә капитал олараг, мүәјјән дөврандан сонра мәнфәәтлә бирликдә гајыдыр. Бу аралыг әмәлијјатын, һәм тәдавүл просесини, һәм дә истеһсал просесини әһатә едән һәгиги просесин борчверәнлә борчалан арасындакы әмәлијјата әсла дәхли јохдур. Бу сөвдә анчаг пул өзүнү бир капитал кими *артыг* реаллашдырдыгдан сонра јенидән башланыр. Инди пул јенидән борчверәнин әлинә кечир, һәм дә мүәјјән бир артыглыгла гајыдыр, лакин бу артыглыг борчаланын реаллашдырдығы артыглығын анчаг бир һиссәсидир. Бу артыглығын борчалана галан һиссәси, онун алдығы еквивалент онун анчаг борчаланын пул сајәсиндә мәнимсәдији сәнаје мәнфәәтидир. Бүтүн бунлар борчверәнлә борчалан арасындакы сөвдәдә көрүнмәз олур. Бу сөвдә ики әмәлијјатла битир. Пулун *А*-нын әлиндән *В*-нин әлинә кечмәси. Пулун *В*-нин әлиндә галдығы фасилә. Фасиләдән сонра пулун фаизлә бирликдә *А*-нын әлинә гајытмасы.

Беләликлә, јалныз бу форма—*А* илә *В* арасындакы бу сөвдә,—нәзәрдән кечириләрсә, капиталын гуру формасы алынар вә бу форма үчүн васитә олан шеј кәнарда галар: пул a мәбләғ кими борч верилир вә мүәјјән мүддәтдән сонра $a+\frac{1}{x}a$ мәбләғ кими гајыдыр, бурада онларын арасында һеч бир васитәчи олмур, анчаг a мәбләғин ахыб кетмәси илә онун $a+\frac{1}{x}a$ мәбләғ шәклиндә керијә ахыб кәлмәси арасындакы мүддәт истиснадыр.

Бах бу иррасионал формада,—капиталын керчәк һәрәкәти илә јанашы, әлбәттә, мүстәгил һәрәкәт кими мөвчуд олуб һә-

мин һәрәкәти башлајан вә гуртаран формада,—ч-б Прудон бүтүн бу иши нәзәрдән кечирир, ону бу чүр нәзәрдән кечирдикдә исә һәр шеј онун үчүн лабүд олараг анлашылмаз галыр. Бу борч формасы,—алғы вә сатгыдан фәргли олан форма,—јох олсајды, онун фикринчә, артыг һиссә дә арадан галхарды. Әслиндә бу һалда анчаг артыг һиссәнин ики нөв капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәси арадан галхарды. Лакин әмтәә вә ја пул капитала чеврилә билирсә,—бу да муздлу әмәк әсасында һәмишә мүмкүндүр,—белә бир бөлкү даим јенидән баш верә биләр вә баш вермәлидир. Әмтәә вә пул капитал ола билмәсәјди,—буна көрә дә бунлары *in posse** капитал кими борч вермәк дә мүмкүн олмасајды,—бунлар муздлу әмәјә гаршы дура билмәзди. Беләликлә, бунлар *әмтәә* вә *пул* кими муздлу әмәјә гаршы дурмасајды вә, демәли, әмәк өзү дөнүб әмтәә олмасајды, бу мәһз [936] капиталист истеһсалындан әввәлки истеһсал үсулларына гајытмаг демәк оларды, орада исә әмәк әмтәәјә чеврилмир, әмәк күтләси исә һәлә тәһкимли вә ја гул әмәји шәклиндә мејдана чыхыр. Азад әмәк әсас олдугда, бу анчаг о һалда мүмкүндүр ки, фәһләләр өз истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчиси олсунлар. Азад әмәк капиталист истеһсалы чәрчивәсиндә *ичтимаи* әмәк кими инкишаф едир. Демәли, фәһләләрин истеһсал шәртләринин мүлкијјәтчиси олмасы о демәкдир ки, истеһсал шәртләри ичтимаи чәһәтчә бирләшмиш фәһләләрә мәхсусдур, фәһләләр ичтимаи чәһәтчә бирләшмиш фәһләләр кими истеһсал едирләр вә өзләринин истеһсалыны ичтимаиләшмиш истеһсал кими өзләринә табе едирләр. Лакин Прудон кими, муздлу әмәји, бунунла да капиталын әсасыны сахламаг истәмәк вә ејни заманда капиталын төрәмә формаларындан бирини инкар етмәк васитәси илә «бәлалары» арадан галдырмағы тәләб етмәк ушаглыгдыр.

«Gratuité du Crédit». Discussion entre *M. Fr. Bastiat* et *M. Proudhon*. Paris, 1850.

Борч она көрә Прудона бәла кими көрүнүр ки, борч сатгы дејилдир.

Фаизлә борч вермәк «бурада сатылан *шеј* үзәриндә мүлкијјәтдән һеч бир заман имтина етмәдән ејни шеји даим јенидән *сатмаг* вә даим јенидән онун мүгабилиндә *гијмәтини* алмаг демәкдир» («Gratuité du Crédit», «Voix du Peuple» гәзети[162] редакторларындан бири олан Шеве тәрәфиндән јазылмыш *биринчи мәктуб*, сәһ. 9).

Бу мәктубун мүәллифини чашдыран одур ки, борч верилән «шеј» (мәсәлән, пул вә ја ев) алғы вә сатгы заманы олдуғу кими мүлкијјәтчисини дәјишдирмир. Лакин о көрмүр ки, пул борч веріләркән борчверән бунун әвәзиндә һеч бир еквивалент

* — мүмкүн олан. *Ред.*

алмыр, һалбуки керчәк просесдә мүбадилә әмәлијјатлары формасында вә онларын әсасында нәинки еквивалент, һәмчинин һаггы өдәнилмәјән артыглыг да алыныр. Шејләр мүбадилә едилдикдә, дәјәр дәјишилмир вә ејни бир фәрд јенә әввәлки кими һәмин дәјәрин «мүлкијјәтчиси» олур. Изафи дәјәр мејдана кәлдикдә исә, һеч бир мүбадилә баш вермир. Јенидән әмтәә илә пулун мүбадиләси әмәлијјатлары башландыгда, изафи дәјәр әмтәәдә артыг мөвчуд олур. Прудон баша дүшмүр ки, дәјәрләр мүбадиләси ганунундан мәнфәәт, демәли, һәмчинин фаиз нә јолла ирәли кәлир. Буна көрә дә «ев», «пул» вә и. а., онун фикринчә, «капитал» кими дејил, «әмтәә кими... өз маја дәјәринә көрә» мүбадилә едилмәлидир («Gratuité du Crédit», сәһ. 43—44).

«Доғрудан да, шлјапа сатан шлјапачы... бу шлјапаларын әвәзиндә дәјәр алыр, нә чох, нә дә аз. Лакин пул борч верән капиталист... нәинки өз капиталыны азалмамыш шәкилдә кери алыр,—о өз капиталындан артыг, мүбадиләјә атдығындан артыг алыр, о, капиталдан артыг һәлә фаиз дә алыр...» (јенә орада, сәһ. 69).

Ч-б Прудонун шлјапачылары, көрүнүр, *капиталист* дејил, кустар, сәнәткардырлар.

«Тичарәтдә *капиталын фаизи* фәһләнин әмәк һаггы илә бирликдә *әмтәәнин гијмәтини тәшкил етмәк* үчүн бу *әмәк һаггына* бирләшдијинә көрә, фәһлә өз әмәјинин мәһсулуну сатын ала билмир. Ишләјә-ишләјә јашамаг елә бир принсипдир ки, фаизин һөкмранлығы шәраитиндә бунун өзүндә зиддијјәт вардыр» (сәһ. 105).

IX мәктубда (сәһ. 144—152) гочаг Прудон тәдавүл васитәси олан пулу капитал олан пулла гарышдырыр вә буна көрә дә белә бир нәтичәјә кәлир ки, Франсада мөвчуд олан «капитал» 160% (мәһз «Франсада тәдавүлдәки нәгд пул мәбләғи» олан бир милјард франк капитала дөвләт истигразлары, ипотекләр вә и. а. үзрә 1 600 милјон франк иллик фаиз) кәтирир.

Сонра:

«Фаизләрин јығылмасы үзүндән *пул капитал* бир мүбадиләдән дикәринә гәдәр даим јенидән өз мәнбәјинә гајытдығына көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ејни бир шәхс тәрәфиндән бу пулун һәр дәфә јенидән борч верилмәси һәмишә һәмин шәхсин өзүнә мәнфәәт кәтирир» (сәһ. 154).

Капитал пул формасында борч верилдијинә көрә, Прудон белә дүшүнүр ки, пул капитал, јә'ни нәгд пул бу спесифик хассәјә маликдир. Прудонун фикринчә, һәр шеј *сатылмалыдыр*, лакин һеч бир шеј *борч верилмәли* дејилдир. Башга сөзлә десәк: Прудон әмтәәни сахлајыб, әмтәәнин «пул» олмасыны истә-

мәдији кими, бурада да о, әмтәәни вә пулу сахламаг истәјир, лакин бунлар инкишаф едиб капитала чеврилмәмәлидир. Бүтүн фантастик ифадә формалары бир кәнара атылса, бу анчаг о демәкдир ки, хырда мешшан-кәндли вә сәнәткар истеһсалындан ири сәнајејә кечмәк лазым дејилдир.

«Дәјәр *нисбәтдән* башга бир шеј олмадығына вә бүтүн мәһсуллар арасында зәрури олараг *бир-биринә нисбәт* јарандығына көрә, бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән мәһсуллар һәмишә дәјәрдир, һәм дә гәрарлашмыш дәјәрдир. Чәмијјәт үчүн капиталла мәһсул арасында фәрг јохдур. Бу фәрг тамамилә субјективдир, о, анчаг фәрдләр үчүн мөвчуддур» (сәһ. 250).

Нә бөјүк бәдбәхтликдир ки, «субјектив» кими алман фәлсәфи ифадәләри Прудон кими бирисинин әлинә кечир. Ичтимаи формалар, буржуа формалары онун үчүн «субјективдир». Бу субјектив, өзү дә дүзкүн олмајан абстраксија,—бу абстраксија үзүндән Прудон белә бир нәтичәјә кәлир ки, әмтәәнин мүбадилә дәјәри әмтәәләр арасындакы *нисбәти* ифадә етдијинә көрә, мүбадилә дәјәри әмтәәләрин бу вә ја башга нисбәтдә олдуғу үчүнчү бир шеји дејил, әмтәәләр арасындакы һәр һансы нисбәти ифадә едир,—бу јанлыш «субјектив» абстраксија мәһз елә бир [937] «ичтимаи нөгтеји-нәзәрдир» ки, јалныз әмтәә вә пул дејил, һәтта әмтәә, пул вә капитал да һәмин сәбәб үзүндән онунла ејни олур. Һәгигәтдә дә белә алыныр ки, бу «ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән» бүтүн пишикләр боздур.

Бүтүн дејиләнләрдән әлавә, изафи дәјәр белә бир өјүд формасында мејдана чыхыр:

«Һәр бир әмәк *артыг һиссә вермәлидир»* (сәһ 200).

Бу мә'нәви һөкм, әлбәттә, изафи дәјәрә верилән чох көзәл тә'рифдир. [937]

[7) ФАИЗ ПРОБЛЕМИНИН ТАРИХИНӘ ДАИР. ФАИЗ ӘЛЕЈҺИНӘ МҮБАҺИСӘДӘ ЛҮТЕРИН ПРУДОНДАН ҮСТҮНЛҮЈҮ. КАПИТАЛИСТ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР ОЛАРАГ ФАИЗ ҺАГГЫНДА БАХЫШЛАРЫН ДӘЈИШИЛМӘСИ]

[937] Орта әсрләрин мүлки чәмијјәтинин мүасир чәмијјәт үнсүрләринә парчаландығы дөврдә—бу просеси дүнја тичарәти вә јени гызыл мәнбәләринин кәшфи сүр'әтләндирмишди,—јашамыш олан Лүтер капитала тәбии олараг онун анчаг ики ибтидаи [формасында]: фаиз кәтирән капитал вә тичарәт капиталы формасында бәләддир. Артыг мөһкәмчә ајаг үстә дуран

капиталист истеһсалы өз ушаглыг мәрһәләсиндә фаиз кәтирән капиталы сәнаје капиталына зорла табе етдирмәјә чан атырса,—бу, әслиндә илк дәфә Һолландијада едилмишди (орада мануфактура вә ири тичарәт формасында капиталист истеһсалы башга өлкәләрдән әввәл тәрәгги етмишди), XVII әсрдә Инкилтәрәдә исә (гисмән чох садәлөвһ формаларда) капиталист истеһсалынын биринчи шәрти кими е'лан едилмишди,—бундан әввәл, капиталист истеһсал үсулуна кечид заманы, фаиз кәтирән капиталын көһнә формасы олан «сәләмчилијин» истеһсал үчүн шәрт, зәрури истеһсал мүнасибәти *һесаб едилмәси,* эксинә, лап биринчи аддымдыр; нечә ки, сонралар, сәнаје капиталы фаиз кәтирән капиталы өзүнә табе етдирдији заман (XVIII әср, *Бентам*[163]) о өзү бунун ганунилијини гәбул едир, ону өз чанынын бир һиссәси кими гәбул едир.

Лүтер Прудондан *јүксәкдир.* Ону *борчла сатыналма* арасындакы фәрг чашдырмыр: бунларын һәр икисиндә о ејни дәрәчәдә сәләмчилији көрүр. Онун мүбаһисәсиндә үмумиjјәтлә ән күчлү јер будур ки, о, һүчум үчүн башлыча нөгтә олараг *фаизин капитала говушмасыны* сечир.

1) «Von Kauffshandlung und Wucher» (1524). Лүтерин Әсәрләринин VI һиссәсиндә, Виттенберг, 1589.

(Бу әсәр Кәндли мүһарибәси әрәфәсиндә јазылмышдыр.)

Тичарәт (тичарәт капиталы) һаггында:

«Инди тачирләр задәканлардан вә ја гулдурлардан чох шикајәтләнирләр» {бурадан көрүнүр ки, нәјә көрә тачирләр кәндлиләрә вә рытсарлара гаршы кнјазларла бирликдә һәрәкәт едирләр «шикајәтләнирләр ки, онлар бөјүк тәһлүкә илә алвер етмәли олурлар вә, бундан әлавә, онлары тутуб дөјүр, онларын үзәринә төјчү гојур, онлары гарәт едирләр вә и. а. Тачирләр буна әдаләт хатиринә дөзсәјдиләр, онлар, әлбәттә, мүгәддәс адам олардылар... Лакин тачирләр өзләри бүтүн дүнјада вә һәтта бир-биринә гаршы белә бөјүк ганунсузлуг вә христианлыға зидд оғурлуг вә гулдурлуг төрәтдикләринә көрә, әсла тәәччүблү дејилдир ки, аллаһын изни илә, һарам јолла әлдә едилән бу гәдәр бөјүк әмлак јенидән итирилир вә ја гарәт едилир, онларын өзләрини исә һәлә үстәлик дөјүр вә ја әсир тутурлар... Кнјазларын исә лазыми һөкмү олдуғуна көрә, онлар бу гәдәр һарам тичарәт үстүндә чәза вермәли вә тәдбир көрмәлидирләр ки, онларын тәбәәләрини тачирләр белә вичдансызчасына сојмасынлар. Лакин кнјазлар буну етмәдикләринә көрә, аллаһ рытсарлардан вә гулдурлардан, истифадә едиб онларын васитәси илә тачирләри ганунсузлуг үстүндә чәзаландырыр, онлар да аллаһын шејтанларыдыр, нечә ки, аллаһ шејтанлар васитәси илә Мисир торпағына вә бүтүн дүнјаја әзаб верир вә ја бунлары дүшмәнләр васитәси илә һәлак едир. Беләликлә, о, бир чанини башгасынын әли илә әзир, бунунла да андырыр ки, тачирләр рытсарлардан аз гулдур дејилдирләр, зира тачирләр һәр күн бүтүн дүнјаны сојурлар, рытсар исә ил әрзиндә бир-ики дәфә гулдурлуг едәр, ики нәфәри сојар» (сәһ. 296).

«...Исајјанын пејғәмбәрлији јеринә јетир: сәнин кнјазларын оғруларла әлбир олмушлар. Зира онлар бир вә ја јарым гулден оғурлајан оғрулары асырлар, амма башдан-баша дүнјаны талан едәнләрлә вә бүтүн башгаларындан даһа бөјүк бир тәһлүкәсизлик шәраитиндә оғурлуг едәнләрлә дост-

лашырлар, санки истәјирләр белә бир мәсәл доғру чыхсын: ири оғрулар хырда оғрулары [938] асырлар, һәм дә Рома сенатору Катонун дедији кими ади оғрулар һәбсханалара салынмыш вә зәнчирләнмишләр, дөвләт оғрулары исә зәр-зиба ичәрисиндә кәзинирләр. Бәс, нәһајәт, аллаһ буна нә дејәр? О, Ијезекиилин дили илә дедији кими едәр; гурғушунла миси бир јердә әритдикләри кими, князларла тачирләри бир, оғру илә дикәрини бир јердә әридәр, ахы шәһәр јананда да белә олур, онда нә княз галыр, нә дә тачир. Горхум будур ки, бу лап гапымызын ағзыны алмыш олсун» (сәһ. 297).

Сәләмчилик һаггында, *фаиз кәтирән капитал* һаггында:

«Мәнә дејирләр ки, инди һәр ил һәр бир Лејпсиг јармаркасында 10 гулден алырлар, бу да јүзә 30 едир[164]; бә'зиләри бураја Наумбург јармаркасыны да әлавә едирләр, белә ки, јүзә 40 алыныр; билмирәм, бундан артыг алынан бир јер вармы. Бу нә рүсвајчылыгдыр, ахы нәһајәт, бу лап чәһәннәмә апарыб чыхарар!.. Инди Лејпсигдә кимин 100 флорини варса, о һәр ил 40 флорин алыр,—бу исә бир илдә кәндлини вә ја шәһәрлини јемәк демәкдир. Онун 1.000 флорини варса, о һәр ил 400 флорин алыр,—бу исә бир илдә рытсары вә ја варлы задәканы јемәк демәкдир. Онун 10.000 флорини варса, о һәр ил 4.000 флорин алыр—бу исә бир илдә варлы графы јемәк демәкдир. Онун әлиндә 100.000 флорин варса,—ири тачирләрин әлиндә исә мәһз бу гәдәр олмалыдыр,—о һәр ил 40.000 флорин алыр,—бу исә бир илдә ири варлы князы јемәк демәкдир. Онун 1.000.000 флорини варса, о һәр ил 400.000 флорин алыр,—бу исә бир илдә ири кралы јемәк демәкдир. Бунун үстүндә ону, нә онун һәјатыны, нә дә варыны һеч бир тәһлүкә көзләмир. О һеч бир иш көрмүр, өзү үчүн собанын габағында әјләшиб алма биширир. Кресло да әјләшән бу гулдур өз евиндә отуруб 10 илә бүтүн дүнјаны јејә биләр». (сәһ. 312—313)[165].

{ II) «Eyn Sermon auf das Evangelion von den reichen Mann und armen Lazaro», Wittemberg, 1555.

«Варлы адам һаггында биз онун заһири давранышына көрә фикир јеритмәмәлијик, зира о, гузу дәрисинә бүрүнмүшдүр вә онун һәјаты парлајыб көзәл көрүнүр вә чанавары мәһарәтлә кизләдир. Зира инчил ону зинакарлыг, гәтл, гарәт, күфр, јахуд дүнјанын вә ја зәканын писләјә биләчәји бир шеј үстүндә тәһмәтләндирмир. Ахы о да һәфтәдә ики дәфә оруч тутан вә башгаларына бәнзәмәјән фарисеј кими әдәбли бир һәјат сүрмүшдүр».}

Лүтер бурада бизә дејир ки, сәләм капиталы нә јолла: вәтәндашлары (шәһәрлиләри вә кәндлиләри), рытсарлары, задәканлары, князлары сојмаг јолу илә мејдана кәлир. Бир тәрәфдән, сәләмчиләрин әлинә посад шәһәрлиләринин, кәндлиләрин, сех усталарынын, бир сөзлә, хырда әмтәә истеһсалчыларынын изафи әмәји, *һәмчинин әмәк шәртләри* ахыб кәлир, онларын исә пула еһтијачы вардыр ки, мәсәлән, өз әмтәәләрини пула чевирмәздән әввәл тә'дијәләри өдәсинләр, һәм дә онлар өз әмәк шәртләринин бир һиссәсини артыг өзләри сатын алырлар вә и. а. Дикәр тәрәфдән, рента саһибләринин вәсаити ахыб сәләмчиләрин әлинә кәлир вә инди рентаны сәләмчиләр мәнимсәјирләр,—јә'ни исраф едилән, кефә гојулан сәрвәтин вердији вәсаит онларын әлинә кәлир. Бир һалда ки, сәләмчи-

лик ики нәтичә верир: әввәлән, үмумиjjәтлә мүстәгил пул әмлакы jаранмасына көмәк едир, икинчиси дә, әмәк шәртләрини мәнимсәjир, jә'ни көһнә әмәк шәртләринин саһибләрини варjохдан чыхарыр,—о, сәнаjе капиталы үчүн мүгәддәм шәртләр jаранаркән гүдрәтли виситә олур, истеһсал шәртләринин истеһсалчыдан аjрылмасы просесиндә гүдрәтли амил олур. Лап тачир кими. Һәм дә бунларын һәр икисинин белә үмуми чәһәти вардыр ки, мүстәгил пул әмлакы јарадырлар, jә'ни, әввәлән, иллик изафи әмәjин бир һиссәсини, икинчиси, әмәк шәртләринин бир һиссәсини вә, үчүнчүсү, иллик әмәк jығымынын бир һиссәсини өз әлләриндә пул тәләбләри формасында топлаjырлар. Һәгигәтән онларын әлиндә олан пул гисмән иллик дәфинәләрин вә һәр ил топланан дәфинәләрин, гисмән дә дөвриjjә капиталынын анчаг кичик бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин онларда *пул әмлакы* jаранмасы о демәкдир ки, гисмән иллик мәһсулун, гисмән дә иллик кәлирләрин хеjли һиссәси онлара чатыр, һәм дә бунларын һамысы онлара in natura* деjил, чеврилмиш пул формасында верилмәлидир. Буна көрә дә пул тәдавүл виситәси кими фәал тәдавүл етмәдиjинә көрә, һәрәкәтдә олмадығына көрә, онларын әлиндә топланыр; тәдавүл едән пулун резервуарлары да гисмән онларын әлинә кечир, истеһсал мәһсулларынын титуллары даһа артыг дәрәчәдә онларын әлиндә олур вә онларын әлиндә топланыр, лакин пула чеврилмиш әмтәәнин титуллары кими, пул титуллары кими. [939] Сәләмчилик, бир тәрәфдән, феодал сәрвәтинин вә феодал мүлкиjjәтинин дағыдычысы кими, дикәр тәрәфдән—хырда буржуа хырда кәндли истеһсалынын, бир сөзлә, истеһсалчы һәлә өз истеһсал виситәләринин мүлкиjjәтчиси олараг меjдана чыхдығы бүтүн формаларын дағыдычысы кими фәалиjjәт көстәрир.

Капиталист истеһсалы шәраитиндә фәһлә истеһсал шәртләри үзәриндә *мүлкиjjәтдән мәһрумдур:* о нә бечәрдиjи тарланын, нә дә ишләтдиjи аләтин мүлкиjjәтчиси деjилдир. Лакин истеһсал шәртләринин белә өзкәнинләшдирилмәсинә бурада истеһсал үсулунун өзүндә һәгиги дәjишиклик уjғун кәлир. Аләт дөнүб машын олур; фәһлә фабрикдә ишләjир вә и. а. Истеһсал үсулу өзү артыг истеһсал аләтләринин хырда мүлкиjjәтлә бағлы олан сәпәләнмәсинә, һабелә фәһләләрин өзләринин сәпәләнмәсинә јол вермир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә сәләмчилик истеһсал шәртләрини фәһләдән, истеһсалчыдан артыг *аjыра* билмир, чүнки бунлар артыг аjрылмышдыр.

Сәләмчилик әмлакы, хүсусилә пул әмлакы шәклиндә, анчаг о jердә *мәркәзләшдирир* ки, орада истеһсал виситәләри сәпәләнмиш олсун, демәли, ишчи хырда кәндли кими, сех сәнәт-

* — натура һалында, натурал формада. *Ред.*

кары (сех алверчиси) вә и. а. кими,—кәндли вә ја сәнәткар кими аз-чох мүстәгил сурәтдә истеһсал етсин, һәм дә бу кәндлинин тәһкимли олуб-олмамасынын вә бу сәнәткарын сехә мәнсуб олуб-олмамасынын фәрги јохдур. Бурада сәләмчи нәинки изафи әмәјин тәһкимлинин өз сәрәнчамында олан һиссәсини,—јахуд сәләмчи азад кәндлиләрлә вә и. а. әлагәдардырса, нәинки бүтүн изафи әмәји мәнимсәјир,—о һәмчинин истеһсал аләтләрини дә мәнимсәјир, һәрчәнд кәндли вә и. а. бу аләтләрин номинал мүлкијјәтчиси олараг галыр вә истеһсалын өзүндә һәмин кәндли бунлара бир мүлкијјәтчи кими мүнасибәт бәсләјир. Бу сәләмчилик һәмин әсаса, һәмин *истеһсал үсулуна* архаланыр вә ону дәјишдирмир; сәләмчилик һәмин истеһсал үсулуна анчаг бир түфејли кими сарылыр вә ону мискин вәзијјәтә салыр. Сәләмчилик ону сорур, тагәтдән салыр вә буна кәтириб чыхарыр ки, тәкрар истеһсал кетдикчә даһа пис шәраитдә давам едир. Буна көрә дә сәләмчилијә, хүсусилә истеһсалын бу характери—истеһсалчынын өз истеһсал шәртләри үзәриндә мүлкијјәти олмасы—ејни заманда сијаси мүнасибәтләр үчүн әсас олдуғу, вәтәндашын мүстәгиллији үчүн әсас олдуғу антик мүнасибәтләр шәраитиндә халг нифрәти бәсләнир. Ишчинин истеһсал шәртләринә саһиблији јох олдугда, бу да арадан галхыр. Бунунла бирликдә сәләмчилијин дә гүдрәтинин сону чатыр. Дикәр тәрәфдән, көләлик һөкм сүрдүкдә вә ја изафи әмәји феодаллар өз ә'јанлары илә бирликдә једикдә, гул саһибләри вә ја феодаллар исә сәләмчиләрин һакимијјәти алтына дүшдүкдә, истеһсал үсулу да әввәлки кими галыр, лакин даһа амансыз олур. Ағыр борча дүшән гул саһиби вә ја феодал инди даһа артыг сорур, чүнки о өзү сорулур; јахуд, нәһајәт, о өз јерини сәләмчијә верир, сәләмчи дә Гәдим Ромада сувари вә и. а. кими өзү торпаг мүлкијјәтчиси вә и. а. олур. Истисмардан чох вә ја аз дәрәчәдә сијаси һакимијјәт аләти кими истифадә едән көһнә истисмарчынын јерини пула һәрис олан кобуд бир бамбылы тутур. Лакин истеһсал үсулу өзү дәјишилмир.

Капитализмдән әввәлки бүтүн истеһсал үсуллары шәраитиндә сәләмчи анчаг *сијаси* чәһәтдән ингилаби шәкилдә һәрәкәт едәрәк елә мүлкијјәт формаларыны сарсыдыб дағыдыр ки, чәмијјәтин сијаси структурасы һәмин формаларын мөһкәм тәмәлинә—јә'ни бунларын даим ејни шәкилдә тәкрар истеһсалына архаланыр. Сәләмчилик мәркәзләшдиричи шәкилдә дә фәалијјәт көстәрир, лакин анчаг көһнә истеһсал үсулу әсасында белә фәалијјәт көстәрир, бунун да нәтичәсиндә гуллардан, тәһкимлиләрдән вә и. а. башга, онларын јени ағаларындан башга, чәмијјәт гара чамаата чеврилир. [Чәмијјәтин] Асија формалары шәраитиндә сәләмчилик узун мүддәт давам едә

билəр, һəм дə бу заман анчаг игтисади тəнəззүл вə сијаси позғунлуг төрəдə билəр, лакин [мөвчуд истеһсал үсулуну] реал сурəтдə дағытмаја билəр. Јалныз белə бир дөврдə, капиталист истеһсалынын галан шəртлəри—азад əмəк, дүнја базары, көһнə ичтимаи əлагəлəрин позулмасы, əмəјин мүəјјəн инкишаф пиллəсинə чатмасы, елмлəрин инкишафы вə и. а. мејданда олдугда—јалныз белə бир дөврдə сəлəмчилик јени истеһсал үсулу јарадылмасы, ејни заманда да феодалларын, антибуржуа үснүрү рүнклəринин вар-јохдан чыхарылмасы вə хырда сəнајенин, хырда əкинчилијин вə и. а. вар-јохдан чыхарылмасы васитəлəриндəн бири кими, бир сөзлə, əмəк шəртлəринин капитал олараг мəркəзлəшдирилмəси васитəси кими мејдана чыхыр.

Сəлəмчилəрин, тачирлəрин вə и. а. «пул əмлакына» малик олмасы анчаг о демəкдир ки, миллəтин əмлакы əмтəə вə пул кими мејдана чыхдығы дəрəчəдə, онларын əлиндə тəмəркүзлəшир.

Капиталист истеһсалы əввəлчə сəлəмчилијə гаршы—сəлəмчинин өзүнүн истеһсалчы олмадығы дəрəчəдə—мүбаризə апармалы олур. Капиталист истеһсалынын гəти гəрарлашдығы заман сəлəмчилəрин изафи əмəк үзəриндə олан вə көһнə истеһсал үсулунун јашамагда давам етмəси илə əлагəдар олан һакимијјəти артыг арадан галхмышды. Сəнаје капиталисти изафи дəјəри билаваситə мəнфəəт шəклиндə инкассо едир; гисмəн о артыг истеһсал шəртлəринə дə јијəлəнмишдир вə һəр ил јаранан јығымын бир һиссəсини билаваситə о мəнимсəјир. Бу замандан е'тибарəн, хүсусилə сəнаје вə тичарəт əмлакы инкишаф етдикдə, сəлəмчи, јə'ни фаизлə борчверəн анчаг елə бир шəхс олур ки, əмəк бөлкүсү нəтичəсиндə о, сəнаје капиталистиндəн ајрылмышдыр, лакин сəнаје капиталына табедир.

[940] III) «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung». Wittemberg, 1540 (сəһифəлəр нөмрəлəнмəмишдир).

Тичарəт (алғы, сатгы) вə борч (бу форма мүхтəлифлији Лүтери Прудон кими чашдыра билмир).

«Он беш ил бундан əввəл мəн сəлəмчилик əлејһинə јазырдым, зира артыг о заман сəлəмчилик елə бир гүввə кəсб етмишди ки, мəн вəзијјəтин јахшылашачағына бир үмид көрмүрдүм. О замандан бəри сəлəмчилик о гəдəр јүксəлмишдир ки, *артыг гəбаһəт, күнаһ вə рүсвајчылыг һесаб олунмаг истəмир,* халис фəзилəт вə шəрəф адландырылыр, куја инсанлара бөјүк мəһəббəт вə христиан хидмəти көстəрирмиш. Рүсвајчылыг шəрəф олмушса вə гəбаһəт фəзилəт олмушса, бəс онда ничаты һарада ахтармалы? Сенека тəбии зəка илə дејир: Deest remedii locus, ubi, quae vitia fuerunt, mores fiunt*. Алманија нечə олмалы идисə, елə дə олмушдур; ијрəнч тамаһкарлыг вə сəлəмчилик ону көкүнə гəдəр позғунлашдырмышдыр...

* — Гəбаһəт сајылан бир шеј адəт олдуғу јердə дəрмана јер галмыр. *Ред.*

Һәр шејдән әввәл, *борч верилмәси* вә *борч алынмасы* һаггында данышаг. Пул борч верилдикдә вә бу пулун әвәзиндә даһа чох вә ја даһа јахшы бир шеј тәләб едилдикдә вә ја көтүрүлдүкдә, бу, бүтүн ганунларда писләнилән сәләмчиликдир. Буна көрә дә борч верилән пулун јүзү мүгабилиндә беш, алты вә ја даһа чох аланларын һамысы сәләмчидир вә онлар бу чүр һәрәкәт едирләр, онлар тамаһ вә ја мамонанын бүтпәрәст пәрәстишкарлары адланырлар... Тахыл, арпа вә башга әмтәәләр һаггында да ејни сөзләри демәк лазымдыр ки, бунларын мүгабилиндә даһа артыг вә ја даһа јахшы бир шеј тәләб едирләрсә, бу, сәләмчиликдир, оғурланмыш вә таланмыш бир не'мәтдир. Зира борч вермәк бу демәкдир: мән бирисинә өз пулуму, әмлакымы вә ја мүхәлләфатымы верирәм ки, о бундан она лазым олдуғу вә ја мәним бачардығым вә буна разы олдуғум вахта гәдәр истифадә етсин, сонра исә вахты чатанда, о бунларын һамысыны мәнә борч вердијим шәкилдә гајтарыр».

«Тичарәти дә сәләмчилијә дөндәрирләр. Лакин бир дәфә үчүн бу артыг инди һәддән чохдур. Инди биз анчаг бир шејдән—борч верилдији заман мејдана чыхан сәләмчиликдән бәһс етмәлијик. Биз онун өһдәсиндән кәлдикдән (онун үзәриндә мә'шәр гурмаг руһунда) сонра, *тичарәт сәләмчилијини* дә лајиги чәзасына чатдырачағыг».

«Чәнаб сәләмчи белә дејир: Әзизим, индики вәзијјәтдә мән өз јахын адамыма бунунла бөјүк бир *хидмәт* көстәрирәм ки, јүзә беш, алты, он һесабы илә она борч верирәм. О да белә бир борчу хүсуси хејирхаһлыг сајыб мәнә тәшәккүр едир. О буну мәндән хаһиш едир, өзү көнүллү сурәтдә вә мәчбуријјәт олмадан мәнә јүз гулденә беш, алты, он гулден бағышламағы тәклиф едир. Мәкәр сәләмчилик олмадан мән буну саф вичданла ала билмәрәмми?..

Гој о өзүнү тә'рифләсин, өзүнә бәзәк-дүзәк версин... Лакин даһа артыг вә ја даһа јахшы шеј алан адам сәләмчидир вә бу да о демәкдир ки, о өз јахын адамына *хидмәт* көстәрмәк дејил, оғурлуг вә гарәт заманы олдуғу кими, она *зәрәр* вурур. Хидмәт вә хејирхаһлыг адландырылан шејләрин һеч дә һамысы јахын адама хидмәт вә хејирхаһлыг дејилдир. Зира зинакарлыг едән киши вә гадын да бир-биринә бөјүк хидмәт көстәрир вә зөвг верир. Рејтар чанијә вә ев јандырана јолларда гарәт етмәсиндә вә өлкә үзәринә, адамлар үзәринә һүчум етмәсиндә көмәк көстәрмәклә, бөјүк Рејтар хидмәти көстәрир. Папистләр бизим адамлара бунунла бөјүк хидмәт көстәрирләр ки, һеч дә һамыны суда боғмур, јандырмыр, өлдүрмүр, һәбсханаларда чүрүтмүрләр, бә'зиләрини саламат сахлајыр вә онлары сүркүн едир вә ја әмлакларыны әлләриндән алырлар. Шејтан өзү дә өз хидмәтчиләринә бөјүк, өлчүлмәз хидмәт көстәрир... Бир сөзлә, дүнја һәр күн көстәрилән бөјүк, ә'ла хидмәт вә хејирхаһлыгларла долудур... Шаирләр тәпәкөз Полифем һаггында јазырлар ки, о, Уиллисә достлуг мүнасибәти көстәрмәји—әввәлчә онун јол јолдашларыны јемәји вә анчаг сонра ахырынчы олараг онун өзүнү јемәји вә'д етмишди. Бәли, бу да хидмәт вә бөјүк хејирхаһлыг иди.

Инди бу чүр хидмәтләрлә вә хејирхаһлыгларла әсилзадәләр вә ади адамлар, кәндлиләр вә шәһәрлиләр мәшғул олурлар; онлар тахылы, арпаны вә адамлара лазым олан һәр шеји алыб өз анбарларында сахламагла баһалыг салыр, [941] бунларын гијмәтини галдырырлар, сонра да сир-сифәтләринә сығал вериб дејирләр: бәли, бу шеј доғурдан да зәруридир, мән буну адамларын хидмәтинә верирәм, һәрчәнд өзүмә сахлаја биләрдим, буну өзүмә сахламаға ихтијарым вар. Онлар аллаһы бах белә мәһарәтлә алдадыр вә әлә салырлар!.. Адамлар инди лап мүгәддәс олмушлар... Бәли, артыг инди һеч кәс сәләмчиликлә мәшғул ола билмәз, һеч кәс тамаһкар вә ја гәддар ола билмәз, бүтүн дүнја баштан-баша мүгәддәсләрә чеврилмишдир, *һәр кәс башгасына хидмәт көстәрир,* һеч кәс башгасына зәрәр вурмур...

Сәләмчи бунунла хидмәт көстәрирсә, анчаг ијрәнч шејтана хидмәт

көстәрир, һәрчәнд јохсул, еһтијачы олан инсана бу хидмәт лазымдыр вә о јәгин буну да хидмәт вә хејирхаһлыг сајмалыдыр ки, ону һәлә тамам јемәмишләр...

О,* *пул* алмаг истәјирсә, сәнә** белә бир хидмәт көстәрир вә көстәрмәјә» {сәләм фаизи вермәјә} «мәчбурдур».

{Јухарыда верилән парчалардан көрүнүр ки, Лутерин вахтында сәләмчилик чох күчләнмишди вә артыг мәддаһлыгла *«хидмәт»* кими она һагг газандырылырды (Сеј—Бастиа***). Гаршымызда артыг «һәр кәс башгасына хидмәт көстәрир» дејән әмәкдашлыг вә ја аһәнкдарлыг консепсијасы мејдана чыхыр.

Антик дүнјанын ән јахшы чағларында сәләмчилик гадаған едилмишди (јә'ни фаиз алмаға ичазә верилмирди). Сонралар сәләмчилик гануниләшдирилди вә кениш јајылды. Нәзәријјә саһәсиндә һәмишә (*Аристотелдә*[166] олдуғу кими) белә бир бахыш ирәли сүрүлмүшдүр ки, өзлүјүндә сәләмчилик пис шејдир.

Христиан орта әсрләриндә сәләмчилик «күнаһ» сајылырды вә «канонларда» гадаған едилмишди.

Јени дөвр. Лутер. Сәләмчилик һаггында католик бүтпәрәстлик бахышы һәлә јашајыр. Сәләмчилик кениш јајылыр (гисмән һөкумәтин пула еһтијачы нәтичәсиндә, гисмән тичарәт вә мануфактуранын инкишафы нәтичәсиндә, гисмән дә мәһсулу пула чевирмәк зәрурәти нәтичәсиндә). Лакин артыг онун мүлки ганунилији гәрарлашыр.

Һолландија. Сәләмчилик һаггында илк мәддаһлыг. Бурада да сәләмчилик илк дәфә јениләшдирилир, мәһсулдар капитала вә ја тичарәт капиталына табе етдирилир.

Инкилтәрә. XVII әср. Артыг өзлүјүндә сәләмчилијә гаршы дејил, анчаг фаизин кәмијјәтинә гаршы мүбаһисә едилир. Сәләмчилијин кредитдән үстүн јер тутмасы. Кредит формасы јаратмаг сә'ји. Зоракы ганунверичилик тәдбирләр.

XVIII әср. Бентам. Азад сәләмчилик капиталист истеһсалынын бир үнсүрү кими гәбул едилмишдир.}

[Лутерин «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen» әсәриндән даһа бир нечә парчаны верәк.]

Фаиз зәрәрин өдәнилмәси кими:

«[Белә ола биләр вә чох заман белә олур ки, мән Һанс сән Балтазара јүз гулден борч верирәм вә буну Михаил күнүнә гәдәр кери алмалыјам; сән кечикдирсән, мән бундан зәрәр чәкәрәм. Михаил күнү кәлиб чатыр, сән бу јүз гулдени мәнә гајтармырсан. Онда һаким мәним боғазымдан јапы-

* — Пула еһтијач олан адам. *Ред.*
** — сәләмчијә. *Ред.*
*** Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 420 *Ред.*

шыр, јахуд мәни галаја вә ја һәбсханаја салыр, ја да мәнә башга бир бәдбәхтлик үз верир, та о вахта гәдәр ки, мән бу пулу гајтарам. Мән һәбсханада јатырам, мәним јемәјим писләшир, мәним сәһһәтим чох зәрәр чәкир. Сән пулу кечикдирмәјинлә мәни бу һала салырсан вә мәним хејирхаһлығыма белә писликлә чаваб верирсән. Бәс онда мән нә едим? Мән јенә дә әзаб чәкирәм, чүнки сән јубандырыб јатырсан, сәнин јубандырыб јатдығын һәр күн мәнә зәрәр вә зијан вурур. Бурада бунун үстүндә ким зәрәр чәкмәли вә ја зијана дүшмәлидир? Ахы, нәһајәт зәрәр мәним евимдә дөзүлмәз бир гонаг олур вә ахырда мән лап мәһв олурам.]

Бәли, бурада мәсәләјә дүнјәви вә һүгуги чәһәтдән јанашылмалыдыр (теолокијаны биз һәләлик раһат бурахмалыјыг). Нәзәрдән кечирилән һалда сән Балтазар мәнә јүз гулдендән әлавә, бүтүн зәрәрими өдәмәлисән вә бунунла әлагәдар олан бүтүн мәчбури хәрчләрими вермәлисән». { Мәчбури хәрчләр дедикдә, Лүтер бурада борчверәнин өзүнүн өз борчларыны вермәк имканындан мәһрум олмасы нәтичәсиндә чәкдији мәһкәмә хәрчләрини вә и. а. нәзәрдә тутур }... «Буна көрә дә һәтта зәка вә тәбии һүгуг нөгтејинәзәриндән дә әдаләтлидир ки, сән мәним үчүн һәр шеји: *әввәлки мәбләғи вә мәним чәкдијим зәрәри* өдәјәсән... Белә бир зәрәр һүгуг китабларында латынча *interesse** адланыр...

Бу зәрәрдән әлавә бир башгасы да ола биләр: сән Балтазар Михаил күнүнә гәдәр бу јүз гулдени мәнә гајтармырсанса, мәнә исә бағ, тарла, ев вә ја мәним бөјүк фајда көтүрә биләчәјим, јахуд өзүмүн вә ушагларымын јемәјини чыхара биләчәјим үмумијјәтлә һәр һансы бир шеј алмаг үчүн имкан дүшүрсә,—мән бу имканы әлдән бурахмаға мәчбурам, сән мәнә өз кечикмәјинлә вә јухуламағынла зәрәр вурур вә әнкәл төрәдирсән, белә ки, мән артыг һеч заман белә бир шеј ала билмәјәчәјәм» вә и. а. «Лакин мән буну сәнә борч вермишәм вә сән мәнә икигат зәрәр вурурсан—*бурада мән пулу верә билмирәм, орада исә ала билмирәм* вә, демәли, һәр ики чәһәтдән зәрәрә дүшмүш олурам. Буна *duplex interesse, damni emergentis et lucri*** дејирләр...

«Онлар*** ешитмишдиләр ки, Һанс јүз гулден борч вермәклә зәрәр чәкмишдир вә өз зәрәринин әдаләтлә өдәнилмәсини тәләб едир, буну ешитдикдән сонра онлар бу фүрсәтдән тезликлә истифадә етмәк истәјир вә *һәр јүз гулденә ики гат зәрәрин өдәнилмәсини,* јә'ни Һансын чәкдији зәрәрин вә бағ алмаг имканыны итирмәси зәрәринин өдәнилмәсини *бураја әлавә едирләр, күја бу ики зәрәр анадангәлмә јүз гулденә мәхсусдур; буна көрә дә јүз гулден олдугда вә бу да борч верилдикдә, һәмишә бунун үстүнә һәмин ики гат зәрәри кәлирләр, һалбуки һәмин борчверәнләр һеч дә белә зәрәр чәкмәмишләр...*

Буна көрә дә сән сәләмчисән, *зира сән өз јахын адамынын пулу илә һәтта өз ујдурма зәрәрини дә өдәјирсән,* һалбуки сәнә һеч кәс белә бир зәрәр вурмамышдыр вә буну сән нә сүбут едә биләрсән, нә дә *һесаблаја* биләрсән. Белә бир зәрәри һүгугчулар *non verum, sed phantasticum interesse*** адландырырлар. Бу, *инсанын өзү тәрәфиндән өзү үчүн ујдурдуғу бир зәрәрдир...*

Демәли, [942] белә демәк олмаз ки, һәмин зәрәр дәјә биләрди, мән нә *тә'дијәни* өдәјә биләрдим, нә дә *шеј ала* биләрдим. Белә дејиләрсә, бу, *ex contigente necessarium******; олмајан бир шејдән зәрури сурәтдә олмасы лазым кәлән шеји дүзәлтмәк; шүбһәли олан шејдән тамамилә инанды-

---

* — һәрфијјән: арасында варлыг, арасында фәрг (шәхсә мүәјјән зәрәр вурмуш һадисәјә гәдәр онун әмлак вәзијјәти илә белә бир һадисәдән сонра онун әмлак вәзијјәти арасында фәрг). *Ред.*

** — икигат зәрәр: вурулан зәрәр вә итирилән фајда. *Ред.*

*** — пула һәрис адамлар. *Ред.*

**** — әсил зәрәр дејил, фантастик зәрәр. *Ред.*

***** — тәсадүфидән зәрури шеј дүзәлтмәк. *Ред.*

рычы шеј дүзәлтмәк адланыр. Белә бир сәләмчилик бир нечә ил әрзиндә бүтүн дүнјаны јемәзми?..

Борчверәнин јахасыны гуртармалы олдуғу бәдбәхтлик *тәсадүфән,* онун ирадәсиндән асылы олмадан баш вермишдир. Сәләмчилик сөвдәләриндә тамамилә башга бир шеј вә һәтта бунун әксинә олан бир шеј баш верир: бурада зәрәри ахтарыр вә *үјдурурлар* ки, ону еһтијач ичиндә олан јахын адамдан алсынлар, бунунла доланмаг вә бунун сајәсиндә варланмаг истәјирләр, тәнбәллик вә аварачылыг едәрәк *башга адамларын әмәји һесабына,* онларын гајғылары, тәһлүкәли вәзијјәтә дүшмәси вә зәрәр чәкмәси һесабына *кеф чәкмәк* вә *бәзәнмәк* истәјирләр. Мән исә бу заман собанын габағында әјләшиб *өз јүз гулденими өзүм үчүн ишләдирәм,* һәм дә бу пул *борч верилмиш пул* олдуғуна көрә, мән һеч бир тәһлүкәјә дүшмәдән вә һеч бир гајғы чәкмәдән *һөкмән һәмин пулу кисәмдә сахлајачағам.* Әзизим, буну ким истәмәз?

Борч верилән пул барәсиндә дејиләнләр борч верилән тахыла, шәраба вә бу кими әмтәәләрә дә аид олмалыдыр, бу да ондан ибарәтдир ки, бу заман белә ики гат зәрәр ола биләр. Лакин *бу зәрәр әмтәәјә анаданкәлмә хас дејилдир, тәсадүфән* баш верә биләр вә буна көрә дә буну анчаг о заман зәрәр һесаб етмәк олар ки, һәгигәтән баш версин вә сүбут едилсин» вә и. а.

«Бу дүнјада сәләмчилик лабүддүр, лакин сәләмчиләри, көрүм, бәлаја кәлсинләр...

Бүтүн мүдрик, ағыллы бүтпәрәстләр дә сәләмчилији чох кәскин писләмишләр. Мәсәлән, Аристотел «Сијасәт»дә дејир ки, сәләмчилик һәмишә вердијиндән артыг алдығына көрә, тәбиәтә зиддир. Бунунла да һәр бир фәзиләтин әсасы вә ме'јары мәһв олуб кедир, бу ме'јарын тәләби исә будур: бәрабәр шеј үчүн бәрабәр шеј, aequalitas arithmetica*» вә и. а.

«Лакин башгаларындан алыр, онлардан оғурлајыр вә ја талан едирләрсә, бу, рүсвајчылыгла варланмаг демәкдир; белә адамлары, үздән ираг, оғру вә гулдур адландырырлар, бунлары адәтән дар ағачындан асырлар, сәләмчи исә нәчиб оғру вә гулдурдур вә креслода әјләшир; буна көрә дә онлары *креслода әјләшән гулдурлар* адландырырлар...

Бүтпәрәстләр зәка сајәсиндә анлаја билмишләр ки, сәләмчи дөрд гат оғру вә чанидир. Биз христианлар исә, онлара елә еһтирам бәсләјирик ки, аз галыр пуллу олдугларына көрә онлара ибадәт едәк... Ким башгасынын рузусуну сорур, талајыр вә оғурлајырса, о да башгасыны ачындан өлдүрән вә онун өлүмүнә баис олан адам кими, бөјүк бир гәтлә баис олан адам кими, бөјүк бир гәтлә баис олур (өзүндән асылы олдуғу дәрәчәдә). Сәләмчи исә мәһз белә һәрәкәт едир, бунунла белә о, раһатча өз креслосунда әјләшир, һалбуки әдаләтә көрә о, дар ағачындан асылмалы иди ки, ону нә гәдәр гулден оғурламышса, бир о гәдәр гарға димдикләјиб јесин, таки онун үстүндә о гәдәр әт олсун ки, бүтүн бу гарғалар ону бөлүшдүрүб өз пајыны гопара билсин...

Мүамиләчиләр вә сәләмчиләр бағырачаглар ки, јазылы тәәһһүдләри вә мөһүрлә тәсдиг оланы јеринә јетирмәк лазымдыр. Буна һүгугчулар дәрһал јахшы чаваб вермишләр: in malis promissis**. Теологлар да дејирләр ки, бә'зиләринин шејтана вердији јазылы тәәһһүд, һәтта мөһүрлә тәсдиг олунуб ганла јазылмыш олса да, е'тибарсыздыр. Зира аллаһа, һагга вә тәбиәтә зидд олан бир шеј сыфра бәрабәрдир. Буна көрә күчү чатан һәр бир һөкмдар дәрһал бу ишә гарышмалы, мөһүрү вә тәәһһүдү чырыб атмалы, диггәт вермәмәлидир ки...» вә и. а.

«Буна көрә дә јер үзүндә *инсан* үчүн (шејтандан сонра) пулкирдән вә сәләмчидән даһа бөјүк *дүшмән* јохдур, зира *о, бүтүн инсанлар үзәриндә*

---

* — һесабдакы бәрабәрлик. *Ред.*

** — «пис вә'дләр верилдикдә». Бу нәзәрдә тутулур: nulla obligasto — «тәәһһүд е'тибарсыздыр». *Ред.*

аллаһ олмаг истәјир. Түркләр, чәнкавәрләр, мүстәбидләр,—бүтүн бунлар гәддар адамлардыр, лакин бунлар һәр һалда инсанлара јашамаг имканы вермәли вә е'тираф етмәјә мәчбурдурлар ки, онлар гәддар адамдырлар вә дүшмәндирләр, онлар бә'зән бу вә ја башгасына, һәтта мәрһәмәт едә биләр вә етмәлидирләр. Сәләмчи вә ја пулкир исә истәјир ки, бүтүн дүнја онун үчүн ачлыг чәксин вә сусузлугдан јансын, јохсуллуг вә кәдәр ичәрисиндә (ондан асылы олдуғу дәрәчәдә) өлүб кетсин, бирчә онун һәр шеји олсун вә һәр кәс *аллаһ кими ондан алсын вә* [943] *даим онун тәһкимлиси олсун.* Онда онун үрәји шад олур, бу онун ганыны дурулдур. Бу заман о, дәлә хәзиндән либас кејиб кәзир, гызыл саат зәнчири вә үзүк тахыр, баһалы палтар кејир, сир-сифәтинә сығал верир, аллаһын өзүндән даһа чох рәһмдил, Мәрјәмдән вә бүтүн мүгәддәсләрдән даһа чох гајғыкеш олан әдәб-әрканлы, мө'мин бир адам кими көрүнмәјә вә белә бир адам сајылмаға чалышыр...

Бүтпәрәстләр Һеркулесин бөјүк рәшадәтләриндән јазыб, бу гәдәр әждаһа вә дәһшәтли әрдонун өһдәсиндән кәләрәк өлкәни вә адамлары онлардан хилас етмәсини тәсвир едирләр. Ахы сәләмчи нәһәнк вә дәһшәтли бир әждаһадыр, һәр јери виран едән гулјабаны кими бир шејдир, Какусдан, Һериондан вә ја Антејдән вә и. а. писдир. Бунунла белә, о өзүнә бәзәкдүзәк вериб мө'мин бир көркәм алыр ки, *далы-далы өз мағарасына чәкиб салдығы* өкүзләрин һараја итиб-батдығыны көрән олмасын».

{Үмумијјәтлә капиталистин чох көзәл портретидир, о өзүнү елә көстәрир ки, онун башгаларындан гопарыб өз мағарасына дартышдырдығы шејләр куја *ондан кедир,* о бүтүн бу шејләри *далы-далы* јеримәјә мәчбур едиб елә көстәрмәк истәјир ки, бунлар *онун мағарасындан чыхмышдыр.*}

«Лакин Һеркулес өкүзләрин бөјүртүсүнү вә әсирләрин бағыртысыны ешидиб, һәтта сылдырым гајалар арасында да Какусу ахтарыб тапмалыдыр ки, өкүзләри чанидән азад етсин. Зира Какус дедикдә, чинајәткар, һәр шеји оғурлајан, гарәт едән вә јејән *мө'мин сәләмчи* нәзәрдә тутулур. Бунунла белә елә көрүнүр ки, куја о һеч бир пис иш көрмәмишдир; о белә дүшүнүр ки, һәтта һеч кәс ону ифша едә билмәз, зира о, өкүзләри өз мағарасына далы-далы чәкиб салмышдыр, буна көрә онларын ләпирләриндән елә көрүнүрдү ки, о һәмин өкүзләри *бурахмышдыр.* Ејнилә дә сәләмчи бүтүн дүнјаны әлә салмаг истәјир ки, куја о хејир кәтирир вә *дүнјаја өкүзләр верир, һалбуки о, өкүзләри анчаг өзү үчүн гапышдырыр вә јејир...*

Буна көрә сәләмчи вә ја пулкир әслиндә һәгиги инсан дејилдир; онун күнаһы да инсан күнаһы дејилдир; о гулјабаны олмалыдыр, һәр чүр мүстәбиддән, гатил вә гулдурдан писдир; о аз гала лап шејтан гәдәр гәддардыр. Лакин о бир дүшмән кими дејил, үмуми тәһлүкәсизлик вә сүлһдән истифадә едиб дост вә вәтәндаш кими јашајыр. Һалбуки о, һәр чүр дүшмәндән, гатил вә ев одлајандан даһа артыг бир дәһшәтлә гарәт едир вә өлдүрүр. Әкәр ири гарәтчиләри, гатилләри вә гулдурлары тәкәрләјир вә башларыны вурурларса, бүтүн сәләмчиләри даһа артыг дәрәчәдә тәкәрләмәк вә шаггаламаг, бүтүн пулкирләри сүркүн етмәк, онлара ләнәт јағдырмаг вә һамысынын башыны вурмаг лазымдыр...»

Бүтүн бунлар сон дәрәчә шаиранәдир, ејни заманда да бурада, бир тәрәфдән, гәдим сәләмчилијин, дикәр тәрәфдән дә үмумијјәтлә, капиталын характери дүрүст верилмишдир,—бу «interesse phantasticum»*, пула вә әмтәәјә «анадан кәлмә хас

* — «фантастик зәрәр». *Ред.*

олан бу зәрәрин өдәнилмәси», сәләмчинин фајда вермәси һаггында бу үмуми ибарә, сәләмчинин бу «мө'мин» көркәми көстәрилмишдир, һәм дә сәләмчи «башга адамлара» бәнзәмир вә беләә бир хәјал јарадыр ки, куја о верир, әслиндә исә о алыр; куја о, өзкәсинә көндәрир, әслиндә исә о өзүнә тәрәф чәкир вә и. а.!

* * *

«Гызыл вә күмүш саһиби олмағын алғы үчүн әлверишли вахт сечмәјә имкан вермәси сајәсиндә јаратдығы бөјүк үстүнлүк тәдричлә *банкир* пешәсини доғурмушдур... Банкирин көһнә *сәләмчидән* фәрги бундадыр ки, о, варлылара борч верир, *јохсуллара исә арабир вә ја һеч бир заман.* Буна көрә дә о, аз рисклә борч верир вә буну даһа асан шәртләрлә едә биләр; бу һәр ики сәбәб үзүндән о өзүнә гаршы сәләмчинин доғурдуғу гәдәр халг нифрәти доғурмур». (*Newman, F. W.* Lectures on Political Economy. London, 1851, сәһ. 44).

Сәләмчилијин вә пулун инкишафы илә бирликдә феодал торпаг мүлкијјәтинин мәчбури өзкәнинләшдирилмәси инкишаф едир:

«Һәр шеји сатын алан пул тәтбиг едилмәси вә бунун нәтичәси олараг, өз пулуну торпаг мүлкијјәтчисинә борч вермиш кредиторун мәнафејинин мүдафиә едилмәси борчу гајтармагдан өтрү торпаг мүлкијјәтинин гануни өзкәнинләшдирилмәси зәрурәтинә кәтириб чыхарыр», (*John Dalrymple* An Essay towards a general history of Feudal Property in Great Britain. 4th edition. London, 1759, сәһ. 124).

[944] «Томас Калпеперин (1641-чи ил), Чозаја Чајлдын (1670-чи ил), Патерсонун (1694-чү ил) фикринчә, сәрвәт гызыл вә күмүшдән алынан фаизин дәрәчәсини һәтта зоракы сурәтдә ашағы салмагдан асылыдыр. Бу рә'ј Инкилтәрәдә аз гала ики әср әрзиндә һөкм сүрмүшдүр». (*Ganilh* [Des sustèmes d'économie politique. Seconde édition. Tome premier. Paris, 1821, сәһ. 58—59]).

Локкун әксинә олараг, *Јум* сүбут едәндә ки, фаиз дәрәчәси мәнфәәт нормасы илә мүәјјән олунур*, онун гаршысында артыг капиталын даһа чох јүксәк инкишафы дурурду. Бу даһа чох дәрәчәдә XVIII әсрин ахырларында сәләмчилији мүдафиә етмәк үчүн өз әсәрини јазмыш олан Бентама аиддир[167].

VIII Һенрихдән башламыш Аннаја гәдәр ганунверичилик гајдасы илә фаиз дәрәчәси ашағы салыныр.

«Орта әсрләрдә һеч бир өлкәдә *үмуми фаиз дәрәчәси* јох иди. Һәр шејдән әввәл кешишләрин сәртлији. Борчларын гајтарылмасына мәһкәмә тә'минатынын е'тибарсызлығы. Буна көрә ајры-ајры һалларда фаиз дәрәчәсинин јүксәк олмасы. *Пул тәдавүлү чүз'и иди, тә'дијәләрин чох һиссәсини нәгд пулла ичра етмәк лазым иди,* чүнки банк иши һәлә инкишаф етмәмишди. Буна көрә һәм фаизин гәдәриндә, һәм дә сәләмчилик анлајышынын

* Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 385—389. *Ред.*

өзүндә бөјүк мүхтәлифлик вар иди. Бөјүк Қарлын вахтында 100% алындыгда, буну сәләмчилик һесаб едирдиләр. 1344-чү илдә Боден көлүндәки Линдауда јерли бүркерләр 216²/₃% алырдылар. Сүрихдә Шура гануни фаиз олараг 43¹/₃% мүәјјән етмишди. Италијада бә'зән 40% вермәк лазым кәлирди, һәрчәнд XII—XIV әсрләрдә ади дәрәчә 20%-дән артыг дејилди. Верона гануни фаиз олараг 12¹/₂% мүәјјән етмишди. Император II Фридрих өз гәрарында 10% көстәрмишди, лакин бу анчаг јәһудиләр үчүн иди; христианлар һаггында о данышмаг истәмирди. Рејн Алманијасында 10% артыг XIII әсрдә ади фаиз дәрәчәси иди» (*Hüllmann.* Städewesen des Mittelalters. Zweiter Theil. Bonn, 1827, сәһ. 55—57).

Орта әсрләрдә чох бөјүк фаиз (феодал задәканлардан вә и. а. алынмадыгда) шәһәрләрдә хејли дәрәчәдә тачирләрин вә шәһәр сәнәткарларынын алдадыб кәнддән алдыглары чох бөјүк «өзкәнинләшдирмә нәтичәсиндәки мәнфәәтә» әсасланырды. Мәсәлән, Афина вә и. а. кими сәнаје вә тичарәт чәһәтдән хүсусилә инкишаф етмиш тичарәт шәһәрләри истисна олмагла, Ромада, һабелә бүтүн гәдим дүнјада сәләмчилик ири торпаг мүлкијјәтчиләри үчүн елә бир واситә иди ки, онларда нәинки хырда мүлкијјәтчиләри, плебејләри әмлакдан мәһрум етмәк, һабелә онларын өз шәхсијјәтинә јијәләнмәк имканы да верирди.

Әввәлләр Ромада сәләмчилик азад иди. Он ики чәдвәл гануну (Романын тә'сисиндән е'тибарән 303-чү ил) «пулдан фаизи илдә 1% (Нибура көрә— илдә 10%) мүәјјән етмишди... Тезликлә бу ганунлар позулду... Дуили (Романын тә'сисиндән е'тибарән 398-чи илдә) јенидән фаиз дәрәчәси үчүн илдә бир фаиз һәдд гојду (unciarium foenus*). 408-чи илдә бу дәрәчә 1,2%-ә ендирилди. 413-чү илдә фаизлә пул борч верилмәси трибун Кенутсинин кечирдији рә'ј сорғусу илә үмумијјәтлә гадаған едилди... Әсла тәәччүблү дејил ки, вәтәндашлара сәнаје илә, топдансатыш тичарәти вә пәракәндә тичарәтлә мәшғул олмаг гадаған едилдији бир республикада *пул тичарәти дә гадаған едилмишди.* Белә бир вәзијјәт үч јүз ил, Карфакенин алынмасына гәдәр давам етди. [Сонра] илдә 12%-дән [артыг олмајараг алмаға ичазә верилди]. Ади иллик фаиз дәрәчәси 6% тәшкил едирди... Јустиниан 4% һәчминдә фаиз дәрәчәси гојду. Трајанда usura quincunx** 5% һәчминдә гануни фаиз демәкдир... Мисирдә, миладдан әввәл 146-чы илдә гануни тичарәт фаизи 12% тәшкил едирди» (*Dureau de La Malle.* Economie politique des Romains. Tome second. Paris, 1840, сәһ. 259—263). [944]

* * *

[950a] *Фаиз* барәсиндә *Ч. У. Килбарт* өзүнүн «The History and Principles of Banking» адлы китабында (London, 1834), белә дејир:

«*Пул васитәси илә мәнфәәт әлдә етмәк* мәгсәди илә пул борч алан адамын өз мәнфәәтиндән бир һиссәсини кредитора вермәли олмасы тәбии әдаләтин өз-өзүнә ајдын олан бир принсипидир. Инсан адәтән тичарәт ва-

* — һәрфијјән: бир унсија гәдәр артым. *Ред.*
** — һәрфијјән: 5 унсија гәдәр фаиз. *Ред.*

ситәси илә мәнфәәт көтүрүр. Лакин орта әсрләрдә әһали халис әкинчи әһали иди. Белә бир әһали вә феодал идарә үсулу шәраитиндә исә, анчаг кичик бир тичарәт, буна көрә дә кичик бир мәнфәәт ола биләр. Буна көрә дә орта әсрләрдә сәләмчилик һаггындакы ганунлара һагг газандырмаг олар-ды. Һәм дә әкинчилик өлкәсиндә адам һәр һансы бир бәдбәхтлик үзүндән јохсуллашдығы вә ја бәлаја дүшдүјү һаллар истисна олмагла пул борч алмаға аз-аз һалларда чан атыр» (сәһ. 163).

«VIII Һенрих фаиз үчүн 10%, I Јаков—8%, II Карл—6%, Анна—5% һәдд гојмушдур» (сәһ. 164—165). «О заманлар борч верәнләр һүгуги чәһәт-дән олмаса да, фе'лән инһисарчы идиләр вә буна көрә дә башга инһисар-чылар кими, онлары да мәһдудлашдырмаг лазым кәлирди. Бизим заманә-миздә мәнфәәт нормасы фаиз нормасыны тәнзим едир, о заманлар исә фаиз нормасы мәнфәәт формасыны тәнзим едирди. Кредитор тачирә јүксәк фаиз нормасы илә әзаб верирдисә, тачир дә өз әмтәәләринә даһа јүксәк мәнфәәт нормасы гојмаға мәчбур олурду. Бунунла да алычыларын чибиндән чохлу пул мәбләғи көтүрүлүб тачирә пул борч верән кредиторун чибинә гојулурду. *Әмтәәләрин үзәринә* гојулан бу *әлавә гијмәт* үзүндән чамаат бу әмтәәләри алмаға аз гадир олур вә буна аз мејл көстәрирди» (165).

XVII әсрдә *Чозаја Чајлд* 1669-чу илдә јаздығы китабда: «Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent» (traduits de l'anglois, Amsterdam et Berlin, 1754. Бу китабда һәмчинин 1621-чи илдә *Томас Калпеперин* јаздығы «Traite contre l'usure» вардыр) китабында *Томас Манлинин* әлејһинә (онун «Interest of Money Mistaken»[168] трактаты әлејһинә) чыхыр вә ону «сәләмчиләрин мә-нафејинин мүдафиәчиси» адландырыр. XVII әср инкилис игтисадчыларынын бүтүн мүһакимәләриндә олдуғу кими, Чајлдын да мүһакимәләриндә башланғыч, тәбии олараг, фаиз нормасынын ашағы олдуғу Һолландијанын зәнкинлијидир. Чајлд бу ашағы фаиз нормасыны зәнкинлијин сәбәби һесаб едир, Манли исә иддиа едир ки, ашағы фаиз нормасы анчаг өлкәнин зәнкинлијинин нәтичәсидир.

«Һәр һансы бир өлкәнин јохсул вә ја зәнкин олдуғуну билмәк үчүн анчаг сорушмаг лазымдыр: орада пул фаизинин гијмәти нә гәдәрдир?» (сәһ. 74).

«Һијләкәр вә горхаг сәләмчиләр дәстәсинин мүдафиәчиси олараг, о өз башлыча топуну мәним өзүмүнән зәиф һесаб етдијим нөгтәјә гаршы јөнәл-дир... О, ашағы фаиз сәвијјәсинин зәнкинлијә сәбәб олдуғуну ачыгча инкар едир вә иддиа едир ки, ашағы фаиз сәвијјәси анчаг зәнкинлијин нәтичәси-дир» (сәһ. 120).

«Фаиз дәрәчәси ашағы дүшдүкдә, борчларыны кери алан адамлар тор-паг алмаға (алычыларын сајынын артмасы үзүндән торпағын гијмәти јүксә-лир) вә ја пулу тичарәтә гојмаға мәчбурдурлар» (сәһ. 133).

«Нә гәдәр ки, фаиз дәрәчәси 6%-ә бәрабәрдир, һеч кәс дәниз тичарә-тиндән чәми 8—9% алмагла бағлы олан бир тәһлүкәли ишә кетмәјәчәк-дир,—амма 4 вә 3%-лә пул алан һолландијалылар бу мәнфәәтдән тамамилә разыдырлар» (сәһ. 134).

«Ашағы фаиз дәрәчәси вә торпаг гијмәтинин јүксәк олмасы тачири даим тичарәтлә мәшғул олмаға мәчбур едир» (сәһ. 140).

«Фаиз дәрәчәсинин ашағы салынмасы милләти гәнаәтчиллијә өјрәдир» (сәһ. 144).

«Тичарәт өлкәни зәнкинләшдирән бир васитәдирсә вә фаиз дәрәчәсинин азалдылмасы тичарәти кенишләндирирсә, фаизин ашағы салынмасы, јахуд сәләмчилијин мәһдудлашдырылмасы, шүбһәсиз, милләтин зәнкинлијинин биринчи вә башлыча сәбәбидир. Ејни бир шејин ејни [950b] заманда мүәјјән шәраитдә *сәбәб*, башга бир шәраитдә исә *нәтичә* ола билмәси иддиасында үмумијјәтлә, һеч бир мә'насызлыг јохдур» [сәһ. 155].

«Јумурта тојуғун сәбәбидир, тојуг исә јумуртанын сәбәбидир. Беләликлә, фаизин ашағы салынмасы сәрвәтин артмасына сәбәб ола биләр, сәрвәтин артмасы исә фаизин даһа күчлү шәкилдә ашағы салынмасына сәбәб ола биләр. Фаиз ганунверичилик јолу илә ашағы салына биләр» (сәһ. 156).

«Мән әмәксевәрлијин мүдафиәчисијәм, мәним әлејһдарым исә тәнбәллији вә аварачылығы мүдафиә едир» (сәһ. 179).

Бурада Чајлд ачыгча сәнаје вә тичарәт капиталы мәнафејинин мүдафиәчиси кими һәрәкәт едир. [XV—950b]

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧИЛӘР

ГЕЈДЛӘР

1 Малтус һаггындакы фәсилдә Маркс, *Рикардонун «Principles»*и (1817-чи ил) *чыхандан сонра* Малтусун јаздығы әсәрләри нәзәрдән кечирир. Рикардонун әмәк дәјәр нәзәријјәсинә, онун мәһсулдар гүввәләри һәр васитә илә инкишаф етдирилмәји тәләб етмәсинә, Рикардонун фикринчә исә, ајры-ајры шәхсләрин вә һәтта бүтөв синифләрин мәнафеји буна гурбан верилмәлидир,—Малтус һәмин әсәрләрдә, һөкмран синифләрин ән мүртәче тәбәгәләринин мәнафејини мүдафиә едән вулгар мәдһијјәчи нәзәријјәни гаршы гојмаға чалышырды.

«Әһали нәзәријјәси»нин тәблиғатчысы олмаг е'тибары илә Малтусдан бу фәсилдә јалныз өтәри бәһс олунур. Малтусун әһали һаггындакы әсәринин үмуми характеристикасыны Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсиндә, «Рикардонун торпаг рентасы гануну дејилән ганунун кәшф едилмәси тарихинә даир гејдләр» фәслиндә верир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 120, 122—123, 124—127, 155—156)—*3*.

2 Сонралар мүәјјән едилмишди ки, бу аноним әсәрин мүәллифи Чон Кејзнов имиш.—*3*.

3 Смитдә раст кәлинән белә бир бахышын—әмәјин дәјәринә әмәјин стандарт өлчүсү кими бахылмасынын тәнгидини вә һәмин бахышын Смитин дәјәр барәсиндәки дикәр, даһа дәрин бахышларына зидд олдуғунун сүбутуну Маркс өз әсәринин габагдакы фәсилләриндә вермишдир. Бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 51—52, 133, һабелә II һиссә, сәһ. 451—454.—*4*.

4 Рикардонун башлыча әсәри нәзәрдә тутулур: «On the Principles of Political Economy, and Taxation», London, 1817.—*4*.

5 Рикардода изафи дәјәрин мејдана кәлмәси тәһлилинин олмадығыны вә әмәјин капитала мүбадилә проблеминин Рикардо тәрәфиндән гаршыја гојулан формада һәлл едилмәзлијини Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсиндә көстәрмишдир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 445—449 вә 454—468)—*4*.

6 *«Хәрч гијмәти»* терминини («Kostenpreis» вә ја «Kostpreis», «cost price») Маркс үч мүхтәлиф мә'нада ишләдир: 1) капиталист үчүн истеһсал

хәрҹләри мә'насында ($c + v$), 2) әмтәәнин «имманент истеһсал хәрҹләри» мә'насында ($c+v+m$) ки, бунлар әмтәәнин дәјәринә мүтабиг кәлир вә 3) истеһсал гијмәти мә'насында ($c+v+$орта мәнфәәт). Әлјазмасы мәтнинин бу јериндә һәмин термин онун үчүнҹү мә'насында, јә'ни истеһсал гијмәти мә'насында көтүрүлмүшдүр.

«Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин II һиссәсиндә «Kostenpreis» («орта гијмәт» вә «истеһсал гијмәти» терминләри илә јанашы олараг) һәмишә истеһсал гијмәти мә'насында ишләдилирсә, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә бу термин һабелә капиталист үчүн истеһсал хәрҹләри ($c+v$) мә'насында да ишләдилир вә бу һалларда һәмин термин бу ҹилдин III һиссәсинин мәтниндә «истеһсал хәрҹләри» сөзләри илә тәрҹүмә олунур (бах: мисал үчүн, бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 36, 37, 39, 395, 494—495).

«Kostenpreis» терминининин үч ҹүр ишләдилмәсинин сәбәби одур ки, «Kosten» сөзү («хәрҹләр», «истеһсал хәрҹләри») игтисад елминдә үч мүхтәлиф мә'нада ишләдилмишдир вә Маркс буну «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин III һиссәсиндә хүсуси олараг гејд едир (бах: бу ҹилд, III һиссә, сәһ. 81—85 вә 544—545): 1) капиталист тәрәфиндән едилмиш аванс мә'насында, 2) аванс едилмиш капиталын гијмәти үстәкәл орта мәнфәәт мә'насында вә 3) әмтәәнин өзү үчүн чәкилмиш реал (вә ја имманент) истеһсал хәрҹләри мә'насында.

«Истеһсал хәрҹләри» терминининин буржуа сијаси игтисады классикләриндә тәсадүф едилән бу үч мә'насындан башга, һәлә дөрдүнҹү мә'насы да, вулгар мә'насы да вардыр ки, Ж. Б. Сеј ону «әмәјин, капиталын вә торпағын мәһсулдар хидмәтләри мүгабилиндә верилән шеј» дејә ишләдир. (J. B. Say. «Utraité d'èconomie politique». Seconde èaition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). «Истеһсал гијмәтләринин» бу ҹүр вулгарҹасына баша дүшүлмәсини Маркс гәтијјәтлә рәдд едир (бах: мисал үчүн, бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 141, 236 вә 529).—*4.*

7 «*Profit upon expropriation*» вә ја «*profit upon alienation*» («Өзкәнинкиләшдирмә нәтиҹәсиндәки мәнфәәт»)—Ҹемс Стүартын ифадәсидир ки, Маркс буну «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринҹи һиссәсиндә көстәрир вә тәһлил едир (бах: бу ҹилд, I һиссә, сәһ. 10—11).—*8.*

8 Малтусун ашағыдакы әсәри, биринҹи нәшри 1798-ҹи илдә Лондонда аноним шәкилдә чыхан бу мәшһур әсәри нәзәрдә тутулур: «An Essay on the Principle of Population». Һәмин әсәрдә Малтус иддиа едирди ки, зәһмәткеш күтләләринин јохсуллуғу куја ондан ирәли кәлир ки, инсанларын төрәјиб чохалмасы һәндәси прогрессија илә баш вермәк мејлиндәдир, истеһлак шејләринин мигдары исә ән чоху јалныз әдәди прогрессија илә чохала биләр. —*15.*

9 Рикардодакы *«әмәјин дәјәри»* вә *«әмәјин мигдары»* анлајышлары барәсиндә бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 445—454.—*18.*

10 Дәјәрин бу тә'рифинин ифадәсини Қејзнов Малтусун вә Адам Смитин ирәли сүрдүкләри фикирләр әсасында тәртиб етмишдир ки, Малтус да әмтәәнин дәјәрини һәмин әмтәәјә мүбадиләдә сатын алынан ҹанлы әмәјин мигдары илә мүәјјән едилмәсини Адам Смитдән көтүрмүшдүр.—*24.*

11 Рикардодакы *«нисби әмәк һаггы»* консепсијасы һаггында бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 468—477.—*27.*

12 Рикардодакы *«керчәк әмәк һаггы»* («real wages») анлајышы һаггында бах: бу ҹилд, II һиссә, сәһ. 451, 454—455, 468, 475—476, 492 вә 629—630. —*27.*

13 Малтусдан кәтирилән бу ситат, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринчи һиссәсиндә Адам Смитин гејд едилмиш мүһакимәсини демәк олар һәрфијјән тәкрар едир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 138): «...мануфактура фәһләсинин әмәји өзүнүн е'мал етдији материалын дәјәринә адәтән өз *маашынын дәјәрини вә өз саһибкарынын мәнфәәтини әлавә едир.* Ев гуллугчусунун әмәји исә, әксинә, һеч бир дәјәр артырмыр... Адам чохлу мануфактура фәһләси тутараг *варланыр;* чохлу ев гуллугчусу сахладыгда исә о, јохсуллашыр». Маркс һәмин бөлмә үчүн башлығы Смит үчүн характерик олан *«Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк»* терминләри илә ифадә едәрәк, она ишарә едир ки, Малтусун һәмин бахышы Смитдән көтүрүлмүшдүр.—*28.*

14 *Лорд-дендријеризм* (вә ја *дендријеризм)*—иддиа сатан әдабазлыг. Лорд Дендријери—инкилис јазычысы Том Тејлорун «Our American Cousin» («Бизим америкалы гоһум») комедијасындан бир персонаждыр; һәмин әсәр илк дәфә 1858-чи илдә сәһнәдә тамашаја гојулмушду.—*30.*

15 Сонра әлјазмасында ашағыдакы үч чүмлә јазылмышды: «Aber 600 : 400 = 66²/₃ p. c. Der Wert des Gesamtprodukts = 1 000 und der in Arbeitslohn ausgelegte Teil desselben = ⁶/₁₀. Was aber die Rechnung des Herrn Maltus?» Ахырынчы чүмлә мәтнин сонрасына кечид тәшкил едир, лакин Марксын биринчи ики чүмләдә нә демәк истәдији ајдынлашмамыш галыр.—*31.*

16 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Бах: Маркс вә Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 52—53.—*33.*

17 «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy» адлы аноним әсәрин мүәллифи Малтусун «Principles of Political Economy» китабынын биринчи нәшриндән (London, 1820, p. 121) ситат кәтирир.—*34.*

18 Маркс *«cost price»* («Kostpreis», «Kostenpreis») терминини бурада, һабелә бә'зән сонралар капиталист үчүн истеһсал хәрчләри $(c + v)$ мә'насында ишләдир. Бах: 6-чы гејд.—*36.*

19 Әлјазмасынын бу јериндә *«Surplusprodukt»* («изафи мәһсул») сөзү јазылмышды; бу сөз Марксын өз әлјазмасынын 703-чү сәһифәсиндә хүсуси олараг изаһ етдији хүсуси мә'нада ишләдилир («сабит капитал истеһсалчылары өзләринин изафи мәһсулуну, јә'ни бу һалда онларын мәһсулунун өз сабит капиталларына бәрабәр олан һиссәсиндән артығыны», бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 553),—јә'ни *әлавә едилмиш јени әмәјин мәһсулу* $(v+m)$ мә'насында. Сабит капитал сыфра бәрабәрдирсә, онда *«әлавә едилмиш јени әмәјин мәһсулу»* мәһсулун *дәјәринә* мүтабиг кәлир.—*44.*

20 *Абраһам а Санта Клара* ады илә мәшһур олан шәхс Австрија ваизи вә әдәбијјатчысы Улрих Мекерледир (1644—1709); о, католисизми кениш күтлә үчүн анлашыглы формада тәблиғ етмәјә чалышырды, «саваблы» вә'зләр едир вә куја халг үслубунда тәртиб олунмуш нәсиһәтамиз әсәрләр илә чыхыш едирди.—*50.*

21 Башга јерләрдә Рикардо *«истеһсалчы»* («producer») сөзүнү, Марксын «Рикардода мүхтәлиф мәсәләләр. Чон Бартон» фәслиндә гејд етдији кими, «капиталист—саһибкар» мә'насында ишләдир (бах: бу чилдин

икинчи һиссәси, сәһ. 620; јенә дә орада мүгајисә ет: Рикардонун «Principles» әсәриндән Марксын 471 вә 483-чү сәһифәләрдә кәтирдији ситатлар). Рикардода «истеһсалчы» анлајышы илә «фәһлә» анлајышынын ејниләшдирилмәсини Маркс бу чилдин икинчи һиссәсинин 471-чи вә 522-чи сәһифәләриндә гејд едир. Рикардо «истеһсалчы» сөзүнү јенә, Марксын бу чилддә икинчи һиссәнин 519—520-чи вә 614-чү сәһифәләриндә кәтирдији ситатларда да ејни мә'нада ишләдир.—*52.*

22 Оуен өзүнүн ичтимаи ислаһатлар һаггында утопик лајиһәсини инкишаф етдирәрәк сүбут етмәјә чалышырды ки, игтисади чәһәтдән, һабелә, ев мәишәтини ән чох мәгсәдәујғун шәкилдә гурмаг нөгтеји-нәзәриндән әмәк коммунасы гәсәбәсинин *паралелограм вә ја квадрат* формасында тикилмәсидир. Оуен бу идејалары өзүнүн 1817—1821-чи илләрдә нәшр олунмуш бир сыра чыхышларында шәрһ етмишдир (бах: Роберт Оуен. «Сечилмиш әсәрләри», В. П. Волкинин кириш мәгаләси илә. I чилд, М.—Л., 1950, сәһ. 11—13, 35—36, 100—102, 152, 219—222 вә «Коммунанын модели»—280-чы сәһифә илә 281-чи сәһифәнин арасына јапышдырылмыш вәрәг; II чилд, М.—Л. 1950, сәһ. 338—339).—*52.*

23 *«Гәрарлашдырылмыш килсә»* («Established Church») Инкилтәрәдә инкилис дөвләт килсәсинә, «англикан» килсәсинә дејилир.—*54.*

24 Марксын әлјазмасында *«Капитал илә муздлу әмәк мүнасибәтинин мәддаһчы изаһы»* һаггындакы бөлмә јазылмамыш галмышдыр.—*57.*

25 Аноним рикардочу *«Essay on Rent»* («Рента һаггында тәчрүбә») дедикдә Малтусун ашағыдакы китабчасыны нәзәрдә тутур: «An Inquriy into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is regulated», London, 1815.—*59.*

26 *«Спенсин планы»* дедикдә инкилис социалист-утописти Томас Спенсин 1775-чи илдән башлајараг ирәли сүрдүјү план—торпағын миллиләшдирилмәси планы нәзәрдә тутулур; Томас Спенс торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин ләғв олунмасыны вә (ичманын бүтүн веркиләри вә ичтимаи хәрчләрини өдәдикдән сонра) торпаг рентасынын ичма әһалиси арасында һамы үчүн бәрабәр мигдарда бөлүнмәсини тәләб едирди.—*59.*

27 Руссонун әсәрләриндә бу фикрин сөјләндијини тапмаг мүмкүн олмады.—*60.*

28 Аноним «Outlines of Political Economy» әсәринин мүәллифи (Кејзнов) бурада Мак-Куллохун ашағыдакы китабында сөјләмиш олдуғу мүһакимәләрини шәрһ едир: J. R. MacCulloch. «The Principles of Political Economy». Edinburgh, 1825, p. 181—182. Мүгајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 179.—*66.*

29 Адам Смитин «Wealth of Nations» әсәриндән бу јери Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринчи һиссәсиндә ситат кәтирир вә арашдырыр (бах бу чилд, I һиссә, сәһ. 67—69).—*68.*

30 *Истеһсал вахты* илә *иш вахты* арасында, хүсусилә дә әкинчиликдә олан фәрг һаггында, һабелә бунунла әлагәдар олараг әкинчиликдә капитализмин инкишафынын хүсусијјәтләри һаггында Маркс өзүнүн 1857—1858-чи илләрә аид әлјазмасында јазмышдыр (бах: K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 560—562). Истеһсал дөврү анлајышыны (иш вахтындан әлавә олараг, һабелә әмәк чисминин

јалныз тәбиәтин тәбии просесләринин тә'служ тә'ситринә мә'руз галдығы мүддәтидә әһатә едән дөвр мә'насында) Маркс «Капитал»ын икинчи чилдиндә, икинчи бөлмәдә, 13-чү фәсилдә этрафлы инкишаф етдирилмишдир. Һабелә мүгајисә ет: бу чилд, II һиссә, сәһ. 19.—*70*.

31 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 45—46.—*73*.

32 Маркс Чемс Миллин «Elements of Political Economy» китабындан ситат кәтирир. Миллин китабынын биринчи нәшриндә бу јер 74-чү сәһифәдә, икинчи нәшриндә исә 94-чү сәһифәдәдир. Маркс бурада һәмин јери, јәгин ки, Самуел Бејлинин ашағыдакы китабындан ситат кәтирир: «A Critical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value» (сәһ. 202); һәмин јер бурада да Торренсин әлејһинә јазылмыш һесаб едилир.—*75*.

33 Маркс бурада белә бир фәрзијјәни әсас көтүрүр ки, тахыл истеһсалынын бүтүн истеһсал хәрчләри, Торренсдә 100 квартер мигдарында көстәрилән бу истеһсал хәрчләри тохум мәсрәфләриндән ибарәт олур. Һәгигәтдә исә 120 квартер тахылын истеһсалына хејли аз мигдарда—мисал үчүн 20 вә ја 30 квартер тохум сәрф олунур. Галан 70 вә ја 80 квартер әмәк аләтләринә, күбрәләрә, фәһләләр үчүн әмәк һаггына вә и. а. сәрф олунур. Лакин Марксын дәлилләри үчүн бу вәзијјәтин һеч бир әһәмијјәти јохдур.—*78*.

34 Капиталистләрә «гардашлар» дејә верилән бу характеристика Марксын «Капитал»ынын III чилдиндә әсасландырылмышдыр. Мәнфәәт нормасынын таразлашмасы вә бу таразлашма шәраитиндә «һәр бир ајрыча капиталист, һабелә һәр бир ајрыча истеһсал даирәсиндәки капиталистләрин мәчмусу, бүтүн фәһлә синфинин бүтүн капитал тәрәфиндән истисмар едилмәсиндә вә бу истисмарын нә дәрәчәјә чатмасында иштирак етдијини» (бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 206) тәдгиг етдикдән сонра Маркс јазыр: «...биз бурада белә бир һалын ријази дүрүст изаһыны көрүрүк ки, нә сәбәбә капиталистләр бир-бири илә гаршылыглы рәгабәт заманы бу гәдәр өз гардашлыг дујғулары көстәриркән, ејни заманда онлар фәһлә синфинин бүтөвү илә мүбаризәдә әсил масон гардашлығы јаратмыш олурлар» (јенә орада, сәһ. 217). Һабелә мүгајисә ет: бу чилд: II һиссә, сәһ. 21.—*82*.

35 Чемс Миллин китабындан бу ситаты Маркс Бејлинин «A Critical Dissertation» китабындан (сәһ. 217) кәтирир, бу, Миллин китабынын мәтниндән бә'зи фәргләрдән көрүнүр.—*87*.

36 «Сөзләр һаггында мүбаһисәләр» әлејһинә јөнәлдилмиш олан аноним полимик әсәрә ишарә едилир: «Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply». London, 1821. Сонралар (бу фәслин 3-чү параграфында) Маркс һәмин аноним әсәрә этрафлы гијмәт верир.—*89*.

37 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 80—81.—*90*.

38 Јенә орада, сәһ. 160—162.—*90*.

39 T. R. Malthus. «The Measure of Value Stated and Illustrated». London, 1823, p. 17—18.—*95*.

40 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсиндә (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 448—449 вә 450) Маркс Рикардонун «әмәјин дәјәрини» фәһләнин сахланмасы үчүн лазым олан јашајыш васитәләри илә мүәјјән едиркән Рикардонун тәклиф вә тәләб ганунуна истинад етмәси мүнасибәти илә Сејин «кам алмасы» һаггында данышаркән Рикардонун китабынын Констансио тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш вә Сејин гејдләри илә бирликдә верилмиш франсызча тәрчүмәсинә истинад едир. Марксын јаздығында бурада дүрүст олмајан бир чәһәт вардыр. Рикардонун мәтнинә вердији өз гејдләриндә Сеј о мүнасибәтлә «кам алыр» ки, Рикардо тәклиф вә тәләб васитәси илә *пулун* дәјәрини мүәјјән едир. Сејин гејдләриндән көтүрүлән мүвафиг јери Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу»нда ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 116). Һәмин јер ашағыдакы китабдан көтүрүлмүшдүр: D. Ricardo. «Des principes de l'économie politique et de l'impôt». Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tome II, Paris, 1835, p. 206—207.—*97*.

41 Мак-Куллох—Превонун китабына әлавә едилмиш чап хәталары сијаһысында бу јер белә дүзәлдилмишдир: «le fermier de ce dernier acre ne pourrait point éluder son fermage» («бу ахырынчы акрын ичарәдары мүвафиг рента вермәкдән һеч дә јајына билмәзди»).—*108*.

42 Маркс Рикардонун «Сијаси игтисадын әсаслары» әсәринин 7-чи фәслинә («Харичи тичарәт һаггында» фәслә) Сејин гејдини нәзәрдә тутур; һәмин гејддә Сеј Антил адаларындан Франсаја идхал едилән вә Франсанын өзүндә истеһсал едилән шәкәрдән учуз олан шәкәри мисал кәтирир.—*109*.

43 Ч. Ст. Милл өзүнүн «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy» (London, 1844) биринчи очеркиндә «халглар арасындакы гаршылыглы мүбадиләнин ганунларыны вә тичарәт газанчларынын тичарәт аләминдәки өлкәләр арасында бөлкүсүнү» нәзәрдән кечирир вә гејд едир ки: «Бә'зән әчнәбиләрлә тичарәт етмәк васитәси илә биз онларын әмтәәләрини һәмин әмтәәләрин әчнәбиләрин өзләри үчүн баша кәлдијиндән аз мигдар әмәк вә капитал сәрфи илә әлдә едә биләрик. Лакин буна бахмајараг, белә бир тичарәт әчнәбиләр үчүн хејирлидир, чүнки онларын өз әмтәәләри мүгабилиндә биздән алдыглары әмтәә, бизим үчүн аз мәсрәфлә баша кәлмиш олса да, буну әчнәбиләр өзләри истеһсал етмиш олсајдылар, онлар үчүн баһа баша кәләрди» (сәһ. 2—3).—*109*.

44 *Фиктив капитал* дедикдә Маркс бурада дөвләт борчу капиталыны нәзәрдә тутур ки, дөвләт (буржуа дөвләти вә ја буржуа-мүлкәдар дөвләти) борч алдығы пулу бир капитал кими хәрчләмир вә бу пул үчүн фаизләри әһалидән јығылан веркиләр һесабына өдәјир. Мүгајисә ет: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 29-чу фәсил.—*115*.

45 Маркс бурада «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышына истинад едир. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 124—125.—*119*.

46 Сејин әсәриндә (J. B. Say. «Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 382) дејилмишдир: «Мәһсуллар јалныз мәһсул-

лар мүгабилиндə сатын алыныр». Сејин бу мүддəасынын тəнгидинə бу чилдин икинчи һиссəсиндə 556—558 вə 563—567-чи сəһифəлəринə бах.—*124*.

47 Рикардонун «Principles» əсəриндə 19-чу фəслин ады белəдир: *«Тичарəтин кедишиндə гəфлəтəн баш верəн дəјишикликлəр һаггында»* («On sudden changes in the channels of trade»), һəм дə бурада «тичарəт» дедикдə бу вə ја дикəр өлкəдə јалныз тичарəт дејил, һабелə истеһсал фəалиjјəти дə нəзəрдə тутулур. Мүгајисə ет: бу чилд, II һиссə, сəһ. 561.—*128*.

48 Маркс өзүнүн сијаси игтисада даир игтибаслар јаздығы дəфтəрлəрдəн бирини нəзəрдə тутур. Марксын бурада көстəрдији VII дəфтəрин биринчи 63 сəһифəсиндə 1857—1858-чи иллəрə аид игтисад əлјазмасынын ахыры јазылмышдыр (бах: К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 586—764). 63а сəһифəсиндəн башлајараг (бу сəһифəдə Марксын белə бир гејди вардыр: «1859-чу ил февралын 28-дə башланмышдыр») VII дəфтəрдə Лүтерин, Ленкенин, Галианинин, Верринин, Паолеттинин, Малтусун, Ричард Чонсун вə башга мүəллифлəрин əсəрлəриндəн игтибаслар вардыр. VII дəфтəрин 134-чү сəһифəсиндə Маркс «Inquiry into those Principles...»дəн (110-чу вə 112-чи сəһифəлəриндəн) аноним мүəллифин Сеји тəнгид етдији вə истеһзаја гојдуғу бир сыра јерлəр көтүрүб јазмышдыр.—*128*.

49 Маркс өзүнүн XII игтибаслар дəфтəринə истинад едир, бу дəфтəрин үзəриндə Марксын əли илə «Лондон, 1851-чи ил, ијул» јазылмышдыр. Һəмин дəфтəрин 13-чү сəһифəсиндə аноним «Inquiry» əсəринин 97, 99, 103—104, 106—108 вə 111-чи сəһифəлəриндəн игтибаслар көтүрүлүб јазылмышдыр.

Алдыглары рента капиталистлəрин мəнфəəтини азалдан торпаг мүлкијјəтчилəри һаггында, Марксын XII дəфтəринин 12-чи сəһифəсиндə «Inquiry» əсəринин 54—55-чи сəһифəлəриндəн көтүрүлəн игтибасда бəһс олунур.—*129*.

50 Маркс өзүнүн XII игтибаслар дəфтəринин 12-чи сəһифəсинин əввəлиндə «Inquiry into those Principles» əсəриндəн аноним мүəллиф тəрəфиндəн Сејин белə бир мүһакимəси һаггында тəнгиди мүлаһизəсини көтүрүб јазмышдыр ки, Инкилтəрəдəки ифрат истеһсалын сəбəби Италијада истеһсалын кəсир олмасыдыр. Мүгајисə ет: бу чилд, I һиссə, сəһ. 226—227. II һиссə. сəһ. 600—601 вə III һиссə, сəһ. 270.—*129*.

51 Бундан габаг аноним мүəллиф Сејин («Lettres à M. Malthus», Paris, 1820, p. 46) китабындан ситат кəтирмишди, орада Сејин белə бир мүддəасы вардыр ки, «мəһсуллар јалныз мəһсуллар мүгабилиндə сатын алыныр». Һəмин мүддəа Сејдə белə бир формада да көстəрилир: «истеһсал олунмуш мəһсул һəмишə өзү үчүн базар тапыр» («An Inquiry into those Principles...», London, 1821, p. 13, 110). —*129*.

52 *Мүддəа* (das Gesetzte)—Һекел фəлсəфəси терминидир вə шəртсиздəн, башланғычдан, илкиндəн фəргли олараг, васитəли оланы, өз əсасы өзүндə дејил, башга бир шејдə оланы көстəрир.—*136*.

53 «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир» əсəринин биринчи бурахылышы нəзəрдə тутулур. Бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, икинчи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 20—21 вə 35—36.—*137*.

54 «Сијаси игтисадын тəнгидинə даир» əсəринин биринчи бурахылышындан бəһс олунур. Бах: К. Маркс вə Ф. Енкелс. Əсəрлəри, икинчи нəшри, 13-чү чилд, сəһ. 51—53.—*140*.

55 [S. Bailey.] «A Gritical Dissertation on the Nature, Measures, and Causes of Value». London, 1825, p. 71—93. Мүгајисә ет: бу чилд, II һиссә, сәһ. 559 вә III һиссә, сәһ. 163—164 вә 172.—*160.*

56 Бүтүн бу мүһакимәдә фәһләләрә (мүвафиг сурәтдә: капиталистә) чатан мәһсул *«порсијасы»* дејилдикдә әлавә едилмиш јени әмәјин маддиләшдији мәһсулун натурал ваһидләринин мигдары, *«пропорсија»* дејилдикдә исә һәмин мәһсулун бу вә ја дикәр тәрәфә чатан һиссәнин фаизи нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, фәһләләрин әлавә едилмиш јени әмәји мәһсулун 100 натурал ваһидиндә маддиләшмишдирсә, һәм дә фәһләләрин пајына дүшән һиссә 60%, капиталистин пајына дүшән һиссә исә 40% олмушдурса, онда мәһсулун мигдары ики ғат артдыгда (әмәк мәһсулдарлығынын јүксәлмәси нәтичәсиндә) вә фәһләләрлә капиталист арасында мәһсул бөлкүсү әввәлки кими галдыгда, фәһләләрин «порсијасы» 60 натурал ваһид, капиталистин «порсијасы» исә јалныз 40 натурал ваһид артар. Лакин бу заман капиталистин пајына дүшән һиссә артыб 40%-дән 48%-ә галхарса, фәһләләрин пајына дүшән һиссә азалыб 60%-дән 52%-ә енәр, һәрчәнд онларын «порсијасы» һәр һалда 44 натурал ваһид артмыш олар (ејни заманда капиталистин «порсијасы» 56 натурал ваһид артар).—*162.*

57 Әкәр ихтијари олараг көтүрүлән рәгәмләрин—«Һәр фәһләјә 50, 60 вә ја 70 квартер» рәгәмләринин әвәзиндә, Бејлинин јухарыда (сәһ. 161—162) кәтирилмиш олдуғу мисалына мүвафиг олан рәгәмләр сечсәк, буну аларыг: «Һәр фәһләјә 12½, 25 вә ја 37½ квартер».—*166.*

58 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 13—15.—*176.*

59 Марксын әлјазмасынын бу јериндә сәһифәләрин нөмрәсиндә сәһв бурахылмышдыр: «838» әвәзинә «839» гојулмушдур.—*177.*

60 J. R. MacCulloch. «The Principles of Political Economy». Edinburgh, 1825, p. 181—182. Маркс бу ситаты Кејзновун ашағыдакы китабындан кәтирир: «Outlines of Political Economy», London, 1832. Бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 66.—*179.*

61 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 1—12.—*181.*

62 Шиллерин «Валленштејн дүшәркәси» драмында Валленштејнин әскәрләриндән биринин ашағыдакы сөзләринә ишарәдир (VI шәкил):

«Һерсог нечә түпүрүр, нечә силир бурнуну,
О саат һисс еләјир, көрүрсүнүз сиз буну.
Онда олан зәканы, онун руһуну лакин,
Харичи көркәминдән билмәк чәтиндир, чәтин».—*182.*

63 Маркс, көрүнүр, Мак-Куллохун «Principles of Political Economy» китабынын 1830-чу илдә чыхмыш *икинчи* нәшрини нәзәрдә тутур, чүнки бу китабын Маркс тәрәфиндән адәтән ситатлар кәтирилән биринчи нәшри 1825-чи илдә, јә'ни Мак-Куллохун «гејдләри вә мүһакимәләри» илә бирликдә Смитин «Wealth of Nations»унун чапдан чыхмасындан әввәл бурахылмышдыр.—*183.*

64 Рикардо өз «Principles»-инин бир сыра јерләриндә (мәсәлән, үчүнчү нәшринин 80-чы сәһифәсиндә) әмәји *«әмтәәләрин дәјәринин әсасы»* («the

foundation of the value of commodities») адландырыр. *«Дәјәрин өлчүсү»* («measure of vaule») олмаг е'тибары илә әмәјин характеристикасыны Рикардо «Principles»-ин үчүнчү нәшринин 333—334-чү сәһифәләриндә верир. Мүгајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 146. Маркс һәмин сәһифәдә Рикардонун «Principles»-индән мүвафиг јерләри ситат кәтирир.—*188.*

65 Көтенин «Фауст» әсәринин биринчи һиссәсинин он алтынчы («Мартанын бағы») сәһнәсиндән Фаустун ифадәсидир. Чемс Миллин китабындан мүвафиг јери Маркс јухарыда, 87-чи сәһифәдә ситат кәтирмишдир.—*189.*

66 Бу, Сејин ашағыдакы китабындан ситатдыр: Traité d'économie politique». Seconde édition. Tome I, Paris, 1814, p. LI—LII.—*192.*

67 W. Roscher. «System der Volkswirthshaft». Erster Band: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 82, 191.—*194.*

68 Мак-Куллох һаггындакы бөлмә, һабелә бүтөвлүкдә «Рикардо мәктәбинин позулмасы» фәсли (Ч. Ст. Милл һаггында 1862-чи илин баһарында јазылмыш бөлмәдән башга) Маркс тәрәфиндән 1862-чи илин октјабрында јазылмышдыр (буну һәмин фәслин дахил олдуғу XIV дәфтәрин чилдиндә Маркс өзү гејд етмишдир).—*198.*

69 W. Roscher. «System der Volkswirthschaft». Band I: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 353.

Марксын Рошерә көркәмли гәдим јунан тарихчиси Фукидидин адыны вермәси онунла әлагәдардыр ки, Марксын сонралар јаздығы кими, «чәнаб профессор Рошер өзүнү тәвазөкарлыгла сијаси игтисадын Фукидиди е'лан етмишдир» (бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 533—534). «Фукидид Рошер» ады сырф истеһза характери дашыјыр: Маркс бир сыра јерләрдә көстәрир ки, Рошер һәм игтисади мүнасибәтләр тарихини, һәм дә игтисади нәзәријјәләр тарихини кобуд сурәтдә тәһриф едирди. Мүгајисә ет: Бу чилд, II һиссә, сәһ. 128—131.—*198.*

70 Бу китабчанын һәгиги мүәллифи өз әсәрләрини мүхтәлиф тәхәллүсләрлә чап етдирән инкилис публисисти Чон Уилсон иди.—*198.*

71 «*The Edinburgh Review, or Critical Journal*» («Единбург ичмалы вә ја Тәнгиди журнал»)—инкилис буржуа әдәби-сијаси журналыдыр, 1802-чи илдән 1929-чу иләдәк чыхмышдыр. XIX әсрин 20—30-чу илләриндә 3 ајда бир дәфә бурахылырды вә викиләр партијасынын органы иди. О дөврдә журналда игтисад мәсәләләри һаггында дәрч едилән мәгаләләрин әксәријјәти Мак-Куллохун иди.—*198.*

72 «*The Scotsman; or Edinburgh Political and Literary Journal*» («Шотландијалы вә ја Единбург сијаси вә әдәби гәзети»)—инкилис буржуа гәзетидир, 1817-чи илдән чыхыр. XIX әсрин биринчи јарысында викиләр партијасынын органы иди. Гәзетин әсасы гојулан вахтдан 1827-чи иләдәк орада Мак-Куллохун игтисад мәсәләләринә даир мәгаләләри чап едилирди. 1818—1820-чи илләрдә Мак-Куллох гәзетин редактору олмушду.—*198.*

73 «*Encyclopaedia Britannica*» («Британија енсиклопедијасы»)—чохчилдлик инкилис (һазырда инкилис-американ) енсиклопедија лүғәтидир.

1768-чи илдән бәри даим јени нәшрләри бурахылыр. XIX әсрин ахырларынадәк Единбургда нәшр едилирди.—*198.*

74 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмаларынын VII вә VIII дәфтәрләриндә Ч. Ст. Милл һаггында олан кениш һашијәни нәзәрдә тутур (әлјазмасынын 319—345-чи сәһифәләри). «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»-нин Маркс тәрәфиндән өз дәфтәрләринин чилдләриндә тәртиб едилмиш мүндәричатына вә әлјазмасынын VII дәфтәринин мәтниндә Марксын вердији көстәришә (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. XXIV) ујғун олараг Ч. Ст. Милл һаггындакы бөлмә бу чилдин үчүнчү һиссәсинә кечирилмиш вә 202—253-чү сәһифәләрдә чап едилмишдир.

Маркс *«әмәк һаггынын дүзкүн олмајараг мәһсулун бир һиссәси кими һесабланмасы үсулу»ндан* ашағыда, 238—241-чи сәһифәләрдә бәһс едир.—*200.*

75 Маркс 1862-чи илин әввәлләриндә өз «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ни јазмаға башладығы заман ону капитал истеһсалы просеси һаггында тәдгигатын бешинчи, сон бөлмәси кими, јә'ни мүтләг вә нисби изафи дәјәрин говушмасы һаггындакы бөлмәнин билаваситә ардынча кәлән нөвбәти бөлмә кими нәзәрдә тутмушду (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. VI). Лакин Маркс «Нәзәријјәләр» үзәриндә ишләјәркән бу фикрә кәлди ки, дөрдүнчү бөлмә («Мүтләг вә нисби изафи дәјәрин говушмасы») илә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри» арасында даһа ики бөлмә: «Изафи дәјәрин дөнүб капитала чеврилмәси» вә «Истеһсал просесинин нәтичәси» бөлмәләрини вермәк лазымдыр (бах: јенә орада, сәһ. 431. *«Изафи дәјәрин капитала чеврилмәси»* һаггында 1862-чи илин октјабрында һәлә јазылмамыш олан бөлмәјә истинад едилмәси дә (бах: 68-чи гејд) бунунла изаһ олунур; һәмин бөлмәдә хүсусән Уејкфилдин бә'зи бахышлары да ишыгландырылмалы иди. Биринчи нөвбәдә Уејкфилдин «капитал әмәји тәтбиг етмәмишдән әмәк капиталы јаратмыш олур» мүддәасындан бәһс едилир; бу мүддәаны Маркс «Капитал»ын I чилдинин ејни ад—«Изафи дәјәрин капитала чеврилмәси» адыны дашыјан 22-чи фәслинин 22-чи гејдиндә ситат кәтирир.—*200.*

76 *«Изафи мәһсул»* («surplus produce») дедикдә, Уејкфилд мәһсулун «ади мәнфәәтли капиталын әвәзләнмәси» үчүн зәрури оландан артыг һиссәсини нәзәрдә тутур (*Уејкфилд,* А. Смитин «Wealth of Nations»унун Уејкфилд тәрәфиндән нәшр едилмиш II чилдинин тәфсирләри, сәһ. 215 вә 217).—*200.*

77 Чон Стүарт Миллин ашағыдакы китабчасындан бәһс олунур: «Essays on some Unsettled Questions of Political Economy», London, 1844, Маркс «Мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар әмәк һаггында нәзәријјәләр» фәслиндә бу китабчадан ситат кәтирмишдир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 167).—*202.*

78 Маркс Чон Стүарт Миллин бу китабыны нәзәрдә тутур «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. London, 1848.—*202.*

79 Маркс бу фәргләнмәни 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын II дәфтәриндә «Пулун капитала чеврилмәси» бөлмәсиндә (әлјазмасынын 88-чи сәһифәси) ифадә етмишдир; орада дејилир: «Капиталист үчүн истеһсал хәрчләри онун тәрәфиндән аванс едилмиш дәјәрләрин анчаг мәчмусудур. белә ки, мәһсулун дәјәри аванс едилмиш капиталын дәјәринә бәрабәр олур. Дикәр тәрәфдән, мәһсулун керчәк истеһсал хәрчләри мәһсулда тәчәссүм едән иш вахтынын мәчмусуна бәрабәрдир. Мәһсулда тәчәссүм едән иш вахтынын мәчмусу исә капиталистин аванс етдији вә ја өдәмиш

олдуғу иш вахтынын мәчмусундан артыгдыр вә мәһсул дәјәринин, капиталист тәрәфиндән *өдәнилмиш* вә ја *аванс едилмиш* мәһсул дәјәриндән артыг олан бу һиссәси мәһз изафи дәјәри тәшкил едир».

Маркс јенә бу мәсәлә үзәринә XIV дәфтәрдә, Торренс һаггындакы бөлмәдә (бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 79—84) вә XV дәфтәрдә, вулгар сијаси игтисад һаггындакы бөлмәдә (бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 545) гајытмышдыр.—*205.*

80 Маркс Чон Стүарт Миллин бу китабыны нәзәрдә тутур: «A System of Logic, Ratiocinative and Inductive, being a connected view of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation». In two volumes. London, 1843.—*208.*

81 Миллин јухарыда, 208—209-чу сәһифәләрдә мисал кәтирилән сәһв мүһакимәләринә көрә, сабит капитал тәтбиг едән вә 60 фәһлә ишләдән 1 №-ли капиталист 1 квартер (бир фәһләнин әмәк һагғы олан) тахыл истеһсалы үчүн $\frac{6}{9}$ квартер тахыл $\left(\frac{120}{180} = \frac{2}{3} = \frac{6}{9}\right)$ сәрф едирди, сабит капиталсыз кечинән вә 100 фәһлә ишләдән 2 №-ли капиталист исә 1 квартер тахыл үчүн чәми $\frac{5}{9}$ квартер $\left(\frac{100}{180} = \frac{5}{9}\right)$ тахыл сәрф едир, јә'ни 2 №-ли капиталистин бир фәһлә үчүн «әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри» $^1/_9$ квартер *азалмышдыр* вә ја, башга сөзлә, 1 №-ли капиталистин бир фәһлә үчүн «әмәк һаггынын истеһсал хәрчләри» 2 №-ли капиталистинкиндән бешдә бир гәдәр (20%) чохдур.—*218.*

82 Һазыр мәһсул истеһсалы илә бу мәһсул үчүн сабит капитал истеһсалынын бир капиталистин әлиндә бирләшмәсинин мәнфәәт нормасына тә'сир едиб-етмәмәси мәсәләси үзәринә Маркс Ч. Ст. Милл һаггындакы бөлмәнин гуртардығы һәмин VIII дәфтәрдә,—әлјазмасынын 368-чи сәһифәсиндә (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 211) вә X дәфтәрин орталарында Родбертус һаггындакы фәсилдә, әлјазмасынын 461—464-чү сәһифәләриндә (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 43—51) гајыдыр.—*231.*

83 Бах: 12-чи гејд.—*334.*

84 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын I—V дәфтәрләрини нәзәрдә тутур; бу дәфтәрләрдә о өзүнүн изафи дәјәр нәзәријјәсини («Пулун капитала чеврилмәси», «Мүтләг изафи дәјәр», «Нисби изафи дәјәр» бөлмәләриндә) инкишаф етдирмишдир.—*243.*

85 Маркс өз тәдгигатынын сонралар кенишләниб «Капитал»ын үчүнчү чилди олмуш һиссәсини нәзәрдә тутур.—*243.*

86 Маркс *изафи дәјәрин орта мәнфәәтә чеврилмәси* вә бунун нәтичәси олараг әмтәәләрин *дәјәрләринин* онлардан фәргли олан *истеһсал гијмәтләринә* чеврилмәси һаггында өз тә'лиминин әсас идејасыны илк дәфә бурада ифадә едир. Әлјазмасынын бу јери 1862-чи илин јазында јазылмышдыр (мәтнин 237-чи сәһифәсинә бах). Һәмчинин мүгајисә ет: бу чилд, I һиссә, сәһ. 72; дәјәрдән фәргләнән истеһсал гијмәтини ифадә етмәк үчүн «орта гијмәт» термининә илк дәфә һәмин сәһифәдә тәсадүф олунур. Орта мәнфәәт вә истеһсал гијмәтләри тә'лимини Маркс даһа әтрафлы сурәтдә 1862-чи илин ијунунда (Родбертус һаггындакы фәсилдә—бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 18—22, 24—25, 63—69) вә 1862-чи илин

ијул—августунда (Рикардонун игтисад бахышлары системинин тәнгиди тәһлили илә әлагәдар олараг—бах, јенә орада, сәһ. 187—236) инкишаф етдирмишдир.—*250.*

87 VII дәфтәрин сон 13 сәһифәсиндән вә VIII дәфтәрин илк 14 сәһифәсиндән бәһс олунур; бу сәһифәләрдә Ч. Ст. Милл һаггында кениш һашијә јазылмышдыр. Бах: 74-чү гејд.—*252.*

88 *«Бу ағлакәлмәз чызма-гарачы»* («this most incredible cobbler») «Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy» китабчасынын мүәллифи Мак-Куллоху белә адландырыр. Јухарыда, мәтнин 198-чи сәһифәсинә бах.—*254.*

89 Марксын сонракы изаһларындан көрүнүр ки, «The Source and Remedy of the National Difficulties» памфлетинин мүәллифи *«капиталын дәјәри»* «the value of capital») дедикдә «капитал фаизинин» јүксәклијини, јә'ни изафи әмәјин капитал саһиби тәрәфиндән мәнимсәнилән мигдарынын онун тәрәфиндән тәтбиг едилән капиталын кәмијјәтинә нисбәтини нәзәрдә тутур (памфлет мүәллифи, «капитал фаизи» дедикдә, Марксын изафи дәјәр адландырдығы шеји баша дүшүр, лакин памфлет мүәллифи бурада изафи дәјәр нормасыны мәнфәәт нормасы илә гарышдырыр: фәһләләрдән сыхылыб алынан изафи әмәји билаваситә бүтөвлүкдә аванс олунмуш капитала нисбәтлә көтүрүр).—*255.*

90 Маркс *«Кәлир вә онун мәнбәләри»* бөлмәсини артыг 1863-чү илин јанварында «Капитал»ын үчүнчү һиссәси үчүн планлашдырмышды (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432). Лакин 1862-чи илин октјабрында јазылмыш XIV дәфтәрин чилдиндә бу бөлмә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин сон фәслинә әлавә олунмуш «епизод» кими гејд едилир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 5). Доғрудан да, 1862-чи илин октјабр вә нојабрында јазылмыш XV дәфтәрдә кәлир вә онун мәнбәләри проблеминә һәср едилмиш бөјүк бир бөлмә вардыр вә бу проблем вулгар сијаси игтисадын тәнгиди илә әлагәдар олараг арашдырылыр. Лакин орада «Прајсын фантазијасы» һаггында һеч бир шеј јохдур. Бу фантазијанын тәнгиди тәһлилини Маркс «Капитал»ын III чилдинин 24-чү фәслиндә вермишдир (бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 408—410, 412).—*257.*

91 Маркс, Кернсин о заман јеничә чапдан чыхмыш «The Slave Power: its Character, Career, and Probable Designs: being An Attempt to Explain the Real Issues involved in the American Contest» (London, 1862) китабыны нәзәрдә тутур. О, «Капитал»ын I вә III чилдләриндә һәмин китабдан дәфәләрлә ситат кәтирир.—*259.*

92 Маркс, Сејин (онун бу әсәриндә: «Lettres à M. Malthus», Paris, 1820, p. 15) белә бир мүһакимәсини нәзәрдә тутур ки, әкәр, мәсәлән, Италијада базарын инкилис әмтәәләри илә һәдсиз долмасы мүшаһидә едилирсә, буна сәбәб инкилис әмтәәләри мүбадилә едилә биләчәк италјан әмтәәләринин кифајәт гәдәр истеһсал едилмәмәсидир. Сејин бу мүһакимәләри «An Inquiry into those Principles...» адлы аноним трактатда (London, 1821, p. 15) ситат кәтирилир вә XII гејд дәфтәринин 12-чи сәһифәсиндә Марксын «An Inquiry into those Principles...»дән етдији игтибасларда верилир. Мугајисә ет: бу чилд, I һиссә, сәһ. 226—227, II һиссә, сәһ. 600—601 вә III һиссә, сәһ. 129.—*270.*

93 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсиндә Маркс бу тә'рифин верилдији јерләри Рикардонун китабындан ситат кәтирир вә тәһлил едир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 196—197, 199 вә 451).—*277.*

94 *«Истеһлак етмәк сәнајеси»* («industry of consumption») дедикдә Рејвнстон зинәт шејләри истеһсалыны вә мүлкијјәт саһибләри үчүн һәр чүр хидмәтләрин ичрасыны нәзәрдә тутур.—*279.*

95 Һопкинсин «On Rent of Land, and its Influence on Subsistence and Population » (London, 1828, p. 126) китабынын мүвафиг јерини Маркс «Рикардонун торпаг рентасы гануну дејилән ганунун кәшф едилмәси тарихинә даир гејдләр» фәслиндә ситат кәтирмишдир. (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 149).—*283.*

96 Маркс капиталын муздлу әмәјә мүнасибәтинин әсил маһијјәтини экс етдирән инкилисчә ади «capital *emplogys* labur» («капитал әмәк *тәтбиг едир»)* ифадәсини нәзәрдә тутур. Маркс өзүнүн 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XXI дәфтәриндә «капиталын мәһсулдарлығы»нын мә'насыны ашкара чыхарараг јазыр: «...*истеһсал васитәләри,* әмәјин мадди шәртләри—әмәк материалы, әмәк васитәләри (һабелә јашајыш васитәләри дә) [капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә] фәһләјә табе олмаг шәклиндә мејдана чыхмыр; әксинә, фәһлә бунлара табедир. Фәһлә бунлары тәтбиг етмир, бунлар фәһләни тәтбиг едир. Мәһз бу сәбәбдән дә онлар капиталдыр» (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 404; һабелә мүгајисә ет: I һиссә, сәһ. 69—70, II һиссә, сәһ. 472—473 вә III һиссә, сәһ. 119—120).—*284.*

97 Әлјазмасынын бу јериндә сәһифәләрин нөмрәләри долашдырылмышдыр: 864-чү сәһифәдән сонра мәтн 867-чи сәһифәјә кечир, сонра 868, 869, 870, 870a сәһифәләрдә, даһа сонра 865-чи, 866-чы сәһифәләрдә, нәһајәт, 870b, 871, 872 вә и. а. сәһифәләрдә давам едир. Бир сәһифәдән онунла битишик олмајан дикәр сәһифәјә кечидләри Маркс өзү көстәрмишдир.—*284.*

98 Бах: 88-чи гејд.—*286.*

99 Маркс ибтидаи јығым һаггында о заман (1862-чи илин октјабрында) һәлә јазмамыш олдуғу бөлмәјә истинад едир; Марксын планына көрә (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 431) бу бөлмә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндән әввәл кәлмәли иди. Һәмин бөлмәнин илк гејдләри 1857—1858-чи илләрин игтисад әлјазмасына дахилдир (бах: K. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 363—374).—*291.*

100 Маркс тәкрар истеһсал просесинин әсас чәһәтләриндән «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әввәлки фәсилләриндә А. Смитин вә Д. Рикардонун бахышларынын тәнгиди тәһлили илә әлагәдар олараг бәһс етмишдир. Хүсусән, бу вә ја дикәр әмтәәнин бүтүн үнсүрләринин *ејни заманда* истеһсал вә тәкрар истеһсалынын зәрурилијиндән бу чилдин биринчи һиссәсинин 91—94-чү вә 128—130-чу сәһифәләриндә вә икинчи һиссәсинин 531—533-чү, 546-чы вә 547-чи сәһифәләриндә бәһс олунмушдур.—*298.*

101 Базарын даим һәддән артыг долу олмасы вә тәклифин һәмишә тәләбдән јүксәк олмасы һаггында Корбетин мүлаһизәләри онун ашағыдакы китабынын 115—117-чи сәһифәләриндә шәрһ едилмишдир: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained», London, 1841.—*306.*

102 «*The Economtsi*» («Игтисадчы»)—игтисадијјат вә сијасәт мәсәләләринә даир инкилисчә һәфтәлик журналдыр, 1843-чү илдән Лондонда чыхыр; ири сәнаје буржуазијасынын органыдыр.—*308*.

103 Тичарәт вә нәглијјат васитәләри инкишаф етдикчә *мөвчуд әмтәә еһтијатынын азалмасындан* Сисмонди өзүнүн ашағыдакы китабынын I чилдиндә бәһс едир: «Etudes sur l'économie politique», Bruxelles, 1837, 49-чу вә сонракы сәһифәләр.—*308*.

104 Маркс бурада пулу о мә'нада *«јалныз формал варлыг»* («blosses Formdaesin») адландырыр ки, пулун истеһлак дәјәри «реал сурәтдә мөвчуд олса да, просесин [мүбадилә просесинин] өзүндә јалныз формал бир варлыг кими мејдана чыхыр вә бу варлыг һәгиги истеһлак дәјәрләринә чеврилмәк јолу илә һәлә реаллашмалыдыр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 35).—*312*.

105 Маркс Самуел Ленкин (кичијинин) ашағыдакы китабыны нәзәрдә тутур: «National Distress; its Causes and Remedies», London, 1844, p. 149—154. Маркс «Капитал»ын I чилдинин 23-чү фәслинә даир 115-чи гејддә бу китабдан ири капиталист шәһәрләриндә фәһләләрин ифрат дәрәчәдә ағыр мәнзил шәраитиндән бәһс едилән бир парчаны ситат кәтирир.—*313*.

106 Маркс әмтәәнин, пулун вә капиталын *фетишист характериндән* «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин биринчи бурахылышында бәһс едир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 20—23, 35—36 вә 136—137).—*317*.

107 Һодскин һаггында бу мүһакимәләрдән тәгрибән јарым ил әввәл јазылыб инкилис сосиалисти Брејдән бәһс едилән битирилмәмиш бөлмәдә Маркс, Брејин, әзчүмлә, бу сөзләрини ситат кәтирир: «Истеһсалчыларын әмәлијјатлары үчүн капиталистин дејил, капиталын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Кәминин јүкү илә бу јүкүн јанынча көндәрилән фактура арасында нә кими фәрг вардырса, капитал илә капиталист арасында да белә бир бөјүк фәрг вардыр» (бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 344).—*317*.

108 Маркс 1864-чү ил 16 ијун тарихли мәктубунда Енкелсә јаздығы кими, мүхтәлиф Һинд-Авропа дилләринә мәхсус сөзләрин бу мүгајисәсини «бир белчикалы етимологдан» кәтүрмүшдүр, һәм дә бу мәктубдан көрүндүјү кими, Маркс өзү бүтүн бунларын кифајәт дәрәчәдә әсасландырылмыш олдуғуна әмин дејилди. «Бир белчикалы етимолог» «Essai d'étymologie philosophique» (Bruxelles, 1844) китабынын мүәллифи Оноре Жозеф Шаве иди. Шавенин китабындан кәтирилмиш икинчи ситатда истинад едилән франсызча «valeur» сөзүнү вә инкилисчә «value» сөзүнү Маркс өзү әлавә етмишдир. Шавенин китабында алманча «walle» сөзү (икинчи ситатдадыр) һаггында белә бир гејд вардыр ки, бу, көһнәлмиш олан вә даһа ишләдилмәјән бир формадыр.—*318*.

109 Һодскинин китабчасында билаваситә бу јерин ардынча кәлән чүмлә ајдынлашдырыр ки, бурада Һодскин «мүәјјән нөв баланс вурулмуш олур» дедикдә нәји нәзәрдә тутур: «Капиталистләр фәһләләрә јашајыш васитәләринә малик олмаг имканы верирләр, зира онлар фәһләләрин әмәји олмадан кечинә билмәзләр вә чох алчәнаблыгла буна гане олурлар ки, мәһсулун бу мәгсәд үчүн», јә'ни әмәк һаггынын физики минимумуну тә'мин етмәк үчүн «зәрури олмајан һәр бир һиссәчијини өзләринә кәтүрүрләр».—*319*.

110 Чалмерсин бу китабы нәзәрдә тутулур: «On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society», 2nd edition, Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832, сәһ. 88—89 вә башгалары.—*333.*

111 Бах: 23-чү гејд.—*333.*

112 Маркс өзүнүн 1851-чи илә аид олан IX игтибаслар дәфтәринә истинад едир. Бу дәфтәрин 47-чи сәһифәсиндә Һодскинин «Popular Political Economy» китабынын 252—256-чы сәһифәләриндән игтибаслар едилмишдир (бах: Һодскинин Әсәрләринин русча тәрчүмәси, сәһ. 205—207).—*341.*

113 Брej һаггындакы бөлмәни Маркс битирмәмишдир. Маркс әслиндә јалныз бунунла кифајәтләнмишдир ки, Брејин «сијаси игтисадчыларын әлејһдары» олмаг е'тибары илә ән мүһүм фикирләрини топламышдыр. Фәһлә синфинә гаршы едилән әдаләтсизликләри арадан галдырмаг үчүн бир васитә олараг «бәрабәр мүбадилә» һаггында Брејин утопик тә'лимини Маркс һәлә «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәринин (1847-чи ил) «Гәрарлашмыш вә ја синтетик дәјәр» сәрлөвһәли биринчи фәслинин II §-да тәнгиди сурәтдә тәһлил етмишдир (бах: Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 102—109). Пулун маһијјәти вә ролу һаггында Брејин бахышлары үчүн Марксын ашағыдакы әсәрләринә бах: «Әмәк һаггы» адлы 1847-чи ил әлјазмасы (Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 6-чы чилд, сәһ. 584); «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie» (Moskau, 1939), S. 55, 690, 754; Марксын Енкелсә 1858-чи ил 2 апрел тарихли мәктубу; «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» (Қ. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 70).—*342.*

114 Маркс илк инкилис статистикләриндән бири олан Григори Кингин тәртиб етдији вә Чарлз Давенантын «An Essay upon the Probable Methods of making a People Gainers in the Ballance of Trade» (London, 1699) адлы өз китабына дахил етдији «1688-чи илдә Инкилтәрәдә мүхтәлиф аиләләрин кәлир вә хәрчләринин чәдвәли»ни нәзәрдә тутур. Маркс бу «Чәдвәл»дән «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин биринчи һиссәсиндә бәһс едир (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 162).—*347.*

115 Маркс бурада *«орта гијмәт»* («average price», «Durchschnittspreis» терминини дә «истеһсал гијмәти» термини мә'насында, јә'ни истеһсал хәрчләри $(c+v)$ үстәкәл орта мәнфәәт мә'насында баша дүшүр. «Орта гијмәт» termininin өзү көстәрир ки, бу чилдин икинчи һиссәсинин 356-чы сәһифәсиндә Марксын изаһ етдији кими, бурада «чох вә ја аз олан узун бир мүддәт әрзиндәки орта базар гијмәти нәзәрдә тутулур, базар гијмәтинин чәзб олундуғу мәркәз нөгтә нәзәрдә тутулур». Марксда һәмин терминә илк дәфә бу чилдин биринчи һиссәсинин 72-чи сәһифәсиндә тәсадүф едилир. Чилдин икинчи һиссәсиндә Родбертус вә Рикардо һаггындакы фәсилләрдә «хәрч гијмәти» вә «истеһсал гијмәти» терминләри илә јанашы бу терминә тез-тез тәсадүф олунур.—*353.*

116 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XVI дәфтәриндә (бу XVI дәфтәрдә 1862-чи илин декабры гејд едилмишдир, һалбуки Рамсеј, Шербүлје вә Чонс һаггындакы фәсилләрин дахил олдуғу XVIII дәфтәрдә 1863-чү илин јанвары көстәрилмишдир) *«Капитал вә мәнфәәт»* бөлмәсини нәзәрдә тутур. «Капитал вә мәнфәәт» бөлмәсиндәки икинчи фәслин планынын Рамсеј һаггындакы фәсилдән аз сонра јазылмыш илк гејдләриндән (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432—433) көрүндүјү кими, Маркс *дәјәрләрин истеһсал гијмәтләринә чеврилмәси* мәсәләсини һәмин фәсилдә

нәзәрдән кечирмәк нијјәтиндә имиш. «Капитал вә мәнфәәт» бөлмәси бөјүјүб сонралар «Капитал»ын III чилдинә чеврилмишдир.

Дәјәрин иш вахты илә мүәјјән едилмәсиндән Давид Рикардонун *«истисналары»* һаггында Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин икинчи һиссәсиндә әтрафлы бәһс едир (бах: бу чилд, II һиссә, сәһ. 187—222; һабелә бах: III һиссә, сәһ. 70).—*354.*

117 Илкин һесабламада нәзәрдә тутулурду ки, икинчи һалда әмәк аләтләринә вә иш гүввәсинә чәкилән истеһсал хәрчләри бир квартер тахылын ики гат артмыш мәһсулун нәтичәсиндә мүәјјән едилән ики гат аз дәјәринә көрә һесабланыр, инди исә Маркс диггәти белә бир чәһәтә чәлб едир ки, бир квартерин дәјәринин бу азалмасы јалныз икинчи илин *пајызында* олмушдур, пајыза гәдәр исә квартерин дәјәри ики гат јүксәк иди. Буна көрә дә илкин һесабламада истеһсал хәрчләри икинчи һалда $20c+40c+40v=100$ квартер мәчмусу илә ифадә едилирдисә, инди мә'лум олур ки, бунлар ејни илә биринчи һал үчүн олан мәчму илә, јә'ни $20c+20c+20v=60$ квартер мәчмусу илә ифадә олунур. Икинчи һалда мәһсул 200 квартерә бәрабәр олдуғуна көрә, мәнфәәтин пајына дүшән һиссә 140 квартер олараг галыр.—*363.*

118 Маркс алман вулгар игтисадчысы Рошерин «Die Grundlagen der Nationalökonomie» (1858, S. 385) китабыны нәзәрдә тутур; Рошер бурада мәнфәәтин саһибкар мәнфәәти илә фаизә бөлүнмәсиндән данышаркән Сенноурун «Outine»синә истинад едир. Маркс мәнфәәтин «саһибкар мәнфәәтинә» вә «капиталдан көтүрүлән халис мәнфәәтә» бөлүнмәсинин һәлә 1821-чи ил вә 1822-чи илләрдә мә'лум олдуғуну көстәрәркән чох еһтимал ки, бунлары нәзәрдә тутур: аноним әсәри «An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption» (London, 1821), p. 52—53 вә Һопкинсин китабыны—«Economical Enquiries relative to the Laws which regulate Rent, Profit, Wages, and the Value of Money» әсәрини (London, 1822), p. 43—44.—*375.*

119 Маркс Шторхун бу әсәрини нәзәрдә тутур: «Cours d'économie politique», Paris, 1823, I чилд, III китаб, XIII фәсил.—*377.*

120 *Инкилтәрәдә кооператив фәһлә фабрикләри* һаггында бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 25-чи чилд, 1-чи һиссә, сәһ. 97, 425—428 вә 483—484. Һабелә мугајисә ет: бу чилд, III һиссә, сәһ. 528—529.—*378.*

121 Маркс, Корбетин бу китабыны нәзәрдә тутур: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained», London, 1841, p. 100—102.—*379.*

122 *«The Morning Etar»* («Дан улдузу»)—инкилисчә күндәлик гәзетдир, Манчестер фритредерләри Кобденин вә Брајтын органыдыр; 1856-чы илдән 1869-чу иләдәк Лондонда чыхмышдыр.—*383.*

123 Бурада сөһбәт «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин планындан кедир. «Нәзәријјәләр»ин сон фәсилләринин Маркс тәрәфиндән XIV дәфтәрин чилдиндә јазылмыш планында «*n)* Шербүлје» бәнди вардыр (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 5) вә бу фәсил һәмин бәндә ујғун олараг јазылмышдыр. Сисмондијә кәлдикдә, Маркс онун бахышларыны «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә дејил, өз әсәринин «Капиталларын рәгабәти вә кредит»дән бәһс етмәли олан сонракы һиссәсиндә нәзәрдән кечирмәк нијјәтиндә иди (бу барәдә бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 50—51).—*385.*

124 Шербүлје бүтүн чәмијјәтин мәнфәәтиндән фәргли олараг ајрыча капиталистин мәнфәәтини *«тичарәт мәнфәәти»* («profit mercantile») адландырыр.—*393.*

125 *«Истеһсалын һасилат саһәләри»* («industries extractives») дедикдә, Шербүлје тәкчә фајдалы газынтылар чыхарылмасыны, тахта-шалбан тәдарүкүнү, балыгчылығы, овчулуғу дејил, һабелә кәнд тәсәррүфаты хаммалы истеһсал едән бүтүн кәнд тәсәррүфаты нөвләрини дә нәзәрдә тутур.—*393.*

126 Сонра әлјазмасында, квадрат мө'тәризәјә алынмыш һашијә шәклиндә «Капитал»ын III һиссәсинин 2-чи фәслинин планы верилмишдир; Маркс бурада *үмуми мәнфәәт нормасынын әмәлә кәлмәси* мәсәләсини тәдгиг етмәји нәзәрдә тутурду. Бу нәшрдә һәмин план биринчи һиссәнин «Әлавәләр»индә чап едилмишдир (сәһ. 432—433).—*400.*

127 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XV вә XVII дәфтәрләриндә тичарәт капиталынын тәдгиг едилмәсини, хүсусән 964-чү сәһифәни (XV дәфтәр) вә 1030-чу сәһифәни (XVII дәфтәр) нәзәрдә тутур.—*420.*

128 Маркс, Чемс Миллин өз китабында «Elements of Political Economy», London, 1821 (4-чү фәсил, 5-чи бөлмә: «Торпаг рентасындан алынан веркиләр»)—ирәли сүрдүјү фикирләри нәзәрдә тутур; бурада Милл дөвләтин бүтүн хәрчләрини торпағын һәлә хүсуси мүлкијјәт олмадығы һалларда *бүтүн* торпаг рентасы һесабына, торпағын хүсуси мүлкијјәт олдуғу вә торпаг рентасынын өз әввәлки сәвијјәсинә нисбәтән *артдығы* һалларда исә торпаг рентасынын артымы һесабына өдәмәјин мәгсәдәујғунлуғуну сүбут едир.—*422.*

129 Шербүлје «сәрвәтләрин индики бөлкүсүнүн биринчи нәтичәси» дедикдә варлыларла онлардан асылы олан јохсуллар арасындакы бәрабәрсизлији нәзәрдә тутур.—*423.*

130 Маркс, Чонсун о заман чапдан тәзәчә чыхмыш «An Essay on the Distribution of Wealth» китабы һаггында бу журналын LIV чилдиндә (август—декабр 1831-чи ил) дәрч едилән имзасыз ресензијасыны нәзәрдә тутур.—*424.*

131 *Рәијјәт*—һинд кәндлисидир. Чонс бу термини Һиндистанда вә Асијанын дикәр өлкәләриндә о кәндлиләрә шамил едир ки, онлар бүтүн торпағын али мүлкијјәтчиси сајылан суверенә мәһсулла рента-верки верирдиләр.—*425.*

132 *«Коттер»* («cottier») дедикдә Чонс мүәјјән мәбләғ пул вериб лендлорддан бир парча әкин јерини ичарәјә көтүрән торпагсыз Ирландија кәндлисини нәзәрдә тутур.—*426.*

133 А. Смитин бу ифадәси онун «Wealth of Nations» әсәринин II китабынын 3-чү фәслиндәдир (бах: А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат». I чилд, М.—Л., 1935, сәһ. 282).—*436.*

134 Даһа сонра әлјазмасында Рамсеј һаггындакы фәслә аид гыса бир әлавә кәлир; һәмин әлавә бу чилдин үчүнчү һиссәсиндә 375-чи сәһифәдә сәтиралты чыхыш шәклиндә верилмишдир.—*439.*

135 Чонсун *«иш фонду»* («Labor Fund») адландырдығы шеј Малтусда «Әмәјин сахланмасы үчүн олан фондлар» («funds for the maintenance of labour»)

ады илә верилир. Бу терминә Малтусун «Essay on the Principle of Population» әсәринин һәлә биринчи нәшриндә тез-тез тәсадүф едилир (London, 1798, сәһ. 303, 305, 306, 307, 312, 313 вә башгалары). Бешинчи нәшрдә (London, 1817) бу терминә башлыча олараг III китабын 5-чи вә 6-чы фәсилләриндә тәсадүф олунур. Она һәмчинин Малтусун «Principles of Political Economy» китабында, мәсәлән, бу чилдин үчүнчү һиссәсинин 29-чу сәһифәсиндә ситат кәтирилән јердә дә тәсадүф едилир.—*439.*

136 Чонс «Әмәк вә капитал һаггында мүһазирәләрдә» Варвик һаггында белә дејир: ««Краллар јарадан» мәшһур граф Варвик, дејилдијинә көрә, һәр күн өз гәсрләриндә вә евләриндә 40 мин адам једиздирмәли олурмуш» (Р. Чонс. «Игтисад әсәрләри», Ленинград, 1937, сәһ. 280).—*442.*

137 XVIII дәфтәрин сон сәһифәсиндә (әлјазмасынын 1157-чи сәһифәси) Маркс ејни ситаты јенидән кәтирир вә бурада ситата әлавә гејдләр верир.—*444.*

138 Маркс *кәлирләрдән вә онларын мәнбәләриндән* 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XV дәфтәринин икинчи јарысында бәһс едир, бунунла әлагәдар олараг вулгар сијаси игтисадын синфи вә гносеоложи көкләрини ашкара чыхарыр (бах: бу чилд, III һиссә, сәһ. 479—573). XIV дәфтәрин чилдиндә Марксын адландырдығы кими, бу «епизод», јә'ни «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин әсас мәтнинә екскурс вә ја әлавә сонралар Маркс тәрәфиндән «Капитал»ын үчүнчү һиссәси үчүн нәзәрдә тутулмушду, бу, һәмин һиссәнин Маркс тәрәфиндән 1863-чү илин јанварында тәртиб едилмиш планындан көрүнүр вә бу плана кәрә доггузунчу бөлмәнин башлығы «Кәлир вә онун мәнбәләри» олмалы иди (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432).—*449.*

139 Марксда бу јер дәгиг дејилдир: бурада һаггында данышылан ики инкилис игтисадчысындан јалныз Чонс кешиш иди.—*454.*

140 Сонра әлјазмасында, квадрат мө'тәризәјә алынмыш һашијә шәклиндә «Капитал»ын «Капитал вә мәнфәәт» сәрлөвһәли III һиссәси вә ја III бөлмәси планынын илк гејдләри верилмишдир. Һәмин план бу чилдин биринчи һиссәсинин «Әлавәләр»индә чап едилмишдир (сәһ. 432).—*456*

141 Сонра әлјазмасында (сәһ. 1140—1144) бунлар вардыр: «Капитал»ын «Капитал истеһсалы просеси» сәрлөвһәли I һиссәси вә ја I бөлмәси планынын илк гејдләри, һәмин илк гејдләр бу чилдин биринчи һиссәсинин «Әлавәләр»индә (сәһ. 431) чап едилмишдир; даһа сонра фаиз дәрәчәсинин јүксәклији, фәһлә синфинин капиталистләр тәрәфиндән истисмары, сабит капитал илә дәјишән капитал арасында мүхтәлиф нисбәтләр мәсәләләринә даир гәзет, журнал вә китаблардан игтибаслар. Маркс бунларын бә'зисини «Капитал»ын I вә III чилдләриндә вермишдир. Мәнфәәт капиталистин «Әмәк һаггы» олмасы барәсиндә вулгар сијаси игтисадын мәддаһ бахышына даир кичик парча 1142-чи сәһифәдән көтүрүлүб бу чилдин үчүнчү һиссәсинин «Әлавә»синдә, 529-чу сәһифәдә чап едилмишдир.—*456.*

142 Чонс бурада ситаты ајлыг физиократик «Ephémérides du Citoyen» («Вәтәндаш тәгвими») журналындан кәтирир, 1767-чи ил, III һиссә, сәһ. 56.—*459.*

143 Маркс франсыз һәкими вә сәјјаһы Франсуа Бернјенин илк дәфә 1670—1671-чи илләрдә Парисдә чапдан чыхмыш вә сонра дәфәләрлә нәшр

едилмиш «Voyages contenant la description des Etats du Grand Mogol» китабыны нәзәрдә тутур. Маркс Енкелсә 1853-чү ил 2 ијун тарихли мәктубунда Бернјенин бу әсәриндән узун парчалар верир, о чүмләдән Һиндистан шәһәрләринин һәрби дүшәркәләрлә мүгајисә едилдији јери ситат кәтирир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс әсәрләри, икинчи нәшри, 28-чи чилд, сәһ. 214—215).—*462.*

144 Маркс бурада *јени әсас капитал тәтбигинин рентабеллији* мәсәләсини арашдырыр. Капиталист јалныз о һалда әлавә әсас капитал тәтбиг едәчәкдир ки, мәһсулун мигдарынын артмасы нәтичәсиндә мәһсул ваһидинин маја дәјәринин азалмасы ашынманы әвәзләмәк үчүн чәкилән әлавә хәрчләрин әвәзини өдәмиш олсун. Марксын фикри ашағыдакы мисалла изаһ едилә биләр.

Тутаг ки, әл илә үмуми дәјәри 10 ф. ст. олан 10 фунт иплик әјрилир, бунун 8 ф. ст. хаммала вә 2 ф. ст. иш гүввәсинә сәрф едилир (Маркс бурада мәнфәәти бир кәнара гојур). Демәли, әл илә әјрилән 1 фунт иплијин дәјәри 1 ф. стерлингдир. Сонра тутаг ки, машынлар тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә истеһсал олунан иплијин мигдары 100 дәфә артмышдыр (10 фунт әвәзинә 1000 фунт олмушдур), һәм дә хаммала чәкилән мәсрәфләр 100 дәфә, иш гүввәсинә чәкилән мәсрәфләр исә аз, мәсәлән, 10 дәфә артмышдыр. Бу һалда 100 фунт иплијин дәјәри 800 ф. ст. (хаммала чәкилән мәсрәфләр) + 20 ф. ст. (иш гүввәсинә чәкилән мәсрәфләр) + 164 ф. ст. (бу һалда әсас капиталын ашынмасы, Марксын фәрзијјәсинә көрә, иплијин дәјәринин $^1/_6$-ни тәшкил едир) олур, јә'ни 984 ф. стерлингә бәрабәрдир. 1 фунт иплијин гијмәти бу һалда тәгрибән $^9/_{10}$ ф. ст. тәшкил едир, јә'ни иплик әл илә әјрилдијинә нисбәтән учузлашмышдыр. Бу о демәкдир ки, машын тәтбиги бурада рентабелли олмушдур.

Иплијин мигдары јалныз 10 дәфә артдыгда (10 фунт әвәзинә 100 фунт олдугда), иплијин дәјәри 80 ф. ст. (хаммала чәкилән мәсрәфләр) + 12 ф. ст. (иш гүввәсинә чәкилән вә, тутаг ки, 6 дәфә артмыш олан мәсрәфләр) + $10^2/_9$ ф. ст. (Марксын фәрзијјәсинә көрә, инди әсас капиталын ашынма кәмијјәти азалыб иплијин дәјәринин $^1/_{10}$-нә енмишдир) олур, јә'ни $102^2/_9$ ф. стерлингә бәрабәрдир. Инди бир фунт иплијин дәјәри 1 ф. стерлингдән чохдур. Бу о демәкдир ки, әсас капиталын ашынмасыны әвәзләмәк үчүн чәкилән хәрчләрин нисбәтән азалмасына ($^1/_6$-дән $^1/_{10}$-ә енмәсинә) бахмајараг, бу һалда машынла әјрилән иплик әл илә әјрилән иплкдән баһа оларды. Демәли, бурада машын тәтбиг едилмәси капиталист үчүн рентабелли олмазды.—*464.*

145 Маркс «Капитал»ын II чилдиндә көстәрир ки, торпағы јахшылашдырмаг үчүн она верилән маддәләрин бир гисми чох вә ја аз дәрәчәдә узун мүддәт әрзиндә «истеһсал васитәләри олараг галыр, буна көрә дә әсас капитал формасыны сахлајыр» (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 24-чү чилд, сәһ. 179). Маркс торпаға верилән гуанонун «ашынмасыны әвәзләмәк» һаггында мәтндә мәһз бу мә'нада данышыр.—*464.*

146 *Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәти* (Society of Arts)—1754-чү илдә Лонлонда тә'сис едилмиш буржуа маарифпәрвәр вә хејријјә чәмијјәтидир. Мортонун мә'рузәси Чәмијјәтин «Journal of the Society of Arts» («Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәтинин журналы») адлы һәфтәлик журналынын 1859-чу ил 9 декабр тарихли нөмрәсиндә чап едилмишдир. Марксын ситат кәтирдији јер журналын һәмин нөмрәсинин 56-чы сәһифәсиндәдир.—*471.*

147 «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин сон фәсилләринин XIV дәфтәрин чилдиндә верилмиш планында Маркс «Ричард Чонс» фәслинин јанында «Бу

5-чи һиссәнин сону» сөзләрини мө'тәризәјә алмыш вә һәмин фәсилдән сонра јазмышдыр: *«Епизод: Кәлир вә онун мәнбәләри»* (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 5), XV дәфтәрин мүндәричатынын бу дәфтәрин чилдиндә верилмиш сијаһысында исә *«Вулгар сијаси игтисад»* бәнди вардыр (јенә орада, сәһ. 5). Әлјазмасынын XV дәфтәринин хејли һиссәси бу ики мөвзуја—«кәлир вә онун мәнбәләри» вә «вулгар сијаси игтисад» мөвзуларына һәср олунмушдур, һәм дә бунлар бир-бири илә сых говушуг шәкилдә шәрһ едилир. Бу дәфтәрдә (о, 1862-чи илин октјабр—нојабрында јазылмышдыр) Маркс кәлир вә онун мәнбәләри һаггында, кәлирин вә онун мәнбәләринин фетишләшдирилмиш формаларынын сәтһи көркәминдән јапышыб бунун әсасында өз мәддаһлыг нәзәријјәләрини гуран вулгар сијаси игтисад һаггында «епизод» (јә'ни екскурс) хатиринә Һодскинин бахышларынын тәһлилини әлјазмасынын 890-чы сәһифәсиндә дајандырмышдыр. Бураја аид олан мәсәләләрин шәрһинин сонракы кедишиндә (елә һәмин XV дәфтәрдә) бу «епизод» әввәлчә вулгар сијаси игтисадын тәнгиди илә сых әлагәдар олан борч капиталынын тәһлилинә, сонра исә капиталист тәсәррүфатында изафи дәјәрин јарадылмадығы, јалныз бөлүшдүрүлдүјү даирәләриндән бири олан тичарәт капиталынын тәһлилинә кечмишдир. Бунунла да Маркс өз әсәринин тарихи-тәнгиди һиссәси олан «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин билаваситә мөвзусу чәрчивәсиндән тәдричлә кәнара чыхмышдыр.

Маркс тичарәт капиталынын тәдгигини XV дәфтәрин лап ахырынадәк давам етдирмишдир, лакин онун әлјазмасынын сонракы XVI дәфтәри (декабр 1862-чи ил) белә бир башлыгла башланыр: «Үчүнчү фәсил. Капитал вә мәнфәәт». Бу дәфтәрин әсас мәзмуну «Капиталын III чилдинин биринчи вә икинчи бөлмәләрини,—изафи дәјәрин мәнфәәтә вә изафи дәјәр нормасынын мәнфәәт нормасына чеврилмәсинә, һабелә мәнфәәтин орта мәнфәәтә чеврилмәсинә һәср едилмиш бөлмәләри јазаркән Марксын кениш сурәтдә истифадә етдији тәдгигатдан ибарәтдир. XVI дәфтәрин сонунда Маркс, өзүнүн дедији кими, «бу бөлмәдә ән мүһүм мәсәләјә», капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә мәнфәәт нормасынын ашағы дүшмәси сәбәбләрини тәһлил етмәјә кечир. «Капитал»ын III чилдинин үчүнчү бөлмәси («Мәнфәәт нормасынын азалмаг мејли гануну» бөлмәси) үчүн Марксын сонралар јенидән ишләдији бу шәрһ Марксын әлјазмасынын анчаг сонракы, XVII дәфтәринин әввәлиндә (1862-чи ил декабр—1863-чү ил јанварын әввәлләри) баша чатдырылмышдыр.

XVII дәфтәрдә, әлјазмасынын 1029-чу сәһифәсиндән башлајараг Маркс јенә тичарәт капиталынын тәһлилинә кечир, өз әлјазмасынын XV дәфтәринин мәтнини давам етдирир. Лакин бурада да Маркс тичарәт капиталы мәсәләси шәрһини кәсир, һәм дә бу дәфә «Капиталист тәкрар истеһсалы просесиндә пулун керијә һәрәкәтләри» сәрлөвһәли «епизод» хатиринә кәсир. Маркс чох кениш олан һәмин «епизоду» XVIII дәфтәрин анчаг әввәлиндә (јанвар 1863-чү ил) «Бу мәсәләнин ардынын арашдырылмасы тә'хирә салынмалыдыр» сөзләри илә гуртармыш, бундан сонра јенә дә (әлјазмасынын 1075-чи сәһифәсиндә) тичарәт капиталынын тәдгигинә гајытмыш, бу дәфә мүхтәлиф мүәллифләрин һәмин мәсәләјә бахышларыны нәзәрдән кечирмишдир. Маркс 1865-чи илдә «Капитал»ын III чилдинин дөрдүнчү бөлмәсини јазаркән тичарәт капиталы һаггында әлјазмасынын XV, XVII вә XVIII дәфтәрләриндә олан бүтүн бу тәдгигатдан хејли дәрәчәдә истифадә етмишдир. Маркс тичарәт капиталынын тәдгигини баша чатдырдыгдан сонра јенидән (әлјазмасынын 1084-чү сәһифәсиндә) «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нә, Һодскиндән бәһс едилән вә XV дәфтәрдә кәсилән бөлмәјә гајытмышдыр.

1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XV—XVIII дәфтәрләринин бурада садаланан бүтүн кениш материалындан анчаг XV дәфтәрдә (сәһ. 891—950) олан «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» бөл-

мәси Марксын өз планына ујғун олараг «Әлавә» шәклиндә «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»нин бу нәшринә дахил едилмишдир. Марксын әсәринин бүтүн тарихи-тәнгиди һиссәси бу бөлмә илә баша чатыр.—*479.*

148 *«Бу умуми бөлмә»* («dieser allgemeine Abschnitt») дедикдә Маркс «үмумијјәтлә капитал» («das Kapital im allgemeinen») һаггындакы бөлмәни нәзәрдә тутур; 1858—1862-чи илләрин планына көрә бу бөлмә үч һиссәдән—(«Капитал истеһсалы просеси», «Капитал тәдавүлү просеси», «Бунларын һәр икисинин вәһдәти, јахуд Капитал вә мәнфәәт») ибарәт олмалы, бунун да ардынча даһа артыг дәрәчәдә ихтисас характери дашыјан үч бөлмә: «Капиталларын рәгабәти», «Кредит» вә «Сәһмдар капиталы» бөлмәләри кәлмәли иди (бах: бу чилд, I һиссә, VI сәһифә). «Капитал» үзәриндә өз сонракы ишинин кедишиндә Маркс «Капитал истеһсалы просеси», «Капитал тәдавүлү просеси», «Бунларын һәр икисинин вәһдәти, јахуд Капитал вә мәнфәәт» бөлмәләринә тәдричән о шејләрдән чохуну дахил етмишдир ки, бунлар Марксын илкин плана көрә «Үмумијјәтлә капитал» бөлмәсинә аид етдији мәсәләләр даирәсинә дахил дејилди. Мәсәлән, *кредитә* вә *кредит системинә* аид олан бир чох проблемләр «Капитал»ын III чилдиндә, «Капитал вә мәнфәәт» бөлмәсинин артыб мејдана кәлдији чилддә, өз јерини тапмышдыр.—*491.*

149 Маркс 1861—1863-чү илләрә аид өз әлјазмасынын «Пулун капитала чеврилмәси» бөлмәси илә башланан I дәфтәрини нәзәрдә тутур. Бу бөлмәнин биринчи параграфынын сәрлөвһәси беләдир: *«П—Ә—П.* Капиталын ән үмуми формасы» (1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын 1—6-чы сәһифәләри).—*495.*

150 Бастиа илә мүбаһисәдә (1849—1850-чи илләрдә) «кредитин һаваjы олмасына» тәрәфдар чыхан Прудон нәзәрдә тутулур. Прудонун бу бахышыны Маркс ашағыда, өз әлјазмасынын 935—937-чи сәһифәләриндә тәнгид едир (бах: бу чилдин үчүнчү һиссәсинин 555—559-чу сәһифәләри).—*497.*

151 *Crédit Mobilier* (бүтөв ады Société générale du Crédit Mobilier-дир) 1852-чи илдә тә'сис едилмиш ири франсыз сәһмдар банкыдыр, өз еһтикар малијјә әмәлијјатлары илә ад газанмыш вә нәһајәт ифласа уғрамышдыр (1867-чи илдә). 1856—1857-чи илләрдә Маркс Лондонда чыхан «The People's Paper» («Халг гәзети») адлы чартист гәзети үчүн вә Америкада чыхан «New-York Daily Tribune» («Нју-Јорк күндәлик трибунасы») гәзети үчүн бу банкын еһтикар фәалијјәти һаггында 6 гәзет мәгаләси јазмышдыр. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, икинчи нәшри, 12-чи чилд, сәһ. 21—37, 209—217 вә 300—303, һабелә 13-чү чилд, сәһ. 79 вә 176.—*497.*

152 «Капитал»ын III чилдиндә (бах: К. Маркс «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 345) Маркс көстәрир ки, орта әсрләрин тачири сәнәткарларын вә ја кәндлиләрин истеһсал етдији әмтәәләрин анҹаг «өтүрүчүсүдүр» («Verleger»-идир) тә'рифини Поппе вермишдир. Бу тә'риф ашағыдакы китабдадыр: J. H. M. Poppe. «Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderst». Band I, Göttingen, 1807, S. 70.—*498.*

153 A. R. J. Turgot. «Réflexins sur la formation et la distribution der richesses» (1766), §§ 73 et 85.—*508.*

154 Маркс Смитин «Wealth of Nations» әсәринин I китабынын 6-чы фәслини нәзәрдә тутур (бах: А. Смит. «Халгларын сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат», I чилд, М.—Л., 1935, сәһ. 46).—*526*.

155 *Гуллар үзәриндәки нәзарәтчиләр* һаггында ситатлары Маркс «Капитал»ын III чилдинин 2—3 ил сонра јазылмыш 23-чү фәслиндә кәтирмишдир (бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 396—399).—*527*.

156 Рошер өзүнүн «Die Grundlagen der Nationaloökonomie» китабынын биринчи нәшринин (1854-чү ил) мүгәддимәсиндә ловғалыг едәрәк өзүнү Фукиди е'лан едир.—*534*.

157 Арнд *ит веркисинин* ганунилијинин вә мәгсәдәујғунлуғунун әсасландырылмасына өз китабында хүсуси параграф һәср етмишдир (§ 88, сәһ. 420—421).—*536*.

158 «*The Westminster Review*» («Вестминстер хүласәси»)—либерал мәсләкли инкилис буржуа журналыдыр, 1824-чү илдән 1914-чү иләдәк Лондонда нәшр едилмишдир, илдә дөрд дәфә чыхырды.—*539*.

159 6-чы вә 18-чи гејдләрә бах. Маркс әлјазмасы мәтнинин бу јериндә «Kostenpreis» терминини $c+v$ мә'насында ишләтмишдир.—*545;*

160 «Капитал»ын үчүнчү һиссәсинин 1863-чү илин јанварында тәртиб едилмиш планында ахырынчыдан әввәлки, 11-чи фәсил *«Вулгар сијаси игтисад»* адланыр (бах: бу чилд, I һиссә, сәһ. 432). Бу план «Кәлир вә онун мәнбәләри. Вулгар сијаси игтисад» бөлмәси јазылдыгдан ај јарым—ики ај сонра 1861—1863-чү илләрә аид әлјазмасынын XV дәфтәриндә тәртиб едилмишдир.—*555*.

161 Маркс «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын биринчи бурахылышыны нәзәрдә тутур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, икинчи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 41 вә 70.—*555*.

162 «*La Voix Peuple*» («Халгын сәси»)—күндәлик прудончу гәзетдир, 1849-чу ил октјабрын 1-дән 1850-чи ил мајын 14-дәк Парисдә чыхмышдыр.—*557*.

163 Маркс Бентамын биринчи нәшри 1787-чи илдә, икинчи нәшри 1790-чы илдә, үчүнчү нәшри 1816-чы илдә Лондонда чыхан «Defence of Usury» әсәрини нәзәрдә тутур.—*560*.

164 Лејпсиг јармаркаларында фаизләрин үч мүддәтдә өдәнилмәси шәрти илә 100 гулден борч нәзәрдә тутулур. Лејпсигдә һәр ил үч јармарка кечирилирди: јени илдә, пасхада (јазда) вә Михаил күнү (пајызда).—*561*.

165 Марксда бу јер дәгиг дејилдир. Онун «Сәләмчилик һаггында, фаиз кәтирән капитал һаггында» адландырдығы парча Лүтерин «Von Kauffshandlung und Wuchur» әсәриндән (1524) дејил, Лүтерин башга әсәриндән—«An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen» әсәриндән (1540) көтүрүлмүшдүр; Маркс бу әсәри сонра, III бәнддә нәзәрдән кечирир.—*561*.

166 Маркс фаизин тәбиәтә зидд бир шеј олдуғу һаггында Аристотелин өз «Сијасәт» әсәринин I китабында сөјләдији фикри «Капитал»ын I чил-

динин 4-чү фәслиндә нәзәрдән кечирир (бах: Қ. Маркс. «Қапитал», I чилд, 1969, сәһ. 170—171).—*561—566.*

167 Бах: 163-чү гејд.—*570.*

168 Маркс дәгигсизлијә јол верир. Томас Манли 1668-чи илдә Лондонда аноним чыхмыш «Interest of Money, Mistaken» трактатынын мүәллифи дејил, мәзмунча биринчијә чох јахын олан вә 1669-чу илдә Лондонда чыхан «Usury at 6 per cent examined and found unjustly charged by Sir Thos. Culpeper and J. C.» («Алтыфаизли сәләмчилик. Мәсәләнин, алты фаизли дәрәчәјә гаршы сер Томас Қалпепер вә Ч. Ч[ајлд] тәрәфиндән ирәли сүрүлән иттиһамларын әдаләтсизлијини көстәрән бир шәкилдә нәзәрдән кечирилмәси») адлы башга бир трактатын мүәллифи иди. «Interest of Money Mistaken» трактатын мүәллифинин ким олдуғу мүәјјән едилмәмишдир.—*572.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

Ј

Јум (Hume),Давид (1711—1776) — инкилис философудур, субјектив идеалист, агностик иди; буржуа тарихчиси вә игтисадчысыдыр, меркантилизмин әлејһдары иди, пулун мигдар нәзәријјәсинин илк нүмајәндәләриндән биридир. — 570.

Јур (Ure), Ендрју (1778—1857) — инкилис кимјачысыдыр, вулгар буржуа игтисадчысы иди, сәнаје игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир.—469—470.

К

Калпепер (Culpeper), Томас (1578—1662) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, меркантилизм тәрәфдары иди. — 496, 570, 572.

Катон (Марк Портси Бөјүк Катон) (ерамыздан әввәл 234—149) — Рома сијаси хадими вә јазычысыдыр. — 561.

Кејзнов (Cazenove), Чон (XIX әср) — инкилис вулгар буржуа игтисадчысыдыр, Малтусун ардычылы олмушдур. — 3, 7, 9, 17, 23—25, 26, 29—30, 56, 61, 63, 180.

Кери (Carey), Һенри Чарлз (1793—1879) — Америка вулгар буржуа игтисадчысыдыр, капитализм чәмијјәтиндә синфи мәнафеләрин аһәнкдарлығы һаггындакы мүртәче нәзәријјәнин мүәллифидир. — 195, 272.

Кернс (Cairnes), Чон Еллиот (1823)—1875) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр вә публисистдир; АБШ-ын чәнубундакы гулдарлыға гаршы чыхырды. — 259.

Кинг (King), Грегори (1648—1712) — инкилис статистикачысыдыр. — 347.

Констансио (Constancio), Франсиско Солано (1772—1846) — португалијалы һәким, дипломат вә јазычыдыр; инкилис игтисадчыларынын әсәрләрини франсыз дилинә тәрчүмә етмишдир.—109.

Корбет (Corbet), Томас — XIX әсрдә јашамыш инкилис буржуа игтисадчысыдыр. — 306, 308, 379.

Кустоди (Custodi), Пјетро (1771—1842) — италјан игтисадчысыдыр, XVI әсрин ахырлары—XIX әсрин әввәлләриндәки италјан игтисадчылары әсәрләринин нашири олмушдур. — 286.

К

Кенутси (Лутси Кенутси) (ерамыздан әввәл IV әср) — Гәдим Рома да халг натигидир (ерамыздан әввәл 342). — 571.

Килбарт (Gilbart), Чемс Уилјам (1794—1863) — инкилис банкири вә игтисадчысыдыр, банк ишинә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. — 571.

Көте (Goethe), Иоһанн Волфганг (1749—1832) — бөјүк алман јазычысы вә мүтәфәккиридир. — 189.

Л

Лалор (Lalor), Чон (1814—1856)—инкилис буржуа публисисти вә игтисадчысыдыр. — 281, 308.

Ленг (Laing), Самуел (1810 — 1897) — инкилис сијаси хадими вә публисистидир, парламент үзвү; либералдыр. — 313.

Локк (Locke), Чон (1632—1704)—көркәмли инкилис дуалист философу, сенсуалистдир, буржуа игтисадчысыдыр, номинал вә метал пул нәзәријјәләри арасында тәрәддүд едирди.—570.

Лутер (Luther), Мартин (1483—1546) — Реформасијанын көркәмли хадимидир, Алманијада протестантизмин (лүтеранчылығын) банисидир; алман бүркерләринин идеологу иди; 1525-чи илдә Кәндли мүһарибәси заманы кнјазларын тәрәфиндә олуб, үсјанчы кәндлиләрин вә шәһәр јохсулларынын әлејһинә чыхырды. — 559, 561, 564—566.

М

Мак-Куллох (MacCulloch) Чон Рамси (1789—1864) — инкилис буржуа игтисадчысыдыр, Рикар-

Н

О

П

ӘДӘБИ ВӘ МИФОЛОЖИ ПЕРСОНАЖЛАР

Улисс, јахуд *Одиссеја* — «Илиада» вә «Одиссеј»ин гәһрәманы, Итаки адасынын әфсанәви падшаһыдыр, Троја мүһарибәси дөврүндә јунан гошунлары башчыларындан бири иди, гочаглығы, һијләкәрлији вә натиглик мәһарәти илә фәргләнирди. — 565.

Һеркулес — мәшһур гәдим јунан мифолокијасы гәһрәманы; өзүнүн атлетик күчү вә бөјүк икидлији илә танынмыш Һеракл Ромада белә адланыр. — 569.

СИТАТ КӘТИРИЛӘН ВӘ АДЫ ЧӘКИЛӘН ӘДӘБИЈЈАТЫН КӨСТӘРИЧИСИ*

**Aristoteles*, De republica libri VIII. In: *Aristotelis* opera ex recensione I. Bekkeri. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Сијасәт (сәккиз китаб). Бу китабдадыр: *Аристотел*. Әсәрләри. И. Беккерин нәшри. X чилд. Оксфорд, 1837). — 566, 568.

Arnd K. Die naturgemässe Volkswirthschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Тәбиәтә мүвафиг оларағ инһисарларын руһуна гаршы вә коммунизмин әксинә көтүрүлән сијаси игтисад вә бураја аид әдәбијјатын ичмалы. Һанау, 1845). — 535.

[*Bailey, S*]. A Critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of Essays on the formation and publication of opinions. London, 1825 ([*Бејли, С.*] Дәјәрин тәбиәти, өлчүләри вә сәбәбләри һаггында тәнгиди тәдгигат; башлыча олараг ч-б Рикардонун вә онун ардычылларынын әсәрләри мүнасибәти илә. «Рә'јләрин тәшәккүл тапмасы вә е'лан олунмасы һаггында очеркләр» мүәллифинин әсәри. Лондон, 1825). — 20—21, 89, 115, 131, 140, 145, 151—153, 154—157, 160—164, 169—174, 176—178.

[*Bailey, S.*] A Letter to a political economist; occasiond by an article in the «Westminster Review» on the subject of value. London, 1826 ([*Бејли, С.*] Бир сијаси игтисадчыја мәктуб; «Вестминстер ичмалы» журналында дәјәр мәсәләси мүнасибәти илә. Лондон, 1826). — 130—132.

Banfield, T. C. The Organization of industry, explained in acourse of lectures, delivered in the Uni-

---

* Марксын бу вә ја дикәр әсәрин һансы нәшриндән истифадә етдијини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмадығы һалларда бу көстәричидә һәмин әсәрин биринчи нәшри көстәрилир.

Квадрат мө'тәризәдә, аноним нәшр олунмуш китабларын мүәллифләринин ашкара чыхарылан адлары верилир. Улдуз илә ишарә олунан әсәрләр рус дилинә тәрчүмә едилмиш әсәрләрдир.

versity of Cambridge in Easter term 1844. Second edition. London, 1848 (*Банфилд, Т. Ч.* Тәсәрруфатын тәшкили. Кембрич университетиндә, 1844-чү илин пасха семестриндә охунмуш мүһазирәләр курсу. Икинчи нәшри. Лондон, 1848). Биринчи нәшри 1845-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. — 347.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа, Фр.* Кредитин һавајылығы. Ч-б Фр. Бастиа илә ч-б Прудон арасында мүбаһисә. Парис, 1850). — 557—559.

Bentham, J. Defence of usury. London, 1787 (*Бентам, И.* Сәләмчилијин мүдафиәси. Лондон, 1787). — 560, 570.

**Bernier, F.* Voyages de François Bernier, contenant la description des Etats du Grand Mogol, de l'Indoustan, du royaume de Cachemire, etc. Tomes I—II. Paris, 1830 (*Бернје, Ф.* Франсуа Бернјенин сәјаһәтнамәсиндә Бөјүк Моголун—Һиндистанын, Кәшмир краллығынын вә с. дөвләтләрин тәсвири. I—II чилдләр. Парис, 1830). Бу китабын биринчи нәшри кичик һәчмли ики икичилдлик шәклиндә чыхмышдыр: Histoire de la derniere rèvolution des Etats du Grand Mogol. Tomes I—II. Paris, 1670 (Бөјүк Могол дөвләтләриндә сон чеврилишин тарихи. I—II чилдләр. Парис, 1670) вә Suite des Mémoires du sieur Bernier sur l'empire du Grand Mogol. Tomes III—IV. Paris, 1671 (Бөјүк Могол империјасы һаггында ч-б Бернјенин Күндәлијинин арды. III—IV чилдләр. Парис, 1671). — 462.

**Bray, J. F.* Labour's wrongs and labour's remedy; or, the Age of might and the age of right. Leeds, 1839 (*Брej, Ч. Ф.* Әмәјә мүнасибәтдә әдаләтсизликләр вә онларын арадан галдырылмасы үсуллары, јахуд Зор әсри вә әдаләтлилик әсри. Лидс, 1839). — 342—347.

Cairnes, J. E. The Slave power: its character, career, and probable desings: being an attempt to explain the real issues involved in the american contest. London, 1862 (*Кернс, Ч. Е.* Гулдарлыг: онун характери, јолу вә еһтимал олунан перспективләри. Америка мүнагишәсинин әсасыны тәшкил едән керчәк мүбаһисәләрин мөвзусуну изаһ етмәк тәшәббүсү. Лондон, 1862). — 259.

Çarey, H. C. Principles of political economu. Parts I—III. Philadelphia, 1837—1840 (*Кери, Һ. Ч.* Сијаси игтисадын әсаслары. I—III һиссәләр. Филаделфија, 1837—1840). — 195.

[*Cazenove, J.*] Outlines of political ecenomy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution, and consumption of wealth. London, 1832 ([*Кејзнов, Ч.*] Сәрвәтин истеһсалы, бөлкүсү вә истеһлакына аид ганунларын һамылыгча баша дүшүлән вә мүхтәсәр ичмалындан ибарәт сијаси игтисад очеркләри. Лондон, 1832). — 3, 61—66, 180.

Cazenove, J. Preface, notes, and supplementary remarks to a new edition of Malthus' Definitions in political economy — бах: *Malthus F, R* Definitions in political economy.

Chalmers, Th. On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. Second edition. Glasgow, Edinburgh, Dublin and London, 1832 (*Чалмерс, Т.* Чәмијјәтин мә'нәви вәзијјәти вә мә'нәви перспективләри илә әлагәдар көтүрүлән сијаси игтисад һаггында. Икинчи нәшри. Глазго, Единбург, Дублин вә Лондон, 1832). Биринчи нәшри орадача һәмин 1832-чи илдә чыхмышдыр. — 54, 333.

Chavée, H. J. Essai d'étymologie philosophique. Bruxelles, 1844 (*Шаве, О. Ж.* Фәлсәфә етимолокијасы тәчрүбәси. Брүссел, 1844). — 318.

Cherbuliez, A. Richesse ou pauvreté. Paris, 1841 (*Шербулје, А.* Сәрвәт вә ја јохсуллуг. Парис,

1841). Биринчи нәшри 1840-чы илдә Парисдә вә Ченеврәдә «Riche ou pauvre» — «Варлы вә ја јохсул» ады илә чыхмышдыр. — 385, 393, 395—403, 406—407, 421—423.

Child, J. Traités sur le commerce et sur les avantages qui re'sultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'anglois. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чајлд, Ч.* Тичарәт һаггында вә пул фаизинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлән мәнфәәт һаггында трактатлар. Томас Калпепер тәрәфиндән сәләмчилијә гаршы јазылмыш кичик трактатла бирликдә. Инкилисчәдән тәрчүмә. Амстердам вә Берлин, 1754). Чајлдын әсәринин биринчи нәшри 1668-чи илдә Лондонда кичик китабча шәклиндә чыхмышдыр. Чајлд 1669—1670-чи илләрдә она 10 әлавә фәсил јазмышдыр, бундан сонра китаб дәфәләрлә тәкрар нәшр едилмишдир. Калпеперин трактатынын биринчи нәшри 1621-чи илдә Лондонда чыхмышдыр; 1668-чи илдән башлајараг, трактат Чајлдын китабына әлавә шәклиндә чап едилмишдир. — 572—573.

Corbet, Th. An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Ајры-ајры шәхсләрин сәрвәтинин сәбәбләри вә бу сәрвәтин әлдә едилмәси үсуллары һаггында тәдгигат; јахуд Тичарәт вә еһтикар принсипләринин изаһы. Лондон, 1841). — 306, 379.

Culpeper, Th. Traité contre l'usure — бах *Child J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'interest de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper.

Dalrumple, J. An Essay towards a general history of feudal property in Great Britain. The fourth edition correçted and enlarged. London 1759 (*Далримпл, Ч.* Бөјүк Британијада феодал мүлкијјәти үмуми тарихинин очерки. Дүзәлдилмиш вә кенишләндирилмиш дөрдүнчү нәшри. Лондон, 1759). Биринчи нәшри 1757-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. — 570.

[*Davenant Ch.*] An Essay upon the probable methods of making a people gainers in the ballance of trade. London, 1699 ([*Давенант, Ч.*] Кифајәт гәдәр јәгинликлә халг үчүн әлверишли тичарәт балансы тә'мин едән методлар һаггында тәчрүбә. Лондон, 1699). — 347.

[*De Quincey, Th.*] Dialogues of three templars on political economy, chiefly in relation to the Principles of Mr. Ricardo ([*Де Квинси, Т.*] Темпалы үч һүгугчунун сијаси игтисад һаггында, башлыча оларак ч-б Рикардонун «Әсаслары» илә әлагәдар олан диалоглары). «The London Magazine» журналында, апрел—мај 1824-чү ил.—129—131.

De Quincey, Th. The Logic of political economy. Edinburgh and London, 1844 (*Де Квинси, Т.* Сијаси игтисадын мәнтиги. Единбург вә Лондон, 1844). — 130.

Dureau de La Malle, A. J. Economie politique des Romains. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Дуро де Ла Мал, А. Ж.* Ромалыларын сијаси игтисады. I—II чилдләр. Парис, 1840). — 571.

Essay on the application of capital to land — бах: [*West E.*] Essay on the application of capital to land.

Caliani, F. Della moneta (1750). In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo III. Milano, 1803 (*Галиани, Ф.* Пул һаггында (1750). Бу нәшрдәдир: Сијаси игтисадын италјан классикләри. Мүасир игтисадчылар. III чилд. Милан, 1803).—286.

Canilh, Ch. Des systèmes d'economie politique, de la valeur comparitive de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la richesse. Secon-

de édition. Tomes I—II. Paris, 1821 (*Ганил, Ш.* Сијаси игтисад системләри һаггында, онлардакы доктриналарын нисби гијмәти һаггында вә онлардан, сәрвәтин артмасы үчүн ән әлверишли көрүнәни һаггында. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1821). Биринчи нәшри 1809-чу илдә Парисдә чыхмышдыр. — 570.

Gilbart, J. W. The History and principles of banking. London, 1834 (*Килбарт, Ч. У.* Банк ишинин тарихи вә принсипләри. Лондон, 1834). — 571.

*[*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Һодскин, Т.*] Капиталын иддиаларындан әмәјин мүдафиәси, вә ја Капиталын мәһсулдарсызлығынын сүбут олунмасы. Муздлу фәһләләр арасында һазыркы бирләшмәләр һаггында гејдләрлә. Фәһләнин әсәри. Лондон, 1825). — 281, 284—287, 295—298, 315—317, 318—319, 323, 335—337, 339.

[*Hodgskin, Th.*] The Natural and artificial right of property contrasted. London, 1832 [*Һодскин, Т.*] Тәбии вә сүн'и мүлкијјәт һүгугу, бунларын бир-биринә гаршы гојулмасы. Лондон, 1832). — 341—342).

**Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution. London, 1827 (*Һодскин, Т.* Халг сијаси игтисады. Лондон фәһлә мәктәбиндә охунмуш дөрд мүһазирә. Лондон, 1827). — 281, 338—341, 472.

Hopkins , Th. Economical enquiries relative to the laws which regulate rent, profit, wages, and the value of money. London, 1822 (*Һопкинс, Т.* Рентаны, мәнфәәти, әмәк һаггыны вә пулун дәјәрини тәнзим едән ганунлар һаггында игтисади тәдгигләр. Лондон, 1822). — 376.

Hopkins, Th. On rent of land, and its influence on subsistence and population. London, 1828 (*Һопкинс, Т.* Торпаг рентасы вә онун јашајыш васитәләринә вә әһалијә тә'сири. Лондон, 1828). — 285.

**Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile 1—4. Bonn, 1826—1829 (*Һулман, К. Д.* Орта әср шәһәрләри. 1—4-чү һиссәләр. Бонн, 1826—1829). — 571.

An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Тәләбин тәбиәтинә вә истеһлакын зәрурилијинә аид олан вә бу јахынларда ч-б Малтусун мүдафиә етдији принсипләрин тәдгиги; һәмин принсипләрдән белә бир нәтичә чыхарылыр ки, веркиләр вә гејри-мәһсулдар истеһлакчыларын сахланмасы сәрвәтин артмасына көмәк едә биләр. Лондон, 1821). — 57—59, 122—123, 125—130, 328—329, 335—336, 376, 461—462.

Interest of money mistaken, or a Treatise, proving, that the abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation, and that six per cent is a proportionable interest to the present condition of this kingdom. London, 1668 (Пулдан алынан фаиз һаггында сәһв рә'ј вә ја Фаиз дәрәчәсинин азалмасы милләтин сәрвәтинин сәбәби дејил, нәтичәси олдуғуну вә алты фаизин краллығымызын индики вәзијјәтинә ујғун дәрәчәдә олдуғуну сүбут едән трактат. Лондон, 1668). — 572.

**Jones, R.* An Essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation. Part I: Rent. London, 1831 (*Чонс, Р.* Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәси вә веркиләрин мәнбәләри һаггында тәчрүбә. I һиссә: Рента. Лондон, 1831) («Биринчи һиссә» Чонсун «Тәчрүбәси»нин јеканә һиссәси ола-

раг галмышдыр). — 424—432, 440.

*Jones, R. An Introductory lecture on political economy, delivered at King's College, London, 27th February, 1833. To which is added a Syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Чонс, Р.* 1833-чү ил февралын 27-дә Лондонда Крал коллечиндә сијаси игтисад үзрә охунмуш кириш мүһазирәси. Әмәк һаггына даир мүһазирәләр курсу проспекти әлавә едилмәкләә. Лондон, 1833). — 426, 439—444.

*Jones, R. Text-book of lectures on the political economy of nations, delivered at the East India College, Haileybury. Hertford, 1852 (*Чонс, Р.* Һејлибеһридә Ост-Һинд коллечиндә халгларын сијаси игтисады һаггында охунмуш мүһазирәләр. Һартфорд, 1852). — 445—446, 450, 452—455, 456—463, 470—471, 472—476.

Laing, S. National distress; its causes and remedies. London, 1844 (*Ленг, С.* Милли фәлакәт; онун сәбәбләри вә онун арадан галдырылмасы васитәләри. Лондон, 1844). — 313.

Lalor, J. Money and morals: a book for the times. London, 1852 (*Лалор. Ч.* Пул вә адәтләр. Зәманәмиз үчүн китаб. Лондон, 1852).— 281.

Luther, M. An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittemberg, 1540 (*Лүтер, М.* Сәләмчилијә гаршы вә'з үчүн мәһәллә кешишләринә тапшырыг. Виттенберг, 1540). — 561, 564—570.

Idem. In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 (*Ејнән.* Бу китабдадыр: Диггәтәлајиг чәнаб доктор Мартин Лүтерин китабларынын алтынчы һиссәси. Виттенберг, 1589). — 560—561.

Luther, M. Eyn Sermon auf das Evangelion von dem reichen Mann und armen Lazaro. Wittemberg, 1555 (*Лүтер, М.* Варлы вә диләнчи Лазар һаггында инчил мәтни үчүн мов'изә. Виттенберг, 1555). Биринчи нәшри 1523-чү илдә Виттенбергдә чыхмышдыр. — 561.

Luther, M. Von Kauffshandlung und Wucher (1524). In: Der sechste Teil der Bücher des ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittembergk, 1589 (*Лүтер, М.* Тичарәт вә сәләмчилик һаггында (1524). Бу китабдадыр: Диггәтәлајиг чәнаб доктор Мартин Лүтерин китабларынын алтынчы һиссәси. Виттенберг, 1589). — 559—561.

**MacCulloch, J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglois par G-m Prevost. Genève—Paris, 1825 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисад, онун мәнбәји, онун мүвәффәгијјәтләри, онда нәзәрдән кечирилән мөвзулар вә бу елмин әһәмијјәти һаггында мүһакимә. Кијом Превонун инкилисчәдән тәрчүмәси. Ченеврә—Парис, 1825). — 107—108.

MacCulloch, J. R. Notes and supplemental dissertations to Smith's Wealth of nations—бах: *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch.

MacCulloch. J. R. The Principles of political economy. Edinburgh, 1825 (*Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисад әсаслары. Единбург, 1825). — 179—180, 198, 199.

Idem, 2nd edition, corrected and greatly enlarged. London, 1830 (*Ејнән.* Дүзәлдилмиш вә хејли кенишләндирилмиш икинчи нәшри. Лондон, 1830). — 184—186.

[*MacCulloch, J. R.*] «Considerations on the accumulation of capital, and its effects on exchangeable value»сына ресензија, London, 1822 («Капитал јығымы вә онун мүбадилә дәјәринә тә'сири һаггында мүлаһизәләр», Лондон, 1822). «The Edinburgh Review, or

Critical Journal», vol. XL, No 79. March 1824. «Единбург ичмалы, јахуд Тәнгиди журнал», XL чилд, № 79, март 1824). — 198.

Malthus, Th. R. Definitions in political economy. London, 1827 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисадда тә'рифләр. Лондон, 1827). — 3—4, 8—9, 21, 24, 27—28, 56—57, 77, 179—180.

Idem. A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London. 1853 (*Ејнән.* Чон Кејзновун мүгәддимәси, гејдләри вә әлавә гејдләри илә бирликдә јени нәшри. Лондон, 1853). — 3—4, 7, 9, 17—18, 23—27, 29—30, 56.

*[*Malthus, Th. R.*] An Essay on the principle of population. London, 1798) ([*Малтус, Т. Р.*] Әһали гануну һаггында тәчрүбә. Лондон, 1798).—15, 59, 439.

Idem. The 5th edition, in three volumes. London, 1817 (*Ејнән.* Бешинчи нәшри, үч чилддә. Лондон, 1817). — 59, 432.

**Malthus, Th. R.* Essai sur le principe de population. Traduit de l'anglais sur la 5-ème édition par Pierre et Guillaume Prévost. 3-ème édition francaise. Tomes I—IV. Paris et Genève, 1836 (*Малтус, Т. Р.* Әһали гануну һаггында тәчрүбә. Пјер вә Кијом Перовонун инкилисчә 5-чи нәшриндән тәрчүмәси. Франсызча үчүнчү нәшри. I—IV чилдләр. Парис вә Ченеврә, 1836). — 59—62.

**Malthus, Th. R.* An Inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated. London, 1815 (*Малтус, Т. Р.* Рентанын тәбиәти вә артмасы һаггында, һабелә онун тәнзим едилмәси принсипләри һаггында тәдгигат. Лондон, 1815). — 59.

Malthus, Th. R. The Measure of value stated and illustrated. London, 1823 (*Малтус, Т. Р.* Дәјәр өлчүсү. Мәсәләнин шәрһи вә мисалларла изаһы. Лондон, 1823).— 3—4, 8, 18, 20—21, 23, 95.

**Malthus, Th. R.* Observations on the effects of the corn laws, and of a rise or fall in the price of corn on the agriculture and general wealth of the country. London, 1814 (*Малтус, Т. Р.* Тахыл ганунларынын, тахылын гијмәтинин јүксәлмәсинин вә ја ашағы дүшмәсинин өлкәнин кәнд тәсәррүфатына вә үмуми сәрвәтинә тә'сири һаггында гејдләр. Лондон, 1814). — 3—4.

Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Малтус, Т. Р.* Сијаси игтисад принсипләри, бунларын әмәли сурәтдә тәтбиг едилмәси нөгтеји-нәзәриндән. Лондон, 1820). — 3—4, 34, 50, 59.

Idem. 2nd edition roith considerable additions from the author's own manuscript and an original memoir. London. 1836 (*Ејнән.* Мүәллифин өз әлјазмасындан хејли әлавәләр вә мүәллифин гыса тәрчүмеји-һалы илә бирликдә икинчи нәшри. Лондон, 1836). — 3—4. 28—30, 47—48, 51, 54—57.

Marx, K. Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. Биринчи бурахылыш. Берлин, 1859). — 33, 73, 90, 119, 137, 140, 317, 555.

Mill, I. Elements of political economy. London, 1821 (*Милл, Ч.* Сијаси игтисад әсаслары. Лондон, 1821). — 75, 85, 99—101, 422.

Idem. Second edition, revised and corrected. London, 1824 (*Ејнән.* Јенидән нәзәрдән кечирилмиш вә дүзәлдилмиш икинчи нәшри. Лондон, 1824). — 85, 87—89, 101—102, 107—109.

Mill, J. Elémens d'économie politique. Traduits de l'anglais par J. T. Parisot. Paris, 1823 (*Милл, Ч.* Сијаси игтисад әсаслары. Ж. Т. Паризонун инкилисчәдән тәрчүмәси. Парис, 1823).— 90, 95, 97—101, 103—104, 105—107.

Mill, J. St. Essays on some unsettled questions of political econo-

my. London, 1844 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисадын бә'зи һәлл олунмамыш мәсәләләри һаггында очеркләр. Лондон, 1844). — 109, 203—206, 207—208, 211, 220—221, 240, 243, 252.

**Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (*Милл, Ч. Ст.* Сијаси игтисад принсипләри вә онларын бә'зиләринин ичтимаи фәлсәфәјә тәтбиги. Ики чилддә. Лондон, 1848).— 202—203.

**Mill, J. St.* A System of logic, ratiocinative and inductive, being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation. In two volumes. London, 1843 (*Милл, Ч. Ст.* Силлокист вә индуктив мәнтиг системи. Елми тәдгигат методлары илә әлагәдар олараг исбат принсипләринин шәрһи. Ики чилддә. Лондон, 1843).—208.

Morton, J. Ch. On the forces used in agriculture. In: «The Journal of the Society of Arts» (London), No. 368, vol. VII, December 9, 1859 (*Мортон Ч. Ч.* Әкинчиликдә истифадә едилән гүввәләр һаггында. Һәфтәлик «Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәти журналы»нда) (Лондон), № 368, VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил). — 471.

Mullion M. Some illustrations of Mr M'Culloch's Principles of political economu. Edinburgh, 1826 (*Муллион, М.* Ч-б Мак-Куллохун «Сијаси игтисад әсаслары»на даир бә'зи изаһат. Единбург, 1826). — 198—199, 254, 285—286.

Newmann, F. W. Lectures on political economy. London, 1851 (*Нүмен, Ф. У.* Сијаси игтисаддан мүһазирәләр. Лондон, 1851). — 570.

*Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Сијаси игтисадда бә'зи сөзләр, хүсусилә дәјәрә, тәләбә вә тәклифә аид сөзләр һаггында мүбаһисәләрә даир гејдләр. Лондон, 1821). — 33—34, 114—116, 118—121, 130—133, 136, 139, 145, 152, 154, 173, 177, 317.

Outlines of political economy — [бах: *Cazenove J.*] Outlines of political economy.

Poppe, J. H. M. Geschichte der Technologie, seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bände I—III. Göttingen. 1807—1811(*Поппе, И. h. M.* Елмләрин дирчәлмәси вахтындан он сәккизинчи әсрин сонуна гәдәр технолокијанын тарихи. I—III чилдләр. Көттинкен, 1807—1811).—198.

Prevost. G. Réflexions sur le système de Ricardo. In: *MacCulloch J. R.* Discours sur l'origine, les progrès, les objets particuliers, et l'importance de l'économie politique. Traduit de l'anglois par G-me Prevost. Genève—Paris, 1825 (*Прево, К.* Рикардонун системи һаггында гејдләр. Бу китабдадыр: *Мак-Куллох, Ч. Р.* Сијаси игтисад, онун мәншәји, онун мүвәффәгијјәтләри, онда нәзәрдән кечирилән мөвзулар вә бу елмин әһәмијјәти һаггында мүһакимә. Кијом Превонун инкилисчәдән тәрчүмәси. Ченеврә—Парис,1825). — 107—113, 198.

Proudhon, P. J. Gratuité du crédit — бах: ***Bastiat, Fr.*** Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.

Ramsay G. An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсеј, Ч.* Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәси һаггында тәчрүбә. Единбург, 1836). — 348—351, 353—354, 356—362, 369—371, 373, 375—382.

Ravenstone, P. Thoughts on the funding system, and its effects. London, 1824 (*Рејвнстон, П.* Дөвләт борчлары системи вә онун нәтичәләри һаггында фикирләр. Лондон, 1824). — 275—276, 278—282, 284, 332.

**Ricardo, D.* On protection to agriculture. Fourth edition. London, 1822 (*Рикардо, Д.* Әкинчилијә һимајә һаггында. Дөрдүнчү нәш-

ри. Лондон, 1822). Биринчи нәшри һәмин ил Лондонда чыхмышдыр. — 52—53.

*_Ricardo, D._ On the principles of political economy, and taxation. London, 1817 (_Рикардо, Д._ Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри һаггында Лондон, 1817).—4, 50, 69, 86—87, 128, 131—133, 274, 276.

*_Idem._ 2nd edition. London, 1819 (_Ејнән._ Икинчи нәшри. Лондон, 1819). — 125—127.

*_Idem._ 3rd edition London, 1821 (_Ејнән._ Үчүнчү нәшри. Лондон, 1821). — 51—52, 119, 146, 176, 181, 192—196.

Ricardo, D. Des principes de l'économie politique, et de l'impôt. Traduit de l'anglais par Constancio, avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—II. Paris, 1819 (_Рикардо, Д._ Сијаси игтисадын вә верки гојулмасынын принсипләри һаггында. Констансионун инкилисчәдән тәрчүмәси, Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгиди гејдләри илә. I—II чилдләр. Парис, 1819). Икинчи нәшри 1835-чи илдә Парисдә чыхмышдыр.—97, 109.

*_Roscher, W._ System der Volkswirthschaft. Erster Band: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (_Рошер, В._ Халг тәсәррүфаты системи. Биринчи чилд: Сијаси игтисадын әсаслары. Тамамланмыш вә дүзәлдилмиш үчүнчү нәшри. Штутгарт вә Аугсбург, 1858). Биринчи нәшри 1854-чү илдә Штутгартда вә Түбинкендә чыхмышдыр.—194, 198, 376, 534.

*_Say, J. B._ Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce. Paris—Londres, 1820 (_Сеј, Ж. Б._ Сијаси игтисадын мүхтәлиф мәсәләләри, хүсусилә дә тичарәтдәки үмуми дурғунлуғун сәбәбләри һаггында ч-б Малтуса мәктублар. Парис—Лондон, 1820).—129, 270.

*_Say, J. B._ Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1814 (_Сеј, Ж. Б._ Сијаси игтисаддан трактат, јахуд Сәрвәтләрин нечә јаранмасы, бөлүшдүрүлмәси вә истеһлак едилмәсинин садә тәсвири. Икинчи нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1814). Биринчи нәшри 1803-чү илдә Парисдә чыхмышдыр. — 124, 192.

*_Idem._ Ouatrième édition. Tomes I—II. Paris, 1819 (_Ејнән._ Дөрдүнчү нәшри. I—II чилдләр. Парис, 1819). — 127.

Senior. N. W. An Outline of the science of political economy. London, 1836 (_Сениор, Н. У._ Сијаси игтисад елми очерки. Лондон, 1836). — 376.

Sismondi, J. Ch. L. Sismonde de. Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 (_Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де._ Сијаси игтисад очеркләри. I—II чилдләр. Брүссел, 1837—1838). — 308.

*_Sismondi, J. Ch. L. Sismonde de_ Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Tomes I—II. Paris, 1819 (_Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд де._ Сијаси игтисадын јени принсипләри, јахуд Сәрвәт вә онун әһалијә нисбәти һаггында. I—II чилдләр. Парис, 1819). — 36, 50.

*_Smith. A._ An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (_Смит, А._ Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Ики чилддә. Лондон, 1776). — 436, 473, 526.

* _Smith, A._ An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a life of the author, an introductory discourse, notes, and supplemental dissertations by MacCulloch. In four volumes. Edinburgh and London, 1828 (_Смит, А._ Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаг-

гында тәдгигат. Мүәллифин тәрчүмеји-һалы, Мак-Куллохун кириш мәгаләси, гејдләри вә әлавә мүһакимәләри илә бирликдә. Дөрд чилддә. Единбург вә Лондон, 1828). — 183—185, 191, 194—196.

Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. «Инкилтәрә вә Америка» китабы мүәллифинин [Е. Г. Уејкфилдин] шәрһләри илә. I—IV чилдләр. Лондон, 1835—1839). — 200, 271—272.

**Smith, A.* Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations. Traduction nouvelle, avec des notes et observations, par Germain Garnier. Tomes I—IV. Paris, 1802 (*Смит, А.* Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат. Жермен Гарнјенин јени тәрчүмәси, мүтәрчимин гејдләри вә мүлаһизәләри илә. I—IV чилдләр. Парис, 1802). — 21—22.

The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell. London, 1821 (Сијаси игтисадын әсас мүддәалары нөгтеји-нәзәриндән милли чәтинликләрин мәнбәји вә һәлли. Лорд Чон Расселә мәктуб. Лондон, 1821). — 254—257, 269—275, 278—279, 284—285, 323, 335.

Stirling, P. J. The Philosophy of trade; or, Outlines of a theory of profits and prices. Edinburgh, 1846 (*Стирлинг, П. Ч.* Тичарәт фәлсәфәси, јахуд Мәнфәәт вә гијмәт нәзәријјәси очеркләри. Единбург, 1846). — 201—202.

**Stroch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV Paris, 1823 (*Шторх, А.* Сијаси игтисад курсу, јахуд Халгларын рифаһыны мүәјјән едән принсипләрин шәрһи. Ж. Б. Сејин изаһедичи вә тәнгиди гејдләри илә. I—IV чилдләр. Парис, 1823). — 377.

Torrens, R. An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торренс, Р.* Сәрвәт истеһсалы һаггында тәчрүбә. Лондон, 1821). — 17, 68, 71—73, 77.

Torrens, R. A Letter to the Right Honourable Sir Robert Peel Bart., M. P., on the condition of England, and on the means of removing the causes of distress. Second edition. London, 1849 (*Торренс, Р.* Баронет, парламент үзвү, диггәтәлајиг сер Роберт Пилә Инкилтәрәдә вәзијјәт вә өлкәнин дүчар олдуғу фәлакәтин сәбәбләринин арадан галдырылмасы васитәләри һаггында мәктуб. Икинчи нәшри. Лондон, 1849). Биринчи нәшри 1842-чи илдә Лондонда чыхмышдыр. — 236.

**Turgot, A. R. J.* Réflexions sur la formation et la distribution des richesses (1766). In: Oeuvres de Turgot. Nouvelle édition par E. Daire. Tome premier. Paris, 1844 (*Түрго, А. Р. Ж.* Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлүшдүрүлмәси һаггында фикирләр (1766). Бу китабдадыр: Түргонун әсәрләри. Е. Дер тәрәфиндән јени нәшри. Биринчи чилд. Парис, 1844).—508.

Ure, A. Philosophie des manufactures. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tomes I—II. Paris, 1836 (*Јур, Е.* Фабрик фәлсәфәси. Мүәллифин нәзарәти алтында тәрчүмә едилмишдир. I—II чилдләр. Парис, 1836) — 469—470.

[*Wakefield, E.G.*] A Commentary to Smith's Wealth of nations — бах: *Smith A.* Au Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary, by the author of «England and America».

[*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of

any great restriction of the importation of corn. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Торпаға капитал гојулмасы һаггында тәчрүбә, тахыл идхалынын һәр васитә илә чох мәһдудлашдырылмасынын ағласығмаз олдуғуну көстәрән гејдләрлә. Лондон, 1815).—328.

ВАХТАШЫРЫ НӘШРЛӘР

«*The Economist*» («Игтисадчы»), Лондон. — 308.

«*The Edinburgh Review, or Critical Journal*» («Единбург ичмалы, јахуд Тәнгиди журнал»). — 198.

— XL чилд, март—ијул 1824-чү ил. — 198.

— L IV чилд, август — декабр 1831-чи ил. — 424.

Ephemérides du citoyen» («Вәтәндашын тәгвими»), Парис, 1767-чи ил, III h. — 459.

«*The Journal of the Society of Arts*» («Инчәсәнәт вә пешәләр чәмијјәтинин журналы»), Лондон, № 368, VII чилд, 9 декабр 1859-чу ил.—471.

«*The London Magazine*» («Лондон журналы»), апрел—мај 1824-чү ил. — 129—131.

«*The Morning Star*» («Дан улдузу»), Лондон, 1 декабр 1862-чи ил. — 383.

«*The Scotsman; or Edinburg Political and Literary Journai* («Шотландијалы, јахуд Единбург сијаси вә әдәби гәзети»). — 198—199.

«*La Voix du peuple*» («Халгын сәси»), Парис. — 557.

«*The Westminster Reviesw*» («Вестминстер ичмалы»), Лондон, јанвар—апрел 1826-чы ил. — 539.

БӘДИИ ӘДӘБИЈЈАТ ӘСӘРЛӘРИ

Көте. Фауст. — 189.

Тејлор. Бизим америкалы гоһум. — 30, 43.

Һоратси. Поезија елми. — 54.

Һоратси. Намәләр. — 16.

Шиллер. Валленштејнин дүшәркәси. — 182.

СИТАТ КӘТИРИЛӘН КИТАБЛАРЫН РУСЧА ТӘРЧҮМӘСИНИН КӨСТӘРИЧИСИ

Аристотель. Политика. Перевод с греческого С. А. Жебелева. Спб., 1911.

Бернье, Ф. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. Перевод с французского Б. Жуховецкого и М. Томара. М.—Л., 1936.

**Брей, Дж. Ф.* Несправедливости в отношении труда и средства к их устранению, или Век силы и век справедливости. М., 1956.

**Годскин, Т.* Сочинения: I. Защита труда против притязаний капитала. II. Популярная политическая экономия. М., 1938.

Гюлльманн, К. Д. (в настоящем издании: *Хюльман).* Общественная и частная жизнь в европейских городах средних веков. Перевод с немецкого. Спб., 1839 (перевод 4-й части книги).

**Джонс, Р.* Экономические сочинения. Перевод с английского. Соцэкгиз, Ленинградское отделение, 1937.

Мак-Коллох, И. Р. (в настоящем издании: *Мак-Куллох).* О начале, успехах, особенных предметах и важности политической экономии. Перевод с английского Д. Гиппиус. М., 1834.

Мальтус, Т. Р. Замечания о влиянии хлебных законов, повышения или понижения цен хлеба на земледелие и общее благосостояние народа. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорского Юрьевского университета» № 3, Юрьев, 1908).

Мальтус, Т. Р. Исследование о природе и развитии ренты, а также о началах, ее регулирующих. Перевод А. Миклашевского (в «Ученых записках императорско-

* Бу көстәричидә Марксын ситат кәтирдији вә адыны чәкдији китабларын рус дилиндәки тәрчүмәләринин анчаг сонунчулары верилмишдир. Лакин сонунчу дәфә ихтисар шәклиндә бурахылмыш олан әсәрләр үчүн истисна едилмишдир. Бу кими һалларда әсәрин габагкы, даһа долғун тәрчүмәси дә верилир.

Улдузла ишарә едилән русча нәшрләр онлардыр ки, чилдин мәтниндә, квадрат мө'тәризә арасында һәмин нәшрләрә истинад едилиб сәһифәләри верилмишдир. Марксын ситат кәтирдији јерләрин чилдин мәтниндәки русча тәрчүмәси әсәрин мүвафиг русча нәшрләринин мәтниндән фәргләндији һалларда да јенә һәмин нәшрләрә истинад едилир.

го Юрьевского университета» № 2 и 3, Юрьев, 1908).

Мальтус, Т. Р. Опыт о законе народонаселения. Перевел П. А. Бибиков. Тома I—II, Спб., 1868.

Мальтус, Т. Р. Опыт закона о народонаселении. Перевод И. А. Вернера. М., 1895 (перевод с сокращениями).

Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии (в книге: *Н. Г. Чернышевский.* Полное собрание сочинений в пятнадцати томах. Том IX. М., 1949) (перевод с сокращениями).

Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. Первое полное издание. В двух томах. Спб., 1865.

Милль, Дж. Ст. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. Перевод с английского под ред. В. Н. Ивановского. М., 1914.

**Рикардо, Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).

**Рикардо, Д.* О покровительстве земледелию (в книге: *Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией Н. М. Смит. Том III. М., 1955).

Рошер, В. Начала народного хозяйства. Перевод И. Бабста. Том первый: отделение первое, М., 1860; отделение второе, М., 1862.

**Сисмонди, Ж. Симонд де.* Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1937.

**Смит, А.* Исследование о природе и причинах богатства народов. Тома I—II. М.—Л., 1935.

Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. С примечаниями Бентама, Бланки, Буханана (в настоящем издании Бьюкенен), Гарнье, Мак-Кулоха, Мальтуса, Милля, Рикардо, Сэя, Сисмонди и Тюрго. Перевел П. А. Бибиков. Тома I—III. Спб., 1866 (перевод с французского издания Гарнье 1843 года).

Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.

Сэ, Ж. Б. (в настоящем издании: *Сэй, Ж. Б.*). Трактат политической экономии. Перевод Е. Н. Каменецкой. М., 1896 (перевод отдельных глав).

Тюрго, А. Р. Избранные экономические произведения. М., 1961.

Шторх, Г. Курс политической экономии, или Изложение начал, обусловливающих народное благоденствие. Перевод с французского с биографическим очерком автора, под редакцией и с заметками д-ра И. В. Вернадского. Том I, Спб., 1881.

МӨВЗУ КӨСТӘРИЧИСИ*

А

* Мөвзу көстәричиси бүтүн чилд үчүн тәртиб едилмишдир. Чилдин мувафиг һиссәләри рум рәгәмләри, I, II, III илә көстәрилмишдир.

К

Ө

П

С

Т

МҮНДӘРИЧАТ

ИЗАФИ ДӘЈӘР НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ

(«КАПИТАЛ»ЫН IV ЧИЛДИ)

Үчүнчү һиссә

ӘЛАВӘ

ШӘКИЛЛӘР

Бәдии редактору *А. Мәммәдов.*
Техники редактору *С. Әһмәдов.*
Корректорлары
М. Мурадова, Ф. Нуриjева.

Jығылмаға верилмиш 9/VIII-1972-чи ил. Чапа имзаланмыш 12/XI-1974-чү ил. Кағыз форматы $60\times90\,^{1}/_{16}$. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 42,75. Шәрти чап вәрәги 42.75. Учот нәшр. вәрәги 46,5. Сифариш № 418. Тиражы 10000. Гиjмәти 1 ман. 65 гәп.

Азәрбаjчан ССР Назирләр Советинин
Дөвләт Нәшриjjат, Полиграфиjа вә
Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
Азәрбаjчан Дөвләт Нәшриjjаты,
Бакы, Һүсү Һачыjев күчәси, № 4.
„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

К. МАРКС

ТЕОРИИ ПРИБАВОЧНОЙ СТОИМОСТИ

(*IV том „Капитала“*)

Часть третья (главы XIX—XXIV)

(на азербайджанском языке)

Баку · Азернешр · 1974